नं० ३२१०-घ

वीरवैद्यरत्नहारटीका

वीरहारलतिका

पत्राणि ४१८

४३३ आयुर्वेदशास्त्रम्

नं० ३२१०-घ

वीरवैद्यरत्नहारटीका

वीरहारलतिका (आयुर्वेद शास्त्रम्)

पत्राणि ४१६

८३३

अथातोनुक्रमणिका

ग्रन्थोत्तरार्धानुक्रमणिका

१९ बद्गुरानीपनाम भ्रान्तियोगिक शिरोव्य· २७ सरसामिसौदावी शिरः शोफः ४० एतद्भेदकथनम्
शम्मीरु शेङ्गनी शिरोव्यथा· सरसामिभलामी कफजशिरःशोफः अत्र शास्त्रमतकथनम्
२० सद्दीयु मलरोधजातशिरोव्य· २८ सकाकोलोस पित्तजः अङ्गनिष्ठेतनताकारी सभातिसहरी निद्राजागरः
दोदी जालायवीशिरोव्य· लेसरफूस कफजः विस्मारकः ४३ सहरि सभानी जागरनिद्रा
तजेजयी [illegible]लनाजातशिरोव्य· फल्तउमौनी अतिदुष्टरक्तना निद्रोषकः दरज्यमोदु सम्बुतारव्यरोगः
२१ गजभी क्रोधजातशिरो २९ मेंशिरा तीव्ररक्तपित्तजातः दाहकृत् धस्मृत्यादिलोपेनतद्दि दोषनि·
अकूभिनौमी निद्राजातशि· ३० गानफराया एतदारम्भः ४५ जेकेर स्मृत्यापत्ति·
शावेकयी एकपार्श्वजातशि· अनामा अतिप्रलापकृत् फेकेर बुद्ध्यापत्ति·
२२ शास्त्रकारमते नैशिरोव्यथायाएकादश असौ वसरसाम् शास्त्रकारमतेन शंखका
भेदनि· रव्यइति ४६ नरवयोल संकल्पापत्ति·
तन्मते नस्यापितीरव्यशिरोव्यथा· सद्र नि· अन्ध्याभासनं प्रसङ्गेन मुड्रीकमुहरीकारव्यवल्ल
२३ कर्मविपाकम् वेदानादिना प्रतिक्रिया दूवार भ्रमदिवसर्वयत्रभासतेषी द्वयनि· वेधक कारक
२४ सरसाम् शिरः शोफारव्यरोगनि· वौवतेनेतियावत् तत्राद्यं फवासिजाहीर व्यक्तग्राहकं
एतद्द्विधावनि· दोषानुसारेणैतदानन्यकथन· द्वितीयं फवासि भातेन अव्यक्तग्राहकं
२५ कराणेतोस प्रलापकृत् ३० सभात निद्रारोगनि· आद्यं पंचविधं
करालेनोसिरवालीस अतिप्रलापकृत् ३१ एतद्दोषविधाकथनम् बासेरह दर्शन
सहरे निद्रानयारव्यजागरनि· लामेसह स्पर्शन
शमामह घ्राण
जायकह आस्वाद
सामयह श्रवण

द्वितीयमपिपंचविधं
जवाहिरिस्सिमोश्तरक निर्विकल्पकज्ञानं
रव्याल स्मृतिः
मोतरवयील सविकल्पज्ञानं
वहम्म चिन्ता
हाफेज मेधा
४७ शाहवानी अर्थप्रवृत्तीका
गज्वानी अनर्थनिवृत्तीका
४८ मालीखोलया चित्तव्यात्ययः
एतद्द्विधावनि·
४९ दोषानुसारेणैतदानन्यकथनम्
५० नुशरदारूनामगुलिकानि·
दवायेल्मोश्ककाव्य कस्तूरीगुलिकानि·
५१ मावोलाज्यमर आमिलारूसिकानि·
अथैतस्यैव चित्तव्यात्ययारव्यरोगस्यैवचित्त
भ्रमारव्यद्वितीयभेदनि·

५३ वाताद्दिदोषोत्पत्तिप्रकारकथनम्
रसस्य धात्वन्तरोत्पत्तिप्रकारकथनम्
शुक्रं सर्वसारं न तस्मादन्यद्धात्वन्तरं भि
द्यत इति नि॰
ओजः स्वरूपकथनम्
स्त्रीणामप्युमो धातुः शुक्रमस्ति आर्त
वं पुनः प्रसवनिमित्तमिति नि
ओजसः सोमात्मकत्वकथनम्
अग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतोनकेवलं सो
मात्मकं सितमेवौजः किं त्वेषत्पीतरक्तं
तदिति चरकमतस्थापनम्
एषचचरमधात्वंतः परिणामो मासेने
ति नि॰
तीव्रमध्यमदाग्नितयाशुक्रबहुवैविध्य
कथनम्

शाङ्गार्धिर्जलसंतानवत्त्रिधा रसपरिधर्वतफवाद्
णामरइति नि॰
स्त्रीणां रेतो बलपुष्टिकृदिति नि॰
तदस्तित्वेऽनुमानकथनम्
५४ मूर्ते भूतानां चतुर्थं त्वारौ दोषा इ
ति नि॰
रक्तस्वरूपगुणवर्णनम् इमिति
पुरुषापेक्षया स्त्रीणां रक्ताधिक्यमि
ति नि॰
रक्तोपयोगकथनम्
दशाभेदेन तदाधिक्यन्यूनताकथ
नम्
रक्तमेव शरीरे अन्नमेव जायते अन्ये
त्रयो दोषाः संस्कारकारणमिति नि॰
नाड्यादिमानकथनम्

पित्तस्वरूपगुणकथनम्
भल्लीगम् कफस्वरूपगुणनि॰
५६ सौदाद् चतुर्थदोषस्वरूपगुणनि॰
कफयोनकाप्रायेणापवादशङ्काइति
नि॰
स्वयं च केषांचिदङ्गानां मसावत्तं जाय
ते इति नि॰
चतुर्थधातुशुक्रे केषांचिदङ्गानां कठि
नानामन्नमिति नि॰
बुभुक्षाकथं जायत इति नि॰
अकुलात् निरूपणे तेजः पूर्वकत्वमि
ति दोषनिरूपणे पवनपूर्वकत्वमिति
लोकविरोधसमर्पणा
रक्तपित्तकफचतुर्थदोषानुपूर्वी समर्प
णा

५७ एषां चतुर्णां प्रकृतिविकृतिस्वरूपनि॰
तभीम्रनामकप्राकृतरक्तस्वरूपनि॰
गैरितभीम्रनामकविकृतरक्तस्वरूपनि॰
५८ विकारवैचित्र्याद्विकृतरक्तस्य नाम
वैचित्र्यनि॰
अमीषां विकृतसंपादने बलाबलकथ॰
सरक्तानां जन्तूनां मत्कुण हृदयजालय
कृमिवत्त्वार्यवपुषं सत्त्वे रक्तारक्तितानां
पुनरमीषामभाव इति नि॰
५९ तभीम्रनामकनैसर्गिकपित्तनि॰
गैरितभीम्रनामकविकृतपित्तनि॰
६० विकृतपित्तस्य चातुर्विध्यनि॰

ठ्रमेरत	नीलः
महीयत	अरुणपीतिमाभः
खिरासीयत	वन्यपलाशाभः
ज्यंज्यारी	नीलाभः

५२ नैसर्गिकपित्तंमात्रिकमधुरमितिनि·
तमीश्रमलगंम प्राकृतकफनि·
गैरितमीश्रमलगंम विकृतकफनि·
५३ विकृतकफस्यपंचधात्वकथनम्
फुलव मधुरः
मालुफ क्षारः
हामीज अम्लः
अफीम तवरः
५४ तोफतोम विरसः
कफपाकभेदकथनम्
५५ सौदाहाख्यचतुर्थदोषनि·
५६ तमीश्रसौदा प्राकृतचतुर्थदोषनि·
गैरितमीश्रसौदा विकृतचतुर्थदोषनि·
५७ ५८ एतद्भेदकथनम्
५९ धात्वुत्पत्तिनिरूपणम्
६० पाकनिरू·

मूत्रनि·
मलनि·
नानाविधपाकनि·
तत्रपाकोन्मूलितंमलंप्राकृतपि
त्तमितिनि·
६१ अधःप्रवहत्सारंप्राकृतचतुर्थइतिनि·
यत्किंचिद्दग्धजातंविरलंविकृतपित्तं
संक्रान्तंपुनर्विकृतचतुर्थइतिनि·
आमपाकंयत्किंचित्सकफइतिनि·
६२ यत्किंचित्सुपाकंविमलंतद्रक्तमितिनि·
अवस्थाचतुष्टयनि·
फाइली निमित्तकारण
मादी उपादानकारण
सौरी आकार
गायी प्रयोजन

रक्तस्यनिमित्तकारणनि·
समवायिकारणकथनम्
६३ आकारहेतुकथनम्
६४ प्रयोजनकथनम्
पित्तस्यनिमित्तकारणकथ·
उपादानकारणकथनम्
६५ आकृतिहेतुकथ·
प्रयोजनकथ·
कफस्यनिमित्तकारणकथनम्
६६ उपादानकारणनि·
आकारहेतुकथनम्
६७ प्रयोजननि·
चतुर्थदोषनिमित्तनि·
उपादानकारणकथनम्

आकृतिनिमित्तकथनम्
प्रयोजनकथनम्
विकृतचतुर्थदोषनिमित्तकारणकथन·
उपादानकारणकथनम्
आकारहेतुकथनम्
प्रयोजनकथनम्
६८ अन्नस्यपाकावस्थानि·
पाकाशयपाकः १
यकृत्पाकः २
नाडीपाकः ३
अङ्गपुष्टिः ४
एतच्चतुरवस्थानांशाखयाविभीषाख्यप्रकारो
६९ भयकथनम्
रूतोभतिबालोख्य प्रथमस्त्रिंधनाहृत्तनि·

रतोभनिसानीयाख्य द्वितीयस्निग्धता
हृज्जनि॰
एतद्द्वैविध्यकथनम् विकृतिप्रकृतिविन
किकोरभूत्प्रथमप्रकारनिष्ठोषणनि॰
प्रकृतिभूतद्वितीयप्रकारस्यचातुर्वि
ध्यनि॰
६९ पाकत्वंनामकिमितिपाकस्वरूपनि॰
७० पाकचातुर्विध्यनि॰
७१ तद्विशेषनि॰
इतिधातुनिरूपणंसमाप्तं द्वितीयप्र
भावःसमाप्तः
७२ अपस्माजानामकमङ्गनि॰
अङ्गत्वंनामकिमितितल्लक्षणम्
७३ रयीसगैरिरयीसनामकतज्ज्येष्ठक
निष्ठतानिरूपणम्

खादीमुगैरिखादीमुनामकज्येष्ठसेवक
तद्वाह्रित्यनयाकनिष्ठाङ्गद्वैविध्यनि॰
मरोसतगैरिमरोसतनामकरक्तीन
नि॰सेननतद्वाह्रित्येनासेवकाङ्गद्वैविध्य
कथनम्
७४ रयीसाख्यज्येष्ठाङ्गलक्षणम्
तत्त्रैविध्यकथनम्
कलभाख्यतदादिभूतहृदयनि॰
ज्येष्ठाङ्गानांमर्यकत्वमादायकत्वंचेतिनि
७५ रुयानिजुवारुाख्यजीवत्वसामर्थ्य
स्थानंहृदयमेवेतिनि॰
दिमागाख्यमस्तलुङ्गनि॰
नफ्सोनीयाख्यजैवतिंचिरीकावल
स्थानंमिदमितितत्समर्थनम्
७६ कभेदाख्ययकृन्नि॰

जुवनितभीअनामान्नप्रापणेच्छायोष्ण
दातृबलस्थानमिदमितिनि॰
किंहृदोजीवत्वंप्रथमंकिंवायकृतोन्न
प्रापणादिकंवामस्तलुङ्गाच्चिदीकेरनि
संशयेसिद्धान्तनि॰
७७ जीवोत्पत्तिनि॰
रयीसखादिमाख्यजीष्ठाङ्गसेवकनि॰
तत्रैवमोदीमोकीनामकसेवकविशेष
निरूः
अत्रैवाुसाभशरायीणअगारजुनजैयेपतना
मकसिराधमनीनाडीशुक्रडोणीनि॰
वाह्यपवनःप्राणतांदत्तेनवेमिविचार
निरूः
७८ असेवकाङ्गनि॰
सेवकाङ्गनिरूः

सेवकत्वेध्यैवेननाङ्गनि॰
७९ मोफरेदाख्यव्यस्तीङ्गनिरू॰
मुरकभाख्यसमस्ताङ्गनिरू॰
मुतीगैरिमुतीकाभीलगैरिकाभील
नामदातृत्वकीवृतद्विपरीताङ्गनि॰
८२ इतिज्येष्ठश्रेष्ठाङ्गनिरूपणंनामतृ
तीयोभावः
अथचतुर्थोभावः
जुवारुाख्यबलनि॰
प्रकृतितभीअनामकनैसर्गिकबलनि॰
हृदिहैवानीयनामकजीवबलनि॰
मस्तलुङ्गेनफ्सानीयाख्यविशेष्टा
बलनि॰
८३ सेव्यसेवकत्वेननैसर्गिकबलस्यद्वैविध्यनि॰

सेव्यबलविभागः
ऐतुसरफि नाम प्रसारकबलनि॰
गालिबियित नाम स्वच्छदायकनि॰
८४ नामियित नाम औच्छ्यपोष्यबलनि॰
मुलिद नाख्योत्पादकबलनि॰
८७ मोसवीरताख्यचित्रकारकबलनि॰
नफ्सलीलाख्यव्यत्यायकबलनि॰
खलेफि नामक युवराजबलनि॰
उत्पादकचित्रकृदाख्यं बलोभयंपि
अंमातृकं चेति संधाये सिद्धान्तकल्पनः
८८ ज्याजीभाख्याकर्षकबलनि॰
मासिकाख्यावष्टम्भकाख्यबलनि॰
हाजीमाख्यजारकबलनि॰
दाफिअ नाम निराकर्तृबलनि॰
मोसवीराख्य चित्रकृद्बलनि॰

सेवकबलक्रियानि॰
तानि च

हरारत्	औष्ण्यं
भरोदत्	शैत्यं
रतोभत्	स्नेहः
यभोसत्	रौक्ष्यं

८५० नेतुरूणः सेवकसेवकाश्चेति नि॰
एतेषां पूर्वसेवकसेवासमर्पणम्
केवलकेवलसेवकसेव्यसेवकोभयसं
ज्ञेयनि॰
९० हैवानीयाख्यजीवबलक्रियानि॰
जवनि हैवानीय जवनि नफ्सानीय
नामकचेतन्यसंविज्ञेष्ठावलयोरन्यो
न्यविशेषनिरू॰
९१ नफ्सानीयाख्यउदानीयबलस्य मुद्दे
केमुहर्रेक नाम वेदक
कारकबलत्वेन द्वैविध्यनि॰

९२ मुद्दरेकाख्यवेदकबलस्य जाहेर भाने ल
नामकव्यक्ताव्यक्तबलतया द्वैविध्यनि॰
नत्रव्यक्तबलम्

सम्म	श्रवणं
भसर	दृक्
शाम्	घ्राणं
जोक्	जिह्वा
लम्स	त्वक्

इति व्यक्तबलानि
९३ एतन्मूनाधिक्यनिराकरणनि॰
९४ श्रवणस्वरूपनिरू॰
दृक्स्वरूपनि॰
९५ घ्राणस्वरूपनि
रसनास्वरूपनि॰
९६ त्वक्स्वरूपनि॰
इति हवासिजाहीराख्यबाह्येन्द्रियनि॰

९७ अप्रभातीनाख्यान्तरेन्द्रियनि॰
तानि चाविशेषविषयाणीति नि॰
हिस्समोशतरक ख्यसंवित्बलं

खयाल	स्मृतिबलं
मोतसरेफ्	कल्पनाबलं
वहम्	चिंताबलं
हाफीज्	मेधाबलं

हिस्समोशतरकाख्यसंविद्बलस्वरूपनि
विकल्पज्ञाननि॰
एतदास्पदकल्पनम्
खयालाख्यस्मृतिबलनिरू॰
९८ एतदास्पदनि॰
मोतसरीफाख्यसविकल्पज्ञानात्मक
कल्पनाबलनि॰
९९ एतदुदाहरणनि॰

५

१०० एतद्दास्यद नि·
वर्क्रमाख्यचिन्हानि·
एतत्स्थानानि·
१०१ हाफीजाख्यमेधानि·
१०२ एतत्स्थानानि·
मुहुरेकाख्यकारकबलनि·
तद्द्वैविध्यनि·
भायतनाख्योत्थापकबलनि·
फाघूलाख्यनिर्वीकृतबलनि·
१०३ उत्थापकबलद्वयनि·
तत्रैकमप्यप्रवृत्तौ हालतएं द्वितीयम
तथैप्रवृत्तौ हालतएमिति चतुर्थो
भावः समाप्तः
१०४ अथ पंचमो भावः अफालाख्य एतद्द
तत्क्रियानिरूपणे
तथा

अवीहनि· प्राणनि·
असनान्नि· अवस्थानि·
अलवान् नि· वर्णनि·
स्तवननिनि· आकृतिनि·
जाकरु नि· स्त्रीलतएनि·२
ओन्सो नि· मुहवल्लतएनि·१
मुफरदाख्यकेवलक्रियानि·
मुरकभाख्यसमुदितक्रियानि·
तबयीअनामकयरादीयनामकनैसर्गिकै
छिकबलयोः समुदायबलाबलनि·
अवीफाख्यप्राणनि·
१०५ प्राणोत्पत्तिनि·
१०६ प्राणोत्पत्तौवादिविमतिनिरा
सननि·
प्राणबलयोरन्योन्यापेक्षतासमेतिनि·

चिकित्सकमतेन प्राणोत्पत्तिनि·
वैद्यमतेन तन्निरू·
रोहनफ्सिनातिकयोः प्राणबुद्धजीवयो
रन्तरनि·
एतद्विभागनि·
रोहितभीयाख्यनैसर्गिकव्याननि·
रोहिनफ्सानीयाख्योदाननि·
रोहिहैवानीयाख्यप्राणनि·
प्राणबलयोर्वीकृतवास्यकल्पनानि·
१०७ इतिप्राणनि· समाप्तम्
अप्रासनानाख्यावस्थानि·
१०८ अवस्थाचातुर्विध्यकथनम्
तमोनामरोहिएयवस्थानि·
तदशान्तरभेदकथनम्
१११ सेन्निवकोफाख्यतोहएवस्थिपत्यव
स्थानि·

११२ सैन्निएवरुहनात्नामायरोहावस्थानि·
११३ शैरवोस्वदाख्यावरोहविशेषनि·
इत्यवस्थानि·
११४ अथ दोषाणां वर्णनि·
कफः श्वेतवर्णः बल्गमः
रक्तं लोहितवर्णं दम्म्
सफराहाख्यपित्तं पीतवर्णम्
सौदाहाख्यमलं कृष्णवर्णम्
इति वर्णनिरूपणम्
११५ असवनाख्यस्थौल्यतानवादिमाननि·
शाहमीयाख्यमेदःस्थौल्यनि·
११६ लहम्माख्यमांसस्थौल्यनि·
एतदुभयतानवनि·
इति माननिमित्तनिरूपणम्
अथ स्त्रीपुंविशेषनि·

जकरु नाम पुंसगीति ·
ओन्साना मस्त्रीसगीति ·
११७ इति प्रथम प्रकरणं समाप्तम्
अथ मिकालसानीयाख्य द्वितीय प्रकरणम्
णति ·
तश्चरीनाम काडू विचितिति ·
११८ ओज़ामाख्यास्थि ति ·
ज्यमुज्येमताख्य कपालास्थि विभागति ·
११९ एतदसंज्ञा कपालमुख्यप्रकृतित्वति ·
लहे नाम हन्वस्थि ति ·
१२० अस्फलाख्याधरहन्वस्थि विभागति ·
सन्नामक अनैवरदन्तति ·
दन्तोत्पत्तौ विमतिनिरसनपूर्वसिद्धा
१२१ न्तति ·
तत्संख्याविशेषति ·
एतदुत्पत्तौ नानामतति ·

१२२ यिद्दानाख्य बाहूभयगतास्थि ति ·
तद्गतास्थ्नां विशेषकथनम्
श्रैन्तकनाम ग्रीवास्थि ति ·
तरकोननाम जत्रुगतास्थि ति ·
१२४ सदरश्रनाम कक्षगतास्थि ति ·
१२५ जहर नाम पृष्ठास्थि ति ·
मुज्लुज्नाम त्रिकास्थि ति ·
१२६ श्रेसश्रेसनाम गुदास्थि ति ·
रेज्यलान्नाम जङ्घोभयीगतास्थि ति ·
फकुजेन्नाम कौ जूभयगतास्थि ति ·
१२७ साकु नाम जानुगतास्थि ति ·
कदमूनाम पादगतास्थि ति ·
१२९ शाकलास्थि शार्करास्थि ति ·
एतत्स्थलकथनम्

यवनमते साष्ठशतद्वयास्थ्नामिति ति ·
शास्त्रमते त्रिशत्यस्थ्नामिति ति ·
योगशास्त्रमते सषष्टित्रिशत्यस्थ्ना
मिति ति ·
एतद्विभाग ति ·
इति द्वितीयप्रकरणे प्रथमभावः
समाप्तः
अथ द्वितीयप्रकरणे द्वितीयभावः
१३० गुफरद्नाम कैकाडू ति ·
गजूरुप नरुणास्थि ति ·
१३१ असभू स्नावधमनी ति ·
खुलकत् उत्पत्तिरासामित्यमि
तिति ·
एतद्विभाग ति · १३३

दिमाग मस्तलुङ्गगतसम्प्रगुम्मज्जपचत
दृशास्थि ति ·
१३४ तद्विभाग ति ·
१३७ पंचेन्द्रियचैतन्यमेतैः सम्प्रगुम्मैरिति ति ·
नेखा मस्तलुङ्ग मूलजातमन्यापांयाः
जायंते ग्रीवापृष्ठमध्य त्रिकगतास्नायुसि
रातासां ति ·
ग्रीवागतस्नायुसिरा ति ·
पृष्ठगतस्नायुसिरा ति ·
मध्यगतस्नायुसिरा ति ·
१४० त्रिकगतसिरा ति ·
एताभिर्ग्रीवांविनान्याङ्गानां चिदीहेनायेन
१४१ इति ति ·
अवतर वेष्टनिकासिरा ति ·
वेष्टनिकास्वरूप ति ·

कबीतीयित लूताजालकं ४ १९८ लिसान् जिह्वानि· भागत्रयस्वरूपकथन· कमेद् यकृन्निरु:
भैदिरतोभत् ततःस्तेरु: एतदुपयोगकथनम् एतत्स्थानकथनम् तदचेतनं जालचैतन्येनचेतनमितिनि·
ज्यलेद् करकाभःकनीनिका इतितृतीयभाव: १९१ अंब्रा भ्रूनि· एतत्स्वरूपक्रियानि·
१९५ तु: अथचतुर्थभाव: तानिचषडितिनि· एतदास्यदनि·
भैदिरकारतोभत् तदवुस्तेरु: रेथि कुफुफसाख्यकफाशयनि· अशारी द्वादशाङ्गुलम् १९७ मरार् क्लोमनि·
ज्योजाजीयु गालितकावाभ:२ १९९ अचेतनमथितजालेनसचेत सायीम् उपोषितम् एतत्स्वरूपक्रियानि·
तमकेरवामीत पंचमभूमिका नमितिनि· दकाकु मेलवं १९८ विकाल प्लीहनि·
१९६ शभकेयिनि प्रस्तजालकं तस्यभागत्रितयनि· रेवद् एकादि एतदचेतनंजालचैतन्येनचेतनं
तमकेसादीत षष्ठभूमिका १२३ कल्प हृदयनि· कोलेन् संबाधि १९९ एतत्स्थाननि·
मशीमनि उल्लाभम् ६ तत्स्वरूपक्रियानि· मोसतकेस प्रगुलं एतत्क्रियोपयोगकथनम्
तमकेसामिष्म सप्तमभूमिका १२२ हेज्याम् वतोजालनि· मोसतकेनाख्यषष्ठान्तस्थानकथनं इतिषष्ठोभाव:
१९७ बुल्मीयित हृरुम् १२८ म्पाद माकास्यदनि· एतदुपयोगकथनम् अथसप्तमोभाव:
ऊजोन् कर्णभयनि· तस्यभागत्रयकल्पनानि· इतिपंचमोभाव:समाप्त: १३० कोनियितान् वृक्कानि·
तदुपयोगकथनम् १२१ अथषष्ठोभाव: यकृत्क्लोमप्ली मस्तानद् वस्तिनि·
हनिरूपणे

१४२ एतत्क्रियानि॰
रुभान् ठन्धिकारज्ञनि॰
एतत्क्रियानि॰
१४३ अजोलात् येशीनि॰
एतत्संगतिनि॰
एतत्प्रयोजननि
१४४ शारयीर् स्रुङ्गनधमनीनि॰
१४५ एतत्स्वरूपकथनम्
एतदुपयोगकथनम्
डोरेड् यकृद्गतसिरानि॰
एतत्स्वरूपनि॰
एतदुपयोगनि॰
शारीयानियरेड् बेरेदिशीर्यान् हन्तु
भयनाडीनि॰

मकरपार्श्वे अधरपार्श्वगतविशेषनि॰
लद्दमपार्श्वे कल्पपार्श्वगतविशेषनि॰
इतिसिरानिरूपणंसमाप्तम्
१४८ लहम्म् मांसनि॰
तत्क्रियानि॰
तदुपयोगनि॰
१४९ शाहम्म् मेदोनि॰
एतदुपयोगनि॰
१५० नघाह् जालनि॰
एतदुपयोगकथन॰
तत्रवधात्वकथनम्
१५१ ज्यत्नेड् त्वङ्नि॰
एतत्स्वरूपेलतेणनि॰

एतदुपयोगनि॰
१५२ शरर् रोमनि॰
एतत्स्वरूपोपयोगनि॰
शिरोभूगात्रप्रकृतिश्मश्रुप्रभृतिगतो येनात् नेत्राभयनि॰
पयोगात्रुपयोगहेतुनि॰
१५६ ज्यफोर् नखनि॰
तदुपयोगकथनंच
इतिद्वितीयप्रकरणेद्वितीयभावः
अथतृतीयभावः
तशारीरस्रकमति समुदिताङ्गविभागे
दिमाग् मस्तलुङ्गनि॰
एतत्समुदिताङ्गनि॰
विस्तारेणैतत्स्वरूपकथनम्
१५९ एतदाकृतिनि॰

एतदास्तनैतत्शाखाभागकथनम्
१६० विदीहोचितधमनीनांविभागनि॰
१६१ कोष्ठविभागानुसारेणतत्क्रियानि॰
येनात् नेत्राभयनि॰
तत्रसप्तभूमिकाःसन्तिताश्चत्रयइतिनि॰
१६२ तमकेवोला प्रथमभूमिकानि॰
भोल्तितिहिमति संधितंतदितिनि॰ १
तमकेसानी द्वितीयभूमिका
कसींयिति घटङ्कमितिनि॰ २
तमकेसालेसप्रन्भीयिति द्वातारुप
१६३ कंतदितिनि॰ ३
भेदलरतोभत् ततःसेतुः
भैजीयिति अण्डनिलकः १
१६४ तमकेरामित्र चतुर्थभूमिका

सिहत् आरोग्यनि॰
२१४ आरोग्यवलावलनि॰
अशेषस्वास्थ्ये आरोग्यमितिनि॰
अस्वास्थ्येआमयइतिनि॰
२१५ मध्यवर्तित्वेतृतीयाकोटिरस्तीतिनि॰
मरज् आमयइतिनि॰
एतत्त्रियात्रैविध्यनि॰
२१६ तगैर् व्यत्यासनि॰ १
नुखसान् हीननानि २
भत्लान् विनाशनि॰ ३
असावामयो द्विविधः
मरजिमुफरद् १
मरजिमुरकब् २
केवल निरु॰

समुदितनि॰
मुफरद्केवलस्त्रिधा
तर्कीबमेजाज् धातुदुष्टः
२१७ मरजोत्नरकेब् आकारभष्टः
तफरकोत्लइत्तिसाल् भिन्नसंगतिः
धातुदुष्टनि॰
२१८ एतद्वैविध्यनि॰
मादीय् धातुनिमित्तनि॰
२१९ साजज्य् बाह्यशैत्यादिनिमित्तनि॰
२२० एतदुदाहरणनि॰
एतद्भेदकथनम्
आकारभ्रष्टश्चतुर्धा
मरजोत्खल्कत् आजन्मजातनिमित्तनि॰
मरजोत्अदद् न्यूनाधिकसंख्यानिमित्त
मरजोत्मिकेदार् मानिनिमित्तनि॰

२२६ मरजोत्वजअ् आकृतिनिमित्तनि॰
२२७ एतदुदाहरणनिमित्तनि॰
भिन्नसंगतिर्द्विधा आजायमुफरद् केवला
द्वेषु
आजायआलेयित् समुदिताङ्गेषु
आद्यः अस्थिगतः
द्वितीयः अङ्गुलिगतः
२२८ तक्सूदाअुसारेणरोगाणांतत्तन्नामनि॰
इतिकेवलामयनि॰
अथमरीजिमुरकब् समुदितामयनि॰
२२९ तदुदाहरणनि॰
अवक्रातिमरज् रोगावस्थानि॰
जमानेनअरमैनान् दशाचतुष्कनि॰

इब्तिदा आरोहावस्थानि॰
२३० तजाईद् आरोहावस्थास्थितिनि॰
वक्तेनहैत्तिहा सीमावस्थानि॰
वक्तेनईन्हतात् अवरोहावस्थानि॰
२३१ इतिप्रथमोभावःसमाप्तः
अथप्रकरणेद्वितीयोभावः
२३२ तजरोरी आवश्यकषट्पदार्थनि॰
तेच
मुगयरिनेत्भदन् शरीरव्यत्यासकनि॰
हाफिजनत्भदन् शरीररक्षकनि॰
तत्र अव्वल्हवा एतत्खण्डादिपवननि॰
एतत्सत्त्वासत्त्वनि॰
रमेयी वसन्तपवननि॰

b

१९३ ओजस्त्रियान् शुक्लनि·
ओजैर्भ पुंश्शुक्लनिनि·
१९४ रजेम् गर्भाशयनि·
शुक्रोत्पत्तिनि·
तत्रैवेद्यमतस्थापनम्
स्त्रीष्वपि शुक्रमस्तीति कथनम्
तासामार्तवं नामाष्टमो धातुरिति कथनं
अत्रशास्त्रमतेन शुक्रोत्पत्तिकथनं
तत्तन्मलनि·
ओजोलक्षणम्
रसस्य शुक्रान्तपरिणामे कालकथनम्
पुरुषापेक्षया रससंचारकथ·
पुंस्त्रीवीर्ययोरपक्वपाकत्वशक्तिकथ·
तत्र भवति श्लोकः भवतिमोत्रश्लोकः
अत्र चिकित्सकमतस्थापनम्

१९८ पुंप्रकृतौ मार्गत्रयनि·
१९९ गर्भाशयस्वरूपनि·
तदङ्गतयैव योनिस्वरूपकथन·
स्त्रीणामपि मुष्कोभयमस्तीति नि·
२०२ योनिस्वरूपनि·
आर्तवनि·
गर्भग्रहणयोग्यार्तवनि·
आर्तवनिमित्तकथ·
कर्मपुरुषनि·
गर्भावस्थानि·
२०३ पुंस्त्रीगर्भलक्षणम्
मासेषु गर्भस्य तत्तदङ्गाविर्भावकथनम्
अष्टममासप्रसूतस्याजीवने निमित्तनि·
२०४ तत्र पक्षनदैवज्ञमतस्थापनम्
ज्योतिषमतेनाष्टममासजातस्याजीवन
निमित्तकथ·

२०६ गर्भोपनिषत्क्रमनि·
वर्णभेदेन स्त्रीणामृतौ विशेषकथ·
भूतानुसारेण गर्भस्य वर्णकथनम्
तत्रैवान्धकेकरादिकथ·
नपुंसकत्वनिमित्तकथ·
नपुंसकविशेषकथन·
पुरुषसंयोगं विनापि स्त्रीणां विकृतगर्भो
त्पत्तिः
वियोनिजन्मकथनम्
यमलादिप्रसूतिलक्षणम्
स्त्रीपुंनपुंसकगर्भलक्षणम्
गर्भस्यान्त्रादिप्राप्तिलक्षण·
गर्भजातस्य जातिस्मरत्वकथ·
जातिस्मरत्वादेपेतत्समाधाननि·

२०७ पंचाग्निविद्यानि·
पंचाहुतिसंख्यां विनापि देहोत्पत्तिनि·
अत्रैव प्रसङ्गादुत्क्रान्तिनि·
देहान्तरप्रतिपत्तौ भूतमात्रासहितो
लिङ्गात्मा गच्छतीति नि·
२०८ गर्भग्रहणे रजोनिवृत्तिनिमित्तकथ·
गर्भजालकथनम्
गर्भस्य त्रीणि जालानीति यवनमतनि·
अत्र शास्त्रमतम्
मातृजतो गर्भसंस्थानकथनम्
२१० इति द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम्
अथ प्रथमो भावः
२११ मनुष्यदेहनिमित्तलक्षणकथ·
भाग्यनि·

सौम्यदक्षिणयाम्यनां गालनालीध्रुववा
स्तिनांचत्वारद्वी
नाशाणं द्वयमितिनि·
सवाभेत् अचला
सय्यारत् चला
अष्टमफलके सवाभेतः मरकोजः स्थि
२इतियावदितिनि·
सप्तफलकेषु सय्यारतः चला इतिनि·
२४१ नवमफलकगतिस्तवालोलभुजोरग
तानुगतिकीनि·
इयंगतिः सर्वकल्पाणां षष्टिद्वल्पास्त
मैवेतिनि·
एषाचकल्पा फलकि मतलास्त्र इति
तरास्थानाभावादितिनि·

एषैवध्रुकेतफलैकयेतिच परमायेना
मकाशाप्रदमितिच एतत्समसूत्रक
ल्पनयैवभूमध्येस्तीतिनि·
अत्रैवउत्तरध्रुवद्वयमस्तीतिनि·
तदनुसारेण प्राक्पश्चिमज्ञानार्थंदक्ष
कल्पनानि·
फलकोलभुरोज्यफलकोलसवाभेत्
अष्टमकल्पागतिः सप्तफलकवत्सू
चीभिमुखीतिनि·
एतद्गतिप्रकारकथनम्
अष्टमफलकस्ययाम्योत्तरद्वादशारा
णिनि·
२४४ तत्रिंशादादीनांदशासंख्यांतावत्
द२ज्यादिनामकल्पनानि·

अष्टमकल्पायांसर्वताराणामष्टाचत्वा
रिंशदाकृतिनि·
उत्तरेएकविंशत्याकृतिनि·
२४५ दक्षिणेपंचदशाकृतिनि·
२४६ मध्येद्वादशाराप्याकृतिनि·
२४७ अत्रापिध्रुवोभयनि·
भूचतुर्थांशोरुभेमस्कोलइत्यस्माकंनि
वासताद्भागत्रयस्यजलभरितत्वात्सौ
म्यध्रुवोदृग्गोचरेजायतेनयाम्यइति
नि·
विनुचतुष्ककल्पनया भूमाकाशस्य
चतुःकपालनि·
तदनुसारेणचतुःफलनि·
भूनिरु·

२४८ तच्चतुर्थांशोजनस्थितियवनमतर
फलकाकाराभूरितिमतनिराकरणम्
अरबद्धवद्बलाचलाभूःकल्पाःस्थिराइ
तिमतस्यचनिराकरणम्
तारापरिवर्तवेगेनतभूमेराधाराभा
वान्निरन्तरमधोगच्छतीतिमतनिरा
करणम्
भूमेस्त्रिभूमिकानि·
सप्तषष्टित्रिशतीमितांशाख्यद२ज्यक
ल्पनायांचतुर्थांशोनवतिभागपृष्ठ्या
एकभागइतिनि·
तत्रापिनवतिभागेषुध्रुवपार्श्वतःत्रयस्त्रिं
शद्भागेषुखिलंशिष्टंसप्तपंचाशद्भा
गाजनाधिष्ठानमितितिनि·

एतन्मसङ्गेनसर्वगतरत्तकविनाशाक
यवनति॰
२३४ यवनदैवज्ञमतेनकन्तुति॰
मध्यदेशागाख्यदेशेषुवनुक्षेत्रुति॰
२३६ मध्यवर्तिदेशेषुषृर्त्तुवर्णनम्
रुवायियत्तिलाफ् वायुव्यसन्नाति॰
यत्तिल्लाफिमसल् कालविनिमयति॰
२३७ नवाह् पाम्बायातयवनति॰
रेया उत्पातयवनति॰
मोज्यावर् प्रान्तिवेष्टयति॰
ज्यभाल् गिरिसान्निध्यति॰
भिहार् नदति॰
तर्मत् मृत्तिकासान्निध्यति॰
एतन्निमित्तैर्वायुविनिमयोजायतेइतिति॰

हमेय विषुवाख्यवसन्तति॰
सैफ निदाघति॰
खरेफ शारत्रिरु॰
शीताश्रुत हेमन्तति॰
दैवज्ञमतेनाष्टर्तुति॰
सैफ् ग्रीष्मः
खरेफ् शारत्
शताद् हेमन्तः
हमेए वसन्तः
इतिमध्यवर्तिरेखादेशेषुत्रयोक्तवः
ज्यनोभयनाहेयत्तु दक्षिणपार्श्वति॰
शीमालनाहेयत्तु उत्तरपार्श्वति॰
सभावदुरोरुनाहेयत्तु पूर्वपश्चिमपार्श्व
नि॰ हम्पश्कूलाकतेसदरणरदेशान्ध
२३८ सर्वाःकल्यानवापिप्रावर्तनयासन्ति
इतिति॰

जलवृत्तोपरिकिंचिन्मात्रेलम्बनुर्णाश्रेन
पृथ्वीवृत्तमाविभूर्तमितियवनमतं
यत्रशास्त्रमतति॰
फलकिकमर् चन्द्रकल्या
फलकिओनारेद् बुधकल्या
फलकिजुहर् शुक्रकल्या
फलकि शंस सूर्यकल्या
फलकि मरेख् भौमकल्या
फलकिजुहल् जीवकल्या
फलकिमोश्तरेख् शनिकल्या
फलकोलभुरोज्यवफलकोलसवाभेत्
पृथिव्याःकल्याभिःसहाणस्वनाति॰
यत्रयोराणिकमतेनदर्यणनलवदिमा
हमिकारति

तत्रोत्तरवासिनामुदगयनंदिनंदक्षिण
यणंरात्रिः दक्षिणध्रुववासिनांचैतद्विप
रीतमिति
अतोत्र २ प्रत्येककल्यायांध्रुवद्वयमस्तीतिति॰
फलकिकोल्ली समस्तग्रहातिनीकल्याति॰
फलकिज्योजर्री सर्वगाख्यकल्याति॰
अथानार कल्याति॰
२४० तासांचप्राकृपश्चात्शीघ्रमन्दादिगत्या
ग्रहाणांशीघ्रमन्दगतित्वमितियवन
मतति॰
फलकनवकसमुदायेनैकफलकति॰
एतद्गतिज्ञितयति॰
राशिमण्डलसप्तग्रहव्यतिरिक्तग्रहकल्या
नि॰
मध्यरेखावर्तिनामारचट्टीसमष्टत्तवेष्ट
नाख्या

दोलाभी आरघट्टी
हमायेली गालनाली
रहली घारट्टी

द्रवाश्रितत्वात् समसर्गौषधनि·
औषधलक्षणम्
जीवाधितयातेषामोक्ष्यादिगुणनि·
समसर्गौषधसमर्पणम्
विषमसर्गौषधनि·
२७२ तत्पृथक्त्वनि·
अवस्थाप्रत्यभिज्ञानि·
प्रत्येकद्रव्यस्यैकैकावस्थाया
त्रिधात्वकल्पनम्
२७४ तत्परीतानि·
अत्र चिकित्सकविमतिसमर्पणम्
२७५ प्रकारान्तरेणौषधावस्थानि·
२७६ औषधानां त्रिधात्वकल्पनम्

मुरकगोलजवात् परस्परसंहतत्वनि·
मोनवापेकौलजवात् परस्परानुगुणत्व·
मोनजारतोलजवात् परस्परविरुद्धत्व·
विकल्पकमतेनौषधानां त्रिधा योतकनि·
औषधशक्तिनि·
अन्योन्यसङ्गतौ समसर्गितारस्यादेप स
माधानम्
इत्यौषधावस्थानिरूपणं समाप्तम्
रसगुणवीर्यविपाकशक्तिलक्षणःपं
चपदार्थाः सर्वद्रव्येष्विति शास्त्रमत
नि·
२७८ रसलक्षणनि·
गुणनि·

मेजाज्यबोला प्रथमयोतकं शीतादिगुणलक्षणं
मेजाज्यसानीय् द्वितीययोतकं विस्रंसनादिगुणलक्षणं
मेजाज्यसालीस् तृतीययोतकं स्वभावलक्षणं

वीर्यनि·
विपाकनि·
शक्तिनि·
सुश्रुतमतेन विंशतिगुणइतिनि·
दीपननि· १
पाचननि २
शमननि· ३
अनुलोमननि· ४
स्रंसननि· ५
भेदननि· ६
रेचननि· ७
वमननि· ८
शोधननि· ९
संग्राहिनि· १०
स्तम्भननि· ११

छेदननि· १२
लेखननि· १३
वाजीकरणनि· १४
शुक्रलनि· १५
जननि· १६
रोपननि· १७
रसायननि· १८
व्यवायिनि· १९
विकासिनि· २०
मदकारिनि· २१
प्रमाथिनि २२
अभिष्यन्दिनि २३
विदाहिनि· २४
योगवाहिनि· २५

इति पंचविंशतिगुणनिरू
पणं समाप्तम् २७९

तत्रापिमध्यरेखातआरभ्यसौम्यपार्श्वे
त्रयस्त्रिंशान्मितेमध्यदेशेभूमेशेत्वं
कवेनोलसरज्ररतिकथ्यतेइतिनि·
अनयाकल्पनयाभूगोलस्यबद्धितु
कल्पनानि·
वितुबहैवशास्त्रमतेनलङ्कादिक
ल्पनेति·
प्रोक्तचतुर्थांशरूपनवनिभा
गेषुधतुःकल्पनानि·
२४९ पृथ्वीचतुर्विंशतिक्रोशसहस्रमाने
तिनि
मतभेदेनपंचाशदंशेषुचत्वारिंशदं
शेषुवाजनावासइतिनि·
२५० जनावकाशभूतभूभागेपूर्वापरा
यतसप्तरकुलीमनामखण्डिकासप्तक
नि·

२५१
तत्मोनपरिमाणहनि·
अत्रदिनरात्रमानकल्पनानि·
भूमानसंग्रहनि·
देशाद्वीपादिनि·
देशेषुप्रहाधिकारनि·
२५२ अत्रैवयवनानांनानामतनि·
२५३ गिरिनदप्रान्तिरेष्वेनदेशाना
मुल्लसीतनि·
प्राच्यपवनस्यपाश्चात्यादौचित्य
मितिनि·
पश्चिमपार्श्वगिरिसंभवेपवनसाधु
त्वनि·
सौम्यपवनस्यशीततरोत्पनिमित्तनि·
याम्यपवनस्यतद्वैपरीत्यनि·

२५५ सौम्यःसाधुःयाम्योसाधुरितिनि·
पंचधापवनोत्पत्तिनि·
मृत्पंकशिलादिप्रान्तिवेष्वेनदेशासर्ग
नि· २५७
आवश्यकपदार्थमध्येपवनाख्ये
कपदार्थनिरूपणंसमाप्तम्
माकोल अन्ननि·
मश्ररोभ् पानीयनि· २५८
अन्नविभागनि·
मयालोलवईत्तमयालोल ग्रहीत्रादार
त्वमन्नपाकाशययोरितिनि· २५९
गजायमोतूलक् केवलान्ननि·
दवायमुतदेल समसगौषधनि· २६०
गजायदवाये अन्नौषधनि· २६१

२६४ दवायमोतूलक् केवलौषधनि·
दवायसम्मी दुष्टौषधनि·
सम्मिमोतूलक् केवलविषौषधनि· २६५
शक्त्याकृतिगुणतद्वयतत्त्रययोगाद
न्नादेशाःशरीरेसम्बधेतिनि·
एतदुदाहरणनि·
२६८ अद्दवायितदरज्यातहाअरभैतो
न गेषधानांशक्त्याख्यबलावस्थाच
तुस्रइतिनि·
अतानं
दरज्यबोला प्रथमावस्था गेष्माादिक्रियाया
दरज्यसानीय द्वितीयावस्था तज्ज्ञानं
दरज्यसालीस तृतीयावस्था तदाविर्भावः
दरज्यराभिय चतुर्थ्यावस्था स्वकार्यकरणं
२७०

अथ तृतीयभावः
नौम् स्वप्ननि·
यक्जेत् जागरनि·
रिक्तोदरकृतानिनिद्रादोषायेतिनि·
प्राकृतवैकृतभेदेननिद्राद्वैविध्यनि·
उभयमेवजागरणमपिद्विधेतिनि·
२९८ निद्रालक्षणनि·
तत्प्रसङ्गेनमरणस्वरूपनि·
२९९ शास्त्रकारमतेननिद्रा नि·
सुश्रुतमतेनधन्वन्तरिमतेनचतत्सामर्थ्य
नम्
प्रसङ्गेनचजागरादावस्थात्रयनि·
यवनमतेनजागरस्यनिद्रायाश्चप्रकारा
न्तरकथनम्

प्रसङ्गेनचेष्टाचातुर्विध्यनि·
तसर्रुफ् गैष्टानि·
तज्युफेफ रौत्यनि·
तहलेल् अन्यसंक्रामणा
तवज्यहरोहजाहीर् संमुखीकरणंप्रा
णस्यवृत्तिः
इतिनिद्राख्यावश्यकतृतीयपदार्थनि·
अथावश्यकचतुर्थपदार्थनि·
असोच
हरकात् चेष्टानि·
सकोन् स्थितिनि· ३०१
चेष्टाचातुर्विध्यकथनम् ३०२
जीवस्यैतदुभयापेक्षानि·
मैथुनचेष्टानि· ३००

एतत्षाड्विध्यकथनम्
शादीद् बलिती
जयीफ् निर्बला
कसीर् अधिका
कलील् ऊना
सरी शीघ्रा
भतीय् मन्दा
आसांपरस्परप्रस्तारेणानन्त्यकथन
म्
स्थितिस्वभावकथनम्
प्रसङ्गेनकामुकयोगसंग्रहनि· ३०५
मैथुनवेलाकथनम्
मैथुनत्यागकालकथनम्
मैथुनक्रियायामनुभोज्यपेयनि·

एतद्वृद्धिकभक्ष्यभोज्यनि·
अयोनिगमननिषेधनि·
गर्भिणीगमननिषेधनि·
विरेकवमनादेरनुपरतक्रियायाम
३०३ न्तरनि·
३०४ शास्त्रकारमतेनैतन्नि·
इत्यावश्यकषट्पदार्थमध्येचेष्टा
ख्यचतुर्थपदार्थनि· समाप्तम्
अथावश्यकपंचमपदार्थनि·
असोच
यह्तिभास् बन्धनं
येस्तिफ्राग् निरसनं
विस्रस्यनि·
अवष्टम्भनि·
एतत्क्रियाकारिबलद्वयनि·
३०७ इतिपंचमपदार्थनिरूपणंसमाप्तम्

भादेयं शारीरबात्यम् ३१७
खल्लीयं शारीरदोषजातम्
मेजाज्यीयं यौवनजातम्
तरकीभीयं न्यूनाधिकाङ्गाण्लेशा
मयम्
ताभिकम् सायेतशारीरमन्यमप्य
कैरणेन
वासेलम् पयानबेतम् ३१८
३१९ सय्योलमेनाज उप्नर्णस्यामुनि
मितंपंचधा
दरकतन्मोज्याबेजमन् मनेल्
पानिदाल गौर्भृत्याधिनूरेभूनि·
अपवानफ्सानीयतन् विजव
भुनि·

मभालगनेलरेयाजन् अतिप्रयासः २
मोलाकातिफिरान्बेन्य्याल् संगति
दीफकस्यखहूपेण २
मोलाकानेलफरारनिबेलजवन् सं
गतिदीफकस्यशात्या २
तकासफ्मसाम् निरोधोरोकाणा
म् ४
अफोनन् धातुशोक्तयम् [illegible]
गौह्यनिमित्तदुष्टयौनकनि·
अपशोत्पनिमित्तदुष्टयौनकनि·
नानिवाप्ता
स्वहूपेण प्रीतिसंगतिः १
शान्त्या प्रीतिसंगतिः २ बाल्या आनरीवा
अन्यल्पभोजनम्

अत्यधिकभोजनम्
चेष्टाधिक्यम्
कपमोप्याकारिषुशेन्यसङ्गतिरितिवा
शातेपपूर्वनत्समप्पीनम् १
अतिस्थितिः
अत्यन्तमुक्तिस्त्रकूपकानाम्
रोकासामनिसांफत्यम्
उत्पबुविधशोत्पनिमित्तदुष्टयौन
कनि· ३२०
चतुर्विधरोत्पनिमित्तदुष्टयोनक
नि·
स्वहूपेण नृत्तसंगतिनि·
शान्त्या संगतिनि·
अल्पभोजनम्

अधिकचेष्टानि·
इनिरोद्यनिमित्तामयनि· ३२१
अप्यस्नेहकृतामयनि·
तन्निमित्तचातुर्विध्यकथनम्
स्वहूपेण स्निग्धसंगतिः
शान्त्या स्निग्धसंगतिः
बहुभोजनम्
अधिकास्थितिः ३२२
इतिस्तेहजातरोगनि·
अपाङ्गविकृतिजातरोगनि·
ओकृतिविकारनि·
एतच्चातुर्विध्यनि·
मरजिरवलकन् जातिरोगनि·
अरदह् गणनाधिकाङ्गनि·
मिकदोर् मानाधिकनि
वजह् रचनानिमित्ताधिकाकथनम्

अपष्ठभुपदार्थीनि· ३०९
असौच
अत्र्दासतनफुसनीय उत्पन्नोभावस
गिस्य
२.८ इमेचेरजुनफुसानीयाः षोडश
गजब क्रोधः
खश हर्षः
फ्रुकेडु त्रासः
गम्मु दुःखं
कम्म अभिलाषः
खज्येल लज्जा ३१०
दर्शनादिपूर्वमेवमतःचेष्टा,स्तीति·
चेष्टाद्वैविध्यनि·
मोलायेम् क्लिता प्राप्त्यपी
मोनाफेर खक्लिता परिक्षाप्पी

अमीषुमनःप्राणमृजामेकीभवनमि
तिनि·
आन्तरबाह्यानांसर्वकार्याणमेत
द्धीनत्वम्
तत्र्यपिचेष्टानेत्येहर्षकोपाभ्यांतत्र
हरतिनि·
मस्तलुङ्.जातत्वेप्यमीषांहृद्बलंवि
नानसिद्धिरितिनि·
देहयात्रेयंनेतरदतिरिक्तेतिनि·
प्रसङ्गेनतिर्चेरादित्रयस्त्रिंशाद्भावनि·
ओजःप्राणयोर्बहिर्निर्गमोपुग
पत्कृतेवेतिनि·
यतःप्रवेशाश्चेत्यमितिनि·

सकृदन्तःसकृद्बाह्येप्रवेशनिर्गमौ
वेषांतन्नि·
सकृदन्तःप्रवेशोबाह्येनिर्गमेचा
तेपसमाधाननि· ३११
अमीषांहर्षादीनांबलंमस्तलुङ्ग
जातत्वसमर्थनम्
येनबाह्येनान्तरेणवामार्गेणप्रा
णश्चरतितेनैवरक्तमोजश्चेतिनि·
अन्तर्बाह्येवाएतदाधिक्येमरणनि·
मरणनिमित्तनि·
अतिहर्षप्रायेणमरणमितिनि·
अतिक्रोधप्रायेणमूर्छाकदाचिन्मरण
मितिनि·

१नदुभयनिमित्तनि·
यथाधिकचेष्टाहानिकारिणीत
थाधिकस्थितिरपीतिनि· ३१२
प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणक्रोधादिष
ट्कंविनापिशारीरक्रियानि· ३१३
तत्रचौराशंतिनफुसानीयनि·
अत्रैवस्वकृतप्रादत योगिनिर्माणनि·
उन्मत्तनिर्माणनि·
इत्यावश्यकषड्वीनिरू· ३१४
अथतृतीयप्रकरणेतृतीयभावः
स्वस्वभावमोमेरीजत रोगोत्पादकोप
करणनि·

तल्लक्षणस्यसाप्येतानिरयेततयाद्वैवि
ध्यम्
३३२ पूर्वभाविताल्कालिकतयाचैतत्त्रिविध
स्पर्शेनघर्मयोतकनि·
शीतस्पर्शेनशीतयोतकनि·
शिथिलस्पर्शेनस्निग्धयोतकनि·
रूक्षस्पर्शेनरूक्षयोतकनि·
३३३ सामान्यस्पर्शेनसमयोतकनि·
मेदोमांसाभ्यांयोतकनि·
बहुनालोहितमांसेनोष्णस्निग्धयोत
कनि·
अमेदसाल्पनिबिडमांसेनरूक्षशीत
योतकनि·
वसामेदसोरल्पतायांघर्मयोतकनि·
३३४ एतदाधिक्ये,तिस्निग्धयोतकनि·

अल्परोमलक्षणेनयोतकनि·
रूक्षरोमभीरूक्षयोतकनि·
अधिकरोमभिर्घर्मयोतकनि·
रोमाल्पतयास्निग्धयोतकनि·
एतत्स्थौल्यंबहुघर्मयोतकस्तव
कम्
३३६ एतत्तोनवसूक्ष्माल्पतास्तवकम्
एतत्कुण्डलतोष्णरूक्षयोतकस्तवि
नी
एतदृजुताशीतस्निग्धयोतकस्त
विनी
एतत्काठिन्यंघर्मयोतकस्तवकम्
एतत्पाटलताशीतयोतकस्तविनी
एतदरुणतारक्तताचसमयोतक
सामीप्यस्तविनी

श्वैत्यमेषांशीतस्निग्धयोतकस्तवकं
३३७ अपचारूक्षयोतकस्तवकम्
देशादशानुसारेणरोमव्यस्तनावज्ञा
यतइत्यत्रनतथाप्रत्येतव्यमितिनि·
३३८ अथशारीरवर्णानाययोतकनि·
शारीरश्वैत्यमल्पोष्णतास्तवकम्
धौसर्यंतदाधिक्यस्तवकम्
लौहित्यंरक्तोष्णाधिक्यस्तवकं
३३९ पीततारक्तपीतताचाधिकोष्णस्त
विका
कार्ष्ण्यमुष्णयोतकस्तवकम्
शानीकवर्णताशीतरूक्षयोतकस्त
विका
३४० मङ्कोलवर्णःशीतयोतकस्तवकः

यवादवर्णःशीतस्निग्धयोतकस्तवकः
३४१ एतत्त्रायोऽभिप्रायमितिनि·
आन्तराङ्गविकृतयथाशारीरवर्णवै
चित्र्यनि·
तत्तदङ्गगतरोगानुसारेणतत्तद्वर्णनि·
३४२ किंचिदङ्गवर्णदर्शनेनपराङ्गविकारनि·
इतिचतुर्थोभावःसमाप्तः
धातुनिमित्तशारीररोगलक्षणकथनम्
गल्मतेलदंसयहल्ल रक्ताधिक्यसंवारकमेनेषु
सिकलेन्द्रास शिरोगौरवे
तमत्वा जृम्भायां
तसावेभ गात्रोत्सारणे
तुश्रास तन्द्रां
कदोरतेलमवासवल्मेलारत रवीनादिमाद्यु

३२३ आद्यश्चतुर्थी
फलादिशाकल आकृतिविकारः
मरजिमज्यारी इत्यत्र बाहुसरलि
अरोजिभ्रवय्य:
मरजिसफय्या ३२६
तन्निमित्तकथनम्
केस्सरेलमोस्सवीरते चित्रकृद्बलमात्युनि·
मुगगयीरत मानकृद्बलमात्युनि·
ज्योतिषमतेनैतद्योगकथनम्
कैपेयित तुलमानेनापिद्वैधमस्य
३२४ गौरिखलकै बाह्यनिमित्ताकृतिविका
रकथनं ३२७
जातस्य द्विविधाङ्गविकृतिनि·
तदानन्यकथनम्
३२५ नाडीविवरणनिमित्तविकारकथनम्

निमित्त
बलवच्चेष्टाविकारनि· ३२८
विसंसकोचधनिमित्तविकारकथ·
उन्मोचकनिमित्तविकारकथन·
संवरणनिमित्तविकारनि·
अङ्गारोपणनिमित्तविकारनि·
सिरोर्ध्वाधोगमननिमित्तविकारनि·
तदूर्ध्वाधोगमननिमित्तनि·
अङ्गानां तु लव्यात्ययकथ· ३२९
आन्तरतन्निमित्तनि·
इतिपाकस्यानिमित्तकथ·
अपगात्रेषिलक्षणाकथन·
एतन्निमित्तकथ·
आन्तरेणधातुक्लेदेनैतज्जायते इतिनि·
बाह्यसिक्तादित्वेतद्रूपनिमित्तक·

उपादानोद्भिन्नतारूपनिमित्तनि·
आकर्षकबलाधिक्यरूपनिमित्तनि·
हीनतारूपनिमित्तनि·
जन्मजातत्वेउपादानहीनतारूप
निमित्तनि·
दुष्टाङ्गरचनानिमित्तनि·
तानिच
अन्तराङ्गसाम्येपितदतिदूरता
आकर्षणेञ्चनाप्रसारणबलस्य
शैथिल्यं
प्रहारारोपचिह्नधातुशोषस्नेहां
शिलाकल्यनाषेष्टाधिक्यंच ३३०
तद्धरोकिईतिसाल अङ्गविभागा
स्थदोषनि·

स्खलेनुअकालेन् भक्तकथानव:
कुरुरिकेन दारुका:
ईन्निलायन अतिभरिता:
तादिनुनु १ अतिदूराक्रान्तं २
सेयाकिबवी ३ रूता:१
अथबाह्यनिमित्तकथनम्
कतद् छेद:
सद् रज्वादिनादीर्घीकरणं
शकरोक् दाह:
रज पट्टिकाबोट:
नरुषर दंष्ट्रादि
हंमलिअसकाल उत्थापनेगुरुभारस्य
इति तृतीयभाव:समाप्त: ३३१
अथचतुर्थीभाव:
योतकानुसारेणमनुष्यशरीरहजप्रका
शकनि·

अत्र शास्त्रकारमतेन सप्तशत नाडीनां
मध्ये चतुर्विंशतिस्थूलानाड्यस्तत्रा
प्यष्टमूलनाडी परीक्षोचितेति नि·
इत्यमेवदक्षिणस्यवामग्रन्थिः पश्चात्या
र्द्धस्यायाम स्वदक्षिणग्रन्थिः पश्चा
त्यार्द्धस्य परीक्षोचितेति नि·
पाणिपादकण्ठनासापान्त्रस्थिताव्य
रीक्षोचितेति नि·
तत्र परीक्षोचितकालनि·
स्पर्शनादिनानाडीज्ञानकथ·
३५५ उक्तपाल्यादिगताष्टनाडीनांदुष्ट
कुष्टप्रदोषज्ञानकथ·
नाडीचेष्टाद्विविधा
गुरकम् समुदिता
गुप्फरइ केवला

अप्यमभावे केवलचेष्टानि·
केवलापीयं चेष्टाप्रसारणाकुंचना
ख्यक्रियोभयवती
३५६ प्रसारणाकुंचनप्रयोजननि·
स्थितिद्वयनि·
३५७ गतिद्वयनि·
वेलाभेदात्प्रसारणाकुंचनयोर्न
संगीतिरित्यात्तेपसमाधाननि·
३५८ अत्र पुराणवैद्यमतकथ·
३५९ क्रियालक्षणकथनम्
चेष्टाप्रधात्वनि·
ऐनेयी स्थानचेष्टा
वज्रभूयी रचनाचेष्टा
कंभी मानचेष्टा
कौफी गुणचेष्टा

अरजी अन्यलग्नचेष्टा
कसरी बलचेष्टा प्रयोज्यचेष्टावा
इराटीयी ऐच्छिकीचेष्टा
तरैयी नैसर्गिकीचेष्टा
कनैमफासत् स्मृतिकुदः असोनोपलभ्यत
एवयदिवगणएनेनदानवचेष्टाइति
ऐनेयीचेष्टाद्वैविध्यकथनम्
मकानि तकैवयी सत्यचेष्टा अम्भचेष्टा
३६० मकानि मज्याजीणा असत्यचेष्टा तदन्यनि
जलचेष्टा
मकामास्थावकाशनि·
अत्रैवमतान्तरस्थापनम्
३६१ स्थानवैचित्र्यनि·
३६२ रचनाचेष्टाद्वैविध्यकथनम्

३६३ मानचेष्टाद्वैविध्यकथनम्
तत्राद्यायाद्वैविध्यकथनम्
अन्त्यायाश्चद्विद्वैविध्यकथना
३६४ गुणचेष्टानि·
अन्यलग्नचेष्टानि·
प्रयोज्यचेष्टानि·
ऐच्छिकचेष्टानि·
३६५ स्वाभाविकचेष्टानि·
एतच्चेष्टाप्रयोजननि·
नाडीचेष्टायाः स्थानचेष्टात्वनि·
अत्रात्तेपनि·
आक्षेपसमर्थनेननाडीचेष्टायाः स्थानचेष्टात्व
३६६ समर्थनम् परमतेन नाडीचेष्टायास्वनाचेष्टात्वनि· तन्निराकरणनि·
परमतेननाडीचेष्टायामानीयीत्वकथ·
३६७ परमतेनगुणचेष्टात्वनि·

कलावतेलफम्म् मुखमाधुर्ये
कम्मरतेललोन् रक्तवर्णे
वल्लेसान् रसनालौहित्ये
वलदम्मामेल रक्तगंधिप्यत्नौ
वलभलोर स्फोटेषु
वस्मेलानेलदंश्मीनलमवाजिमुसकलुतो
लपूनमद् रक्तस्तुनौनदवकाशे
३४३ भ्योयेत्वचटस्फोटनाः
३४४ शिरोरोगनिमित्तकथनम्
जृम्भानिमित्तकथनम्
तन्द्रीनिमित्तकथनम्
जिह्वामाधुर्यनिमित्तक·
रक्ताधिक्यस्यपूर्वनिमित्तकथनम्
३४५ रक्ताधिक्यकथनस्यसामान्यविशेषता
नि·

ग्राधिक्योपलक्षणसत्त्वेपितदनादर
भावनिमित्तनि·
इतिरक्तविकृतिनि·
३४६ गल्मतेलमलगंव कफोद्रेकनिमित्तनि·
मयाजेललोन् शोकपे
नराकोललेनललंस मांसशोषित्यमा
दिषम्
भरोदेतिकी शीतस्पर्शोचास्य
कसरितेलरेक लालाधिक्ये
क्रातेलघनर हडल्पते
ईज्रवालनक्रोलसफरादू वेन्टद्न
दापित्तवृत्तिः
वजाफेलफजम्म जीर्णितेर्बल्ये
वलज्योषायेलफाजेम् चक्षोद्गारेषु
वकसरितेलतौम् निद्राधिक्ये

वलभेलादन् चेतनामान्द्ये
३४७ अत्रैवप्रस्तावमुक्तनादिनि·
३४८ पित्तोद्रेकनि·
चतुर्थदोषोद्रेकनि· ३५१
इतितृतीयप्रकरणंसमाप्तम्
अथचतुर्थप्रकरणम्
एतत्प्रफेलनभजि नाडीपरीक्षायांन
कृतर प्रस्तावपरीक्षायांच
प्रस्तावस्यकारोरइतिकचभाषाख्या
स्थापनेप्रयोजनकथ·
नाडीपरीक्षायाः हृष्टनदोषज्ञाननि·
प्रस्तावपरीक्षाया यकृदुत्तिगतदोष
ज्ञाननि·
नाडीपरीक्षिकवैद्यासंस्थाननि·

३५२ ध्यानस्त्वमतेनवैद्यालक्षणकथ·
नाडीपरीक्षावेलाकथनम्
स्थिरपरिचयस्यवैद्यस्यान्तरदो
षज्ञानकथनम्
३५३ नाडीपीडनप्रकारकथ·
विंशाङ्गुल्युत्प्लवनानितान्यंचत्रिंशाङ्गु
३५४ ल्युत्प्लवनानियावत्तावन्नाडीपरीक्षेतिनि·
एतज्ज्ञानेचवैद्यस्यातिवृद्धावेतिनि·
परीक्षिकपरीक्षस्याख्याकथन· समाधान^
अङ्गुष्ठमूलयावत्तिनीतिशाविशेषा
चूर्णीरहन्तावेदिनी
तत्रापिविशेषान्तरहृत्तावेदिनी
सत्ताएकवी प्रबलमर्मलुङ्गरोधस्त
वेष्टत्सिराणांनिरोधेपिनतिरोधान
भावन्तत्रापिमोत्तकेमांसुमाणुदान्त
वर्तिष्ठत्सिरापरीक्षेतिनि·

नवाये

अथ पंचमः प्रकारः
३९१ जमानेलसकोत् स्थितिवेलयानाडीपरी-
तले
मोनबातेर् गतानुगतिकीहानि॰
३९२ मोनफावन् सान्तरोत्थाननाडीति॰
३९३ मुतदील समसमनाडीति॰
अथ षष्ठः प्रकारः
तन्यवेफ अरोक् नाडीरिक्तावकाशानि॰
३९६ मोस्तल भरितनाडीति॰
खालीपु रिक्तनाडीति॰
मुतदील समसमनाडीति॰
भरितनाड्याद्विधात्वकम्प॰
कैफीयितिजेर् मेल अरोक् सप्तमः प्रकारः
३९७ लतुलेननाडीति॰
लार् उष्णनाडीतिर॰

भारीह् पीनतनाडीति॰
३९८ मुतदील समसमनाडीति॰
अथाष्टमः प्रकारः तुलनयानाडीवेष्टायां
वेष्टास्थितिकालसाम्यनि॰
४०० तद्वैषम्यनि॰
४०१ अत्रैवबाल्यादिदशायानाडीति॰
अथ नवमः प्रकारः
४०२ समनाडीति॰
विषमनाडीति॰
४०४ विषमनाडीप्रकारद्वयनि॰
अथ दशमः प्रकारः
इन्तिजाम् क्रमगामिनाडीति॰
गैरि इन्तिजाम् अक्रमगामिनाडीति॰
४०५ इतिकेवलनाडीहानि॰ भाव अष्टदशमः
अथ द्वितीयभावः

अफवलतुरुकअति संगतिनाडीतायां
अजीम् प्रदृढदीर्घनाडीपरीतलम्
प्रदृढपरिणाहिनाडीपरीतलम्
प्रदृढनिम्ननाडीपरीतलम्
सघेर् प्रक्षीणनाडीपरीतलम्
४०६ मुतदील प्रदृढसममाननाडीपरीत
गलेज् गाढविशालनाडीपरीतलं
दकेक् तनुविशालनाडीपरीतलम्
मुतदील समसमनाडीपरीतलम्
४०८ एतद्युतिप्रकारनि॰
४०९ गजाली हारिणीनाडीहापरीत
मोज्यी उन्दुलनाडीहापरीतलम् ४११
४१२ खरोदी जानुकीनाडीहानि॰
नमली पैपीलीनाडीहानि॰

मीनुशारी काश्यपीनाडीहानि
४१७ एतन्निमित्तद्वैविध्यकथनम्
जम्बोलुफार मूषकपुच्छिकानाडीहानि॰
४१८ एतत्त्रैविध्यकथनम्
जोल्फैतरन् समाच्यनाडीहानि॰
४२० एतद्वैविध्यनि॰
षाकअफेलवस्त मध्यच्यक्तिनाडीहानि॰ ४२१
मेसल्ली गोणीसूचीनाडीहानि॰ ४२२
मुरतअश् पांशुनाडीहानि॰ ४२३
मोस्तवी सावर्तनाडीहानि॰ ४२४
मोतशान्न्ज्य संकुचितनाडीनाडीति॰
मोतवत्तेर् वेष्टितनत्वरचनाबन्धनाडीति॰
साभेत् असो चभारीकसलभकणोद्रक्ति
लाफ सौत्मदात्रीकर्षणवेषम्यभाकु

१६८ सिद्धांतकथ·
१६९ नाडीनास्वरूपनि·
१७० नाडीनाप्रेरकनि·
१७१ नाडीनायांस्वपरबलनि·
१७२ केवलप्राणेननैतत्क्रियाकर्तेतिनि·
१७३ केवलबाह्यपवनोपिनैनत्क्रियाकर्तेतिनि·
सिद्धांतकथनम्
१७४ इच्छाभाजाख्यप्राणसंकोचक्रियोपलभ्य
तेनवेतिसंशयपूर्वकंसिद्धांतकथ·
एतदारम्भस्पर्शोपलभ्भोनपर्यवसान
काष्ठायामितिनि·
१७५ आरम्भस्पर्शोपिचतुस्त्वेवनाडीष्वनस्
वीस्त्वितिनि·
ताश्चचतस्रः
कवीपु बलिनी
अजीमू मूर्णी
खलभू द्रुता
भनीपु विलम्बिनी

१७६ आरम्भस्पर्शइत्येनन्मतशैथिल्यनि·
ग्रन्थकारमतेनैतद्दार्ढ्यनि·
स्थितिद्वयमाननि·
इनामाननि·
१७७ स्थितिचेष्टासाहृश्यनि·
नाडीष्ठतज्ज्ञापकानिदर्शनितिनि·
तत्केवल्यतद्युतिनि·
नवविधमाननि·
१८० तवेल दैर्घ्यक·१८०
१८१ कातेर ज्ञातक·१८१
१८२ मुनदील साम्यकथ·१८२
१८३ अरीज परिणाहविशालताथ·
१८४ जयीक परिणाहसंकोचकथन·
मुनदील समसर्गनि·
शाकित उद्ग्रनाडीनि·

खवफेज निम्ननाडीनि·
मुनदील समसर्गनाडीनि·
इतिप्रकारदशकमध्येप्रथमप्रकारनि·
अथद्वितीयप्रकार अङ्‌लिप्रहारेषु
कवीपु बलिप्रकारनाडीपरीतानि·
जयीफ् अबलप्रकारनाडीपरीतानि·
१८५ मुनदील समप्रकारनाडीपरीतानि
अबलप्रकारेचजीवबलसिरास्थैल्यन
याविशेषनि·
१८६ अत्रवमदह्मोदिमोतवस् एतत्प्रकार
मध्येसमसर्गाख्यप्रतिसाधुःप्रकृतिस्थ
श्चेतिनि·
तत्रापिविशेषकथनंप्रकारप्रकारेष्वा
द्येवनाडीशोभनेति
द्युतिकथनम्

करह् प्रकारनाडीयंसर्वमतेनद्वि
धाकष्टमतेनतद्येतिनि·
१८७ दशप्रकारमध्येद्वितीयप्रकारनि·
तृतीयोनाडीप्रकारःकालचेष्टायां
सरी शीघ्रनाडीनि·
भतीपु मन्दनाडीनि·
मुतदील समसर्गनाडीनि·
१८९ अत्रापिनवभेदनिरू·
इतितृतीयःप्रकारःसमाप्तः
अथचतुर्थप्रकारः
कवामेलिअलाति नाडीपाके
१९० कठिननाडीनि·
मृदुनाडीनि·
तदुभयान्तर्वर्त्तिनाडीनि·

१ फसद् सिरोन्मोचना
हज्जामत् तुम्बीलम्भनं
ईरसालिजूलक् जलौकापातनं
फसद् सिरोन्मोचना द्विविधा ईस्ती
फराग़िकोल्ली ईस्तीफराग़िज्योजवी
सा च सर्वाङ्गनिष्कासना एकाङ्गनिष्कास
ना च सिरोन्मोचना प्राद्या नस्यवमन
विरेकादेर्द्वितीया
सिरोन्मोचनाधिकारीकरणमिति·
सिरोन्मोचनाविधिप्रतिषेधो तत्प्रति
प्रसव नि·
ऊर्ध्वगताः सिरा उन्मोचनोचिताश्चेति
नि·
शिरोरोगे
केफाल् सीमिकोन्मोचना
शिरोधो देहरोगे

भासलेक् प्रभाविपुन्मोचनम्
सुकुतल् प्राजिजन्मुन्मोचनोभयति
ड्रिकाशिली
हज्जामत् तुम्बीलम्भनमिति·
साकैन् गुटिकयोरेषाक्रियोविततेति·
२ सिरोन्मोचनाप्रकारमिति·
रक्तनिष्कर्षलङ्घैविध्यकथनम्
दोषनिराकर्तृवमनादिषु नस्योप्रबलः·
३ सिरोन्मोचनयोग्यपुरुषकथनम्
दम्मुगलीज् यस्य रक्तशोकृं
मशोकोल नेसा यस्य पादाङ्गनामिका
सिराव्यथा
नोकरूत् यस्य पालिमादाङ्गुष्ठेति
दारुः
नफ़सोलदम्म् यस्य रक्तनिष्ठीवोदयः
सवृष्प् यस्य मत्तलुङ्गरोधः

सरअः यस्यापस्मारः
मालीखोलीया यस्योन्मादविशेष
रूपभ्रमः
खवानीक् यस्य गलविसर्पिका
ऊरामिख्राणा यस्यान्तरमांसपक्वा
शयपक्वदन्त्रादिशोकः
रमदिहार् यस्य नेत्रयोः श्वेतशोफ
विक्रिया
भवासेर् यस्यार्शोरोगः स्त्रीलंगवर
जोबद्धमित्यादि
एतत्क्रियायाः सर्वथा निषेधकथ·
५ विधानतत्समर्पनम्
यापेक्षायां जातायामेवस्यं तदुन्मोच
नेति सिद्धान्तस्थापनम्
६ तन्माकापाकविचारः

७ कदाचित्याकं विनापि सिरोन्मोच
नेति कथनम्
रक्तोद्रेके कर्तव्यमिति·
८ अत्र सिरोन्मुक्तिः कथं वासौ क्रिया
विधेयेति नि·
धातुद्रेके दिन एव यावद्गतिर्न
न निष्कासन क्रिया विधेयेति नि·
बहुरान् सर्गरोगमुद्भुदिने एषा
क्रिया यावद्गतिर्न विधेयेति नि·
प्रथमस्नेतत्क्रिया लाम विधिशा
रेमात्रया एषाक्रिया विधेयेति
तिनि·
९ कोलेऽज्यवर्मीषु रक्तशोफविकृ
तिं विनान्यत्र विष्टम्भककोलेऽज्ये
एषाक्रिया न विधेयेति नि·

सर्गभेदेन नाडीज्ञानि·
धर्मयौनक नाडीज्ञानि·
विकृतोष्ण नाडीज्ञानि·
स्निग्धसर्ग नाडीज्ञानि·
रूक्षयौनक नाडीज्ञानि·
एतद्विशेषनि·
कृशशरीर नाडीज्ञानि·
५२८ स्थूलशरीर नाडीज्ञानि·
गर्भिणी नाडीज्ञानि·
५२९ समयवशेन नाडीज्ञानव्यत्ययनि·
सुप्त नाडीज्ञानि·
जाग्र नाडीज्ञानि·
कृतायासवर्ती नाडीज्ञानि·
५३० भुक्त नाडीज्ञानि·
५३१ पीतासव नाडीज्ञानि·

पीतशीधु नाडीज्ञानि·
कृतघर्मयानीयस्नान नाडीज्ञानि·
शीतपानीयस्नान नाडीज्ञानि·
दद्रुल नाडीज्ञानि·
शोफव नाडीज्ञानि·
५३२ एतद्वैविध्यकथनम्
अङ्गगतत्वेन तद्विशेषनि·
रक्तपित्तोत्थशोफकृत नाडीज्ञानि·
कफवातुर्यदोषोत्थशोफकृत नाडी
ज्ञानि·
शोफारम्भ नाडीज्ञानि·
तत्पीडाधिक्य नाडीज्ञानि·
दीर्घकालशोफ नाडीज्ञानि·
पक्वशोफकृत नाडीज्ञानि·
मरुच्छोफ नाडीज्ञानि·
५३३ अल्पशोफ नाडीज्ञानि·

जोलकत्तरैन् प्रकारोभयपत्नी
५३४ अत्रप्रकारोभयेवैद्यविमतिनि·
एतद्युत्पासप्तविंशतिभेदनि·
स्त्रीपुंगतनाडीविशेषनि·
अवस्थाभेदेन नाडीज्ञानि·
नभ्रिकादीक् बाल नाडीज्ञानि·
नभ्रिबालिगा शिशु नाडीज्ञानि
पंचाशादतीतषष्ठ्याशान्त नाडीज्ञानि·
नभ्रिशैरव वृद्ध नाडीज्ञानि·

२१ यकृत्सिरैवप्रायेणवेद्धानहृत्सिरेतिति·
यकृत्सिराप्रत्यभिज्ञानति·
कैफाल सीमिका
अकृत्ल मान्तरी
भास्लेक् प्रभाविली
कब्लोलजेराह् भुजवटी
येमु कदिली
असीलम् खवी
कैफाल ति· वर्णैनतज्ज्ञानम्
२२ यकृत्लति· नाडीवीत्तयातज्ज्ञानम्
२९ भास्लेक ति एतत्साधनति·
३० कब्लोलति·
येमनी ति·
३१ असीलमति·
एतस्थानवेदनेकतीव्यताति·
व्यधांकृत्वाबन्धाति·
पीडाशान्त्यर्थमौषधादिलेपति·
३२ पट्टिकाबन्धप्रकारति·

रक्तप्रमाणति·
३३ किपन्नावत्तिरक्तस्यमितिति·
३४ वर्णैनतज्ज्ञानम्
नाडीवीत्तयातज्ज्ञानम्
एतत्साधनति·
तस्यांवेलायांकानिचिह्नानि स्यन्दयन्ति
केस्याप्याति
एतत्क्रियायाःप्राक्पश्चाद्वा सत्कीदृशंति
मितकल्पन·
एतस्याःक्रियायाअनुमत्तलुङ्गरोधादौ
प्रतिक्रियाति·
३५ यकृज्जालपीडायांसिराविशेषव्यधाति·
३६ पादयोर्वेध्यसिराति·
उष्टिकोभयसिरोन्मुक्तेःसाधुत्वमितिति·
तत्राप्याधिक्येनवनितानामितिति·
निशंकं तद्वेधनप्रकारकल्पनम्
साफ़नाख्यपादगतसिराति·

मिना
३७ अनामाख्यपादगतद्वितीयसिराति·
जाहूंर्न अरकौल्नेसाख्यपादगततृतीयसिराति·
जानवीयं मांभेजाख्यपादगतचतुर्थसिराति·
शिर आस्यग्रीवासिराणां व्यधाप्रकारति·
यकृज्ज्ञानचतुर्दशासिरावेधनविधाप्र
कारकल्पनम्
अरकिज्यभह् कुर्चगाति·
अरकियाफुह् द्वादशान्तगाति·
अरोकिसदैन् कर्णमूलगासिराति·
३८ अरोकोल्मसाकेन् नेत्रप्रान्तसिराति·
कर्णपश्चाद्भागगतस्थलसिरात्रित
यति·
वदाजेन कर्णपश्चाद्भागस्यस्थूलसि
राव्यधनति·

अरकोल् अरभीयी नासारोकसीमाचतिसिरा
व्यधनति·
अरकोतन्हतोल्खोश कर्णपश्चाद्भागा
स्थितलगतसिराव्यधनति·
चारकार्शम् औष्ठोभयगतसिराचतुष्क
३९ व्यधनति·
अरोकितहतेल्लेसान् जिह्वातलगतसि
रावेधति·
रगितहतेलनफसिलेसान् जिह्वामध्यगतसि
रावेधति·
चारगिस्ताकहुमरवतफकु ओष्ठमध्याश्चि
बुकान्तंप्रकटश्मश्रुबालिकासिरावेधति·
अरोकितूभा ग्रीवावलयास्थितंगतसिरावे
धति·
अरोकोत्मीन्खैरेन् नासारोकान्तरगतसिरोभय
इतियकृज्ज्ञातसिरावेधचतुर्दशांप्रकाराःस वेधति·
माप्तः

ऋतुमत्याश्च गर्भिण्याश्चावद्गतिर्नैषा
क्रियाकार्येति नि·
तत्रापि चतुर्थमासादूर्ध्वं न कदाचिदपि
कार्येति नि·
रक्तनिष्ठीवादिदर्शने एषा क्रिया विधेये
ति नि·
१० अत्यपेक्षायां दोषनिष्कासनाय विरेचनेन
कार्येति नि·
इत्यमेव स्फोटकादिवि क्रियादर्शनीये
ति नि·
रक्तपूर्णत्वे एषा,, स्यपि तस्मिन्विधेयेति नि·
अन्यदोषपूर्णत्वे दोषपाकं विधायैषा
क्रिया विधेयेति नि·
अल्पे च दुष्टे, वश्यविधेयायां क्रियायाम
ल्पमेव विधेयमिति नि·

दिनान्तरेण पुनरप्येषा वारंवारं विधेये
ति नि·
किंचिदन्तरू रुविकारके रक्ते सिराक्रिया
पित्तचतुर्थधातुनैत्यदोषे ग्रावश्य
कीति नि·
११ धातुगाढीभवने पूर्वं वैरल्यं संपाद्यै
षा क्रिया विधेयेति नि· तीव्रदेहसिरोन्मो
ज्वरानुसारेण सिराक्रिया नि· चनप्रकार प्रयत्न· ११
१६ देशकालाद्यपेक्षया सिराक्रिया नि·
१७ तीव्रशरीरादीनां सिरोन्मोचना नि·
भगिनोदरस्य सिरोन्मोचना नि·
सिरोन्मुक्तिं कृत्वा, स्नानादिदान नि·
१८ एतत्क्रियायाः प्राणपि भोजनपाना
दि नि·
नासास्रुतिगर्भद्वारवक्त्रोषमनयकृदुत्पन्न
प्रकारस्फोटादिनारक्तस्रुतानुचितेयं क्रिये
ति नि·

नस्यस्रुतौ निरुद्धायामपेक्षायां सूक्ष्मपीत
मप्येषा क्रियाकार्येति नि·
अस्सृक्त्रान्मूर्छास्वरूप नि·
१९ द्वितीयरक्तोन्मोचना नि·
नैद्वलायां शस्त्रिकाग्रस्य तैलेपना नि·
उन्मत्तचलचित्तानामेतत्क्रियाविधान
नि·
तद्रूपे च द्वितीयरक्तस्रुतौ मध्ये नि
द्रा न विधेयेति नि· २०
निर्बलस्यैषा क्रिया न विधेयेति नि·
आवश्यकावेसप्रदिनान्तरेण विधेये
ति नि·
अपेक्षायां पाकालाभे मात्रया विधेये
ति नि·
२१ दूराद्गच्छति दोषस्याल्पमात्रया नि
ष्कासिते तेपोदेय इति नि·

इत्यमेव दुष्टाधिके शोभनाल्पत्वे च
देयोदेय इति नि·
एतत्सुत्वभिज्ञा नि·
२२ व्यधादेशी शि नि·
यथासत्त्वे द्वितीयवारक्रिया नि·
२३ सिरोन्मुक्त्यनन्तरमेव निद्रा न विधे
येति नि·
एतत्क्रियायाः प्राक्नोष्णजुटिकासेव्येति नि
एतदनन्तरं नात्यायासकरं कर्म विधेयमिति नि·
एतत्क्रियायाम् तु उत्तानशायनं साधुरिति नि·
एतदनन्तरमपि नोष्णजुटिकासेव्येति नि·
२४ एतत्क्रियानन्तरं शोफोद्भवे तदभिमुखं पुनः क्रियेति नि·
एतदनन्तरं ज्वरोदये पुनः पुनः क्रियेति नि·
तत्र धातुदोषानुसारेण विरेचनाविधिः
स्वास्थ्ये सिरोन्मोचना नि·

तृतीयाश्लोफस्यान्याङ्. संक्रमणार्थीर
चतुर्थी औष्ण्यरक्तसंक्रमेण बाधोपशे
षणार्थम्
पंचमीस्थानच्युताङ्. स्वस्वस्थानप्रा
पणार्थम्
षष्ठीव्यपालाह्यवार्थम्
४८ बाधोपशनिराकरणार्थं प्रकारं विने
व तुम्बीलम्भनमुचितमिति ·
सान्निनुम्बीस्थापनफलमिति · त्र:
इतितुम्बीशृङ्गीलम्भनविरूपणं समा
४९ प्तलकु जलौकापातनमिति ·
मध्यदेशवासिनामेतत्परिचयेसत्यपि
एतन्मध्ये काश्चिद्विषमप्रवृद्ध
नीति नात्रभरो स्मा
कमिति यवना:

केषुचिदङ्गेषुतुम्बीक्रियानुचितेत्ये
तत्परिचयएवसाधुरिति नवीना:
उचितजलौकाति ·
निन्द्यजलौकाति ·
५० उचितलाभे, तदुपकर्तव्यतायामे
तत्संक्रियाति ·
प्रवरुद्धक्तप्रति क्रियाति ·
स्त्रीबालनिर्बलादीनां तुम्बीप्रका
राद्यसहनादेतत्क्रियोपयोग इति ·
तद्दुष्टरक्तं विना रक्तापारक्तमाक
र्षयन्तीत्येतासांसाध्वीयत्त्वमि
तिकेचित
वार्षिकस्यार्धवार्षिकस्यप्रवृत्तिव
र्धिकस्य प्रायेण्यैवा क्रियान
पातव्या

अन्यथैषांविना आभाद्येयमितैषा
क्रियाविधेया
५१ इति जलौकाति ·
अथ पदप्राग्भाव:
कैप्य वमनम्
१साल विरेचनम्
हकन वस्ति:
वमनगुणाति ·
वमनेद्वैविध्यकृथनम्
५२ स्वास्थ्यरक्षार्थं वमनमिति ·
रोगनिवृत्त्यर्थं वमनमिति ·
५३ एतद्द्वैविध्यमिति ·
५४ वमनेकर्तव्ये किंकिं विधेयमितिमि ·
५५ वमनवेलाति ·
येषां वमनानोचितानीतन्ति ·

नेव
नेकल्लसाह्र संट्टनवत्ता:
बहेयोलनफल डुष्टश्वास:
मुरुष्याभनफसोलदम्म् रक्तनिष्ठीवोन्मुख:
रकेकोलरकम् तनुपीव:
लकुष्याभकसोदिवर्मिकलक गलशोफोन्यन्तुन्मुख:
जाफ्निम्याद् तीणामाश्राय:
फुरभिरुमफेर स्थूलोतीव
गौरिमुताद्भकप्य ग्रनभ्यस्तवमि:
मोनासेरोलकप्य दुर्घटवमि:
मस्तुलुङ्गलाघवे
नेत्रगौरवे
कर्णगौरवे
धातुरोषजे ह्यमीमये

16

अथ पश्चिरोन्नगतरक्तस्त्रिरावेधनप्रकारः
अरोकिसदैनृ कर्णमूलगतसिरभय
वेधनि·
५० भ्रुतिपश्चाद्भागगतोभयसिरावेधनि·
भतर् सिरायाः परिरणरुच्छेदनि·
सल् सिरायामांसोत्कालन दाहनि·
५१ जतियकृत्पार्श्वप्लीहपार्श्वगतसिरो
भयनि·
सिरोन्मुक्तौत्वेच्छाधीनतद्विपरीतवेलो
भयनि·
सिरोन्मोचनायामादिमध्यान्तादिवि
चारोमासगतोनकश्चिदितिनि·
तुम्बीमात्रेनेआद्यन्तयोर्निषेधइतिनि·
५२ रक्तपूर्णतयात्वेदाधिक्येशिरोव्यथा
यांज्वरेजातेयदिविरेकोजायते नैनदिति
तदा नि·

कत्तमिदयोमदरक्तमामत् द्वितीयः
प्रकारस्तुम्बीलम्भने
असौच द्विधा भस्त्रत्भवोद् सथला
रः नारीभवोद्भयानद् साग्निर्निर
ग्निर्वा
द्वितीयः भेलाम्बुरत् साग्निर्निरग्नि
श्च
आद्योद्विवार्षिकात्पूर्वं
वष्ठिवार्षिकादूर्ध्वं नकार्यइतिनि·
सिरोन्मोचनापिद्वादशवार्षिका
त्प्राक् चतुर्दशवार्षिकात्प्रागपि
नकार्येतिनि·
आवश्यकत्वेतुम्बीलम्भनारक्तपा
पातनंचोचितमितिनि·
मासारम्भेतापर्यवसानेचतुम्बीलम्भ
नंनिषिद्धमितिनि·

५३ न्यायसाम्येपिसिरोन्मुक्तिक्रियानति
षिद्धेतिनि·
एतत्क्रियायांदिनवेलानि·
भोजनात्प्राक्चौश्चाद्यानैषाक्रियावि
धेयेतिनि·
उष्णजलजटीसेवनादनुनैषाक्रिया
विधेयेतिनि·
तुम्बीलम्भनेऽङ्गविभागनि·
५४ अंसमध्यकर्णतलप्रभाविरणानुमुक्ति
समफलेतिनि·
ग्रीवान्तर्वर्तिसिराकृतासीमिकोन्मु
क्तिफलेतिनि·
गुटिकाकृतानान्सिरोन्मुक्तिकार्य
कृदितिनि·
सिरोन्मुक्तिसाम्यकथनेनतत्क्रियानिषे
धकमपितुतत्साफल्यकरमितिनि·

५५ भ्रूरोदंतके शिरोमध्येचैषाक्रियाशिरो
गरितिकारिणीतिनि·
चिबुकतलोपगततुम्बीक्रियोपयोगनि·
त्रिकगतेनतत्क्रियोपयोगनि·
जानुमीणतेनतत्क्रियोपयोगनि·
जान्वन्तभागगतेतत्क्रियोपयोगनि·
चूर्णरुकगतेनतत्क्रियोपयोगनि·
सप्रकारलक्षणस्यतुलनत्रयनि·
इतिसप्रकारतुम्बीलम्भनसमाप्तम्
अथव्याधारहिततुम्बीलम्भननि·
एषाचसाग्निनिरग्नितयाद्विधा
१ तत्राद्विध्यकथनम्
तत्रैकारजः शोषनिहन्त्र्यपीम्
द्वितीयानिम्नप्रोतफस्यैवत्त्यापीम्

वमनविरेचनाविषयभूतस्यवस्तिक्रिया
विधेयेतिनि॰ ८८
इति नाडीमोक्षविरेकवमनवस्तिक्रि
यानिरूपणंसमाप्तम् ११

येनामकेचिदिहनः प्रथयन्त्यवज्ञांजानन्तितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्यतेममसकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी
अथवा, तयापिचिन्तया, लमूतयाच
अस्तंतावस्तंचैवप्रीतयेयंममश्रमः
अबोधेनावबोधेनचित्रंमद्भाग्यजृम्भितम्

यत्तत्सुजालघोपकेच नैषाक्रियाविधे
या
तष्यागर्भिण्यीनाम्
वमनं विधाय किं किं विधेयमितिनि॰
ईफरानिकथ्यं वमनप्रवरुणे किंकर्त
व्यमितिनि॰
५७ वमनजातदोषप्रतिक्रियानि॰
५८ नफायिकथ्यं वमनगुणनि॰
५९ अतिवमनेदोषनि॰
दरएसहल विरेके
विरेचनोपकरणनि॰
विरेचनाधिक्येबन्धकनि॰
६० पीतेप्योषधेनवेद्विरेचनंतत्प्रतिक्रि
यानि॰
एतत्यश्चात्कर्तव्यनि॰

६२ तत्तदामयानुसारेणान्ननि॰
हृत्वर्तिसिरोदोषनिवारणार्थंवि
रेचनकर्तव्यतानि॰
बलाबलदेशानुसारेणौषधदान
निरू॰
विरेकोन्मुखपथ्यनि॰
विरेचनानन्तरंव्यग्रतादिप्रतीकारनि॰
औषधंपीत्वाकिंचित्कालंस्थिनिनि॰
कृतविरेकस्यचर्मवारिणशौचनि॰
गुदकर्षणेजातेतत्प्रतिक्रियानि॰
६३ योतकादिविचारेणक्वाथ्यादिनि॰
६४ शीतोष्णादिमाननि॰
रेचकौषधस्यद्वैविध्यनि॰
औषधबलप्राप्त्यर्थंपालिपद्बन्धनानि॰
६५ ग्लानिप्राप्तिप्रतिक्रियानि॰

अन्नादिगतमलेवस्त्यादिनाप्राक्क्रियेतिनि॰
गाढदोषमलगुलिकाद्यावेतत्क्रियाप्रकारनि॰
६६ अप्येषामन्नादिविचारणानि॰
६७ पीतविरेचकौषधस्यनिद्रादिक्रियानि॰
उष्णजलकुटीसेवनस्तयाद्रुतादिविधि
निषेधनि॰
ऋत्वनुसारेणविरेचनविधानि॰
६९ रात्रिदिनवेलानि॰
अस्याःक्रियायाःपश्चात्किंविधेयमितिनि॰
७१ एतत्क्रियासंपन्नफलतत्रणनि॰
७२ एतदाधिक्येजातेकिंविधेयमितिनि॰
आधिक्यचातुर्विध्यनि॰ वेषा॰
७४ दत्तविरेचकस्यतष्यानाविभीवे
किंविधेयमितिनि॰
७५ विरेचकेदत्तेविकाराविर्भावेकिंविधेय
मितिनि॰

विरेचकौषधयोजनाविधानि॰ ७७
तत्रव्यप्रकारकथनम्
विरेचकौषधबलनि॰
विरेचकौषधमाहात्म्यनि॰ ७८
औषधानांमलाकर्षणादिकथंजायतइतिनि॰ ७९
किंचिद्दोषवृधंकेचिद्वदोषंनिराकरोतीतिनि॰ ८१
दोषाकर्षणहेतुनि॰ ८३
दोषायकृतिसमुच्छ्रित्यनिःसरन्तीतिनि॰ ८४
वमकविरेचकौषधान्तरनि॰
एकोन्मुक्तिदोषाकर्षणतयाशरीरशुद्धि
र्द्विविधाकदाकाविधेयेतिनि॰
नाडीमुक्तिविरेकाख्योभयकर्तव्यत्वेक्रमकथनं ८७
दोषाल्पतायामुभयोःकाक्रियाविधेयेतिनि॰ ८६
दोषाल्पतायामपिजीर्णतादिगुणाधि
क्येप्रकारत्रयनि॰ ८०

विनाशिरःसर्वदेहपूर्णतानिमित्तमा
लीखोलीयाख्यचित्तव्यत्ययनि॰
केवलशिरःस्थिततीव्रचतुर्थीमनि
मित्तेतन्नि॰
७२ उदरजालनिमित्तेतन्नि॰
७३ एतच्चातुर्विध्यनि॰
संगतिवैचित्र्यनि॰
७४ दिवानगीनामोन्मादनि॰
७५ दखोलकलम् मूलडनिकानि॰
सौभारा अतिहृत्तोन्मादनि॰
७६ अत्रनिदानमतनि॰
कर्मविपाकनि॰
२कूलानिअकलवहनेपार भद्रिलि
षूना प्रलापनि॰
उत्पत्तिस्थानभेदेनतत्त्रैविध्यकथनं ७७

मस्तलुङ्गगतत्वेनषाड्विध्यकथनम्
कोष्ठजतिजालादिगतनि॰
मस्तलुङ्गङ्कूष्ठोष्मनिमित्तनि॰
७७ कुम्भकवेगेनतत् वेदनाभावतद
ल्पताख्यनि॰
७८ अस्मृकामव्यसननि॰
७९ कामोस् अस्थानशंकाख्यरोगनि॰
एतद्वैचित्र्यनि॰
८० अत्रशास्त्रमतम्
सरह अपस्मारनि॰
एतन्निमित्तनि॰
कफोत्थापस्मारनि॰
चतुर्थदोषोत्थापस्मारनि॰
रक्तोत्थापस्मारनि॰
पित्तोत्थापस्मारनि॰
प्रकारद्वयनि॰

केवलमस्तलुङ्गगतापस्मारनि॰
अन्याङ्गगतापस्मारनि॰
८१ एतदुभयगतापस्मारलक्षणनि॰
पाकाशादोषोत्थापस्मारनि॰
स्त्रीहोत्थापस्मारनि॰
कोष्ठजालापस्मारनि॰
शुक्रावयनगभीप्रायापस्मारनि॰
८२ यकृदुत्थापस्मारनि॰
अन्त्रोत्थापस्मारनि॰
८३ पत्याण्डुत्थापस्मारनि॰
हृष्टिकदंशादिजातापस्मारनि॰
मस्तुलङ्गप्रागल्भ्यजातापस्मारनि॰
सर्वाङ्गसंवरणाख्यापस्मारनि॰
८४ तत्तद्दोषक्रियानुगततत्तदपस्मारनि॰
सर्वापस्मारक्रियानि॰

८५ अपस्मारोत्थापकनि॰
स्वश्रुतमतेनापस्मारनिरुक्तिः
निदानमतनि॰
कर्मविपाकनि॰
८६ सक्तुनामसर्वमस्तुलुङ्गरोधनि॰
रोधनिमित्तद्वैविध्यकथनम्
नानामतस्थापनम्
८७ दोषपूर्णताजातसत्वकरुणीकानि॰
एतत्संहतताजातसक्तुतानि॰
सत्वमृतान्तरनि॰
किंचिदङ्गरोधाख्यरसनेरखायीनि॰
अर्धरोधाख्यफालजनि॰
८८ निदानमतस्थापनम्
८९ तदरनेज्पूनामसंहतिनामनि॰
एतन्निमित्तनि॰
९० निमित्तदशाधात्वकथनम्

एतल्लूतरणनि·
तम्मदोदारव्यगात्रविहृतानि·
८७ कोजाजारव्याङ्.विहृनिरवारारोगनि·
८८ राध्वरम्रारव्यवीरणानि·
९० एतत्त्रैविध्यनि·
रवहूरनामाङ्. नि·
९२ एतदष्टधात्वकेप्यनम्
९३ लकव पक्वास्यतानि·
एतद्द्वैधनि·
तत्राप्याद्यस्यत्रैविध्यनि·
९७ इराल्लुकारमतेनादितनि·
९८ रुकतिलाज्यारव्यगात्रस्फुरणनि·
लोयीनामगात्रगौरवनि·
९९ जोकामृथनजोलु पीनसतन्द्विशेषनि·
मान्तरगारव्यशीत्योष्णनिमित्तेनतन्द्वातु
विध्यनि·

१०४ दोषचातुर्विध्येनचतुर्धात्वकप्यन।
१०५ म्रस्तामभ्रनाम शिरोवेष्टनिकानि·

नं० ३२१०-घ

नं० ३२१०-घ

वीरवैघरत्नहारटीका वीरहारलतिका ७१६

पत्राणि ४३३नं०

३२१०-घ

वी॰
हा॰
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय विघ्नहर्त्रे सिद्धिकर्त्रे नमः ॥ ॐ नमः शिवाय । ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै । ॐ यत्पादस्मरणादेव मोहान्ध्यविरतोऽ
द्भुते विघ्नाः स्वं हन्ततां यान्ति तं वन्दे गिरिजात्मजम् १ यत्कृते कोटितिथ दुर्गसंविदां दुर्भिदाश्च विलयं प्रयान्त्यले हानिकारणम
हं मेनोरुज हन्तेन मामि भिषगाद्यमद्भुतं २ यस्यांशभूमौ संप्रति दीप्यति यच्छ्रीमहोपपदराज्ञः रणवीरकुमारस्य सत्कीर्तिरिव
प्रभावकल्पलता ३ तच्छायाश्रयणान्निरस्तनिखिलातङ्के च भूमण्डले प्रौढाकृतविशुद्धभावकलना माध्वाम्नकात्मन
नेः कृत्वा चेतसि तान्विशुद्धधिषणान्वेद्याक्तनीस्तन्मते पथ्ये लोकमवन्तु सङ्गतिरियं सच्चीनधेरच्याने ४ शक्तिर्योगबला
न्मलापसरणे विघ्नस्य वाचां पदाभ्यासेनापि परार्थलोकगुरुतायत्तैः श्रितेयं हृदी कायस्यास्य यतो मलापसरणान्त्वास्थ्यैः
स्विलेपाणि ये सर्वौषधिविद्युधाविद्युध्यतयं तं हैद्यकं वैद्यकं ५ यस्यैर्वभुपैति सत्त्वममलं विद्यासमामोपतो वैद्याख्यं च सम
स्तुते विलमहः संरोधिनी योगेषु प्राणाचार्यपदे समस्तपरमते मान्यास्पदे सर्वथा सेयं पञ्चदशी विराजति नरो विद्यानिधाने
मतो ६ नीतो वाचस्पतिरमलशुभादेवेक्ष्यलमाद्यो शुभ्रा दृष्टेयं धनकवलने भार्गवो धीविलासे भास्वान्दोषापनयनविधौ यो
ऽभिभास्वत्यनापस्तस्यानर्थप्रशमनकरी कीर्तिराकल्पमस्तु ७ धान्वन्तरीयं पतो वनौघे विनयाद्या ये विकीर्णा गुणा नाभ भान्त्य
तिमत्र सेंगविरुद्धा इत्यालिता माश्रिताः तेऽस्त्यात्र व शास्त्रसंप्रति मुद्रा सोदयं सम्पादले यस्यो भोनि परं धरा विजयते सा सौच त
न्नन्दनः ८ औदार्येण रविं च महसा कान्त्या च राकापतिं गाम्भीर्येणाक्षुप्रभेणाच तथा रत्नाकरं राघवं एतत्यं च कर्णेत्तारमेषा
मपि तं यः स्मारयत्यञ्जसा तस्योद्यद्गुणहृद्दुहद्दनघः कीर्तिश्छदे स्तान्मतो ९ शतोवयत्पादरतो रमाश्रयः कतीव वाचस्पतिरानने ॐ
वदन् पञ्चास्यभावी भवती वनिश्छिते गिरिं गिरीशायधगात्तादृदालिखे १० ॥ ॐ मंगलाचरणपूर्वकं नम्यसामान्यं प्रतिजानीते

ध्रुवेति येनवेदेन लाभज्ञानप्रकृतिर्वा जीवितमात्रकः शरीरप्राणसंधिलक्षणं दीर्घं चिरकालावस्थायि विद्यते स्वास्मिंल्लभ्यते पर
स्मिंश्च ज्ञानपूर्वं समवस्थाप्यते महीयं जीवितात्मोवेदनकारणत्वाद्वेद आयुर्वेद इत्यर्थः । तथा चैतत्सक्रियाकारः । अनेन
प्रत्ययोयस्मादायुर्विंदति विंदतीति च तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृत इति तथा आयुर्हिताहितव्याधिनिदानशमनं तथा
विद्यते यत्र विद्वद्भिरायुर्वेदः स कथ्यते इति च नादर्थान्तरोपचारः दीर्घंजीवितार्थत्वादस्य वेदस्य वेदोपि दीर्घंजीवितः यथे
दम्ज्ञानार्थोस्य णीः उपचारप्रयोजनं साधनान्तरैरपेत्त्वेन चिरकालावस्थायित्वात् अथातिर्येति किमिदं दीर्घंजीवितं

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ अथ दीर्घंजीवितं नाम वेदं व्याख्यास्यामः १ ॥

नाम तच्च यावदेतं भोगं दत्वा विरमति न च नारब्धं कदाचिदपि फलं प्रतिपद्यमोति आरब्धं च न केन चित्प्रतिहन्यते अलमत्रा
न्यत्वे षणया यावन्निर्दग्धसर्वकर्मणः सात्त्वात्कृतपरावरस्यापि प्रारब्धसद्भावेन देहपातो दृश्यते आगमप्रामाण्याच्चेदमि
त्थं नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति येनेदं तद्विभोगान्त इति वह इति च इत्थं च क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे प
रावरे इति श्रुतिः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्मृतिस्तोदाहृत श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् प्रारब्धविनाशश्चितनभा
विकर्मक्षपणपरे इति यत्र सर्वकर्मसमाप्तौ शरीरावस्थानं स्यादिति कथं दीर्घंजीवितत्वोक्तिरेवेदते इति च किमंशे चिकित्सायास्तोयमा
प्रारब्धं न क्षीयते न च दृष्टं न्याय्यात न त्समाप्तौ

वी॰ क्षीयतेऽस्मिन्निति यद्वोच्यते स्वयं प्रारब्धस्य भोगं विना न विरतिः भोगो वा न कथंचनापि पुनः स्थानमिति परं तत्पापेन क्षीयते जंतोरायुरीरिति
ह्वा॰ प्रागभप्राप्तमायापाद्यथा पापेनायुःक्षयकथनेन प्रारब्धविरतिः स्वीकारस्तथा सुकर्मणा न हृद्धेरपि न्यायप्राप्तमनया स्वीकारे भोगोपि
१ स्थितिरव्ययं भवत्येव शरीरस्य प्रारब्धस्यापि प्राक्तनजन्मार्जितकर्मरूपत्वाद्धि सुकर्मप्राबल्ये तस्य प्रक्षीणशक्तित्वात् इत्थं योगि
नोऽनंतसाक्षात्कारे जाते निरंजनस्वरूपापत्तौ कथं कर्मणा संबन्ध इत्यभिमानत्यागाद्दशायां समापतितमपि कर्मफलाय नालं ।
निरभिसंधिजातत्वात्तस्य यतो न जन्मांतरसंचितानामायुरायज्ञानदहनेन भस्मीभूतत्वात् फलदातृत्वमस्ति अग्रहे च न फलदानं वि
नानन्तत्वय इति तथापि भस्मीभवनं ज्ञानाग्निमहारोगवस्थापादिसंक्रमणेन संभाव्यत एव तस्य साध्यवः प्राणभागिनः अस्माध्यवस्त्वा ।
पापभागभागिन इति यत्तत्वाफगायत्फलभाक्त्वं प्रारब्धस्य पुनः क्षयत्वात् तेनापि तयः न च पापफलस्यापि दुःखभोगत्वात् कथं ।
पापेनायुःक्षय इति वाच्यं अधिकारित्वात् स्यमत्रच्छशरीरस्य पापोद्रेके तत्फलभोगार्थं तत्र चिरशरीरादानस्य न्यायप्राप्तत्वात् इत्थं
च यथा तत्रमेवायुःक्षपासनया तत्रैवतामप्रसादेनायुर्वृद्धिः तथा तत्रैवौषधादिसेवयापि तद्वृद्धिः स्वरूपं भाविनी मणिमंत्रमहौषधी
८ नामचिन्त्यप्रभावत्वामिति चाभियुक्तस्मरणं अथवा तत्रैव हितकर्मायुःक्षपासनाफलमेव तत्रौषधादायामिस्तत्रनियतिपिश्चवरुणाऊ
कर्मफलमेव तत्रौषधायनामितिरिति सिद्धमस्ति दीर्घजीवितत्वमिति सिद्धं च तत्साधनायायमायुर्वेदोपदेश इति तथा च वर्धतीक द
ल्पादिसेवया दीर्घजीवितं वदति तंत्रनयः दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलं परं वाक्सिद्धिं
प्रणतिं कांतिं लभते ना रसायनात् इति तथा वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः रसायनमिदं प्राश्य बभूवुरमितायुषः गे॰
शक्राजीर्णवयस्त्राप्यमवापुस्तरुणं वयः इति चरकः ॥ १ ॥ इति कर्तव्यसामान्यसमर्थ्यवक्तव्यभाष्यार्थदीपिकाबंधविधा । २

तदुपक्रमते । अत्रार्थः खादय आकाशादीनि पंच महाभूतानि धातवः इमेव भाव्यं धातुत्वापेक्षया सूक्ष्मभूतत्वादावाबुद्धिष्टाः तद्यथा
रणाद्देहरचनायां धातवः स्थिताश्चासौ भाष्यंते चैव वक्ष्यमाणलक्षणाः तथा च भूमिर्देहस्य भेदेन देशमात्रं विभ्रति हिथेति तत्राकाशम
नवच्छिन्नेन सर्वावकाशदानलक्षणेन वायुः स्खलनं तथा तेजो रूपेण जलं द्रवत्वेन भूमिः खरत्वेन मामंगरचनां धारयन्तीति प्रत्येकं
स्वस्वभावानुगुण्येन धातुत्वं तथा च प्राकृतिकभूतसर्गेणाण्डरचनासंस्थानसंक्षेपेण सूच्यते भाविगुणापेक्षया गुरुत्वादुक्तोवायः पत
नेनामासे ऊर्ध्वगामिना तेजसोर्ध्वं प्रतिनिवास्यते उत्सूर्ध्वाधोवहनशीलसो पवनेन तिर्यग्याति प्रवाहावष्टंभकेन समं भूतिवायते सेयं प्रतिनिवारिता नोधायोगति
जलेन द्रव्यात्स्थिरपनापादनेन संस्थाप्यत इति सर्वेषां पंचानां सामान्येन धातुत्वे आकाशस्यान्योन्यमप्रतीघातेन स्थौल्यासंव्यवस्थापना

गं चेतनाषष्ठाः खादयो धातवः प्रकृतषष्ठेनताधातवश्च ॥ २ ॥

मार्थत्वान्नत्वाव्यपदेशः भूधातोश्चाचलत्वेनान्यधातुन्यूनाधिक्यविमर्दविकारसहत्वाच्च न तथात्वं स्फुटमित्यवशिष्टानां त्रयाणामे
व स्फुटत्वेन तथाव्यपदेशः स्थानादिनियमश्च । तथा चाहाष्टाङ्गहृदये । वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः विकृताविकृता
देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति चेति विकृता देहं घ्नन्ति स्वसंसर्गाच्च्यावयन्ति अविकृताः पुनर्वर्तयन्ति स्वसंसर्गेणास्थापयन्ति इति च्यावनस्थापनानिमि
त्तत्वादमीषां त्रयाणामेव धातुव्यपदेशो दोषव्यपदेशश्च न भूधातोस्तस्य विमर्दसहत्वमित्याशयः प्रकृत्यादिकथनेन सर्वेषां साम्यमे
वेत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति तावन्महाभूतानि तद्विकाराश्च धातव इति स्थितं इयं चामीषां जडत्वेन परार्थत्वे आमेको सौ परो यदर्थं समी
संस्थानं वेतस्य चाह चेतनाषष्ठा इति चेतनाधातुरमीषां साफल्यहेतुर्भोक्ता स चादानाज्ज्ञातृत्वात्सङ्क्षः आत्मनेचेति धाञ्धातोस्तना
चा

वी॰ तुल्यत्वात् तदनेन कार्यकारणतुल्यत्वोक्तः तानिच अव्यक्तंमहानहंकारः पंचतन्मात्राणीत्यष्टौप्रकृतयः वर्णितानि पंचभूतानि एका
ह्रा॰ दशेन्द्रियाणि चेतिषोडशविकृतयः सोऽयंचतुर्विंशतिराशिसमुदायः सत्त्वेनचेतनाधातुनाच पुरुषः पुरुषक्षेत्रमितियावत्
२ तथाचरकश्रुतिः । बुद्धीन्द्रियमनोर्थानांविद्याद्योगधरंपरं चतुर्विंशतिरित्येषराशिः पुरुषसंज्ञिकः व्यक्तमैन्द्रियिकंचैवगृह्यते
तद्यदिन्द्रियैः अतोन्यत्पुनरव्यक्तंलिंगग्राह्यमतीन्द्रियम् खादीनिबुद्धिरव्यक्तमहंकारस्तथाष्टमः भूतप्रकृतिरुद्दिष्टाविकाराश्चै
3 व षोडश बुद्धीन्द्रियाणिपंचैवपंचकर्मेन्द्रियाणिच समनस्काश्चपंचार्थाविकाराइतिसंज्ञिताइति । श्रीभगवान्व्यासोपि ।
महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच इन्द्रियाणिदशैकंचपंचचेन्द्रियगोचराइति । एतदत्रसंगिचभावसर्गतत्त्वमेतेनैवगतार्थमि
तिस्पष्टमव्यक्तव्यक्तानांयावानीतिबोध्यं अनेनैवाभिप्रायेण इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदा
हृतमित्यत्रैवांतर्भावंसूचितवान्व्यासोभगवान् इत्येतत्पुरुषक्षेत्रविमिश्रःश्रुतौभासोजीवलक्षणः कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकारीति
तथाचसुश्रुतः इतिक्षेत्रसमुद्दिष्टंसर्वमव्यक्तवर्जितं अव्यक्तमस्यक्षेत्रस्यक्षेत्रज्ञमृषयोविदुः तस्योपयोगःकथितश्चिकित्साप्रति
सर्वथा भूतेभ्योपिपरंयस्मान्नास्तिचिन्ताचिकित्सितेइति अस्यकर्मात्मनश्चिकित्साधिकारंप्रदर्श्येदानीं योनिभेदसूचनार्थं नित्यचे
तनात्मस्वरूपमनुवदति चेतनाधातुश्चेति अत्रपुरुषःस्वतन्त्रउच्यते भूतात्मशरीरसमवायोधर्माधर्माख्योभयकर्मनिमित्तोपात्तदेव
तिर्यङ्मनुष्यादिदेहः कर्मात्मकःपुरुषश्चिकित्साधिकारीति समभिधानेनापि किंस्वरूपोऽसौस्वतन्त्रइत्यतःपुनराह चेतनाधातुश्चेति
केवलचेतनाधातुरित्यर्थः तथाच अस्तिजीवात्माशरीरेन्द्रियपंजरमध्यस्थः कर्मफलसंबंधीसउत्पद्यतेनित्योवेतिविचार्यते तत्रो गे॰
त्पत्तिकथनात् लक्षणभेदाद्विभक्तत्वाच्चोत्पत्तिमत्त्वयवानितिविचारविषयोऽसौ तत्र यथाप्रदीनात्पावकाद्विस्फुलिंगाःसहस्रशः २

प्रभवंते सरूपाः तथात्मनाद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चैवापियंतीत्यादिश्रुतिः नचेयं भोगप्रजाजनस्याहिककथनपरेतिशंक्यं

सरूपा इत्युक्तेः जीवात्मानस्तु परमात्मना सरूपा भवंति चैतन्ययोगात् अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा तद्विपरीतो जीव इति

लक्षणभेदः यावानस्याकाशादिः प्रविभक्तः सर्वोपि विकारः जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा स्वकैः स्वभुक्तानि शरीरैर्भिन्न इति

विभक्तत्वादुत्पद्यत इत्यायाति तद्वत्वाच्च प्रलीयत इत्यप्यापतितेति इत्याशंकामपनेतुमुक्तं चेतनाधात्विति अयमर्थः चेतनारूपोसौ

नोत्पद्यते नापि प्रलीयत इति चेतनाधातुः सूक्ष्मोमतत्वः नासौ कर्मात्मनापि चिकित्साधिकारीति विशुद्धचैतन्यरूपत्वात्। तथाच

न जायते म्रियते वा कदाचिदिति अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराण इति च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम

रूपे व्याकरवाणीति तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीति च श्रुतय उपपन्ना भवंति। उत्पत्त्यादिकथनं पुनर्बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तमिति [illegible]

[illegible] बुद्ध्याद्युपाधिसंश्लेषेण तत्र हि लिंगात्मो वनाश इति लक्षणभेदोपि तदुपाधिनिबंधन एव बुद्ध्याद्युपाधिसद्भावे पु

ण्यपापात्मा तद्विलये अपहतपाप्मा पुण्येपहतपाप्मेति सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनमुपपन्नं प्रविभक्तत्वं विका

रत्वमिति यदुक्तं तदपि वियत इव घटादिसंबंधनिमित्तं बुद्ध्यादिसंबंधनिमित्तमेव तथाच सर्वोयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः

प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्येवमादिश्रुतिः एवाविकृतस्यापि सत एकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं प्रतिपादयति तन्मयत्वं चास्य वि

विक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं लोहितः स्फटिकमणिरित्यादिवत्। अत एव च चेतनाधातुरिति कथनात् नित्यचैतन्यस्वरू

पोसाविति मंतव्यं न तु काणादवत्स्वतोऽचैतन्य आगंतुकचैतन्य इति न च स्यात्मन आत्ममनःसंयोगजं चैतन्यं अग्निघटसंयोगजरोहिता

दिगुणवत् अनित्यत्वात्तद्वदंति चाद्येमंन्याये नित्यचैतन्यो हि समस्त[illegible]शरीराणामपि चैतन्यं स्यात्। न चात्ममनः संयोगाद्यभावा

वी॰
हृ॰
४

चैतन्यं तथा चामी एषाः संतो न किंचिद्वयमचेतयामहे इति जल्पन्ति स्वस्याश्च चेतयमाना हृष्यन्ते आत्ममनःसंयोगात् मनस एवमादिभ्य
विलयात् इति कश्चित् चैतन्यमात्मा आगन्तुकचैतन्य आत्मेति नैयायिकाः इति चेतनाधातुरिति कथनाद्वैतद्वयाक्तं अविद्याभ्यासनिवृ
त्तौ तदात्मनापत्तिविरोधात् यदि ह्यसौ अनित्यचैतन्यो भिन्नस्त्यान्यस्यान्तदा विद्यानिवृत्तौ तदात्मतापत्तिर्विरुद्धेत उत्पत्यादिविरहात्स्वे
विकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेनावस्थाने परस्य च चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातमेव सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तदेव जीवस्तस्य नित्यचेत
नास्वरूपत्वं अग्नेरौष्ण्यवत् ततश्च विषयाभावादियं अचेतयमानता सुप्तस्य न चैतन्याभावादिति यथा क्वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रका
श्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात् तद्वदिति श्रुतिश्च अहमः हमानभिधाकर्षीतीति स्वयमस्तोभासमानएव हमानभिधाका
र्षीतीति उपरतव्यापारत्वागाहीन्यश्यतीति चेतनाधातुरसौ न कर्मात्मानापि चिकित्साधिकारी सदैकरूपत्वेनानाधेयातिशयत्वादः
स्येति सिद्धं त्वाद्यस्त्रपाधिसङ्गाद्वै पुण्यपापात्मा संसारी जीव चिकित्साधिकारीति सिद्धं च । चेतनाषष्ठाः खादयो धातवः पुरुष इति
अत्र च कर्मवशात् पुरि पुरि शेते इति पुरुष इति निरुक्तिः । इति तु आद्यस्त्रपाधिसंश्लिष्टं पुरुषं व्यवस्थाप्य निरुपाधिकव्यवस्थापनार्थं
पुनरुक्तं चेतनाधातुरप्येति केवलचैतन्यस्वरूपस्त्वर्थः अत्र च पुरि पुरि वसति विवृतया सादिनयोन्तर्यामितया चेति पुरुषः । त
थाच भगवान्व्यासः । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति अत्र च सर्वाणि भू
तानीति बहुवचननिर्देशात् क्षेत्रमात्मानो विवक्षिता इति ध्येयं । तथा च चरकमुनिः । अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः स
दकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुजमन्यथेति । तथा खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसं
ज्ञकः इति इत्यवभोगभोक्तृत्व उभयोर्ज्ञीर्णितसादिभेदेन त्रिधात्वं स्थितं तत्र च चतुर्विंशतिको भोग्य धातव इति वदन्तस्तावन्मतं यदि च कार्या गो॰ ४

८

ग्राहकत्वं घ्राणत्वमिति नहिं भूधातोरचलत्वाद्व्यपदेशोऽकिंचित्करः नचास्य सर्वेषां किंचित्करत्वेन तत्संबन्धात् दन्येषां स्वस्वविषयोद्ग्रहणात्
महत्त्वं वाशब्दरूपत्वेन तस्य कथनाद् व्युत्पन्नं विकारकथनाच्च तस्यापि स्वगुणत्वेन तद्ग्रहणादिति चेत् आकाशस्यापि तर्हि तत्त्वाद् व्रततोऽपि
व्यपदेशः तथा चाप्रतीतत्वाद् अवकाशप्रदत्वेन तस्य सर्वेषामुपयोगित्वं भूतसंबन्धिकार्ये निरूपणे च तत्कार्यं निरूपणाच्च । तथा च गंधो घ्रा
णेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्यादिभ्यो गौरवं तथा वहन्धरागुणाः पन्नगादिनागुणवेदिभिः १ । रसो रसेन्द्रियग्राह्यः स्नेहस्य गुरुत्वात्तथा सर्वेषां स्वसमूह
स्वगुणकं वारिगुणाः स्मृताः २ वर्णो भास्त्रिजिस्तामसीः संतापस्ते ज्वलनात्तथा नेत्रं नेत्रेन्द्रियपाकः पोषं वह्नेर्गुणाः स्मृताः ३ स्पर्शस्त्वगि
न्द्रियं चापि लक्षणं स्पंदनं ततः चेष्टा सर्वेषां गौरवं वायोरेते गुणाः मताः ४ शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि छिद्राणि च विविक्तता वियतः कथिता एते
गुणा गुणविचारिभिः ५ । अभावविप्रतिपत्तौ चानुमानसिद्धत्वात्सत्वं तथा हि अस्ति तावद्विषयव्यवस्थार्थमिन्द्रियनियमः पंचेन्द्रि
याणीति अस्मोच नियमश्चेन्द्रियविषययोः स्वसंबंधिनिकासंभिन्नियमे सति संभवति अन्यथा संकरदोषापत्तेः । तथा च भगवान्सूत्र
कारो नियमस्यापि निबंधवान् घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः १ पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि २ गंधरस
रूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ३ इत्थं च घ्राणं पृथिव्युपादानत्वाद्गंधवदिति गंधग्राहकमित्यादि यावच्छ्रोत्रं वियदुपादानत्वाच्छब्द
वदिति शब्दग्राहकं यदिन्द्रियं यद्गुणकं तत्तद्ग्राहकं तथा च घ्राणं गंधग्राहकं गंधवत्त्वात् रसनवदिति रसनं रसग्राहकमिति सर्वत्र
यद्यद्गुणकं न भवति न तत्तद्ग्राहकं यथा घ्राणं रसाभावान्न रसादिग्राहकं इत्थं च श्रोत्रं श्रवणविवरसंज्ञिको नभोदेश इति तद्देशात्मा
नुपादानत्वाच्च शब्दवदिति शब्दग्राहकं यदिन्द्रियं रूपादिषु मध्ये यद्गुणकं तत्तस्य ग्राहकमिति नियमात् इति एवकार्यार्थे नियम इं
द्रियनियमे च किमीयो गुणः शब्द इति पारिशेष्यादाकाशगुणः शब्द इति तत्पृथिव्यादीनां गंधाद्यन्यतमत्वात् यो हि पृथिव्यादीनां गुणः

चक्षुरादिविवराणामपि तथात्वप्रसङ्गात् एवं तथात्वे च शब्दसत्त्वाभावात् यथा च गन्धादि सत्त्वं तेषां तथा च गन्धादि

वी॰ नेत्राणामादिभिर्गृह्यन्ते तत्त्वं चैतेषां गन्धादिमत्त्वात् शब्दवच्छ्रोत्रेन्द्रियमित्याकाशगुणस्य शब्दस्य ग्राहकं यच्च शब्दवत्तदाकाशमिति तत्र ग्राहकत्वं

ह्र॰ सिद्धिः न च विवरमात्रेणैव शब्दग्राहकत्वं यथा च शब्दसत्त्वं श्रोत्रविवरस्थितस्य तथा शब्दग्राहकत्वमिति शब्दगुणमाकाशमिति । न काशदेशस्य

५ चाव्यवस्थितः । भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः भवति चात्र इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तत्त्वं स्वस्य प्राप्तिमानवः नियततत्त्व

योनित्वात्तान्येनान्यमिति स्थितमिति तस्माद्यथा नेत्रादिपिधानेन रूपादिग्रहणं तथा श्रोत्रपिधानेन शब्दग्रहणं न च श्रोत्रपिधानेन

वायोः शब्दोऽनुप्रसते इति न पवनगुणत्वमस्य परं तत्प्रवर्तनेतस्य निमित्तमात्रतया न सम्भावनीयं तद्गुणत्वमिति तथा च शब्दोत्थिते यदि गानु

कूल्येन पवनः प्रवर्तते तर्हि स प्रयोगगोचरीभवति नहि तत्प्रातिलोम्ये च समीपस्थस्यापि तच्छ्रवणं तथा च मृदङ्गादिशब्दस्य सर्वदिगानुकूल्ये

पवनस्य प्रवर्तनः श्रवणं एकदिगानुकूल्ये च तर्हि स्थितैरपि श्रवणं यथा च तत्र स्थितैः पवनानुकूल्येन प्रवर्तितेन च प्रवर्तनामात्रेण तद्गुणत्वे

[illegible] प्रवर्तनायां निमित्तमात्रत्वात् वर्णात्मकस्यापि शब्दस्यैयमेव वार्ता परं तु प्रयत्नप्रेरितवायुर्दिगाभिमुख्येन ना

दौ श्रवणं पश्चाद्द्वायुपवनानुकूल्येनेत्याकाशगुणः शब्द इति प्रसिद्धं । तथा च भाष्यकारः । श्रोत्रं पुनः श्रवणविवरसंज्ञिको नभोदेशः

शब्दनिमित्तोपभोगप्रापकधर्माधर्मोपनिबद्धस्तस्य च नित्यत्वे सत्यपि पुनर्निबन्धकवैकल्याद्बाधिर्यमिति एवं विप्रतिपत्तावाकाशस्य शब्द

लिङ्गकानुमितिः स्वरूपं तु अवकाशप्रदत्वं तच्च छिद्रत्वमिति सिद्धं खादयो भूतवर्गाः इति सिद्धं चाव्यक्तादिक्रमेण अहङ्कारः खादीन्यादाय जा

नरः सृज्यन्ते प्रारब्धभुक्तौ पुनः पूर्णायां प्राणतदाश्रयव्यापारोपरमे पञ्चभूतावशेषावस्थं चोक्तं । तथा च चरकतन्त्रे । जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बु गे॰

द्ध्याहमितिमन्यते परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमं ततः सम्पूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते पुरुषः प्रलये चेष्टैः पुनर्भावैर्वियुज्य

ते अव्यक्ताद्व्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत्परिवर्तते येषां द्वन्द्वपराशक्तिरहङ्कारपरास्तु ये उदयप्रलयौ ५

तेषां नतेषां येत्वतोन्यथेति ॥ १ ॥ उक्तं चेतनाधिष्ठानः स्वादृशो यानवः प्रकृष्टचेतनाधात्रश्चेति तत्रयो माधवमीशांधारणादिना धातृत्वस्य
पदे शक्तज्ञाणादिमत्व मसीशांकिमी यो थम इत्यत्राह । अत्रार्थः सविशुद्धचेतनाधातुरेकाकीनरमाम्यहमित्याभोक्ता स्वचैतन्यविभव
स्फारोन्मुखरेषेसत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणं उपष्टभ्य प्रकृत्यपरपर्याय मायाशक्ति स्वीकारेणावरणविक्षेपाभासनपूर्वं जग
त्सृजनीष्ठे सर्वज्ञत्वादिगुणगणभरितं तटस्थस्वरूपं स्वस्मिन्स्वीकरोति इत्यर्थः तथाहि वस्त्वन्यवस्तुकलना ज्ञानं मायेति च कथ्य
ते यथा व्यावहारिकवस्तुत्वेनाभिमते रज्ज्वाख्यवस्तुभूतसर्पकलना अज्ञानं मायाभ्रम इति यावत् तथा सच्चिदानंदात्मक ब्रह्मवस्तुनि
अवस्तुभूतसकलजडपदार्थकलना अज्ञानं मायेति च कथ्यते इयं माभासे च यथा रज्जुस्वरूपस्याविद्यानदावरणं कृत्वा दावरणशक्ति

येंसर्वेषेंतर्यामी ३ सेयंदृश्यतयीभक्तिका ४ ॥

स्तेष्वेव सर्पाभासाकारेण परिणममाना सर्पाकारविवर्ताभासनेन विक्षिपति मरणपर्यंतदुःखादानेनेति सैव विक्षेपशक्तिस्तु तथा सच्चि
दानंदस्वरूपस्यात्मनो ज्ञानामिना विद्यानदावरणं कृत्वा दावरणशक्तिः सतो ब्रह्मादिस्थावरांतनामरूपात्मक जगदाभासाकारेण परिण
ममाना जगदाकारविवर्तेन भासयित्वानेकविधजन्ममरणादिदुःखदानेन विक्षिपतीति शक्तिद्वयोपेतमज्ञानं सकलमाभासयतो
ति इत्थं च यथा रज्जुस्वरूपावरणेन सर्पाकारविवर्तनेन च रज्जुस्वरूपेलकाचनहानिर्दृष्टेव ब्रह्मावरणविक्षेपसमापत्तिरेवं ब्रह्मस्वरू
१८ पावरणेन जगदाकारविवर्तनेन च तत्स्वरूपेवक्तत्त्वोहानिर्मात्रबुद्धेरेवावरणविक्षेपसमापन्निरितीष्टहानिरस्य इत्थं चेष्टहानिक
थनात् मायोपादानेनावजगन्मायावद्घटनपटनापटीयसीति तदपि सतीसान्निध्यमात्रेण चेतनेवजगाइचयतीति समर्थितं भवति

वी॰
ह्रा॰
६
6

तथाच सन्निधिमात्रेणोपकृतं तच्च सान्निध्यं तत्रात्मनः किमिति विवेच्यं साक्षाद्द्रष्टा साक्षीति साक्षित्वं साक्षाद्द्रष्टृत्वमिति निश्चीयते सोऽकामयत बहु
स्यां प्रजायेयेति श्रुतिमाश्रित्य प्राणादीनां तत्कर्तृत्वं केचित् सिद्धं कर्तृत्वं ब्रह्मणेति अभीष्टं चेदं अन्येषामपि इति नात्र विरोधः अन्येषामिति नैयायि
कादीनां अत्रैव विषयेऽपि विचारणीयमिति नमवधेयं किं विषयाऽसत्त्वेति विषयोऽस्या विवेच्यः नचात्मनोऽतिरिक्तं किंचन विद्यत एकरूपं इति श्रुतिस्ता
नात् इत्यायाने विषयश्च स एव स्वयमिति तदिदं विषयत्वं नामान्तरेणापि कथितं कथं नाम विरोधमावहतीति निश्चेयं । तथाच श्रुतिः ।
तदात्मानं स्वयमकुरुतेति आत्मन एव कर्तृत्वं कर्मत्वं च दर्शयति आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति च कर्तृत्वं इत्थमेव सोऽकाम
यत बहु स्यां प्रजायेयेति तदेतत् बहु स्यां प्रजायेयेति च योजनीयं अत्राप्यभिधानपूर्विकायाः स्वातंत्र्यमपहृत्य कर्तृत्वं निगम्यते बहु स्या
मिति च प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिधानस्य प्रकृतिरित्यविगम्यते । तथाच भगवान् सूत्रकारो निबबंध । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञानु
परोधादिति सिद्धं स्वयमसौ सर्वस्य धारणाज्ञातेति । यत्तु नत्वेनेनाखिलाः प्रादयोऽधानक प्रकृष्ट इति चेतनाधानोऽधीनत्वं तत्तु स्वरू
पकथनेनैवाभासमात्रसारत्वात् व्याख्यानप्रायम् आत्मनादानादेयानां ग्रहणात् सौधाता भोक्तेति यावत् यमधिकृत्येयं प्रक्रिया समारब्धे
ति । तथाच भारतीटिप्पणीकारः । कर्तृत्वाद्यभिमानादिह परिणामी च धीगतच्छाया जीवो व्यवहरतीसो न भिद्यते ज्ञाते चित्तस्मादिति
स्वादीनां चात्र रचनाया ॥ धारणाज्ञातृत्वमिति यदुक्तं तदन्येन दीयमिति कथितरीत्या यथा व्याख्यानमेव तथापि वादिवादानंदेलनार्थमेत
त्स्वरूपानुवादपूर्वमेतस्यैव सर्वशक्तिविजृंभितमित्याह अंतर्यामीति यदुक्ता वादयो धारणाज्ञातृत्वम् उक्ताः तेषां यत्स्वरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं
धारणादिकृत्वे तत्तत्तेषां स्वकीयो धर्मोऽपि तस्यैव सर्वेश्वरस्य सर्वशक्तेः सर्वविकारकारणस्य सर्वात्मकस्य धर्म इत्यर्थः । तथाच । गी॰
अंतर्यामित्वमस्यैव श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद [illegible] यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमय(६

न्येष आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि इत्येवं चाकार्यकारणस्य परमात्मनः कथं यमयितृत्वमिति न वाच्यं यद्विषयकमेतन्नियमनं तत्कार्यकारणैरेव
तस्य कार्यकारणत्वोपपत्तेर्यमयितृत्वसिद्धेः नचाप्येवं तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषापत्तिः भेदाभावात् भेदेप्यनवस्थादोषाप
त्तेः नचैवमन्तर्यामित्वे पृथिव्याद्यधिष्ठातृदेवताविषयमिति विप्रतिपत्तव्यं यं पृथिवी न वेदेति पृथिवीदेवतायाः अविज्ञेयान्तर्यामिकथनात्
पृथिवीदेवतास्वहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयाद्देवेति एतदपेक्षया च सर्वस्याविकारज्ञानस्य जडत्वाद्विज्ञानं फल्गुमेव नच देव
तानां स्वविषयमपि स्वातन्त्र्यं स्वयमात्मनास्ति एतदपेक्षयानेषामपि स्वयमाकिंचित्करत्वात् तथा च परमेश्वरायत्तमेव तेषां स्वातन्त्र्यं न
स्वाभाविकमिति श्रुत्या निर्धारितं भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति इति सिद्धं । स
ईश्वर इति । सिद्धे चैवं नियमनरूपेणान्तर्यामित्वे स्वेश्वरवादिविप्रतिपत्तेर्न भीरस्माकं तत्तदभिधानेन तस्य कथनात् यस्य यादृशी प्रसिद्धिस्तस्य
तथोक्तावबाधाभावात् । तथा च धन्वन्तरिः सुश्रुतमभ्याह । स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा परिणामं च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथु
दर्शिनः तत्संभवानि भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् नैश्वतल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो विजृम्भतेति अन्यत्र च । कपिलः प्रधानमाह ।
परमाणून्कणभुगस्य विश्वस्य कालं कारणमेके स्वभावमपरे परे जगुः कर्मेति । परं तु सर्वाणीमानि मतानि विमर्दोपातेन चेतनकारणमन्त
रेणोपपद्यन्ते इति सर्वज्ञः सर्वकर्ता परमेश्वर एव कारणकारणमस्तीमे च तच्छक्तिलेशत्वात् तत्स्वातन्त्र्येण कारणतां भजन्तेः कथमन्यथा
पदेहमतीनां स्फुरित्यास्तां तावत् परं तु परिणामवादोऽत्र बहुनयास्वीकृतोऽपि सिद्धान्तविरोधित्वान्नास्वीकार्यः विवर्तवादेन च प्रकृतार्थसि
द्धेः स्वसिद्धान्ताविरोधाच्च समीहितसंसिद्धिरंगीकर्तव्या । तथा च । अतत्त्वतोन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः सतत्त्वतोन्यथाप्रथा विकार
इत्यतद्धैर्यैरित्यभियुक्तस्मरणात् यथा रज्जावहिभाने सत्यपि न परमार्थतो सावहिर्भवति भ्रममात्रनिष्ठोऽप्यनारण्याधिष्ठानभूतरज्जुवेशा

वी. त्. दीरेचर्यापत्रोदृश्याभासेपरमार्थप्रवदीरेद्धीभ्रान्तेनस्वरूपगुप्तिदम्भः यथामरुधनेनापिदीरेञ्जायते तथात्रस्थाणौजगदाभासे सत्यापितय
हृ. ता. रूमार्थरूपत्वस्वभवति भ्रान्तिनिवृत्तौपुनरप्यधिष्ठानस्वरूपावेशात् विकारापत्त्योनपुनर्भ्रान्तिरभ्यास्यामितितत्वमस्यादिवाक्यानांतथात्वेनवे षा.
७ यर्थ्यापत्तिरितिनिश्चयं ॥ ३ ॥ रसांबिलस्यानामवगमनियायनन्प्रयोजननदधिकार्थायथातत्परमकारणसमर्थनेनथालब्धमितिहस्यास्य सेव्यमिति.
वीरवैद्यतत्वहास्यपीडिकोल्पवस्थाप्यावनातविधास्ववादोविनयबुद्धिविक्षेपपरिहारार्थेसविभागंविधयसम्यग्निरुद्दिशति ॥ ३ ॥
भक्तीरचनापत्तिक्रिमोणलक्षणमेवाल्पाभक्तिका ग्रन्थार्थकन्त् रचनाख्याकथनेनचनेदमयाप्रवोर्किचिद्विधीयतेपितु प्राचीनोक्तानां
मेवकरणाक्रियानरूपाक्रिफलद्रूपांगानां संगतियोजनलक्षणयारचनयाविनापादनेनसम्यगव्यवस्थाक्रियतइस्युतंभवति प्राचीनानि
हि निधानचिकित्सायकक्रियाफलादीनांपृथक्पृथग्रूपणयाह्यान्येवेति सम्यक्तमीलानिरूपणानांतत्रजडकर्मेति तेषामेवसम्यगेकत्र
व्यवस्थापनयोगित्वे तथाविरच्यते यथान्यापेक्षानावशिष्यतेइति तस्याविभागकथनार्थमाह दशानध्याति दशावयवाःप्रकरणानि
यस्याः सादशानध्याइदशप्रकरणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्ररसकुमारमितिसइराजकुमारसमिति भाकौत्किकरणार्थंयथेयंसमापनीयातथा
येति. भिज्ञापयति ॥ समनंतरदर्शयिष्यमाणप्रकारेणोभयविधतयास्याविष्णुपदीकर्मनाशासंगमत्वे तथाचविष्णुपदीगंगायासौस्मरणा
दिनासकलाघविशुद्धिपूर्वंपरमपुरुषार्थसाधनतयाप्रख्याता । तथाच । याकर्णिताभिलषितानुदृष्टापीतावगाहितास्पृष्टा उक्ता
स्नात्मसत्कनावाप्तनातिबहुधापिपापिनःपुरुषानितिसेयंसाहृषणोपचारेणःसरवाणी कर्मनाशोनन्नाम्नीनदीयास्पर्शमात्रेणैवक्षण
धा. स्नात्कर्मोत्सुमवनपूर्वेसदाचारवतांपरमपुरुषार्थात्प्रच्यावयतीति । तथाचधर्मोत्रशासनम् । नर्मदाबाहुतरणात्करतोयाविलंघना ग्रं. ७
त्. कर्मनाशाजलस्पर्शात्मनःसंस्कारमर्हतीति सेयमुपचारेण परभभाषानयोरुभयोःसंभेदःसंगमः तत्तुल्यदशानध्याभक्तिकाहि

वेणीज्ञाना इत्थंच समापन्नोच यथा न तस्याः कर्मवाद्यार्थे क्रियाकारित्वं तथास्यात्रापि भावाया एतत्समागमनेन तदर्थक्रियाकारित्व
मिति तन्मेलनिघ्नितवेन्नाः प्रभाषितवैमल्यैक्ष्मोहवा एवं यत् एवंशब्द इति स्वस्मिन्नात्मतयो निरस्तो वेदितव्यः ॥ ५ ॥ तत्रादावारंभमा
णेप्रथमप्रकरणं प्रतिजानीते ॥ अल प्रथेत्यारंभे मंगलेच मकालतेल इति मकालश्चालापः प्रकरणमिति यावत् वोला इ
ति भाव्यं वेत्तथाद्यप्रकरणामध्ये प्रथमप्रकरणं फेइत्यंते तत्रतन्निरूपणार्थमिति यावत् अमोरेल अमराःपरिवाराः उपकरणा
नीति यावत् तभीथीयित अस्य सहजस्वभावसिद्धस्य प्रकृतिलक्षणस्यकस्यचिद्रंगितयाकलितस्याधिपतेः प्रकरणलक्षणोष्टपरि

वेंगाविकल्पदीकर्मनाशासंभेदः ॥ ५ ॥ अल प्रकालतेल वोलाफेल अमोरेल तभीथीथिनिवहीनव
तमल अलाएसतफसलोल ॥ ६ ॥ येअयाद्यालापः प्रकृत्युपकरणेष्वतानि संवाद्यंते पंचभावेषु ६

वारेषु वहीरितिनात्युपकरणानि तथा तमल संवाद्यंते निदर्श्यंते निबध्यंते अलाइत्यपरिवेसत पंचफसलोल इति फसलाभावाः
पंचभावेष्वित्यर्थः । इत्थंच नैसर्गिकस्वभावलक्षणास्वस्यराज्यस्थानीयाप्रकृतिः तदुपकरणानिचतदुपजीवनानि स्वाम्यमात्या
दिस्थानीयानि तत्र यथा स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि राज्यप्रकृतिः तथा वक्ष्यमाणानि महाभूतधात्वादीनि सप्तजीव
प्रकृतिः तथाचवास्त्वारंभोसौ जीवसर्गोस्य यथा राज्यप्रकृतिरेतएवसप्तकारणत्वघ्यते एतैनैवावतिष्ठते तत्रैवचवेलायां लीयतेतथे
यमपि जीवप्रकृतिरस्मात्सप्तकात्प्रत्यघ्यते अनेनैवावतिष्ठते अत्रैवचलीयतेइति एतत्प्रधानकस्यकस्यापि विहरैवकल्पेवानेनइत्यन्ने
स्थितीसत्यपिकथंचन तथात्वे समस्ततेतिसमभिरमीभिरवश्यंभाव्यं । तानिचसप्त अ..कान अंग्येत्र अलसात् आजा अवीड्

वी॰ ऊर्ध्वाद्य प्रफुल्ल इति क्रमेणाभूतनन्तक्रियालयंगमस्यारोन्द्रियकर्माणि तथाचापि देहोत्पत्तिस्थितिनिमित्तनयास्तेभाष्ययानिगद्यन्ते यथाह
ह्रा॰ इन्द्रियैरेभिश्चक्षुरादिनावस्थाने न स्वेदसौपि शारीरं निकेतनमेषामिति यद्येतेभ्य एकमपि हीनेनास्योत्पत्तिस्थिती स्यातामिति । यस्मिन्नुत्पन्ने यद्देही
५ स्वभावान्तरमापद्यते तत्स्वभावान्तरलक्षणं तद्योजनं द्वितीयमिति ततोष्टौ विशिष्टानि तद्विकारा इति यथायथं स्वस्वावसरे सर्वं भविष्यति
नीत्यास्तां तावत् परान्निय दृत्तावत्त्रिशम्यतां एतत्समकमध्ये प्रथमानि प्रकृतिः शिष्टा विकाराः जीवसर्गापेक्षया तु प्रकृतिर्जीवसर्गः
8 सत्त्वादीनि मात्रप्रकरणानि इति ध्येयं तत्रापीमानि समापि मादर्शित तन्मात्रदशाख्यानि सप्तस्वेनोक्तानि तत्र प्रकृतिं प्रफुल्लानि त्राता
सर्वाद्य इति चत्वारि मात्राः सर्वेषाम् ऊर्ध्वाद्य इति द्वेसोरता प्रफुल्लइत्येके गायत इति तत्त्वमादेति उपादानकारणमेतत् इत्यसमवायिका
रणं । केचित्तु इन्द्रियेणेत एतदन्तर्भूता इति तावत्त्वोद्दिष्टा यथावसरं कथ्यन्ते गायत इति प्रयोजनमेतद् द्वितीयमपि सम्समीपवर्तित
या स्वयमतत्प्रयोगणापि तावदत्र प्रसङ्गादुक्तं इत्यन्यच्चामीषाममीषां मात्रसोरति तमीषत इत्यपि ना प्रसभवति तत्रमादः स्वरूपसम
र्पकाः सोरत आकारसमर्पका इति बोध्यं तथा योजनया प्रकृतिरुद्भवति इन्द्रियबलानि चेति सर्वेज्यः सोरानि बाला इति ऊर्ध्वाद्यः सो
रति सातीय इति वदन्ति सर्वोराउक्ताः तमीषतामकिमित्यत्र प्रकारान्तोवक्ति सा नाम प्रकृतिः यानिरभिसंधानि बोधमत्र शरीरे स्वक्रि
यां करोति यथास्वयमपिता चेष्टां न चेतयति इति प्रफुल्लानि तु वक्ति सर्वे देवबलमीश्वरसंबन्धेवास्य यदिदं शरीरं सन्नाहयति पालयति
स्वसत्तयेति । प्रफुल्लामोवक्ति वलशोजालीनो सप्त इति यावत् चिकिन्नाधो ब्रह्मेति तमात्मनोति एतिमाल इति मेत्या ज्ञा हृष्यानि तत्र
कीभियति ऊर्ध्वानि सोद्भीरभवत् तत्र कीदृक् तमेजाद्य इति प्रान्तसर्ग इति यावत् द्वितीयः संग याक्रुतिर्जायतेनत्र सर्वत्रगणस्य न्या॰ गो॰
गतिरत्राकारसंगतिरिति ध्येयं तृतीयं यद्वलमत्र शरीरे तत्क्रियासंधिबंधकारकमिति चतुर्थः जीवक्रेहेलेति कार्यत्वनतत्त्व बलं ५

२८

तमोऽयनामयत्यद्वस्तु निवर्तते तस्य तत्त्वं तत्कार्यमिति वैशेषिकास्तमाधारतोमिदमिति केचिदाहुः तत्त्वल्लमसूत्रा उपपत्तास्मूर्तेर्हास्य सर्गस्य तद्दाकारस्थितेस्वस्था भाविकीति यद्येनविनानसंभवति सतिचयस्मिन्संभवति तत्प्रकृतिनामकमितिप्रकृतिनिरूपणं ॥ भवति चात्र स्वाम्यमात्यादिसमागमस्थितो राज्यस्थितिर्यथा तथेयं प्रकृतिर्भूततत्त्वकार्यादिसमाश्रया १ सर्गस्थितिलयास्थानतत्त्वं नाम निगद्यते यदेकतरनिर्याणे वैकल्येवाप्यसंभवः २ तत्र तत्त्वभूतयाद्यानियत्वेनक्रूरसंभवः अन्यानि पक्षेऽतजानधान्यादीनि तदाश्रयात् ३ अन्योन्यमाद्यं प्रकृतिः शिष्टानि विकृतिर्मता साधनान्येव सर्वाणि भवेयुर्जीववीरुधा ४ कारणं सर्वसर्गस्य समैतानि विद्वुधाः भूतधान्यं प्रमाणं व्याख्या पादानानि तत्र च ५ कतिशब्दात्परश्च भयेन तदा सत्वं तया स्थितं अथोत्पत्तिसमयस्तु वै भूतमपीहृतं ६ प्रासत्योक्तं निमित्तानां तत्त्वात्कथनं यतः उपादानगतत्वेन प्रमाणत्वाक्तिश्च संगता ७ सत्तास्तस्य प्राणानयासौनेसमीकीस्थिता सर्वत्रत्वयमज्ञानात्प्रकृतिं तां तु धाविदुः ८ ॥ इति प्रकृत्यात्मजीवसर्गनिरूपणम् ॥ ६ ॥ पंचभावेषिप्रश्नं तत्र कृत्वकस्य निरूपणमिति तदिह भजनप्रकारमाह । अस्य तत्र पंचस्वभावे

अछ फस लोल अछल फेल अर्कै न वल्ल अंजेज्यन ॥ तथायः शुद्धतत्त्वतो ॥ ७ ॥

अ स्थसलो भावः अछल फे अंते अर्कान केवलभूतधान्य निरूपणेऽव पुनः अंजेज्यन तन्मेलनात्मके वस्तूनि । तथा चायमर्थः भावोयमाद्यः शुद्धतत्त्वतो शुद्धधान्यस्य स्वस्वभावेनास्थितेषु केवलेष्वेतियावत् तत्त्वतोचतेषां केवलधान्यानां फलतावन्योन्यमिश्रीभावलक्षणा या क्रिया यां कथंकेन कोपकल्पते इतिमिश्रीभावसमर्थिता तस्यां च शुद्धास्वतेशुद्धतेनेषां फलितलक्षणः ततः समाहारेद्वंद्वः सोः स्तुनास्तुरितिनिर्देशात् पुंसकैकत्वेपि पुंलिंगता देहलीदीपन्यायेन तत्क्ष्मस्य सर्वैशरान्वयः तत्र तत्त्वानिस्वतर्हस्वकारणं आकाशपंचमानां वापंचीकरणं यथाचा॥

वी॰ ह्र॰ ५ कारणपंचमत्वे तथा समर्थितं समर्थयिष्यते च तत्कार्यनिरूपणद्वारान्तर्हेलायां ॥ ७ ॥ तत्राद्यः शुद्धतत्त्वनाविद्याख्यो भावः अशकान श्रं
जोज्यु इत्यंक्ते तत्र किं नाम शुद्ध[illegible]त्वमित्याह ॥ अमल अशकान फ[illegible] ग्रज्य सामोन मूर्तं किंचित् यत भसेत केवलं अयमर्थः चेन् हीनन्
येधातवः शुद्धत्वादिति शुद्धतत्त्वहेतुनिर्दिष्टाः केवलाकृतयोऽन्यामिश्रमूर्तिः स्वरूपमात्रसत्का सत्यर्थः केवलरूपत्वमेव तेषां शुद्धत्वमि
त्याशयः एषामाद्यधातुनामिश्च उपयोगादर्शयति वहीनि विहीनानि ग्रज्युजाग्रनानि भवंति विकृतधातवोऽप्येवं भूतारति तत्राव च्छेदार्थः
माह गेवलेयतोन इति ग्राह्यानि प्रथमकर्कराणि इमान्येवेत्यर्थः पश्चात्तत्वादपि किंचित् स्फज्जलामि त्याय शद्वाशयः कस्येमे ग्राह्यका
रणानीत्याह लेभटनेल् इति निमित्तनाम भटनेति शरीरस्य शरीरार्थमिति यावत् पत्रसान् इति मत्रप्याणां वपुनः गोरिह्यीतिह्यीनितेभ्यो

तेइति

अमल अशकान् फह्री ग्रज्यसामोन् भसनोन् वही ग्रज्य् जायेन् गेवलेयतोन् लेल भटनेल् पत्रसान् वोरिह्री ए

गेनेच शुद्धामूर्तं केवलाय ग्राह्यकारणानि देहार्थं मत्रप्याणां तदन्येषां च ॥ ८ ॥

योरीति विनामत्रप्योभ्योये विशिष्टाः पशुपक्षिस्थावरादयस्तेषां शरीरस्याप्याद्यकरणानीति चराचरोत्पत्तिमूलमेतानीत्यर्थः रक्तादि
विकृतधातवः स्थितिकारणतयाऽसंभाव्यतांतां नाम सर्वोत्पत्तिवाहूनीमानीत्यर्थः । तत्र मत्रप्याऽर्धाधरगतिप्रामावधिकारिणः पशुप
क्ष्यादीनां तु प्रायेण कर्मानिवाहनमात्रमिति भेदेन तच्छरीरोभयनिर्देशः स्थावरादीनां च त्वानस्फुरणच्छिन्नारोहणादिना शरीरत्वं यदुच्य
ह्निनाहितयाभिपरिहारार्थं चेष्टाप्रायत्वमेव शरीरत्वमित्याशयः तदापीह केवलस्थानस्फूर्तिमात्रनिरूपणार्थत्वान्नास्य विरोध इति मंतव्यं गं॰
अश्वदंति अमीषामशकानां नामन्यान्यपि पंच नामानीति यथा अशकान वुमकोम उनासीर अमल माहह हयोलीइति तत्राशकानि ५

निरवच्छिन्नमेव पुनस्तथात्वापत्तिकारणं उक्तं तत्कोशम् इति यथा नष्टसंस्थानस्य पृथ्व्याः हिमस्य पुनर्जलत्वमिति २ प्रत्येकमनभिव्यक्ततत्तद्विजा
तीयवैचित्र्यसंगति स्यात् तद्गुणातीत् इति यथा मरकतभास्वरसमुदायस्यानतिमिश्रपूर्वकता इति ३ पृथ्व्याः मूलं तत्तस्य मूलमिति यथा जले
नापितेन धूमद्वारेण पवनपरिणामो जायते तस्यापि पुनरभ्रद्वारेण जलत्वमिति जलस्य वायुः मूलं इति रीत्या मूलमिति अमीषां चान्योन्य तस्य जलत्वम्
तथाभवनात्मैव मूलमिति ४ पुनरभिव्यक्ततत्तत्सजातीयशक्तिकारणं ह्यणोलेति यथा मृत्पिण्डे नक्षत्रविशेषकलना शक्तिधारिणी न
च विशिष्टेति तथा चामी इति ह्यणोला इति कथ्यते ५ तद्विशिष्टधारणान्मोह इति यथा तिलेभ्य एव तैलं न मृद इति असाधारणशक्ति
धारत्वे तथा चामी इति मोह इति कथ्यते इति प्रकृतिकारणमूलसामान्यशक्त्याधारतया पृथक्पृथगभिधानेऽपि समवायिकारणमेवेम
इति अत्र प्रत्यभिसामान्येन उक्तं यदेकवचनं तत्सूत्रम् इति तत्र यत्तु देशपरिणामे तिमिरतया भागाभाक्त उच्यते तत्र तद्वाभ्यां समवेतम् ह्यणो
लेति सोरत् इति च तदुभयं तत्र ह्यणोला तत्तदनभिव्यक्तसजातीयशक्तिकारणमिति मैत्रस्तत्तदात्मनिर्भावह्रिभवनमिति । भवति
चात्र रक्तादिधातवः स्वं स्वं शरीरस्थितिकारणं सर्वस्य मूलभूतत्वाद् भूतानां मूलधातवः उपादानतया तानि प्रकृत्या प्राणाख्यया पुनः
उक्तं तेन विशेषोऽत्र स्वरूपे सदसत्त्वतः सदसद्वापि प्राक्कार्यकारणादिति केवलं विशेषेण विभिद्येत मूलकारणतायतः परिणाम
परिच्छिन्नरूपतामूर्तं तेष्वेते सर्वतोमानमप्युक्तं परिमाणप्रगततेति इति ॥ ८ ॥ उक्तं भवतेतोन्नइति केवलस्वरूपाइति तत्र कैवल्यं
नाम किमित्यपेक्षायामाह ॥ यदीनानिकेवलस्वरूपवीति प्रकृतीयानियेषितियावत् लाइतिनास्तियं केन इति संभावना कीदृशी
संभावना अस्तीति संभावनां विषयदर्शनेन तन्नाक्ति पुन इति पुन इतियत् यत्नलभेफः कल्पविभागं पलोपरि प्रत्यक्षसामान्यं मूर्तेषु
तेषु यत्र प्रसक्तलेफतैल इति पार्थिवं स्यात् सोऽयं इत्याक्षेते वपुनः तभया प्रान्तरस्वसर्गाणां यत्र मूर्तेषु पृथक्पृथक्त्वानिस्विकाक्ष

वी॰ न्यांतरसंगोविभक्तिस्तोयते नविभागानंन्यमाप्यतेइतियावत् यथमेतदीयोभागोयमेतदीयइति तदभीष्टांकैवल्यमिति प्रथमर्थः बहवोय
स्रा॰ श्चाः केवलस्यतत्वकस्याङ्गयोगाइतितदर्थंप्रयत्यते वहीति तथाहि निरवयवोपि केवलइत्युच्यते यथा ज्ञवतः परमाणुर्विन्दु१
१॰ रितियावत् १ सर्वस्वजातीयभरितोपिकेवलइत्युच्यते यथासामान्यं गोरिति २ स्वयसाच्छ्रुपदेशाभवंतीति न्यायेनेकवस्तन्यत्व
शमात्राङ्गवेधेपिकेवलत्वव्यपदेशः यथाजलमध्ये स्वल्पादिलेशाङ्गवेधेपि जलमयमिति यथावेष्टैवांगा निरूपणोद्वित्रादिजन्यत्वेपि
10 चैकजन्यत्वेन निर्देशः ३ यस्यान्याङ्गसंगोनास्ति सोपिकेवलइत्युच्यते यथाजलंजलमेवेति सोयंचतुर्थः केवलप्रकारोत्रोक्तः१
स्वञनीत्याभिप्रेतः नान्यो निरवयवाद्याइति नचजलस्यापिशान्यस्वेहाप्यगुणोभयभिन्नत्वनकथमन्याङ्गसंगोनास्तीतिवाच्यं स्वभा

वहीप्रहुतीसायंकेन प्रचयन् कहस्यपला प्रजयसामेन् प्रकलेफतेल सोवहवल नभया ॥ ९ ॥
तत्त्वंचयत्रनास्तिसंभावनालभेक्षविभागपावेष्टूर्थेनास्कृतेगुणानांच ॥ ९ ॥

वत्वादस्यगुणोभयस्य नहीदंद्वयमेशोत्यवस्तुभावाभिन्नं स्वभावभेदएवं इतित्रिवृत्केकतोभिन्नत्वेपि सर्वस्यवस्तुजातस्यतभिन्नत्वं तथा१
त्वेहि नकश्चिदपि भसेनकेवलोभवेत् प्रांतिचलोकेकेवल्यमिति विजातीययोर्गोस्वभावभिन्नत्वमेवभिन्नत्वं यथाचर्मशीतलत्वयेति
तत्वहृयोस्ता सोरन्तचलादिते घंतःशांतिहृद्यालेति बहिराकृतिप्रभवनंचसोरन्तइति सैवाकृतिर्यदावेतविन्संबंधाययथा यदाकृति
जीतारचटेनसमवैतीति संगतिः सोरतितवध्योतिकथ्यते ततश्च विजातीयसंगतिरन्यसंगतिर्नप्रकारान्तरसंगतिर्ध्येयं । भवतिचात्र१ वैल॰ गे॰
निर्भागजातिभूयस्त्वप्रासंगतितोवुधैः चतुर्थोक्तंचकैवल्यंचतुर्थस्याङ्गसंगतिः विरुद्धगुणयोर्गोत्रपरसंगतिरुच्यते यथोगोभिन्नसर्ग १॰
द्विभेदः स्वरूपातिरेकात् स्वरूपानतिरेकाद्विमत्यपिभेदेनभेदव्यवहारः तथाचसर्वेष्यो दृष्पोतासोरतिवध्यभिन्नानचस्वरूपभेद१

त्वात्समुदायस्थितिर्मता यथा शीतोष्णयोगेन कैवल्यस्याविभेदनात् अर्थः समुदितः मोक्षो गुणोप्यत्रास्य नाहृशः स्वभावान्निर्विवेकेण गुणोभय
समागमे न कैवल्यस्थितिः स्नेहशैत्ययोगे यथा जले स्वभावभेदो भेदो नैककारणेन प्रकारतः प्रकारानन्त्यतो ग्येकं दृष्टं लोके यथाननोः ।
प्रतिदेहेदर्शनानन्तं स्फुटं बाल्यादिभेदतः न भेदोस्य न यात्वेहि कैवल्यस्यकृतः स्थितिः संनिवेशाच सर्वेषां यन्नरुपाश्रानि ज्ञानि भिन्नेभेद
व्यपदेशार्हाः कैवल्येन मतानिहि ते ॥ ५ ॥ वह्नीइति तेमक्रान्निभूत्ता प्रकृ कानइत्यर्थः प्र भेनोन इति चत्वारः प्रलइति हंत इत्यर्थे
प्रारभइत्यर्थः नाइइत्यग्निस्तत्रैकोग्निरित्यर्थः वह्नीइति सः तत्र वह्नीनिबद्धवचनवाचकं स्त्रियामेकत्वेच तथा च वह्नीइति सर्वत्र नानी
ति उत्तरत्र च वह्नीनि प्रमाविनत्यर्थः तन्मते च नाइइति स्त्रीवाचकं पदं एवमुत्तरत्रापि बोध्यं हारतोन इति चर्मस्तमइति यावत् वउत प्रन

वह्नी प्र भेतोन प्रल्लनाइ वह्नी हारोमेन वयाभिस्तोन वार्गिहवा वह्नोहाफन वरन्भोन वल्लसावह्नो भारिदोन
वरन्भोन वल प्र र्ज्ञवह्नी भारिदोनोन वयाभिस्तोन १० ॥ तानि चत्वारि तत्राग्निर्धर्मेइत्तात्तथा वायर्धर्मेस्निग्ध
स्तथापः शीतस्निग्धास्तथा पृथ्वी शीतइत्ता १० ॥

रित्यर्थः याभिस्तोन इत्ताइत्यर्थः
वल्लवप्रनः प्रल प्रारभ्यनइत्यर्थः हवेति ।
पवनः वह्नोइति प्रमेकवचने सइत्यर्थः एवमन्यत्रापि बोध्यं हाफन इति धर्मः वप्रनः रनभोन स्निग्धः वलइति प्रागवत् माजलेवह्नोसः
भारिदोन शीतः वप्रनः रनभोन स्निग्धः वल्लप्रनः प्रारभ्यते भूमिर्वह्नी साभारिदतोन शीतावप्रनः याभिस्तोन इत्ता । प्रत्र चक्रमेण
हरारत भरोदत यभोसत रतोभत इति उष्णशैत्यरौक्ष्यस्नेहवाचकानि गुणपदानि हरारतोन इत्यादीनि तत्स्थैकपदानि द्रव्यवाचका
नि इति गुणद्रव्यवाचकानां सर्वत्र विभागो बोध्यः प्रत्र वदंति प्रमीषां उनासीराणां लघुगुरुत्वेन द्वैज्ञानी नेवप्रनः स्वगतानिशयेन द्विधा तथा

गुरुतरपृथ्वी तस्मात्सोऽयं चक्रमध्यानेऽपि यत्र तमन्तात् द्रोणस्य पातनया सर्वतो न्यूनानतिरिक्तं तत्र जायते तन्मध्यं महीतः इति मरुकज इति च कथ्यते सर्वे
कोनाथस्थिते यमित्यर्थः ॥

वी॰ च लघुतरलघुगुरुगुरुतरभिन्नाः इमाः महाभूतयः तत्र लघुतरोऽग्निः अतोऽसौ चन्द्रकवत् आनलमान्विष्यति अग्निश्चंद्रकवत् अन्योन्यमूर्धाधस्तललले
ह्रा॰ ग्रेत्यर्थः पवनः सर्वापेक्षया गुरुतरापेक्षया लघुः तस्मात्सोऽपि चन्द्रकवत् तलान्वेषी अग्निस्तनदवधिपर्यन्तगामीत्यर्थः इत्यं चाग्न्यधस्तल
११ लग्नं पवनोर्ध्वतलमित्यर्थः अग्निप्रस्तावनामात्रत्वादिह पवनस्य चत्वारः सोपानास्तत्प्रस्तावे वक्ष्यन्ते इति ध्येयं जलं गुरुतरत्वाच्चाद्योमध्यपा
र्श्वान्वेषि पुनर्मध्यं प्राप्तं पृथिव्युपरिवर्तीदमित्यर्थः ॥ तत्र चाहुः । योयोऽवकाशोऽस्माभिरमीषां व्यवस्थापितः तत्र फलं यस्तावत्तत्र पर
त्वमीषां पतत्वं न भीषत पवनस्थायितिः न कथंचिदन्याधीनतेति तन्मध्ये कातिरस्माविंत्यर्थः । मध्ये तिष्ठास्माभिर्निरूपितेनेवेत्यन्यत्तत्पव
विचार्य यदि चान्योऽन्यावकाशं गच्छति यथा पाषाणोऽपि पवनावकाशं गच्छति तत्परबलेन यत्नं निरूपणो कारोरेतिवक्ष्यते तस्य च मध्य
तित्वे पुनरधोगमनेतदपसरणेन स्यादिति । भवति चात्र प्रचकाशप्रदत्वेन यद्यप्यवलम्ब्य अधरो विपत्तत्राप्यधस्ताद्वैन्न्योपयोगमिहेष्यति
इत्यपि वायवार्भूमिभूतानामिह संस्तवे द्वैधं लघुगुरुत्वेनाति प्रयच्छ पुनर्द्विधा । लघुतरलघुगुरुगुरुतरभेदविभिन्नानि चैतानि तस्मा
दूर्ध्वाधमवस्थित्यां त्वयानि सन्मानितिभिः तथा च नवमीपाथ स्वंद्रकवत्याव्यवस्थिता तदधोवर्ति चक्रे नन्तलेवायुस्ततो जलं तस्माद्धरा च सर्वा
धस्तलगानि गुरुतरतः अन्योन्यापेक्षया चैषां लघुगौरवमीरितं । उक्तं चान्यैः । तत्राग्निः स्यल्लघुर्वायुर्लघुर्वारि गुर्वी स्यात् गुरुस्त्वेति तत्रो
ऽन्योन्यापेक्षयाश्रयाश्चतुर्धा ऊर्ध्वतिर्यङ्मध्याधोगतिरेषामतो निजा समन्तान्तलमध्ये च चोर्वी गुरुतरा स्थिता सैषां मध्ये कातिरेतेषां यत्वानं त्यादि
नामभिः कथ्यते सजगत्कर्तरतोन्याद्देतकोमता प्रथमाप्येत्याश्रगस्यानंतत्र सोऽयं चहेतजं द्वयोरपि समामाते निसर्गो बलवान्मतः इति
अत्र च प्रत्येकमुनासीराणां तत्वानां द्वेभानामिति यावत् स्वभावगुणभेदेन सोऽत्तके फीयितभेदेन द्वैधमिति तावद्युक्तं भवति द्वयोर्लापर गे॰
पर्याय मादस्तसूक्ष्मस्वरूपत्वाने इह स्वभावगुणभेदवर्णनेव्यपदेशापदवीमुपयानीति बोध्यं यच्चैतद्धितय नदीचेरेकस्यैव नावद्वुद्धिः पर्यायोमोति ११

कथमस्यैवेनत्तुणत्वं नान्यस्येत्यादिपर्यनुयोज्यं अनेनचगुणस्वरूपनिरूपणेन प्रत्येकवस्तूनां स्वस्मिन्नभेदकारणत्वं परतश्चभेदकारणात् प्रत्ये
केन तत्त्वव्यवस्थापकत्वं बोध्यं यथाग्नेरौष्ण्यशैत्याभ्यां स्वविषयं सर्वं व्याप्नोति परविषयाच्च निवर्तते एवमन्येषामपि वर्णानां बोध्यं इति तत्त्वा
भिसंबंधीकरणादेतत्सामान्यमिति कथ्यते सप्रसंगोऽनेन वक्ष्यमाणमुक्तं तत्त्वं च येन पदार्थत्वेपि कश्चित्केनचिदेव संबध्यते इति यथा पदार्थ
त्वे सामान्येपि वह्निना वह्निपदार्थो जलेन च जलपदार्थो व्याप्नोतीति प्रत्येकमेतेनैव व्याप्यस्य भगवतां समस्तगुणव्याविष्टतो येन सामा
न्येन ज्ञायते इति स्थितं तदेव गुणद्वैधमनुमानैः प्रदर्श्यते तत्रादावुद्देशानुसारेणाग्नेः यस्योष्णोग्निरस्योष्णस्पर्शत्वमेव तथाचासौ धूमकाष्ठा
दिपरिमिश्रो यदोष्णोऽनुभूयते तदा तमेवं वयं सामान्यामिश्रस्तत्र कीदृशोस्येनास्य भाव्यमिति यथासक्तमिश्रयापि सितया माधुर्यं दीयते
अतमेवं चतद् स्यात् अमिश्रायाः इति । अस्य पुनरिमे तु मिता गुणाः शोषणं तापनं दहनं भञ्जनं गालनमिति सप्रयोग्निर्धर्मः इति सिद्धं । रौ१
द्याजमानं पुनरस्येदं यदसावनेन न साम्मनितिको णाचतर्के ण हृदंदीर्घहस्वरोगाद्याकृति विशेषकलनां सहते इति यथा च जलेरोगादि
वहनाज्जायते न तथा चहृत्ततरत्वाज्जायत इत्यर्थः शाक्त्यादिसहनं हि स्नेहगुणः तद्रहितत्वात्मिश्रितत्वं कथं सहते अमित्वं च मनोभ
सरलाहितं योक्तातिलेकमलाकृ निलेवा तथाचतत्वेन हृत्मलत्वोर्ध्वं धमूलत्वाकृतिमत्वाज्ञान्यामाहृति स्वस्मिन्सहत इति अतएवकन्दादौ जलोष्म
प्रसक्तावपि समंतात्पर्यावर्तनेनैनतदाकारोदय इति अन्यदपि रौक्ष्यानुमानं स्निग्धोसाविति चेत् तथाशक्त्यादिपातनानर्हत्वात् तृतीयको
देरभावात् रौक्ष्यस्पर्शोपलक्षणेनलाभात् यदिहि स्नेहोस्यस्यात्तसौ रेतेषां सहास्य सजातीयत्वात् तृणेनेनदहनीयं उभयोः स्निग्धत्वा
च तथात्वस्मात्तथैति यदि तैव्यतेन शैत्यमस्तीति नानेन दहनीयमिति तत्रोच्यते पृथिवीपीतेत्यमुक्ते रोरेभ्योपि समानमेव शैत्यमिति ते
नापि नदोषः । अन्यच्च यद्येषस्निग्धः स्यात्तदास्योष्मानबाधिकास्यात् तथाचादौटादिर्य महत्त्वं बाधकं तथेदमपि अस्तिचान्यत्कर्म स्निग्धं

वी॰ भास्वमादिनचतत्साधकंदृश्यते इतिसाध्यते धर्मेदृत्वमिति यदिचेत्स्यनस्यात्तदावानेरपिदाहकोभवेत् नचासौनथादृष्टः धर्मोस्निग्धत्वादस्य
ह्रा॰ दृत्यग्रेधर्मेदृत्वः अन्यच्चयदसौस्निग्धः स्यात्तदास्ययावत्कृत्यसमागमः स्यात्तावत्स्नीभूतस्यास्य जलेनयेत्तिहाल परिणतिः स्यात्
१२ नचतथादृश्यते एतस्यपरिणामश्चदृश्यते उभयोर्दृत्वात् तथाचयसिद्धं नतुरिदावाग्नेर्भेभावः तदिच्चाग्निस्कंधः प्रयात्तः सत्त्वभाव
मापद्यते दृश्यतेचोल्कापि पतंती मयानांगारदृपिणी जायतइति संपन्नमिदमग्नौदृत्वमिति अन्यच्चयोयमस्मदीयोग्निः सोजलादिवत्
12 च्छेदसंधानादिकं अत्रभवत्तनामतच्चस्नेहगुणएवेत्यसौस्निग्धइतितत्रक्रिरपिनाममदभीष्टविघातकृत् एतेनाह्हिवातोपिकृतइतिरवाच्छेद
संधानादिकंतद्गुणमत्रभवति यस्तुसोग्निर्नासौकदाचनापिच्छेदसंधानादिकंबलंविना कस्मित्यत्रभवति अत्रचरौत्वस्माकमेतदेवच्छेद
संधानासहत्वंमानवादिवादमदर्शयामिथद्विज्ञंभितं सप्ययाचरौत्वमग्नेराधिकमितिबलेनैवतत्रच्छेदसंधानादिकंयज्यते इत्यसौदृत्व
तया। जानीतेदमग्निचक्रंसततमविच्छिन्नमवहत्कालचक्रभ्रमणबलाच्चलद्रूपमेवावतिष्ठतेइतितेजःप्रस्तावना ॥ २ ॥ भवति
चात्र तेषामित्थंगुणोक्तैःस्वस्वाकारसमग्रत्वात् आकारगुणभेदेनद्वैधंत्रैध्यंविचक्षणैः तत्त्वंनदीक्ष्यामीमांसानदीशाकाशयोजने तदाविभा
वनासत्याहेडच्चविरुद्धताविलं यदोसंलभ्यतेचास्यतेर्नैसं नस्यकीदृशं सत्त्वमिश्रमितास्वादस्तस्यैवल्पावबोधकः भर्जनंस्वेदपाकश्च
गालनंदाहएवच नापस्त्वोस्यगतास्तेषाः स्नेहनंपाकएवच अत्रमेयंपुनारौत्वंयेननात्मनिपातनाम रोचादीनांसहत्वंनासौनतत्वस्नेहगुणोम
तः अस्याकृतिनैयंवासरलाकृतितायथा विनाहवनदृहकल्लोर्नैनत्वनाकृतिभजेत् अतएवचकंडादौसमंतात्सस्तनात्रपि ज्वालान
विनहत्येनामाकृतिस्वाकदाचन इत्यमेवचयत्तादौतन्मनिष्ठानहेतवे ज्वालालिंगाकृतिंधारालिख्येतादृशांकिल स्निग्धस्याकृतिभा गो॰
गित्वात्तनीयस्याप्यसंभवात् रौत्वमत्रतुर्येत्वंयसंग्रहस्यापिदर्शनात् संग्रहः सम्प्रचितिः स्नेहस्योपमानबाधनतत्वाद्दृत्वमिदंमतं धर्मोस्ति १२

शंच यत्किंचिन्नत्राहकमीक्ष्यते अन्यच्च धर्मो वातोपि स्निग्धत्वाद्दाहको न मः नेक्ष्यते सौन्दर्येन न धर्मे इत्तोयमीरितः । अत्रेति वैद्यमते अन्य
त्र अत्र स्पर्शशीतस्पर्शो वत्वोक्तेः तत्वे शीतत्वसमाप्तौ जलताम्याप्नचेक्ष्यते शैत्याद्रूपपरिणामोस्य इत्यनेन तत्रिद्वादिषु परिणामः समत्वेन।
जलस्य पवनो यथा तथास्य शैत्याद्भावउभयोरपि शैत्यतः । अत्रार्थः शीतं स्निग्धं च जलमिति तापेन शीतभागनिराकरणे धर्मे स्निग्ध
पवनता जायते यथा तथास्य स्निग्धत्वे धर्मभागनिराकरणे शीतस्निग्धजलभावः स्यादिति न च तथा तस्माद्धर्मभागनिराकरणे शीतत्व
स्पर्शौ परिणामोस्येति सहतां नाम संधानं भेदं वाग्निसोनहि सोग्निर्जातापि वानात्कोयदसावितितद्गुणः संधिच्छेदादिकं चास्माद्बलेनोवी
वहत्यसौ यतोतो विविधेद्ध्यारौत्पातिशयशालिनी विद्याग्निचक्रान्तदिदेश सद्भमवशात्सदा प्रवहद्रूपमेवास्य गतित्रयविराजिते गति
त्रयं कालचक्रवत् ऋजुवक्रमंडलाकारं ॥ इत्यग्निभक्तिः ॥ १ ॥ अथ पवनभक्तिः ॥ अथ वातप्रस्तावनानिशम्यताम् ॥ उक्तं
वह्नेर्हारकत् इति चर्मोसौ पवन इति तत्र तदोस्येतत्र मानं स्पृश्यतां पवनो धर्मः लक्षत्वात् यथाग्निः यद्यसौ शीतः स्यात् तदासौ गुरुर्निविडश्च
स्यात् शीतस्यासौ गुणो गौरवं नैविड्यं चेति असौ चलकस्तत्त्वज्ञः इत्यनेन तथा स्वत्वः योषकोजलोर्ध्वनीचेन्येते गुणाधर्मसहचारिणः परं
त्वस्येऽस्य न कठिनो ग्रन्थवज्रिवत् स्नेहसहचारित्वात् अन्यच्च जलं तापितं सत्पवनात्कातिधत्ते उष्मादिपरिणामधारणात् इत्यनुमीयते पवन
तापेक्ष्या जलस्य स्निग्धतानयोः सामान्येति भेदश्च पवनो धर्मः जलं च शीतलमिति तापितं सच्छैत्यापगमेन केवलपवनतामापद्यते यज्जल
स्य स्पर्शोरतिनवस्य बाष्पाकृतिसामान्यं तत्पवनतामापन्नं पवनस्य स्पर्शोरतिनवस्थमापद्यत इति समर्थितं पवनो धर्म इति परं तद्व्यजनादिना विभावे पवना
शैत्यं उपलभ्यते इति किमिदं अत्रोच्यते भूजलाद्युष्माणोप्येतेन सहोच्चरंतीति तच्छैत्येन शैत्यमस्योपलभ्यते द्वितीयमपिकारणं विपरीतभा
नेयथास्मदीयदेहे त्वगात्मस्पर्शो नैवतत्स्पर्शोष्णोपि शीत इव भाति हृष्टचात्मसमानीयस्पर्शो उष्णस्पर्शो शीतमिव प्रतिभातीति । तृतीयमपि कारणं

वी॰
हा॰
२३

13

निरुध्यते अस्य च स्खलद्ग्रीवातस्तद्दोषेण नमः सम्बलात् व्यञ्जनादिना नवीनेनेव वात आपतितेसौ निवर्तते तदपेक्षया सोपीत इवाभातीति सूच्यते
बलरसभोज इति द्वितीयगुणस्य तोभतः स्नेहाख्यस्य समर्थना स्निग्धद्रव्यस्कं कथं च तत्वमिति यभोसनोरोब्धस्य समर्थनमिदं यद्द्रवा
घाक्रान्त्यसहनमिति अस्य तु तद्विपरीतेन तदाक्रान्त्यसहनमिति पवनस्य स्निग्धत्वाज्ज्ञासावेगल्यादिमात्रेण मूर्च्छाग्निवदाकृतिमात्रेण निरुद्धे
इति महनीयस्नेहसंभवे यद्भक्तिः । अस्य पवनस्य चत्वारो दुर्गम्याः सोपाना इति सूचयितुं तत्र प्रस्तावात् अस्योरण तद्भेदाः सूच्यन्ते अस्य पवनस्य च
त्वारः सोपानाः स्कन्धा इति यावत् तत्राद्यः अग्निचक्राधस्तललग्नः असौ च भसेत्यादन्याभिश्रत्वात्केवलत्वादिति यावत् उक्तोस्य स्नेहा
ख्यगुणोभयमपीति ध्येयं तावदेनस्या सोपपतेविच्छिन्नप्रवाहेण सततं भूष्माणोऽभ्युच्छ्रयति अग्निस्कन्धादारभ्य भूष्मोर्ध्वगतिपर्यन्तमसावित्यर्थः
द्विधा हि भूष्माणः जलोष्माभूष्माश्च तत्र भूत्याणवेह विवक्षिता इति भूयस्त्वेन नेच ह्रोत्वानार इति ख्याताः १ ॥ अथ द्वितीयः पवनस्कन्धस्
तस्मादधः ह्रौखानी पवने सोपान इति यन्नाम असौ च ऊर्ध्वमेत्तत् इति तथा च यथा आरूढा ह्रोखाना तन्मिश्रत्वादस्य स्निग्धतापगमे च कर्म
ह्रत्त इति यतेह्निर्हथ्यिवाऽजुष्माणो ह्रत्वाप्येति सोपि तथा ज्ञात इत्यर्थः शुद्धं मिश्रत्वाद्ध्रोसाविति पर्यायत्वं किं समीपां भूष्माणं
तत्र द्वितीयस्कन्धपवगतिनोर्ध्वमित्यत उच्यते सामान्यागतिरेषैव यदा तु कश्चिद्दाधारबलेन बलवान्स्यादसौ कदाचिदाद्यमपि पवनस्कन्ध
मुल्लङ्घ्याग्निस्कन्धमपि प्राप्नोति परं त्वप्रवहदग्निचक्रबलेनोद्धतोधः पततिन तत्रास्थितिं करोति वक्ष्यमाणतृतीयस्कन्धान्तमपि पतति स
एव पतति उल्केत्येतदाशयः अत्र च पतन अनेकानि कारणानि नैवैतदप्येकमेतद्धननपतन मत्र चरतोपवनानां विशेषक्रियाकारणमित्यः
ग्रेभविष्यति २ ॥ इत्थं च प्रथमः पवनसोपानः भसेत्केवल इति द्वितीयः ह्रोखानी नाम भूष्माभिश्र इति तृतीयः पुनर्भुखारीति नाम
जलोष्मसंभिन्न इति असौ च जलोष्मसंभिन्नेति यीनः जलोष्माणां चात्रैवगतिः अयं च जेहरीरु इति जेवगारु इति भाषया प्रसिद्धः यत्रा भ्राक्रान्त्यति

गं॰
२३

ह्निमकरत्वाद्यन्यन्निव अस्य च शैत्यकारणमिदमेव यदत्र जलमूष्माणः सार्धं तेन मिलन्तीति अत्राह्निपीति यदि च बलवदूष्मभिस्तावल‑
वत्तरा एनसंभिन्ना ऊष्माणस्तत्रारोहन्तीति कथमस्य शैत्यमिति सत्यं आरोहणपर्यन्तमूष्मबलमभीषां अपगच्छति अपगते च तस्मिन्स्वाभा‑
विकं शैत्यं उद्भवतीति शैत्यमस्यावशिष्यते । अन्यच्च कारणं सूर्यकिरणोत्फलनया यदूष्म ऊष्माणामुत्थापितास्तत्र न प्रारुवन्तीति शैत्यमस्‑
स्य । यतोऽत्र सूर्यकिरणप्रतिफलनं नास्ति वत्पतने चात्र रविकिरणाः प्रतिफलिता ऊर्ध्वं गच्छन्तीति अवश्यं चैते विच्छिन्नप्रवाहेणोर्ध्वमुत्क्र‑
मन्तीति शैत्यमपि तत्र सदैव हृदनावस्थितीति इत्थं च यो यं भाविनस्तृतीयपवनस्कन्धस्य शैत्यलेशात्ववधोमाव तदत्रवदहन्तोरेव तथा चे‑
नेशीताः संतोष्मोपनयेनावनीगा अत्र शैत्यं जनयन्ति एतस्मादेव जेहरीयरात्रिमिश्रात् दिनपतद्वनाराभावात्किमितचर्मत्वं जायते तृषे‑
वशैत्यं जायत इति चावश्यं वज्ञानां तेषामवनारोहणविहारेणेति । अवधारितमिदं ऊष्माणस्तृतीयमारोहन्ति जलोष्माणस्तु द्वितीयमि‑
ति तत्र चोक्तं प्राक् पृथ्वी गुरुतरा जलं च गुर्विति अनेन चेदं विरुद्धमिव प्रतिभाति गुरुतरगुणः सर्वत्राधर इति सत्यं परं त्वियद्विच्युतो पृथ्व्यूष्मा‑ धिगमनं [illegible] स्य
णां रौक्ष्यं यथोक्तम् अनीवेति तल्लाघवेनावष्टंभं शिथिलयति तद्बलादूर्ध्वगतिः जलोष्माणां च स्निग्धता रतोभन् अनीवेति तल्लाघमभ्यवष्टं‑
भं शीघ्रमेव शिथिलयतीत्यधरेवास्थितिः रौक्ष्यं च लाघवकारणं स्नेहस्तु गौरवकारणमिति च तथावस्थितिकारणं २ ॥ चतुर्थस्तु शी‑
तानः एतत्प्रकाशीतिप्रतिफलनगृहीतेति अयं च जंहरीराख्यात्तृतीयपवनस्कन्धादारभ्य धरान्ते अस्य गुणोऽयं यदसाववनराद्धिस्तन्ध‑
द्भिस्तोष्मभी रविकिरणोत्फालैस्तोऽस्य शैत्यं वैपरीत्येनोपलभ्यते कदाचिदभ्रसंबन्धेऽपि घर्म उपलभ्यते अतएव शैत्यमित्यनेकविधत्वं‑
वित्त्वमस्योपलभ्यते अतस्तु दिनरात्रिवैचित्र्यं शैत्यस्य तथा चरात्रौ रविकिरणप्रतिफलनाभावाच्छैत्यं अथ दिने नद्वनाराभावाच्छैत्यस्य
तीथदिने नद्वनाराच्छैत्यं रविकिरणसंबन्धादोस्य चेत्यादि वैचित्र्यमत्रस्य एतत्पवनधर्मी भवनस्य चाधिकमिदं कारणं यद्रविकिरणप्रति

वी॰ फलनमिति अत एव यथा यथा वयमूर्ध्वमूर्ध्वमारोहामः तथा तथास्मदीयासन्नेभवनेनाधिकाधिकधर्मसंभावनायामपि शैत्यमेवाधिकमधिकमु
हा॰ पलभ्यते रविकिरणसंपाताद्युत्तिसम्भूतधर्मतातत्रात्यूनतया प्राप्नोतीति तथाच रविकिरणाः पतंतोऽपि न तथा तापयंति यथोक्तं सेनेन पीडि
१४ ताः पीडितस्य चान्तरः स्वभावो निर्गच्छति इत्यस्यादेः तापान्तरवेद्यं इत्येवं च यथा स्थलानि विशालानां तापेन तथा स्वाद्याद्यज्ञानामिति उक्तं
रविकिरणसंपातानिरिति किमिदं नाम तत्रोच्यते योऽसौ चतुर्थाकाशवर्तीरविसंतापिकिरणाः पतिताः संतो विशदावकाशेन तत्रापि
स्थितिं भजंते यतस्तासामीषां स्वभाव एव मलिनस्थले स्थितिरिति चंद्रमंडलजलस्थलादौ स्थितिं भजंते सर्वस्यैव तेजसोऽयं स्वभावो यत
मलेऽत्र स्थले मलिनस्थल एव स्थितिभाक्त्वं यथा वस्त्रदीपविचंद्रादितेजसः तत्रापि विशुद्धस्थले अत एवादर्शेऽपि मलाधानमेव प्र
तिबिंबोदय इति ततश्च स्थलप्रतिफलनात्संपातादूर्ध्वं गच्छतीति अतिमालिन्यास्वसमानेऽपि स्थितिभाक्त्वे एष्वीबकेवतथ्यतेजलेवल्प
मेव अत एव जलभूम्योः शैत्यत्वे वर्णितेऽपि तथौष्ण्यमाविर्भूयते रविकिरणतमस्त्वादिति यथा च जलमपि चाधरदेशादूर्ध्वमूर्ध्वमानी
यते तथा तथा स्वस्वभावानुसारेण तथैव शीतं जायते उष्मता च न्यूनी भवति इत्ययं चतुर्थः पवनस्कंध एकाशीति तत्र च रविकिरणसंपाता
न्निः सप्तदश फट्संग तावद्भूमनीतिबोध्यं फट्संगचक्रोपात्रयीति एकपंचाशल्लक्षणशस्ताव हूलासइतिबोध्यं । अत्र केचिद्वदंति दो त्रुट॰
त्वानीतबकमेव जलोष्मभरितभूमिकैवाग्निस्कंधेन मिलितेति असौ च तत्रमात्रेऽत्यल्पांतरेणवाग्निचक्रमेतत्तु श्लिष्टं तत्र लेभसेत् केवल
पवनस्कंधो योऽसौ शुद्ध इति गणितं इत्यनयोर्वैपरीत्यं जातं तत्र लेभत्वारीतबकं यज्जंहरीरेति कथितं तत्र लप एकाशीति द्वयोर्वैपरीत्यं जा
तं केचित्तु तीनेव वदंति दोत्वानी मिलितं चैकमेवाग्निचक्रमिति मन्यंते इति द्वे अग्निचक्रे इति फलितं एकं भसेत् केवलाग्निचक्रमिति गे॰
द्वितीयं चाग्निचक्रं दोत्वानमिलितमिति ऊनदंडाग्निष्टत्पारियादीनां चात्रैवोत्पत्तिरिति ध्येयं ॥ इति पवनप्रस्तावना ॥ १ ॥ १४

14

भवतिचात्र । शीतोष्णकर्षणस्यापितिलाघववाज्ञानवादपि वातोद्धर्मः परंतत्रानोत्थास्नेहोपबृंहनात् स्तब्धत्वाच्चोष्मणस्त्वाच्चतत्थाक्षुपरिवर्तनात्
चर्मेसोविक्षुब्धेहृस्तोचर्मस्थोनेतगणायतः स्नेहनाप्यास्यतापूरणतथाप्स्नातापितंजलं योत्पाद्भूतोमयात्याश्रवायत्तोनैववर्जितो चालनेचा
मरादीनांयत्क्षेत्यमुपलभ्यते भ्रजलाद्युष्मधारित्वंकेवलंतत्रकारणं त्वचोत्सृतत्याचापिभातिशीतइवेषनः इष्टंचास्त्रस्पानीयस्य
शीत्कोस्लंचशीतलं अथवात्वकसमाश्लेषणमेवानेपसारिते नूनोच्चर्मोपिभात्यपशीतोवातदर्पस्तया स्वेदेभूमिर्यथागोत्पादेग्ल्यादि
निपातनाम् नतथाश्रावनः स्निग्धस्तस्माहः स्नेहलक्षणं चत्वारोस्यचसोमानासत्राद्योग्निलाग्निनः अन्याभिश्रतयाचोक्ता गणोभ्र
भावधिस्त्वसौ । द्वितीयोभूष्मसोपानइतिनामाभगीयते चर्मकृत्स्नस्त्वसौप्रायोभूष्मणागतिरत्रहि जात्वमीबलमासाद्यविलंघ्यायन
मिस्फुटं इर्ध्वगताः परंतेएवपवहद्धक्षिभूतनात् तृतीयोभूष्मसंभिन्नोजरफ्रक्षुत्पजाज्वलः हिमाभकादीनांयद्वेविप्राद्विवित्रता
चर्मबाह्यल्पतस्तोष्मोद्भूतेस्तक्षानितः कथं शैत्यमत्रेतिनोवाच्यमारोहाज्ञानहायान्नथा । आरोहादिति आआरोहादितिच्छेदः आरोहण
पर्यंतमेवतस्ययौगस्यव्ययः व्ययितेचास्मिन्त्वभावशैत्यमेवावशिष्यतेइत्याह तथेतिशैत्यमित्यर्थः । अर्कोस्तोफालनोथास्तेनमा आ
मामिमेवतु नचाश्रोत्फालनात्तेषांकक्रातक्षेत्यसंगतिः नर्धस्कंधगनाचैतदत्रविद्धवशीनता यथावतीणोभ्रूमोतेशैत्यंसंजनयंत्यलं
इदिनेनवतारास्तुतेषांतिमिरधर्मता हृष्टोशैत्यंचबहूनांतेषामवतराद्धुवं । उक्तंचभगवान्भानुः रसमादायरश्मिभिः हिमहृष्टिप्रवेने
तोस्त्रयत्पवनीमिति अतएवचचर्मोतिहृष्टोद्वाष्टिः समीपगा कथ्यतेतत्रमर्मस्तत्स्तथाचैवावभूयते मृद्रीगरुतरावारिर्गवितीदिनमत्रतु
कथंविनिमयोजातोगतोभूमिजलोष्मणो रोद्यात्तत्तत्तनादीर्घोस्नेहाइत्स्वेतिमानतः गतिश्यत्ययउक्तोसोयदत्तेभूजलोष्मणां अथ
तर्योहिमस्कंधादधोभूमंतमाश्रितः यमर्काकिरणोत्फालसोपानंत्रवनेविदः वैचित्र्यंयस्यसंबंधाद्धतीर्णोर्ध्वमूष्मणां रात्रावत्रनात्र

वी. तेनतयाबीभ्रदिनेद्वयं दर्दिनेवततआभावादोस्यंकेवलमीक्ष्यते अर्कोष्णोत्फालननाभावात्तेषामवनतादपि नूनंतत्रोहिप्रोत्फ्मस्यसंभवःकेनवार्यते अर्को
ह्रा. ष्णोत्फालनादूत्ववायोरौष्ण्यंबहुभवेत् स्फुरंस्तूर्ध्वं ध्वंसनारोहेल्लभ्यतेशैत्यपोष्णता द्वयोरुपलब्धिरेषोस्मत्पाहृतिनिबंधना यथायथात्वसौह्वे
१५ तथाशैत्योपलंबना तथाचोर्वीस्थलस्थानांयास्पर्शोष्मसंततिः नतास्पर्शस्यगंतासातथाप्रासादवासिनां यथाचैषांनचतथात्मभक्तिवि
वासिनां सामीप्यमर्कतापस्यतत्तेषांनाहिबंधना तस्मादुत्फालनाहेतुर्गतिर्दिशोस्त्रतांबुधैः तथाचतत्र्यैकल्याणस्यभगवव्रभात्रस्मरयः समं
15 तात्यातिनोप्यज्ञाभज्नेनैवसंस्थितिं चन्द्रदीपरवीन्द्वादितेजसांसर्गपप्रसः नभज्नेतैस्थितिंयत्नोविनामलिनसंश्रयं तस्माज्जलस्थलोत्फाले
त्वत्याद्भ्रात्रग्रमीयथा तथेतितथासाकान्नंविदःकोत्स्यपञ्जवः न्याय्यात्रगतमप्येतन्तीडयाजायतेस्फुटः अर्थानामंतरःसर्गः परीक्षाति
ईयातते. कथोत्तमो। अथसाविति पीडा। इतिपीडनतस्तत्वसर्गोद्भूतेतयोत्तैत्थोर्धेश्वर्यप्रसादादाविनिस्थितिः ततस्त्वाक्षेत्यसर्गोपितस्फुटोभ्यसिवादिणोः
ततभ्रूवकृताप्येतिमालिन्यंकारणंपरं तद्वार्थीयपयत्थोर्धीधिनीयतेस्थतथातथा शीततांजायतेव्यक्तास्वसर्गोनुगमादिति मत्वाशक्तिरिवंचापि
त्रेयाद्वादशयोजनैः पादोनयोजनोपेतैरिति किंचनसंस्थिताः एतत्सोपानपर्यन्तेयतप्रासादवस्थिता तदंशविश्वथनाम्नातेनैवोपदिशंतिच य
मोस्निग्धस्तत्रयोध्योयमेरुत्तोपरोमतः तृतीयःशीतबकुलस्तत्रयोवैविच्यभाग्नतः अग्निचक्रसमाश्लिष्टोद्वितीयोल्पांतरास्थितः तदधःप्रथ
मोयोसोप्रज्ञात्तोचतथामतो इत्यनेकवैप्रवेतिपरेद्वैधाग्निकल्पका मुखैकाविभज्यायापरोसौभूपसंगता ज्ञतकीलदंड्रासिकेत्वाद्गुर्त्यते।
भ्रातसौ द्वितीयइतिकल्प्याज्ञाविभागंपवनेऽत्रवत् ॥ २ ॥ इतिपवनभक्तिः ॥ अथजलप्रस्तावना। उक्तंशीतस्निग्धंजलमिति
भरोदत् भरोदद्दिति तत्रादौशैत्यात्रमानंसूयतां कस्तेष निविडमिदमिति नैवविघ्नेनशैत्यमत्रमेयं यथाजलेशीतनिविडत्वात् यत्रविरतं गे.
क्षीनमिति यथापार्थिवीतथाचेदंतस्मात्तथेति स्पर्शेन्द्रियेणावशैत्यस्युपलभ्यतेएव इदंचपार्थिव्या अतिशीतस्पर्शाशीतानाजलेशीततरंमि १५

ति । अथास्नेहात्मानं सूचयतो आकृतिसहनमिति आकृतिसहनं हि रोचमानमानं इदं तस्तोभवतस्तद्व्याख्यातं स्निग्धं आकृतिसहनं च क्लेदसंधा
नग्रहीतृत्वं अस्य च रूपं यत्क जडमिति यज्जडरूपं न देवास्यानिजं रूपमिति अयं भावः जलं चक्रमिदमेतद्रूपमिति केवलरूपमिदमेव न तत्स्व
भावएवचास्य स्वभावः मनाक्तारविकारस्पर्शेन न हि तत्तो जलानां विकृतमिति कथ्यते अत्रापि पंति उक्तं भवति क्लेदसंधानग्रहीतृत्वं स्निग्ध
त्वमिति जलस्य जडस्वरूपमेव मत्वाति स्वरूपे काथितेकथमेषो क्लियंदतद्गति अत्राऽऽह सत्यं क्लेदसंधानग्रहीतृत्वं स्निग्धत्वमिति तच्च द्विधा ए
कमनायासं द्वितीयमल्पायासमिति तत्राद्यमस्मिन्विकृतजले द्वितीयं प्रकृतिभूतजडरूपे अल्पायासश्चोस्य संयोगमात्रे तदपि तत्र ते
नायासएवेति अथ च अनायासमाकृतिसंहृतस्वभावः अल्पायासं च जलमिति द्वैविध्यमपि स्वरूपमेतत्कथ्यमकार्यमिति स्निग्धत्वे स
मानेपि जलवाय्वोः सहभेदः वायावनायाससाध्यः जलेऽल्पायाससाध्यः क्लेदः इति चवेद्याः दर्शयेन च व्यतिरेकेणापीममर्थं यथा यदि जल
स्य जडस्वर्गतानस्यात् तर्हि स्वयं हरीभवनेन दोऽस्यापगमे कथं तत्वापत्तिरिति तस्मात्स्वेति निगमनं जंहरीढ कोरशीनस्वभावदेशोष्ठ हेम
तादौच तथाहृष्टेर्जड मेवस्वरूपम् इति रविकिरणाभासेस्तत्वात् जडमेवस्वरूपं जलस्येति उक्तमस्माभिर्जले शीततरं स्पृश्यते इति पवनः ए
नेतत्क्लेत्येन शीतं इति बोध्यं तत्वं चेतस्यकसापनं नैविद्यमिति यद्विनिविष्टं तत्क्षीनमिति सिद्धमस्य शैत्यं स्वतः इति न पवनवदन्यानुषंगेण तत्त्व
तत्रैविदं स्वरूपस्य विकारेणेन यदा स्वरूपमनुयाति तदास्य जडस्वरूपं जायते सिद्धपानीयं जडमिति नास्य स्वतः अवर्णतत्वेऽशारहितमिति यावत्
विरुद्धं चेदं शास्त्रीयमतेन नैर्गेडस्य सांसिद्धिकद्रवत्वं गुणः कथितः इति मा जानीत जडस्वरूपकथनात् जलस्य द्रवत्वेणानेन भाव्यमिति शैत्यं हि नाम
क्लेदसंधानासहनमिति तत् दिनमस्पर्श नसहनाच्च तत्त्वं द्रवत्वं कदाहि न कदाचिदपि क्लेदथक्रियग्रहणार्हमिदं त्वल्पायासेनापि क्लेदयक्रियसह
मितिस्निग्धं जलं च भस्मेन केवलं विशुद्धमिति यावत् मधरं तवं च नामान्याऽनुपहितत्वं येनततमाधुर्यमित्यादि माधुर्योपमर्दकं यच्चैतदतिक्त

वीर॰ पादिजलेद्वारान्तन्नक्षत्रिका संयोगेनत्यस्य माधुर्येणाविप्रतिपन्नत्वात् वृष्टिपानीयस्य यंत्रोत्पीडितद्वारादिजलस्य च तत्त्वोपलंभात् मृदादिमालि
टी॰ न्यापसरणेन हि तत्स्वभावप्राप्तो तथा भवतीति तत्रैवास्य स्वभावमाधुर्यं व्यज्यत इति । अमीषां च द्वारह्रमाच्छदकानां द्वारत्वे किं फलं द्वार
१९ त्वे किमर्थमेषां कृतमित्यत्राह॥ उत्पादितश्च पयोगार्थं जलं पवनश्च तत्र जलस्नेहस्य पवनस्नेहेन सहात्र संयोगः स्नेहो भयसमापन्नो ज्ञित्रेनेति
अक्रान्तापन्नो दीर्घापाने दुर्भिक्षादिसन्दिग्धमत्वादिदं नष्टप्रायं स्यादिति द्वारोदकादेः समन्तादुच्छलने च मेरोत्पातनच्छक्ति निरोधेन तथात्वमि
16 ति । तथा जलस्य तत्र भेद्यत् स्वभाव इति यावत् स विकरोति यथा द्रमो धरा समन्ताद्भ्रामयामिति यथा पवनस्याच्छादनं जले भवेत् न कुत्रापि
धरा स्थितिं भजेत् इति किंचिन्मात्रया नयाजनास्थिन्यर्थो मास्तित्वामिति तथा निमित्तमिषेणेयं स्थापितामात्रया तथा हि तेन सर्वे नियंत्रानारा
ग्रहाणां तदोसंपन्नं यथा दोवानभ्रुवोराशा भूजलोष्माणस्तत्रमाः संततो निर्गच्छन्ति तत्र च भूविवरेषु जातेषु जलं प्रविशति तत्र प्रविशद्धू
मध्ये मर्कटमत्विष्यतीति तत्प्रवेशेन तज्जलावशिष्टास्मिर्जलोन्मनाविर्भूता अयमेव पार्श्वः कथमाविर्भूत इत्यन्य पार्श्वस्थ नकथ इत्यत्रेश्वरे
च्छैव निबंधनं येनेमे द्यावापृथिव्यौ निर्मिते इति यत्त्वेदं भूचक्रं कोटरिति तत्र पुष्टमित्यत्रापि विवरस्मरणमेव हेतुरिति निध्येयं नवा चतुर्भिर्निवि
ष्टत्वं कथं मध्ये नाक्रान्तमिति तथाप्यविदंतमध्यान्वेषि पार्श्वान्वेषित्वादस्य दृष्टं च लोष्टादौ पार्श्वप्रवेशेनैव जलव्याप्तिः समंताद्भ्रामावपि
मध्यमूर्धतो भानैवेति पार्श्वेष्वेव व्याप्तिर्न मध्यव्याप्तिरित्यत्रापीश्वरेच्छैव वक्ष्यमाणं बुद्धिन्याय मध्यत्रोपदिशन्ति उक्तं तारायदत्तापेन भूविव
राणि जायन्त इति तापस्य च न मध्यप्रवेशोस्तीति येन तत्रापि विवराणि जायेरन् इति तद्विवराभावात्तत्र जलप्रवेश इति ध्येयं अयमपि तारा
णामेव स्वभावो यदेकस्मान्येन व्याप्यय इति तथा हि न कस्यापि बुनासरस्य सृष्ट्यादेस्तत्वस्य हानिः सत्यतोपित्वेकस्य ज्ञानिरन्यसाहाय्य गे॰
मिति तथा च भूविवरेषु जलस्मरणं जलहानौ भ्रमणमिति एवं पवनाग्न्योरपीति ध्येयं इत्येवं यावत्संसारस्थितिपरस्परसाहाय्यममीषां । १९

ध्येयमिति ॥ इतिजलप्रभावना ॥ भवतिचात्र । निविडंशीतमस्तीतिनैवित्र्याच्छीतलंजलं दृश्यतेचापितच्छैत्यंस्पर्शेनाध्यस्ततोबुधैः
तथातिशीतेवार्म्भूमिः शीतेनत्यजमितिबुधैः स्निग्धत्वमनयाभूसामालिन्यविमतोस्फुटं छेदायस्त्रीकृतनीरोघ्रंपंतमस्तीकारादिदस्फुटं
स्निग्धत्वपंजरंचास्यनिजमित्यवसीयतां जलकदम्बेदमाकाशसर्वेणान्याहतानिर्हिया विहृतनिर्विबुधैः सोस्मायथार्ककरगालनात्
प्रतस्त्रीयकल्पायांवायोस्तत्वप्रदीपितं प्रभामेरर्ककरस्मीनांजातैनतत्कृतनास्थितिः छेदायाहानमप्यत्रखल्यायासेनसिध्यति विहृतेप
वनेवापितदनायासतोमतं स्नेहसाम्येप्यतोवारिवायोस्तच्छेदईक्ष्यतां हरीगमनतोर्कस्यतत्वानत्वमिहोचिते । तत्वादितिजरीभवनात्
तत्वमितिजलस्यजडत्वपत्वं । अतीह्मपवनःशीतःपरासंगेननस्वतः तस्मात्तत्रसोवारिशीतेनैवित्र्यमिकाति यदायदास्वस्वगोभिश्च
त्वेधावेद्धदातदा जडस्वरूपतामेतितत्जलेजडमेवतत् नान्यनास्ववर्णतस्यजडत्वाज्झालितस्यतत् तथोपलब्धिरप्येषोपाधिकीतिविरुच्यतां
तत्कुंडेमधरंतेयंतत्वंचोपाधिहानितः इत्यादिगतमाधुर्यमपदेकमितीष्यतां अस्यात्रिकृमादिगतत्वाच्चोपाधिसंगतः येत्राधुरा
त्वोऽस्नात्तस्यमाधुर्यमितिलक्ष्यतां सर्वथोक्तगुणैश्चैनत्तुष्टिपानीयमिष्यतां यत्तुकालजमित्यग्रेसर्वथाप्रकटीभवेत् वायस्नेहसमाप
त्वोल्केदाहेशैध्यसंकटे दुर्मैर्यादिसमायातान्सेयंनश्यपेज्जगत्स्थितिः इत्यालोच्यैवसीमास्त्रमधोमध्येचऊर्ध्वचित् शैस्यशैत्योद्भूतत्वात्रक
ह्विदंतेनसूरितं यथायथाचल्लेदोयावाधोनिष्टतिसर्वतः तथातथाकङ्कणाद्विकिन्सेतिजगत्स्थितिः सर्गोस्यव्याप्तयोऽस्यैवंयथापवन
संहृतिः भवेन्ममेतिसंमंत्र्यधराश्रित्यार्थमयता तेनतारायहादीनामोस्यैकत्वानियोजितं यत्तमभूजलोष्मोचनिर्याणोविवरोदयात्
तन्नगाशीलपतस्मिन्मध्याविखेवलादियं शिष्यतेभर्जनावास्तस्यितनयेस्यप्रदाभितः पार्श्वान्वेषितयाप्यस्यतत्स्तौरुचिरोधतः शि
खेभा र्धतोमध्येयात्यनेयंजनस्थितिः यदेकपार्श्वसंस्थानेपरात्रिकाविसंस्थव तस्यैकैकाचमस्तलांहियेनमेरोदसीकृते प्रथवादिष्यतां
न्नू

वीर० येनयेनेयं क्लिश्यमानामही ततेषां मध्यवेशात्कदिक्षयेतिज्ञातोऽप्यतः पर्यालोच्यास्थितिं सर्वदर्शसौतांतथादये यथोपयोगिविवरोविन्यामध्य
स्त० स्थितिः स्थिरा ततस्त्यायितनियत्पैवता हि व्योम्नानिसर्गतः ग्रन्यान्य स्तयादेषां भूतानां मास्थितिर्भूता ह्यनिर्नवक्तव्येमीषां तत्वेचापरस्परेण ५०
१७ जलसर्पिर्धराह्नानोनतद्वानोभूमिस्परेणं एवंवातेजसोऽत्रह्यमन्योन्यपरिस्परेणं सर्वेषामपवासैर्वरोऽत्रन्यैक्तविरोधिता । ननुधराम्बुनोर
न्योन्याविरोधादस्तुपरस्परस्परेणं जलनेजसोरन्योन्यविरोधान्नदसंभवे सर्वेषामिन्द्रिकिंकथंचत्तेद्वत्यतआह गेऽत्रत्यइति एकस्यबल
17 वत्वेन्यस्यतिरोभावाच्चविरोधइतिभावः इत्याकल्पममीषां तत्माहात्म्येनापगच्छति तद्धेलायांकमाहात्म्यसमेनापेऽत्रतास्थितिः ॥
इतिजलभाक्तिः ॥ २ ॥ ग्रथधराप्रस्तावना ॥ उक्तं वल्गुवल्गुयशोभारितोन वयाभिरतोन पृथिवीपीनाह्नताचेति तत्रपेनात्मात्र
मापकं कस्मात्ननैविद्यमिति पृथिवीपीनानिविडत्वात् यन्निविडं तन्नीतं यथाजलं तथाचेयं तस्मात्तथेति यत्तवंनत्वयथार्यिरिति ग्र
नद्वेयंमध्येस्थिताकाणस्वर्वर्तिनी समंतात्मसमस्वत्रनिपातेननयदंतवंतन्मध्ये इत्यनेननैविद्येनगुरुतरत्वेन पृथिव्याउक्तेनेदंमत्वाख्याते
यद्धदंतिकथंमध्येइति शीतेहिगुरुतरत्वंचकसेपइतिनिविडं इत्यनेनशीतेनगुरुतापादकेनस्वयंमध्यास्थितिरस्याः समापततिरितिनदत्वे
नाप्रयासः स्वीकृतइति ग्रत्रकेचिद्वदंति ग्राकाशाकर्षणेनसमंतादस्याइति मध्येस्थितिरस्याः ग्रन्येत ग्राकाशान्यग्रोधनमस्तीति मध्येस्थि
तिरस्याः ततस्तुसमंतादाकर्षणेनन्यग्रोधनवामध्यमासितामितितत्र सर्वमनेनस्वस्वभावेनस्वाभिलाषेणमध्यास्थितत्वं ग्रत्रच मनोभयेप
बलेनेतिफलसाम्येसत्यपिसहृदंतरमुक्तावायातीतितावदास्तां गेऽत्यानुमानेचेदमस्याः यदसौक्लेदयत्नेनकदाचनप्यनायासंसहतेत गे०
क्षेद० ति प्रायासेनैवचक्लेदयत्किंसहनमस्याइति स्निग्धस्यचक्लोकिंसहनमनायासं इतितेनेदंप्रसंदर्शितत्वादिति । जानीतचयदिदं रतोभत
प्रभोसतइति स्नेहगौरवंचात्रचतर्षवर्तते ननत्कदाविदपिस्पर्शाप्रत्यक्षेणोपलभ्यते यच्चान्यत्रुणाद्वयंहरातरत भरोदतइति गेऽस्यपीनात्नेस्य १७

शीतस्पर्शेन्द्रियेण गृह्यते नेत्येव । अत्र वदन्ति द्वयं स्पर्शेन्द्रियेण गृह्यते । न चक्षुर्द्वयं न गृह्यते इति वक्तुं शक्यते च तद्गुणानां समानेन्द्रियजन्तो यो विभागः यद्द्वयं गृह्यते द्व
येनेति अत्र समाधिः द्विधा हि वस्तुगतानि भिन्नाभिन्नानि गुणानि नैवकार्कश्यादौ अर्पिके न्यायादिपर्यायेषूच्यते परापरगुणग्राहिणीति नियतमि
न्द्रियं वस्तुगतेः यथा रागवस्तुगतानर्पिकाणामक्षिः रेखावस्त्वादिगताना च स्वीकरणाकाङ्क्षि इत्यं च यो न्यत्र स्वसद्भावं समर्पयति सर्पकः प्रका
रः फलायुत इति कथ्यते यथा शीतस्पर्शो वस्तु च यच्चापरस्यैव सद्भावं स्वस्मिन्गृह्णाति असौ द्वितीयः यथा रौक्ष्यं स्निग्धता चेति [illegible]
[illegible] यत्स्फुटं लभ्यते सो कर्तार्पक इति कथ्यते न चैतत्स्वरूप रौक्ष्ये न यतेति ग्राहकाविना विवितिकयद्वपल
भ्यते इति सिद्धं नानयोः स्पर्शेन्द्रियेणोपलम्भ इति गुणानां द्वैधमर्पकत्वग्राहकत्वभेदेन शैत्यशीत्येऽर्पके रौक्ष्यस्निग्धत्वे पुनर्ग्राहके इति या
चेयं तूलनाकार्कश्यं तूलस्पर्शेन तूलस्योपलभ्यते नैतत्वमतत्वमुपलब्धमिति अपि त्वसौ तत्पदार्थो न स्वस्मिन्स्पर्शोपलब्धये मर्दनं स्वी
करोतीति तूलो मावि निस्पर्श उपलभ्यत इव न पुनरुपलभ्यवेति अनयैव रौक्ष्यस्निग्धताबोध्या न यावन स्पर्शेनोपलभ्यत इति भावः या चे
यं तत्रस्त्र तोपलभ्यते नासौ स्वत उपलभ्यते, किन्तु स्पर्शेन यो न्यो गौरस्य वा गृहीते पाणिपानने नावकाशे लब्धे उपलभ्यते स्निग्धता गृह्यते वेति ।
न पुनर्गृहीतेवेति येषु न द्वैधमशोत्येनेतद्विपरीते फास्त्वेतिकार्हेणी इति कार्हेत्वादर्पकत्वाद्ग्राहकत्वाद्वोपलभ्यते इति ननस्वेनदत्रसिद्धं
स्वतः सिद्धत्वं कार्हेत्वमान्विष्यमाणत्वे गृहीतत्वं स्वतः स्वसत्त्वोपलब्धकत्वे अर्पकत्वं फलद्वारेण स्वसत्त्वोपलब्धकत्वं गृहीतृत्वमिति को
शलमत्रमानैकशरणानां वैद्यानां आगमशरणाः पुनः स्वनियतिपालकानियतिस्थितिमेव तथा तया विहितप्रतिष्ठामन्यन्त इति । उक्तं
च रोमीयवैद्येन पादौ ये स्तेद्रू लालीयौ च्चोभी अवद्रू मायिच्चोभी सन्त्यभिनिवेकन अवद्रू इति । अत्रार्थः यत्तद्रू लालीयामिति अत्रमान।
शरणानां मायीति पादौ च्चोभीन अवद्रू काष्ठमयौ यौ चैमौ दारुमयौ पादौ नावतीर्वास्थिति न जत्रापि भजेत इति ॥ इति समानानावच्चत

वीर॰
हा॰
८

18

णोऽप्रस्तावना ॥ भवति चात्र । नैव यद्ग्राहीनलोवीर्यं जलवद्भानप्रवाहि हि खे दूरवर्तिनी मध्ये समासन्नगतास्थितिः पीतं गुरुपनन्नसमं
नानन्तकल्पनात् यन्मध्येतद्भूद्देयालत्रंस्यानमिनीष्पता समन्तात्कर्षेणानत्वस्यतथान्यग्राधनादिति मतभेदोऽपि धर्मेण मध्यस्थत्वेनाभि
घाते स्वरूपान्यबलाद्वापि मध्यस्थत्वेऽस्थिते सति फलसाम्येन दोषाय गौरवं गीर्विकल्पितं च्छेदयन्नीग्रनायासेनादन्नेसौ कदाचन तन्ना
तोमी स्वावादानंतयोः स्नेहगुणो मतः चत्वारो मीगुणाः मोक्षारोद्ध्यस्नेहोऽस्य शैत्यतः साम्योऽपि गुणतो मीशां विशेषाद्दृष्टता मता स्नेहरौ
क्ष्यं च नत्वेकयोस्तोस्योग्रपरंपरा ग्राहकार्पकभावेन साम्यभेदोऽव्यवस्थया तत्राद्यं ग्राहकं द्वंद्वं परमर्पकमीरितं ग्रहणार्पणभेदेन द्वयोर्लब्धि
येनोमता स्पर्शलब्धिरियं नामद्वयोरव्यभिचारिणी ग्रस्फुटस्फुटतात्वेन विभेदोऽयं व्यवस्थितः दृष्टा हि रंजनालोके ग्राहकार्पकयोर्मता
तत्राद्यं वसनरागाद्यं चापि परमतं स्वसिद्धोपरसंभावं रक्तं लब्धिरूपे नियः स ग्राहको यथा स्नेहरौक्ष्येन नत्वमुपागते योऽपरश्च सद्भावमर्पि
येत्तस्य सोऽर्पकः शैत्योस्येनेतथा तत्र तयोरक्षेत्पने वलं तथा स्पर्शोस्य च शैत्यं च तत्त्वं च प्रत्येवधावनात् स्वक्रियोत्कृत तस्मादर्पकत्वतः
योः स्थितं रौक्ष्यस्निग्धं चाभियदात्तथावेन्नदसौस्फुटं क्रियोत्कृत तद्वत्येवं ग्राहकत्वं तयोः स्थितं तत्रोष्णगुणालाः स्पर्शाध्यक्षत्वं चोस्य
शैत्ययोः परयोः कल्पनेप्राक्ः कल्पनेकव्यवस्थितेः तथा हि हस्तस्पर्शेणोष्णत्वं यदुपलभ्यते नोपलब्धिरियं मदीस्वीकाराद्दृष्टकल्प
ना तथाप्युपलब्धिश्च नोपलब्धिः परत्वसो श्यावकाशलाभेन विज्ञेया स्निग्धकल्पना शैत्योस्यात्स्वयं दत्त्वसन्न उपलब्धितः स्फुटस्य
शैनकैनामापन्नोयेन विचक्षणैः ग्रन्थमानेकपारणेऽव्यवस्थेयं प्रकल्पिता आगमोक्तप्रमाणेन धराधे लोकसंस्थितिः अर्धद्वीपसमुद्राणां
रचनेयं व्यवस्थया ऊर्ध्वाधः पार्श्वयोश्चापि चतुर्धाः वाससंस्थितिः ग्रन्थमानेकपारणास्तथा चोल्लंघिता परैः पदादाहमयेनैतैर्लंघ्यते धा यं॰
म्नामिति ॥ इति धराभक्तिः ॥ ४ ॥ समासाच्चतुर्भक्तयः ॥ अथेदानीं मीमांसा किं कर्तव्यमिति प्रस्तावना ॥ तत्रादावग्रे हि ८

संसारपत्ताव्राप्रयोगः तानवं नैविग्ध्योत्संसनेन विलीकरणं यथा गंधसारकरणे १ । पक्कतापादनं २ वस्तुष्मरूक्षरोकविकासनेन
पवनप्रवेशना अग्रेरेवायं स्वभावो यदतः पवनप्रवेश नेति ३ । जलभूमीशोत्यमर्दनमिति ४ । पवनस्येतात्रप्रयोगः यदसौ काठिन्यो
त्संसनेनावयवशैथिल्योत्पादनाद् सूक्ष्मताकारणं १ । विस्तृततापादनमिति २ जलस्येयान् यदमीषां सर्वेषाम् रूकानां वस्तुस्व
भावानां तत्तदाकृतिसंपादनं इति समविषमाद्याकृतिसंपादकत्वं जलस्येत्यर्थः ३ पृथिव्या इयान् यदियं सर्ववस्तुदार्ढ्यं सम्पादयती
सर्वाकृतीरवष्टभ्येयं स्थिनेत्यर्थः ४ । भवतिचात्र । आकारगणानामीषां तत्वानां निर्णयः कृतः अथोपयोगिनैकैकं संक्षेपेणाभिधी
यते तत्राग्नेरूपयोगोत्र चतुर्धा सर्वथा नतः तानवे क्लेदनेचैव विकासे मर्दने तथा तानवं गंधसारादौ क्लेदनं तद्दुलादिके विकासो रोमहृ
पादौ अत्रादिना पीलुपाकग्रहणं मर्दनं च स्वगुणेत्पयोः काठिन्योत्संसनाद्गणे शैथिल्यापादनादपि उच्छूनताकृति वायोर्दैर्घ्यापादनमे
वच तत्तदाकारसंपत्तिर्यार्थं गाविषमादिका जलस्योषा भुवस्तत्तदाकृतिस्तंभनं मतं ॥ इत्येषामुपयोगिता भक्तिः ॥ इति श्री
वीरवेश्वरतत्वहारे प्रथमप्रकरणाद्य भावेन तत्व स्वरूपगुणक्रियानिरूपणाम् ॥ १ ॥ ततो क्तं प्रथमप्रकरणे पंचपदस्य लः पंचभावाइ
ति तत्राद्यभावे षट्कान् ग्रंज्येज्योतितत्वतत्संगतिनिरूपणं तत्राद्यषट्कानर्हतिर्मतिस्विकतत्वनिरूपणं समाप्तम् ॥ अथाज्ये १
ज्योतितद्योतकनिरूपणमुपक्रमते ॥ अत्रार्थः अंत्य षट्कानां निरूपणा समाप्त मायेत्यर्थः अल अथारंभे ग्रंज्यज्यतमेज्याज्यषष्ठा
पत्तत्वभावाइत्यर्थः तन्निरूपणमारभ्यत इत्यर्थः ग्रंज्येज्योतेति बहुवचनेस्त्रीत्वे तज्ज्ञापकं तदइति फकुकोलम्रतः परमहंसविच्य पतल
रूकान् पतितिनिश्चितेयं कथा अल षट्कान् यपते षट्कानः तंमम्तानितत्वानि तेचये ज्ञायदि तस्यगरतेति लघुवोभवेति तदाते
षमी अज्यज्यापषष्ठा ज्येजव इत्येकवचने अज्य जायेति बहुवचनं तज्ज्ञापकं चक्राइति एकवचनज्ञापकं हीइति लकत्वं नामतेषां अज्य १

वीर॰ ह्रा॰ १९

19

जायन्त्वमिति तेलेषीभूता अ्राएड्रयाइति तथाचसंपद्यवपुनः तमासतमिश्रीभवंतितदानत्र १ ॥ अस्यार्थः फ्यालेन्यावेशः भेजिके
षांचित् ह्राइत्येतन्मध्ये फेइत्यंतरे भेजेन्केषांचित् भीतिकारणास्तूचक मन्त्रमय ऊवाह्राबलानि तन्मध्येकेषांचित्केषुचिन्त्वखांत
रबलैरावेशोजायतइति अन्योन्यमानरशक्त्यावेशोजायतेइत्यर्थः कानिबलानितानीत्याह अल्मतजादतीति यानिपरस्परं विपरी
तानीत्यर्थः ततोपियदत्रसम्पद्यतेतदाह कसरेतितदाभवन्ति कोल्लवाहीदमीन्ह्रा कोल्लइतिसर्वेषां हेति अमीषां अ्राएलेशाइयाणां
मीन्इतिसकाशात् तन्मध्येइत्यर्थः वाहीदइत्येकेकं सोरे तगल्भगी यागल्भं प्रतिपाद्य केफियितीलइति अर्मशान्यादिगुणानां (

अेमल् अन्येजयन फत्रकोल यत्रल् अइकात् पजातस् गवत अञ्जज्यायह्रा वतमासत १ ॥ फ्यालभेजिह्रा फेभेजेन (
भीकुवाह्रा अल्मुतजादति कसरकोल्लवाहीद मीन्ह्रा सोरति केफियितेल आवेरि । २ ॥ फयजा यतिह्रा अल्
फ्याल वपत्फ्याल् मीन्ह्रा पलाहदीन्मा ॥ ३ ॥ ह्रदस् लिज्ञालिकल् म्रकभ् केफियितत् मतशाभिह्
तोत् फेजणामीय अज्म् जाय फहि अल् मेजाज्म् ॥ ॥ अथोयोतका॰ ॥ ॥

आवेरीतिएषां अमीषाम
न्योन्यं मिश्रीभावेपरस्परशक्तिसंगमे गुणाभावल्पभंगोजायतइत्यर्थः ॥ ॥ फततः यजायदि यतिह्रा अत सीमांप्राप्नोति अ
यकत्वं गृहीतृत्वं चतेषां मीन्ह्रेति तेषामित्यर्थः अथवाकरणानिर्देशेन वफ्यालिति अपिणा पत्फ्यालइतियहणा मीन्ह्रातेषां पला
जवचित् ह्रदीनेति सीमायां उत्कृष्टसीमायां शैत्यसीमायांवा यद्यतन्मध्ये कस्यचित् ऊत्रचिन्त्वभाव संक्रांतिक्रिया स्वभावादानश्रि गे॰
यावस्याहिति ततस्तनदा ॥ ॥ सीमाप्राप्तोसमापततिफलितभवतीत्यर्थः लिज्ञालिकल् मरकभ् अस्यामिश्रीभूतस्यकेफि १९

यि तत् गुणस्वभावः सत्ताहृशोजायते योऽस्मत्पक्षाभिरू तोन सहृशः केन सहृशः इत्याह एवं अन्तरे इत्यमीय सर्वेषां प्रत्यक् ज्ञायत्योज वाना
मुक्तानां एतत्प्रतीकहृपलेषानोयः सहृशोगुणोजायते एवं हि स्वल्प मुक्तावेवमेजाज्य इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ ॥ अयोइति भूत योनकम्
तद्गुणनिसर्गकथनानन्तर्ये मंगलेच भूततद्गुणनिसर्गोक्तिः समामेत्यर्थः मंगलंचासौ निरन्तरायमभीप्सितसिद्धयेस्त्वित्यर्थः एतनिरः
मीक्षो अन्योन्यमिश्रीभावः तस्या आगतः संगोयोनः सएवयोनकः सत्तायांकान् एतन्मिश्रस्वभावाः कथ्यन्त इति शेषः ॥ ॥ मि
थोन्योन्यं तेषांधातूनां मरकतमणवोगुरुत्पाये प्रतीका अवयवा लेशा इति यावत् तेषां योगे संयोगे मिश्रीभवन इति यावत् सचकेषां
चित्केषुचित् अवयवद्वारा स्वस्य स्वगुणानांचांतरं विशेषः अन्यएवकश्चित्स्वभावविशेषोजायत इत्यर्थः एकस्मिन्नन्यस्वभावसंक्रां

मिथस्तद्गुणप्रतीकयोगेशक्तिभंगेनरेन्तरम् ॥ ॥ अर्पिणामानानहत्त्वमत्र ॥ ॥ समायत्नमस्यसप्रोदितस्य
स्पर्शः सहृशः सर्वप्रतीकानामन्यः ॥ ॥

तोनदंतिरिक्तं स्वभावांतरं जायत इत्यर्थः कियत्यस्य सीमेत्यत्राह अन्तरे इति अ
न्योन्यगुणसंक्रमणसीमायामित्यर्थः तत्रापि सजातीयगुणसंक्रान्तौ तदतिशये जातेपि योनकस्वरूपलाभेपि विशेषकारणाभावात्
ततद्व्यपदेशः विजातीयगुणसंक्रान्तौ तु विशेषोदयात् तद्व्यपदेशः साच संक्रान्तिर्नान्योन्यं भंज्यभंजकभावं विनेति वदन् शक्तीति शक्ति
रेनाविर्भूतगुणसत्वं तस्य भंगे सतीत्यर्थः एकस्यगुणः परत्र संक्रामंस्तद्गुणं भनक्ति अन्यथा संक्रमाभावादिति स्वभावांतरभवनं हि वि
शेषः नोद्रिक्तोभयविधत्वमित्याशयशेषः ॥ ॥ मिथस्तद्गुणप्रतीकयोग इति शक्तिभंग इति चोक्तं तत्रयोगेभंगस्त्वोभयोर्भवतीति तो
ताहृशावर्पको वाग्राहको वोभयविधो वा यथा मल्लयोगः मेषयोगो वार्पकयोर्ग्राहकयोर्वा मेषस्तभयोग स्त्वार्पकग्राहकयोर्हंसः इति चत्

वीर॰
ह्ला॰
२॰

णाममीषां योगः कथं भवतीत्यत्राह ॥ ॥ अर्पणंक्रियाविशेषः आदानंचतथेतिव्यापारोपादनादर्पकोग्रहीताच यद्यप्यत्रायातितथापित
द्वत्वमिति पुनःकथनंतदाधारस्यापितत्क्षणविशेषरूपकथनार्थं अत्रेतिचतुर्थ ततश्च ॥ ॥ गतार्थमिदं । जानीतयावद्धुनासीगणां
मिश्रीभावोनभवति तावन्मेज्ञात्यस्वरूपसिद्धिर्नभवति इति मिश्रीभवनमेवतेषां उपयाक्रमिति मिश्रीभवनंचतावदेषांचनसिद्ध्यतियाव
त् फ्यालपत्फ्यालेति अर्पणादानक्रियावर्णनेनार्पकत्वग्रहीतृत्वमेषांनवर्ण्यते इत्यर्पकत्वग्रहीतृत्वे सम्पन्नेप्यतेषां यपतेडुनासीगः
किंचित्सामान्याकाराणि मृतिवस्तूनि तत्रचेनद्विचारार्थमेतेषां आदौह्यो लासोरताउपयोगिनो यत्रहेकोपिपाधितनामागणोपिशो।
नोस्यलक्षणोलग्नोभवतीति ह्योलापरपर्यायमादेन तत्क्षणतत्त्वेनामगमे यदासीत् तत्मोरनेनतदाकारेणव्यक्तीक्रियते व्यक्तेचतस्मिनशी

अमादू कि काभीलि स्वरूहास्त भजात गाहि पन्सान् पावदू गह्नहेवान् ग नभात् तोज्जन् नभरींकि निस्त गर्दद्

हेहात् मोज्योदू भजानस्त् अगारू निस्त सीफात् ॥ ॥

तोस्तादयोगणाः मतिह्योलभंतेइत्यंत[...]नेसामर्थ्येमनश्चरं मादइ
तिह्योलाइतिचकथनेनतदाविर्भावेचतत्तदाक्षात्उन्मीलनं सोरत्इति यथालिखनार्थंउद्यमोह्योलेति तदाक्षातिसम्पादनंचसोरदि
ति उक्तंच । आकारगामितान्यक्तिरप्यक्तिरागामिता [...]इतिभेदाम्यरभेदोनत्वाभावादितीष्यतामिति तथाचनिबद्धमिदंतत्राप्यया ॥ ॥
अत्रार्थः अंइतितत् मादेत्येतत् किइतियत्किंचित् मादलक्षणंतत् सर्वंकाभीलइति ग्राहकं स्वीकारकं स्वरूइत्याकाराणां ह्यतेषां
अस्त् इत्यस्तिभजात् स्वभावेनगाहीतिकदाचित् तन्मादास्येकारणे पन्सानइतिमत्राम्यः पावदूभवति गाहइतिकदाचित् हेवान्पश्चः गं॰
गइतिचकदाचित् नभात् इत्यादिस्याकरूपीत्यर्थः ततश्च तोजज्जन् इति पांकानभरीमाःनय[...]त्यंचितेजरु यत्किंचित् निस्त अभाव १॰

मा१[...]

गदेद्दतिगच्छति ह्रैहान्दतित्रुद्धेशान्तिहरमेतदित्यर्थः तथाह मोज्योहृदति अतिभजात् इतिजात्मा अस्त्र[illegible]स्ति अगम् यदिनिस्त इति।
नास्ति सीफादिति विशेषाकारेण यद्विशेषाकारेणाधनाभावव्यपदेशार्थं नास्तितद्यापि नदोनरशङ्कायास्पेवेति यथाजलनाशेऽप
वनोमादः वह्निनाशेचभ्रंशिति । अत्रैवेद्यानांविमतिर्जाता यएतेत्रयोहृष्योला सोरन्कैफीयिनोवस्तुष्ठु विद्यंते अमीषां यदिदंफ्याल्
पत्फ्याल् इत्यर्थकत्वादात्वलक्षणेक्रियेचतत्र्णाममीषांस्वभावमिश्रीभवने स्वीहृतेकिं विषयके एतेइतित्रयाणाममीषां कस्मै
नदर्थकग्रहीतृलक्षणं द्विधास्वरूपमिति किंशक्तिरूपेण किंवाकृतिरूपेण किंवागुणरूपेणायमेषां क्रियाजायते इतिकस्यार्थक
कर्तृत्वंकस्यवाग्रहीतृकर्तृत्वं इत्येनत्रिष्वकोहेत्रमयावर्ण्यते । तत्रादौनामानि फायुल् अर्थकः पत्फायुल् ग्रहीतापयाल् क्रिया
र्थेणाख्या पत्फाल् ग्रहणाख्याक्रिया गृहीतक्रियस्य मोत्फायुल्इति अत्रचदृष्टान्तः रागद्वयंरंजनीयद्विविधरंजनरक्तानीति।
तत्रविधात्रयमध्येप्रथमविधानिरूप्यते अमीषांमध्येककैफियतः फ्याल्क्रियास्वविरोधात्तःस्वतस्मान्नद्विरोधोगृहीतफ्यालो। तत्रः
गृहीतक्रियोभवति यथोल्संपीताख्येस्वविरुद्धे संक्रान्तिमावेशंकरोति पीतंचतद्विरुद्धंगृहीतधर्मंभवतीति तन्मोत्फायुल्जाते
इत्यमेवान्येषामपियोज्यं यथाद्रवोस्निग्धे आवेशंकरोति स्निग्धंचद्रवइति संक्रान्तिविधिकिलसकमते ॥ भवतिचात्र । स्वस्वाम
कृतिरेषांयासान्योन्यंकक्तितोध्रुवं अन्याभवतियत्सत्वेवैचित्र्यंबहुधास्थितं मिश्रीभावंविनासिद्धिर्यानकस्यनलभ्यते तन्मिश्रीभाव
मिश्रयंयत्नतेप्रथमंब्रवान् अर्थणादानतत्स्तत्वेनस्मादेषांद्विधागतिः किंचिदर्थकमादातृकिंचिदित्यवधार्यतां अर्थकादातृतेषां
शक्त्याकृतिगुणात्मना कस्येतिवादिविमतिप्रसक्त्यानियम्यते अस्तिवस्तुगताशक्तिर्याव्यक्ताकृतिनांगता ततोत्रगुणसंश्लेषोयोप्य
ज्ञान्योन्यभेदकः तत्रतत्रात्रशक्त्याख्याविधिक्रियाहानिरुच्यते शैत्यशैत्यादितद्वर्णगुणास्वेधतिसंस्थितिः तत्रार्थकार्पणादानादाता।

वीर॰ त्रैनिच पंचकेयोतकस्य भवेह्लाभस्तत्वंकस्येतिनिर्णयः तत्वमित्यपेकात्वादि॰ । योयेयेनत्वविरुद्धज्ञातस्तस्मात्तोभवन्त्यसौ गुणः स्पी॰
ह्रा॰ नादिकस्त्रेनिपंचकेयोतकोमतः यथोल्पसंक्रमात्तीतंरुहीतोल्पेनयाभवेत् इत्यमन्यत्रचाप्युसायकान्तिरन्योन्यतोवुधः । इतियो
२१ तकसंज्ञाताज्ञवतेःस्नेगुणाश्रयं । इतिगुणाद्धारकएवामीषामावेशाइतिचिकित्सकाः ॥ अत्रादिपंति उक्तंप्राक् शैत्यशीत्ये॰
अर्पकेइति अर्पणक्रियायांकर्तारोफाइल्ल इतिरोद्यास्निग्धत्वेचग्राहकेइत्येन फाइल्लइतिग्राहकं तत्रयोः स्वस्मिन्नस्मिन्नन्योन्यं ॰एवमुनावानयासामान्यो
21 संक्रांतिर्येयाह्लाद्रल्ल्वमर्पकत्वमेतयोः ज्ञानेनत्र हराहत्भरोदन्तइति इयंह्ल्वोस्निग्धमितिद्वयं पन्फाइल्लइति ग्राहकंतत्रयोः न्यासर्वेषामन्योन्यसंक्रा
न्ति
चर्मणीतयोर्विशेषणयोः संक्रांतिर्जायतेइति स्वस्मिन्नतयोरुभयविधत्वं अन्यापेक्षयाचर्मणीतापेक्षया पन्फाइल्लत्वं ग्राहकत्वमे
वेति परापेक्षयाग्राहकत्वादेवप्राप्तं किं स्वापेक्षयोभयरूपत्वादेषाचोक्तिर्यदेतत्पवेति अन्ययोस्तोल्पशैत्ययोः अन्यतरयोर्विषयेर्प
कत्वे चर्मः शीतसंक्रांतिं धत्ते शीतस्त्रोल्पसंक्रांतिमिति स्वस्मिन्नुभयमर्पकत्वंग्राहकत्वंचेत्युभयमेतत् फाइल्लपन्फाइल्लइतिच॰
मुख्यतयाकथ्यते प्राच्यंतुफाइस्वस्मिन्नेव ह्लाइल्लइतिनपरत्रपरत्र पन्फाइल्लइति अतएवानयोःसामान्यविशेषसंज्ञेतिचवदंति प्रा
मत्वासमसंज्ञेति भूयोदर्शनंसामान्यं तस्यैकदेशोबाधोविशेषइति । तथाच शैत्यशैत्ययोः स्वप्राविषयेर्पकग्राहकत्वात्सामान्यता रौ
द्र्यस्नेहयोः स्वविषयएवार्पकत्वात् परविषयेचग्राहकत्वाद्विशेषतेति तथाचनिर्दिश्यतामिदं यथास्नेहार्पणेनरूक्षंस्निग्धीभवेत्
रौद्रार्पणेनस्निग्धंरुक्षीभवेत् इत्यनयोरर्पकत्वंचभवतिद्वयमपि द्विविधंभवतिस्वस्मिन्नपुनःपरत्र तथाचरूक्षस्निग्धंवोल्पशैत्ययो
रर्पकंभवति शैत्यशैत्येपुनरोल्पशैत्येर्पकेशैत्यग्राहकं शैत्यमर्पकमोल्पंग्राहकमिति परस्परमनयोरर्पकग्राहकत्वं परत्रापि शैत्य गो॰
शैत्ययोः रुक्षरौद्र्यस्निग्धविषयेपिचार्पकत्वे रूक्षमप्यशीतीभवति स्निग्धंचोल्पशीतीभवतीत्यर्पकत्वम् । अथद्वितीयपरिहारः २१

सर्वयोस्तु स्निग्धयोः ग्राहकत्वं विशेषेण अन्ययोस्तु सम्प्रीतयोः अर्पकत्वं विशेषेणेति भूयसा व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन सत्युभयोरुभयवि
धत्वे सत्यपि द्वैरूप्येऽपि पूर्वमुक्तो नानेन विरुद्ध इति राज्ञानोयं तु पृथग्व्यवहारार्थ इति चिकित्सका ॥ भवति चात्र । तत्रादिमं तिचात्त ध्यात्र गुणा
नामियं स्थितिः प्रीतोऽस्मि स्निग्धस्तु त्वेति गुणानां द्वैधमीरितं अर्पकाद्यात्मभेदेन सोऽस्यो क्रियते तेनकृतः शैत्योऽस्य अर्पके स्नेहरौद्रे त्वेतद्ग्राह-
के इति भेदोक्तेस्तत्स्थितिः केन भवतूभयगामिनी उभयगामिनीति अर्पकग्रहीतृभयगामिनी वेद्या अत्राज्ञस्त्वेवं सत्यं किं तद्द्विधा स्फुटं
परिहारः स्थिते धीरैरविरोधोऽत्र मन्यतां रौद्र्यस्नेहोभयस्यास्य स्वस्मिन्नर्पकतेक्षणात् अर्पकत्वं तयोः स्वस्मिंस्तन्नो ग्राहकतापि च परत्र
ग्राहकत्वं तदितिद्वयनिरीक्षणात् अर्पणादानयोगेन कथं लक्षणविच्युतिः शैत्यस्य शैत्योभयस्यापि परत्रार्पकता स्फुटे स्वस्मिंस्तूभयम
प्येतदन्योन्यसंक्रमादिति तत्सामान्यविशेषाभ्यामनयोरीरितावुभे शैत्योऽस्येत्तत्सामान्यं भूयो दर्शनतः स्फुटं स्नेहरौद्र्ये विशेषस्तु
बाधस्याप्यवलोकनात् तथाहि स्निग्धवृत्तीस्याद्गृहं स्निग्धमवेदिति स्वस्मिन्द्वयं न चान्यत्रार्पकता ग्राहकत्वतः शैत्यपि शैत्ये मुंके शैत्य
ग्राहकं शैत्यमर्पकं शैत्यं च ग्राहकं चेति स्वस्मिंस्तूभयतानयोः परत्रार्पकता ह्रुत्प्रीत भस्मं च जायते स्निग्धं चार्पितयत्येवमर्पकत्वं र
स्फुटं तयोः । अथवा सर्वयोरर्पकत्वं व्यक्तं तथानयोः ग्राहकत्वं द्वयं चान्यद् व्यक्तमिति मन्यतां व्यपदेशनिमित्तं च भूयस्त्वमिति निश्च
यात् तयोक्तिरुभयोस्त्वेतदुभयोरिति कल्प्यतां इति सर्वमतीकाण्ड्यक्रमासर्गान्तरोदये द्योतकं कथ्यते धीरैः क्रियैषा परमार्थतः ॥ इ
ति मध्यमकोट्टः ॥ अत्र चान्योन्यसंक्रान्तिलक्षणे गुणामर्दनगतेष्कक्रदेनि राजी भनक्ति अयं सिद्धान्तो भवतामयं क्रमोन्योन्यसंक्रान्तिरिति
बाध्यबाधकभावस्यासिद्धेरिति अनयोः कः सर्वबाधक इति बाधकासिद्धेर्बाध्यस्याप्यसिद्धेरित्ययथा चैषेणपीतो बाधितः बाधितस्य न
शक्तिरिति न च युगपदसौ क्रिया संभवति संदेहास्पदंवत् कचोभयत्रोटनवद्वा एकदेकस्यैव शक्तित्रयानि लक्षणबाध्यबाधकोभयक्रि

वीर॰ ह्रा॰ २२ याकारणाभावात् इत्थं नैवाभावमात्रस्य साध्यत्वाद्भवतु नाम तथात्वमिहतु स्वभावांतरभवनं यदितु मिश्रता साध्या स्यात्तदा न कोप्यबाध्यबा
धकाभाव इत्यप्यवधेयं तस्मात्कुणागतमन्योन्यमर्दनेन स्वभावांतरभवनं यातो काठिन्येन मिश्रता नि इति ॥ भवतिचात्र । सैषा संक्रांतिरन्योन्यमि
श्रीभावेभवत्वलं स्वभावांतरसंपत्तिर्विरुद्धेति विपश्चितः । मिश्रीभाव इति तत्वेहि स्वस्वमार्गविशेषतादिति भावः स्वभावांतरेति तत्वे स्वस्वमार्ग
नाशेन स्वभावांतरोदयादिति । बाध्यबाधकस्थलत्वादस्यास्तत्वेचरथेदं कः सर्वबाधकस्तेनैतद्वयासिद्धेः कथं संसो । प्रथमर्थः स्वभावां
22 तरसंपत्तिनीमतत्तदुभयविनिमयः तत्वं चोभयोरपि हानिवशात् प्रसौ चैकस्यामग्नबाधकत्वेनान्यस्य बाधितस्य तद्रूपमर्दनेन शक्तिरित्येकमाव
ल्पेकथमन्योन्यमिश्रणाया स्वभावांतरोदय इति नवापिफरापन्नस्त क्रियाभवितेमहे नि एकस्यशक्तिनद्धानि मार्गद्वयविरोधतः ॥
अत्र मोलानेफसः परिहरति नफधिकेफियत् इति जातिस्वभावः स्तन्मोसोगुणः फासूलकर्तापिक इति यावत् सोरतिकेफीयत् विशेषस्व
भावोसौ पत् फासूल इति ग्राहक इत्युभयोर्भिन्नविषयत्वान्न बाध्यबाधकता विरोध इति तथाचेयं जातिविशेषकल्पना माऽः नफसि
केफियत् इत्यंतरगुणः सोरतिकेफियत् इति विशेषगुणस्तत्कुणमागल्यमिति यावत् तत्र चान्योन्ययोजने यथाशीतोस्णयोर्जलवह्न्योरन्या
न्योपदेशीतमागल्भेन गेस्यमागल्भममप्रासितमोस्यमागल्भेन शीतमागल्भमिति तथात्वमसमापन्नावपि तथात्वेनापगतमांतरगुण
स्यावर्तमानत्वात् इति नफसिकेफियत् अर्पकः फयाल इति शिष्टत्वात् सोरतिकेफीयत् ग्राहकपत् फयाल इति तत्प्रत्यादिति बाध्यबाध
कभावेन केफियितगोचरोयं मेजाज इति तथाच श्रीमाद्धर्कीतिन्यायमाऽ इति । भवतिचात्र । अत्रैकेगुणगाज्जातिव्यक्तिभेदप्रकल्प
नात् परिजर्ज्ञयथाभिन्नविषयेकाविरोधिता अर्पकं गुणसामान्यं ग्रहीतान्यक्तिलक्षणः उभयोर्व्यक्तिभेदेन बाध्यबाधकतेत्यलं । अत्राप्या ॐ॰
ऽः । नफसिकेफियत् जातिस्वभावः सोरतिकेफीयत् इति विशेषस्वभावः फासूलपत् फासूल इति विशेषोभयवाच्यं येनोभयोर्भिन्न। २२

त्वाद्दोषपरिहारः नचोभयत्वासिद्धमिति स्वभावांतरेभवनस्यैकविषयत्वात् नचजानावस्तुविशेषेवाप्रत्येकवचनंविषयेतत्वेति नबाध्यबा
धकभावसिद्धिः । भवतिचात्र । अत्राजाणागाकेबोभवीयत्रज्ञानास्पदः अर्पकत्वगृहीतत्वभेदोयंस्थितिमेध्यति इतिभेदादुपस्थाना
जातिव्यक्तोरसंभवात् स्फुटंविषयस्यबाध्यबाधकताऽऽगतः । इतिप्रथमकोष्ठः ॥ अथद्वितीयकोष्ठः । फाइलफलसोरतिनवर
ध्योर्पकइतियावत् कैफीयस्वकारणान्त्रसाहाय्यकरणमिति यथाहस्तोलेखकः कारणेनकलमेनेति कारणंतत्साहाय्याचरणात्का
लमः माद्दगृहीतेति ग्रहणासोमेन्फाइल सम्पन्नोगृहीतः संपन्नइतितत्रापि कैफीयितकारणं तत्साहाय्योनवगृहीतःसंपन्नइ
तिवेद्यमतं । एतद्विचारेचनइत्थंवदंति प्रत्येकजेमस्यमध्ये प्रत्येकमूर्तिमध्ये माद्दसोरत्कैफीयित् इतित्रितयमस्ति यद्येतत्त्रितयेना
स्तिनासौकोपिपदार्थतइति समर्थितंचैतत् सोरत्फाइल अर्पकइति हयोलापरपर्याय माद्दस्त्वस्यन्फाइल गृहीतेति अनेनचतयो
र्गृहीत्वार्पकत्वकथनेन मध्येन्योपिकश्चन तन्मेलनात्मकः कैफीयितोनिगंतः अनेनकोप्यसौ [illegible] मूर्तपदार्थोस्तियः कैफी
यितरहितइति माद्दस्यचेन्फाइल स्वरूपत्वात्सौकदापिफाइलभवति फाइलचनजात्यन्येन्फाइलभवति कैफियितस्यद्वेविधे
तत्राद्याः सोरत्कारणात् यथावह्नेरौष्ण्यं जलस्यशैत्यं द्वितीयोमाद्दकारणात् वह्नेरौक्ष्यं यथोसत्व जलस्यास्निग्धतारतोभवत् सोरत
कारणत्वादोःस्यशैत्यकैफियितस्यसोरत् फाइलत्वं सोरतस्यफाइलत्वात् माद्दकारणत्वाच्च रौक्ष्यस्नेहकैफीयतस्य माद्दप्न्फा
इलत्वमिति अतस्त्वानयोरपि फाइलपन्फाइलत्वमिति यथाचकेवलकैफीयितानां फयालपन्फयाल समर्थनपर्यासत्वेनसंभाव
यति तथा सर्वमेवयीमामसक्रोर्दीनराजिनोक्तमिति नयुक्तंयेवनकैफीयिता एतत्समर्थनमंतमापयितंशक्ताः परंतकैफीयितप्राव
ल्यंभजपतमप्वेति भा `` त्रभावमेवयच्छामोभाङ्गानेनकैफीयितभिन्ननभाव्ये अत्रचत्त्वस्मेमूर्तपदार्थे उक्तलक्षणेसभाङ्गान्यस्तादृशोना

बी॰ र॰हा॰ २३ 23

स्तिय: सोरत्नभिन्नइति सोरतएवनत्यालि इतिसमायाति सोरत्नएवफ्याल्इति परन्त्वयदवविवेच्यं प्रन्यसंक्रमणेऽस्यसोरत्नस्यसाक्षात्कलि
नास्ति इतिकेफीयितमध्यकारणे नामोपाक्रइतिविहितमिदंसम्पन्नम् एकउन्तरस्यसोरत् द्वितीयउन्तरप्रसादं स्वकीयकेफीयितवश्य
करोतीति द्वितीयउन्तरस्य सोरत्नभज्यते इत्यंचसोरत् एवफ्यालंकरोतीति स्थितेवक्ति यस्मदाशयोघे तफो ग्रोलेकेफीयतमध्यात्
तफो ग्रोलमभादीय् केफीयित्इति तत्रतफोग्रोल् एकस्यान्यताभवनं ममादीयुइति ज्यायजूहो यस्मात्स्थानादसौ केफीयित्रि
योक्ष्यतीति स्थितेचिकित्सिकावदंति उक्तंसमादीय् केफीयित्इति सोरत्नचासोऽदृश्यते यथाहस्तसामर्थ्येलिखति तथैवतत्दृगो।
चरीभवतीति दृष्टमेवकेवलंलिखतीति केफीयितमेवतथायद्यत्दृश्यते तत्रफ्याललागतेनोचितंमिति केफीयितएवफ्यालोचिती
ति केफीयितानामेवफ्यालएतफ्यालिति नामकृतं वैयास्वयहृत्यमिदं तद्दृग्गोचरीभवत् मावेतिपरमार्थितो ममादीयकेफीयितानां
मेवफ्यालिति तथाच जलस्यजलत्वंस्वरूपं तेजसश्चतेजस्त्वं सोरत्इतिजलस्यभरोदत् एतोभत्पोत्यं स्निग्धतया ग्रजेलग्नोगुण
इति तेजसश्चदृशरत् यभोसत् गोल्यं दृष्टता ग्रजेइति तल्लग्नोगुणइति यश्चेतल्लग्नंगुणो सोकेफीयितइस्युक्तइत्यर्थ: । भवतिचात्र
बाध्यबाधकभावस्यगुणेष्वसंभवात् द्विधार्थगामिनामाकृगुणसाक्षाद्धकारणात् अर्पिकाशक्तिरादावेशक्तिर्वस्तुगताप्रत: उभ
यो: सहकारित्वात्कारणंकीर्तितोगुण: सएषद्विविधाशक्त्याकृतिगामितयामत: तत्रस्नेहश्चरौक्ष्यंचाव्यक्तिशक्तिगतेर्विदु: । गेस्य
शैत्येतथाकारगतेव्यक्तेतयेक्षणात् ग्राजश्चमातवस्त्वस्तित्विकमेतन्नचाल्पद: किंचिद्यत्रविकस्यास्यनास्तितेनविचक्षणा: इत्याः
पेक्षग्रहीत्रोश्चमध्येतन्मेलनात्मक: गुणोस्तीतितचार्थोसोयोगुण:स्यादितिस्थिति: शक्तेश्चापिग्रहीतृत्वात्तर्पकत्वंकदाचन ग्राह्य
तेर्पकत्वाच्चनग्रहीतृत्वसंभव: तन्मंगतिकृतश्चापिगुणस्योभयसंश्रयात् अर्पकत्वग्रहीतृत्वोभयतोसाविवेकिभि: वक्तोरस्य।

जे॰ २३

जलस्यापि शैत्यमाकृतिर्गन्धश्च शैत्यं स्नेहश्चापि तयोः शक्तिर्गन्धश्यमीरितं अथैकेन त्वचैवोपलम्भो रौद्रस्पर्शस्नेहौ च ग्राहकौ स्वकारणानुगुणेन ध्रुवं
तत्त्वोपलक्षणात् इत्यन्यत्र पर्यायभिन्नत्वस्योपलक्षणात् भाष्यभङ्गेति सौम्यशाकारेणाद्युपलम्भनात् न चाम्भसा वाम्भसा शङ्का तथा धा
त्वमिति स्फुटं गुणाश्चाराणां यथाकृतत्वे सिद्धमीरितमत्र नः एकस्याकृतिरन्यस्य शक्तिः स्वगुणसंक्रमात् तदाकृतिभनक्तीति निश्चयाद्विरु
द्धो मतः इत्याकृतिगुणास्यानेयतो निर्यन्त्रसौगुणः शैत्यौ स्पर्शलक्षणोऽन्यत्र संक्रामेल्लक्ष्यते स्फुटं यथाहस्तगतानाशक्तिः श्वेतकृत्स्नोलि
कायाना कथं नेदर्शनान्नस्यात्तल्पालिखितमित्यपि तथाकारगतस्यापि त्वर्पकस्यानिरीक्षणात् दोषस्तेत्यपदेशार्थं गुणानाभ्यमक
ल्पितं जलस्य यज्जलत्वं हि तेजस्त्वं तेजसोऽपि वा स्वरूपानतिरिक्तत्वात्कथं यात्यन्यतामिति शैत्यं स्नेहश्च पयसः गौरल्यं शैत्यं च तेजसः
उष्णत्वमपि चाधिक्याद्गुणो सौख्यातिभेदकृत् साधिक्यात्स्फटलक्ष्यानस्तत्रैवेयमकल्पना आरोपिताकृतिगतासत्यन्तस्थितिनिश्चय इति ।
अत्र च द्वितीये वद्यमते मन्त्रवनिष्ठेते । उक्तं भवद्भिः सोरतस्वभावः अन्यस्मिन्नस्वयं फालक्रियां करोतीति विना केफीयितः इति यदि
करोत्यन्यस्मिन् फालं तर्हि केफियितेनेति इत्थोल्लापमनामाचमादेन विना केफियितं पर संक्रमे शक्नोतीति केफियितेनैव शक्नोतीति
समापतितमत्र केफीयितलक्षणं फालमन्यफालाख्यक्रियेति अथ तत्राचोक्तमभादीय केफीयितस्य फालितिविरुद्धमिदं केफी
यितविषयेयं फालमन्यफालक्रियेति न चैतत्संभवत्यपि एकस्यैवार्पकत्वं गृहीतृत्वं चेति । अत्राहुः । केफीयितो सो सोरतकारणा
दर्पकः मादकारणान्मोन फास्पलग्राहकमिति यद्युभयकारणाद्युभयं करोति तर्हि विरुद्धं यद्येककारणादर्पकं अन्यकारणाच्चा
दायकं तदानेदं विरुद्धं यथैकहस्तस्य दानादाने विरुद्धे यदा पुनस्तेहस्तोभयेन तदा न विरोधः तथा सोरतमादाख्यकारणद्वयोपादाना
देकस्योभयकर्तृत्वं न विरुद्धमिति । अत्रान्येऽन्यथा परिहरन्ति आस्ति सोरतफास्पलजातिकेफीयित् अस्ति च मादः मोनफास्पल विशेषके

वी॰
र॰ह्रा॰
२५

२५

भीयत् इति भिन्नविषयत्वान्नास्ति विरोधः अत्रप्रश्नः कैफीयितवादिनम्प्रति यदि चर्मजलं शीतेन सह संयोज्यते तत्रेमं चर्मं जायते यच्चेदं
नेमं चर्मं जायते तत्तस्मात्कालः पत्रकाले विनापि गुणग्रहणं विनेति तथा लेच विम्रूषणात् जलस्य सोरत् एकमेव नहि चर्मकरणेन सोरत् न
श्यति तथा च ततमपि जलं जलमेव स्वनवध्यत्वान्न निर्गतं जलत्वान्न भिन्नमिति यदि च ननिर्गतमित्युच्यते नहि कैफीयितमेव प्रश्न
रथ्यापतितमलं सोरत्नोऽन्यथा नहि न भिद्यते इति । अत्रोत्तरं वैयाः । न कैफीयितभेदमात्रकेवलं सोरत्नभेदस्यापि मत्वात् तथाहि प
कामिदं वस्त्रं तत्र पानीयसोरत् सकाशाद्भिन्नमिति जानातीति चेत् समाधीयतामत्र ये ये ज्ञ सूक्ष्मामूर्त्तपदार्थास्ते सर्वे पदार्थत्वेनैकजाती
याः प्रथममपि पदार्थः प्रथममपि पदार्थ इति तावन्मात्रेणाभिन्नत्वं तत्त्वं च नवध्येन विशेषाकारेण बाह्याकारस्फुरणेनेति यावत् कथं प्रश्न
रितं ज्ञायते नवध्यं विना न भिन्नत्वमिति अत्रोच्यते अयं भेदः कैफीयितेन ज्ञायते तत्र चासौ कैफीयित एकोऽस्ति उभयलक्षणो वा तथा च
जलेन मे जलत्वे सत्यपि शैत्यनिष्ठत्वाच्चर्मत्वं जातेऽपि स्निग्धता विद्यते यथा च जलस्य पवनतापत्वाद्वेकैफीयितः स्निग्धता विद्यते
शीतता च निवर्त्तते इति पवनस्य चाग्नितापत्वाद्द्वयमपि निवर्त्तते स्निग्धता शीतता चेति यथा वा शालाया अपक्वायाः पाके सर्वगुणनिष्ठ
त्वाद्गुणान्तरद्वयं जायते सर्वं शीतानुष्णा चासीत् पाके पुनर्द्वे मा स्निग्धा चेति कैफीयितेन नवध्यत्वमस्याभिज्ञातं न भिन्नं तयन्नवध्येन भिन्न
मिति चर्मपानीयनवध्येन शीतपानीयनवध्यवैपरीत्यं जायते शीतता योगतया चर्मता जायते गौरवे च गते लाघवं जायत इति ध्येयं । य
द्यपि रत्नोऽभवत्वेन स्निग्धतया नयोरैक्यमेव तथापि चोक्तन्यायेन चर्मतया शीततया च भिन्नत्वमिति कैफीयितभिन्नत्वे जाते सोरत्नभिन्न
त्वमपि लक्ष्यते सोरत्नमपि विपरीतं ज्ञातमेवेति यच्च न भक्तं जलं जलमेवेति तेषां क्रिरस्मदभिमतं भनक्तीति मक्का सोमा क्षान्तिर्विशेषा
क्रान्तिर्या जलस्य तस्याः सोरत् नवध्यभेदोऽपि न विपरीतता तथा चास्य सोरत् नवध्यभेदो सौ स्वकीयाक्रान्तिर्न भिद्यते यथा गोश्रमकाण

गी॰
२५

कायाः पिष्टीकरणे सोऽत्र नवयमामावपि नसोऽत्र नवयभेदः यतो चर्मे स्निग्धतोभयोः समाने निचोसमाकृतिभेदो न भेदक इति तत्र
माकृतिसाम्येऽपि जलादौ न भेदः तेनेति सिद्धमिदं केषिचिन्न भेदे सोऽत्र भेद इति । भवति चात्र । अत्रमत्यवतिष्ठते सत्येन गुणगामिनी
कल्पनेयं नाकृतिगा न त्वाशादर्शनादिति तथा सल्लजलं शीतवारिणा यदि यत्र्यते को स्मत् दर्पणादानं क्रियो नानानसिद्ध्यति तथा
चचर्मितस्यास्य जलता लभ्यते तेन तद्भेदतो गुणगौरवमाकल्पनाकल्पिनामिति नैतदाकारभेदस्य स्फुटमत्रोपलक्षणात् अस्याकृतिः
कटुस्यस्याभिन्ना शीतादितिस्थितिः विनाविशिष्टाकारेणाभिन्नत्वभ्रविभ्रलंभं सति सर्वतयासर्वथ्यर्थादित्येवं निश्चयः विशिष्टत्वविदावा
त्रभिन्नत्वमवसीयतो शीतस्निग्धं यदा सीत्याकृत्यो स्यत्वेहलाभतः जलत्वेपि कथनाच भिन्नताकारगामिनी नाशपकगुणस्यान्यस
त्वेभिन्नत्वमीत्यते यथा पवनतापत्रो जलस्येत्यवधारय ग्रस्तिस्निग्धं च शीतं च जलं तस्माशुचोद्भवे स्निग्धता शिष्यते चैका शीतता चानिवर्त
ते शीतायां च गतायां च गौरवे प्रगते तथा [illegible]स्य लाघवसंभूत्या विज्ञेयाकारभिन्नता जलमेव जलं चेन्नित्या बाह्याकृतिसाम्यता श्रोतस्य
गि भेदस्यैतेषाय ज्ञवकारणं यथा च बाह्यभिद्यानां तैक्यविभेदना दृष्टा गोऽश्मता त्विष्टे तथेदमवधार्यतां इति । अत्र बोली सेना शाको
ज्ञास्य मत्स्यवस्यान्तहस्य निरोधो जायते सा हि शीफायां हितार्था वत्हायां ग्रस्तिकायां वक्ति ग्रीष्मत्वेऽल्पजलतापकारणं यथास्य चर्मत्व(
जाते तदस्य साक्षात्ताप तावन्मात्रं करोतीति भाति परं तत्कालभाते पि तापेऽस्वभावो नापैति स्वभावेन शीतगुणमेव न जलमित्यत्र मीय
ते ज्ञातेऽपि तापेन स्वभावो पैतीति सो ऽतिनवयोत्र निष्टन्नेव तथा च पयालेन बहिर्भूतं भील्लपयाल इति विशेषलक्षणं सामर्थ्यं हरीकरो
तीति अंतर्भूतं तद्भील्लज्ञवाहं न हरीकरोति तथा च नवयोति स्वस्वतन्त्वमवेशेन व्यपदेशः यथा जलमाहात्म्याभिन्नमपि जलमेवेति त
स्वत्वेनवयः बहिर्भूतं सामर्थ्यं पयाल इति अंतर्भूतं तज्ञवाह इति अत्र मोलवी नफीची चिकित्सको वक्ति हरकभके फीयितोभसेन के

वी· फियितस्य तपकत्वेन शक्यो वक्तुमिति । अत्रार्थः उत्कम्भके फियितः समुदितके फीयितः भिन्नानाममीषां यो मेल्पापके फियितः फसे
र·ह्म· तकेफियितस्य भसेतस्य केवलस्यास्य स्तुतपदार्थस्य केफियितस्य तपकत्वेन शक्यो वक्तुं विभिन्नसंस्थानत्वात् । तथाहि आदो भसेत
२५ केफियितः खल्लु सोरतेति निश्चः अतस्तु यदि नामास्य केफियित व्यत्ययो जायते न तदा सोरतिव्यत्ययेनापि भाव्यमिति नियमः सोरताधी
25 नत्वादस्य यदि सोरतिव्यत्ययो जायते तदा केफियितस्य स्वतएव जायते तदधीनत्वात् द्वितीयं शिलाभसीत केफियितस्य नतसउदि
तस्य तत्केफियिताधीनत्वात् सोरतस्य अत्र च केफियितव्यत्यये सोरतव्यत्ययोपि जायते इत्येषोक्ति र्मोलवी शाकतमोपञ्जोलकः ।
नियतं च निश्चयेनेदं जलं भसेत केवलमिति तस्य चर्मतयान सोरतव्यत्ययो जायते इति ॥ इति द्वितीयको ह्योमादसोरतवादगतः ॥
भवति चात्र । तत्रापि नोत्तरः सर्गो भिद्यते निजगुः परे तावन्मात्रेऽस्य लाभेऽपि नान्यथा योऽन्यस्य वारिणः अत्रापरे त्त्वेवं तिस्रस्कृदं विषयभे
दतः न विरोधस्तथा स्याज्जभेदं तत्त्वार्थसिद्धये अन्तःसर्गभिन्नत्वाद्गुणानां तद्विपर्यये नोत्तरसर्गभेदोऽस्तीत्येवं केवलं परं ध्यता योऽतके त
गुणाधीनत्वं सर्गस्य तद्विदा सर्गभेदो भवेत्तेन केवल्याद्गुणमेवतत् तद्विदेति तृतीयांतेपदं । अथ तृतीयको ह्यः । केफियितः
फाइ्लपिकोस्ति मादःसोत फाइ्ल अहीनामीति च केचित् इदानीं तेन स्वेदमेवमतं स्वीकृतं अत्रेदमत्रमाने जलस्य चर्मीभवनं मत्य
त्तमेव यद्वेदं चर्मीभवनं तत् ज्ञापकेन विना संभवतीति निश्चितं च समर्थितं भवद्भिः चर्मपानीये सोरतिनव्यस्तत्रैव तिष्ठतीति तत्र च य
दिदं जलशीलं शीतलेति जलत्वमिति यावत् इति तत्त्वेऽन्यकारकेन चर्मकारकमिति समापत्रमिदं चर्मीणां वा स्यादिजातेन तत्कर्मका
रकत्वमस्य कृतमिति केफियितचर्मेतव फाइ्लिति ततस्तु जलस्य चर्मता न स्वजातीयान मन्कानिरिति यावत् यदि च विजातीयोपि रौं·
विकारोपि शङ्कः केफियितसंपादने नहि स्वजातीयो नेति कार्यम् इति केफियितः फाइ्ल संपन्नः फाइ्लचनमोत फाइ्लभवतीति २५

भिन्नतानेन भाव्यमिति मोत् फाज़ूल् मादर् इति विदितमिदं संपन्नं कोऽपि यत्नः फाज़ूल् माद्दो मोत् फाज़ूल् ज़ुनासीर मेलाप इति । भवति चात्र
गुणा निन्नतया सैवं गुणोऽधिकतयास्थितिः अहो ऽपि शक्तिरेषा रूपे चाधनातनाः इत्यन्योन्यसमाश्लेषाद्गुणाख्यान्ययतः स्फुटं सर्गान्तरो
द्भवेऽभूत सर्गोऽयं बहुधास्थितिः पंचीकरणमत्वेन चतुर्हेतुकारणान्तथा त्रिसूत्रकारणमप्याहुः सर्वथाऽयं तको ऽत्ययः अत्रैव मुत्तोशाभिह्रोन्
इति सदृशः सर्वमनीकानामित्यन्योन्या मिश्रीभूतस्य कोऽपि यत्नस्य गुणस्य विशेषणं ददतं तत्र मोतशाभिह्रोन् इति स्वस्वजुनासेर् पदार्थ
सादृश्यमिति विद्यते किं नामेदं सादृश्यमित्यत्राह ययोर्द्वयोर्ग्रस्य पदस्य नत्वेक एकं सादृश्यं तथा यदि अर्थोभयस्य गुणाद्वयं परस्परं मि
श्रं ज्ञायते परन्तु विशेषेण ज्ञातं यथा शिकं जप भीनेः मलमफरार्थो भयमिश्रीभावेयं ददे किंचनास्वाद्यते नहि विधितावज्ज्ञानमेव परन्तु न
ज्ञायते किमीयं कियदिति तदिदं सादृश्यं तशाभिरू दर् हिस्स् इति कथ्यते यथावाकड्सेन ज्ञायते ज्ञत्रशीतं ज्ञात्रोसामिति तत्र तशा
भिरु इति सादृश्यं दर् हिस्स् इति ज्ञाते उपलं भेज्ञायते इयमिदं च न ज्ञायते किमीयं किमीयमम्लमसेवेति ॥ १ ॥ द्वितीयं सादृश्य
तथा ययोर्मीजुनासीरा अर्थाः परस्परं मिश्रीभवंति तदा च तद्गुणानां मिश्रीभवनेन तेषां सर्वे ज्ञायंते न्यदेव गुणान्तरं जायते यथाऽङ्गैष्ठा अत्र
नमेत् त्वेण ज्ञायेते यथावा चतुर्थांतमयेर्थेन ज्ञायते किमीयं कियदिति यथा हरीतकी इदं च शताभिरु फेल् हकैकात् फेल् इति ।
मध्ये इत्यत्रः हकैकत गुणैः कीदृशमिति गुणमध्ये सादृश्यमित्यर्थः । २ । तृतीयं च मुत्तशाभिह्रोन दर् नवश् इति स्वविशेषमध्ये ।
अत्रार्थः यः कश्चिन्मेजाज्य कोऽपि यत्नः योनकविशिष्टगुणो मेलापनेनैषां संपन्नः असौ ऽनवसेत् मध्यमेवं यथा कड्संजलेन जलवत्
शीतेन चाग्निवड्स जलेन जलवत् शीतेन चाग्निवड्स इति मध्यमेयमेषामनवसेदित्यर्थः चतुर्णां मध्यसावन्य एवेत्यक्तः यथा पानक
रसेऽन्योन्यं मिश्रतानि वस्तूनि कमप्यन्यमेवास्वादं ददति तत्रापि तेषां स्वकीयो गुणः विशिष्टोऽपि विशिष्ट एव यथावा रसमारनिमीण

वी० र० हा० २९ तेजोपि तेजसा पृथग्भवति जलं जलेन भूमिर्भूवा वायुस्त्वरूपेणेति पृथक्पृथगुपलभ्यते मधुरादिना तु रससारो परस्परमिश्रत्वादनुपलभ्यमा
नोपि विशेषो मन्तव्य इति दृष्टान्तयन् स्वविशेषमध्ये इदमाह एवं सदेवेति इति येवदन्ति स्वकीयतत्त्वकेभ्य मध्ये स्वकीयमिश्रीभावेनैषां स्वगु
णो विशेष्यते तदुपेत्याह इति सिद्धमिदं तृतीयमेवात्र ग्राह्यं । तदुपेत्याह इति तन्मते स्वगुणविशेषणं ग्रस्फुटत्वात् । भवति चात्र । यन्मे
मान्यविशेषाभ्यां ज्ञानावस्थे समीक्ष्यते तन्माहरूपमिति प्रोक्तं चैतज्ज्ञाताज्ञातादिभेदतः ज्ञाने चाज्ञानसंकेतज्ञानस्वस्वगुणोदयात् यद्यप्यन्तरं तु य
याकोसि ... रसकरांक्रमात् संकेतज्ञानमेवात्र विविक्तं तायते खलु यत्नेनानन्दपरिज्ञानादिस्फुरक्रियावनेमने रसइत्वरसकोरससार इत्य
र्थः ॥ १४ ॥ अत्रार्थः प्रथमेनान्य योतकं यत् लभते कन्दम् विभागं विभक्तोसौ भवतीत्यर्थः भद्दसभिकरणे न कन्दमतेल्ल इति

यत् कन्दम भद्दसभि कन्दमतेल् ग्रन्थीयिति पलामायकोन मुनमिदोल् भेल्हुकेकति वहो ग्रन् यकोनल्
मकादीर् मीलन्कफैयानील् मुनजादति फेल्मोसतजम् मोनमाविथिनत् फंसमा मुनदेलत् भेल्हुकैक
त् ॥ १५ ॥ ससर्गाः सत्यनतेचवृन्तसंति येषांविपरीतगुणानां मधुरादितानांमानसामप्यम् ॥ १५ ॥

विभागकल्पनायाः ग्रन्थीयितिबुद्धेः बुद्धिकल्पनविभजनाहेतुनायंविभक्तोभवतीत्यर्थः पलेतिपार्श्वेषु सीमाम्ह किमीयसीमासि
न्याह मायोकनमुनदेलोत् मेनियेपदार्थो यकोनसंति मुनदेल् भेल्हुकेकति सत्येनमुनदेलः स्युः किमिदंमुनदेल् इति तत्राह
वह्नो इति वह्नोसः ग्रन् नत्वनो निश्चयेन संति मकादीर् इति मिकदारबहुवचनं मिकदार् इत्येकवचनं किंचिमात्रयापरिमिता लेशाः गो० २९
मीनल् सकाशात् कैफियानेल् मुनजादति येमुनजादति विपरीताः कैफियितेलः कैफियितोगुणामिश्राः फेल्मोसतजम्प इति ।

28

सम्रदित मिश्रितानां फेल्ल मध्ये मनोमाविथिनन इति समानाः यत्रयेविपरीताः केपिथिनोगुणास्तेषां भिकुदारालेशमात्राः समाना ग्रसौ
ग्रनदेल्ल इतिकथ्यनइत्यर्थः फसम्मोतिसूक्ष्मग्रनदेल्लनाम्नाकथ्यतेइत्यर्थः इत्यंचज्यसूक्ष्मइति सूतेपदार्थोसूक्ष्म इतिवाचकेना
मेतिभावः सूक्ष्मबहुक्तिः फसम्मोति ॥ १५ ॥ येलेति ग्रत्रार्थः ग्रनस्त्रासो मेत्राज्य योतकमितियावत् पार्श्वेभनेषु विभक्तोभव
ति येमायोकन खारीज्यन् माइतिपदार्थाः यकोनेति सत्पेनयेग्रनदेलः तेभ्यः सकाशाद्ये भिन्ना विपरीताः तेषुग्रसो ग्रडिविभजनया
विभक्तोभवतिइति ॥ १६ ॥ लाकेनइति लाकेनइति यंमा ग्रल्ल कहमेल्ल ग्रवल्ल प्रथमभेदः ग्रनदेल्लनामा समानपरिणामाः

पलामायक्कोन खारीज्यन् ग्रनेल्ल यतिदालेल्ल हकैकै १६ । तेषुचयेसंनिवासाः समसर्गहनान् ॥ १६ ॥ लाके
न ग्रल्लकहमेल्ल ग्रवल्ल मेस्मा ला इंकीन ग्रनयोज्येदू ग्रसनल्ल ॥ परत्वाद्योविभागः सएवयोनधीविषयोनासौशिष्य
नेजात ॥ १७ ॥ बल्लग्रहजी योज्येदू मेनल्ल ग्रंज्येज्यन पत्रमा रुत्र खारिज्यन् ग्रनेल्ल यानिदालेल्ल हकैकै ॥
उत्तयोसभ्येतांयेषुतं विनाबाह्योयः समसर्गयोनकेभ्यः ॥ १८ ॥

ग्रसौ मेस्मासएव लाइकीनलाइतिनास्ति इंकीन
ग्रडिविशेषः ग्रसौसएवयोबोधविषयोनभवति विशेषणम्ग्रग्यमाणोलभ्यतइति विशेषनिषेधे सामान्याभ्यनुज्ञेतिन्यायात् ग्रनयोज्यो
दू ग्रसलन ग्रसलनइतिकहिंचित् ग्रन योज्येदू ग्रन ग्रसौ योज्येदू ग्रवशिष्टोनभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ बल्लइति बल्लइति विकल्पेउ
तस्विन् ग्रहणीयः योज्येदलग्रोभवेत् मीनल्लग्रंज्येज्यन ग्रमीषां ग्रंज्येज्यन योतकानां मध्ये योलग्रोभवेत् पत्रमाने विना रुत्र योभवेत्

वी॰ र॰ हा॰ २७ त्वारिज्यान् अनेल यानिदालेल् हकेकेअनेदल् मेजाज्यबहिर्भूतिरित्यर्थः अनेल् इति सकाशात् यानिदालेल् हकेके सत्ययानि दालिसका
शाद्विनोसावित्यर्थः । सुगन मेजाज्य योनकं अनदेलसमानं अथवा विषमं गोरिअनदेल् अज्र रुजिहकेके अज्ररुयीति निमित्तेन
हकेके इति सत्यनः किंनामअनदेलइति अमेति हतेति असोअनदेल् दरुमोतजज्य अरकभमध्ये सप्तदिनमध्ये केफियानि अरभ अ
र्भेति चत्वारः केफियानीति गुणाः हरारत् भरोदत् रतोभत् युभोसत् इति चमिशीतास्निग्धरूक्षगुणा गोल्पशैत्यस्नेहरौक्ष्याख्याः
27 इतीमे चत्वारोयत्र समाना अन्यूनानतिरिक्ता असो अनदेल इत्यर्थः नाहक्कं चास्य यप्ते बुनासीराः पदार्थाः केफियिनवोष्णाद्य
गुणवोष्णः नेच यदिह ज्योम समानाक्रस्य परिमाणस्योल्यादिना न्यूनानतिरिक्ताः केफियितेनापिसमानाः ग्राह्यं तिपरिमाणेन
गुणेनसमाना इत्यर्थः याहरणं चैकस्य क्रमसंख्या दिया हरणं चोस्याधि तावदेवनाहरांच यद्यन्यस्यापीत्यर्थः यत्रच क्रस्वादिपरिमाणेन
साम्यं नत्र गुणोपि समयवेतिनियतं इत्थं चरीतिः बुनासीराणां नतस्ररकभानामिति ध्येयं यत्रच नियतपरिमाणबहिर्भवनं तत्रासौ गु
णेरपिबहिर्भवतीति ज्यस्त्वनामायोसिमूर्तेरित्यर्थः असावाधारः हालइति पतन्मध्ये नियत आधेयइत्यर्थः केफियितइत्यर्थः ज्य
स्तम भागप्राप्तो हालेपिनदामिरिसक्र परिमाणबहिर्भवनं गुणैरपिबहिर्भवनमिति याहशआधार आधेयोपि ताहश इत्यर्थ इति वि
दितमिदंभवति सोरत् न्यूनाधिक्यासिज्यस्तमोपि नथा त्वकर्त्री ज्यस्तमोपिवा न्यूनाधिक्यं सोरत न्यूनाधिक्यकारीइति क्रजोम इति क
थनं अथवा न्यूनोन्मानमाक्येइति नधारेनभीवार्थं क्रजोमइति परिमाणमानं तुलामानरहितंकथनं अनदेल् पदार्थस्याविर्भावः मे॰
इदमनुमानं यप्ते बुनासीराः पदार्थाः सोरतसमानालेखाइत्थं नघाच यप्ते योजनार्हाश्चत्वारो येषांयोजनेयोनकं सम्पद्यते तन्नि २७
त्तेन तेन भाव्यं अभिन्नत्वेतनकस्येतिवाच्यं एकस्यचेदन्यस्याकिं नेति भिन्नं चैनेभ्योन्यत्किंचन विद्यते लब्धावकाशत्वादेषां एकत्रावका

शः उभयसमावेशाभावात् कैवल्यस्य समुदितस्य चानवकाशत्वात् कथमलङ्कावकाशेनानेन सताभाव्यमिति विदितमिदं नेदं समवैतीति प्रत्येकः प्रकारः योजकाभावः द्वितीयः सत्वेपि ऊद्यासावस्तीति सम्पन्नमिदं अतदेल्ल हकैके रन्यस्य स्थितिर्नास्ति खारीज्य् प्रज्ञ्याति दालि हकै काख्यस्य समुदायस्य स्थितिरस्तीति प्रसोच द्वेधा सुनदेल् भेल्फर्ज इति खारीज्य प्रज्ञ्याति दालि मफ्रु रोज्ज इति तत्र फर्जे इति मफ्रुरोज्ज इति च कल्पितनाम्ना तत्राद्यः कल्पितत्वेपि तदंतः द्वितीयः कल्पितत्वेपि तद्दासदस्यत्कं सुनदेल् भेल्फर्ज इति फारीज्यप्रज्ञ इति च अनयोः स्थितिरस्तीति बोधयंस्तथाहीनिदर्शयति । भवति चात्र । यो यो ल्पस्नेहहरो त्याख्यगुणसाम्यादयान्यथा समासमनयाद्वैधं योनकस्यात्र कीर्तितं साम्यंनामाधिगामानगुणानाधिकहीनता प्राधारस्यात्मनोच्चोन्नत्राधेयगुणस्य यत् इति मान

यन् कत्र पलामा रस्महेल् पनिभा सुनदिलन् भेल्फर्ज ॥ लभेत विभागं तत्र यत्र नामस्थानं वैद्यैः कल्पसमयोनकं ८४

वचस्त्वं तत्लामानबहिष्कृते प्रथिवायोभैवज्ञात्तनोत्मानकल्पनायतः तत्रानाधिकहीनत्वे समधौतककल्पना नसिद्ध्यतिततोभिन्ना भिन्नताया असंभवात् तत्रात्मैकस्यनोकस्यैत्येवं चत्वारएवते नासौकोपीतिभिन्नत्वं चापिनोघटतेतरां पूर्वालङ्कावकाशत्वादेकोत्रभयं ऽः स्थितेः कथं चानवकाशेनानेनभाव्यमितिस्थितिः योजकाभवनस्त्वाद्यः पदोन्योनवकाशतः इतितद्योनकोद्वैशः केवलप्रात्पया गतः समयोनकसत्वेनास्ति सत्येन्यवास्थिते कल्पनामात्रसारासौ द्वैधानबाह्यतोस्य च ॥ ८५ ॥ यन्कत्रमिति प्रुनरसौमज्ञाज्ञ यन् कत्र शविभज्यते पलानद्विषये नन्वासैषितियावत् मारनियत्र विषये रस्महेनामस्थान् पनिभाइनिवैद्यैः सुनदेल्भेल्फर्जे इतियत्रवैद्यैः सुनदेल्भेल्फर्ज इति नामकल्पितं कल्पनयासमयोनकमिति तत्रासौ विभक्तो भवतीत्यर्थः प्रत्रासितिपोति उक्तंभवद्भिः ।

यानिदाल् इतिञ्जनदेल् इति समयोनकइति अस्मोनास्यतिभजतेइति अथनाचावनदेवनामस्थापितमिति किमिदमत्रोच्यते सत्यमिदं परं
तत्र ञ्जनदेल हकेकोति नाम्नासत्यसमयोतकं नास्तीतिकथितं इहतुञ्जनदेल् भेल्फजेइति कल्पितसमयोनकमस्ति पदार्थभदे
पेण कल्पनामात्रतयैकपदसाम्येपिनहानि अर्थभेदस्यसत्त्वादिति ॥ १९ ॥ वह्नोइति वह्नोइतिसः ञ्जनदेलभेलफजं अत्रनिश्चि
तेयकोनस्यात् लिमोजोपन्माइतितस्य कस्यापिपदार्थस्य मेसोलीति सहृशो नवेमेजाज्योन् इतिमेजाज्यप्रकाराणां मध्येवह्नोइतिसः
अम् लिङ्व अल्लयकोल् अतीवसाधुः मेजाज्यइति अंज्यज्यनलहोइतियाहृशः मकारोस्माकमुपयोगीस्यात्सोतस्यभवेदिति मोजो
पन्मोनियः कस्मादर्थइत्युक्तं अस्तोचभदत्तेगी अस्त अजोअंगमस्त आजाइतिबहुवचनस्यैकवचनमजोइति परंतु फलितमिदं मत्येकञ्ज

यह्नोअन् यकोन लिमोजो पन्मा मेमिलि नवे मेजाज्योन् वह्नो अम् लिङ्ह अल्ल् यकोल् अंज्यज्यनलहो १९ ॥
सचस्यात्तस्यकस्याप्यर्थस्य सहृशोयोनकमकाराणांयः साधीयानिष्टार्थोपयोगीच ॥ १९ ॥ ञ्जोनेःस्यात् ॥

रकमेघत्यकसमुदाये योर्थः तस्मायोर्थोर्थःस्यात् सएवअगणतस्य वुनासरस्य सिङःस्यात् योर्थोर्थः सतस्मात्पूर्णानिर्यायादिति ।
यथा सिंहादर्थं योर्थं तदेव नियंत्रा तत्रस्थापितं एवंच यस्मादर्थो योर्थोर्थः तत्रासोस्थापितः स्यादिति यानिदालि असदीतिनामास्य
असदीति सिंहनाम यथाश्वशाव् खरकर्णात् अर्थकानर्थनतदेवच तत्रनियंत्रास्थापितं अस्यचनामयानिदालिअर्णभोति एकत्रह
रात् गैल्पमर्थः परत्रभरोदव् रोतमर्थः तथैवोभयत्रुभयस्मात्फलितं एवंसर्वेष्वर्थेषुफलितंबोध्यं यथानेत्रकर्णादिषु सर्वेषुयोगेषु
अथवा मनुष्यपस्वायोगेषु योर्थस्माकमर्थः तत्रतदेवफलितंस्थापितमिति । भवतिचात्र । सकश्चिदितिसाम्योक्तेरंग्यसोवागमस्त

वा नभतोत्रपरं योर्थोयः सोस्मान्मृणीतामियात् सिंहस्यधैर्यंकानर्येयाशस्येत्यादिसंमतं ओस्यंशोत्यं चफालितं यस्मात्स इति निश्चयः इत्यं
मनुष्यमर्यादिषु गिषेगोप्रवाप्नुनः नेत्रकार्णादिप्रचत्तन्नदर्थमवलोकयेत् इति ॥ १० ॥ वपलेति वप्नुनरसोमुनदेल्ल् भेल्फर्जेविभ
ज्यते पलेतिनत्विषये मेतियेथ्या कोनेतिसंति खारीज्यनइतिबाह्याः पनसकाशात् ह्राजिहेल्ल् यनिदाल्ल् पनस्माज्ञाविनः पनस्मा येबाह्याः
तेषाम्सो विभज्यते ॥ ११ ॥ ग्रल्लइति योसोद्वितीयोमुनदेल्ल् उक्तो मुनदेल्ल् मध्योराज इति यनिदालि मफ्रोराज इतिवा ग्रसोभिह्वाजि

वपला मायकोन खारीज्यन् पनह्राजिहील्ल् यितिदाल्ल् ॥ ११ ॥ तयासौतेप्रबाह्याभावियोनकेभ्यः ११ ॥
ग्रल्ल् मुनदेल्ल् भिह्राजिहील्ल् माना यारज्ञ् लह्रोसमानीत औजिह्न् मीनल्ल् येतिभारात् १२ । ग्रथ्यापरस्तदर्थो
यह्लाम्ना ग्रष्टोविधाःकल्पिताः ॥ १२ ॥ ग्रहुङ्ग्हा ग्रल्लमुनदेलोल्ल् नवथ्य भेल्ल्कयास् पला माज्वो खारीज्य
त्रनेफ वज्वल्ल् मेजास्थ् ग्रह्लःजी यड् सललील्ल् पल्मान् मस्लन्भेल्ल्कयास् पला मायीरेल्ल् कैनात् १३ ॥
तत्रैकः साधयोनकोन्यापेतया येनह्रास्या यग्रापत्रोमनुष्येषु वित्यानोवत्याशेषसर्गम् ॥ १३ ॥ श्रीरत्नः

ल्ले मानापनदर्थोसौ ग्रर्थमाह यारज्ञ् लह्रो ग्रचलमाभवंति केइत्याह समानीत्यष्टौ औजिह्न् प्राकारा ग्राहुत्तयः मीनल्ल् करणेन येति
भारात् कल्पनाभिः वुद्धिव्यवसायेनाष्टावेवाहुतयोचलमाभवंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ग्रहुङ्ग्हाइति ह्राइति तेषामष्टानांमध्ये ग्रहुइत्ये
कः मुनदेलोल्ल् नवेइतिनामा भेल्ल्कयास् ग्रन्यवस्तुग्रहणे हत्वान्यापेतया सावग्रइति बेल्ल्कयास् इति हष्टि हत्वेस्मिन्नत्र हष्टेहर
त्वेत्याह पला विषये मेइति तत्र येखारीज्यन् बाह्यःसंति ग्रनह्रोतेभ्योनवधेभ्यः उक्तनवधाबाह्यभूते यांकिंचिन्नदेवत्य नत्रहशाहत्वा।

वी॰ र॰ह्॰ ९९ तदन्येष्वमनुष्येषु प्रसोक्तदेल् नवय्थे प्रसोतीत्यर्थः अत्रस्वयमेवार्थमाह वहोरनिसोसौ प्रल् मेजाल्य् प्रह्लजीयः यज् सल्प्रामोसि पत्सात्
मनुष्येषु मह्लनइतिविश्वनामिदं भेल्कयास् इष्टिकारणेन कलनयेतियावत् पलेतितत्र सार्थरेल् केनानइति सर्वसर्वाकारस्वष्ण
वित्यर्थः सर्वसर्गे मनुष्यजातिभिन्ने पशुपक्षिवृक्षपाषाणस्थावरादिमये दृष्टिंकृत्वा यत्किंचिदस्तितद्विहाय मनुष्यजातावेदं यानोक
मस्तीत्यर्थः तत्रचास्तित्वइयमेववर्णनीयदमुत्र परमेश्वरसद्विचारे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र मिमीमहे प्रस्तवासोमेजाल्यइति । ज्यस्तसृष्टस्वक्षो
29
सर्वेप्राणिनोनभवंति इतिनवेय्यइतिकेवलमनुष्यनिर्देशार्थं ॥ १३ ॥ भवतिचात्र पशुस्थावरवृक्षादिषु भरितेनचराचरे प्रसोत्र्ययो
त्कोयत्रविवेकस्तेनसंजितइति १३ ॥ प्रस्मानीति प्रल् प्रय सानीति द्वितीयः प्रसावपिश्रुतदेलोल् नवय्येति भेल्कयासहशंकात्वा १

प्रल्सानी श्रुतदेलोल् नवय्येभील्कयास् पलामाहवो दावलोन्फे नवेह्री वहोप्रल् मेजाल्य प्रह्लजेयज् सल्थिति
दाल् लीगाव सेन् मेन् प्रयफासि नवेप्रल् पत्सान् । १४ ॥ द्वितीयोपितथान्यावेत्तयायेतदंतर्वर्तिनो यत्रापन्नस्
नापिमनुष्याणाम् ॥ १४ ॥

तत्रहशंकृत्वेत्याह पलेतिविषये मेनिमत्र ऊते त्याह दावलन् फेनवेह्री येसास्तनवय्यमध्यवर्ति
नः कीदृशंतदित्याह वोहरतिसः प्रल्मेजाल्य प्रसौ प्रलजेयः यहृसल् लब्धोभवति थिनिदाल् श्रुतदेल् समसर्गः यः कश्चिद्यतिदाल्
लब्धोभवति लीगावसीन्लीति संबंधवाचीएकस्य कस्यापिमनुष्यस्य मीनिति ग्रंते मध्यादितियावत् प्रभ्रवासीति मनुष्याणांमध्ये न
वेप्रल् प्राणिनांमध्ये येनवैमनुष्याइतियावत् तन्मध्येकस्याप्यसौशोभनःस्यादिति । अत्रायमर्थः । अत्राद्योयोयं थिनिदाल् नामामे गे॰
जाल्य योनकउक्तः प्रसोन्तनाधिकोनसर्वमनुष्येषु स्थितिस्थितिः द्वितीयस्तमनुष्येषु एकस्यापिदेवेति नेथाचसिद्धमिदं ग्रन्थप्राणपेत् ९९

याधः शोभनः द्वितीयस्तु सजातेयेऽपि शोभनः अतस्तु कयास् भवारीज्य इति प्रथमः कयास् भद्राहूल् इति द्वितीयः कयास भेति तदपेक्षया ख्वा
रीज्य इति बाह्यः अथादिभ्यो भिन्नत्वादस्य दाहूल् इति मध्य एव स्वजातीयमध्यवर्तित्वादस्य तत्रापि योऽस्माभिरसौ द्वितीय उक्तो नासौ कश्चिद्भिन्ना
नपदवीं याति तं प्रकृतं विना यत्रेमे धातवः समधृतत्वात् अप्रकटन्यायेनस्थुः योऽमीषां मध्यतां हकसणेः स्यात् तत्रासौ लक्षणा मेतीति तथाच योऽस्मा
कं मतच्छायाणां यतिरात्र उक्तः अस्याविस्तीर्णः परिणाहः सर्वमतच्छेषु स्तीति अत एव चास्याविधद्वयमस्ति न्यूनाधिक्यलक्षणं यदि तस्मादव
धेस्थावने कश्चित् नास्येदं यौनकं भवेदिति एतन्मध्यवर्तित्वमेवत्वेन तत् न्यूनाधिक्यराहित्यमितियावत् यत्रामी धातवस्तौ साम्ये तदर्वाकदुर्ले
भं कस्यचिदेवस्यादिति न्यूनाधिक्यलेशाविशेषेण पुनर्मतच्छेषु कानि स्थितीति सत्यमस्त्येवात्र साम्यं परन्तु लेशमात्रान्न्यूनाधिक्यभेदेनेति

अलमालीस मुतदेलोल सेन्ही भेल कयास् पला माह्रोव ख्वारीज्यत् पनेसेन् फिह्नी वह्नो अल् मेजाज्य अह्नजे यस्सल लेस्
स्हकानील पक्क लेम । २५ । तृतीयो देश्यो यो मतच्छायायौनकापेक्षया लभ्यते ह्रीमोपह्रीमानह्रीमयासात् ॥ २५ ॥ ओं

इदं च मुतदेल तत् इति कथ्यते यौनकतरमिति ॥ २४ ॥ अलमालीस इति योऽयं तृतीयः असौ मुतदेल सेन्फीति किमपेक्षयेत्याह भेल
कयास् पला माह्रोव ख्वारीज्यत् पनसेन् फिह्नीति ये मतच्छाया नवेत्युक्ता तन्मध्ये येषां मुतदेल अन्यदेश्यमतच्छायापेक्षया ते सेन्फीति नाम्ना
कथ्यते ततश्च सेन्फी मुतदेल इत्यसौ कथ्यते यथा काश्मीरेषु असौ च केषुचित्या सर्वत्रेषु विद्यते न सर्वेषु मतच्छेषु वर्तत इति तथाच के
चिद्देश्या अन्यदेश्यापेक्षयैव यौनकवर्तिनः एतच्चाग्रे मध्यरेखासमीपसमीपतरवर्तिदेशगणनया स्फुटीभविष्यति मध्यरेखायां हि धर्म
शीतसाम्यमहोरात्रसाम्यं च तत्समीपवर्तिनां च परस्परापेक्षया तथात्वेन भाव्यमिति । तथा वह्नोसः अल् मेजाज्य अह्नजेयः यः सल
आभवेत् लेस तदर्थं स्हकानेल पक्क मेल स्हकेति स्हकेन वाऽस्तव्या इति यावत् पक्क लेम देशोऽपि अत्र विद्देशोऽस्तित्यर्थः यथा हिन्दुस्थानवा

टी॰
रहा॰
नृ॰
36

सिनां सर्वेषां यौनकं सत्लभं वन्धकत्सत्क्षवि हरवरणाव्यमनुष्याणां पदयोश्चिनत्तरं नद्यौनकमिति मनुष्यजातिश्चेदं नियतं तत्रापीदं केषुचित् ततस्तु यदिकस्यचित्तत्रापिचात्रचितं स्यात्तत्रासौ तत्स्यात्रं यदिचतत्रापि कश्चित्तत्स्यात्रं तद्सावपितद्गुणानार्हइति तद्गुणानार्हइत्युक्तं यत्राः क्लिपंति यस्मात्तवल्लवनीहृगयौनकत्वात्काश्चिन्निर्गच्छति नपुनरनीहकत्वभावोवान्यः प्रविशयतीतिमनुष्याः पशवोभवंतिनपुनः पशवो मनुष्याइतिन्यायात् । भवतिचात्र । न्यूनाधिकत्वतयायोत्र मनुष्येषुक्तनस्थितिः यन्यः कस्मिंश्चिदत्रापिकल्पसोप्येवमीहृशं यायोह ग्वासइत्युक्तोन्योहृगवनीतिकथ्यते तृतीयोदेशयइत्युक्तस्तस्यापिकल्पनायतः तत्लाघुत्वोभयत्याया यत्रेषां समतेत्युते यात्हृतां समनुष्ये षु मनुष्यो विलभाजनम् न्यूनाधिकत्वतयायोत्र मनुष्येषुक्तनस्थितिः सीमातिक्रमणेप्रायः स्थितिरेवास्यदुर्लभा दुर्लभं मध्यवर्तित्वंत

प्रलराभिप्रप्रत्ल् प्रुतदेलोल् सेन्फी भेल्कयास् पलामाहोव दाव्लोन् फे सेन्फी ही वहोप्रल् मेजाज्य प्रहृजे यस्मल
लि पदलि पाक सेन मीन् प्रश्र खोसि सेन्फि सयेयनेन् । २९ । चतुर्थीपि देशपोन्यावेत्तयायेतदंतर्वर्तिनि स्तत्रयोसौ लभ्यते
तिशायिनयानन्नियमितानाम् ॥ २९ ॥

त्सामीप्यं विशेषकृत् यौनकस्येति
तत्सत्वेसयौनकनरोभवेत् यौत्योस्याहृर्निशां सामा
नथ्यरेखानिवासिनां प्रायेणसमसर्गोवत्संचांतिकवासिनां हृष्टंचहीपिकस्साभमनुष्याणामेतयात्रयाणां बाह्यानः सीमाधर्यमायीव
तेनिवासिनां प्रतस्तेषामनुष्याणांप्रायश्चेत्कोप्यनीहृशः ततत्यात्रमसौ तत्राप्येकोजातो चितीमियात् । कोपीतिदेशपमनुष्यमध्येप्यनीह
शउक्तसर्गवासः तदानैतत्यात्रमिति तत्रापीति हीपादिवासिष्व विशेषास्त्वातः कश्चिन्निर्यातितनपुनर्विशेत् त्रयाणं पशुत्वं सुलभंनपशु
नोहिमर्त्यता प्रायेत्यदेशरचनाहृगवासोयमुदीरितः तृतीयोथचतुर्थोयंहृगवत्यपिनिगद्यते ॥ २५ ॥ प्रलराभि इति प्रर्थ इतिचा
त्रणां माख्या राभि प्रइतिचतुर्थः प्रलप्रयोच्यते प्रसौचप्रुतदेलोल् सेन्फी नामाकिमपेक्ष्येत्याह बेलइति दावलोंश्रिति मध्येफे सेन्फि ही

गं॰
नृ॰

मेन्कीतिदेशेष्व हीतिनेष्वपेमध्ये हिन्दुस्थानवासिष्वपि मध्येकस्यचिदेव लिपेद्लीति ग्रनिशायितयिनिद्रालवान् पाकसेनइतिकाश्चित् सौ
न् मध्ये तन्मकाशादिनियावत् ग्रथ खासिसेनेफिदेशपमनुष्येषु ग्रयेयवोन् इति नियमितेषु ग्रसौतद्देशपमनुष्येषु ग्रनदेल्तराइति स्व
देशान्यदेशपवैशिष्यमुक्तमिहत्त स्वदेशपजातिवैशिष्यमित्यर्थः यथा सर्वेषुक्तं प्राप्यपेत्तथाकस्यचिन्मनुष्यस्यासावस्तीति ग्रन्यखारीज्य
इति यथाचतेष्वपि मनुष्येषुदावलोन् इतिच तन्मध्येप्यसौ कस्यचिदेवेति तथाचयनिद्रालिनवयस्क विनिद्रालिसेनीवाक्त तयोभयता
स्वभयविधत्वम् तथाचनवयः सेत्रीवानेनकारणेन यनिद्राल् ग्रसोमनुष्योविजातीयः माणिभ्यः तन्मध्येवानेनानिशायितत्वाद्विशि
ष्टइति द्वितीयेनकारणेनासौ परदेशेभ्योविजातीयइति ग्रथवास्वजातीयदेश्योभ्योशायितत्वाद्विशिष्टइति ॥ १६ ॥ ग्रल्खासी

ग्रल्खासीस ग्रल्ग्रनदेलोल् शाकसी भेल्कयास् पलामाह्रोव खारीज्योन् ग्रन्हो वहो ग्रल्मेजाज् ग्रल्जे यस्म
लो लिशक्सेन् सैयनेन् हुन्नायकोन माज्पदोन् सहेहन् । १७ ॥ पंचमः स्वस्थ्योन्यावेत्तयायेनहाहासुत्रयोः
सावायद्यते नियतियावत्त्वान्मनास्वास्थ्यम् १७ ॥

सेति खासीसः पंचमः ग्रल्ग्रनदेलोल् शाकसीतिनाम्नोच्यते किम
पेत्यपेक्ष्याह भेल्इतिभेल्कयास् पलामाह्रोवखारीज्यन् ग्रन्होइतिकेचिन्मनुष्यमेतत्पाक्तं कल्पयित्वान्यजातीयान्यस्थापेत्तयासे
वेद्मिति तथाच लिशक सेन्इतिकश्चिदसौ मेयनोन्इति नियमितानांमध्ये हुन्नाइतियावत् यकोनेति ग्रास्तिमाज्पोदन् स्वयं सन्नाया
सहेहन् इतिनिरामयः यावदेनमसौ स्वयमनामयोस्ति तावदेनमस्येदं योनकामिति रोगादिनान्यदोषिस्वभावान्तरं जायतइत्यभिप्रायः
१७ ॥ ॥ ग्रल्सादीमइति सादीमइतिषष्ठः ग्रल्इत्यादि ग्रसावपि ग्रनदेलोल् शाकसीतिनाम्नोच्यते किमपेक्ष्येत्याह भेल्इति

टी॰ अरु वालिह्नीति तदवस्थामपेक्ष्यास्येदंद्योतकं हेरुनिमध्यात् नफ्स सिह्नी तद्वरीरमपेक्ष्यवह्नोसः अस्रोमेजाव्य अह्नजेयः पत्नावदि
र॰ह्र॰ हसलमामोभवति लिराककेनकस्यचित् कानाक्ति अह्नोपरि अफुजलेशोभनस्ततः सायनभगे उचितनरात् उचिततरादप्यतिशोभनः
३१ यतिदास्योक्ति अन्यकोन अलेहि यकोनअक्ति अलेहि तदुपरि यदीदृशं द्योतकं तत्र विषयेयोक्ति मञम्ब ईदृशाइति अयंदाह्लन
भेदः ॥ ५८ ॥ अलसाभिअइति साभिअ समम: अलअनदेलोल अजीवीतिनामकथनं किमपेक्ष्येत्याह भेलकयास पला

अलसादेस अनदेलोल शाक्नी भेल कयास अरु वालिह्नी फेनरु सिह्नीवह्नो अल मेजाव्य अह्नजी पत्ना हसललि
शाकेन कान अला अफ जले माथेनभो अन्यकनो अलेहि ५८ ॥ प्रष्ठोपितथान्यावेक्षयेतदवस्थास्वरूपमपेक्षणा
द्योसोयदिस्याप्यते अत्रविपर्यस्यास्ति शोभनोस्तितत्र ॥ ५८ ॥ अलसाभिअ अलअनदेलोल अजोवीभेलकयास
पलागोरिह्नी वह्नो अल मेजाव्य अहरुजेरुज्ञभ अन्यकोन लिनवअ कोह्लिअजोवीन् मीनल आजा मीन्माफुवाली
फ भिह्नी गोरिह्नी ॥ ५९ ॥ समम अंगिकोन्यावेक्षया यानितद्भिन्नानि योसावुपयोगी तेषुसर्वांगेयानितद्भिन्नानि
तत्त्वाभिन्नम् ॥ ५९ ॥ श्रीर्नः ॥

गोरिह्नीति अन्यांगानपेक्ष्यकस्य चिवस्य व कीदृशं द्योतकमस्ति रुज्ञभेति उपयोगीदम्
अन्यकोनअक्ति लिनवअ कोह्लि अजोयीन् कोह्लीनिसर्वेषां अजोवीनुरुत्यंगानां कश्चिन्मतिमीनला: जा सर्वांगानांमध्ये मीन्मातस्मा गो॰
त् फुवालीफेत्यन्यः भिह्नी तेनसह गोरिह्नी पतद्भिन्नः पतद्भिन्नोयः कश्चिदसौतेनभिन्नः नेदंद्योतकमन्येन संश्लिष्टमिति कीदृशां ३१
पुनरथः यानीमान्यंगानि तत्रकानिचिदपेक्ष्य कानिचिदिति दालभवनि स्वजातीयापेक्षया नतन्यापेक्षया यथादिमायेमास्तिक्ता।

स्यादे मस्तकं तस्य च थिति दाल्ल प्रीतस्निग्धं यथान्यांगापेक्षया स्नेहाधिको भवेत् तदेवमतिशयेन ग्रुतदेल्ल इति यदिदं द्योतकमुक्तं तदत्रो
चिततरं परं तु त्वगपेक्षया तेदं तयासोऽस्त्वतोऽपि ग्रुतदेल्ल इति तदपेक्षया नेदं तथोचिततरं यतस्त्वमीचात्वारो धातवः साम्येन वर्तन्ते एतच्चात
द्विभागएव विस्तरेणावद्याम: । भवति चात्र । स्वजातीयमपेक्ष्यासो भिन्नस्तस्य न चान्यत: समस्निग्धशीततं दोभ्यो नत्वचस्तथा ।
स्नेहाधिकोन्यगात्रेभ्य इदं स्याद्वचनद्योतकं स्वजातीयप्रकारेभ्यो नत्वचोसो गरीयसी ॥ ११ ॥ ग्रल्लसामीनिति सामीन् ग्रहम: ग्रुतदेल्ल

ग्रल्लसामीन् ग्रुतदिलोल्ल ग्रजोवी भेल्लकयास मला ग्रड्वालिही फेनफ सिही वहो ग्रल्ल मेजाज ग्रहजे पजाह सलिल
ल ग्रजोवी कान ग्रह्ला ग्रञ्जलि सायन् भगे ग्रन्योकन ग्रह्लेही ॥ २० ॥ ग्रहमोपितयान्या वेत्तयेतदवस्थास्वरूपापेक्ष
णाद्योसो यदि लभते क्वाचिद्यचिततरांग चिते । २० ॥ ग्रमा खाग्रीज्य ग्रनेल्ल थितिदाल्ल भहस्मि पतिला हील्ल ग्रतिभा
यन् क्तहम मला समानीतग्रक्ता सामेन् २१ ॥ ग्रथवासा ग्रस्मात्कल्पनया वेद्यानां विभाग ग्रहस्वप्रकारेषु २१ ॥ लि
ग्रनहो पस्मा ग्रन्यकोन ग्रहरो मीस्मा यनभगे २२ । यस्मात्तेनयदि वास्यादतिचमेत्तस्माद्यदोचितम् २२ ॥ ग्रीन:
ग्रजोवीतिनाम्ना भेल्लकयास इति तदपेक्ष्य तत्रहपंक्ता ग्रड्वालिहीति व्याख्याने फेनफ चिहीति तद्दृत्तांनमपेक्ष्य स्वपार्श्वांतरेव वहो
स: ग्रहजेय: पजाय दिहू सलत्तो भवति लिल्ल ग्रजोवेति ग्रगे ग्रञ्जलीति प्रतिशोभन: ग्रन्यत् व्याख्यातप्रायं सर्वोन्यापेक्षाया यं स्थापेक्ष
येति द्वयोर्विशेष: । भवति चात्र । ग्रथमत्र संग्रह: ग्रस्यां च संगतो नास्ति फक्कि: काचन सा यथा जात्यदीनेहू सत्येन सर्वथा समयोतक:
तस्मात्त्वमीमवर्तित्वं कथ्यते समयोतक: सजातिदेशस्थांग भिन्न: स्वमरतोद्विधा इत्यस्य थाव्येधे: मोक्तो द्योतक: सोप्युज्ज्वल: वैषम्येना

वी॰ र॰ हा॰ २२

38

ष्मसोधीरेरसृष्टोसः समासतः २० ॥ अंमेति पर्यन्तैः यष्टुनाद्यं त्वारीज्यवाह्यात्पनेस्संनियमितात् इति तत्सकाशात् पत्तानन्तरजन्या
ह समानीतेति ष्पष्टस्वरूपक सामेन प्रकारेण २१ ॥ मकारान्तेवाह लिषन्नरहोइति लियस्मात् मनहोसत्येन पेमा अथवा मनयकोनस्मात्
ग्रहणेप्रतियमे सोम्मानस्मात् यन्भगेर्थेरुविन याहृशमाहेत्य तस्मादतियमम् अथवेनिवन्त्यमाणापेक्षयाविकल्पः । २२ ॥ गौअथ
वा प्रभेदृप्रतिशीतेमीन्हो उविनादितिमागवत् एवमुत्तरत्र । २३ । प्रप्र इतिचाथवा प्रऋनभप्रतिस्निग्ध मीन्होनस्मात् । २४ । पेभस
प्रतिहृत्वे । २५ । प्रकारोनिशायार्थोत्रबोध्यः एवमेवाधिक्ये भेदचतुष्टयं उभययोजनायां चामीषां भेदचतुष्टयं इतितथैवनिर्दिश

गोप्रभेदमीन्हो २२ । अथवानिशीतेनस्मात् २३ ॥ गोप्रऋनभमीन्हो २४ प्रतिस्निग्धंवातस्मात् २४ ॥ गोपेभसमीन्हो
वानिहृत्तंनस्मात् २५ ॥ गोप्रभेदप्रऋनभमीन्हो २६ उतातिशीतस्निग्धंनस्मात् २६ ॥ गोप्रभेदपेभसमीन्हो २७
अथवानिशीतहृत्तम् २७ ॥ गोप्रऋरुप्रऋभत् २८ अथवानियमेस्निग्धम् २८ । गोप्रकृरुपेभसमीन्हो २९ अथवाः
नियमेहृत्तम् ॥ २९ ॥

ति गोप्रभेदइतिप्रतिशीतस्निग्धं २९ ॥ गोइतिप्रतिशीतहृत्तं २७ ॥ गोइतिप्रतियमेस्निग्धम्
२८ । गोइतिप्रतियमेहृत्तं २९ ॥ उक्तांशिष्यबुद्धिगोचरीकर्तुमाह प्रलाइति प्रलेत्युपरिसमीलोलिति अधति पञ्च दिवाज्य मे
लापनप्रकारस्य इदंसंपन्नमितिनिशेषः तथाच यमेस्निग्धं यमेहृत्तं शीतस्निग्धं शीतहृत्तमिति तथाहि यदिदं मेज्जाज्य इतियोनके
गोणनयति हालिभेलफजे इत्यष्टविधेभ्यो बाह्यमस्ति तदपि चाष्टप्रकारेष्वेव निबद्धं ततत्र्याधिक्यभागिति तथाहि चत्वार एवके गे॰
क्रियिनोगुणाः सन्तिनचतेषां माः धिक्येन योनक संख्याधिक्यं जायतेत्यः ष्टविधत्वम् तथाच तत्रचत्वारो अक्षरद्वकेवल्येन गुणानां २२

केवला इति तानि चोद्दिष्टानि अतिशीतमित्यादिना चत्वारस्तु भरकभोमिश्राः नान्यपुद्दिष्टानि अतिशीतस्निग्धमित्यादिनेति योजना
यामपि चत्वार एवात्र भेदाः स्वरूपापन्नोरहू गणानामायांतिन संख्यामात्राधिक्यमिहोपयोगीति तथा च नान्योन्याविरुद्धयो योजनोपयो
गिनी यथा चर्मशीतयोरिति अनेन संख्याधिक्यं अत्रोपयोगाद्दर्शितमिति चरणां मिश्राणां यो हृत्तायामपि फलितं चत्वार इति केव
लाश्च चत्वार इत्यष्टौ अन्योन्ययोजनायां च शीतचर्मादिकां किरणं नाम परंतु पर्यवसितफलेऽत्र चिदेवावस्थितिः भवतीत्यष्टकनिय
मो चाल्प इति ध्येयं । अथैषां च विभागः सर्वप्राणप्राणिचराचराणां यथादिषु जगद्धितेषु पदार्थेषु बोध्यम् ज्ञानीतच यदिदं अनंतदेल्ल इ
ति नामवाचकं तद्वैयकल्पनया मनेकप्रदेशोपयोगमेति तत्रैकः प्रदेशः यत्र विपरीतगुणाः समानप्रमाणा भवंति यो सौ अनंतदेल्लि इत्युके

अल्लाम भीलेल्ल् यजूदिवाल्ल् ५० ॥ इत्यध्यामेलायनप्रकारस्य ॥ ५० ॥ इति श्रीवीरवैद्यरत्नहारे प्रथमभक्तौ
प्रथमभावे शुक्रनप्रत्योत्पतिनिरूपणम् ॥ प्रथमस्तु भावः संपूर्णमिति भद्रं नो स्वस्तनरामो ॥ गें ॥ १ ॥

क इति कथ्यते तथा त्वं च सत्येन सामप्यमेषामिति अस्मौ च तत्रापि विज्ञानपदवीमेतीत्युक्तं द्वितीयस्तु प्रदेशः यत्र अरकभूविषये अत्रापि
विषये सोऽप्येवं यो तकस्यावर्तते तत्राप्यसौ वर्तनामेतीति तृतीयः यत्र अत्र चिन्माणप्राणिविषये अनंतदेल्ल् समीपवर्तित्वं तत्राप्यसौ वर्तेना
मेति यथा त्वया तस्य सर्वांगापेक्षया अनंतदेल्लन इति चत्वारोऽत्र साम्योन्नम्यता विनश्यति चतुर्थो यदेश्वर्यं जठरग्रामे संहतेन स्वीकारितस्व
गुणे न कांचन पश्चात् स्वगुणव्यक्तिं करोति तद्यस्य विषय इति अद्दोपि अनंतदेल्ल् तथैत्यंनाप्यास्य नापि रोद्धं न स्वेरायं तत्र व्यक्तिं करोतीति
पंचमः यत्र स्थितः प्रमाणव्यंजनापेक्षावस्थापेक्षां वा करोति यथा देशाम भ्यगवावर्तिनः तत्र त्यावायथावावसेनाप्रज्ञाः इति देशकालापेक्ष

वी॰
र॰ हा॰
२२

यावित्तिदालक्षितोकम् इष्टदेशकालयोर्यस्य शैत्योस्यात्वेषणापेक्षा नास्ति तस्य योतकं यथितिदालिति अथोसोयस्य शीघ्रमेव चर्मे शीतेवा॰
प्रवेशं करोति । अत्रार्थः यथा सोऽचर्मप्रकृतिः स्यात्तदानास्य शैत्यं शीघ्रं प्रवेशं कुर्यात् यदि च शीघ्रं न स्यात् तदा नास्य चर्मे शीघ्रं प्रवेशं कुर्या
त् इत्य सौख्यतदेलेव ॥ इति समासोयं प्रथमो भावः ॥ १ ॥ भवति चात्र । चत्वारोऽत्र गुणास्तेषां प्रत्येकाधिकतोऽथवा उभयाधि
क्यतो ग्रामी ज्ञेयाः सङ्ख्याविचक्षणैः यत्कोच शीतचर्मादिक क्लिरस्य फलेप्सुनः नविरुद्धः स्थितिः शीतचर्मवस्त्र नयत्ज्यते प्राणप्राणि
चराचरत्वगुणोऽथवादिषु पदार्थेषु भुवनगतेषु विवेकिभिस्तेषामभक्तिर्गाविलेषु सपथयोतकोवर्ण्यैनीतः शोढोपयोगिनाम् मानसाम्या
त्सौष्ठवतः सामीप्यास्तु विवर्ततः अनपेत्यादथावेशात्क्षीघ्रं शैत्योस्तयोर्द्वयोः विपरीता गुणा यत्र सममाना भवंति हि कल्पनामात्रसारो
यं सत्येन समयोतकः १ १ ॥ यत्रापि सौष्ठवं तस्य योतकस्य भवेदलम् दोषैस्तैरपतत्रापि वर्तते समयोतकः २ । समीप्यवर्तिता
प्यस्य भवेद्यत्र चराचरे तत्राप्य सौत्वधियथा चत्गुणसाम्यधावते । ३ । योज्ञाकत्दूरोस्थेन विज्ञानेन निजात्मना व्याप्तिं याति गुणै
स्तत्र समयोतकता मता ४ । समदेशोऽथकालेवाव्यञ्जनेवाञ्जकेनयः अपेक्षनप्रभावेवंदेशाकालव्यपेक्षया ५ । शैत्यं वाप्यौष्ण्यमे
वाप्रवेशोयेन तथैवसः तथावेशात्तयोस्तस्य तोस्य शैत्येयतः स्फुटेऽति ६ ॥ इति भावः प्रथमोयं कैवल्ये योजने च भक्तानाम् भक्ता
गुणास्तु तेषां योफक्लिष्टाज्ञाः समासतोऽयत्र ॥ ॥ इति श्री वीरवेश्वर रत्नहारे प्रथमभक्तौ भक्तनक्षणान्तयोतकनिरूपणे प्रथमो भावः
संपूर्णः ॥ १ ॥ समासस्त्वयं प्रथमो भावः शिवाया रुनोनित्यम् ॥ ॥ ॥ ॐ ॥ श्रीः ॥ ॥

ॐ॰
२२

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ द्वितीयो भावः ॥ अल् इत्यारभ्य मानीति द्वितीयः फसल् इति भावः फ इत्यन्ते तत्स्वरूपनिरूपणार्थमिति याव
त् अकुलात् इति धातूनां स्वलक्षणमकुलात् इति बहुवचनेन धातवः कथ्यमाना अकुलात् शब्दवाच्या इत्यर्थः नन्वाद्यावपि चेतना शब्दा
इत्यादिना धातवप्रबोधिता इतीह किं नाम धातुत्वमित्यत्राह अल् हल् इति हल्लत्वं नाम ज्येस्मोन् इति तत्स्मृतेस्तन्नाम तत्त्वं च पारिक्किन् पारि
माणत्वं रत्नभोन् इति द्विरर्थं तत्त्वात् भेल फालिति बोध्यं तत्त्वं च वक्तव्या बहिर्भेतेति यावत् न सृष्टिमात्रत्वेति यावत् रत्नोभन् इति स्वे
ष्टगुणानाम रत्नभ् इति च द्विरर्थवस्तुनामेति ध्येयं एवं तत्रापि गुणा इत्यनाम विशेषो बोध्यः मध्यालोन् इति स्ववर्णयोगे इत्यं च द्विरर्थेषु
तेचेति फलितं तत्र च धातुसामान्य लक्षणं न्यायादस्य चतुर्धा तत्त्वमिदं लक्षणं इति स्थिते स्वधातो मध्यालत्वे पि तन्त्रचाभिधाने रत्नस्वमादेन १

ॐ अल्फसलोल् मानीफेल् अकुलात् १ । अथ भावो द्वितीयो धातव १ ॥ अल् हल् ज्येस्मोन् रत्नभोन्
मध्यालोन् यीलहय्येल् पले हेल् गजाभ्रवलन् २ ॥ तत्त्वस्मृतिः स्विर्थेषु तानस्यात्पत्यो ककल्यमतस्य २

द्विरस्त्वात्कथ्यमिति तत्समानलक्षणमिदं तस्यादितिभेल् फालितिमध्येपितं बाह्याकारेणेदं विशेषणाद्वयं न प्रतरंतत इति । अथैतत् त्य
त्रिप्रकारमाह । यीलहय्येलिति यीलहय्येल् व्याप्यं भवति पलेहेत इत्यत्र गजा इति च तत्त्वविधं भवत्व अवल इति प्रथमं यत्किंचिद्
कं तदादावनेनैव हल्लेन व्याप्येतं विनिमितं भवतीति कोर्थः यत्कंचिद् विनिमितं भवतीति तत्त्वायमर्थः यत्किंचिद्व्यादिभक्तं तत्स्वा थेभ
कारणं प्राप्नोति तत्र प्राप्यस्वकीयं स्वगुणफलक्रमाकारं विहाय सोरतितत्त्वध्यमिति अन्यमाकारमन्यगुणफलक्रमादत्ते इति यदुत्पीवल्ला
अकुलानो धातव इति स च धातुत्वात् त्रिप्रकारो मयात्रैव विस्तरेण निरूप्यते यथा गुणेन मयाज्ञपसहम इतिस्मृतं रत्नभ इति द्विरर्थकथ्यते

वी॰ ह्रा॰ २८

34

उभयोस्थानयोर्लक्षणमुक्तमेवमप्रथमभावोऽस्तीतितत्त्रनर्लक्षणीयं शिष्यते सयाल इति किमुच्यते इति तल्लक्षणीयं वर्ततेसयालनाम तद्वक्तव्य
स्यावयवलेशाज्योज्यव् इति इवणशीला अधोनमनशीलाइतियावत् तत्रचनेदं नियतं यत् उक्तं सयाल इति नास्निग्धमेव तत् एवेति यतः
सिकताअपि अधोनमनशीला नचैताः स्निग्धा अतिरूक्षत्वात् नचापीदं नियतं यत्स्निग्धं तत्सयालं इत्थंवोक्तमनशीलमिति यतः पवनः स्नि
ग्धोपि न सयालं उक्तमधोगमनशीलं नभवतीति यत एतदव्यवापोदेशानमनोत्कत्वादुच्यते इति नरतोभत सयालं नापि सयाल रतोभत
इति यत्तु केचित् सयाल इति अतिस्निग्धमिति लक्षितं तत्तस्थानावरतभ इति स्याप्यं इति स्याप्यं तन्मिथ्या स्नेहस्याप्यत्रेभल फालेनैव सिद्धेः
अतिस्निग्धस्याप्तिः केवलं कथ्यते यस्तु केवलं रतभ एवात्रोक्तं किमर्थं भेलफाल इति समर्पितमित्याक्षेपः तत्र विशेषितं स्निग्धत्वं भेलफा
ल इत्यनेन तत्र च बहिराक्रान्त्यैव स्निग्धत्वं यथा स्यादित्यभिप्रायः तथा च सफरादपि नं मोदादुच स्थीथान् रस्ति अनयोर्हि संदेहः स्यात् तथा
चयग्धत्र भेलफाल इति विशेषणे न दीयते तस्य चोभयोरतोभ अभावात् नात्राधूलत्वं धातुत्वं स्यादिति अत्र च रतोभत्वमुक्तमेवास्माभिः
न भेलुऊवाह इत्येणोक्तं शाकिन्रूपेणनोक्तं अपितु समर्पितेन नभेलफालरूपेणैवोक्तम् तत्र च बाह्याकारेचलणीमपिस्त्येवतदूति तथाज्य
रूमइत्युक्तं तत्रानेनोक्तेन सर्वमूर्तैरनिव्याप्तिरतोभत इति विशेषणे मांसास्थिकर्णनासाच मन्यादिनिरासार्थम् सयाल इति विशेषणेन च
मज्जादिनिरासः नद्यसोस्पन्दनीत्यभयविशेषणेन अत्राक्षिपति ज्यसीतिज्योज्याज्म इति चक फद्वयं यद्यन्नवज्जिकर्त्रं सोधकाचाभिधेतत्रनाने
नलक्षणेनसिद्धिः सथाकाचयोः स्नेहेनडुत्यभावादिति अत्रोच्यते स्थापितमनयोरस्माभिरिदमभिधानं परं तद्यन स्तुत्यादिना पाकेनापित
वर्णेनेतिनाख्याभिः अन्यच्चानेनेष्टं यदि कश्चिद्धातुः किकारेणनेषिद्धं प्राप्नोति यद्येमपद्यधातवः शिलाशर्करादयोपि भवन्ति तत्रैतद्वयं यदि नस्यात् ॐ॰
भवति तत्र किमनेन धातुस्वरूपावष्टंभेनैव तत्तद्वयस्मात् रूपत्वात् । यीरलहृयल एलैहल गजाइत्यनेन च केलोमनाम पाकनिरासः तथा

थं पुनरारंभः इति चेत् श्रूयतां बुधाः । प्राचीनैर्धातुशब्दोऽयं प्रकृतौ विकृतावपि संकेतितो गुणाव्यक्ते तत्त्वं तत्र निशम्यताम् । भूतानि धातवस्तेषां
गुणाः सत्त्वाद्यास्तमादयः । तथा श्लेष्मादयस्त्वपि धातवः संप्रकीर्तिताः । भूतानि प्रकृतिस्तत्र पुरुषः प्रकृतिः पुमान् । त्रयोऽन्ये विकृतिस्त
त्र श्लेष्माद्याश्च समे मताः । चत्वारोऽमी पुनारक्तमांसश्लेष्मास्थितात्मया वाय्वग्निजलभूम्यात्मविकाराश्च धातवः । इति तन्निर्भूम्यामप्रोच स्नेहः
कथमिदं पुनः विशेषेणोभयं साम्यादित्सद्वाक्यं गंहयं यन्त्राविदं समाभाति नान्तरेणातिलक्षणम् । शरीरधारणाद्देषां विकृतिर्द्विविधा
तता ग्रन्थार्थवना भक्ष्यं चतुर्धाप्येवमेतदं उक्तिस्त्वगुणाकारं परं तद्ज्ञानवो मताः । षड्विधं त्वत्र पुनर्भक्ष्यस्योक्तं यदत्र नानता । द्वयोरि
निचतत्वं हि गात्रीभवनमिष्यते । तथाच । आहार्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं तथैव च लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु भक्ष्यं मोदक
शल्कादि भोज्यं सूपौदनादिकं चर्व्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते चूष्यमाम्रफलं त्वादि पीयं यत्पीयते च तत् तत्रान्यत्तु भवं नात्र
पस्कारकतानयोः इति स्तदंगलेशानामधोन मनशीलता वालुकास्त्वप्यसौ तेन कथितास्नेहरूपकल्पना अस्ति स्निग्धसुपवनोनाधोन
मनशीलवान् अगनार्थेनयातस्माद् इति रुक्तेति निश्चयः उक्तं च धातवोऽनेन तत्पदं प्राप्योच्छलद्दृगात् अन्यथाभावमापन्नं इतः स्निग्धं च तेम
ताः तथाभावसमापन्नो इति स्नेहो निरीक्षणात् । पश्चांच तर्णामप्येतल्लक्षणानुगतिः स्फुटा । त्वङ्मांसमज्जामेदोऽस्थिशुक्राण्यपि च धात
वः । कर्णानासादयस्त्वेषां नान्तर्भावोऽत्र पर्वहि इत्यभवात्कानि पश्येऽस्नेहाभावात्तथा मरे पञ्चा वा स्युरितितेयं मूर्तत्वेपि विचक्षणाः । इत्यस्त्व
क्विन्नकफभूधातवो मी तथाविधाः । वाय्वग्निजलभूमात्राजाता देहस्थिता मताः । स नेतथावनेवाप्सुरक्तीभूतः प्रचक्ष्यते समवाहित
यान्योन्यं सृष्टोऽसौ जीवसंज्ञकः । यातः पित्तकफश्चेति शरीरास्थितिहेतवः । रसस्याउद्रेकतो दोषा धातुनाश्लेष्माश्च धातवः । अस्त्वन्त्रसाम
मेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धारणात् देहस्य धातवः सप्त भूतानि विकृतिर्मता वातापित्तात्कफाश्चापि रक्ताद्येकतः स्फुटं आमयाविर्भ

वी. भवान्नूनं धातवस्तद्यथेरिताः तद्रूमे द्रवणाद्वेषा इति शास्त्रविदां मतं उत्पत्तिरेषां च यथोपयोगं वर्ण्यतेऽतः सोऽधकाचाभिधं भाविक१
र.हा. फोभयमिहास्तियत् तयोस्सुवर्णमात्रेणतत्वान्नोलक्षणसुतिः निविडाश्चेदिमेजाता विह्वलत्वावान्ययोगतः शिलावज्जत्रमास्त्वेत१
३५ त्सर्गौचित्यनिरूपणात् भक्तास्सद्गतानस्यविकारोपिगुणाभिदा तथाहतनाचकालिल्यं केवलं विकृतिर्मता । गुणाभिदेतिजामस्य
35 योते । ग्राकृष्ययत्कृतासारेतघटांतसमंततः श्रासफालिनगुणोभिन्नास्तद्रूमेधातवोमलाः द्रवद्भिवमनादोनकालिल्येपिस्वरूपभा
क् तस्माद्भक्तास्यदोष्यस्यनथाह्यत्वमिनिश्चितिः भक्तानयपरिणामत्वादेषामानीयगामिता नाशकत्वाभावकत्वेनपरंतस्यानिमित्तता
मोससारस्तरादीनांतथात्वेपिनधातुता भक्त्यभावादमीषांचभक्तोनत्रास्त्यवेदिता । अत्रेनामबकू क्रियाऽनुगमनाद्भक्ताशयाऽस्थिते
सारं तत्रसमर्थ्यतत्वचनतोदेहेनसंगच्छते स्निग्धास्निग्धतयाद्विधेदस्त्रदितं तत्राद्यमत्राक्तानित्यागान्मोसरतामिवागतमनोगाढीभवत्व
जसा । अत्रद्रुतिपाकास्यदात् शस्निग्धं च तथाह्रतस्त्विरतया भक्त्यायमुक्तं बुधैराकारादथशक्तिनस्तु तदिदमत्रद्विधासंमता अग्रा
मोनदिदंद्विधापुनरपिसामीप्यदूरात्वतः शक्त्यैतवत्राद्यमनंतरंदितं भक्ताधिकं स्त्रीरिभिः । द्वितीयस्निग्धता चैवांतिकशक्त्याख्यमी
रिते तत्वेनातिविरोणतज्ञा वलयं भवेयतः आत्ययोनत्रवद्व्यनज्ञेयमंतिकशाक्यदः अग्रायन्मन्मेनस्यवतस्वज्ञदिशाःस्थिताः वन्द्य
तेताःस्ववेलायांमोन्मत्व्यामितिचाप्यथः द्वितीयस्निग्धतामात्रेनासावगं च धातवः भट्यामामोकफोरतं दाहयेषांमतोसितः मध्ये
परोतराभावादौऽत्याज्ञानतानयोः अनयोर्धीततापन्नोधातवोत्रमतोमताः दाहगेल्पात्रसारेणगाढतत्रतनामता नभस्मीभवतेवा गं.
नविवेकादौनयेत्तणात् इति स्निग्धद्रुतस्यास्यमृधातोरुपलंभनात् सर्वेप्यमीत्रुधेर्मृसाद्रुताः स्निग्धास्तुधातवः इत्याश्र्यंवनादृष्टपा ३५
माणवलधीधनाः निरामनोस्त्रनिमतद्दष्टादृष्टबलोद्धतं । सामसंत्यमक्तनिर्येयागणागतंत्वामेवनेषांरजःसत्वंचापिनमोनिजंमजतते

हि ईरलाल्पमल्पघरस्मुक्तं अस्मोचद्विधाएकोविकारोपि गुणाभिन्नः द्वितीये विकारेकोपि पिनभिन्नः तत्राद्यो भक्तास्यदे द्वितीयो यक्षुति आ
द्यःकेलोम् कालिलस्मुच्यते उज्वलनामात्रमितियावत् द्वितीयःकेमोम् इति विकृतमिति यदस्यभक्तास्यदोक्तं सारयक्षुताकर्षणा।
दावाग्रहीतं तदेवसमंतादास्फालितं गृहीतस्वसारं धावतइति । अत्रादिपति भक्तास्यदो विकृतमपि सोरतिनवष्यएवेति नखलुप
त्यजतेति कथितं ततस्तु विकृतं चेत्कथं न भिन्नमिति अत्रोच्यते वांतं तत्कालेनभिन्नं अत्रभूयतेइति यदितत्रापि भिन्नं स्यात् तदाभिन्नमत्र
भूयतेति वांतं हि तत्स्वयमेव नतदतिक्रांतमिति ततश्च केलोम् अस्ति धातुत्वान्नियोगंपरंतत्पुरं केमोम् पुनस्तत्त्वान्नियोगमतिकमि
ति । अत्रपुनराक्षेपः सरामोसरसारोभ्यामिदं लक्षणमतिव्याप्तमिति सत्यं परंतुभक्तस्य भक्तस्येदं लक्षणं गजा अवलक्षुक्तत्वात्
न पुनरभक्तस्य माणिकस्यस्य धातुत्वं चास्मदभिमतं भक्तपरिणामइति भक्तोचानयोरपि स्वात्रतृष्णएव मेवदर्शनेति ध्येयं गजेस्तुक्तं किं
नाम तत्त्वमित्याह अत्रं नाम तत्त्वतादृशं च तत् यस्य स्वभावोयं प्राणिनांप्राकाशयं प्राप्यानेकक्रियापरोरनेकरसपरिणामेन तत्रतत्रसा
रं दृत्वा पश्चाच्छरीरेण सह संगच्छते पानीयं च भक्तत्वान्नि भिन्नमात्रत्वान्नान्नम् तत्प्राणसहाय्यकहितस्मृतत्वं तथाच चिकित्सायां
चिकित्सके रर्थहृदयमस्य गजाहस्वान्नस्य व्यवस्थापितं एकोज्यस्तूम् रतमस्य स्निग्धस्तुत्तं व क्षत्रः सोरत गजायी विहाय्यान्नाकृतिं त्यक्त्वा
यवरसाकृतिं स्वादाय सोरतिअज्ञो वीप्रामिरंगाकृतिधारणं यदंगप्राप्नोति तत्तदाकृतिं स्वीकरोतीति एतच्च गजान्नं गजायिभेल् पयालि
ति वास्याकृतियक्तमितियावत् द्वितीयं त्रूस्तूम् भेल्लुजुवाइति अनेकक्रियापरिणामो विलम्बभाक् अन्तरेवणान्निर्हारेणयदवतिष्ठ
ते यदंत्वनेकपानपरिणामं प्राप्य यज्ञोजविभदन् भवति शरीरसंक्रांतिं भवति यथायवसत्क्वादि अनेनैव हृष्टांतेन यत्समीपप्रामेतत्प्रा
धमं यच्चानेकक्रिया परिणामेन तत्प्राभियोग्यं तद्द्वितीयं इति गजायभेल्लुजुवाइतिकथितं अस्यचात्रस्यावस्थाद्वयमेकासमीपवर्तिनी

वी॰ यास्योविभज्यते यासोगजायभेल् जवतेल्करेभट्टतिकथ्यते करीभट्टतिसमीपाख्या तच्चकोदृशमित्याह यस्योदाहरणं स्थूल्लोधातवः
र॰ हृ॰ किंविदतोभति सानीतिचेति सानीतिद्वितीयः यतइदमनति चिरेणैवभदन् लग्नभवति शरीरसंश्लिष्टेजायतेइति ११ ॥ द्वितीयः ग
३६ जायभेल् जवतेल् भर्यादिति भर्यादीनिहराख्या भक्तास्यमांसादीति अत्रचास्तिगजायीत्वमन्नत्वमितियावत् परंतत्तन्नदवांतरपरिणा
मेणेति इत्यंचयत्वागृहिष्ट यीस्तिहृथ्यल् पलेहेल्लगजेति तत्राभिमतमिदं द्वितीयमेव पतदेवान्नंहि भोजनात्प्रभृति शुक्लमापणादाः
रभ्य शरीरापत्तिपर्यंतं चतुरवस्थामाप्नोति नास्त्वसमनंतरमेववक्ष्यामइति अवलन्इति विशेषणं रतोभति सानीयनिरासार्थम् यदी
दं विशेषणं नस्यात्तदेदं द्वितीयमपिचाज्ञोत्याप्यमेकंस्यात् तर्हि येभागर्कादयो पित्तभेश्रत् इतिनैसर्गिकसर्गपरिवाराः समग्राणितास्तत्रा
ष्टगणानापिभवेत् इतितत्तत्पभावात्सवान्तरादेशवेयमिति । अत्राक्षेपः अवलइत्युक्तेनतत्रभवन्मतेभावि भल्लगमस्यलोहितं भत्याप्रासो(
जायतेइति तत्रचप्रथममितिकथनात्तारित स्थूलत्वंजायते नेदथातव्यपदेशंभजते तथामीषांचतुर्णां ह्रराग्न् अतिशयदाहेन सेधापि
स्थूलत्वे भूधातुभवतीति पतच्चानयोकानयोकानधातुव्यपदेशार्हभवतिइति अत्रसमाधाने अत्रोच्यतेसत्यं अवलपदंप्रथमनवाचकं न
त्वचतत्वं यत्रमध्येन्याक्किंचन नजायतेप्रथममेवेदंगणाव्यत्ययितं जायतेकोपियितानांतरफलं जायतेइत्यनयोरपि केलोसतपवोत्पत्तिः
इतिनप्राथम्यमस्यहीयते अतस्त्वेतद्वयस्थूलत्वोत्पत्तावनयोरपि अन्नत्वेगजाह्वत्वमितिध्येयं उक्तमत्रभवता चतुर्णांदाहेसोदायिस्थूलत्व
इति विशेषितेचास्निग्धं सत्याल्इतितत्रकथमुत्पत्तिः अत्रोच्यते सत्यंह्रराग्न् अतिशयेनासौभस्मीभवति नदाहेनभस्मीभवन् अत्राः
भिमते अपितु विकारापन्नापागाढत्वेनेति वमनरेचनादिनातस्यैवबहिर्निस्सारणात् नभस्मात्वदाहइत्याशयः ह्रराग्न् अत्रसारेणैवचाः गे॰
स्यगाढता गाढतरताच याहशोदाहः नाहत्वातस्योनिसर्वंनिवेद्य । भवतिचात्र । धातवस्त्वेतनाष्टाइतिस्थापितमादितः किम

कर्मैवमत्वापि ते वातः पित्तमयो कफस्त्रय इमे तत्तन्मया बिभ्रते सूक्ष्मादानविसर्गतो जगदिदं वातार्कचंद्रा यथा । अत्रार्थः यथा गुणा विभा
गः प्रकृतिमायेति मलया देहे कथ्यते सर्गाद्योनकृद्वेच तेषां गुणानां व्यासे विस्तारे विभागे रजः सत्त्वं तमश्चेति गुणत्रयं नितरां कर्मप्रकृत
ते प्रकर्षेण स्वात्मरूपेण चलनप्रकाशावरणलक्षणं कुरुते इति विस्वरूपेण गुणत्रयेणान्योन्यावष्टंभनस्वभावेन कृतास्थिति जगद्यथा
विभातीत्यर्थः एवमन्योन्यसहायेनात्रापि शरीरे तद्वत् जगत्स्थितिकारकत्वेन प्रसिद्धा वातः पवनधातुः पित्तं तेजोधातुः कफश्च जलधा
त्वादिति निजं कर्म चलनप्रकाशावरणलक्षणं कर्मजवंतीति तत्र वातस्य चलनं पित्तं प्रकाशं कफश्चावरणमिति यत एतेतन्मया रजः सत्त्व
तमोमयाः तन्मयत्वाच्च तद्गुणास्तत्क्रियाकारिणश्चेति । तथाच । रजोगुणमयो वायुः पित्तं सत्त्वमयं स्थितं तमोगुणात्मकश्चापि
कफो धीरैरुदाहृतः लघुः शीतश्च वातोऽचलः सूक्ष्मो पित्तमीरितं गुरुः शीतः कफश्चापि विज्ञेयो गुणतो विनीति सिद्धमर्थं व्यनक्ति बिभ्रत इ
ति इदं जगद्रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्यसप्तधातुमयं सूक्ष्मादानविसर्गतो बिभ्रते तत्र सूक्ष्मः शीतोष्णादीनां विविधप्रकारेण र
भेदेन आदानविसर्गौ च बलस्य तत्रादानं तत्रतत्रावष्टंभनं विसर्गस्तत्रतत्र स्थाने प्रेषणम् इत्येवं स्वस्वक्रियाभिः बिभ्रते धारयंति पोषयंति अप्रा
प्तं प्रापयंति प्राप्तं च पोषयंतीति तत्र वायुः सूक्ष्मेण पित्तमादानेन कफश्च विसर्गेणेति क्रमः । अत्र दृष्टांतः वातेति । अत्रापि वातः शैत्योष्ण्यचा
लनेन अर्कः आदानेन चंद्रश्च दानेन अन्नपानस्येति शेषः वातो स्पष्टं तं चालयति सूर्यस्तद्रश्मिनाड्याख्यनाडीभिस्तदादत्ते तत्र तत्र संबंधं करोति चन्द्र
स्तु तदाप्ते तदेव स्वस्वात्मगुणेन तत्रतत्र स्थाने पयतीति । तथाच सुश्रुतः । विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा धारयंति जग
द्देहं कफपित्तानिलास्तथेति यथा च स्वभावस्थितानाममीषां स्वस्वकर्मणा जगत्स्थितिः स्वस्था जायते मनागपि च विप्लवे उःस्था जा
यते तथामीषामपीयं शरीरस्थितिरिति बिभ्रत इति बहुवचनेन सूचितं कर्मैव मत्वेकमस्त्वमीषां जगत्स्थितिस्तु स्वस्वक्रियातद्गुणास्ता

वी॰ मस्येनैवेति । तथाच । वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्धयन्ति चेति अत्र घ्नन्तीति तन्नज्ञातहृ
र॰सू॰ निलक्षणो वातो बोध्यः हिंसात्मकगणपठितकारेण बोध्या । तथाचोक्तं भावप्रकाशमिश्रेण । कुपावस्थामितापत्ते भिन्नो देहस्य संशयमि
२७ ति १ ॥ ते दोषास्तु मलास्तु धातवइति हृन्नाभिमध्यस्थिताः प्राधान्यादथ तेषूर्ध्वकलनामाश्रित्य तत्राश्रयः मुख्यः स्थानक्रियाभिदा
पुनरमी मोक्षातुर्थैः पंचधा पित्तोष्माख्यस्तत्र पाकाय उदितो वैश्वानरः सर्वगः । तेमी वातपित्तकफा दोषा इति कथ्यन्ते दूषयन्ति विकृतैर्नैरभि
धीत्वादयइति स्मृत्यन्तरा । तथाच धातवस्तु मलास्त्वापि दुष्यन्तोऽभिहितास्ततः वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृता इति मलाइति १
प्रन्वर्थयोगान्मला इत्यपि कथ्यन्ते । तथाच सुश्रुतः । मलास्तु ते रसादीनां मलिनीकरणान्मता इति धातवइति प्राग्बद्धात्तनाम्नापिक
थ्यन्ते । तथाच । ते धातवोपि विकृत्यपि रोगदिना देहधारणादिति हृदिति सर्वत्र क्रियोपलंभात् सर्वव्यापिनोपि संत इमे प्राधान्यात् हृन्नाभ्य
तरप्रवस्तुत्वस्थानाधिष्ठाना बोध्यास्तत्रैव हि प्रायेणान्नरसादिसारासारभागविभागकरणोपयोगादित्याशयः सर्वव्यापित्वं च प्राधा
न्यादिस्तत्र क्रियाश्रयानिति तत्राप्यवान्तरविभागमाह अथ परीति क्रमेणाधो वातः मध्ये पित्तमुपरि कफमिति तत्र कफाग्निं वातचालनपित्त
पाकेन तन्नउचितं करोतीत्याशयः अथवा धइति समन्तात्कलनं यानकलनो स्मा तथाच तस्यान्नामेत्तयाकफस्योर्ध्वताख्यादितोस्मा इत्य
चोते वातो मध्ये पित्तं प्रादौ कफ इति समन्तात्स्वामिस्तु चनेन फलतो न भेद इति सूचितं । तथाच वाग्भटः । ते व्यापिनोपि हृन्नाभ्योरधो
मध्योर्ध्वसंश्रयाः त्रयोह्नोरात्रभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमादिति समानेप्यपि दोषत्वे वातस्य विशेषमाह तत्रेति आशुगो वातस्तत्र तेषु ओं॰
त्रिषु मध्ये मुख्य इति तदुत्यापकत्वात्प्रधानं ज्ञेयः तथाच दृष्टान्तेजसा यकृत्ः शीतस्तु सोमसंश्रयात् विभागकरणाद्वायुः प्रधानं २७
दोषसंग्रहमिति । स्थानेति पुनः पञ्चान्तरे तु थैर्विशेषहेतोरमी वातपित्तकफाख्यास्त्रयो धातवः स्थानक्रियाभिदास्तु पंचधा पंचप्रकाराः

प्रोक्ताः तेषु नेषु स्थानेषु नयानया क्रियया भिद्यन्ते तत्र स्थानभेदेन भेदे सत्यपि न नामानन्त्यं मध्योर्ध्वाधारस्थितिस्तद्वदिति क्रियाभेदेन
सति तत्र क्रियया तत्तन्नामाभिः पित्तं भवतीत्यर्थः तत्रादौ नामानि उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान एव च व्यानश्चेतानि नामानि वायोः
कर्मप्रभेदतः । अथ पित्तनामानि । पाचकं रंजकं चापि साधकालोचके तथा भ्राजकं चेति पित्तस्य नामानि कर्मभेदतः । अथ कफ
नामानि । कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलंबनः रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः ॥ अथ स्थानानि । तत्रादौ वातस्य ।
कंठे हृदि तथाधस्तात्कोष्ठे चैव तथाशये सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् । अथ पित्तस्य । आमाशये यकृत्प्लीह्नोर्हृदये ।
लोचनोभये त्वचि सर्वशरीरस्य पित्तं निवसति क्रमात् ॥ अथ कफस्य । आमाशये च हृदये कंठे शिरसि संधिषु स्थानेषु श्लेष्मणस्तस्मा
णां श्लेष्मा निवसत्यत्र क्रमादिति । अथ वैषां कर्माणि । उदानो नाम यस्तूर्ध्वमुपैति पवनोत्तमः तेन भाषितगीतादि प्रवृत्तिः कुपितस्तु सः
ऊर्ध्वजत्रुगतान्रोगान्करोति विशेषतः १ । स वायुः प्राणनामा यो मुखगस्तानि देहधृक् सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलं
बते प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान्गदान् २ ॥ आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसंगतः सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्वि
विनक्ति हि । तज्जानानि अन्नजान् समलम्ब्रादीन्विशेषान्विविनक्ति पृथक्करोतीत्यर्थः सदुष्टो वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान्करोत्यः
पि ३ । पक्वाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययं समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्तवान्यधः क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्घोरान्बस्तिगुदाश्रया
न् शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानसमुद्भवान् ४ ॥ कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पंचधा चेष्टयत्यः
पि । गतिप्रसारणाक्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन्प्रतिबद्धाः शरीरिणां प्रस्पन्दनं चोद्वहनं सरणं च विवेचनं
धारणं चेति पंचैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्वतः क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्प्रायशः सर्वदेहगान् ५ ॥ अथ पित्तकर्माणि । पाचकं पचते ।

गो॰ वीझ॰ २५ भुक्तमात्रमपानयापरमप्यपि अतउक्तानि पित्तस्थानानि स्वस्वकर्मणा तच्चैतत्पञ्चधा पित्तं शोषाग्निबलवर्धनं रसमूत्रपुरीषाणि विवेचयति।
निःशेषाः तथोहि कृशान्नसारेणवह्निपाचकमित्यपि तत्रामाशय इति स्थानग्रहणमुपलक्षणं पक्वाशयस्यापि आमाशयपक्वाशयमध्यस्थं
हि तत् तच्चभुक्तं षड्विधमाहारं पचते विपरिणमयति आत्मशक्त्येति अपराण्येतदतिरिक्तानि यानि रंजकादीनि पित्तानि चान्युक्तानि तथा
38 हि तत्रामाशयस्थमेवाशक्त्या रंजनं हृदयस्य कफतमोपनोदनं दृष्टिग्रहणाभ्यंगालेपनादिगतप्रभाप्रकाशनादि कर्मणा परिपित्तानामनुग्र
हं करोतीति शेषाण्यपि पित्तस्थानानि चयकृत्प्लीहादीनि भागेन गत्वा तत्र रसरंजनादिकर्माभिरूपकरोतीत्यर्थः तथाग्निबलवर्धनमि
ति अग्नयः पृथिव्यादिमहाभूतगताः ऊष्माणस्तेषां च बलवर्धनमुत्तेजनाकारकं पृथिव्यादिमहाभूतमयदोषधातुमलादिगतोष्मरूपा
पाग्न्युत्तेजकमितिभावः। तथा च चरकस्मृतिः। भौमाप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसा इति। वाग्भटश्च। दोषधातुमलादी
नामूष्मेत्यात्रेयशासनमिति एषामूष्मैवाग्निरित्यर्थः स्वतः संभविनोऽपि बलस्य तत्त्वेन वृद्धिरित्यत्र दृष्टान्तयति च यथा सूर्यस्यापि
तानि रत्नानि खद्योतवद्दहरभास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा हरप्रकाशकानि भवंति तथामाशयस्य पाचकाग्नितेजसा सर्वेऽग्नयो बलि
नो भवन्तीति। वाग्भटश्च। अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिको मतः तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मका इति इत्यमाशयस्यत्र
एवपित्तसंनिधिनान्यपित्ताग्निबलोत्तेजना जायत इति सिद्धं। अत्र विकल्पयतीति अग्न्याशयस्थोऽस्त्वन्यत् तत्र पित्तमन्यदन्योऽग्निरित्याधाराधेय
कथनात्समायाति वदंति च पित्तमेवाग्निरिति तथा चोभयोरभेदवादिन आहुः न खल्वपित्तस्योष्मादिगुणादाहारपाकरंजनदर्शनादिक
र्मणां अन्योऽग्निर्नामकश्चिदित्यग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थानसंक्रमणात्पाचकादिसंज्ञेति तत्रोभयोर्भेदपक्षमाश्रित्य सिद्धान्तयति पित्तोष्मेति गो॰
तथा च भेदयाति तत्र समर्थयति अभेदे अग्न्याशयस्येति आधारप्रधानो निर्देशो न कथ्यत इति कुत्र साधनमुभयोर्भेदे तथाहुत्ते पित्तस्याशान्न २५

मग्नेर्दीपनमिति मत्स्याः पित्तं मन्दं वर्धतीति नाग्निदीप्तिमिरुक्तस्त्वन्तर इति तथा पित्ताधिकाग्नेस्त्वाण्णाग्नेरिति च तथा च समदोषः समाग्निश्चेति क्रिया
व्यपदेशभेदो भेदमेवोभयोः साधयति उक्तं च स्वरूपेणाप्यनयोर्भेदः इव स्निग्धमथो गन्धं च पित्तं वह्निरतोऽन्यथेति पित्ताख्या पित्तस्य तदाख्य
धौतद्रव्याशङ्कः शक्तिमान् स्वयमन्नपाचनः वैश्वानरो जाठराग्निरुच्यते स च सर्वगः स्रोतोधमनीमार्गेण सर्वत्र गत्वा स्वां क्रियां करोतीति
शक्तोऽप्यसावग्निः सततं पित्ताधिष्ठान इति बोध्यं इति पित्तोऽस्मिन्नेकोऽग्निरिति यत्तूक्तं इत्ययं पित्तस्य शमनमग्नेर्दीपनमिति तथा मत्स्याः
पित्तं मन्दं वर्धतीति नाग्निदीप्तिमुक्तस्त्वन्तर इति तत्र ब्रूमोऽतिः परमार्थतो विवक्षिता स्वल्पादिभक्षणानन्तरं बल्ये बहिरापातमात्रेण पित्तोऽस्मिन्नेकोऽत्य
न्तानियतं तद्वचनं तत्र दानरसप्रसारो ऽस्मिन्नेकान्ततोऽनियतं तथा चान्तरसारपित्तोऽस्मिन्नेके युतस्याग्निदीपन प्रविततमेव तदधिष्ठानत्वात्तस्य मत्स्या इति
चाभासमात्ररोचकेण तन्नित्यमप्यापर्वतेति तत्वान्तरत्वेनेति नाग्निदीपनो विरोधीनि पित्ताधिकाग्नेस्त्वाण्णेत्यवेसिद्धं । तथा चोक्तं तन्त्रान्त
रे । अग्निभिन्नगुणोऽर्थक्तः पित्तं भिन्नगुणं तथा इव स्निग्धमथो गन्धं च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यास्तु शक्तिमा
न् समस्तुरतिजत्वस्थः सर्वतो धमनीभ्रवेः स कायाग्निः सकायोष्मा स पित्ताः स च जीवनं अनन्यगातिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते अन्यत्र ।
वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किंचित्सोमस्य मण्डलं तन्मध्ये मण्डलं सौरं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः जराय्मात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्थदीपवत् इति अत
एव मध्यकोशे इव स्तेजः समुदायात्मकस्य पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति तेनानितापिताय गोलोकवत् पित्तमध्याग्निवन्मन्तं इति परमार्थतस्त
था ग्निः पित्तादन्यएवेति सिद्धान्तः अनश्चरसप्रदीपे स्वर्योदिविधयातिष्ठेत्तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च
तत्र च्छरीरिणां प्रोक्तो ज्वलनो नाभिमाश्रितः मध्याह्ने पवते दिवसेन नानाव्यंजनसंस्कृतं स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः ह्रस्वकाये
षु सत्वेषु तिलमात्रः प्रमाणतः कृमिकीटपतंगेषु वालमात्रोऽवतिष्ठते इति पाचकाख्यमुक्त्वा पित्तं । रंजकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितानयेत्

टी॰
र॰हृ॰
३९

यत्साधकसंज्ञं तत्कार्याद्युद्दिष्टमिस्मृतिं यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारकं भ्राजकं कान्तिकारि स्यात् लेपाभ्यंगादिपाकतः इति ३ अथ कफ
स्य । कर्माणि क्लेदनः क्लेदयत्यामशयगतापराण्यपि अत्र स्वस्थानानीति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्माणीति । अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन सं
हतमन्नभेदं प्राप्नोति अपराण्यपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि भागेन गत्वा तत्र हृदयावलंबनं त्रिकसंधारणं संग्रहणं समस्तेन्द्रियतर्पणं सं
धिश्लेषादुदककर्माणि अनुगृह्णातीति । तथा च । रसस्थः स्वात्मवीर्येण हृदयस्यावलंबनं त्रिकसंधारणं चापि विदधात्यवलंबनः ।
त्रिकं शिरोबाहूभयसंधिः । उभावपि यतः सौम्यौ तिष्ठतस्त्रान्तिके यतः तयो रसान्वितो तेन रसनारसनो समौ रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थः
कफः स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः श्लेषणः सर्वसंधीनां संश्लेषं विदधात्यलं इति स्थानानुसारेणैषां कर्मभेदे सत्यपि अनुग्रहत
यामपक्वाशयस्थितत्वाद्धि दोषपाचनक्लेदनान्येषां मुख्यकर्माण्यादौ तेयानि ततोपि चापरं चतुर्विधकर्मत्वं प्रायोभिप्राय परमार्थतः स
कलशरीरव्याप्यत्वमेवामीषामिति ध्येय । तथा च चरकमुनिः । तेव्यापिनोपीति वाग्भटश्च । इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृता
त्मनां व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक्प्रयगिति १२ । विक्षेपात्पवनस्य साधककफयोरुत्फालनेन यदा तच्चामाशयतो हिधे
त्यविकृतिं प्राणानिलप्रेरितं स्वादम्लं यहणीन पक्वकटुता पचाग्नियोगात्ततः तद्रूपचरसादिसारमलतत्कार्भीगतो जायते । अत्रार्थः ।
पवनस्य वातस्य दोषस्य विक्षेपात्साधककफयोः पित्तकफयोः प्रेरणाद्वा स्थापनादिति यावत् उत्फालनेन तदुभयोर्दितादानदानलक्षण
बलोद्रेकेन्न भुक्तं नदितिमघ्रिधत्वेनोद्दिष्टं आमाशयगत इत्यामाशये प्राप्नोति लवणोपेयं च मी आमाशयप्राप्तौ कामपगानीत्याह प्राण
निलप्रेरितमिति प्राणानिलेप्रेरितमन्नमामाशयतो रसादिजायते इति संबंधः तद्भवनप्रकारश्च विक्षेपादिति तथा चायमर्थः नाभिस्था ॐ॰
नोत्तरं जंतोराकरामाशयं बुधाः अग्न्याशयस्तु नदधो यत्रैतेधानवस्त्रयः इति अत्रास्थितिस्थानमामाशयः तच्च हृदयाधिष्ठानं प्राणनाम । ३९

39

वायुनान्नस्रोतोगतेनान्नं प्रवेश्यते । तथाच सुश्रुतः । यो वायुः प्राणनामासौ मुखे गच्छति देहधृक् सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तरिति प्रवेशितं च तत्प्रथ
मधात्वन्नं तत्तदाशयस्थः क्लेदननामा कफस्तत्क्लेदयति येन तत्संहतं विभिद्यत इति । तथाच सुश्रुते । क्लेदनः क्लेदयत्यन्नं संहतं चाभि
नत्तिर्हीति तदन्नं च तेनैव प्रथमधात्वन्नात्तदाशयस्थपाचकाख्यपित्तं सञ्चार्यापितं तदन्नं शुष्कालयतीति तथाच सुश्रुतः । फेनभावं च(
लभते जठरानलतेजसेति । वाग्भटश्च । संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितं औदर्योग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलमिति
इत्युक्तक्रमेण सत्यपि कफपित्तयोः क्रियया पौर्वापर्ये प्राग्गृहीतस्थाना पेत्तया पित्तस्य वातसमीपवर्तित्वान्मध्यकफयोरिति पाठक्रमे(
णोपनिबन्धे तथाच पठितं वातः पित्तं कफश्चेति स्थानक्रमोप्येवमेव अधोमध्योर्ध्वसंश्रया इति एतन्मध्यादिगाः क्रमादिति च इति क
फपित्ताभ्यां द्विधा विकृतिं क्लेदफेनभावापत्तिलक्षणं गच्छतीत्युक्तं द्विधेत्यविकृतमिति भाव्यवक्तव्यशेषतया पत्येति तावत्पूर्वका
लनिर्देश इति ध्येयं एतदुभयविकारफलितमाह स्वाद्वम्लमिति कफोत्फालनया स्वादु पित्तोत्फालनया चाम्लमिति जायत इति शेषः
तथाच तदन्नं षड्रसमप्यामाशयस्थमधुरकफयोगात्स्वादु जायते पाचकाख्यपित्तोष्मणा मनाक्पक्वं सदम्लं च जायते । तथाचोक्तं
यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः माधुर्यमम्लभावं च षड्रसोपि लभेत स इति ततोपि ग्रहणीं तदिति अग्न्यधिष्ठानपाचकाख्य(
पित्तधराकला ग्रहणी तत्राग्न्यधिष्ठानेन तेन पाचकेन तदन्नं कटु जायत इत्युक्तं ग्रहणीं तप्त्वा कटुतामिति तथाच ग्रहणीलक्षणं षष्ठी पित्त
धरानाम या कला परिकीर्तिता आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयत इति । तत्पाकश्च सुश्रुतेनोक्तः । ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवह्नि
ना जायते कटुरिति अत्रार्थः अन्नं ग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटु भवतीति तत्पाकश्च सुश्रुतेन प(
वोक्तः ततः समानमरुता ग्रहणीमभिनीयत इति ततोपि पञ्चाग्नियोगात्तत्तद्रूपं जायते तथाह पञ्चभूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्तीति । त

वी० यथाह चरकः । भौमस्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः । पंचाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचंत्यत्र इति पंचोष्माण इति पंचाग्नय उ
र०ह्रा० च्यंते इत्थं च तत्र शरीरं च पंचभौतिकं आहारोपि पंचभौतिक इति पचकपित्तस्याग्नेर्जितेन शारीरवर्तिभूभागाग्निना हारवर्तिभूभागः प
ध० च्यतेः सच पक्वो भूभागः स्वीयान्गुणानभिवर्धयंति अभिहद्रावस्तु तेते गुणाद्रूपभागाः शारीरवर्तिषु स्वस्वभागेषु मिलंतीति एवं जलादि
भागा अपि बोध्याः । तथा च सुश्रुतः । पंचभूतात्मको देह आहारः पंचभौतिकः विपक्वः पंचधा सम्यक् गुणान्स्वानभिवर्धते इति अत्र
गुणशब्देन गुणिनः पृथिव्यादय उच्यंते तेन गुणान् शरीरवर्तिनः पार्थिवादीन्भागानभिवर्धयेदित्यर्थः । इमे च पार्थिवादिभागाः स्थू
ल्मकलनया रसगता एव मह्नारांडरसन्यायेन स्थिता इति ध्येयं । रसादेवाहितत्वत्परिणामेन तत्तद्गुणाविर्भावस्यैव दृश्यमानत्वादिति ततो
पित्तदग्धरसादि जायते आदिना मलस्य च ग्रहणं रसाख्यात्मनिर्ग्रुणादयति सारेति एवं विपक्वस्यान्नस्य सारो रसः तत्रादौ रसनिर्वचनं यत्या
च्योरसधातुर्यस्ततो भयद्वयोरसः सदैव सकलं देहं रसनीति रसः स्मृत इति । तत्स्वरूपं च भावप्रकाशे । सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो नि
गदितो रसः सतु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत् इति सारश्च यथा गुडमधूकप्रभृतिद्राक्षाबदरीमूलादिभावः सारोमादिरिति
तत्स्थानं च भावप्रकाशे । सर्वत्र संभवेप्यस्य रसस्य हृदयं स्थलं समानमारुतात्सर्वं यद्दयं हृदये धृत इति एतत्कर्म च तत्रैव आरुह्य धमनी
गत्वा सर्वान्धातून्नयेद्रसः प्रस्तानि तद्गुरुस्वीयैर्धामोतिच तत्र गुणैः गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः तद्विकारस्तु तत्रैव मन्दवह्निविदग्धस्तु
कटुकोम्लो भवेद्रसः स जयोह्रमला त्रोगान्विषवत्स्तंपकरोति चेति यो भक्तग्रहणीस्थो मलद्रवः तस्य च द्रवभागः सिराभिर्वस्तिं नीतो
मूत्रं भवतीत्युक्तं सारमल तद्वाभीगतइति तत्र सारो रसः मलो किट्टं तस्य वा भोगो जलांशो मूत्रमिति कथितं रसादीति । उक्तं च आहार गं०
स्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः सिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात् इति शेषं किट्टं च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते समानवायुना ध०

नैनेनत्रिवृत्तिमलाशयेइति ॥ २ ॥ हृन्स्योसौ निखिलान्विवर्धयति च व्याने रितो धातून्कान्केदारे विविधौषधीरूपाननाकुल्याययासर्वथा
स्थूलाएवयामलेस्त्रिधास्वपरतान्किहंपुनर्यो त्यसौ स्थित्वात्तत्रचतत्रपंचद्विमानपर्धनाडीमपि । विहृतंसर्वत्रसंभवेप्यसौ इति हृत्स्थान
त्वमिति प्रसोरसः हृन्स्योहृदयस्थितरसमिश्रितः व्यानेनोत्क्षालनलक्षणेन सर्वशरीरव्यापिना पवनेनेरितो विक्षिप्तो निखिलान्सर्वान्वह्य(
मानोहृत्स्थस्वरूपतया ऽऽत्रायतत्वेन धातूकानसृगादिषड्धातून्विवर्धयति तत्रसंक्रमणादकल्या यथोचितप्रस्तानि कृधौधैसारसारायो
वशेषणाया सर्वेसर्वे मवाहयतीतियावत् सर्वतइतिकृधौधः पार्श्वेघइति प्रवहन्तानः केदारइति उपगतानत्रतत्रप्रासाकुल्याकाद्विमा
लासंरित् विविधौषधीर्व्रीहिश्यामाकलनादिविशेषानयथा विवर्धयति अंकुरोद्गतैः पल्लवपुष्पफलानि प्रापयति तथा निखिलान्धातून
तत्रदृष्टक्रियापर्यासान्विशेषेणावृद्धिंप्रापयति अत्रकेदारस्यकलेवरमुपमेयं विविधौषधीनांधातवः कुल्यायारसइति क्रमोपमेयय(
मुपमेति निरवद्यं । तथाचोक्तं । रसस्तुहृदयंयातिसमानमरुतेरितः सतुव्यानेनविक्षिप्तः सर्वान्धातून्विवर्धयेत् केदारेषुयथा
कुल्याःप्रसिंतिविविधौषधीः तथाकलेवरेधातून्सर्वान्वर्धयतेरसइति अस्यारसस्यत्रेधाविभागंदर्शयतिअपक्रमते स्थूलेति पुनरि
तिपक्षांतरे प्रसोरसः पुनःस्थूलसूक्ष्मभागाभ्यांमलेनचत्रिधासन्स्वपरतान्किहंयाति स्वशब्देनस्वरूपभूतोरसाख्यधातुर्गृह्यते पर(
शब्देनतत्पश्चात्तिकोद्वितीयधातुर्गृह्यते मलशब्देनचतत्रजातमलंगृह्यते तथाचवक्ष्यमाणप्रकारेण स्वस्वाग्निनापच्यमानानामसीषा(
स्थूलसूक्ष्ममलभागैस्त्रैधंजायते तत्रस्थूलोंशःस्वरूपभूतोधातुरुच्यते सूक्ष्मांशोद्वितीयधातुतयापरिणमते यस्मात्पुनरेवंत्रैधंभाविष्यति
मलंशरीरारंभकंतत्रमलंयातीति । तथाचचरकः । स्थूलाएवयामलेर्भेदैस्तत्रतत्रत्रिधारसः स्वंस्थूलंशःपरंसूक्ष्मस्तन्मलोयातितत्
मलमिति इतिस्थूलधातुरसस्यरसासृगादिषड्धातूनांत्रेधायांस्थितिनिरूप्ययथाचासौ स्थितोरसादिषुनियतानतयानिरूपयंस्तेषांधातत्वे नि

वी॰ र॰ हा॰ ४२

गमयति स्थित्वेति तत्र तत्र रसादिषु मज्जान्तेषु षट्सु धातुषु शुक्रसमेषु पंचदिवसान् पंचाहोरात्रान् तथाध्यर्धनाडीं सार्धदंडं स्थित्वा स्वरूपमुत्
स्थूलभागं द्वितीयधातुप्रभवं सूक्ष्मभागं मलभागं सृत्यर्थं तत्र पाकाग्रेण स्वीकृत्य त्रेधा स्वपरान् किट्टं नाधातीति चरमधातुपर्यंतं षट्
धातुपरिणामसृतये स्य सार्धदंडपंचाहोरात्राणां षड्गुणेन मनवदंडो मासः समापनतीति चरमधातुपरिणामस्य कर्तव्यात्तत्राभावात्पाका
वधिरिति तथाहि यथा लौकिकाग्निना स्थालीसंस्कारस्तु रसः पच्यते तथा शरीरारंभकस्य हृत्स्थरसस्याग्निनान्नरसः पच्यते स च पच्यमा
नो रसः सार्धदंडपंचाहोरात्रं तत्र तत्र प्राप्तान् रसधातावेवावतिष्ठति । तथा च भोजः । धातो रसादौ मज्जांते प्रत्येकं क्रमतो रसः षडहोरात्र
मथ्येयं पंचसार्धदंडं संस्तु तिष्ठतीति तत्रादौ प्रथमरसधातुरूपत्वेनेति श्रूयतां यथा पच्यमानाद्दुग्धरसान्मलं निर्गच्छति तथा पच्यमाना
दाहाररसान्मलं यन्निर्गच्छत्यसौ कफः यः प्राणानिलेरितो धमनीमार्गेण शरीरारंभकं क्लेदनाख्यकफं गत्वा विशं पुष्णाति भावश्चन
स्यात्तेनान्यथा सततव्ययात्तस्य विनाशो स्थितिरेव न स्यादिति प्रथमरसाख्यधातुमलभागः कफ इति सिद्धं रक्तस्य तृतीयभागलक्षणो म
लः कफ इति स्थिते द्वौ भागौ स्थूलसूक्ष्माख्यौ शिष्येते मलनिर्गमाच्चेतो सारभूतावितितत्र स्थूलो भागस्तत्रस्थं रसं पोषयन् सकलशरीरा
धिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः संचरन् पूर्वमेव स्वकृत जठरानलोष्मकृतसंतपनादिभिर्गुणैः सकलशरीरं पुष्णातीति तत्रैवासौ
स्थितिकृत् कफ इति सिद्धं । शिष्टः सूक्ष्मो भागः प्राणानिलेरितो धमनीमार्गेण शरीरारंभकाङ्गस्थानं यकृत्प्लीहरूपं गत्वा तेन सह रक्त
स्तिष्ठति तत्र च प्राक्तनद्वितीयरक्तधात्वग्निना पुनः पच्यमानोऽसौ तमः प्राक्स्थितकालं यावत्तत्रैवावतिष्ठति तस्मादपि पच्यमानाद्रक्तरसाद्
रक्तरसादेव यन्मलं निर्गतं तत्पित्तं समानेरितया धमनीमार्गेण शरीरारंभकपाचकाख्यपित्तं गत्वा पुष्णाति शिष्टं चास्य कफवद्द्विधा तत्सा
रस्तु स्थूलसूक्ष्मतया द्विधाभूय स्थूलभागेन तत्रत्यं रंजकाख्यपित्तं रक्तोष्मणेन शरीरारंभकं तत्रत्यं रक्तं पोषयन् व्यानवायुप्रेरितो धमनीभिः गै॰ ४२

संचरन्सकलशरीरांतर्गतानि रुधिराणिप्रसाति ॥ १ । सूक्ष्मभागेनचव्यानवायुप्रेरितेन धमनीभिः सिराभिश्चशरीरारंभकाणि मांसानिया
ति तत्रतत्रत्याग्निना पुनः पच्यमानः मासिकं यत्कालंतत्रतिष्ठति तस्माच्चप्रागवन्मलेनिर्गच्छति तद्व्यानवायुनाच्छिद्रेकर्णावागत्यकर्ण
मलंभवति सारभागश्चप्रागवद्विधाभूय स्थूलभागेनमांसानि पोषयन्सूक्ष्मभागेन व्यानेरितेनधमनीद्वारा शरीरारंभकमेदः स्थानमुद्दिश्या
ति ॥ ३ । तत्रापितत्रत्याग्निना पुनःपच्यमानः मासिकंयत्तावत्तत्रतिष्ठति तस्माच्चप्रागवन्मलेनिर्गच्छति तद्व्यानाहितमेशीने मस्वेदरूपेणो
तः स्वेवतिष्ठति शरीरोष्मणाधिनमं चेन्नद्व्यानेरितं सिरामार्गैः लोमकूपेभ्योनिर्गच्छति जिह्वादंतकक्षमेढ्रादिमलंच मेदोमलानिः
त्येके सारभागश्चप्रागवद्विधाभूय स्थूलभागेनोदरस्थंमेदः पोषयन्व्यानेरणायाः स्रोतोमार्गैः सूक्ष्मास्थिस्थितान्यपि मेदांसिप्रसानि सू
क्ष्मभागेनतद्व्यानेरणयाधमनीभिः सिराभिश्च शरीरारंभकाण्यस्थीनियाति ॥ ४ ॥ ततस्तत्रत्याग्निना पुनःपच्यमानः मासिकंयत्ताव
त्तत्रतिष्ठति तस्माच्चप्रागवन्मलंनिर्गच्छति तच्चव्यानेरणयासिरामार्गेणनिर्गत्य नखस्तनरोमाणिभवंति सारभागश्चप्रागवद्विधाभूय
स्थूलभागेनव्यानेरणयास्थीनि पोषयन्सूक्ष्मभागेन व्यानेरणयास्रोतोमार्गैर्मज्जास्थानानि स्थूलास्थ्यभ्यंतराणियाति ॥ ५ ॥ ततोपित
त्रत्याग्निना पुनःपच्यमानः मासिकंयत्तावत्तत्रतिष्ठति तस्माच्चप्रागवन्मलंनिर्गच्छति तच्चव्यानेरणयासिरामार्गेणागत्य नेत्रमलंत्व   स्नेहश्च
भवति सारभागश्च प्रागवत् द्विधाभूय स्थूलभागेनास्थ्यंतरगतं मज्जानमेवपोषयन् सूक्ष्मभागेन व्यानेरणयाधमनीसिराभिः शुक्रस्था
नेसकलशरीरंगत्वा शरीरारंभकेनशुक्रेणसहमिश्रनतिष्ठति ॥ ६ ॥ पुनश्चशुक्राग्निना पच्यमानोपितन्मलं संचारयत्यसौप्रस्तुम
वर्णवत् नास्तितस्मात्तन्मलंनिर्गच्छतीति । उक्तंच । स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सुरसादिषु कफः पित्तंमलंखेषु प्रस्वेदो
नखरोमच नेत्राविट्त्वक्षु चस्नेहोधातूनांक्रमशोमलाः इति इत्यंचरसस्यमलेकफः १ असृजः पित्तं २ मांसस्यकर्णादिस्रोतोमले ३

ग्रे॰
टी॰ र॰
ह्रा॰
धर

मेदसः प्रस्वेदस्तिक्काद्यं नमेढ्रमलं ५ ग्रस्थ्नोनखोरसलनाः ५ मज्ज्ञायानेत्रविट्त्वक्षुस्नेहइति ६ यथासहस्रधाध्मातेनमलं किलकांचने न
ष्टात्मेऽपुनः पक्वेनमलं श्रुक्रं नागतइति तदेतद्धितं धरकेण स्थूलाण्वेव मलैरित्यादि ५ ॥ सूक्ष्मस्थूलतया द्वैधं बिन्दुषामज्जस्य सारो स
तः स्थूलोऽत्र ष रसादिधातुभिरितः पुर्तिपरां समभिः सूक्ष्मस्त्वोजइतीरितं यदमलं शीतं स्थिरं पुष्टिकृत् बल्यं यत् हृदये स्थितं च परितो व्याप्नोति (
नानाभिधम् । ५ । तत्सोमात्मतया सितं निगदितं प्राक्षु द्विरूपं परे नारीणां च रसस्तदात्रव तया भिन्नो द्विधासौ गतिः प्रायो मासतनौ रिनास्तु
मतिभिस्तत्रापि गर्भं रजः स्त्रीणां सममम्प्तमन्त्र विसृतं स्तोऽद्भुतयोः सम्मतः । विवेचितस्य सूक्ष्मस्य सारस्य पुनरपि वक्रक्ष्य शेषतया वांतरविशे
षमाह सूक्ष्मेति पद्मरसशुक्रलक्षणोन्नस्य सारो बिन्दुषां सूक्ष्म दर्शिनो द्विधामतो भागः द्विधात्वमुद्दिशति सूक्ष्मेति प्रथमं सूक्ष्मो हशोपि
स्थूलस्योक्तप्रायतयाप्यक्तविशेषार्थमादावंतरणमाह स्थूलोत्रेति तत्रावयवकार्यादिरूपत्वेन निरूपयितुं शक्यः स्थूलः ग्रस्थ्यादिरूपेणः
सूक्ष्मः ग्रवेतदुभयसध्ये स्थूलोसौ सारो रसादिसप्तधातुभिः रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः इत्येतावद्वाच्यैतैः सप्तभिर्धातुभिः
पर्ये निराकांतो मूर्तिसमाप्तिमितो गतः प्राप्त इत्यावत् शिष्टं प्रकारमाह सूक्ष्मस्त्विति ग्रत्रस्य सूक्ष्मो भागः स्नेहलक्षण ओज इति ईरितं
कथितं तत्त्वेच रसावस्थायाः प्रागिति ध्येयं इत्येच स्थूलो भागो रसइत्यर्थादापतितं तस्य स्वरूपमाह यदिति यदोजो मलं सर्वथा मलाप
रहितं ग्रतश्च शीतममृतत्वरूपात् स्थिरमपरिणामि सर्वदैकरूपं पुष्टिकृत्स्वावेशेन सर्वस्य तत्तद्दैहिकस्य संपादनात् बल्यं च बलायहितं
बलकरमितियावत् बलं च चेष्टासामर्थ्यं तथा च चेष्टासमर्थत्वं यत्र बले तदभिधीयत इति उपलक्षणं चेदं विशेषणजाते । तथा च । यत
प्रीतेमूर्छितिविदधंसा ईस्त्वा इस्थिरं तथा प्रसन्नोऽपि प्रबलसूक्ष्मो माजो दयागुणाश्रितः इति विवितस्यास्य सारो इत्युत्तरेणेत्तरमेव सूक्ष्मो भागो यो
जायते सावोजइति तदनेन स्थूलभागस्य रसादिसप्तधातुपरिणाम इति सिद्ध्यते । सप्तुतरु । रसादीनां शुक्रान्तानां सप्तधातूनां यत्सारं तेजात्त

ग्रे॰
धर

तत्सर्वं जीवेत्तदेव तेजस्तेजः प्रवेति गीयते । वाग्भटः । इत्थमेव जगाद ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् इति तत्रायं भावः यस्माद्रसादेरोजो
भवति रसमः सर्वधातुस्थानात्तत्वान्नद्रात्स्वमन्यते इति सर्वधातूनां स्नेह ओजः क्षीरे घृतमिवेति सूक्ष्मभागो न सारस्योज इति राढानः ।
अस्य मुख्यस्थानमाह यदिति । तथाच वाग्भटः । हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबंधनमिति नानाविधमिति तत्र गुणाश्रयेण तत्तन्ना
मभागिति तथाच यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः यन्नाशे नियतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनं निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्र
याः उत्साहः प्रतिभा धैर्यं लावण्यं सुकुमारतेति ५ ॥ तदेव पुनरपि विशिनष्टि तदिति तदोजः सोमात्मकतया विशुद्धसर्वधात्वाप्रीणक
रूपतया सितं शुक्लं वर्णतः रमलानामुच्छ्रितमिति । तथाच भावप्रकाशः । ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितं सोमात्मकं शरीरस्य
बलपुष्टिकरं स्मृतमिति यत्तेनैवस्याः स्थितिनिबन्धनत्वात् द्वैरूप्यमाह । नावलकेवलसोमात्मकतया देहस्थितिः संभावयितुं शक्या अग्नीषोमा
त्मकत्वेन तत्स्थितिर्वर्णनादिति । तथाच चरकमुनिः । अष्टबिन्दुप्रमाणं तदीषद्रक्तं सपीतकं अग्नीषोमात्मकत्वेन द्विरूपं वर्णितं चतदिति
साधारण्येनौजोधातोः स्थितिं समानप्रायो विधाय नारीणां विशेषमावेदनायाह । नारीणामिति । चरमं त्योधातुरेतो नाम नारी संबोधनयाने
वेन हेतुना द्विधा पुंसां चरमो धातू रेतो मात्रं स्त्रीणां त्वार्तवरेतसीति इत्थं च स्त्रीणां सप्तमो धातुः आर्तवं वक्ष्यमाणरीत्या शुक्ल्यत्वात् रेतस्त्वष्टम
मिति संज्ञापितं नचेदं समानेपि चान्नरसादिवर्गे तन्नूनमाशयाद्याधिक्यस्याप्यत्र स्वीकारात् मागध्वस्यापितं संकलनायाह अस्मादिति
अस्मो गतिक्रमधातुसंक्रान्तिलक्षणा रसगतिः समतिभिश्चरकादिमुनिभिः प्रायो बाहुल्येन सर्वजनविषयया सामान्यरीत्या मासेनोमा
सेन त्रिंशदहोरात्रैरितिरीतेः सप्तमानां रसादीनां सप्तानां धातूनां प्रत्येकं पंचाहोरात्रं सार्धदंडं पाकार्थं स्वस्वस्थितिकथनादिति अस्मार
सादीनां मध्यमधःसंक्रान्त्यां चरमधातोः पर्यन्तिकत्वात्तन्न्यायेनेति त्रिंशदेवाहोरात्राः जायन्ते प्रत्येकं च सार्धदंडानां सद्भवकलनया नवजायन्ते

वी॰
र॰ हा॰
६३

43

इत्यत्यान्तर्लौहादत्र हि धान्यपुष्पाणीति निश्चितं । मास इति कथ्यमानस्यायमाशयः कदाचित्किंचिदूनेनापि मासेन कदाचिच्च किंचिदधिकेना-
पीति तथा च पुरुषभेदसमाश्रयाद्रससंचारोपि त्रिधोक्तः यथा रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसंतानवत्त्रिधा संचरत्यत्र ह्ययं नित्यमेव हि देहिनां
तथा चायमत्रार्थः पुरुषाः स्तीव्रमध्यमंदाग्नितया त्रिधा भवंति तत्र तीव्राग्नीनां रसः शब्दसंतानवत्तीव्रं संयाति मध्यमाग्नीनां ज्वालासंतानव-
न्मध्यवेगेन संचरति मंदाग्नीनां जलसंतानवन्मंदं संचरतीति तेन मासेन रसः शुक्रीभवतीति मध्यमाग्नीन्प्रति तत्र किंचिदधिकेन मासेन दीप्ता-
ग्नीन्प्रति तत्र किंचिदूनेन मासेनेति सिद्धं नारीगतार्तवरीत्या आग्नेयभयचरमधातुगतमवांतरविशेषमाह तत्रापीति तत्र चरमधातोरिंद्रियेस
म्मे रजः स्त्रीणां गर्भो गर्भाय हि तत्र गर्भोत्पत्तिकारकेन प्रवर्तते तत्त्पत्तिकारकमिति नचानुपयोगार्तवस्य पुमस्याभावप्रसक्तिरिति वाच्यं ।
उपलंभात्तस्येति सिद्धवत्स्थापितमष्टममिति । तथा च सुश्रुतः । योगतोपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे तत्र गर्भस्य किंचित्तु करोतीति
निगद्यते । तथा । स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्तवं सर्वसंमतं तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति चेति नचमेतदेव बलं वर्णमित्यादि कथना-
त्स्त्रीशुक्रेतस एव बलपुष्ट्यादिकारित्वं यथा तथा पुंस्त्वमपि स्यादिति रजोवर्णनमेतदनतिरिक्तत्वादनुचितमिति रेतः सत्वेपि बलवर्णपुष्ट्यादी-
नां पुंसत्वदर्शनाद्रजोहान्यनुमानात्किंचिदधिकेन दर्शनादस्ति तदतिरिक्तमोजः इति यथा च पुंसि रेतो तिरिक्तं तथा तदनुमिति स्तथा स्त्री-
ष्वपीति स्त्रीशुक्रेत प्रायश्चयक बलादिवर्णने स्थूलमकारणं तस्य बलादेरोजः एकाश्रयत्वादिति निरवद्यं स्फुटं चानुमाने स्त्रीषष्ठमधातोराह
पुष्टमामिति पुष्टमोरेत प्रायोधातु विकृत तस्य गर्भस्योद्भवे प्रसूयते समतामिति प्रातर्वस्याहि पुंसमागमेनाभिव्यक्तिं वदति यदा तु तत्समा-
गमं प्रति बधोल्कं दाशान्यर्थं स्त्रियैव स्त्री मिथुनायते तदा विकृतगर्भोत्पत्तिरित्यर्थः तथा चोक्तं । यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन गे॰
मुंचेतां शुक्रमन्योन्यं तदानास्थिः प्रजायते इति ६ ॥ १ ॥ इत्थं दोषसामान्यलक्षणं निर्णीयेदानीं तद्विशेषलक्षणं विवक्षुराः दोष- ६३

मनेन नान्विभजते यन्वाहोऽइति यन्वाहोक्तम् प्रकारास्तस्याहल्लत्वस्य धातस्य यञ्जम यतोऽव चत्वारः ऊनत्वमुत्कृष्टमेव न न्यूनाधिकत्वमित्यत्रा
ह चत्वारोऽत्र मताः तत्कृत्स्नं च भवत्यमिति तत्प्रभवा इमे दोषा अपि चत्वार इति स्थिते प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन यत्र यस्य न्यूनाधि
क्याधिक्यं भवेत्तस्य तदत्रापि हल्लेन्नायते नातस्तत्साम्यममीषां ऊत्रं चोदितिव्यवस्थापितत्वाद्दोषाधिक्यं स्वीकार्यं एवकारो न्यूनाधिक्य
निरासार्थः तत्राप्याद्यावेषां वृद्धिह्रासौ करणार्थं संस्कृतग्राह्य यावदिति स्वास्थ्यमारोग्यं स्थितावत्प्रोन्यावहितत्वात् तस्य ततो जीवदावस्थारोग्याव
स्थे चेतियावत् तदेतममी अन्योन्यपरस्परमवष्टका उपजीविकाः अत्रच शरीरावष्टंभकाः मारुद्वविनाशेन तस्मात्कण्वादिभिन्नाः ऊपिता ह्युन्यो
न्यमत्र चावष्टंभकतां जहतीति भावः ।३। अवल्रहेति ह्रादन्यमीषां मध्ये अवल्रप्रथमः हल्लन् धातोरिति यावत् अल्लइतिप्राका

अन्वाहोऽग्र् भयतोऽन् ।३। प्रकारस्त्रास्यचत्वारएव यावत्तास्थ्यमवष्टंभका अन्योन्यमत्रच ॥ ३ ॥ अवल्ह
अल्ल् धम्मवहोह्रारोन् वत्तभेन् ४ ॥ तत्राद्यो नाम रक्तं तद्रसोस्निग्धश्च ॥ ४ ॥

अये धम्मरक्तं वहो तत् ह्रारोन् य
में ह्रारत इति भावप्रधानोस्य नाम ह्राद् इति धर्मस्य ह्रवस्य रतभेन् इति स्निग्ध इत्यर्थः वायाहि धर्मीस्निग्धः सर्वविज्ञ इति तस्य धर्मो हि
ग्धत्वादद्रवत्वं तत्त्वभावमिति तद्गात्रसावित्यग्रे भविष्यति तत्र दोषसामान्यलक्षणमाश्रित्य रक्तं भूधातुश्चात्रापि तः एते हि चत्वारो
हि द्रवस्नेहस्मरणावेतरइति सामान्यधर्माश्रयेण धातुतया यवनमते निर्दिष्टाः शरीरधारणाद्धातव इति क्षोभजननाच्च दोषा इति कथ्यन्ते श
स्वमते तत्रापि त्रयाणां वातपित्तकफानामेव स्वास्थ्यास्वास्थ्यनिमित्ततया दोषत्वं धातुत्वं च मुख्यं रक्तं तु शरीरांगभूत सप्तधातुमध्येऽपि तं
भूधातुश्च तदेतन्मूर्त इति पृथङ्गोद्दिष्टः रक्तं चवातपरिणामइतिवातोपि यवनमते दोषधातुतया नोद्दिष्ट इति ध्येयम् । तत्र तेन तमो वि

वी॰ मध्ये नारायणारोहावस्थायां धम्म रक्तमाधिक्यं ऊहते यतस्तथमवस्थापिता इत्यर्थीनिसा जात्या तत्रास्य वृद्धिरिति यावत् स्वास्थ्यमवय॰
ह्रा दो॰ का प्रयोज्यमत्रचेति सिद्धम् अतश्चास्य यमीस्निग्धत्वादेतदामयाः शीतद्रव्यप्रतीकारेण नपश्यंतीतिध्येयं । अत्रकेचिदाहुः कानिचि
५५ द्रव्याणि स्निग्धशीतानीति तत्र चततथैव प्रतिक्रियाविधेयेति अन्येपिवदंति प्रकृष्टापेक्षया स्त्रीणां रक्ताधिक्यमिति तत्रापितासु तस्य॰
44 तालेलत्रुनं पोषणेन जायते तथाच तासांमेजाज्य यौनस्ते शीतं ततश्च तासांसमो रमोरंध्राणि बद्धान्येव तिष्ठंति इत्यासन्नत्वेन तत्पोष
णेचेष्टाचेतस्ततस्तासां नूतेतिच तत्रहेतुरिति सर्वेनियंत्रातया स्तनियानत्रैव स्थापिता यथा तत्र तद्वारा त्रमासेनिर्गच्छंति अस्यचफा
स्य उपयोगोयमत्र शारीरे यत् गजादेजायते इति । अयमर्थः । यदत्रप्रतिलक्षणाहीने जायते कालवशेनान्यनिमित्तेनवा उद्गत्वया॰
पादनमिति तथाचवदंति सोत्रिनमो नारायणावस्थायांसमविंशतिवर्षाणितावत् गलिताधिका पादनमिति यावद्धीयते तदधिकं
जायतेयदि सोन्निवृकोपे नारायणस्थितो पंचचत्वारिंशत्समा स्तायत् अथसमानमेववर्धयति सोनिपत्फलात् नारायणावतारे पंच॰
चत्वारिंशत्समाऊर्ध्वमायन्न्यूनमेवददातीति सत्येनेदं बोध्यं रक्तमेवास्य शरीरस्यात्रेवृद्धिहानिकारित्वात् अन्येत्वत्रयः संस्कारकारण॰
वेशावरा इवास्य तथाच यत्रयाहृशपोचिती तत्र ताहृशं संस्कारमस्यैते जनयंतीति क्वचिदिदं संहते क्वापि संहतनं ऊत्रापि विरलं ऊत्र
चिद्विरलतरमिति इत्थंचकफस्यापिक्वचिदत्रत्वमेतत्पारिणामहत्वेत्यवधारणमनवद्यम् । भवतिचात्र । नारायणारोहसंस्थानाव
रोहेष्वक्रमादिदं व्ययाधिकसमानोनप्रविंशत्यत्रमेवयत् तत्रारोहः समाः सप्तविंशतितिस्थितिस्तथा पंचचत्वारिंशतिस्यादवरोह
स्ततःपरमिति ॥ ५ ॥ सानीह्रोति ह्रानत्मध्ये सानी द्वितीयः सफराड्नामापित्रमितियावत् अयंच्यमहत्त्वदत्याह ह्रायतो गे॰
न यामितनोनइति अयंच मत्तभानात् अग्निस्वभावइत्यर्थः तदत्रगणत्वादग्निरपोस्य स्वभावइति संस्कृते द्वितीयं चेतितत्रैतत्पुत्रवंत ५५

ते म्लेहेतिनिर्धारणार्थं उक्तमप्यनुष्टुप्निलत्वात्प्रथकृतमित्यर्थः अग्निस्वभावत्वादस्ययदासोविरोधनादिना निर्गच्छतितदाग्रसंभन
क्ति यदाचेतद्धिमनंसंजायते तदाभक्तास्यदस्यदाहोग्रवेचेतिकृताजायते येचरोगाग्रमेहलास्ताञ्जनयदयति शीतस्निग्धोपचारेण च
तद्विरोधिनाशरीरस्वास्थ्यंजायते यावत्स्वास्थ्यमिति साधारणविशेषणोपयोगस्याथ यक्षीरस्तं तत्करोति येनेदंस्थूलमंश्रभ्रप्रवेशोल
भतेइति यदिचास्यतानवंनजायते तदास्यस्थूलमंश्रभ्रप्रवेशोनजायते यद्यपिचरक्तंसोदाऽ भल्लातकाभ्यां तत्वेवतथापि पित्तादावस्मा
ज्जातमिति सोथाऽभल्लो भूधात्तकफोभयसंश्लेषेण गाढंजायते इतिनियंत्रातेन पित्तेनेदंरक्तं संश्लेषितंयेनेदं तानवेनस्थूलमंश्रभ्र
प्रवेशेनतत्स्राष्टिंकरोति अत्रचेतिसाधारणविशेषणोपयोगस्तु यथायत्केषुचिद्दोषेष्वनेनैवसाफल्यमिदमेव तदत्रत्वेनतस्राष्टिंदद्या

सालीहा अलसफराऽ वही हारतोन् याभिसतोन् ५ ॥ द्वितीयंचपित्तंचर्मेहलंच ॥ ५ ॥

तीति यथोक्तंकोपोथ इतिपारसिकभाषाख्या अरभभाषयाचकमथ तत्रलनामयदारेह अस्रंगते तदाकसबोल रेऽइतिभाषयाच
फीफऽइतिनाम सहिअतीवलतीफ तत्रलेकश्च तस्यचानेनैवप्राप्तिरिति अन्यच्चोपयोगस्य यत्मनुष्योसावनेनावश्यकर्तव्योत्सर्गे
प्रतिमवृद्धोभवति तथाहीदंपित्तं फफ्फुसान्निर्गत्य विश्वद्धांवेगछ्छति तत्रचवेथेनासौ मवृद्धोभवति बहिर्निर्गच्छामीति मवृद्धोनेनतभेश्र
त स्वभावोसौदेहीनिरनशक्तोयदं बहिष्करोतीति । भवतिचात्र । अनेनततनिंस्थूलमंश्रभ्रलभतेस्थितिं रक्तंमरोपोद्दलनात्रत्नदंग
त्वमेतिच । मरयोःकफभृत्यात्वोरुपोद्दलनमवष्टंभनं तथाचतत्राप्येतत्कृतमेवपक्तताप्रादनमितिभावः ॥ ५ ॥ सालीमि
ति सालीमस्तनीयः ह्रेतितेषां अलभल्लगम नाम्नाकफऽत्यर्थः वहोरत्यसौभारिदोन् पीतः वष्नः रतभोन् स्निग्धः असौचजल

वी॰ रहा॰ ५५ 45

प्रकृतिः पुनारूक्षगुणस्य तस्योक्तत्वात् अस्य शीतस्निग्धतानुमानमिदं यदस्योद्रेके शीतस्निग्धा आमयाभक्षणायेजायन्ते चर्मरूक्षतोपचारेण भविति क्रियामाप्नोति अस्य चैयाज्यत्वयोगः यदि कदाचिदन्नामानि स्तदा सा विवर्ण्यं जायते तदेवचांगत्वं स्निग्धायित्वादन्नमितिकफप्रकृतिः द्वित्रिदिनानि भोजनं विनाप्यतिवाहयति अन्यच्चांगतनसंधीनां च स्नेहं करोति येनक्रोधहरगमनादिनारोग्यं नैव जायते अन्यच्च केषांचिदंगानामिदमेवांगं जायते मस्तिष्के तत्कालेचाभावत्वं प्रहकं च तत्कालेचोत्सर्गोऽस्थिनावत्मलकान्कृतावस्थितीति नत्रैव भविष्यति । अन्यच्च रक्तस्येदं स्निग्धत्वात् तां पेशलतां च ददाति अवष्टंभनं वा येनरक्तमिदमंगेषु संबद्धं जायते । भवति चात्र । अत्रामामोक्तदाप्येषां तं तत्रत्यप्रकृतिः प्रमान् द्वित्राण्यहानि गमयेदन्नालाभेऽपि प्रत्युत्तः अप्ययनरति स्वयमपीदं केषांचिदंगेषुत्वं भवतीति अपि भिन्नक्रमः अस्य

सालीम्फा अलभलगम् वहोभारिदोन् वतनुभोन् १ ॥ तृतीयस्तु कफो सोऽपि शीतः स्निग्धश्च ॥ १ ॥
गभिग्र हा अलसोदाह वहीभारिदोन्व याभिमनोन् २ ॥ चतुर्थः संहृतः शीतो सोऽरूक्षश्च ॥ २ ॥

तोऽपीति ॥ १ ॥ गभिग्र इति तत्र संस्कृते तत्रैन्यनुवर्तते गभिग्र चतुर्थः हेति तन्मध्ये अल्वाहमध्ये सोदाहमध्ये सोदाह इति संहृतधातोर्भूत्या तोरितियावत् सीहस्यानकः भारिदतोन् शीतः याभिमनोन् रूक्षः भूपिशीतरूक्षस्वभावो ज्ञेति तदुत्याविपितथाग्रणाद्दत्यर्थः । अस्य च येन रूक्षत्वानुमानमिदं यदसौ शीतरूक्षत्वात्तज्जायते पुनरुद्रेके च शीतरूक्षा मया जायन्ते इति चर्मस्निग्धमर्द्योद्वर्तनादिप्रतिक्रियासेवनेन तमे आमया दूरीभवंति यथा च सफराहः पित्तस्य चर्मतां लोहिततो रक्तादधिकां तथा भल्गमः कफस्य शीतत्वात् सोदाहः संहृतधातोरधिकोऽनिश्चेयम् यतोजलेशीततरं पार्थिवाशीतेत्सक्तं तथाग्निस्तस्तरः पवनस्तोस इति तथा प्रकृति सादृश्यात्

गे॰ ५५

धातूनामपि तादृशेनैव स्वभावेन भाव्यमिति तस्य चोपयोगोऽयं यदसौ स्रोतांसि रक्तधातुं गाढं दृढं च करोति मतीकीभवनवेलायां प्रथमर्थः
यदसौ रक्तधातुरवयवाकारेणापरिणमते तदासौ सोदाहावष्टम्भेन गाढतां दार्ढ्यं च तस्मै ददातीति अत्र दृष्टान्तोऽयं यथा अनुकातासीरः अ
म्लतास्वभावः क्षीरे तथासोदाहः स्रोतःसु इति तथाच यथा पूतदाम्यकक्षीरेऽध्यक्षीरे पातितं गाढं दृढं च कृतमेतत् तथासौ भूधातुः
रक्तधातुं दृढं गाढं च करोतीति अत्र यद्रक्तं पाकं सफलासौ पित्तं रक्तं द्रवीकरोति इति तदनेनैतत्काठिन्यकारणे न तु विरुध्यते तथाहि
यदपीदं परस्परविरुद्धं वचनमिति तथापि नेदं एकपदेकत्रावकाशे च यथा विरोधः स्यात् अत्र कालभेदाद् दृष्टभेदाच्च न विरोधः एकदे
कत्र च इत्यस्योपयोगः अन्यदान्यत्र च गाढस्येतीदं तेन नियतं चास्य देहिनो यावत् स्वास्थ्यमिदं नियतमिति न कोऽपि विरोधः इति लब्धमिदम
न्यथा तु शाक्तिदानेन तेषामिदं प्रोक्तमिति तथाच एकदा सफलतासीरः पित्तस्वभावे रक्तमादत्ते यदा स्रोतस्सु मांसेषु प्रविशति यदा तु सोदाह
तासीरः संहतधातुस्वभावे स्थलाति तदा मतीकीभवतीति तथान्येन सहापि कदाचिदसौ सम्मील्य पारोमिलति यथा तानि करणीतासी
रस्थीनि इति यथाप्रस्तावं वक्ष्यामः सोऽपि धमन्यर्थेवं तथान्यान्यपि कठिनान्यङ्गानि यतोऽन्येन कठिनेन भाव्यं कठिनेषु तेषु सदृशाद्धि
सदृशोत्पत्तिः भूधातुश्च स्वयं कठिनोऽस्माच्च तैर्येन भाव्यं यानि कठिनान्यङ्गानि तत्राप्युपजीवनाङ्गेभ्यः कफोपजीवनाङ्गानि बहूनि त
थाजातीयसोदाहास्पदं स्नीहा यस्य तिल्लीति भाषानाम तस्य पाकास्पदास्य चान्तरेणान्योन्यं पन्थाः यदा च देहिनोऽन्नवेलां प्राप्नोति त
दानेन यथा सोदाहः पाकास्पदं प्राप्नोति तदासौ पाकास्पदान्नचं तेन परिहिकां विध्याति येन तत्पोषणेन तन्नं जागर्ति तदास्य बुभुक्षाजा
यते तस्यां दशायां तद्दर्शनेन बुभुक्षा जायत इत्यर्थः । तथाच सोदाहः अम्लः कषायश्च तेनास्याम्लकषायवेदनमेवं देशाः सेयं बुभु
क्षाचेति अत्र मानेचेदमस्याम्लकषायत्वे यदा बलवद्बुभुक्षा रोधो जायते पिपासानेनानभ्यासेन वा तदाम्लकषायपानमेव तद्रोधकारणं

वी॰ र॰टी॰ ४९ मित्यनुमिमीमहे ॥ स्निग्धः कषायस्य स्वरूपमस्योद्देशनाकारणत्वात् । अन्यच्च श्रूयतामत्र सर्वेगुणाकथनग्रन्थेऽग्रे: पूर्वमुक्तो बलधातुकथ
नग्रन्थे पवनधातुरक्तं मा गृह्नामिति विपरीतकथनं किमर्थमिति निशामयताम् अत्राकुलात्मध्ये: तिशोभनमतिमधुरमतिसंदर्भं त्वीन्
रक्तमितिस्थितं ततश्चेदमस्य शरीरस्य सौन्दर्यं दत्तेऽस्यच तभेऽग्नतः जीवस्वभावस्य प्रियं प्रेमास्पदं प्राणकल्पमवितत्तरं तन्माधुर्यसम्या
दुक्तमिति प्रेमास्पदत्वाद्द्विवेचनादौ धातुमलानिःसारणेऽपि नेदं निःसरति तदतश्चौचित्यं यदेवमाग्रन्थादत्र पित्तमुक्तमिह किमिति क
फानंतरं पित्तसमर्थनेऽस्तुतमितिचेत् सत्यमेवं परंत्वौचित्येन सर्वव्यवस्थाऽऽत्रौचित्यं च रक्तात्पित्तस्यैव तथाचानेकप्रतिकाम्य तथैव निब
द्धे इदमभत्प्रायामो कफस्याग्नीभवनमात्रं प्राधान्यमाश्रित्य तात्कालिकमौचित्यमाश्रितमिति न किंचिदवद्यम् । ततोऽपि सफराफः
पित्तात्सौदाह्यात् संहृतधातुसचितः यद्यपि रक्तविरोध्य सौरक्तं च शरीरान्निष्क्रान्तमिति नहि कफस्यास्य कोऽहगौचित्यमित्यौचित्यगणनायां
कोऽस्योपयोग इति तथापि नासौ सर्वथौचित्यशून्यः तथाहि शरीरोपयोग एव सर्वथौचित्यं ततश्च सर्वेषां तदपेक्षाकारोऽप्येव सा च बुभुक्षादि
नेति वैचित्र्यादौचित्यानां स्ववेलायामस्यापि शब्देनोचितीति । भवतिचात्र । प्रतीकभवने गाढदार्ढ्यहेतुतया ॥ स्तज्जः संहृतोयं कठो
रोगाकारभाक्केष्टतोऽस्वयं संहृत इति यतधातवो भूयासोऽतिरीतियावत् अयमित्यत्रोपयोगीनिशेषः । तथा स्नेहास्पदोयदापाकास्पदास्यं
विरुद्धोऽनुदा बुभुक्षाजायतेऽन्ततो कषायास्वमल्पवेदनात् । तथा । रक्तं कफं च पित्तं च संहृत्याश्रितमीक्रमात् उपजर्वतियदेह शुभ्रतस्वं
सर्वतः इति ॥ ७ ॥ अथैषां विशेषं विवक्षुराधौ साधारणतया प्रकृतिविज्ञानत्वेनहेधदर्शयितुमुपक्रमते । कोष्ठइति कोष्ठइति
सर्वाख्या वाह्यहिरिति एकनाम मीनइति निर्धारणाख्या हृइति एतदाख्या तथाचैतेषां चतसृणांमध्ये प्रत्येकमेकेकं यतृइतिलभते कस्य ॐ॰
इति विभाग अवान्तरविभागो भवतीत्यर्थः उक्तेत्याह एलेति तेषु पार्श्वेषु तदेवाह तभीइति तभी अग्न्यविषये प्रकृतिस्थधातुस्वरूपविषये ४९

46

वश्चनः गौरितभी ग्रसून्विषये मत्कातिच्युतयात्स्वरूपविषये विकृतधातविमय इतियावत् यथारक्तं तभी ग्रसू ग्रसित गौरितभी ग्रसू प्र
यस्तीति एवमन्येषांत्रयाणांबोध्यमिति ॥ ८ ॥ ग्रंमल इति ग्रंमल इत्यधिक्रियते निरूप्यते इतियावत् धम्म यदिदमादो मक्रा
तरक्तं तभी ग्रस इति स्वभावस्थितं एतन्नामकं यदिस्यात् फफ् नहि हुव तत ग्रस्तीतिशेषः ग्रस्नरोल् लोन् ग्रह् मर् लोहितं ग्रल्
लोन् इति वर्णेन लोहितवर्णमित्यर्थः लानत लहो इति लोनिनास्तीत्यर्थे । तथाचनिबद्धं मा व लाउ एल्व से च्यो लं इत्येनेति
ग्रेध इत्यर्थः नत्वेतिदौर्गंध्ये लोह इतितस्य रक्तधातोरस्यदौर्गंध्यंनास्तीति हल्हो ग्रन्मथरं ज्येहन् ग्रतिशयेन ग्रन्यधातुभ्योतिमधरमि

कोल्हवाहीन मीन्हा यनक्तम्म एला तभी ग्रसून व गौरितभी ग्रसून ॥ ८ ॥ एषामेकैकमवामविभागंस्वभाव
तद्वैपरीत्ययोः ॥ ८ ॥ ग्रमल् धम्म तभी ग्रस् फरु हुव ग्रह् मरोल् लोन् ला नतलहो ग्रहो ग्रन् ज्येहन्
९ ॥ ग्रथाद्यंरक्तं रक्तवर्णंदौर्गंध्यरहितमतिमधुरम् ॥ ९ ॥

त्यर्थः संस्कृतेनाद्यमितिमक्रातिस्थितम् स्वभावत
द्वैपरीत्ययोरिति मक्रातिविकृत्योः तथाचतदुभयसमर्थनं चिकित्सिककल्पनयैदं ग्रन्थेयं योधातुर्यकृतस्त्वत्पद्यते सोतभी ग्रसधातु
रितिकथ्यते शरीरेचोपकरोति तथाचयकृत उत्पन्नः शारीरोपकारीधातुरेनदाख्ययोच्यते उपकारस्त्वोपयोगोविवक्षितः यः पुनर्यकृ
तोनोत्पद्यते नचशरीरमुपहितदाख्यसोगौरितभी ग्रस इति मक्रातिधातुराद्यो विकृतिधातुर्द्वितीयइत्यर्थः तत्राद्योसौ रक्तधातुस्त्वतुर्गु
णास्तत्रत्रयोगुणाः मूलमक्रातेक्ताः लोहितवर्णसुगंधमाधुर्याख्याइति चतुर्थीवक्ष्यमाणतयाशिष्यतेइति सोपिसमपाकइति यति

गो॰
वी॰र॰
५७
47

दालिकवासिनि कथ्यते मध्यपाकोयनपेलवनारोहितपाकः नपाकेनगाढोनापितन्नरित्यर्थः अमीवचत्वारोगुणा मयान्या नष्रयोगानादाय
यथालोहित्यादिगुणमुत्पन्नोरक्तधातोः सेत्स्यति तथाविसरेणावक्ष्यते तत्राद्योगुणोलोहित्यं तथाचतद्युत्पत्तिः योयस्मादुत्पद्यतेसो
तद्गुणः यत्कृतस्मात्समादुत्पद्यते इतिनस्यरक्तवर्णत्वादसावपिरक्तइति तथाच स्यादेपाकास्पदे मानमत्रैकेलोमावस्यो कालिलावस्यो
प्राप्य पाकस्कंतविकारमासाद्ययथा कभेद्ज्योगर्कलेज्या यस्यांति संक्रांते तदासेतादिकं स्वगुणंविहाय तदीयं गुणमदोहलानि र
त्यस्यलोहितवर्णकल्पनेयम् अन्यच्चलोहित्यावृद्धो इदंलोहित्यं यातिदालिहरायते स्वस्मिन्प्रख्यापयति मध्यमचर्मितामिति यावत्
यस्याहिवर्णोलोहितोसोमध्यमचर्मोभवति नातिचर्मप्रक्तानिर्नयातिपीतप्रक्तानिरिति यथापीतवर्णः स्वस्मिन्नीस्तिदालिहरायते प्रख्या
पयतीति पीतवर्णोसतिचर्मप्रक्तानिर्भवतीति यथाचकृत्स्नवर्णोयीस्तिदालिभरोदतेपीतत्वबाह्यल्पप्रख्यापयति पीतत्वंचधात्वासततोस्व
स्मिन्प्रख्यापयति अमितंचेदंफलादौक्रमेणपीतत्वकृत्स्नरक्तपीतनायो यतिपक्कोहिरक्तत्वेप्यंतः कृत्स्नतयापीतनाहृश्यतेइति अस्यचा
ग्रवक्तस्यलोहित्यंभेदेनविचित्रंभवति तथाच यदिदंरक्तं कलभीदीलेतत्सिरास्वच ततनास्यलोकुगुरत्वभवति अमीचपीतनायते
लोहित्यं यस्मान्नसिरांतर्गतरक्तात् परमार्थतस्तुरक्तस्वभावः अग्रमरिकानी ततंचान्याःमित्रंलोहित्यमेव यतश्चेदंलोहित्यस्तत्राद्ये
गतलोहित्यादतिगाढं नास्यलोकुगुरत्व इतियत्तत्रकृतसफराहुः पित्तस्येनियावत् इतिरक्तगतलोहितवर्णसमर्थना ॥ अथद्वीतीयो
पारोहित्यंनामयोद्वितीयोगुणस्तस्यसमर्थना । ततंचाम्लसूतिगंधास्तित्वं यत्रनास्ति तथाहि अत्रतावद्गंधेनभाव्यमेव यतोयत्रगंधा
भावोसोपीतइतिशैत्यस्यानुमानमिदं यद्गंधाभावइति यत्रगंधोनास्ति तच्छीतमिति । यस्त्वन्तृतीयोगुणो यातिदालिकवामिति मृतदालि
कवामितिवा तत्रायमर्थः नसफराद्भवत् पित्तवत्तानिविरलमिदं नापिबलगमवत् सौदाहवच्च कफवत् सहवतस्यानियनामिति य

गो॰
५७

दीदे प्रतिविरलं स्यात्तर्हीदं मस्थिगतमन्नं स्यात् यदि चातियनं स्यात्तदास्माद्दोषोत्पत्तिः कफस्रोतस्यन्निर्नस्यात् पाको न निषेदिति अतदेव सर्गात्वा
न्मिश्रस्वभावत्वादुभयोपयोगीदं अस्य च गुणस्यातिमर्षसिद्धमत्वान्निदिंतमत्वान्न म्लकक्तानाव्याक्तिः कृतेतिध्येयं । यस्त्रु चतुर्थो गुणो हृद्येत्र
न ज्ञेयस्त्वं इति मधुरासितादिमाधुर्यमुक्तं तत्रेदं निरायमतो अयं चैतन्माधुर्यो पयोगः यदनेनेदं सर्वाण्यंगानि स्वीऽवर्वनीति अंगानि च सर्वा
णि माधेण मधुराणीति साजात्यान्नीग्न्यंतानि तं स्वीऽवर्वनीति कानि चिदंगानि यद्यपि माधुर्येपि तिक्तान्याभाति तत्रेदं बोध्यं यथायदि
मधुमधुरमिति तथापि वदातस्योचित्यादधिकः पाको जायते तदा तदपि तिक्तं जायते तथा त्रापि पित्तमिश्रणया मी स्वप्यंगेषु तिक्तताप
पलभ्यते कानि चिद्धाः फेस् बक बकाइति भाषया अफेसन् इति भावप्रधाननिर्देशः अफेस्इति इत्यनिर्देशः तवराणीतियावत् कानि
चित्तु तोफाहरू विरसानि ह्रीक्केति भाषया तत्वं च शोत्यमिश्रणया तथा च यद्येतइमानि कानिचित्फलादीनि तानि शीतानानीति यथाद्
शांगादीनां पक्वानामपि सतां अक्लतापत्ती तवरविरसाम्लतापत्तिरिति यथा वावरावादीन्यपक्वानि पक्वानामम्लानि वाइति । भवतिचा
त्र । पाकास्यदेसमासाघोत्फालना यदा दागते त्वन्क्वास्वगुणमाभेतद्गुणं लोहितमेवतत् । तथा । पीतरक्तासितस्वेता अत्त्रसाहिमतनाम
तो अत्वापयंत्यमीतस्मादक्तमुसमितिस्थितिः रक्तं पित्तं कफश्चापि संहृतस्त्वेत्यमीक्रमात् रक्तं च रक्तपीतं चासितः क्तसस्तुवर्णितः । अत्र
शास्त्रीयतो । यदा रसो यकृद्याति तत्र रंजकापित्ततः रागो पाके च संप्राप्तः सम्भवेद्रक्तसंज्ञकः रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारउत्तमः स्निग्धंगु
रुतरं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् पित्तवद्भवेदम्लं भवेदित्यर्थः यकृत्प्लीह्नाचरक्तस्यमुख्यं स्थानं तयोः स्थितं अन्यत्रापि स्थितवतो रक्तानापोष
के भवेदिति ॥ ५ ॥ अस्मा इति स्वभावरक्तधातु समासितं विहानतत्पारंभे गौरितभी अइति विरक्तानिः कयदितहिंस्वोरतिसः
अक्लजेइतियः गुलाफलफइतिविपरीतः ह्रोइतितस्मात् स्वभावरक्तधातोर्विपरीत इत्यर्थः । अस्य द्वैविध्यं एकः प्रोक्तस्वभावरक्तश्चतुर्गु

वी॰
र॰ह्रा॰
५५
५८

णोविपरीतः यउक्ता लोहित्य दौर्गन्ध्याभावमाधुर्यमध्यपाकाख्याश्चत्वारोस्य तद्वैपरीत्यमशेषस्य तत्र तत्र लोहित्यविकारेकार्ष्ण्यं दौर्गन्ध्याभाववै
परीत्ये दौर्गन्ध्यसत्वं मध्यपाकवैपरीत्ये यत्नपाकः माधुर्यवैपरीत्ये माधुर्यं चेति ग्रयंच गौरितभीश्र मोतलकु इतिनामाकथ्यते चतुर्गुणविप
रीतो मोतलकइति द्वितीयः कतिचिद्गुणविपरीतः ग्रयंच नानभीग्रदर् सिफति ग्रावालीफ इतिनाम्नोच्यते तत्रचनाड्त्यरभभाषया गो
रीतिपर्याया तत्रापिचतुर्गुणाह्रानौ क्रमेणाख्याविशेषाः तथाच यदिरक्तवर्णेन विपरीतः तदा नानभीग्रथदर् लोनइतिदर् इत्यतः लो
न् इतिवर्णस्य यदिगंधेन विपरीतस्तदा नानभीग्रदर् रायिह इति रायिह इतिगंधनाम यदिपाकविपरीतस्तदा नानभीग्रकवामिति यदा
माधुर्यविपरीतस्तदा नानभीग्रदर् नरोम इति यदिपाकरसयोः सहचारित्वमिति पत्तस्तदेकमेवनाम नानभीग्रदर् नोमकवाम इतितत्र

ग्रस्मा गौरितभीश्र फद्दोव ग्रह्लजे ग्रावालफहो ॥ १० ॥ ग्रथोविकृततोमोयोविपरीतस्ततः ॥ ११ ॥

तोमेतिमाधुर्याख्या यदिचद्विविविपरीतः तदाप्येतद्विशिष्टकल्पनया विशिष्टनामोत्तरकल्प्यं चतुर्वैपरीत्येतु मतोलक इतिनामोक्तमे
व । इतिगुणद्वैधमस्योक्तं । स्वभावेनाप्यस्यद्वैधं यथा एकः केनचिद्रोगेण यत्नोपवासव्यायामचलनचर्मौषधभक्षणादिना स्वभावाद्दहि
र्निर्गच्छतीति द्वितीयः शिष्टधातुविकसंगत्या स्वसर्गोच्छलति तस्मिन्नोभवतीति येनतद्विक्तं शरीरात्तस्माद्बहिरपिदृग्गोचरीभवतीति
तद्यथा यदिकफेन तदापेनमिव पित्तेनपीतं संहतेनरक्तमिति बोध्यं । तत्रान्तर्विकृतानिधातुकृतानि बसानि पुनरौषधादिभक्षणकृत
तायदि जनितानीति नचेदमेतत्वं तज्जनितमपि धातुत्यजमेवेति भक्ष्यस्यैवधातुत्यागनिमित्तत्वात् औषधादीनां तत्कालिकशैत्यो
त्रोष्णादिमात्रनिमित्तत्वादिति यदस्य नानभीग्ररक्तं कदाचिदफोनतसहितं कदाचित्तद्रहितं ग्रफोनतइतिरक्ता त्रिकूणेतिभाषया

रो॰
५५

तत्रयस्तभिमोत्र भक्तलग्नः तथात्वंचयदिनाडीश्छन्नाना यदिननाडीबासः तर्हि नासौनभिमेनभक्तलग्नमिति तत्रचान्यथात्वलग्नं त्व
चोक्तं रक्तधातोः यदितस्यछन्नना तर्हि तेषामपिछन्नानाज्ञायतएव तथात्वेचतत्रत्यत्रोप्यसाविति केवलेनरक्तेनायोनज्ञात्वापि व्य
क्तीभवतीति अत्रोच्यते सत्यमन्योपि तत्तन्नाडीतिपर्यन्तेन वीरनीरन्यायेन तत्तन्मनापित्त संलग्ना अपिपरस्परं पृथक्स्थिता एवेति नैक
विकारेणापरविकारः इत्यर्थस्थिते सम्यक्ज्ञानेकस्यचिज्ज्ञातो विकारस्तदनुसारेण विरेकवमनादिकारकौषधेदत्ते तस्यैवमले निर्गच्छ
ति नान्यस्य विकारः यदित्वानेदत्ते प्रसूतविकारकारिभवतीति यदिचपृथक्स्थितिनस्यात् तदातन्मलेननिर्गच्छेदिति अत्रमीय
ते पृथक्स्थितताइति तथा यत्किंचिन्नत्पादिरक्तस्य छन्नतापादकं ततदेवपित्तस्ययच्चमस्यनतद्रक्तस्य एवमन्ययोरपि ज्ञेयं तथाच
परस्परसंलग्नत्वेपि तेषांसंमिश्रीभावइति यथाचैतेधातवोऽन्योन्यविपरीतास्तथैतद्विकारा अपि विपरीताइति परंतुकेचिदत्र शीघ्र
मेवविकारग्राहिणः केचिच्चचिरेण यथासफरादिपित्तं शीघ्रमेवविकारंप्राप्नोति ततोपिरक्तं ततोपिकफः ततोपिसद्गतइतिसि
द्धे रक्तविकारे नान्येषां विकारइति तथाकेषुचिन्मनुष्येषु रक्तंतथाविरलं यथास्वेदेनसह तन्निर्गच्छतीति केषुचिच्चतथागाढं यथा
तदाकृती रक्तपाकृतिरितितदाकारेण यद्रक्तंगाढं जायते तदिद कोठनिमित्तं तद्यत्रोत्खल रक्तमीदृग्गाढोजायते ज्योज्ञामइतिको
ठाख्या कोठइतिचभाषानाम । अत्राहस्तानाली सर्वेषांरक्तंगाढं जायते विनाश्रृंगिखरकर्णिकामिति तत्रश्रृंगीभारो श्रृंगइतिभाषया
मृगजातिरसौ हांगलइतिकाश्मीराः खरकर्णाश्च गर्दभाः सहीतिभाषया यस्यचयादृशोमहानाकारोस्ति तस्यतादृग्गाढमिति य
स्यचप्राणिनोरक्तं तस्येदंचतुष्कमवश्यं मस्तिष्कंहृद्जालानि यकृतइति तत्रमस्तिष्कं मेज्यपूइति भाषया हृत्दीलइति । भवति
चात्र । वैपरीत्यंगुणैर्यस्तसमस्तव्यपदेशतः तत्रान्योन्यसौचतत्वौस्त आद्यएकैकहानितः वर्णेनगंधेनास्वादयाकाण्डवैपरीत्यतः

वी॰ र॰ह्रा॰ ५८

तत्र दाख्योचितीमेषयात्मयो द्विविभेदः स्वभाववैपरीत्येन द्वैधमस्य प्रत्नमतं वासोपचारतस्त्वायो द्वितीयो धातुसंगतेः कफपित्ता॰
सितेरेतद्भूतेनपीतं च मेचकं शुक्लंतद्दिहितंचायं रक्तज्वरकांपरं केवलं शफहान्नापकरोत्तचहफोनसः फलोचापि प्रथक्रेमो वि
कारे पित्तप्रख्याता प्रादो पित्तं ततो रक्तं ततोपि कफः ततश्चासितो विकारो बलवानिति पित्तप्रख्याता केषुचिद्विरलं चानियथाते॰
यातिद्यमितः रक्तमावानिगाफं च केषुचिद्येन कोठता प्राकाराज्ञगना रक्तगाफनेतिविद्वद्भिधाः गोर्देस्त्र्जालयक्तातीचतुकेतद
नोभुवं । अनेनमपीदीनां रक्तराहितानामेन दभावइतिसूचितम् ॥ १० ॥ इतिद्विविधरक्तधातुनिरूपणं । अमलइति अम
लइतिप्रागवत् सफराऽ पित्त नभीसूयनमक्तानिस्य फतहिं ह्रोवसः रोगवमंइ धम्मे लोहितस्य द्विधोक्तलोहितमध्ये कस्येत्याह

अमल् सफराऽ अल्नभीसूयन फह्रोव रोगवति धम्मेल् नभीसूय वफो अस्सरोन् नासहोन् खफीफोन् ह्रादोन् पत
वह्लइ मीनल् कभीद्द ॥ ११ ॥ अथाद्ये पित्तेचेदद आद्य रक्तस्य मंइ पीतलोहितं लक्षितिचमेअन्यत्रेयह्रतः ११॥

नभीसूयमक्तानिस्यस्य वह्रोअदः पित्ते असइ लोहितवर्णं नामयोह्रन् तीव्रां पित्तंतीव्रालोहित्ये इत्यर्थाइक्तं गाफतीव्रा लोहित्य॰
मिदंतविरलतीव्रा लोहित्यमिति खफीफोन् लघु ह्राद्दतीव्राक्रियां अन्यथात्वपेत्तया तीव्रसर्गं पतवह्लइ उत्पन्नेभवति मीनुस
काषात् कभीद्द यह्रतः ज्येगरइति पारिसेकाख्या कलेज्जइतिचभाषया अस्यत्रयोगुणाः सहजाः एकः पीतिमसंगतं लोहित्य॰
यथाऊजमस्य तथात्वंचास्यातिपीलवत्वेहेतोरक्तापेत्तयाह्रीदंपीलवं नियतंचेदं यत्कृतं वक्तलोहितेपीलवंच तद्गुणोपिपीता गं॰ ५८
भो मकाशयति यथाऊजमस्य । द्वितीयोगुणोलाघवं अग्निधातुत्पन्नत्वादस्य तथात्वं यद्वियस्मात्रयघते तत्रत्वभावमिति ततश्चा

न्यथात्वं धर्ममिदं भवति तृतीयो गुणस्तैलाख्यम् अतिपाकेन समुत्पन्नानि रसोऽस्यातिचर्मता अतएव भक्तानां लाक्षासारि यदा दोषो भवति वम
नादौ तदा द्रव्यान्तरान्तरीषु देशोवेधं करोति विरेचनादौ चार्थान्तरगतमिमामेव क्रियां करोतीति ध्येयं । भवति चात्र । अतिचर्ममिदं चोर्ध्व
गामिलक्षणमिति सर्गीतः वसवर्ण्यातपोऽणाभं नानवानक्काथाक्रतः विरेकवमनादौ च तन्त्रान्तरीगतं यदा भवेदिदं तदा देशवेधायं जरुत्तेबला
दिति । भावप्रकाशे । पित्तस्य स्वेदं स्वर्णपीतं नीलं सत्वगुणोत्तरं रसं कटुलघु स्निग्धं तीक्ष्णमम्लं तु पाकतः ॥ ११ ॥ अम्भेति अम्भा
यदि गैरोल् नभीसृव विकृतपित्तं चेत्तिक्षुणे चिनीयाति तदा तस्य प्रकाराभेदा विभागाइतियावत् द्वौ इति तस्य अशुभ प्रतान् चत्वारः

अम्भा गैरोल् नभीसृव प्रकसाम् द्वौ अशुभ प्रतोन् १२ ॥ चेद्विकृतं तेनदास्य चत्वारो भेदाः ॥ १३ ॥ प्रल प्रवल् मेरु
तेल् सफराव् वही सफराव् गेन् यथालतद्वा रत्तो भतान् रक्तैकतान् १३ ॥ तत्राद्यस्तीक्ष्णोसौ तात्दगपत्रतन्तु
कफयुतिः ॥ १३ ॥ प्रलसानी सह्वी यतोन् वही प्रल्लानी फल्वालनद्वा रत्तो भतन् गलेजतन् १४ ॥ द्वितीयोऽण्पीतपाको यत्र गाढकफमिश्रता ॥ १५ ॥

१२ ॥ प्रल इति प्रल तत्र चतसृमध्ये प्रवल् प्रथमभेदः मेरुतेल्
इति एतन्नामकं सफराव् पित्तं प्रथमभेद इत्यर्थः वहीसः सफराव् पित्तं पल्ताह्नक यत्र यथालतद्वा मिलति रत्तोभतान् स्नेहः रक्तै
कतन् ततः विरलः कफो यत्र मिलति इत्यर्थः मेरुतेल् इति च मेरुत् तीक्ष्णमिति कथ्यते । अत्र चोदयन्ति प्रकृतिः पित्ते तीक्ष्णात्वमस्
ति विकारस्य च तदन्यत्वात्कथं प्रकृतिस्वभावाद्गइति अत्राहुः सत्यमेतत् प्रकृतिः प्रकृतिरेव यदा त्वसावप्युचितसर्गान्निर्याति
उद्रेकादिना तदा विकृतिरेवाभाषुच्यते यथा जलं शीतं तेजोवातादिना विकृतिः शीततरा तथा पित्तं तीक्ष्णं पित्तं विकृतं तत्स्वभावात्

वी॰ यनादतितीच्छामिति ह्यल्पानां थात्नां मध्यइदमतितीच्छां ततस्त्वेदंतीच्छतरं इत्यमेवसोदाऊ ग्रपितीच्छंयस्यच सोदाऊथानो स्तीच्छ
ह्रा से॰ नाभवति तस्यापि मेऊ तेलइति नामस्यापितं ग्रन्येभ्यश्चसफराऊ प्रकारेभ्योतीवेदप्रारीरेभवति वर्णश्चास्यपीतः तभीग्रसफराऊस्यलो
५॰ हितवर्णत्वाद्यस्यचकफामिश्रतया तद्विरलतयापीतता हरिद्रावदिती ॥ १३ ॥ ग्रल्सानीति सानीतिद्वितीयप्रकारोस्य ग्रुह्नीयततोन् ना
80 म्ना वहीसः ग्रल्लीतयः फखालतह्मा तेनसह मिश्रितोभवति ततोभतोन् स्नेहः कफइतियावत् गलेजततगाढः पूर्वप्रकारेविरल
कफफ्तत्रितत्र तुगाढतत्फातिविति विशेषः ग्रयंचाइपीततयासमानः पाकेनवर्णेनच ग्रुह्नीत्यंइपीततोच्यते इति ग्रत्रापिपूर्ववत् स्वे
तलोहितवर्णमंगत्यापीततेतिध्येयं ॥ १४ ॥ ग्रल्समानीति सानीतिद्वितीयप्रकारोस्य ग्रुह्नीयतोन् नाम्ना वहीसः ग्रल्लीतयः

ग्रल्सालिसोल् सफराऊ ग्रल् किरासीयततन् वही ग्रंतकोन् स्रकभतन् मीतल सफराऊ विग्रल् मस्ऊतरेकात व
मी तल् मेऊतेल् सफराऊ तवोह्लइ्हा माधकोन पलास्पादति ॥ १५ ॥ तृतीयोवन्यफलाएड्वाभोसितः
मात्राकतोति तीच्छोयस्य सर्वेचोत्पन्निर्नास्तिचेत्कफास्पदे ॥ १५ ॥

ग्रल्सालिसीति सालीसन्तृतीयः किरासीयितन्
नाम्नावहीसः ग्रंतकोनभवति ग्रस्कारतत्संमिश्रः मीतइतिसकाणात् काभ्यामित्याह सफराऊ यीति ग्रुऊतरेकात मेऊतेलइति वद्य
माणोक्तविशेषाभ्यांफत्या जायतेइत्यर्थः हेतितस्यतवल्हदो उत्पत्तिः माधकोननास्तितस्योत्पत्तिर्नसर्वत्रास्ति पलेति यद्युत्पत्तिः
ग्रस्यास्तितर्हि फेल्स्यादिति फेलइत्यंतरे स्यादिति स्यादेपाकास्पदेत्यर्थः किरासीति वन्यपलाण्डुनाम तत्सइ्गणाइसेनेत्यर्थः विह्न श्रं॰
तसोह्वाइमात्रामस्ऊरेकाइति । भवतिचात्र । योत्यपिविह्नतोशीततरस्याच्चजलयथा स्वभावोइकतत्साहक्षीच्छा पीताभमिष्यते ५॰

इति प्रश्नोत्तरस्य यदा पित्तं स्वयं किंचिद्रूक्षं इति तेनचक्षुः सवर्णं जायते तथाभूताक्ष्वेण पीतपित्तेन मिलति तदा सवर्णाभ्यां वन्यपलाण्डु
सदृशं जायते कार्ष्ण्यपीतता संमिश्रणाया शाकनीलीवन्नीलवर्णो भवतीति हरितपलाण्डुरसाभतेति । भवति चात्र । पित्तं रूक्षं
यदादाहाघ्रातं पीतेन तेन चेत् पीतरूक्षसयतो शाकवर्णो वन्यपलाण्डुवदिति ॥ १५ ॥ अल्लभारिश्च इति भारिश्च वक्तर्थः सफराड
इति पित्तप्रकारः जंज्यारीतिनाम्ना बहीमः असावत् श्वेतिचर्मः अन्यायेल सफराड इति सफराड प्रकारेभ्यः यदमी पित्तप्रकारा उक्ताः
तेषाम सावतितमर स्त्यर्थः तभेरुभावः हेतितस्य करीभ श्वेतिके मीन मध्ये समोम विषाणां विषसमानमिदमित्यर्थः । यदि सर्वं सृष्टान
तदायं प्रकारोऽस्ति तृतीयेन समः परंतु किंचिन्मात्रयान्तरं विद्यते तथाच सर्वोक्तफलितत्र समेवयदि चदाहो मृदुस्तदा किरासीति यदि

अल्लरारिश्च अल्लसफराहोल् जंज्यारी बही असावत् अन्यायेल् सफराड तभेरा करीभात् मीलन् समोम्
१५ ॥ अथतयोर्नीलाभोनिचर्मः पित्तविधाभ्यः सर्गोस्यानिके विषाणाम् ॥ १६ ॥ गंधीनिः

चातिदाहः तदा जंज्यारीति यतोनिचर्मत्वं नाम वातिसंक्रान्तिः स्नेहरूक्षयस्य यत्रेनभयं न स्क्रौनं जायते यथा भस्म यत्र चातिदाहेन जाय
ते नतत्र पवनसंक्रान्तिः स्नेहरूक्षयोर्वा यथै गालः तत्राहितं पित्तौल्येन संक्रान्तिक्षमता यतोत्रवात्यासंक्रान्त्या तत्क्षा विरूक्षत्का संपशिखमे
व भस्म नित्स्नेहरूक्षयेण वातसंक्रान्त्या तत्क्षुनयासंथेति घेतमिदं गंज्यारीतिनाम्ना कथ्यते जंगारीतिव हरितवर्णोत्र विवर्जितः एवं
चमायक्षपलाण्डुवर्णापेत्तयास्य घेतमात्रानवेधोबोध्यः । अन्यच्च । पंचममपि पित्तमस्ति तत्र न जानीमहे सूक्ष्मता किमिति नेद
माम्नातमिति यतइदमपि गोरिनभाय मध्योऽस्ति किंस्वरूपं पुनरिदमिति दर्शयिष्ये स्वभावस्थितं पित्तं यदा विक्षतसौ दाहाख्या सि

वी॰ नपातमात्रया मिलति तदिदं पित्रं सफराद्धि मुक्तनेरक इति गद्यते मस्यच वर्णो लोहितः कृष्णाग्रविद्वइति अत्रच असितधातुमात्रयेति यदु
रत्ना॰ क्तं तत्र मात्राग्रहणस्यायं भावः यदि साम्यमुभयोः कृष्णधात्वाधिक्यं वा तदा तथैव नामापि भवेत् असितसफराद्धि मुक्तनेरकइति पि
५१ त्राधिक्येनाख्या इत्थमेव च सफराद्धि मुक्तनेरकाख्यं परमार्थतः तृतीयचतुर्थयो स्त्वस्ति नामभेदेनाम परं तु वासचर्यया यस्त्वात्रस्वभा
51 वपित्रं विकृतं नकृष्णधातुना यदा योति तदेदमुभयं भवतीति पंचमप्रकारउक्तः अत्रविदुबोध्यं परस्परयत्या तथानयोर्भावं यथा त्वा
तं न प्रतिभाति इदमुभयं संमिश्रमिति तथाच यदि परस्परस्थानिरनयोः सम्यग्बोध्यते तदा स्य नाम सोदाविसफरायीति यदाच सफ
राद्धः पित्रा दूष्या ग्रत्य स्मिगालकल्पं सोदा इति कथ्यते दृश्यतामेषां कृष्णधातुनाकल्पनात् तदा नेदमाख्याद्वयमित्यर्थः । अ
थच किरासीजुंज्यारीति द्वयोः मेऋतील सुहीयत् इत्याभ्यामयं विशेषः यदेनोर्द्वे दृश्यावपि स्वयमेव दृश्यस्त्वरूपेणावर्तते सुवैति
द्वो मेऋतेल सुहीयत इत्येतौ भल्लराश्नानवगाढतायत्येति । अत्रकेचिच्चिकिलिम्निकाः वदंति तभीयसफराद् स्वभावपित्रं मांद्धि
कवन्मथरमिति करहिच्चेयमेवमन्यते तथाच तेन कानूनदीकर्याश्रुता । ममस्वल्पकदाचिद्धिमतं ज्ञातं नच्चवर्णेन पित्रीयमिति विधि
मेवा स्वादेन मात्विकमाधुर्यसहशमाधुर्येमिति । अत्रात्रियंति । अत्रस्वयकानिवाफयत्य सितधातुरिति स्वोक्तेतियकातित्रयमुक्तम्
रक्तंयकातिद्ध कि मिति नोक्तेति अत्र समादधते जानीत खोनमिश्रितं सफराद् रक्तमिश्रितं पित्रं नगौरिनभीयेति विकृतपित्रं न भवतीति
बहवोवदंति अनेन चार्थो लब्धो भवति केचिद्विदमपि विकृतधातुत्वेनोक्तमिति न भवतीत्यत्र समर्थनं निशम्यतां रक्तं खल्पमेमास्पदमि
ति विरेचनादौ नदर्निगमनात्रस्येत्युक्तं तत्ररक्तस्यान्योन्यसहननमयता भावाद्यदि रक्तं परं स्यात् तर्हि खोनिसफरायीति यदिचसफ गो॰
राद् प्रथिकं तदा रक्तं स्वसमानं जर्याद्धिति नाभिधांतरं विद्यनेइति नपित्रं रक्तयत्या विकृतं जायते गौरिनभयीतिनाम जायते इति ५१

विदिनमिदं जायते पित्तं रक्तेन सह तयोनीति योति चेत्तेन दग्धेना यवा कफेनाथवा कुसधातनेति नेषामेवनामान्यपी निबोधं यच्च सफ
एव पित्तं खोनेन रक्तेन यफते ननस्य नथा नेत्वापि यथा कुफ कुसां नवींनिनः कुफ कु मच्च पीत्वा इति भाषया यतो भवन्ति तामामावस्य मृत्
नेवो चिना केवलस्यत विद्धशोधनेन च मलशोधनेन प्रबोधनेन सम्लोत्सर्गे मतिग्रसो च्छोधनेन च नीलानेवो चितेति । तथाचायमर्थः रक्तो हिम
त्वं जायते इति भवन्ति ना सिद्धयेस्य मलम्ह इनेवो चिना स्नेहत्वयेनि दाहेन वाता कांनोचनो च्छ्मनः श्वेतामम तस्याचीनं नीलं स्नेहाव
शोषणात् द्वितीयतर्थलेशानुविद्धं चेदायं पित्तकं कास्त्रानुगानशोणाभं पंचमं नदिदं विद्धः तृतीयतत्र्यैयच्चेत द्वीजं तद्भयीगतिः
पाकवैचित्र्यतः साम्ये भवेन्त्र ग्योभयाभिथा आयद्वितीयतो भेदो भवेत्तुर्यं तृतीययोः कफतानवपीनत्व कत्वात्स्य च दाहतः इदमा
द्यमथ स्वादं च्च्वं त्येकेत्रवेष्ट ने स्वयोगक फभ्रूथात वैशिष्ट्यात्सुतरात्मना प्रेमास्पदत्वाद्रक्तस्य बहिर्गेति निरोधतः नादान्याभावतो

अमल् भलगमोल् तबीअन् फहोव अलःजोय यस्तुलिह् लिअन्यसेह् धंमन् कफनहो धम्मन् कामरिन् पंतमा
मेल् नजन्म ॥ १७ ॥ अथाद्यः कफश्चेदसौ यथा हितत्वभाक्तत्वलभवेच्छांत्रे रक्तो किलसमोल्पतया सम्यक् सन्नात १७

रक्तपरत्वे रक्तपित्तता पित्ताधिक्ये तदात्मत्व भूतेर्नामान्तरं न चेति ॥ इति द्विविधपित्तधातुनिरूपणं ॥ १९ ॥ अथबल्गमनिरूप
णं । अमल इति अम्मालिति निरूप्यते इत्यर्थः बलगम् तबीअन् स्वभावस्थितः कफ इत्यर्थः फोनियदि होव सयादि स्वभावस्थितः कफ
इत्यर्थः तदा सो अहलनीयः यस्मालिह् उचितो इत्यानि लिनदर्थं अन् निश्चितं यसे इतिभवेत् धम्मन इति रक्तो कफन्नोह कहति सहजाः
पत्रोहो निश्चयेन । अत्रार्थः असौ कफो पक्वारक्त मिवेत्यर्थः तदेवाह कासिरत्इति अल्पइत्यर्थः पंतमामेल तजन्म सम्यक पक्वा रक्तेन

वी॰ नि रक्तमेवेदं परं तेन पक्वमित्यर्थः यमेऽभवेद्रक्तमित्युक्तं अत्र शीघ्रमिति च बोध्यं शीघ्रं रक्तं भवेदिति तन्मात्रैः ति सर्वनाम । अत्र यमेरूरिति ।
रक्त॰ शीघ्रं भवेदित्युक्तं तत्र शीघ्रमिति विशेषणं अम्लनीरसमलगमः नानभीश्रयूरितिवत्यात् ते नद्ध्यवक्लेदार्थं नासौ कफः शीघ्रं रक्तीभवेदिति
५२ तत्रापि नीरसो रक्तीभवतो न निरूढः अम्लस्तु निरूढ इति विशेषः तदुभयव्यवक्लेदार्थं शीघ्रमिति असौ च कफो रक्तवत् गत्वा भवेत्तत्र भवने
मज्जः अयमर्थः असौ प्रथमं रक्तीभवति तद्भुत्वा चान्नं भवति मांसादिक्रमेण परिणमते यदत्र परिणतं स्वरूपं भवति तदन्नमिति न्यायादि
ति च नास्य स्वस्थानं किंचित् रक्तेन सहभाव्यमाविति यथा समकरागः पित्तस्य क्लोमस्थाने सोथा स्वस्थामितधातोः स्तीहृनियत स्थानेन न
स्थास्येत्यर्थः पित्तेतिनिलीनि च भागानाम क्लोमगाः तेलपितोरनिकाश्मीराः अतस्त्वाक्तधातुना सह हासो सिराधमनीषु वर्तते यावच्चार
क्तोपयोगापेक्षा तावद्वदाकारेण सो परिणमते इत्यर्थः अस्य च नभीश्र बलगमस्य स्वभाव पित्तकफस्य गुणद्वये पक्वत्वेऽपि माधुर्यम्
यतोऽनि माधुर्यं पक्वतायां वर्तते पक्वस्त्वासौ रक्तमिति तन्मधुरं अत्र तत्तदृशापक्वता भावादीषन्माधुर्यमिति द्वितीयो मध्यमगाढता
अत्रापि पाकत्वानवमेव हेतुः रक्ताङ्गाढमित्यर्थः अतिपाकेन च रक्तं तत्र अत्र तदभावाङ्गाढो सावित्यर्थः इदानीं शीतं यतो देहापेक्षया
शीतं रक्तपित्तापेक्षया शीतेऽपि देहमपेक्ष्य शैत्यावेक्षायां शीतं याद्दृशो शैत्यं देहेनस्माक्षीतमन्याभ्यां शीततरमित्यर्थः । भवति चात्र ।
द्वितीयं तीरसाम्लास्येमिदं शेषं शीघ्रमित्यदः तत्राद्योनातिरूढस्य द्वितीयस्त्वतिरूढगः रक्तवच्चान्नभावेन मज्जोसावितिनोनिजं स्थानमस्यास्ति
नियतं पित्तवत्कफसधातुवत् मज्जासितास्ररक्तेन तदर्थं तत्त्वाणाद्भवेत् तत्खेलायां च माधुर्यं गाढं नेमते रक्तेनेति तृतीयार्थे तृतीया तदर्थं रक्ता
र्थम् तदितिरक्तम् रक्तपित्ते अपेक्षायामतः शीततरो विदो शीतो देहमपेक्ष्यापि माधुर्यं पाकतानवात् । तथा श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पि शे॰
च्छिलः शीतलस्तथा तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेदिति ॥ १२ ॥ अम्लेति अम्लेति स्वाभाविककफनिरूपणस्थं विकृत । ५२

52

कफप्रारंभे फइति यद्यसौ निहन्यते तदा स्याक्रमात् प्रकारः हो इति तस्य हंसकेन पंचेत्यर्थः ज्ञानीतयः कफो रक्तीभवनात् हरोहराका
शवती तद्भवनाद्रवितः तत्कालेन जायते अथवा न जायते यथोपरक्तो नरस्य निश्चय यकृतियदि भवति उभयस्यादे पाकास्पदे उभावि
त् पाकास्पदप्रवाहवाहि सिरास्वर्त्त अयमर्थः विकृतकफो यकृति न भवत्येव यदि तत्कदाचित्प्रवर्तते तथापि नासौ रक्तीभव
नो विनश्यति यच्चेदं गोरितभी अग्रस्तं विकृतकफत्वं तत् द्वाभ्यां हेतुभ्यां तत्रैकं पाकेन द्वितीयं स्वादेन वर्णगंधाभ्यां पुनर्नेति भावः
यतोयं प्रकारः तभी अग्र गोरितभी अग्र वा ते सर्वेपि स्वेता निर्गंधाश्चेति वर्णगंधाभ्यां विकाराभावः स्वभावस्थितोपि स्वेत एव विकृतोपि
स्वेत इति एवं गंधेपि वाच्यं यदि चान्यो धातुरक्तोत्पादके मिले येनास्य वर्णान्यत्वं जायते तदा तस्यैव नाम जायते नकफद्वारेण नाम

अस्मा गैरोल् तभी अग्र् फ अक्रमाम् हो हंसतोन् ॥ १० ॥ अथचेद्विकृतस्तदास्य विधाः पंच ॥ ११ ॥

जायते इति यथा ग्रुही सफराज इति कफमेलनेपि पित्तस्योद्रेकाद्वर्णान्यत्वापादनाभावेन तन्नामांतरं ग्रुही सफराइत्येव नाम तथा
ज्ञाप्यन्यधातुसंगतो तद्रेकेण वर्णान्यत्वे तदेव नाम जायतेति वर्णान्यत्वापादनमेव नामांतरोत्पत्तौ हेतुः अत्रान्योपि विशेषः यदि स्व
भावकफोः शुक्लो जायते नासौ विकृतकफ उच्यते ज्ञात्यंतरमेवेदं ननस्तु स्वभावकफो वा विकृतकफोपि वा शुक्लो जायते तन्शुक्लता
विकृतत्वापादकेति धातुशुक्लैव त्वरहेतुरीतिवक्ष्यते इति शुक्लता यद्यपि विकृतिरेव तथापि नेयमत्र विकृतत्वापादिका यतो
सौ प्रकृतो विकृतो च जायते इति । भवति चात्र । पाकस्थानतदासारसिरास्वेषोत्थहृद्गतः रक्ततास्य यकृन्मध्यगमार्गे पाकहिंवि
दिति तदासारेति मासारोका इति नाम्नो यकृत्याकास्पदमध्यवर्तिन्य इमाः सिरा इति अपिरसंभावनायां यकृज्जातो न भवत्येव यदि च भ

गे॰ वेन्नदायिनरक्तनेति तथावेकृत्वंस्वादयाकाभ्यामेवेनस्यद्विधाख्यसौ श्वेतोगंधोन्यसंगान्नवर्णान्यत्वे नदाख्येति द्विधेति विकृतिभेदेन श्वे
वी हा॰ तान्यथान्नसंगात् वर्णान्यत्वे श्वेतेनरवर्णित्वे नदाख्यतानतद्रावव्यपदेशभाक्त्वं नपुनः मक्त निविकृतिकफनामभाक्त्वमिति ॥ १८ ।
टी॰ ग्रलइति ग्रवलेल्इति प्रथमविभागः फलव मथारः वडो ग्रसो तपव ग्रलजेयः फवोलतहो मिश्रितः कटुन् लेशमात्रया मीन
५३ ल् नकाशात् ह्यल्नेल् फलव मथरधातोरक्तस्येतियावत् वस्यकफस्यरक्तलेशकृतिमात्रेण विकारान्तरंजायते ग्रसोप्रथमो
विकृतकफइत्यर्थः ग्रयंचप्रथमःप्रकारोबह्वीषुप्रस्तकास्तनइष्टः ॥ १९ ग्रलसानीति सानीतिद्वितीयः सालिफइति त्वारं हो

53

ग्रल् ग्रवलोल् फलव वडो ग्रलजे फवोलतहो कटुरन् मीनल् ह्यल्नेल् फलव १९ ॥ तत्राद्योमधरोयो
फतोणमात्रयामधरधातोः ॥ १९ ॥ ग्रलसानि ग्रल् सालिफवडो ग्रलजे फवोलितहो मेडुतन् ग्रुफत
रेकतन् वडो ग्रसवलि ग्रस्ताफेलि भल्गम् २० ॥ द्वितीयःत्वारोसौयोमिश्रितस्तीत्वणादग्धपित्तेनोतिचर्मःक
फप्रकाराणां ॥ २० ॥
वसः ग्रलजेयः फवोलतहो मिश्रितः मेडुतनइति एतदाख्यतीत्वणपित्तेन ग्रुफतरेक त
त्रित्वेनदाख्यदग्धपित्तेन वडोसः ग्रसवति ग्रतिचर्मम् ग्रइति ग्रतिशयवाची सवलेति चर्मनाम ग्रस्ताफइति प्रकराणानां ग्रल्
भल्गम् इतिकफस्य एतेषांकफप्रकाराणां मध्येसावतियमइत्यर्थः ग्रसोचनाइत्योयेन लवणस्वादमाधुर्यापिनवर्णांतरंस्पृशा
तीति तथात्वेचतत्राम्नेवव्यपदेश्यः स्यादिति तावतैव लवणरसः स्वीक्रियते यावतास्वादमात्रमेवभिद्यते नवर्णान्तराधिक्यं गे॰
जायते इतिवर्णोपिलेशमात्रेणभिद्यतएव नपुनः पीतमेवजायतेइत्याशयः यस्यचवर्णाधिक्यमसौ मपवेति नासौकफनामभा ५३

रभवेत्। अयं चाति दुर्मो यथोक्तनारौद्रेण सह संगमितिं करोतीति शाकोक्तिः॥ इदं चात्रसौम्योस्य रौद्रत्वं कफसाम्यस्येन विरुद्धमिव भाति किंचि
त्तकैर्हि कफसाम्यस्यं शीतस्निग्धत्वमुक्तमिति अत्रोच्यते न विरुद्धमिति तथाहि यदस्य कफस्य शीतस्निग्धत्वमुक्तं तदुक्तपित्तेऽप्यपेक्षेति शी
तस्निग्धत्वम्यकारमध्येति शर्मतुत्वमिदमिति यद्यपि चर्ममिदं तथापि रक्तापेक्षया शीतं। यद्यपि चरूक्षं तथापि पित्तापेक्षया स्निग्धमि
दमिति॥ अन्यथा चात्र परिहारोऽभिधीयते। यथा उक्तमस्माभिः शीतस्निग्ध इति तत्स्वभावकफे। इदं च विकृत इति नैतदसङ्ग
तं खण्डयति यथा जलं शीतस्निग्धं यदि कदाचिदन्यद्यामिश्रणयात्र मर्दतेजायते नैतावता तत्स्वभावो दूरीभवतीति। अस्य च लाव
ण्यांत्यन्तो हेतुरसौ यदि पित्तलेशेनानुयुज्यते स कानिचिदंगानि दहतीति अतस्फोट मत्र फलितं भवति यदसौ वासं दूश्ली वतस्मान्ता
दृशति॥ भवति चात्र॥ न भिद्यते सौवर्णेन दृढत्वात् तारतामपि तस्यापि भेदे तत्राज्ञा व्यपदेशं भजेद्यतः॥ भिद्यतां लेशमात्रेण न त
स्मात्यीन एव यत् रौद्रेण सहितं चास्य मत्रेति शाकसंमतं॥ अत्राहरन्ति चर्मत्वरौद्रस्य कफजानितः विरोधोऽसौ यतः शीतस्निग्धेति
कथितं बडः। रक्तपित्ते अपेक्ष्यायं शीतस्निग्धोऽप्यपेक्ष्यते एतद्द्विधाः स्यच्चर्मो सौ तद्दृश्ये निनिशाम्यतां। प्रकृतौ विकृतौ वाथ सर्गान्तरम
वेद्यतां पित्तलेशानुवेधेन दारत्वमिति बुध्यतां॥ २॥ अलं सालीम् इति सालीम् तृतीयः अल्पहामीजुङ्स्यम्लः वहो अरेभ
ल्ल गमन् गेरिभल्ल् गम् अलिखत्र अमल् इत्यारोहः कृतः फेरस्यंतरे हीति तस्य हरावतन् इतिचर्मेण जुङ्हतन् इति विरलेन अशक्तेन
चर्मेणायस्यांतरे आरोहः कृतोऽसौ कफोद्भ्रः अयं च प्रकारः कफस्य शैत्यरौद्रत्वोन्मावः स्वयं शीतत्वं तातातरोन्माद्यमेव धावतीति इदं चा
म्लत्वं च चतुर्भिः कारणैरस्य॥ तत्रैकः सौष्म्याहान्याऽसितथा तल्लेशेन यदासौ युज्यते परं तनवर्णम्यर्दयं भजते तथात्वेहि तत्रामवासौ
भवेत् सौदाहीचास्मिन्नाम्लीतिन द्रवसरेभविष्यति॥ १॥ द्वितीयः मधुरकफस्यास्य स्वभावचर्मराधिक्येनान्यचर्मनारोहति तदारोहे

एवस्वचर्मतान्याभुवति तेनाम्लतानजायतेऽशति यथामधुरफलादिरसोऽचर्मतापेनशुक्तोभवतीति ॥ २ ॥ तृतीयः श्रस्मन्मधुरकफस्यातिशी
तफनिबलेनस्रोतस्यनिर्वाति तद्दलाच्चाम्लतानजायते यथाक्षीरादिबलेनरसादिचाम्लंजायते मलामिश्रणशैत्यबलेनापिरसस्याम्लतानजायते
इतिप्रसिद्धमेवेति ॥ ३ ॥ चतुर्थः नीरसकफस्ययदास्वकीयतत्वतापेनशोषणंजायते तदाहृष्टीवर्मतास्वादेन पाकोजायते यदातादृशीपा
कभावस्तदासोतद्भूतःशैत्यस्यावकाशंददातिइत्यस्यतस्याम्लतानजायेत । यथाकस्यचित्त्रीरसस्यफलस्यतापेनपक्वतापक्वोमाधुर्यवि
परीताम्लतानजायते ॥ ज्ञातीतचात्रपुनरम्लतायांदृष्टान्तम् सोदाहू धुर्योवाम्लतानजायते श्रथवास्वांतेरवमाधुर्यंनेरसंवास्ववर्तेन । तत्रमा

श्रल् सालिसोल् हामीज् वहोभल् गमोन् श्रमलान् फेहि हारातन् जधुफतन् ॥ तृतीयोम्लोमौविकृतकफोयत्मध्येविर
लौस्यनारोहःस्तृतः ॥ ३१ ॥ श्रल् राभिश्र श्रल् श्रफेस्त वहोश्रलुजे युगर् लीभ श्रलैस ज्योहरेल् श्रर्ज् वहो श्रकु सफ श्र
स्ताफेल् भल् गम ॥ श्रर्थतुर्यःसयोसौतवरोऽसितप्राबल्येनसाद्रपतेषाम् ३३ ॥

फर्यहृरावतेनचर्मणरतोभवतेनवाष्पीतेना
म्लंजायते नेरसंतस्वकीयोस्येनांम्लजायते । श्रत्रतृतीयप्रकारेपोऽन्यमन्यप्रकारेभ्योव्यक्तं दृग्धुसफराहभुस्यानथेवरोद्वंद्वितीयेव्यक्तं
श्रन्यप्रकारेषुजलस्तंभनयाथवाशैत्येनस्वभावव्यत्ययेनरोहंसजायते यथाकफस्यशिलीभवनमिति ॥ भवतिचात्र ॥ शीततरलतयाशैत्य
त्यरोहयौन्माल्यंव्रजत्यसौ श्रम्लताचेयमस्यात्रचतुर्हेतुभिरिष्यते भूधातलेशतःस्वोस्याधिक्यतोथातिशैत्यतः डोस्यवैरल्यतस्त्रापिचतु
र्विधंचवाप्यवत् ॥ मधुरेतामशैत्याभ्यानीरसैम्वोस्यतःकफे तिस्रोविधाश्चतुर्थोस्तभृपातधुतितोमता ॥ ३४ ॥ श्रल् श्रारभ्यते राभिश्र
चतुर्थः श्रफेस्त तवररमः बकबकेतिभाषया वहोमः श्रलजे श्रसो यग लीभ् प्रगल्भोभवति श्रलैसतङपरितद्विमय ज्योहरेल् श्रर्ज

सद्यीमप्रकाशः सद्योथाद्धरिनियावत् सौदाह् इतितत्र प्रबलोभवति वहोसः अकु सफ सालिलोगाढोभवत्यसौ अस्तौफल् भल् ग
म् कफप्रकाराणामध्ये ज्योहरेल् अर्ज् इति पृथिव्याञ्ज्योहर् इतिप्रकाशः तज्ज्ञातरित्यर्थः ॥ अत्रटीकाकृत् एतद्दृष्टान्तद्वैधा प
म् कस्तत्रामसौदाह् धुत्वा यतोयदासावासः कफमिलतितदानमधिकषायंकरोति यदाचपक्वोसौमिलतितदैनमल्लिकरोतिइत्य
र्थाद्यायातं सौदाहेप्यम्लपवेति । द्वितीयो यदावाद्यौतरानिशीत्यसफकफसारंस्तंभयतितदासौम्लत्रिकेवभवतितदाचास्यास्वादःक
षायोभवति यथानवजातंकिंचित्फलंविरलतामाःप्राप्यातनावदम्ल नापिगाढतायप्राप्यामफरमितिकषायंभवति तथेदमपि
तद्भयपिताप्राप्यात्तवरंजायतेइति अयंचकफप्रकारःप्राग्वक्ताम्लकफाद्वीनतरः अत्रचचिकित्सकोक्तकफशीत्यस्तिग्धत्वेयः

अल् खामीस् तोफतोन् वहो अलुजे लानामलहो यग् लौभ अल्हैसज्योहरेल्मा वहो अभ् रेद् अस्ताफेल् भल् गम् ॥
अथपंचमोयोसौ सजातीयप्राबल्येनविरसोतिशीतएतेषाम् ॥ ४२ ॥

परिहारोसौप्रागुक्तएववोध्यः ॥ भवतिचात्र आस
ङ्गप्यातफर्यांथवाद्याभ्यंतरशैत्यतः कषाधमत्रविज्ञेयंनवीनफलजातवत् ॥ ४३ ॥ अल् खामीस् इति खामीस् पंचमः तोफ
तोन् नीरसः लेतिनामित्तामेति आस्वादः लहातस्य ज्योहरेल्मेनि सेतिजलस्यज्योहरेल् सारंयदानेनकफेनमिलति किंचिज्ज
लोद्रिक्तभत्वेणानिमानीयमानेनावायदासौजलथा तर्जलेनैवमिलतितदा वहो असौ अभरेद् अतिशीतः अस्ताफेल् भल् गम्
कफप्रकाराणांमध्ये ॥ अत्रटीकाकारः अयंचातिशोधनामस्तथारक्तीभवनेहरः नास्यरक्तभवतीत्यर्थः अयंचप्रकारोमसीकु इति
भाष्यते तत्राप्यर्थः तोफतोन् नीरसइत्यर्थः असौचास्वादरहितोयदत्रास्वादकारकेनकिंचिन्मिलयतीति अत्रचाफोनत् अपिमृक्तरापि

पी० हा० टी० ५५

55

नास्तीति न तस्तोऽप्यास्वादोऽत्र न भवतीति यथा यावदसौ कफेन पक्वो जायते तावदसौ यमेकत्र सन्ति विरलतरास्य विरलावयवाः श्लक्ष्णं
तिष्ठनावयवास्तिष्ठन्तीति विभ्रष्टं यथा तृणेनानिशीतस्यन्मिश्रणाभावात्तत्त्वपानीयास्वादमात्रस्यापि आस्वादोद्रेकाभावान्नीरसत्वेन नष्टत्वा
चिदास्वादेनिबद्धोऽसौ ॥ अत्राक्षिपति यद्यसावास्वादरहितस्तदा किमर्थमसावास्वादिकफमध्ये निबद्ध इति तत्र द्विधा समादधते ॥
एकः वदन समीकृत इत्युक्तं न तत्रासावभिप्राय आस्वादिमध्ये निबद्ध इति तथैव तेन भाव्यमिति आस्वादिगणानायासमावास्वादी न भवती
त्युचितमेव वचनम् । द्वितीयः । सत्यमसौ नीरसो लानामुद्र इति नीरसोऽसावितितदास्वादस्नेसोऽपि कश्चिदास्वाद एव भवतीति ॥ अ
न्यच्चात्रश्रूयताम् योऽयं नाभी अभल्लगम् कफोत्क्लिन्नसद्विधम् आस्वादेन पाकेन चेति तत्र मूलक्षतास्वादभिन्नोऽनिरूपितः पाक
भिन्नस्तमयोच्यते तत्रापि पाकभिन्नोऽगोरितनभी अभल्लगम् विकृतकफो द्विधा तत्रैको सन्नो लोकवास्तु तत्र मतोऽपि कोल्ल् इत्येकः प्रका
रः कवाम् पाकोऽयस्येति द्वितीयोऽप्रकल्ले फोल्लकवाम् अप्रकल्लेप्फ नानाजातीयः कवाम् पाकोऽयस्येति तत्राप्याद्यो द्विधा एकोऽतिन
द्रः यतोऽत्राप्लोष्णामिलतीति तितानवेनासौ पानीयामिवेत्यसौ भल्लगमिमायीति कथ्यते सोऽतिजलनामतत्संबंधात्मायी तातवान्द्राऽ
सौ सर्वांगेषु प्रविशतीति द्वितीयोऽसौ अतिघनोऽजसीति कथ्यते जसू इति मक्कोलनामतद्गमोऽसौ वर्णेनेत्यर्थः ॥ अत्र वाक्ति नाश
कं पाकगाढतयासौ मथाभद्रिति किं तु यदासक्कोलं जलमालोड्यते तदा तस्य यद्रूपं विरलपानीयं स्वेन रभावतत्सदृगसाविति
तद्धनर्मक्कोलघनःशिलावदिति कफप्रकारमध्ये च सो गाढः सर्वेषामिति ध्येयम् ॥ द्वितीयोऽपि द्विविधः तत्रैकः यस्यामपाकत्वा
त्पाकवैचित्र्यं न दृग्गोचरीभवतीत्यसावपक्वकफ आमकफ इति भज्यते ॥ अत्राक्षिपति उक्तमस्य सामान्यलक्षणे अप्रकल्लेप्फ कवाम्
इति नानाजातीयपाक इति तत्कथनात् प्रकारकथनोऽविरोधि नास्यामपकत्वात्पाकवैचित्र्यं दृग्गोचरीभवतीति अत्र समाधिः भाविता ५५

गकथ्यनेवलायामस्यकास्मिंश्चिद्देशेप्रवेशः शीघ्रंभवति कस्मिंश्चिच्चनशीघ्रंभवतीत्याऽदर्शनेप्यनुमीयतेविचित्रःपाकइति यदि
पाकसाम्यंस्यात्तर्हिसमानएवप्रवेशोभवेदितिनभावविशिष्टा ॥ द्वितीयोसौप्रकारः यस्यवैचित्र्यंदृग्गोचरीभवतीति असौस्वआर
नीतिनाम्नाकथ्यते अग्वानीति शिंवाननाम सैएदु इतिभाषया अस्यचपाकवैचित्र्यंदृग्गोचरीभवत्येवअत्रचविदद्वयवेतन्तः क्वा
पिचनःक्वापिविमिश्रइति ॥ अत्रान्यमत ॥ मौतपिकोलोकवाम् त्रिविधः माधीजोत्तज् जसीति तत्रमायी अतिनन्तः ज्योन्न
जीगाढतासंतत्वोपिसन् जलसंपर्कात्तन्तः असौचगालितकचसम्दृश्याजलसंपर्की जसीचपानीयगालितमक्कोलाभः ॥
भवतिचात्र ॥ धात्वंतरवियोगेनसुक्रूतायाअभावतः अपाकेएवगशोषेणस्याद्विशेषोनिशेषभाक् ॥ अन्यव्यामिश्रणाभार

अम्मल् सौदाओल् तभीत्र फहीपक् रोल् धम्मोल् तभीत्र ॥ अथासितअथेस्त्रत्मलसायरक्तस्य ॥ १ ॥

वादस्वादेद्वेकवर्जनात् स्वाप्यास्वादावेशाघाश्रुनीरसोसानोमर्यथा ॥ विक्तनोसौद्विधास्वादपाकाभ्यांतत्रचादिमः अक्तः माए
कक्तनोप्येषद्विधाचित्रैकपाकतः ॥ तत्राप्यायोद्विपाद्दृश्यदृश्यवैविध्यतोमतः तत्राद्यआमपाकाक्तोपरःशिवाननाकाक्तयः ॥
अपरोद्विधाप्यात्यपक्वोमक्कोलकःपरः कोविद्वतीयमप्याऊर्डुनकाचोपमंमतम् ॥ २३ ॥ इतिद्वाविधकफलनिरूपणम् ॥ अथ
सौदाहाल्यस्योधातुनिरूपणम् ॥ अम्मल्इति अम्मल्इति निरूप्यतेसौदाअधातुरसितधातुरितियमाचष्टेत तभीअप्रकृति
स्थः फयदितर्हिहीअसौपक्रोल् किएवमधोभागगतंमालिन्यंतेनैविच्त्रं धम्मोल्तभीअप्रकृतिस्थत्वेनधातोः रक्तस्ययत्किंचिद्दृश्यो
नतंजायतेसोसौदाअइतिअसितधातुरितिकथ्यतइत्यर्थः असौचसौधात्तभीत्रइतिनाम्नाकथ्यतइत्यर्थः यथात्रकानानिरूपणम

वा॰
हृ॰ दी॰
५६
56

वैकारणभूतधातुप्रकृतिनिरूपणेऽन्येषां प्रकृतिभूतानां लंभनाणां यौ ये मध्येनउक्ता तथाऽपितज्ज्ञातनिरूपणे सो सौवा अधातुरसिताः
(त्वोऽन्यधातूनामपीनतशति ॥ तत्रचायंनिश्चयः अधस्तलेस्थितिरामनारक्तधातेनान्यधातोरस्ति । इयंचाधस्तलामनाख्यानरसोऽभ् इति
कथ्यते । रसोऽभ् इतिचनलासितनाम इयंचाधस्तलामनेरक्तधातोरेवसतियदिचासौरक्तधातुस्तभी अप्रकृतिस्थंस्यात् तदातद्रसोऽभ् ।
अधःस्थितमपितभी अप्रकृतिस्थंस्यात् शोभनंचस्यात् यदिचासौरक्तधातुर्गैरितभी अविकृतंस्यात् तदातदपिरसोऽभ् अधःस्थितमपि
गैरितभीअविकृतंस्यात् अशोभनंच ॥ तथाचयथारक्तधातोरेवतद्रसाविलत्वानिरूप्यते अत्रकफस्याणुलेशोऽवष्टम्भनशक्तिश्चनाः
स्तत्वाद्रसतंतवदवात्तस्तनाशतितनतदावेधोगोच्छेतियथातस्मादसितधातूदयःस्यात् अस्मात्तरक्तस्यलेशाविस्तृयाइतितास्योऽन्यमत
स्तनाइतितदधोणवोत्तरवोगच्छतीतितस्मादसिताख्यचतुर्थधातूदयः ॥ अयमर्थः ॥ कफस्यजलधातुत्वात्तस्यैहोदयेनानुस्तनना ।
रक्तस्यतत्पवनधातुत्वात्तस्यैहानुदयादनुस्ततताभावइतिपित्तस्यापितिशाम्यतां सफराहोपिनाधःस्थितिः । तदभावेचनिमित्तंचैविध्यं ।
तत्रैकं पित्तंलतीफ़ लघुतरञ्चततस्मात्रदृष्टीयरमाणवोविरलाः वहिव्यसम्भावनयासंतिलेशमात्रयातथापितेषांतथासामर्थ्यम
स्तियथातेनर्पित्तंविच्छिद्याधोगच्छेदुविति ॥ १ ॥ द्वितीयं इदंसफराहू पित्तंसदाप्रसवज्ञंतितनस्यसदोच्छलतूपत्वात्ताधोस्यास्थितिः ॥
तृतीयंचजलादौस्थितस्यैवतस्याधोमलिनाणुस्थितिर्नप्रसरत्यवाहसाति ॥ २ ॥ तृतीयंच अदःखल्पपित्तमत्रशरीरेतत्तुविरलंततोऽस्य
सोऽभ् अधःस्थितिःकिवतीस्यादिति ॥ ३ ॥ यच्चोच्यते । हरावत् गरीभी गरीजीयाभ्यांवास्यातरतापाभ्यांविकृतप्राकृततापाभ्यामिदंपि
त्तंदग्धंशुष्कंवायदिकृतेनतदाशुष्कंगाढंचयत्नंतद्रसोऽभ् इत्यधः स्थितमिति तत्र तदेमस्माभिःसोधाविरसोधीयंसोदायितभी अजानउच्य
ते किंतसौदाविगैरितभी अइतिसोसाबियेतिराकेपु इतिचोच्यते येतिराकेपु इतिदग्धमुच्यते इतितेदंवाच्यं किंतसफराहःपित्तस्याधः ५६

स्थितिरस्तीति विदितं चेदं भवतां सोदाविरसौ भीयस्याकियंतः पाणाः संतीति तत्तप्रवेदमपि वेद्यं । अस्य सोदाश्रस्यापि नाधःस्थितिरस्ति
येनास्याप्यधःस्थितो सोदाश्रयि सोदेत्यपि स्यात् इति विदितमिदं सम्यक्त्वं रक्तधातो रेवाधःस्थिता अस्तु लेशा सोदाश्र इति ॥ इत्थं चेमे च त्वा
रोयि धातवो रक्तपित्तकफाः सिता (?)ः पानीयाकृतयः प्रसरणस्वभावा "नाग्निजलपृथ्वीसर्गा इति तैलस्याधःस्थितं मालिन्यमिव
रक्तस्याधःस्थितः पृथ्वीभागः प्रकृतिस्थः सोदाश्र इति ॥ तथा च सदेपो मीमांसामते अपक्वा रक्तं कफः रक्तमंडं पित्तं रक्तमलमसितः
तत्र रक्तं गाढलोहितं कफः श्वेतः पित्तं विरललोहितं स्याद्रक्तं पीतं च तदर्थं पात्रस्थं स्वक्षस इति ॥ भवति चात्र ॥ अधोनगो यथो वीर्यं प्रकृती
नां विभाजने तथात्र धातुभक्तौ च चतुर्थस्याप्यधःस्थितिः । गोप्य चाधोननिरियं नान्येषां लोहितं विना प्रकृतेः प्राकृतस्यासौ विकृते
तिर्नापि पित्तस्य सोऽपि हेतुभिः ॥ गुरुत्वान्मसरत्वाच्च स्थूलत्वाच्चाग्निसर्गतः । रक्तस्य वायवीयत्वात्प्रतीकानां सूक्ष्मत्वतः गुरुत्वेन
वउष्णत्वेधोनता स्तयभाजनं । वातानरोस्यापि पित्तस्य दाहशोक्येपि वास्तिया अधोनतिरसौ तस्य तदाख्या विकृतिर्मता ॥ असितोऽन्य
त्रिनियमेनैतस्याप्यस्याधोनतिः इति स्थितमिदं रक्तधातो हुर्ध्वंशकाश्रसौ । तस्माद्धानाग्निपानीयधरासर्गा अमी क्रमात् रक्तपित्तकफ
स्यापि चतुर्थस्योति कीर्तिताः ॥ स्निग्धाः सरत्रिसर्गाश्च स्वस्ववर्णगुणोज्ज्वलाः स्वस्वस्थानस्थितास्तत्र व्यापी रक्तकफोपगा । व्याति
रितिरक्तकफौ व्यापकावित्यर्थः तथाभाण्डस्थितस्य तैलस्य यथाधःस्थितमलम् पृथ्वीभागस्तथा रक्तस्यापि तद्योयमीरितः इति ॥
१ ॥ अथ गैरिनभीयसोदाश्रनिरूपणं ॥ विकृतस्वधातुनिरूपणं ॥ अस्मागैरोल्लतभीय इति असौ प्राकृतनिरूपणानंतरं विकृ
तमुच्यते तदाह गैरोल्लतभीय इति फयदि असौ विकृतः स्यात् होतितर्यसौ गूलतैलपात्रः स्फटिकतेति दृश्यो भवेत् ॥ अत्र टीका

कृत् ज्ञेयमिदं यः कश्चित्तवलनोधातूरमीषां चतुर्णां स्वहृत् नरिकन शवद्र दग्धो भवेत् टाहृत्वं च नाम अमीषां चतुर्णां धातूनां यः कश्चि
द्विरलः स्वेदांशः सम्यग्ध्यानिगाढश्चाशः शिष्यते इति असौ गौरिन भीअसौ दाअविकृतासितन इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ असौ वि नामा सौदा
यिना नभी असौदायियडिगकेयू मीडि सौदा इति । अत्र च मीडु इति वलवन्नाम असौ चतुर्थीयः सूर्वाभ्यानीतणाभवतीति तथोच्यते ॥
जानीत अस्य सौवा अस्य चतुर्थधातोः स्तैः णापानेदाये प्रकृतिसर्गात्रागते वा ये यस्मादसौ दग्धउत्थितस्तस्य यादृक्तैः णापनाहगस्येति तथा
चास्य पिङ्गोत्थितस्य यथा तेदाये णाभाव्येन तथा कुफोत्थितस्येति इत्यमेवानर्थसम्पादनमपि प्रकृतिसर्गात्रागते शीघ्रमाँयाभ्यां ज्ञेयम् ॥
तथाहि रक्तोत्थितविकृतासितोत्य त्रमनर्थमल्पमेव परंतु चिरेण प्रतिक्रियां प्राप्नोतीति एतदेव पारमध्यश्रान्तसाफ हयानस्वहृतोवि

अस्मागे रोल् नभी फहीहिलनेल् ग्रुह् नरिकन ॥ अथो विकृतस्त्रेत्र दसौ दग्धधातवः ॥ २ ॥

स्वभावश्चेदं तत्र निःश्वासोच्छ्वासमसरत्वं हयात् इति नीरोगिनाच सिहत् इति इदं च भोयं जीवदवस्थारोगपलक्षणमेतड प्रष्टव्ये नेवेति
नेदं स्वास्थ्येन तथानर्थवाऽल्यं करोति इति रक्तोत्थ चतुर्थभूधातुनिरूपणं ॥ पिङ्गोत्थितो विकृतश्चतुर्थधातुरनर्थवाऽल्यं करोति परं दशी
घ्रमेव प्रतिक्रियां प्राप्नोति । अस्य च तीक्ष्णतया दंष्ट्राकारित्वात्स्थूलत्वाच्च शीघ्रमेवाङ्गप्रवेशेनानर्थवाऽल्यकारित्वं तथा सौलतीफत्वात्
स्तत्त्वतः लघुत्वाच्छीघ्रमेव प्रतिक्रियां लभते । सौदा अउत्थितस्तु विकृतभूधातूत्थितो विकृतो सौ द्विधा एको तिडष्टः परो डष्टश्च तत्र
विरलासितोत्य प्राधः । घनासितोत्थस्तु द्वितीयः । तत्राद्यो विरलत्वाच्छीघ्रमेवाङ्गेषु प्रविशति तस्मादेव च शीघ्रमेव प्रतिक्रियां च लभ
ते द्वितीयस्तु घनत्वाज्झलीयान् न जायते प्रभाल् इति भाषया ज्ञम् इति पारसेक भाषया हूकू इति कश्मीरभाषया इति नाहन्ज्जल ५७

57

नाभावाद्गांभावष्टंकरोतीतिन शीघ्रं संगेषु प्रविशतीति चन शीघ्रं ष्णुष्यतिनापिशीघ्रं पक्वं जायते इतिनचशीघ्रं प्रातिक्रियां स्वीकरोती
तिध्येयं ॥ कफोत्थस्तु सोदायिभल्ल गमीति विरलोस्तु चनो यास्तु नासावनर्थवाऽल्पंकरोतीतिध्येयं अन्यापेतु यायथा चान्येवि
कृतासितधातयोनर्थकुर्यापयतिनासौतथेति यतोसावनित्यत्वादनर्थविरलतां करोति परंतु विरस्थायीतिनियमोचनस्य
विरलत्वत्वक्रियायांवलवानिति ॥ अन्यच्चात्रवुधानां यथसोसौदाइयमर्यी रक्तासितो यथसौभवेत् तदास्य यहूतिराकु दाहो
नाविलेषुज्योजवेष्वंगेषुभवतीति तदाचासौसाधुर्यलेशाग्रगामीलवणइतिपाटसवंगदग्धोसौभवेत्तदातिक्तइतिचवेत्तयं ॥
सौदाइस्मफरावीविकृतपिङ्गासितोसौश्रुतितिक्तः ॥ सौदाइभल्ल गमीकफोत्थविकृतासितोद्विधा तत्रमायीमल्ल गमोत्थः विरल
कफोत्थः लावण्याद्रपानीतिक्तः । गलेज भल्ल गमोत्थः चनकफोत्थासौ तिक्तो ह्वनाद्रपानीकषयनाद्रपानीवेति ॥ सौदाइसौदा
योदृधार्थ्यविकृतोसौविरलेनडस्योम्लः । आस्वादेनगंधेनचसोवेइवतिग्मामह्लइवयथासौ एद्दीहह्वालयतिशिंग्यितोष्क्राड
नयतितथास्यवमनादिकमपियथाम्लतोमदिकाप्यपिविड्वाऽडूयते । साइनडस्थश्चषटस्त्रः कषयरसाद्रपानीचेति ॥ अन्यच्च
योसासौदाइगौरितभीग्र अमोशिथा तत्रैकः वहुतिराकेयु मवविलुरोणमयोक्तपव ॥ द्वितीयश्चांतरेणवाह्येनवाशेस्यनयदाह्वला
धानवोदग्धाभवंति तदासौदाइसोन ज्यमेदसोन ज्यमेहइति सम्भनाम असोचातिविरलः अत्रापिवदाविड्डवतीतिनासावने
नोक्तः असौहूतिगंधोडस्यश्रीगाढम्म अस्यवैतेढ्यपनास्तिवलंवनास्तीति यदाचासौ कफोत्थतदास्यतेढ्यपलेशोप्यस्तीति ॥
तृतीयस्तु यदायम्लतानभीश्रविकृतरक्तधातुर्भवेत् तदायेदस्याधःस्थितिःपार्थिवाएतनोस्यात्तदासौनातभीग्रसोदायफइतिवि
कृतासितोसाविति यतदाविभावस्याविरलत्वादसोयकारावडभिश्चिकिसकेनोक्तइतिध्येयं ॥ भवतिचात्र ॥ दाह्गाश्चज्ञानवस्तु

वी॰
हा॰टी॰
५८
58

योऽसहः स्निग्धांशशशोषणे संहतांशावेशोऽथ खिन्नामसौ मतोऽपि दाम् मउल्लीदूणाल्लीदूणन्तेऽदाहोऽत्रघदवस्थितः ॥ ततस्त्रमउदा
हलोदूणदाहल्लोदा रदाहस्त्रेनि त्रिनामा ॥ कारणानुगतेऽचास्थ्येनेदूणानधोविंदामते पित्तोऽस्य स्रासयतेदूयनकफोऽस्यस्तादृ
शम् विकृतेस्त्राम्यसौ शैत्यमानूयाभ्यामस्य संमता जीवस्त्रौ रोगतोऽचिरयभाक्त्वाद्दकस्यनोग्रसौ तदुस्थनोर्थामाधत्रे शैत्यमेनि विशात्कि
याम् ॥ क्रियां चिकित्साम् । उष्णस्पर्शस्त्रपित्तोर्ध्वः क्रियामेनि शैत्यतः तीदूणस्तूल्लनयोगे प्रवेशान्निर्गमादपि । शैत्यनरस्त्रभयत्र
शैत्यतः उष्णाति शैत्यतस्य क्रियाचिकित्सामेतीति । स्रोघोयांति उष्णाउष्णस्त्रतत्रदात्ध्यौ निमित्ततः तत्राद्यः शैत्यमुष्णत्वान्यौस्त्ररक्तत्याकरोः
यतः । शैत्यात्कुटिनिचिरक्तुटिनिच प्रवेशनिर्गमयोः । कफोऽस्य स्तनतत्रवोस्त्रघनोवातत्रविक्रियाः घनत्वाद्दूषमायेपिचिरस्थायीति
निश्चितं । कफस्यघनत्वात्सहनयावत्वानेदूणभावान्नत्रविक्रियः । प्रदेग्धानिविलांगष्ठनत्राद्यस्त्रोन्नदास्यसौ मधरत्वाशैत्यथा
निर्क्तो द्वितीयस्त्वतिनेदूणभाक् ॥ आद्यइति विक्रासितः मधरत्वादिनिमाधुर्यमिश्रितत्वात् तेनकरत्वमधिकंमाधुर्यमण्वमात्रे
णद्वितीयइतिपित्तासितः तृतीयस्त्रद्विधाभित्रस्त्रउगाढत्वयोगतः आद्यः त्वावणनिक्तोसौद्वितीयोऽम्लकषायवान् । त्वावणेत्य
प्रधानत्तृतीयानेनैतेदूणाधिकंत्वात्तानानवंच अस्त्रोनिनिक्तइत्यत्रवर्तने तेनाम्लत्वमाहितनिक्तइत्यर्थः कषायत्वसहितनिक्तोवेति
स्वोऽस्थोप्यसौनथाद्यो वस्त्रम्लउल्कवगंधवान् द्वितीयाम्लः कषायाण्वपानीति चार्विचिंत्यताम् । तथानितानवगाढताभ्यांद्विधा स्वल्परु
त्वत्यम्लः उल्कं टगंधयुक् प्रियोनेनचिरोधनतादिकारी ॥ त्रैधमस्यपुनर्माह शैत्याभ्यासंत्यरक्ततः तत्राद्यविस्त्ररेणोक्तोद्वितीयः स्तभ
शैत्यभाक् निर्बलोसौकफोऽस्यस्त्रनेदूणभागपिदृश्यते ॥ अत्यलोहितजातस्त्रयदासौमार्थिवोभवेत् कदाचित्तत्रवेक्तत्यात्तोक्तोऽसौ
त्वचिकित्सकैः ॥ अंत्येति विकृतेरक्तपात्तकः प्रक्षानास्थितरक्तपात्तत्वत् पार्थिवइति पार्थिवाणत्नामथोनतिवशादेतइत्यत्रेः ॥ ५८

कदाचिदिनिजात्कथिदेवभवेत् जायतेइति ॥ २ ॥ इतिवृत्तनस्वभावविकारगणप्रकारनिरूपणम् ॥ अथैषामुत्पत्तिः ॥ अस्तेति
अस्तेति उत्पत्तिप्रारंभे कैफियितेनानन्दजातोसावित्यर्थः कथमित्याह नवहोद् इति उत्पन्नो अल् अक् लात् इति धातूनां फपा
दि इति नहिं पेल जानीहीदं पर्विनिनिश्चयेननत्वतः अल् गजायदिदमत्र पुनइत्पत्तिनिमित्तमत्रमेवजानीहीत्यर्थः । किंपुनस्त
दित्यत्राह ह्यावेनि ह्याव असो अल् ज्येस्म सूर्नकिंचित् अलुजेयत् मीन् शानिहीनस्यसर्गोह्यो नथाचमीन् सकाशात् शानिही
नस्यस्वभावादिदमामनितम् अन् यसीरसम्पद्यते ज्योजन् अंगनत्वेनपरिणमते मीन् भदनेल् इन् सान् अस्यशाणिनोदेहांग
अस्माकैफियितनवह्योद् अल् खल् लात फपेलं पन् अल् गजाह्यो वल् ज्येस्म अलुजे सीन् शानिही अन् यसीरज्योज
न् सीन् भदनेल् ईन्सान् यपवजावरद अलल् म्यादति यिस्तहेल हहा ईहा ज्याहोवेन् शाभीहेन् भमाघुल् कशाकेल
सवन् अलुजे योस्माके लोसन् ॥ ॥ अथोत्पत्तिहेतुंचेद्रातूनां ताहिहिवल्वन्ने यन्कुर्नेकिंचियत्सर्गोयसंगदेहिन
स्तत्राप्नोतिपाकास्यदेतत्रपरिणतमांनरखावि सीमास्तयाः महदृशपानिस्त्रषयवपानीयेनयद्धननात्राकालिलम् ॥ १ ॥
मध्येंगांकिंचिद्भवतीतिवपुनः एजायदिवरदप्राप्नोति अलउपरि अल् म्यादति पाकास्यदस्य यिस्तहेलेतिद्रूपांतरपरिणतंभ
वति फेहेति नदंतरे पाकास्यदमध्ये ईलेतिक्वत्रव्याप्यपिनंभवति ज्योफरेन् ज्योफरपार्श्वेष्व ग्रांतस्सुविपार्श्वेषुकोष्ठेशंतज्योंहरं
योनतनरुसइनियावत् रससारत्वा ˋˋ ननोपचारोयमस्येतितात्पर्यं शाभीहेन् सहशकेनेत्याह भेनितेन् सहमायफल् कपूरकेल्
मेतिपानीयम् अलकशक् निस्तुषीकृतयवानांपानीयेनेत्यर्थः सवनचनं अल्हजेयः योस्मानामलभने केलोसन् केलोमइति

इदमेवकैलोम् अभिधीयतेयतेइत्यर्थः । स्तूयांणीदेशभाषयानामेदमस्यनदेवचारभूमारिमेकभाषादावपिस्यापितम् शास्त्रीयना
म्नानकलिलामित्यकथ्यतेइत्यर्थः ॥ नन्वचाधारसर्गवशादान्नविकारमायेयमुच्छूनंयदाजायतेइति ॥ अत्रदृष्टांतमाह । अवलू
येत्लिहाल् अयमेवार्थः परिणामोत्रचभदिनस्यान्नस्यसारानिनवधाविशिष्टोवासाकारस्ताहशएवयाहगभदत्भदितंताहेग
वास्वादायत्रभवतीति अस्यचावधिस्सर्वाणादारभ्यपाकास्पदस्थितिर्यावत् इयंकलिलावस्थेत्यर्थः ननस्त्रयदानिसारंसारगु
णंचनयत्कृच्छति यत्तुसंहतंनिसारंनिस्सारगुणंचनदंत्रेणगच्छतीतीदानीमेवभविष्यतीतिध्येयम् ॥ भवतिचात्र ॥ आधार

यन् ज्यज् भोल् साफेयिमीन् हो येलल् कभीड् मीन् नरेकेल् अरोक् मसंमाभिमासारीकाः वयन् नभाखो फेल्
कभीड् युसमा कैमोसन् ॥ भवत्याकृष्टनिर्मलेनस्मादभियक्तोत्तत्यानाडीनांवारसवाहिन्याख्याः पुनर्यत्तुपाके
मध्येयकृतोचनाप्नोलभते ॥ २ ॥

मासमायेयमुच्छूनंतयथायदा विकृतिंयाति संगत्यातदिदंकलिलंविदुः ॥ आ
येत्रपरिणामेवस्वास्वादंविजहात्यदः नवर्णंचापिकलिलंपाकास्पदकृतेमतं ॥ यत्तुसारगुणोस्मारंतयत्तयातियकृन्नम् निः
सारगुणाहीनंचनदंत्रेणविसर्पतीति ॥ १ ॥ यन्ज्यजभोति यन्इतिभवति ज्यजभुआकृष्ट साफेयिमीन् होइति होइति तस्मा
त्कैलोसात्कलिलात् मीन् सकाशात् साफेविनिर्मलसारंकिंचनयदियेलल् समावकभीड् इतियकृतेः ॥ कलिलावस्था
यांयत्किंचियकृतासारमाकृष्यतेनस्याकर्षणकचामित्याह मीन् इति मीन् सकाशात् नरेकेल् अरोकइति पथा अरोकइति
नाडीनांनरेक् इतिपथा नास्त्रनाद्यः मसंसाभिमासारीकाः मसंसाध्रवामनाद्यः मासारीकाइति अन्नरसवाहिन्यः वयनः यन्

तभत्त्व यन्नभवति तच्चान्नरसमसारं नभवत्यलब्धपाकं फेलं अंतरेकभीटु इति यः स्मृतः तच्च यथा कलब्धपाकं फसं सारलब्धाव्यं भवति कैमो
सविंति धातुरत्यन्नियोगविकारोग्रन्माव्यमित्यर्थः ॥ अत्रटीकाकृत् । सोसारीकाइतिवालप्रमाणनाग्नेयाः स्फुड्लाइफाः स्तद्रसास्त्र ।
इमास्त्रदाहिणभागवर्त्तिकालखंडायः पार्श्वाग्रस्रुताः ॥ मध्यवर्त्तिस्याद्दात्व्यपाकास्यदेशेधंपार्श्वप्रोताः पाकाशयदंचासामाशयो ।
तस्मो इति यूस्यफोर्णिइतिभाषानाम गोज्यरीइतितत्वचात्व्याडमेज्ज इतिमध्यमात्ररसवाहिन्यस्त्रमाः । अयमर्थः यत्किंचिद्धो
त्रद्वारेणमलानिर्गच्छतितत्संगतयत्किंचित्सारं स्यात् तदपिचैनाऊर्ध्वमेवप्रापयंतीति । दार्ढ्यंचासांतथायथाजरठत्वेना ।
सामग्र्यंवसदोच्छलदेववर्त्तते शिथिलत्वंहि परस्परलग्नतयासामास्यपिहितंभवेदितिदृढत्वेन सदोच्छलदास्यत्वासांरससारम
वाहित्वमविच्छिन्नंवर्त्तते । सोप्यवासांसस्यरुगम्यंयथासौस्त्तत्लन्त्वांन्तःसारभागएवांतःप्रविशतिनस्थूलोभागः । तथात्वच ।
स्थूलप्रवेशाभावान्नास्यापिधानं ततश्चयःकश्चन सारांशो यस्तत्प्रविशति तथासोप्रविशति यथा तत्सकलमपूर्वीधःपार्श्वं प्र
प्रविश्यव्याप्नोतीति ॥ अस्यचाकर्षणशक्तिरस्तीति गस्यते यतोस्य नातातिरिक्तावकाशो वर्त्तते प्रत्युतशैथिल्यमिदम् ततश्च ।
सर्वव्यापेरयमाशयो यथैतदोसैन सर्वथास्यपाकोजायेतेति नलेशमात्रेणापिकिंचनपाकवाह्यशिष्यते इति । शिथिल
स्रसोतरवुलवोलइति भाषयाचपलाइति ॥ इस्यतोसौधातुपरिणामंलभते इत्यन्नमिदमेतत्स्थानंप्राप्यषड्कीयगुणनाका
रंचविहायतत्तत्स्थूलनाम्ययात्याकारगुणनापद्वे ॥ अत्रचयस्मात्पाके सपक्वंसारस्रूपंधात्वाकारतांदत्तातिअसारस्पपलस्थू
लभागोमलंनातीद्वारेणवस्तिंनीयते यतोत्रतद्वारेणमूत्रपरीष्टादौधातुवैषम्यंतायते इत्यग्रेवक्ष्यति । पाकाशयोयस्यतदम
लंमंत्रद्वारेणशरीराशयामांनिर्गच्छति यत्कडस्येवस्तिद्वारेणायाममसारइत्यरभाषयावदंति फोकनाटइतिफोक वानाइ

निचाभाषया ॥ अनस्थयासौयक्षानिपक्कतानानदयेचनाडी सूक्ष्मप्रयासौके सोम इतिकथ्यते यननेतिचशास्त्रीयाः ॥ भवतिचात्र ।
नाड्यत्रेरसवाहिन्यः सूक्ष्माः स्नुङ्गाहृत्याअपि वालप्रमाणाविज्ञेयायासांस्थितिरियमता । पाकाशयदीर्घपार्श्वोस्यायक्ताथरपा
र्श्वगाः तत्रपाकाशयदमध्यगतंदाहिणानोयक्वत ॥ अनस्याः सूक्ष्मक्रिया ॥ अत्रद्वारेणयात्किंचित्रियातिमलमादितः नत्संगतंचयत
सारंनदपाकर्षयंत्यमूः ॥ सद्योत्वलन्मावेत्यपियास्त्रिनरसवाहिता तद्वारेणक्कनसेयामाशेषिल्पस्याहूवास्यता ॥ सोस्याच्च
सारभागोतः प्रविशत्यत्रनोमलम् ऊर्ध्वाधोत्वामिरण्यस्यसारभागविकर्षणात् । इदंयकृच्चाशौथिल्यंसर्वथाह्रासिशक्तिभाक्

फयहृ सलूमीन्होशप्योन् कल्रेगवानि प्राध्योन् कल् रसौभ् वकड् यकोन मग्रहो माशाध्योन् शुक्रविकोन् पजा
क्रेतेल् तभक वषाध्योन् फज्योन् पजा कसरोल्त् तभुक ॥ चेत्तस्फलानितनः किंचनसहस्रंडेनाकिंचिनतेलमा
लिन्यनजातजायतेश्राभ्याकिंचनदर्गयंयदापाकाधिक्यपुनः किंचनामंयदापाकतानवम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३

यतोत्रसर्वतः पाकेपाकवाद्यंनशिष्यते ॥ प्रायेणदंतंस्याकारग्रणानहिलाप्रपद्यते धात्वाकारग्रणान्मेयंपन्थिस्थचननेर्यते
तत्रपाकाशयदसत्यायांयत्रद्वारेनास्त्विदं वस्तिद्वारामता ॥ मेयंनत्रिग्राधात्वाविक्रियाइति ॥ २ ॥ फयहृसलूइतिफतिवय
र्थेयदियक्रत्यामोनितनत्सारनदायहृ सलूफलितंभवतीदम् मीन्होतनस्काशात् प्राध्यान् इति किंचनसोमास्यव्यपदेशविशे
षणाधात्वपदेशपवस्तुशपतेकलेतिसमानजायतेरेगवतीतिसंडेन प्रपुषमानोपरिगतमंडाभनत्रकिंचिनहृष्यतेइत्यर्थः अवान
याकनत्सारंकिंचिन्मंडाकारफेनोजायतेइत्यर्थः अन्यच्चप्राध्योन् किंचनचकल् रसौभकल्सहशेवसोम इतितेलमालिन्य ६०

मिवापालिप्यति वपुनः कट्ट यक्कोन कट्ट इति कदाचित् पक्कोन अग्निजायतेइतियावत् मध्यहोमेति मध्य इति सफफोमेति आ
याभ्यामनाभ्यां ह्यभ्यां मंडापेः स्थितमलाभ्यामित्यर्थः शाक्योन् किंचन भक्तारिकोन् दग्धं पञ्जायदि फुरनल् अधिकोभवति न
भकपाकः यद्यल्पः पाकोभवतितदा किंचनामंवस्तजायतेइति ॥ अत्रटीकाकृत् अग्नादिपतिरेगवतस्यरसौभ स्यात्पत्ति रूर्ध्वं
गतस्यमंडस्याधोगतस्यचदग्धस्याविर्भावः ॥ इमौचहौहुलत ॥ नभीअप्रकृतिस्थधात् ततस्थानयोरुत्पत्तिर्गुनदेल् ह
रावतामध्यमचर्मेणेति ॥ भक्तारिकोन्चदग्धंगरितभी अविकृतधातु ततस्थाभ्यात्पत्तिर्हि हरावतामवलयमेण । फञ्चान्ब
आमः तस्यचोत्पत्तिर्मन्दहरावता मन्दचर्मेणेतिजातं पर्वत्वत्रपाकपक्वपवकथमिदमेवंवैचित्र्यमेककालमेवेति ॥ अत्रसमा
धिः सत्यंहरावत् गैल्पमेकपव पर्वत्वत्रगतोनरावयवसर्गेणदग्धाकवैचित्र्यमिति प्रत्यक्षमेवेदं अग्निरेकपक्वपवकश्चिदर्थः
तेनचदग्धंकिंचिच्छिथिलीभवति किंचिद्द्रवति किंचित्घनादिनीभवतीतिसमकालमेवहृष्यतइतिनेदंदृष्टम् ॥ भवतिचात्र
मंडमलंदग्धमामंपाकावस्थारमाःवल्ल दृश्यंतेलोकेनायहर्मंदद्वापिदृश्यतामिति लोकतइतिसममध्येतसिल् लोकद्रस्य
र्थः ॥ तथा ॥ मंडमलामिमोधातूप्राकृतोमध्यपाकतः दग्धमाममिमौचोभौवैकृतौनेदृश्यमानयतः ॥ पाकैक्येपिकिंकृतंवैचित्र्य
चित्र्यमितिचेच्छृणु अत्रांतरंगमार्गोयंदृश्यत्वान्नविरोधकृत ॥ ३ ॥ फलिति फयदि शूल रेवत फेनमंडसम्भूतेवहासः सा
फराधिअल् नभी अत् नभीअत सफराहः सएवप्रकृति स्थितंपिद्वंतदेवस्यर्थः ॥ अल्गाभस्त इति फेतिवर्ततेफयदिरासेभ रसौ
भ इतिअधः स्थितात्मा रासेभ् ऊर्ध्वः प्रवर्तमानात्मा यदितदेव सावंरासेभ अधःप्रवर्तमानेभवत् तदसौसोदा इतिभीअत् नभी
अतसोदाइति प्रकृति स्थितासितधातुरित्यर्थः ॥ अल्शाध्योल इति अल्ह्स्यारमे शाध्योल यत्किंचनवस्तु भक्तारिकातिदग्धं न

वी॰
हा॰टी॰
६१

रवदाहे प्रकारद्वयं विरलतया गाढतया च तत्रलेन फहो इति हो इति मस्यलतेफेति विरलोंऽशुः सफरायि गैरितभी अस्ति ॥ वकसे इति वपुहौं
तस्य कसे फगाढं पीवरं शाखेदसौ सोदारगैरितभीश्र विक्लता विति इत्यर्थः ॥ अलशाख्योल् इति अल् इत्यारंभे ततख्वशख्योल् यत्किंचन
फज्यश्रामम पक्वोंऽशः वहीअसौ अल् भल् गम् भल् गम्डकफो सौ जायते इत्यर्थः ॥ अत्रटीकाकृत् भल्गम्ड इत्युक्तम् असौ च तभी अस्
धातगैरितभी अहूवा तत्र जानीत तभी अस्त् भल् गमोत्पन्नो प्रकारद्वयम् तत्राद्यः यदास्य यकृति पाकः सूक्ष्मो जायते तदा केषांचिदेव
पाकानां सत्त्वेस्य उत्पत्तिः अस्य च मूलकृतोप्ययमेव भावः ॥ अत्राशंकते समाहितं ससाहितं भवद्भिः कतिचित्पाकेस्व स्योत्पत्तिरिति परंत

फल् रेग्वत् वहीअल् सफरायेल् तभीअस ॥ अल् रासेभ् वही अल् सोदायल् तभी अस्त् ॥ अल् शाख्योल् मुक्तारिकते लते
फहो सफरायि गैरितभीश्र ॥ वकसे फहो सोदार गैरितभीअस ॥ अल् शाख्योल् फज्यवहो अल् भल् गम्ड ॥ ५ ॥ चेतमंडं तर
त्यिन्नं प्राकृतम् ॥ चेत्रत्सार मधवो हन्नदासितः प्राकृतः ॥ अथ यत्किंचनदग्धं विरलं तद्धैकृतमपित्वम् ॥ पुनस्तस्य संहतो र
शो वैकृतः कृत्स्नधातुः ॥ यत्किंचना मस कफः ॥ ५ ॥ तभी अभल् गम् असौ प्रकृतिस्थितः कफोणो सर्वांगरसदायीति त

त्रापि प्रतिदृणं क्लोमरसादानमिति यदि कतिचित्पाकेष्वेवास्योत्पत्तिस्तत्कथमसौ प्रतिदृणं रसं दयादिति सम्यमिदं इदं तु विशेष
न सर्वपाकान्तरोत्पत्तिरस्यास्मप्रसरदानेन निगणाडि यथा पानीयं तृषोपयोगि यदा तु इपेदानास्ति तदा पानीयं यदि न पीतं तदास्य तदेव
नास्तीति न वक्तुं शाक्यम् इति द्वितीय प्रकारस्तु असौ कफः भल्गम्ड कभीहृयोक्तः प्रतिपाकं जायते इति सर्वत्र प्रसूतः स्वाधितर
पाकोस्योत्पत्तरिति अयान्ये हूलूताधा तवः प्रतिपाकं जायंते तथा तवः प्रतिपाकं जायंते तथाहि यदिदं गजाश्रमिति यावत् । तत्स्र ६१

61

त्पशतिवुन्सरेभ्यः सम्भूतं चतर्भूनोत्पन्नामिति तत्र च प्रत्येकस्योपादानेन स्वोचितकार्येण धातुनाभाव्यमेवेति विसृत्यत्रेष्वयदि प्रतिपाकं चतुर्यो
सो कफो नोत्पद्यते तत्रकिं तस्यापतितं यदसौ नोत्पद्यते इति नियतं ह्यादं उपादानचतुष्कात्कार्यचतुष्केन चतुर्भिर्धातुभिर्भाव्यमिति। अत्र च
सदेदिगाजीरोनीतः अकु सरु मुताविरीनस्य चुराणचिकित्सकानां सन् हवु जहवु इतिमार्गाख्योगस्तनपना अयं मतिमिति यावत् भ
ल्गमुनातभी अ प्रवाल्लि इति तस्य तथान्येषामपि नातभी अरूपाणं प्रतिपाकभूत्पत्तिर्नाप्येदिनेति स्वतोसौ विकृतकफोन्ये च त्रयो विकृता
येसति अमीषां प्रतिपाकभूत्पत्त्यपेक्षा नास्ति प्रतिपाकमेतद् इत्यत्र रक्तमावात्तित्वस्यत्र नोप्रयोगस्तायत् अवश्यसमर्थ्यस्य समार्थनत्वादिति ॥ ५ ॥
असैति असेनि यत्पल्लुवंशाभूताश्मेधातवोनिष्पिनाइदानीं त्वसौ सर्वमप्याभ्रोषप्रतिष्ठास्थानं च रक्तधातुर्निष्पद्यते इत्यर्थः शाथोल् य

असाशाथोल् ङसफा सीन्हाजिहेल् ज्योझ्नि उजोज्पन् हहोवलधम्स ॥ अथ यद्विमलं ममीषां सर्वेषां स्वपाकं चेत्तद्धक्तम्
॥ ५ ॥

त्किंचनवस्तु स्वसफेति विमलीभूय मिष्टं मलादिमालिन्यरहितं सीन् सकाशात् हाजिहेल् ज्योझ्नि हाजिहेति अमीषां अल्ज्योझ्नीः
ति सर्वेषामूर्ध्वगनमङ्गायोगतमालिन्यशिष्यायकभागादीनां मध्येयत्र जोज्पन् सपक्वं यदि स्यात् फतर्हि ङवअसौ धम्म रक्तधातुरित्यर्थः ॥
अत्र टीकाकृत् इयमेवान्यत्रिरीतिरक्त लाकानां धातूनां कभीदिकलेज्याविषयेयक्तनीनियावत् इस्तन्यतिप्रकारोमीषाम् इस्तन्यत्रि
रवच्चचनस्तोयिलतोंनर्भूतायैदियंस्फुटीभूय समाप्यते यिलत् च सभभ् इति निमित्तमिति यावत् यिलल् इति अस्त भाभ् इति वान
योर्वङ्वचनं निमित्तानीति यावत् फाधूलीपादीसोरी गार्यीनितामूनसः निमित्तोपादानाकारप्रयोजनाख्याः तत्रासोम्पन्नो किंनि
मित्तं किमुपादानं नाभ्यां कास्योत्पत्तस्याकारस्तदाकारोत्पन्नो चकिंतस्य प्रयोजनमिति यथावाह्योत्पन्नो नन्दादिः कर्तानिमित्तमिति फा

वी॰
हा॰ टी॰
६२

मूल् इति गणपते उपादानं कारणादीनि मादीति गणपते तन्नाकल्प्यैकैकस्योत्पत्त्राचसामाकृतिः सादीति गणपते मेषोत्पत्त्राकृतिः किमर्थं किमनया कार्यं सिद्ध्यतीति तदर्थं निरूपणं गाथीति तत्रापि फाभूलं इत्यर्थक शब्दं मादीमादेश्रकं सोरी सरोत गाथीति गरज् इति च एतत्सर्वं निरूपणेनहि सम्यग्व्यक्तीभवनमुत्पत्ति प्रकारस्येति विस्तरेणनिरूपयितुमुपक्रमते फसभभेल् इति ॥ भवति चात्र तत्र चेत्थं तत्र योजना अर्थे षांनिमित्तसामग्र्यम् ॥ निमित्तानि सहकारिसमवायिस्वरूपमप्रयोजनलक्षणानि तेषां सामग्र्यं पूर्णता इति तथाहि चतुर्निमित्तमेते षांधातूनां सर्गईरितः । येषूपकरणोपाध्याप्रसिद्धा सर्वयत्नतः । कर्तोपादानमाकारः फलेचेति चतुष्टयम् मनिया ब्रचवक्रव्यसमाधायनिशाम्यताम् ॥ ५ ॥ एतदेवतथाहीति यतो तत्सर्वमुपक्रमते फेति फसभ् अर्थो इत्यर्थः सभभेल् सभभ् निमित्तमिति यावत् किंनामकं निमित्तमित्याह फाभूल्

फसभेभल् फाभूली अल् पम्ब् हवो हरारतोन् मुतदिलाति ॥ अर्थोनिमित्तकारणमाद्यरक्तस्य मध्योत्थम् ॥ ६ ॥
सभभेल् सादीहोवल् मुतदिलिमीनत् अज्येयतेल् ज्ययहूति वल् अदर रभतेल् फाजिलाति ॥ समवायिनोस्याशीत मत्रमानी येशोभनम् ॥ ७ ॥

इति कर्तृनिमित्तमित्यर्थः अल् पम्ब् इति रक्तधातोरित्यर्थः होवेति असोहरारतोन् गेस्पम् मुतदिलाति मध्यमप्रकारः नातिशायेननाप्यप्राप्नोति अस्य प्रकृतिस्थरक्तधातोर्मध्यमोस्यमुत्पादकमित्यर्थः ॥ ६ ॥ सभभेल् मादीति सभभेल् इति गतार्थं मादीति समवायरूपम् हवोतत् अल् मुतदिलिमध्यमसर्गाणिसीन् सकाशात् अगजेषेभ्योगजोहभ्योत्प्रभ्यायानिज्यय हूतिशोभनानि विकारादिरहितानि अन्नानि वस्तुनः अचू रभतेल् पानीयवस्तुभ्यः फाजिलानि शोभनानि मुतम्लेलपरपर्यायमध्यमसर्गशोभनान्नपानीयादस्योत्पत्तिरितिशोभनान्नपानीयमेवैतदुपदानीनिमित्तमित्यर्थः ॥ यद्यपि पानीयं तथात्वेत्तिसमवायिकारणमिति प्राग्व्यवस्थापितं से ६२

स्नावकत्वमस्य तथापि यदाह उष्णपानीयपानेनान्नमपि दुग्धत्वान्नपात्तूष्णन्त्रौ समवायिजायते इति साधुतत्पानेसमवायिजायतेइत्यत्र पोषक
त्वादस्याप्यत्रान्नतोक्ताविरोधायनवनीतनिधेयम् यथाग्रारभोक्तमत्र गोधूमपिष्टकाश्रविमासच मध्यदेशापेक्षयान्नषाष्टिकात्रंग्रज्ञाह्येति ॥ ७ ॥
सभेभल् सोरीति सोरीति आक्रुतेः पाकपरिणामवर्णास्य रक्तगतस्य न पीवरस्य नापि विरलस्य सभेभल् सभभ् हेतवितियावत् नुजेपइतिपा
कः फाजिलीति फाजिल् शोभनः नातिरिक्तोनाप्यतिविरलइत्यर्थः ॥ ८ ॥ गायीति किमर्थमिदानीमिति समर्थनेन गज्येयितेल् गज्येयित् गर
ज्ञान मन्नदानं अन्नंददातीति पुष्टिकरोति भवन् इति शरीरस्य नसेवनिति गेस्पंददानिवक्षनः नदूतीभ् होहोतस्य नदूतीभ् रतोभत् देहेह

सभेभल् सोरी अल नुजेपल् फाजिलि ॥ आक्रुतेःपाकःशोभनः ॥ ८ ॥ सभेभल् गायीतगज्येयितेल् भदल्वनसेवनहो व नदूतीभ्
हो ॥ ९ ॥ फलमस्येदह पुष्टिनिर्माणमोक्षस्नेहदानंच ॥ ९ ॥

दानंकरोतीत्यर्थः ॥ अत्रटीकाकृता त्रयोस्यगुणाः शरीरान्नभयनम्
गेस्पदानम् स्नेहदानंचेति तत्रास्पोदानं स्वस्वर्गोस्पेन अर्वाहोत्पादनेनप्राणाभिव्यञ्जनयाप्राणानसोव्यनक्तीति । संस्कृतेसमयायीति आ
कृतेविरत्यत्रचकारणमितिवर्तते शोभनश्च उचितोननतोदाणनापिमन्दइतिरत्यर्थः ॥ अत्रचरक्तधातोगैरिकनिभोश्रप्रकाशेनोक्तः स्वगेयत्वात् न
थाच पाकोदेकेदग्धांक्तंगैरिकनिभोश्रइति ॥ भवतिचात्र ॥ उष्णपानीयपानंयत्त्वाणदन्नंप्रहर्षयेत् संस्कारकत्वेप्यस्यातोन्नत्वमत्रोपकल्पित
मिति ॥ इतिधस्माख्यत्वोनाख्योनतरक्तधातुनिमित्तानि ॥ ९ ॥ अथसफराहाख्यपित्तनिमित्तानि अम्मल् इति रक्तनिमित्तनिरूपणा
नेनतरंपित्तनिमित्तानिनिरूप्यन्ते ॥ अम्मल् इति सफरपिसभभिहापित्तनिमित्तानि तत्रादौ फाधूलियकर्तृनिमित्तं नभीयीधूतीति पक्वानिस्थिा
तपित्तस्येत्यर्थः सीनितिमध्येहेतितेषाम् सफरह मकाराणांमध्ये नभीयीहूतिपक्वानिपित्तेस्येत्यर्थः फयदिपक्वानिस्यनादित्यर्थः हूवोरमस्स

वी॰
हा॰ दी॰
६४

64

हुरारतोन् मुनदिलोन् मध्यमोऽस्यमित्यर्थः ग्रम्मल् तत्रापियदीदं मुक्तारिकतगैरितभीग्र मीन्हा इतिपितृप्रकाराणांमध्येफयदितदाहुरार
तोन् सफोरितेन् इति ग्रयोऽस्यम् यदिविक्षातपितृंतदाविवमेऽत्यादक इत्यर्थः ग्रत्रचस्वापेक्षयोमध्यमसर्गत्वंबोध्यम् तथाच मुक्तानिरक्त
स्यापिमध्योऽस्यंनिमित्तमस्यापिप्रक्षानिपितृस्यतदेवेतिनचतथानियमोऽस्तिप्रक्षानिरक्तोऽस्यत्वोप्रक्षानिपितृमेवोत्पद्यतइतिस्वापेक्षयैवयाकवे
चित्र्यमूह्यम् तथा सर्वमेवसंस्थानपेक्षपंचाग्नयः पृथक्पृथक्वाचकाइत्येकमितिसर्वमनवद्यम् ।। १० ।। सभभिहा ग्रलिति ग्रस्य स
फराहस्यसभभिहा सभभ् हेतुः ग्रल् मादी स्वपादानरूपः होवइत्यसो ग्रलूतीफ मीलवं ग्रल् हारू वर्मं ग्रल् जलोवू मध्यस्य ग्रल्
दस्तमज्ञत्वाणं सूतादिस्नेहयकत ग्रल् हरेफे तितीन्वांमरिचादितीत्वांमीन् इति सकाशात् ग्रल् ग्रज्जेयति ग्रनेभ्यः एतदेवेभ्यः पितृउ

ग्रम्मल् सफराथि सभभिहा ग्रल् हाथलि ग्रम्मलेयेल् नभीयीप्रति सीन्हाफहोय हयरतोन् मुनदिलोन् ग्रम्मल् मुक्तारिक
ते मीन्हा फेल् हयारतोन् सेफरितेन् ।। १० ।। ग्रथपितृस्यनिमित्तानितत्रचेदायंतयत्रकर्तृनिमित्तंमध्योऽस्ययदितदंत्यंतदुग्रयो
स्यम् ।। १० ।। सफाफिहा ग्रल् मादीहोवलतीफल् हारूवली जलोवल् दस्त ग्रल् हरेफमीनल् ग्रज्जेयति ।। उपादा
नेलचूलमफराविग्धतीत्वासत्रानाम् ।। ११ ।। त्यघतेइत्यर्थः तत्रलतीफ् यस्मान्नतरक्तमुत्पद्यतेगलेज् यतोगाफरक्तमुत्पद्य
तइति ग्रत्रापिइदंनिरूपणांमात्र्यमितिध्येयं नह्ययंनियमएव्यएवमित्तमुत्पद्यतेपूर्नदभोजनामपि पितृपोत्तिसंभवात् उक्तंच ग्राक्त
सूते पंचभूतात्मकमन्नमिति तथाच स्वस्वभागः स्वस्वधातूत्पात्रिकारक इतिध्येयं ।। ११ ।। सभतिहेति ग्रस्यसफराहः पितृस्यसभभ्
हेतुः ग्रल्सोरीतिवर्णाक्षतेः ग्रस्मायदि फेल्ग्रंतरे नभी ग्रथप्रक्षानि स्यस्यसीन्फेति सकाशात् पितृसकाशायदिप्रक्षानिस्थपितृस्या
दित्यर्थः होयेतिपतत् तज्जपनिपाकः ग्रल् कामील् सूराः ।। १२ ।। ग्रस्मानाकिंतफेल्गेरितमीग्रेरितभीग्रसफराह मध्यमीन्हा ६४

प्रकाशात् पित्रमध्ये इत्यर्थः तज्यावोज् नेल् च्यवनं कस्येत्याह उज्येज् पाकस्य अवच्युतिरित्याह पलेस्पपरि पाम्बों हदेल् इति पफ्
रात् इत्याधिक्यस्य नियन पाको यत्राधिक्य पाम्से प्रतिधावति तत्राविक्रन्नपित्राक्रान्तिवर्णहेतुतनस्योथत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सभभिह्येति
अस्य सहराहः पित्रस्य सभभिहेतुर्निमित्तमितियावत् अल् गायीगरज़स्य फलस्यैदंनिमित्तमितियावत् तज्यायिनेल् गजाभवन मन्त्रदा
नमितियावत् आज्ञायीस्यंगानां केषामंगानामित्याह अलुनीनियेषां यज्यभति गौंचिस्यमस्य येषामंगानामेतस्य पित्रस्यान्नोचितो अस्य
कोनेतिस्यात् येषामंगानामेनदन्नोचितीभवेदिति फेरइयंतरे गजायि अत्र हेतिनेषामंगानां हूलान् इतिलेषा लेषाःसीन् इति सका।

सभभिह्य अल् सोरी अस्मा फेल् तभी अहू मीन्हा होवल् उज्येल् कामील् ॥ आक्रान्तिहेतु रायस्य तेषां पूर्णः पाकः ॥ १३ ॥
अस्माफेल् गैरितभी अ मीन्हा इज्यावोज् नेल तज्येज्य् पलाहदेल् पफ्रात् ॥ चेदं स्यनतेषां तदा नियतिच्युतपाकाधिकं ॥ १३॥

पात् अल् सफराह येषामंगानां पित्रस्याएलेषामात्रोचितीनेषामंगानामतं स्यादिति वक्तुनः तल् तेफिधम्म् तल् तेफितत्नूकरणं धम्म्
इतिरक्तस्य लेइतिसम्पादनेड़नोः यस्तलेह इतिसोकायेस्यतेनास्यसोपवंजायत इत्यर्थः किमर्थं तत्त्वाक्षोवमित्याह नफोजिहीप्रवेशार्थ
फेल् अंतरे सज्यारीतिरक्तप्रवाहिसराणिम् अल्जेकतीतिवाइमाः स्त्रस्त्यात्संकुचिताः अयमर्थः याःकाश्चित्संकुचिताः सरज्यस्ता
स्तयथा रक्तप्रवहणस्वचार स्यात्तथाविधानमपिचास्यगायीगरज् प्रयोजनमित्यर्थः वक्तुनः यल् ज़दंशं ददाति अस्मा अत्रेस्य मयेत्यंत्र
नामश्रामांसप्रदिनाख्या लेनदर्थं वक्तुनःहसेतिचेतननामचेतनार्थेभील् सम्मुखं हाजित्यावश्यकार्थकस्येत्याह पलेति उपरिअज् फ
ज् लनीति विएमाम अत्रचकेवलपुरीयोपयोगः पुरीषोत्सर्गार्थमस्योपयोगः तथाचयदापित्तं नदंत्रं ददाति तदापुरीषंत्यजतीति ॥

वो॰
हा॰दो॰
१५
65

अत्रटीका अंगानामिन्युक्तं तानिचक्लोमादीनि विद्व इति अत्रभाषा ब्रोम् इतिपा हीफ्रु इतिभाषाव्याख्या ॥ १४ ॥ अथभल गमस्य कफस्य
निमित्तानि। सभभेल इतिनिमित्तम् फाभूल इतिकर्तृहेयं भल्गम् इतिकफस्य हुराख्तोन इत्योऽस्पम् कासिरतोन् इत्यल्पम् यदावल्लोऽस्पम
ल्पस्यात्रदेवहि जलस्याऽमत्वात्कफोत्पत्तिरिति ॥ अत्रापिपूर्ववच्छितोऽस्ति नत्वयंनियमः यदाल्पोऽस्पन्नवान्याभावेकफएवोत्पद्यते इतिसर्वे
षांसदोत्पद्यमानत्वादिति पतद्व्यादकस्याग्निमध्येजलाग्निरितिप्रातरुक्तरीत्यात्राप्यूह्यम् कदाचित्कस्यचिदाधिक्येपुनर्विकृतत्वान्नसदा

सभभिहा अल् गायी नगज्येयितेल् आजायि अलनी यज्जभ अन्यकोन फे गजायिहा कुल्लोन् मीनल् सफराह् वतल् नफो
ल् यस लेयम् हेल् नफोजिही फेल् मज्पारी अल् जेकाति वयलु अल् अस्त आ ले यफस भील् हाज्याति पलो दफ अल्
कृज लति ॥ फलनिमित्तमत्रदानमंगानांनेत्रांयेषांसेनदन्त्राहंनी येषांचनन्मात्रौवितीनथा स्रोवनरक्तनत्रूकरणं यथासंज्ञे
चितनाडीपुरक्तमवाहणंस्रवादंनथांत्रदर्शनंयथोद्बोधनमवश्यविधेयपुरीषात्रस्य ॥ १४ ॥ सभभेल् फाभूलेल् भल् गम्
हुराखतोन् कासिरतोन् ॥ कर्तृनिमित्तंकफस्योऽस्पमल्पम् ॥ १५ ॥ सभभेल् मादी अल्गलेजेल् रत् भेल् लजेल् चारीदि
मीनल् अगज्येयिति ॥ उपादाननिमित्तंगुरुजलान्यसलालानंतशीनमत्रानाम् ॥ १६ ॥

ननोत्पत्तिमेषांविहंनीतिनत्त्वम् ॥

भवतिचात्र ऊँस्पेल्पेमिश्रदामकारेऽस्त्रसत्यपक्वत्वाद्धारिणःकफसंभवः आधिक्यात्तारूनीत्वाणादौवल्पत्वंचान्यवीक्षयेति ॥ कसोर इत्यल्प
नाम अत्रटीकाकृत उक्तमत्रकासिरतोन् इतिनन्दन्यथात्वपेत्वयापरत्वस्यापियदामकारेषुनीत्वातावकफादिषुसमर्थंतत्रनदास्यापिजेऽस्प
जरठमेवेनिवाच्यम् ॥ १५ ॥ सभभलइति सभभ निमित्तंमादीनि उपादनरूपं अल् गले जेल इतिगाढंरत् भेल् स्निग्धंजलाक्तं लजेल् ३५

इति च्यस्वन्द् निसलीनिभाषयालालानंतरफ़कामितियावत् भारीदीति शीतस्वभावं सीतितिसकाशात् अग्न्येयिति गजाहेभ्यः अ
न्नेभ्योयदीहृद्रोगणयफ़कंतत्कफाख्यधातूमादाननिमित्तमित्यर्थः ॥ अत्रटीकाहृत् ॥ पतद्विशेषणत्रयफ़कंमस्यत्रसीनेन्द्रवारुणी
तरादिदिकंबोध्यम् ॥ अत्रचाद्विपंति यदिमीनभोजनंशीतंतदद: कथंतद्यंकरोतीति अत्राह: सत्यंयदेदं भावितंतदाद: स्वस्नहूणत
यापाकास्पदेलेपनंकरोतीति तदेवस्वमग्ज्यर्थंतद्यमपेहृतेइति यदिपानीयंपीतं तदोऽस्यमंदीभवतीतितद्यंहृरीकरोतीयादित्
डसोमारितातदाहृरारत्ओऽस्यंस्वयमेवोत्थितंतलालानंतलेपंहृरीकरोतीति ॥ १९ ॥ सभभेल् इति कसेरोल् अल्पः तज्ज्म् पो

सभेभल् सोरी कसेरोल् तज्ज्म् ॥ आहृतिनिमित्तमल्पःपाकः ॥ १७ ॥ सभभेल् गायी अन्यकोनल् गज़ा सअहृन् सालि
हत् लेनग्न्येयितेल् भदनि पान्दि फ़कूदाने ऽलगज़ा वनरू तभेहो वतग्न्योयिति भाज़ेल् आजायि अलत्ती यज्यभ अ
न्यकोन फ़ेगज़ाविहा हृस्तोन् मीनल् भल् गम् ॥ फलीनिमित्तमस्तीदमत्रसज़नाहृंस्भारददागतिचदेहस्यात्रंतद्ध्
लायायदानास्यत्रंतयादेहस्यस्तेहृतापादकंतयाकेणविदंगेषडंदत्रेयषामत्रोचितीमात्राभिःकफस्य ॥ १८ ॥ १८ ॥

कः ॥ १७ ॥ सभेभल् गायीति सभभ् निमित्तंअल् गायतीतिप्रयोजनस्य अन्यकेनल् गज़ाअन् योकनेत्यस्तिगजेति अन्नम् अत्र
हृन् सजनाकारि सालिहन् योग्यताभाक् लेनस्याद्वेतोः तग्ज्येयितेल् अन्नदायिगज़ादायि भदनीइत्यस्य शरीरस्य पन्दीति तूहृेलाऽ
योफ़क् दानेल् यदानास्तिगज़ात्रं यस्यांवेलायामत्रदेहेत्रंनास्तितदैतदेवान्नमितिवच्चनः तव् तेभहोहोइत्यस्यदेहस्यतरू तेभ् स्ने
हाधायकंवच्चनः तग्ज्येयितिभाज़ेल् आजातग्ज्येयिति अन्नदानविधोयंभाज़ेल् आजाकेणविदंगेण अलनीवज्यभ अलनीयस्याग

वी॰
ह्वा॰ टी॰
११

66

सयज्यभरन्नचिनं ग्रन्थकोनालि फहत्यंनवेगजायिहा ग्रन्नानां हुलोन् ग्रणमात्रम् मीनल् भल् गम् येषामंगानासौचिन्यमस्तिकफेनैन
लुषोनात्रभाव्यमितितेषन्नभवेदिति ॥ १९ ॥ भवतिचात्र ॥ सनंनकर्दमीनेंद्रवारुण्यादिमिहिमात्मकम् कफोत्पत्तिकरं चेत्तत्कथंतत्संकरोप
ल ॥ पाकाशयस्तएवंचेनदुत्तणाहोपितंयदालालानत्वमिदेतनत्वम्रुद्दिमन्त्रपावनि ॥ पानान्नमोयत्तम्पन्नौनत्सापेतिधाधिकं वर्धते
सौपरंस्यात्यकृत्कानिः साध्यसिद्धये ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिकर्मनिमित्तानि ॥ अथसौदाहनिमित्तानि ॥ सभभेल्इति सभभेति निमित्तम् सौदा
येति सौदाहाख्यासितधातोः फाधूल्इति कर्तरूपम् ग्रमल् इत्याभ्यते कस्यासितस्येत्याह नभीयीभूतप्रकृतिस्थस्य मीन्हेतितन्मध्येहि
सभभेल् सौदायेल् फाधूलि ग्रमल् नभयीभूत मीन्हाहरारतेन् हुतदिलोन् ॥ अथकर्तृनिमित्तमसितस्यतत्रप्राकृतस्यमथा
स्यम् ॥ १९ ॥ ग्रमल् मञ्जरेकत फहरारत् सोतज्याविजतन् ग्रनेल् यिनिदोल् ॥ अथविकृतस्येन्नदोस्यप्रकृताह्नतम् मध्य
मसर्गातिक्रांतम् ॥ २० ॥ सभभेल् मादी गलेजेल् कलेलेद् इतोभति मीनल् ग्रगज्योयिति ॥ उपादाननिमित्तगतं ल्पास्तिग्ध
मत्रानाम् ॥ २१ ॥ वल्हारत् मीन्हा ॥ ग्रनिचर्मेच ॥ २२ ॥ द्विविधासितमध्येयःप्रकृतिस्थस्तस्येत्यर्थः हरारतोन् हुतदिलो
न् मध्यमचर्मइत्यर्थः ॥ अत्रटीकाकृत् अयंचाधासितः अधोगतरक्तमालिन्यमितिविकृतासितदस्यमध्यचर्मता। रक्तधातोस्त्वाधिक्यमे
वचर्मतायाइत्यर्थः ॥ भवतिचात्र प्राकृतोयंचत्तर्योस्त्विमलेतनलगम्रुच्यते विकृतापेत्तयामध्योस्यरक्तस्याधिकंततः ॥ १९ ॥ ग्रमल्
इति ग्रमल् निरूप्यते मञ्जरेकत गेरितभीग्रविकृतस्योस्यासितधातोःकर्तृनिमित्तमित्यर्थः फेतियदिविकृतंयदिस्यात् हरारतन् चर्मइ
त्यर्थः मतोज्याविजतन् प्रकृताह्नतोधिकइत्यर्थः ग्रनेल् यिनिदाल् ग्रन् इति सकाशात् ग्रल् यिनिदाल् मध्यस्वभावादित्यर्थः वर्मेणा
निदग्धोयः कश्चिद्भातरसौगेरितभीग्रइत्यर्थः ॥ अत्रचविनिदालातिक्रांतइतिसामान्येनबोध्यम् तथाचनकेवलचर्मतातिक्रांतेनैवानेन ११

भावं याययेदिति शेषस्तेनापीतिमंडीभूतोसौ विकृतास्तितो जायत इति । भवतिचात्र । अन्योन्यस्यादृग्योयोयोधातः सोच्यते विकृतो बुधैः । इतिशेषस्ते
नज्ञातं मंडं चैषनिगद्यते ॥ २० ॥ सभभेल् इति सभभ् निमित्तं माटीमुपादान इप होवेतिनत् गलेजेल् गलेज् मालिनः संहतः कले
लेल् कलेल् अल्पइत्यर्थः इतोभति इतोभ् स्नेहइत्यर्थः सीन् सकाशात् अल् अगज्येयिति गजाहानामन्नानां मध्ये योगाढः स्नेहो
मावुपादाननिमित्तमित्यर्थः अन्नानां मध्ये यदन्नमल्पस्नेहं गाढमलिनं च तदस्योपादानमिति निष्कृष्टोर्थः तदिदं वार्ताकमुख्यमीनमहि
षादिमांसं बोध्यम् ॥ २१ ॥ वल् इति वपुनः मीन्हा इति हा इतिते षामन्नानां मध्ये यदुगरन् अनिष्टमं यदन्नं किंचिदित्यर्थः ॥ २२ ॥ सभे
भल् इति सभभेति निमित्तं सोरियेति सोरत आकृतेरित्यर्थः सोफोल् इति मालिन्यं गसेभ् इति अधललेलनम् कीदृशमित्याह भिसेस

सभभेल् सोरियेल् सोफलेल गसेभ भिहैस लायसेल् लायेनहलल ॥ आकृतिनिमित्तं मलमधःस्थितं यत्तु वहत्त्वापिष्टकम् २३

इतिताहशम् तथाच लेतिनाल्तियसेल् इति प्रसरवदहमानमित्यर्थः तयाला इतिनाल्तियेतहलल् तस्य माणं नमुष्यतिनापि शोषाभावे
प्रसरज्ञानभवति ॥ अत्रटीकाकृतत् नापिप्रसरज्ञतीत्यन्यगतिनिरासः तत्र सर्वथाप्रसरणादि स्वसर्गस्य वर्तमानत्वादिति अयमर्थः प्रसरज्ञ
तित्वंधातूनामुक्तमेव सध्याल् इति ततस्त्वागतिरस्यैव परं तु परधातुयत्रप्रसारणादिकमसौनिध्येयम् ॥ भवतिचात्र नान्यथातुवदस्या
त्रप्रसरोक्तिततस्ततः निसर्गवाहितास्यैवस्निग्धत्वात्रापिष्टकेति २३ ॥ सभभेल् गायीति सभभेतिनिमित्तं गायीति प्रयोजनस्य तगज्ये
यितेल् इति गजादायमसौ अत्रीभवनउत्पद्यते आजावीत्यंगानां केषामंगानामित्याह अल्लीतीतियेषामंगाना यज्यभेति जैविनम् अन्यको
नस्मात् फेरत्यंतरे गजायिहा इति हा इतितेषां गजायि अन्नानां येषामंगानामसितयातुलेशौचित्यमंतरेस्तितेस्यापादयोवयवाः तेषा

वी॰ हा॰ उ॰ ६७

मत्रंभवतीत्यर्थः क्रूसोन् इतिलेशमात्रं मीन् इति सकाशात् सौदा अ इति चतुर्थ्यान्तरोस्य वछुन सत्भीहेल् इतिजागरणकारणं पोह् वनेल्
इति वुभत्तायाःत्वाम् इतिभट्टस्य कथञ्जोपकमित्याह भिन्न् यथोदाहरणेयन् सोभ् इतिपतति पलेतिमार्गेसीमाया फंमेल् स्याद
ति फंसत्यास्य अलस्यादनीति पाकास्पदस्यत्यर्थः मीनल् इति सकाशात् त्विहाल इतिस्लीक्ष्णःनिलीनिभावया ह्योल्नेन् सौदायेन् इति
असितथात्ररसाविन्यर्थः कीदृगसाविन्याह अफोसतन् सकाशायः तथाहमोजनन् माञ्जः पतितःसात्त्विकरोतीत्याह फेति तर्हि शाह्

सभभेल् गायी तज्जेयितेल् आज्ञायि अलुती यज्यभ अन्यकोन फेगजायिहा क्रूसोन् मीनल् सौदा वतभी हेल पोह् वनेल्
त्वाम् भिन्न् यन् सोभ पलाहमेल् स्यादति मीनल् त्विहाल् ह्योल्नन् सौदायेन् अफोसतन् हमोजनन् शाहहा लि अहो स
तिहा वतदगदगलिहमोजनिहा फयशोरोल् शाह्वति ॥ फलानिमित्तमत्रनागानांयेषांसायोगपतातत्रापियेषांतन्मात्रो(
पयोगस्तत्थोद्बोधने वुभत्तायाययापततिपाकास्पदास्येलीक्ष्णस्यत्यर्थः कषायोम्लस्त्र्येनतदास्यकषायेणहृष्टमाम्लेन स
दंशंकरोतियथावुभत्तोदयः ॥ २४ ॥
होइतिजर्षंकरोति संहतंकरोति लिइतिहेतनाअहोसतिहा कषायितायाः काषायेहे
तनापाकास्पदास्यंसंहतंहृष्टवद्धंकरोति वछनःतदगदगलिदंशानदातिहमोजतिहा अम्लतयापाकास्पदास्यमत्त्वतया सदंशंकरोति
फेतितर्हितदायशोरोल् इतिफलितताभवति शाह् वतिवुभत्ता काषायेणसहतमम्लेनयाचसदंशंपाकास्पदास्यंक्षेत्वानेनवुभत्ताजा(
यतइत्यर्थः । अत्रटीकाकृत् यस्मोदपतनेपाकास्पदानेनचतुर्थस्यतयादि अत्रेजीर्णेसतिरिक्तेचपाकास्पदेतथातभी यत्वारस्येनतदे(
येशाह्वतिसायकइतिकथ्यते साधकइतितत्रनामतेदर्शयिंयसत्यवुभत्तेति इयमेवसौदायिगायीतिचतुर्थस्येदमेवप्रयोजनम् ॥ ६७

यदि च तत्र भीः अस्य स्वारस्येन पतति तथा रिक्तपाकाशयदेशे पतति तदेयं शेषे हृद्वतिकाजीवु इतिकाजीवु इति अत एव नाम इयं च तस्य रोगः ने
यं वुभुक्षेत्यर्थः। रोगस्य तज्जात्वपि पिलानिगायीभवतितेनेदं तद्यस्य प्रयोजननिमित्तं भवतीति ॥ भवति चात्र जीर्णेऽन्ने चाशये रिक्ते स
र्गस्वारस्यतोऽपि च चतुर्थ्यपदेनैतन्न वुभुक्षा समुत्पद्यते मता ॥ अरिक्ते त्वाशये स्वर्गा स्वारस्येन यदाहृतः पतनेन स्वाप्यस्य तदर्थं स तदन्नं त्रेयस
मोह्यसावितिति ॥ अथायं हृद्गतः समाधीयते येयं वार्तान्नजीर्णीभवने अत्र च चतस्रोऽवस्थाः ॥ तत्राद्या आमपाकाशयदेशे या केलोम
इति कथ्यते कलिलतेति यावत्। द्वितीया यत्रान्नियतोऽन्नसारमिदं समुच्छलति तत्र चैतेन यत्किंचिदाध्मानं वा भवतीति इदं अवस्थाग
तप्राये ॥ सेयं द्वितीयावस्था कैमोसु इति कथ्यते उच्छलन्नास्य सोऽन्नरससाराणाम्। शिष्टं चेदं अवस्थेयं तृतीया चतुर्थ्यां व्यस्य हापयोगि
त्वाविहृष्येते येन चतस्रोऽहृत्पूर्णीभवतीति। जानीत तृतीयासौ नाडीषु प्रयात्यन्नजीर्णताख्या तथा हि आमश्चेसो हृल्लाधातो वा विनिमितो भवं
ति अमोऽच सायत्रासौ धातवो रतभाति सानीया इति गद्यते प्रथमा चूरतोऽभति वोला इति वोला इत्येवं लाख्या यथा चेमे रतोभाति सानीयत
या विनिसिताभवति तथा निशाम्यताम्। यदान्नादिकं अगव्यपदेशपाकं किंचिदस्य मवस्थाभयोर्जीर्णनाडीप्रामं रतोभति मानीयाख्य द्वितीय
स्निग्धताख्यं नाडीगतं जीर्णताभवति तदा सामान्यं गजाह अत्र प्रत्येकांगसज्जनायोग्यं तागच्छति तत्र दंगव्यपदेश्यं चान्नं तत्र दंगप्रविष्टं
नौचितीप्राप्तं वन्नतद्गांकेहीयितं तत्र दृंगगणदानौचित्यं भागं भवेदिति इत्यनेन प्रकारेण भयतौचितीति ॥ अन्याश्च वार्ता भवता मविदिता
माभूदिति साध्यत्र निशाम्यतां ॥ जानीत यदेदं मन्त्रं सारभूतं नाडीगतं तेन तत्त्रि रवशेषता सा पद्यते यथा धातवोऽप्यते निरवशेषाः स्युरिति अ
पित्तपातस्थितिं कृत्वा स्वौचित्यायथायोगावसरे तत्र दृंगप्रविधाय स्वस्थितिं भजते इति रतोभाति वलोहन्न प्रथमा स्निग्धताहृत्तम्। तथा त
दिदं रतोभति सानीयायां द्वितीयास्निग्धतायां च नाडीस्निग्धतामवशोष्य तत्तदंगौचित्यमुपयोगावसरे भजते इति यत्कृतिज्येगरे स्वोपयोगपवा

वी॰
हा॰ उ॰
९८

68

वशिष्यते इति ध्येयम् ॥ यदि स्रोतोज्ज्वलनाभावे यकृत्स्येव सर्वं कथं चिन्त्यिनं याति तदा सयोग्यत्रैः श्रोफनाडीश्वस्याकस्याप्तिरपि संभवेदिति यथो
पयोगमेवास्यांगत्वसूर्ध्वं तन्त्वेन प्रवहणोक्तास्य कारणमिति । तथा स्यादज्येगरश्रीर्योरोत्स्येत्सिंस्थिके गोन्यत्रिरिनिःस्थिते पाकास्पदय
कृद्वैपरीत्येन नानीगतमिदं जायते इति ॥ तथा च हृश्यता नाडीषु द्दूल्वरतोभतिमानी याह्वितीयस्त्रिगथ ताशिष्यत एव पाकास्पदाश्च सर्वमुज्ज्व
लति यकृति चस्वात्रौविंत्येनाशिष्यत इति एवं च पाकास्पदात्सर्वास्याने यकृत एवोत्थितेरक्ता यत्र तत्र समायानीति अस्मिंस्तु न किंचनापि
शिष्यते इत्यनुसंधेयम् यतो यकृत एव सर्वात्रदानं नियतमिति यकृतिस्थोचितमत्रांशिष्य एव नाडीषु च द्वितीयस्त्रिगथतास्थोचितात्रशिष्य
त एवेति पाकास्पदादेव सर्वमुज्ज्वलतीति ॥ तथा च एष्म एतत्याय मस्माभिर्वर्णयितुं प्रक्रान्तो रतोभतिमानीयः अस्यद्वैविध्यम् तत्रैकः
फजोलु अधिकोऽस्ति यस्तन्मासोभवन् देहोपयोगभागित्यस्तौरतोभति नानभीअविकृतस्त्विह इत्युच्यते इत्यसौ निष्कोषणोचितः यथ(
सौ प्रमादेन न निष्कोष्यते तदासौ शोक्षय शोफादिनानापञ्जनयति ॥ द्वितीयो न धिकः गौरिफजोलिति प्राकृतस्त्विह इत्युच्यते तेन चा
सौ ततुः सापेक्षा ॥ असौ च चतुर्धा तत्रैकः स्वल्पनाडीषु सदैव तिष्ठति । द्वितीयस्तत्रदजोवाकारस्तत्रदंगाकारो भवति यथा नासिका
याकृतिरचना पश्चाचैतदधीना तत्तदंगपुष्टिदानेन तत्तदाकृतिस्थापनाचैतदधीना ॥ इदमेव च प्रयोजनमस्य हज्जासिसालीमस्य नाडीगतस्य
तृतीयजीर्णत्वस्य ॥ तृतीयः तलवत् सर्वांगेषु प्रसारणया सदैव विधनोमानं तिष्ठति मलं च शाडनम् इति पालव इति काश्मीराः गैसे
तिभाषया हिमकण इति दिव्यभाषया ॥ चतुर्थो गसंधीनां वैधोन्कक्षिकारणमिति तदिदं यौल्लियाम् इति यौल्लिसाक इति च कथ्यते
तत्र शौल्लियामिति मेदोभवनमिति वल्लीभवनमिति यौल्लिसाक इति परस्परवैधोन्ककोभवनमिति ॥ चतुर्थो जीर्णेतोगत्वभवनमि
ति इत्यं चतिसृष्वस्यास्वगजायिभेल् कवाहु इति चतुर्थ्यांत्वस्यां गजाविभेलफालिति तत्र भेल इति प्रकारात्या कवाह इति शक्याख्या ९८

पर्यालिनि वह्निर्भवनाख्या ॥ इति स्थितमिदं मंगाकारेणान्नस्य परिणाम इति । अंगीभवनमन्नपरिणाम इति तात्पर्यम् ॥ इति सम्पन्नमिदं
पाकास्यदस्य फञ्जोलुपिकं श्लिष्टं विवसो मलं जायते यकृन्नस्य विवसो मूत्रमिति । एतदुभयविवसस्य च स्वेदनुखवालाशिंघाणकाणामल
देहमलानीत्यये सा विस्तरेणावसरे भविष्यतीति ॥ उक्तं कैलोसत् कैमोसत् इति स्थानद्वययगतावस्योभयजीर्णता श्लिष्टत्वभोये जीर्णता
किन्नास्तीति चेत् सत्यम् पाकास्यदे कैलोसत् इति अन्यत्र त्विनये कैमोसत् इत्येवेति रहस्यं सर्वम् ॥ भवति चात्र दशाख्यनस्तोत्रात्रस्य
कालिल्योच्छूनतेष्ठनः द्वितीयस्त्रिरयतागेत्व इति निश्चितस्तानवाः ॥ पाकाशये च कालिल्यं यकृत्स्थूनता सता सिराकृपातव्यन्य
स्तिरंगत्वं प्राप्य भूःपुनः धातूनां विनिमयात्तृतीयस्यां धातव्यवस्थितिरिसुकम् तथा चान्ये अन्नकालिल्यमोच्छूनं स्वेदेहांगानीति वाहता
पात्र पाकास्यदयकृत्त्राग्रीदेहगनभवेत् ॥ आहुते निक्रमेण ॥ पाकास्यदे कालिल्यं धातूनां त्रिये यकृत्सूता सिराहेतेन द्विनिमयस्तद्योगव्यक्ति
रिष्यते ॥ कालिल्ये त्वरसाः सारीभूय धातुत्वमागताः यकृत्येव सितास्वते जीर्णाः अंगोचिती ध्रुतः यकृत्याद्यास्त्रिरयतोक्ता द्वितीया नाडिगा
पुनः यकृन्नाडीसमुत्थानं निःशेषं नैव जातुचित् । पाकास्यदसमर्थानां निःशेषं जायते खलु यकृत्तादीयते चासे स्वोचितं यस्यनस्यहि ॥
यदि नामस्थितिं यायाद्यकृत्यत्र समस्तदा शोफयत्यामयोत्पत्तिस्तद्दाहः स्वास्थ्यकारणं । द्वितीया त्वियतायाय नाडीगा सोहि धापुनः अ
धिकोचितभेदेन तत्राया कोषणोचिता । अथ प्रमादो भावः स्याद्व्योकृष्णोफादिना परम् तापं संजनयेत्तथा तस्यास्त्रिकोषणं वरं सापेदा
स्यातेतात्रस्था यथा मे प्रोक्ता चतुर्विधा सदैकाग्राणतनाडीस्तु परांगाकारदी मिदा । तृतीया हि मवत्सर्वगात्रप्रसारशालिनी वैधोत्कृक्रिति
मित्रं यागात्रसंधिमुसंस्थिता चतुर्थ्यो सोत्पतीये यं जीर्णा नाडीगते च्छनां । तत्र त्वकृष्णा स्थितं चाद्यतिस्तहेतास्तत्रर्ययतः अंगीभवनमन्नस्यपरि
णामउदीरितं इति ॥ उक्तमत्र तुजानजन् इति पाकः यहितस्थत्वार इति चानिमित्तानि तत्र किं नाम तुजज्जन् इति किं नाम संचायितं इति निरूपणी

ओं॰

वी॰ हा॰ जी॰ ६५

64

यत् ॥ तत्रादौ ऊरुस्तम्भसूत्रनाम ऊरुस्तम्भनामकश्चिद्व्याधिर्मासि मासि मासपक्षे वा तच्चाहारादिना तापेनोत्थितेन तस्य ऊरुस्तम्भस्य व्रतेन त
नोपयत् रतम् स्निग्धं भवेत् मासि मासपक्षे वेत्युक्तं तत्र ऊरुश्चेत्यपेक्षायामर्थः समाधानम् येनास्माकमर्थः प्रयोजनं भवेत् त
दस्याविर्धितस्यार्थः यथा कदाचिद्भ्रान्तमासि कदाचिदागमामिति । अत्रादिश्यति द्वारातेनेत्युक्तं ऊर्ध्वं स्यकर्मेति तच्चन
च्यवते तथाहि सर्वेषां वैद्यानां चिकित्सकानां चात्राऽविमतिः सप्रकारादस्यापि तद्धातोर्ज्वरुस्तम्भपक्वतापत्तिः शीतलोपकरण
सामग्र्येणेति भवद्भिर्लक्षणमातील अस्तस्य संमन्ने द्वारातेन ऊरुस्तम्भ इति अत्र समाहिते । सत्यं सर्वेषां ह्लत्वानां धात्
नां ऊरुस्तम्भसंपादकं भद्रनतभीग्रमाले शारीरान्तरे नैसर्गिकसामर्थ्यमिति परंत्वस्य भद्रनतभीग्रस्य स्वतन्त्रस्य कार्तिः क्रिया
सिद्धप्रकारकेणाकरणेन भाव्यमिति द्वारातिगरीज्ये स्वाभाविकोस्य कारणं व्यवस्थापितम् तदेव शारीरसामर्थ्यं तभी अ
लक्षणमनेन करणेन करोतीति तत्रत्यापेक्षास्य स्वस्वाह्लत्वधातयोगतया तन्नष्टीतयमादीनामिति स्वस्वधात्वनुसारेण
शीतयमादिवस्तूपयोग इति तदादानमवश्यमेवस्वीकार्यमिति कार्तिः स्वातन्त्र्यशक्तिः स्वसमवेतेव बाह्यानि पुनः करणानी
ति नभवद्वाह्यप्रोक्तसव्यवस्थापित लक्षणरेवकः । उक्तं भवता रतभूइतिस्निग्धं यत्कृतं तस्याकरति तस्मादतसमार
पतितं दृढमूर्तेन ऊरुस्तम्भ भागिति सत्यं अत्रापि निशाम्यतां ह्लत्वागजाहस्तु धातवोन्नानि च न स्नेहरहितानीति तत्राह
स्न रतोभतधातु स्निग्धत्वं प्रकटीकृतमेतत्सामान्यलक्षणेनेति तत्पुनः समर्थनीयं विधास्यते । अत्रानारोग्यामिमता
नां रतोभद्रत्वमस्त्येव । तथाहि यदत्र जानीयं किंचित्सर्वं चतुर्भूतासीरोदूतमेव चतुर्भूतोत्पन्नमेव तत्र चकानि चि ६५
त्रिगुणात्मैव यानि चकानि चिह्नितत्तया सन्तानि तानि च सुरकाभमेव भवति समुदितानि भवन्तीति सुरकाभ भवनेन

तान्यपि सम्यगानीति अस्य च तज्ज्ञस्य चत्वारोऽन्याहुः प्रकाराः तत्रैकः तज्ज्ञपाकज्ञोक्तसरस इति फलनाम फलपाक इति स च यथा ता
मवर्ष्याफलमाप्नोतीति यथा स्वनवाह्नोत्पत्तिं करोति अयमर्थः फलपाकस्तथाय यथा दुःपाकेन यथाप्नोति तथा न स्वबीजपरफलो
त्पादनशक्तिं भजते इति ॥ १ ॥ द्वितीयः तज्ज्ञज्ञोल्ल गजाह्व इति अशोच यथा राजान्नमाजोत्पत्तियोग्य भवतीति अगोभ
वतीत्यर्थः अयं च तज्ज्ञपक्ष्म्पाकः सूज्ञस इति जीर्णीरीति कथ्यते ।२॥ तृतीयास्तज्ज्ञपक्ष्म सनाथीति सनाथीति च यः पाकः
करणेन संपद्यते यथा तत्करणेन भोक्तारो भवत्यतामानयति तत्तदर्थ स्वास्थ्यावसरे अयं चानेकविधः तत्र चैकैकप्रकारस्य
नामानि पृथक्पृथग्भवन्तीति तत्राद्यः प्रकारः स्वारनिसाम्मूल्ल सवातः यत्र वातमिश्रो धर्मः कर्ता भवेदिति यथा पचनीय
वस्तुनः पाचकाग्नेरस्य च यदा मध्ये किंचिद्व्यवधायकं न भवेदिति अयं तज्ज्ञस्तुनकभोभूरिति कथ्यते यथा हसन्तिकायां मां
सभर्जनमिति तालहंतपवनसाहित्यादस्य सवातइत्युक्तिः तक्रभोभूरिति च मांसभर्जनपाकाख्या ॥ १ ॥ द्वितीयः पच
नीयस्य पाकस्य चाग्नेर्धर्मस्य व्यवधाने भाति धर्मो व्यवधानीभूतमादन्नेत तत्र पचनीयमिति अयं तज्ज्ञस्य भावास्तु इति कथ्यते
वास्तेत्यंतराख्याभिति साहित्यासव्यवधान इत्यर्थः अयं च त्रिधा तत्रैको सौ यत्र पाकेन सह द्वितीयकृतिर्नास्ति अयं लोके इत्या
यते यथाशुष्कादिभर्जनमिति कल्लोइति भर्जनाख्या । द्वितीयः यत्र द्वितीयकृतिरस्ति यथा कृतादिस्नेहकृतिः अयं च त
ज्ज्ञपन्न इति कथ्यते यथा कृतपक्वमांसादिपाक इति । तृतीयो यत्र पानीयकृतिः अयं च तमक्र इति येन च स्ववर्णादिधात्वा
धनाक्रियते सापि तमक इत्येवोच्यते ॥ ह्रमस इति च कल्ले इत्यस्याख्यांतरं ह्रमस इति च चणकाख्या यत्र च पाकस्याख्यांतर
मप्यवेत्यते तत्र तत्र ग्रन्थास्थामावगाह्याकल्प्योन्यामिति ॥ चतुर्थोन्याहु अज्ञपाज्ञ्योल फ जलान्त इति फजलान्त इति स

वी॰
स्रा॰ स्रो॰
८
70

ष्टादयाख्या प्रसोऽच येन पाकेन विकृतधातुनिष्कोषणं स्वस्थं जायते इति तच्च यथा स्वनं तत्र भवति तत्र च चयो भवति यच्चतं स्वत्र
विदं नच्छिन्नतोऽकरो भवतीति तथा चास्माकमनेन पाकेनार्थः साम्यं पाकस्येति येन निष्कोषणवेलायामसौ धातुः काठिन्य
नप्रकटीकरोति तथा च स्थूलत्वसौदार्ह्यस्य तत्कारणानां सावुपकरोति स्थूलत्वमलगमस्यतंतच्छेदनया स्थूलत्वसफराहस्यचनत
येति । क्रमेणाश्वेककनक्रीरादतगल्पेनत्र इति किंयाचित याख्या खोन स्थूलत्वं च स्वनिष्कोषणे पाकायत्ता न करोति पाविद्व
न्नो विभिर्यंतं चेति तथा नौ तद्दान्तनानवतनच्छेदने विग्रनिष्कोषणार्थं कदाचित्पाकायत्तां करोत्येवंस्पंदं द्रव्यादिविदितवेद्यानां
प्रतत्पवप्रतिभातीति तत्पदस्य कल्पनासमासा ॥ ॥ भवति चात्र । प्रथ्यं यंचित्रसाहूर्मणो स्पेनास्निग्धस्य वस्तुनः तद्
शाखामलाया सौ पाक इत्यभिधीयते ग्रथौ प्रयोजनानि पित्तपाके च वः संविन्नस्या धीनोपचारतः गौरस्येनेति कथं चैतत्कार
णाकल्पनासमा सत्यपाचकमस्यत्र समाने बलमोनरं तत्र धात्वात्रगुणैनोस्यं प्रोत्यं कारणं पृथक् समानमित्यत्र वा शरीराणामे
तिशरीरमित्यर्थः नतु तेषां स्निग्धमिस्रतया पाकभागितिचेन्नहि यत्रानिधानवत्सजाः स्निग्धान्येव नवान्यथा नचान्यथेति नतु
त्वाणीत्यर्थः तथाहि धातवो भूतमात्रोत्पात्रभूवस्तुतत्र स्निग्धं चतुर्दशदूतात्स्येनरोदयं केवलाग्रये तदितिधातूपादानमत्रसु
तत्र केतस्वतर्हेदृदितिनेति शत्रुरस्यो व्याप्त्यार्थे चतुर्धासौ फलेन ठौपरः कृत्याप्यनेकधा चतुर्थो यतः पाकाख्यो धातुनिष्कोषणे
सुभः तत्राद्यो बीजपाकाख्यो जीर्णतापादको परः तृतीयोत्तरतः स्नेदभंजनादिविशेषभाक् पाकपाचकयोर्मध्ये किंचित्
त्वोपजीवनं वातोन्मादिनिरोधाभ्यां भजेनो ल्किन्नपाकता विज्ञासौ वारि तैलादियोगायोगविभेदतः स्वर्णादिधातुशुद्धो चतु ह॰
र्तीयोयं विदोमतः धातूनां विकृतीयच्चतुर्थौसौ क्रियया त्रिधा चतुर्धातान्नवात्पित्तगाण्यात्मकपविभेदनात् रक्तेनापेक्षते । ८॰

पाकं स्वाङ्कुशेसेवेन यच्छतं नाङ्कोषणपवेदनं तद्वेदांकरोतिहि विलसतानां समर्थनं इदमिदानीं सूच्यते ॥ द्रंमासम्भम् तत्र
नामकोशो सम्भम् इतिवदीनाम तस्याश्रुस्वबलइति अभिभाषया रित्तमान् इतिपाठ सामान्यजनेष्वचकस्यचिदर्थस्य सिद्
येयमवष्टम्भाति सम्भम् इति वैद्येश्वनयोर्दियत्रयस्य कस्यचिदयेत्वानियमेनास्ति तंविना नास्यसिद्धिरसौ सम्भम् इति त
तकोपूइतिच असौचयेन विनार्थसिद्धिविलंबोस्ति नञ्चतस्यशक्तिदानमत्यन्तावस्त उपोद्दुलेनवा साह्वीयित हवेकात्
नत्कतेव्यापोद्दुलनोवा असौच सम्भम् यदिसभमितास् भवेत् तदाविलतिनाम्र इतिच यदिसभमिनाकृत्स तदाविलति
नाकृत इतिच इतिपर्यायत्वमनयोः । विलतिनाम इतितत्कथ्यते यद्यस्मादुत्पद्यते तेनतेनैव सहूलग्रभवेत् यथाग्रेशस्यवे
वीयकाशः अन्येत्वाहुः यतएवोत्पद्यतेतेनान्यस्मात् सहूलग्रमस्तुमास्तुवेति यस्यकस्यचिद्वस्तुनोयस्मात्सर्वथोत्पत्तिः पश्चा
तेनसहूलग्रमस्तुमास्तुवेति यथातत्वानिमितेनभाः अत्रैवचास्माकंअराद्धअर्थः प्रयोजनमितियावत् अयमेवयलतिना
मितिभावः असौचचतुर्थी सादीसोरीगार्थीफासूलीति अत्रारभीयाविविचते जिराकिसभक्षदरमसौभम् दाह्वुलभ्यवदू
यान । अत्रार्थः जिरायस्मात् सम्भम् हेतोः दूरइत्यतमध्यमः सम्भम् कार्योदाह्वुल् वर्तमानभ्यवद्स्यात् या अथवानेतिनस्या
त् अत्रार्थः नाहशाश्रुनावडेतुर्थः कार्यमध्यवर्तीस्यात् नाहशोपियः कार्यमध्यवर्तीनस्यात् इति तत्रविशेषाख्याअपविशं
ति आंच्यदाह्वुल भ्यवद्असाभेल जवाङ् आंरासादीग्रयन्दूइति तत्रस्यात्रवास्यादिति विकल्पे आंच्ययत् दाह्वुलभ्यवद्
इतिस्यादित्यस्तित्वप्रकारः असौतिकिं तु तत्रापिकार्यान्तर्गमनोबेलजवाङ् इतिकारणेन जवाङ् सामर्थ्येनशक्तिरूपते।
यतियावत् शक्तिस्वरूपेणायत्कारणंकार्यान्तर्गतमस्तीति आंरायद्येव शक्तिद्वारेणतदा सादीति सादीतिनाम्ना सोहेतुः

वी० ह्ला०प्रे० ७१

गृह्यन्त इत्युच्यते इत्यर्थः उपादाननिमित्तमिदमित्यर्थः यथा लोहं करवालस्येति यदि च तदन्तर्वर्ति एतदेव भेलपर्यालिति बा-
ह्यतयाकारविशेषेणेति यावत् तदासौ रीति यथा तदेव करवालाकृतिवक्रावासरलाबेति इतिस्यादिह्यक्तिस्वपद्तोनि-
मित्तस्य बाह्याबाह्यतया द्वैधेति यावत्सिद्धं । अथ यानेतितव स्यादिति पद्तोत्तरमवतारयति तदाह ल भूवद्भावरीत्य
इति यदि तन्निमित्तं तदन्तर्वर्ति न स्यादपि तु तद्बहिः स्यादिति तदापि द्विधा भवेत् निमित्तं प्रयोजनाख्यं कार्यबहिर्भूतं निमित्तं
निमित्तनिमित्तमिति प्रयोजननिमित्तमिति च कथ्यते तत्राद्यं तत्कर्ता यथा शस्त्राणां निर्माता लोहकारः अस्ति चासौ निमि-
त्तं परं तत्सम्पादनपर्यन्ते समाप्ते चास्मिन्नसौ बहिर्याति इति असौ सम्भाति फाल्गुल इति कर्तृनिमित्तमिति कथ्यते यदि च त-
त्प्रयोजनरूपतया भाव्यं स्यात्तदासौ सम्भालिगायीति कथ्यते यथास्य करवालस्यारिच्छेदनमिति इति च तथाविशिष्ट स-
र्वत्र निमित्तसामान्यं बोध्यं तत्र च निमित्तमात्रं तृतीयं कार्यवेलायां भूतं आद्यं द्वितीयं शङ्काबासभेदेन वर्तमानं चतुर्थं पुन-
र्भावीति कालविशेषोऽप्यत्रोह्यः तत्रापि योऽयं फलतिगायी अर्थनिमित्तं च तत्र्ययमसौ च बुद्धिकल्पप्रथमभावी कार्यसिद्धौ च
पश्चाद्भावीति ध्येयं । तथा हि एतदर्थं हि मयेदं गृहादिविधेयमिति प्रयोजनबुद्धिरेव पूर्वं दोषहेतुत्वेन तत्र प्रवर्तते मद्गृहो-
चकर्तृकरणानन्तरमेव तत्सिद्धिरिति ॥ भवति चात्र । यद्यपेक्षास्ति नियमात्सिद्धये स्वस्य कस्यचित् सहेतुर्गुणदोषाभ्यां
द्विधा स्वेन च तद्विधः किं कीदृक् कस्मात्कस्मादितिताद्विधामतः लोहं वक्राङ्गवैशल्यौ रिपुराक्षिप्तिरेवताः स्वकार्यं
कुर्यात्तदा चेदं तदा गुणवदिष्यते दुष्कार्यं कुर्यात्तदा चेदं तदा दोषवदिष्यते तत्राप्येवमङ्गगोचरान्ये बाह्ये चाद्वैधा मते अत बाह्यतया प्रो० ७१
द्यासौ शक्तिरत्यात दाहृतिः आद्ययोरन्ययोस्त्वाद्या कर्तृत्वार्थे इतीगता शक्तिस्त्वद्वैधात तत्समतदलयत्वभेदतः आद्यास्मका

शिकाचान्याकारिकेतिविचार्यंतां उत्पन्नेपोन्द्वलनतस्त्वापिद्वैधंप्रदृश्यते अथयोर्हेतुर्थीकाल्पेसिद्धोपस्त्वादितीष्यताम् ॥ इत्यक
लात् निरूपणम् ॥ धातुनिरूपणंसमाप्तम् ॥ ॥ इतिश्रीवीरेश्वरलतिकाप्रकाशिकायांहृदामोदिकायांद्वितीयोभावः
अथाजानिरूपणं । अंगानिरूपणमिति । अलीति फसलिनिभावः सालीमितितृतीयः फेइत्येतरे अलप्रज्ञाइति अंगानामि
त्यर्थः अत्रटीकाकृत् अंगांतरइतिकोर्थः अंगानांमूलभेदोणभेदभिन्नानां लक्षणनिरूप्यन्तइत्यर्थः । १ । वह्नीति आकारांतः
ईकारांतोस्त्रि स्त्रियांबहुवचनेचेतिभाषायामस्यसंकेतः तथाचतद्भाषायामाज्ञोइत्यगाथा आहस्त्रीगेणस्त्रियांबहुवचनेच व
ह्नीत्यस्यांगानीत्यर्थः अजसामोनइति जसस्यबहुवचनेस्तेवस्तनीत्यर्थः तथाचवह्नीप्रभृतीनांगानिस्तेवस्तनीत्यर्थः ।
मत्तोवल्लिदिनान् इत्यत्रानि मीनितिसकाशात् अवलिमोज्याजोल् अकुलादिति अवलीति आद्या मेज्ञाज्योतिसंगतिः
अकुलादितिधातुना धातूनामाद्यसंगत्योत्यर्थः अत्राद्यसंगतो दृष्टान्तमाह कमेति कमेतिपथार्थंयथा अल अखलात्
यपतेवलानोधानवोजसामोनिति स्तेवस्तनि पत्रवहुदोत्यत्रानिमीन् सकाशात् अवलिमेज्ञाजोल् अकानितिभूत्ता

अथभावस्तृतीयोगेषु ॥ अल्फस्तलोलू मालीसफेल्प्राज्ञा ॥ १ ॥

नामाद्यसंगत्योत्यर्थः । यथाभूतानामाद्यसंगत्या धातवोत्रोत्पन्नाउक्तास्तथाधातूनामाद्यसंगत्यांगानीत्यर्थः । अत्रटीका
कृत् अत्रांतरे अनेकेषामर्थानां निरूपणेचिन्ती यतोत्रोक्तधातवस्पमाणांगालत्पत्ता येसंख्याउद्भवंतितेसर्वेहूरीभवेयका
ति । तत्राद्यमोदाह अथोसो विह अवालिमेज्ञाज्पेल् अखलात् इत्युक्तं तत्रावलइत्युक्तं इदानींतत्रचधातुभ्यः प्रथममन्यो
र्थोयोयंरतोभातिसानीयेत्युक्तोसावुत्पद्यते ततोपि यदन्यात्किंचिदिति फजातेनप्रथममेवांगानीत्युक्तिर्यत्तेइति अत्र।

वी: ह्रा मे: ७२ वदंति परम्परया प्रसन्नौ गौणमत्रावलितिप्रायमयं बोध्यं । यदि स्येवं अप्यन्तृत्याख्याख्यायते तदांगलक्षणमिदं न संविद्धिषयीभ
वति तदा रत्नोभाति मानीयोगो रिक्षल्लत्वाच्च लक्षणेऽसंपत्तेरयं अथवा रमान्यं ज्ञाअगोनिन लक्ष्यंभवेत्कारीति प्रायमयमत्रपरम्प
रोचिते गौणं बोध्यं इति प्रथमोर्थः ॥ १ ॥ अथ द्वितीयो मोदाश्च अर्थे इति यावत् विमृशनेदं संपन्नमिदं हृत्सीयासिद्धयनांतःक
रणेनाज्ञानाउत्पन्निरिति स्थितेपि सामान्यलक्षणमिदमेगानामेतद् उत्पन्नानां साक्षादंतरन्यकारणाव्यवधानेनवा साक्षादुत्प
द्यंते तेषामप्येतस्मादेवहृतीयस्तेजाउत्पत्तिः येचान्यांतःकरणव्यवधानेनोत्पद्यंते तेष्वेनस्मादिति तथाच यानि साक्षादुत्पद्ये

वह्नी अग्निसामीन् मनोवह्लादितोन् मीन् अवलिमेजाज्येल् अवलात् कमा अल् वल् लात् अग्निसामीन् पत्तवह्न
उ मीन् अवलि मेजाज्येल् अङ्कान् ॥ तानिम्हनवस्त्व स्नेत्पन्नानि धात्वाद्यसेगनोद्यथा धातवो म्हनवस्त्व स्नेत्पन्ना
निभृताद्यसेगाते: ॥ २ ॥

तेतानि आज्ञायिअफरद्व इति कथ्यंते केवलांगानीति यानित्वंतरव्यवधानेनोत्पद्यंते तान्या
ज्ञायि अलीया इति कथ्यंते समुदितांगानीति तथाच आज्ञाविअफरद्व यानि तानि रत्नोभातिमानीयाउत्पद्यंते आज्ञायि आलीया
नि पुनरज्ञायिअफरद्वउत्पद्यंते इति आज्ञायिअकरम् इति चामीषामाख्या अतस्त्वोभयसाधारणमिदं लक्षणमिति व्यवस्थापेना
दिदं द्वितीयमप्यंगलक्षणेन भवति परत्वेदं लक्षणं चस्तस्मादिति ॥ २ ॥ तृतीयस्त्वाये मोदाश्च अर्थे इति यावत् यदुक्तं कामे
त्यादिना इत्येतस्थापनीति तत्रापीत्यमेव बोध्यं अत्रापि हि अङ्कानेभ्यः मूलस्तम्भभूतचतुर्थभूतेभ्यः प्रथमं किंचिन्मूर्तं जायते ७१
ततोधात्तूत्पत्तिरिति यथा दौभूतमात्राभ्योत्र पाकात्पत्तिस्ततोपि धात्तूत्पत्तिरिति । अत्रापि प्रागवत्साक्षाद्व्यवधानेन चलत

72

ण सामान्यस्वीकारेणाविरोधो मन्तव्यः तथा च साक्षात्त्वेभ्यस्तमाद्याभ्यः अर्कानेभ्यः शालिमंजनादिरूपैः तत्र साक्षात्त्वेन च तत्रोक्ता मेषा
दिमासच्युतक्षीरादिना सान्तर्भावधानस्वरूपैरिति साक्षादपि धातूत्पत्तिर्व्यवधानेन च तत्रोत्पत्तिरिति धातुभ्यो गोत्पत्तिर्द्विधा पश्चा
दिति ॥ ३ ॥ चतुर्थमादाय अश्वत्थाये चतुर्थोर्थ इति यावत् यच्च माजालक्षणं तच्चार्वाङ्मृष्यासेष्वपि संभवति प्राणश्वापि
हि स्थूलेभ्य एवादावुत्पद्यते इति अत्र समाधिर्द्विधा तत्रैको निशम्यतां अस्माकमत्र मतं स्थूलविशेषस्तत्त्वमिति स्थूलमूर्त्ता
न्याजा इति कसेरुजो मूष अंगानीति इमे च प्राणा स्तनेषु जोस्म इति स्थूलमूर्त्तानीमानीत्यर्थः द्वितीयश्च निशम्यतां लिवि
तमत्रास्माभिः स्थूलेभ्यो धातुभ्यो गोत्पत्तिरिति तत्र चेदमभिमतं मध्यव्यवधानेनेति सच मध्यवर्ती रत्नो भाति सानीयस्तं विना नो गो
त्पत्तिरिति इह तु कदाचित्साक्षादेवोत्पत्तिः कदाचिन्मध्यविवधानेनेति नेदं नियतं मध्यव्यवधानेनैवेति तथा च अर्वाङ्गाः प्राणा
स्तनेषु धातुभ्यः साक्षादेवोत्पद्यते यथा तथा रत्नो भाति सानीयादपि जायते इति रस्यामिदं लक्षणं धातुभ्यो गोत्पत्तिरिति य
भवति चात्र । अत्राद्यग्रहणं गोणिनाडीस्वेद्धोपलक्षकं पाकास्पदं यच्च ज्योयं स्नेहस्तस्मात्ततो गर्भः अंगभूतं गोत्पत्तिः केवला
न्यथवान्यानि यान्यंगान्यत्र तानि च एतस्मादेव जायंते द्वितीयः स्नेहनास्फुटं प्रथमव्यवधानेन जायन्ते केवलानि यत् अंगानि त
स्मात्साक्षाद्वा व्यवधौ वोभयान्यतः अत इति द्वितीयस्नेहात् । यच्च तोपेक्षया स्नेहो द्वितीयः सोत्र मीर्यते पाकास्पदं त्वपेक्ष्याय
तृतीयश्च निगद्यते द्वितीयो वा तृतीयो वा नाडीस्वेद्धोपवा त्वयं केवलाकेवलाङ्गानि जायन्ते स्मादिति स्फुटं इत्थं हृदोतंगाव्यवा
सर्व्यानेभ्यस्तजेनतः धातवः मासवदन्यसु शालिक्षीरादिजा यथा अन्यादिति साक्षात्कृत्यत्तिर्व्यवधानेनैवेति ॥ ४ ॥ वर्ह्मीति व
ह्मीति नान्यंगानि तत्र इति लाभमत्यायकल्पपदे स्त्रः इति विभागाख्या तथा च तानि विभज्यते द्विधा पलेति यावेष्व सीमा ।

वी: क्षितियावत् पलेन्यपि सर्ववृक्षपपदंनियानः तत्रैकः रयीसतन् इत्येकः प्रकारः द्वितीयोगोरिरयो सतत्रिति तत्र रयीसेति ज्येष्ठाख्या गो
ज्यो·ग्रं· रिइति विनार्थे गोरिरयीस ज्येष्ठरहितः तत्रित्सङ्कार्थेष ॥ २ ॥ वह्लतीति वष्ठनः ग्रह्लतीत्येनान्यंगानि लेसति नसंति भोरवीस
७३ तन् ज्येष्ठेनयान्यंगानिनसंतीतियावत् गोरिरयीसतीनत्सङ्कानि तानितन् क्रास्क्रइ तिविभागंलभंते पलेतितन्याश्वेष कोष्ठिन्याहृ
वेदिसतेल रयीसतन् वष्ठनः गोरिवेदिमरेल रयीसतन् ततस्वायमर्थः यानिज्येष्ठराह्लितानितेष कानिविज्येष्ठसेवकानिका

वह्नीमन् क्रास्क पलारयीसतन् वपलागोरि रयीसतन् ॥ तानिलब्धविभागानिज्येष्ठेनरहितेषच ३ वह्लती लेसति
भोरयीसतन् तन् क्रास्क पलावेदिमनेल रयीसतेल वपलागोरिवेदिमनेल रयीसतेन् ॥ यानिनसंतिज्येष्ठानिता
निविभागंलभंते ज्येष्ठसेवकत्वेननरहितेनच ४ ॥ वह्लती लेसति भोवेदिमनेल रयीसतेन् तान् क्रास्क पला
मरसोतन् वगोरिमरोसतन् ॥ यानिनसेवकाज्येष्ठानांतानिलभंतेभेदं शुद्धीनवतेनत्वेनतद्राहित्येनच ५ ॥ अम
ल ग्राजायेल रयीसति फाङ्गी ग्रह्लतीनकोन सभादायेल ङवाहृ युरुजाज्य पलाह्राफे भकायेल शाकचग्रेवेल
नवहृ ॥ अथो ग्रगानिज्येष्ठानि चेत्तानि संति शङ्कया विभविभवस्तदधानादेहृस्थितिर्वीजंतत्त्वमित्रिः ॥ ६ ॥ ॥

निविह्वनतयेतिद्विधा ॥ ४ ॥ वह्लतीति वष्ठनः ग्रह्लतीतियान्यंगानि लेसतीति नसंतिभोवेदिमतील सेवकतयारयीसत
न् इतिज्येष्ठानां यानिज्येष्ठराह्लितान्यपि ज्येष्ठसेवकानि नभवंति तानितन् क्रास्कइ तिविभागंलभंते पलेतितत्याश्वेषमरोसत गे·
न् प्रतदाख्यायाद्विविधानीति तत्रमरेसततात्रिति वतेनाद्याविनाम गोरिमरोसततात्रिति तदनादायनाम तत्रचकानिविदेसवका ७३

73

शपि ज्ञेयमस्यांगेव तत्र मादृते तत्केचिन्नुनेति ॥ ५ ॥ अथ मलह इति अथ मलह निरूप्यन्ते अजायेलह इत्यंगानि रयोसतीत्येन दा
व्यामघमप्रकारोक्तानि कर्येतिवयादि अल्लतीति नानि नकोनेति सति मभादीयेलह जवाहह इति यत्रजवाहः शक्तयः सा
मर्थ्यानि मभादीयेति आविर्भवंति युक्तताज्य पलाह्नेति अक नाज्येत्यधीनानि भवंति फेद इति भवनदीपकोनिपानः पलाह्ने
ति ह्नेति तेष सामर्थ्येष पलेन्दपरि फेद इत्यंतरेभकायेति स्थितिः शक्तचेति भदनः शरीरस्य अयमर्थः तानीमानिज्येसांगा
नि यत्क्वनिभसत्तीष देहस्थितिरियं भवति नान्यथेति अवेति ॐ अथवानवक यत्मत्वेनवक जंत्तूत्यत्तिश्च न केवलं देह
स्थितिरेवं नदधीनायावन्नवीनजंतूत्पत्तिरपिचेतदधीनेति तथाच येभ्यः शरीरस्थित्यर्थं नवीनजंतूत्पत्त्यर्थं शक्तयो निर्यांति
तान्यंगानि रयोसतीनि कथ्यंते इत्यर्थः ॥ अत्रटीकाकृत् मभादीयोलह इत्युक्तं तत्र मभादू सामान्य फासूलकाभीलयोः
फासूलित्यपरकं काभीलितिच ग्राहकं तत्रेमानि अजायिरयोसानि एकतः फासूल अन्यतः काभीलसंज्ञ । तत्रैषां फासू
लप्रकारो यथा । इमानि यतो वीर्यह्नेषु प्राणेषु फासूलानि कर्त्तॄणि तेचावीर्ह्नः जवाह्नवाह्नकाः सामर्थ्यवाह्नकाः अतस्त्वावीह्नाः
शक्त्यादायकाः अजात्वावीह्नकर्त्तारो वाह्ननादिनेति फलितमिदं अजा एवसर्वेषां बलसाधने अवीह्नः सामर्थ्यादायकाः
अजास्त्वावीह्नकारकाइति सामर्थ्यसाधनमंगान्येव इत्येषां फासूलत्वमुक्तं ॥ अथ काभीलत्वमेषां निरूप्यते । काभील
त्वममीषामेतत् यदमी अजा अंगानि जीवस्य प्राणस्थेनियावत् ग्राहकाणि यतो त्रप्राणाः स्वेसमर्पयंति इति फासूलकाभी
लत्वमाजानां बहूनां चतरमतीनां वेद्यानामते पतत्त्वावीह्ना जाह्न निरूपणावसरे स्वयमेव प्रकटयिष्यामः तत्रच एमासिय
करोस्मीनिराजीवाक्रि कानिचिदंगान्यर्थाहार्यणानि कानिचिच्चादायकानि तथाचार्यकत्वे फासूलत्वंदोलोहृदयस्येति का

नी·
ह्रा ज्ये·
ग्र·
७४

74

भोलत्वं चान्येषां ग्रहाणामित्यपि न तत्रैव भविष्यति ॥ भवति चात्र । कार्त्स्न्ये गृहीतत्वसाम्येन शक्त्याविर्भावहेतुना तत्रांगानि च कार्त्स्न्ये
ण्यगृहीतानि सर्वाण्यपि ये संत्येव ह्यासद्वः शक्तिग्राहकाः कार्त्स्न्येन पुनः ग्रहाणां तत्तद्भावानि सर्वथा शक्तिसाधनं ग्राहकाण्यपि चेता
नि प्राणाः स्वचार्थयंतीति यत् ग्रहेति व ऊर्ध्वेद्यानां मनमेतत्स्वेदिनां हृदयैकमस्तु तांच ग्राहकाण्यपराणि ग्रहाणीति मतं तूलं क
र्तृत्व ग्राहकत्वयोरिति ॥ ६ ॥ फेभकायोल्ल इत्यादिना शरीरस्थित्यर्थत्वं न वीनोत्पत्तिहेतुत्वं चांगानामुक्तं तत्र केषां स्थित्य
र्थत्वं केषां चोत्पत्तिहेतुत्वमिति विभागार्थमुपक्रमते । अस्मेति । ज्येष्ठत्वेऽपि चांगानामयं अवान्तरविशेष इति सूचयन्नाह अस्मे
ति इयदुक्तमनया शिष्यते इत्यर्थः भट्टस्त्वमि इति प्रकारणभेति कारणद्योतको निपात इत्युक्तं इतरभीति प्रकारार्थः भका

अस्माद्भट्टस्त्विभकायेल्ल् शक्त्यापसलासतोन् ॥ तत्र देहस्थितिविधयात्रीणि ॥ ७ ॥ अलकालम्ब् वह्नो
मभदायि ऊर्ध्वतल्ल् ह्यात् ॥ तत्रायं हृदयं यन्नियतं मूलस्थानं जीवत्वात्मसामर्थ्यस्य ॥ ८ ॥ ॥

येल् शक्तेति शक्तेति देहाख्या भकायेति शोषवर्तनाख्या देहस्य स्थितिप्रकारेण फेति चेज्येष्ठत्वे तदा तानि सलासतोन् इति
त्रीणि त्रीणि ज्येष्ठांगानीत्यर्थः अंगत्रतयं ज्येष्ठशरीरस्थित्यर्थमिति ॥ ७ ॥ अलू इति अलू इति तत्र कालम्ब हृदयमेकं वह्नो
अदः मभादायीति नियतं मूलस्थाने ऊर्ध्वतल्ल् ह्यात् इति ह्याति ऊर्ध्वतस्य जीवत्वात्मसामर्थ्यस्य येनासौ प्राणेनेन प्राणीति ग्रा·
व्यपदेशार्हः अस्य सामर्थ्यस्य हृदयं स्थानमिति भावः ॥ किमर्थमेतदधीना शारीरस्थितिरित्यत्राह टीकाकारः । शरीरामेद ७५
चतुरङ्कानसंभूतं चतुर्भूतमात्रोत्पन्नं तत्र च प्रत्येकभूतानि स्वस्वस्थानगमनोन्मुख्यसर्गाणि पृथक्पृथग्भवनविभागोन्मुखा

ति इति निनक्तं भार्य्यं कस्यचिदपि द्रावबलादुपमन्तीति इति यत्सामर्थ्यमेतानि भूतानि बहुयोगमनात्मस्वसर्गाद्विच्याव्येकामर्थक्रि
यां कारयति यथा नैतानि बहिर्भवन्ति यथा च बासस्थितिवदिदं शरीरं नाफानत् शुक्रनाग्राहकं भवति तदिदं शरीरे सामर्थ्यं
शोन्नयाद्दलकं एकार्थक्रियाकारकं चास्तीति । अत्राह सत्यमस्ति शरीरे सामर्थ्यं परं त्वियदपि वक्तव्यं कथं हृदयेवेति उच्य
ते तत्र द्वयी गतिः तत्रैका हृन्नाम तदंगं यतः प्रथमं सर्वेङ्गिनाविर्भावः यच्च प्रथममुत्पद्यते तथा प्रलयवेलायां सर्वाङ्गे
ष्वास्य विरतास्वेतच्छेषाशिष्यते इति जाग्रदादौ पुनरपि तस्मादुद्भवः निःशेषे च परब्रह्मशेषे सावपि विरमतीति प्रलय इति
सङ्गमीयते सर्वेङ्गिनाविर्भावोस्मादेवेति प्रथमोत्पत्तिश्चास्यैवेति भूतवशीकारसामर्थ्यं जीवत्वात्मबलमेतदधीनमिति
तथा च यन्त्रान्तरेपि । हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं देहिनामिति ॥ अथ द्वितीया यदि कदाचित्किंचिदंगमंगाद
दिहस्त्रवज्रादिना बध्यते तदा च यद्यस्य भागस्तादृशोज्जायते यथा मृतस्येव गात्रस्तंभभागिति शीर्याणि मह्दुमनि
सामर्थ्यमेवाविच्छेषानिमिन्नामिति तत्सामर्थ्यवाहकतात्सिरानिरोधन ताड्डड्चनासेपन्ने तोयते हृद्येव तत्सामर्थ्यमस्तीति
यदि च चिरकाले तथावस्थापयते तदा तदंगं शुक्रतादिविकारभागपि भवेदिति सभदामूलानियतस्थाने हृद्येव जीवत्व
सामर्थ्यस्य हृद्यातिजवाहस्येति सिद्धं ॥ भवति चात्र ॥ हृदधीनं यमत्रोऽस्या शक्तियो भूतसंहतिं प्राच्याव्यसर्गोत्स्वात्रा
प्राक्प्रोन्नताश्चावतिदेहिनम् तत्राप्यस्य यतः सर्वाङ्गिनान्याविर्भवेत्पलं उत्पन्नमपि चादौ यस्य त्रेहा प्रलयस्तदा तथाव
ङ्गेत्र कस्मिंश्चित्स्तम्भस्तंभादिदर्शनात् सिरावाहिनतच्छक्तिरोधनत्रेष्यते बुधैः तत्रेति मदधीनशक्तितोस्यार्थः तदेतिप्र
लयावसरे ॥ ८ ॥ वल्लहाति वस्नः तथा प्रलरं च्छुक्रार्थे दिसाच्चरतिमस्तकं यत्रास्ति कभरितत्वान्मस्तकासि

वी: ह्रा ज्ये ७५ 75

ति तच्च शरीरस्थित्यर्थं ज्येष्ठमिति वह्नोग्रदोपि समभात् आवश्यकस्थाने ज्ववेति ज्ववाहृस्य सामर्थ्ये किमीयस्य सामर्थ्यं स्येत्याह हि
सीति हि सस्य चैतन्यस्य वपुतः हृत्कत रति चेष्टायाः एतद्द्वयसामर्थ्यं मूलस्थानं मस्तकमपि ज्येष्ठमंगमिति । तत्रायमभि
वः उत्पत्तिस्तावद्धृदेव चैतन्यचेष्टयोर्मस्तके च तत्तादिष्ठितिरिति एतत्पर्वातः एवस्थाने हृदालोकस्थानं च मस्तकमित्यपि वद
ति तथा चाथर्वा : कृत्याहिमयम हृदयन्मस्तकस्थानिरीतिवदंति इत्येतद्धेतन्याज्ञापयिर्यास्त इति कथ्यते तत्र हृज्जीवनकार
णं यकृद्रसादिकारणं मस्तकं चिच्चेष्टाकारणं इत्येतत्तरह्मनेतद्विकारापन्नाम्नायस्य शरीरस्येति वाचज्येष्ठत्वमभीष्टा
इदं चाद्वितीयं ज्ववाहृ सामर्थ्यं ज्ववतिनपृसानीत्यपिवदंति नापसरतीति विदोह्रानाम एतेन च ज्ववाहृनक उपयोग इति क
थ्यते   वलादिमाद्वह्नोमभाद ज्ववनोत्थ हिसि वल्लहृस्कात ॥ द्वितीयंग्रनमस्तकं यत्त्रियते स्थाने विदोह्रासामर्थ्यस्य ५

केचिद्दर्थाः खल्लशरीरस्य पज्ववेति यथोस्नतीलणकेठकादयः केचिच्चोपज्ववंति यथाग्नहृलविषयाः तत्र वकेनाचित्सा
मर्थ्येन तद्भिन्नेन भाव्यं येनापकर्तृपकर्तृपरित्ताने एकातस्मकायान्यलायते उपकर्तृहि स्रत्वेचधावति इति स्थितो च चे
तन्यचेष्टयोरपि फगापज्ञाव्ये येन सर्वोयमीति ज्ञाने तदेवततः प्रोत्रंचलतीति न पश्य प्रति वेतनाधावति जरनाचेष्टया च ल
तीतिचोपयोगोस्य हृदयस्थान सामर्थ्यं च ज्ञानसामान्यत्वा त्र्याणानाम्जीवनमात्रोपयोगित्वाच्च नात्रोपयोगमिति इति चात्र
मंथेयं परंत्वियदत्रवक्तव्यं कथमिदं मस्तकमप्येति एतोच्यते चितध्यवादगतिः दलील इति तत्रायायादिकास्त्विदंभसमभः ७५
प्रसाभानामयेतिति विरतथाबद्धोभवेत् यदिवासोक्ष्णिन्नाभवेत् तदा तदत्राचिदोह्रे अपिपिद्धितेभवेतामिति हृदोजीवत्वेन ।

नासौ कृष्णा विकृता शुक्ला वा भवेदिति ध्येयं । असौ च अस्तम्भ इत्यरभभाषया यत्र इतिया मधाः इति भा षीरूपहूः इति कश्मीरभाषया
सिरा इति संस्कृतभाषया द्वितीया इति नाडीति मस्तकनालो मस्तिष्क कवराजो बद्धद्वारो भवेत् छिन्नो भवेत् वा नदानवधः सर्वे
पिहिते स्तब्धो भवेदिति अत्रापि जीवत्वं प्राग्वत् तृतीया इति काचिदापद्घात विकारपतनचपेटादिकृता यतोऽत्र तदा सर्वशरी
रविच्छेदे अपिहितस्यात्तामिति अत्रापि जीवत्वं प्राग्वत् नात्र कश्चित्संशयो भवनाम् अस्तभोत्पत्तिर्मस्तकात् नवेति नास्त्रो म
स्तकनालाद्वा अग्रे पुनश्चविदीर्णाग्रामिरेतच्छ्रोरेण नलोग्र इति मस्तकयवराजः तज्ज्ञानाच्च अस्तभोयाः संति तास्वपि विदीर्णा(
सामर्थ्यासिः मस्तकादेव यदिव दिमाद्य इति कथ्यते इति सिद्धमिदं विदीर्णसामर्थ्यं मस्तकाधीनमिति ध्येयं च तास्तभो मस्तक
तत्रालाभ्यो ग्रदनावकृता स्तत्स्तपवांगेष्वपि पृथक्पृथग्विभक्ताः संतीति ताइमा स्तत्र भयनिर्गता अस्तभः सिरा इति कथ्यते
भवति चात्र ॥ हृद्यन्नोदं मित्यवेत्रयोर्हृदे स्तजास्थितः ज्येष्ठस्तम्भस्ततोऽप्याः सर्वांगानां विभावयेत् न च हृज्जीवनाडीनां
यकृदत्रामिकाणां विदीर्णाव्याप्तिरहेतन्मस्तकं चेति निश्चयः हृष्टाहृताहृतानथोन्याविद्धा विशेषया व्याक्रे राणा चविच्छे
स्यागतामस्तकस्केका बंधेच्छोदे पिपहीनारोधेनालस्यवापदि धातृवेषम्यपतनतोऽनोऽत्याद्यपनादिना जायतां चेति रोमूलेर
नयोर्जीवबंधनात् मस्तनैकगतिर्हृदयानयोश्छिन्नयोर्द्वयोः अथवा तत्क्रमारोमेनालो स्यागदमाश्रितः अभितस्तस्यविच्छेदा
द्विन्यांगेष्वहिका इति ॥ ९ ॥ वक्तनः कामेद् यकृतत्ज्येष्ठमंगं तत्त्वतोऽयं वक्षो अन्योऽमभद् आवश्यकं स्थाने जायतोऽलसा
मर्थ्यस्य नरज्येयितीति अत्र प्राधान्यं सामर्थ्यालस्य अयं च जगतिनभी अ इति कथ्यते तत्त्वं च यतः सामर्थ्यं न रज्येयितन्मोयि ल
क्षणं न च तरज्येयीत्यत्र प्राधान्यं तन्नीयोति गेच्छापोष्यसंपादना । इत्थं च जगतीति ह्वेवानीय इति प्रथमं जगति नक्षतानीय

वी॰
हास्ये॰
७९
76

इति द्वितीये ज्ञुवतितनभीग्रहनिहन्तीये इति त्रीणि बलानि क्रमेण हन्मत्तकयकृत्कानीति सम्प्रदायार्थः । अत्र च चिकित्सकानां
विप्रपत्तिः परंतु बहवो ह्येवोक्तप्रकारोस्थिताः विमतिस्तु मीमांसा प्रथमोत्पन्नो किं हृदो जीवत्वं प्रथमं किं वा यकृतो यप्राणेण प्रथमे
किं वा मस्तकाविदोषा प्रथमं तद्याह्नि जीवत्वाभावो कथं वा स्ववात्र प्राणेण तदभावे कथं जीवत्वं तदुभयाभावे वा कथं वि दोषा
वत्वं तदभावो वा जीवत्वान्नमासीदिति तन्मेयीनि च ग्रहाविशतिनमवर्षादूर्ध्वं न क्रियाभावात्प्रथमोत्पन्नाविति तन्मयत्व
मत्रोपयोगीति ध्येयं यतो मीमांसात्रयाणां स्वस्वकार्येन प्रतिक्षणोमाभ्यामिति । अत्र च वक्ष्यमाणे चिकित्सकानामेकमत्ये ।
यदि यकृतः ग्रंथौ धीग्मात्त्ववाक्ककनाडीनां निरोधो भवेत् अत्रे च प्रोमममंगोष्ठिविषे स्यात् तदा गानि स्वयमेव फाणूलानि अर्थं

वल्कभेद्रूवसोमभद ज्ञुवतोल् तगज्ये यिति ॥ तृतीये यकृच्युन्नियतं स्थानमत्र प्राणपणसामर्थ्यस्य ॥ १० ॥

कानीति कथं तत्र यकृद्दये ह्रेति च काथे त्रितयस्या विश्लेन भाव्यमिति ज्ञुवतितनभी त्रयी च न तत्र माशिमिति स्तुतमिदमत्रैक
मत्यमिति परं तु त्रात्रमाने किं विज्ञास्तीति अत्रापि के चिदाहुः तेन नियामकेन हेतुना मस्येकांगानां स्वयमेवात्र मासीद्धेतु
नास्ति न यकृतप्रवेति च न यकृतो गारयी सत्वमस्तीति परंतु सर्वं मतेन यकृतप्रवात्र प्राणपणहेतुत्वेय यथोक्तमस्माभिरित्यं
गारयी सत्वमस्ति यकृत तद्दत्यास्तीतावत् परंतु येन केनापि प्रकारेणानेन मतेनान्यमतेन वास्ति तावच्छरीरस्यात्र प्राप्य ये चो
च्छ्रापोष्या येषां च प्रतिक्षणमस्ति यतदिदं शरीरं प्रतिक्षणमपक्षीयत इति चास्य पुरुषदात्राकेन विज्ञानमेव यथा निघति । श्री॰
स्वारस्येन यथान्तरान्तं प्रस्पादयति अंगानि च स्वस्थानि करोति यत इदं जीवत्वहेतुः प्राणसंधानहेतुरीतियावत् प्रतिक्षणेव ७९

श्वासनिर्गमनेन व्यये सति रक्तादेव पुनरपि नेत्थासा प्रविशितृत्वमवाहेणो निःसृतीति यावावात्रमाप्तिर्व्यथितोऽगारक्तादिसूत्रणप सोवि
धा व्ययाधिकानतस्मात्तत्रूनाचेति यागेव विहृते जानीतच न ह्येव व्यपत्ता त्रमापणापेत्ता जीवत्वावस्थानावत् तन्मेव्यपेत्ताय नूप्र
वावस्थोनावत् नप्रवेति वोऽस्रपोप्याख्या ॥ भवति चात्र । जीवत्वं चेतनाचेष्टाव्याकिरत्रासिपोषणे क्रमात्त्रितयसामर्थ्यं यदष्ट
प्राणिनान्यतः ॥ द्विधाष्टपेष्टुतत्रापि विशदष्टावमानतः अत्रापि शक्तिरेवोक्तायक्ष्मनः हृत्त्वक्रन्मते शक्तित्रयेऽत्र चान्योन्यं साप
तत्वादमूःकथं उत्पद्यतऽमे प्रापत्त विमतोमतिमयिमम् शक्तित्रनयसस्नूतबीजयानत्वाणिकामम् विकमेनतद्देन्याप्रकार्येय(
न्नारणोचिते मतमग्निमभित्त्रकान्यमतमप्यत्रास्तीति सूचिते तदाह अग्रस्त्रभिषजा जातयक्ष्मा निरोधते मामात्रशिष्णा

प्रेमा भक्तस्व भि भकायेल् नवहफ ह्राजिस्तेल् सलामत प्रयहो गभिप्रतवक्रोवल् गात्सियात् ॥ अयो जीवोत्पत्ति
प्रकारस्वेन्नदेतानि चतथेनन त्व प्रक्तो भयम् ॥ ११ ॥ वेगानि स्वयमेवापिकाणपता नियत्या स्वयमेवात्र मासिरेव्यव

वस्थिता न ह्येव प्रेत्नोगानां यक्ष्मणोऽस्तीति केन च अस्तां तावदिदं वामतदेह स्यात्र लक्षणव्ययात् अत्रापेन्ताऽस्थितो प्रकृतो तस्माद
न्नोऽस्त्रिजायते तस्मात्स्थातिलक्षणं श्वासनिर्गमे रक्तसरणात् पारिरस्वास्थ्यप्रष्णायां देही देहे विजृम्भते प्राहिस्त्वेविविधाधिकमा
म्यन्नूनत्वभेदतः व्ययादिति च भेदोऽयमाह गत्स्वित्यनामिह ॥ १० ॥ प्रम्मेति निरूप्यते भक्तस्वभिभकारेण भकायेल् स्थित्व
धेम् नवाह इति जन्तोः सर्वदेहस्थितिसञ्जीवनीयं जीवास्थितिर्नवीनोत्पत्तिलक्षणोऽस्या फयदि ह्राजिस्तेल् ह्राजा प्रमेति प्रम
तिवजाप्रसेषे प्रजायेऽन्यगाणि मरोसतीति यान्यनदाम्बयोहिस्माति तानि भेलेति नत्त्वाणामिदमित्यर्थः सारमितनमतिभेदतिप

वो॰ ह्राज्यो॰ ११

इ प्रतान्युक्तानि मलामनेतितीणि भ्रूहोरतिभ्रुइति मज्जराभिप्रइतिचतुर्थेनवह्नोइति प्रदत्तुत्तथेमंगं गेन्मियानिति पञ्चिर
ति शुष्कनामयानितिद्वयाख्या खोसीनित्याख्येतिचपारसेकभाषया डहिइतिभाषाख्या पिलोइतिकश्मीरभाषया अत्रच सामा
न्यविशेषाख्या ग्रासागासव्याइति तत्रत्रीण्येगानि शुष्कद्वयंचेति पंचकं ग्रासेति यद्वैनाल्कियानत्र सम्पादिनस्येवोपयोगात् शुष्क
द्वयंचखासेति उक्तागत्रितयक्रियाया मेनदन्नप्रयोगात् इदद्वयंबीजपंक्तिस्थाने ॥ भवतिचात्र । सामान्यत्रितयंचाद्य
विशेषंचचतुर्थकं स्थितंत्वत्रितिनिमित्तंतदिदं केवलक्षेत्रयेइति ॥ ११ ॥ ग्रेमल्इति ग्रेमलानिद्रष्ण्येनेइत्यर्थः खादिम

ग्रेमल्खादिमनेल् रयीसमे मलेल् ग्रासाभलेल् दिमाचु वल् शरायेन् लेलक लभु वल् अगेधन लील्कभीट् व
गैवेयनेल् मनीलेल् गन्मियेन् ॥ ॥ अथोसेवकाज्येष्ठानां चेतत्वंयथासिरा यद्योमस्तकाद्ये जीवत्वाह्निन्योथम
न्योह्नदंथेमत्रसमसारवाह्निन्योयक्रादंथे शुक्रशेषणो शुष्कोभयार्थम् ॥ १२ ॥ नेल्इतिखादिमाः सेवकाः रयीस्
इति रयेसानां ज्येष्ठश्रेष्ठागानां फइतिथदि सेवकात्वंनाम किमित्यतत्सिद्धयथाह मेमलेतियथादाहरणामित्यर्थः तदाह ग्रा
साभेति ग्रासाभेतिबहुवचनं अस्मभेत्येकवचनं ग्रासाभेतिपहिकाःसिराः धल्दिमाचुइति दिमाद्यस्यमस्तकस्यसेवकाप्रधाना
तद्गुणवाहित्वादस्याः वग्नः अगेधंत प्रत्नरसवाहिन्यः सिरायथाप्रल्कभेट्यक्तः सेवकाःवग्नः गेयेयनेति सनीवाहि
न्यः सिरास्तत्र गैयेयन्इतिभोइनाम मनीइतिअक्ताख्या लेल्इतिसर्वत्र नदर्घामिति गेन्मियेन्इतिशुष्कोभयस्य ॥ अत्रटी ज्यो॰ ११
काकृत् जानीत ग्राजायिखादिमानां ज्येष्ठश्रेष्ठागसेवकानां मध्येहेविध्यं कानिचिन्मोदीइत्याख्यानि सेवकांगानि कानिचिक्र

ह्री इत्याख्याति तत्रमोदी मोकदम इति स्वामीति कथ्यते तेन च स्वामिनाय यार्पितं तथैव स्थाने भूयः प्रापयति यथा राघी सांगदत्रं सम
र्प्य किंचित्रयैकान्येषु गेष्रयः समर्पयति असौ सेवको मोदीति कथ्यते अड्डीनामा चासौयः स्वाम्यर्पितं समर्पयति किंचित्सर्पकस्
पालय तत्र तस्थान इषेषु गेष्र यथा लामोहृदः अदो हि बाह्यं पवनं स्वस्मिन् प्रवेशयो स्य श्रोतस्याहि निवारणेन संस्कृत्य तदत्र कुले कृत्वा
र्पयतीति । अत्र चान्यदपि किंचिद्वयोगयं तदिदं सम्यग्द्विशाम्य तां कोतविनः विवेकिनःकानामत्र विप्रतिपत्तिज्ञाता यथा
असौभसत् पवनो बाह्यः स्वात्वेन सम्प्रयते न वेति तत्र केचिन्मन्यंते बाह्योय केवलः पवनो हृदयं प्राप्यो विनष्ट तत्र भूत्वा स्वास
कारतां धत्ते तेन च न तत्य मूर्च्छादि किंचित्संगच्छतामिति अत्रप्रकभालीमेनाख्योवद्योक्ति तेदत्र विनामिति इत्येवं खल्विदं
केवलः सन् दितेन संगत्य तदाकारतां मतिपद्यते इति केवलो हि केवलेनैव संगत्य चितः तत्स मोदितेन असौ च प्राणः सन्नदि
नो प्रकारभ इति । पर्णं त्विय त्वत्र संभावना असौभस त्पवनो च संप्राप्य रक्तान्त्वं गावयव लेशेषु संगत्य प्राणाकारतां मतिपद्यते
इति इत्यनेन स्योक्तं रक्तस्यैव प्राणीभवनं तेन समर्थितं बाह्यपवनप्रसरो ततः प्राणसञ्चारः तद्विरोधेन तः प्राणसां कट्रामिति
च समर्थितमिति ॥ तथा क भेदे यत्कृतं तदत्र सूत्राङ्गु नाग्रो त्रसवाहिन्यो द्विमाचस्य कल्भस्य च मल्लकस्य हृदयस्य च
अड्डी सेवका विनील सेवका इति ध्येयं । तथाहि यत्कृत त्वस्मिन् स्वहि सारत मत्रे ताभ्यां प्रापयंतीति एवं स्यात् ग्रामाप्रायः प्रकाश
य स्वाहाख्यवान् अड्डीनामा खोदिसः सेवकोस्ति कभीदाय कृतः असौ हि तस्य कंसशोध्यात्रास मत्र समर्पयतीति । तथा गै
येयमनी गोन्त्रियातयोः रानेभाङ्रेनो वाहिन्यः सिरा अड्डी खोदिमा विनत सेवका अङ्कयोरित्यर्थः मोदी सेवकास्त्रय यात्रा
तसेवकाः खोदिमामूलकृतैव स्त्हविना इति सवानविज्ञायते तच्चोफो अङ्का तवर्तिन्यश्च सिरा मोदी सेवका अङ्कयोरित्यर्थः ।

वी॰
ह्युग्रं॰
७७

77/2

नारीणांतने मोदीत्वादिमाया उन्नियमानाभ्यामारभ्य ह्रीसंवामी हिंयंतावेत् शुक्रवाहिन्यः स्त्वयोरद्भुमेस्त्र रक्तोमस्त्र जिडदारू इति
पाति॰ नचात्रान्यः कश्चिनवादिम उभयत्र लक्षणोलीलीति विविच्योक्तमेव श्रेयः । गोधेयतेल्न मनीरस्त्वक्तं नत्रकानामनारूत्पत्र
निशाम्यतो वेदीरस्याख्योक्ता श्रावर्तिन्यः यासांचेदभ्यसानानि गदोद्भूति मांसग्रंथिस्थितानि याश्चाखिनाशुक्कांतिके मोली
दमनीति याः कथ्यंते तत्त्वेव मोलीदेशस्यानिर्नाम मनीनिशुक्काख्या यतोत्रनाम लोहितशुक्काकारधरे शुक्कयोस्तपंथिमाप
घते शुक्काकारत्वंनाम शुक्कीभवनो विनाकारयोगपना यथाशुक्कयोः शुक्कीभवनमिति वृत्तवाक्षिपति मोलीदमनीत्याख्या
चात्रचितीति तथाहि मोलीदेशस्यान्निर्नाम मनीति चयेतोनाम उक्तंचसाक्षि शुक्कोत्पत्तिनिमित्तं शुक्काविति वृत्तसमाप्तिमेव
नायपणः यत्रैवोत्पद्यते तत्रैवनदाख्याति यत्रापितत्रत्यत्रियोगपनात्तत्रापि नदाख्योरुच्यते इति योगपनास्थानेपि नदाख्योः
चितीति श्वेत्यंचास्य शुक्कयोरेवजायेत इति ध्येयम् ॥ भवतिचात्र । द्विधानानि यथाश्रामसाधितमापकत्वेनः तत्राद्यानि
यथोदितं कथ्यंत्येतानिभागशः हृदक्षुल्केमोयहानः पाकस्थानेयक्षात्सिराः तत्सूनाश्चहृदोमलकस्यचाङ्गेभयस्पत्त रे॰
तज्ञोएपश्चतिलकं वाङ्गेस्वास्मिन्नेवपर्पाहि गेस्याद्याश्चपमार्थात्रसमर्पयतिनित्यशः तत्रामोसोममेत्याश्रुस्नासत्वमितिकेचन
कैवल्याइज्ञातापञ्चोश्चासत्वमितिचापरे वाताइक्तंततःप्राणाइतिसम्यगपथोदिते प्रतश्चवायवहने सशुक्काशइतिस्फुटम्
वासवाननिरोधेचप्राणस्यकद्यामुलूलाणी ॥ १२ ॥ ध्रम्मेति ध्रम्मोतिवक्तव्यशोधप्रजायेत्यंगानि सरोसतीतियान्यनदाख्ययोः श्रा॰ ७७
हिषाणि नानिभेलेति तत्रहलाणमिदमित्यर्थः लाइतिनसंतिभेद्दनिपदमवस्थापनार्थं तेनतेनइति सिद्धत्वादिमतेन सैवकाः
प्रसेवकांगानीत्यर्थः फेरतितत्रहिं ह्रीतितानि प्राज्ञाथिश्रंगानि प्रहीणानियानि तत्सूरेभसति पलेह्रानत्यार्थ्येसीमास्तु तत्रतत्र

यानि प्रसरंति श्लक्ष्णवाङ् श्लक्ष्णांगुलीति मीनसकायान् प्राज्ञायेल्ल् रथीसति ज्येष्ठश्रेष्ठांगानां यानि ज्येष्ठश्रेष्ठांगानाङ्क्षपृष्ठे भ
नमयेत्तते नचतेषां मे वीऊर्वंति तानि कल्ल् यथालक्ष्मीति मांसानि गुष्ठल्ल् इति पारिसे· नाङ्क इति काश्मीरभा माज्ञ इति च
त् ॥ वेतिवप्रनः श्रमल्ल निर्गुण्डेतेतानि यानि प्राज्ञायेल्ल् श्रंगानि मरोमतील्ल् प्रमद्वाल्यानि तानि खादिमानि सेवकायादि
मेति फयीतिनर्ह्लितानि कतहशानि केल्ल विद्वक्कोभयं गुदे इति पारिसेकभाषया वोकीतिभाषया वप्रनः श्वल्लस्यादिति या
कास्पदं ह्रौमल्ल इति चारभभाषया फोङ्नाइतिभाषया वप्रनः त्विङ्गाल्ल् लीह्ना सोप्रजे इति पारि· तिलीति भा· वप्रनः श्वल

श्रम्मा प्राज्ञायेल्ल् मरोमति भेला खादिमानि फह्नी प्राज्ञाथि श्वल्लती नज्ञरे पलैह्नालङ्गवाङ् मीनल्ल् प्राज्ञायेल्ल् र
यीसतिकल्ल्हम् ॥ श्वथोश्रसेवकान सेवंतेतानि यानि प्रसरंतिबलमादोत्तं ज्येष्ठश्रेष्ठागभ्योयथा मांसानि । त्
वप्रम्मल्ल् प्राज्ञायेल्ल् खादिमानि फयीकल्ल् केल्ल् थिवल्ल मादति वलिह्नाल वल्ल रयोति ॥ सेवकाः पुनर्यथा ।
हृक्कोयाकास्पदं लीह्ना ल्कोमचेतनानि च मांसानि ॥ १४ ॥ रयोति श्रोप इति पारिसे· फेफरा इति भाषया नल्ल इति
तत्रालं कसभृत्यरभभाषया ल्कोमेति शास्त्रीयाख्या स्रंडेति तत्रालाख्या शोभनारो इति काश्मीराः ॥ अत्र टीकाकारः ।
विट् प्राज्ञाथि श्रंगानि चतुर्थी पकानि रयीसान्येव स्वामिनो ज्येष्ठश्रेष्ठा एव न खादिमानि न सेवकाः तानि द्विमांश्च शास्त्रियन्
मल्लकं गुह्नकोभयं द्वितीयानि रयीसान्यपि खादिमान्यपि यथायत्क्रान्त ज्येगाङ् कलेज्या तथा चेदं एवल्ल गेषत्रं ददातीति रयी
त् ज्येष्ठश्रेष्ठे दीलादिमांश्चेच हृन्मल्लकेसेवन इति खादिमः सेवकाः । तृतीयानि पुनर्यानि नरयीसानि संति खादिमानि च ।

वी॰ सेनियथा म्यादंयाकास्यदे म्लक्षनोक्तानिच चत्तथीनि नरथीसानि नामिरवादिमानि यथा मांसानि यानि चेतनावंति । प्रथमत्र
ह्राज्ये॰ सेग्रहः चत्तर्थात्तेमनीकानां तेयसेव्यादिभेदनः सेव्यानिकानि विनत्र सेवकानि च कानि चित् द्वयद्रूपाणि चान्यानि तथा चात्रम
७८ यान्याय मस्तकांशेभयसेव्यमावा स्थानं च सेवकं यद्द्वाभयद्रूपस्यान्मांसान्यत्र भयानि दिक्षु इति ॥ १४ ॥ प्रम्मल इति
28 प्रम्मल् निड्यप्ने प्राज्ञो यानि प्रह्लनीयानि लेसनानि नसानि भेवादिमतेन सेवकाः वप्तुनः लानसति सरोसनीन् स्वामिवतन
भजः फयदिह्लीनानि प्रल् प्राज्ञा प्रगानि प्रह्लनीयानि यकासनविशेषनानि भेक्तुवायेति भेदतिकारणभूतेन क्रुवायतेन

प्रम्मल् प्राज्ञा प्रह्लनी लेसन भेवादिमतेन वलामरोसतेन् फह्ली प्रल् प्राज्ञा प्रह्लनीयक्त नस भेक्तवायेन् भेगो
रजीयतेन् लङ्गा लानस्य रेथलेह्ला मीनल् प्रज्ञायेल् रथीसनि ज़वायेन् प्रखोरा कल् प्रज्ञोवल् गज़ारेफ़ ॥
प्रथो प्रगानि यानि नसेवंते नापि स्वपरप्रेरणवेतनामाददते चेन्नान्यगानि यानि विशेषनानि बलेन नैसर्गिकेण नास्ति
प्रवङ्गणेन्यप्रेरणवेलस्पनाति यथा स्थीनि नथा म्हन्दस्थीनि ॥ १५ ॥

सामर्थ्येन भगेरीज़ीवितेन् इति स्वाभाविकेन हरारतेन गरीज़ीवितेति स्वाभाविकाख्या लङ्गेति कारणभूतेन लानस्पूरे इति
लेनितभवतितज्यूरेइति ज्यारी प्रसरणमिति यावत् पलेह्ला इति नइ पारि नत्यासेंप्त नत्सी मास्त परसामर्थ्येन प्रसरति स्वाभा
विकबलमेव नत्रास्तीति यावत् नदाह्न मीन् इति मीनइति सकाशात् प्रल् रथीसनि ज़वाह स्वामिबलं प्रखोरा इति परकीये
नानि च कल् गेज़ा इति कर इति यथा प्रल् गेज़ा इत्यस्थीनि प्रथमर्थः प्रमीप्रखल्लत्र ज़ीर्णीकरणे नान्येषां स्वामिनां बलमस्ति प्रा॰
श्रपित स्वकीयमेव सामर्थ्यमस्ति गेज़ो इति प्रस्थीनि वोत्तवानि निपातिसे॰ हुड़ीति भाषया गज़ हुप वोत्तवानि नमं त्रोक ७८

ञोक्‌ग्रस्योतिकाश्मीराः म्हन्दस्योति शास्त्रीयाख्या गजारे फ्रुइ इति बऊवचनम्‌ एतानि च कलनासाद्यस्योति एतानि खलु गोरिम
गोसनेन्‌ तथा च मरो मनेति नाम तेषां ये सेवकाः स्वामिफलं भुजते न च सेवां ऊर्वेति गोरिमरो मतस्तु येनापि फलं भुजते न च से
वां ऊर्वेति गोरिमरोमतस्तु येनापि फलं भुजते नापि सेवां ऊर्वेतीति उक्तं परकीयसामर्थ्यमेषां नास्तीति तत्र बलेषु त्रिविधेषु जी
वत्वाख्यं बलप्रसरणमस्तीव प्राणकृतविच्छेदसामर्थ्यप्रसरणं नास्ति तथा च त्रिविधबलानि ऊवनिहुवानी १ ऊवति नफ़
सानी २ ऊवनिनभीत्र ३ तत्र ऊवति हुवानी भवत्येव वा न्याय्या शोन्नयादिप्रसंगात्‌ ऊवनि नफ़ सानी नास्ति ऊवनि नभीत्र च
त्वसामर्थ्यमस्त्येवेति ॥ भवति चात्र । उक्तं च नात्र जीर्णत्वे शक्तिरेषां परेण जा विशेषोऽत्र न जीवत्वसामर्थ्येन विना गतिः
परीति परकीया किमीयेत्याह इनजीति स्वामिज्ञानभवतीति ततश्च स्वच्छान्तिरत्रास्त्येव तां विना जीवत्वासंभवात्‌ । प्र
त्रटीकाकारः । यानि च मांसानि चेतनारहितानि तान्यप्यत्रैवान्तर्भवन्तीति पत्रे भाविष्यत्येतत्‌ ॥ १५ ॥ तत्र कत्तु(?)
म्नर इति तत्र इति लभंते कत्तुस्मृति विभागं ग्रल्ल ग्राजा ग्रंगानि भेल ज्योमु लनि सर्वाणि एला तत्या संसीमास्तु मोफ़ु रदिते
न इति भक्तेन्नेषु केवलेषु स्वार्दितव्यपदेशमवच्छेदार्थमिति तथैतान्यंगानि यथा मन्येकलेशमात्रेणापि व्यपदेशं लभंते
इति वह्नीनानि ग्रल्लनेयानि अफ़रादिनाथमाह पे इति ज्योज्ज जेन इति पे इति यत्किंचित्‌ ज्योज्ज जेन इत्यंगाख्या किं तादृ
त्याह महसोसेन ज्ञानविषयीभवति इत्यगोचरीभवति तथा मकुजात्‌ ग्रास भवेत्‌ इति संकल्पविषयीभवनं मीन्ह तेषु
मोफ़ु रदितेषु मध्ये काने नि भवेत्‌ स्वधारिकान्‌ दायभाक्‌ शीरीकु इति च लेलकोल्हि इति सर्वस्य स्वज्ञानी यस्य फ़ल्लु इ
त्यतेर दायभाक्‌ पस्त इति नाम्नः वपनः ग्रल्लहुदु लन्द्यीकारणे नोरफ़ हुदुरमस इति च यस्मात्केवलादंगात्‌ किंचिद्ग्र

वी॰ माक्समादाय हृगगोचरीकृत्य लक्षयित्वा तदनुसारेण तस्य सर्वस्य लक्ष्यीकरणं यथास्थ्नोऽस्थिलेशमादाय सर्वोऽस्थिलक्ष्यीकर
ह्राज्ये॰ णमिति हृदमाफ्र रेद्धरीति यथा च लोकिकोन्यायः मोह्निनमोनि खरुबाड्रति ॥ १५ ॥ वपलेति वप्रनः पलोतितत्
७९ पान्स्येष्ठ कोष्ठिन्याम्न मुरकमेतत्र इति सप्तादितेषंगेषु वह्नीतानि ग्रह्लतेयानि लायकोनेति नसंति केनि सहशानि त्रालं
79 केति पतेः सर्वाङ्गैरंगैः केवलाः गेयानि सदृशानि नसंतीति वप्रनः पुस्कसा प्रात्यो लभते प्राज्ञायेत्यंगानि प्रालीयिती
ति प्रालीयनामानि कल्लयथा नानि यहूइतिपाणयः वप्रनः रिज्येल् पादाः यथा पाणिपादादेरंगलिङ्गिज्ञानपाणि

नत् कमोल् प्राज्ञाभेल् ज्योस्त् लांति पला मोफ्र रदितेन् वह्नी ग्रह्लति पेज्योज् जोन मझ् सोसेन् प्रकजन मी
नूह्ला कानस्रशारिकोन् लेलकोह्लि फोल् पस्क वलहृद् ॥ लभंते विभागमंगानि सर्वाण्यप साकल्येना
नि यल्लेशो हृष्यो यासस्त्र दायभाक् सजातीय सामान्यस्य नामधर्मयोः ॥ १६ ॥ वपला ग्ररकमोतत्
वह्नी ग्रह्लती लायकनो कजालेक वपस्सम्मा प्रजायोल् प्रालीयति किंग्रल् यद्रूवल् रिज्येल् ॥ पुनः
साकल्येनानि यानि नसंति प्राच्योपमानि नाम लभंते समस्तांतयथा पाणयः पादा च ॥ १७ ॥ ॥

पादादिव्यपदेशं लभंते इत्यदः सप्तादितमंगकथ्यते सर्वेतकेवलमिति भावः । संस्कृते समस्तेति समस्तांगानीत्यर्थात्
प्राच्यानि व्यस्तानीति ॥ भवति चात्र । यत्पनीके सजातीय ग्राहकं नाम धर्मयोः प्रसाकल्याख्यमंगेनत्वाप्तिः स्वायी ७९
यथा चादिक्त हिंयांगानि च केवल्या केवस्याख्यामथादिमम् छेदेपियत्तदाख्याङ्गे यथास्थिसाकालेमतम् । केवल्यनाम

अथेति अतिदिमं कैवल्यं तदुच्यते यद्वेदापि तदाख्यं तत्रातिमनन्यजेतीति उदाहरति यथेति अश्वोऽस्यैकशकले भिन्नेऽपि तदाख्यीत्येव व्य
पदिश्यते द्विमात्रत्वादस्य मासषष्ठकलेयोत्यमेवबोध्यं द्वितीयेऽस्य भेदत्व नतदाख्योचिती अतः मात्रा यथा गलिक्षेदनमात्रा
त्वमितीगता । अत्रटीकाकारः अत्रयतः ज्योजेन् महसोसेन् इति तत्रास्मदभिमतमिदं ज्योजेन् महसोसेन् इति मूलक्षुतो
त्रः परत्वत्र पेशयन् यकाल् अत्रहोज्येज वहोरत्यापि सूचयितव्यं अत्रार्थः पूरतियत् शयन् इति किंचिदक्लेशमात्रं य
कालेस्ताक्रियपदवी याति वाच्यं भवतीतियावत् अत्रहोरिति निस्तुथनज्याज्यवहो अस्यवस्तुनइदं प्रतीकामिति तथाच यत्किं
चिदणुकस्य सामान्यकेवलस्यागमस्तीति व्यपदेशान अन्तिविशिष्टकेवलस्य तदिदं मोफरद्रइति यथास्यि खेड्युहीतेस्युट
द्खेड्मितिशस्यतेन अन्तरलकावयवस्यदखेड्मिति एवमासखेशदावपिबोध्यं तत्रापिहिमासखेडे गृहीतेमासमिदामिति
त्वायतेसामान्यकैवल्येनन अन्तविशिष्टकैवल्येनेति नियमेनात्रलक्षणसंवसशयबाधानिर्णीनेति तथाहि शीर्याणत्व
हस्तिरायाः सन्ति तन्मतीकं यदिदृष्टथक्रष्टसते तदानेदस्याकारसवद्धं तदाकारोहि मोज्ज् वषु मोज्यायीफूच मध्यरिक्तोहि
गणस्तु स्थितेवतन्मतीके तदाकारदर्शनात् नेदंलक्षणाक्रं स्यात् इतिज्योज्यवहो इस्तक्रया गृहीतेभवति तस्येवेदमेवं ।
प्रतीकोलेशइतियावत् द्विगुणइति चैकाक्षस्त्ता परलक्षणः इस्तक्रया शीर्षाणत्वाः सिराइति अफरद्रइति अतस्तुगशावतर
इत्येतास्यपि अफरदएव तत्रगशाङ् इतिपद्दे पिधानीभूतजालाख्या वतरइति ग्रंथिरूपाः सिरा यद्यप्येता असंभेः पद्दिकाभिः प
द्दैरितिभाषया रम्भातेस्तुपद्दिकाविशेषैरुकरष सिञ्जितात्तथापि अफरभूहनिकथ्यते तथाचयद्यसंभु रम्भातस्त्वतोभिद्यते त
दागशाङ् वतर इतिचासंभरभातत्तोमनभवत यद्यपि तस्येवप्रतीकारक्षवश्यतत्यापि गशाङ्वतर इतिवनामनभवेत इतिप्रतो

वी॰ द्वाज्वे॰ प॰

४०

तमिदं नायं पाणोस्ति मफरदृमध्ये समुद्रकभ्रान्तास्ति त्रतिनो स्तीति मत्रतमत्तोशाभिदूर ग्रन्थजा इति मद्दशानि सर्वाणि यत्र भवन्ति य
थाजीरनीरे तदेव मुफरदृ इति नहि योगलेशसाम्येनेति तथा चाद्वियोगलेशाकानिरस्त परं तत्साद्दशाभावेन मुफरदृ इति ग्रतस्य
गेजल मछ्येस्ये इति भाषया मुफरदृ एव तत्र च समुद्रकभ्रान्तायां सत्यामपि तथाभिताशादृश्यमेकजातीयत्वमस्तीति मछ्य गागतोऽ
तिकाश्मीराः । ग्रत्र संशेरते उक्तं यकालग्रनङ्गो ज्योत्स्नावङ्गोऽइति तत्र संशयः यदि तिलमात्रे पाणौ छिन्नः तत्र संशयो नास्ति ग्रव(
शिष्टं प्रतीकं पाण्या व्याप्तमेव भवतीति इदं समुद्रकमेव मुफरदृ जायते नालीयं समुद्रकम् इति तन्मध्ये च गणितं यत्त इदमेवं प्रतीकं
भूतमपि स्वसामान्येन संगतं यथास्थि शाकलमस्तीति ग्रत्र समाहितमेव यस्मात्स्थयात्तिलमात्रमपि च्छिद्यते तस्मादयं इत्येव कथ्य
ते न पाणिप्रतीकमिति यच्चेदं लक्षणं तत्प्रतीकमिति न चेदं तिलमात्रे छिन्नमेव पाणिरिति कथ्यते कथ्यते चाशास्थिलेश इति ।
जारद्यशेत्य सामान्येन चास्थिलेशोऽस्थिसामान्यमनुगच्छतीति न च तथा पाणिलेशो मात्रे तथास्वसामान्यानुगतमिति ॥ भवति
चात्र । उभयत्र च तत्छेदगतमित्यवगम्यतां तथा संगुलिभेदेपि पाणिः पाणिरिति धीयते तत्केवलत्वं पृथक्कितादिरकेवलत्वेन भिन्नतं
ग्रस्थ्यादिष्वादिमं तत्र पाण्यादिषु परं मतं इति । ग्रशारिकत्र लेलकोहिर स्यक्क सर्वं स्वजातीयदाकभाक्नामलक्षणयोरिति
तत्र च दृढनभ्यम् तदृ कोहीयतइति तथा च यत्किंचिदुत्रकस्य सामान्यकेवलस्य मध्येऽस्ति तत्पुनर्विशिष्ट केवलस्याशुकवय
सदेवइमिनितनू मोफरदृ इति तत्रायमर्थः ज्योत्स्नेति कोहीति च परस्परविरुद्ध ततस्तु दूनवध्यतइति न सर्वथैनियथा यथा।
स्थितमस्ति नाम्नावेत्येन चास्थि न पुनः पाशीस्थीति यथा वा पाशीस्थिरेवेद दीर्घत्वं चास्थि साजात्यं नास्थि भवत्येव न पुनः पाशी
स्थीति इत्यं मुफरदृ लक्षणे सिद्धे च तद्धत्यासेन समुद्रकभ लक्षणं बोध्यं तथा च यत्किंचित्मफरदे लक्षितं तद्विपरीत्येन तल्लक्षणं । प्रा॰ प॰

भवतीति तथाहि भवतीति तदेव शरकाभं यस्य लेशमात्रमादाय तत्सजातीयसाधारणेन तास्त्राणेन वा तस्य साम्यमस्तीति यथा
पाणौ लेशमात्रे छिन्ने यथा न तस्य हस्तव्यपदेशस्तथा सिद्धस्यापि न तथा व्यपदेशः न च तया स्थितं सकलयोः अस्य साकल्ये छि-
न्नस्यास्यीति तन्नामाशिष्टस्यापि तथेति । उक्तशरकाभस्यालोचनाख्या तत्रालोचितिशास्त्राख्या तथा चास्य तत्पुरुषस्य प्राणास्तेमान्यगा-
नि प्रतीहन्ति क्रियेच शास्त्राणीत्यालोच्येति एतेन तद्द्वारेण प्राणा आलक्ष्य संपन्नः शास्त्रधारीति । भवति चात्र । सकलाङ्गानि यस्या-
न्यत्र तान्याहुः साधनान्यपि यद्योगेनोच्यते प्राणो वेद्यैः साधनधारीति । अत्रोक्तिपाते सूक्तमिदं शरकाभ आलोच्येति तत्र तदर्थो-
ऽवधारणादिति तत्र च शरफरदी ध्यानालोचमध्ये प्रविशतीति तथाहि पहिकान्तःस्थस्यालोच्या मस्तकवर्तिनः प्राणस्यैतत्पर्वाहु-
विच्छेदे तत्रैतं गेगम् प्रापयन्तीति तास्तस्यालोच्याः शरार्थीणाख्याया हस्तिशिरास्तस्य ह्यन्ते जीवनकलां मगेश प्रापयन्तीति ता-
स्तस्यालोच्या यत्कृत उत्पन्नास्ता रक्तमगेश प्रापयन्तीति नास्तस्यालोच्या इति । किमुक्तमेतावत्फरद्र इति सत्य केवलाश्रपि कदा-
चिदेतादृग्यथा एकेवलमध्यगता इमा भवति परं त्वकेवला स्तदर्थमेव नियता इति तथोच्यते केवलाः ऊर्वेतो नाम यत्तत्र तादृग्वि-
यो न तदर्थं नियताः यथा वयत्त्वेन यदा पाककियारब्धा तदा पाचकोऽपि भवतु नाम परं तु तदर्थं स्त्रदयवा नियत इति स एव पाच-
क इति । भवति चात्र । साकल्ये साधनत्वे चेदसाकल्येऽपि तत्त्वतः कथं तानि तथा न स्युर्नियमः किंकृतो नयोः तथा च पहिका-
मूर्धविच्छेदे वा हस्तकलतः हस्तिशिराजीवनकलावाहनाद्रक्तवाहनात् यद्वा स्तिरास्त्वमूर्धादिसाधनानीति भान्ति नः । अत्र समा-
धिः साकल्ये नियतत्वं तत्र न स्यात् चेत्तरोपरां चेद्यानस्य यथा भृत्ये पाचकत्वेन संगतं । अथ चामीषामन्यथापि विभागः अतीव
गौरिश्रीतीत्याख्या मीषाम् तत्रोभयत्रापि काभोल्लवगौरिका भोल इति चाख्या इत्यं चात्र विंध्ये तत्र शतीति दाना काभीलिति यद्गीता

वी॰
हाज्ये॰
८१

एतेनान्यदुभयमपिव्याख्यातम् तत्रगुप्तीकाभील्लः इतिप्रथमः प्रकारः अर्पकादायकाख्यः हिमाच्चज्येगारो मस्तकयकृती तत्रहिमा
चार्चिदीप्ते अर्पयति शूलानि चजीवनकलां हृदः यकृच्चतन्नीरञ्जवाह्नमर्पयति शूलानिचजीवनाविदीप्ता उवाहनम् इति । द्वि
तीयः अतीगैरिकाभीलाख्यः तच्च हृदयं अर्पयति तोल्वदं जीवनकलांसर्वतः नचशूलानि कस्माच्चित्किंचित् इतिमतंभरा
यिफेल्लसोपृ भेतिकरणेन राधीति सत्याफेल्लसोपृ प्रकस्तानालीत् । तृतीयश्च । गौरिगुप्तीकाभीलाख्यः तच्चलहीम
ह्निसाम् लहम्म् इतिमासोह्निसो इतिचेतनं अस्तिचग्राहकंतत्र नचदाह्येति । चतुर्थः गौरिगुप्तीवगैरिकाभील्लः इतियथाः
स्यौति अत्रचोक्तमेव गरीजीउवाहस्त् इतिस्वकीयमेवसामर्थ्यंतेषामस्तीति ॥ भवतिचात्र । चात्तविंध्यं प्रनस्त्रैषामर्पकग्रा
हकत्वतः तद्यत्थयाश्च मास्तिष्कयकृतीहृत्तथाप्लिंह अस्थीनिचाचदिग्गाचं तत्वशाक्येसमीरितं यामोसर्वत्रगामीषांसूक्ष्मात
रबलाभिधेति । तत्रचात्तविंध्यं काश्चिदर्पकग्राहकत्वोभयलक्षणः काश्चिदर्पकएवनग्रहीता काश्चिदर्पकएवनग्रहीता का
श्चिच्चनार्पकोनापिग्रहीतेति तत्रक्रमेणोदाहरणं मास्तिष्कयकृती १ हृत् २ प्लीहं ३ अस्थीनीति ४ अत्रचमास्तिष्कमत्वात्
मास्तिष्कशब्देनमस्तकेलक्ष्यते उक्तंचात्तविंध्यमर्मीषां तत्रकस्याश्चिक्रियायाममीषांदातृगृहीतृत्वमित्यत्राहु अस्तितावत्किंचि
त्सामर्थ्यमंगेषु येनगजात्रमितियावत् तत्रतत्रस्वास्थ्यंजीर्णितां लभते तच्चैवगुप्तीकाभीलित्यादिचात्तविंध्य इति तत्रचकति
चिदंगान्येतत्सामर्थ्योत्पत्तिस्थानानिसंति तदन्यत्रप्रापयंति तानि गुप्तीति कानिचिद्गौरगुप्तीनि नोत्पत्तिस्थानानीति एतानिय
दा ग्राहकानि तदा काभीलाख्यानि यदिनशूक्तेति तदागौरिकाभीलाख्यानीति यश्चेदंउवाहु सामर्थ्यमुक्तं इदतंगज्येपियव्याति
रिक्तं सत्वमांतरंकिंचित् इतिगौरितगज्येउवाहु इत्युच्यते तमप्येरंति चात्रसामर्थ्यमुच्यते उवाहुतगज्यपिच अन्यतरस्वकीयम

श्री॰
८१

स्ति अथवा यत्कृतं प्राप्यते इति वयह्याच्यमासीत् तन्मयोगज्येष्ठक्ष्मत्यभाव उक्तमेवेति अत्र चान्योऽपि नियमोऽस्ति यो मतो स्यादनेन।
रथीसने भाव्यमिति नचायं नियमः रथीसेनापि भ्रातीति भाव्यमिति तथा हि भ्रनीदाना यथा हृदये रथीसमपि चास्ति रथोसह्व
मधकः नचाप्यसौ भ्रनीनिदाना एतत् ज़वाहायेदयेदभ्रभयबोध्यं । अन्यथा जीवोत्पत्तौ विरोधः स्यादिति ध्येयं भ्रनीसकाम्याड्
यीसः खासइति खासतरः आमध्वासेति सामान्यविशेषाख्येति चोक्तं । भवति चात्र । तथान्योन्यप्रयमोध्यवदात्वत्वे ज्योतिषेनानुगा
नज्योतिषेदात्मनास्तीति हून्कबोदिगविचार्यतामिति ॥ १७ ॥ इति श्रीवीरसहायप्रभायां ज्योतिषश्रेष्ठो गाननिरूपणं नाम तृतीयो
भावः ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थभावः ॥ अल्तइत्यस्योन्यर्थे आरभ्यत इत्यर्थः फसलोल्भावः राभिअ चतुर्थः फेल्इत्यंतर ।

अल्फसलोल् राभिअ फेल् ज़वात् ज़वद्दी सलाम न-अक्सामेन् ॥ अथ भावस्य तस्यार्थः शानेये साच त्रिविधा विभज्यते ।

निरूपणे नियावत् ज़वात् इति ज़वाहानो शाक्तोनोशक्तिनिरूपणार्थे अथ भाव इत्यर्थः वही इतिना शाक्तयः सलासतेति त्रिधा
अक्सामेन् इति विभागेन त्रीणि बलानीत्यर्थः । अत्र टीकाकृत् एतोभमते चिकिन्सकमते त्रीणि बलानि फलासफमते वयम
ते चत्वारि ज़वत् इत्येकवचनं ज़वात् इति च बहुवचनं तत्र ज़वत् इत्युक्ते किं लक्षणं ज़नीदमिति निरूपणं तथा चावधार्यताम्
तत्रामनाहकाकिंचिद्धस्तु सर्वप्राणिशरीरान्तर्गतं येन सर्वक्रियानिर्वहणमत्र जायते नास्य सर्वक्रियादर्शनस्पर्शनाद्याभासोतर
तथाह्येषां किमत्र मानमिति चेत् सर्वक्रियानिर्वहणासिद्धिरिति अन्यच्च स्मृयतां अत्र सम्प्रायोनास्ति प्राणिशारीरमिदं स्पृष्टत्वेन स
र्वाणिलादिप्रदर्शनादित्यत्र वक्तोऽनिवृहायमान्नाभावादस्येदमितिहृष्यत आविर्भवति बलमप्रान्तरमस्तीति । अन्यच्च विहृऊ

वी॰ वाह्नः सामर्थ्यानिर्देश्या प्रवलेयमानवीर्येति प्रायद्वितीयानीति तत्रायानि त्रिधा हैवानीय नफ्सानीय नभीयीयेति प्रत्येकं चेता
ह्राव॰ नित्रीणि ज्योजूवीयऊवाह्नेषु संवादकानि एषुत्रिषु न्या निविशिष्टसामर्थ्यान्यधीनानीति तान्येवसानवीर्याणि द्वितीयानीति
८२ तानिच समरूसामूभसर् ज्योकूलस श्रवणघ्राणदर्शनास्वादस्पर्शाख्यानीति एतानिच सानवीर्याणि तादृशानियदपेक्षा
मिदंशरीरंनदधाति प्रवलेयाप्यक्षाचास्य नियतेति तस्य गोणत्वं तथा चांधबधिरादीनां नखलु शरीरसामर्थ्यं गलतीति तथा
82 च तद्वचनं नभकायशक्तान्तरे भकायेन वथ्यांतरेवासानवीर्यापेक्षास्तीति नचशक्तानि शरीरास्थितिः नवयूनवांत्यान्तिः भर्कं
यूह्नतिशेषवर्तिना ॥ भवतिचात्र । प्रस्तिकाचित्तनुगता प्राणिनां शक्तिरांतरी सर्वक्रियानिर्वहणे ययासिद्धोतिजंतवः तत्र

अह्रूड्रह्राऊवनोन् नभीप्रयनोन् वह्नीफेल्कभीद्रू । मानीयह्रा ऊवनोन् हैवानी यतेन् वह्नी फेल्कल्म । सा
लीसह्रा ऊवनोन् नफ्सानी ख्योतन् वह्नी फेल्दिमाद् ॥ तत्रैकं नैसर्गिकं तदेतद्यत्क्रान्तिः । द्वितीयंजीवकला
ख्यंतदेतद्रूहः ॥ तृतीयंसंविदाह्नाख्यंतदेतन्मेस्लकस्य ॥ १ ॥

ऋतेशिलादृत्व्यतिरिक्तोनरस्त्यसौ प्राणिनां येन
चेष्टंते नपवनशिलादयः साद्विधाद्या त्रिधाजीवप्राणश्चोपरागमादश्च श्रवणाद्या चतत्रापिप्रख्यायान्यापिसाधनं । प्रत्येति द्वि
तीया तत्रोभयत्वेसत्यपि प्राद्याजीवाख्यपरातासख्या तांविनादेहस्थितिविरहात् प्रत्याश्रवणादिलक्षणा द्वितीयासाधनमिति
तन्मात्रसमख्येतियावत् तां विनापिशरीरस्थितिसत्वात् ॥ १ ॥ अह्रूड् एकं ह्वेति प्रायान्तत्रयाणां बलानां मध्येऊवन् इतिसा
मर्थ्यंबलमिति यावत् नभीप्रयनोन् भिनदाख्यमत्र प्रापणलक्षणेवह्नीतितत् फेल्प्रंतरस्ति कभीद्रू यद्धाक्तःसानीयेति द्वि ८२

तीयंहेति भावत ऊवोतन् सामर्थ्यं सेवानीय् नोन् जीवन्याल्यं वह्नीनिनत फेल् इत्यं नास्ति कल्भ दील हृद इति यावत् मालीसहि
तीयं सामर्थ्यं नफ् सानीयाल्यं म विदी हामापकं वह्नीतन फेल् प्रतरास्ति दिमाछू इति मस्तकस्य ॥ १ ॥ ग्रमल् इति निरूप्यते
ऊवनील् इति सामर्थ्यं नभीग्रय्यतेन् पत दाल्यं विभागेन निरूप्यते इत्यर्थः यन् इति लभते क्तूम्म इति विभाग पलोपरि क्तूमे
न् इति विभागो भये नन द्वयमाह मकु दोमनोन् इत्येकः प्रकारः एवादिमनोन् इति द्वितीयः प्रकारः नत्र मकुदोम इति त्रैयमु

ग्रम्मल् ऊवतेल् नभीग्रय्यतेन् यन् क्तूम्म पला क्तूम्मेन् मकुदोमतोन् वएवादिमनोन् ॥ तत्रार्थो विभज्यते द्वेधा
सेव्यसेवकत्वेन २ ॥ ग्रमल् मकुदोमनोन् प्र यन् क्तूम्मोन् पलासापत सरप्फ फेल् गजायि लेभकायेल् प्रक्
वह्नोवल् गाजियितोन् व नामियतोन् । ग्रथ सेव्यचेत्लभते भागं शरीरस्थितमा ग्रत्र प्रसार्यते परिमात्रस्वाभ्याम् प
वपला मापत सरप्फ फेल् गजायि लेभकायेल् नवह्यन ग्रलिदनवल् मोसवारन ॥ पुनरपि चात्र विकासनेन
त्यत्पेजनकचित्रकत्वेन ॥ ५ ॥
ग्रसौ मलान्वितः स्वामी एवादिम् इति सेवकः ॥ २ ॥ ग्रमल् मकुदोमेति ग्रम
ल् निरूप्यते मकुदोमनेति योऽयं सेव्योनयोश्चेत्र फतदि यन् लभते क्तूमृत्र भाग पलेग्रपरि मेतितत्र पार्श्वे पत सरप्फस
वेतः प्रसारणेऽधिष्ठाना भवति वः ऊवेत्याह फेल् गजायीति फेल् घृतरे गजायि ग्रत्रस्य ले इति निमित्तवाचकं भवायेल् स्थिति
स्तथा चास्यैत्यर्थो मेति सिद्धं भवति मकुच् इत्यस्य शरीरस्य योऽयं शरीरस्थितिः सत्या भवति तथात्र प्रसारणे योऽधिष्ठाना भव
ति ग्रसौ मकुदोम् इति वह्नोग्रसौ द्विधा एको गाजियतोन् ग्रपरः नामियतोन् नत्र गाजियितोऽत्र दाता प्रसारयिता द्वितीय

वी॰
ह्राब॰
पत्र
83

तद्विशेषरूपः औत्सुक्योत्पादयतीति ।४ ॥ वसन्तः पलाशतन्त्वार्थे ऽन्वयान्वे इत्याह मेति तत्र तत्त्वमाह पत्रसरण्केति प्रसारयति
फल अन्तरे राजार्थीत्यत्र लेश्नितिभिन्नवाचकम् भकार्थल् शेषस्य नवह उत्पन्निप्रकारस्य ते तत्त्वम् अर्थे योऽत्र प्रसारयतीति वह्नी
अनोयन् लभते विभागद्विधा तत्रैकः शीलदत्तः वसन्तः द्वितीयः सोमवीरनः । तत्र शीलदत्तः उत्पादकः सोमवीरनः चित्रका
रीतिचतुर्धा तत्र भीयो अवलम् ॥ ५ ॥ अम्मल इति गाजिथितपत्रनामा तभी अन्सामर्थ्यप्रकारो निरूपणेऽधिक्रियते चेत् फयी
तर्हि अहलती असौ तहरय् लोल् राजा तहरय् लोल् व्यत्ययं करोति वर्णान्तरेण सर्गान्तरेण च व्यान्यतां प्रापयति राजा त्रस् पलानत्वा

अम्मल गाजिथित फयी अहलती तहरय् लोल् राजा पला मसाभिहनेल भगूनजीले पत्रवल्लोफि भद्लिमा पत्र ह्र
लल ॥ अथाद्ये चेदिदं विनिमिनोत्यत्र तत्रेदन्त्वसम्पाद्योग साम्येन व्याधितो गासम्पादने चाधिकरोति ॥ ६ ॥

केचित् केचित्त्वाह् रूपाभिहनेल साहपयेन भगूनजी अन्नतया सम्पाद्यस्य अन्नाकारेण यत्पूरितमनेना नामाकर्णोदि तत्साह
पयेनात्र प्रापयति साहपमात्रोचितं अन्नाकारं परित्यज्य गाकारं प्रापयतीति यावत् लेइतितदर्थे पत्रवल् फिफवराजोभव
तितत्र भद्लिमत्ययेन मातत्र यदेत् ह्रलल् स्फ यदत्रयथा कथं चिद्धायितं तद्धत्य यदा नार्थयो यवराजो भूत्वा तत्रदंग
चिपेन तत्र प्रापयति असौ गाजिथिता व्यासभीश्र सामर्थ्यप्रकारः । अत्रटीकाकृत । नेदस्त्वेन गतयदसौ देह्रः मेति लक्षणक
यतिचेत् तत्रानुलक्षणं नात्र प्रामोति चेत्रदसौ न श्रपादिति ॥ ६ ॥ अम्मल इति अम्मल निर्हष्यते नामिथित नामासौ फयी तर्हि
अहलती असौ तत्रेद अधिकीभवति फेअन्तरे तत्रये अक्ना तारेल्स्त्र ज्यपस्य कोणाद्याकारा गेच्छ यो स्वावकाशाः तथा अलल् उपरि पत्र

तनासोभोल् स्वोचित्येनयस्तभी ग्रसामर्थ्यप्रकारोवर्तते मनुष्याद्वालिव्याघ्रगवादिषु याहशमोच्चयोग्यादिदानेनत्र शक्तोभवति इति
लीइति यावत् वभ्‌लग्‌ प्राप्तिःस्यात् ज्योस्मति मृतशरीरस्य तमामेल् सर्वथा श्रारोह्यपरिणाह्यो ह्याकाराणां श्रारोह्यपरिणाह्य
निम्नताज्ञाकृतारेणाव्यवस्थिता तेल्प्रञ्जे गमोकुहाते ॥ ७ ॥ श्रमल् इति श्रम्मल् शोधाक्रियते ग्रलिदताख्यः प्रकारः फतहि
श्रलोपरि नवैन् प्रकारद्वयंप्रति नव गोन् तत्रप्रकारोभयमध्ये एकोनवश्र श्रयमित्यर्थः यस्मलफालितंकरोत्यत्रेकरोति ज्यो
हरोह् ख्यातिसारे मनीति प्रकाशस्य फेग्नतरे जकारप्रकृष्याणावप्नः गोन्सासोष्ठ ॥ ८ ॥ नवग्रोन् इति नवग्रोन् ग्रस्यद्वितीयःप्र

श्रेमल्नामित्यन फाह्नी ग्रह्लती तज्पेद फे ग्रकृ तारेल् ज्पस्त ग्रलल् ननासोभोल् नभी ग्रली यभ्‌ लग्‌ ज्नूस्मत्तमामेल्
नभ्रव ॥ परिमान्‌ चद होधिकीभवति मृतितत्र दवकाणेषु स्वोचितसर्वेण यावत्सर्वपरिमाप्तिम् ॥ ७ ॥ श्रम्मल्
ग्रलिदत फ ग्रह्ला नवैन् नवग्रोन् यस्मल ज्योह्रोल् मनी फेल् जकर वल् गेन्सा ॥ श्रथजनकोचोहिधाःदस्तैकेरेन
स्वविजनयतिप्रेस तथानारोष्ठ ॥ ८ ॥ नवग्रोन् यफ सह्लोल् ज़वाह्र ग्रह्लतीफेल् मनी फयं ज्नूज्पह्ला तंजीज्या
तन् गुज़लेफतव् भह्लभि कोह्लि ग्रज्य्वीन् योस्हमा ग्रल्ग्रगवेतेल् गेला ॥ परबलमात्राविभजतेयारेतोनरे।
पृथक्पृथक्सर्वांगोविनाकारणेनसंयोजयति लभतेचाख्यामाद्यव्यन्यासकोति ॥ ९ ॥

कारः यफ सह्लोल् विभक्तीक
रोति ज़वाह्र सामर्थ्यानि तानि ग्रह्लतीयानि फेल् ग्रंतरे मनीरेनसः फतहिंयंज्नू ज्पह्ला संयोजयति तंजीज्यातन् यायोजना
लि गुज़लेफतन् पृथक्पृथक्यथानामायोजना कर्णाश्रिता नयोजनानामाभिनेत्यादि भह्लभितत्प्रकारेण कोह्लि ग्रजोवी

वी. न सर्वांगानां व्याप्यवृत्तिः यस्य यस्यांगस्य वर्तते तेन तया नयानाडेतः संयोजयतीति शेफस्तु मानामलभते सौ मुख्योरेतसेति तत्र मुख्ये रे
ह्रा ब. ति तदेह कारवोन बालेति प्रथमः प्राप्तैर्विनिमयकात्तद्दामिति प्रभोचप्रकारस्तथा शुक्र कानिकाविभजते यया प्रत्येकांगाकृतिः
दघ सकला संपद्यते तेन बलेन रेतस्तत्तदंगाकारो ऽवतिष्ठते इति । अत्र टीकाकारः । अस्य प्रालिदनस्योत्पादकबलस्य प्रकर्ष
रोऽह्वयेविस्तृक्तुचर नवैकानरा स्त्रियां रजः क्षोभाभवा यदेदं नबहिर्निर्याति द्वितीयस्त्वासौ यदेदं बहिर्निर्यातीति निर्गतो रेतो द्वारा
गर्भाशये सौ क्रियां करोतीति रेतः सर्वांगोत्थत्वादिरस्योक्ता तथा चोक्तं प्रत्येकांगेषु विभज्य संयोजयतीति इयं चास्य क्रिया न सर्व
त्र किंतु गर्भाशय एव यदि चा दोषक्षोभय एवेमां क्रियां कुर्यात्तदा स्त्रीपुंससंयोगे रेतसो गर्भाशयप्राप्तौ तत्रान्यानेकेन चित्रा क्रि
याकारिणाभाव्यम् न चात्रान्यस्य गर्भस्य बलादुक्तेर्व्यत्ययकारीति स्थिते बले गर्भाशयप्राप्त्याप्यनुवर्तते इति लभ्यते अवति
शुक्रसर्वांगत्वे चित्रस्तुबलमध्येतदयपदेभनाय्या त्रैवावकाशं लभते इति तत्र प्रालदितकार्यं इदमेगोचितत्त्वाकारयोपपत्ता स
पादनं शुक्रसर्वांगकार्यं च तत्तदंगाकारविचित्रता संपादनमिति क्रियाद्वैधा द्वलद्वयेनात्रैकावकाशवर्तिना भाव्यमिति अत्र पुनश्चि कि
त्सकानां विमतिः इदं बलद्वयं किमत्र गर्भाशये मातृकामुतपित्र्यमिति तत्र केचिद्वदंति पित्र्यमिति गर्भाशयप्राप्तबलद्वयमि
दं लब्धमतिष्ठं भवतीति पित्र्यमेवास्ति परं तद्व्यक्तीभवनस्थाने गर्भाशयमिति । अन्ये तु मातृीयमिति पितृस्थाने तत्क्रियानभिव्यक्ति
योदाच तद्गर्भाशयाति तदेव तत्क्रियां करोतीति मातरीति । अत्राह कौलिप्रवल्लसर्वोति प्रथममत मेव सत्यं मातरीति तथा
च पितृपक्षे भेकृता न वेवार्तानि शाम्यतो यत्किंचिच्छरीरस्यांगे लेशमात्रांगे लेशोऽपि मातृस्थानमतीव वर्तते इति नियतमेव त
त्रापि क्लिन्नेप्यास्मिन्नपित्रलक्षणः काश्चिन्मातृणेन विज्ञायते इति तायेन ननु चनत्संवज्ञाति शायेन वर्ततइति किं पुनर्वाच्यं यदः दघ

त्राधिके शुक्रादिलक्षणे वा स्यमाने तस्य गर्भीभावमापन्नस्यैतत्संबंधो विशिष्यत इति मातुरेवेदं सामर्थ्योभयमिति स्मर्यते । वेलेस्त्वक्तं
तत्रम्लूलीदसेदनामकत्वमिति निरूप्यते ज्ञानीतयथास्यमोलीदसेदनामत्वादिति तथा गाजिवितस्यापि वैशिष्ट्यदिदमेव नामत्वादिति
मिति तत्रअगवेरु इति व्यत्ययाव्यो तत्राप्यत्रस्य वर्णाकृति विनिमयादित अवितमेवेति परन्तु मोलीदवलं शरीरं प्रतिमयम स्वक्रि
याकरणात् शरीरोत्पत्तिसमयादिरेव स्नेदो इति अगयेरु वेलेस्त्वक्तं गाजीयत्वोच्छ्रयोपस्थानहेतुलशुत्पत्रस्य स्वक्रियास्थिति प्रपूर्णात्वा
करोतीति अगयेमानीतिकथ्यते इति वक्तव्यमेवानयोर्वैशिष्ट्यं ॥ मेदं गसंभूदिति स्मरणेनेदम् उक्तन्यायेन मातुरेति नच
ज्ञानस्य स्वकीयमिति मन्तव्यं अंगमत्यंगसंध्याद्यत्यत्रेरत्र तज्ञावात्तेषां तदानीमनुत्पत्तेरिति बोध्यं इति परकीयशरीरं प्रति इ
दं वोलेति स्वकीयं प्रति लोहितात्वन्यत्रेदिं संतानीयमेवेति गाजीयत गेलेति तथा चामलिगाजेयं लोहितान्तरे अस्मालि ।
मोलीदं च शुक्रान्तरे न चेदं गसंलोहितादत्र शुक्रोत्पत्तिरितियाहिपरिणतिः शुक्रस्यासौ लोहितपरिणामात् पश्चादिति प
रकीयापेक्षया शुक्रस्य प्राथम्यं बोध्यं ॥ भवन्ति चात्र । जनकं नास्ति यानत्रायं अंगेनार्थेऽकोऽभाग नियाया शायगं चान्यद्विभक्ता
नियतनत्रन अवैवाविवक्षु नामतयैबलमयीगितं स्वविधत्रेत्तुतीयेन तदोचित्यांहिकेवलं तवंग योगपनाल्कासितदैविष्यक्रि
योभयात् भावं बलोभयेनात्राप्येकस्थाननिवासिना । अत्रैवमस्य मप्यस्तिकिमीयमुभयं त्विति मा क्रियाकरणान्मातुरितिके
चित्प्रपेदिरे पित्र्यमर्यौतिचपरेव्याप्तिस्थानं हिंसास्मृता अत्रैवैपेक्षनमात्तृपक्षोवैद्योपजीवनं तथाहि मारणसंधानसंधिरंगेषु
वर्तते यथानचतथास्यत्रवाह्येस्मिन्नीयैलक्षणे क्षित्रेनास्मिन्नतचैतत्संबंधो निरायेनास्ति कथं वाह्येवाशिष्यते संबंधस्तस्य चेत्पल
पित्र्यंतदितिवादेन मातुरेवेतिशोध्यतां । तथा अत्रव्यत्ययकारित्वं यद्यप्यतो भयात्रगं तथापि चाविशेषाद्ये प्राथम्यं जनकोपगं

वी॰
ठाब॰
८५

85

उत्पन्नेऽस्मिञ्शरीरे हि प्रथमं बलमस्तीयत् प्रसारियत्वनामैतत्स्वक्रियोजकत्वे यतः इत्यावेशादयो नात्र केचित्तत्रापि केचिदाः द्वितीयो
पपदामाकृष्णात्क्वोविनिमयाभिधामिति ग्रन्थमत्यंगसंख्यायामन्यैः पश्चाद्भवत्वनः नेदं जातस्य प्राथम्यं परदेशं मतीतिच स्वीयंप्रति
तम्प्राथम्यं प्रथमोपगामित्यपि वीर्योत्थित्रिरियं नामस्तोहितादयुगायतइति । इत्युक्तं येस्तु बलैरस्य भक्तिनस्यात्रस्य प्रत्येक
मेगानिजायंते तानिचतुःसंख्यानि ज्याजीभमासिकहाजीमदाफिहइति तत्रज्याजीभेत्याकर्षणबलाख्यो मासिकेति प्रव
र्तंभवाबलाख्या हाजीमेति भक्तात्रजीर्णताकारकंबलं दाफिहेति प्राकर्षणप्रतियोगिभूतोन्मोचनबलं इतिक्रमेणाकर्षि
काववृंभकजागरकोत्सर्जकबलानि । यथैतद्बलचतुष्कं विनात्रस्यांगनापरिणामोदासीन्यं एतच्चतुष्कं विनानात्रमंगीभ
वतीति तथागाजीयबलमप्येतद्विनास्वक्रियास्वूदासीनमितिप्रस्यापिचैतेभूत्वा इतिकृवाहि प्रभं प्रइत्येषां समुदिताख्या
प्रभंप्रइतिचतुर्णामाख्या बलचतुष्कमित्यर्थः तत्रमृगयेस्येदंक्रियासाकल्यं यत्किंचिद्धाजीमबलेनांगोविनेतान्यपि
तं तत्रेदं नदाकारंप्रकटीकरोतीति प्रगाद्धतेव्यनक्तीति प्रंगंसंपादयतीति तथाजानीत यदेकोगेमृगयेर्व्यत्ययकार(
कमिति नतदन्यागदायभाक्त्वंभजति यथायथामृगयेर्बलक्रियात्रस्य रक्तीकरणंतच्च सर्वांगेषुसमानमेवेति नाक्रि(
येकांगवतित्वपरांगसाम्यमामोत्येव एतच्च मेरीम्पादेविना नत्रम्यादःपाकाशायः मेरीचतस्यात्रप्रसरणबलं तेद्धविना
मृगयेरस्यक्रियासाम्यं तयोर्द्वयेनान्यागवल्लोहितं किंतस्यल्लोहितस्याधिकं फज्जोलिति स्थितएं किंचित्तयोरत्रमिति
यदेतयोरत्रं नतदन्यांगोवितमिति नान्यागसाम्यमस्यैति । भवतिचात्र । चतुर्बलीयमत्रस्य प्रतीकंभवनेकिल प्राकृ
स्वष्टाजीर्णप्रक्रिकारित्वलक्षणा त्रिकस्मादृसारतांतत्तरीयमलवारणो मलोन्मेषंचतत्स्वारमगत्तामतिपद्यते प्राप्य

प्रा॰
८५

यत्पाकं गात्रयं जकं यत्क्रियारूपया भिन्नाभिन्नांगानि मांगो विनाशायोयत्कृन्तने एकीकरणमेतस्य सर्वं सर्वांगगां हितत् पाका
स्पदात्रनालेह्वविनात्रेस्लेष्टमेतयोरिति । तथा सन्देपेणोदं हृणत यथा पाकास्पदेनात्रपरिणामितमपि सोरतिनवयत्न
जहातिभक्तमेवेति तदेवयकृन्तियेदानीतं सोरतिनवव्य जहाति तथात्रापि झांजीमबलेन परिणामितमपि नउवितसो
रतिनवव्यं न जहातीति मगयेर् बलेन तद्विहायांगीभवतीति यत्कोवित् मगयेरस्येव झांजीम उवाहे जारुकबलं वदति
तदसत् अनयोः पृथक्त्वादिस्वेक मयानयोर्विशेषोस्तीति ॥ भवतिचात्र ॥ यथा पाकास्पदगतस्याकृन्तिनजहातिहि
यत्कृन्तं जहातीनां तथाभेदोस्तिचानयोरिति । तत्रगात्रीय उवाहस्पदं कर्मद्विधा प्रकर्म गोप्रसम्प्र क्याथनागालनमिति
यावत् द्वितीयं गालितस्य सर्वांगसंपादनमोच्चनेस्य रथसूत्रण रधसंपादनादि च सर्वथात्व इति मगयो रवेला मगयेरसा
नीति च नाम द्वयमस्य लागनेनवालेति संपादनेनस्नानाय इति अतश्च बहुरोल् ज्यवाह्नोर् नाम ग्रंथिकायाश्च महा
मोद्रु योसोप् नाम्ना अल् मगयोर् तेल अवलकह्नी अहूनी यस्त सकलगजा भल अज्जव भेदिफ्कालेल ह्वाज्ञिमते
व अल् मगायेर् तेल्सानी वह्नी अह्ननीय शभिऊल् भल सेफनेल् गेला भल् अज्जावि फज्यालिह्नो ज्यजोवन् मीन्ह्रो
भिल्लोनह्नी वह्नैय्यतिह्नी वसीन् जाफि ह्वाज्ञा यकोनोल् भ्रूसवल् भह्नक वमीन् जाफिवोला यकोनील् यीस्तकाह्नि
लस् मीवकस्ूल अहूलमगायतेर् वोला ह्यल् उवनेल् ऊलिदितवल् मगायेर् तेल्सानी अल् गाजीवितालि अन्ह्नो
फ्यालेल् अवल्ल मकोदम अल् सानीयत फेल्ल भदनोल् मालोद्रु लिकोह्नियस्तलिहु ॥ अत्रार्थः । अल इति गता
र्थं मगायेर् तेल अवल्ल प्रथममेतदाख्यं बलं यदाप्ति वह्नीनत अह्ननीयत यस्त सकलगजा उपरिसान्निवेशायति गजानं

वी॰
ह्या॰
८९

86

भेल इत्युपरि प्रजय अंगानां भेदिपयालेल इति भेड़ इति पश्चात् प्याले ल इति क्रियाध्याः ह्याजिमानि जीर्णेनाख्यायाः इति भुगा
येऽ वोलाख्यं बलं वचनः प्रगायेऽ तेष्मानीं द्वितीयं प्रगायोऽबलं वहीतत् प्रह्लनीयत् यष्टतभिज़ल्य येष्टतभिइति स
इंशं करोति क्राइ इति तस्य प्रथमबलेन निवेशितस्यात्रस्य भेल इति तस्य मेषानेल इति वर्णाग्रेणेन वोला इति प्रथमस्य बेल प्र
ज्ञविनस्यांगस्य याइ यां तदंगं तारङ्गवर्णाग्रेणावदन्ते तेनांगेन सङ्कयत् संपादयति तद्द्वितीयं बलमिति फ्रोनि ततः ज्यालि हो
करोति ज्योजवत् तद्दोषं तारङ्ग्राग्रेणावदन्ते कृत्वा पश्चात्तदंगात्रस्यूते तद्दोषं करोति मीन्द्रोइति तस्यांगस्याभिइत्युपरि
लोनीतिवर्णस्य फोइति तस्य वचनः इय्याति आकारस्य ह्रीति तस्य वचनः मीन्द्रो तस्य जाफीति निर्बलता ह्याजा इत्यस्य (
द्वितीयबलस्य यकोनेतितदाजायते भड़स्त छिवेवचनः भड्कमल्ल सिष्कालिका मीस्त इतियारिः वचनः मीव इति
तत्सकाशात् जाफीति निर्बल्ये वोला प्रथमबलस्य चेत्तदायकोनेति जायते यस्तेस्तु कायलक्ष्मी यस्तेक्ष्काइति त्वड
कोत्ता तच्छ्रषोफाख्ये तच्छ्विथाजकीमष्ट कीलक्ष्मीति तत्रनबलो इ इयाख्या यत्रनाइनेनतद्युनिक्तप्रयते मष्टकी
तितद्धनि साम्येनाख्या लक्ष्मीतिव मांसपोफाख्या यत्रसमन्तान्मांस स्थयति अत्र च तदेवाभिमतम् । अन्यत्रापिवान
योनिद्रुपणामित्यात्र वचनः कष्ठलेति उक्तं प्रल आरंभे कोश्चिदेनउक्तं प्रगायनेऽ वोलापनद्राख्ये प्रथमबलं ह्रेतितत्
प्रलजवतल् प्रलिदूतमेतदाख्यं यद्बलनतत् प्रगायनोऽ वचनः प्रगायनेऽ मानीय द्वितीयं यद्बलं प्रलगाजीयित
एतदाख्ये द्वितीयबलमिति लिधन्द्रो इति लिइतितत् प्रन्द्रो इति किमर्थं फ्यालेल इति क्रिया प्रबल आख्या मोकद्दम ८९
फ्यालि प्रबल मोलांदा क्रिया मोकदमेति प्रथमा प्रलमानीयत द्वितीया क्रिया मति गाजायत क्रियामति उत्रासोक्र

येन्याह्न फेल्लइत्यंतरे भदनेल्लइति शार्दूरे मोलीढू इति विद्योः लिकोह्लि इति सर्वेषां वादिनां मते यस्तलिङ्ग स्वक ल्पनाख्येयमि
ति । अत्र टीकाकारः । स्मृतौ संदीपेण अगायते इति प्रतिफलकं वेद्यानां द्वित्रिनाम स्थवर्ततेइति मयापितन्न्ययोज्ञो तत्रत
त्रावकाशो न यान तथा योजनीयं यदीयं वार्तास्मा हिसिद्धाद्भाजीमबलादनु न गाजीयं विनान्य द्बलमास्ति यत्त्वाक्रियाज्ञार्थात्
अस्य च गाजीयस्य बलोभयं एकं नदव्यम्भाति द्वितीयं नदंगं सम्पादयतीति एकं मगायद् नेल्लवेला द्वितीयं अगायद् नो
ल्लसानीम्यक्नचरमया ॥ इति शालिदन प्रकारः सम्पन्नः । भवति चात्र । आद्यं व्यत्यायकं चात्र जीर्णानि सन्निवेशयेत्

अम्मल् मस्सोवीनत फर्यी अह्लती यस्तदर अन्धानक नेनल्ल आजाव नश्र कीलानिह्ना योस्त्रमाअल्ल् अगा
यद् नेल्ल् सानीयेति ॥ अथ चित्रहाञ्चेतन्नस्मान्नियोत्यं गानामालेख्यं कोणानाह्न रथादिकं च यन्नामहि
तीयव्यत्यायकम् ॥ ९ ॥

द्वितीयेन तृणगणेः समं संपादयेदपि आद्यनिर्बलता चेत्स्यात्मांसहशोफो भवेद्ध्रुवं
तथा द्वितीयेनैर्बल्ये स्थिता यान्त्यविरीरिता । अथ मत्र संग्रहः स्थित्यन्त्यविगतत्वेन द्विधा बलमितीरितं स्थितो प्रसारश्चै
वेकं परिमाचपरे मते उत्पन्नोजनकं त्वाद्यं व्यत्यायकमथापरं द्विधा तन्नेदकं तत्र प्रथमं विचहात्परं प्रसारकोपि विज्ञेदो भे
दकालेख्य क्रान्तातः अस्तव्यत्यायकस्यैव नाधिकं बलमिष्यते इति ॥ ५ ॥ अथ अस्सवीरतक प्रकारः ॥ अम्मल् इति
निरूप्यते मोस्सवीरत एतदाख्यं बलं चित्रकादीति यज्ञेना यज्ञेन चेत् फर्यीतिनाहिं अह्लतीयत् यस्तदर् इति निगद्यते
अनहा तस्माद्बलात् तकुतीतस् आजा तकुतीति नानाकारा विज्ञाख्या आजा इत्यंगानां वन्धनः नश्र कीलानिह्ना इति ह्नार

तितेषामंगानो नयच्छीलाति कोणागवाद्य रंभादिकमपितेषां योस्कमानाम लब्रमनेन अगायेत् सानीयेतिद्वितीय अग्गयोरइति
अत्रटीकाकृत । इदंचबलंनियंतलस्यात्तयांगानि प्रत्येकांगाक्रूत्सावलयति यस्यमांणिनः तद्धीयेतत्साणपगाक्रूत्या यथा
ह्लिनोनामास्याने ह्लाक्रूतिरेव मच्छस्यनामाह्वातिरिस्यमन्यागानामपीतिधेयं तथाचयदिद्वयोर्वीर्ययोर्कतिनेवाह्ये
त्यत्रिस्तदोत्पन्नस्यास्पभयाक्रूतिरेव जायतेयथावेसरः ॥ भवतिचात्र । बलमेतन्नियत्यास्यनियंतविहितास्थिते मतिमा
त्यायथातेनह्लोनामास्लिह्लिनः जंघेदोषोपह्नोचयदोतोपलिणासतो सर्पाणा अदरंजंघोमत्स्यानोनह्नयच्छदः य
ज्ञानीयेचवीर्येस्यात्रज्ञानीयानदाक्रूतिः अस्वगर्दभवीर्येणावसरोजायतेयनइति ॥ इतिमकोटासप्तमप्रकारःसमाप्तः ॥८

अम्मल्खोदिमत अल्ज्याजिभत वल्मासिकत वल्ह्राजिमत वल्दाफियत लेल्सोफल्ल ॥ अथोसेवका
आकर्षकावष्टंभकजीर्णत्रपसारकास्तेनत्रमलादिनिःसारणाद्यपसारकः ॥ ११ ॥

अथनभी अबलस्यखोदिमप्रका
रोभिधीयते ॥ अम्मल्इति अम्मल्निरूप्यते खोदिमतपनदाख्यनभी अबलमकारः अल्इत्यारभ्यते चतुर्थीत्वमस्य तत्रैकः
ज्याजिभति आकर्षकारी स्वाभिमतयआकर्षतीत्यर्थः वत्रनः मासिकःअवष्टंभकः योद्गलावष्टंभनेनस्वीकरोत्यत्र वत्रनः
ह्राजिमः जीर्णतासंपादकःवत्रनः दाफिहः दूरीकारकः जनइत्याह लेल्इतियस्माद्धेतोः सफोल्इति मलादेः यतोसो
मलादिदूरीकरणेहत्वइतो दाफिहइतिभण्यतइत्यर्थः । अत्रगतवेदबलचतुष्कमिति सर्गमतदादाय स्वस्वक्रियाकरोतीः ८७
तीति एतत्त्ववलचतुष्कंसेवकमज्ञत्सस्य सेव्यबलचतुष्कस्येति संधेयं । अथमस्यबलचतुष्कस्योपयोगः यद्यपिगाजीयवलं

स्वीक्रियायामलमासीदित्यत्रोक्तिर्दृश्यते तथापि यद्येनत्दुलवत्तत्वं नस्वीक्रियते सेवकास्तेन तदानतस्यापि किंचित्कारित्वमि
ति तथाहि सेवकस्य गार्जीयस्य स्वीक्रियांगे यत्र मस्तारणाख्या विधया विघ्नते नैवास्ति नचेदिदं स्वयंतद्विधानदर्शितमिति से
वकस्तद्दृशगार्जीभवलमत्रमाहृत्य कान्तिकमानीयतीति गार्जीयमोचितेन सर्वोपायान्यापयतीति तत्र स्वयमत्रस्यतत्र गत्वमोः
चितीति ज्यागार्जीप्रयोगः ॥ प्रथमासीकोप्रयोगः । प्राकृतस्यात्रस्य स्वाकारस्य ननतथैवात्रासनमिति सेव्योस्थित्याभाव्यंत
दाहृतिसिद्धये इत्यंतरवष्टंभकेन भाव्यमिति गार्जियस्यांतरवष्टंभको मासिक इति अत्र संदिहते प्राकृष्टे सदत्रामोनीति किं
प्रवष्टंभकेनास्थितिः स्वीकृतेवाकारांतरसम्पन्नयेवष्टंभकेनालमिति । अत्रोच्यते ज्यागार्जीभावकृष्टमत्र इवंप्रसरणशीलं चेति
ननात्दृशस्यास्यास्थितिः संभाव्यते यावदवष्टंभकं मध्येकृत्वास्थितिर्नास्तीत्यवष्टंभकोपयोग इति । अथ गार्जीयस्य हार्जी
माल्यसेवकबलोपयोगः । प्राकृष्टमवष्टंभं चात्रमंगाकृतिं तावन्नस्वीकरोति यावद्धार्जीमाल्यबलेन ननदा हाति संपा
दनं स्वीक्रियते प्रगोचित्यभावेन प्राप्यते यद्वा गोचित्यसम्पादकं तदिदं हार्जीमाल्यबलमिति प्रगोचितं च तदा जायते यदा
स्यात्रस्य प्राकसंगयोरौचित्यं जायते तदौचित्यं च चक्ररथानां तानि च । तथ रेक ज्यमा तद्केक्षा तथृलेज्य इति पार्श्वयस्त्र
स्थिति तानवगाढनाप्यानीति अत्र माकृष्टं स्थापितं च चक्रविंध्यमात्रमेगोचितीभजते इत्येतत्क्रियाकारि हार्जीमाल्यबल
मिति गार्जीमहार्जीप्रयोस्त्रुक्रियायामंतरं प्रयोज्यमेवांगीकरणबलं गार्जीयेति तदौचित्यकरणबलं हार्जीमिति सहीति
स्तंभकोऽयम् दार्फिह्रोपयोगोऽयम् नात्रकाचिंत्संदेहः यदिदमत्र तृतीयबलमापन्नं तद्विधा जायते तादृक्छवीति तत्रैकं स्ता
ऱ्हपमपरेतिःसारामिति तत्राद्यमंगांतदत्रीभवनेऽपयत्नमपरेण चानिस्सृति भाजाभाव्य अन्यथा नत्रास्थिता मामप्रयोज्यान्निप्रसंगा

बी॰ ह्राब॰ ५५

४४

इति शिवज्ञानादिमलनिःसारकेण केनविज्ञाप्यमिति चतुर्थमिदं दाक्षिण्यबलमिति सोपकारस्य फलं जं लचेदं तत्रापि स्थितिक्रमाद् भवेन्नदा
दोषग्रन्थादयतीति तन्निरामकेनानेनावष्टम्भात्यमिति प्रकटीकृतमिदं बलचतुष्कं ॥ भवतिचात्र । प्रसारकबलसंप्रमसा
र्थं चात्रमीरितं तदानेतृयदस्मादिमाकर्षकबलं मतं । तस्यप्रसारशीलस्यावष्टम्भकमिह्नास्तियत् तत्राम्नातं ज्ञागरित्राह्यमेगो
वित्यप्रवर्तकं एतद्बलेन तद्बुधा सारासारविभेदतः प्राथमगानदंतत्वफलानिःसार्थमन्यतः निःसारकं च तदिदमपकारकमुच्य
च्यते निःस्तं तन्मलं चेकं शिवज्ञानादिविभेदतः ग्रस्ताकारोस्थितो तस्य रोगात्म्यान्निर्विभावनात् यथास्वविकृत्तोत्तद् तस्माद्दास्ति
चतुर्थकं तृतीयस्य क्रियायोग्यप्राकाशापादनात्मिका चतुर्थी सोमनाख्यास्यफाङ्केतानवदार्ढ्यनइति ॥ ग्रमीषां च चतुर्णां
त्वादिमानां सेवकानां चत्वारोन्येके फिथितो गुणलक्षणाः सेवकाइति तदपेक्षयामी ग्रपि सेव्याभवन्तीति तेच इत्यारात् भवो
दन् रतोभत्यषभोसत् इति ओस्यरोद्यपोत्यस्ते ह्राख्या इति एतदपेक्षयोक्तानि बलानि सेवकान्यपि सेव्यानि जातानीत्यमी
षां सेव्यसेवकत्वं जातं पश्चात्तु नान्यः कश्चिदपि सेवकोऽस्ति येनामीषामपि मुकदमत्वं सेव्यत्वं भवेदिति सेवकत्वमेवैषामिति
ध्येयं ॥ तथाग्रस्मवीराख्यस्यापि चकारिणा बलस्य सत्वेन मुकदमत्वे ग्रमीषां च सत्येन त्वादिमत्वेनैतस्याप्यपरेऽन्यः कश्चि(
न्मुकदमः नापि चैतदन्वन्यः सेवक इति सिद्धं । उक्तं भवद्भिरमी चत्वारः कोफिथितो गुणाः सेवन इति तत्र कथं कासावेतन्नतास्मु
वेषां सेवितिसमर्थ्येतां । ग्रमीषां ज्याजीभादीनां चतुर्णां स्वस्वक्रियानतावत्सिद्ध्यति यावदेषांक्ति यावत्वं नस्यात्स्पति साच(
क्रियानतावत्सेत्स्यति यावदीह्रा न स्यात् ग्रमीषां च बलानामीह्रैवाधः साचनामीभिस्तुतगुणे विनेति सिद्धेपि चतुर्णां से ५५
वकात्वे प्राधिक्यमीह्राया इति ह्रारतेनो स्पन यथोपयोगान तथान्यैरिति तथा चर्वापने नियमनह्रारतेनोपयोगोऽन्ये

त्तत्प्रयोगमात्रमिति । सूर्यगत ज्याजीव १ दाफिद्दयोः ४ प्रथमचतुर्थयोरिष्टाकारित्वं यथा प्राग्स्याकर्षणं चतुर्थस्यनिः
सारणं हरारतोपजीवनेनेतीष्टाहात्वं प्रसिद्धमेव तथा पंचत्वभयस्य त्वं पकस्यालादन्यत्र प्रापणं तच्चेहद्वयेन्यापि प्रसिद्धमेव ॥
एवमेवह्यानिमस्यापि प्रस्यचेष्टा इष्टालतभककारणात्वा तच्चेष्टालकारणं वर्गान्तरसर्गान्तरप्रापणं तभककारणं पाकस्या
दना पंतचांश्रियेन ततो गीफीकरणेन विनागाप्यस्य नानववारणेन विनाप्यर्थस्तस्य पार्थक्यं विनासंभवतीति तानि च
नेष्टो विनासिद्धेतोन्यत्रापीष्टोपयोग इति तस्य च हरारतोपयोग इतिष्टाजीमबलस्यापि तदुपयोगः । २ ॥ मासीकस्यनि
शम्पत्तौ यद्यपि चावष्टंभकत्वो नास्येष्टाबंधकत्वमेव तथापि तदीष्टाबंधकत्वमपि चावधारणीयं तदपोह्यावत्वमेव ताावि
नावष्टंभनस्य सर्वतोबंधनीकारणात्वस्यासिद्धेरित्यसावपि हरारतमपेक्षत इति हरारताधिवप्रत्युक्तं । अत्र विशेषः ज्याजी
भस्याकर्षकाबलस्य हरारतेनास्येन सह यभोसत रोद्वपसेवते तथा हि प्राप्त योस्तोरु एवायिरतोभतो स्नेहाधिक्यहात १
मेगशैथिल्यं तत्र च यदंगं तेन वलितं तद्भङ्गो हस्तोचित्येन जायते यतः स्नेहाधिक्यं शैथिल्यसम्पादकं शैथिल्यं चेहाप्रति
रोधि इतीष्टाकारिणोस्येन सह्याचरोद्वपणस्नेहशोषकेणाभाव्यं इतिज्याजीबबलस्य स्नेहाधिक्याकर्षस्य सेव्यस्येतदुभय
सेवकत्वं । दाफिद्दस्य चतुर्थस्य यभोसत भरोदत हरारतेन सह सेवक इति त्रितयसेवकतास्य तथा हि यभोसतोत्र सेवा
ज्याजीभवत् भरोदत सेवा च यथा मलानिः सारणाद्दाफि श्रेष्ठियेत्युक्तं सा च ननिष्पीडनेन विना निष्पीडितव वस्त्रसाराःसार
पृथक्कारणं भजते मच्चरतोभत शैत्यमपेक्षते तेनाडिसर्वथा मालिन्यापादनेन च तद्भेत्यं विना जायते इति सहतताद्व्यमा
लिन्यसम्पादकं भरोदत शैत्यमेव । मासीकस्यापि यभोसत भरोदत रोद्वपशैत्ये हरारतेन सेवकास्त्रयः भयोसतश्चाव

वी·
व·नि·
८४

दंभकत्वं समायातमेव धीरोदत्तस्य संहृतत्वापादनमात्रायातमेव शृंगारतत्स्नेहाकारित्वात्सहचार्येव धीरोदत्तस्य संहृतत्वापादनेन
स्थितिकारीति ह्रासोमस्यापि रेतोभव सेवाकारी शृंगारस्य सहचार्येव जीर्णतासंपादने चाश्रियायात तथैणोऽङ्गं तत्र नरतो भ
तेन विना स्नेहेन विनेति स्नेहस्य शृंगारतेनेन सह ह्रासोमसेवकत्वं इत्यं चैतत्तत्र विधिबलमध्ये विनाह्रासोमं स्नेहेनाकिंचिद
पेक्षत इति सिद्धम् ॥ अथ मत्रसयहः अमीषां सेवकानां चत्वारः सेवकाः परे उत्स्यशेत्यस्नेहरोद्यलक्षणाः स्वाञ
ग्रणपनः आद्यानां स्वामिने वेकामध्यगानां ऽन्त्ययोः अन्तगानां वत्रणीत परं सेवकता मता अन्ततश्चित्रहास्यस्वामीनतयामी
सेवकाः परे आद्यानां मध्यगानां च सेव्यसेवकताधितः प्रथमाकस्तेकादीनां स्वस्वसगोचरैरितः तत्रे हेवनिमित्तस्यात्से
नदेकम्दीरिता नचोऽस्य बलवत्त्वयमयास्माद्यवत्तयोः अन्यत्र स्वामिकारित्वसगादीहावलीयसी पाकवर्णनिसर्गे
स्वयाजरित्वक्रियामता सा चामादिस्वरूपेणानवेह्रास्यनिवर्तते क्रियाबंधकतानाम्नी यावद्दंभकगामता तत्र बंधक
नेवाह्राकथनाद्दियतेबुधैः क्रमादाकार्षकादीनां रोदस्य नष्टेत्यमेव च स्नेहस्य रोद्यशोत्स्ये च सेवका उत्स्यसंगताः तथाहि क
फदोक्षान्यगात्रस्तंभामयेपरं सत्वमीरोद्यं शोथिल्यरोधीह्रास्यमतिबाधकं सांहृत्यापादनाद्धेत्य रोद्यं तत्स्तंभकत्वतः उत्स्यमेद
विवायित्वाद्वितीयस्यापि सेवकाः चताश्रियाज्ञगयस्य जीर्णतापादनं विना ननत्वे होनतत्सोऽस्य सोऽन्तृतीयस्य सेवकाः सो
हृत्यकारणं शोत्यरोद्यं शोधकादेव च उत्स्यमोहाकारं चामी अयसारकसेवका इति ॥ ११ ॥ अथ हेवानीयबुलानुरू
पणाम् ॥ अमलत्व इति अमलत्वं निरूप्यते तवयोऽनन्तरं हेवानीयनपनदाक्ष्य बलंकिनामनदित्याह फोतिनहि ह्रीति ८४
नत अह्नानीतियतः परिभसात् विह्लगने कल्प इति हृदयदीलामितियावत् वज्रनः अत्र अथ मारायेन हृत्वाद्यैः वज्रनः

पन्कभाजि संकोचयति ह्येमाइ इति ह्युयं पतत् ह्युयं हृदयं तन्नाडीश्च लेतरवी ह्येलु रोस् लेह इति तदर्थं नरवी स्फुरवदानार्थं यल् रोऽस् इति
प्राणस्य भेल इति सहस्रसोमु इति वायोः पवनसहाय्येन प्राणस्य सुखं ददातीति वपुन: पकराज्यस इति हृीकरोति प्रभुहरत इति
भुवाशनानां अवारेत्येकवचनं प्रभुह्यरतेति बहुवचनं हुवानीयेति धमनुपाणां प्रवर्तिनां सूक्ष्माणां हृीकरणकारणं वपुन:
भिहातेन बलेन कारणभूतेन यकोनेति जायते ह्यरकतेल चेष्टा खोफ् इति त्रासस्य वपुनः गज्ञभु इति मन्त्योः सुखं वः सुखदायि
नी हेकलने यस्माद्देवोऽधिष्ठात इति । अत्र टीकाकृत् । नरवी ह्यरोस् इति प्राणस्फुरवदाने यदिदं तत् ज्यातिर्भिरोस् यदा प्राण

यम्बलु ह्येवानीयिन फहो प्रह्लनी पन्भिसातेल कल्म्ब वल्र शशायेन वपन्कभाजि ह्येमा लेतरवी फोलरोस भेल
नुसेम् वपक राज्पोल् प्रभुह्यरतेल्ल ह्युवानीयिन वभिस्य यकोन ह्यरकतेल खोफ् वलु गजभ् ।। अथो जैव चे'
तह्विकासयति हृदयं तन्नाडीश्च सङ्घाः संकोचयति वातेन श्वासेऽकर्षयति चान्तः सूक्ष्माणं द्रवयति येन जायते देहाऽत्रास
स्यमन्योश्च ।। १ ।। बाह्यपवनमाकर्षयति तदा सुखमस्य जायते इति तच्च जन्मच्छभनसेम् वाह्याकर्षणे देहमार्गेण क
फाणायनालेन रोमरोकप्रवेशेन च हृदयप्रवेशात् बाह्यवायोः तथा च पवनावकाशो खलु प्राणसंयमनेऽपि मुहूर्तपर्यन्तं जीव
त्येव एकद्वारनिरोधेऽप्यन्यद्वारविकासात् सलिलेप्सन स्तत्संयमेन जीवेत् अखिलद्वारनिरोधात् । अस्य चहेवानीयबलस्य
उपयोगोऽयं यदिदमत्रमविष्टं सर्वांगचेतन्यचेष्टावेति निरोधकाभावेऽकृते ननु स्वाधीनाद्दो सत्यापिचेतनत्वे चेष्टाविरहः जीव
दवस्थत्वं चानेनैव बलेन सत्यास्मिन् जीववदवस्थानमिति अस्य च बलस्य वाह्यनं प्राणः प्राणश्च स्वाभाविकोऽस्य यावच्चेदं बलन

बी॰ सिध्यति यावदेतेऽवक्रान्तिनफक्रमानीयं न सिध्यति एतच्च मातृजत्वेवर्ति सागबलं प्रथमसाह्वमने हृदये पुंडरीकेन सदृशं स्यादधोमुखे
व॰ति॰ जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि
५॰ उत्तममिति कथं तस्यायमाशयः चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः केशलोमनखाग्रान्तमलद्रवगुणैर्विनेति चरकमुनिव-
90 चनात् सकलं शरीरं यद्यपि चेतनास्थानमुक्तं तथापि तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति उक्तमेतद्बलं विना न फ-
स्मानीयबलेन न सिध्यतीति एतत्स्मान्मात्मामिति यथा तथैव तमभ्रबलं विना नैसर्गिकबलं विनैतदपि न सिध्यतीति तद्धि सर्वा-
परिवर्तीति मतममीषां प्रथमतात्पर्यः इदं तमभ्रबलं निसर्गबलं जीवनामेव नास्त्यपितु स्थावराणामपीति प्रथममसेनैव भा-
व्ये पश्चाच्चैतन्यमाणादिप्रवेशा इति तदाप्याहः अतएव कलिलघनावयवास्थित्वाग्रोमस्मृतिसंभवः क्रमशा इति ज्योतिष-
मतेनापि सप्तममासे नैसर्गिकबलस्फूर्तौ जातायां पश्चात्स्मृतिसंभवः चैतन्योदय इति व्यवस्थापितं परन्तु अष्टानां ऽष्टगाम-
सवा इति मासाक्रान्यमष्टानमष्टममासे इति व्यवस्थापितं ॥ भवति चात्र । पवनाकर्षणात्प्राणो नित्यं नासास्यरोमभिः नाडी-
द्वारानंदयते हृत्तु तृष्णानिवारणात् अतोऽत्र तत्तीति इच्छमाणरोधे ऽपि संयमी न ग्लानस्तु तद्रोधे सर्वद्वारनिरोधनात् नादिदं स्कन्द-
तस्मारेऽजस्रं तेगानि सर्वतः चेतनानां हृत्याख्यानि सज्जोधेस्तत्रनायतः जीवत्वं तदिदं प्राणः पञ्चमसोऽस्यमादिमं साधनं यत्समा-
पन्नास्वस्यं जीवति वर्तेयत् मासिकवर्तियत्प्राणबलं न त्वतसिध्यति विनैतदुभयं चैतत्तु च नैसर्गिकं विना चराचरगतेयस्मा-
देतन्नैसर्गिकं बलं चित्प्राणबलमेतस्मात्पश्चात्संभाव्यते किल अतएव चवैद्यानां मते मासि सप्तमे स्फुरत्तद्वषेशानोद्भवा-
मानवाः स्फुरन्तेऽष्टमिति । अत्रापि सिध्यति । उत्क्रान्तिहृवानीय उत्क्रान्तिनफक्रमानीयेत्यनयोः सत्त्वम् परन्त्वनेन्द्वकार्य अनयोः को ५॰

न्योविशेषयेति । यस्य शिथिलितांगस्यतदंगंजीवदपि यत्नेनस्पृश्यते नापियानीयते विशिष्टचैतन्यचेष्टे एवनस्तः तन्नायो
हि दाहकयोगेदाहोभवेत् न चासौदाह्यतइतिविशिष्टचैतन्याभावः चेष्टोत्थापकयोगेचेष्टावत्त्वंभवेत् नचदृश्यतइति वि
शिष्टेष्टाभावइति तत्सभयकैवल्यमेवांगशोषिस्पर्शाख्य ग्रामयेनजीवत्वविरहस्तथावस्थानात् परं ततनत्सापेक्षत्वमदिति
तदभावेकिंचित्कालास्थितावपि पर्यंततोगलनमिति । उद्भवतितवाश्रयेन वानयोः प्रकटमेवांतरं कदाचित् उद्भवतितभ
प्रतिरोहितंजायते उद्भवतिहेवानीयंचाशिष्यते नचतिरोधानेस्वरूपेणेतिकिंचित् नाश्रियतेतत्परे सोनिवकोपि उद्भव
तितभवस्य नासीयाख्यमवस्थानेतिरोधीयते अलीदाख्येचस्तोभ्रंशाभावे गार्जीयाख्येचांगसर्गवैपरीत्ये यदाचलवां
तोंम् [illegible] सर्गवैपरीत्य[illegible] दोषेण जायते तदा गार्जीयाख्यंतिरोधीयते । स्थूलोऽहमेवाहम् इत्यस्मभाषया इत्यंदमत्तमस्म
उक्तो हेवानीयबलावशेषेपि नप्रकाशानीयंतिरोधीयते कदाचित्तुतवप्रबलेतिरोधीयत इत्यतत्पोषकं एकस्यावस्थावे
व्यस्त्वन्यानिष्टन्निरिति यदपिचोच्यते शाकेनोक्तं मत्स्येगार्जीयाख्यं स्वकीयंबलमन्नजीर्णीकरणेस्तीति तदानेदंसं
भवति यद्गार्जीयाख्यंबलंतिरोभूयतइति अत्रसमाधानमिदं सत्यमिति तदंगस्यसर्गास्थितंस्यात् तदातथैवयदितस्वस
र्गादेवचलितं तदा तस्यापिचलने स्वयमेवजातमिति । उक्तंचास्माभिः । स्थूलोऽहमेवाहम् इति तथायदानेनांगेनेदंबलं
स्वीकृतं तदा नास्थितावपि तत्क्रियायाअभावइतिचोक्तं । तथाश्रुतमिदं भिक्षायकोन हस्तकेलब्धेफवत् गजभुइति
ज्ञासकोपोहृदयाधीनाविनिज्ञानं जानीमहेच । नप्रकाशानीयकार्याणीमानीति अत्रोच्यते यदाज्ञासाविर्भावस्तदामाणे

वी॰ तर्गच्छति यदा च कोपाद्विभीषणस्तदा बहिर्गच्छतीति तेन वांतं बहिर्गमनेन हृदयप्रवेशाज्जायते न मातङ्गस्येति ज्ञातं हृदयप्रवेशाविवि
ब॰ नि॰ ति ॥ इति हृदयानीयबलनिरूपणम् ॥ ॥ भवति चात्र । शोकशोकाद्यभावस्तु स्पर्शवेदनाद्यवेदनात् विस्मृत्याप्यवैशि
५१ ष्ट्याभावो वा स्फुटमीक्ष्यते किं विस्तारेणास्मिन् तो चापि सत्त्वं ग्रासनयोपगमात् बलमात्रं च न त्वाणबलायत्तमिति वेष्यते जीवा
91 द्ववलयोः साम्ये विशेषः समीक्ष्यते नैसर्गिकबलस्यापि ताभ्यां भेदः स्फुटो मतः कुल्यबलत्रयमिदं सेव्यं यद्वेदवित्तम से
ष्वसेवकभावेन गतानं त्वं समीक्ष्यते भावनाक्रियया वापि जातं नैसर्गिकं बलं विधीयते विशद्धं परिमात्रस्य सर्वदा जनकं
च राजो भावेन श्वेतं त्वी शुभ्रस्तारकं तद्गुण्यासंगमवेश्याने सूत्रावन्य शोधना स्वकीयं बलमंगेषु ज्ञरणेश्वनी निवादिनां सर्गीयस्थिनो

अथ मलनपुंसानीयत फयन् क्रमस्य प्रलाश्रूहरेकतेन वगुह्रेकतेन । ग्रथ्यमाणीयं चेल्लभते भागं वेदकाकारत्वेन ।

तदस्यैव श्रुतौ श्रुतिर्यथोक्ता ते ः ग्रासकोपाद्यवसरे प्राणस्यांतबहिर्गते ः ईर्ष्येयं हृदयस्यैव न प्राणस्येति मन्यतामिति ॥ ॥
अथ नपुंसानीयबलनिरूपणं ॥ अथ मलं प्रारभ्यते नपुंसानीयाख्यं बलं चेत् फलतः हि यत् लभते क्रमशः विभागं फलात्र
सीमायां ज्ञ...त्याह मुहूरेकतेन इत्येकः प्रकारः मुहूरेकतेन इति द्वितीयः प्रकारः तत्र मुहूरेकतेन इति स्वाभिमुख्येन लभ
कस्त्वेन यंता वेदकः इति यावत् मुहूरेकतेन इति इच्छादायीकारकः इति यावत् । अत्र विशेषः प्रकारः । ज्ञानी मे दं बलं मात्र
लेगानवेत्ति इच्छासंवेदने इत्येतदर्थो न इति अस्यमाणानोनेनबलेन य उपयोगो सौ प्रकटप्रकथ्य थाउः खदायिनः प्रतिकूल
वेदनीयात्मप्रादेशवलनं सुखदायिनोनुकूल वेदनीयाद्बलवणादेशवलनमाभिमुख्येन प्रवर्तनमीक्षाधीनमिति न उपयोगः ५१

प्रतिच्छणं वर्तनमेव यच्चैतदवेवमनिशं ज्ञानस्य कलवेदनं तच्चावैवेतिनश्यमयोगोपिमनिच्छणं वर्तनमरुति संविदयोगः । भवतिचात्र ।
अंतर्भूतं यदन्तःप्राह्यविदीह्यान्यं स्तलं ह्लादि अन्त्यं यज्ज्ञायते यदोत्तानेन न क्रियया पिच अनंतत्वेन तदिदं नाम ह्लयोर्यदत्र संधितः अहितेन्य
न्तर्मो ह्लताहत मादात्मेवत्त तदेतत्स्मरणं न च ह्लस्सर्वेविदुधा: एतज्जीवस्य जीवत्वं संसारित्वमथापिवा कर्माधिकारी पुरुषः
सचायं परिकीर्तितः पुरुषश्चेतनाक्षप्राप्ति किमाधिकृतोप्यसौ साक्षीविविविदुर्ज्ञेयो हृत्स्थो व्यक्तः सनातनः केवलचेतनाधा
तः सोचित्य इतिचित्यतो ग्रामिस्थानेस्व देतस्य व्यक्तिस्थाने कपालकं ग्रास्थानसदनं चैव शिरोन्यत्स्मरणं नामपदं इति । मकारो भये
विशदायितो विभजते ॥ ग्रंमलिति ग्रह्वेकत इत्येवप्रकारस्त्वेत फतह्लियत् लभते क्तरुभ विभागं पलातत्रपार्श्वे सेतिस्वोइति

ग्रंमल्त नफ्सानीयित फयन् क्तरुभ पला ग्रह्वेकातन् व ग्रह्वेकतन् ॥ अथप्राणीयं चेहलभते विभागं वेदकत्वेन कारक
त्वेन च ॥ १ ॥ ग्रंमह्ल ग्रह्वेकत फयन् क्तरुभ पला साह्लवो फेल भानेल । अथोवदकं चेहलभते भागं तत्रयथोक्तं
गमेव ॥ २ ॥ ग्रम्मह्लनी फेल् जाहर फहीम पल सम्भवल् भसरवल् पात वलजोक वल्लस्त ॥ तत्रव्यक्तं यन्ना
निश्चनिह्नप्राणजिह्वात्वगाख्यानि ॥ ३ ॥
नत् फेरत्यंतरे जाहर इतिप्रकटं पलेतितत्रपार्श्वे हृवोनत् फेल् अंतरे भाते
लगमंव्यवह्नितमितियावत् । अत्रटीकाह्नात् ह्लवोरत्यसीत्यर्थः अत्रग्रह्वेकतेत्यत्रास्माकमित्यर्थः यश्चैतनतादायीसोनेनाभि
मेतः जानीत ग्रहेकी अग्रसोद्विधा ग्रहेकीकोलीयात ग्रहेकीज्योजीयात् तत्राद्यस्य नाम ग्रहेकी अकलीत्यपि वदंति परंत्वेतत्तनफ
सिनानिकेति ग्रहिसह्नितो नफ्सस् योवुद्ध्यासारासारविभागकर्ता यस्तत्वेन मनुष्यशरीरिणां पश्वादिभ्यो व्यतिरेकः तथाचास्य स्व
रूपगुणा अनठल्विदं यत्र स्वेयान कदापि लगति प्रपाचभौतिकत्वादाकाररहितः केनाचिदप्यसंबंधात्केवलः कदाचिदपि नखंड ।

वी॰ ह्राव॰ ५२ शोभवतीति विशद्वः स्वयंप्रकाशः प्रकाशकश्चेन्द्रियादीनां इन्द्रियाद्यधीनतत्वाद्यात्मनः सूक्ष्मः इन्द्रियद्वारा सर्वेष्वपि ह्रावकर्ता शरी
रनाशेऽप्यस्य न नाशः तथा चाम्नातं न जायते म्रियते वा कदाचिदित्यादि नवज्यकेशोनिदग्धं लनेषोतिनिर्लोपः भवतीति श्रुत्याभिप्रायः केवलइ
तियावत् असौ च मुहूर्तकी सर्वलब्धा सर्वकर्ता वेत्युक्तं मुहूर्तकी कोहृदयादिति अस्मादन्योऽमुहूर्तकी ज्योज्ञेयादिति असौ च मुहूर्तकोहि
मीत्यपि असावेवेह्राभिप्रेतः प्रथमस्तवैषैवेऽक्रमपंचितमिति नेह्रवितायते द्वितीयस्त्वद्वितातथा च कथ्यते प्रमलइति । ज्ञा
ह्नीवेति तत्कथ्यते यत् दिमाह्रान्मात्ल्लोगान्नाहिर्मूलामिति । भवतिचतावदत्र ॥ वेदकं च बलं द्वेधा सर्वासर्वगतत्वेनः तत्राः
द्यधीगतेर्वान्यद्धास्तमात्तान्नगोह्रयं यत्कपालबहिर्भूतेन अक्रामितिकथ्यते श्रवणादिबलस्थानेनतानीमानीन्द्रियाणि ।
अत्र विवरणकारः उक्तं सूत्रकारेण सो वित्यामयाप्युनः प्रत्येकमेतानितस्य कस्यापि ह्रापयाविस्तरेणोच्यते जानीतह्रवासि
ज्ञाह्रीवास्यवेदनानीमानि चरा श्रोनतायेनवीतो सचारयंति नचरा इत्यर्थः तत्र ह्रवासीतिबहुवचनं यदेकवचनं ह्रासेति तत्वंच
नामकिमित्याह यत्किंचिद्बलमास्ति यदधीनासाक्रिया यथाश्रुतिक्रियाश्रवणाधीनेति यदधीनाक्रियासोश्रुतिरित्यर्थः ।
तत्र वह्रासीतिबहुवचनं यदेकवचनं ह्रासेति तत्वं च नामकिमित्याह तात्किंचिद्बलमास्ति यदधीनासाक्रिया यथाश्रुतिक्रिया
श्रवणाधीनेति यदधीनाक्रियासोश्रुतिरित्यर्थः एवमन्येष्वपि बोध्यं जानीमच यदिदं पंचकमर्थाल्लब्धं मूलात्रदिदं मतं सत्य ।
मकदेव अत्रादिपानिकेचित् अष्टाविशानितथाहि ऊवातिलंसीति यद्बलस्यार्थेनाख्यं चक्षुरन्तर्धत्यष्टौ तत्रैकमिदं शुक्लमिदं शी
तमित्यंतरवादि १ द्वितीयं स्निग्धमिदं वृत्तमिदमित्यंतरवादि २ तृतीयं मृद्विदं कठोरमिदमित्यंतरवादि ३ चतुर्थं श्लेष्णा ।
मिदं कर्कशमित्यंतरवादि ४ अत्रान्तरवेदान्यत्राज्ञाकारीत्यपि माहः केचिदन्यदप्युभयमत्रार्पयति लघ्विदं गुर्विदमित्यंतरा । ५२

त्रादायिपंचमं । अंतर्वानासायोनि श्रोत्रं चत्वारात्र कृतः प्रालोहोथः प्रश्नोच्यते घ्राणीघ्राणमयमाप्य लेशः यत्र संस्कारतं शीतं स्पर्शोदतं
चवेदयते तेन प्रतिहृंहिना भाव्यमिति एवमन्येष्वपि पर्यालोच्यमाणेष्वभिव्यक्तयतः कार्स्न्यं चेत्यविरोधीत्यत्रापि वेदयितृत्वाभिमेदनमा
त्रमिति एवमन्येष्वपि विद्यानां परस्परप्रतियोगित्वान्नमपरात्मकस्य स्वगंधादीनामिति तदत्र सारेण वेदयितृत्वस्वीकारे बला
नामानन्त्यमिति कथमक्षाणि इति नियमः इत्थं चाहंकवादिभिः स्वनियततासिद्धये यदानन्त्यमतं एवेष्टं तेन स्वमतं च स्थापितं यथाव
तन्मतं एवैतेन एवं तत्स्वीकारणं तदहिंसात्रमयात्रे एतत्पराईति स्थितमिदं बाह्यानि बलानि पंचेति ॥ भवति चात्र ॥ बाह्या
नमाश्रितस्यास्य भोक्तृतीनयेति यत् नान्यांतराश्च रागेयावोत्रमायानवेयसे चात्र विश्राम्यत्वचः केचिदणावित्यपि मेनिरे
उत्साहित्वंच शून्यत्वं हिङ्गात्तत्त्यतिहृहृदयेनात् पंचाधिकं तथाकेचिद्विलक्षणं एवं तु ग्रासनात् पंचैवेतिमतं सत्य कार्यकारणपंच
कात् उत्साहित्वयोर्मध्यवर्त्यस्तु सर्वदा प्रतिहृहृहाधिक्यं कार्याचमसंगतः तथाचकृतसमत्वेदं यच्छुते नैवि
शेषभाक् तदाधिक्यं कथं वा नु भानोहृदमपरत्र च इत्थमानत्यसम्पातेपंचेति नियमः शुभ इति ॥ तत्र पंचैवमानि मयोपयोगा
र्थं पंचमभावेषु विविक्तो निरूप्यते । तत्र प्रथमा विधा समर्थितेन तेन ख्यानि यत्रा स्वर्णितत्रासां किं चिह्नं समर्थितं स्वयं तत्र ।
पदि हि कार्यान्तस्मेणि यासौ महत्ताकर्णविवरेनास्य तल्लाभे चात्रमानमिदं यदा एवं स्वर्णान्नं केशन्यात्मकोवा शब्द उच्चरि
तः कर्णविवराभिमुखमस्तत्र पवनात्र श्लेषेण तद्विवरद्वारेण नावेदयति तदेवानुमीयते इति । शब्दस्यात्र सोत्र नाम किं
चिह्नं लक्षणमिति यावत् यत्र स्पर्शने तन्नाणपवनगतागतिकन्येयासौ पवनात्मसहिताहृतयोः पृथग्वर्तिनोः कृत्स्नसंगात्यति इयंच
संगतित्रयोन्यस्य व्यतिलक्षणं कोतत इति कथ्यते इयंच संयोगात् कृत्स्नतिर्यानैयायिके सत्ता प्रथवा कृत्स्नविभक्तयोत्पद्यते

वी॰ वेगाद्गलोभयवत्‌ इयंचान्योन्यविभक्तिज्ञातिः कल्लेह निकण्ये प्रत्वोभयवद्दृग्ग्रहणेकोमलत्वमुखवक्ष्येदार्थं यदाखल्वस्य संगति
श्राव॰ स्येद्विभक्तिर्वेवस्तुगतानाकियागतानामनदासोत शह्नोत्तात्पर्यमिति इन्द्ध्यग्रहणप्रभयोर्विशेषणं अत्रच सम्प्रभेदिसग्न स्यकोन्भेदिस
१४ कोन्वस्वयमायातीति नविशेषणपदैरभिहितमितिध्येयं तत्रसमेतिहृदाख्या स्यकोन्इति विनास्थितारव्या तथाच यावदेतोस्थि
तिमध्ये चेहानास्ति तावत्त्तोत्र उत्पत्तिर्नस्यात्‌ गतागतेखल्वारोहावरोहमध्यवर्तिनी स्थितिरवरूपेभाविनीति स्यकोन्का
94 ख्याने यद्वेदं पवनसम्मर्देन ध्वन्यात्मकवर्णात्मकशब्दस्य श्रवणद्वारेण तथैवश्रवणेनत्रनादिक्षेत्रनिमित्तमितिचध्येयं अस्स
द्धृशुल्लंघिनी खल्वियंगतिरिति परंत्वियदस्माभिरत्रविवेच्यं पवनसंज्ञाख्येनकर्णपाहिकायोगाद्भ्रमाभिरिति प्रसिद्धाचैय
मेकावार्ता कर्णेन श्रवणमिति नत्वियथानेन खल्वश्रूयते मथमानवकाक्तिः श्रीभोमिनालयदिकर्णोनिधीयते तत्कखेकश्चि
द्घावेवाक्तिं सप्रवत्ता श्रूणोतीति जानीमहे पवनानुकूल्यंनिमित्तमिति द्वितीयोस्तत्कस्योचित्पतित्ताया इष्टायोपस्था
त्तणादिक्षवधानेनशद्धः श्रूयतेतत्रापि पवनानयनमेवनिमित्तं इवत्तमकालेशद्धाश्रवणादिति तृतीयापिप्रकटैवेयं
शाद्धउत्थितेपि सर्वत्रश्चोदरावकाशेविकासितेपिकस्यचित्श्रवणेनकस्यचिदितिच पवनानुकूल्यमेवनिमित्तमिति ।
जानीत प्रस्यसमस्थानयवत्तेभ्यो महत्त्वमिति तथाच्यवहारोप्यस्यमहत्त्वंजानबधिरस्य खल्वश्रुत्पत्तिभावादन्येन्द्रियकैवल्यं
सर्वेवाचश्रवणत्वस्तोरेवपरमार्थगतिः सावेतस्योवासावशद्धाइति चेतद्विकल्पउभयभ्रष्टः प्रसिद्धंचजातबधिरोगागापिजा
यतइति महत्त्वमवेत्यादावेतत्समर्थनं ॥ इतिसंमाप्तंश्रवणेन्द्रियनिरूपणं ॥ १ ॥ भवतिचात्र । तत्राद्यश्रवण
ख्यातद्गलयत्रापितवतत्‌ अहमहङ्खेनत्रपाहिकेतिचयावने तत्रवर्णात्मकोध्वन्यात्मकोवाशद्धउक्तः वायुानुकूल्यमा । १४

साधनाद्दिगाद्यानि संविदं संगतिदा विभक्तिवादाद्ध्येनानन्यैतिच्छया गतागतलासेयं संवित्त्रयमधीयतां विधाने श्रोत्रयोर्नी
मनशब्दः स्मृयतेयतः अस्ति श्रोत्रं वतवांशोहंनाल्लोवाश्वानुस्तालविक्ता लनिष्टस्य अस्यातेनशाह्मस्याश्रवणाद्भुवं अस्त्यत्रपवनोद्दिष्टः
सर्वतोऽनाष्टयोदयात् पहिकाधर्निकोध्ययैन्यतो माहात्म्यदर्शनात् अत्यागात्प्रथमं मोक्षो बलमेतन्मनीषिभिः तथाचज्ञा
तिबोधिरोक्तन्यत्नित्यादवाप्तासन अन्यांक्रियांकरोत्येषनाम्यासीत्तामिकारणं परमार्थगतिश्चैतदधीनातदसंगतेः कर्मत्वप
णमात्रेणानुगतेस्यकिंफलं इति ॥ अथभमरात्र्यहाङ्गिनूपणम् ॥ उपयोगायद्वितीयः अवतिभसेष्टरबले इदंच।
बलंतेन समर्पितं नासास्थूलवतिमात्रलिंगोपयातपहिकोभयमथसंधौ यथातदाम्हातिः नच्चतकातिमोसेभीतिख्या
तंसंधिरूपं ग्रस्तभतेन सोज्यवद्दतेन नत्र ग्रस्तभतेन इति पहिकोभयाख्या सोज्यवपातेन इति ग्रन्तारिज्ञाता ग्रन्तारिज्ञा।
पहिके भयंतत्रवायंग्रंथिः मकटीभूतः तस्यचबलस्यसंगोथ इज्ञावत्लाभः अल्पवान् वर्णानां अज्यास् मकाशानां अप्रका
लघ्याकृतीनां तत्रामीषां लोन् जोवशोकाल इत्येकवचनं इदंचबलंपहिकोभये । जानीत अज्ञगोरि मोकदामि दिमाच अज्ञ
इतिसकाशात् गोः इति निम्नताया मोकदामिदिमाच मात्तालिंगाग्रिममाघात् बालातः किंचिन्मरितनदेशात् अज्ञ इति
सकाशात् फजोनी ग्रधिकतायाः हचुकाग्राभायामसाभेति सहशीफलमतोल् सदयस्त्व हचुकाग्रे तत्रैव शोभदातालोक
दारद्शेज्ञाणं भदातत्पतालोक्त अधीन दारद् अस्ति तथैवज्ञाणं स्वसंवेधरत्नतीति ध्रुग्रसध रोस्त ग्रंथ इत्थं ग्रसध्पहिकयोः
रोस्त ग्रंथ जाते यांकि अज्ञ यसीन दीगद्अज्ञ यसाद् यसीनसत्वं यसाद्भ्रमसत्वं रोस्त च्म्र इति पारसेकभाषया सज्याखभे
तिभाषया तत्रसंख्या वामेनगतः प्रसव्यादक्षिणेन नासां प्राप्तेचतयोः संधिः भ्रूमध्य इति यावत् यथा खतिमोलैभी तथाः

वी॰ नयोराकृतिः तथा च वदन्तिमौलैभी च्चलेषाइतिभाष्यया यत्रानयोः संधिस्तत्रालोकमंदिरमिति तदुक्तिनोइति
ने॰ल॰ प्रतस्थाति द्वयमेकं यकागपत्यस्यति यदिकर्थंचनकान्तादिकमत्तोः स्यात् तदा तद्बलस्यापि भगादिनकवस्तु द्विधा
५४ भाति प्रतस्यकस्यचिन्केकारस्यापि द्विधकंवस्तुभाति प्रकवल्लइति केकराख्यो लोचुरुते भेगाइतिभाष्यया शोरुइतिकाश्मीराः
94 नेत्रवक्रतयालोकस्यापि भगाइतियावत् प्रवृत्ततानामरीतायो किमीयोसावालोकः कोदृशश्चासौ वस्तुरूपं दृष्टान्तातिन च को
दृशो यदितत्रोदाम किंनदहतीति जलाग्नोस्तु विरोधाज्जलेनतमापनादिति नचैतस्य विमर्दसहत्वाद्विस्तरभयात्त्वात्रावितन्यते
इति । अत्र केचिद्वदंति श्यामकाष्ठोनेत्राभ्यो बहिर्निर्यातीति केचिच्च प्रवनेन वासस्य स्याकृतिः तत्र लब्धासौ नेत्रं विवरं मविा
शतीति केचित्तु नवरत्वाकृतिरत्नमिति विंबमितियावत् अत्र प्रविशतीति भजीति इदंच नियतिस्थितिमानेति विस्तरोभवेदि
ति विरम्यते ॥ भवति चात्र । नासामूलात्कपालान्तं यदिहिको भयसंधिगं वर्णोत्कृतिमकाशमितिकरेदृग्बलमीरितम्
कपालाग्रिमपार्श्वस्यानिम्नतायां च चाग्रकं यत्र च ज्ञाणसंबंधसंबंधं यदिहिकोभयं सत्यासत्यगमेतस्य ग्रंथिरालोकमंदिरं तदृ
गादिग्गालोकेयगमद्योतकारकं प्रवृत्तं वक्रादिदोषणंतत्कौटिल्यंद्विधागतिः यया च केकरस्यकोस्यमदृग्द्वधंकाविः परं
द्योतः किमीयः कोदृक्काकगतिः कस्येति वादिनो मतं चात्र प्रयोगित्वा ग्रंथोक्तविस्तरभयात् । इति दृग्बलनिरूपणम् ॥
इति भस्वरनिरूपणं ॥ अथ शमुज्ञाणां क्रमप्राप्तं तृतीयोपयोगनिरूपणं तत्रापि बलमत्र समोपितं तेनाऽधिकयदृये गेद्धमभयेये
ये शमो नासो भयमूलजाते ह्यचुकाग्रनिभे येद्धद्रुके भागापि चोपलत्तणार्थं तदंतिकास्थित्वार्थं कथ्यते तदंतरार्पितमिदं प्रस्पव
लस्यमर्गोयं यत्रियत्रासया स्मरभ्रमरभिगंधंजिघ्नतीति । अत्रापि वैयाविचिकित्संते तत्रानेवादिनोत्रास्थितोः इत्यम ज्ञाणाय ५४

नविज्ञायते पवनोसौनङ्गसर्गे शृणातीति अन्यच्च येनदंतिकमानीयासावादत्र इति केचित्तु गंधवस्तुनो लेशमात्रं पवन आदायेन
दंतिकमानीयासौ जिघ्रतीति अत्रापि च वल्लस्यानेनशाकेतिनामधेयं अत्र च वक्तव्यमिदं यदि नद्ग लेशमानाजिघ्रतीति मतं तदा
तस्य वस्तुनो हानिर्भवेत् न चाव वयक्कस्तूरीहिङ्गाम्रभाण्डे सर्वथाप्यपरीहाणमकाशुनं चापिरकालमपि तस्य नो तोपलब्धेति हानिश्च
योपलभ्यते मत्रपवनर्बंधस्तदा हानिर्मात्र दृश्यते यदा पवन आयाति तेन संगच्छतेइति नाहि रोधमरिचादिस्यापनया पवनेन स
हसंगत्या छ्ययतीति ॥ अत्र प्रमाणगम पमाभिर्फलगल्दीनिराज्ञी सत्यमिदं मतद्वयं अत्राप्येकः प्रकारोऽपरत्र द्वितीयर
ति । केचित्त्ववदंति मद्गत्वेवतत्र स्वयं स्वगुणमर्पयतीति इदं वयमनेनैव विरलमिति दवेयः स्फुलिकागुननाममात्रे।
ण प्रयाति चेद्गन्धिकाश्चित् अथ लीनोन् तत्सद्दृशोवाकश्चित् अमीषां कोरणा फलकानां स्कंदानां पवनाद्यभावेऽपि लेशाय
थक्करणाभावेऽपि कस्तूरवत् गंधोऽपि तत्रास्तीति समापतितं गंधो नाम सौ नाट्टक्किंचिन्नेन नियत्रोन्यादिनं विद्यथा नाभावेया
वत् घ्राणस्वभावः क्षाणे करोतीति मयाकेतिनदा घ्राणावकाशनाम अत्र समाधीयते आस्तां तावदत्र गंधोऽस्तीति यथा भवद्भिरु
क्तं तथानेन गंधेनाद्कानेन भूतेन भाव्यमिति किं केवलेसैरमराद्रे केवल्या नास्ति सत्रादिने च चास्तीति यदा केवलेनास्ति न
दा सत्रादित्वेऽपि भवेत्तत्ररकाभूद्गति प्राप्त मतेन चात्राविवादः स्फुटमेवेति तदभावेनैतन्मतं तत्र दृश्यते इति अरकाभूवत्स्वभा
वबलं घ्राणाभिधप्तनः संगीत्यश्यात्यातस्यास्ति स्वरभीनराधीयतं तद्वत्सर्गमादाय वायानो सांत्तमामते उत्सर्गादन्तमेत
स्यापि घिनेपरिकीर्तितं तत्त्वशाग्रहणे केचिद्भयं च व्यवस्थिया अन्येन तत्त्वगुणसात्त्वाद्धर्मये दिनकेनच अथ प्रहहेहान्यद्दृष्टे
गाधे यत्कसद्रहरनः तृतीयं द्रतो गंधग्रहणेनैव बाधितं अत्राऽयं वनाः केचित्तु गंधेभ्यगंधदर्शनात्तु स्वयं किंचिदसौ घ्राणं ।

वी॰ ह्रा॰जि॰ ५५

स्वाद्यांतेऽकस्मादिति कैवल्येदर्शनाभावात्संगतेश्चाप्यसंभवात् स्वयंसत्त्वाख्यनोलिङ्गागुणात्ययएवसः अचिन्त्योवल्लसंगो
ह्निसगोन्तरमसौमतः यवनानांगुणोऽभ्रूमेरितिशास्त्रमतेमतोमिति ॥ इतिस्वाम्यनिरूपणं ॥ घ्राणबलमित्यर्थः ॥ ॥
अथचतुर्थेजीकरसनाख्यनिरूपणम् ॥ अस्यापयोगार्थं फायूदेति एतद्दलसंज्ञानया पट्टिकया यासौजिह्वायांप्रस्तताव
तेते तस्यापवासौसंयोगायदास्वादनाभिनयरंत तत्राप्यपेक्षा लग्नाभस्यतस्यकस्यापिस्नेहस्य सचलश्नमिगोदर्दीप्रस्ततोयोसौ
९५ जिह्वामूलोक्तमांसयंथिरितियावत् तस्यचनाममोलीदोल लग्नाभेति मोलीदेत्यादकोलग्नाभेति तस्यास्निग्धरसस्य एत
त्रिमितंचास्वादहेतुं एवमेतत् आस्वाद्यवस्तुसास्वादलेशा अनेनसंगत्यजिह्वापट्टिकायामास्वादयतीति यद्यसौएवम्लतदास्व
दनेस्नेहः सौकर्यकारणेनग्रन्थनिमित्तमिति द्वितीयमितिन् असौयदास्वाद्यसंगमात्रमादत्तेनअनलेशानिति तदास्वादनामि
ति यद्येवंतदास्नेहरूपएववदयिता यतोनेनस्वाद्यवस्तुसंगोदानेनास्वादोविस्मितइतितायतेनेनास्मद्वस्तुनोगुणसंगमादाय
त्रायितं इहगुणसंगमिदमिति प्रकारद्वयेबलास्वाद्येविनानान्यः कश्चिदस्तितृतीयः यथानेत्रयोस्तृतीयापेक्षात्तृतीय
स्तुप्रकाशः इहतुतत्स्वभावात्स्वादत्रोतद्गुणसंगेवोभयथापिद्वयापेक्षते । अत्रचास्वादोपलब्धौतृतीयोपिप्रमाणार्थं यदनेन
स्नेहेनस्वसंगेस्यनभाव्यमिति यथानान्येनास्वाद्येनास्यसाङ्कर्यंजातोभवेदिति तच्चशारीरबाह्यभेदेनद्विधा तत्रशान्तिरसप्र
राहादिपित्तादिवात्संनिकाम्लादि तथाचापित्तादिकंसात्त्विकमपितिक्तमुपलभ्यतेइति पित्तंचतिक्तं तत्सक्तावस्थास्वाद्य
मपितिक्तमेवोपलभ्यते इत्यबाह्येष्वपिवोध्यं ॥ इतिजीकानिरूपणं ॥ अत्रान्तरश्लोकाः । पट्टिकायास्तिजिह्वायांप्रस्त
तासक्रमेनया आस्वादकाद्दलयन्त्रंजिह्वाख्यंस्नेहसंगते अस्तिम्लैलरसत्तायोमांसखंडोतदाकारः तत्रोर्मिरसज्ञानंगुण ५५

गंवापिलेशागं देनमूलोदकगतेरसज्ञानेविज्ञेयाः प्रासग्रहणतोनान्याकोटिरचेतिनिश्चितं शक्तिरूपग्रहेव्याप्तिरनीयाद्योतल
क्षणा प्राप्यग्रहेऽपिपवनाग्नेरूक्षस्पर्शतलक्षणा दोषैरांतरबासेन्द्रोदग्रहः स्वेद्वयप्रवर्तनत् तत्तत्सर्गमसोऽधस्त्रेनान्यथेतिविनिश्चयः
इतिजिह्वाबलम् ॥ ५ ॥ अथलंसाव्यत्वाङ्गिहृयणं ॥ अस्योपयोगोयं कास्दोति एतच्छेदनबलमिदं यदायिनेनापि
क्षायिमांस एताभ्यांविनापि विधानभूतस्तूलमत्वक्त्व तत्सर्गोयं यदोस्यादिस्वरूपकायिनवस्तुचेतनेति यथाचेतद्रूपलंभः
स्पृष्यवस्तुसर्गोयंकोभूत्वा स्पर्शनेन्द्रियान्तिकंगत्वा तदादद्नेइति यथाचेदसर्पकादायकान्तं तथामयोऽक्तमेवभूमी यभोस
त निरूपणेइतिभूयइत्याग्रस्पते ह्रागतभरोदत इत्यभोक्ताश्रूलो इतोभत् यभोमत इत्यभो मानफश्रूलो अथकिञ्चिद्गृह
काविति इतोभत यभोसतइति होग्रह्मकाउक्तो इतिकथमिष्टापकाविनष्टक्तोतदप्युक्तमेव । अस्यबलस्यात्रशरीरकउपयो
गइतिवार्ता प्रकटेव यथानेनवास्य जंतोरेत्वाति तथाह्रियेयंत्वगसो अनन्तप्रदंबाह्यप्रदांचप्रातेनेतचक्षेत्तनास्यात्वचोबल
मिदंविनश्यतिइतितदर्थेनेनसर्ववेधेन मांसेपितच्चलमर्पितं यतत्वचिविश्लथायामपि सत्यांतद्बलमत्रस्थित्वा स्वकार्यंकु
र्यादिति यतोस्यजंतोः प्रतित्वगामनेनबलेनोपयोगइतितदवशेषेसाध्यंस्यात् बहूनांचांतराणामंगानांनिश्चेतनत्वम्
एतस्मिन्बलरूपयोगस्यवर्तितनेदं यतं यदियत्तोधात्त्वत्रिस्थानस्यचेतनत्वंस्यात् तदास्यसदैवजृंभत्वंस्यात् यतोमीधा
तवः केचिन्नीरूपाः काचित्कटवः केचित्तुतिक्ताः अनेनद्व्यकारेणाधात्त्वप्रसरणस्थानानां शीघ्रहृच्छ्क्यादीनामपियेधातवः
तेत्वगाद्याः यदिचेतनत्वममीषांस्यात् तदापिसदैवजृंभत्वंस्यादिति निश्चेतनत्वममीषां एवंकफाशयस्यापि सदैवचेष्टाशी
लस्यानिश्चेतनत्वभवेत यदिचनस्यचेतनत्वंस्यात् तदास्यातीवरात्रिन्दिनंचलनशीलस्यश्रमःस्यात् एतत्वेतद्यरिवर्तमा।

वी०
हार०
५६

96

नानांविधानांभूतानांज्ञानानांचेतनत्वं यतोयदिकाचिदापत्समापतेत्तदेमानि चेतनानि नवप्रबलंनैसर्गिकबलंप्रबोधयंतियेन।
तत्तुलनत्पनीकारायोग्यत्वंजायतइति अस्थीनिचेतनशरीरवातस्थूनि चेष्टावत्प्रभूतानि यदिचेतनानिस्युस्तदासौजंतुः सदैव
यानेनापायंस्यात् गमनागमनादौप्रेक्षणादिनोज्जृंभनादौ भारासहनादिनावेदनादौसंतनयाचेति ज्ञानीतव हवासिजाह्री
रीबाह्येंद्रियाणि स्वत्वेन भातीनि सोऽकाणि हवासिभातीनीयानां श्रोत्रेंद्रियाणांदिनोज्जृंभनादौ भारासहचराःप्रभासमेंगिता
ख्यावेदकत्वात् घातोवहत्वात् ॥ इतिहवासिजाह्रीदनिरूपणं ॥ अत्रानंतरश्लोकाः । त्वचिकृत्वापिमांसेषुपिथानेष्वांतरे
ष्वपि गोस्पादिगुणविज्ञेयत्वंतुलस्पर्शनाभिधं अनंतरात्नाजंतोर्यदमोबाह्यांतरापदो पात्रेत्वग्ज्ञाने विज्ञायोस्या मांसेष्वपि
तेबलं प्रतिलक्षणवदस्तीह जंतोरर्थोभनेतिसः मांसेष्वपितवान्सारंस्वैरलाविचलक्षणः अंगानामानरूपाणांचबहूनांजाग्र
मतिहि उपयोगवशेनैषास्यामीषांतथैविनी तथाहियकृदादीनांथात्यस्मादिसंगिनां तेद्राणादियोगेरुः विलंब्रम्मा
यामोऽत्तन्नस्थितिः परंत्वेतन्निधानानांविलयादापत्समागमे नैसर्गिकबलोऽद्यायान्त्वास्थ्यभवेनिर्दोष्टतां अस्थ्नाचवास्त्वभूतानां
चेतन्येनोऽत्रवेदना भवेदितिचैतन्यथांकृताजाग्रस्थितिःपरं ॥ इतिबाह्येंद्रियनिरूपणं ॥ अथांतरेंद्रियनिरूपणम् ॥ ॥
पलेति अंगेत्यारंभे अत्रलनोयानि फेलअंतरेभातीन् गुमानि इंद्रियाणि फयीनहितानि अत्रहिसेलमोश्तरकवलप्रनः
खयालवलप्रनः मतोसरफवलप्रनः वहमवलप्रनः ह्राफेजइतिपंचांतराणि ॥ १ ॥ अमलइति अमलनिरूप्यतेहि
सेल्मोश्तरक पतदाख्यमांतरेंद्रियं फहीचेत्रंहि अत्रलतीयत पत्रइतदभिज्ञखमाज्ञवंति पलेइत्यभिज्ञस्वंहोतिनिसय।जय
मायेल। सोरील महसोमात ज्मायोल इतिसवाणिसोरील इत्याकाराः मोऽत्र सोमइतिहवासिजाहीरइ दृष्टानानिबाह्ये ५६

न्द्रियग्रहीनानि श्रवणदर्शनाद्याकारोपलंभनानि यदभिन्नत्वेनानुवंति तदिदं ह्रिसेल् मोञ्जरकोति सिद्धमिदं अनेनैतानि संबद्धानी
ति श्रृणुत इदानीं कथमदो वर्तते ऊर्चच किंचेदमिति अस्माकं दृष्टेन पतत् इदंच लक्षणं दृष्टेन चतत्र ज्ञाणस्याभिन्नत्वे एवंज्ञा
णाज्ज्ञातस्य नचलक्षणं इत्येव सर्वेषां स्वस्वाभिन्नत्वे परस्परं नानाभिन्नत्वेच यत्रामोघा सर्वेषां सामस्त्येनाभिन्नत्वे नेनकेनचिज्ज्ञा (
त्वमेवेति यदिद्रूपं भूत नप्रकाशिनाति कस्येदं रूपं तथैनेतत् नात्माख्याहिन मूर्तिगुणग्राहकं ततएव लक्षयमपिन मूर्तेर्मूर्तिमवच
मूर्तिर्हृत्याति नचबाह्येन्द्रियस्य कस्यचित् स्वस्वाक्रियानियतत्वाज्ज्ञेषां इतिविदितमिदं संपन्नं नप्रकाशानातिकबाह्येन्द्रियाभि
न्नेनात्किंचिदस्तीति तदिदं ह्रिसेमोञ्जरक ह्रिसेमिचैतन्यं मोञ्जरक इति बाह्यान्तरसाधारणं । अस्यचैनपण्णोयं यदस्याभिन्नत्वे
ग्राह्येण भाव्यं यथाबाह्येन्द्रियाणां यतोयत् ज्ञेयातिमादसेयत्वेवस्वज्ञानस्य यदिदंयथा दृश्यते मयाहृद् यदिवाभीतज्ज्ञ्यतेतएव
योल् इति ॥ अत्रानंतरश्लोकाः । दृश्यते स्यादिसंदृष्टेन ज्ञाणादेर्भिन्नता स्वस्वाभिन्नत्वमेतेषां परत्रानवबोधता सर्वस्यामस्त्य
विज्ञनभाव्यंकेनचिदत्र मूर्तत्वाद्विषयाणांच नधीरत्रोपलभ्यते मूर्तेन गृह्यते मूर्तमित्येनियमधारणात् साधारणबलेसिद्धं
परोक्षाध्यक्षगोचरं ॥ २ ॥ पलामाज्ञोवफेल् भानीन् । अमहृनी फेल्भानीन् फायो ग्रलह्रिसेल् मोञ्जरकवल
ल्याल्वल् मनोसरेफ वल्वहस् वल्हापेज् । अथोयानि उमानिनान्यपि पंचाविशेषविषयाणांवित्तदृतिल्हा (
मिचिंतामेधाव्यानि ॥ १ ॥ अमल् ह्रिसेल् मोञ्जरक फल्भी अहृनी पत्रहे पलैह्वा जयमोयेल् सोरील् मतसोसति
अथाद्यं सर्वसाधारणं संविद्धलं नयदभिन्नत्वे सर्वेन्द्रियज्ञानानि संबभंति ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

वी॰
ह्लार॰
५७

97

मह्लहिरति मह्लहि प्रास्थाने हेतितस्य ग्रवलेल् प्रथमं भततेन विभागः स्थानेति मोकदं मिप्रथमः मीन् इति सकाशात् अल्ल् दिमा
चू दिमाचस्य प्रथमर्थः ग्रस्य कपालस्य यः प्रथम भागस्तस्यापि प्रथमविभागोस्य बलस्य स्थानमिति यथा कपालाकृतिः अत्र
यः प्रथमभाग् इत्येवं रूपस्तत्रापि यः प्रथमभागः नासा समीपवर्ती सोस्य स्थानमिति एतदा स्थानात्स्व
कोस्यापयोग इत्युच्यते यथास्य बाह्याद्विय कृतं सोकार्येणासं भवेदिति कथमत्रैवास्य स्थानमित्योच्यते यद्यस्यवि
कृतिर्जायते मकोहमिदिमाचस्य काचिद्व्यानत्तुष्टिर्जायते तदात्र स्थाने चिकित्सया स्वास्थ्यं जायत इति विम्रपत

मह्लहिस्य ग्रवलेल् भततेन मकोहमिमीनल् दिमाचू ॥ स्थानं तस्याविभागो गोदीयकोंत्तयाः ॥ ३ ॥ ग्रंमल्लुव
याल् फह्निग्रहलती यह फजमायक भुलह्नोल् हिसोल् मोश्रुरकमीनल् सोरेल् मह सोसति भेदेल् गेभभोति।
ग्रथस्मृतिबलंचेयदेनत गृह्रीताकारात्रसंध्यायिपिधानादत्र ५ ॥
रकानिरूपणम् ॥

स्यानमस्य ॥ इतिह्लिसिमोश्र
ग्रथह्लिसिखयालनिरूपणाम् ॥ ग्रम्मल् इति निरूप्यते खयाल् एतदाख्यं बलं फचेत् तर्हि ग्रहलतीयत् यष्फफज ग्रनुसंधत्ते
सायत् किंचित् यक भुलह्नोल् इति गृहीत ह्लिसेल् सो श्रुरक ग्रनेन बलेन मीमिनितिसकाशात् सोरेल् मह सोमीति ग्रमीषां स्व
णालोकादीनां मध्ये यदनेन गृहीते तद्यदनुसंधत्त इत्यर्थः भेदेल इति पश्चात् गेभभोति पिधानस्य यत् खलत्रुतादिकं पिहिते
ततो यदनुसंधात् तस्य तदिदं स्मृतिबलमिति यावत् गेदील् गेभोभतीति यावदंतं चत्वरादौ तद्वर्तते तावदनंतस्यापि मत्यत्तमे
वनद्गागतेभ्योगतेपि पुनरनुसंधानमिति सर्वस्माद्भेदः तत्तत्तत्कालमेव सर्वसांगत्यं ग्रवतपरो त्वोपितत्त्वमिति ह्लिसिमोश्रुरक ५७

स्यात्सो निधिरित्यपि वदंति तथा जानीत यदीदं बलेन स्यात् तदा श्रवणादेः पिधानेन केवलं प्रत्यभिज्ञा स्यात् तथा सत्यङ्गः स्वादिदायि।
मिन्न शात्वादिकलनापि न भवेत् पैहिकामुष्मिककार्याण्यपि निःसंधिबंधानि स्युः । अत्र च चेतसि वै न संधानतोरंतरवाच्यं । यथा नैके
नैवेदं कार्यद्वयं सेत्स्यतीति यथा त्वैहिकं मन्यते रेणस्यादीति नियतिः केवलेयं गृहीतत्वमङ्गृहीतरक्षकाभ्यां उभाभ्यां भाव्यं न केवलं
गृहीतैव रक्षिता भवति इति नियमः । जलेन रेखाकोणादौ गृहीतेपि आवनिहितफलं प्रभावात्तत्रास्थितिः अत्र संधात्त बला
भावादिति एकस्य कार्यद्वयाभावाद्यागपत्कार्यद्वयस्य इष्टेः त्वाच्चोभयेन भाव्यमिति सिद्धमिति केवलं हि फलं इति बलद्वयम
स्तीति ॥ भवति चात्र । एतत्स्थानाश्रयेणास्य स्थापमिष्टिरिद्रियकृत्यकं क्रियया धात्रङ्ग्रेऽत्र स्थास्थानत्स्थानमिदं मतं । तथा इदं
संविद्बलस्यास्य निधिरित्यभिधीयते ग्राह्यग्राहकमतो यत्रात्मतत्त्वस्य क्रियोसदा शक्तोहमत्यभिज्ञाख्ये ज्ञानं सर्वार्थसाधनं यदधीनं
तदस्तीदं सर्वज्ञानोपजीवनं पैहिकामुष्मिकीयेहा सर्वस्थितिनिबंधनं एतन्निग्रात्स्यशेषेयं नष्ट्रममिदं बलं प्रतिज्ञानात्र सं
धानाभिधमेतद्बलोभयं क्रियाभेदान्नचैकस्य क्रमेण फलयन्त्रया ग्रहरक्षणमथो यथावासिन द्युपपते द्वितीय बलवैकल्यान्न
घेदमपिचेष्टनाम् क्रियाभेदादमीषां च बलानां कल्पनामता नत्वत्र परमार्थेन क्रमाद्वैक्यविभिद्यते इति ४ ॥ ॥ महत्त्वेति
महत्त्वे प्रस्थानं हेति प्रस्य प्राक्गोल प्राग्भागस्य पाश्चात्यभागः भवत्विति उदरस्यपस्यास्यभागस्य स्थानस्य प्रबलत्विति मध्य
मस्याग्रथाकृतिः मांत्विति सकाशात् दिमात्विति दिमा प्रस्य । अत्र टीकाकृत् विज्ञेकको रूपवेदं बलद्वयं परंतत्स्वबलम
ग्रभागे इदं तत्पश्चे ज्ञागे निधिपालकत्वादस्य तेन च पश्चादेव भाव्यमिति जानीत च दोषो त्यज्ञो एकस्याविकारेपि नान्यस्यावि
कृतिः एकसौ स्योपि नान्यः स्थस्य इति स्थाने भेदोस्तीत्त मतिक्रियापि भिन्नैव तदेवस्तरे भविष्यतीति अत्रैवेषः सत्संविकास

ची॰ ह्ला॰ ५५

96

कानांविमतिः तथाच चिकित्सकाअवदंति हिसिमोअरकाव्याअलयोरैक्यमस्ति सोअवयेलवडस्पयोरपिभाविनोरैक्यमिति तन्मतेन
कोष्ठकत्रयेबलत्रयं वैद्यमतेनतत्स्थयत्स्थात्पंचबलानांकोष्ठत्रयेयथादर्शनमेकस्यसर्वस्याङ्गाङ्गभेदेनेति सोल्लासदीदेनाप्येत
देवस्वीकृतं ॥ अत्रानंतरश्लोकाः ॥ एकस्यामेवकक्ष्यायांबलोभयमिदंमतं भेदःमास्वात्ममात्रेणानिधिपत्वात्तयोर्वितो एकदो
षेन्यसोस्याश्रमतीकारविभेदतः स्थानभेदोनयोर्नैयोभाविनोश्चैवमेवच मतमेतच्चवैद्यानांचिकित्सकमतेपुनः द्वयोर्द्वयोरेक
तायांत्रिकक्ष्यास्ववलत्रयम् ॥ ५ ॥ अथमेतसरेफाख्यविकल्पनात्मत्तृतीयबलनिरूपणम् ॥ अमलिति अमलनिद्र

मह्लिहा आख्वरोल भततेल अवल्मीनल दिमात्र ॥ स्थानमस्याश्वात्मभागःमाङ्क्याया: ॥ ५ ॥ अमल
मतोसरे फतिफद्री अह्लती एतसरूष फेल्सोरील मह्सोमति वसअानीह्रा अल्ज्योज्येयति भेल्नरकेभ
वल्तफसेल ॥ अथाल्कमिसेदोधितिष्ठतीन्द्रियात्त्वाकृतितदर्थेष्वसंगत्याविभक्त्याच ॥ ६ ॥

एते सतोसरेफाति एतदाख्येतृतीयेबले फयदिह्रीतर्हि अह्लतीयत एतसरूफतसरोफ अधिष्ठानंकरोति फेअंतरे अल्सरो
ल् मह्सोमति वासेंद्रियग्रहीते श्रवणादर्शनाद्याकृतीनांवपुनः मअानीह्रा तदर्थानांश्रवणादीर्थीनां अल्ज्योजिधिति लेश
भूतानां पृथक्पृथग्वर्तिनां भद्रतिकरणेनअल् नरकीभेति संगत्यावपुनः अल्तफसेलपृथक्करणेन । अत्रटीकाकृत ॥
तत्रेदंबलमधिष्ठानंकरोति यदिद्रसिमोअरेकेणानीतव्यालेपितं ॥ भवतिचात्र ॥ गृहीतेसविदार्थेतत्सहत्यास्मिन्त्रहितेपुनः
विकल्पःसांक्रियांकुर्यात्संयोजनवियोजनैः ॥ ६ ॥ मस्तलाइति मस्तलाइतिहस्तानोस्य यथा अन्एतहस्थानयति खय ५०

सूलेतिकल्पनायां पन्सानन् इति कांचित्सुरूपाकृतिं जारेसन् जाइतिसंश्लिताख्या रैस्तइति शीर्षाख्या शीर्षभयथकामितियावत्
फर्‌इतितर्हि कटेतिनिश्चयेन रकभ्मेलापितं रासन्‌शिरः तत्रप्रत्युषाकृतावनेन कल्पयित्वा शिरोर्पितमिति अत्रोत्प्रपरि भदनीति
शरीरेश्लोनितस्य ॥ इतिभेल्न्‌तरकेभ्‌ संगतिलक्षणः संयोजनलक्षणएकः प्रकारः समर्थितः । अत्रटीकाकृत् नैषावातीसत्या
द्विशीर्षाकृतिः अरूपइतिपरत्वेनेन संयोजनयाकल्प्यते अधिष्ठानेनकल्पितमिति ॥ ७ ॥ मस्‌लन्‌इति मस्‌लन्‌ दृष्टो
नः उद्देशक्रमेणपृथक्कारणदृष्टेनोप्ये अत्र पत्वित्यानयति रवायन्‌इतिकल्पनायां अर्धोमोल्‌रहित रासशिरसा फतर्हिक
इतिनिश्चयेन फसल्नति द्विशीर्षाकृतेरासीति शिरःश्लोनितस्य अत्र भदनीतिशिरात् ॥ अत्रटीकाकृत् यद्यपीदं नसत्यं तथाप्येत

मस्‌ला अनुपत रवयुश्‌ल पन्सानन् जारासेन् फकट्‌ रेकतभ रासन् अश्ला भदनिश्ली । यथाद्याकल्पयतिकां
चिदाकृतिं शीर्षभयथकां येनत्वास्यशरीरे शिरोनेनार्पितम् ॥ ७ ॥ मस्‌लन् अनुपत रवयुश्‌ल अर्धोमोल्‌रास
फकट्‌ फसल्न रासिश्ली अत्र भदनिश्ली । द्वितीयाकल्पयति कांचिदाशिरसंचेतनत्वलक्षणदिनं शिरःशरीरात्स्य प।

त्कल्पनया सिद्धमितिवल्‌ तरुसेलिति समर्थितं यथाचेदं तत्रकेभ्‌तफ़्‌ सेलाख्यं आकृत्या समर्थितं तथार्थेनापि समर्थनीयं
यतः प्राग्युक्तं वमानीश्लेति येत्वेतदधिष्ठानमाकृत्यर्थयोर्द्विधोक्तं तत्वोप्ता तत्रैकाकस्यांचिदाकृता पराकृतिलेशसंयोजनया
यथामत्रप्यासो पत्तद्वयेति १। द्वितीयः अमित्रोपिमित्रोसावितिमत्रीलेशकल्पना २ अत्र अल्‌ज्योजीयेति अर्थविशेषण
किमर्थमित्यत्रोच्यते सर्वथाकल्पना नफ़्‌सिनातिककतेश्चेनतत्कर्तव्यमिति अतएवमत्रप्यशरीर पवनफ़्‌सिनातिकसन्नेति।

बौ॰
रा॰ चि॰
५५
99

बोधं । तृतीयः आकृत्यर्थकल्पना यथा जेदमैत्रीति तेद अमलस्यालीरूभकरोति चत्रपृथं चैत्रमैत्रदेवदत्तयज्ञदत्तवत् तत्रजेदेति
आकृतिः मैत्रीत्यर्थः चतुर्थः पृथक्कृत्या यथा कोविदाकृति कस्याश्चिदाकृतेः पृथक्करोति यथा मनुष्यं छिन्नशिरस्कं कल्पयति ४
पंचमोपि पृथक्कृत्या कोविदर्थं कस्माच्चित्पृथक्करोतीति यथा शास्त्रवान्मैत्री मैत्र्या वा शास्त्रवं पृथक्करोतीति ५ षष्ठः पृथक्कृत्या
यथाकृतेरर्थं पृथक्करोतीति यथा चैत्रेण मम मैत्री नास्ति ६ तथा जानीत अस्य मनोपारेफस्य मोफकेरतइत्यपिना मयतोसो
नफ्फसिनानिकस्य सेवां कुरुते सा आनीयकोलीयत् अत्तरे अत्रार्थः असो नफ्फसिनानिको विवाकि मनुष्यलक्षणो जीवो यो सो
व्रेयाऽरूकीटानेविविनाक्ति पश्रुपत्यादिलक्षणस्तु जीवः स्वस्वकीयमात्रमेव विविनाक्ति इत्यसावस्य मनुष्यजीवस्यया सर्वार्थसाध
नानत्रसेवां कुरुते मोफकेरनइति विना इरदीर्घेदर्शिनो विदधातीति अवणधारणादिपाज्ञोरहस्यकल्पनाश्च कुरुते अरहस्यवरी
मोत्तादिप्रतीतीरादधातीति भातितावत् ख्यालगृहीतार्था कृतिश्च वहूमस्यास्य भाविनश्च सेवां कुरुते इतिमतो खयूलेत्यपि
वदेति यत्तवयालक्रियामाहृफः सउच्यते प्रश्नः वहूमस्मावर्थसिद्धिकारीनाकृति सिद्धिकारीति भविष्यतीति कथं तस्यासावाः
कृतिसेवां कुर्यात् इतिकथमकं खयालगृहीतार्था कृतिश्च वहूमस्य सेवां कुरुतेइति । अत्रसमाधिः शुभबलानीमानि परस्परा
भिन्नखयायिनर्दपेणजातीया यथा तेन्योन्यप्रतिबिंबग्राहकास्तथेमान्यपि एकस्यछायान्यमन्यमध्यादत्तइति केचिदित्यमत्र
समर्थिते वहूमबलमिदं प्रात्ताकारिशुभबले षष्ठेषपि सिद्धकार्याकृति षापि सिद्धकारि एतदर्थं खल सोइकिसानीयति यत्
इतिसोइकिसानीयु सोइकिसोवरइति तत्रसोइकिसानीयक्रियायां नाखल्वस्यान्योदायभाक् अन्यानिच सोइकि सोवराणीति ।
परदायभाक्काभावादसो सोइकिसानीयेति नानेनास्याख्या सोवरेषस्यासामर्थ्यमिति अस्यास्विदशुभयकारीति अन्यानिच केवल ५५

सोपकारीणीत्यन्येषां माहात्म्यमेतन्माहात्म्यापोवर्तीति यस्यां यस्यां क्रियायां यस्य यस्य शक्तिस्तया तया तस्या एवेति ॥ भवतिचात्र
प्राकृत्या कल्पिते येन कल्पनो ह्यास्वयं बुधैः उभयोरान्तराधानेषोढ्येवेलसिध्यति प्राकृत्यार्थेनोभयतः संगत्या च विभागतः व्
पद्यतिरहस्येवमेवीत्यं संगतिस्त्रिधा विभाक्तिस्वाशिरानारिनेसहस्येवहस्तापि इत्यान्तरबलं तावत्सर्वमाण्यपजीवनं प्राप्तिसर्वा
त्मनाहेतुः केवलं तृणशीरकं तथा च हृदादीध्येसादर्शनेहुष्टकल्पना यथा सर्वेत्तनाप्यत्र तृणोसिध्यत्यसौ ततः तत्रासौ साधनं स
म्यतत्सेवां कुरुते भृशं कल्पितार्थविधायित्वाद्भावनाख्यां च विन्दति भाविचिंताबलस्यापि सेवकत्वादसौ पुनः विवेकपदवीं या
तिस्वस्यौचित्येन जगत्त्रये अन्योन्याभिप्रायोदर्शककल्पानीमानि वियतः अन्योन्यार्थाकृतिस्थायाधरणीतिविदांमतं तत्र चिन्ताविनाख्य

मङ्गलिङ्गप्रवलेलभतनेलगेसतमीनलदिमाद्य ॥ स्थानमस्याद्यभागो द्वितीयकद्यायागोदस्य ॥ ५ ॥

स्वक्रियाक्तेनिबलान्यसौ सर्वत्रैतिकृतस्यामिबेलिनीतिविनिश्चयः यास्यसौ कल्पिताशीर्षिरिहिताकृतिरेनततः प्रवामिथ्या
पिसंत्कृत्याविभक्त्याहितलक्षणा इयमाकृतिगाम्यर्थगान्यानितनसर्वतः स्क्रामिश्वसेविकास्यावेक्रियोचित्याभिधेहशीति ॥
५ ॥ मङ्गलिरिति मङ्गलिप्रास्थानेङ्गेति प्रस्य प्रवलेरिति प्रथमः भतनरिति उदरस्य भूमिका या गेसत् रतिमध्यमस्य मीनरिति
सकाशात् अल्दिमाद्युरिति मानलंगस्य मानलंगस्ययामध्यकत्त्या तस्याद्य आद्यभागः सप्तास्थानमस्येत्यर्थः अयं सर्वांलिवि
ताकृतोविवक्षुः । अत्रटीकाकृतः अस्यमतोसरेफबलस्य मध्येस्थानमेतदर्थे यदिदं वेयालस्य द्वितीयस्यवक्त्रमस्य चतुर्थस्यचो
पयोगं कुरुते विशेषणाधिष्ठाततां लभते सर्वत्रमध्ये चात्र प्राबल्येनस्थानम् ॥ भवतिचात्र ॥ इदंमङ्गतेश्चचिंताया उपकारे

बी॰
चि॰ नि॰
१००
100

करोतियत् ततोस्यतत्सथ्यतयास्थितिस्तत्कथंभावतः ॥ ९ ॥ अथवङ्गमाख्येचतुर्थबलानिरूपणम् ॥ अंमल् इति अंमल् नि
रूप्यते वङ्गम्मय एतदाख्येबलं फचेत् हीरिनितत् यल् उबतिबलं अह्लतीयत् तस्क लाभोभवति भिह्लातेनबलेन यल् माय्रानी
य ज्योजीयत् यानिवास्यगोचराणि थांतराणिच किंचिज्ञानलक्षणानि माय्रानीय अथाः मुनालिकानियेर्थाः संबद्धाः भेलमा
सोसात् श्रवणाद्याः कथसंबद्धा इत्याह मीनइति मीनइतिसकाशात् यल् मवाफिकनिश्चितेः वेल् पुनः मोखालफानिमतिक्र
लेः वलपुनः यदावत् शात्रवेण वल् पुनः सदाकत् सोहार्देन तत्रशास्त्रंवययावानरमेषयोः प्रीतिर्ययाचेत्रनेसथ्रयोः अथम

अंमल् वङ्गम्म फह्री यल् उबति अह्लतीतस्क भिह्लाल् मायानीयल् ज्योजीयनेल् मुनालिकति भेलमासोसात् मी
नल् मवाफिकति वल् मखोलफाति वल् यदावत् वलसदाकत् ॥ अथचिंताचेत्तल्लब्धिर्बाह्येन्द्रियगृहीते मातिक्रल्पे
तत्क्रल्पशात्रवसौहृदैः ॥ १० ॥ मह्लक्लिह्ला याखुरोल्ल भततोल् गेसत् मीनल् दिमाच् ॥ स्थानमस्यपाश्चात्यभागो
द्वितीयकल्पायायागोदेस्य ॥ ११ ॥ र्थः वङ्गमाख्यतद्बलमस्ति येनबाह्येन्द्रियगृहीते संविदास्वीकृते सत्त्वाद्यसंहिते विक
ल्पेकल्पितेर्थे किंचिज्ज्ञानोयज्ज्ञायते येनाइष्टभयादपि भयउत्पद्यतेकस्मात् अदृष्टसौहृदेपिचाकस्मात्प्रीतिर्जायते इति सत्त्वा
द्युत्पन्नातार्थोपयोगीदमवश्यंस्वीकर्तव्यं तत्राप्ययमर्थः । संविन्मात्रानिर्विकल्पाइमेकेवलमाकृतिमात्रकल्पकाइदंचवङ्गमा
ख्यबलंसर्वेषामीषद्विकल्पकमित्यनेनइष्टाभूतेनभाव्यमेवेतिबोध्यं । तथाच यतदर्थद्वारास्यबलस्यस्वीकारआवश्यकः नैसर्ग
क्रियान्येनसिद्धानि इतिफलोपलब्धिक्रिययेदमपिबलंस्वीकार्यम् तथाचविविच्यते यद्विसि मोक्षरक्त बलमस्ति तेनकेवलंसाधा १००

रणतया न स्थितत्वस्थितास्थितरूपार्थकल्पनेति तस्माद्भेदः स्थिरत्वयालेन च यज्ज्ञानमत्र संस्थितं तत्र केवलमाकृतिरत्र संधीयते द
र्पणालग्नाकृतिवत् यच्च तत्र स्थितास्थितेरूपं नेदं तदर्थानमर्थत्वात्तस्येति तस्मादनन्तरं यच्च स्थिरमतोऽसरेफेण कल्पितमुभयोप
नीतं तत्रापि तस्याकृतिमात्रकल्पनाकल्पकत्वादर्थकल्पनमेतदर्थानामिति प्रकटमेवेदमस्तीतीदमेतद्युक्तिरिक्तमिति ॥ अ
त्र चोत्तरश्लोकाः । बाह्येन्द्रियगृहीतेर्थे संविदा स्वीकृते पुनः स्मृत्यात्र स्थिते पश्चाद्विकल्पेनापि कल्पिते यत्नोऽकस्माद्भय
सौख्ये जायते ह्यगोचरे तच्च चित्ताभिधं सर्वव्यापकं बलमीरितं संवित्स्मृतिविकल्पाख्यं बलमाकृतिगोचरं इदं सर्वेष्वमीष्वे

प्रेमलत्वहस्मफटी अल्लउवाति अल्लनी तइक भिङ्गाल् साथानीयल् त्वेजीयतेल् अनालिकति भेल्मासोसात् मी

वतत्वदर्थकरं मतं दर्पणासङ्गात दृष्टकेवलाकृतितायथा तथामीष्वपि तद्बलकेवलाकृतितामता स्थितास्थितपरिज्ञाने यदः
मीष्वस्ति तत्परं एतद्बलगतं तेन सर्वप्राधान्यमस्य तु ज्ञातः सिद्धाधिश्चेद्योस्ति महोत्सेषु त्रसरेद्यते फलवानिस्त्वस्वयं तज्ज्ञानस्माद्ब
लमिदं स्मृतं इति ॥ १० ॥ मतबलीति आख्यानं स्तीति तस्य आख्ये बलं इति याम्यात्मभागः भवतेत्यन्वयति भूमिकायाः शेषत्
इति द्वितीयस्य विभागस्य मीनेति प्रकाशनात् अलं दिमाच्छ्वेदस्य । अत्र टीकाकृता अत्रस्थानं एतदाप्तनवर्णीयम् यदत्र दोषोऽन्य
त्राबलस्यास्य हानिर्जायत इति । अत्र केचिदाहुः अस्य बलस्य सर्वमेव गोदृग्मास्यान मस्ति परं त्वत्र प्राबल्यमिति सत्यं चेदं सर्व
त्रामीष्व बलेष्वस्य कृतव्यापित्वादिति सर्वत्र च कृतव्यापि प्राधान्येनैकत्रास्तीति च वक्ष्यते अस्य च स्थानस्यान्यादोष इति एतदा
ख्यैः कृमिः खल्वयतः एसतोपि चलतीति तस्मादनेन पुनः पश्चात्स्मरणादिदमपि तथेति ॥ इति वहस्मान्ख्यचिन्ताबलनिरूपणं

वी॰
ह्याल॰
१०२
10|

भवतिचात्र । दोषोत्पन्नावत्रयतो दोबलंह्रीयतेयतः नियतंस्थानमस्तीदंबलस्यास्याविनिश्चयात् कोविच्चानिविलंगोदेस्थानमस्येति
संज्ञग्ः ॥ इतिविनाख्यचतुर्थबलनिरूपणं ॥ ४ ॥ अथहफेजाख्यपंचमबलनिरूपणं ॥ ग्रंमलह्राने ग्रंमलइतिनिरूप्य
ते ह्याफेजपतदाख्यंबले फेचेत् हीनत ग्रहलतीयत् यह फेजर त्वाकरोति ग्रलमानीय ग्रथस्वहृपा ग्रल मोदरकातिलङ्घाः भेहृति
मह्ग्रलवहम्मइति एतदाख्येनबलेन । ग्रत्रार्थः ग्राक्रान्तिरत्नायां त्वयात्वबलात्वके ग्रथेरत्नायांत्विदमितिवहम्मानिवानमिदं
इति इदंचवहम्मस्योपोद्बलकं ग्रनेनबलेन तत्सर्वंत्रहृत स्थितीति एतच्चास्योपोद्बलकत्वं एतदत्रसंधानंददतीति तेनबलेना
वस्थापितस्य " तत्तद्बलं जाकीरेतिवदेति तत्रजाकीरेति मन्यवेत्तालत्वणांवान्तरक्रियेति मन्यवेत्तितएवहि ग्रत्रसंधानेजायतेर

ग्रंमलह्याफेचित फकी ग्रह्लतीयफ फेज ग्रल्मानीय ग्रल्मदोरकाति भेल्लवहम्म । ग्रथोमेवाचेन्न इत्तन्यर्थींलजो
चिनाबलेन ॥ १२ ॥

ति यथाचात्रतथा हिमिमोस्तरकत्वेया लवोरप्यथावांतरक्रियायोज्या तस्मादहृपीभूतादत्रम
न्यवेत्तायां जाकीरहृतायां ग्रनेनात्रसंधानमिति इदंचजाकीरबलंहितयेनसमेतम् एककालान्तरेग्रहलङ्घे हितीयमत्रसंधान
तत्रलाभोवहृमाधीनः ग्रत्रसंधानेह्याफेजाधीनमिति इतीदहृयंजाकीरेति यथाहृपीभूताहानीना मन्यवेत्तात्वयालाधीना
लाभोहिमोस्तरकाधीनः ग्रस्यचबलस्य मस्हरज्येत्यभिधा यथासर्वंहृष्टानामर्थीनामध्येशोधनायां जातायांतदेवतणमेवह
णोच जातेतहिस्मृतलाभमिदं परंत्वत्रएणोयं ममहृष्टमासीदिस्मृतमिति तत्रेदमत्रसंधानमिति मोस्तरज्योतिमत्याहृति
कारकाख्या जाकीरेतिकत्रीख्या तजकरेतिचक्रियाख्या तत्रापितजकरेत्यत्रायमर्थः लाभकालेतीतेपियत्कालान्तरउपयोग १०२

प्तामोरत्नतदर्थोऽनुसंधानमिति तत्रचाप्येतार्त्वणस्यानुसंधानस्यचेति तदर्थमयंश्रमः इयंचक्रियाचिंतयाधीना तत्रैकाखयालाभ
त्तानामाकृतीनामन्वेषणाविभागः अभिज्ञीकरणंवहूमाधीनंयावदंतेनतन्त्येषेणलाभः एतच्चमनेखयालाधीनं मनोसरेफप्त
क्रियाकारणान्मोनखयीलेति द्वितीयातदर्थेलाभोवहूमाधीनः तृतीयातदर्थेरत्नाप्रथाह्लाफेजाधीनेति चिंतयेसमुधायेनेनत
सिद्धिमनोखयूलवहूमाफीजाधीना इतिसमुधायेनेनत्सिद्धेः सत्यामपिचिकित्सकेह्लाफेजेतिनामरत्नितं यथोक्तं रत्नकोसा
रकाभ्यामुभाभ्यांभाव्यंतथात्रापीतिध्येयं ॥ भवतिचात्र । अथाचाकृतिरत्नायोवलंस्यात्याख्यमीरितं तथाचिंताकरत्नायां
मिदंतत्रिधिरुच्यते मन्यवेत्ताभियानास्तितत्तदर्थोऽनुगाक्रिया वयनेथाप्रसत्कल्याणाक्लेकरअभ्रष्टता यदाभ्रुताक्रियासेय

मह्लिह्ला अलभतनेल् अवेरमीनल दिमाग् ॥ स्यानमसपास्त्राम्नकोष्टकंगोर्दस ॥ [illegible] ॥ अंमल् मुहरे
कल फनन् कह्मा भायेसमन् वल् फायेलनन् । अथकारकंचेत्तल्लभतेविभागमुस्यापकनिर्वाहकत्वेन १४।

बलेनतकथ्यतेवुधैः मेथाख्येविस्मृतायथायोत्यथ्यह्लगतिप्तनः मत्याहृतिह्लादर्थानांबलमेतत्समीरितं येनार्थकालेनीनेपि
नेथाअर्थारतिस्फुटं तत्रत्स्यानानुसारीणिबलानीनानिधीयते: क्रियाह्लाराविचिंत्यानिसर्वेह्लात्वेकप्यवसः एतत्क्रियाअथात्रा
मदहृयेत्रादिभिन्नतो प्राप्यतोपरमार्थेन सपकोविकृप्तोमतः ॥ १२ ॥ अथास्यस्याननिरूपणं । मह्लीति अवेररतिपा
स्त्रास्येकोष्टकं वहूमानिथियालकत्वादस्यतदेतिकएवस्यानोचितीति अत्रैवतत्स्यानमित्यत्रचिकित्सयासमाधानं तथाचम्
मध्यमारम्यावहेतदर्शितोकारस्यायंविभागः एतद्दोषोत्पन्नोचावह्लेतिकप्रतिक्रियया सिद्धिरिति ॥ [illegible] ॥ इतिमुहरेकाख्यल
भकारणवासानोइयनिरूपणं ॥ ॥ अथमुहरेकाख्यकर्मेन्द्रियनिरूपणम् ॥ अम्मलइति एलेस्तपारि ऊचेत्याह ।

वी॰ भायेमुवद्वनः फायूलइति नवोत्थापकोभायेस ईहानामितिशेषः फायूलइतिकर्त्ता इत्यंचमहूरेकनेति क्रियाकारी नत्राप्युत्था
र॰ल॰ पनक्रिययोरेनत्प्रसिद्धमेवेति भायेमउत्थापकः फायूलकर्त्ता क्रियायांचैनद्द्वयोपयोगः ॥ १४ ॥ भवतिचात्र । निधियत्वा ।
१०२ च्चतर्थस्य स्थानाईनोनदतिके बलस्यास्यांक्रियाञ्चव दोषनांत्रियतिश्रनः नथाचैसुवेसारख्यावह्रनेगोदेसंस्थितेः प्रवद्धाधिकयनः ।
किंचितस्थानमस्येति निश्चितं ॥ १३ ॥ उक्तंत्रूहूरेकनेतिविभक्तंच भायेसनन फायेलनन इति नद्भयलक्षणमवतारयति प्रेम
102 लइति प्रेमलइति निरुच्यते भायेसनभायेसाख्य फचेनहीनन प्रहूतीयन नहूपहू प्राकृयति पलेतिनदभिप्रवे किमभिप्रवे

प्रेमल भायेसन फद्दीप्रहूतीनद् पहूपलल हरकन नखवेल नाफिप्र प्रवेल मज्ज नोन नाफि प्रन यकालेलिहा
ऊवनेल शाड्भानीयति ॥ उत्थापकेनयदाक्रयतिनत्र यक्रड्राहितं संभावितंवायरुच्यतेःयेहाभिधम ॥ १४ ।
गेनहेहूपलल हरकनिप्रनेल जार प्रवेल मज्ज ननोजारन यकालेल हाऊवनेल गज्ञभाणीयिति ॥ यद्वानत्र
यक्रड्राहितं संभावितंवानरुच्यतेनर्थनिहृत्तीहाख्यम् ॥ १५ ॥

मित्याहू हरकन ईहायाः ईहाभिप्रवेयदाक्रयति नवरू
नाफिप्र नवरुइतिपार्श्वे नाफिप्र प्रनहूले प्रवेप्रथवा मज्जनोन संभावनायां नाफिप्र प्रनहूलस्याविश्वयेन हितदायिस्यात
संभावनायावा इदंहितदायिस्यादिति यकाहिला उत्थनेदोबले वक्तव्यनायामिदयाति ऊवति शाऌवानेय ऊवतिबलं साह्वाडि
नेसंभावित हितेयायदीहाभिप्रव्येकारकेनन शाऽवानेपइति ॥ १४ ॥ गेइति गेप्रथवा नदूमूह प्राक्रयति पलोपरि प्रलूहा
केति क्रियायामनेकाइहैत्रा जार प्रनत्रहूलान प्रव प्रथवा मज्जननो संभावनया जार प्रनत्रहूले यकालेल वक्तव्यनायाति । १०२

हीनोद् भवति बलं गञ्जबानीयमिति गञ्जभानीयेति । अत्र टीकाकृता ज्ञानीययदिदं बलं भायेसाख्यमुक्तं तस्याख्योद्वयं अन्यदप्यस्तीति
शुकयेति जगयेति इदं च बलं मतो विसूलवहुमाख्यबलाभ्यां भिन्नं तथाहि अयमत्र हृद्गतः अयं प्राणी कदाचिन्मूढ सात्विकमपि
याक्षति मृगयते कदाचित्रापि मृगयते तत्राशंका स्यामतो विसूलवलाधीना अन्वेषणाच आकांक्षबलाधीनमिति सिद्धमुभयोरेत
रमिति अनयैव रीत्या वहुमाख्यबलेनाप्यन्तरमिति यतएतदर्थी अपि यत्नाधीनाः नचयत्नो वहुमाधीनः ईर्ष्याइति नीव्रयत्नाख्या इ
त्यवसावापेक्षकाधीनः कदाचिच्च लज्जादिनापि यत्नो न जायते वहुमबलं चास्तीति अयं च यत्नः अन्तर्मिप्सजं इत्यभिधीयते नीव्र
तरयत्न इत्यर्थः ज्ञानीनच शुकयबलं द्वेधा एकं शारुवीयाख्यं द्वितीयं गभारभीयाख्यं तत्र शारुवीयं यदि लाभान्वेषणार्थं आक
बलं स्यात् यदि च प्रतिकूलनिवारणार्थं तदा गञ्जभीयेति कथ्यते । तथायेसुख्या सर्विकासोचनुबिलेः सीमायाति एकं भवति तत्व
यत्नो वहुमाभ्यां तथाहि मया चावकाशे वा नक्षं इति तत्त्वया लोधीनमवकाशान्वेषणं वहुमाधीनं तदर्थान्वेषणं किं मयात्र कारणी
यमिति द्वितीयं च शुकयेति किं करोमि गच्छेयं तूर्णमिति तृतीयं च आजोमबलं गच्छामि इति गमिष्यतेइति वा चतुर्थं भवति फा।
सूलेति यदि कश्चित्प्राणी कांचिदवकाशमजसं यत्न अनुकूलमतिकूलं वा तत्र शुकयबलमाकांक्षां जरुते आजेमबलं च शीरउष्या
पयति चतुर्थं भवति फासूलं मणेडेभयं चेष्टते तत्र चेष्टितं सर्वत्रांगप्रचेष्टां ददाति तानि चेष्टावंति करोतीति स्वाक्रियासी मोशाय
यति । अत्रान्येबलद्वयमिदं शारुवानीय गञ्जभानीयाख्यं शुकयबलस्य सेवकद्वयमिति तत्र नत्तस्यप्रकारोभयमिदमिति ॥
साहिभमोजीज्ञ एतदाख्यप्रसन्नकाकासी चेतदेवमन्यते शाकोभोली सेनाख्यो न्येचोक्तचरमेव मतं मन्यंत इति भासोयाख्यप्रकारः
भवति चात्र ॥ उत्थापकत्वं यदिदं वांछाधीनं स्फुटं यतः तदीजत्वेपिवांछायानिर्वाहस्य स्पृहायातः स्पृहायेन स्पृहायां च जान

वी॰ क्रि॰ नि॰ १०३

103

सोनामियाक्रूतिं तदर्थमथवानोसौक्रियानिर्वाहिकामता प्रह्लोवानिह्नोवायनत्सुस्तात्दृश्यतेअपि द्वियानोसोविभिन्नावस्था मिति

नावलात्स्फुटं प्रकारकल्पनात्स्थामौविनायामर्थकल्पना ईह्लावलमिदंनामविभिन्नहितयात्मते स्वेच्छाप्रवेचतत्र्भिन्नबलैः सीमो

मयात्मदः त्स्थामितिविनात्मममत्रैकंसह्लात्मंचद्वितीयकं ईह्लारभत्हनीयकंतस्थैनिर्वाहणामता परेच्छाप्रवेकेण्यस्मिन्स्थामितिविना

भिर्थबले स्यातोनामसूह्लाभावात्रचनिर्वाहणामता तर्थप्रगंडगंगउत्मंचेष्टमानसमीहते कर्मांगान्याविलानीतिकाष्ठानिर्वाह

णाभिधा प्रह्लाविर्वानिह्लाविर्वासूह्लानिद्वेमनेयतः व्यत्रोभयमिमेनस्याद्गतिकेचनसंजगुः इति ॥ १५ ॥ अथफाइ्लास्यां

प्रकारोभिधीयते ॥ अम्मल्इति अमल्निरूप्यते फाइ्लनपनदात्मबले फायीयादिऊवनेल् बलंमोसलामहलाति विमर्दी

अम्मल्फाइ्लातिफयीऊवनेल् मोसलामहलातोल् प्राज्नलन मतोयिति लेल्ऊवनेल्भायेसाति ॥ अथति

वीह्लकंचेद्वलेनयत्प्रगंडांतरितमेतत्स्यात्वे ॥ १६ ॥

तरमानीते प्रा ज्नलेतति प्रगंडाभ्यांमतोयति तौचप्रगंडौनिम्नौभव

तः प्रल्ऊवनिबलस्य भायेसाति पनदात्मस्य पतद्बलाधीनोयोप्रगंडोनाभ्यांयद्बलेकार्यांतरमापिते तत्फाइ्लात्मकथितंत

त्स्यर्थैः मल्लचर्यायांचप्रगंडाधीनबलतात्रसिद्धैव अथेचात्रप्रकारः भयेसस्ययदीच्छास्यादादददासीति तदाफाइ्लः प्रगंडबलस्या

भिप्रत्वेऊसते यथाकेह्लादावसस्येतिस्याभिप्रत्वेबलेऊसते तत्रचादानेयत्नोरज्ञवस्त्रसऊचेति देह्येणविस्तारेणाचविप्रर्यते प

तह्यात्यपस्वत्यागो पतदेवकबजेति भीरत्वातिचयवानाः कबजेत्याऊंचनंभस्तइतिचप्रसरणे इतिकर्मेन्द्रियात्मबलसामान्य ग्रं॰

वेदं पकमेवद्विकर्मेन्द्रियंयवनमते तत्रचमन्यकेतदभिव्यक्तिस्यानेश्र स्वप्रयत्नाधीनेबलमित्यत्र आयास्यतियाः पद्विकारइति १०३

कथंनेमर्माणीतिनत्त्वमस्येकमोजन्लाव्यमगंडस्संक्रांतंव्यक्तंचबाह्यमगंडयोरेवेतिध्येयं ॥ इतिऊवाह्वाख्यस्तत्र्यर्थोभावः ॥ ४
भवतिचात्र ॥ आदद्वानित्यजानीतिस्पष्टाद्यायांयेमगंडयो बलेनेबाहुगोव्यक्ते आकुंचनप्रसारणे तत्राद्येयत्ननालानिसंकोचयो
तिदेश्यंतः वैषण्यलेनचविस्तारंपरत्रेतद्विपर्ययः इत्यंचानिखिलांगेषुकर्महेतुप्रयोधनैः विधेयाकल्पनात्रापिमहीगंभ्रव्यंत।
स्त्विदं ॥ ५ ॥ अथार्वाङ्लाख्यःपंचमभावोनिरूप्यते ॥ अलइति अलइत्यथ फसलोभावःस्वामी सपंचमः फे अंतरेभक्
यतप्रयाणां अल अमोरल तभोयेति तभीयतीतिमक्तीनां अमरोइतिकार्याणां उद्दिष्टानांमक्तानिकार्याणां समानांमध्येयोसि

अलफसलील स्वामीस फे भकायिनेल अमोरल्तभेयिति वहीअल अफालेल् सादिशति येन् ऊवाछ अलअवी
छ वल्अस्तनान् वल्अलवान् वल्सूखनति वल्खरल् बैनोल्जकल् वल्उन्सा ॥ अथभावःपंचमस्तत्र
यानिशिष्टानिमक्तानिकार्याणितान्यक्तबलाक्रियाः अनःप्राणावस्थावर्णाख्यानिस्त्रीपुंविभागाः ॥ १ ॥ अम
ल अफ अाल फयून् कसअ पलाअखरदेन् वअरकभेन् ॥ तत्रकर्माणिलभंतेविभागंकेवल्येनसमुदायेनच २ ॥

णस्तत्रपंचमेनिरूप्यंतइत्यर्थः तान्याह्वशिष्टानिवहीनि वहीनानि अलअफाल् येषांव्यालाःक्रियाः सादिशतिसादीरु इति।
निर्याति अेन् इतिसकाशात् ऊवाछ इतिबलेभ्यः उक्तबलेभ्योयाःक्रियाव्यज्यंते तदर्थमयंभावः वअनः अल अवीस् प्राण
नांनिरूपणे वअनः अल अस्तनान् अवस्थानंबाल्याद्यवस्थानिरूपणइत्यर्थः वअनः अल अलवान् लोन्इत्येकवचनं अल्वा
न्इतिबहुवचनंवर्णानांनिरूपणे वअनः अलसूखनति स्त्रीत्वेनेतिस्त्रियोल्याख्यानिनिरूपणे वअनः अलफरक भेदेनस्त्रीपुंम

वी॰
ता॰ क्रि॰
१५
१०४

विभागानिरूपणे भेनु इत्यन्तरे विशेषकारणे इति यावत् गकारइतिप्रकरणाणां वचनः ग्रेत्मादृ निसृत्रीणां अलग्रफालेलसादिरिति अत्र जवाहरसञ्ज्ञं बलमभ्योयाः क्रियानियोनि इति तन्निरूपयति अमलइति ॥ १ ॥ अमलइतिनिरूप्यते अक्षरालपतदाख्यः प्रकारः फअन्तरेपत् लभतेकुतश्विभागं पलोपरि अफारदेनइति केवलेवचनः अरकभेसअदिने प्यालिअफारद् प्यालिअरक भू ॥ २ ॥ अमलइतिफचेत् हाइतितत् अहलज्यपयत् पतस्य अंतसीमामाप्नोति भइति सहूऊवेतन बलेन वाहिदतेन इति वाहीदेनकेवलेन केतितग्रथ्या अलज्यजम आकर्षणेनवचनः अल अम साक यहूणेन हस्तावष्टंभेन । अत्रटीकाक्रान्त हजम

अमल अफारद् फहो अहलजी पतस्य भेऊवतेन वाहिदतेन केल ज्याजम वल अम साक ॥ केवलयंनतत्रयत्सीमा
मेतिबलेनैकेनतयथाकर्षणे आदानेच ३ ॥ वलअरकभ होवहूलजीयिनस्मभेनकावतेनिकनफोजेस गजा ॥
संगतिः प्रनरसोयत्संपद्यनेतमां बलोभयेन तयथामवशोत्रस्य ॥ ४ ॥ फअत्रफोपतस्य भेनकावतेनि अलज्या
जेभत वलदाफिघ्रित ॥ ततबलसम्पद्यतेतमां बलद्वयेनयदाक्राम्त्हदयमारकंच ॥ ५ ॥ ॥

दफालखं द्वयंकेवलमेव अत्रविकल्पयंति हद्यमालखबलअन्नं केवलमिति नैतयाऽऽज्ञं यतद्विमासिकेनबलेन अकारभसअदिने यावद्विमासिकमेतस्योपोद्वलकं नस्यात् तावद्धाजिममपिनकिंचित्करोतीति अत्रसमाधीयते सत्यंमासिकेनावलहाजिमस्यहतेनकिंचित्करोति नस्यचहतेनवर्णान्तरसंपादने नचतत्रमासिकहान्यं किंचित् तद्यवष्टंभकं नचतत्क्रियायालेशामात्रेणोपस्कृसते केवलेपणमात्रमिदं मासिकावष्टंभनमस्येति इत्यं ज्याजेयम् मासिकयोः तयाहाजेमदाफिहयोः ॥ ३ ॥ १५

वलीति एतदाख्यः प्रकारो यथा इत्थेनत्र मल्लजीयत् यितस्मयीति संपद्यते तम्म नमौसीमामामानोति भेदति सरू जवनेन् बलद्वयेने
केतियथा नफोज्ञ इति प्रवेशः मल्ल् गजा मत्रस्य प्रवेगष्टत्र प्रवेशे बलोभयेन जायते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ फेति कथयतः मत्र हात
त्वतः पत्तस्य संपद्यते तच्च तमौ यसफ जवनेन् बलद्वयेन तत्तद्वयमाह मल्ल् ज्याज्येभत आकर्षकेण वचनः मल्लदाफियत
मल्लादिहरीकारकेण यावन्मल्लाय साराणां तावदाकर्षणमत्र नसंभवति । अत्रायमर्थः न केवलं दाफि प्रबलं मल्लाय सा
रणएव यावदत्र सारस्यापणोपि तथाच यदा यत्कृदत्रसार् मादत्तेन दा यावद्दाफियबलं न तत्याज यति तावत्कथमायते इय
मेववातोनिसारणोपि तद्धि यावदत्रदक दितोमोत्तस्यात् तावत्कथमाकर्षणबलं स्वीकरोतीति तथाच ज्याज्येभितभयि
दाफियियरादीयबलाभ्यां इति काकभालोसानीयो यावत् तत्रार्थः यावत् यरादीयते स्वेच्छाक्रान्तहरीकात्त्वबलं न जायते ताव
त्स्वाभाविकाकर्षणबलं न स्वीकरोतीति इति । कश्चित्त्वकाद्गुन विवरणकारो द्वयमपि यरादीयमेवमन्यते इत्यमेव बऊलाय
बलद्वयेनैकं जवति ज्याज्येभं द्वितीयं जवति इमासे तच्छपाकास्यदास्ये । संक्षेपेणेदमत्र बलसमुदायेनिशम्यतां यदुक्तम
स्माभिरत्र बलद्वयेन भाव्यमिति तत्र तात्पर्यं समानजातीयबलेनेति अपित मोतफेकोल् हकार्योक मऊ मलेफ हका
योक इति द्वयं समानजातीयमथवा विजातीयं तथाच मऊ मलेफ हकायोक यथा जवति तभीयीतफ सानीयं तत्रापि क्रियं
जवतः तत्र स्वाभाविकबलमेकं द्वितीयं जवति तफ सानीयं यरादीय इच्छाविहितमिति मऊ मलेफ हकायोइति पृथग्बल
मिति मोतफेकोल् हकायोक बले चैकजातीयमेव बलद्वयं ज्याज्येमदाफीयेति द्वयमपि तभीयामिति । इत्यपक्षाल् प
कारः येषामेकवचनेनप्फालिति ॥ ५ ॥ भवतिचात्र । जीर्णेन्कान्तिक्रुदाख्येचकेवल्पाहिरियमतो अत्राऊर्जीर्णेक्व

वी॰
प्रा॰ नि॰
१०५
105

नेकं ज्ञातो सो ऽयं ग्रहणं विना अवस्थितिं विना सत्त्वं न जीर्णेः किं ज्ञातं ज्ञातो न लेशमात्रमस्यास्ति विक्रियाकरणं हितं तत् इत्यमाकृष्य ।
वस्तूनां जीर्णे दृष्टे ज्ञातोऽपि सापेक्षत्वेऽपि संस्काराभावात् तत्त्वेन गण्यते ॥ ३ ॥ तथा विना मलापसरणं ज्ञातं श्राकर्षणं भवे
त् अपसारिबलस्यैवाक्रियान्यत्र निशाम्यतां यावत्तापात् यदत्र तत्रावयवज्ञाना कथं आकृष्यते तेनैव गीर्णोऽपि च स्त्रीकार्येऽप्यभयं तथा
अहत्त्वमाक्षाताकृष्टो स्वैच्छिकव्यवस्थानावपि जायेत गीर्णे तस्य स्वैच्छिके चोभयं परे गाङ्गेतोये चोभययोर्गीर्णावस्थाने पुनः
पाके स्वैच्छिकमेवास्मि इत्येनियतिसाधितं इत्यमेवबुभुक्षापि जाठरीनिबलोभयात् पाकास्पदमुखोद्भूतचिदेकैककर्षकायं
रे सामस्त्येनात्र पुनरन्यायः संक्षेपेण निशाम्यतां सजात्यो वा विजात्यो वा बलयोः संगतिमिता ॥ ५ ॥ अथावाहननिरूपणं ।

अममल् अवीस् फको अज्यसामोन् लनेफ्रतोन् यहूदस् मीन् अवारीयनेल् अवल्नामेल् मद्गमदोनिवह्नताफ
तिह्रा ॥ अथप्राणाश्चेत्नेमूर्तवस्तूनि सूक्ष्मतत्त्वस्तूनि यत्तत्त्वानि: शोभनधातुभ्यः शोभनं तन्मात्राभ्यश्च ६ ॥

अमल् इति अमल् निरूप्यते अवीह्राः प्राणाः यदेकवचनं होऽ इति फचेन् होऽइति तथा अज्यसामस्तूनीति तानि यदेकवचनं ज्य
मूर्तरूपनिर्वाहकमूर्तित्वममीषां इत्याह लनेफ सूक्ष्मतत्त्वमूर्तत्वं चनत्वं यहूदममीषां मीनिनिसकाशात् अवारेयफूल् अवला
तत् सूक्ष्मानां धातूनां ये धातवः मद्गमदेनि शोभनः सर्वस्यास्तेषां अवारीयतत्त्वमभ्यः वस्तुनः लनाफनि या स्तेनषामेवस्तूल्ला
नो सोऽत्र वमार्दवतानवेभ्यः सो ऽस्मानानवमार्दवममीषां जायते इति । अत्र टीकाकृतः प्राणोत्पत्तिप्रकार इत्थं यदा वल्लमस्तवाम
शाकलं रक्तमाप्नोति तदास्याकैविन्याकेन सूक्ष्मसाधनतानवेजायते तल्लेशमात्रा अनीवस्तूत्वमतत्र स्वच्छरूपाभिमुखेन याव। १०५

नीत्यस्तान्यूष्मारोहः प्राण इति । प्रवरत्वाद्देवोत्पत्तिरित्यत्रानुमाननामिदं यदत्र प्राप्तो प्राणस्योद्भूतत्वेन प्रसाङ्गदिना तदल्पप्राणावप्राप्तो वा
नोद्धृत्येनस्पृह्यगनित्वेशान्तस्वबलत्वतित्वेवा प्रवरत्वाद्वारा प्रथमं परिणमतेऽस्यत्वाच्चरं यच्चोक्तं ज्यालीनोस्मादिभिर्बाह्यपवनमवे
शेनान्तः प्राणोदय इति । उक्तं च नास्तिकैरपि शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राण इति यत्त्वेकेरिमेकोल्लं बुद्धिसरणिबाह्यमिति तत्र चेत
देवबीजं बाह्यपवनप्रसरत्वात्प्राणस्य प्रसरः तन्निरोधे च प्राणनिरोध इति यदुक्तं तत्र यास्यति बाह्यवातप्रसरमात्रेण तत्र भुक्त्यभावेऽपि
प्राणप्रसरः स्यात् तत्तनयात्स्पृष्येरति यदप्युक्तं बाह्यपवनेति तत्राप्येदं बोध्यं साहाय्यमात्रमिदमिति यथा तत्रस्य जलं साहाय्य
कारणं यथा जलं नावं गतिं लभते न तथान्तं विना नासौ प्रसरत्वातिभवतीति यत्त्वनेनुक्तं प्राणरोधो बाह्यपवनसंरोधाभावे मरणादृष्टी
नाद्बाह्यपवनस्याविति तत्राप्युच्यते सत्यं म्रियत इति तत्त्वपरया प्रसो त्वल्वेन द्वार्येति च संसर्गः तस्य यदा तु त्वाणं बाह्येन शीतलस्पर्शी
न संश्लेषो जायते तदासौ जीवनकलौचित्यं भजते यदा तु तत्संश्लेषाभावस्तदासौ स्पन्दन प्रति त्वाणं न त्वमिदं न तदौचित्यं भजते इति त
त्संस्काराविनाभावेन मरणोन्मुख्यो जायत इति जानन्तु चार्वाकः प्राण इमे उवाह स्वर्मी लोकलोकास्वकाः इमे प्राणबलानि बाह्यानी
ति सत्यं परं त्वत्र बलान्येतदुपयापकानि यथा प्राणरोहश्च त्वात्मापकरितिपरस्परमपेक्षावमोक्षौ तत्र प्राणस्य बलापत्त्वा यथा प्राणो
मारोऽत्रइति कथ्यते बलं चाग्ने यथा पटो मारोऽत्र रागश्चाग्ने इति यथा पटस्य रागापेक्षा न च रक्ताद्रूपं विना तत्सम्पद्यते रागस्य पटा
पेक्षा न च पटं विना तल्लगतीति परस्परमपेक्षा नयोरिति परस्परसापेक्षत्वात् धारोइति अन्योन्याश्रयदोषः न चानयोस्तथा ।
तस्मात्मोल्हृत्यनवस्थाव्याइतिप्रसंगागते । पश्चाच्च प्राणोत्पत्तिश्चिकित्सकमतेन वैद्यमतेऽङ्गनारवेद तत्राण्योन्यसंवाद उक्तो यदा
त्वलत्वाकस्य नस्यक्षति प्राणो नामक इति तदान्वयात्सौ भूयो यदुक्तं प्रसरिशभेद इति तस्य कस्यापि प्रसरीनिचित्तो विनोच प

वी: मा·नि· १०६ रिणामइति इदंचवैद्यमतं फलासिफानांमतेनतु नफसिनातिकइति सर्वदर्शीप्रमातेति अहंस्थूलोमोन्याद्य हंतास्पदमप्यसावेवेति
बुद्धिस्त्वस्यैवप्रकाशः यथारविस्तत्प्रकाशस्येति ॥ अत्रवादः केचिदाहुः रोहः नफसिनातिकश्चैकः परंत्वियान्विशेषः लतेफरूहे
कपन्सानीनफसिनातिकः तथाचलतेफः सूक्ष्मोनिरुपाधिश्चेतयिता पन्सानीमव्यक्तश्चेति शरीरांतर्व्याप्यव्यवहारसमर्थनान्न फ
सिनातिकइति बुद्धिसहितोजीवः शरीरांतर्वर्तीयदाचासौसूक्ष्मोभूत्वा तत्रगच्छतितदावाकुइतिकथ्यते । अमरिरभेयइतियउक्तः
106 केचिच्चवदंति नफसनातिकस्यैवस्वभयं पृथक्तत्वनफसइस्मनालत्ताः प्राणः नातिकइतिबुद्धिः नफसचेतयितानातिकः सा
धनं यथाशस्त्रादिइतिसिद्धंतावदिदं शरीरमध्यस्थाने नफ्सनातिकस्यतावदेतेनासौ नशरीरेबलदानेन समर्थयतियावदस्यी
मश्तिंनेस्यात् नतसूलौचसत्या शरीरेबलमसौददातीति शूहसूलौविवतन्सामिनइति शरीरसूलौपश्चाच्चैतन्याधिगमइत्यायाति ।
भवतिचात्र । एकेरूहामपाकल्लपामेमावकशान्मनाक सोप्यवेजायतेयेनतन्मात्राभ्यउदेत्यलं यच्छ्यातिसवःमोक्ताः सर्वतोरक्ता
संभवाः अत्रमाभोनदा''त्येमसरक्तिनिलत्या अमामोवाल्पमामोचानद्विपर्ययदर्शनात् रक्तस्यतद्विकारत्वात्प्रक्तात्रमितसर्गतः
अत्राहरक्तंनतु प्राणाइतिशुभ्रमतंमतं अत्रापिकेचित्तन्वंतः प्रविष्टावायवेगसः तक्रतोतद्वातिप्रक्तेस्तन्निरोधेचरोधतः प्राणतोधे
चबाह्यतत्संक्षेपाभावतस्तथा दर्शनान्मरुत्स्यापिबाह्यएवेतितन्मते नैतत्सत्यंमियेनापिबाह्यतत्सन्निरोधतः निशाम्यतोविचारो
येविचारवतस्तथाः प्रतितमनिसर्गस्यतस्यैतत्क्षेपतः परं चेत्येजीवकलोचित्यसतथात्वविपर्ययः अत्रत्यभावेपिबाह्येतत्प्रस
रेप्रतिदर्शनात् अत्राहरक्तंनतः प्राणाइतिमत्यपिविबुध्यते केवलंबाह्यवातेनसाहाय्यमथिरवन्मते नैतत्तद्वातिभागान्नतथेतच्चा
ष्णोगतिः वितेमिबलवाह्रश्चतद्वाह्यानिबलान्यपि अथतन्मादेवस्वामिनयोरन्योन्यसंस्थितिः विकित्सकमतेयोयप्राणोन्नपि १०६

स्तदीरिता वैद्यैः समर्थितं यन्नत्समाधायानिशम्यतां कश्चित्सद्भूतिचेन्मुसोकः कीदृक्केतितत्रते त्वमसोभूयपरं वाच्यं तन्नेविशुभमितिस्फु
टं प्रयत्स सर्वदर्शी चममानाकष्यतेऽवधेः यत्प्रकाशात्ऽलेशोसोधीयोसर्वेनिदर्शीनं यासौभिन्नेष्वभावेष्वसर्वे यात्पव हार् भाकू
तद्भावेपरंबोधोभिन्नोवझोस्मवन्मतः अलंबोधैकलभ्यनवादनानेनसर्वथा देहाधिष्ठानमेतस्यप्रमातृरीतिनिश्चितं जेष्ठ
श्रेष्ठांगासंस्मृतिर्नेयावत्तावदेवतं भुस्मानिबलदानेननतत्सूतौचसागतिः गृहस्थौचतत्स्वामीयथातत्राधितिष्ठति तथेनंस्मर
यित्वात्र सर्वतः सोधिनिष्ठतीति ॥ ९ ॥ उक्तमस्माभिर्बलं त्रिविधमिति इवानीयादिभेदेनेति तस्माद्दारोहकारणा

ननूक्तम् पला नभेयतेन् वह्नी प्रह्लतीतन् फजमीनल् कभेद् फेल् प्रोकेल् गोरेल् जवारेभ् पलाज्यमेपेल् भदन्
प्रसौलभत विभागो नैसर्गिकबलेन योयक्तः मविशन्ति सिराश्रेणिरोहात्सत्ताभिश्च सर्वशरीरम् ॥ ७ ॥ पलल्
नफ्कसानीयतेन् वह्नी प्रह्लतीतन् फजमीनल् दिमाग् फेल् प्रसभ् पलल् प्रकासटेल् ग्राज्ञा ॥ तथाविदीहा
बलेनयः कमालात्प्रविशन्ति पहिकास्तनद्वाराते खगानाम् ॥ ८ ॥
त्रिद्वाद्वाहेस्त्रिभिर्भोक्यमिति मूलक्तदवना
रयति तनूहति ॥ ननूइति लभते कत्तुऽविभागं पला नुऽपरि नभेयतेन् पतदात्म्यबलपार्श्वेन वह्नीतन् प्रह्लती यत्तन्
फजमविशन्ति नफे जे निमवेशाः मीन् सकायान् प्रल् कभेद यक्तः फेइति मध्ये प्रल् प्रोक सिराहकाख्यिन्याह् गोरेल्
जवारेभ्याः सिरा गोरइनिरोहताः जवारेभजरभइति यदेकवचनं चेष्टाभिः तथा पला तत्पार्श्वे ज्यमोयइति सर्वस्मिन् प्रल्
भदन् शरीरे सिराद्वारा सर्वशरीरमवयवेनव्याप्नोतीति त्रिहितभीयासाविति ॥ ७ ॥ पलाउपरि प्रल् नफ्कसानीय तेन्

वी॰
मानि॰
१५ एतदाख्यबलयास्येन विभज्यते वर्षान्तम् अह्लनी यत्तत् फजमविशानि मीन् सकाशात् अह्ल दिमाचू कपालात् फेअंतरे अह्ल अस
भू पहिकास्तनया एलापरि अह्ल अकासये अंतेषु अह्ल आज़ा अगानाम् ॥ इतिनफसानीयोसाविति ॥ ७ ॥ एलेति अन्य
भागं लभते हैवानीयबले कलभूइति हृदः शीर्षाणा इत्येकवचनम् हान्सिराणां तत्रकभेह निर्गतानाः सिराः दिमाचनिर्गताः पहि
काः कलभनिर्गताः सचेष्टाः सिराइतिफलितं ॥ इत्यवीहात्म्यप्राणनिरूपणं ॥ ८ ॥ अथास्तानाख्यबाल्याद्यवस्था
निरूपणम् ॥ ॥ अम्मलइति अस्तनान् इत्यवस्थाः सन्नइतिवर्षाख्या तदुक्तवचनमिदं फचेत् फीइतिताः अभेतो नव

एलेल हैवानीयतेन् वह्नी अह्लती तन् फजमीनल कलभ फेल पारायेन एलल ज्यमेयेल भवन् ॥ तथाजीव
त्वबलेनयाहृदः प्रविशानितन्सिरास सेहाम्तन्कोविनालि खेदेहम ॥ ९ ॥ अम्मल अस्तनान् फह्री अह्भे
तोन् ॥ अवस्थाश्चेन्नाश्चनूहः ॥ १० ॥ सेनेल्लनमावह्नो अस्तजीयदो मफेहू अह्लनमो ॥ तत्राद्यारोहिणी यदे
तेरसदोच्छ्रयोहे ११ ॥ मीनो ह्राज करीभोन् मीन् सलासेन सन्नतन् ॥ एतदंतोंतिकेन त्रिंपादह्नेभ्यः ॥ १२ ॥

तस्वः । अत्रटीकाक्षत् । अवस्थात्वेनामवर्णीतरमासिः कालकृतो विशेषइतियावत् ताञ्चोत्पत्तिमारभ्य मरणांतं च तत्वः
१० ॥ सेनेइति तत्रकासेन इत्यवस्था नमोइत्याख्या शेच्छ्रयोस्यकरी इवोअसो अह्लजीयत् यदोमसतातमासि सततेफे
अंतरे ह्नोइत्येतस्यां नमोशेच्छ्रयोसम् ॥ ११ ॥ मोनूतइति मोतह्नाफ एतदवस्थांतोयं करीभोन् समीपे मीन् सकाशा
त् सलासेनत्रिंशतः सन्नतन् वर्षाणाम् अस्यावस्थायाः काष्ठाविंशदह्नसमीपा अस्याः सेनिहृदासत इत्याख्या तत्रा

हृदासनंतरमिति हृद्विनाम यत्तदंतं दिनाहिन्ं हृद्विरिति । जानीतच विंशादह्लांत मोक्ष्यायोस्य मनीवव्यक्रमिति नहोपि विंशादंत
मस्ति तत्परंतु मध्यतया नात्रसंशयः अस्यप्राणिनोऽपकोशलेबलादिकं चापानीव वर्धते इदंचाधिक्यंतु अवकोपाभाव
नास्थित्वभावेन अतः परंचास्थित्वाभावमित्याशयः । अनेनैव हेतुना विंशात्य हृात्परतो दृष्ट्या यातेपि नवीनतनत्वोक्तिः ।
अत्रके चिद्दद्भ्रः अष्टाविंशात्यपर्यंतमेवेयमवस्था परंतमूलक्तता यज्ञोकारीधइति अप्रमावष्टुक्तिः साधकेवसर्वोत्त
भावात् सप्तविंशतेस्त्रिंशादहृष्याप्यमित्यादिस्याशयः । अस्यापिसेत्रिनमोनाम्न्योवस्थाविशेषस्यचत्तह्लावांतरदशाः सप्त
भिः सप्तभिः ह्रत्वेतिवर्णीतरसंपन्नैः तथाहि सप्तवर्षादूर्ध्वं अस्यान्यदेव बलंजायते यतः स्त्रीरंदंतानि यांति भक्ष्योचिता
स्याविर्भवंति अगादाद्यिकामादि वासनाऽजायते । अतएव श्रुतिरपि । पंचमेवर्षेविद्यारंभः अष्टमउपनयनमिति द्वि
तीयसप्तकांतेच स्त्रीत्वोऽच्छ्रबलाधिक्यमगोष्ठजायते अतएवास्यामवस्थायोह्लात्तह्लायत्ता व्रतनियमादिनिमित्तावाप्ता
यते तृतीयसप्तकांते चतुर्दशाद्दादूर्ध्वंबलसीमामस्यव्यक्तिः स्वमाह्लात्म्यान्वेषणा चतुर्थसप्तकांतेचोक्तक्रियानि
यमेनजायते बलसीमाचनियच्छति बलांगसाम्यंचजायते निम्नोन्नतादिरंधस्थरणंचजायते दैर्घ्यं विस्ताराचनियच्छते
अतएवचोक्तं महामोदिप्रकाशरायेन परंसर्वांसिकिन्नकेरस्यसेत्रिहृदासनस्य पंचावांतरदशाह्लाताः प्रत्येकदशापा
स्त्रसस्ताख्याविता । तत्रैकासेत्रितफोलियत् बाल्यमितियावत् तेफ्लह्इतियत्र ह्रस्वकानिपेतोघ ह्रस्वकतिनफोच
वनाख्ति तत्रायंविवर्णं द्वितीयअस्थानयानिः एतच्चभेलफाल् तत्कालमभिव्यक्तंनभवति भेल्जवन्नाख्ति द्वितीया
सेत्रिभेयत् यत्रोस्थानविवर्णाधिकमस्ति अर्गनामितिदाष्ट्यौतं अत्रैवदंतनिर्याणंनवीनोत्पत्तिश्च तृतीयासेत्रिनजेजा

तद्वेशा तद्रत्वता परमत्र जायेन चतुर्थी सेविरहाक अवशकस्तन्याः
वी॰ अन्योगदाक्ष्येनवीनदंतलाक्ष्यंच परोत्वत्रशकस्तु तिर्नाक्षि तद्वेशा तद्रत्वता परमत्रजायेन चतुर्थी सेविरहाक अवशकस्तन्याः
ग्र॰ति॰ विर्भावः प्रमशुणिकास्यंच रहाक इति शकस्तन्याख्या । पंचमीसे त्रिफनीयत्रयौवनमदः फनीतिचतस्तणाख्या पतदंतमेवाहि
१८ ताम्रणमिति ॥ भवतिचात्र ॥ कालिकेनविशेषणायोवर्णानरसंक्रमः अवस्थासोचतस्तुलाउत्पन्नेमेरणांतिकाः प्रायाये
हिणिकामोक्षाहायनेविशदंतिकेः हृश्यवस्थानिकेषाचिहूडिराविशानेमिता ततोदूषाहूमसत्यवतद्याक्रिमेध्यहान्नितः ततः स
१०४ श्री मदृशाहीनेस्थितेहृडिरहानेगा हृपसामर्थ्याचात्रवर्पोक्षमत्रविवधते विशानेः परतस्त्वापिनूत्नदंष्ट्रादिदर्शनात् समभिः

तगूलेभू अलहृगवत् वल्रतोभत् अलूगरीजी यिनान् फेहाजेलसत् । मगल्भमौसंपमाक्तते स्वेहत्त्वासामारोहि
णाम् ॥ १३ ॥ सेत्रसूवकोपफ वहोमोस्तक्ष मल् अलनमो मीन् गोरिजहोरिजकम् वहो अहाजो थेन हाफे
हि अलनमो ॥ द्वितीयेंतारुणापरियतियोसौ सूतिरोह्यमोक्षयोनेचहन्याविर्भावः सीमाचारोहिणाः १४ ॥

समभिः ह्यात्वावर्णाद्यंतरवेदनात् अथांतरदशाः मोक्षास्वतसोचोविताः किल प्रायायाः त्तीरदंतत्वेप्युत्पन्नेरिरवेणापिच उ
भुत्वामत्यभिहानमेगहूडिः क्रमाजगा त्तीरदंतविनियोणाभत्योवितनडूवः द्वितीयायारतिः कामेविद्यादिकृतकृत्यता
ततोपिबलसीमायोयमशुष्मत्रोचसर्वथा स्वमाहात्म्यानुसारेणाधिषणेहूमत्रच चतुर्थी सरणे वैषांबलेमाहात्म्यवर्चसाम्
दैर्घ्यविस्तृतपृष्ठीनानियमेनमयच्छतीति ॥ १५ ॥ तगूलेभूरिति तगूलभूमगल्भभवति अलहृगवत् शेस्यवगुनः अल
रतोभत् स्निग्धता अलगरीजोपिनान् गरीजोइति नैसर्गिकेनानिति पतद्भयं इत्यच गरीजो नैसर्गिकमोक्ष्यचत्रदेवोजइति । १८

कथ्यते गरीजीअतियोगिचगरीभोति विद्वानेकथ्यते इतिप्रसंगागतंलिखितं । फेरति ग्रंतरे ह्राजरत्वेतस्मिन् सेत्र ग्रवस्थाविशे
षे इत्यतोस्यामवस्थायामेतद्भयमागल्भ्यादौच्चमोक्षे दक्षेविस्तारावधिके जायते ध्रुवानां ॥ इतिसेत्रिनमोमिथनाकण्यारोह
निरूपणं ॥ १२ ॥ सेत्रइतिद्वितीयावस्था ग्रल्लवकोफ़ एतदाख्यावकोफः स्थितिरत्र मोकोफ इतियत्रकथ्यते सोभाभूदिति
चकथ्यते तत्वंचनारूपास्थितिः वृद्धो एततवकोफ़ ग्रत्रचमोलक मल्लकाष्ठामामोति ग्रल्ल नमो इति एतदवस्थाक्रांत मोक्ष
प्राप्य मोतन्सकाशात् गेरिज्ज ह्रोरिज्ञक्लम्स् गरीतिविना ज्ञ ह्रारि प्राविर्भाव चक्रस्य विनाशस्य यत्रकाष्ठामामोति हीनतार्
विर्भावंविना ह्रानिनंकथंचनाप्यत्रसंभवतीतिभावः वृद्धो ग्रसौ ग्रल्लजीयः योंतह्रा सीमामामोति फेग्रंतरे हि ग्रत्र ग्रल्ल नमो
एतत्क्रान्त्ये ग्रत्रैवस्थितिकाष्ठामोत्यसीमामामोतीति ॥ भवतिचात्र ॥ मागल्भ्याद्नयोरस्योसंगानामोच्चाद्ध्युष्टिते जायते
तत्रचाधिकंपरमाविशतेःस्मृतमिति ॥ १४ ॥ मोंतह्राइति मोंतह्राह्रो ग्रंतमामोति एषावस्था करीभोत ग्रंतिके मोत्
सकाशात्

मोंतह्राह्रोकरीभोत् मोत्द्वेसतो मल्लासेत् ॥ सीमास्याग्रंतिके पंचविंशाद्ह्रानाख ॥ १५ ॥

एवंसोपंचत्वपुनः मल्लासेत्तविंशत् पंचविंशाद्ह्रपर्यंतं नियतिरेषा एषावस्थापंचविंशद्ह्रमेव यदातद्वतोभवत् गरीजो इति
चद्वयमगल्भंभवेत् तदाचत्वारिंशद्ह्रोतमप्येषावस्यात्रसरत्येव ॥ १५ ॥ तग्रइति तगूभेल्लमगल्भ ह्रारत् गेस्येव ग्र
नः ग्रल्लयभोसत् रोत्वे फेग्रंतरे ह्राजिह्र एतस्यांसेत्र ग्रवस्थायां । ग्रत्रटीकाकृत् । ग्रत्रसर्वचिकित्सकानामैक्यं एषावस्था
स्तेति प्रत्यत्रविवदेते याहृगोस्यमारोह्राणो ताहृगस्यानवेति तथाचाकिंतदोधकसूत्रं सप्रत्तापिन्यूनमिति ग्रत्रेत्यमोधकेस्थिताः

वी॰
स्मृति॰
१९

109

सभीयावस्थायांयाहृगो स्येतहून मस्यामिति तथाहि नेदीयिह्नितं सभीयेषु ह्राह्रादशाह्वांतं नमोऽस्त्येवोच्छ्रयोऽस्य समाधिकं तच्चन
सभीयावस्थायांयाहृगो स्येतहून मस्यामिति तथाहि नेदीयिह्नितं सभीये ... स्थात् तावत्स्यात् रतोभस्व माद्री उपाधानमितिप्रसिद्धमेव तच्चस्वयत्रुपाधानेसत
मोयावद्दतोभति गरीजीनसरीकाहिन्यलानस्यात् तावत्रस्यात् रतोभस्व माद्री उपाधानमितिप्रसिद्धमेव तच्चस्वयत्रुपाधानेसत
मोयावद्दतोभति गरीजीनसरीकाह्निग्यलानस्यात् ... गेस्यमयेत्वते फासूलत्वादस्येति लत्र्संसभीयगेस्यमाधिक्यनेति पेजन्
नमोनभवति कांद्दनभवति दृम्यथाह्नायाते ह्रारत गेस्यमयेत्वते फासूलत्वादस्येति लत्र्संसभीयगेस्यमाधिक्यनेति पेजन्
ग्रन्यस्य ग्रपृ ग्रालिनभीय्र नैसर्गिकवुभुक्षा जीर्णिकरणाक्रियागलाद्यवपिचास्यमाधिक्यं नजायते तत्वचोस्यार्थानमत्रमी
यतेस्या तदाधिकमिति ग्रत्रोभयेप्रतिवादिनः समाधत्ते यद्दतो सभीयेषोक्वेगेच्छ्रयोऽस्यमस्ति यथानतथा प्रोभाभावेकफो
तास्त्वमद्दति तदन्यथाप्युपपद्यते नेयवानाचह्रारतनाभावान्नमोऽस्तीति ग्रपित तदस्येवप्रांतकावीलाभावाद्धाह्नकभावोरतो

नगृगेल्लोथ ह्रारतवल्लुथभोसत फेह्राजिहेल्ल मेत्र ॥ प्रागल्भे गेस्यरोद्व्येपतस्याम् ॥ १९ ॥

भनाभावात् फासूलसत्वेपि ह्रारतसत्वेपि यभोसत सत्वान्नतथात्वमिति तथान्यच्च ग्रस्य ग्रमो ग्रस्योच्छ्रयोऽस्यकाष्ठ्याभा
वमसोचजायतेति ऊनः प्रतरोच्छ्रयोऽस्यं सर्वस्यवल्लकाष्ठानि यतेवनस्य ग्रेरुस्यात काष्ठायांजातायांवाकिंधनपातनेनापि
तदाधिक्यंजायतेइति यच्चोक्तं वुभुक्षाजीर्णितांधिक्यमिति तत्राप्यभिधीयते ततवल्लस्नेहभयेन एकस्यचेष्णाधिक्यंमातराः
रभ्य सायमंते चेष्टेतेबालाः द्वितीयाः तच्चिंतनेयाहृशी स्वल्पचिंतानाहृशीसिद्धिः प्रत्तच्चिंतांविनाच नान्येषांनान्याकाचनचिंता
विद्यतेइति ग्रत्रेयंसमर्थना तावत्संप्रायः बालेह्रायास्तरुणेह्नप्रगल्भामेवयदातरतोभोत् गरीजीइति ह्रारत गरीजीद
तिचद्वयंप्रगल्भं भवेत् तदाचत्वारिंशदह्ना ग्रसोचतावत्रसिद्धति यावद्ध्रारताधिक्यमेषांनस्यात् तथानस्परक्ताह्वनिरमीषां १९

मसौ च न रक्ताधिक्यं विना तच्च न ह्रासरसनाधिक्यं विनेति ह्रासरक्त अत्राधिकामिति अत्र समाधिः यद्युक्तं न रसणे ह्रासमगल्भेपि न दन्यथा
प्युपपद्यते अत्यस्य रक्तो भवताधिक्यं न दोषाधिक्ये च चेष्टान्यूनतेति तथोक्तं न स्यरक्ता ह्रसितिरधिकेति तत्राप्युच्यते स्वशरीराग्रहूपेणार
क्तो सर्वस्य तत्रास्यापि रक्तेन स्रोवितेन भाव्यमेव न चाप्ययं नियमः रक्ताधिक्येनैव नामास्त्रु निरिति वभोसत्वेनापि न त्वपपन्नेः तत्व
लयमनिस्फोटनेन यभोसनेन तत्स्फोटने स्रुग्रहमिति वाल्पहीनेतिति मत्तोनिरस्तः अत्रत्वनीया साम्यमत्तः तत्रोभयोर्ह्रासरत
वलेन समानपव सोवित्यानस्रुनिन्यूनः तथात्वे च अस्यरक्तो भवतरक्ताकरणीया श्रुसिस्त्रुयभोसदप्याधिकइति ह्रासरनाधिक्ये अ
कृतास्यात् इतितीक्ष्णनाबलभ्रमयोः सममेवपरत्वस्रावे त्वयान ह्रियकवभद्व्यजीर्णतायोवालस्यशाक्तजीयते इतिस्नाधिक्यं
स्रावेत्वया यदि च साम्येन सदोशयाभाव्यमिति तथा न त्रसमर्थन युक्तमेव बोध्यमिति साम्यमत्यपवोचितइति स्थितं अस्येव
वोचितत्वात् मध्येनिवेशइति च ध्येयं । आधिक्ये ध्रुनवोतोभयेनिसाम्यनायेनदोषोभयदर्शनेन न तदप्यत्रास्थितिमायातीति
तथा च यदि ना स्रुणप आधिक्यमोस्यस्यवादितोहितेन न त्रद्वितीयेनागन्तव्यं माणेन सरूचनेनागतमेव यदिद्वितीयेनैवागम्य
ते तदा माणेनापिद्वितीयेनागन्तव्यमिति न त्रयदि आभ्रयेनानेनवासेनभाव्यमिति मतच्चैतद् चतुर्धीत्तुस्थितः स्वभावः सर्व
सिद्धएव अयं च ह्रासरतिगरीजी तेन न प्रासिनाति केनागतस्तेन सक्ष्मेनिर्यातिन मध्येकथं च मापि विह्वृतिर्यातीति बोध्यम् ।
इतिमेत्रिवकोपके नावत्रास्य ह्रानिनोप्याधिक्यमिति । यदि च बास्रावकरणमाधिक्यकृतादिति तदपि नोपपद्यते ययाणाक
पत्राधिके स्वसर्गनिबद्धं सत्क्षेपरत्वार्थं चेष्टारिणिसंधीयते तदास्यनष्टादिस्वकीयमेव सर्गरत्वेति न पुनर्निजाकिंचित्समर्प
यतीति न कथं च नाप्याधिक्यावसरः यदप्युच्यते अप्यतेरास्य ह्रासरतिगरीजोयाव्यैरुपे चोषधपानादिना तदाधिक्यमुत्समो

ग्रं·
वीह्म·
११०

गौधरीपीते गौस्याधिक्यमिति यथाहृष्टेत यात्राख्याधिक्यं भवत्विति अत्रोच्यते नायं पणोऽधिको भवतीति अपितु हारारतिगारीभीयेनय
दानत्राक्रान्तमभूत् नदानङ्गेजन योधयेन विक्रान्तीहरीकारणाङ्गरीभीयोत्थापितेरक्तोभवेद्बाधः कृत्वा गारीजीयप्रत्यापितमिति
नह्निकदाचनापि रत्नात्स्थापिते श्रुष्का दिस्वसर्गोऽधिक्यमाप्नोतीति यदि चोच्यते अनेन रक्तोभवेन हारावनेन्यूनीकृतमिति तत्सत्यम्
गारीभीयेन नदर्थीकृतगारीजीयप्रतिष्ठत्येवेति आधिक्याभावेबलसाम्येसमर्थिते ॥ अथाधनातेत्तापमार्दवे पुनराधिक्यएवेति
समर्थ्यते तथाचास्ति पाणो यं रक्तोभवसहचारिमार्दवमिति बालेनतत्सत्वान्मार्दवमोऽस्यस्य अत्रतु रक्तोभवेकल्पात्तैत्तापनेति
अस्तिचात्रदृष्टान्तः जलोपलेन नैयदाभवतः नदाजलेनापितं न तथातापक्रियांकरोति यथाशिलातत्रचजलेरक्तोभवसत्वा
त्राधिक्यंनैत्तापस्यशिलायांतदभावात्तैत्तापनस्येति उक्तं त्वयाबाल्येसभीयेरक्तोभवाधिक्यमिति तत्रकिंनिमित्तमित्युच्यते
इयंसभीयावस्था महाकारीभूउत्पत्तिकारणानिकइति तच्चोत्पत्तिकारणं वीर्यं कलिलीभूतेनच्छविरुधनाधिकमिति ॥
इतिद्वितीयावस्था ॥ भवतिचात्र । पंचविंशात्समासात्तावत्त्रियतेषायदापुनः प्राकृतस्वरूपागलत्पंचवार्षोर्ध्वंतदाभवेत् १९
तथा पणोस्तेत्यैकमत्यंचभिषजामत्रकेवलं आरोहिणपासमेनत्त्वाधिकवाहीनमेववा तत्राऽऽर्वेहृवोयाहृगबाल्येनत्रात्रता
दृशो गौच्छुपोष्णंद्विषष्ठाङ्गाहृदशातविशिष्यते तन्माकृतस्विरुधतयाविनानोत्पद्यतेत्वसौ उपादानेनकर्तृत्वंस्वयंस्वस्मित्त्रुपै
ष्यति तद्विधात्रोऽल्पामित्येवबाल्यगौरस्योस्थितबऊ । तथा । बाल्येगलावचेवापित्तजीर्णपीदिक्रियेद्यते नैसर्गिकाधिकौस्यं
तङ्गरीयइतिधारणा अत्रैतदसङ्गःप्राऊतांच्छुपोष्णस्थितिस्तथा अन्यथाप्युपपन्नासावुपादानात्तदृप्यतः अत्ररोदपाधिकात्वेन ।
स्वरूवकल्पनतथा गौल्पसत्वापितोगानमोच्छुपोष्णमथापिवा सर्वस्यापिचभागंह्निकाष्टयाग्निशिवोद्भवत् जातासौनपुनः ११०

110

मोग्ध्याद्वियतिर्हि बलीयसी त्वपादिशिक्षयथाधिक्यमिति याकल्पनापरा नत्वाप्यपरस्या सिद्ध्येर्नैननसिद्धुपपादिका प्रातरारभ्य सायंतं
चेष्टयाथापि चिंतया ग्रन्थाकेवलेनैषांत्वज्ञोणीबलत्वरे । इत्याशेऽहिण्यामधिकमोस्येमिति पक्षनिरासः अथावद्ध्यीनमोस्य
मस्यामिति पक्षनिरासः प्रागस्याञ्जक्रणोद्घायनस्य रक्तस्तुनेश्चापि सून्योस्याधिक्यमस्तीति निवारेस्तीयसमर्थना सत्यंकवेद्धास्याधि
काबलेक्षायाः परंत्वसौ स्नेहाधिक्याद्वशादेवमंदानत्वोस्य ह्रानितः स्वशरीराज्ञरूपाणारक्तोविस्याच्चतत्तुतिः नबालवक्रीन
डीनेयफवानेवापितद्भूते नचायंनियमोरक्ताधिक्यात्रस्यष्ठुतिर्ह्यसौ यमनिस्फुरनानन्त्वारोत्थेणाहृच्यदेन्नृष्ठ । इतिहीनपक्ष
निरासः ॥ इतिबाल्यमयेत्वेदेन्यूनाधिक्यनिराकृते अथापेत्यवचनासाप्येतन्निराक्रियतेतराम् स्नेहरक्ताविधेयान्ननियमेने
तितत्स्थितिः कथंस्याच्छेद्यबाङ्कल्योद्धानोवोसस्यचापिहि शोभापत्रेनेनोनास्यनाधिकदोषपानतः मार्गेनागतमेतेननदे
वपुनरागतौ मार्गस्यापिप्रनस्तत्वप्रसक्तबास्त्रतःपुनः नगतिःपूर्वमिद्धत्वाद्यथागतमुपस्थितेः प्रमात्रायेनसंगत्यायात
स्तैनैवगच्छति नमध्येविकृतियातिसाम्येदोषाःसमर्थिताः बास्यमाधिक्यकृच्चेतियक्तात्दृष्टविरोधिनी पत्नेनवारिसंथानेस्व
सर्गाधिक्यभाजनं यच्चौषधासेवनयामाकृतोस्यच्छिरिष्यते ननत्रनियमस्त्येषत्वराङ्गेनैसर्गिकीतिच विकृतौस्यनवालेस्वयं
दोस्यंनस्कृतनेनउ नदूरीक्रियतेःसर्गस्वकीयंप्राप्यतेहिनतत्र् इतिसाम्यस्यभेदयंनेत्वाप्यमादेवमात्रतः स्नेहेनसहचारीद
मोस्यमित्याविरोधिता बासेचस्नेहबाङ्कल्यान्नमादेवसद्योरिते नारुण्येस्नेहवैकल्यान्नैत्वाप्यमितिनिश्चयः यथावार्धपलो
न्नायेस्नेहाङ्काशिनैतत्वाप्यभाक् नदभावात्क्रिलानमानैत्वाप्यादूनिभयकरी निधानातिकवनित्वाद्बाल्येस्नेहकलोदयः इत्थंभा
वाच्चतारुण्येस्नेहवैकल्यमिष्यतेइति ॥ १९ ॥ इतिद्वितीयावस्था ॥ अथतृतीयावस्था । सैवत्रीति अवार्थः सैवेति

वी॰ हाल॰ ११२ ग्रवस्था पन्हृतनात त्हतीया तत्रपन्हृतनात इत्यर्थरीभवनंताकणपावनाइ इतियावत ग्रत्रविशेषमाहृ सेहनि मेमसह भकायइति
स्थित्वाऊवत बलस्याभावावस्थातात्कणपावनारः पंबलमत्रतिएत्येवनएनभोविचत्तथीवद्धलंहीयतेइति वह्योइतिवह्यो
ग्रसो ग्रहलतीयादृशा पत्भयूपन भकठीभवति फेग्रंतेरे हृग्रस्याः त्रुकसान ग्रथरीभवनंनाकणपस्येतिशेषः पलापरंतपन्न
त्वतः ग्रलऊवत्तबलंनास्ति त्यज ग्रप्तन्तबलमत्रहीनंनजायतेइति ॥ ग्रत्रटीकाकृत यद्यप्यत्रशरीरस्फूर्तिप्रकाशोनिवर्त
ते पलितादिचोत्पद्यते तथापिबलंनहीयतेइति ग्रस्याश्चसेत्रिऊहोल इत्याख्या ग्रर्थश्चसमानएव ॥ भवतिचात्र ॥

सेत्रिपन्हृनात मेभकायेलऊवत वह्योग्रह्लजी पत्भयीन फेहृग्रलत्रुकसान पलापनलऊवत लंतच्छ्र
पू ॥ तृतीयानद्रवरोहः सहास्थित्याबलस्याभोचयस्योमज्यते ग्राधर्थपरंतत्त्वतोनबलंविरलीभवति।
१७ ॥ हाजाकरीभोन मोन सेत्रेनसत्रनन । इयमतिकेषसमूहानो । वनगलभेल भरोदन वल यभोसन
फेहाजेलसत्र ॥ ग्रधिकंशैत्यंरोत्यंवमज्यतेनरस्याम् ॥ १८ ॥
यद्यप्यत्रयानेहानिः शरीरेजायतेस्फुटं पलिताद्युदयश्चापिनतथापिबलोन्नता ॥ १७ ॥ हाजाइयमवस्थाकरीभूस
मीयेस्ति मोन इतिसकाशात सेत्रेनषष्टिः सेत्र इतिषष्टाम पन् इतिदशा सत्रनन वर्षाणितेन साहचर्यात नन इति वपनः श्री॰
तगलभ ग्रधिकीभवति भरोदनशैत्यंवपनः यभोसन रौत्यं फेग्रंतेरे हाजेमज्जीभवति ग्रलसेत्र ग्रस्यामवस्थायां । ग्रत्र ११२
टीकाकृत भरोदनमारास्पंहरारानि गरीजीहान्याजायते यभोसत्यागस्पंरतोभत्र शेषेणेन । भवतिचात्र । नैसर्गिको

स्य ह्रास्यात्वयोऽल्पमागत्स्यमिष्यते स्नेहशोषणया चापि दोषाधिक्यमुपस्थितमिति ॥ ८ ॥ सेन्द्र इति सेन्द्र इत्यवस्था पन्नग्रहनात् इ
तिमागत्रैवेयं परांत्वत्र विशेषः मेद्र इति मसृज्ज ह्रोरिष्टक्रयाज्ञाफे इति हीनतया ऊवत् इति बलस्य वह्नेः प्रसो सेन्द्र इत्यवस्था शालो
वत् पतदात्या पल्लोपरि प्रावरि पर्येतः प्रमोहू प्राकृषः नपुं लेभेति नपुं लेभ प्रधिकं भवति प्रत्भरोदनशोत्य वश्नः प्रत्वतो
भत् गरीभति बाह्यैर्विकृते फेश्वेनरे ह्रारोमिन् प्रल सेन्द्र प्रवस्था विशेषे । प्रत्र टीकाकृत् । प्रस्य जराफ्स्य शोल्वस्येति भाष्या प्र
वस्थानरिति यावत् यद्धेत्वाधिक्यं तत्र हेतुः स्नेहच एव परांत्वत्राधिक्यं ऊह्रोत्सात् येनात्रास्थि जराक्षशरीरे रोदनं चेत्यते यत्र
गरीभति रतोभत् प्रधिकमिति मवह्नेतः गरीजिह्वारढ्धीनता तथा च ह्राजीमबलह्रानिः तथा चरतोभति गरीभोयव्या(

सेन्द्रेऽल्पनन्द्रहनात् मेदोह्रोरि ज्ञाफेलुऊवत् वह्नोशोलोवत् पला प्रावरेल प्रमोहू ॥ चतुर्थीवनदवरोहः
सहृष्यक्राबलह्राने रसोह्रानिश्च्यायकारनरम् ॥ ९ ॥

क्लिस्त्याच सास्निग्धतां गेष्ठज्ञायते याक्षतिह्रीना बाल्य
विपरीता बाल्ये हि स्निग्धता क्षतिकारणमिति प्रत्र च विदग्धे हृह्रोनितं तत्र बाल्यरतोभत स्पष्टत्वास्थितशालो ह्रद्धरतोभत
स्य क्लिन्नशालेति तावक्लिन्नासो स्निग्धा भवत् न च सर्वथा क्षतिकरीति शाक्यतेच शुष्कशालायाः स्नेहोपसारयितुं नवहूल
स्थितशालाया इति याहृग्धतो न्मारणता हृहृ वीनोत्पद्यते इति यच्च गरीभिरतोभत् प्रसावाजाथि प्रस्तुलीयानि प्रक्रोत्पत्रामा
निषोषयति प्रनेन च गरीभिरतोभतेन प्रंगानां लेपितत्वाद् ऽत्रमंगोचितं न भवति यथोचित्या याहृगचितं ताहृङ् जायते इतिस्व
यंचेदं फलेनत्वाद्धि कृतत्वात्रागीभवतोचितं इतितस्य कार्यमित्यंपर्यवसन्नं ज्ञायते यदि चात्र गरीभिरतोभत् न स्यात् प्रध

वी॰ ज्ञाल॰ ९९ 113

केनदा ऊह्लोलाईश्वर्यंनमकादीभवेत् शैत्यंवुध्याखीति जानीनच चिकित्साकल्पनयामृतिर्द्विधा पक्वानभीष्ट द्वितीयायकृतिरासी
य नत्राद्यायदा शनैःशनैरत्नोभति गरीजीरनोभति ग्रहुली नैसर्गिकस्नेहोदीपस्यतैलमिव शरीरान्निर्गच्छति। इति द्वितीयाचरतो
भति ह्रारातिसत्वेपिबाह्योपकरणादिना शस्त्रादिना जलनिःसूनेन उष्णामयेनवा विषभक्षणादिना पतनादिनावा मारकामयेन
मृतिरिति मृतेर्गीरितभीष्ट इत्यपिकथ्यते प्रारब्धसमाप्तिश्चामयत्रसमेवेति जानीतचेमाश्चतस्रोवस्थाः प्रायेणएक लेह्यायितुनद
ल् अपेक्षयायत्रत्वमेशैत्यंवासाम्येनस्यात् इकामेल्लइलिच मध्यरेखामारभ्यदेशभाक्तिनाम । अत्रचिच्चत्रिंशद्देहेष्वेव जारछ्याजा
यते केषुचिच्चषष्ठ्यांनेनाक्षणमेवेति यच्चेदंविंशत्यधिकशतवर्षाण्यायुरिति तत्तनकाचनकाङ्क्षि जोयनेकोत्रनियमइति

नगूलेभोल् भरोदनवल् रतोभातगरीभति फेशाज़ेल् सेत् ॥ अधिकंशैत्यंपुनर्विकृतस्निग्धताचविभज्यते॥
तोस्याः ॥ १॥

परंतुषष्ट्यधिकनवशतानंतमप्यव धिरिति एतत्त्वयत्नयोगाधीनमितिध्येयं ॥ इत्यवस्थानिरूपणं
भवतिचात्र ॥ उक्तंचशैत्यहेतुत्वंमत्राधिक्यमपीष्यते अस्मांजारछ्यतोरौल्याधिक्यतस्त्वतनोरिति नैसर्गिकोस्यपञ्चान्याचजी
र्णोक्तहलह्रानितः विकृतस्नेहबाहुल्यात्क्लिन्नादेहस्त्वविमेता घ्रानिकारणमस्त्येवस्नेसबाल्येत्रह्रानिक्षात् रुद्धास्थितलताव
त्निन्नवदितिचोच्यतां स्नेहापासरणेवृत्तशाखामत्यन्तास्पदं यथाबाल्यंतथानैत्यभाग्वाङ्क्यमतोन्यथा विकृतस्निग्धता
चेयंस्रोतांसिविशोषयेत् लेपितत्वात्तथागानांनात्रमौचित्यभाग्भवेत् विकृतत्वात्स्वयंचास्यनागीभवनमिष्यते इत्थंशनैःशनै
रंगशैथिल्यकार्यह्रानितः मारकूपरिस्नेहौचशरीरपतनंभवेत् इत्येषावचनाम्नोक्ताक्रमेणाक्रमतोप्यसौ शस्त्रवाय्वादिनाइष्टा ९९

मयान्वारहविच्युतो मध्यतत्त्वार्थसेवाभिभङ्गो शैत्यौस्य साम्यतः प्रायेणाभक्तिरेषात्र दोषाणां परिकीर्तिता । क्वाप्यारोहिणि वस्यायां जा
राख्यं दृश्यते तथा विंशात्सूर्धशाता हानेसाथ रित्यापि कालगः पणः प्रायेण सदस द्योगैर्बाधिकयमूनता । अवरोहगतादृष्टा क्वापि ता
रूपसंगतिरिति ॥ १० ॥ अथाल्वानी वर्णानां निरूपणं ॥ अम्मल इति अमल निरूप्यते अल्लवान् वर्ण इति फे चेत्त तन्निरूप
णे अभ्यज श्वेतवर्णः मीन् सकाशात् अल्ल भल्लगम् कफस्य । अत्रटीकाहात् कफवर्णः सितः यदा चेतत्प्रागल्भ्यं तदा बहिरपि
शरीरे श्वेतता तदा बाह्योपकरणाज्जाता स्यश्वेतता निमित्तं यतो नितशैत्येन रक्तपित्तबलासर्वैरल्यं न च्यालेचार्थात्कफवर्णव्यक्तिः यदि
चामीषामपि लेशमात्रेणोत्पत्तिस्तदा तेलेशा ह्यना शरवस्थाति अन्तरेव तत्प्रवेशो न बहिः शरीरे तत्र संक्रमणहेतुः पित्तोदेकस्य च

अंमल अल्लवान् फेल अभ्यज मीनल्ल भल्लगम् ॥ अथ वर्णास्तत्र श्वेतः कफस्य ॥ ११ ॥ वल अहृमट् मीनल्
दम् ॥ रोहितो रक्तस्य ॥ १२ ॥

मंदत्वान्नतथात्वे पित्तचेष्टा च शैत्येनाधः ह्लानेति चानुमीयते न्यवर्णसंक्रमाभावात्सर्वां
गानो निज्ञो वर्णः सित इति तद्व्यक्तिर्जाता न च च मूलबीजं सर्वस्य वीर्यं तच्च सर्वथा शुक्लमेवेति परन्त्वनयोः श्वेतयोरन्तरमिदं कफो ह्य
शैत्ये शरीरे मार्दवं शरीरोच्छूनता श्राद्रत्वे वत्वचः यदि च हस्तेन स्पृश्यते तदा शैत्यमतीव शीतोस्ये तत्पुनरेतद्वैपरीत्यं ॥ १३ ॥ वल
इति वपुनः अल हल्ल मट् रक्तवर्णः मीन् सकाशात् दम्म लोहितस्य । अत्रटीकाहात् । रक्तप्रागल्भ्ये लोहितवर्णोद्भूतिरिति अ
हमरिनासीति यद्रक्तमिश्रं पीतं पित्तस्योक्तं तन्न द्विशेषाभिप्रायेन पुनः सर्वस्य तथात्वं रक्तप्रागल्भ्य इति रक्तबाहुल्ये किमर्थं उच्यते
रक्तं खल्वपित्ताङ्कुनेन तावच्छरीराभिभवो जायते यावन्न स्य प्राबल्यं न स्यादिति प्रागल्भ्यग्रहणं ॥ भवति चात्र । सितः कफो यदा चे

वी॰ तस्मादगल्भ्यंतद्वहिस्तनो श्वेतंजायेततस्मैसदा श्वेतामनोच्यते वा स्योपहन्त्यज्ञातेन श्वेतेनापिच अल्पता शरीरेजायतेचान्यथात्वतोता
शाल॰ नवात्रतः श्वेतश्लैष्मेनचौस्येश्वमांश्यातस्यान्यलेशकाः गौरवाच्चगुरुत्वाच्चनबहिः मरणोचिताः श्वेत्याधःश्लेनचर्मेष्ठामावेवर्णांत
१५ शक्तमात् श्वैल्ल्यप्रभृतेनिजंतूपश्चलामेगगामिष्मता तन्मूलसर्वेगात्राणांवीर्यंजत्वेसितंचतत् स्वतोवर्णांतरामासोलवसर्वोणात्र
विद्यते उभयोस्त्वांतरमिदंकफजेमन्दत्वाततनोः गौरत्वंचाईत्वाशीतस्पर्शश्चत्वचिलभ्यते श्वैत्यजेत्वतनोःशौक्ल्येवैपरीत्यमतोमतं
पतन्मात्रेतयाश्चादोक्तताकफनिरूपणा इति ॥ २१ ॥ तथा रक्तोऽकेवलतद्गुणव्यक्तिःपित्ताद्धनत्वतः अस्यतेश्चाधिक्यमतोनदे
ह्याक्रमणंभवेत् रक्तोन्मिश्रश्चपीतोयोवर्णांतःपित्तगोनसः सर्वत्रतद्विशेषस्यकस्याधिष्ठतीयता ॥ २२ ॥ वलितिवस्त्रतः ।

वलग्रसफेद् मीनलसफराम् । पीतःपित्तस्य ॥ २३ ॥ वलग्रसवद् मीनलसौदाम् । श्लेष्मस्यैव ॥ २४ ॥

ग्रसफेद् पीतवर्णः मीन् सकाशात् ग्रलसफराम् पित्तस्येत्यर्थः । अत्रटीकाकारः पीतमागल्भ्यंप्राहः पित्तेन कदाचिच्चपित्तोद्रेका
भावेपि रक्तवैरल्येनपीतवर्णता प्रसिद्धैवतद्द्वाच्येष नाकद्दीनेष ज्यतीलेष नाकद्द इत्येकवचनं तत्ररक्तशोषणात्पीतत्वं अनयो
रेतरमिदं यत्रपित्तञ्चतापीततासोच्यतिता तथान्यानिचतल्लक्षणानितत्रस्यतित्रता नासाशोषः लगोस्य रक्तशोषणाचरजः
खलात्वादिना क्षीणांशिरामोक्षणेन नासाखुत्वादिना रक्तस्त्ववेणविच्छायापीतता ॥ भवतिचात्र ॥ मायेणपीततागल्भ्यपित्त
स्येत्यवधार्यतां रक्ततानवतःपित्तोद्रेकाभावेपितान्यिते तथाचरक्तशोषेपितद्द्वाच्येषपीतता इत्थमेत्रविशेषोयःसमाधार्य
प्रकल्पतां पित्तजासक्ष्मार्विरियेतथातन्मृत्वनिज्ञाता नासाशोषत्वचोस्यचलक्षणान्यत्रसंतिसि क्षीणामानेवनोनासाखुत्वाता १५

शेविमोक्षणात् पुंसां लोहितशोषोशोविक्षयात्योनतानताविति ॥ ४३ ॥ वलितिवङ्गनः प्रस्त्रवद् क्रूसवर्णाः मीन् सकाशात्
प्रल् सोथाङ् पनस्माच्चतर्थथातोः । प्रत्रटीकाक्षुत् । क्रूसवर्णितासैदाहस्य मारोल्पोनयादिवा नतत्यज्ञाधिकेन यद्वास्वावका
शास्त्रीहृत्थरोधेसतिस्वस्थानमसरणाभावाच्छरीरेव्याप्नोतीति । भवतिचात्र । यदापित्तयोरेकः स्यात्तत्स्यान्निस्त्रवाधिका स्त्रीहृ
रोकनिरोधोवास्वस्थानमरणच्युतेः व्याप्नोतिदेहंभूयाज्ञनदाकास्पोदयत्ततनाविति ॥ ४४ ॥ इतिवर्णनिरूपणम् ॥ ॥
अथस्रवनलक्षणं ॥ ततंचस्थौल्यतानवं । प्रम्मल्इति प्रम्मल्अथानिरूप्यते स्रवत्नेति स्थौल्यतानवंशरीरस्य फयादिहीनत्
प्रम्मल् स्रवन फाहीङ्गा लल्ज्यमद् फेल्स मनवल् ह्रजाल् ॥ अथमानंचेत्तत्रच्छन्नांनोयंस्थौल्यतानवे प्रंतर्देहस्य
१ ॥ फल्समन पन्कान शाहमेयन् फङ्गोमीनल् भरोदनवल् रत्तोभत् ॥ मेदसः स्थौल्यंचेत्तत्रौत्यात्तत्
ह्राच्च ॥ २ ॥
ह्राल्इतिच्छन्नांनः प्रल्ज्यमहृदेहस्य फेप्रंतरे प्रल् समनस्थौल्यवङ्गनः प्रल् ह्रजाल्तानवे । प्रत्रटी
काकारः । अस्यशरीरस्य ह्राललेषणांछन्नान्वेषणामिदमेवयत् स्थौल्यतानवोपकरणावेत्ता केनस्थूलंजायते केनचतान्विति ।
१ ॥ फल्इतिफनदा प्रल् समनपनतत्प्रकारोभयमथोयदिसमनाख्यः पन्कान पनयादिकानस्मात् शाहमेयन् पनदाख्यस्थौ
ल्यंमेदोविहितं फङ्भिङ्गेयेति पारसेकभाषया स्थौल्याख्या फनाहिं ह्रोतत् मीन् सकाशात् प्रल् भरोदतशोत्यात् वङ्गनः रत्तोभत्
स्वेह्रात् मेदः स्थौल्यशोत्येन स्नेहेनचेति । प्रत्रटीका । फङ्भिङ्गेयथादेयेयक्तानतत्र सभांतिमादौ उपादानकारणं रक्ततानवे
यङ्क्रगतं जलंनत्रगाध्रक्तादानिस्वेयं तत्रसभभिङ्गा स्थूलनिमित्तकारणं भरोदत् शोत्यं शोत्येनाङ्गिजलग्रहणयते वह्नेजाये ।

वी· ह्राल· ११५ मतोदः शीतशरीरेषु शीतांगेषु चोष्णादिष्वतिशयेन लब्धमितिहि ॥ अत्रमतमयमस्ति यदुत हस्तवलस्सर्वांगातिचर्मेत्यत्राविवादः नत्वचाति
मेदस्त्वमित्यत्रापिचाविवादः इति कथंत्वसंगच्छते अत्रसमाधानेनात्रसंशयः योसौमहाभिषक् तदाज्ञया तभी अत्रस्यस्वभावस्यशरी
रदार्थंसर्वांगानिसोचितमेनावेदणीयानि इदंचहस्तस्सर्वांगस्येतिचर्मंतेनचातिचर्मसंरोगणास्यरोदोत्पत्तिनिवारणार्थंप्रतिदाणंस्नेह
पेत्तावृतेनेइतितभीअत्र स्नेहणमस्मेप्रेषयति दसोमत्र अवदहनीयनामितियावत् पा. श्चेन्दीयायी भा. सिपिद् का. नचमेधितंसत्
तज्जालंस्वीकरोति स्वीकृतंचतत् जालस्यशीतसगीत्वात् शुक्रंपरिणतंजायते यच्चहस्तारतेनपित्तेन गालितंतत्साक्षाच्च पुनरपितभीअ
त् अरुतेइत्सन्यत्तिगंजायत्ताधीना जालकार्यागालनंचसंहितेयमिति नभवदादेपावतारः ॥ भवतिचात्र ॥ हृत्नांमस्तगणत्रेषा

वपन्कान लक्ष्मेयन् फहोमीनल् हरारतवल् रतोभत् ॥ मांसाच्छेत्रदोस्यात्स्नेहाच्च ॥ २ ॥

यत्स्योल्पज्ञाननोदये देहस्यहेतुमीमांसाकथंकेनेतिचिंतया तथा अतिस्निग्धंचरक्तायतत्रंवारिप्रदयपते उपादानेतदत्रोक्तं ।
निमित्तंशैत्यमिष्यते शैत्येनेदंयदोक्तंयबद्धमत्रशरीरके शीतांगेषुचबाहुल्यात्प्रतिष्ठांलभतेवल हस्तसर्वांसंचमेदस्विकथमित्यत्र
त्रुध्यतो नियेतत्स्यशास्तेदं रत्यसर्वमितिस्थिते सर्वांगेसस्यत्रुत्तस्यतस्याग्रदाणमस्तिहि स्नेहापेक्षेतिसगौसोतंप्रापइतिनित्य
शः जालस्यशीतसगीत्वात्स्नेहस्तस्तालितेपुनः पुनश्चशोषयन्येतज्ञुद्धिस्थेनियमस्तयोः मेदस्विनाचजालेनगालनंहृदयाद्यतः
शैत्यस्नेहकृतंमेदः स्योल्पमित्यविरोधभाक्इति ॥ १ ॥ वपनः पन्यादिकानस्यात् लक्ष्मेयन् पतदाव्याप्रकारोमांसकृतंस्यो
ल्प फचेत् हनोत् मीनसकाशात् अल् हरारत् चमीत् वपनः अल् रतोभत् स्नेहात् । अत्रटीका । पतत् सप्तभिमादी उपादानेट १५

फगाढरक्तंनद्यान्यथात्वपेक्षयास्थिरं सभभिफायल्ल निमित्तमस्यास्य यतोदक्तवर्निस्तेहशोषणेनगाढावशोषेण मांसंजायतेइतिस्थौ
ल्यभवनस्यप्रकारद्वयम् ॥ २ ॥ वप्तनः ग्रल्ल्हज्जाल्वैवल्ल्यं पन्नूयदिकानस्यात् मैसहह्ग्रल्ल मरत्न ईबल्कुस्माभवर्णोद्योतमान।
द्योतवर्णः गंधोम्गोइतिप्रारिसेकभाषया गोधूमवर्णः फयादिहोतत मीनल्ल्हरारत मीनूसकाशात्ग्रल्ल हरारतात्वप्तनः य
भोसनात्रौद्यात् ग्रप्पेहत्नथालदाहः ग्रथवाशरीरान्तर्वर्तिदाहकथितं तदाचशरीरान्तर्वर्तीस्वेदः ग्रप्पनीतिवैरल्यंजायते सर्व।
द्योतत्कारणाच्चमेरौल्यमिति ॥ भवतिचात्र । गाढंगाढतररक्तं स्निग्धयत्परंशैत्यया उपादानतदुक्तं निमित्तंचास्यमिष्यते।
स्निग्धांपशोषणेगाढरक्तंमांसंयतोभवेत् स्थौल्यंमांसहानंतस्मात्स्वेद्दाद्दौस्थ्याच्चजायते । तथा धातुदाहाच्चवायिनोऽदेकान्ते।

वल्लहज्जाल्पन्नूकानमैग्रल्ल स्मस्त फाहो मीनल्लहरारत्वल्लयभोसत । तानवंचेदोसमेथेणनदौस्थ्याद्रौक्ष्याच्च ॥ ४ ॥

हस्यशोषणे शारीरतानवंरौक्ष्याद्दौस्थ्याच्चवैरल्यंजायतइति ॥ ४ ॥ पन्नूकानेति पन्नूयदिकाग्रस्मात् ग्रसहह्ग्रल्ल भयाजस्तेतव
णेनफचेत हीनतनमीनूसकाशात् ग्रल्लभरोदत शोत्पातवप्तनः यभोसतरौक्ष्यात् । ग्रत्रटीका स्वेत्यंच रक्तहीनतया सोचजायमा
नापीनाधिकतांकरोति ग्लानताच कफतानवेनतन्ना नवेनचरौक्ष्यमिति रतोभतयभोसभसिद्धिः ॥ इतिस्वनाख्यस्थौल्यतान
वनिरूपणम् ॥ ५ ॥ ग्रम्मल्इतिग्रेस्त्रीविशेषनिरूपणं । ग्रम्मल्ग्रथारभ्यते ग्रत्तफारकइतिभेदः भेनूग्रनरे जकरूग्रसो व
प्तनः ग्रल्लगेत्साखीणां । ग्रत्रटीकाकृत । ग्रयंभेदः स्त्रीपुंसयोः स्वभावेनाकृत्याच मेजाज्यहरु्य्यतेन ॥ १ ॥ तथाच फल्लइ
ति फनदाग्रल्लजकरु प्रेसः ग्रहूर ग्रतिचर्ममहक्तनयः पेभत्तग्रतिहत्ताः वप्तनः ग्रल्लजेन्साखियः ग्रभूरेज ग्रतिषीतमहक्तनयः

वी॰
स्त्री॰ प्रे॰
नि॰
११६

अल्परतश्च स्निग्धाः । अत्रटीकाकृत् । अत्रार्थां संक्षेपेणानन्तरं ह्युमेहूक्ताः स्त्रियः शीतस्निग्धाः ज्ञेयं चेदं स्त्रीजातयः प्रथमेपक्षयाशीतान्तस्त
क्षे तत्रज्येष्ठप्रस्रोगामेपक्षया आज्ञायिरयी मापक्षया क्षैवानीयादिवलापेक्षया याहृशं क्लिजीवत्वद्वितीयादिबलंपुंसां नताहृशास्त्री
णां अन्यांगामेपक्षयाचेत्स्त्रीणां चर्मउपलभ्यते कासांचिदस्त्वनेनतदसम्भवं कृत्स्नानिकर्चिति पुरुषोस्यमतेबहुवोज्ञापकाअर्थाः तत्रैकः
प्रायेणेदमत्रकथनमत प्रमसूतौ षट्त्रिंशद्दिनाच्चत्वारिंशद्दिनावधिगात्रादिप्रादुर्भावः स्त्रीप्रसूतौ च पंचचत्वारिंशद्दिनमारभ्य ।
पंचाशत्तमदिनावधिगात्रादिप्रादुर्भावः । १ ॥ द्वितीयः प्रायेण प्रमसूतौ स्रावपातादिविक्रियाभवति स्त्रीप्रसूतावसौविक्रियान्

116

पन्‌कान पुअल्‌ भयाञ्ज फस्नो मीनल्‌ रभोदनवल्‌ यभोसत्‌ ॥ चेह्मेत्येनतस्नेत्याङ्गेद्याच्च ॥ ५ ॥ अमल्‌
फरक्‌ भनोल्‌ जकास्वल्‌ गोत्सा ॥ अथविशेषोंतर्विस्निग्धपुंसांस्त्रीणांच ॥ ६ ॥ फल्‌जकास्‌ अङ्गुसरिभ्‌ अस्तव
ल्‌ गोत्सा अभूरेङ्ग अल्लतभ्‌ ॥ चेत्तुमांसोतिचर्मेहूक्ताः पुनःस्त्रियोतिशीतास्निग्धाः ॥ ७ ॥ ॥

नैवति पतङ्भयं चेहरसमेपक्षते सौ च चर्माधिक्यमिति तथाप्रसूतिरल्पमासैः स्त्रीप्रसूतिर्बहुभिर्मासैरितिच । २ । तृतीयः दक्षिण
पार्श्वे प्रमान्वामपार्श्वेच स्त्रीतत्रदक्षिणपार्श्वमिति चर्मवामपार्श्वेच शीतमितिसाजात्येन स्वपक्षमेवानुधावतीति । ३ ॥ चतुर्थः
चर्मस्निग्धवीर्यसत्त्वाया प्रायेण पुरुषप्रसूतिः शीतस्निग्धतायोनारीप्रसूतिरिति योनिचर्मभक्तानिते पुरुषप्रकृतिरितिचर्मेति प
पंचमः पुरुषस्य क्रियास्वचातुर्यं लक्षस्त्रियोमंदं ॥ भवतिचात्र । अत्राङ्गर्फवनाहेतून्पुंसांस्त्रीस्येपृथग्विधान् षट्त्रिंशद्दस्वच
त्वारिंशान्तेप्यक्रिवीक्षणात् पंचाशान्तेपंचचत्वारिंशाद्दास्त्रीनिरीक्षणात् याहृक्स्रावपातादिप्रव्यक्तोहृष्यते बहु नैवंस्त्रीणांच १६

वेष्टेयं बहुसौख्यमैपौरवात् प्रसूतिरल्पमासेष्वस्त्रीष्वस्तु निर्विघ्नभिस्तथा अत्रापि चेष्टाधिक्येन धर्माधिक्यमितीष्यते प्रमान्दक्षिणपार्श्वे च
वामे स्त्रीतत्र दक्षिणे सद्धर्मेमिति सा पौरवमाचर्यं ॥ इति ज्ञायते प्रकृष्टस्य धर्मस्य प्रकृतिता । या तु केचिदुक्तं धर्मन्तरोहिय: १
अत्रहेतुर्मासि मासि रजो व्यक्तिः अशौचरक्ताधिक्येनच्चोस्याधिक्यमनुमापयति अत्रसमाधिः नेदं युक्तं स्त्रीणां रजस्राधिक्येन स्त्रीष्वति
धर्मस्त्रीरति स्वयं चशीतसर्गेन या चेष्टाहीनन या चास्य रक्तशोषाभावेन कृपयात इन्म्राक्ति प्रकारो विरचितु इति सिद्धं रजोभवेन शोत्ये
नैवेदं न धर्मेति तिमसवाप्तिरूपार्थं तेनेनत्यापितमिति स्त्रीपुंविभागनिरूपणमिति ॥ अत्रानन्तरश्लोकाः ॥ शीताधिकतया रक्तस्रा
वोष्णो न्यूनोदयो भवेत् शैत्याधिक्यात्कफस्यापि ह्रानौ ह्यानन्त्यमिष्यते । तथा स्त्रियो ति यो नाडूस्त्राक्ति ज्येष्ठश्रेष्ठांगवीक्षया तथा
ह्रि जीववृद्धौ वीर्यबलं चेदं खल्वविकं याहृक पुरुषांगेनाहङ्क स्त्रीणां दृश्यते खलु तदन्यांग दृशोस्यापि न क्लोऽस्त्रानिः कथं चनेति ॥
भवति चात्र ॥ अत्राऽर्थवनाहेतुस्त्वंसामोस्य पृथग्विधान् षड्विंशाद्वा चत्वारिंशात्तेषु व्यक्ति वीक्षणात् पंचाशातेषु चत्वारिंशात्स्व
स्त्रीनिरीक्षणात् याहक्षा स्त्रावयातादि प्रव्यक्तोऽदृश्यते बहु नैवं स्त्रीणां च चेष्टेयं बहुसौख्यमैपौरवत् प्रसूतिरल्पमासेष्वस्त्रीष्वस्तु निर्वि
घ्नभिस्तथा अत्रापि चेष्टाधिक्येन धर्माधिक्यमितीष्यते प्रमान्दक्षिणपार्श्वे च वामे स्त्री तत्र दक्षिणम् सद्धर्मेमिति सा ज्ञात्वा नत्वमत्तम
नुधावति स्वधर्मस्त्रिग्धतत्त्वार्थसत्वे प्रसूतिसंमतिः शीतस्निग्धस्यतस्यापि सत्वे स्त्रीषु तिसंमतिः पुरुषप्रकृतौ चातिक्रिया चात्र यद
र्शनात् अबलाप्रकृतौ चातिक्रियाशैथिल्यदर्शनात् अत्यत्र धर्मबाहुल्यं प्रसर्गकारणेरत: मासि मासि रजो व्यक्ते रक्ताधिक्येति धर्मता
स्त्रीणामिति च नोक्तं यक्ति स्तत्राभिधीयते शीतसर्गेन या सृष्टां चेष्टाहान्या प्रमाप्रमाणो रक्तस्योक्तिमार्गोऽयं नियंत्रानेन निर्मितः इ
ति सिद्धमिदं स्वेहाच्छेत्येन च नधर्मेतः रजोनिर्गमने स्त्रीणां शीतस्निग्धाः स्त्रियस्त्वत इति ॥ इति मेकालोवलः प्रमरतमयेम ध्यस

वी॰
प्र॰ नि॰
१७

117

मामः ॥ इति प्रथमप्रकरणं सप्तभावनिरूपणात्मकं समाप्तमिति भद्रं ॥ १ ॥ अथ तत्त्वशरीरीनाम द्वितीयं त्रिकालनिरूपणम् ॥ ॥
तत्र शरीरीति विवेचनाख्यो इह हि तद्विवेचनमंगानामित्यंगविवेचनाख्यो द्वितीयं ॥ अल्पार्थं निरूप्यते त्रिकालप्रकरणं अल्पसानीयं द्विती
यं फेप्रंतरे तदर्थमिति तत्त्वशरीरीति विवेचनमत्र प्रकरणे विवेचनं पृथक्करणं कथ्यते इत्यर्थः वह्नीनततत्त्वमलसंवादकं निरूपकं अल्लोपरि
फसोलेन् बहुप्रभावेषु । अत्र टीका । ज्ञानीन तत्त्वशरीरीति पदस्यार्थोर्थनिरूपणे तत्त्वचयेनार्थप्रत्यभिज्ञा स्वरूपाकृतिमानगुणज्ञानमंगा
नां एतत्फलं च व्यक्तं निधाने चिकित्सायां च तत्र निधानफलं सांगोपांगशरीरप्रत्यभिज्ञायेन शरीरस्थाने सरीकवैकृतार्थे तत्त्वबोधः स्वच्छ
योभवेत् चिकित्साफलं चानेकप्रकारं तत्रैकमंगावकाशज्ञानेन भेषजदानं । तथा च । तथैवांगप्रोषधदानं यथा तज्ज्ञानेन तत्रैवांगेन

अल्प् त्रिकाल तेल्ल् सानीय फेल्ल् तशरीवह्नी तश्लतमल अल्लाफसोलेन् । अथ द्वितीयं प्रकरणं यत्र विविच्यते तत्संवादकं बहुप्रभा
वेषु ॥ १ ॥

भेषजं प्रविशति बहिरंतर्वा तेनस्तत्तोलेशमात्रेणापीति यस्यत्रांगउचितं वक्ष्यते तत्र रोगमवेत्य इवैल्लबलौषधसंगत्यात्तत्साम्यनिधाने
मिति तथा यदि किंचिदंगं स्वस्थानाच्चलितं तदा तदभिज्ञाने स्वस्थानप्रापणं तथा सिरावेधे बाह्यांगच्छेदभेदादादौ तदभिज्ञानेन तत्त्व
सिद्धिः यथा पहिकाह्वत्सिरावेधो न जायत इति अतीव चैतत्फलमनेकतया व्यक्तमिति किंचिन्निरूप्यत इति ॥ भवति चात्र ॥ विविच्य ति
स्वपृथग्भावस्तत्त्वेचार्थनिरूपणे स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमानाकारगुणात्मकं तत्त्वेंगानां भवेद्व्यक्तो निधानं येन तत्कृते प्राकृतीर्वैकृतीर्वा
पिव्याप्तिरंगतद्रोगाणां साक्षात्कृते तत्र स्फलाचिकित्सा जायते यतः स्वस्वावकाशलाभेन जायते दानफलोदलं च्युतो चलेशमात्रेण १९
न तत्फलं तिकांक्षि चित् स्वस्थानप्रापणाच्चावेसिरावेधे च तज्ज्ञता पहिकाह्वत्सिरावेधोऽयेन जातेन जायते इति ॥ २ ॥ २ ॥

अत्ल् इति तत्र प्रथमभावः गेज़ाम् अस्थामिति तद्विभागनिरूपणे अस्थिफलं चतन्नौ मकटमेवेति कियत्विर्दिश्यते अमल्ल् इति अम्मा तत्र
ज़ेयम् ज़्येमतत्र कास मर् इति पारिसेकभाः भोग्यफरीभा कथालं चेत् फचेत् हीतत् अरकभतोन् संयुक्तं मीन् सकाशात् सभ्रातिम
सभिः आज्ञसेन् अस्थिभिः ॥ १ ॥ अरभनेति तत्र अरभन चत्वारि कल्ल सहस्राणि ज़्येज्ञाए वशाएाः प्रत्येकपार्श्वे एकैकमास्थि उन्नत्या ।
स्थितमित्यर्थः तत्रोर्ध्वास्थिनास्थिभ्यः पार्श्वास्थिनानि हृष्टानि यतः पतनादिवेधः मन्युष्क शिरोवेष्टनादि पीडा च तैरेव सस्तत इति नियंत्रा
त्रज़ारक्षस्थापितं तत्रापि चतुर्णां एषास्थिनदति हृष्टं तत्राग्रवमास्थि अज्ञोमिज्यथ् हुगोविन्द् अज्ञोमीत्यास्थिनाम ज्यभ् न् आलिका
ख्यामध्या इति भाषया पशानीति पारिसेकभाः पाश्चात्यं दन्तकवन्निगीतं कमृ न दोद्वइति पार्श्वोभयास्थि च हज्यारितेन् अलिकास्थ्ना

अत्ल् फामलेल् गेज़ाम् अंमल्ल् न्यम् ज़्येमत फहीअरकभोतत् मेन् सभ् अलि आज्ञमेन् ॥ तत्र भावः प्रथमोस्थ्नां तत्र कपाले
चेन्नत्सअदितं सममभिरस्थिभिः ॥ २ ॥ अरभनकल्ल् ज़्येज्ञाए वाह्निज्मोन् कल्लकाशूदति ॥ तत्र चत्वारि चयाभानि ए
कसहस्रमासतेन ॥ ३ ॥

निहृष्टत्वात् हज्यर् इति नाम एन् उभयंशिलाहृष्टमित्यर्थः आभ्यामेवकर्णौ भयी व्यक्तो निध्येयं ।
इति चत्वार्येतानि व मचतष्कवकस्थितानि एतद्रूपं चकरुक्षन्यासितपटलमिव वाह्निइति तत्र वाह्निरूपकं पंचमं कल्ल सहस्रं काशू
दति आसनाभ भिन्नस्त्यथस्तनासने सर्वेषामस्थामेतद्रूपर्यैवद्धवोश्रयः पर्यन्ततः स्थिताः स्वयं चहृतं चतः पार्श्वतः स्थितं अतिहृष्टं च
यतोस्यैवोपरि ततास्थिभार सहिष्णुत्वं तथागदोमलादिसहिष्णुत्वं देहोस्य च तत्रैवोपरि गच्छतीति तत्साहिष्णुत्वं च तत्र च पहिकावद्
वास्थितं मध्ये रोकं वर्तते तत्र कपालसीमामारभ्य तालुवंतेष्टाल ऊर्ध्वजत्रुचफाकि आलाइति तद्रूपनिबद्धं एतदस्थि च गज़ायिवतीदी
अस्थिवास्तित्यर्थः । अत्रांतरश्लोकाः । हृष्टानूर्ध्वास्थिनास्थिभ्यो वअज्ञल्पान्यमूनि हि एतेव चातिसहृतात्सह चातिहृष्टं ततः

वी॰ तत्रालिकास्थिप्राचीनेश्वास्त्राख्यंदंतकाभिधं पार्श्वास्थिनीशिलासारेकपालोयज्ञकृते । तथा । सर्वास्थ्नामुपरिस्थानामास्थोनेषत्रयस्थि
श्र॰नि॰ ता तदिदंपंचमंचास्थिशिलायद्दृमिवभ्रुवे पर्यंतेस्थिभिरितंवर्त्तेलंचसमततः गोर्दोस्थमलम्राहूर्ध्वोक्तोस्थिभरक्षाद्व्या कपालमी
११८ मामारभ्यान्नारोकेमध्यगोततःइति ॥ ३ ॥ वल्लइतिवचनः श्वल्लभाकयानिशिरद्वयं यानितद्भयवाचकं पतालफसंगतंजातेता
भ्यामुभाभ्यां मीनसकाशात् क्रमापताभ्यांद्वाभ्यां कदूफ्र ऊर्ध्वकपालेनालइति पतत्तद्वयंमिलितंचतफश्चपरिपटलमित्येत्यर्थः
पतच्चद्वयमतिस्पृक्तत्रचेत्यर्थः अत्रमार्दवतानवेफलमिदं यथावत्सगृदित तत्तयत्रमोस्यं नतत्रगाढतामावहतीति मार्दवतानवा१
द्वहितियोतीति ॥ ५ ॥ भेजोद्दातिभेजह्रायतत्समकमध्येकानिचित्मीन ओभप्रविशति पलाउपरिभेजेन केशुचित्भेड्रो१

वल्लभाकयानि पतालफसीन क्रमाश्वल्लकदूफ ॥ शिरद्वयमनईयंसंगतंयाभ्यामूर्ध्वकपालौतत्रकानिचित्केशुचित्संथा
नंयोनियास्थितिः ॥ ५१ ॥ भेजह्रामरर ओभपललभेजेन भेड्रोजेन यकालतद्दा श्वल्लशाख्योन ॥ ६ ॥

जेन स्थूलवत् यकालवाच्यनोयोति लद्दातानिसूतानि श्वल्लशाख्योन ॥ अत्रटीकाकृतजानीत श्वस्तुभयमिदंदंतरं यथाककचामि
ति येनदंतरतयोभयमिदं मिलितमिति संगतेनीमिदं श्यानशाख्योन इतितद्धऊवचनं दरूत्र्इतिपतानिचपंचसेवनानि तत्रत्रीणिद्व
वोकद्द तत्रेह्वकेकद्द तदेवयस्यदंता अन्यत्रसम्यकाविशाइतिद्वयं कर्परेइति यत्रान्योन्यमभिघातमात्रेनोततःप्रवेशइत्यर्थः कर्प
रेइतिवल्काख्या तन्मात्रस्पर्शेनेनतदाख्या ह्वकेकद्दइतिसत्याख्या तेनान्योन्यान्यस्यूततत्वे इत्यर्थः । तत्रपंचापिनिरूप्यन्ते तत्रदारि
ह्वकेकद्दत्रिकमध्ये पकालीलीवालिकृतहूर्ध्वकपालोभयास्थिस्थितिः तथाचपकालीलइतिशिरोच्यते तथाचावष्टंभनादार १८
भ्यशिरावोत यस्यतत्सेवन स्रसावेनदाख्योति पतदाकृतिर्वक्राधत्रराकारात्त्रार्धमितियावत् द्वितीयासद्दमीनाम्नी यथाचस्थितिः

सरला तथाहि प्राग्नासिकोर्ध्वगतास्थित्वं धनुराकारायाः सूतिः तत्र समसूत्रपातेन मध्ये योर्ध्वकपालो भयसूतिरनया सरलयैव भा-
व्यमिति सफाटूइतिचेत्तदाप्यो सूर्गोभयवती मांससूलिकास्याविति यथा च तदाकृतिः ⊥ तृतीयानेषां दृशिलामी लामाख्ये
यवनवर्णसाम्याल्लामीति पश्चाद्वर्तिनी दंजीति सूतिनाम यथा तदाकृतिः ⊃ केवल ∩ मत्रसंकोचमात्रकृतो विशेषः परंतु
पूर्वापरयोः साम्यमेव यथा ∪ सूतिः अत्र पार्श्वास्थिद्वयसूतिः मध्यास्थिद्वयसूतिश्च समैव मध्यायाश्च सूतेः मध्यास्थिद्वय-
सूतिरेव तथा च अस्यां सूतिः ∪ रास्थिद्वयं यदूर्ध्वनिर्यच्च पार्श्वद्वयमास्थितत्रान्तःसूतिवास्तुभूता स्यात् इत्थं ककेकसूनामकं त्रि-
कंवर्णितं अन्यच्च कपरे हृदयं काजीभव गौरिककेकाव हरोगव इतिहृदयतत्पार्श्वस्थितो भयवमास्थिभ्यां ऊर्ध्वस्थाः सूतिलक्षणं

वह्नागेलु गेजंयोसम्माकभायेललरास्र ॥ अनेनैतान्यस्थीनि कृतान्याख्यानि ग्राम्यप्रकृतिभिः ॥ ७ ॥

स्पर्शमात्रेणावयुनः परस्परं दंतानामवेशेनेत्यर्थः ॥ अत्रानंतरश्लोकाः ॥ ऊर्ध्वदिवं मिलितं चैन च्वतत्तदूर्ध्वगतं स्मृतं तत्रचोस्यं
यथा तत्र नवद्देक्नाघ्ननामलं । तथा । पंचात्र सूतयस्तत्र तिस्रो दंतरसंज्ञकाः द्वे मध्याख्ये धनुर्वक्रा तत्राद्या लिकपार्श्वगा पार्श्वे
तूर्ध्वगा न्यास्याः पाश्चात्याद्देवसंकटा अन्योन्यानप्रविष्टत्वात्तिस्रो मूर्दंतराइति पार्श्वो भयास्थिगायास्तिसूतिरेषा न दंतरा स्प-
र्शनात्स्पर्शसंज्ञासौ यावद्दाख्यास्थिसंगता प्राच्यपश्चात्तनेनत्र समसूत्रार्थतः परं भित्रेविकाससंकोचमात्रयापारवर्तयोः मध्यगा
तद्विलग्नत्वात्तत्र्वीने तत्र तोधिके वास्तुपर्यंतवर्तित्वादिति चिंत्यं मनीषिभिरिति ॥ ६ ॥ वइतिवयुनः ह्रास्त्राणि तानि सम्मा-
स्थीनि गेजं योसम्माकृतनामानि कभायेललरास्त कभायेल् रास्त इत्याख्यानि कपालस्थमेकभायेल् कभेल इति आख्यापरिवार

वी·
श्र·नि·
११९

इति केचित्स्तुतिनोमेवमित्याहुः । अत्रटीका । कोऽयंप्रयोगः यदिदमनेकास्थिभिः कृतंकिमिति नैकास्थिनाकृतमिति सुगतकपा
लमिदं मातृलिङ्गास्पदं रथीसमसर्वांगज्येष्ठश्रेष्ठमिति तथेन्द्रियनियानमिति मातृलिङ्गरक्ताथैंचशिरः नत्वेतत्स्वरूपमेवयदनेकगाढग्र
थितचितंतदेकास्थिनाकृतमिति तथाधातुविकृतौतत्प्रवेशायथैकप्रहृत्कृतेसमंनाशापकः स्यात्तथानेकशकलकृतेति चिकि
त्साचमत्येकेभिन्नेवेति नैकाचिकित्सयान्याचिकित्साभवनगोचित्यमितिध्येयं ॥ भवतिचात्र ॥ ज्येष्ठश्रेष्ठंयदस्तीन्द्रगोदंसिन्द्रियशेव
धिः तदुक्तंयंशिरोनामभाग्यंदाढ्यंनतस्याद्धि अनेकग्रथितबद्धत्वाद्दार्ढ्यमस्यभवेद्ध्रुवं एकप्रहृत्कृतेधातुदोषव्याप्तिविघातनात् १
अनेकश्रुचितेनत्वव्यवस्थासमभिःकृतेति ॥ ७ ॥ अम्मल अम्मा अथानिष्प्रतइतियावत् लहेहस्तविभागः फचेल अल आला

अम्मल लहे फल आला अरकमोन् मीनरभेन अशारगेज्ञामेन् ॥ अथहस्तविभागस्तेदाद्यासमुदिताचतुर्दशाभि
रस्थ्राम ॥ ८ ॥

प्रथमस्तत्रअरकमेन् मिलितः मीन्सकाशात् अरभचतेभिः अशारदशाभिः चतुर्दशाभिरितियावत् गेज्ञामन् अस्थ्राम् ॥ ८ ॥
वल्ल इतिवचनः अल अस्फल अधोहस्तः मीन्सकाशात् गेज्ञामेन् आरथिभ्यांयेइमे अस्थीनिमतोलासिकेन् मिलितेइत्यर्थः ।
अत्रटीकाकृत् । एकावामपार्श्वेन द्वितीयादक्षिणपार्श्वेनागतासंयातिस्म चिबुकमध्येइत्यर्थः ॥ अत्रकेचुविदादर्शीषुमतो१
लासिकेन इतिनइष्टम् तत्रापिलहेइतिश्मश्रुजनिस्थानं तत्वादेतदास्या एतत्सीमाचभ्रुस्थिविभागः तथासद्भद्वयास्त्र स
द्धेतिपार्श्वसीमा कर्णमूलंनिगद्यते लहेइति फक्कोनिचविधीयते प्रथमाधराविभागस्त्रमकटप्रवशत्रुणोः तत्रचतुर्दशविभा
गोयं त्रीणिनेत्रकोटरयोरेकैकंनेत्रकोटरं त्रिभिस्त्रिभिरितियथाकृतिः इतिषद्वयंच नासावंशोयथा ११

इयंच कपोले मन्यत्त्वमेव गेज़् लमस् इत्याख्यं द्वयंच मोन् यारेफ इति तत्र मोसलमेति त्रिकोणाकारं मोन् द्वरेफ इति वक्राकारः
वोरिभ इति इक्यत्स्यत्नीकरणं विनैतद्वयेटमिति तावत्साख्यामात्रेणैतावदुक्तं सापि इतिभ्रूदिनिजानीत नासामूलमास्थि द्वयमि
ति तच्चद्वयं नासाधं तावत्स्मात ततोपि तत्र नासायां स्फूर्तितावत् गज़्र स्पू इति त्रोक त्रोक इति काश्मीराः चर्मास्थि द्वयं तत्राप्य
न्याद्विधानं चर्मास्थि ग्रंथिमध्यवर्तिव्यापकं मूलं यावत् येन नासाद्वयं पृथगवस्थितं यतश्च मीन् खरैन् इति नाम जात नासा
रोकद्वयमित्यर्थः तच्च नासामूले तावत्तत्रामिलितमिति भावः तत्र च संगतौ रोकद्वयं तत्रैकमूर्ध्वगतं यत्र म्हु लमास्थि मा
तलगगतं येन मलनिर्गमनादिकं द्वितीयं च तालगतं वायुप्रवेशार्थं येन वायुना लेकफाग्र्येवात प्रवेशः छूत्कानिर्गम

वल प्रस् फल मीन ओज्ञा सेन मतोलासिकेन ॥ ग्रथः प्रनद्वाभ्यां ये मिलिते ॥ ५ ॥

श्च कदाचिज्जलनिर्गमः भक्तकणिकानिर्गमश्च कदाचित् तस्य चास्य समीपे रन्ध्रोभयं तच्चास्थि मीस् द्वात् नाम तत्वं च शो
धकत्वं यत्र छुकाभं रन्ध्रद्वयं प्रायशः गंधग्राहकमिति च तच्च द्वयं वर्तते तावत् यथा न गंधस्तत्र बलवानाकर्षिको भवेदिति ॥
भवति चात्र ॥ वामपार्श्वगते चैकं सव्यपार्श्वगतेपरं ग्रंथ्योस्तस्संगतिर्ज्ञेया चिबुकान्तं द्वयी हनुः प्रमश्रुभू स्थानमेषास्ति साम
स्यं च निशाम्यतां भ्रुवोरस्थि समारभ्य यावत्कर्णांतमिष्यते मध्ये कं नेत्रयोः श्रोणि नासावंशा कपोलयोः द्वयं द्वयं च तत्रैकेतर
त्रिकोणं च ज्ञेवितं ग्रंथे यावच्च नासाया स्तद्द्वयं मूलतो मतं ततोपि द्वा रन्ध्रमुभयं पिधानं मूलतो त्र च पिधानोत्थितमात्रापि र
नासा रोकद्वयास्थितं नासामूले परं तयोः संगतिस्तेनयोर्द्वयोः रेकद्वयं च तत्रापि तत्रैकं चोर्ध्वमत्र तद् गोर्दोस्य मलनिर्याणहेतवे

वी॰
प्रनि॰
१०॰

120

तात्वगंस्कृतं योसौ सासमवेत्यार्थं जातश्रुत्कादिवान्वतः सदानन्दीगतिसैयानन्तवैकारिकोकश्चित् सोधिन्याख्यास्थिकायत्रयदस्थ
सैबिलङ्घयं वर्तनावञ्जूकाभंगंथादानेयतःशनैरिति ॥ ९ ॥ मीन्इति मीन् सकाशात् प्रसोहृत्रः सत्ग्रदिनः यस्ताइति ङ्योनव
पुनः सलासोन् त्रिंशता सन् इतिदंतैः ॥ प्रवटीका । विंशोऽष्यप्रथमफक्को पार्श्वे षोऽश्याथर् फक्कोइतिसामान्येन विशेषस्तुका
पि प्रष्टाविंशतिरेवदंताइत्यंते तेषांनामानि सन्तिति प्रागेवर्तिनस्तुचत्वारोऽग्रस्थीवथइति ततोरुभयपार्श्वयोवर्तितया चत्वारः
ततोऽपि प्रत्याभस्तुत्वारोयउत्तरस्तोत्तुणास्तुयेस्वसिंहादिगताः स्वजातिक्रियांकुर्वेति ततोमिचषोडशोभवतः तवाङ्हीनः ततोऽपि
नवाज्येजः तत्रसनस्याइति ङ्याख्यासभया इतिचतुराख्या प्रत्वाभइति तांछिनाम तवाङ्हीनइति येषकाख्या प्रतयवदंदानि त्रा

मीन् यस्ता व सलासोन सन्दन ॥ तेषाङ्गात्रिंशतादंतैः ॥ १० ॥

सोयानिइति प्रासीयाइतिचरहाख्या नवाज्येजइत्यपिइष्फिः नवाज्येज्यांव प्रस्तानि ह्निमेस् तत्र ह्निमिल्इति वालिगनाम
षोडशावर्षस्य तदारभ्यात्रिंशदब्दपर्यंतं प्रष्येतेज्ञानंतइति एतेषांचपारिसेकभाषया दंतानि प्रकल्इतिनाम तत्वंचवृद्धिमाप्यव
जनतात् तत्वेनदन्तदये वृद्धभावइत्यभिप्रायेणेतिध्येयं । जानीतचन्तकस्याप्यस्यैवतन्यं ह्निसप्रास्ति सगर् विनादंतानिति
पर्यंततदीयं कथायदास्थिमध्ये एतज्ञणाना यदात्वसथ् मध्येपहिकामध्ये मर्ममध्येइतियावत् एतज्ञणानातदाचैतन्योक्तिराव
सङ्केव इष्कधेतता चास्थिलत्तणांतत्वंचाज्ञाप्यस्त्येवेति लत्तणसाम्येनास्थित्वमिति तथात्वेकथममीषां चैतन्यमितिचिकित्स
कानांविमतिरत्रजानेति तत्रकेचित् प्रस्थीति परेत्वेतत्सर्गे चैतन्यनास्तीति तथाचदंतयर्षणेनी दणाशाप्स्पर्शेनवानेषांवेदना १०॰

स्तीति जाग्रमेव यदि द्भूतवेदनास्तीति वदति लोकस्तत्रायं विकल्पः तन्नललमायपहिकाप्यस्तीति तद्वेदनया दंतवेदनेति अथैतेनलमा
मांसभरणा वेदनया दंतवेदनेति । अन्यो वाक्ति । नास्त्येति पहिकाविशेषो यामिति तथाहि शीतोष्णाम्लभक्षणादिनास्य निश्चैतन्यंल
भ्यते तत्त्वं च नजडस्येति स्थितो ऽस्त्यामिदं अस्त्येति मन्त्वत्र गोदं यपहिका पतनुभलया इति तद्विकारपतद्विकारो लभ्यत इति दाढ्यं त
या स्फोसकरीभवनं विशीर्णीभवनं तथा तेदापापदेन वेदनाभाव इति चास्थिजातीय एव सर्वोसपलभ्यते इत्यास्तां तावत् इयत्त्वत्र स्वीका
र्यं चैतन्यममीषामस्तीति तथा चोपस्फुरणं वर्द्धते स्फुरणमप्यस्तीति ज्याली नो ऽसः अत्र च बहवोपि स्थिताः अत्रापि विमतिः एतदुत्पत्तिः
किं रक्तात् उत रेतस इति शुक्रोत्पत्तिरिति चेत् अस्थित्वात् तदुत्पन्नस्य आजातेर्ग्रस्तलो यत्वात्र पुनरुत्पत्तिरिति अत्रोच्यते रक्तादुत्प
त्तिरिति न च रक्तरेतो निकर्षिनेतद्भवयत् तथा च बालरक्तं तदंतिकवर्तित्वात्तदाभमेव यदा तदा तदुत्पत्तिरिति सिद्धं तदमीषामु
पादाने यदंतिसमीपवर्ति रेतस इति यदि च रेतस उत्पत्तिरिति साध्येत तदेतदपि सेत्स्यतीति आजातेर्ग्रस्तलो दंता इति मूलोत्पन्ना
अमी इति अमल नत शाखोत्पन्ना इति न च चैतदुत्पन्नस्य नाशे नियमः आजातेर्ग्रस्तलो तन्नाशमेवोत्पद्यत इति मध्यव्यवधानेनाप्येतदु
त्पत्तिदर्शनात् यथेमप्यवदता इति उत्पन्नस्य कालान्तरे दंतजननात् । श्रुतमिदं वृद्धानामपि खलु दंतोत्पत्तिः श्रूयते आकालितं च क
स्यचिद्वृद्धस्य षट्वारं दंता जाता इति ॥ अत्र वक्रमतं । तदेके वदंति तदुपादानमत्राणि सूक्ष्मामिति साम्प्रतं चाविर्भूतमिति अन्ये पुनः
बालस्य गोवृद्धस्य योगात्समम इति अत्र वेक्तातेन तदुत्पत्तिरकालप्रच्छामिति अपरे पुनः नेमे दंता इमे सिद्धजातीया इति तदा निर्गच्छंति ।
केचित् पुनः दंतसमीपवर्तिनी पहिका दंतनिर्गमे व्यज्यते तदंतिक मांसविशीर्णेन तथा सो बहुलिनी दंतमर्दनमिव सहते इति ॥ अत्रान्त
तरश्लोकाः ॥ आद्यालोषोडशान्यस्यां तथा प्रायेण उत्तरचित् हीनताम्पी द्यते यस्मात्फलं तदङ्गं यतः चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च

वी॰ ग्रनि॰ ८१ चतुष्कतः चतुर्भिश्चक्रमास्स्थापरनोमीविशेषताः इयमर्ध्दहृयंवाधस्तुतर्णामसुकंपनः षोडशानांफतिभिश्चस्वयमूहास्त्रयीधनैः
रदादनाश्च ···नादशनादंष्टिकाइति नामान्येषांचबोध्यानितत्तत्कृतिसमन्वयात् तत्तार्णदमनंछेदः पेषणंमर्दनंतथा कृतयोस्य
स्तुः सत्वगतच्छेदोव्यभाव्यते दंष्ट्रिकाव्यस्तुतस्योत्रयाः पाश्चात्यास्तुमर्दने वृद्धिमास्वाद्यतज्जन्मांविषादह्यतमिष्यते धादंनाइतिन॰
व्यानतायेर्दश्चाविंशत्त्वमीर्यते ग्रन्थभेतानतस्तेषामष्टाविंशतिसंख्यता जाग्रमसंज्ञायतोदृष्टंनाम्नीनीतिजगर्विदः केचित्तग्र्राइमेनाहि
चेतयंतिसमंततः तत्वेचदाढ्यशोलाभ्यांजाग्रंचापन्नभूयते चर्वणादौकथ्यनेतिपरेवैषोधिकाजगः नदंतर्वेदनासत्वाच्छेदो॰
स्याम्लत्वादिवेदनात् नजाग्रमितितल्लग्नपहिकावेदनेत्पलम् अत्रापिविवदंतेन्येतत्वेनोत्पत्तिरन्यदा अंगानांवलसत्यानापश्चा
त्सर्गेनचाहृतः । रक्ताद्धिवीर्यकालीनादंतउत्पत्तिरीषिता तथाचअल्लानतात्रत्रकृनायासमीवल नचायंनियमोस्तीहजन
नेनत्वाणादिति किंचिदंतरदानेपित्तद्वयामीइतोष्यतां वृद्धानांचनइत्यत्रिरितियाश्रुतिरत्रच वेमत्यवादिनांश्रुत्वाउत्त्याउत्या॰
स्वीभव शिष्टमत्रास्त्यपादानंतद्धाक्रियमिष्यते दशोर्ध्यबालसंगाभाकालप्रश्नमिमेथवा सिध्मानीमानिवादंतानेतिभेदोस्ति
नोमतम् दशानाभ्रुसंवर्तिन्यः पहिकादंतनिर्गमे व्याजंतेषांगंमांसत्वान्नहिमदंसज्ञाइमे ॥ इत्यंकपालेसमहन्त्वोः षोडशाद
तेष्वङ्गाविंशद्विति पपतावज्ञातम् ॥ १॰ ॥ अम्मलइति अम्मशब्दार्थानदृष्यते थिहृान् थिदिति भुजाव्यादान् इतिद्वयं फचेन्को
लवाह्नीउ पतन्मध्ये पकैकं मीन् सकाशात् यस्माद्भुजभोयान्तरकभीतन् सम्प्रदितमस्ति मिलितमस्ति मीन् सकाशात् कनफ इत्यसौ
भयेन कतफ इत्यसाव्या चोनितपारिसेकभाषया कंगवोइतिकाश्मीराः इदंचास्थिभवति वोरिभूविषमंत्रिकोणमेकतः मरेणाहि ११
विरलंचपतितोयनेकंविच्च तशारीकाराविभागकर्तारोवदंतिपतत्किरस्यास्यावेउद्वयमस्ति ययोराख्याकलभनोल केनोफ पतत्द्वय

मित्यर्थः एकमेतद्दयोरपि द्वितीयं तदेव एतद्विभिन्नमेवपार्श्वं जत्रुसंधानमिति मीन् काथ् अलु ग्रेराथ् इतिचानयोर्नाम तत्र मीन् काथ् इति
चेत्तुनाम ग्रेराथ् इतिकाकस्य तत्सदृशमित्यर्थः एतच्चोभयं मत्स्यजातेरेवेतिध्येयं प्रत्येकांगानां च फलमनंतरमितिकियद्विलिख्य
ते । उक्तं केतेषु इति पर्वत्वेनेन भुजस्य संबंधोनास्ति तत्संबंधश्चांसंसंधेरितिवदंति मन्कभात् इति अंससंधिः दोश इति पारसिक
भाषया मंज़ैर् इतिभाषया । वेतिपुनः सप्तादिनोबाहुः ग्रोज्योदन् प्रगंडेन जानीत प्रगंडास्थिडोलाइतिभाषया अस्थिभिस्त्रि
भिरसौ मिलितोम्रकम् इतिपरेत अंगाण्यल्पानि शिरसिएकं विस्तृते इदंकिंचिन्मध्यपृष्ठे तत्रोन्नतं बहिर्निम्नतोंतः वर्त्तुलं च ॥

अम्मल् यिद्दान् फाकोलवाह्वी ड मीन् होमा म्रकभोतन् मीन् कतफेन् वग्रोज्योदेन् ॥ अथबाहुद्वयं चेदंकैकं
सप्तादितंकं कतेनतथाप्रगंडेन ॥ ११ ॥ वससोदेन् मुलफेन् मीनअजोमेनु मतोलासिकेन् योसम्म मीया
न् अल्ल जलदेन् अल्ल प्रालावल्ल असफल् ॥ तथामकोष्ठेनाधोमीलितोस्थिद्वयेनाघेनाधरेण च ॥ १२ ॥

भवति चात्र । कंकनाभं यदस्थीह त्रिकोणं मृदुपेशलं तत्रास्थिभिन्नेदेहस्यत्वसौशिरः पृष्ठगतेयतः जत्रुसंधानमप्यास्तिकाकचंचु
निभे चने तत्संधिरयमन्योतसंधसंधिप्रचक्ष्यते । तथा । चतुर्भिरास्थिभिरसौ संगतस्त्रीणि तत्रतु ह्रस्वान्येकं शिरोवर्ति विस्तृतंतस्य
पृष्ठेतया वृत्तं बहिस्तदोन्नतं निम्नतांचांतरेमता इति ॥ ११ ॥ वपुनः सवेदन् मकोष्ठनमिलितः असौ च मकोष्ठः मुलफेन्
मिलितः म्रकम् मीन् सकाशात् अजोमेन अस्थिद्वयेन तच्चास्थिद्वयं मतोलासिकेन् मिलितयोस्सम्मुमीयान् नामवाच्यतामर्हः
तिनदास्थिद्वयं जनदेन् इति तथाहि अल्ल प्रालाएकं जनदेनि प्रालावपुनः अल्ल असफाल् जनदेनि असफल असफालइत्यधस्त ।

वी॰
प्र॰ नि॰
५५

नाभ्या अत्रयदस्थि द्वयं मिलितं तत्र दैर्घ्येणेति बोध्यं तत्रोत्तरपार्श्ववर्तिनी अरत्नेति कनिष्ठापार्श्ववर्तिनी चास्य फलमिति अत्रान्यदस्थिप्र
कलोभयं एतद्धि रौवंशीति बोध्यं । अनयोस्तु स्थाणुत्वं नास्ति विरुद्धमिति यथापूर्वयोः एतच्च स्यात् अग्राद्विजत्वापरिवर्तितं ज्ञात्वापीति स
एव निमित्तेन तत्फले जानीते मर्दितं विस्तारं करोतीति नेह तन्यते ॥ भवति चात्र । दैर्घ्येणाभिमिलितं ज्ञेयमेतदस्थि द्वयं पुनः अस्य मं
ष्ठपार्श्वे कनिष्ठापार्श्वतो धरम् एतद्धि रोगतं चान्यद्धि तथोभयमुदाहृतं अरत्नेचेदं द्वयं देयं मागवत्स्य पृष्ठं मतं इति ॥ ए ॥
वेति वक्ष्यति रोसोच्चेन मणिबंधेन अग्रकलफलं मिलितमस्ति मीन् सकाशात् सामीनीयति अष्टभिः अजामीन् अस्थिभिः तत्र चत्वा
रि प्रथमालौ जीर्णानदन्ताद्वितीयालादिनिसमं विकाससंकोचकृतमेव चतसृणिकत्वं बोध्यम् अष्टमं च कनिष्ठिका पार्श्वोदयसौ

वरोसोच्चेन अग्रफलफलं मीन् सीमानीयित अजमीन् ॥ तनमणिबंधनयन्मिलितमष्टभिः ॥ एर ॥ वके
फलं मौलफेन मीन् अग्र भेत अजमीन् ॥ तथापाणितलेन यन्मिलितं चतुर्भिः ॥ ध्व ॥

पट्टिकात्र प्रविशति तदुक्तार्थमसाविस्तरे भविष्यति एतानि च ह्रस्वाणि समसाराणि किंचित्स्थूलानि चोभयविधास्थीनि खुर्द इति
पारिसेकभाषयाक्तः ॥ ए ॥ वक्ष्यतः सम्भदिनं कफेन पाणितलेन तच्च मौलफेन मिलितं मीन् सकाशात् अग्र भेत चतुर्भिः
अजमीन् अस्थिभिः तच्च चतुष्टयमंगुष्ठं विना चतुरंगुल्यवष्टंभकं सभाभवेत्स्ताभेन सद्राह्न सद्र इति क्रमेणांगुल्यः यीभूद्राम्
विना तद्धि पाश्चात्यास्थि मिलितं एतच्च मोम्न इति कथ्यते रोसोच्च मोम्न अस्माच परस्परं दृढसंस्थानमस्तीति ध्येयम् । भवति चा
त्र । हस्तपृष्ठमिदं चास्य पृष्ठकफकवालियक्ष्मतः विकाचसंकोचवशाच्चतुर्भिस्त्रिभिरेव ते कनिष्ठापार्श्वगौर्विष्टं तत्रैका पट्टिका ५५

122

स्थिया नहस्तार्थमदोमूनिसमर्पाणिहृद्धानिच अन्योन्यायोर्येषिबद्धानिकार्याणिनिर्वाहसिद्धये विनांगुलंचतस्तृणामंगुलीनामिमाअपि
अवष्टंभायबोध्यानितन्याज्ञाज्ञाधिसंगतामिति ॥ १४ ॥ वेनिवृद्धनः खेसतपंचभिः अमाभिरंगुलीभिः अअहाफमिलिताला: मी
न् सकाशात् खेसतपंचभिः अथारदशभिः अजमन् शस्थिभिः प्रत्येकमंगुलयस्त्रिखंडाइतिपंचदश तत्रापितलमधोर्ध्वमांसं स्थौल्यं
तत्रापिवासवाहूकयोरयंनियमः वासकेनबाह्यादधिकेनभाव्यम् रचनाचप्रतिलाणहगोचरामित्यमेवमेदप्रस्फाणामिति ।
इमानिचससाराणिबंधास्त्रास्थिशकलबद्धाः सलासीनिबंधनाम संसमानीयेतिचास्थिनाम पर्वाणिचबंधाः शास्थिशकलस्या
पनयाचतद्दाढ्यमितिध्येये अनयोस्त्रपाण्योः कंडूयनग्रंथ्याद्युन्मोचनंच प्रतिलाणअयोगीति नेननियंत्रानखसहायमवक्रात्

वाखेसत असाभिपत् अअलफमीन् खेसत अशार अजोमन् ॥ अनांगुलीभिःपंचभिर्याभिलिता:पंचदशभिः ॥ १५
अम्मल् धेत्रुक फअरकभोत् मीन् सभअति आज्ञामीन् वहीफिकारेस्ल् गेन्वक ॥ अथग्रीवाचेदसौमिलिता:सप्तभि
याःकशोरुकाः ॥ १६ ॥

जोखोन् इतिचनखाख्या एतेचनखजातीयोगानिनभवंति मलोत्पन्नत्वादितिमूलक्रमास्थिमलावयनत्रिरूपणेनज्ञातम् ॥
भवतिचात्र ॥ इमास्त्रिखंडेस्तनयोल्पंज्ञेयमाधायेतेसयं पाणौत्वावाहूकःस्थूलोबाससलनरयोनथा रचनाहृष्टदेत्येवंभिन्नेबंद्धानि
सर्वतः पर्वाणिकार्यनिर्वाहसिद्धेर्बोध्यानिधीधनैः ग्रन्थ्युन्मोचनकंडूत्यादिपाण्योःकार्यप्रतिलाणम् इतिसहाय्यसिद्ध्येचनयोस्तेनक्र
तानखाः मलजत्वात्त्वचेतेषांसर्गोगायिअनिगद्यते अत्रास्थीनि चत्रु तथाच नखानामलत्वमाह ततःपच्यमानात्तस्मान्मलोनिर्ग
च्छति सचव्यानवायुनाप्रेरितः सिरामार्गेणागत्य अंगुलिष्वनखाःस्तनौलोमानिभवंतीति । धन्वंतरिःस्वाग्निभिःपच्यमानेभ्योमलः

वी॰ षट्सु रसादिषु षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि सन्ततं योजयतीति ॥ तथा शरीरे सेव्यमाणोऽपि वर्द्धते ह्यविमोक्षदा स्वभावं सन्त्यक्तुं तिरस्कृत्वा नाव
प्र॰ नि॰ केशावितिस्थितिरिति ॥ १५ ॥ अथ ग्रीवानिरूपणम् ॥ अम्मलु इति अम्मा निरूप्यते अन्त्रकग्रीवा चेत् तदा अरकं मिलितं मोन्
६६ सम अतिसमभिः आजमीन् अस्थिभिः वद्धानि फिकावेल्ल फिकावेनि ग्रंथिरूपाख्यानि अन्त्रकग्रीवायाः फिकावेसनं तत्वं च सन्धिव
तानि रूपाख्यानि वद्धमारभ्य गुदास्थि तावत् एतादृशी यथाकृतिः ०००००००००० अत्र च गोदिम्हलादारभ्य तत्र अमध्यानि गीते य
दत्र सूत्रादमा इत्यमास्थि ग्रंथयः यथा तस्य भतिगीता स्वेतन्मध्यस्थयष्टिका यथा तास्तु शरीरमध्य इतस्ततः प्रसृताः स्वस्वक्रियाकृते
ति अयमेवद्धराम् नाडी इति कथ्यन्तः यं धमनिमन्येति कथयति अमीषां चास्थिभिन्नानां पञ्चसीमाः तत्र विभागः आद्यो ग्रीवा तानि च स
प्त द्वितीयः पृष्ठविभागः तानि द्वादश तृतीयो मध्यविभागः तानि पंच चतुर्थस्त्रिकविभागः तानि त्रीणि पंचमो गुदविभागः तानि त्री
णि गेत्रक गाढेन् जसुर् पोस्त कमर् गाज अस्थि अस्त अस्त इति योवनकं डीलक विकगुदा इति भाषया अस्त अस्त इति ते सन्तगा
ह इति पारसिकभा॰ इति त्रिंशत्फिकराः मुहर मन्क कंडे इति काश्मीराः एते त्रिंशत् ग्रंथय आस्तां चातीवोपयोगाः तान्येव विस्त
रेणावद्याः तत्रापि रुप्यैः कथ्यते गेच्छावच्चमेतद्वधीनमिति तथान्तर्वर्तिनां ज्येष्ठश्रेष्ठाङ्गानां बाह्यापत्तिवारणं नवार्ख्योन रनाख्याः
सर्वेषां रज्जायासोना डीयष्टिकोत्पत्तिभूः ग्रीवा फिकराणां च शिरस इतस्ततश्चालनाय दीर्घ्यं न स्यात् तदा शिरश्चालनं न भवेदस्ति च प्र
तिरुक्तानां तदुपयोगा इति तथा शोषनालकसमीप मेरीयाख्यनालोभयरक्षा चैतदुपयोगाः मेरीयाख्यं च शोषनालसमीपेन्यरक्तं
भक्तस्यास्तीति तत्रापि ग्रीवा ष्ठष्ठषाकलानां द्वादशा ष्ठष्ठषाकले विज्ञाय समीपेषाकेराः सन्ति यथा ० ०० तास्तु पत्तिपतन्हूला
क्षतयः ततस्तु जोना इति जासदाः कथ्यन्ते जीना इति पत्ताख्या भाल इति पारसिकभाषया एतादृशी ० बाह्यान्तरापत्तिवारणं ६६

123

व सप्तमपसव्यभागवर्तेतेनदर्शितं एतत्पृष्ठोर्ध्ववर्तिनस्त्रुकंठकाभवंति ते षष्ठोकाइतिभाषयोंते कंठकाख्याचषष्ठोकेति सनासीनेतिच त
देकवचनेच सीन् सीनेति एतेषांच परस्पराश्लेषः फारातूस्इतिकथ्यंते यद्यपिग्रीवास्थिशकला अथवापेक्षयाख्येवा रचनाहि
तथासोष्ठवनीति तथारोकाणितेषामेवविस्तृतानि यतोनुखा गोर्दंशुभ तद्विर्गतमिति तथारीतोहर्तीकाख्यी अत्रचपत्येकशकला
त्सप्तसंख्येनपक्षिकोभयंतिर्गतं परपार्श्वाद्याद्देकेवानिर्गतेतितदिङ्गाचेत्स्याताहि तत्रैवतन्तस्विस्तरंवक्ष्यामः ॥ १९ ॥ ॥
अम्मल् इति तद्कोनइति अरभभाषया च्यभद्दइति पारि· द्कस्इतिभाषया प्राह्ोरहूइतिकाश्मीराः जत्रुफचेत् अरकमूमि
लिते मीन्सकाशात अज्ञोमेन्अस्थिभ्यां जानीत अस्थिद्वयमिदविषमं उरःस्यास्यपरि तत्रसव्यासव्यागतास्थिभ्यां मध्यंतर

अम्मल् तद् कोत् फ अरकभतन् मीन् अज्ञोमैन् ॥ अथजत्रुचेत्मिलितंद्वाभ्याम् ॥ १७ ॥

तद्रूइति तत्रैवरोसासद्वानयोः संधिः तथोपरिपृष्ठेच अंजकेकतास्थिभ्यांसंधिः तत्रानयोमध्ये निम्नतातत्रैवानयोः रंध्राणि
सूक्ष्माणियेभ्यः सिरागोर्दतावत्यामास्तेभ्यएवगोर्दात्पड्ोनिर्गता अधोगच्छति कशेरुकाभ्योनिर्गता गोर्दंप्राप्य कांश्चिदेतद्रं
ध्रेभ्योनिर्गत्याधोगच्छेतीत्ययंप्रकारस्तद्कोताख्योजत्रुविभागइतियावत मनुष्येष्वोतेषांप्राणिनांनास्ति ॥ भवतिचात्र ॥
ग्रीवायाग्रदपर्यंतंत्रिंशदस्थ्नांकशेरुकाः याःसंबंधास्त्रयस्तिष्ठंत्युभयत्समध्यवर्तिनी यत्कृताश्चदेहेस्मिन्पुड्राःसप्तपसव्य
तः स्वस्वकर्मरता स्तत्रविभागाःपंचधामताः ग्रीवायांसप्तपृष्ठेवद्वादशाथापिमध्यगाः पंचतिस्त्रस्त्रिकेतिस्रोगुदेत्रिंशदिमा
मताः श्रेष्ठागरत्तावास्यांतहिपद्मारणामप्युत स्नाडीयालनाप्यासांपरस्तत्तेप्रकीर्तिते इतस्ततःशिरश्चाराग्रीवास्थास्फुट

वी॰
अ॰नि॰
६५

मेवत भक्षमाणत्वस्य नालरत्नाय्येनक्लनात्यलं ग्रीवाकशेरुकाञ्छित्वाश्वगोञ्जदयीमपि अन्यास्वपार्श्वकराभ्यामाश्वस्थामितिविनिश्चयः
कुर्धोर्ध्वरचनावत्वान्नानेवधिचरोक्तः ग्रीवास्थानामस्नस्यबोध्यत्वभङ्गेनतः मन्यापमन्यतः पश्चःप्रत्येकं शकलांस्थितः उभय
स्तत्रपार्श्वास्थ्नगतैकैवेतिनिश्चयः । उरःस्थास्थ्यूर्ध्वंवास्थिस्त्रयंमन्यापमन्यतः विशेषश्चोन्तरेनिम्नोन्नतयत्नत्रसंगतिः उरसोप(
रिबाहुभ्यांकृतताभ्यां चपृष्ठतः नैसर्गेरंध्राणिस्हन्त्याणि यनोगर्दैयताःसिराः तस्माच्चपाहिकाबज्योधोगताःयाःकण्ठकजाः
सोयंजत्रुविभागोस्ति त्वणानेनतरजान्मिनामीति ॥ १७ ॥ अस्थल्हति सद्ग्रसेन ख्यातीभाषया वज्जुहतिकाश्मीराःवत्त
इतियावत् सम्भ्रनिसमाभिः श्राजमीन् अस्थिभिः हृय्यपतान्यस्थीनिकथ्यन्ते अज्ञामीनस्थीनि ऊप्हैनिवत्यसः कम्फा

अस्थल् सद्र् अफ अरकभोन् मीन्सभूपति श्राजामीन् हृय्य श्राजामीन् ऊम् ॥ अथवत्तस्त्रोन्मिलितंसमभि
योनिवत्तसः ॥ १८ ॥

प्रायस्तत् भक्तनालरेवफ् दील्सीरीयूहतु मीषां अवशपेरत्नाविधीयासीदिति नह्यदार्थेनन(
कर्देदमास्थिभिर्निविडितं श्वासोच्छ्वासगतिनिरोधोमाभूदिति नान्यपिगलागतसह्यानिकोमलानिरचितानि प्रत्येकान्तरेचको
मलानि चर्ममयास्थीनि स्थापितानि योनत्रोकत्रोक अस्थिभिरमीषांसंधिमेलनंचजातमिति पार्श्वास्थीनिचात्रमापणार्थमे
तत्सगतानितेषां समकत्वात्तेनान्यपिसमतत्रापि चैतत्समाभिमासो अधःस्थितकोमलांगवेधनिन्हन्नयो गज्जहूप् त्रोकत्रोक
हतिकाश्मीराः चर्मास्थीनीतियावत् वलयाकारेणसमर्पितं येनतत्संयोगोपितवेधोथस्तनोगेभस्यात् तच्च अज्ञोमिखजरी
कण्ठहतिभाषया तत्तहतिकाश्मीराः ॥ भवतिचात्र ॥ हृत्कफोदननालानोरत्नाकायोस्तिसर्वशः हृस्थरोधाननितेवैभि(२५

124

विश्लिष्टं सर्वैर्वेदितं ना घासोद्भ्रामस्यगतेरोधोमाभूदिति चतान्यपि गतागतमह्रान्येव चमौसिक्येयपि हितान्यपि पार्श्विकाः प्राप्यर्यस्यत्रमि
तिनाप्यनदान्विताः नत्समत्वाच्च समत्वममीषामितिनिश्चयः ग्रथःस्यकोमलागानोवेधपीडानिहत्नये ग्रंथंच मासिवलयावत्
डेरचिनेवल इति ॥ ८ ॥ अम्मल्ल इति जह्न पोस्न पार्श्विकभाः केर भाषया यर इति काश्मीराः सूक्ष्ममिति यावत् सम
त समभिः अशारदशभिः फक्कारन अरह पास्थानि वप्तनः अरभे चत्वारः अशारेन विंशतिः जेल अत्र् अरभभाषया पहलपारिसे
कभाषया पमलीभाषया लरकान्य इति काश्मीराः पार्श्विका इति यावत् सूक्ष्मं च ग्रीवाधाश्लिकांतमितिध्येयम् इति मध्यममपि
सूक्ष्ममेव यदान्त ग्रीवा मध्यांतरवकाशापव सूक्ष्ममिति यत्तांतराश्रयणे तद्वादशैवान्ताः सूक्ष्मस्था इति ध्येयं इत्यमेव पुराणप्रस्त

अम्मल्ल जह्न फस्रक भोन् मीन् सम अत्त अशार फक्करनोन् वत्र्रभेह अशारेन जेल अत्र् ॥ अथ सूक्ष्मंचोन्मिलि
तेसमदशभिस्त्वत्र विंशतिभिः पार्श्वयोः ॥ ९ ॥

केचपिसूक्ष्मं इमे च द्वादशाफिकारोल सद्गरन्यपिकथ्यंते सेत्रा
ताइति उक्तंमारद्वादशात्तस्यनान्यथार्कारासंगतइति नज्ञायंते तैः अस्यपिधानोपरिस्थिति पिधानंच पदैति तानिचवक्ष्यंते यद्य
स्यसूक्ष्मशार्कंशरपंपत्तश्चयंस्यात् नदानदत्तरोधेनास्याहर्षपव लिसेतनास्यपिधानोपरिस्थितिर्भवेदिति अमीभिस्त्व द्वादशभिर
तैर्द्वादशपार्श्विकाः संगताः अजल्लाजल्लाइतिच जेल इत्यस्य बहुवचनं तत्त्वं चताइशांनदास्थिधन्तराकारं तत्र सव्यापसव्याभ्यां सम
समेतिचत्वद्दशवत्तोस्थिसंगता इतिता अजल्लासदर इत्या व्याख्यायंते सेन पार्श्विका इति यावत् सव्यापसव्यतोन्याः पंचेतिदशाशिहाः
अजलल जोर् वश्रोंजामील खल्फ खल्फ इति सव्याख्या । इमाश्च दशधोधोपेतयाकृतिना इति पाश्चात्या सर्वकृत्वा प्रधान

वी॰
प्र॰ नि॰
१२५

125

लेल ऊसेरा ऊसेराइत्य न्वाख्या स्वापि ह्नितं भूत याः सा: पार्श्विकाः समसमसमद्धा त्वाचतस्रः देवता सां प्रत्येकमंत ग्रैच्छ्य द्वयं प्रत्ताणां च प्र
ष्ठयानां नेम्यामिति तत्र तदौच्छ्यं निखात वज्रमिति सूत्रितिरियं हि पुरोऽपि फलितं प्रज्ञामान् ऊर्ध्व इति वन्तो स्थीनि तत्र पार्श्विका इत्य
मेव सूत्रा इति शिष्टा स्व पंच पंच कृत्वा दश याम्ला श्रपि पूर्ववत् सृष्टा ल्लवद्धाः पुरतः प्रत्येक मासां गजहस्त चर्मास्थि वरणामिति त
त्रपिधाने ग्रैवेदे रिति यावत् एतद्धार्द्धेन तेषां वेधः स्यात् इत्यर्कोऽर्थः नत्वेतावता प्रतिपेशला प्रासन्निति परस्पर मर्दनत्रोटनस्यादिति
तदुक्तार्थे चर्मास्थिवलयात्पणामिति आसां च दैर्घ्यं हस्तं तावेधोच्छ्रा करणा फलमनंतमिति कियन्मयोच्यते ॥ भवति चात्र ॥
पृष्ठग्रीवां समारभ्य त्रिकांतमिति संगतो एकं कं समनदश स्थित्वं मध्यांत द्वादशेव चेत् उक्तं च द्वादशोक्तो स्मिन्नास्त्यौच्छ्यद्वयमत्र हि
पिधानोर्ध्वस्थिताः सम्यक् त्वेन तत्संगताः कथम् कशेरुका द्वादशभिः पार्श्विका द्वादशान्विताः सव्यापसव्यत लास्त्ररज्ञता ह्र
तिमाश्रिताः वक्तोक्ति संगताः समसमसमत्रेति पंचकं सव्यासव्येन लंबित्वाद्दृत्ते चर्मास्थिकं कोणैः अन्योन्यमेव तैर्नेम्यामोच्छ्र्या
पेक्षितं खलु कशेरुकागतं तत्र नेम्यामोच्छ्यं तदन्यत इति वक्तोस्थितैर्नेम्यामोच्छ्यं स्यात्पार्श्विका गतं संगोनयोर्भवेद्येन शिष्टाभिः
स्थिविचिंत्यताम् तत्रापि खल्व पंचानामधः स्थानामधोऽध्यधः खर्वत्तोयन सर्वाधोवर्तिनी प्रावाम्यशालिनी मृत्वास्थिवेष्टनादाढ्यं हेतु
रेषां यतोनाङ्गि वेधो बाह्यनिमित्तेन त्रुटि वीन्योन्यमर्दनात् इति ॥ १५ ॥ अम्मल इति अन्त्रान्त्रत्रिके सल्ला सेति त्रिभिः फिकाए
तैः अत्तैः वपुनः तैरन्तैः समुयत् लोहम्मिलितं अंजोमान् अस्थिद्वयं अस्थिद्वये यो हस्त नाम लभते सियान् इति तद्द्वयं अजमेल्ल
श्रातृतीति श्रातृती तिवस्याधः कन्यावकाशाख्या तस्यास्थिद्वयमिदमिति अमीषां च शिष्टानां त्रयाणामप्यत्राणां भाविनां चान्येषां त २५
त्रैव । तत्राजम्मत्र इति मध्याधरभागाख्या तत्रेदं त्रिकमतीव दृढम् एतेषां चाजनरू इत्यौच्छ्यानि यत्र काइति यावत् स्वसजातीय

भ्यः पतिताद्धिनः एतेभ्यश्चनिर्गता अमभः षट्ठिकामर्माणीत्यर्थः इत्यावत् उक्तस्थानातिक्रामीणि ततऊर्ध्वमधोवानिर्यान्तीति सफ्फ स
मवेरेक इत्यस्य स्वस्थानान्निर्गमनेन वेधस्तस्य स्यादिति स्वस्थानातिक्रमणम् तच्च वरेकइति स्फिजाम सफ्फमलइति तत्संधात्वाते
नवेधोमाभूदिति सार्यिड्गतामद्भुत अज्जाजामिलिनमास्थिद्धयमस्तीति किन्तचात्तर्गं चत्तः पार्श्वे पस्तीति तथाचयदिदंजानू
भयमस्ति मद्दूंधास्फिकवनेतेनदन्तिकोभिश्चवामिदमत्तमद्रूपमास्थि त्रिकामिति यथातदास्थिमूर्धाकृतिः ०० चत्तरश्रमिति
०० ──── ततैकंपार्श्वेबाहुः अज्जोमल्ल वामरहू हफ्फइति प्रांतरपार्श्वेहकोल्ल फवज्जयत्र जा ०० न्वस्थिनिवानर

अममल्ल अज्जअज्ज फत्तरकभोत् मीन् सलाम फिकरानेन् वयतलस्रो अज्जोमान् योसुम्म मियान् अज्जमे अल्ल
॥ आनरति ॥ अथत्रिकंचेत्तन्मिलितेत्रिभिरस्थिर्यत्र संज्ञमः स्फिस्थये यत्कव्यगतत्वात्कव्यास्थि ॥ २ ॥

मितितत्र एतदास्थिसम्बापसव्यतो निर्गतमितिबोध्यं पाश्चात्यभागोज्जोमल्ल वरेकइति अस्तोरेएइतिपारिसेकाः हंकुइतिका·
च्योक्लेतिविदेषावासिनः इदंचोर्ध्वास्थ्यामासनभागः अज्जोर्धास्थ्योन्मुपविष्टानीति अथरास्थ्योचावष्टंभइति अज्जाविशेरफाणामा
सनस्थानमिति तानिचसमानफ्फुसेति रहीमगफाशयः अवायमनीशुक्रस्थाने मकअद्गुदास्थाने कोजेभुजस्तीवांजनमि
ति फ्फ्फसेतिमूत्राशयास्था तथा अज्जोमल्ल खासरेति खासरेतित्रिकाख्या हकोल्ल फवज्ज हकोल्ल सफ्फकाख्या फकज्ज
जान्वाख्या तत्रासौनिहितइति अज्जोमल्ल आन् आनिति प्रजनोरमस्यामाख्या अज्जोमल्ल वरेकइति स्फिज्जाम अनयोश्चख्या
ख्यानास्ति परंत्व अज्जोमल्लआनेति कथ्यते वनपकदेशाख्ययोपिनाममसिद्धं । ज्ञायतेइत्यान् इत्यनेनास्थाख्याज्ञानेति ॥

वी॰ भवति चात्र । मध्यापः कत्वसामीप्यात्रिकमध्ये मर्मनं इत्युच्यते । मधातोस्यिहतगमेतद्धि चत्वरमेव संमतम् ॥ तेत्वा विशालत्वादितो येभ्यः पद्मसुखनिरो
श्र॰ नि॰ नाः मावेधोभूत्वताः स्थानस्य मतीतत्वगताः किल जानुर्धृगोस्थि जीनामनत्स्मोमीपे त्रयोप्यमी वेधयोग्यभयेनातः मध्यग्रः स्थानात्निगाश्रस्तं
२९ पुरः पश्चाद्वहिश्चान्तश्चतस्त्रोश्चर्यस्थिताः जान्वास्थिनत्रनिविडं बहिर्वतः पुरोपि च पाश्चात्यभागास्थिकुला मान्याख्योस्यवस्थातुरुप्यतः
176 कुर्धाख्यामासनमिदं मवहेभोधरोकसं त्रिकास्थि संपुटो जान्वोः करोमो घुटउपस्थभूः इत्याख्योस्वास्य संजाताः स्वस्वस्थानानुरूप्यतः
जराफसम्फसोपस्थापाफसक्रभतामपि ग्रगानाशेवधारिदमस्थि फरमप्रकीर्तितमिति ॥ १० ॥ ग्रम्मल इति ग्रोंसग्रोंस इति त्रिका र

ग्रम्मल ग्रोंसग्रोंस फसुरकभोन मीनूसलास फिकरातेन ॥ ग्रथ चोम्भिलितं तत्त्रिभिरदैः ॥ ११ ॥ ग्रम्मल रेज्पोंला
न् फकोल्लवाहीज मीन ऋमासुरकभोन मीन फाल रेज्जवसाकून् वकम्भमीन ॥ ग्रथजात्तोभयीचेनत्रैकेकाभ्यांमिलि
ताजानुभ्यांतथागुल्फाभ्यांपादाभ्यांच ॥ १२ ॥ वल्फकज्र वहोग्राजमेल्ल ग्रोत्तामिफेल्मदन ॥ तत्रोर्वस्थ्यतिवि
स्तीर्णमस्थ्योशरीरस्य ॥ १३ ॥
दयोगदास्थिनाम ग्रोबंस्यहे ॥ जानीत इमे त्वास्त्रयः गजऋपाः कोमलास्थिरूपा इति लिखितं प्रत्येकमत्रेषु सभोभयं जातं ग्रंत्यस्या
स्थिकापहिकासावयवमेवेति पारसेकभाषया नीशास्तगारू इत्येतदाख्या । भवति चात्र ॥ इमे त्वाः कोमलास्थित्वाद्वितयाः स
त्वकारकाः उपवेशनपकस्यापहिका निर्गताकिलोत ॥ १४ ॥ ग्रम्मेति रेज्पूलान् जांघोभयी तत्र रेज्पुल इति पादाख्या फचेनको
लवाह्नोज प्रत्येकमेतद्द्वयमध्ये मीनू ऋमा ग्राभ्यामुभाभ्यां सुरकभ मिलितमिति मीनू सकाशात् फकजेन् रानूभ्यां जानुभ्यां वपुनः
माक्कून् गुल्फाभ्यां वपुनः कदमीन पादाभ्यां तत्र रेज्पुलान् जंघाख्येनिबोध्यं कफजेन् जानुस्थि यदस्ति तदास्थि मध्येति विस्तीर्णाशरीरं २९

स्यांमध्येयत्तदुदमेवोपरितनभागस्थं इत्यत्नतस्तेदमेवशरीरस्यावर्तकारीति एतेनान्यदस्थ्यत्रमस्तूहर्तीति अस्यचोच्छ्रानिम्नत्वतोभयमस्ति
तत्राद्यं बाह्येनेम्नमंतरपार्श्वेइति अस्यचफलमुपवेशनावसरेस्वाधीनत्वेति तदोद्योत स्रोतस्त मच्छ्रागगट् इतिकाश्मीराः प्रही
सिराणांचेति तत्रापिजंघायांसीमायामस्थिद्वयोच्छ्रं तच्चोभयमथोजंघानेम्नभयेनप्रविष्टसिरारज्जुभिस्तत्वयाथितं तत्रचस्फूतावे
कामस्थिवर्तलंकोमलमंतर्नमिमग्नं ऊर्ध्वमुच्चंचाथितं अस्यचनामरजुफ एनोलरकुम रकभेति जान्वाख्या अस्यचफलमिदं यदयो
स्थिशार्करावर्तित्वे येनतत्रत्ता अत्रवच अनेकाहस्फास्वेद्रास्तासांशिराः पिधानतेति तथाबाह्यापनिवारकत्वात्फलकत्वमिति
जेनजामइतिकासज्जान्वितिचोच्यते जेनेतिसोपानाख्याकासेतिपात्राख्या यद्यपिचेदंमूलकृतानोक्तं तथापि फलोपयोगि

वल्मसाकस्तरकभोन् भीन् श्रोंजोभैन् मुनलासिकैन् ॥ जानुचामिलितमास्थिभ्यां येदीर्घैमिलिते ॥ १४ ॥

त्वादियदत्रमयोक्तम् ॥ भवतिचात्र ॥ सर्वोर्ध्वभागसाह्नित्वाच्छरीरावर्तनातथा नानेनसदृशंदैर्घ्यंदेहास्थ्नांकस्यचिन्मतं
बाह्येस्योच्छ्रंनेम्नमंतरुपविष्टोस्थिनिम्नता मांसग्रंथिसिरापद्मगेच्छ्रापदंसमाश्रिताः सीमायामोच्छ्रमस्याथोजानुनेम्नोसिरा
ततं स्फूतौहन्नेकपालास्थिमूहंततनिम्नमूर्धतः उच्चंतदंतरेचास्यशार्करास्थीनिसर्वतः रत्नोदयेयानिबकोह्यास्यदमेनहूतः
स्थितं बाह्यापहारकत्वाच्चशिरोवारणमुच्यते फलेचजानुसोपानेजानुपात्रमपीर्यतेइति ॥ १५ ॥ वल्मइतिसाकइतिजानु
नदास्थिद्वयं मुनलासिकेन् मिलितमिति मेलनंचात्रदैर्घ्यणेति बोध्यं तत्रबाह्ये गेच्छ्रं अंतस्थनिम्नतात्रचैतत्फलमुक्तं साह्वि
वत् अनयोश्चाख्याक्रियते कसभेन् सेपूकोभरा तत्रकसभइति अंतरिकवीणाख्या एतदूस्तभयं सोग्राहत्पल्य कोभराइति

महत्र् कोभूरेतिच सोग्राथेत्वादीयैत्वात् गुल्फेत्यिपिचेनदाख्या मूनदेवयांतरे ज्ञाजुमिलितं सोग्राख्यत्ययेन ग्रसौक्तस्वत्वात्तज्ञात
वी॰ मह्नत् कोभूरेतिच सोग्राथेत्वादीयैत्वात् गुल्फेत्यिपिचेनदाख्या मूनदेवयांतरे ज्ञाजुमिलितं सोग्राख्यत्ययेन ग्रसौक्तस्वत्वात्तज्ञात पार्श्वेनमिलि
ग्र॰ नि॰ मिलितमिति ग्रथः पार्श्वेन साम्येनामिलितमिति नत्रकोभूता यन्मी पार्श्वेनमिलितमित्यंतत्रू ग्रायाति सोग्राचवैशी पार्श्वेनमिलि
१२७ तमिति बासग्रायातीतिध्येयम् ॥ भवतिचात्र ॥ ग्रस्थिद्वयमिदंबास उच्चैनिम्नंतथांतरे नल्कलंसक्तिवज्ञेयंनलिकेचोभये
विद्रः नल्यकान्यत्रलंनत्रनलम्हकृगमांतरे बासेन्यासंगतातेन गुल्फोतसमसंगतिरिति ॥ १४ ॥ वालिति वप्रनः ग्रल्लक
दम् पादः ग्ररकभतोन् मिलितमास्ति मीन् सकाशात् ग्रजामीन् ग्रस्थिभिः कसेरनेन् बहुभिः तानिचकसहशानि यथेत्यर्थः ।

127

वल्लकदम् ग्ररकभतोन् मीन् ग्रोजामीन् कसेरनेन् कंकाभेन् वधक्कभेन् ज्नरकायेन् वनदीयेन् व ग्रम् भतेग्राज्ञ
मीन् लेल् रसोचु वव्लेसनलेल् मोज्ञ ववसन ग्रसाभि ग्ररकभान् मीन् ग्रम् भेत ग्रशर ग्रोज्ञ मन् ॥ पादस्त्व १
मिलितोस्थिभिर्बहुभिर्यथा गुल्फेनपार्सिनास्थिपाहिकयापासकाख्या स्पष्टाधोभागेचतुर्भिस्तदूर्धभागे पंचभिः १
पंचांगुलिभिस्त्वायामिलितास्तुल्वदेशास्थिभिः ॥ १५ ॥

काभेन् उच्चप्रदेशेगुल्फैः शीतालंचु इतिपारसेकाः गेजार
तिभाषया गुज्जु इतिकाश्मीराः वप्रनः ग्रक्कभेन् पास्पास्थिभिः पार्श्वेन इतिपारसेकाः ग्रड्डी इतिभाषया खुरी इतिकाश्मीराः वप्र
नः ज्नरकायेन् इतिनावाक्तन्यास्थितेन चमिलितवप्रनः नदीयेन् वजेरुपानशा ग्रल्लाकाराख्या कावैनन् इतिकाश्मीराः वप्रनः
ग्रम्भतेचत्वारि ग्राज्ञमीन् लेल् ग्रस्थीनि रसोचु इति पादस्तथाधोभागस्य वप्रनः वसनपंचास्थीनि लेल् मान्न रसोद्योर्ध्वमित्यर्थः १२७
वप्रनः वसन पंचग्रसाभि ग्रगुलीनोनास्त्वग्ररकभेन् मिलिता मीनूसकाशात् ग्रम्भेतचतुर्भिः ग्रपारदशाभिस्त्वल्वदेशाभिरित्यर्थः

श्रोत्रमात्रं ग्रथिताभिः तत्र चत्वारं गुलीनां प्रत्येकमास्थि त्रिकाणि त्वात् द्वादश अंगुष्ठस्य द्वे इति एतानि च सर्वाणि विस्तरेण मया वक्ष्यन्ते
जानीत काभूरिति पारिभाषिकभाषया श्रीतालं च अस्य पार्श्वद्वये गोल्फद्वयमित्थमेव अस्ति च सप्रदेशः यत्र गुल्फास्थि संलग्न
मनेन गुल्फः पादेन सह संबद्ध इति अत्रैव काभस्य जानुदेहृद्वयमोच्चाद्वयं तत्र भयान्तरे सोग्राकोभूरा इत्त्रभया स्थानवेध इति अ
स्य च काभस्याधः पार्श्वे पार्ष्णिरिति ख्यातं वासपार्श्वे नदीयास्थ्यामीलितं द्वः पार्श्वं च जारकयेन मिलितमिति उक्तं मया ।
काभु गुल्फपार्ष्णिमध्य इति तन्न वेधता मेतत्प्रयत्नयोनेः संधिरिति सोग्राकोभूरा इत्त्रभयं पार्ष्णिनिखातमेव मध्ये सोऽधिदार्ढ्यार्थं
केभूअस्थीति काभूरिति चोर्ध्वदिशाख्योतदाख्या सान्नेनेयमत्र समाख्याति अत्र एव निगीतऊचाया अपि स्त्रियः कायीभूरित्या
ख्या श्रीतालं च चोर्ध्वताख्या चेष्टायाचेदमेव मायेणफलदायि अनेनैव चेष्टाधिकामिति अन्यमाण्यपेल्लयाच मत्र्यघोषिदं
प्रकटं अक्रुभ इति पारिभाषिकभाषया पार्ष्णेनेति इदं चास्थि इत्थं पश्चाद्धन्नाकारं पार्श्वयोश्चास्य तानवे दैर्घ्यं च तले च समन्तात्प
शिरा हि नाचेत्तर्ध्वमोच्छ्रामिति लभ्यते सोग्राकोभूराख्यमास्थिद्वयमेतत् निखातमिदं चास्थि स्थानोर्ध्वस्थितो विशिष्टतरम् ।
अस्य चाख्या फल्गुस इत्थ इति पारिभाषिकयोनिश्च भागफलत्वाणेय सोदं द्वयं समप्रथिव्याति इति समागयवातिति । जा
रोक अस्थि च तान्त्रिकोत्र अन्यत्र निम्नं तत्रोर्ध्वभागउच्चमधोभागो निम्नं तत्त्वं च यथास्याधोमांसमवेश आधिक्येन स्यादि
ति योनोर्ध्वस्थितो साहाय्यं स्यादिति जानीत जारोकमिति पश्चाज्जारो अक्रुभूपार्ष्णिमिलितं पार्श्वे च नदीयाख्याकारास्थ्या परो
भागे इत्यो च उपरि नालास्थिमिलितमिति पारिभाषिकजारोकाधः पार्श्वस्थं ऊरद्वयमनेन संबद्धमिति इतस्तनो गतिमसार
णार्थं मानेकमस्त्रोक्तमिति बोध्यम् इत्यं चोच्चानेन्यपरिणामत्वादस्य नोमा इत्यपान्तदाख्येवाख्या जारोभ जारोक इति ।

ॐ

वी॰ अ॰ नि॰ ८५ नोनामजत्रोक्तं इतिभृत्रलावर्ति अत्र मस्तकादिपार्श्वं पादतलतरुणानि जत्रोकं दश इति अधीयंत नदास्थिषट्पार्श्वे पामककाभंकनिष्ठा
पार्श्वे जत्रोकास्थिसंबंधवामतः एतम्फले चेतत्पार्श्वास्थित्वमसोस्थिलि नेनेवास्मीति । अत्र केचिदाहुः । नदीयास्थिरसो
घास्थिमध्ये इतिनानि च चत्वारि इतितन्यन्नोवत्वमेषाम् । पादरसोऽयं पाणिरसोऽयं विपरीतं एकपालित्वादस्य अत्रमूलहान
मते चत्वारि परमते त्रीणि तत्र जत्रोकेणाशिरोमिलितमेकेन दीर्घं अन्यपार्श्वेन च पादपृष्ठेन तन्मिलितं निश्चितमिदरसोऽयं
अस्थीनि चत्वारि तत्रैकैकं निष्ठ्यानत्रदीर्घं मूलहानानदीर्घमेकं अन्त्या चत्वारीत्युक्तं तत्रास्याहत्याभिन्नत्वाद्भेदो लेयः अथ
वाविशेषेण ज्ञानदीर्घमिति तदत्र सामान्येनोक्तं चत्वारीति अथवा विस्तरमभारितत्वादस्य जीवस्य लेखकस्य मोयमिति ॥
अथ रसोऽयोर्ध्वं मोक्षाख्यपंचास्थीनि तत्र मोक्षस्य अंगुल्यो रसोऽयोर्ध्वं च स्थानं तत्र पंचास्थिखंडाः पंचांगुल्यधीनाः येन प्रत्येक
मंगुलिनिवेशेनांगुल्यवष्टंभात्र हार्ध्वमिति । वलेस्तत्र अस्ताभिपंचांगुल्यः ताश्च चतुर्दशास्थिभिः सन्दिताः मिलिताः तत्रा
यंगुष्ठे द्वयमंगुलिषु त्रीणि त्रीणीति एतत्पंचांगुल्यंगुलिपर्ववत्समासीत्याख्यानि । इत्यस्थिविभागः ॥ एतान्येवास्थीनि
मनुष्यदेह इति मापिष्ठितेभ्यः अस्थिसंख्या पुनरियं सम समानीयदन्तास्थीनि अस्थिशर्करा इति यावत् लामीयास्थीनि च
पार्श्विकास्थिशकलानि हृदयस्य स्थूलपार्श्वे च केषांचित्सन्ते स्युरतीति एतान्यस्थीनि विनाष्टचत्वारिंशदधिके द्वेशते केषां
चित्तु मते सप्तचत्वारिंशदधिके इति तत्र अजोमिवोसेरुइति त्रिकवर्त्यंतर्वहिर्द्वयेकं कृत्वैकमिति यदि च संधयोपि गण्यन्ते त
र्हि षट्पंचाशदधिके इति ॥ भवति चात्र ॥ त्रिकं त्रिकं चांगुलिषु द्वे अंगुष्ठे चतुर्दश अस्थीन्येवं पदे धीरैर्ज्ञेयान्यंगुलिगा
नित्त गुल्फोभयं यदस्ती हृगुल्फगामध्यगेतयोः नलेन नलीत्वचः पार्श्विजंघलग्नं नेहक्तं चतत् पार्श्वयोस्तदंत्र दीर्घे चतलसमम ८५

ष्ठोपरि निखातेष्टेन लेनसाङ्गुल्याः कास्य परपार्श्वकम् पार्श्वकीकसं संमग्नं बाहुं पासकसंगतं ऊर्ध्वास्थि पट्टिकालमंकुटिकादार्ढ्यकारणं
वेष्टानि भिन्नमाधिक्यादियं प्रक्ता हृन्नालिषु उत्थानफलदेव्यङ्गेनालिके विरुद्धामते इति पार्श्वसिरियं सर्वमूलं यस्य समास्थितौ पृष्ठ्य
स्नभागयवोहृल्लोके इति सा उद्दिकाविदः तयास्थिपट्टिकायामोत लेनवृस्तक्तो ःस्थिता तदूर्ध्वपार्श्वतं चोच्चमधःपात्रे च निम्नतना
स्याततत्र फलाधिक्यं चास्थिनो माहात्म्यकारणं पश्चात्तस्यां सिमिलितं पार्श्वपासकसंगते ऊर्ध्वास्थि मिलिते चाये स्थानं तत्पगतिहेतवे
गेहमैतस्य परीणाहृ यत्वादात्मास्य नो विति पासकास्थि च षट्कोणं कनिष्ठापार्श्वगं किल तत्रोकामिलितपादपार्श्वेन किलया
स्थितिः पतद्वेतस्य पृष्ठास्याच तत्र एणीमेककं च नत इति केचित्त्रयावीणि पादपृष्ठे भवंति हि त्रयाणां च चतुर्णां वा शिरो नो कास्थि

मन्फेत हानपदेदि हथ्य् तेल् भद्रनिव ह्रिफ गिह्री ॥ फलमसोषां दार्ढ्येनाकारसम्पन्नि स्तनोः स्थार त्वाचननोः २१

संगते चत्वार्यस्थीनि तत्पृष्टेन तत्रैकं चाकि सन्निभं कनिष्ठोपगते त्रीणि पादावष्टंभसिद्धये तदूर्ध्वं चाङ्गलितले पंचस्तंभा इवोस्थिताः
यदवष्टंभनात्तास्थैर्ये विश्लेषेन समास्थिताः तत्राङ्गुष्ठे द्वयं त्रीणि त्रीणि शिष्टाङ्गुलीषु तत् चतुर्दशैवं पर्वाणि मागवत्तहृत्पावत्पलम् हि
त्वास्थि शार्कराख्यानि वसेद्दात्व्यसंख्यया संधीनां गणने शाभिराधिक्यं तत्र तत्कथितामिति ॥ २५ ॥ मनुफेत फलं हा इत्य मोषा
मस्मा तपदेदि इच्छता सेपत हथ्यु तेल भद्रनि हयत त्राकारसम्पन्निभदन् शरीरस्यवष्टनः ह्रिफुजि रत्नाङ्गीनस्य शरीरस्य । प्रवटी
काकारः । प्रत्येकमंगेषु भिन्नाभिन्नफलमिति किंयत्नस्याविधानः कृपा चवर्ण्यते नतद्विभागोनिष्पाम्पत शिरसः स्मृतिभिः सहैका
दशार्वेडाः ॥ तत्रास्थीनि सप्तसप्ततयः पूर्वापरमथ्योषु तिस्रः पार्श्वगतैकासमंतादिति ॥ हनुद्वयेषोडश १६ दंता द्वात्रिंशात् ३२

वी॰
श्रानि॰
९५

ग्रीवामारभ्य गदं तावत् ३० जत्रोर्द्वयं २ कंकनयोस्तभयं २ अंसयोर्परिद्वयं २ कल्लभनोलस्थ्योरेव इति पार्श्वद्वये षष्टिः ६० पार्श्विकास्थ १४
वक्षसि ७ ऊरावनामोभयं २ पादोभयेष्वाष्टिः ६० इत्ये १४५ रव्हेषु सोप्येय नव २ ५० ह्रे ८ स ४ निवद्धं चेदंनेः अदृदि ग्रीज्ञे च्यावो
ह्री किमिदानी भयकेन मिभिरो प्रायद्वु ग्रज्ञोज्या किंभिरो मि प्रायद्वु अदृदिसंख्या ग्रीज्ञे अस्मा चोरेन लोह्री इत्यासी किंकिं भिदान्
वेन्य भयकेन निश्चयेन भेतिसहासि भिरो प्रायद्वु बहिर्निर्गच्छति भिरोइति बहिरितिवहिः प्रायद्विनिर्गच्छति ग्रज्याज्यय स्मात् भिरो
बहिः प्रायद्वु यतोभवान्निर्गतस्तस्मात्ययामसमेति ॥ भवतिचात्र ॥ प्रत्येकमंगासपालिफलेयच्छिन्नाभिन्नकं वाच्यतायातियेनत।
द्वैकल्यं मास्तकस्यचित् नीरसानीतिकलयाख्यातमेषांग्रज्ञोस्तिचेत् षड्विंशतिपरिज्ञायायरक्षजसस्मरणेवरम् रक्षजः १४५ अथ
वायतः षड्विंशसंख्यानेन विधेयो मनीषिभिः नदायदहनिहूत्यथं रक्षजस्मरणेवरामिति ॥ इत्यस्थिनिरूपणम् ॥ इति द्विती।
यप्रकरणे प्रथमो भावः ॥ १ ॥ अत्र शल्यतन्त्रमतं । शल्यतन्त्रेत्वस्थ्नां शतत्रयमुदाहृतम् तान्येवात्रनिरायंते तेषां स्थाना
नियानिच सविंशतिशतं तत्वस्मांगशाखासु कथितं बुधैः पार्श्वयोः श्रोणिफलके वक्षःपृष्ठोदरेषुच जानीयाच्छिरोनेषां शतंस
मदशोत्तरम् ग्रीवायांस्त्वूर्ध्वगं विद्यादस्थ्नांषष्टिंचसंख्यते ॥ तथाच विभागः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानीति पंचद
श पादतले पंचाशत्शिलाकास्तदाधारमेकमिति षट् कूर्चे द्वे पार्ष्णौ चैकं जंघयोर्द्वे जानुन्येकं ऊरावेकं वंक्षणे द्वे एवंत्रिंश
देकस्मिन्सक्थ्नि भवति एतेनइतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ इति चत्वारः शाखासु सविंशतिशतं जायते पार्श्वयोः प्रत्येकं षट्त्रिंश
दिति ७२ श्रोण्यां गुदभगयोरेकं ७३ गुदेएकं ७४ नितंबयोरेकैकं ७६ त्रिकएकं ७७ वक्षस्यष्टौ ८५ पृष्ठेत्रिंशत् ११५ अक्षकसंज्ञे
द्वे ११७ । इतिसमदशोत्तरंशतं । ग्रीवायां नव ९ कण्ठनाड्यां चत्वारि १३ हन्वोरेकैकं १५ दंतेषु द्वात्रिंशत् ४७ नासायां त्रीणि ५० १९

तालुन्येकं ५१ गंड्योरेकैकं ५३ शंखयोरेकैकं ५५ कर्णयोरेकैकं ५७ शिरसि षट् ६३ इति स्थानत्रयं एतानि चास्थीनि पंच
विधानि भवंति तरुणानि कपालानि रुचकानि भवंति च वलयान्यपि नालिकानि च कानिचित् । तत्र विभागः । अस्थि
कोशास्त्वनि घ्राणग्रीवास्तनतरुणानि शिरःशंखकपालेषु तालुवंसमोप्यत्वादिषु पादयोर्वलयानि स्युर्नलकानि वेणुना
हस्तपादांगुलितलेषु कूर्चेच मणिबंधयोः बाहुजंघान्वये चापि ज्ञानीयान्नलकानि च इति ॥ एतत्प्रयोजनं च भावप्रकाशे ।
मांसान्यत्र निबध्नानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा अस्थीन्यालंबनं कृत्वा न शीर्यंते पतंति च ॥ अथास्थि विशेषकोमलास्थि लक्षण
गजदंतरूपनिरूपणं ॥ अथ द्वितीयप्रकरणे द्वितीयो भावः ॥ अल्ल इति अल्ल आरभ्यते फसल्लो भावः अल्लसानीयो द्वितीयः

अल्ल फसलोल्ल सानी फेभकयोनल्ल आजायेल्ल सफोरदेति ॥ अथ द्वितीयो भावस्तत्र तन्नायां गान्येकानि १ ॥

फेश्रंतरे तदर्थं भकय्यात् शिष्टा आजायेल्ल अंगानि सोफरदति एषयकृथा गामान्यत्र जात्यागतानि प्रत्येकममीषां मूलमत्र हृ
त्य सहेलपेण लक्षणं क्रियते ॥ अस्मल्ल गजरइति तत्र गजदंतरूप कोमलास्थीनि च मदेऽस्थान्यस्थीनि फचेत् स्नेवतानि ज्योत्स्नेन
मृतेऽकिंचित् अल्लयोनोत् अंतिमृदूनि मीनूसकाशात् औज्ज अस्थिभ्यः वपुनः अस्तु लघु अंति दृढानि मीनू सकाशात् साय
रेल्ल आजाफिहसर्वांगेभ्यः । हुल्लक उत्पन्नानि तानि लेइति तदर्थं यहूसत् शोभनं भवति भिहरी आभिः एत्रिसाल्ल सोधमेल
ने औज्ज अस्मा भसरू अल्ल आजाय अंगानां लयेन नीति मृदूनां अन्येषां कोमलांगानामेभिः शोभनं भवति संधानां इतीमा
नि च ओककोकइति विशेषनान्यंगानीति काश्मीराः । एतत्स्थाने च अज्ञोलां मांसपेशीनां मच्छगगारोइति काश्मीरभाषया

वी: च· नि· स्:

प्रसिद्धानां मज्जाख्यो इति भाषया प्रसिद्धानां अस्थिभिर्यदस्थिसंधानं तदेव निर्मित्तकं पेषंद इति वदंतीति शास्त्रेयाख्या कंकनास्थोच्चे
दे मर्कटमेवनेऽपि पतनस्थोधिते पार्श्वकास्थचनत्रैव द्वेष्टनयानट्ट्वाद्यैर्वाद्भिः तत्कृतनी लक्षणनारद्वाच नत्रत्यांगानां बाह्यापन्स
मापन्नोस्ति अस्थिमज्जनं स्यादित्येन दावर्तनयानच्वेयोपि नते लक्षणमिति मत्वेकक्रपयोगास्तेन कृतः हृंज्यपू गजहपी हृंज्यपू इति गला
ख्या तत्रापि गजहपी पतदाख्यास्थीति तत्रचेन दासनेपफलेमांसंनिश्चेष्टे स्यात् अस्थिदृः खदं स्यादिति मत्य लक्षणमत्र चेष्टायांविधे
यायाचमांस्थिनिबद्धमिति चेष्टाचभवतितनचपीडा । तथाचतोधः पाकास्पदाभिप्रायेवास्तितद्वत्तं कूरिकाप्रलवनत् तेनचपा
श्चयरत्नाबाह्यापन्नोनरास्थिभप्नेति नासाग्रेचैतद्रूपं येनमार्दवाद्ध्वासगतिः स्वयमयत्नेन स्यात् गंधाघ्राणेचपरस्परसंगतो

अस्थल गजरतप फुट्तोवज्यैस्तोन् अलुयनोन् मीनल् ओक्जम् वअस्लभ मीनू साययेल् आज़ाहलक लेयरु
सत्रभिन्नी पत्रिसालील् ओज्जम् भेल् प्राजायेल् लयेनति ॥ तत्रकृत्यस्थीनि चेष्टानि स्नृतानि सम्हृहन्यास्थिभ्यः
सहृष्टानि शिष्टाङ्गेभ्योये: शोभनमस्थ्नासंधानेकोमलांगानां चान्येषाम् ॥ २ ॥ विश्लेषः तत्रास्थिसत्वेसंगतिर्न
स्यात् मांससत्वेविश्लेषोनस्यात् कर्णौचतद्रूपौतत्र श्रवणस्थोकारोयकृष्णाव्याक्षेमेनात्यधानेनतदतिश्रुतिः बाह्यापदागमेच
नत्रोटनमिति अस्थिसत्वेपुनःस्फोटनंस्यादिति उच्छ्वासनालेचतद्रूपंयेन श्वासोच्छ्वासगतिरक्लिष्टाभवेत् मांसास्थिसद्भावेक्ला
न्येनभवेदिति तथाशिरोनमनेपुनारोधश्चनभवेत् पीनसबाधाचेनपतिबद्धाभवेदिति विहृतनसंगगतास्थित्रयंचतद्रूपंयेन
स्नेहासनेभवेत् नचविशेषाच्छवमर्शास्थितेत्वापभवेदिति परत्वेनत्रयेननाहक्कोमले इतितत्रयमास्थिमध्येगाणिनामितिध्येयं स्:

नथान्येष्वपि श्रुतिविधानस्त्वन्मलपार्श्वजानुकपालेष्वेनडूयं तत्र प्रत्येकमनीषां फलोपयोगोनीवेत्त्सूत्रम् ॥ २ ॥ इत्थंयोव
नाचार्यमते साष्टचत्वारिंशदधिकशतद्वयमस्थ्नां शाक्यीयमते विंशतेयोगशास्त्रमते षष्ट्यधिकशतत्रयीयथा स्थालैःसहूच
नःषष्टिर्दंतावैविंशतिर्नखाः पाणिपादशलाकास्वतासांस्थानचतुष्टयं षष्टिरंगुलीनांद्वेपार्श्वयोर्गुल्फेषुचचतुष्टयं चत्वारि
रत्निकास्थीनिजंघयोस्तावदेवतु द्वेद्वेजानुकपोलोरुफलकांचसमुद्गे श्रोणिनाल्त्रिषके श्रोणीफलकेचविनिर्दिशेत् ।
भगास्थ्येकंतथापृष्ठेचत्वारिंशच्चपंचच ग्रीवापंचदशास्थीनि जत्र्वेकंचतथाहनुः तन्मूलेद्वेललाटाक्षिगंडनासाघनास्थि
का पार्श्वकाःस्थालकैःसार्धमर्बुदैस्तावद्विसप्ततिः द्वौशंखकौकपालानिचत्वारिशिरसस्तथा उरःसप्तदशास्थीनि पुरुषस्याः
स्थिसंभवः ॥ दंताद्वात्रिंशत् ३२ तेषांस्थालसंज्ञकानिद्वात्रिंशदायतनास्थीनि इतिसस्थालाश्चतःषष्टिर्दंताभवंति नखा
श्चविंशतिः पाण्योःपादयोश्चशलाका अंगुल्यमूलानिचविंशतिरिति चत्वारिंशत् ४० पाणिहस्तचतुष्कंपृष्ठयोगेजातानि
१०४ शलाकानांस्थाने ४ इतिजातं १०५ । षष्टिरंगुलीनामिति अंगुलीनामेकैकस्या अंगुल्याअस्थित्रयं इतिपाणिपादगतंवि
शत्यंगुलीनांबहिरस्थीनि पादयोःपश्चिमभागेपार्ष्णीतयोरस्थिद्वयं जंघापार्श्वयोः संधिप्रदेशावंतबहिरेवास्थिनी एकत्रा
पादेगुल्फौ तत्रच्चपादयोश्चत्वार्यस्थीनि अरत्निकोहस्तोस्यापिपादवच्चत्वारिभवंति जंघयोश्चचत्वार्यस्थीनि एषाचतुःस
मतिः सर्वेषांसाष्टशतेनसहद्विशतीन्यधिकंशतंजायते द्वेद्वेइतिजानुनी जंघोरुसंधी कपोलौगल्लौ ऊरुस्थिनीतेचफ
लकाकारे अंसौबाहुशिरसी श्रोणिनाल्त्रिषके नेत्रमांनास्थिनी श्रोणिफलकेजंघास्पृष्ठमध्यदेशौ एतत्संभवेमत्याभिधा
नं द्वेद्वेअस्थीनि इति जानमस्थीनि द्वादशसर्वसंख्यया १८२ योजनेचतुर्नवत्यधिकंशतं १९४ भगास्थीति भागास्थिउपस्थे

वी॰
च॰ नि॰
११

स्थिपकं पृष्ठे पंचचत्वारिंशत् ग्रीवायां पंचदश जत्रुणोरंसयोः संधावेकैकं त्र्यस्थिकं तद्‌द्वयेकास्थि तेषां विशेषाः २३ सर्वसंख्यया
मध्ये योजने १५७ सप्तपंचाशदधिकं शतद्वयं जायेत तत्र ललाटे तत्र ललाटे ह्यनुमस्तके ब्रह्मस्थीनि तथा ललाटास्थ्येकं तथा ह्यौ
द्वे गण्डयोर्द्वे कपोलादिमध्यप्रदेशौ गण्डौ नासाग्रनसंतके नास्थ्यावेदिनस्था तेनैनत्रस्थ्येकं पार्श्वकावक्रयस्ताः स्थालकेरवे
दसंज्ञकैश्चास्थिभिः सार्धद्वासप्ततिः सर्वैरस्थिभिः सार्धमशीतिः सर्वसंख्यया सह १५७ योजने २३७ सप्तत्रिंशदधिकं शतत्रयं
जायते द्वाविंशतिर्भ्रूकर्णमध्यप्रदेशो शंखकोनामास्थिनी शिरःसंबंधीनि कपालाकाराणि चत्वारि उरवत्सस्त्यस्सम दशान
याच त्रयोविंशतिरस्थ्यासियेजाता सर्वसंख्या २३७ योजने जाते २६० षष्ट्यधिकं शतत्रयं मनुष्यशरीरेस्थ्नामिति ॥
भवति चात्र ॥ एतत्संस्थानमस्थ्नां ह्यपरेणानामृत्युनस्तथा अस्थ्याचैतेषां यानीह रूपाणि परिवेधनात् । कंकनाम्नोस्त्रह
मजेपार्श्वकास्थ्नचवेष्टना ययात्मरक्ताश्चनात्यो न्यांगानां तेद्वाप रोधनात् बाह्यापदांसमापातयेत तावत्तेनाः स्फुटं स्फो
टमज्जनवेधादिरक्ताकुर्वंति चास्थिषु गलेच मांसखंडत्वे निरीक्षत्वं चरुः एवदा अस्थ्यस्थितिरिती ह्यार्थं सत्वोयापादमास्थितिः
पाकाशयस्यरक्तार्थं वक्तोधस्त्राण्यर्दृः स्थितिः यथा बाह्यान्तरापश्चोनाव जायेत वेधना श्वासोच्छ्वासगतिर्येत्तु विना स्याच्च य
द्यानसि गंधादिग्रहणे योगवियोगघटनापि वा श्रुत्योः सज्ज्ञातिसिद्ध्यर्थं द्वः श्रुत्यपरमोपि वा तथात्वं स्फोटरक्षार्थं बाह्या
पत्संगमेपि वा श्वासोच्छ्वासमहत्ताम्यर्थं शिरोनमनहेतवे तथापीनसबाधादिशांतये चोत्कुकं तथा दुग्धास्थित्वे गुदस्यापि नि
वेशो वेदनाभवत् हृत्पत्तत्रयमत्रापि कोमलास्थिभिरीरितं अस्तित्वा · · · हस्तमूलपार्श्वजानुद्वयेष्वपि एतन्निर्माणमाफ
ल्यं तत्त्वत्कर्मभिहृस्यतामिति ॥ २ ॥ इत्यस्थिविशेषनिरूपणम् ॥ ॥ अथ · · · · भिधानाः सभानिरूपणम् ॥ ११

ग्रम्मल् इति ग्रम्मल् निरूप्यते ग्रसभ् शीलीयश्चेति काश्मीराः पट्टिका इति च फचेत् होताः ग्रज्यसाम्स्न् मृतिमत्यः वयीज ग्रल्काः
एताश्च पारिसेकभाषया यथ् इति पट्टि इति भाषया शीत्कं च शीतमक्रान्तितया सा यश्चशीतं तत्कफाङ्कमिति कफाङ्का इमाः
शीता इति तत्फलं चासां वेष्टानिमित्तत्वं वेष्टा चासां चर्मास्यापि कीतिस्वयमप्यासां तत्वेऽत्यापितो स्ले च दाहो भवेदिति शीतसर्ग
त्वमासां कृतं इति । भवति चात्र ॥ शीतसर्गतये तासां शीत्कं च सा कफ स्मृता इतीमाः कफ स्मृता स्त्वाशीता ज्ञेया मनीषिभिः
वेष्टा हेतत्वमासां हि सो स्यो ऽस्या नात्मनाप्यतः तत्वेतासां भवेद्दाहस्तस्माच्छीताः कृता इमा इति ॥ १ ॥ जलेनतोन् इति स्र

ग्रम्मल् ग्रसभ् फट्टी ग्रज्यसामोन् भयीजोन् ॥ ग्रथ थमन्यश्चेता मृतीः काश्चिज्ज्वलक्ष्वर्णाः ॥ १ ॥ जलेनतो
न् फेल् पन् ग्रताफ् सल्भतोन् फेन् पन् फसाल् ॥ सर्गोमृत्वे वेष्टनायां दृष्टच्छेदे ॥ २ ॥
इर्भवति एतत्सर्गी इ
तिशेषः फेग्रंतरे पन् ग्रताफ् वेष्टनक्रियायां सल्भतोन् दृष्टोभवति फेग्रंतरे पन् फसाल् छेदने द्वैधीभवने एतत्सर्गीयमिति ।
ग्रत्रटीका कृता । जानीत इमानरिक्तान तरुणाः समारा इत्यर्थः परंत्वत्रैका पट्टिकानेत्रांतगीतामकाशस्थानमस्ति ग्रसौकेवलं
रिक्ता तन्नामैव ग्रसभमोज्यवाह् इतिमोज्यवफ् इत्यनारिक्तनाम इमाश्च काश्चिदायामिन्यः काश्चिच्च परिणाहिन्यश्चिविधाः
तिस्रणामप्याकृतिः समानैव फलं च पृथक्पृथक्क्रियाच पृथक्पृथक्चायाः ग्रसभ एव मनोलाकि ग्रसभू इति एतन्निरूप
एमेवचाधनावर्तते द्वितीयानमात् वेधनकारिण्यः स्नायव इति यावत् त्वरी यावत् ज्यावेष्टनाभा इति यथ्यावसरं भविष्यति ॥

वी॰ स्वाति॰ १३१

132

भवतिचात्र । अंतःसारा इमाः सर्वा ह्येषालोचनगोविना प्रकाशस्थानमेषां हि तत्वैरिक्तनयायतः काश्चिदायामवत्योम् विशालाः
काश्चिदपत विधाताः समवर्णाश्च विभिन्नाः फलकर्मभिः तत्राद्याः परिकल्पविहितीयाबंधकामताः ज्यावेष्टनिभाश्चान्यास्तत्रा
द्यानांनिरूपणमिति ॥ १ ॥ खलकतइति खलकत उत्पन्नाः लेनदर्येयथायतः स्वसीमोमा उवंति भिसरू हृष्पताभिःप्रहीभिः
शाजा अंगानो हिस्क चेततना वप्तनः प्रल हृरवत्त चेष्टायाभिरंगानां चैतन्य चेष्टे जायेते नाइमाइति । अत्रटीकाकृत प्रसिद्ध
येवार्ता जीवतां प्राणिनां शिवो वृक्षादिस्थावरजातेरयं विशेषः यदिमेस्वेच्छया चेतयंते चेति तउभयमूलच दिमाषु मातल्ल
गो इमस्ततः संक्रमणपतत्साधनमिमा इत्येतत् द्वारातेउभे मातल्लेगादेगेष्ववतरंतीति तथाज्ञानीत प्रासौ ह्ठगणो तत्रैकोनैसर्गि

खलकत लेयउम्म भिह्ना लेल शाजा प्रल्हिसवल हृरवत ॥ उत्पन्निरासामसौ ययोरंगानां चिच्चेष्टे जायेते ॥ ३ ॥

कः अयरगेत्यानिक इतितत्राद्यः एतत् द्वारेवमातल्लेगमंगेषु चिच्चेष्टेमापयतीति द्वितीयः आरजी योनेकथा तथाचयदासौ पद्दी
मांसलया तदामांसततद्वारा शरीरं चइच्छयति निविडयतीति तथाकानिचिदंगानि जडानि तत्रापत्समापन्नो नकथंचनापि तेषां
तावेदनाज्ञानं स्यात् यावत्तेषां शोकाशोफादिविक्रियाधिकंस्यात् तत्रैतत्ज्ञालाहृतत्वेन चैतन्योपगमे तद्वेदनायां सत्यां त
त्प्रतिक्रियया स्वास्थ्यमिति तानियक्तत्सीह उाङ्कानीति ज्ञालानि रायारइति तानि चैतन्यबह्वानीति । तथोक्तं भवद्भिर्नेत्वाम
न्याइतियावत् अतोपिकातिचित्यहिकोन्यन्निरिति कथंमातल्लेगाधीनत्वमस्त्वेषां येनचिदीहे तस्मादेवतत् द्वारेगेषु जायेते इ
ति सत्ये निशम्यतो नेत्वापि चासौ मातल्लेगजातेति तउत्पन्नानामप्यस्त्वेषां तस्मादेवतत्वमिति तथाकथ्यते पितन्नाचिह्नानिः । १३१

उक्तं समनन्तरमेव मोक्षमूवक्ष गेरीयाद्दमा इति सर्वाद्दमा प्रसभं मोक्षवक्ष विंशानि सेवकाः सञ्छिद्र ग्रन्याः सर्वा ग्रन्छिद्रा इति क
घमेतन्न त्वारोगेषु चिदेहे तस्मादेवैतन्न द्वास्मेषु जायते कथं च माणः प्रविशति येन तद्वये कफहृते स्वभा धीं गतादि च जाय
ते इति तच्छिद्राभावे कथं तत्प्रवेशः कथं चार्थीगादौ तद प्रवेश इति प्रश्नोच्यते सत्यमच्छिद्रः संसार इति कथितं परं त्विच्छि
द्र रोकयोर्भिन्नत्वाच्छिद्राभावेपि रोकसत्वमस्ति रोकाः सर्वतस्तान्त संनीति सूक्ष्मरोकद्वारेण सर्वमेतदुपपद्यते इति कश्चि
न्मात्रमाणप्रवेशाय वात्र बहुप्रकारं करोतीति किंचिन्न च नेत्र पाहिकाप्रत्ययान्नत्र च माणविदी ह्याधिक्यो प्रयोगा इत्युक्त नतयेति
किंचिन्मात्रेणव बहुप्रक्रियेति । कफरोध इति भलं गामिमायी रोधकः कफो जलदृष्टोविरलः यदा त्वासो नमनान्तदा द्दुमा स्वल्पलात्

यत्र क्षम्य प्रलामायत्र भत मीनत्र दिमाच्च वह्नीप्रस्भत प्रज्ञवाज्यत् ॥ तत्र विभागस्तात्तोया उत्पद्यते मातल्ले
गात् तः समयफग्मानि ॥ ५ ॥

पिवतीति कफपानीयेन नङ्गीकरोध इति ॥ भवति चात्र ॥ विशेषः माणिनो सोयं
शिलादृत्वादितोमनः चेतयतीक्ष्यामीयसृष्टेते च विशेषतः तद्धयंगोर्दत स्तस्य मारणायाच साधनं इमाः स्थितोत्यन्नतया
द्विसर्गास्तत्र चादिमः चिच्छेषामायणंगेषु द्वितीयोनेकधा मनः तथाह्निमो मलयग्रत्वान्मांसेन द्वारतस्तत्र त्रुट्यति जडगानि
बहुजालनयाप्रनः चैतन्यापगमेन त्वेवेदनादौ प्रतिक्रिया ज्ञाना चेद्विक्रियाधिक्य शोकक्ष्य शोफादिसंभवः यक्षत्योह्रादुका
दीनि जडनीसृदितेप्रग मन्यो त्यन्नित्वगादिना कासांचिन्नक्षयत्विमाः चिच्छेषाकारणं चेन्या द्वेपेत्वगादिनैस्त्राणं सान्मा जातेतित
ज्ञानामम्हृषा नत्वसन्ततः नदीयो मलिनोह्यनिसत्याघात्वकथनेपिस्ति उक्तं संसारानिविलाः पाहिको नेत्रगोविना इत्याभिप्रोक्ति

वी॰ स्वानि॰ ९२

इत्याहितत्वेऽपि विदीर्णमाणमाक्रान्तः कफवेधनतोऽप्यामामं गात्रे भादिवेष्टने कथं च जायते रोगेष्विह भावेऽपि च समाश्रिते सत्यं विधिप्रयोगेन

सोऽचरोक समासः स्यात् अतः स्फुटं उपपन्नमिदं सर्वं नेत्रगायां तथा तव नमाशु सा माया दोषकथा प्रतिवेति कफतानव रोके स्वतन्त्रवेधेन।

गात्रस्तम्भादि जायते तस्मात्सिद्धमिदं चेमा गोर्दमन्यो ह्यवाइति ॥ २ ॥ इत्येकाश्चित्पहिका गोर्दजाताः काश्चिन्नेत्रजाताः इत्य

त्रेन धैवमूलं हृदवतारयति यदिति ॥ यत्र लभते कस्मात् विभाप्तलातास्य मायाः यत्र भत उत्पद्यते मीनु सकाशात् ग्रल

दिमाच मसिष्कात् वहीताः ग्रसभत सम ग्रजत्वाज्मूकत्वमानि ज्वरज्वरत्वेक दुष्टे ग्रजत्वाज्मूकत्वमबद्धत्वे सापि स्थिते भूत गोर्द

पहिकानशरीरे विदीर्णेहृदन्ति विनाशत्वेऽपि मारः श्रोत्ररोगानिच ग्रवधिरो नरोगेषु वेमाश्चिदीर्णेहृदन्तीति विस्तरेणैव ह्येतानि

विनाशरीरमखिले तदंगानिच नेत्रजान पहिकाभ्य एव विदीर्णेहलभन्ते इति तदिच्छा चेत्स्यात् तदावच्मीति एतत्समयक्रम

हृन्नं च सम शाखास्य वक्ष्ये इति कथं किं क्रमेऽत्र केन जाते ऋचास्ति ऋज्वावतीर्णामिति तत्राद्या शाखा मथ्यमक्रमे तच्च क्रमे धात्व

र्थमावकाशो भवे गोर्दस्थानिके च हल्लमतीय मदयेन हृद्गुकायामे मदयेति ऋचाख्या हल्लमतेत्यग्राख्या तदा भयकं धयाहक।

श्रभय शङ्कं तत्रे स्ये तदध उपरितनभागे एतत्पश्चाभयेनिरीते तच्चाभये मोज्मूवफू धंतारिज्ञात तच्चान्तरे नाहृशाम सिलियत्र स्वल्पमपि

मपिनप्रविशति एकास्यव्यागताने त्रोपरि ग्रपराय सव्यागता नेत्रोपरि इति मध्यपुनयोः संगतिर्यया ज्ञातिः संगति स्थान्योर्वं

न्मुखरोविसृतताक्काशास्त्रैव चोद्योतनं तच्चमज्मूमोलूनोरू इति एतद्धिकृतौ च केकराख्ये गतिः नेत्रसरा तौ चेतनस्थवेवि

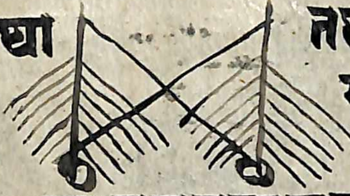
र्त्तीर्णाज्जलो कोदेशावत् तत्र चरतो भाति ज्वरजाजीयमादत्ते ज्वरजाजीयामिति काचाख्या तत्सहशामितितेन संगतमिति इत्थं

चा कृतिस्तकाति स लाभी ग्रभभाषया च्छपेलाइति पारिसेकभाषया तकानीत्यन्योन्योपमर्दनेन च्छेदनमिति ग्रत्र ज्वालीः ९२

133

नोस्तवक्ति सत्यंगोदोत्सव्यासव्यतइदंपद्मभयंनेत्रोभयोपर्यायानीति परंत्वनानयाहात्यासव्येनायात्येकापसव्येनायरेति संगतिश्चा
नयोभवत्येवसंगतौवाच्योतनमिति सव्येनागत्यापसव्येनचमध्येपार्श्वसंगत्यापुनः स्वदिग्प्रत्यावृत्त्यस्वकार्यंकुरुतइति
तमध्येलइदं तत्वचनत्रमाप्यमर्थ्यं ० ० वृत्तिकारेण ग्रन्थग्रंथकारः यथावास्तु नथावास्माकं पुनरेतद्वाराभिमतार्थसिद्धिरेवं
साचसेत्स्यतीति परंमयाप्यागपिचोक्तमेतद्द्वयमन्तरिक्तमिति नत्रिभिन्नंच निरूपितमिति ॥ इत्येककर्मसूत्रम् । भवतिचात्र
अवेशिरोनरागानियान्यत्रैवचगोदेजाः विदीहृदंदतेपद्मोमन्याज्ञानिविलेपतः समकर्माणियान्यत्रसमशाखास्वविस्तरात्
कानिउच्चकार्यंचेतिवत्स्येवनरणक्रमात् एतत्समनकर्मसूत्रंचमसमवल्लीपकथ्यते गंधयाहकमक्रांयच्चूडकोभयसाग्निभं गोदे
ध्वकोष्ठेननेत्रस्य उपर्येतद्विनिर्गतम् पट्टीह्यर्धरेकासनेतस्यासूच्यमस्मृत यथानरोनैनेवलभतेकात्रसव्यतः प्रागतान्यापस
सव्येननेत्रोर्ध्वतत्रसंगतौ ज्योतिःस्थानचतज्ज्योतिःप्रकाशायनिरोधितं यद्विकारैकेकरनाड्यानेकविज्ञानिमता वेधनाद्धितत्त्व
तेतत्रपश्चात्स्येनेत्रसंगतो काचाभस्तेजमाधायप्रकाशंकुरुतोबहिः अन्योन्यमर्दनाज्ज्योतिःस्थानंसाधारणंमतं सूत्रंचेतिपरेत्वा
हुः साधारण्येनसंगतं सव्यापसव्यतस्तत्रमध्येसंगत्यपार्श्वतः प्राप्त्याप्पुनरागत्यस्वनेत्रगेकुरुतः क्रियाम् यथानयास्तुगम
नेकार्यसाध्यंचतत्वतः एतद्वारास्तिनात्मसिद्धिरितिसिद्धान्तसंमतमिति ॥ इतिप्रथमावल्ली ॥ १ ॥ अथद्वितीयशाखागत
द्वितीयकर्मसूत्रम् ॥ गदोज्जातमिदंद्वितीयकर्मचनदवकाशाद्धयाद्दृश्यते किंचित्पार्श्वाद्यभागात् प्रथमकर्मचावका
शोभयात्त्रिगतमितिध्येयं । इदंचद्वितीयकर्म उक्तपद्मभयात्किंचिन्मात्रान्तरेण बाह्यतोनेत्रोभयोपर्यायात सव्यापसव्येनापस
व्यापसव्येनमूलाद्दृश्याय यत्रैस्यवस्मितेनयोरुभयोपरिसमंतात्मितेमध्येनत्रयारिचप्राप्य द्वितीयकर्मसूत्रापाहिकोभयो

वी॰
स्थानि॰
२८
134

षट्शाखाजालानायथा तथा च नयनोभयगतोर्ध्वाकारांगषट्कोपरिशाखाषट्कमुपविष्टमिति संगतं एतच्चक्रमस्य:
न्यक्रमापेक्षया संहृतं चक्रमिति श्लिष्टिकोमलं चेदं तत्र कोमलत्वे निमित्तं योनिसामीप्यमिति तेन चाद्य
यक्रमस्यापि यद्यपि कोमलत्वमायातं तथाप्येतत्क्रमस्य चिदाह्लाददाननिमित्तत्वात्कोमलस्य कोमलेन
भाव्यमिति मध्यमक्रमस्य च प्रकाशदाननिमित्तत्वान्नीरूपतया भाव्यं कोमलतया भाव्यमिति तेजोदानचैतन्यदानयोरंतरस्फु
टमेव तेजोहीनस्यापि चैतन्यसत्तास्त्येव शीतोत्तमवृक्षकठोरतानादाविति । अत्राक्षेपः ख्यातमिदं भवन्मते इच्छापद्मः पा
र्श्वात्मकोष्टकान्निर्यातीति चित्यग्नावाद्यजपेष्टमोकदमकोष्टकान्निर्यातीति कथमिह द्वितीयक्रमस्याद्यकोष्टोभयनिर्गतस्य
चिदाह्लाददायित्वमिति । अत्र समाधिः सत्यमिदं पार्श्वात्मकोष्टनिर्गता इच्छानिमित्तमाद्यकोष्टोभयनिर्गता स्वविष्टाननिमित्त
मिति परं तु कौलीयमिति को कौलीयनष्टवीति द्वयकौलीयं तत्राष्टयस्मात्सम्प्रदायाद्यधिकाथ्यक्तिनिर्गच्छति तदा सर्वेष्वभिवा
रतीति द्वितीयं च भूयसा व्यपदेशा इति यदधिकं तेन तदाख्याकस्यचिन्निर्गमेपि न हानिरिति अत्र पुनस्तथात्वमेव आद्यकोष्टे
त्यस्यास्य क्रमस्य ह्लाददायित्वेपि नौवल्ल्येति वक्ष्यते चाद्योभयस्यापी ह्लाददायित्वमस्ति उत्तचिदिति । तथा सृष्टापहृतिकानामा
तिस्त्रिकानिर्गमनमार्गाः संतीति मनागपेक्षत्वकर्मीनिचनतदाख्या तत्र मनागपेक्षत्वइति प्रवेशमार्गाः सकर्मीतिक्षिश आख्या अत्र च प्रक
राणं यत्र नामोभयमेतदायातितत्राष्टीयमेव बोध्यः ॥ भवति चात्र ॥ ईषत्पार्श्वात्मभागेन प्रथमस्याद्यक्रमकं उत्तमपद्मद्वया
त्किंचिद्वामेनेदं विनिर्गतं दक्षिणाद्दक्षिणं मध्यमध्या सव्यं च मध्यतः शाखाः षड् जातेयास्तत्त्वऊर्ध्वानुगताः किल यनेचको
मलमिदं योन्यसामीप्यतो मतं सामर्थ्यापि तस्य तत्राद्यं नीरूपं प्राक्रमेनीक्षिणः प्रकाशदानादायस्यनेत्तांपचान्यस्यमार्दवं चिदाह्ला २८

दानहेतुत्वाच्चिन्तेज्जोनतानास्फुटा श्रितिचैतन्यमंधस्य नेत्रयोः स्पर्शवेदनात् नतेजःसंगतिस्तस्य स्फुवद्रूपाच्यवेदनात् पाश्चात्य
कोष्टकादीन्द्रापद्युज्येषात् चेतिकाः इत्थंविभागेवकथं ज्येष्ठादीन्द्राहृदीरितं भूयस्त्वव्यपदेशस्यनिमित्तमितिचिंतया श्रा
द्धोस्य स्थास्यफाल्गुनस्येहा कृत्वोपिनखेडना ॥ इतिद्वितीयफाल्गुनवृत्तम् ॥ द्वितीयाचवल्ली ॥ २ ॥ अथतृतीयशाखा
गततृतीयफाल्गुनवृत्तम् ॥ गोदेयद्विकामध्येतृतीयफाल्गुनम् ॥ इदमखिलप्रथमद्वितीयकोष्ठमध्यावकाशात् यत्रानयोःस्व
विभागासीमानिर्याणमिति परंतत्रापिमध्यनिर्याणइदंतृतीयफाल्गुनप्रथमकोष्ठावेशंपवनिर्याणनिर्यायचतत्कालमेव
निर्याणप्रारंभएवचतृतीयफाल्गुनेनसमेत्यैवचपृथग्भूयस्वस्थानंगच्छति पृथग्भूयप्रतोगत्वाचचतुःशाखजायते तत्रेदा
नीयद्विकोभयस्यतच्छाखानांचपृथक्पृथक्क्रियाहेतुः मत्रतत्रावतरणेतत्रतत्रसंगतिंचवच्मि तत्रैकाशाखाचतत्कमध्ये
गलसव्यासव्यवर्त्तिसभातीनामनाडीनामनाडीस्तन्त्यावतीर्यग्रीवायांस्थित्वाततस्तत्पश्चाद्भागेनवक्त्रःपिधानमासा तत्रच
विविच्यस्फाकपूशाद्भुतभयमाश्रित्यास्थिता हेज्याभिसोरभूविना स्फाकंचजलमस्तियन्मस्तकपर्यंतमाह्वायाति येषाद
तिभक्तास्यदोत्राणि हेज्याभिसोरभूच श्रंत्रजालेकिंचिदिति भविष्यति तद्विनातत्राश्रयतीति सभातीति नाडीद्वयेनयद्य
द्राश्रीयते तदासौनाम्हूर्छितः प्रतीतिस्तृतीयफाल्गुनप्रथमशाखिकावृत्तम् ॥ १ ॥ अथतत्रैवद्वितीयशाखिकावृ
त्ते । द्वितीयशाखाचकर्णोस्थिगततोकमध्यनिर्गता पंचमफाल्गुनमाश्रित्यपृथग्भवतीति पंचफाल्गुननिरूपणप्रतन्निरूपण
भविष्यतीति द्वितीयशाखिकावृत्तम् ॥ २ ॥ अथतृतीयशाखिकावृत्तम् ॥ असौचोक्तद्वितीयस्थानात्रिगत्यत्रिशा
खिकाजाता तत्रैकामाकश्रस्तगरमयोग साकेतिमीमोल अस्तगरस्फसव श्रकाभरू इतिदीर्घेनतच्चनासापार्श्ववर्त्तिमासा प्राप्य

वी॰
त्वानि॰
९५
135

चनासांतकर्णौ नोर्ध्वं अधोभाग कपोलकर्णकपोलसीमामध्ये विहिता द्वितीयशाखिकायाश्चतुर्थीर्येने त्रनासांतरावकाशं प्राप्य तद्द्वा
रनासांतरपिधाने समाश्रिता तृतीयशाखिकावर्तीयं कपोलास्थिमध्ये रंकं प्राप्य द्विशाखिका सम्पन्ना तत्रैकांतर्द्वारस्य सागत्यो
र्ध्वं दंतपंक्तितालुतदूर्ध्वपार्श्वे भयेविहिता द्वितीयाबाह्यद्वारस्योपर्यागतिस्तत्रैव भागे नासाबाह्यपिधानं चाश्रित्योर्ध्वोष्ठं चाश्रि
त्य विहितेति ॥ २ ॥ चतुर्थशाखिका च तृतीयशाखाया अवतीर्य भिन्नेभवनस्थानाङ्गं प्रविष्टा ततो जिह्वां तत्रस्त हास्यापि
धाने प्रविश्य स्थिता यदाश्रितेयमास्वादोपलब्धिरिति जिह्वायाश्चाधिके निर्गत्याधरदंतपंक्तिं तन्मांसभरणिकामधरोष्ठं च
समाश्रिता ॥ इति तृतीयशाखावृत्तम् ॥ भवति चात्र ॥ घ्राणघ्राणकोष्ठमध्ये यत्किंचिद् घ्राणावलंबकम् तज्ज्ञं तृतीयं निर्या
णवेलायां तदयं संगतं संगत्यैवात्मसरणिं गत्वेदं जायतेऽनः चतुः शाखे च तत्रैकावतीर्यगलनाडितः सव्यासव्यगते नाग्रो
गलस्याकिलरोधनात् ययोर्भ्रमसमापन्ना त्राणान्म्लानेन [illegible] उन्नीर्यताभ्यां स्थित्वा च ग्रीवायोः पृष्ठतस्ततः प्राङ्मुखं भजा
लेच विहितिव्याप्यापि जालकं तन्मदुकुमारपाकोत्राणं प्याश्रित्य वर्तिष्ठति ॥ १ ॥ अन्याकर्णास्थिरंध्रकांतर्गत्वा निर्गत्य पंचमं
फग्मसंगत्य च पृथग्भवेत्तत्रैव सोच्यते २ तृतीयास्माद्धि निर्गत्य त्रिशाखापांगमेकिका प्राप्यनासांतकर्णौ तो द्वे कपोलाधरेतया
कपोलकर्णसीमायां विच्छिद्यैति च विस्तृतं २ अन्यावतीर्य नयनघ्राणांतरमवाप्य च नासांतरपिधाने सा समाश्रित्यैव संस्थिता
तृतीयागंडरंध्रकांतर्गत्वाभूत्वा द्विशाखिका तद्वैकास्य सा विश्रपाधदंतालिं च काजदे तदूर्ध्वपार्श्वे विहिताऽन्या बाह्ये मुखमाः
गता तदूर्ध्वभागमूर्ध्वोष्ठं नासीयबाह्यजालकं समाश्रित्यैवाविच्छेदष्टदांतं विस्तेपमागता ३ चतुर्थ्यस्मात्तृतीयायाश्चाघ्र जिह्वापि
धानकं आश्रितास्वादकलना यत्रादन्तत्पिधानकं तदाधिक्यकलाभिलाष्टं तत्तन्मांसपंक्तिका अधरोष्ठं च संश्रित्य विवित्तेप ९५

विलासिनी ४ ॥ इति तृतीयवल्ली ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थशाखोद्धृतम् ॥ यस्मात्तृतीयकर्मणो निर्गतं तत्र प्रवेशत्यस्य शाखाभागान्निर्गतं
परं तु प्रथमकोष्ठस्योत्थापन्नं चेदं निर्याणमिति बोध्यं तत्रापि खल्लूहं तृतीयकर्मसंमिलितं चतुर्थमिति तच्छाखावर्तीयं तालरंध्रेण तद्
वचेन नाम्नूर्ध्वाधः पार्श्वेषु प्रदक्षिणरूपं चेदं दृष्टं च तालरंध्रत्वञ्च दृष्टेति तदोचित्यानेनापि तद्धेतुत्वप्रदायिना दृष्टेन भाव्यमिति याद्दशा
त्रिपटत्वा दृश्यमानत्वाभाव्यमिति तालानि च विविक्तिमभिदं सर्वमपि तालानि विविक्तिममिति द्विगुणमिदमत्रेति ध्येयं ॥ इति चतुर्थशा
खोद्धृतं ॥ भवति चात्र ॥ किंचिन्यास्य शाखाभागेन तृतीयस्य चतुर्थकं कर्ममेतत्तालरोकाद्वर्तीये ददाति च ऊर्ध्वाधः पार्श्वदे
शेषु चैतन्वांतस्त्ववासने दृष्टं च तालरंध्रत्वाद्दृश्यायन्नाद्द्रगण्पदः सत्यादिना दृश्यमावेयाद्दृशां मयोपदी ॥ इति चतुर्थीव
ल्ली ॥ ४ ॥ अथ पंचमशाखोद्धृतम् ॥ पंचमकर्म खल्वसविभागेन विभक्तमेकैकस्यापि मूलादारभ्य शाखोर्ध्वं द्वयं जात
मिति च तस्य शाखाः सम्पन्ना इमा गोर्द्दस्य पार्श्वोभयेनैकैकं निर्गतमिति तत्रोभयोरप्येकैका शाखिका शुक्तिरिव यच्छ्रवणशक्ति
रूपं तत्र वेष्टनोत्कृत्या स्थिता इयं च शाखिका गोर्द्दे तृतीयपाशाखाकोष्ठाग्रभागान्निर्गता यत्तदधीनेव श्रवणास्थितिरिति ध्येयम् ।
स्थिती याच शाखिका सर्वस्यारूपा विभागेन समेव प्रमाणेनाल्पेति इदं गोर्द्दाद्वर्तीयान्तर्मार्गेण हृज्यपरीय मार्गेणागलोभयना
डीसृत्या तत्र मध्यादहृत्यकपोलयोर्गत्वा तत्रापि श्रमकं कर्तमांसयं ग्रंथिं संगत्य ततोपि तदूर्ध्वं कर्णोभयमध्योच्छ्रं समाश्रित्य स्थिता
यतो सौ गोर्द्दपाशाखाकोष्ठनिर्गता दृष्टाः स्तनीनत्र श्रुतावपि वासश्रवणार्थं कर्णगोलकस्यस्थैर्येणभाव्यमिति इयं दृष्टान्तत्रदा
र्व्योर्ध्वमवस्थिता तृतीयकर्मसंगतिश्चास्य बोध्या ॥ इति पंचमशाखानिरूपणम् ॥ ५ ॥ भवति चात्र ॥ पंचमे समभागेन
मूलाज्जातेन देहिका शाखा श्रवणशान्त्यात्मकर्णरोकाश्रयेत्य च प्रावर्त्तमावर्तमदः स्थिता चक्रितचक्रिवत् गोर्द्दपाशाखाकोष्ठ

वी॰
स्तोति॰
३६

136

ष्ठभागान्तेयं विनिर्गता अन्या एवं चावतीर्यान्तः स्तनयोर्ललितरोमभयं ततो गंडोसमाहृत्य कंकतामिव गंडिकां गत्वान्तःकर्णमध्योद्योम
यान्तरसमाश्रिता स्थैर्यं करोतीति तत्र स्यात् शृंगे भ्रुवोर्द्वे उमास्मतो पाश्चात्यकोष्ठजन्त्याच्च हृष्टच्छायाभाव्यसेनया तृतीयसंगतासेयं हृष्टो
भूयावतिष्ठते ॥ इति पंचमी वल्ली ॥ अथ षट्शाखागतषट्चक्रनिरूपणम् ॥ इदं च षट्चक्रं गोदीयत्तृतीयकोष्ठपाश्चा
त्यभागनिर्गतं । अस्य च पंचमचक्रमेनानीव संस्थानं तथायथा तायते पंचमषट्चक्रमेकमिति इदं स्थूलभागे तदत्र च ततो निरी
त्यतिस्त्रः शाखा उत्पद्यन्ते ताश्च तिस्रो वङ्गगतस्थूलनियोवक्राधहृत्वा क्रातिसत्त्वा तत्र प्रथमा तितत्र धेणनिर्गतायकगपत्र तत्रैका शा
खा निर्गत्य गलमांसग्रंथिं जिह्वामूलमांसग्रंथिं च गत्वा तदुभयगतपट्टीसाहाय्यं करोतीति तत्र जिह्वाया विशेषेण हासाहा
य्यमिति द्वितीया चावतीर्य कंकतेमांसग्रंथिं तदंतिकवर्तिनीश्च तत्रापि कंकतवर्तिमांसग्रंथिं विशेषेण साहाय्यं करोतीति तृ
तीया च सर्वेभ्यापेत्तया पीनादीर्घा चावतीर्य स्वकार्यं कुरुते तेन मार्गेण गलनाडग्रमूर्ध्वमारोहति तत्र च पाड्ढकावरोहनाद्यारो
हाभ्यां तत्र गलप्रदेशेन्योन्यसंश्लेषो जायते तत्रैव च सर्वं पश्चात्कृतिसिरा संगतो प्रतत्रागत्य गलेया मांसग्रंथयः कंठनाल
मडुकनालस्वकत्स्थानि चोर्ध्वस्याप्ययंतितत्र प्राप्नोति इति ततो पूर्ध्वमारुह्यान्योपि मांसग्रंथिरत्रैव गलेधोऽग्र एवोवर्ते तत्र प्राप्नो।
त्यनेक शाखा एव मासा तत्राप्यनामात्मानि त्रीणि चर्ममयास्थीनि यानि मांसग्रंथिभिर्विहृतसंहृतानि जायंते तत्रापि प्राप्नोतीति
आवृत्तिमप्याहृत्तिकरणादिये पट्टिकावर्तनं पट्टिकोस्त्र व्यते ततोप्येव कृत्स्नानेकशाखा सती यानि वक्षोगतानि जालानि यानि।
हृत्कृतान्यणुकगतानि यानि च यत्कृत्तानात्कृतानि च सिरासंतत्समुदायो स्थानहृत्स्थितेति विविक्तश्चावतः पिधानमत्र प्रविश्य तत्र प्र
विश्य चांत्रजालानि विविक्तवत्यधो वर्तिचत्वरत्र्यास्थिनि स्थिते ॥ इति षट्शाखागतषट्चक्रनिरूपणं ॥ भवति चात्र ॥ ३६

षष्ठ्यां सा मांसकोष्ठांत्यभागजं पञ्चमोऽभिमतं तथाप्ययं वैकल्पमनयोर्लीयतेऽभ्यर्हितानन्वयात् मूलान्निर्गत्य निहृतोस्य शाखा ज्ञातास्तयाकि
ल वक्षावद्धसूतिरेभ्र निर्गतत्वात्फणापश्चता: तत्रैका निर्गता कंठे प्राप्य तन्मांसगण्डिकां ततोपि रसनामूले गत्वा तन्मांसकन्दकान्
तन्नत्योभयपक्षौ यत्साक्षाद्व्यंजकस्तेनेतः जिह्वेयमीहते व्यक्तं वर्णोच्चारक्रियादिषु द्वितीयाकं कं तत्प्राप्य तत्रदन्तिकगण्डिका:
समसङ्घाघ्या: कोशान्येषा विशेषेणाद्यगण्डिका पीनादीर्घा तत्रनी यासौ निर्गता गलदेशके सिरारोहस्यावरोहयोगे ऽथमनिसङ्गतो या
सौ सगण्डिका: कंठोण्डुकनालमथापि वा स्कन्धस्थीन्मूर्धमादध्यास्तत्राधिश्रित्वा ततोपि च प्राणस्यार्थोत्र शाखायान्यानत्रास्त्यामिषगण्डिका
तामाप्यानेकशाखात्वमेत्य सोप्युनरेव च स्कन्धस्थीनि चयानीह जीर्णा मांसग्रंथिका: विहृता: संहृता येस्वनान्यो तिनदन्तिको
प्राहुस्मावतेनात्यहीसेयमाहुस्मापहीनी ग्रवकसनन्तस्थैयं शाखानेत्यग्रगागता स्रुक्ताटुकोशेजालानि स्पष्टकण्डमनीतनी: प्रा
हृत्यवत्तो जालं सा प्रविश्यान्तपिधानकं विस्तिप्यवस्त्यथो वर्तिं चतुरश्चात्रिसंयुता ॥ इति षष्ठीवल्ली ॥ ६ ॥ अथ सप्तमशा
खागत सप्तमफम्मनिरूपणं ॥ इदं च तन्तोजातं यज्ञोदमन्यासंगतिस्थानं इदं चातिशायेन मांसग्रंथिना जिह्वोद्धृता दायि तथास्य
विदारणं कृत्वा यन्कंठास्थिकं द्वयं वीक्ष्यते तेन च संगतं तत्रास्थिनिं कृत्वा विलिप्यतेऽति । इति गोदृगतासम्भितसूरीपट्टिकाविभा
गो निरूपितः । भवति चात्र । यत्कृदमान्यासंगत्यंतरं तज्जं च सप्तमम् इदं चातिशयाज्जिह्वोद्धृतमदं मांसगण्डतः विदीर्य यास्य चयर
कृत्कंठास्थिकद्वयं प्रसमीक्ष्यते तत्रास्थिनिविधायात्र विलिप्यतेऽनेन ततः ॥ इति सप्तमवल्ली समाप्ता ॥ ७ ॥ ष ॥
वेति वपुनः क्लिश्चिच्चैतन्यं भाजि केषांचित् प्राणाधिष्ठानाना गतमर्थं चेदं यथोक्तं जगत्त्रय यको न संपद्यते भोतिकाणां सूचनं
ह्नेतित कृत्स्नपरामर्श: सम्यक्त्तेरिति तेः समभिव्यक्तिगमः क्लिस्य चैतन्यं तेषां यानि हृ यास इन्द्रियाणि त्वासिपंच तेषां चैतन्यं जायते र

वी॰
स्नानि॰
१३७

निवङ्गनः ह्रिस्मिचेतन्यं भाजिके षांचित् ग्राज्ञायि ग्रंकानां गतार्थं चेद्दंग्रयोर्नंजनजनकाकायहिकोति ॥ ५ ॥ वेतिवङ्गनः प
ताः पङ्गोविभागंलभंते पलोपरिमाइतितत्रयाः पङ्ग्रः यन्भीतजायंते मेन्सकाशात् मल्नेखामन्याया योर्देजातियाः नोव र
ति योर्दवुभोनालइतियावत् वेतिवङ्गनः ह्रोयाः यकृदाय् पकावङ्गनः सलासोनविंशात् पकत्रिंशादित्यर्थः जोज्यन् कगमानि
वङ्गनः फर्दन् पकगणापकापङ्गी ग्रमोनाहृगपत्र लानाकिज्याज्योन् कगमद्वितीयेनियावत् ह्रोइतितस्याः येयमेकेवला
माविनिपीना तथाययाताायते इयंवुभइति स्योल्पेनेमा पतङ्काखोइति पताश्चमन्यायहिकाञ्चतः शाखोस्चतमविङ्ग नि

137

वयकोन भिक्षा ह्रिसेल् ह्रवासेल्खेसि वह्रिस्मि भाजेल् ग्राज्ञायि ॥ सम्पद्यतेतैश्चेतन्यंपंचेन्द्रियाणांतथा
केषांचिदंगानाम् ॥ ५ ॥ वपला मा यन् भीतमीनल् नेखा वङ्गयोकृदाय् सलामोनज्योजन् वफदे
न् लाजोज्यनलङ्गो ॥ तथातत्रयाजायंतेमन्यायास्ता पकत्रिंशत्कगमानितथैकानास्तियस्याद्वितीया ॥ ६ ॥

तृप्यंते ग्रीवापृष्ठंमध्यंत्रिकमितिचतस्रः शाखाः तत्रप्रथमशाखाग्रीवायांयेत्वास्तत्राष्टौकगमानि तत्रचप्रत्येकयकगमंपृथक्पृथ
कमयानिरूप्यते यत्राद्यकगमेयदाद्यात्तरोकग्रभयतो निर्गतेनाभ्यांनिर्गते तच्चशिरोमस्रयोर्धिविद्विममेनञ्चभाविकगमायेत्सया
त्पल्पम् । इतिद्वितीयकगमेनेनतस्रारणंकृतं ॥ १ ॥ द्वितीयकगमंप्रथमद्वितीयमध्यवर्तिभराणिकयानिर्गतेतच्चवक्षोभ्
योर्धरोहणंक्रमते तत्राद्यात्तोर्धमास्तस्यकर्णिपष्ठाभ्यामागत्य तद्धास्थानपाल्पोतरमावेश्ययत्रनइति प्रथमकगमसरणंकृतम्
शिरसश्च यश्चैतन्यस्पर्शः सोनेनैवाधिकइति ॥ २ ॥ तृतीयकगमंद्वितीयतृतीयभराणिकयानिर्गत्यद्विणाखं सम्पन्नमिति । १३७

चतुःशालं ज्ञातं तत्रैका शाखा ग्रीवामांसग्रन्थिषु विक्षिप्याधो दोभयं संवेष्ट्य तत्र भयतु भे मिलतीति ततोपि पृष्ठमध्ये ज्ञालेषु मना
मेनु इति विक्षिप्योभयकर्णमारोहति तत्र मांसग्रन्थिचेष्टामुत्थापयति द्वितीया च शाखा लसभरणिकाया उत्थायां स्मना अ
ज्ञालेषु प्रोज्ज्वरति प्रज्जोलक्ष्यति मांसग्रन्थिः प्रोज्ज्वरणि रोहति तत्र माप्या रोहणं व स्थायां ग्रीवाधमनीषु संगत्य पृष्ठिमाध्य कर्णमू
लमांसग्रन्थिनद्धा हस्यपाल्योस्तु विक्षिप्यते इयं च शाखा पञ्चषु स्थूलमावेष्ट्य विक्षिप्यते ॥ २ ॥ चतुर्थं यकृमं तृतीय चतुर्थ भरणि
कया निर्गत्य तृतीयवद्दक्षिणां समुपद्यते तत्रैका पुरोभागं गता अपरा पश्चाद्भागं गता पुरोगता च शाखा ल्या पंचमयकृमणां ला भा
गिनी प्रत्राङ्गः एतत्त्रिगंता सूक्ष्मतंतु सहस्रीणां णाविकास्पेतज्वालालयवत्त्रिगंता कारिणीजाता वतीयं च वलो मध्यसीमायां कंठ
शिराः मांसूत्यमाकास्पदस्पदंतर्विधान ह्रास्येज्ज्वरति तत्त्वचमध्याविधानेमामा । द्वितीय शाखा च दीर्घा पृष्ठभागं गता तत्र च पृ
ष्ठमांसग्रन्थिनेस्यमामा ततोपि या सैका पृष्ठभागं गत्वा ग्रीवाशिरः साधारणमांसग्रन्थिषु गता ततोपि प्रस्या हृत्यपुरत आगत्य ९
हृत्त्रयमङ्गपेशीकर्णपेशीषु पुरोवर्तिनीषु मामा तत्र कर्णमांसपेशी स्वद्व इति पस्त्रं ना पुनस्ततोप्यवतीर्य पृष्ठेयातीति । भवति
चात्र । तथा सावति पीनेका यथा साद्रभुर्हूयते इयमन्यासु शाखा भास्तस्याः स्फुटमथोच्यते चतुःस्कंधगतास्तु ता मन्यापद्दु
उदीरिताः ग्रीवापृष्ठमथो मध्यत्रिकस्कंधाः प्रकीर्तिताः तत्र ग्रीवा त्वगात्रशेषोक्रमान्यत्रायमायरा तद्वौका भयमेतस्मात्त्रिम
तपार्श्वयकृमतः ऊर्ध्वशीर्षामिष ग्रन्थिमाकस्यानतमप्यदः एवं यज्ञाविकर्मेन स्वरितं चेति चिंत्यतां ११ । अन्यमाद्यान्यभरीनि
र्गतं वक्रतामितान् आद्यात्वोर्ध्व समासस्य कर्णपृष्ठपैत्यच आवेष्ट्य तद्वास्यपाल्योर्वर्ततेस्वरयष्ठिरः शिरःस्तु ततनतास्पर्शोप्य
नेनैवाधिकीकृतः द्वितीयान्या लसभरणी निर्गतं यत्तृतीयकं दक्षिणाविकं तत्रैका या ग्रीवामांसगं स्थिताम् विक्षिप्याधमथात्र

वी॰ स्थाति॰ स्थ
138

स्यात्तोभनाड्हेम्नात्रयोः उभे संश्लिष्य एतस्यापेशीजालेऽवधानि विश्लिष्य तत्रापि उन्नतादोर्ह्वनिर्गङ्गतेः उत्पाद्य तितन्मांसप्रथ्यो।
चैतन्यदानतः द्वितीयां संगतायापिमांसपेशीमवाप्यच ग्रहस्य कंधरां तस्याः शिरः संयोज्य यत्नतः कर्णमूलाभिषग्रैवां बाह्येन तया
लिकेऽपि विश्लिष्य स्थितिमायातायप्रष्ठे बाह्ये लेवाह्रति । ३ तृतीयाप्यात्तभरणी निर्गतं यच्चतुर्थकं मांसवद्द्विधा लम्बेत्र कावरो
गाष्टगाष्ट्रा तत्राग्रगाल्यापि च स्यात् शाखायां संगता ततः स्थूलं तत्समज्जाला भाष्या तत्वात्मानि निर्गता किल गलनाडी रथाहृत्यावती।
योरोजसीमया हृत्पाकासृन्द्योर्मध्ये पिधाने समुपाश्रिता द्वितीया एष्ठगादीर्घा व्याप्य तन्मांसरज्जिका तत्पार्श्विकास्थ पेशीषु।
शिरोग्रीवासमाश्लिष्टा मत्पाह्नत्पततः स्वमज्जुह्रनमध्यगतासिता मांसग्रैष्टिः पुरोवर्तिकर्णनङ्गड्डिकामपि पञ्चशातोप्यतीत्यासौ
एष्टेवाप्यास्थिता किलहेति ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमकर्म ॥ इदं च चतुर्थपंचमभरणिकायां निर्गते निर्गत्य च द्विशाखसंपन्नम्।
एकात्रपतनत्राग्रात्पखेदेनहति कपोलमांसगंडे तथायेन शिरो नतिः तस्मिंस्तथा ग्रीवाशिरः साधारणमांसगंडे च मांसा द्वितीया
च शाखा द्विशाखिका जाता तत्रैका प्रथमाया उन्नतायाः शाखिकायाग्रस्याश्च द्वितीयशाखायाः पिधानीभूता मध्ये ततस्त्रासकंकाते
माप्य षष्ठसप्तमकरमलेशेनास्याः संगतिर्जाता द्वितीया च पंचमषष्ठसप्तमकरमेषु संगत्य वक्त्रः पिधानमध्यं प्रविष्टा । भवति चात्र।
चतुर्थान्यात्तभरणी निर्गतं चाथ पंचमे द्विशाखे परतोऽत्रैकागत्य गंडे शिरोनतौ येमांसगंडिके तेष्वाप्य ग्रीवाशिरः समे येगांश्रोत।
त्रसंभ्रामाः पराजाता द्विशाखिका एकोन्नतायास्तथास्याश्च भूत्वामध्ये पिधानिका कंकतेमाप्य लेशाप्योः षष्ठसप्तमकरमयोः संगता
यापरापंचषट्सप्तमकरैः क्रमात् संगत्य वक्त्रो वरणान्ते विच्छेपमागता ॥ ५ ॥ अथ षष्ठसप्तमाष्टमकरमानि कर्मणा तत्र प।
चमषष्ठ षष्ठसप्तम सप्तमाष्टमभरणिकाभ्यो यावदष्टमग्रीवा एष्टगताष्टपासकमध्यादिति अत्र चेदमत्र लब्धं भवति ग्रीवायां समा २५

त्वाः अष्टमस्तु पृष्ठ इति सप्तमाष्टमयोरुभयोर्गणिकासाधारणीति षष्ठसप्तमयोः कर्मशाखे आधिक्येन कंकतान्फलकं प्राप्य तस्माच्चलिते
काश्चित्तु सूक्ष्मशाखा ग्रीवाशिरः पृष्ठमांसगंडवक्त्रोजालं प्राप्ताः पंचमशाखा हृच्चमिलिताः अष्टमकर्मशाखाः प्रकोष्ठमध्यं प्राप्य
पृष्ठगतौयष्ट्याधारास्तन्निर्गतभावपङ्क्तीसंगताः अस्य च कर्मस्य शाखा ववृत्तः विधानेन प्राप्ताः ॥ इति ग्रीवागतापशाखासमाप्ता ।
भवति चात्र ॥ पंचमान्यालयष्ठान्यात्तमध्यान्यष्टसप्तमे ग्रीवासप्तमपृष्ठात्ताष्टमान्तानरनोऽष्टमे तत्राद्यशाखे आधिक्याच्चालि
ते प्राप्य कंकतं तत्सूक्ष्मा याः शिरोग्रीवापृष्ठगा मांसगंडिकाः व्याप्योरोजालमासाद्य पंचमानुपसंगताः अथो अष्टमशाखास्त्व
कोष्ठान्तरमेत्य हि पृष्ठयष्ट्युत्थयेष्टाभिर्यत्ता नामा उरोष्ठितिं ॥ इति ग्रीवागताद्यवल्लीसमाप्ता ॥ १ ॥ अथ पृष्ठगतद्वितीय
शाखानिरूपणं ॥ इयं च शाखा पृष्ठगतास्तु विभागगता ये च पृष्ठत्वाव वक्त्रोत्वा इति कथ्यन्ते तत्संभवभावित्वात् तानि च द्वादश
कर्माणि तत्राद्यकर्मप्रथमद्वितीयभरणिकानिर्गतं निर्गत्य च द्विशाखे संपन्नं तत्रैका दीर्घा पार्श्वपृष्ठ आजोलम्बमांसगंडेषु
पर्यवसितेति यावत् विच्छिन्ना द्वितीया च अजलाल्पा मार्षिकास्थिषु विच्छिन्ना दैर्घ्येण पृष्ठाद्गत्य मार्षिकादैर्घ्येणात्र विच्छिन्नेत्य
र्थः अष्टमे च यष्ट्रीवा निर्गतं कर्मं तस्य च या शाखा प्रकोष्ठमध्यं प्रविष्टा मार्षिकाद्वारेण प्रगंडं तत्तद्वारा प्रकोष्ठगता चैतन्न चेष्टाद
नार्थं अतस्त्वमज्ञ नो भज्जातोलिज्वरम् नमज्वर इति यावत् तत्र सति हृत्स्तपृष्ठवेदना कदाचिज्जायते अस्याः शाखायाः मार्षिकाभ्य
उत्थाय वक्त्रोद्वारा नदंतगामित्वादिति । भवति चात्र ॥ पृष्ठस्थाये च वक्त्रोत्थाः साम्प्रत्याङ्गदिताद्बुधैः तेभ्यो द्वादश कर्माणि जा
यंते नु क्रमादिह आद्यान्मभरणीजातमाद्यं तत्राद्विशाखिकं दीर्घैका पार्श्वपृष्ठस्य मांसगंडेष्ववच्छिन्ना द्वितीयाल्पा मार्षिकास्त
द्दैर्घ्येणात्र संस्थिता ग्रीवाजाष्टमकर्मस्य याश्च शाखाः प्रकोष्ठगाः पतच्छाखा उरोद्वाराः मार्षिकाभिस्तु तद्गताः अतस्तमज्वरस्ते

वी·
स्थानि·
११

139

वेदनाज्ञानलभ्यते वृत्तःस्थानोयजहृद्दिष्टलत्वेशयत्रगमात्रया ॥ १ ॥ द्वितीयचक्रमंतरूधोभरणिकानिगीते । तद्देशस्थागत्यप
स्थाग्रभागेन ग्रन्थहृदमगंडे मांसाडोलीति भाषया साहृदीदइतिचमकोशाख्या मद्यालीदइतिभाषयाभेनीति मणिबंधाख्या चैतन्य
दन्नेइतिशिष्टास्तुशाखाभावीनिशिष्टचक्रमाणि संगत्यमत्याद्दृश्य कंकांतमांसगंडे दृष्टमांसगंडे चमामाः ॥ भवतिचात्र ॥
ग्रन्थचक्रमंद्वितीयान्यभरणीज्ञकिलास्तियत् पाश्चादेत्यचतद्देशःमगंडचितिकारणं शिष्टाभावीनिचक्रमाणि मिलित्वाहृत्य
कंकांते मांसत्सृष्टयोर्मांसगंडिकेसग्रपाश्रिताः ॥ तथात्तृतीयचक्रमादारभ्यादशमचक्रमांतानि चक्रमाणि प्रागुक्तक्रमेण नि
गीतानि एकादशद्वादशचक्रमे चैकादशद्वादशपासकास्थिरीकाभ्यामेवनिगीते एतेचासमभोवत्तत्वोनिगीताः सृष्टात्तनिगीता
इतियावत् एतच्छाखाष्टष्टकंकांतमांसगंडवत्तः पार्श्वपार्श्विकांतर्गतमांसगंडवत्तः पार्श्विकामांसगंडेप्रविष्टाः शिष्टास्तव
त्तः सांग्रख्यात्तृष्टात्तानिगीता उदरमांसगंडपार्श्विकास्थिप्रचमामाः ग्रस्तृग्रस्तायाग्रहृदयस्थात्सिराःशाखायेण ग्रवतीहृइतिना
स्मः संगत्यनखानावत्प्रांगुवतीनिध्येयं ॥ इतिसृष्टगतद्वितीयशाखोदृत्तम् ॥ २ ॥ भवतिचात्र ॥ तृतीयाद्दृशमो
न्तानिनिर्गत्यान्युक्तक्रमात्कीर्तितः एकादशद्वादशकेग्रन्तरीकोदनेकिल सृष्टकंकांतपार्श्वोरोगंडीयत्रगताःकिल एतच्छाखार
स्तथावत्तोभिग्रखोत्तभवाश्रयाः नाःज्ञाहितगंडिकापार्श्वकुल्यान्येत्यास्थितिगताः हृदयस्थात्सिरापतन्त्यशीघ्राराचसंगति
मन्यायान्तिवज्रख्येशाखोर्धाराःसमीत्यता ॥ इतिसृष्टगताद्वितीयावल्ली ॥ २ ॥ ग्रथमध्यगततृतीयशाखोद्दृत्तम् ॥
इयंचतृतीयशाखामन्याजानात्तगता ग्रत्रचपंचमचक्रमाणि मांसवत्सीयभरणिकाजातानि तत्रचकानिचिउदरमांसगडप्रष्टं
तरमांसगंडेःसंगतानिपरंतु जीणार्द्यानि गोदांघा ` ` धोवतीर्णानत्रसंगतानि शिष्टेदंदीर्यशाखेसंपत्रेतास्तुशाखाबद्धाः १ ११

उक्तज्ञानमार्गेण कटिकापार्श्वमासे तत्रापुनर्गतस्तृतीयक्लेशः भाविनि विकल्पे नि प्रथमश्चरमक्लेशश्चाभ्यां पार्श्वाभ्यां मिलितो मोक्षं तावत्
इमे च चतुर्थपंचमशाखे कटिकापार्श्वे इति ध्येयं तत्र कटिकायां स्थितॄणां शुक्रं इति जंघाख्या ज्ञानिनि तत्संख्याख्या तत्र जंघायाताः
पट्टिकाः काश्चिद्युक्ताः काश्चिच्च मांससंगाः स्थिकायां स्थिताः अतुनानिमित्तेन यासां संगाटिकावस्था योजाना ततो न काचित्स्थिताराशी
न नो सम्भ्यां नापि पृष्ठेनेति जंघागता साधारणा पट्टिकास्ति तस्याः कश्चित् क्लेशो नो गत्वा शुक्रो भयं प्राप्य वस्थः प्राप्य स्तनोपि मत्या
ह्युत्पन्नाज्ञे मासः ॥ भवति चात्र ॥ प्रथमध्यगतावल्ली तृतीयालोच्यताबुधैः सेत्यत्र पंच पर्वाणि मार्गवज्ज्ञानानि मध्यतः
कानिचिन्नत्रगंडेषु ज्ञाति पृष्ठान्तरास्थितैः संगतानि विकं चाद्यंतया पट्टिकयान्विते यावती गोधरागोद्धाक्षि पृष्ठे दीर्घे पार्श्वे विके
तस्थाना बहुवक्षोस्त ज्ञानमार्गेण निर्गताः कानिचिन्नत्रगंडेषु ज्ञाति पृष्ठान्तरास्थितैः संगतानि विकं चाद्ये कटिकापार्श्वमासा
च स्थिति प्राप्नुनेकथा तृतीयभाविप्रथमक्लेशो नाबस्थितज्ञागतो संगत्याभ्यां तथा तुर्यपंचमे तद्वयोरोप्तनः जंघागतानां
पट्टीनां काश्चिद्युक्ता स्थिरोस्थिताः काश्चिच्च मांससंगंडीभिर्वस्थिहृत्तेविद्ध्यन्त नो सम्भ्यां नापि पृष्ठेन पट्टीनां स्थितिरत्र जंघायाम
युक्तितानस्याः स्वल्पा शाखैत्य मध्यतः शुक्रं हृदये समाहृत्य यानाचाप्य च वस्थः प्रत्याहृत्य ततो ज्ञातृभयं गत्वा स्थितिंग
ता ॥ इति मध्यगतातृतीयवल्ली ॥ अथ त्रिकगतचतुर्थशाखावृत्तम् ॥ गुदास्थिस्थाने चाने नैव संगतेष्वेयं नेवागतान
गतं चतुर्थं त्रिकगुदास्थिस्थानगतं इमानि षट्पर्वाणि तत्राद्यपर्वैकशाखा मध्यवर्तिमोक्षपट्टिका संगतेनिकेचित् तत्रक्र
मेणोमाः स्वस्वभागी निर्गताः पाश्चात्यान्निर्गताचैकाग्रस्तमांससंगांडपृष्ठेजन मांससंगांड फाण्यस मांससंगांड गर्भाशय मांससंगांडोदर
जाल शुक्रत्वमिति तत्रदव्यवक्लेश प्रजोमि स्थानरसस्यानास्थिष्व त्रिकगतास्थिमांससंगांडेष्व इमाः पट्टिकाविन्निमाः अथमेवमन्या

वी॰
स्थानि॰
५५॰

जातास्तज्जातमन्याविभागः । ज्ञानीतच इमाः पञ्चाभरणानिर्गताः स्नसोविना तथाचग्रीवानिर्गतायास्तज्जाताताःशेव[illegible] स्य
मैवैकादशाङ्गाद्यशयोः ग्रन्यस्येतिकामन्यायासावथोरोकनिर्गताबहिरेवास्तीति ग्रस्मेचपीनास्थूलाच । भवतिचात्र ॥ ग्रथोत्रिक
गतावल्लीचतुर्थीयंनिगद्यते शदात्तसंगताचेयंषड्कपमान्यत्रसेतिहि ग्रायेकमात्रिकातत्रमध्यामथ्यप्रजातया संगतेतिसुवे।
त्येकेमागवत्वस्याधजाइमाः सवाथोत्तगतायासोपीनकानालवन्मता गसकम्पसप्रव्यक्ति गर्भाशयत्रिकादेः सक्लमले
ग्रातशेसस्थानगामासगोटिकाः सतियास्तज्जतामध्यु इमाइतिविधोविदुः ॥ इतित्रिकागतचतुर्थवल्लीनिरूपणम् ॥ ग्रथमत
संग्रहः ॥ चतुर्वंजमिमाः पञ्चोतेयाभरणानिर्गताः ग्रीवायास्तगतातत्रयामममाद्यंचरोकजं एकादशाङ्गादशेचरोकाभ्यामेव
निर्गत ग्रथोरोचाविनिर्यातापीनेकोत्यामकीर्तिता इत्थंसिराविभागोयमेकषष्टिगताकिल ग्रन्तेकत्रिंशमावल्लीचतुष्केण।
निरूपिता सिराग्रन्थिविधानत्र काश्चित्केवल्पनोमताः विदीर्ह्याकारणंक्केशबन्धवेष्टनकारणेइति ॥ १ ॥ १ ॥ ॥
वेतिवचनः भीतिकारणकारकार्थे ह्रेतितत्परामर्शः ताभिःकारणभूताभिरित्यर्थः यकोनत्रलिहिस चेतन्यमाजाथिग्रंगा
नोकेषामित्याह ग्रहतीयान्येगानि देशविनाश्याभनिग्रीवावर्तिसिरापञ्चः वचनः ह्रकातिचेष्टातेषामंगानाम् ॥ ग्रवटी
काहत । उक्तेगोर्दजाताः पट्टिका ग्रथोपिवत्तः पिधानेष्वविहिताः तथामन्याजाता स्त्राधमपिशिरोग्रीवा मांसगोडिकास्तवि।
हिता इतिभूयस्तापेत्तमासास्थूधीयात्वमितिव्यक्तं चाथस्तत्रगोडपिधानेष्वमन्याजातपट्टिकाजातेपव विदीर्हेइतिास्थितेपिस
त्वापस्मारयोः सर्वांगोकनिरोधेसत्त्वोरोगः सर्वरोकनिरोधेच ग्रपस्मारइतिगोर्दजातपट्टिको मार्गाणकफमलादिपिधानेसति
मार्गणनिरोधादेतद्व्याधिरिति ग्रथस्तनपट्टिकानांस्वास्थ्येपिकथंचित्त्रिज्ञाप्तितेति त्रायतेभूयस्त्वापेत्तामिदामिति ग्रीवापट्टिकावि ५५॰

विनेत्युक्तिर्भूयस्त्वापेत्ता नत्रत्वबीजमिदं विच्छेछेत्वलुपद्दिकागते गोर्दज्ञानैवचमन्याजानास्वपिपद्दिकात्वस्ताऽभयीति नविनागो
र्दमासांचिच्छेप्रादात्तत्सामर्थ्यमस्तीति नशोकपिधानेकथं प्रथस्तनरोधोनस्यात् तथाचाधस्तनविच्छत्तावपि नोर्धविच्छेदारोधइति ।
बोधम् । इत्थंमुपरेद्व्रंगमध्ये प्रोजोमूगजन्दूप्व प्रसमृप्रस्थिम्ह्दलिपद्दिकानिह्रूपणेजाते तत्राप्यसमृप्विविधं मोतलाकि त्रस
भूद्रति रभात्त्इतिबंधकारिणः वत्तूइति ज्याबेक्षनाभाप्या ज्याकर्मगहितायश्लतामावेष्वेवस्याप्यनेतथ्यमपीत्यर्थः ॥
तत्रमतोलाकि प्रमस्त निरूपणेजातमितिशिष्योनिरूपणाम् ॥ भवानिचात्र ॥ संदेमाह्निविधापद्योगतोमन्याभवत्वतः ग्रीवो

वभिङ्गा यकोनह्रि स्मेल्प्राजाथि प्रह्लती दोनेल् रक्भतिवद्दू कतिङ्गा ॥ नाभिर्विद्येतेचेतन्यं तेषामेगानांप्यानि
विनाग्रीवासिरापद्दीस्लथेद्दा ॥ ७ ॥ प्रम्मल् प्रवतार् प हृी प्रज्यसामोन् तोन्भीत् सीन् प्रतरोफल्
प्रोजोल् ॥ प्रथवोक्षनिकाञ्छेत्राजायेते सीमाभ्यःपद्दिकानाम् ॥ प ॥

र्धगाश्चतत्राद्यामन्याजास्तदधःस्थिताः भूयस्तयाविभागोयेमोर्धाधर्थयतःकिल सर्वासांतत्रभेदोथंज्ञप्येगोणतयामतः वि
च्छेद्यानिम्नताम्बूधामधराणांयतस्ततः नाप्रप्याप्रधरागोणपइतिभेदोव्यवास्थितः तथाह्निगोर्दपद्दीनांरोधेयाविक्रियेष्यते सर्वे
ल्लभोप्यपस्मार्ःकथंतह्विक्रियास्त्वथः मन्यापद्दीनिरोधेचनोर्धविच्छत्तिरीक्ष्यते तन्मप्यारोगजाःपद्योगोणोमन्याभवामताः
प्रस्थिचमीस्थिपद्योयाःकेवलांगतयामताः तद्विभागोयज्ञहिष्टःस्तायभेदोथनेर्यतेइति ॥ ७ ॥ प्रम्मेति प्रम्माइतिनिरूप्यं

टी॰ प्र॰ नि॰ ५५२

ते प्रवर्तन्त एतदात्मकाः पट्टिकाः यदेकवचनं वर्तारु इति केचित् पठन्ति तासां प्रत्यक्षसाम्यन्तु स्रनोः नोत्पन्नेत उच्यते मीनुसकाशात् प्रतरा
केति सीमाभ्यः प्रल्प्रोज्जोल्लु मांसगंडीनां । अत्रटीकाकृत् प्रतराकेति तद्धिरासिराध्यानि तद्धिरोभ्यइ मेस्त्रायवोजायन्त इति ता
केल्ल प्रभीषां समुदायः संगतिरितियावत् उक्तासभाष्यपट्टिकानां वल्पमाणात्वतःभाष्यबंधिकानांच संगत्येमाजायन्त इति प्राधि
क्येनचाभरमोतभस्त्रमांसपेशीभ्योजायन्त इति गंडीविभागावसरे वक्ष्यामः । सिराविशेषाइमेवेष्टनकारितयावेष्टनिकाइत्युच्यं
ते केचित्तु एतदुभयं विनाप्येतदुत्पत्तिरिति अत्रचमतेवेद्यानामसंवादइति यत्तत्पवेद्यसंमतं चतदेव मयाचोक्तमिति यत्त्वियम
पि संभावना न चेत्तसिधायामन्येक गंडीनिर्गतोवर्तारु इति तथाचकाश्चित्क्रम्योलिकादिगततानचाभ्योवर्तारोत्पत्तिरिति । अत्राक्षेपः

शभीद्रतत् भल्लप्रसभ् कतलाके मल्लप्राजायेल् मनोहरकाति ॥ इमाः सदृशपः सिराभिर्मिलिताश्चेमायांगानिवेष्टावंति ५

सोह्ररूपणनावसरे एतदुभयसंगतवर्तारनिरूपणमयुक्तमिति नचैनत्समर्थनं केवलसमुदितांगानिरूपणतउक्तमिति । भवतिचा
त्र । उक्तिः सीमाभ्यइत्येषाप्रहेशीर्षोपलक्षणा सिराबंधनिकायत्त्यात्तच्छीर्षीस्थाइमायतः एतद्वयं विनाप्येतदुत्पत्तिः कतिचित्म
ता वैद्यासंवादिनी सोक्तिः संगत्यातन्मतंमतं सर्वेपद्युक्तमोप्यत्रनैवघमनइष्यते तथाचालिकयद्वोयावेष्टनीकारणेनताः । ५
शभीति अत्रोचवत्तरः शभीद्रतः सदृशोक्ति भेहस प्रल्ल प्रसभ् प्रसभेनपद्मा साहशोच वर्णेन स्वभावेन नानाविधेह्रासन्नसर्वेया
तथाच प्रसभरागेयन्मार्दवं रतभगतेचयत्काठिन्यं तदुभयमध्यगतमिदं नामभवत् मार्दवेनापि रतभवत् काठोर्यमितिस्वयं
चांचदीहावत् फेतिनतः तलाके मिलति प्रल्लप्राजायि अगानि यानिमोनहृरकानि चेष्टाभवति । अत्रटीकाकृत् उत्पत्तिपार्श्वे ५२

मस्तभिमिलितेव यच्चान्यन्निर्गतं पार्श्वं तद्द्वेष्टावदंगमिलितमिति । फलतः नाधतनु कदाचित्तज्जुजोभङ्गाश्राकर्षति भसहृयेन ज्यजाभि
ह्ना स्वाकर्षणशङ्कया कदाचित् ततं भिन्नस्वल्वंगमीहते इति फलितं पदार्थस्तु यदेव तदपेत्ताविद्यते तदेवाकर्षतीति ॥ १० ॥
वेनिवध्नतः नाधतनु कदाचित् तत्रुटिह्ना शिथिलीकृतते भकरणेन येस्तनेश्लथायिह्ना स्वमार्दवकारणेन स्वशैथिल्यकारणेन ।
टीका । जानीत अरोह्वाक्यजारम्भोज्ञो लाथीनो मांसरंध्रीनिज्ञो यदीयं मांसरंध्रि संज्ञचितास्त्वयोनि मत्या रात्रुंति संकोचनं कमज्ञ
भस्तदायी परमार्थतः स्वकर्माधीनमिति यथाबुद्धिमान सूक्ष्ममिति ॥ इति विततारतिनिरूपणम् ॥ भवति चात्र ॥ वर्णस्वभा
वतः साम्यं सिराभिश्च सर्वथा बंधनस्नायुकाठिन्यमार्दवात्तरंगाः इमाः सिरोत्थत्वाच्चतत्पार्श्वे संसक्तो नाभिरथापरं ईह्वावदंग

फलतास्ततः तज्जुजोभङ्गा भयेन ज्यजाभिह्ना ॥ ताश्रयेत्ताया मा कर्षति स्वाकर्षणशङ्कया ॥ १० ॥ ततास्ततः
खिन्ना भयेस्त तेश्लथायिह्ना ॥ श्लथयकर्षति स्वशैथिल्यसम्पादनेन ॥ ११ ॥

संसक्तयद्वहिर्निर्गतंकिल य
हीनिध्नेयमंगेह्वायासंकोचविकासिनी सिरानिध्नाश्रयास्तासां त्रैविध्यमनुकीर्तितं चिदीह्वामादनायासां वेष्टनाबंधनाचयत्
न्यायारततमिदमक्तकर्मजातं कृतिः प्रनरीति ॥ ११ ॥ अथ रभातात्म्यबोधिकानिरूपणम् ॥ अस्मत्तृति अस्मानिरूप्यते र
भाततः इमा रभाताख्याबोधिकाः बुधाद्वबोधिकाः फचेतन्त्री इतिताः स्त्रीलिंगाः अज्जसामोन् मूर्ताः शुभीहृतान् सहृशाः भस्तह
अल्पसभू पहिकाभिः अत्रच समाहृश्यवर्णपाकाभ्यां याहृशोवर्णस्तासां याहृशाचयनतानवनाहृश्यपर्द्दमाइति लौनिकवामह्ति ।
परत्वेनतव्योलवंपहिकाशोल्लमादतीवदार्ढ्यं चाभीव यतोरभातोस्थिजाताः असभस्त्रगोर्द्देनेखोजाताः ततस्त्वास्थिजातानि जालानि

वी॰
ब॰ नि॰
५५२

मांसोपरिगतानि रभानइति अतएववंधयिअइति अत्रचदार्ढ्येनाछेदोभिप्रेतः ननुवर्तिनाभावइतिवर्तनास्नामसत्येव परंतनकदापिछे
दोजायतेइति सत्नाभूइतिचइडनाम लोहचमोदिगतं नच लोहयानेनाभिप्रेतइतिभावः ॥ भवतिचात्र ॥ साइरपंवर्णापाकाभ्यांशो
त्त्वदार्ढ्येतनोधिके अस्थिजत्वादिभाजालाकारेणावंधयेतिहि मांसोधिगाइमाहूनमाबथ्यावंथ्यमांस्थिनाः दार्ढ्योत्तरप्रभिद्येते
वंधिकाख्याश्चनाइमाः ॥ ९२ ॥ नग्रन्नाइति नाग्रन्नापनारभातः अगाछति मीनइति सकाशात् अजोमिअस्थिभ्यः पलोपरि
लहमम मांसे अस्थिसकाशात् मांसमायाति नवस्सलसंधिऊवेति भेनिमध्येनारफे पार्श्वोभये ओंजोमेग्रस्यामरकेषामस्यामिः

अमलरभानात् फर्श्रीअज्मसामोन अभीहतोन भेलअसभ ॥ अथवंधिकाश्चेन्नाम्नूतीःमहरयाश्चसिरापट्टीभिः । ९
नग्रन्ना मीनल अजोमि पलल लहमम नवस्सल भेनिनरफे ओचमेल मफासलि गेभेनि आजायि ओवरा ॥
आयांत्यस्थिभ्यो मांसंसंधिविदधाति मध्येपार्श्वोभयेस्यांसथेयानावामध्येङ्गानामःन्येषाम् ॥ ९३ ॥

त्याह मफासलि विभक्तानां संधातव्यानां गेअथवाभेनिमध्ये आजायि अंगानामोंवरा अन्येषाम् ॥ अत्रटीकाकृत । एनारभा
नाः स्नायवः काश्चिन्मांसबंधनार्थेमावर्तनयास्थिनाः काश्चिदस्थिबंधार्थम् काश्चिच्चान्याङ्गार्थे अनेनास्परभत् इतिलोकिकाव।
देति एतछ्राख्याविशाखाश्चासभिसिरापट्टिका स्वक्रमवेशेपन स्तनआवेष्यास्थिना जालवत् जालरंभ्रेअयन्मांसपूरणेनाइमाः
पश्ये इत्यच्यते ततोपिनाअसभः यइभात् असभूशाखाः पेशीश्च समर्थ्यानिगोनास्नाअवनारइतिकथ्यते स्नाय्वावेष्टनिकाइति।
काश्चिच्चगशाकाराजालाकाराउत्पद्येते गपाअपिताःकथ्यते गपानांस्वयमपिस्वरूपेणोत्पत्तिरागमिष्यतीति इमाःकाश्चिन्ना ५२

स्विति यास्त्वरभतः पेशीयुक्तमविषयंति नारभोतमपवमोतलिकरभातइतियाः पुनरस्थिपुर्वेष्याच्छर्थितां प्रकमइति तथाचाकभइति ध
त्रवंधाः प्रकाभिकोस्त् इतिनितस्मातुष्यादिमा प्रप्यकभइति बंधिकमान् इतिपारिसेकमाषया तच्चपत्रदार्थाथमेतच्चतथेति
इमास्त्वनिस्त्रेतनास्तथाचात्रत्वाणमासांपेशीचेष्टावर्तते चेतन्यैचवदनयाऽऽःखेस्यादिति ॥ भवतिचात्र ॥ प्रावतेन्यइमाःका
श्चिन्मांसमावर्त्यसास्थिताः काश्चित्तास्थिबंधार्थमन्यांगार्थपरास्थिताः एतस्मात्वाविशात्वाश्चपदीप्रविश्यसर्वतः प्राव
सूजालवत्स्थित्वास्वांश्रियोऊर्वतेबलात् रंभाणांमृणालयच्च मांसेनतास्तुपेशिकाः समर्थ्यपेशीर्हृयस्लानिर्गतात्बहिरेन

ग्रम्मल्‌ प्रजोलात् फर्ही प्रजम्‌ सामोन् लङमेयोल्‌ ज्यसद ॥ पेष्यश्चेत्तामृतीलत्वचमोसमयंस्वरूपम् एष
वतार् करीभट्टा मीनल्‌ लरम्मल्‌ मङ्गज्‌मीनल्‌ प्रसमभ्वल्‌ प्रवतारवल्‌ रभातात् ॥ संगतिः प्रम्ल्‌प्री कवल
मांसेन सिराभिर्बंधिकाभिरावर्तिनीभिश्च ॥ १५ ॥ मन् फात हा प्रन्‌ तङ्ग् रकतल्‌ प्राजाभिस प्रावनति प्रल्‌
प्रवनार् लिहा ॥ प्रर्थप्रासांवल्लहृदतीमा ईहामंगानोंसह्रायेनेनासांबंधिकाः ॥ १६ ॥

तः द्विधाचबंधिकाःकाश्चित्काश्चिज्जालानिचवत्ते प्राकाराङ्गगताखेष्वातथान्योभेदईद्वतां प्रस्थिषिप्रासबंधाख्याःपेशी
प्रावर्तिकाभिधाइति ॥ १७ ॥ ग्रम्मल्‌इति प्रोजोलानाः पेष्योमांसगंडिकाइतियावत् फेचेत्‌ हीनाः प्रज्म्‌ सामोन् सूर्याः
काश्चित् लङ्गम्मेयोल्‌ ज्यसद् कीदृशीम्हतिरित्याह लङ्गस्येयंमांसमयं ज्यसद्गस्वरूपे । प्रत्रटीकाकृत् । मांसमयंस्वरूप।
मित्युक्तं मांसमङ्करमितिबोध्यम् यतइमाप्रप्यसभरभातवतारादिभिः सङ्गदितास्तेन्क्रम ॥ १८ ॥ वेतिवङ्गतः तङ्गकोभ

वी॰
ब॰ नि॰
धर

143

संगतिः हृदन्त्यमूषां मीनरतिसकाशात् प्रलूलङ्घ मेमांसात् मद्गूजूइति केवलात् तथामीन् सकाशात् प्रलप्रसभूसिरा पट्टिकाभि
श्चिदीह्याकारणैः ब्रुनरल् प्रवनार् नाडिशोषणबंधनकारिणीभिः प्रलूरभात् नाडिशोषेरावर्तसिराभिः ॥ प्रत्रटीका । उक्तमथ
नैवस्मात् वनरांशिष्टाक्काशामांसमूर्छिताः पेशयः यास्तुमांसेन प्रोयबहिर्गताः प्रायोस्तावतन् इति जानीभच यास्माः पेशयउक्ताः
लदायामेन तदंतरे सभाः सूक्ष्माः मत्स्यकंवर्तते नाभिजू वदि प्रोजोल इतिमिजवर् समरोवास्त्वचउच्यते मत्स्यकापेशीश्चवेमावर्त
नमेव परत्वाद्विविपिधानादिष्वपि संतिमत्र सूक्ष्मत्वान्न त्रायेते इति ययवनारत्न्पोः सिरानपेशीभिः संछादिताबहिर्निर्गताना र
मेवनदाल्मास्थापनात् इतिकथमवनारसंगतिः तथापिपेशयन्तरगतत्वान्नदेतः स्थितभावेपिमूलसंगच्छतमेव तथाययवं त
दागशाजालान्यपि कानिविदिस्युमित्याशं तथान्वेतासामपिसंछादितत्वेचाद्यं प्रत्राह सत्यमेतद् संगतिरुक्ता तत्रवत्तात्पत्वेहेत
व्यक्तत्वात् तथानोक्तम् अथवामीषांबासवर्तित्वात्तथात्रिः परंतवतरस्थानेनतडिक्तसचितेत्सचिततरमासीत् । भवतिचात्र ॥
मातुर्येत्रमयग्रस्मादिमाः संछादिताः किल सिरावर्तनिकाबंधकारिणीभिः समंततः ॥ ९५ ॥ तथा पेशपायामेनतन्मध्येमत्स्य
केपट्टिकाः स्थिताः सूक्ष्मास्ताः समरोवेतिनाम्नावैद्यैः प्रकीर्तिताः वर्तनेविलपेशीषु सोदस्याद्वैत्रपिधानयोः नत्रायेतेपरेनातो
विलवर्तित्वदेहना निर्गतत्वाच्चबंधिन्यः कथंपेशीषु संगताः इतिचेन्मध्यगामित्वान्नथात्वेमूलसंगतिः जालानांचत्तथात्वेननो
क्तानत्संगतिः कथम् इतिचेद्व्यक्तिताननुक्तत्वबासत्यमेववा वस्तुतोबंधनीस्थानेनतडिक्तसचितोचिता इत्यत्रवाभिजालानाश्रुति
रत्राशशिंगकी जालानांभावित्वादत्रमसंगाङ्कीणेनतद्वचनमिति । ९५ ॥ मनुष्कानेति हृद्यमीषां प्रोजोलानां प्रमूषांपेशीनां
मनूष्कातमयोजने किमिति प्रनूनमिदं तरुरकान हृदकनई ह्लांददाति प्राज्ञाघगानांभिकरणेनमप्रावनाति साह्लाय्यस्य सा।

धर

हायकारणेन ग्रल् ग्रवनरत् ग्रवनाराणां लिङ्गेति तेषामवनाराः साहाय्यं पेशीनां ददाति तास्त्वांगेष्वच्छेशं ददातीति ॥ १६ ॥ वेति व
पुनः ग्रन् निश्चिते तकसोपिधानेऽर्वते ग्रल् ग्रोज़ाम् ग्रस्त्या इतिपिधानं च चलना यथा तद्वलनया ग्रत्रास्थिभ्रनपीतो स्नादि वेधनामासो
तीति तथा चासिरावैधिकावेष्टानां गोर्दज़ानत्वात्स्थानसर्गत्वे पेशीनां च हर्मसर्गत्वे तदुभयमिलितत्वात्रोऽस्य शोत्यवेदनाख्यापिति त
ह्रक्कानूईति तह्रककन् बधं करोति फेग्रतर् ज़मदे शरीरे यदिदमोऽस्य गेरेजियत स्वाभाविकं तस्य च पिधायकत्वात्तन्मयं करोतीति ।
ग्रत्रटीकाकृत् । स्नायुत शाकः ग्रज़ोलमीन पेशीमितियावत् ग्रफरद् मध्ये नगणयति मरकभसाविति कथितवान् परतम्न्ह्लक

वग्रत् तकसो ग्रल् ग्रोज़ाम् तह्रक्कोनल् ह्रारत् ग्रल् गरेज़ियतफेल् ज़मद् ॥ पुनस्त्वपिधाने ऽर्वत्य स्याबक्षंतिच नेस
गिकमोऽस्य मतः शरीरस्य ॥ १७ ॥ ग्रम्मल् ग्रोकोल् ज़वारेम् ग्रहलतीत स्लम्मा ग्रल् मारायेन् ॥ ग्रथ धमन्योयाः कृता
काजीववाह्निन्यः ॥ १८ ॥ फह्री ग्रज्ज़सामोन् ग्रसमीयतान् मोज़ा ग्रफतोन् ॥ तास्तूतीः सिरा तनया ग्रन्यातः स्थित्याद्वि ।
गुणाः ॥ १९ ॥

ग्रफरद् मध्ये याराणनाकृता तद्धातीमयोत्तैव पेश्यस्त्वेमा ग्रत्रश
तात्र ज़्यालीनसोमतमेवात्रसादितम् ग्रनेनत
शीत् सैकोनत्रिंशात्यं च शतीनितद्विस्तारस्य ह्रानावश्यकत्वात् एथगगननानह्रनेतिबोध्यं विस्तारस्त्वमोतवलेष्ठ महाग्रलकोष्ठिति नत
वकोत्तकिभिर्विस्तारोऽन्वेष्यः ॥ ग्रत्रप्राख्यमतम् । यथार्थसूक्ष्मणायकज्ञो वाचकः स्तोतासि दारयेत् ग्रत्रप्रविश्य पिपिश्रितपेशी विभजते
तथा मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पंचशतानि हि तासां शतानि चत्वारि शाखास्कथितानि पृष्ठ कोष्ठेषु इतरा षष्टिः कथिताः ज्ञानेष्ट्रा
वैः ग्रीवाया ऊर्ध्वतस्तास्तु चतस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः स्त्रीणामपि भवंत्येताः किंतु विंशातिरुत्तरा गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि पेशी

वी॰
पे॰ नि॰
१५५

155

पेश्यः प्रस्तनाद्याः मोक्तामेहनगर्भजाः स्त्रीणामाद्यन्तानि स्रोतिफलमंतर्गतेङ्गिनाः फलंगर्भाशयः । सिरास्नाय्वस्थिपर्वाणि संधयश्च शरी॰
रिणां पेशीभिः संवृतान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥ अजोत्म् गजत्वम् प्रसभं स्मात् वलस् अजोत्न प्रास्थिचर्मास्थिसिरावेष्टनी बंधनी पेश्यः
तिष्ठ केवलाे गात्रानितावदायानानि ॥ भवतिचात्र ॥ पिधानं बलनं येन नाश्रीतोसमबाधना गोदूजत्वादस्मः शीतामांसरक्तात्मनो स्य
भाक् संगनात्तुभयोः सर्गमाक्षयेज्जत्यसंस्थितिः पिधायित्वादसृषाचदे ह्यास्य प्राक्तनेबलं नच्यमेतियन्नस्मादसृग्वनिकाइति ।
प्रासंसांचपानीदेहे सेवभात्रं विशदात्विना भिन्नाः स्थानविभागेन नातोज्ञाविसृतेर्भयात् इति ॥ १७ ॥ प्रस्मेति प्रस्मानिद्युष्यंते प्रत्येका
धमन्यः प्रकृत्येकवचनं जवारेभू चेष्टावंत्यः प्रहृत्तीयाः तसम्माः क्षुतनास्यः प्रायायेन शीर्षाणीत्येकवचनम् फततः हीनाः प्रज्यसा
मोन् स्नातोः यथास्मृष्णोस्मृतत्वमित्याह प्रसभेयितन् प्रसभसाजात्येन नत्यारिक्तदाइमाइनिदार्ष्ण्याणबोध्यम् तयेमामोजा प्रहृतोन् प्र
न्योन्यांतरत्रसृत्याद्विगुणाइति ॥ १८ ॥ नइति नप्रज्ञा प्रायांतिजायंतेइतियावत् मीन् सकाशात् प्रत्नकलभ्रूस्रदः मोज्यवफान
न् प्रेतारिक्ताः सक्विशइतियावत् लेसइतिनास्ति लड्डानासांह्रिस्येन चेतन्यंवप्सनः स्तरकतेन् चेष्टास्वयं चेष्टावत्योपि परत्र चेष्टादायि
त्वेनास्तीत्यर्थः स्वसर्गेणासां चेष्टात्वेनास्तिचेष्टावत्यइति त्वन्यसर्गेणप्राणादिस्पंदनेनेत्यग्रेभविष्यति ॥ वफेद्दानिवप्सनः फेप्रतः तज्ज
वेफरिक्तानाम् ह्रानासारोहन् प्राणाः कसेरोन् बहवः वप्सनः तुस्मोन् रक्तं कलेलोन् प्रत्यं परस्परापेक्षया चेदं बोध्यम् रक्तापेक्ष
याप्राणाधिक्यं प्राणापेक्षयारक्ताल्पतेति ॥ १९ ॥ वमनइतिवप्सनः मनूफेन फलेह्रानासां धमनीनां नाडीनां प्रन् रून नफेद
मापयंति प्राज्ञांगानां ऊवतेल् ह्यातजीवत्वबलं किंनाम तद्बलमित्याह प्रहृतीयत् तरुमोल् उत्थापयंति ह्रानामीन् सकाशा
त् प्रत्नकलभ्रूस्रदयात् ॥ अत्रटीका ॥ प्रनजीवत्वबलं सर्वशरीरे प्रनाविमिन्नमेव तयेतस्ततः पवनसारणया पवनसारणया ५५

हृदयं विकासयंति तदंतर्गतं तद्प्राणं विकासनसंकोचनाभ्यामामोदयंतीति । पद्मभिसात् पत्रकभाज् इति चेष्टाभ्यां तत्र पद्मभिसा
त् विवारणा पत्रकबाज् संकोचना तत्रापि विवारणयोरांतोरध्मानिः सारणासंकोचनया बाह्यस्थीनपवनमापणा यथाश्रीयोगिवे
दीनाम्ना एकगुणयानालमार्गेण हृदयंवायुकः प्राप्नोति तथा मन्येकश्रीयोगेः नासाभिर्देहांध्रानाभिबांसपवनस्तत्र हृदिप्राप्य
ते घ्रांतरोष्माच बहिर्निःसार्यते पारसेकभाषया इनाउनवत् इति द्विगुणाख्या इहराइति भाषया ततश्च यदिबाह्यवायुः
स्यात् तदानिवारणश्च प्रविश्य हृद्धोंजायतेइतिध्येयम् पातेत्र श्रनेन श्रीयोगिहानिस्या धिक्येनास्य नासारोकानतेगैन पवनप्र

तम्रत्ता मीनल् कलम् मोज्यवफातत् लैसलहा हिस्मोन् वहूरकलोन् मीन्नफासिहा वफेतज्म् वफेहारोहेन् क
सेरोन् कलेलोन् ॥ नाघ्रायांति हृदोनारिकाश्च नालिनासां चेतन्यंतथेहाप्यात्मना तयोनारिकन्तासोप्राणाधिक्यं
रक्तात्ल्यताच ॥ १९ ॥ वमैन् फैत हाघ्रन् तफेदल् श्राजाउवतेल् ह्ययान ग्रहाती तइमोल् हामीनल् कल
भ् ॥ उपयोगप्रामोत्रूनं माफयेतिजीवत्ववलेयउत्यापयंतिहृदयात् ॥ १० ॥

कफाशयनालेन हृदयमामोदयंती
ति प्रसिद्धमेवेत्येतउभयस्यानिरोधेस्तत्रापि तत्त्वत्यनिरोधे प्रमाकृतनवाल्पोदार्ढ्ये म्हनश्च भवेत् इति चास्य जीवस्याधिक्येन पवनापे
त्तायां कफाशयनालवर्तिनी श्रीयोगिवेदानाग्रकगुणैवस्यापिना श्रीघ्र्यया बाह्यवायुप्रवेशो भवेदिति कफाशयनालहृदयमध्य
त्वोपयोगास्त्रास्य श्रीयोगिवेदस्य यद्येतद्वारेणपवनः प्रविष्टोमाशीघ्रं हृद्गामी स्यादिति शीघ्रं तद्गमने श्रीतोस्मालिन्यादिभीरत
त्वादस्यहानिः स्यादितिअनया विसृज्जीभूय हृदयप्रवेशाउकृतेइति यदिचपाकाशयदहृदययोर्मध्यवर्तिनी मासरीकाख्यनाडीपाका

ची॰ ना॰ नि॰ ५५

245

स्यदाङ्गुणिं सारं प्रापयति यथा तथा नालहृदोऽपि स्यात् तदा मालिन्यादेः पीडा स्यात् प्रतिक्षणं न हृद्रुजा स्यादिति कफाशयान्तरीते यम्
तत्र च प्राप्य तस्माभियोगं पवनं कृत्वा प्रापयतीति च इयं चक्रकलना तस्यैव विधातुः शिल्पम् । कथं चास्याः पीठानि वनेदीत्याख्या र
त्यत्रोच्यते वरेण्यो यमन्यो यथा एकगुणा एकसत्त्वचलस्थेयमप्यत्रैकगुणोऽवेति तस्मात्स्याद्धौ पीठा एषा सौवरेदीति पीठानि वरेदीनि ॥
इमाश्च पीठीयाणि सिराहृदयस्य वामपृष्ठदाज्ञाताः यतो दक्षिणपृष्ठे यकृद्दन्तिकवर्तित्वादत्राकर्षणोत्कम् । रिक्तता फले चासां प्राण
रक्तवाहित्वम् द्वैगुण्यफले द्वित्वल्कफलं च यथा द्वैगुण्य एकज्ञानलब्धतया वक्रतया प्राणवाहः स्वेन संचरति तथा कदाचित्सम
पत्नेन तथा तन्नीभ्रनेति एकगुणस्य तथात्वेऽपि परस्य स्वास्थ्यात् निश्चेतनतापफले च प्राणे रक्ते चोत्ससर्गे नान्मीलिते चान्यदपि निरेत
मविच्छेदेन तद्वा हृदाद्यादिवेदनास्यादित्यसौ माभूदिति ॥ उक्तं चासां निरीहत्वं प्रयत्नं चासामीहावत्त्वमित्यत्र वैद्यानां विमतिः
किमसौ स्वकीया यथवा परकीयेति मूलकृता चव्यक्तं भवनां निरीहत्वमिति यदि च तद्भिन्ना स्यात्तदा नाडीपरीक्षायामिदमायास्यती
ति । भवति चात्र ॥ अन्योन्यापेक्षया चैतद्विज्ञेयं प्राणरक्तयोः आधिक्यमल्पता वापि न परापेक्षया ध्रुवेति ॥ ९९ ॥ तथा
एतन्निभिन्नदेहे च जीवत्वबलसंगतिः विकासयति हृदिमाः सर्वतोऽनिलसारणात् तथा विवारसंवारक्रियया मोदयत्यधः कुम्भ
निःसारणाद्योत्वप्रापणासौ क्रियामता यथा नालाद्यसिरया हृदामोनिसदागतिः यथाभीरं भलप्राभिर्हृदयं प्राप्यते मरुत् काले
कालेन तूष्मापि बहिर्निःसार्यते क्षणात् मृडुवायो च नभस्य हृद्ध्येर्जायतेऽनतः आम्भ आधिक्यतो वक्त्रनासारोकान्तरास्थितिः आमो
दयति हृन्नालद्वारेति मकरंदवल्ल एतद्धि प्रक्तोऽतज्ञो येम्त्रनकल्पा भवेद्यसौ तद्वान्धेवाम्लानि तस्मात्तदपेक्षादिकामता अपेक्षाधि
क्यतः सैकगुणासौ ख्यापिता यथा जवाद्धा ह्यानिलावेशो भवेद्धृन्नालमध्यतः किमर्थेतिनिरामयं धसात्त्वात्रालेन संगतो प्रोत्योस्य ५५

मलिनत्वादिभ्रंतोसौहानिमावहेत् स्थित्वात्रविशदीभूयमविषयहृदयांतरं यावज्जीवंनिसर्गस्थंहर्षयत्यनिलोनिशं याकास्यद।
हृदंतःस्थसिराःसारावहायथा पीडितंतथानयोहीनंमालिन्यात्खेदनायतेत् इतिसर्वविदालोच्यनालांतरहमोन्यधात् तच्चोगवंवि
रचय्यैषापवनमापयेदिति यक्तुदंतिकुवर्तित्वास्फुटमध्यहृदोत्रहृत् इमावामप्रदोहूनास्तस्मात्जीवबलावहाः रक्तास्रवाहिता
रैतत्यफलंद्विगुणपर्यचनात् तत्रत्वप्राजवेयेनस्वत्वेनानिलवाहिना कदाचिदापदायत्तौनघात्वेतीववेदना नयाक्रियादेकगुणे
नयात्वेन्यस्यस्वास्थितेः माणोरक्तचोत्सर्गेनघ्नेस्थानिदाहृतः माभूत्पीडेतिधात्रासोनिश्वेतन्यप्रकाल्पितं कथितंचनिरीहा

अम्मल् अरोक्ल् गेरोल् जवारेभ् प्रहलती तस्सम्मा अल्ल् गेरेह् ॥ अथसिरानिरीहायाः कृत्वाका अत्रसारवाहि
न्यः ॥ ११ ॥ फफी अज्यसामोन् अस्सभानेयतोन् वगैरिग्जाग्यफतोन् ॥ तास्तुतीःस्वायकजातीयाद्विगुणप
विपरीताः ॥ १२ ॥ तअन्नामीनल् कभेह्मोज्यवफत ॥ ताश्चायांतियक्तोनोनारिक्ताः ॥ १३ ॥ लैसोल्हा
ह्रिस्सोन् वहरकतोन् ॥ तास्त्यासंचैतन्यतथोवेष्टा ॥ १४ ॥ फहादम्मोन् कसेरोन् वरोहोन् कलेल्लोन् ॥ ओ
तासांरक्ताधिक्यंप्राणाल्पताच ॥ १५ ॥ वमन् फतहा अन् नोस्का अल्ल् आजा अल्ल् दम्म अह्लजी यफ मल
ह्योमीनल् कभेह् ॥ उपयोगश्चासांपायंयत्यंगानिरक्तंयउत्यापयंतियकृतः ॥ १६ ॥ त्वंस्फुवंवेष्टात्रवीद्यते स्वी
यावापरकीयासाविंतिविमतिपत्तिनः वक्ताव्यपोहंयत्नत्वस्फुटंनाडीपरीक्षणे वक्ष्यामीतिस्वत्वासीनाःस्वस्थाभवतथीधनाहृति।
१० ॥ अम्मलइति अम्मेनिगतार्थम् अरोकःसिराः गेरोल् जवारेभ् निस्त्रेष्टाःप्रहलतीयाः तस्सम्मा लब्धाख्याः गेरेह् इतियदेक

वी॰ ना॰ नि॰ ५५६ वचनं वेदृइति ॥ २२ ॥ फङ्गीति फननः ह्रीनाः प्रज्ञप्तासोन् स्तनौः प्रस्तभानीयतोन् स्नायुजातीयाः वप्सनः गौरिञ्जायतोन्
हैगुण्यविपरीताः प्रकरणाइमाः २३ । तप्रन्नाइति तप्रन्नाप्राप्नोति मीन् सकाशात् प्रल् कवेह्नाः यह्नतः मोज्पवफत प्रतारिकाः
स्त्र ॥ लैसोल्ह्ना लैस्नास्ति लह्नाग्रासोऽहिस्म चैतन्यवप्सनः ह्रस्वकोनोन् चस्ता २४ फेइति फेप्रनः हास्यासो दम्मन् रङ्गे कासे
रोन्बज रोह्नोन् माणाः कललोन् प्रल्पनया ॥ प्रक्टीका । नसभाव्यमिदं गौरेहृइमाः सर्वाः केवलरङ्गपात्रे यत्नोत्रकासांचिदन्ना
146 कर्षणमेव क्रियायामासारेका उच्यते कांश्चिच्च ननिर्गतपानीयादिनिष्कर्षणार्थाः नाश्च यक्तडुका प्रप्क समर्थ्यवर्तिन्यः ॥
वेतिवप्सनः मन्फेत उपयोगाः हास्सो तोस्कापाययति सायकसकाइतिनाम प्रल् ग्राजा प्रंगानि दम्मन् रङ्गे ग्रहजीयङ्गे यङ्गम
हास्रो उत्थापयेति इमाः सिरा मीन् सकाशात् कभेदृयह्नतः इमाश्च प्रत्रोकिसवाकीन् माकीन् इति ह्रस्वीकानिरोह्नाइति ॥
भवतिचात्र ॥ नसंभाव्यमिमारङ्गास्पदकेवल्पतोत्रह्नि प्रत्राकाङ्क्षिरनाः कांश्चित्काश्चिन्नङ्गारिवारिकाः यह्नङ्कडुका फप्कसांत
गौनाइतिचाविंत्पनाम् ॥ २५ ॥ इमाश्च पीयीयाण उोरहृसिरा प्रस्तभानीयाइत्यङ्गाः तथाल्वेचने द्वेबोध्ये नङ्घावाइमाइति प्रथवे
नदनगौना स्तङ्खावाइति किंतु मार्दवंदाध्यीभ्यां नन्साहृप्यमिति यथेनदंनगौना प्रसभः स्तुस्तदा नेमा ङ्गफरोदभवेयाविति कोश्चि
चाङ्गः प्रस्तृष्ठाशीर्याण सिराणां या प्रतरत्वचस्तासामान्तरपार्श्वेत्स्त्रना लयजालवङ्गपाः सेति जालानि सतीनियावन्त प्रन्येचवासे
पिसतीति वासपार्श्वान्तरपार्श्वयोश्चकेषांचिद्विकल्पइति । तथाजानीतच वेदस्याल्पपीयीयाणस्थेल्यान्द्वाङ्गितिवदंतिच पीया
णपार्श्वस्याल्पं वेदादेकादशकलास्थूलमिति तथाचवास्समस्मात् षट्कलाभिः स्थूलमान्तरंपञ्चकलाभिरिति । तथाजानीत ५९
इमाः सर्वाः प्रकरणा परत्वेकाङ्गिणा वीरदपीयाणेन्याख्या यह्नतोऽस्हृदयमायाति हृदयायकफाणयायचान्नंददातीति किमत्रम

योजनं यदसावत्र द्विगुणसंयमेति स्फुटन्त इदं कपालायस्याप्युन्नदानमनयाविधेयमिति तच्चात्राति लक्ष्यादं मापयणाङ्गमिति तत्तद्वे
यद्विवल्का समीतदन्नं योधयोधंभूमिमोक्षाणवज्ञजोऽन्नासवञ्च मापयती द्विगुणायानयावयपुंभावमिति सापिद्वितंभूत यक्षानन्नादोसिरे
भयानिर्गता असौचाभयी सर्वयक्षज्ञान गेरह सिरास्थूलमत्रचैकामकरप्राप्त्यैत्याकास्पदानिकवत्यधरमार्षान्निर्गता तत्रापिहृदभया
र्षात्कुन्नमार्षात्कत्तमार्षानिर्गतानीदमाद्याबाध्य अत्राद्याद्वारमिदं कथ्यते अस्याक्षोधमागत्यशाखानिर्गतायामासारेकाइतिकथ्यते
अत्रमाकास्पदसमेताइमाः असौचकेवलमाकाधिकात्वेन पाकास्पदादन्नसारमाकृष्यात्रगतमलाशिसारभागचाकृष्य बाभेनसिरया
यक्षानप्रविष्टिन्नमसरेणददतीति यथास्याहृदयमारभ्य पाकारम्भस्तथात्रापि द्वितीयपाकारंभोमासारेकादितिध्येयम् ॥ अत्रापिजा
रकावलंलेशमात्रेणास्तीतिनात्पर्यम् । इमाश्चमासारेकाख्याः शाखावालाइवसूक्ष्माः तदर्थञ्चयथास्वन्नंसर्वथासारत्वंप्राप्नुयादंसम
यादिति अन्यथारोकनिरोधेनानामात्रमायतिरायतेदिति यथाइमाः पाकास्पदादन्नसारंयक्षातेमापयेति तथायक्षातोपीमाः किंचि
दधिकीभूतंनिःसरणार्थं स्वद्वारापाकास्पदव्यवधानेनवाजाणिमापयेतीति । संक्षेपेणचनिशाम्यत यक्षात्पाकास्पदोत्राणानेनावि
नान्यास्त्वतिविद्यते तथान्याअपिबाभषाख्याःसूक्ष्मायक्षानमावेष्याधरपार्श्वमसाधिस्थयागतस्ततःमस्तनाःसारमापयेतीति । इ
माश्चजपदावोलिमासारेकाइत्युच्यन्ते जपदावोलीतिशेणाख्या ॥ तथाज्ञानीत । एतन्मध्येकाचिदेकाशाखात्रशाखामध्यवर्तिनी
यक्षज्ञानतथाविभ्रयतेयथोऽइममाणमपिवस्तुतत्रसमावेशंलभतइति इस्यतेचयक्षाद्दूरेकाधिक्येयक्षात्लेदेमांसखाकलानिनिर्यी
तीतितद्विकासंविनाकथंतन्निर्गमइतिज्ञायते ममाणाधिक्यमस्याजायतइति नचेमानिपरिणतरक्तशाकलानि नाप्यंत्रशाकलानि
तथामतिभिज्ञानाभावात् विदिताचमागेवयक्षाद्विक्रियेति तदनुसारेणतत्त्वकलानीति तथानत्त्वाणादेवस्त्वतिरित्यप्येतद्रक्तिसाति

वी॰ य॰ नि॰ १५८ 147

ण्णीसाह्लाय्यकारिणीमित्यावत् एतन्मासारीकस्थितिविनाचान्यस्यत्तुभावान्निश्चिनमिदमित्थं विकासतीति नान्यमन्यमस्तिभवनेप्रमाण
स्तीति परीक्ष्यकैः परीक्ष्यतदभावोक्तेः नचेतस्थिवराणांविस्मयदाख्यसंभवविवेनिवाच्यं एतज्जातेरेताङ्कश्मशरीरत्वात् दृष्टंचकर्षणेनेमा
विविधयंत्रेणपुनः संकुचंतिचेति । अत्रकेचिद्वदंति इमानिमांसशकलानि ज्योफांतःपातितानीति ज्योइतिचविनोत्राणि चांतरवकाशः
कश्चिदिति पतितानिचांत्ररोकाणिकृत्वातत्रप्रविश्यतद्वारेणनिर्यांतीति धीवराम्नत्वात्रप्रसरणमेतद्वचनमिति ॥ इतिमकर
पार्श्वनिरूपणम् ॥ अथहृद्दभपार्श्वनिरूपणम् ॥ हृद्दभपार्श्वान्निर्गता अन्त्रवक्षइति अंतारिकाख्येयं तन्निर्गताः शाखास्तत्रै
वपार्श्वप्रसार्यस्थितिः कृत्वोगत्वाचेयंद्विशाखासम्पन्ना तत्रैकायाकिकाङ्करोर्ध्वप्रासमासृह्यानेकशाखाभिर्विस्तृता द्वितीयाह्याभोत्
शोथरू अथपार्श्वगताविस्तृमात्रमापणार्थमित्यावत् अस्यांअशाखानोस्वस्वसीमामितावच्चतस्त्रशाखाजायंते कृभमासान्निर्गि
त्य ज्यदावोल्इति ततोप्यग्रेगत्वा सवाकेंज्यदावोल्इति सवाकइतिपायकउच्यते साकेंयूइतितत्साम्यादाख्येयं ततोपिवाज्जियो
ल् सवाकेंयूवाज्जियोल् स्थितिःकर्त्रः ततोपिअशोकोल्पेअशीशाअशेरेतिवालाख्या अशोकाइतिशासिराः तदाभाःसिराइति यथो
त्तरमिमाः शाखावत्सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमाइति । अस्याश्च अन्त्रवक्षसिरायाअन्यदपिशाखोभयंनिर्गते तेचवृक्काफुप्फुसग
ते फुकभलोरु इतिफुप्फुसाख्या तेचात्रपानीयमपसार्यांत्रमापयत इति एतेचद्वैतालियेत् नालियंचोर्ध्वक्रमेण हृमेचात्रगत्वा
नालमारोहतः इत्येषावार्तावृक्काविभागेवर्णयिष्यते अन्यच्चसिरामोत्तणेकाऊत्रासिरास्वरूपाकाचऊत्रमोचनीयेति तद्दृश्यातत्रैव
भविष्यतीति ॥ इतिशीर्यणात्वरेदाख्यहृद्यकान्सिरानिरूपणम् ॥ भवतिचात्र ॥ तत्सीकाख्याचरवत्वामानिरीहत्वंयतःस्फु
टम् साम्यमादेवदाख्याभ्यांद्वयोश्चस्नायभिमतम् अस्तिजालेहृन्सिराणांत्त्रातालयवदोतरं इत्याकुरत्रकेचित्तुवासेनदंतिमे ५८

निरे तूष्णीकाख्यो ल्पमत्यल्पं तूष्णिशिराख्यो ल्पनो विज्ञः षट्कलाभिस्ततद्वासांख्यावं तत्त्वपंचभिः प्रासामेकगुणानोद्विद्विगुणो ।
काशिर्यादिज्ञः तूष्णीकाहृत्सिराभेतिद्वेगुणात्मातदाभता यद्धानोसौ स्वदायातितस्मिन्नालेचसान्नदा द्विगुणासानदोचित्या
तत्त्वंचलक्ष्मश्रद्धिता शोधंशोधंचभक्तावज्जोज्ञारवदेवच इयंसाद्विगुणानत्रलक्ष्मसंदेवयक्ष्याति प्रादोयक्षात्तउत्पत्त्रेतूष्णीको
त्रिः सिरोभयं प्राच्यामाकास्पदाभ्यासौधरापाख्योद्विनिर्गता द्वारात्पान्तूर्ध्वमागत्य यस्याः शाखाविनिर्गताः प्रत्रमाकास्पदाभ्या
याप्राक्कष्यात्रमत्रलक्षणम् यद्धनेमोपपयन्त्यज्ञाजरयत्पबलात्रगाः यथास्माद्दूरामारभ्यपाकः प्रथमईरितः तथात्रासौद्वि
तीयोस्तिजीर्णाङ्कत्तललेशान्तः प्रासांचवालसूक्ष्मत्वान्सारसङ्घान्नदायिता परेथारोकारोधेन नानापत्सगतिभवेत् यथापा
कास्पदादन्नसारमेनायक्षक्रतं उर्वन्त्येवंमलंतस्मात्सारयंत्यनरोकानः यक्षात्याकास्पदात्राणांनान्यास्त्वातिरिमाविना त्रन्याः
सूक्ष्मस्वतच्छाखा प्रावेक्षचयक्षात्स्थिताः प्रसूत्यनत्ततोभिन्नाप्रथोत्रमापणायाद्धि प्रतशाखान्तरस्येकानज्ञाविभ्रियतेतया
यथांऽमानमप्यत्रवस्त्रावेशांलभेनाद्धि यक्षाद्धिरेकेतत्त्वोदेभिन्नतख्यकलेक्षणात् विकसत्येवसानत्रतत्क्षणाद्विस्तितियेतः
तचित्रेतद्विकासंननासंभाव्यमथापिवा पतत्सर्गास्यसोज्ञातिविकासाऽऽकुंचनक्षमा पतितान्यत्ररोकाणिह्यत्वा विषयात्रता।
न्यतः निर्यातीत्यादिकल्पाश्च धीवाह्यानमितेः पदं प्रथोर्ध्वपार्श्वादपराप्रसार्याप्रेवसंस्थिता यद्धाखाः प्रतनो गत्वा यस्याः शा
खाभयीपरा तत्रैकापार्श्विकाद्वारात्सप्तशाखाभिरन्ततः विद्धिमान्याधरेत्यात्रमापयन्तीव्यवस्थिता प्रासांशाखासिराणांचयाव
त्सीमामिमेवच चतस्त्रप्राख्योज्ञायंतेथोऽग्राखानिशम्यत रेखाक्रान्त्याऽस्थितामूलेनदाख्याः पार्थिकास्ततः स्यापर्यंत्रसतो
वालसिराख्याश्चनतोमताः तथोत्तरामिमाः शाखावारीत्याश्चयवदास्थिताः सूक्ष्माः सूक्ष्मतराः सूक्ष्मतमाश्चापिमताः खलु ।

वी·
मा·नि·
१५५

148

अन्याशाखोभयोश्चास्यात्रक्ताज्ञप्फुससंगता आईनामयसायोरसायंआमयतसुते इमेआरोहिणीनाम्नीविधायाम्मिकियांयतः
नालमारोहतोप्यस्मादित्ययेवेधनापियेति ॥ २६ ॥ इतिप्राणरक्तवाहिसिरानिरूपणम् ॥ ॥ अम्मल्इति लहम्य
मांसे फर्यादिहीनतः पतवहूड उत्पद्यते मीन् सकाशात् मतेनिहूफ्गेगाफ्रेच यहूम् रक्तं तत उत्पद्यते इति यत इदं रक्ता उत्पद्यते तस्मा
च्चदत्रव्याप्यितम् किंचिन्नस्यास्माद्देव पुनरप्युत्पन्निरिति प्रत्येकदशायाम् यतएतदुपादानं रक्तं निमित्तं पित्तान्नादि मादफाह्
ल्इतिनिदत्रशारीरेवर्त्ततएव । वीर्यौत्पत्त्योगानिविनानक्षये पुनरुत्पत्तिर्ईयेदानुत्पत्तिर्वा तेचाज्ञायिमनवीर्येति यथाश्रीर्यो

अम्मल् लहम्य फह्नीपतवहूड मीन् मतेनिहूम् ॥ अथमांसेचेदुत्पद्यतेरक्तच्चनरुधिरात् ॥ २७ ॥ वय
अक्का दह्नोलहू रुवल यसभू ॥ करोतिबद्धतदोस्यरोद्वेच ॥ २८ ॥ मनूफात ह्ना ये यस्त हूनल्।
आजायदूफि अल्वाफात अन्हा ॥ उपयोगोयमस्यचर्माणिस्यायेयेत्पंगानिदवयत्पपदप्भः ॥ २९ ॥

णास्थ्यादीनियेषीवादेचेदंमयोक्तम् ॥ २७ ॥ वेतिवपुनः यअक्कादयेति करोति अक्कादं येथिवद्धं ह्नोततअक्कं हुरुकहुरा
गेद्यमेंवपुनः अल्यसभूरोद्ये इतिमांसोत्पत्तिस्वरूपकथनं ॥ अवटीकाकृत । यमेयतरुक्तपानीय लेशाक्षोभयति गोद्यंच
तदाकारमपसार्य नङ्क्रेथिद्रूपतांसम्पादयति ॥ भवतिचात्र । उत्पद्यतेचयरक्तान्नदत्रव्याप्यितेचयत् तन्द्वाणाज्ञायतेभ्यस्म
निमित्तमपवायितः वीर्यज्ञानितयान्यत्रउर्येदानज्ञानिःपुनः अजन्मवेगानान्यास्थिह्रास्नरादीनितत्वतः २७ तथा गेस्थान्यो
नीयशेषोत्ररोद्वानङ्क्रेथिद्रूपता निमित्तकारणंमांसोत्पत्तौनक्षयमंततः । रक्तंमांसोपादानमोऽस्यरोद्योनिमित्तमित्यर्थः ॥ ५५

अत्रशास्त्रीयमतं । शोणितं वह्निना पक्वं वायुना च घनीकृतं तदेव मांसं जानीयात्तस्य भेदास्त्रयोप्यत्र वेइति ॥ २५ ॥ मत्त इति मत्त
फेत्त उपयोगोयं ह्मेति अस्य मांसस्यास्मिन् शरीरे येइत्ययं यस्मात्स्वत् चर्माणि स्थापयति अंगोपांगानि यद् हिदफाकरोति हरीकरोति
अफात् आपदं अत्रत्तं नह्याग्रे गेभ्यः । अत्रटीकाकृत् । प्रसिद्धं चेदं यस्येन दल्पनात्तस्य पेशी स्नायादीनां वेधताडनादिना सततं वेद
नास्यात् शीतपीडनाच स्यात् बलहानिश्चाकृतिश्च इत्यहा । ज्ञानीतमांसस्य त्वक्क्षितिपार्श्वे चेतने अन्तर्मासेत्त निश्चेतनं तत्र च त्रयो
भागा अस्य कार्याः तत्र त्वग्वर्तिभागद्वयं चेतनत्तृतीयं चाचेतनमिति तत्रापि अवमास समाधिक्येन चेतने तदुपयोगश्च यथा नाद्दत
मिदं त्वग्बाह्यमदं जानाति तन्निमित्तं चासिरानंतंत्रिभिः सर्वतो बद्धमिदमिति ॥ भवतिचात्र ॥ अल्पत्वे स्नायुपेश्यादिवेदनाश्च
त्यपीडनं म्लिष्टाकृतिर्बलस्यापि हानौ मांसस्य निश्चितम् त्रिभागकल्पना त्रोक्षा त्वग्वर्तिनी द्वयी चेतनान्तर्गताये का तृती
यासात्वचेतना तत्रास्यगंतङ्गाफल्याच्चेतनं यत्सिरात्रयं बद्धं समंताद्धासापङ्ग मर्थयेयदनाइतम् ॥ इतिमांसनिरूपणम् ॥

अम्बल् शाहम्स् फपत्त वह्लाङ् मीन् मायीयितेल् दम्मिदसोमतिही ॥ वयअकदह्लोल् भर्दि ॥ अथमेतस्त्रेड्त्यघते
पानीयाइक्तस्यन्मादितं यत्संधितशोत्येन ॥ २६ ॥

अथमेदोनिरूपणम् ॥ अम्बल्इति शाहम् मेदः फचेत् पत्तवह्लाङ्
उत्पद्यते मीन् सकाशात् तस्मान्मायीयितं यत्किंचित्पानीयकल्पं अल् दम्मिरक्तस्य दमोमतिरक्तस्य यास्त्रुत्तना ह्रीइति तस्य र
ततस्त्र रक्तपानीय स्त्रत्ततया मेदोजायते इत्यभिप्रायः ततश्चेदं शुक्लं मृदु चातीव भवतीति । वेतिवश्रनः यकरोति अक्का दोहसं
धितं बद्धं अल्भर्दिशोत्यं शोत्यमस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ अत्रटीकाकारः । शोत्यमेनं बद्धयति इत्युक्तं तत्र शोत्यस्य जमोदक ज्ञात्व्य गुण

वी॰
मे॰ नि॰
१६५

149

इयं क्रमोदेति यथाक्षीरस्य दधिपरिणामः कङ्गेति बद्धीकरणमित्यनोस्योत्यन्ति राधिक्येन गणाख्जालेषु यानि चाङ्गानि ग्रसभजाती
यानि इत्ति हृदारतेनोस्यनग्रनरस्यगलनमिति ॥ भवति चात्र ॥ वारिजन्वादिदं स्रोतोमृङ्गचातीवशोत्यतः बद्धविक्ततिबंधाख्येग्र
णोभयमगुत्रहि जालेषु च सिराजातिगात्रेषुस्यविशेषतः उत्पत्तिरोस्यन तस्माङ्गलनं चाभिदृश्यते । अत्रशास्त्रमतं । यन्मांसर
स्वाग्निनापक्वं तन्मेद इति कथ्यते नदतीवगुरुस्निग्धबलकार्यं तितृंहणं मेदोहि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितं अत एवोदरे
वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेदिति ॥ ३॰ ॥ फततः मन्फेत उपयोगः फोग्रस्य अनुनिश्चितं यन्दीयेति स्निग्धं स्थापयति अजोव
भूगं ग्रहतीतीति यत् यिज्यावि प्रातिवेश्मिकं ह्योइति तस्य मेदसः यदंगं प्रातिवेश्मिकं तत्स्निग्धं स्थापयति दस्सर च्यतनया च

फमनेफेत ह्योग्रन् यन् दीयेल् अजोव भूङ्ग्जी यिज्याविरह्यो दस्सरु फेल् गायत् वयरु फजिह्यो ॥
उपयोगस्य नूनं स्निग्धयत्यगं यदस्य प्रातिवेश्मिकं च्यनयति च तथार त्वां च करोति तस्य ॥ ३१ ॥ ३१

नस्निग्धं स्थापयतीति यावत् फेल् गायत् अतिशयेन वपुनः यरुफज रत्नां करोति ह्योतस्यांगस्य ॥ इति मेदनिरूपणं । भवति
चात्र ॥ अवश्यं भाव्यमेतेन यद्दोगानि सर्वतः समीपगानि सततं स्नेहयेद्घनयेदपीति ॥ ३२ ॥ अम्मल् इति गणाजालानि
फचेत् अनून्तं ह्योतत् ज्येस्मोन् मूर्तं किंचिदस्ति ग्रसभानीयोन् तज्जातीयं दकैकोन् विरलं अथीमोन् रहितं इरकान् चेष्टया
ग्रसभानीय इत्युक्तं तत्वं च वर्णमात्रेणेति बोध्यम् । अत्र टीकाकारः । जानीत गणानामेमीषां जालानां त्रैविध्यं तत्रैकं यत्तत्
ग्रसभलेपन ग्रसभस्य योलेपस्तन्निर्गतो वयवलेशस्तेनैव केवलमततमिति तच्चैनेखावरणमन्यावरणमिति ॥ द्वितीयमन्तं

१६५

रभानस्लेषेन केवलमिदंच नयनमोज्यलेलिदिमात्र गोर्दावरणमितियावत् यतइदंजालंगसेतियावत् यत्कफप रभानंकपालोद्भूतस्वा
फजातंतदवयवलेशजातमिति तृतीयंचासभेरभानलेशजातं गणजातं जालजातमिति इदंचसर्वशरीरावरणंजालमिति ॥
वेतिवत्तुनः लहोतेषांजालानां ह्रिस्सोन् चैतन्यं कलल् किंचिन्मात्र पारिसेकभावया अथकरोति अत्रचैतन्योक्तिः मायोभिप्रा
या तथाचगोर्दजालस्यनचैतन्यमस्तीति यतस्तद्भानीयलेशजातं रभानस्यचलवंचैतन्यंनास्तीति तेलपस्यतत्कृतःस्यादि
ति यच्चमोज्यलेलिनत्वामन्यावरणं तस्यातिशयेनचैतन्यमिति अससजातत्वादितिभावः शरीरगतानांचसर्वेषांजालानां चै

अम्मल् गशाक अनु ह्योज्येम् मोन् अस् भानीयोन् दकैकोन् अथीमोन् हरकान् ॥ वलह्योह्रिस्सोन् कलेलोन् ॥
अथजालानिचेत्तनं तत्कृतंस्वाफजातीयं विरलंरक्षितंचचेष्टया ॥ तेषांचैतन्यंकिंचित् ॥ २२ ॥ मनफेतह्
अनयग् येल् आजावयसोनह्या ॥ उपयोगामीषां नूनांपिह्निनानिस्थापयंत्यगानिरक्षतीतिच ॥ २३ ॥

तन्यात्स्यतोभयजातत्वादेकपार्श्वेपि परपार्श्वेचनास्तीति तथात्वादेषोक्तिस्तेषांबाह्यल्यान्मूलकृतइति । शरीरवर्तिनांचजाला
नामयमुपयोगः यदत्रकतिचिदंगानिनिश्चेतनानांत्येतदा मनफेत उपयोगोह्यषांजालानां अनु नूनं यथूमपिह्निनानि
स्थापयति ग्राजांगानिवत्तुनः यसनोरक्षतिह्यानानि ॥ अत्रटीकाकृत् ॥ मूलकृतास्योपयोगोभयमुक्तं तत्वंचमहोपयोगित्वा
त्प्रसिद्धत्वाच्च परमार्थतस्तु नवास्योपयोगाः तत्राद्यः यदंगवलितमिदंवर्तते तदंगंसमेत्यसर्वांदितंकृत्वारक्षतीति तथाचगो
र्दवलितं यज्जालंतदभावेतस्यास्थितिरेवनस्यादिति १ द्वितीयोयं प्रकांगलग्नेनाङ्गपदपरांगसंधिंकरोतीतियया हृक्वावलि

वी:
ज्ञानि:
ए५:

तेयज्जालेनतत्पृष्ठमेधानकृतस्ययद्यप्यसभरभातताभ्यांतद्भयंसंधितं तथापितदनेनातिपायेनसम्पूर्णबद्धमिति २ तृतीयोपि कठोरको
मलयोरंतरइदंजालं माकठोरेणकोमलस्यपीडनंसंमर्दनंभवेदिति तथाचेदं ग्रन्थ्यादिमाच्छगोर्दमूलेव्यक्तीभविष्यतीति ३ चतु
र्थः सोगोष्ठापत्समापतेदिति मेरीम्यादांत्रेणस्थापितानीमानिसंतीति ४ पंचमः काश्चित्निरायतदंतगीता ग्रन्थोपयोगिन्यः तथाचे
कंजालं मशीमकृ इतिव्यानतत्वमितियावत् नत्रेमाःसिराःप्रसिद्धाएव ५ षष्ठः यानिकानिचिक्करेखाणि लक्षणिनिदनोस्थि
150 त्वा ततनोष्माद्विलमापणेपितंकरोतीति यथाह्यजोपेत्य जालंह्यामूलं जालंचनेहि प्राजायितनफोस माणांगोकिलभण्णोछो
ह्युणुको । तथा प्राजायिगजा पाकास्पदभक्तनालयक्तांति नद्भयानतरे यदीनंनस्याद्भयं तदात्रदूणमूषाण्डदिनाति
ह्यजालेसंतापयेत्कारिति ६ । सप्तमः छिपकाचिद्रूगारनंकरोति गैस्यापिथानंकरोति यथाचगजाज्योपफ पिहितं ज्योपफ इ
तिसर्वाजठरमोमपेशीकथिते इदंचबहिस्तद्विलपिधत्ते येनांतरोष्माग्रवपाकवद्विलंपाचयति इदंचजालंस्फाकं इतिक
थ्यते ७ । अष्टमः किंचिच्चजालेकिंचिद्गंढियाकरोति यदेकपार्श्वस्यापत्समापतति एतत्पिधानेनापरपार्श्वस्यनेनतत्समापत
इति यथायेनजालेनायामेनगोर्दस्यडंथंक्षनंतदिदं इदंचतदायद्येतदुलवत्रभवति यथार्धांगादौयदाचतदुलवद्भवति तदा
मरकभूसंपन्नं सर्वमप्याप्नोतीति यदाचाल्पमपिरत्नभीग्रस्यात् स्वाभाविकबलंस्यात् तदातन्निष्कासयितुंनपर्याप्नोति तदेदमेः
कपार्श्वेननयतीति ८ । नवमः येषामंगानांचैतन्यंनास्ति तेषामिदंचैतन्यंददातीति सौक्ष्म्योण्डुकयक्तानामिति ॥ भवतिचात्र ॥
स्नायजातीयतावर्णाड्डोध्येषांत्रैयमिष्यते तत्राद्यस्तावलेपोस्यंमन्यावरणमुच्यते ग्रन्थोवेष्टनलेशोनगोर्दावरणमुच्यते तृतीयो
ठयलेशोनयानिसर्वशरीरके । तथा । किंचिद्क्लिरियंप्रायोभिमायानहिचेतनं गोर्दजालेनचैतन्यंवेष्टनस्यऊत्तोत्रतत् मन्या ५:

जालेस्नावजत्वाच्छेदनं वल्मथ्यतः शरीराणां द्वयोरप्यत्वात् किं विच्छेदेननतामता प्रकपार्श्वेनदृश्यो हृपरपार्श्वेन चैव हि जाग्रेकातिविदंगा
नांनदाहस्यापिवेदना । तथा । उक्तं फलद्वयं चैषां व्यक्तत्वात्तत्रकुन्मते फलानि नवसंत्येषां यथातथ्यानिबोधत नवाच्छवालि
ततेनननस्मेत्येवरह्नाति तदभावे हि गोर्दस्याश्रियतिरेवसहजलेभा १ द्वितीयमेकरां चान्यसंधिकं तत्रयथास्ति हि द्वेकागरएषसंधायि
बहुनहाव्यकारणं २ मृदोःक्षारेण संमर्दे उत्पत्तेसभयोः परं पिधानगोर्दस्यलोकावेनद्वक्रीभविष्यति ३ सांगोष्ठापत्तसमापतिरि
तिर्यगस्थितिमेता पाकस्यदान्यात्रनाल जालान्यत्तानिसंतिहि ४ पंचमे चोल्वमितियत्स्थानमत्रहिनाःसिराः प्रत्रवाहाभि
धाःसंतिसहीषुतत्फलमुत्कटम् ५ मध्येलहूनामेगानोऽस्थित्वाबहुंतयोभ्यणः स्नहितंबलमाधत्ते येन हृज्जालसंस्थिता हृदुद्
कोयोप्राणायेयान्यत्रांगानि चैवहि पाकस्यदयक्षद्दनालान्यत्र च तद्भुय जाल यदंतरास्थित्या नोष्मप्राक्तिरनर्थदा ६ सम
मेवमरोधीतिजठरांतर्गताविला यामांसपेशीनांहत्वायेनोष्मापाचयत्यल ७ नदसमांकिंचिदंगं यस्थिताजरूतेयतः प्रकृपा
चोपदायत्रोपरं स्वास्थ्येनतिष्ठति देहेणगोर्दजालयत्नेनास्यपृथगास्थितेः सर्वस्यमहत्प्राक्तित्वाद्धीगस्तसूतोदयः ८ चिदेको
नास्तिगात्राणांनचैनन्यप्रदंपरं सोऽहोऽप्येको यत्रुच्चापितयोक्तानिप्रायतः ९ ॥ इतिजालानिरूपणम् ॥ अथप्राहस्तमते ।
कलाःखल्वसमापिभवंति धात्वंतराशयानंतरमर्यादाः कलाः श्लोकौ चात्र भवतः । यथाहिसारःकाष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते
यथाधातुर्हिमांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते स्नायुभिश्चप्रतिच्छन्नान् संततांश्च जरायुणा श्लेष्मणावेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तुतान्
विदुः धात्वाशयांतरस्थस्तु यः क्लेदस्त्वचितिष्ठति देहोष्मणाविपक्वोयः साकलेत्यभिधीयते ॥ तासांप्रथमामांसधरानामयस्यां
मांसेसिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रतानाभवंति । भवंतिचात्र । यथाबिसमृणालानिविवर्धंते समंततः भूमौपंकोदकस्थानि तथा

वी:
त्व·नि·
१५२

151

य्रामांसेसिरादयः द्वितीयारक्तधरानाम मांसस्याभ्यंतरतः तस्यांशोणितंविशेषतस्वयकृत्प्लीह्नोश्चभवति ॥ भवतिचात्र ॥ वृक्षाद्य
थात्वकक्षुण्णात्क्षीरिणःक्षीरमास्रवेत् मांसादेवंक्षिताच्छिप्रंशोणितंसंप्रसिच्यते । तृतीयामेदोधरानाम मेदोहिसर्वभूतानामुदर
स्थमण्वस्थिषुच महत्सुमज्जाभवति । भवतिचात्र । स्थूलास्थिषुविशेषेणमज्जात्वभ्यंतराश्रिता अथेतरेषुसर्वेषुसरक्तंमेद
उच्यते शुद्धमांसस्ययःस्नेहःसावसापरिकीर्तिता । चतुर्थीश्लेष्मधरानाम प्राणिनांसर्वसंधिषुसोभवति । भवतिचात्र । स्ने
हाभ्यक्तेयथाह्यक्षेचक्रंसाधुप्रवर्तते संधयःसाधुवर्तन्तेसंश्लिष्टाःश्लेष्मणातथा । पंचमीपुरीषधरानाम यांतःकोष्ठेमलमभि
विभजति पक्वाशयस्थाभवति । भवतिचात्र । यकृत्समंतात्कोष्ठंचतथांत्राणिसमाश्रिता कोष्ठकस्थंविभजतेमलंमलधरा

अम्मल् ज्यलेद् फग्रन् होज्येस्मोन् अस्तभानीयोन् । तलहोट्टिस्मोन् कसेरोन् ॥ अथत्वक्केत्त्वनंतत्वंचमूर्तिः
स्नावजातीया ॥ अस्याङ्केतन्यमपिवक्तलम् ॥ २४ ॥

कला । षष्ठीपित्तधरानाम याचतुर्विधमन्नपानमुपभु
क्तमामाशयात्प्रच्युतंपक्वाशयोपस्थितंधारयति । भवतिचात्र । अशितंखादितंपीतंलीढंकोष्ठगतंनृणां तज्जीर्यतियथा
कालंशोषितंपित्ततेजसा । सप्तमीशुक्रधरानाम यासर्वप्राणिनांसर्वशरीरव्यापिनी । भवतिचात्र । यथापयसिसर्पिस्तुगूढ
श्चेक्षौरसोयथा शरीरेषुतथाशुक्रंनृणांविद्याद्भिषग्वरः ॥ इतिकलानिरूपणम् ॥ २५ ॥ अथत्वङ्निरूपणम् ॥
अम्मल् इति ज्येलद् इतित्वक् फचेत् अग्रन् वनं होनत् ज्येस्मोन् मूर्तंकिंचित् अस्तभानीयोन् अस्तभजातीयं इतियावत् ।
अत्रटीकाकृत् । इयंत्वक् स्नायुसिराज्जरैः प्रोता अस्तभप्रोकाज्जरैः हृत्पकंठकाज्जरैरिवस्पृता त्वगंतमेनत्थामीतिभावः ५२

अयंभावः अस्माद्रोमकोऽङ्कुराः परस्परमोतप्रोतभावेनावस्थिता त्वगिति संस्थानं लभंते यथाम्भोजालेभ्यो यद्यप्यसौ स्थूलास्ति तथा अन्यमाणपेक्षया तत्र स्वल्परोमाल्पशक्तिरिति ॥ २४ ॥ वह्निनः लहोग्रस्यास्त्वचोऽहिस्स्व चैतन्यं कसेरोत् प्रतिबद्धलम् ॥ अत्र टीकाकृत् । अस्मभोतप्रोतत्वाद्दृश्याश्चैतन्याधिक्यमिति तत्त्वं यथासौ मज्जकः शैत्योष्णादिकमाश्रयं गृहीत्वा ततस्तूर्णं विरमेतइति जानीत चेयं त्वक् अन्यारोभ्योऽन्तदेल् समस्तभावान् चैतन्याधिकमत्र शिरउत्थापयतीति यतो यदि ह्यमीषामन्यपेक्षयेयं पर्यालोच्यते तदेयं शीता चेच्छीतानि तानि तदियं उष्णा चेदुष्णानि तदेयं स्निग्धा चेत्स्निग्धानि तदेयं रूक्षेति तथा चान्यथापि सर्वोऽस्मोत्र शरीरे मांसस्ततोऽपि हृदयं ततोऽपि शुक्रं ततोऽपि रक्तं ततोऽपि यकृत् ततोऽप्यजोलपेश्यः ततोऽपि प्लीहा ततोऽपि वृक्कौ ततोऽपि शरायीणां स्नायुसिराः ततोऽप्योरेहूः यकृत्सिराः ततोऽपीयं त्वगिति सर्वशरीरे चात्र कफः ततोऽपि रोमाणि ततोऽप्यस्थीनि ततोऽपि गजरूहप्रचर्मास्थीनि ततोऽपि रभात्वधिन्यः स्नायवश्चेति यावत् ततोऽपि वनद्वेष्टनिकाख्याः सिराविशेषाः ततो गपाजालानि ततोऽपि सभूचेतन्मेद्गावहाः सिराः स्नायवेति ख्याताः ततोऽपि नेत्वामन्या ततोऽपि दिमाचूर्गोर्दम् ततोऽपि प्राङ्गस्स ततोऽपि शमेत् मज्जा ततोऽपि त्वगिति । सर्वसंधिचात्रशरीरे कफः ततोऽपि दम्म रक्तं ततोऽपि समीन् मज्जा ततोऽपि प्राहृम्म मेदः ततोऽपि दिमाचगोर्दं ततोऽपि नेत्वामन्या ततोऽपि ऊचो ततोऽपि शेन्स्मियेन् शुक्रो ततोऽपि रेयू उएङ्कं ततोऽपि कभेदू यकृत् ततोऽपि लिवहाल् स्लीहा ततोऽपि वृक्के ततोऽपि अजोलपेश्यः ततोऽपि त्वगिति तृद्वंचात्रवालाः ततोऽप्यस्थीनि ततो गजरूहप्रू ततोऽपि रभात् ततोऽपि वनद्रू ततोऽपि शारायीणां ततोऽप्योरेहूः ततोऽप्यसभः ततोऽपि कलभू ततोऽपि त्वगिति ततोऽपि त्वगिति ज्यालीनसोमतम् ॥ भवति चात्र ॥

इयं स्नावसिरोऽस्थिरोम मांसाभिः ततः संस्थितिं याति जालेभ्यः स्थूलापि तृप्रसोत्सम्यभाक् अन्यप्राणिगतासेयं स्थूलाप्यशक्तावह्(

वी: त्व·नि· १५२ श्यते अतोल्परोमा तत्रास्य रोमवत्त्वपरोक्षं च तथा । किंचिदाधिक्यं भवत्यस्यां त्वावश्योन्नत्वतः स्फुटं येनोस्यादिं समादाय विरमेत ततः त्व
गात् सकमार्गान्यगात्रेभ्यः सेयमालोच्यतामतो अंगान्तरसान्यपेक्ष्येयं हीनमार्गो विभाव्यते शीतान्तरस्यात्र चह्न्त्वाणि स्निग्धातान्य
विरोद्व्यभाक् तथा चाविष्टतं चेतद्देर्घ्यः स्वल्पमार्थदर्शिभिः । माणोत्स्वदयं रेतो लोहितयकृतीचयेशिका लीह्ना ह्क्लोमच स्वेयकृत्त्रा
ग्रस्त्वचैत्यो स्पष्टीनत्ताभोगि कफरोमजल्पस्कंद तद्वथा वेष्टास्त्ववस्त्रसामान्या गोर्दे मेदो मज्जा त्वगिति क्रमतोल्पशीतानि ।
153 कफरक्तमज्जमेदोगोर्दमन्यास्तनोग्रश्को उण्डुकयकृतीलीहान्तृक्लोमपञ्चस्त्वगल्पनेषु रोमात् । वालास्थिचर्मत्वग्धवेष्टनाः
नास्विकास्त्वदोनाग्रः यकृतञ्चस्त्ववसाहृत्त्वगितिक्रमतोत्र रोद्व्यहानिरिति ॥ अत्र शास्त्रम् ॥ त्वोरस्यपच्यमानस्य यथा सन्तानि

वमेन् फेत्र ह्यो सततेल्ल प्राज्ञा ॥ ॥ उपयोगस्यागोयनमंःगानाम् ॥ २५ ॥

कामवेत् पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसस्तु तथा ल्वचः इति ॥ २४ ॥ वेतिवस्तुनः मन् फेत्र उपयोगः ह्योग्रस्यां त्वचः सततेल्ल गुसा
कारणं प्राज्ञा इत्यंगानाम् ॥ अत्र टीकाकृत् । जानीत इयं त्वक् स्वल्पसिराभिरसभाजो रेस्रोतप्रोता तत्र च मवयोगे रथाणिशिरा
निता नि च मांसे इत्यान्यायेन रोमकूपा इति एतेषां चोपयोगोयं स्वासनिर्गमपवनप्रवेशौ तथाप्यजलात् यत्किंचिदधिकीभूतं
तस्मादिनत्रिर्गच्छत इतीति । जानीत चेयं त्वक् केषांचित्सदेशा स्थूला केषांचित्सूक्ष्मा केषांचित्सरोमा केषांचिन्निर्लोमा केषांचि
दतिचेतना केषांचिदल्पचेतनेति माशङ्क्यं तथाप्यरकश्च सम्पादितमिदमत्र स्थूलत्वमूलाशुफरदमध्ये स्थापितं तन्निमित्तं मयोक्तमेव ॥
इति त्वङ्निरूपणम् ॥ २५ ॥ अथ रोमनिरूपणम् ॥ अस्मल्लइति अस्मानिरूप्यन्ते अल्पशाल्परोमाणि अथाग्र इति बहुवचनं ५२

फचेन् मीन्ह्योनन्मध्ये मानानि यज्ञोन जीनन् शोभां यद्ददाति ज्यसद् शरीरस्य यानि तानि शिरोरोमाणीत्यर्थः वग्नः ह्योनानि यार्
रोमाणि रास्त शिरसः । अत्रटीकाकारः ॥ भ्रूरोमाणि चेताहस्थानि इति वग्नः मीन्ह्योनन्मध्येपि भाज्न् कतिचिद्रोमाणि ता
नियानि ग्रल् नास् केषांचिदेव मनुष्याणां दोन् विना ग्रल्भाज्न् कानिचित् तद्यथा कामहस्थानि तानि लेह्यति श्मश्रूणि
वग्नः मीन्ह्योनन्मध्ये मानानि कानिचित् एतानि रोमाणि येषु मनुफि ग्रन् उपयोगोस्ति । वग्नः ग्रल् जेमन् शोभा तद्य
था मेम्लि इति हहूभ् पक्ष्माणि एतेषां चोपयोगोप्यस्ति भ्रूलीस्तम्भनादिना शोभा चास्ति ग्रल् पैनेन् नेत्राभयस्य मीन्ह्योन

ग्रम्मल् शारह् फमीन्ह्यो मा यज्ञोयेल् ज्यसद् वह्यो शारेल् रास्तव मीन्ह्यो भाज्न् ग्रल् नास् दोलन् भाज्न्
कलेक्य वमीन्ह्यो माफे ग्रल् मीन्ह्यो मनुफि ग्रन् वल् जेनन् मेम्लि हहूभ् ग्रल् पैनेन् ॥ मीन्ह्यो माफे
ग्रल् मनुफ हत्त् दनल् जेनन् मेम्लि सायोरि शारेल् भदन् फ ग्रन् ह्योन्नकाथि भिह्यो ग्रल् भदन् ग्रने
ल् फज्ञोल् ॥ ॥ अथ रोमाणि चत्वारि यानि शोभां ददाति देहस्य तानि शिरोरोमाणि तद्यथा कानिचि त्के
षांचिदेव न केषांचिद्यथा श्मश्रुरोमाणि तथा तत्र कानिचिच्छेषूपयोगोस्ति शोभा च यथा पक्ष्माणि नेत्रयोः
तथा तत्र कानिचिदेषामुपयोगोस्ति विना शोभां यथा सर्वाणि रोमाणि शरीरस्य हन्तेनेः अन्यानि शरीरमा ध्

न्मध्ये कानिचित्तानि मायानि फनदंतरे संति ग्रन् फन् उपयोगोस्ति दोन् विना ग्रल् जेनन् शोभां मेव्लीति यथा तानि सायोरि
सर्वाणि शारेरोमाणि ग्रल् भदन् शरीरस्य फनदा ग्रन् हनं ह्योन विमिन्नं ह्योन्नकाथि विश्रध्यानि भिह्यतेः कारणं ग्रल् भदन् ।

वी॰
वा॰नि॰
एध
154

शरीरं प्रत्यसकाशात् पञ्जोल्ल प्राधिक्यात् रसोरोम्णो स्पेनिर्गमनेनेति अथमत्रसंग्रहः तत्रकानिचिद्रोमादाद्यानि कानिचिद्रूपयोगी
नि कानिचिद्रुग्भयाद्यानि तत्राद्यानि भ्रूश्मश्रुशिरोरोमाणि द्वितीयानि शरीररोमाणि तृतीयाणि पक्ष्माणि चतुर्थानि पुनः स्व
यमेवोत्थानीनि ॥ अत्रटीकाकृत् । चतस्रोजीर्णायउक्ताः पश्चाज्जाविनीयाजीर्णा तस्या यदवशिष्टतानीमानि रोमाणीति ।
तथाच जानीत चतुर्थे जीर्णे रनेत्रं योऽमाकार ऊष्मोन्मथते तत्समद्रचारिण्यायास्निग्धता सो ऽल्पा सती किंचिन्मात्रेणावशिष्य
ते सोपि किंचिन्मात्रे शिष्टास्निग्धता तात ऊष्माणामवष्टम्यवर्तने रन्ध्रेष्वाविश्य तिष्ठति नचान्यां कांचिदाकृतिं स्वीकुरुते यानुःख
दात्रुपयोगिनीच भवेद्इति वाल्लस्थितिः पश्चाज्जाविनी उद्दिष्टा पोषयति इति साग्रे भाविनी पाश्चात्यसहाय्यनाग्रे ऽग्रे धावती
ति ह्रीकरणाशक्या शरीरबलेन च रोमाणि निर्गच्छन्तीति शरीरस्निग्धतया निर्गच्छन्तीति यदा चासा ऊष्माकृपेषु समासेष्व
नाविशति अथवा तत्रास्थितिं नकरोति अथवेतद्रुत्पत्तियोग्यतानां सवनेन्यद्वारा तदोचितीलग्नमभवेदिति तदानतदुत्पत्तिः
तथाचैतदनावेशो बहूनि निमित्तानि तत्रैकं यदोल्पमाद्ये तदोष्मोत्थानाभावान्नोमात्रुत्पत्तिरिति । अतस्त्रस्त्रीषु क्लीवेषु च शी
तस्पर्शत्वात् श्मश्रुस्थानसत्वेपि तदनुत्पत्तिः द्वितीयस्तूष्मोत्पत्तिनिमित्ते रक्ते तन्मान्द्ये चैतदनुत्पत्तिः तथाचामयसंभवे रक्तशो
षणे पाश्चात्यसाहाय्याभावात् पुराणरोमनिर्गमणे नवीनोत्पत्त्यभावश्चेति तृतीये यासो किंचिन्मात्रेण स्निग्धतोक्ता ऊष्माक्रम
ने तत्रोल्प साहाय्यकं तदनुरस्के नासौ स्निग्धतोष्माणं अन्यायितुं शक्नोतीति स्निग्धताधिक्याद्वालेषु सत्स्वपि चर्मसंगीत्वे
न श्मश्रुत्पत्तिः ऊष्माधिक्येन स्नेहमर्दनयातदुक्रमनात् । चतुर्थे रोकाल्यता तथात्वे च शीतसंसर्गेण रौक्ष्याधिक्येन रौकरोथा
च्छोष्मावेशाभावेन तदनुत्पत्तिः । पंचमं चोष्मसंस्रावणादिनोष्मयमालः यमालस्त्वान्यदेशमामयणायथा शिरोरोगेमादयोः ।

५२

पानीयसेचनात्तथा यदि रक्तस्रावादिनोष्मा देशांतरं गतस्तदापि न तद्भावः विरेकवमनादौ चेयमेव वार्ता ॥ इत्यनावेशानिमि-
त्तानि ॥ अथ स्थित्यभावनिमित्तानि ॥ तानि च त्रीणि तत्रैकं ऊष्माख्यमेतन्मार्दमेन तु पादानं यदाति विरलं तदा नैतत्तु त्य-
स्यचितं यत्नेनाविना न स्थितिः कृतेति ननु त्वयोक्तिः द्वितीयं रोकाणां पतितं वितानि इति तेभ्य ऊष्माख्यमार्दनिर्गमनात्तदत्रत्य-
त्तिः तृतीयं यच्छूष्मत्वनत्वं सत्यपि रोको वितत्ये च नैसर्गिकवैकारिकोस्याधिक्यं तदापि न तत्स्थितिरिति । अनौचित्ये च यथा
यदा सा ह्यूष्मा तादृशी माक्रान्तिं स्वीकरोति येन तु त्वङ्मात्रा चितेति । एषा चोक्तिः दायूल् इत्यदायूल् सालभाख्यबालरोगे
प्रसिद्धा तत्र दायूल् इति तु खनाम पठ्यते सर्पनाम सालभेति कुकलवाख्या यथा सर्पो निर्मोकं मुञ्चति यथा च कुकल
वस्य रोमाणि निरोक्षन्ते तथेत्यर्थः तदा चेन्नदत्रत्यान्निः । केचित्तु बालनखानि नागानि एतानि स्नाधिक्यमिति कृकल
इति शाकबोलीयोप्यत्रैव स्थितिः ॥ भवति चात्र ॥ शिरोरोमाणि दिस्मात्रे भ्रूरोम्णां धूलिवारणं पक्ष्मणां फलमाधिक्य
शुद्धिरोस्य विनिर्गमात् । अथ मत्रसंग्रहः । कानिचित्स्वविदानीं ह्युपयोगीनि च कानिचित् उभयार्थानि चान्यानि नोभया
र्थानि कानिचित् आद्यानि भ्रूश्मश्रुणानि देहगान्यपराणि तु तृतीयाणि तु पक्ष्माणि तु यानि पस्तानि धीधनैः पाश्चात्यजी
र्णाशिरोऽथ तु रोमाणि निर्दूष्यते समवाच्यत्र भूमाभोष्माशिरप्रस्निग्धतापरं पाश्चात्यप्रश्नायेयेसाथावतीति तद्भवः तद
तद्भवने हेतुं त्रैविध्यं चात्र कीर्तितं रोमकूपेषु नावेशः स्थित्यभावेप्यनौचिती निमित्तानं त्रमाद्येत्र क्रमशोवक्ष्मि तान्यपि रो
स्यमोद्यचतत्रैकं येनोष्मोत्थानहानितः प्रभावः श्मश्रुणः शीतसर्गात्वादबलादिषु । ऊष्मोत्पत्तिनिमित्तं च रक्तं तन्मांद्यतो
प्यसौ रोमाभावस्तथा चेत क्षोभणोत्तद्विनिर्गमः पाश्चात्यपोषणाभावात्तु तत्तस्य संभवः आमयाविगतेनैव तद्द्वितीयप

बी॰ रिकीर्तितं तुष्णोत्पादननिमित्तं यः स्नेहः सान्द्रत्वकारणं नदीस्थितदन्तइकेबालेभावोस्य बुध्यताम् गेस्याधिकोस्नेहः शोषेरो।
न॰ नि॰ माणिग्रुद्धवईरितिः स्नेहाधिकोनबालेनत्वन्मदमिस्थितीयकं शीतसर्गेणरोकाल्पेरोथोवारो द्यतेदूतापनः तुष्मानावेशतोरोमा
५५ भावेहेतस्तत्यर्थकः रक्तस्रावादिना वोषेदेशान्तरमुपरियते स्वस्थानातिक्रमाद्रोमाभावहेतस्तपंचमः ग्रनादेशनिमित्तानि।
यंचेमानस्त्मणोजग्रः स्थित्यभावनिमित्तानित्रीणीमानिनिशाम्यत स्थित्यभावोतिवरल्याद्रोकाणांचातिविस्तृतेः यनत्वाह
155 त्मणोवापिरोमानुत्पन्निरिष्यते माकृतेवैकृतेवापि चर्मोच्छ्रेनोचितीमता तत्राद्येशोषणेचात्मोपरिनोविकृतिर्भवेत् केचित्त्वाल
नावादीनिनोगानीतिजग्रुर्बुधाः तत्रदंगोद्भवेशिष्टमलाख्येतत्समुद्भवइति ॥ ग्रत्रशास्त्रमतम् ॥ ग्रस्याग्निनापच्यमाना।
इसान्मलोयोनिर्गच्छति सव्यानवायुनाप्रेरितः सिरामार्गेरागत्यांगुलिभिनखोलोमानिचभवन्तीति । तथा ग्रस्थ्नोमलो।
निलोमानिग्रसंख्यानिभवन्तिच सन्तियावन्तिलोमानितावन्तिलोमकूपकाः ॥ ३६ ॥ ॥ ग्रम्मल इति ज्योफाएनांवो
त्रइति पारसेकभाषया नवोस्त्रेतज्ज्याफरोन् कचकचायितं ग्रसभीयान् नत्सइशंवर्णेन शोज्वल्यादिनेत्यर्थः नभ्रनत्समंबंधी
ति तथाचात्रशकोवक्ति ग्रस्थिजातंमहद्विदमिति । वमनूफेत इति वचनः मनूफेत्तप्रयोजनं ह्यातस्यग्रनन्त्वनं यक्त्वाल्स्थिरं
इफ्ठंच स्थापयति ग्रनामोल्ल ग्रेगल्पग्राणि यददाति मेत्रहस्तवाणं ह्यार इत्येषामगल्पग्राणां ग्रलोपरिनदावेल् ग्रकेः ग्रल
ग्रज्यसाम् म्हतीनाम भत्वाणो वचनः यस् साकयहणोहेति तेषामगल्पग्राणाम् ॥ ग्रत्रटीकाहृत् । ग्रन्यदपिप्रयोजनमस्ति
हिक्कालराजयोः तत्रहिक्केतिकंठूयनं लराज्ञ ग्रेष्याद्भमोचनमितितत्लाणंच कदाचिद्ब्रह्मीकार्यंकरोतीति पतन्त्यतिच
म्हइत्वाद्रेषनासह्यकदाचिद्भलाकंग्रंणोवेष्टनेनग्रनस्तुग्रनीति । पश्चाचजातिस्यप्रयोगवशाद्धर्षणोचितेतिभगवता ग्रनरुः ५५

त्वगिरस्यकृतेति । इतिक्रमादङ्गानि केवलांगानि एतत्केवलांगगणनायां चिकित्सकानां प्रतिभा इति अनेकविधंमत-
मिदं तत्रास्थिमसोनीप् मूलकृच्छ्रत्वदर्शीति । गज़्ज़इष् अ़सम् पोंजोप् वतर् रभात् अ़जोल् शीर्याण वेरद लहम्म् शहम् गश-
ज्यालेद् पार् ज़ाफोर् । चर्मास्थीनि १ स्नावानः २ अस्थि ३ स्नायवीयबोधिका इति व्यपदिष्टाः ४ सिरयावहनिका इति
व्यपदिष्टाः ५ पेशयः ६ हृत्सिरानाड्य इति यकृत्सिराधमन्य इति नामांसम् ९ मेदः १० जालानि कला इति व्यपदिष्टाः ११
त्वक् १२ वालाः १३ नखाः १४ । इतिमूलकृन्मते ॥ शाकल्यकात्तुनेवाङ्कि नवेति अस्थिचर्मास्थिस्नावबोधिनी हृत्सिरा

अम्मल् ज्याहोर् फ ज्याहोरोन् अस्तभीयोन् । वमन पोत्त हो अन् यकृन्ल् अनामोल् यपेत्तहा अलातननावो
ल् अल अज्पसोम् वपस्त साकहा ॥ अथ नवास्थ्नोक च क चायितं स्नावनीयं फलमेषांवल्लद्दढानि स्थाप-
यंत्यं शल्यग्राणि ददातिच पर्याप्तिमेषां भक्ती जरद्ध भद्राणामादानेच ॥ ३७ ॥

यकृत्सिराजालमांसानीति शिष्टानिचान्योन्यमिलितत्वात् नकेवलानि किंतु सत्रादितानि तानीति अभोसहलिमसोहोवा
तकथितंत्रयोदशेति शीर्याणि वेदेक्यमिति रीत्याशाकोक्तानि तन्मते शैतान्यष्टौ शहम्म् मह्म् मोख ज्यफोर् ज्येलेद् इति
त्रयोदश तत्रसहम्म् पाक्यमेकं पिधानमस्ति यत्रलमोल इति कथ्यते एतच्चाग्रेभविष्यति मोखवसा कामेलोल् सनोयिम
तेपि त्रयोदश परंतत्र वसास्थाने मोखस्थाने वाला इति केचित्षोडशेति वदंति शाकोक्तानि तत्र नवशिष्टानि समयथा शह-
म्म् समेत् अंत्रजातं सूक्ष्ममंत्रलयंच गट्टद् गदोद् ज्यलेद् ज्यफोर् पार् वशीज उपस्थास्थीनि तच्चांगेषाथ्यि षास्थिष चास्ति

वी॰
न॰ख॰
१५१

नमांसजातीये नास्थिजातीये नापि चर्मास्थीनि विभिन्नमेवेतिदिक् ॥ भवति चात्र ॥ प्रायोभावोक्तिरेषात्र केचित्पूर्वे यथादिमो चना तत्त्व
णं चापि यज्ञेनेन खानां परिरूप्यते स्नावसंबंधित्ता वर्णात्र चा सौन्नाति भावतः प्राक्सु अल्पजातीयानखान्मार्दवसंयुक्तान् बल
प्रातननतत्तस्मात्त्वेभ्यनामंगतावल्ल न्नत्रादि येर्षणो चित्यानूत्त्वोत्यन्निरिहार्पिता चर्मास्थ्यास्थि स्नावबंधवेष्टनीयमिहस्निराः यहार
स्निरामांसमेदोजालत्वङ्नखरोमभिः चतुर्दशेमान्यंगानि केवल्ये नाह्ममत्र कृत वेमत्यमत्र बहुधा नेवोक्तं विस्तृतेर्भयात् ॥
इति प्रफरद्वप्रेगनिरूपणम् ॥ केवलांगनिरूपणम् ॥ अथ सूरकभोगनिरूपणम् ॥ सम्पादितांगनिरूपणम् ॥ अल इति

अल फसलोल सालेस फोतस्सरी अल आजायेल सुरकभनि कल दिमाल वल पेनेन वल प्रोंज नेन वल लेसा
न् ॥ अथ भावस्तृतीयस्तत्र विभागोंगानां यानि सम्पादितानि यथामस्तिकं नेत्रे कर्णो जिह्वा ॥ १ ॥ अम्मल दि
माग फ ज्योहारोन् रग्वोन् असोलख खलोन् अभ् यजोन् लोन् ॥ अथ गोर्दं चेदद उद्योतनं कोमलं शिथिलं ।
शुक्लोऽस्य वर्णः ॥ २ ॥
अल अथ फसल् भावः सालेस तृतीयः फेअंतरेतस्सरी विभागस्य अल आजायेत्यंगानां सुरकानि सम्पादितानां नेत्रकयथा अल
दिमाग मातल्लेगवश्नः पेअदितिनेन् दृयेवश्नः प्रोंजनेन् कर्णद्वयं अजोन् इति कर्णाख्यो पेन् इत्तु भयाख्यो वश्नः लेमान् जिह्वा
१ ॥ अम्मल इति अम्मात्तत्र दिमाग मातल्लेगं फ चेत् तहितत्त ज्याहरोन् ताहशं काचवच्चायमानं यस्य चेतत्कचनं द्योतनं रग्वयु
कोमलं असोलख खलोन् शिथिलं अलोइतिपिङ्गलिकेव अभू यजोन् शुक्लमस्य लोन् वर्णः ॥ अत्र टीकाकारः ॥ अस्य को
मलत्वात्प्रयोगोयम् अनयाखल्वस्याकृतीयरमणीयतरा तथा चेदं खल्वबुद्धिचिंतादीनां स्थानमित्यस्मिन्मार्दवेन तत्तस्यापनाय । ५६

चटेति तथैतज्ज्ञातायाः स्नावानोऽसमः संनितासामेतन्मार्दवेन गत्रा अन्नं साधयतीति यतइमा अस्तभोगोर्दमन्या ज्ञाताएवेति न
त्रापि गोर्दोग्रभागो यास्नायुभागादधिकं मार्दवं यतोसौ अग्रोभागस्त्वित्कारणाप्समभोत्पन्निस्थानमिति तदोचित्येनास्याति मार्दवेनभा
व्यम् चित्कारणोत्पन्नम् तत्रचिह्नदनयाग्नीनोस्नादीनांस्वीकारः तत्रमृदु शीघ्रमविलंबेन साक्षाच्छुस्वीकरोतीत्यतिमार्दवोतिः
कारणमार्दवेन चतत्रिगता समकार्याण्यप्याति मृह्नतीति तत्रग्रवरीदिमाद्ध माहालेगमस्नायुगस्पतदपेक्षयाल्पं मार्दवम् ।
तन्निमित्तं चैषलासामसभानां स्नावाद्युक्षिराणाअत्पन्निस्थानं चक्षुनिमित्तं चिदपेक्षयाच चेष्टयाकठोरयाभाव्यमिति गोर्दे चस
वंमन्यापेक्षयाकोमलमेवेतिबोध्यम् ॥ भवतिचात्र ॥ आकारस्यतायादिस्यामनासौष्ठवयथा अन्नामिसृचितास्नावज्ञा
तस्यार्थोत्रमार्दवे चैतन्यकारणस्नावोत्पन्निस्थानेयतोग्रिमः भागोस्यतदसौ तेयोतिशयेन मृदु विदाम् चैतन्यनामशीतोस्म ।
स्वीकारोसौग्रणोमृदुः स्नावांतद्वेतभूतत्वान्मार्दवमीत्स्यनामलम् एतस्मात्तयाचान्यभागेल्पमृदुतामता इहानिमित्तेन
स्नावोत्पन्निस्थानंस्यसोमतः चैतन्यापेक्षयातस्यायस्मात्काठिन्ययोग्यता अन्याणापेक्षयाचैतत्सर्वमृद्धितिनिश्चयइति ॥ २ ॥
मुरकभोन्इति इदं गोर्दास्थानं मुरकभोन् मिलितमस्ति मोन्सकाशात् सह मोख्इतिप्रसिद्धेण वप्तनः अल्शीर्याणात् स्नातिस
राभिः वप्तनः गोरेन्द्रियक्रत्सिराभिः वप्तनः गशाजालेन किंतदित्याह अल्मोसम्नाक्लुनाख्येयत् भेतिकेन अम्भुदिमाद् अम्भुइति
सहजमित्यग्रेभाविष्यति । अम्मल्इतिमूलंकथ्यते वप्तनः गशाजालेनार्किंनाम तदित्याह सलभूइति एतन्तेनामकिं अहूजो
यत् धूलाकयोल् मिलितं ह्यनमेलनं कहफइति ऊर्ध्वकपालेनतदंतरमार्धेनेतियावत् स्तल्भूइतिस्फमिति अत्रशीर्याणस्त्रक्तं
तत्रशीर्याणः सेह्ना गोरेह्नोनिरीहाः । अत्रचस्नावानोसमइतियाह्नानेनज्ञातेत्वपिचैतन्मिलितारइति नैततस्प्रदितत्वमएतन्निर्देशः ।

वी. मात्रि. ५८ जानीतच शरीराणां गौरेहेयाः सिराएतदामाः नाभ्यादौ गोदौधोन्योन्यमनो एतदास्यानि यस्यां विकासितानि तद्द्वयेनेनच दिमाद्यमध्यक

न्तायामवकाशोयो विस्तृतो जालोसौ चिकित्सिके कुसरादिमाद्य इत्युच्यते कुसरेति च पीडितमुच्यते अस्य च गणाद्वये तत्रैको दिमाद्यस्य

यकृज्जाते रक्तमायाति तदत्राश्रितत्वेनास्य कुसरस्य वल्योग्गणाला इति नाम संचार्थमात्र लगो चितानन्ततामाश्रित्य तदनुरूपं जायत इ

ति । द्वितीयं दिमाद्यकृज्जलं मात्रलगस्य यदधिकीभूतं मलादि तदत्र समीत्य नालरंध्रद्वारा धो गच्छति इति एषच कुसरावकाशो

त्रसंकटः ततोनिर्गत्य दिमाद्यमध्यकन्यासमीपएवयाः शाखाः ताः पीवरतां स्वीकुर्वते ततोपि काश्चिन्यग्भावत्वेनः ततोगच्छति काश्चि

(१५७)

मुरकभोत् मीनस् मोख् वल् शीर्याणात् वल् गौरेहन् वल् गशा चल् मोस्क्ना मा भ च्रम्मोल् दिमाद्य वल् गशायेल् स

ल्भ च्रह्लगी मूलाकयोल् कहफ ॥ सम्बोदितमिदं मल्लिकेण तथा ह्रस्वकृत्सिराभिर्जालेनयत्कृतं मध्ये सत्यगो

दैन तेनच यकृत्फ मिलितेकपालेन ॥ ३ ॥

च परोभागेन गच्छन्ति अन्याश्च शरीराणान्तदा तृष्णाएताभिः सहसंगत्य शाभ्

की मषीमयाख्योभयपिधानं यदस्ति गतं तत्कृत्यादयेति शुकदमिदिमाद्य इति ॥ जानीतच कहफादिमाद्यसंगतो ऊर्ध्वकपाल मा

त्रलगसंगतो मध्येजालद्वयमस्ति तच्चोभयं दिमाद्यरत्नार्थे भकायिदिमाद्य इति मोकोभइति चान्यान्यलग्नपिधाननामेतदनुसारे

ण तत्रयज्जालं दिमाद्यलग्नं तत्तदनुरूपं च तदेव ग्रन्थ इति कथ्यते यत्तस्य दिमाद्याकृतिरस्ति तच्च लोपोत्कलनं सहाय्यं च करोति

इत्यस्य इति कथ्यते ग्रन्थ इति ग्रसत्ल् इडानिरपेत्त अन्यत्सर्वं दिमाद्यजातीयमेतदधीनमिति एतच्च जालं गोदोग्रभागमेवाप्नोति

मृदुत्वादस्यैतदपेक्षा पाश्चात्यभागस्य च घनः कठोरत्वात्तैतदपेक्षेति नास्यतत्राश्रितिः ऊर्ध्वकपाललग्न घनयज्जालं तत्कृत्फ पीवरचतत्र ५८

अम्भिगलेत्न् अम्भिज्याङ्खथ्येति च कथ्यते अम्भेति गतार्थमलम् इति ज्योफ्केथ्येति च यदिदं जालं रभातेः कमालेन लयं सत् नाथज्ञालेन।
लयमित्यन्तरवकाशो ज्योफ इति कथ्यते इत्यास्मिज्योफ्केथ्येति कथ्यते फेजेति एतत्प्रयोजनं चास्यादि मा च स्यादिति कोमलत्वान्मा पूरित।
नभारसंमर्दो भवेदिति एतच्च जालरभातेर्थे ग्रथितं तानि रभातानि सेवने रोकैः निरीत्यान्योन्यसन्धीवकाशाभावादेव कमालेन।
तानि ग शार्थिमो ज्यलेलिकहफ इति मोज्यलेलइति बाग्दवेहिताख्या ॥ जालोभयमिदं परस्पराभिन्नमेव किमर्थमित्यत्रानि ग
म्यते हिमाद्यमिदं अतीवस्थूलमिति चेत् नैवं च अस्य च यदा जन्नाणि ज्मुहरु द्योतनमधिकी भवति तदास्य प्रसारणा ज्ञो चनाख्ये एत
भिसात् एतकभाज इति द्वैक्रियेजायेते तच्च यदा ह्राक्रानादि वेला भवेत् तदैतदुभयोदयाधिक्यात् एतज्जालोभयान्तरावकाश
भावे ऊर्ध्वकमालेन संमर्दो भवेदिति न चैकेनैतत्कृत्यमिति किमुभयेनैकस्यस्थूल जालोचितीति समीक्ष्य जालोभयमन्तरावकाशस्य
विहितमिति यच्चास्य जालस्याकृतिरक्षणा ज्रक्त तत्रापि निशाम्यतां यत्खल्विति विरलं तस्य नावष्टम्भबलेन विनास्थितिरस्ति य
थाकीलालादेरानयेनमात्रं विना न स्थितिरित्येतज्जालबलेन तदवस्थानोचितमिति परथान्तस्य स्थितिरवकलभेति तथा यथेदं
हिमाद्यं स्वरक्ताद्येजालमापेक्ष तथा पीर्याणो रेह सिराभिरोतःप्रोतं यथा सर्वापेक्षा बासनस्तथान्तरतः स्तम्भस्थानीयाह मा इति।
मापिङ्हितभूत् जालोभयमिदं स्थूलक्षतागोर्दसज्ञदिते ज्रकभूउक्तं नेदं तत्सज्ञदिते इदं खलु तद्धास्यं सज्ञदायवर्णनेङ्गतत्सा
ह्राय्यमात्रेण शाकेनान्येस्वतयोज्ञत्वात् भिन्नमेवेति केवलमनेकमतविरोधमेतत्स्वज्ञास्यायातीति साह्राय्यमात्रमेव सज्ञदितत्व
बोध्यमिति ॥ भवति चात्र ॥ ह्रत्सिराः कथिताः संज्ञाः निरीहायह्नतः सिराः स्नायाच संगतिनीत्र तज्ज्ञात्येपीति मान्यतां उभयोरपि
सिरास्तत्र गोर्दाथोन्योन्यसंगताः अन्योन्यास्यावकाशेन मोतायेनास्य मध्यतः कद्याया मन्तरे चाधो विस्तृतं सकटोविड़ः इदं ग्रणाङ्ग्य

वी॰
मात॰
५५
158

तत्ररन्ध्रंगोर्दान्तमेतन्नियत्त् स्थित्वावलीग्रणोक्तेतत्संचायीत्रौचितीगतिं तदन्तंजायतेचैवगुणमेकः प्रकीर्तितः ग्रन्थोयदन्त्रमालि
न्याद्याधिक्यंतत्समेत्यच तालरोकेणनिर्यातिसिरोगितमिदंविदुः संकटान्तरमत्रैताः कृत्वानिर्गत्यचातिकात् जायतेपीवरा
स्तासांशाखास्तत्रापिकाश्चन प्रस्थायतत्स्ततोयातिप्ररोगन्धंनिकाश्चन ग्रन्थाश्चस्वान्तरालत्रात्रुत्थास्ताभिश्चसंगताः स्पृशन्ति
नेत्रंगतच्चपिधानोभयमध्यतः तथाकपालगोर्दान्तजालोवयप्रदीरितं कपाललग्नंतत्रैकंगोर्दलग्नंद्वितीयकं रन्ध्राधेतच्च
गोर्दस्यतत्रान्त्यंविरलंस्फुट तदाकारमिवैतैतस्त्रस्यातिचबलाक्रिये गोर्दसंगइतिख्यातंतदधीनयतोखिलं प्रस्थान्यनिरपे
क्षाद्येस्वरूपंसर्गउच्यते इदंतदग्रभागस्यपिधानंस्फुटसर्गतः तस्यैवापेक्षणात्कोथीत्रांत्यस्येतिहसंमतं प्राग्युद्दिष्टपीवरंच
यनांतरदर्शीयते बंधनीभिःकलापेनलग्नंजालेनतोयतः स्वकोमलत्वाद्गोर्दस्यपार्श्वेभारातिपीडनम् भवेदित्यन्तरंमध्ये
कृतंतेनात्रवेधसा तथाभिर्ग्रथितंयाश्चबंधिन्यास्तूनिर्गताः ऊर्ध्वगत्यंतराभावात्कपालेचैवविस्तृताः बहिर्वेष्टितजालानि
तानीमानिविदुर्बुधाः चेतनेस्फुरयच्चातिगोर्दतस्याधिकीभवन् यउद्यतोत्रोनियतेसरणाकुंचनेक्रिये इराक्रान्तादिवेला
यांतद्वयाधिक्यबोधने मध्यतोनान्तरंन्यूनमर्दःस्यादूर्ध्वसंगतः इतिजालोभयनाममध्यान्तरितस्थितम् नैककृत्यमिदंसर्व
मौचित्याकार्यसाधकं तत्रैकस्योचितीतस्यस्फुटदोःक्रूरस्यचान्यथा समीच्योत्तभयंकृत्वा मध्येस्थापितमन्तरं विरलत्वल्पव
द्भमबलेनैतेननिष्ठति इतिगोर्दाकृतिस्थितैजालैरेतकप्रच्यते ययोधमर्दितेनेनासिराभिश्चतथान्तरे स्फुटद्वयकृतःसंभेद
रूपाभिरितिचार्थनाम् जालोभयामिदंनामबासयत्स्वनरचत्त सांगत्यसूत्रकारोक्तंतत्सहायकतः परमिति ॥ ३ ॥
वेति १ वस्तुतःप्रस्पदिमाद्यस्य दृश्यते हृयत् प्राकारः शाभीमहृषीभीतिमाहृश्यद्योतकम् मस्तोल्लासि पतदाद्यस्याका ५५

रस्य एतयोराकृतिः समानेत्यर्थः सचाकृतिस्त्रिकोणा ग्रत्रच साधारण्येन मूलकृतामोसलमित्युक्तं परंतमोसलमिमतस्य रेतीय
माकृतिर्गम्या तत्रमोसलेम् इति त्रिकोणाकृतिः समतयायथा कोणत्रयसमानमेवायाति यथा मत्र रेतीतिच देश्यम
च्यते यथैककोणस्तत्रदीर्घो जायते यथा तदाकृतिः ग्रत्रकोणोभय समश्चेवोर्ध्वकोणस्तु तदपेक्षया ऽयामवा
निति इयंचाकृतिः ह्निन्दिसीयेछ्रवत्त उपरिसतत् उपरिचतत्र यदेकपार्श्वेनैव भागमाप्नोति तत् रवत्त इति कथ्य
ते यथा यदुभयपार्श्वेन भागं लभेत् तत् सतत् इति यथा काल्पितं यत्र रवत्त रेखापात्यते तद्भूमिर्यथा ग्रत्र तद्दृज्योम्

वहृ यथेल् दिमाग् शाभीज्ञतोन्मिमोसलामि ॥ तथाकृतिरस्य सदृशीश्यस्याकृतेः ॥ ४ ॥ कायूदत्त ह्नोमी
न् ज्यानेभि श्रुकदेमेल् रास् ज्यावीयात ह्नोग्रहनो कहीत भिह्नाग्रल् साकान् मीन् ज्यानिभेल् म्वरवू ॥
ग्रासनंतस्य ज्येष्ठश्रेष्ठभागाङ्गिरसः पार्श्वात्तस्य सायत्रव्यामे रेखोभये पार्श्वात्स्वभागात् ॥ ५ ॥ ॥

विविक्तितः योसौपार्श्वत्रयेण भागमेति रेखा पातनं तत्र न संभवतीति उक्तं शाभीह्निमोसलस् तत्सदृशामिति तथ्रुतस्तदेवेति
तद्विलोपादौ भवति नचात्रतस्योपयोगः तत्रयत्कोणोभयमन्योन्यसमीपवर्ति तत्पार्श्वं गोर्दस्य यच्चपीवरं विस्तृतं चास्ति तदेत
त्कायूदेत्युच्यते कादृइतिचासनं कथितं भिह्नइति यत्पुनः रेखोभवसंगत्यात्मकं तत्दूरयांतात्मकं च तत्कोणं ज्ञावीयदृत्युच्य
ते । तथाचावतारयति कायूदेति ह्नोइतितस्यादिमाद्यस्य कायूरवेत्येतदाख्यं पार्श्वं मीनस्यकाशात् ज्यानेभिपार्श्वात् ग्रुकद

वी॰
मात॰
१५९

159

मेति ज्येष्ठभागस्यास्य शिरसः ललाटपार्श्वोत्थो भागो सो काकुद इति कथ्यते । ज्यावीयत इति पतदाख्येङ्गोतस्यादिमाद्यस्य ग्रहणीतो
यत् गृहीतव्याम भिङ्गानत्र जावीये साकान्तरेखोद्वये साक इति गल्पकाख्या अत्र मोसलसेयद्भयं तदाकारं यत्र मात्रे मीनः सका
णात् ज्यानिभिपार्श्वात् स्वावरूपाश्चात्यभागस्य ॥ अत्रटीकाकृत । शृण्वन मोसलसञ्ज्ञकरात् इयमाकृतिर्हिरेखाभिर्जायते
तत्रैकाकृत्वा उभयेदीर्घे तत्रकाकुदपार्श्वेकृत्वा पार्श्वोभयेतदीर्घे तदाख्यो साकेन तथाच खातिकसेतत् इति ललाटपार्श्वेखनि
तवल्ल इतिपार्श्वाभ्यां तत्संगतो कोणे जावीयइति मत्स्योखायिकतेन्त्व द्वयोरेखयो र्मेलकायीतिसंगतिः जावीयइतिच ।
चिकित्सककल्पनयाख्याति ॥ भवतिचात्र ॥ साम्येपित्र्यग्रतोक्ताचयथ्यापार्श्वान्यकोणके अपेत्त्योभयमायामितयेयं चि

भिद्गी यकोनोल्ल हिस्स वल्ल हरकात् ॥ तेनजायते चैतन्यं चेष्टाच ॥ ४ ॥

चिन्त्यतां बुधैः लिप्येयं च अग्रासत्ये यद्यप्यस्तिचरोखिका तथापि स्मृतिगामित्वाद् स्याग्राकृतिशङ्कता तत्रकोणोभयं चास्य
यस्त्रगोन्योन्यमेतिकात् तदासत्तयो हिस्तहे च्यात्मपुनः शोखेति ॥ ५ ॥ भिद्गीति भिद्गीतितेनकरणभूतेन मातल्ल
गेन यकोन जायते हिस्स चैतन्यवधुनः हरकेत चेष्टा ॥ अत्रटीका । चैतन्यचेष्टेजायते इत्युक्तं तत्र इमे हिस्से हरकती ।
वादीये इतिबोध्य तत्रापि केषांचिद् गानामिति अथमर्थः हिमाद्यमेव चेष्टोत्पत्तिस्थानमंगेषु च बलानि द्वयेतत्साम्ये मात ।
ल्लगासेवाऊंवत इति केषांचिदित्युक्तं तत्र मन्यायाग्रपिकेषांचिदंगानां तत्पामिरित्यषां चोक्ति र्यक्रैव मन्याहोत्य चेत् मा ।
तल्लगकृत्यम् गण्यते तदपि तस्मादेव तत्त्वमात्रदर्शनात् ॥ ६ ॥ अथमल्ल इति हिस्सचैतन्य कृचेत् भवासतेति निमि १५९

त्वेन प्रसभेति स्नावाख्यसिराणां कासांचित्पार्श्व लयेनीति कोमलानां प्रप्रपार्श्वे निर्गतानां तत्पार्श्वस्य कोमलत्वात् तत्रान्तास्सभा
नामपि कोमलत्वादिति । अम्मल् इति हल्म् इति हृद्याख्या नाम्नुमात्रत्वेगपश्चाद्भागजाना-वासेतत् इति निमित्तं ततस्तु मध्यव
र्त्यपि वासेतत् इति कथनेन दोषः । जानीत दिमाद्यमिदं चितत्रम् रेफ प्रकथ्यते तत्रम् रेफोनि भतत् इति च कथ्यते कोष्ठानीतियाः
वत् तत्राद्यकोष्ठकोष्ठोभयान्महत् पार्श्वे मांकादामिदिमाद्य इत्यलिकसीमा तच्च कोष्ठस्थानमुत्पत्ते रसभानांनाम्प्रपार्श्वे निर्ग
ताः ह्रिस्सोमोस्त्ररक्त खयालानांच तत्राद्यं प्रथमभागो द्वितीयं द्वितीयकोष्ठव्याप्ति इत्युक्तचरमेव द्वितीयं च कोष्ठं दिमाद्य
मध्यवर्ति प्राग्यपाश्चात्त्यकोष्ठोभयादत्यल्पमिदं प्राग्यं च महत् पाश्चात्त्यं च महत् मध्यममल्पमिति तृतीयं च कोष्ठकं दिमा

अम्मल् ह्रिस्स् फभवासतेल् प्रसभेल् लयेनि, अम्मल् हाकात फ भवासितेल् सभेल् हल्म् ॥ ॥ अथ
चैतन्यं चेतनहेतुनाम्नाम्ना मृदूनामः यचेष्टा चेत्स्याहेतुना नासोहृद्यानाम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

यान्यपार्श्वे इदं च मध्यमकोष्ठकापेक्षया नितमहत् प्राग्यापेक्षया चातिह्रस्वं इदं च चेष्टानिमित्ताः सभोत्पत्तिस्थानं वा प्रसभ
चेष्टानिमित्तं ह्राफेजबलस्य च मध्यं च कोष्ठोभयमध्यवर्ति उत्पत्तिस्थानं मतो सरेफवाहू सबलयोरस्य च कोष्ठस्य च नताः
हृद्याद्रिणाहोविद्यते दैर्घ्यं चास्ति परिणाहवत्त्वे वर्तुलमिदं जायते निश्चयम् मोरीति चेदं कथ्यते उभयवीसी मध्यगतं द्रोणी
सदृशमिति यावत् दहलिजोनि च मध्यवर्तित्वात्कथ्यते मज्ममोल् भतेनेन् इति च मज्ममोलिस्त्रभयसंगतिस्थानं भतेनेन्
इति कोष्ठकोभयस्य प्रासिंस्थकोष्ठे यत्किंचिदस्ति दिमाद्यीयं विभजनेनस्यदिमाद्यभागस्य कीदृशाकृतिर्जायते नाल्क्रियासदृशी

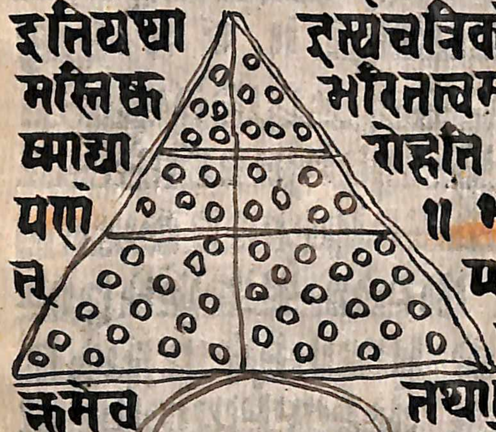
वी॰
मात॰
१६॰

160

हि संकोचविकासलक्षणा क्रिया दृश्यते इति दोहदति नामजातम् सा हि संकोचावसरे शरीरमूर्ध्वीकृत्य पादसंपुटं संगम्य पुनरपि ।
विकासयति इति तत्सादृश्येन तदाकृत्याख्या जातेति येयं कीटाकृतिस्तदीहावत्वं चोक्तं । तत्र निरूप्यते । अत्र मध्यमकोष्ठे
खल्वन्योन्यसाम्मुख्येनोच्चैर्भयं जातं तच्चादिमाद्यीयमेव स्वाभाविकं च हृत्पद्मं सततमेवेहायां संकोचविकासलक्षणायां वर्तते
इति यन्निभिसात् एनकभाज्ज इति विकाससंकोचाख्ये क्रिये अनेनैव निमित्तेन चर्मप्रसेविकासादृश्यमप्युक्तमनयोरिति दृढो
कृतित्वमस्येति यथा च संकोचयति तथैदं कोष्ठकं भरितं जायते यथा च विकासयति तथैदं मुन्मक्तं जायते एतच्चेष्टयैव सर्वं
मात्रलिंगं कोष्ठकद्वयलक्षणं चेष्टते अस्य पन्निभिसात् एनकबाज्ज आख्याभ्यां चेष्टाभ्यामसौ प्राणः सोऽहं हंसलक्षणोऽध उत्थि
तभोखारिद्दखानीयाभिधयक्ष्क्रदा च्यवितधूमोष्माणो विसृष्टो जायते इति चेष्टोभयफलं । अस्य च फजोनीयद्वयस्य लोज्जते
नद्दत्याख्या ॥ तथा ज्ञानीनच दिमाद्यीयकोष्ठकानीमानि वेष्टितवल्लीभिरविरतं भरितं जोहाराकृतिभिः एतत्फलं च य
दा कदाचित्प्राणाधिक्यं जायते तत्र तदाऽस्थितासौ प्रविशति नात्रादिमाद्ये संबाधं कुरुते तथा मांसचलत्वादत्र मविषमप्राणो
विशुध्यतीति एतास्ववेष्टितवल्लीभवेत्स्य त्रपर्यं विनोक्तलक्षणं फजोन्यभयमिति ध्येयम् तथा ज्ञानीनदर्जिसहमी सम्मुखे दि
माद्यमिदं मूकदमादारभ्य मुखरांतं ललाटमेवन्यभिमुखे मावलंगमिदं स्तंभस्थानादारभ्यांत्यकोणांतं तावज्ज्ञालंमस्तिष्कको
ष्ठैः सह सर्वं विभक्तं जातं स्वाविसिरास्तत्रोभयत्र पृथक्पृथक् स्थिताः परंत्वनीवान्योन्यलग्नतोभयोरिति विभागो जायते तत्रा
प्यग्रभाग आरंभे ज्ञायते विभक्तमिदमिति एतत्फलं च स्वभावस्य नभीअलक्षणस्य शरीररक्षा सर्वथा कार्यं वमालिन्यादिनि
रासाय कदाचिद्धोषोऽङ्के शङ्को सत्यामेकपार्श्वायत्समापन्नो द्वितीयपार्श्वं रक्षतीति । तथा स्नाएन गोर्दमालिन्यादिनिरासा ।

१६॰

साय स्रस्तभयं मत्रैकास्त्रतिः शुकदामिदिमाहे हल् मनोयोन् सदृयीसक्रांगधादायकास्त्रुकायलत्तणा तथास्त्रन्मानासान्त्रा
रेण निर्गच्छतीति प्रान्तमध्यमकोष्ठांतन्तृतीयकोष्ठं किंचिदवलंबनेनाधः स्रुतिरसोचनाल्लरेभणमालिन्यादि निर्गमायत्ती
ति एतत्कोष्ठोक्तवाह्यानि बलानि । अत्रबलामिदमत्रबलमेतदिति तद्विचारो दोषाद्भेकेणाग्रे चिकित्सायां विधेयायां भविष्यति

इतियथा इत्थंचत्रिकोणाकृतिरयं दिमाचइतिसम्यग्ज्ञेतावत् तत्रपरोभागइदंविस्तीर्णं पाश्चात्यभागेसंकुचिते इत्यतःत्र
मलिक भरितत्वमनयाकृत्या पाश्चात्यपरिशावकाशः स्रावनिर्गमणाधिक मालिन्यादि समुदायस्थाने यत्राद्यरोः
प्राग्या रोहति अधिकमालिन्यादिचाधः स्यापणास्थिरोकेण निर्गच्छतीतिध्येयम् ॥ इतिगोर्द्वसरंध्रनिरू
पणं ॥ भवतिचात्र ॥ चैतन्यचेष्टेजायेते यस्मादितिवचोवुधैः इच्छाविषोषिनेयोज्यमन्याज्ञत्वाह्वकोष्ठवि
त एतत्कृत्स्नंचतत्सात्यमितिवाग्व्यवधारणे तदोषांगोष्विदमेवाबलानांचेतदात्तये । तथा । गोर्द्वाग्रपार्श्वे
म्ह यत्स्रावानोपितथानतः पाश्चात्यपार्श्वेचरुङ्ग तज्ज्ञानास्त्रतथामनाः भूमिकाभिस्त्रतिस्त्रभिर्भ
क्रमेव तथालिकात् तत्राद्यास्तृतीयस्याः पार्श्वाभ्यां स्रावनिर्गमः सेवित्स्वतिस्थानमिदं तत्राद्यास्याद्यभागजा
परोत्य भागजाम ध्यकोष्ठपार्श्वादितिस्थिते द्वितीयामध्यगाद्यान्यभूमिकाभ्यां नतनीयसी वेधाल्पाभावतोयासोदीर्घे
त्वेपि चवर्तुला त्वंगमितिनाबलोत्पत्तिस्थाणं सेणविलक्ष्यते आद्यान्यभूमिकामध्यवर्तित्वात्सरणीतिच उभयोः संगतिस्था
नेमध्येप्राविलभाजनं स्वसंकोचविकासाभ्यांतृणकीटवदीक्ष्यताम् तृणकीटेचविख्याता तथास्रोत्रुभयोरवल ग्रत्यस्त्रः
पार्श्वयोः स्रावबेधत्वान्निविडंसमं उक्तंस्रावतन्तुभयंभस्त्रेवापिचलक्ष्यते निर्याणावेशनात्सेयं कलाजीवस्यबुध्यतां तदिदं ।

वी॰
ब्रह्म॰
१६१

दशमं ब्रह्मरंध्राख्यः संप्रथमितो बुधाः यज्ज्ञानाज्जीवन्तामेव साकल्यात्कायोपि जायते संकोचाद्भूमिकाभेदं भरितां ज्ञायतेऽनयोः यथा तथा वि
कासाद्धूरिकाशीघ्रं प्रजायते प्राणो सोऽचयदा गत्वा विश्रान्तो जायते तदा तु सततोच्छलनात्सापि यदाहादाख्या स्थितोष्मणा भूमिका
विनयं चैतत्सूक्ष्मे दीर्घे चेष्टते यया सैषान्तर्वर्तमानाले सर्वत्रप्राप्तितिगणिता तृतीयान्तरगतान्तस्फुटहृदन्तदपेक्षया प्रथमायेत्तयालं
सोऽविदीर्णा सापि ज्ञानीतवेष्टितोन्मीलितवल्लीभरितमन्तरा मदेयं यत्प्रवेशेन प्राणाधिक्येन संकटम् उन्मीलितत्वात्स दास्य
वातमध्यपतितोऽनिलः शुद्धत्वेन च संस्थान बोधप्रतक्रागाविना आरभ्यासनमन्यान्तेलललाटस्फूर्तिसमुद्रवे कोष्ठमालिकजाले
स्वसाधं गोदे विभाज्यते स्रावानक्षसिरास्तत्रोभयत्र पृथगास्थिताः ध्रुतीवान्योन्यलग्नत्वात्र भेदो भात्यनेयतः सर्गस्य देहर
तायै सदोषाक्रान्तस्य सर्वथा शक्या मलादिसंशुद्धिस्वेदग्रवधानतास्थितिः प्रथमाक्रोज्ञातचित्तस्य दोषोच्छेदविपदारामे एकप्रास्थि
विपत्त्यान्ययादिति च तत्फले एतन्मलादिसंशुद्धे च स्फूर्ति ह्वयश्चदीरितं गंधादाख्यतन्मात्रमसकोणभयनलाग्रगा तत्रैकास्तिय
यानासाहारान्तनिर्गतिः स्फुटा यत्र तनीयकोष्ठान्तावलंब्यान्तरकोष्ठगा अथो सौतालुरन्ध्रेण मालिन्याद्यपहारिणी बलव्य
वस्या कोष्ठशिरास्थस्फुटनामियात् इत्येषास्याक्रान्तिश्चाविस्तृतायै जयन्यतः अन्यथानत्राशिष्ट्यन्नत्स्रावोष्मादिस्फूर्तिरु
दिति ॥ ७ ॥ इति ब्रह्मसहारनिरूपणम् ॥ ॥ अथाक्रान्तिनिरूपणम् ॥ अम्मलद्दति अम्मल प्रयनिरूप्यते येनान् अन्ति
हयं फचेत् कोलु एकैकं मीन् सकाशात् होमानङ्भयस्य कोलुवाहीडरोन् एकैकस्यैकैकं मुरकभतोन् सप्तदिनमोस्ति मी
न् सकाशात् सभसमभिः नमकैः भूमिकाभिः पिधानैः वचनैः सोलासविभिः रतोभानेन् सेहरसेरिनियावत् यद्यपि यक्ष
ह्तिसिरास्रावये स्योप्यत्रोभयेसंति तथाप्यदमेवास्य महत्प्रयोजनमेतद्विषिष्टकथनं समपिधानानि रसत्रयं चात्र संतीति त ६१

त्रामात्रनोद्दिष्टं यत्वेनैरपि सप्तदिनमध्ये वेत्यग्रे भविष्यति तत्राप्यसमः स्वावानोत्रमयानिरूप्यते यतोत्रप्रकाशायेवभरः सचतद्धीन इति । ज्ञानीन इमानि सप्तनभकाः पिधानानि यान्यज्ञानि तानि जालान्यन्योन्य ग्रथितोपरि स्थितानि तथा च मयाग्रे कथिते ततो भौतन्य रसास्वयोमी येपानीयमूर्तयः परिणतप्राणीय स्वरूपा इत्यर्थः सूक्ष्माणि वेष्टयन्त् यया: मीष्ठनभकेषु स्थितानि सत्रयान्तथेमेषो पिधानावकाशा इत्यत्र स्वयमेवाग्रे निर्णयो भविष्यति । नचैतन्निरूपणं प्रकारोयं केचिदांतराह्लादहिंर्याति केचिद्ध्रासादंतः प्रविशंतीति तत्रमूलश्लोकस्य समवेशापन्नस्वीकारेणाह ॥ १ ॥ ग्रलू इति ग्रल् तत्र तभकतेल् वोलाछ्य

ग्रमल् पेनान् फकोल्हवाही ज़्तोन् मीन्ह्योमा ग्रकरमतोन् मीन् सभनभकातेन् वसोला सरतोभातेन् ॥ ॥
ग्रथादिद्वयं चेत्तद्भयेकैकं समेतं सप्तभूमिकाभिस्त्रिस्तेस्व ॥ १ ॥ ग्रल् भत कतेल् वोलायोस्म्मा मोल्न
ह्मिमति वह्री ग्रह्लती तली ग्रल् ह्नवाय ॥ तत्रपिधानमाद्यं ह्नताख्यं संधितमिति तद्यन्मिलितं पवनेन ॥ २ ॥

पिधानं योस्म्माक्तननामकं मोल्नाह्मिमति इति वह्रीतत ग्रह्लतीवत् मलेमिलितं ह्नवाह्नि पवनेन बाह्यमेतदित्यर्थः । ज्ञानी नयदिदं मोल्नाह्मिमाख्यं पिधानं च मास्थेरूपं यनं नेत्रचेष्टादाय पेशी मिलितं ग्रल्नवर्णं समेदो मांसह्नताले मे उन्नकपाल लग्नस्थलभाव्य इत्प्रणालाया निर्गत्य कपालवासे निर्गत्य मोनाजालाकाराः सम्पन्नास्तस्माज्जालादस्योद्भवः इदं च ततत्रा गत्य विरलमपि नेत्रोपर्यागत्य घनीभूतं सर्वतः कर्णीभूयं विना नेत्रव्यापकं तत्रह्निप्रकाशनिरोधार्थं कर्णीयल्लेशोवशिष्टः एतल्लेशं विना नेत्र कर्णी येन संधितं सदिदं मोल्नाह्मिमेति कथ्यते मोल्नाह्मिमेति चावामसंधानमुच्यते यदत्र ह्नसकाचरं वाल

वी॰
नेत्रनि॰
९९

162

लक्ष्यते तत्कर्णीयेत्युच्यते येनाभ्यंचमेधितमोल्लिङ्गिमेति जानीतच यदिदं कपालबाह्यजालादेनत्पिधानोत्पत्तिरित्येतत्कुकरानमतम्
राजीनामाचानैव विहितास्थितिः तथाचासौवक्ति सत्यमिदं यदामोल्लिङ्गिमस्यामयो जायते शोफाख्योवमात्तिर्दई इति कथयेति
तदासावस्त्रभयेव्याप्य कपोलोभयमपिव्याप्नोति इत्येतद्यदाबाह्यजालान्नोत्पद्यते तदानदन्तसाविबाह्यकपोलजालं कथंपोफे
नाविंयेनेत्यनुमीयते बाह्यजालादेवास्योत्पत्तिरिति प्रत्याहुस्त्यानं त्वस्माख्योचिकित्सको समर्थयतः नैतत् कपालान्तर्गत
गुल्मजालादेवास्योत्पत्तिरिति । तथाच यस्मदामादौ प्रतिहृप्यानिरोगो यदाजायते तदास्यभ्रमोऽस्पष्टीकरत्वनाचजायते तु
जानीमहे प्रोन्नताधीनत्वादस्यान्तरजालाजेवास्योत्पत्तिरिति । अत्रप्रनमूलस्यात् किमिदंनाम यत्कु नोभ्रमादीति बाह्यजालोत्पत्ति
वपिनेदं तन्निवर्तक मथान्वेनापिचवल्लीहस्तीविक्रिया जायतएव तथाचबाह्यकपालजालेपि तीव्रव्यथापाते शिरोव्यथायो भ
मेन्द्रियसंभ्रमाद्युत्पत्तिर्दृश्यतेइति । एतत्पिधानेच चक्षुर्दयामयो जायते नचकानिचिदन्यानिधानेष्वपिजायंतेइति ध्येयम् ॥
भवन्तिचात्र ॥ पेशीस्नावसिरोपेतयद्व्येन तथाप्यलं पिधानस्नेहयानां वोक्तिरुक्तमहृदर्थतः उक्तात्मनात्रस्नायोहि संगतिःप्र
वेमेवत्त् यत्काभकाघासात्वादनयोःसचतत्कृतः भूमिकाश्चपिधानानियानिजालानियेषुच स्नेहाश्रयोंतरेयेतत्परिणामारसोऽन्न(
ताः पिधानसमकोप्येनरवकाशाहकास्थितिः इत्याहुस्तस्येयचाग्रेस्फुटमेतद्भविष्यति ११ ॥ तथा । चर्मास्थिरूपंयदिदंनेत्र(
ह्रादायिपेशिफलक मेदोमांसस्नायुतालेपच्यनेविशदवर्णभृत् कपालल्लमशालायास्तद्दृष्टिजालनामितः तत्रयत्रमिदं माप्यनेत्रे(
संहतिमागतं सर्वतोव्यापकं चाप्यगोःकाचरान्तरमन्तरा तन्मध्यस्थम्रञ्चोनस्थेनाच्छादितं तेवल्लं विनाहतंतदनेषुसंधानात्सेधितं
भिधम् बाह्यजालोद्भवत्वस्यवेद्यमानेनिशाम्यत इदंविकोदपोफेनकपोलविस्थतीतत्वात् बाह्यनजालसंबंधदर्शनाद्यत्नमवतत् ९९

नैनदिग्याञ्जरत्रान्येतथा ह्यायेहृष्ण्यात्तेनः श्रदग्गोर्भमस्तत्त्वन्नीन्नाणदांतरगोवल्ल श्रत्राहृयंथकारल्गभ्नमेल्लाबासजन्मतां ननिरा
उक्तते हृष्टात्तथात्वेनाम्मसो गतिः यदावाह्यकपालेप्पिनीव्राजायेतवेदना तयापीदियसम्भाति सभवो हृष्यतेकिल चतुर्दशामध्ये
श्रस्मिन्पिधानेतेष्वकेचन श्रन्यपापिविज्ञायेत इत्यग्रेकलनास्फुटा ॥ १ ॥ श्रल्लहति नभकेति भूमिकासानीयद्वितीयायोस्य
म्मना सत्लभते श्रत्रयेतिलाभार्थः श्रल्लकाणीयिति काणीयेतिवह्नीतत् भेदइतिपश्चात् इदं श्रल्ल मोल्तह्निमेति मतदभिधान
स्य प्रथममपिधानस्य वप्ननः लालानोलप्राप्ति लोन्तवर्णः लह्वानस्याविद्यप्रतोस्य वर्णोनास्तीति । वेति वप्ननः मनमा मतहिना।

श्रल्लनभकतेल् सानीयिति योसम्मा श्रल्लकाणीयिति वह्नीभेदल्ल मोल्तह्निमति वर्णालोनलह्रा ॥ श्रथपिधानं
द्वितीयंयत्ह्रनाम्न्येश्टंगकमितितदन्ननास्तिवर्णोस्तस्य ॥ ३ ॥ वपन्नमा मत्तलवन्न भेल्लानि नभकति श्रह्लतो
नहृतह्रा ॥ तथानैनताह्निनारक्तंसंपद्यतेरागेणतस्ययत्पिधानमःधोऽस्मात् ॥ ४ ॥

नास्ति मतदिस्सक्तं किंनदित्याहृ मतल्लवन्नसरागंसंपद्यते भेतिकरणे भलोन रागेण नभकति भूमिकायाः पिधानस्य श्रह्लभीयत
तदुक्त श्रथस्तात् ह्रानस्यकाणीयस्यपिधानस्य काणीयपिधानादूधस्तात् यत्पिधानंतद्धेणेन रक्तमिदमिति सवर्णंजायते । जानेत
चेदं काणीयपिधानं इष्णकाचकूचायमानं स्फटिकवद्यतोस्माद्बहिरपि मकाशोनिरीक्ष्यति श्वेतश्टंगवल्कवच्च शुक्लमिति काणी
यमित्युच्यते तथैवंभावि सल्भीयपिधानात्तसीमाद्याग्गाभ्य उत्पद्यते श्रन्भीयाख्येतत्तृतीयान्तरपिधाने व्याप्य तिष्ठति मतत्पिधा
नानंतरभाविपिधानस्तेहृसहाय्यक्तादिदमिति तेनविधात्रा सर्वैवयेनास्य वल्कचतुष्कस्यमध्यंपरिहृतम् यथाश्टंगस्योपर्कपावि।

वी॰ ल्कानीति यदा कदाचिदेकस्याप्यदायानि तद्द्वितीयं निष्ठति स्वकार्यार्थमेवं तृतीयचतुर्थयोः इति न केवलं नानवशो ऽज्ञयाभ्यां शृङ्गाभत्वा
ने॰ नि॰ त्कर्णीयमिति किन्तु वल्कसाम्येनापि इति ॥ संक्षेपेण शृणुतां एतत्कर्णीय लेशोयो बाह्यानिल लग्नो सो ऽद्यः यो मोल्तह्रिमेन नर
१६३ पिहितः प्रथमपिधानेन यतो ऽत्रावकाशो मोल्तह्रिमस्यानेनाधिष्ठानेन कृतमिति एतत्पिधानद्वयेन स्वकचस्थापितदीपः यथा दीपः
नत्रस्थापितः बहिरपि प्रकाशं करोति न चेत्तेनाच्छाद्यते तथेदमपि प्रकाशो बहिर्ददाति बाह्यापदेशरत्नानि अत्रापिधानेनेवाप्रयाः ॥
163 भवति चात्र ॥ निविडं शृङ्गकमिदं येन शृङ्गत्वचोपमम् प्रकाशो ऽस्माद्बहिर्याति विकचत्स्फटिकाश्रया भाक्षेत्यजालशाखाभ्य उत्य
त्तेष्वाप्यतिष्ठति तृतीयजालेनात्रेह साहाय्यकारणादिदं निमित्तत्वज्ञातत्वेनार्धार्धशृङ्गवदाप्तुतं एकत्रापि प्रदायतो ऽद्वितीयादि।

अल्तभकनेल्र् सालीसति अल्रप्रभीयिति वह्नीकद्रू यकोनसीदायोन् वकद्रू यनकोज्जर् कन् कद्रू यकोन प्रा
फ्लन् वहींभयल्र् कर्णीयिते ॥ अथजालेन तृतीयं शास्त्रारोककं नत्केषांचिदस्ति कृत्स्नेन यथा काचरेषु सरंचैतत
शृङ्गकादेन ॥ ५ ॥

यथा भवेत् स्वकार्यसत्त्वमेवं त्वक्छौल्त्यनानवतोपिच शृङ्गकं बाह्यलग्नोस्य देशास्तत्द्वयं ईरितः अत्राद्यावरणाभावात्कार्यनिर्वाह
हेतवे कचस्थदीपवद्भासेप्रकाशं ददातिरत्नानि बाह्यापद्भ्योपितंतत्राप्रयानवसमीरितत्वादिति ॥ ५ ॥ अल्रइति साली सतितृ
तीयं अन्भीयूइत्यस्याख्या वहीतत्पिधाने कद्रूकदाचित् केषांचिदित्यर्थः यकोनअस्ति ज्जर्कन् अम्लवर्णीकाचरमिति कर्णी
यस्वल्वेतद्वर्णमेवादत्तइति कद्रूकेषांचित् यकोन भवति प्राह्लानलान् ईषल्लौहित्यमिश्रं मेषीनेत्रसमानवर्णामितियावत् वही
अधःपिधाने भेदिप्रस्थान् अल्र्कर्णीय एतदाख्यात् द्वितीयपिधानादिति । जानीत एतदन्भीयाख्यपिधानेनाहशो यदा तिचनंतथा १६३

ज्वालीदीयाख्यस्य नरोत्तमतस्य स्नेहस्याभिमुखं ज्ञात्वा गोग्रोहं नान्विनन्तदा सन्नाभेरोकमस्ति ज्वलदीयप्रकाशनिर्गमनार्थं पत्तद्ध्रे
न प्रभोयेत्युच्यते प्रभेति ज्ञात्वा वा पारसेकाख्यया प्रगोरूढ इति तद्धेतरोकाभमिति प्रस्यचयिथानस्याभ्रवर्णाद् इति ज्वालीनसो
मते प्रकृत्याख्यस्तत्कृत्स्नवर्णमिदमिति वाकि पतनस्यचातिकार्स्न्यं तिमिरोत्पत्तिरीक्ष्यते प्रस्यचबाह्यपार्श्वं कर्णीयसम्मुखमिति
हृष्टेयथाकर्णीयाभिमुख्येनास्य पत्तुप्रपारुष्यं नभवेदिति प्रतरयाश्चेच मृदुहृत्त्रकोमलं सरिषं सपत्नमेतियावत् सपत्नमत्वादे
व पत्तुषंचमृदु च पत्तत्पार्श्वे भेजीयाख्यं तु सुन्दरनोभातिलग्न पत्नमसाहित्यगुणा प्रस्यत्रयः नजोलोल्माद् इतिगोदीयाना
पनीयकणायदात्रासुवंति तदेनदोष्णेन नत्रास्थितिनजवंति ननत्रमासिंददत इति द्वितीयस्तु यदिकदाचिन्नेत्रतिष्ठति तदावि
किन्सकैस्तैषपसारिनेषतन्त्रशीष्ट्र प्रविश्यकारिति कोपालेनापसारिते तु तिमिराख्यामयाभात इति सेकुभंचरोकउन्मुक्तं भ
वतीति । तृतीयस्तु भेजीयाख्ये रन्तोभत्तस्नेहानिपेशलः पतनपोलस्वेनोनत्यास्तुष्येण तस्यस्वसर्गोसो निरुद्धोभवतीति ।
प्रस्मिन्विधाने पंचमायाः ॥ भवतिचात्र ॥ द्वितीयजालमेतस्य वर्णालातिघनत्विदं हृत्ताकालितमूर्द्धाकारोकलक्षितमी
क्ष्यते भाव्यासभरमालोकनिर्गमार्थमदःस्थितिः प्रतिकार्स्न्यस्यतिमिरोत्पत्तिः मायेणाद्दृश्यते पार्श्वसंगकलग्रंथत्रिविडं तद्विधा
येनतत्पारुष्यनिरासार्थमोतरं मृदुकोमलं सूत्ममाणीयपत्नमणामसत्वान्मार्दवमिचानिष्ठुरं गुणास्त्रयोस्ययत्सत्वेगोदीयानाःकणा
प्रपात् तदोष्णात्कसनेनात्रास्थितिमाद्योगुणोमतः कदाचित्तुनदायाने तु स्तचात्तये शालिभिः भरणावेशितेन तत्रमैमियोभाव
रूत्परः पेशलत्वाद्दसस्यास्यपतनेननेनरोधितं यःस्वसर्गाद्यितिः सोऽत्योत्रामयःपंचसंस्थिता इति ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

वी· नेत्र· १६४ भेदेति भेद् पश्चात् नभकतेति पिधानं श्रन्भीयिति एतदाख्यं एतदाख्यात्पिधानात् रत्तोभतेति स्नेहः भजीयिति एतदाख्यः वह्नीप्रसो
सार्यीयत् निर्मलः शभीह्र सदृशः भेतिकारणात्येत्वान्नेन भयाच्च ध्यक्षौल्कं भेजिभेज्ज् ग्रड स्यजक्क्षटस्येतिशेषः नैर्मल्यप्राकव
र्णरंजभमिदमिति भेजीयेतिकथ्यते एतत्स्नेहोपयोगस्थाये यदसौज्वालीदीयाख्यस्नेहाभिन्नत्वोवर्तते येनवासतीव्रप्रकाश
श्चैभिपवनायातेन शीघ्रमसौनतत्रप्राप्नोति तत्प्राप्तौसन्योन्याभिघातेन प्रकाशाकलनेनानस्यादित्यादावत्रासौप्राप्याश्थितिंकृत्वा
164 तत्रशनैरभिन्नत्वीभवति श्रत्ररत्तोभतेत्रयग्रामयाः ॥ भवतिचात्र ॥ नैर्मल्यप्राकवर्ण्येदृशभोसौसमीक्ष्यते तदंडकइति

भेदल् नभकतेल् श्रन्भीयिति श्रल् रत्तोभतेल् भेजीयिति वाह्नी रत्तोभतेन् साफेयत्तोन् शभीह्रत्तोन् भभया
जोल् भेजि ॥ श्रएतनतः स्नेहोऽङ्कः सविमलः सदृशः शौल्क्येनोऽस्य ॥ १ ॥

मोक्षः फलंचास्यनिशाम्यतां
यद्योतोशलिकास्निग्धाकरकाकारनामिता तत्रतीव्रप्रकाशोऽस्मपवनायाततोऽजसा अन्योन्याभिहतोनोस्यात्प्रकाशाकलनेत्य
तः स्थित्वात्रशनकैस्तस्याभिन्नत्वागतिरीत्यता श्रत्रामयास्त्रयः संतिरसहृत्स्यसमागतं भूमिकात्रितयेचैकोरसःशिष्टानिबु
ध्यत ॥ इतिप्रथमःस्नेहः ॥ १ ॥ वलिति शभियित चतुर्थेपिधाने श्रनूकभोयित एतदाख्य श्रनूकभेतीति त्वलाख्या
भाफन्देति पारिसकाख्या भभोवा इतिभाषया । वह्नीतत्पिधाने शिभीह्र सदृशो भतेन नस्त ज्यिभाह्रन शुक्लपदेन श्रनूकभे
तेति उर्णनाभस्य यत्प्रालयभूतं स्वेतजालं स्फटिं शुक्लपदाभं तत्सदृशमिति ॥ वह्नीति वह्नीतत्पिधानं भेदपश्चात् रत्तोभत १६४

स्नेहस्य भेञ्जीयिति एतदाख्यस्य एतच्चविधानं भावि शाभीकीयविधानांतं सीमा शाखाम्य उत्पद्यते तथामषीमयाख्यभाग्रविधानं
शाखाश्चात्र सूत्तमाः समायाताः एतच्च ज्वालीदीय भेञ्जीयाख्य स्नेह्नोनर्वर्तिविधानं श्रनितत्रचेद् तथायद्योगिनाभालयजालमि
त्यनु कभोनीयिनिकथ्यते श्रत्रचत्तानवायघोगोयं यदत्रतानवेनप्रकाशोबाह्यान्तरतः प्रविशतीति श्रत्रचामयोभयम् ॥ ७ ।
वेति वग्नः भेदिप्रसात् ह्राजास्मात्विधानांत् तभकत्तोतिविधानात् रतोभत स्नेहः ज्वभीदेति एतदाख्या वह्नीतत् रतोभतं

वल् तभकतेल् शभिप्रत ग्रल् ग्रन् कभोनीयित वह्नी तभकभोतोन् शिभीह्रितोन् भितस्त् जिय ग्रल् ग्रन्
कभोत् वह्नी भेदेल् रतोभतेल् भेञ्जीयिति ॥ श्रथचतुर्थं लूताजालाख्यं तत्समहर्षोस्रत्नाप्रदेन लूतायाः ॥
७ ॥ तभेदिह्राजेल् तभकतिग्रल् रतोभतेल् ज्वालीदीयिनिवह्नीरतोभतेन् साफेयितान् शाभीयितोन् भे
ल् ज्वलेद् ॥ पश्चादस्मा ह्नताजालात्स्नेहः कनीनिकाख्यः सनिर्मलः सहस्कारणेन ॥ ८ ॥ ८ ॥

स्नेहः शाभीसहृशः साफेयितः निर्मलः ज्वलेद् इत्याख्यः ज्वलेद् करकं तत्सहृशमित्यर्थः ज्वाल इति भाषया एतु इतिप्रवर्तनीयाः
गतइ इतिच तत्साहृश्येन यमाख्येत्यर्थः एषच स्नेहोविलस्नेहम्र्ल मकाशश्चाचेतदधानः श्रन्यानिच स्नेहविधानानि एतद्दृत्या
इत्यत एतदवकाशः सर्वमध्योयितः करककर्णिकावत्त्नीभूतमिदं निर्मलं चातीवेति ज्वलीदेतिकथ्यते धोरीति भाषया ।
मरूउमक इतिमारसेकाः कनीनिकेति श्राकारेणच भंदीयेनचकथ्यते भंदीयेनिचकरकाख्या तत्रापिधास्यप्ररोभागः परिणा

नै·नि·
१६५

165

द्वीपाग्राग्रभागोऽतिदीर्घश्च अग्रभागपरिणाहित्वस्य वा यस्य प्रयोगः यदर्थग्रहणेन तदर्थपरिणाहित्वं प्रणवस्तु च यथा सम्यक्ख्याति भा
ति पाश्चात्याग्रत्वस्य चोपयोगः यथा कूर्माकारादिमे प्रसभमोऽग्यवस्तु रूतिस्तावो भवसञ्ज्ञः तत्र यथेमे सूक्ष्मीभूय नम्रीभूय प्रविश
तीति अत्र चैकग्रामयः यत्त्वसौ यदोऽनुवर्ति तदान्यपेक्षामया उन्निष्ठतीति ॥ भवतिचात्र ॥ भाव्यानायापिधानांतशावोत्पन्न
मिदं तथा व्याप्तंचाणतल्वणावोभिः स्नेहद्वितयमध्यगो स्तूताजालनिभंचातिविरलेयेनवासतः अंतराश्चप्रकाशोत्रविशेद्ध
ग्रभयंप्रतः एषस्नेहोविलसेद्धमूलमद्योतभूरपि एतद्भूत्या द्रवान्यानि स्नेहजालान्यतोन्तरे चनीभूतः कारकवद्विमलश्च

भेदिह्ना ग्रल्ल रनोभतेल्ल ज्योज्याजेंथी वह्रीनस्य सभिक्र ग्रल्ल ज्युज्याजेल्ल जायेभि ॥ एतस्मादत्रस्नेहोयः १
साहृस्यंरत्तानिगालितकचेन ॥ ८ ॥

निष्प्रतः दीर्घोऽग्रग्रभागोतविशालस्तत्फलंश्चवे अर्थग्रहणवेलायांसूक्ष्माचप्रतिभासनं सम्यग्यथास्यात्पाश्चात्यदैर्घ्याणव
द्रूदंप्रतः कूर्माकारादिमेद्योतदायिस्तावद्वयेयथा नम्रसूक्ष्मतयासम्यगाविशेकस्तयास्थितेः अत्रैकग्रामयः किंतुयदोचा
स्यसञ्ज्ञवः तदान्यग्रामयास्त्वापिभवेयः स्नेहजालगाः ॥ ७ ॥ इतिद्वितीयस्नेहः ॥ २ ॥ भेदीति भेदिपश्चात् ह्याग्रस्य
रनोभतः स्नेहः ज्योज्याजी एतदाख्यः वह्री प्रसोनस्य सभिक्र साहृस्यंरत्तानि ज्यज्याल्लु केचने जायेभि गालितेन ग्राभ्रुगल्लुइति
पारिसेकभाग्रया एषचयतोनिर्मलः घनः स्वेतः रेषइत्तस्वेतिकचाभः तयाज्यलेदीर्घपाश्चात्याधिभागाग्निष्टः यथास्यात्र
प्राप्यते इतिप्रशोभागश्चास्यप्रकाशादानार्थउन्मज्जः पश्चात्भागोत्रमासामर्थ्यतत्संगतरति अत्रचद्वावामयो अन्यामयापेक्ष १६५

याचास्यप्रतीकारोऽत्रोच्यते यतोऽन्नभूतमौषधं चात्रचिरेण प्राप्नोतिवा संचयस्थाइर्नित्वात् ग्रंतर्वर्तित्वाच्चैतदामयानभिज्ञानम् ॥ प
ग्रल् इति ग्रल् ग्रथ नभकापिधाने खामेसति पंचमे शभके यद् द्रव्याख्या तस्य वहीतत् भादेति पश्चात् ज्रुज्राजोऽयिनीत्यनदाख्यात् पन
च्चापिधाने ग्रसभमोज्यवक् इस्त्र क्वाद्द त्यत्रं रतोभाति ज्योज्रालीरनोभातिज्य लदीभ्या क्षिलितवालिते पश्चान्नायन्तलत्रोकवत्वात्
तावदन्तं यावज्यलेदीय भेज्रीयान्तरावकाशः यथा ज्रालम्हगायायां म्हगोऽप्रसार्यते तथेदमत्र स्नेहोभयप्रहरनामेति कथ्यते
ग्रत्रचपंचमया स्तन्यप्रतीकारोऽप्युक्तो ह्यनोऽत्रोच्यते तथेदमतिचेतनमतिह्नास्निराख्यामसे चेतिध्येयं ॥ भवतिचात्र ॥ यनत्वाद्दिम

ग्रल्नभकनेल् खामेसति ग्रल्शभकोऽयिति वहीभादेल् ज्रुज्याज्योऽयिति ॥ ग्रथपिधानं पंचमं ग्रस्हनाख्येनत्य
स्नात्कचरमात् ॥ १ ॥ ग्रल्नभकनेल् सादेसति ग्रल्मग्र मीयितिवही भेदेलशभ् कोऽयितिवहीनग्र भि
ह्नोल् मशीमति ॥ ग्रथषष्ठपिधानं ग्रल्याख्येनतच्चान्यस्हनाख्यात् तद्दशांजराख्यण ॥ १ ॥ १ ॥

लत्वाच्चपाटलत्वाच्चमोरत्ययं कचाभः स्निग्धरूक्षवोर्धः कारकस्मान्नलत्रये उन्क्रोस्यप्ररोभागः प्रकाशयहणायहि ग्रामयोर्ह्रो
तथाचात्रच्येदास्तिक्रियायथा ग्रंतर्बाह्यौषधंयत्र पाद्यान्यत्वाच्चिरामिक्षात् ग्रंतर्वर्तितयाचैतदभिज्ञाऽत्र्यदामता ` ` ` ` पलक
चस्नेहलग्नपश्चान्नदन्तरे प्रकाशदाविस्नाज्ञाचरोकित्वान्नायन्तःस्थिते यथैणबन्धनार्थोहिम्हगायायां प्रसार्यते ज्रालेनतथेदंप्रह
तंएकतोऽस्मिन् सद्दये चेतनं ह्नास्निराख्यामेमतत्वातिषायेनाहि संतिपंचामयाश्चात्रक्रियायेषांसच्चेदेति ॥ १ ॥ सादीस
मीतिषष्ठं मशीमतीत्येनदाख्ये वहीतत् भेदिपश्चात् ग्रल्शभूकीत्यनदाख्यात् । वहीनत् नग्रभिसद्दशां मशीमनीत्यल्वनय

वी॰
ने॰ नि॰
१९९

166

यानत्पसहतिमापके उल्वं ज्यरहतिभाषया तथेदं प्रभूकीयस्यापिधानस्येति ॥ अत्रटीका । यज्जालं विरलं गोदीयं तस्मात्र याऽङ्ग्यप्रकाशि
रामितस्यत्रमेतत् अत्रचपिधानेबहुसिरत्वात् त्रमामिमागीत्वाच्चात्वलो रक्ताबाहुल्यमित्यत्र धम्मवीयारक्तामया प्रवातिशयेन जायते
इति ॥ भवतिचात्र ॥ महतत्वाममेतेनयथागर्भाजरायुणा सिरयाऽङ्ग्यप्रकाजालास्तत्रयोऽर्द्धजालकं तज्जमत्यत्रमागीत्वा।
त्सिराबाहुल्यतस्तथा रक्ताधिक्येत्रतद्रोगा जायन्तीतिशयेनहि इति ॥ १० ॥ वलितिसाभिप्रसममे सुल्भीयेति इतिनामय
तल्भाख्यं इच्छजालमसभोमोज्यवफ्तानिकवर्ति तद्रत्यत्रत्वात्सुल्भीयेति वह्नीतत् भेदपश्चात् मषीमियित्यनदाख्यात् वप्तनः
प्रलाकेषु इतिमिलितमिदं प्रजोमेल्ल इत्यस्या येन इत्यत्लोः पृष्ठाद्धतित्वादिदमद्दिगोलकाख्यिल्लग्रमिति । जानीते ऽमानि

वलतमकतेल्ल साभिप्रतिप्रल सुल्भीयितवह्नी भेदेल्ल मषीमियिति वयलाकेषु प्रोंजोमेल्ल येन ॥ प्रथम
समपिधाने इच्छाख्यं पश्चाद्दल्वान्मिलितमस्या त्लोः ॥ ११ ॥

समजालानि गणितान्यत्रबहुमतं समसंख्यत्वे ।
अत्रचविमतिः केचिदाहुः सुल्भीयेति गणाजालमिति नपिधानं भूमिकेति नूनमतेपिधाने किंचित्पीवरीभूतं परंत्वत्रचरमेवाः
स्माकंमतम् केचिच्च प्रभूकयेतिचनापिधाने केचिच्चानुकभोयेति प्रभूकभीयस्यवावयवलेशः तस्यातन्त्रमपिधानमिति।
केचिच्चैतद्द्वयमाद्यं चमोल्लहिमाख्यं नपिधानमिति केचिच्चैतत्त्रयमन्भीयंच मषीमयी यस्येवलेशाइति केचिच्चैतत्त्वत्कं।
कर्णीयंचनास्ति तत्रकर्णीयं सुल्भीयांगमिति सिद्धं केषांचित्षट्पंचचत्वारस्त्रयोद्वाविति परंतु रसत्रिकेनकस्यापिविमतिः
मषीमीयापिधानेचनकस्यापि विमतिरितिध्येयम् । तथाश्रुणुत प्रत्यसभः स्नावानोद्विविधाः तत्रैकाश्चिच्चेष्टादायिन्यः श्विती ९९

याः प्रकाशदाद्योसभिमोज्मवफाल्मो स्नास्त्रमयाः सभिप्रकराणोभिहिताइति ॥ भवतिचात्र ॥ चेतनस्नावसामीप्यवर्तितज्जमि
दंमतं सर्वपश्चात्तनत्वाद्धनेत्रकोकसंयक्तं पिधानसमकमिदं स्नेहद्वितयसंयक्तं नेत्रोभयगतंमोक्तं तत्राद्येविमानिर्बर्द्धः
तत्रोल्वेविमतिर्नास्तिपरेषामंगभावतः वांतभीवाद्धिमलेत्रभेदोपिफलसाम्यता स्नावानोद्विविधाप्रत्रगोदंतनक्नूलजात्वतः
चिर्वोहा॑ स्वतत्रायाद्वितीयास्वप्रकाशादाः ॥ ११ ॥ इतिनेत्रनिरूपणम् ॥ अथकर्णनिरूपणम् ॥ अम्मल्इति अ
म्मा अथनिरूप्यते गेज़ोन् कर्णोभयं फचेत् हीतन् गुरकभनन् सन्नादिते मीन्सकाशात् अल् लहम्म् मोसेनसहज़

अम्मल् गेज़ोन् फाद्दी गुरकभनोन् मीन् अल् लहम्म्अल् महज़्वल् गज़्रूपवल् अस्मेल् हिस्साम् ।
मन्फैतद्दा कोभलेल् मीत्वज्यम्माद्दी लियद् ह्वल्फल् समाव ॥ १ ॥ अथकर्णस्वेतस्रादितो मो
सेनकेवलेन तथाचमोस्थिभिस्तथाचेतनस्नावभिः ॥[illegible]॥ फलमस्यादानग्राहस्य यथासंचदयावेशसादिवो ॥ १ ॥
इतिकेवलेनप्रनः अल्गज़्रूपइति स्नेहस्नाव
पुनः अल्अस्मेल् स्नावमहिकाभिः ताभिस्त्र हिस्साम्इतिचेतनाभिः । मन्फैतइति मन्फत्प्रयोजनं ह्वेत्येनयोः कर्ण
योः कबोल्इत्यादाने सोत्वइतिवाचः वन्नं ज्यम्माद्दी आदायसन्नादितीकर्णसन्नादितीत्यच लितदर्थं यद्वह्वलमवे ।
शार्थं फेप्रतरे समाव एतदाम्यशोकस्य येनशोकेनतदादाने तदावेशार्थमिति ॥ जानीत समावमिदं हृज्यशोयाप्यकर्ण
त्यान्निम्लभत्नास्थिशोकामिति तथाज्ञेनारज्मे ज्मेसहितनारज्मेवल्लनामियेथा बहुमवनप्रवेशः शनैः शनैकाघितीभूय ।
प्रविशतीति नाज्ञानत्प्रवेशोभवेदिति येनशीतोस्मादिव्यथाभावेदिति तच्छोकांतसीमायोच प्रवनलेशः स्थायीभूतः तत्स ।

वी:
कर्ण:
१६७

मीयेच यक्रोसमु योतनस्नावास्ति तंचगम्यायितम् लीति चद्गते नानवादस्या: स्नाज्ञोगम्याथीतिजाल्लाग्मा तम्लीति वातसंसर्गेण
फक्कावस्कह्वायमानवृत्तेनेइति यदाचवाएग्रात्यापकः पवनोत्रमविशति तदांतरंच तंवाक्यं नच्चालयति तदासावसभः स्नावा
गाह्वोत्यानह्वेतना ग्रुत्यापकरोति तदात्तया अत्रतर्कमनमवेद्यम् ॥ इतिकर्णनिरूपणं ॥ भवतिचात्र । रोकमेनच्चयच्चा
स्थिमूलग्रत्यन्निकारणं कर्णस्यतत्सूतावस्यंवल्लनावलितंबाह्यैः शैत्यारम्भरितोबाह्येवाकरज्ञाविषोद्यादि श्रुतिः स्यात्तनि
रासाथैवल्लनावल्लनाक्रांता यथासोतास्तनत्सर्गमार्दवाक्रूरणोविनीम् माप्यसम्यग्मवेशाय शह्वूकारणतामियात् यथात्रा

अम्मल् लिसान् फह्वोवस्कराभोन् मीनल् लहम्मवल् अोकवल् पीयोणान्वल् असेभल् ह्विस्सोवल् ग
शा अल् मतोसेहल् अल् गम्याखेल् सेरी ॥ अथस्त्रिह्वाचेदसोसग्रदिता मोसेन तथायक्रास्तिराभिस्तथाचेतनस्ता
वभिः तथापिधानेन तज्ज्ञानाल्लपिधानमिलितम् ॥ २ ॥

भग्नप्रादानेनिमित्तंचाग्रगोप्यसो तथाग्मागेवकाले
तंनेह्वतस्यप्रनर्वचः तथातङ्गोकसीमायांस्यायाण: पवनोमतः नदेतिकोस्तियः स्नावाचेतनायाणामितः फक्काचर्मवेदस्रा
त्रपाह्वा स्थापकवायना उच्चालितस्याविवायोङ्गतिपाह्वोधिगच्छति इतियद्यवृनेरुक्तंस्नूत्मीभूतोप्यसौध्वनिः समेत्याचौ(
च्छितीयातितदोन्म्स्याल्लाविस्तृतः अत्रनैयायिकाः माजन्यायेवीचिकदंबगं येनशाह्वूजमेनतंगृह्णंतीति त्रिधासतौ इति ॥
इतिकर्णनिरूपणम् ॥ अथजिह्वानिरूपणम् ॥ अम्मल्इति अम्मानिरूप्यते लिसान्जिह्वा फचेत् वह्वोअसोअ(
कभोन् सअादिता मीन् सकायात् लहम्म इति मासेन वअनः अोकयक्रास्तिराभिः वअनः पीयोणान् यक्रास्तिराभिः वअनः ६७

प्रसेभः स्रावभिः याः स्रावावानः हिंस्रां चेतनाः वश्नः गयाञ्जालेनयत् मनोसोलुमिलितं यत् गण्याथीजालं मेरीभङ्गनालेन भङ्गना।
लमिलितं यज्जालं तत्समीपवर्ति यज्जालं तेन सञ्छादितमित्यर्थः ॥ प्रद्रटीकाहात ॥ मांसमिदं जिह्वायाः सेतमेवयदत्र लोहित्य
मतिभाति तदेतदन्तर्गतरक्तवाहिसिरा लौहित्यसंक्रमणेनेति चेतनस्रावावानस्यासभाख्या इमे गोदायामस्रावमध्यात् इयं चरम
नाग्रमारभ्यान्तं तावद्विभक्तेवास्ति यत्तज्जालावरणेन ततथात्वावभासइति एतदाधारश्च मांसाचिन्नमस्ति गदोदूरतितच्च प्रसालि
देलोल् ल्वाभूइति प्रालिद् इत्युत्पत्तिकारणं । ल्वाभूइति लालास्वेदस्यास्वादनशक्तिरियमितियावत् एतत्तलेच शेकाभयं
नाइ गयत्रांजनयालाका मौविशतितभ्यामेवेऽयं लालालानिरीक्ष्मति तच्चाशंकोभय साकिभयल् ल्वाभू इत्याख्यायते साकिभेय
इति जिह्वानलाभू इत्यस्या लालायाः येन जिह्वाया ग्रासस्य चास्निग्धतावर्तते तथा चेयमास्वादनचालनादोस्ववशानिष्टीत त
च्छेदेणे तदभावात् जिह्वातलेचहरितवर्णं सिरोभयंशावानेत्यसहितं तत्रताः ग्रावाजिह्वाया प्रसृता प्रसोचु सितभोटी
मर्दनइत्याख्यायते तथात्रकोसभः स्रावाजिह्वाचालनार्थमेव गोदेजातः ॥ भवतिचात्र ॥ मांसमेतत्सितं यत्तु लौहित्यं भाति त
त्पुनः तदेतारक्तसंवाहिसिरा लौहित्यकारणं स्रावानस्त्वतना स्यात्र गोदे जाता गता इमे छक्केवजालावरणाद्विभक्तापीयमीक्ष्य
ते सेयमग्रसमारभ्यसीमान्तोक्ताद्विवेटिका एतत्तुभेमांसाभिन्निर्विद्यतेजीरिताकिल स्वेद्रास्वादनशक्तेर्यो सर्वाङ्गेइति निगद्यते त
लेशेकद्वयतोइगयत्राविशतितलिका याभ्यामास्वादल्लालेयंनियोति स्निग्धतायतः ययासोस्ववशोहादोशाघचेद्राघवीत
णात् सिरोभयंहरिद्वर्णं तलेशावानेतिनः प्रसृतायास्तु जिह्वाया दार्ढ्याय परं तोमतः गोदेजातस्सएकोत्र स्रावावालन
कारणमिति ॥ २ ॥ मनफेन इति मनफेनमयोजनं हृतिप्रस्याजिह्वाया सकलभूइतिसलोवलनाचर्वणार्थे तत्प्रसइति

मन्त्रयोजनामिति ॥ अत्रटीका ॥ तथा

वी॰ अदनीयस्य वस्तुनः संगेन सह साहाय्यकारणं अलोपरि पश्चिराद् निगालनस्य निगालनसाहाय्यं चैतन्ययोजनामिति

शिक्षा॰ साहाय्यं करोति भाएणुच्चारे तथा वर्णस्थानानि यान्यन्यानि तत्त्वन्त्रावधिबहिरसोमा साहाय्यं करोति इत्यत एतत्त्वतूर्यमासग्रंथिरूप

१९८ मतीवलक्ष अन्तस्त्रयमेव शरीरशोत्योस्मादि गुणाज्जातं शीघ्रं स्वीकरोति इतितदनुवर्णरक्तमीतस्वेनहाम्सस्वीकरोतीति चात्रवतत्व

रीक्षानियता इत्थमेवलक्षत्वात्तत्रयोरप्येतदनुमान प्रांतरशोत्योस्मादि तापयतीति ॥ भवंतिचात्र ॥ कारणत्वादियंवर्ण

168 च्चारेसाहाय्यकारिणी साक्षाद्गत्यानिकत्रीच लक्ष सर्गोयमाहृता तत्वाहेस्मस्यशोत्यादिगुणस्वीकरणादियं रक्तापीतासिता।

मन् फेत ह्योनकभेल अलत प्राम वल मगेनत अला पश्चिराद् ॥ फलमस्या इत स्ततो वलनाचर्वणार्थमदनी

यस्य साहाय्यं चनिगरणं ॥ अल फसलोल राभि अफेतरा रीफ अलरेयति वल कलभ ॥ अम्मल रेय फ ह्यव

मुरकभान् मीन् लहम्मेन अल्लालोनेल वोद्ध मीन् गजारेफ़ कसभतोल रेय अह्लामारायोणल नाभेतमीन लु

कलभ ॥ अथभावस्तृतीयोविभागोकफाप्रायस्य तथाहृदः । अथकफाप्रायस्येत्समदिनो मासेन यत्याएडीवर्ण।

तथाचमीस्थिभियोनिततत्रालेतथासराभियोहृदः ॥ १ ॥ फुस्ताभ्रीत्वतेधातुकोपतः तत्वाश्चात्तिह्वयेप्येवपरीक्षा।

धातुगामता गोर्दादिवर्णरसनाभावेस्मिन्दारिकीर्तिताः ॥ इतिजिह्वानिरूपणं ॥ इतितृतीयोभावः ॥ अथचतुर्थोभावः।

अल्लइति फसलोभावः राभिअस्चतुर्थः फेअंतरे तसरी विभागे रेयशोथस्य कफाप्रायस्य वस्तुनः कलभ हृदः । अम्मल इति अम्मा १९८

निहम्यते रेयशोथः कफाप्रायइतियावत् फाचेतवह्योतत मुरकभ समदित मीन् सकाशात् लहम्म मासेन अलेमारि अल्लि लोन्

वर्णस्य वर्द्ध गलाभञ्जस्तम्भस्य योगाङ्गेर्यवर्णोमावित्यर्थः । तथामीनू मकाशात् गजारेफ गजस्तूपे च्चर्मास्थिभिः कास्तू भतोल्लू कासभेतिनाले
रेव शोधस्य नालीयानि चर्मास्थीनि तैः मत्रादिनामिति तथा शीर्यायीणा ह्नतिसराभिः काभिरित्याह मांनल्लू कलशू यद्यपि शरीयाणो ।
ह्नसिराएव तथापि यथान्यत्र स्त्नसिरा ऊर्ध्वाधश्चागत्य मत्यागच्छेतिनात्रे तथेति ततो निर्गत्यात्रमिलतीति ॥ अत्र टीकाकारः । जानी
त कफाशयमांसमिदं म्हूतशिथिलंच फक्कोतिकेश्चविच्चादर्थोश्च पदोभयमिदं मूलमेवार्पितं तदाश्रद्धामिति ॥ भवतिचात्र ॥
ऊर्ध्वंचाधोगतानाडयो ह्नदः मत्यागताः पुनः तत्स्थानेश्चचगच्छन्तिसा च्चात्रा अत्रयागतिः म्हूतेना शिथिलंचापिमांसमेतस्यकीर्तित
मिति ॥ १ ॥ लैड्तिनास्ति लिह्नास्य कफाशयस्य फेश्वंतरे नफ्सिह्ना स्वसर्गे ह्सिसोन् चेतन्यं अमाकिंतु गयायिजालानि या

लैस लिह्ना फेनफ़ सिह्ना ह्सिसोन् ग्रम्मा गयायिह्ना फालिहो ह्सिसोन् कलेलोन् ॥ नास्य स्वसर्गे चेतन्यं तज्ञालतत्त्वे
किंचिदास्ति ॥ २ ॥
निह्नातस्य फध्रेतरे लोह्नितस्य ह्सिसोन् चेतन्यमस्ति कल्लेलोव किंचित् । अत्र टीका ॥ सामिह्नितम्नू
त अयंशोधः कफाशयः वीणाकृतिः सर्वथास्ति अस्यस्वरूपे तत्त्वं बीसहस्राकारे यदिकेवलरेय इत्युच्यते तदातेनदमेवावेव ।
त्तिते यदाचमिलिते तदाकसभाये रेयेति यास्य ग्रीवेवनिर्गता सोकभसाति देऊ इतिनालेति चोच्यते एतास्त्रिरस्य हू न्स्पुरेत्युच्यते
हू रम्रुं हूइति गलस्रुंडकेति ताङ्खिभागस्य मयात्रिश्चकोऽश्चनिहूप्यते तत्राद्यः कोऽडः हृन्पुरे गलस्रुंडिकाया तत्त्वा गगजस्तूपीयं
चर्मास्थिमयं तानिचात्र वीणि तत्रैकं गजस्तूपमग्रतः तच्चादरू कोतरू मेघूहम्याख्योभयं इदं चोभयेफलकनामतत्त्वं चात्ररत्ना ।
कारित्वात्तदाकारेणवाबोध्यं रत्नाकारित्वंचास्यनालस्य एतत्रैतेवंच एतदोद्धांयोवनारोह स्वयमेव लक्ष्यते यत्र उद्धेनयास्त्राद्वत

वी॰ शिक्षा॰ ११९

हृदम्भेनेति । अन्यच्चोभयं गलरन्ध्रं यं तत्पश्चाद्भूतिं मेरीति भक्तनालावलंबिनत्वात्पश्चिमवर्ति तच्छ्रोतस्त्वहृत एतदभिमुखमेव वर्तते इति तत्रैकं
अन्नामेति कथ्यते द्वितीयं मोकेभूरिति अरवपतितमिति तत्वं च भक्तत्वगाद्यवसरेऽपि पिधानीभूयते अपरमतयान्यच्चोभयं तथापरं ।
त्विदं अरव्यतये नित्यं लौकिको पि वादो स्वयं भक्तत्वगाद्यवसरे तवाग्रच्चारयितव्या सा तदुक्तम्नीति वागाद्यवसरे पिधानीभूयते अ
ख्यतयान्यौच्चोभयं तदुच्चलितमेवेति एतत्रितयसम्प्रदाय हृज्ज्वरस्योत्कण्ठि संकुचितत्वे एतदधीने परं त्वगाद्यवतीपि मांसिडाहासो
क्रमनार्थस्तन्मोकस्य प्रतिलक्षणमपेक्षास्त्येव एतद्गलाग्रार्थं पिधानार्थं संकुचितत्वोपयोगः यदि निगलनावसरे तस्य पिधानं न
स्यात् तदा अपतितं किंचिदन्तीवदुःखवेदनां ददातीति यावत्कामज्ञामादिबंधोपि जायते इति त्वगाद्यवसरे ननाहृपीक्रिया ।
विधेया ययानदुन्मुक्तौ तत्रापिधानोद्घाटितनायां तत्राकिंचित्पततीति सा च क्रिया हृद्ध्रासलक्षणा यदि तत्र पतिते किंचिद्भुय
ति अतिनिर्गततत्र मरणत्रासोऽपि जायते इति तन्निर्गमनार्थमेव यत्नो विधेय इति ॥ भवति चात्र ॥ वीणाकृतीदं तत्रास्य तन्तु ।
स्तंबीवनालिका दृढः शिरश्चकञ्जभस्तच्च मांसमयं त्रिधा तत्रैकमप्यतोयच्च पालकोति निगद्यते तदाकृतित्वान्नालस्य रन्ध्रक
त्वाद्यापि वा अग्यं तद्यौवनारंभे स्फुटीभवति भ्रमतः इयमन्यच्च यद्भक्तनालपार्श्वेतिसञ्ज्ञकम् अतनाख्यमेकमपरञ्ज्ञवगामी
तिष्ठाद्धिते त्वगाद्यवसरे येन तन्मुखं च यापिधीयते अतप्राभाणकोसौ हृतदासोनं विधीयतां तस्यान्तु क्रिश्च संकोच तदधीनावि
तिरिथितिः श्वासोऽस्त्यथ अन्तःक्रिवन्तं तस्य प्रतिलक्षणं अन्नाद्यवसरे चास्य पिधानापेक्षणायतः तदापिधानं नो चेत्स्यात्तदुदन्नपति
तं बलात् वेदनाञ्जनतेयक्रिकास श्वासादि लक्षणां तत्राहृपीक्रियानात्रं विधेया जातु चिद्यथा तदुन्मुक्तोपनेदत्रं किंचिद्य ।
त्त्वियतिरनक्षादिति ॥ एतद्हृज्ज्वारक्रिया च श्वाससम्प्रच्छिन्ति विधाने अत्रमाप्यन्तत्समञ्चयो जायत इति तथा वा चोपि समर्थितं । ११९

एतदंतेच मांसग्रंथिकास्तिं वशीकृत्वा ह्लाति सहस्त्री ग्रसौच सदोन्मीलितसंकोचयोरेव वर्तते वागुच्चारस्य तथैवेति तद्विकारे वा
णीविकार इति प्रथमप्रकारः ॥ भवतिचात्र ॥ वाणीसमर्थकश्वासोच्छ्वासार्थकजन्मास्थितिः तन्मध्येग्रंथिकोन्मीलितसंकोच
कादत्र त्वात् वागुच्चारनिमित्तंसातद्विकारस्यविक्रिया । इत्येकः प्रकारः ॥ १ ॥ अथद्वितीयोज्योजत्रु भाग इतियावत्
सचानेकचर्मास्थिमयः तानिच वृत्तानि तत्रारंभे हृज्जपरीभागे समीपेस्य भक्तनालमिलितत्वादूर्ध्वो हीदं हस्तसंगमे रीतिभक्तना
लमाकाश्यदसंगीति अधोभागे संगत्यभावादूर्ध्वभागेच मेलनात्रालस्य गजतूर्यात्मकत्वेपि तत्तंधायक गजतूरूपे एकस्थ
लूसभावेन वर्तते त्रिभिः स्थूलैर्मेरकं वृत्तमिति तृतीयभागोनामिदं वृत्तमिति तत्रचावकाशो जालमेकं वर्तते तदेव तदेक
देशस्थाणे ज्ञस्तेनातानिच वृत्तानि चर्मास्थिमयानि मध्येमध्ये जालवृत्तानि तत्स्वितानीति यावत् बाह्येच गणाज्जालेन तदा
वृत्तं समंतात् अंतस्थापितयेतिबोध्यं मध्येमध्येच जालानि तत्रानिसेवनानीतिध्येयं एतच्च मेरीयपुरोभागे इत्यतोनालविका
रेवत्तस्योपथलेपने मेरीयाख्ये भक्तनालविकारे एप्तेतह्लेपनमिति । जानीत अस्यमाणिनो त्रवाणां श्वासोच्छ्वासापेक्षा विघ
ते तत्रच भगवतैतत्स्तुतिः गजतूपीया चर्मास्थिमयीनिर्मिता यथेदं हस्तालम्बाचतिष्ठति मांसद्वयत्वे एवलपत्तनात्यतनेन श्वा
सोच्छ्मनस्यनास्वल्लङ्कनिलस्यात् । मेरीयमेलनेच गणासंगतिर्येनास्य गजतूपीयसंगत्यावेधनस्यादिति तद्वेधनानि हा
त्रये भक्तश्वासाद्यवसरे नात्रसमर्द इति । तथैतिनालपाह्नोच्चारसाधनमित्यतर मार्श्वे तीव मृजस्लिदृशा जालं यनितं यथैतत्
सोनोस्य एपहूकार्यं करोतीति अवतरणमार्गस्य गोदावत्ताणि पीनसमानीय कण्ठनाउन्तरणमार्गस्य हृउत्यितोभ्रमणा सोत
शाहूस्य वेधोस्यानमिति जालमिदं हस्थे हल्लमवलंविच ह्लाते यथानेनतत्सर्वमात्रस्वीकरोतीति सीवनीकरणंच श्वासोच्छ्वासो

वी॰ का॰नि॰ १७॰ गमने संकोचविकासाभ्यां ह्रस्वदीर्घतास्यादितीत्थं विधायापि श्वासोच्छ्वासबलसहनार्थं बहिरपि समंतादन्यज्जालं दार्ढ्याय समर्पि-
तमिति द्वितीयो विभागः ॥ भवति चात्र ॥ परं त्वचर्मास्थिमयं नालमस्य निगद्यते छिद्राणि तानि तत्राद्यं भक्तनालसमन्वितं
तथा चोभयमेतद्धि पुरःपश्चाद्विजृम्भितं हृत्संगतमिदं भक्तनाले पाकाशयदान्वितं इत्यधःसंगतिस्त्वागाहूर्ध्वं चोभयसंगतेः
चर्मास्थिवृन्दं प्रथमं त्रिभागोनामितीष्यते तत्स्थाने जालमेकं तत् तन्तुनिर्मितं सदा तानि सूत्राणि तत्रैव जालानामिति तत्स्थि-
तिः बाह्ये समंताज्जालेन व्याप्तमंतरतोपि तत् तत्र मध्यतः सूत्रमिति नाले व्यवस्थितं पुरःस्थित्वास्य विस्तृतो वक्त्रलेपि किं-
चामता भक्तनालविकारे सोपि स्यात्पूर्वोक्त्या श्वासोच्छ्वासक्रियापेक्षा विघ्नेऽस्य निरंतरा इति चर्मास्थिता नालेक्ताना-
लत्वसिद्धये पतनोत्पतनान्यासमयत्वेऽस्य सबलत्वतेः श्वासस्य जातं नैव स्याद्वेदनारहितः क्षणः भक्तग्राह्यवसरे भक्तना-
लसंगतिमार्दवात् मावेदने तिजालेन सरणान्नत्र निर्मिता शाहोच्चारनिमित्तं तज्जालमित्यंतरे हृते म्रेड्डस्थेन जालेन शाह्व-
सोऽप्येवं हृत्ते वै तदिदं तीर्थस्य धोधोवक्रारोच्चारसंगिनां तीव्रपीनस्यानीयो व्याणशाहस्य धाक्रतेः इत्यालोच्य क्षितं चैतद्धृ-
हृत्तं वचनद्वया नाप्यदं संगतो याति श्वासोच्छ्वासगतो तथा मांसवारविवराभ्यां हासदैर्घ्यं भवेदिति सूत्रेण तत्र लमोच्छ्वाच।
बाह्यजालेन संधितं ॥ इति दंडात्मकद्वितीयविभागः ॥ २ ॥ अथ कायादितृतीयविभागनिरूपणम् ॥ कफाशय-
स्वरूपेयं विभागः यं फिप्फरीयं वदंति सोयं कफाशयोंतरे नालशाखाभिः सछिद्रितोस्ति वीर्याणि वरीदे वरीदे वीर्याण्या-
त्वाच्छिन्निशीतिक गणयुक्तत्रिशीन द्विगुणासिरोभयशाखाभिश्च तथा स्वयं शिथिलमांसेन च स्वरूपेण च ताह्यादिं यथा सर्वाः १७॰
शाखाप्रांतरवस्थापयति एतद्यपरिसरोक्तं नाहूरजालं व्यापकमास्ति येन बाह्यपवनादियत्सकफादि च प्रविशति येन च नाल
170

द्वारात्तन्निर्गीति इति यत्किंचिद्वक्तव्यमधिकं कफादि तद्देतन्नाडीकद्वारात्प्रविश्य नालद्वारा निर्गच्छति नान्यत्र निर्गमनादिदोषो विद्य
ते इति । ज्ञानीतं चेदमादौ विभक्तं द्विधा तत्र दक्षिणभागस्यैको भागः द्वितीयो वामभागे तत्रापि दक्षिणस्यस्य त्रिभागाः सप
न्नाः वामभागस्यस्य च द्वौ भागौ तत्र च विभक्तत्वं वेरादिशीर्याणि शीर्याणि वेरादि सप्रादेतत्वं हृच्चपरि पवनावेशमार्गो नेनच
श्वासस्य पवनसह्यायमिति मया विभागेष्ववर्ण्यते श्रूयतां । तथैव मांसशैथिल्यमार्दवफले च ततः श्रूयताम् ॥ तत्राद्यः
मार्गोऽपि द्विभूत् ग्रसमाणेनोत्तरक्षणं श्वासायेद्धावनेन तदाधारः साधनं चेदमेवेति तेन सर्वज्ञेन तद्विभागो विहितः ग्रस्य वि
भागोभयस्यापि पृथक्कृत्या विभागो यथा एककृत्यायामापन्नमापन्नावपि परकृत्यायां श्वासोच्छ्वासगतिरविच्छिन्ना भवे
दिति तथैवं तेन सर्वज्ञेन तथा शैथिल्यं कृतं तूलोच्चयवत् यथा पवनेनास्याकृष्टस्यावकाशो यमेव भवेत् यथा रिक्तावा
काशावाकृल्पेनात्र भाव्यमिति शैथिल्यमिदं कृतं तथा च यथानेन पवनः पीतस्तथा तत्वासेनैवं तेन निर्यापयतीति श्लेष्मा कि
यास्य शैथिल्येनैव सिध्यति । ग्रस्तादिना तस्य प्रभिसृष्टं तूलोच्चयवत् यथा च तत्पानीयं सर्वोऽपिबति पीत्वा पीडनेन सर्वं त्यज
तीति तथेदमपि शैथिल्येन पवनं सर्वमापिबति पीतं च सर्वमुज्झतीति पंचशाखावत्त्वकारणेन चेदं विकसतीति येन सव्य
पार्श्वे हृदस्तीति तत्पार्श्वशाखोभयमेवेति तत्रापि मध्यवर्तिनोस्य भागत्रितये दक्षिणे भागोभयमेव वाम इति तत्रस्य पार्श्वो
भयस्पर्शिनो भागत्रितयसाम्येन यथास्यात्तथा विहितं । ज्ञानीतं च । हृदेत्रैका सिरा यानाया सौ शीर्याणि वेरादीति कथ्यते
वेरादवत् एकगुणत्वात् ग्रस्तो हृदः पंक्तमनं मापयति ग्रस्माच्च विमलं पवनमत्र प्रापयतीति द्वितीये भाविनि फलवर्णयामः ।
तथा वेरादसिरकायकृतो हृदयं गतानन्तोपि चात्र गतान्नमास्यं पं एषाच वेरादिशीर्याणीणि कथ्यते एषाच यत्कृतो निर्गतान्यो:

वी॰ न्यानस्तततयाद्विगुणेति तत्रिगीत सिराणामेक गुणानां मध्ये द्विगुणाद्वेदशीर्याणीति कथ्यते अत्र च कफाशयेन येवातिशयेनात्रमा
कफ॰ मोतीति यत उक्तं यदुरीशीर्याणि वेरद्या ह्यासिरा श्वासोच्छ्वासकारिणीति तस्या सङ्घात्वेनत्वलनं स्यादिति तयाल्पमेवात्रमामोति
१७१ श्लिष्टिकारिणीत्वियमेव । ज्ञानीनच यदत्रात्रमाते तदनीव पक्के यतो त्रेतत्कालमेव तत्रदंगतां प्रतिपद्येत यतश्चेयं स्वयं श्वासोच्छ्वा
सक्रियारतमेव नास्य जीर्णीकरणावकाशा इति तेनास्य पक्वात्रामिरेव विहिताय थाल्पेनैवायासेन तदंगीभवनमस्य स्यादिति प
171 एतन्मांसंचानारिक्तं स्रवेसिरासामस्त्यकारिचेति रिक्तं स्रवत्वान्समेताल्पवनप्रवेशे श्वेतसितरक्तं शोल्लूय मेलनेव दीयमित्युक्तं ।
पाण्डीर्याभमिति इतिकथितभावत्रितये प्रथमो भावः ॥ १ ॥ भवतिचात्र ॥ कायोस्य संगतो नालशाखाभिमिश्रितस्तथा
हृदयहृत्रिगतकाद्विगुणतश्चयलेशकैः मांसमार्दवशैथिल्येनयायेनेदमंतरे सर्वास्याः स्थितिमायातित याज्ञालं सरोकके
उपर्यावृतमेतस्ययेनबाह्यानिलो विशेत् कफाद्यं चापि वक्त्रोस्यं येन निर्यातिनालतः नचान्यत्रिर्गमद्वारं तस्यास्त्यतद्विनावल
साद्विधादौविभागेन सव्यवामास्थितेः समं विशाखः सव्यभागस्थो द्विशाखो वामभागतः तद्विभागसिरासंगोनिलावेशश्चयोर्हृ
दि तद्द्वाराश्वाससंसाह्याव्यञ्चतत्र फलं ध्रुवे तत्रभावत्रिकमिदं तत्राद्योस्यास्य तु लक्षणं श्वासापेक्षातदाधारः साधनं चेदमेवहि
तद्विभक्तं च तत्रापि कल्याभक्तिः कृता पृथक् एकभागापदापन्नो मालसामस्त्यतोत्रसा यतेदितिपृथक्कृत्या विभागोस्यास्यम
न्यतः शैथिल्यम्नाणीचयवयत्नेनाकृष्टशीत्रगः स्थित्वात्र सर्वतो यत्नाद्विनानिर्यातिवेलया विभक्त्याप्रथमं शाखो नो विकासा
त्स्थितिमेत्यसौ सव्यगस्यास्य हृद्वामगाशाखादौ वितता स्थितिः हृत्सिरैकगुणात्रामा नोत्रसुद्वानिलततः तत्रात्रमाप्रयत्येतद्वि
लारोनेनतरश्चनः यद्वत्सिरेकाद्विगुणा हृत्स्थाख्यानेन संगता रात्पत्रंमायशः प्राच्याः श्वासोच्छ्वासानुबंधतः श्लथनोसोरतानत्र। ७१

सात्रयानंमयच्छति परंतस्याशिहानेषांङ्गोचितंतस्यपाकतः स्वासोच्छ्वासमतंचैतदनिशंजीर्णानाकरी अतोस्यवेलालोच्छेवमंगकल्पा
न्नकल्पना यहात्मकामिदंचात्रपुनःपाकेनशोचितं प्रंशाहेत्य भजन्त्याश्चित्येवमेषोभयात्रेगा रिक्तस्यथसिरापावासामस्यभरि
तत्वतः समंतात्पवनावेशान्मासमेतस्यपाहुरम् रक्तलोहित्यसंगात्पारक्ताकृतितयापुनः पोण्डीर्याभमिदंतत्ता श्वेतंचप्रविभा
व्यते ॥ इतिप्रथमोभावः ॥ अथद्वितीयभावः ॥ अस्यकफाशयस्यक्रियाउत्तरयविभाव्यं । एकापस्तनीनशाख द्वितीया
तस्फीहे प्रांतनीया इत्वगात्मफनोलीय तत्रेसततीनशाख हृषाह्बासपवनोशोषन तस्फीये घ्रा प्रांतस्य तस्फीये शोध
ने इत्वगात्मइहीकरणं फनोलीयघात्किंचिदधिकंमलाधिकमिति जालायातघात्किंचित्कफादिकमित्युक्तं तत्रचबास
पवनाशोषनोपयोगाय यदस्यकल्भोहृदयस्यातिशमेनदपेक्षालि नत्रचात्रास्यातिमतापवनेनभाव्यं यतोमज्जनन्दशोधि
तृष्णाङ्गशोधधूमादिशोषनेमाणस्तभोपिजायते इतितास्थित्यभावेसाकद्युपतेदिति मतिच्छ्राणमिवतत्सजंवततने यतदृहृ
दोस्यातिशयवदितितस्य यश्चैत्यंकरोति नबाकल्पेन ततदन्यात्किंचनोपवनाभमिति । यद्यपिचासोच्यमंसर्गएवातिहृमि
तः तथापिशरीरादिदं शीतमांतरंगानिचशरीरादस्यस्यानि तदपेक्षयाचेदमतिशीतमिति तत्राप्यसावस्मदीयोजलाशय
तत्वात्तत्संगेनशीतः एतदपेक्षाचान्येषामपिप्राणिनामिति । यदुक्तं शीतंकरोतिबाकल्पेनेति तदाधिक्यविशेषणानिरसनं
किमर्थमित्यत्रोच्यते यतइदहृदयंप्राणिमात्रास्पदमिति धर्मंचेत्यंतत्परि यदातिशीतमाप्नोति तदेदंनिर्वाणंभवेदिति शैत्या
धिक्यनिरासः ॥ भवतिचात्र ॥ अस्यक्रियात्रयीकार्यातत्रैकाश्रशोषना एताचशोधनंतस्यात्तृतीयाकफानिष्कृतिः अस्य
बाह्यास्त्रगापेक्षानिशोषनस्थितिर्भवेत् तथास्यशोषनंमयदोगन्ध्यादौहिसत्तमः स्थित्यभावेस्यसौकद्यात्प्राणस्यागांतिकात्वतः

वी०
कफा०
१७२

172

स्थितिरस्तीतितत्त्वं जं सदैनदितिचिंत्यतां अस्मादिप्रायवत्त्वाद्धेतोर्न्याय्येत्तामिदं सदा भाव्यं चतानुरूपं तेनेनयत्नान्निर्वाणकारकं तत्राह यो
च पवनो यस्मात्क्षीतः शरीरतः अभ्यंतरां गजातेभ्यस्तत्राप्येवजलौ स्थित इति ॥ इति द्वितीयभावः ॥ अथ तृतीयभावोपयोगः ॥
असौ शीर्घ्याणिवरदेनाम्नी सिराकफाशयं प्रविष्टेति निरूपणे असौ चतनप्रकरणोत्पादिता यथा न पवनोसौ सह स्वगत्या प्रविशतीति
यतो सा वेवहृदयोपरि पवनप्रवेशमार्गाणि रोमनिर्गमनमार्गाणि स्वयमेव । अत्राक्षेपः नैतदिति यदेतत्क्षणेवा अत्र कफाशये
प्रविष्टा विष्टतास्या इति चेतत्द्वारेण पवनावेशोभवेत्तदुपयोगी चासौ पवनो भवेदिति कफाशयमांसप्रविष्टेयं हृदुपरि नालाभिन्न
त्वेन स्थितेति पवनो सो तत्र स्थित्वा हृदयावेशायोग्यो भूत्वा विशतीति निवर्तते सर्वथा न यायेत्वेति यतोन्यापि पवनप्रवेशमार्गाः
सन्तीति सत्यं सत्यन्योपि पवनप्रवेशमार्गास्तथाप्यसौ साधकविकस्वरोध्रा सम्भूदेलाफयात् इति कथ्यते दो हृदय इयान्तु जीव
स्य सम्भूदत् इत्याद्यस्थितिस्थानं तथा च यद्यपि सर्वशरीरव्यापि रोमकूपेभ्यः पवनः प्रविशत्येव तथापि असौ प्रथा सरलो वि
कासी मृदुः शिथिलश्चेति जीवस्थितिकार्ययमिति प्राणाभ्यासिना चेतावदत्तमेतत्स्थितो वायुः स्वक्रियाकरोति यावदसौ
तत्र तस्मौ न भवेत् तस्मै चात्र सर्वथा रोधे जाते न कथं चन स्थितिः स्यात् यतो बाह्यरोधेपि तेन तत्रास्थितेन कंभन्नभस्तु विकासस्को
चौ वर्तते प्रवेतिस्थिता योक्रियायां हृदयमपि स्वक्रियानिरतं वर्ततप्रवेति ज्ञायते हृदयसौस्थ्यात्पवनोत्र प्रविशत्येवेति । यद्यपि
मस्तामेभ्यो रोमकूपेभ्योपि प्रविशत्येवासौ तथापि ब्रह्मद्वारमिदमेव यद्यपि चिराभ्यासिनो तत्रोऽस्मिन्कार्यं तत्क्रियेति तत्रैव यावद
ति ज्ञायते चिरसङ्केतरोष्माणि लब्धावकाशो मारब्धशोभ्रं च सति अपरिहितत्वादस्य रोमकूपेभ्यः प्रविशतीति तत्रैवं वार्ता सत्येव भा
ति प्राणेह्वावरोहब्रह्मद्वारं बंधनानि चक्राणि सूक्ष्माणि स्वयमेव सत्ज्ञानि भवति उन्मादिने चतस्मिंस्तान्युक्तानि भवतीति । हृ ७२

त्वद्दोरोधेचैत्तीनसंभवतीतिध्येयम् । तस्मात्प्रारब्धमेवतत्रबलवदिति ॥ भवतिचात्र ॥ याहृत्सिरेनदाविष्टाप्रोक्तास्वैकगुणात्रमः
वाह्यानिलःहृत्वेनत्रागत्यैतिहृदयंबलं तद्देशहृतिरेषापानिर्गमेसृतिरेवच प्राणानांविहृतत्वेपिनतत्पनोहृत्वास्थितिः विहृता
स्याच्चसंत्यतानामेद्वाविनिवर्तते इतीयंतत्त्वविष्टाभिरुद्व्यान्नालस्यवर्तते प्रादायपवनेयोगंविधायमामयत्यलं सत्यन्याः ।
हृतयःसाधकविकास्यधायमीहृशः ग्रीवलांगानुसारीणिरोमरोकाणियद्यपि सारल्यान्मार्दवाच्चेदंवर्त्मजीवस्यशोभनं प्राय
स्थितिस्थानमिदंजीवस्येत्युच्यतेग्रमाः प्राणसंयमनेचापितावद्यावत्स्थितोनिलः स्वक्रियाज्ञस्तेबाह्यावेशाभावेत्रतामितेनः
ज्ञात्वचिरंस्थितिस्तेनपवनास्थितिरिष्यते चिरसंयमिनांतस्मेतस्मिन्प्राणेकथंस्थितिः इत्यत्रयवनोक्तेयत्नत्रिशाम्यतधीधनाः चिरं
निरुद्धेत्रपुनर्लब्धवेलेतद्योग्यमाणि प्रारब्धस्वक्रियोयत्नोपेक्ष्यत्वादस्यसंभवः ग्रस्येवरोमरोकेभ्यइत्येतदसमंजसं प्रारब्धशेषमत्वे
वयत्नोदेहिनांभुवि इत्यत्रविमतिर्नास्तिपरंन्यायोत्रबुध्यतां श्रुत्वेद्वारनिरोधेनकथंतदनुसारिणाम् भवेदुत्क्रान्तिरित्येषाक
ल्लिलोकेपिदृश्यते तत्प्राणरोधयतेषांसंयमाभ्यस्तचेतसा ग्रस्त्येवकलनाकाचिद्योग्यापिनिरुध्यते दृष्टरोधेत्रतत्स्थित्यासं
यमाभ्यस्तचेतसः दिनंतिष्ठत्वावर्षनकाचिन्दातिरीच्यते ॥ ज्ञानीनच बाह्योयंपवनःप्राणस्यभङ्गक जलमिवान्नस्यतिनास्यभ
सेतस्यकेवलस्यप्राणाद्वयात्रीभवनं कार्येणाह्निकारणसद्धयेनभाव्यं कार्यंचात्रनकेवल्यलक्षणमितिकारणेनापिनभसेतेन ।
भाव्यमित्यसौभवतिप्राणः परंत्वान्तरोष्मादिनासमेत्येति यथान्नादिस्नेहेनसमेत्यजलमप्यन्नीभवतीति ॥ भवतिचात्रापि ॥
विनबाह्योनिलःसोयंप्राणपणान्नस्यवारिव कार्यानुगुणपतोलोकेकारणंदृश्यतेकिल प्राणद्वयंचयत्कार्यंतत्संगतमितीरितम् ।

वी. हृ. नि. १७५ धातृष्वादिभिरप्येवं संगतिस्तत्र्काराणां यथास्त्रेहेन संगत्य जलमध्यत्रनां व्रजेत् तथा सौम्यसंगत्यामापणाध्यत्रनां व्रजेत ॥ इति द्वि
तीयो भावः ॥ ३ ॥ इति श्रीकाश्मीरकामिथकाश्यपनालकस्मककुम्भहृद्ग्रीवीनिरूपणम् ॥ अथ हृदयनिरूपणम् ॥
अस्मल्लु इति अस्माभ्यर्थनिरूप्यन इत्यर्थः कलभुइ निहृदयं कथयेत् अत्र तत्त्वतः ह्रोतत् ज्येस्मान् स्वर्गं किंचित् मखुरानोयेन् इ
त्याकृतिस्तस्य कस्म इस्री इष्यते आकृतेः अल्लसनोभार् इत्येतदाख्यस्य हृदस्य सर्वैति यमाऊः याड्इति काश्मीराः चेर्इति
173
भाषया कमलमुकुलाभमिति शास्त्रकाराः लम्बन्याः कोशसन्निभमिति च अस्य च हृदं सरलाख्यं वदंति अत्र च कमलाभत्वं

अस्मल्ल् कलभ् फ अत्र झोज्येस्मोन् सखुरैनोर्येन् कहृयनेल् सनोभार् ॥ अथ हृच्चेनत्त्वतस्तन्स्वर्णं यदाकृतिः
सहस्रीपपंडाः ॥ १ ॥ कासृदत ह्रो फेव सतेल् सड्वयमेलि रासि ह्रो फेज्यानिभेल् यसार् ॥ मेउर
भागोस्य मध्यावकाशे वत्समस्तथा रुचिकारि शिरोस्य पार्श्वे वामभागस्य ॥ २ ॥ वह्नो अञ्ज मौररोमानीव
अरकभोन् मीनल् लहम्म वलेफवल् गञ्जहपूवल् गणायेल् स्तल्भ ॥ तहोह्निनमीषड्यामांशीएवरात् १
समुदितं मांसेन सिरा रज्जुभिश्च मांसस्थिभिर्जालेन रूष्फेन ॥ ३ ॥

व्यत्ययेन लंबन्याकारत्वं सारल्येन हृदाकृतिश्च
तत्रेयथामेरुराग्रेध्यानानथेति ॥ १ ॥ कासृदेति मेउरभागो मूलभागः ह्रो इत्यस्य फेअंतरे वसत् इति मध्यावकाशे सद्
उइतिवत्सः सेन् इति वत्सो मध्ये यत्मेउरभागो वत्सो मध्यसीमायामित्यर्थः वह्नः यमेलेति रुचिकारकं साभिलाषं रासे ७३

शिरश्चानभागः ह्योऽन्यस्य पेऽन्तरे ज्यानिभू पार्श्वे यस्या वामभागस्य वामऊर्ध्वाधः पार्श्वे लंबमानमिति ॥ अत्रटीकाकृत् ॥
सापिहितभृत् शिरोधोऽग्रवामऊर्ध्वाग्राभिमुखेनान्तरेव अस्यचक्रउभयोगोवामपार्श्वमुखत्वे किमिति न मध्यसीमावर्तीणं
सरलमेवास्तीति अत्रोच्यते यत्कृतोद्दूरीभवनमिति यत्तदिदमपि चर्मसर्गे यत्कृतदपि तथोत्तमभयपार्श्वे लम्बत्वेन योऽस्त अदोल
साम्यं चर्मस्य जायेत एकपार्श्वलम्बत्वे चर्मातिशयः स्यादिति इदं चागमतो वर्णरेफतरोनि आज्ञा अंगानां मध्ये उत्तमामि
त्यतो वत्समध्ये समंतात्पिहितेन नावकाशो लब्ध इति ध्येयम् ॥ १ ॥ वहोतत् अत्र मरिलोहित मीमच्छ्याम रोमानी
य दाडिमबीजसदृशं वपनः इदं हूत् अरकाम् सम्पादितं मिलितमितियावत् मीनू सकाशात् अत्र लहम्म मांसेनवप
नः अत्र लेप्य संधिशिराभिस्तन्मोचनसंकोचराशिभिः वपनः अत्र गज्ञहूप् चर्माश्थिभिः वपनः गणाजालेयोनि स्थलम्
हृत्कानि ॥ भवति चात्र ॥ ज्यज्याप्तानोवहूद यंघठापिकमलाक्षति लवनीकोणभेवापिकृयोस्तत्वविपर्ययात् यतोस्त
लेमेउत्तनाश्चाततनाग्रेचहश्यते वैपरीत्यमतो दृष्टं लंबनीहश्यतास्कठे शिरोधोऽग्रवमेतस्य वाम हूचुकसंग्रवे विलंबमानं
तउेत्तयेहृत्लोहरतापरं उत्तसर्गमिदंनाम यत्कश्चैवतथामतं उभयोरांतिकत्वेन चर्माधिक्ये कथंस्थितिः पार्श्वोभयगतत्वे
न चर्मसाम्यं संजायते उत्तमांगतयानेन समन्तात्पिहितोऽसि लब्धोवकाशस्तेन व्यक्तिरस्मात्पुनः स्फुटेति ॥ अत्रटीका
कारः । जानीत लहूस्मू सम्पादितमिदं मस्तकं तत्रमांसमिदमिति इष्फतम अवास्य शोफाभावः दार्ढ्यं च तथानयया पीडं
काचनापदं स्वीकरोतीति तथानेन दार्ढ्यं नास्यास्य मनरेवास्थितिं करोति तथा तेन चरत्नामत्र स्फुटं जायते तेन च प्राणोत्पत्ति
र्जायतइति । फलसिरास्त्रिविधाः तत्रैकास्तवेल दीर्घास्ता आकर्षणार्थं तत्राकर्षणे पवनस्य अतेजपरिणामिन्यः ऊष्मानिरा

वी॰ सु॰नि॰ १७४

कारणार्थं तथाऽस्थिभूग्रावर्तिनः वोस्थिभूस्थिरा इतिभाषया ताच्छादनार्थमन्त्रादेः यतो ह्येदमीहगीहृद्राविनयमस्ति इतिवैविद्यापि
विधाहृमाः । विदितं चेदं घ्राणस्थिभस्त्रमांस्यौन्येव हृत्पानितत्त्वं चतेषां ध्रंगदार्ढ्यार्थमेतेहृदंगदार्ढ्यं जायते यत्त्वग्रानीमानि
तद्दार्ढ्यमिति । उक्तं हृत्पज्जालेरिति तत्त्वं च यथास्यायदार्ढतो रक्ताभवेदिति रक्तानिमित्तं च एतानि न तत्त्वग्रानिकाहृदय
रे त्रुभभारो तत्त्वग्रानीति तथा एतद्दार्ढ्यनिमित्तमन्यत् यथेमानि हृद्विकासं सकाचाभ्यां निष्क्रियन्त इति जानीत च शरीरी
णांजन्मरभातनबंधनं च कास्टदयास्थिपवधिरः पार्श्वे इति तथात्र त्रुभे स्थिकल्पं चर्मास्थीव तत्त्वगज्ञ हृत्प्रस्ति तद्धाधारबंधत
यास्प्रवर्तते तत्फलं च शारीरीणां सिरादार्ढ्यं अत्रैव च कास्टदेयत्र भागे पवनप्रवेशोस्ति तत्र कर्णोक्ता मांसग्रंथी ठे उजे
नकल्पं हृदयकर्णायति एतौ च पवनावेशोच्छ्वानिर्गमनसाहाय्यकाराविति तथा च पवनप्रवेशानिर्गमेच्छाभ्यामेतावुच्छ्वा
णांनिराकुरुतः पवनं च प्रवेशयतः यथेदं हृत्सोच्छ्वासं वर्तनमिति ॥ भवति चात्र ॥ मांसमेतस्य हृत्पज्जं तत्त्वं च तयथापदः
विशत्याः स्योत्स्यमपियत्कार्योदेतः स्थितियथा रक्तशुद्धिर्यदा प्राणोत्पत्तिर्ज्ञायेत समस्कृता सिराश्चत्रिविधादेष्वैवेशास्याप्रवर्त
नान्विताः प्राणं स्त्रिहरीकरणदानार्थमिति निश्चयः तत्राद्याः पवनस्यान्याउष्मणोन्नस्य चापराः इतीहात्रयसंभावादत्रेता
स्त्रिविधाम्नताः सेयदार्ढ्यायचर्मास्थितत्त्वग्रंहि हृत्प भवेत् बाह्यापद्वारणार्थं च जालदार्ढ्यसमीरितं तत्त्वग्रमिदं नामत्र
भेतत्त्वग्रतापरं अनिशं वर्ततेयस्माद्धृत्संकोचविकासने भ्रलग्नत्वाच्चदार्ढ्यात्स्वतद्विच्छेदभयं नहि प्राणात्रवाहिबोधिन्योयाः
सिराश्चभनःपरं एतद्दार्ढ्याय चर्मास्थिकल्पं चाधारबंधनं पवनावेशमार्गे च मांसग्रंथी च कर्णकौ । हृत्कर्णौ विः ति ।
योप्रोक्तौ वासुप्सकलनायते वायोप्रवेशिते व्यसनउष्मणपाययोर्बलात् सोच्छ्वासं वर्तते हृत्स्थहृत्स्पमामितिनिश्चयइति ।२ ७४

वह्लोइति वह्लोनत्त् ह्रूदयं मंबिश्र उत्पन्नास्यदं हृतारत्त् ओस्थस्य गारे जीय् नैसर्गिकस्य नभीश्रस्य इतियावत्त् । अत्रटीकाह्लत्त
नथोन्मानिस्थानमिदं रोहृस्यमाणस्येति स्वाभाविकापि नन्निहृपणंचह्लनमेवमया ॥ वेति लह्लो श्रस्य ह्रूदयस्य भननानि ।
भूमिकोभयम् । अत्रटीका । ह्रूदोस्ति भूमिकोभयं बहुमतेनेत्यग्रेस्फुटीभविष्यति अह्लदेति अह्लदपकं ह्लोमानङभयम
ध्ये येमन् इतिदक्षिणतः रामइतिपारसेकाः सज्येतिभाषया । वह्लोइति वह्लोनत्त् दक्षिणकोणंखानेति ममू लोत्र भ

वह्लो मंबि श्रोल् हृतानत्त् गरिज्जोयित्त वलह्लो भरनैन् अह्लद ह्लोमा अल् येमन् वह्लोमन् लोत्र भेल् दम्मेल् ।
कसेरु वल् रोह्लेलकरेल् ॥ नङत्यानिस्थानमोसस्य नैसर्गिकस्य तथाकह्लोभयमेकत्र दक्षिणतः साभरितो
लोहितेनातिबहुनामाणेनाल्पेन ॥ ४ ॥ वलह्लोमज्यारीयोन् यज्यरी फेह्ला मेनल् कल् भ पलोल् रेय
ति दम्मेल् गज्जायि वमेनल् रेयति पलल् कलभ् वह्लह ॥ अथास्याः स्तनयोर्याभिः प्रसारीभवति ह्रूदो ।
वृक्कायामन्ने तथावृक्कायास्त्वदिपवनः ॥ ५ ॥ रिनमस्ति भइति कारणद्योतकं दम्मइति लोहितेन कसेरु अ

तिबहुना वप्रनः रोहेणमाणेन कलेल् इत्यल्पेन रक्तबाहुल्यं प्राणाल्पता चात्रेत्यर्थः ॥ अत्रटीकाह्लत्त् । रक्तबाहुल्यं
चास्य यह्लदं निकवर्तितया प्रतिशायितं चास्य कार्यमिदमुक्तं सिरयाय ह्लतो अरक्ताव्यानपायणा ॥ वलह्लोइति वप्रनः ।
लह्लो श्रस्य कोष्टस्य मज्यारीयः स्तनयः यास्तयज्य प्रसारिभवति फेघंतरे ह्ला श्रासह्लतिश्र मीन सकाशात् अत्र कलभह्रूदः प्र

वी॰
ह॰नि॰
१७५

175

लोपरि प्रसरयति उक्कायां दम्यूरक्तं गत्वायि प्रत्रं अस्मात्कोष्ठादाभिः सृतिभिहृदोत्रं रक्तं उक्कायां संक्रामतीति ॥ वमीनूद
तिवश्रुनः मीन्नसकाशात् रयेति उक्कायाः मलोपरि प्रसकल्पभूहृदयंमति हृवाहृः पवनः यथाभिरत्र रक्तामत्रं प्रसरति त
थास्मादत्र पवनोप्याभिरत्र प्रविशतीति । जानीत एकास्तृतिहृदयाद्युक्रामति तत्रवरेदाव्येकाप्रविशाययत्त्तो रक्तंहृदि
प्रापयति द्वितीयाहृदयाद्दुक्कां गता वरेदिशीर्याणीति यात्रात्रं प्रापयति ततः पवनमत्र प्रापयति प्रतश्चोष्माणं निष्कासय
ति इत्येकान्यत्व प्रेनकत्वे शिष्यनइति बहुवचनमस्तु वस्तुतः स्तम्भमयमेवेति तस्वीपरविमृष्टकिंचित् यद्यपिशीर्याणि
वरेष्वापि सिरयाभाविन्या वामकोष्ठोत्थयात्रमत्र प्राप्नोत्येव तथाप्यल्पत्वात्र तावद्साउक्तेति बोध्यम् ॥ भवतिचात्र ॥
गोल्पस्येति चादिष्टात्रं प्राणोत्पन्नेस्तुभूरिदम् कत्योभयमिदंप्रोक्तं संगतेर्बहुवादिनाम् यक्वात्समीपवर्तित्वादुक्काबाहु
ल्यमीरितं तद्गत्यासिरयारक्तान्नामिरत्रोदिताकिल स्तृत्येकायकृतोयाताहृद्यारक्तमयक्षति प्रर्थः यद्वासिराउक्कोग(
तैवमलिनंततः ऊष्मनिष्कासनं चापि करोत्येवं वामगा प्रल्पत्वादनप्राप्तेस्तु तथात्वेनन गण्यते इति ॥ ५ ॥ ॥
वसानीति वश्रुनः सानीय द्वितीयं कोष्ठं पेसद् वामभागे चपुइतिपारसेकाः एवेतिभाषया ॥ प्रत्रटीकाकारः ॥ इदंहि
तीयंकोष्ठं सर्वापेक्षया महत् इत्यंच । वह्नेइति वह्नोतत् मन्त्रोभरितमस्ति भेतिकरणद्योतकं इत्युक्तमेव गोहृणमाणेन
कसेद् बहुना वश्रुनः दम्यरक्तेन कलेल प्रल्पेन ॥ प्रत्रटीका ॥ वामकोष्ठमिदं भरितमित्युक्तं तत्रहृदोस्य महानथोयेमाणो
त्पत्तिरिति एवंचरक्तसर्गोपीत्यर्थो द्योतितः तस्मादेव हि प्राणोत्पत्तिरितिनउभयप्रसरयागोपद्यमेवेतिबोध्यम् ॥ तथा
सिराद्वारेणं गच्छमाणो रक्तसाहचर्येण प्राप्नोतीति रक्तसाहचर्येणात्र सदाभाव्यमिति रक्तामिदं प्राणस्यास्य सादेनोवाहृत ७५

मित्यर्थोदापतितं कल्पभूरक्तमिदमस्या चोवा हृत्कात्वाञ्चेव धिश्चैतन्त्यन्त्रिनिमित्तत्वादेतान्द्विरलतायां रक्तशेषेणैव पुनरप्र
त्यन्त्रिरिति स्यायितं शेवधिरिति परं तत्शीर्षाणां सिरास्वपादं रक्तं प्रत्यपद्यते प्रवाल्यतया त्रत्ते वास्तवहृत्तनेनोत्यन्त्रिरिति । अतः
शीर्षाणां सकारणं चेदमेवेति न तु त्यत्त्राव पिचेतस्येव न तु त्यन्त्रिनिमित्तत्वेति हृद्येव सर्वमिदं समर्प्यते ॥ ६ ॥ वह्नो इति
वह्नोनत्व मम्बत इत्यन्त्यन्त्रिस्थानमिदं वामकोष्ठम् शरार्थीणां नारीनां कोल्हद्रा सर्वासाम् ॥ प्रस्यापि वामकोष्ठस्य स्पष्टयं
तत्राद्यास्यात् शीर्षाणि प्रत्ते मोत्यन्त्रिः हृद्धत्सिरोत्यत्रिः यस्याः सर्वाः सिराश्छिद्रगणाः शरीर्यारणीया उत्पद्यन्ते प्रथमतास्यात्
शीर्षाणि वरेषाख्या यासो त्रका मामायन्नखेनात्रयतनो विशनीति । अत्र प्रमाणाधिक्यं रक्ताल्पतेत्युक्तिः अत्र रक्तस्य प्रमाणे

वसानी योल् पेसर् वह्नो मम्ल्योन् भेल्ल् रोहेल् कसेर् वदम्मेल् कलेल् ॥ ६ ॥ वह्नोमम्वतेल् शरार्थीण
कोल्हद्रा ॥ ७ ॥ द्वितीया वामेसो भरित प्रमाणेन बहुना रक्तेन चाल्पेन । सोत्यन्त्रिस्थानं सर्ववह्नारीनां ॥ ७

त्यन्त्रिदर्शनात् । इतिप्रमाणाधिक्यमुक्तं । जानीत यदिदं कव्योभयमुक्तं तत्रानयोरपि मध्ये वकारोऽस्ति प्रत्याणाइव तत्रचव
रेदं सिरया त्रदक्षिणाकव्याया यहूनोरक्तं प्राप्य मध्यवर्ति प्रत्याणावकाशे मुखं जातेवा सकव्यां प्रविशतीति संक्रामतीतिवा
यथामलके ताम्सिराद्वयं संकोचविकासाख्यक्रियोभयेविरतं मज्जमास्ते तथात्रापि हृदीयमध्यसरीणः प्रत्याणाख्योक्तविका
ससंकोचक्रियायामविरतंमज्जावर्तते यथात्रपरमार्थः सकार हकाराक्रियानयैवक्रिययाहृत्कमलमपि सचेष्टयेनतदु
च्यते संकोचविकासभागीति । मस्तकवर्तनीयकोष्ठकमिदं परमार्थेनोस्तीतिधेयं यथा तत्र तन्तुस्मरं प्रमितिकथ्यते तथैद

वी॰
हृ॰ नि॰
१७९

176

मेव हृदितिकेचिद्वदन्ते तृतीयकोष्ठमिदमिति ज्यालीनोस्तु पुनः अन्ये च परीक्षका वीथीमेव मांसमन्यन्तेइति । जानीतच दक्षिणपा
र्श्वका मृदं निम्नं वामपार्श्वं उभयत्रोन्नतः उन्नाननता चात्रासौ मांससूरितत्वेनेति वामपार्श्वे काव्योर्ध्वभागो उच्चस्थाने वास्थिता दक्षिण
कट्याचाधरात्त्वे वास्थिता तत्र यकृतो नतोन्नतसमासो यत्तु हृत्त मालिन्यं तदधोवतिष्ठते इत्यूर्ध्वास्थित ल्लोहितं लक्षुनया स
गुणा मध्यवर्तिन्या वामपार्श्वे संक्रामति तत्र च तस्याधोमालिन्यावस्थितत्वभावान्निम्नत्वेनेति तदूर्ध्वी भूयास्थितं माणोत्पन्नियो
गे जायते इति ॥ जानीतचधैर्यमत्र वक्षुन्नास्थितीति तत्र केचिद्विकल्पन्ते यस्य याहृग्हृन्म हृत्त्वेन स्यतादृग्धैर्यमिति एतद
न्येन सहन्ते तथाच तत्राङ्गः ॥ सिंहेष्टनिमत्काष्ठाकोटिः उष्णत्वरवर्णाचतद्विपरीतोयदिचोक्तरीतिः सत्यानदा कथंमे
तद्वैपरीत्यमिति तस्माद्यस्य याहृग्हृदयोस्य हृदावत् इति तस्य तादृग्धैर्यमिति सिंहस्याल्पता यो हृदयधैर्यं बहु अन्यथो
ष्ठसत्यपि तन्महत्त्वे हृदयदीनतेति दीनप्रकृतितेति यावत् । पिहितं माभूत् इदं हृन्नज्ञात्वपि इः स्थानिवर्ष्यतां गच्छति ना
पि शोको त्र जायते इत्यतः प्राणि हृदयं न कदापि छिन्नं सरोकं विकृतं याहृश्यते यथान्यो गानि कदाचिच्च महासत्त्व हृदये च
मांस्थिसदृशो ग्रथिंयदृश्यते ततः कदाचिद्दत्त्ववानरादीनां हृदयेद्धि अवेदृश्यते इत्ययेन निमित्तं वदन्ते । तथेदं जीवत्वकलाधा
रः प्राधान्येन तथा चैतद्दलमतएव प्रसरतीति दृश्यते चान्यागाम्येत्वया भिन्नेभिन्नमपि कियत्काले चलाचलमेववर्तते । तथे
दमपिनिशाम्यतां । यात्किंचित्केचिद्वदन्ते येषांजानीयमिदमिति तदन्याप्रहासितत्वादलमिति परं त्वत्र भान्तिनिमित्तमाका
रसादृश्यमिति यच्चेदमस्य जीवत्वे चेष्टमानत्वं तन्नान्यांगवत् इच्छाधीनं हृदं स्वतंत्रत्वात् स्वयमेवेदं चेष्टते एतच्चेष्टयान्यां
गानि चेष्टन्ते इति स्वतंत्रमेतदन्यांगानि पुनरेतदधीनचेष्टाकानीत्यादीयचेष्टासंहितानि इदं गैरीयरादीयमिति इदंचैतन्या ७९

विभीवस्थानं मस्तकं तत्र तस्मान्निःस्थानं इत्यपि मार्गेवोक्तमिति विरम्यते ॥ भवतिचात्र ॥ महत्त्वेप्राह्णा चापि सर्वस्याः प्राणभूरियम्
तस्मादुक्तालयतारक्तं प्राणं हृत्यं हि गच्छति तथा हि प्राणो गात्रे प्रत्यक्षं संयोगेन गच्छति साधत्रासौ चरक्तं तद्धाहृत्त्वं प्रपद्यते साहृ
चर्येण ततः प्रोच्छलनयाग्रतः रक्तं धावधिरेतस्य तानवे तद्ध्रासान्तः स्नायिराधापि यद्यस्य प्राणस्योत्पत्तिरीद्यते तथाप्युत्य
त्रिभूतासां हृद्येवेति न सारातिः तल्पत्वाच्च तदुत्पत्तेर्नसूक्ष्मांचापि नतिष्ठतेः प्राणोत्पत्तिनिमित्तं तद्धृदेवेति विचार्यतां । तथा ।
प्रस्थानतो भयतत्र प्रथमस्या द्विनिरोना कोष्टेति समाख्यातां यस्या स्तां द्विगुणाः सिराः प्रत्यास्याद्वितिराः साचनासामेकगुणत्वतः
हृयकृत्राडिकोस्तक्तावक्तामापवनं वहेत प्रत्येवात्रापि सधिरं प्राणोत्पत्तिकारयतः तस्मात्तदल्पता प्राणाधिक्यमत्राभिधीयते
कद्योभयंयदुक्तं सत्यासत्यविभेदतः तदेतत्र वकासोवावीर्यो वाक्रांतिकारणं विशुध्यात्राहितरक्तं वामकत्वातिगच्छति
इयसामध्यसरणी मस्तकस्यैवसत्क्रिया यथा हसौ सदोषक्ता स्वसंकोच विकासयोः तथेयमपि चाजस्रं संजातेयास्वकर्मणि
सदोच्छलितमेतद्धि हृत्पमकथ्यते बुधैः तत्रापि कलना सैषा प्रत्ललमित्यवधार्यतां तृतीयकोष्टकमिदमित्याहुः केपिसूरयः
परीत्तकाः प्रतर्वीयो कोष्टयोरितिमेनिरे नेत्संच सव्यकोष्ठाधस्तत्रोत्तानंच वामके तद्वामकोष्टकमिदं स्वर्धभागेकृतस्थितिः
यत्रस्याधरभागोस्ति नेत्स्म तत्राप्यमारातं यकृतो मलमास्याप्यु श्रृंद्रंचलकृत्स्थितं प्रतयोंतरवर्तिन्यासरण्या वामकोष्टके संक्र
म्याप्यं तत्सर्वं प्राणता मुपगच्छति धैर्यस्थानमिदं तत्र तन्मध्यत्वात्तदुत्तरं इतिके चित्परेणत दित्यक्तात्र समाद्यधुः कोष्टासिं ह्यो ध
नेतदृष्ट्वरकर्णीतयाधृतिः वैपरीत्यं तयोः केन तदोत्पधार्यकारणं इदल्पत्वेपिसिंहस्यचर्माधिक्यात्तदुत्तं प्रतयोस्तन्महत्वे
पिदीनता चोस्य हानितः इदतद्भनमेचागमगानामितिजात्वपि नातिमायातिशोकादिविक्रियाप्यस्यनेत्यते यन्महासत्व हृदय

वी॰
ह॰नि॰
७७

तच्चमीस्योत्पद्यतेनतया श्रास्यंतद्धानरादीनांभावितत्कारणोक्तनः इदंशुत्वानयाजीवकणोधारस्तथाऽहतः नद्दलंभसरत्यनपांगेभ्यश्चेदं
चलाचलम् भिन्नंचवीत्पत्तेसेयंवर्णसंस्कारहेतत्ता येषांजातिरियंचैतिमतंह्यास्यायकेवलं परमाकारमात्रपपंभ्यांतिकारणमीः
रितं स्वतंत्रवल्लिव्दंनानपगात्रवन्निघ्ननामिनम् इतीश्चायाविद्योगेननिरिक्षमिदमुच्यते श्रन्येषांचेतदिक्षातःस्फुटंचेष्टावलोक
नात्त् येक्षिकेह्यान्वितानीतिगम्यतेस्हत्समदर्शीभिः चेनन्योत्पन्निभ्रेतमांक्रियानंतमस्तकं निर्यान्त्यस्मात्चिदीह्यावन्त्यावानइति
चेरितमिति ॥ इतिहृद्याकरणेचतुर्थोभावः ॥ समासंचहृद्याकरणम् ॥ ॥ श्रथपंचमोभावः ॥ श्रथचवत्सोजालेषु

श्रम्मा हेज्याभेल्न सड्ड फह्रोव मुरकभोन् मीनल्त् अह्मस्य वल श्रसभेल्न क्रिसामेल् मनोह्रवेकु ॥ मन्फैतह्रो
पन्भिसानेल्न मञ्जवपन् कभाजहृ ॥ ॥ श्रथपिधानंचिह्नवत्समस्तान्मीलितंमांसेन स्नावभिर्याचेतनाः सेह्या।
म्रु ॥ उपयोगोस्यबंधनमुन्मोचनंचवत्सः ॥ १ ॥

श्रामाशये श्रंत्रेषुच ह्रोज्याभूइतिजलसमुदायाख्या गश्चाइतिकेवलाख्या मुरकम् मुखरदूइति तथा श्रामाशये स्यादेति स्याइत्येक
वचनं श्रंश्राइतिबहुवचनं सेनपदंइतिचवत्सोजालाख्या ॥ श्रम्मेति निह्रूप्यते ह्रेज्याभीति जालसमुदायाख्या सड्डइतिवत्सः
फचेत् ह्रवोतत् मुरकभोन्समुदितमास्ति मीन्इतिसकाशात् श्रल्त लहृम्इतिमांसस्य वपुनः श्रल श्रसेभाति स्नावपहिकाभियों
क्रिसाम् सचेतनाइति मनोह्ररेकुइतिसेह्याः ॥ मन्फैतमयोगनमर्थेइतियावत् ह्रो श्रमीषांह्रेज्याभानो पन्भिसात् बंधीकरणे
वपुनः पन्कजाभ उन्मोचनं ह्रोइतिपतस्य सड्डोवत्सः ॥ श्रमीषांचह्रेज्याभानांबंधोन्मोचनंपवनाकर्षणादनार्थंयेन वुक्काा। ३३

177

गृहीतः पवनोमीभिराकर्षणाख्ययाक्रियावक्ष्यसिमाप्यते प्रादानशाख्याचतल्लयः क्रियते अस्मौचहेज्वाभः भ्रूपेभूरितिवक्रवचनं फासेल्व
पृथक्कारीपिधानमितियावत् यानितत्र ह्रासकारीण्यंगानि वृक्काहृदादीनि यानिचाजायिगजा अत्रसज्ञकान्यंगानियहोत्स्याका
स्पदादीनि तेषांफासेल् इतितयात्वचमध्यवर्तिपिधानत्वे तत्वचयथामात्रोष्मादिनाय प्रालायितनफोसोष्वासक्रिया सञ्जागा
नोपतेदिति एतच्चजालेवत्तःमारभवत्पोस्थिनिर्गतपाश्वाल्यवत्तः पासकास्थितावदाहुते अः पश्चादाहृष्म भस्त्रवपाश्वाश्यतत्पास
कपार्श्वकासबंधितमिति प्रथमावर्तीएवक्रतयावर्तनयेति वोरिभूइतिअस्यच स्तकम् उभयतोकोभय तत्रैकं हृहस्कनालस्यस
जातीयेषु प्रालायिगजा अत्रदायिगात्रेषुवनरेति शीर्याणाख्याचैकानाडी इत्युत्थिता तेनैवोन्नीयोधेगतेति द्वितीयंचाल्परोकं
अकभरू अस्तगरू इत्येतयोराख्या एतच्चद्वितीयरोकं अभूह्राख्यसिरालेषानराणांथं अस्रोह्रियहोइत्यत्राहृदयमितिगच्छतीति एवं
भावः जालमिदं पाश्वाश्मपासकबंधनसर्वथाहृतं येनोधोधोनाडीसंगानितेभवेदिति तत्रतत्रस्थानेविहतप्रवावकाशोस्ति ।
कुष्मनिवारणार्थं एवमपिसमापतितापन्निवारणार्थं निवेशितेष्वस्मिन्यत्रापेत्तानत्रावकाशोविहतप्रवास्ति यथाभक्तस्याधः
मापणायामवस्थाविधेयायां तथा अभूह्राख्यसिरालेषास्य यहृतोहृदामाविति नियमादनेनरोकोभयेनभाव्यमिति अत्रवदं
ति एतद्भभागेतत्रपिधानमस्ति तच्चायतप्रवाहिधाभूतं सदेकमूर्धगत्याय मश्वाहृतेद्वितीयंचायतप्रायाते स्तलभागेचसंग
तिरस्ति तत्रजातोल्प सदूइतिनासाग्रभागपिधानश्रामयः जातोल् अरू ज्वइतिपाश्वाश्मभागश्रामयः उभौचशोफविकाराविति
केवलमेतोद्वावेतत्स्यत्रापोफविकारजनकाविति एतद्विकारेचश्वासविक्रियाजायते ॥ भवतिचात्र ॥ अनेनाक्राष्टशाक्रया
त्रवक्कायाःमाप्यतेनिलः प्रादानशाक्रयाचअनस्तल्लयःक्रियतेतरां वत्सायास्यविनिर्गत्याहृत्यपश्वाल्लग्रोपिच पाश्वाश्याहृतोस्थि

वी॰
पाश॰
१७८
178

वेधेनहृत्फंवलनयास्थितं अंगेषुसासमजेषुहृद्दुक्कादिषुमासमन्तात् अत्रसंज्ञांगानायेनम्लानिनिरत्वंनराधिनं पिधानमेननवापिसिराकु॰
धीधरंगताः पार्श्वतोत्रापिनियतंरोकोभयस्तपास्थितम् तत्रैकंचहृद्धतःहृदयंमेद्वितीयंप्रथमेनच अयोत्रांगात्रदानार्थंभक्तनालवि
निर्गतं हृत्सिरेकाचतेनैवोन्नीयंस्त्रांऽक्रतेक्रिया यक्कतोहृदयमासेसिराद्यादन्यदीरितं एतत्पिधानमूलेत हृदंमजालोभयम
नं तत्रैकमूर्धमुस्त्यायपश्चाद्यानपरांपरः संगतंत्वधभागेऽत्रतयोः शोफविकारकृत् श्वाससंभोः चिकित्सा च जायतेति बलोज्ज्व
रइति ॥ इतिहृदयाभाव्यपिधानजालनिरूपणम् ॥ १ ॥ अथपाकास्पदनिरूपणम् ॥ अम्मल्इति अम्मानिरूप्यते

अम्मल् मादन फञ्जी ज्येस्त् मोन् मोलदोरोल् हुव्वन् अरकभतोन् अल्लु लहम्मु वलु असभु वलु अरोक वलु
शारायीएग ॥ अथपाकास्पदं चेन्मूर्तं वर्तलाकृतिमिलितं मांसेनस्नावभिस्तभयविधासिराभिश्च ॥ १ ॥
यन् हुस्सु पला अज्मु जार्यान्सला सतेन अम्मल् मेरीयु फअनहो यभुतदीमीन् अकमायेल् हलक पला
मत्वति अंजामेल्कोस ॥ लभतेविभागंभागेषु त्रिष्वनालेपाकास्पदस्यतत्रैवमध्येच अथनालंचेन्नूनमारंभो१
स्यांनात्कंठस्ययावदेनमस्थावत्तसः ॥ २ ॥

स्याद्पाकास्पदमाःमापाय इतियावत् फचेत्हीनत्त् ज्यसमूर्तंकिंचिदस्ति मोलदारू वर्तुलाहृप्यत् अस्याकृतिः इयंअकाश
सर्ग्रदिनमस्ति लहम्मइतिमांसेन वद्धनः असभुस्नावपद्दिकाभिः वद्धनः अरोक साधारणसिराभिः वद्धनः शारायीएग इतिसि
राभिः ॥ अत्रटीकाकृत् । इदसग्रीवदीर्घालावुसदृशं शोयांणसिरावदन्योन्मानस्थूतोभयपुटिकायच्चात्रवर्तुलाकारत्वमुक्तं १७८

तद्ग्रीवोविज्ञायेतिबोध्यम् । इदंभूमिकोभयंतत्रैकं बाह्यंमांसमयं द्वितीयमांतरमभ्यन्तरीयं स्नावाख्यपट्टिकामयंश्वेतवर्णं इदफत्तपमि
तियावत् एवंमांसमयत्वमपि यत्र इति यत्र लभते कस्मात्विभागः एतौपरिप्रजञ्जायेत् भागोऽयमत्रास्तीतत् त्रिषुतन्मध्ये । अत्र
इति अत्र इतितथाच मेरीये भक्तनाले वक्षुनः फम्मे इति प्रास्ये म्यादेति पाकास्पदस्य वक्षुनः कारिह्म इति तस्य पाकास्पदस्यका
शीतिनौक्ते । अयमर्थः एकोऽस्य भागः मेरीयलम्नः द्वितीयः फाम्मिम्यादेति नदास्य तृतीयः कारिम्यादनदधरभाग इति तत्र
प्रत्येकभागः पृथक्पृथक् इत्युच्यते मेरीयेति एतदाख्यो भागः फचेत् अत्रनिश्चयेन ह्योतत् यथा नदीप्रारंभोस्य मीत् सकाशात्
अक्रमाद्येनात् हृलककंठस्य कंठांतादारभ्यास्यारंभ इत्यर्थः एलापार्श्वे मध्येति अंतेनतावत् प्रोज्जाम् अथ्यिप्र क्रोमवृत्तः ।
अयमर्थः । कंठांतमारभ्यवक्तोऽस्थितावद्यदिदं भक्तनालं तस्याद्योभाग इति एतन्नामतेच माग्रक्रागत्रहापि खिज्यरीयेवत्तोऽस्थि
यदस्तितदत्रय यच्चमौस्थितदस्त्यतदंतेनान्यदस्तीति मापिह्नितेभूदिदंपाश्चात्याङ्गेगभक्तानालाभिमुखेसूधंतन्मिलितमेव
तिचोक्तम् इत्यनपनदामयोत्पत्तौ लेपाक्रियो सोभयांतरेक्रियते मद्यएवपाकास्पदेत्रपानीयप्रामेरधाकोंडादिति एतच्चसग
दितेमूलोक्तवस्तुभिः तथाफाम्मिम्यादास्तिपाकास्पद एवविपरीतमिदं मांसहेतुना तत्रमांसंनास्ति अयतत्तदस्तीति अत्रभ
क्तनालमुक्तभागोभय प्रांतरीकद्याजालमयो तत्रस्नावानोदीर्घाः याचबाह्याकद्यातत्रस्नावानः परिणामवन्तः तत्रचदी
र्घौप्राक्षेपिकारिण इतिताभिराक्षेपमध्यंत्रंयदिबाह्यपिधानवर्तिन्यः स्नावसिराः परिणाहवत्यो विकासिन्योनस्पृहृत्ताः स्व
स्वदाननिगरणमाश्रयादितिताभिः परिणाहिनीभिर्विकासिताभिर्भाव्यमिति ॥ भवतिचात्र ॥ सग्रीवतंभ्याभमिदंद्विगुणं ।

वी॰ पाका॰ १७५ वर्तुलाकृतिः ग्रीवाविनामांसमयंबाह्येन पट्टिकामयं वर्णादाच्छादनतयानन्त्रमयत्वशुभयंवच ॥ १ ॥ एकोत्रभागोनालंस्याद्द्वितीयेन

नालंसंस्मृतः तृतीयोधरभागस्तुत्रिधैवंतस्यकल्पना वृन्तंस्वत्वास्थिवत्तोनास्थियन्त्रलनयास्थितं यावत्कंठान्तमारभ्यनालमेतदुदी

रितं वुक्कानालादिदंपश्चात्तेनोर्ध्वमिलितंतत्तो ग्रस्यासांतरतोन्तेयाकियाधायंजलाज्ञयोः संगतंचोन्नभावेस्तुतयास्यपललं

विना दीर्घस्नायमयंजालमेतद्बाह्येविशालितं दीर्घाभिरत्रमांसाद्य गीर्णाबाह्यान्तिस्थिताः पट्टिकाःपरिणाह्निन्यौविहृता।

१७९ गारयंनितदिति ॥ २ ॥ अम्मेति अम्मानिहृष्यते फम्मइतियदेतत् फम्मोलुम्पादतीति द्वितीयस्तद्भागः पाकास्यदंस्यामि।

अम्माफसद्गा फर्ंदिमत्वाति ग्रोंजामेलूजस्तवङ्गोग्रारोन् मीनल् लहम्मि ॥ अथास्यंतस्यचेदंतादद्याविवत्तसो सौरिकं

मांसेन ॥ ३ ॥ अम्माकारिह्ना फपेह्नाल् लहम्मोल्कसेर् ॥ अथनेम्यंचेनस्यतदनमांसंबज ॥ ४ ॥

तिनिर्दिष्टं ह्वेतितस्यफचेत् तर्हितत् अन्दीतिसकाशात् मवति अंतस्य ग्रोंजाम् अस्म्यां कोसृइतिवत्तसः वत्तोस्थिपर्यंतंतावदा

द्योविभागउद्दिष्टस्तदारभ्य द्वितीयोयंविभागउच्यतेइत्यर्थः ॥ अत्रटीकाकृत् ॥ यज्जमोंजमि खज्मरीतिवलयाकारं चर्माः

स्थिकेरीयीतिचभाषया तदधोभिजखमिति वङ्गोग्रसोद्वितीयविभागः ग्रारइतितग्राख्यातनस्त्रीरकृइतियावत् मीनसका

शात् ग्रल् लहम्म् मांसात् मांसह्नीनोसावित्यर्थः इत्यंचात्र ग्रसभयकोत्रसंधितोवेधतोइष्टीभूतइतियावत् तत्कारणाचा

स्ययाचेतन्मेस्याद्येनउभत्तामबोधः सएवचजीवास्थितिवस्तुः अनेनखल्वम्तल्येन जीवास्थितिरवतिष्ठतइति ग्रसोचासाभ। ७५

मस्तकस्त्रावस्त्राखेकामामोति अनेनैव च ह्रत्वनाड्गंधादिसिंचनेच्सेयानोत्पत्तिर्यमनाविभावः देल्लुकच्छेति ह्रोकलीति च भाषया
मनीषगशस्तन् इति पारसिक भाषया गशलन् इति विपरीत्य मनाफिरोन् इति काश्मीराः ह्रोकलीति च डुकड इति काश्मीराः ।
इत्यं चासिंचनेन देगंध्यं मस्तकमामोतीति तदवतीर्णया वाचानयात्र प्राप्तायां तत्संक्रमणेन व्यस्तमिदं वमनाविभावइति
तथा तत एवं मस्तकादवतीर्यो सोभ्रूमध्यद्वारामसरतीति सूक्ष्मीयवसरे भ्रूमध्ये हिमवारिसेके नेत्रदोषो जायते इति अस्य फक्षि
म्यादस्य पाकास्पदास्यस्य माहिश्वरैन्तिमा इत्यप्याख्या मभूद्र इत्यारभार्थः इत्तिसेति विवरणस्य पाकास्पदमिदमत्रैवावका
शे विवरणे न्क्लेस्वेजायते इति केचित्तु फवाद्र इत्येनमाऊः तत्वं च फवाद्र इति इत्नाम तत्समीपवर्तित्वात्तदाख्यया प्यपदे
शइति ॥ ३ ॥ अम्मेति द्वितीयभागनिरूपणानन्तरं तृतीयो भागो निरूप्यते तथा च कारिकेत्येतदाख्यस्तृतीयभागः फचे
त् फेनदंतः लड्हम्म मोसं तत्रालिकसेरु इत्यनिशयेन बहुमांसमित्यर्थः अत्र च मांसबाहुल्यात् पयोगोयं यदत्रोस्यातिशयेन
जीर्णरसत्वस्य जायते द्वितीयभागे चास्य लक्षणस्यैव जीर्णरसत्वनिम्नभागे इति च येनेति बोध्यं ॥ भवति चात्र ॥ वक्तोस्यां तत
गतस्त्राद्यो भागोस्मात्स्मसृखेतले द्वितीयभागउद्दिष्टो यदास्यामिति च वक्ति स्त्रावेकः संधितस्त्वात्र यथा चेतनया कृतं दृढं धो
जायते जीवास्थितिवस्तोसंसोमना अस्तो च मस्तकोद्भूतनस्त्राखेका तत एव च दुर्गंधसिंचनीय्याज्ञोभवेत् भ्रिरणादिकं सिंचना
न्मस्तकमाप्यानयातदवतीर्णया प्रामयात्र च संक्रांत्या वमनं जायते खलु मस्तकादवतीर्णो सो कूर्चद्वारात्रे सेचनात् सूक्ष्मीय
सेप्सीतवारिणा बोद्धृतात्मनः हृदं पाकास्पदं स्यादस्य विकासारंभणात्स्फुटं पाकास्पदमतो ह्वाराख्यया शास्त्रेषु कथ्यते हृदया
तिकवर्तित्वादेतद्धृत्वानिवेशिकं आहुरन्ये च बाकाख्यास्मरणस्फुटसिद्धये इति ॥ २ ॥ तथा फलंमांसबहुलत्वस्य चमो ।

वी॰ पाका॰ ८५॰

180

निश्चयतोऽङ्गतम् जीर्णान्नस्य यद्भागो द्वितीयेपि च सार्थिता ॥ ५ ॥ वेति वह्नेः स्रजोति श्रास्पदं ह्योऽइतितस्य क्रकदस्तउपरि स
इतिनाभेः । अत्रटीकाकारः । अस्योच कारिह्याख्ये तृतीय भागोस्य दक्षिणपार्श्वावलंबीयेन यत्कृदोस्य सोकर्येण तरनियत्कृत्य
तोत्रप्राप्तिर्भवेदिति ॥ भवतिचात्र ॥ सव्यपार्श्वावलंबीच भागोयं येन संततेत् यत्कृदोस्य मनोप्यत्रा त्राप्तिश्च स्पष्टाभवेदिति ॥
५ ॥ मनूफेविति मनूफेत्त उपयोगः ह्येति अस्य ह्लजन् इतिजीर्णान्ना गजान्नस्य यथेदमन्नयत्कृद्भुचितं सम्पद्यते यथाभक्तः ।
नाल पाकास्यदास्ये एतद्ध्यचितमन्नं सम्पादयतः मेदीफस्त इतितद्भयं ॥ ज्ञानीतच यथास्य मेदीनालं प्रवेशत्वा स्वर्थेतन्नले
न्यदेत्रहृयेनाल पतना अश्वारीत्याख्ये पक्षाइत्स भयाख्या श्रधारीतिदशांगुलमानेन तद्धादशांगुलमित्यर्थः एतच्चाभयं मद्र
वमुजह्ने फकोल सोरति मनफेत्त ह्याहुज मेल्लगजाधि ॥ स्थानेनस्योपरिनाभेरुपयोगोस्योपरिनाभेः ५

खल्ल मलरज्जु तत्रमद्रखल्ल प्रवेशज्ञः त्वामस्य अन्नस्य मलरज्जु इति निर्गमद्वा मलस्य पुंजोलस्य । श्रुणुतच । पाकास्य
दक्षिणं स्यादिति पश्चाद्भागे रभाते बंधनीभिः पासकवधम् मनूकेति दक्षिणपार्श्वे यत्कृता वामपार्श्वे स्तोभ्नेति यथामेदीयस्य
भक्तनालस्यान्तरभूमिकायां दीर्घवक्राः स्नायवः बाह्यभूमिकायांच परिणाहिन्यः अन्नस्याकर्षणादन्नार्थेन यात्रापीति ।
भूमिकेति नथकेत्याख्या वोरिभेति ज्ञरधइनिचवक्राख्या ॥ अत्राक्षेपः एतस्मान्निर्गत्य खल्लरक्त उत्पद्यते यत्कृतिनतस्त्वा
ज्ञानाज्ञत्पद्यतेइतिमत् तत्रास्य सर्वतोनिर्गमनास्यदत्वात्सोपयत्नामत्र किंनामेति उच्यते एतदन्नं खल्लसिरानिर्गतं मोतरस्य यत्कृ
तस्त्वाकिंचिन्मात्रया मोतरस्य इतिच सवर्णमेक इति सोच्यते । यत्रकेश्चिदुक्तं अतएव किंचिन्मात्रायान्नं जायत इति तदयुक्तं । ८५॰

यतोस्मात्तस्य कैलोमकेमोहाद्यावस्थोभयेन कलिलोच्छलनावस्थोभयेनात्रीभवनम् तच्च पाकाशयदाऽऽस्थाय यकृत् तद्वोत्पाटितं त्वा
यत इति ॥ इति प्यादाशयपाकाशयदनिरूपणम् ॥ भवति चात्र ॥ नालास्य पाकतोन्नत यद्यौचित्यं भजत्यलं पाकाशयदेतथा
तोपि यकृदौचित्यभागिदम् नालं प्रवृद्धाद्वारस्य यद्येवं निर्गमे त्वकं अन्त्रस्य तन्मलस्यापि तेऽधोधारतः स्थिते बंधनीभिरिदं पश्चात्सव्ये
वामे च कीलितं अन्त्रास्थायकृत्तालीन्नाक्रमात्रेधाव्यवस्थया स्नायूनां वक्रदेश्येच परिणाहित्वमेव च अन्तबीस्वतयाकृष्णाद
नाथेनालयन्मतं उक्तमस्माद्विनिर्गत्य रक्तं यकृदिति जायते अन्त्रमेतस्य किं नाम तादृत्याय पत्तउच्यते यकृतोस्य सिराणां च मोक्ष
लक्ष्मीकरणवः अन्त्रमेतस्य कोचिन्नमात्रकं स्तनपवनत् इत्याऽऽरत्वनौचित्यं प्रतिभाति स्फुटं यतः कललोच्छलनावस्थोभये
न्नव्यवस्थितिः तत्त्वह्रस्मात्तस्मात्याय यकृत्स्तत्स्फालनान्मतमिति ॥ इति प्यादाशयपाकाशयनिरूपणम् ॥ ५ ॥ ५
अथ अन्त्रनामधेयान्त्रनिरूपणम् ॥ अन्त्रमल इति अन्त्राणि निरूप्यन्ते अमी अन्त्राणि कथ्यते हीतानि अन्त्रसामान् स्तूतानि अस्त
भानीयोन् अस्तभ्जातीयानि स्नावाख्यपट्टीप्रकाराणि सर्वथा मोजायिफतोन् द्विगुणानि जाति हिस्सोन् सचेतन्यानि ना
निच मुस्तकभतोन् संगतानीमानि मीनु सकाशात् अस्तभूस्नावपट्टीभिः वद्धनः पाहूम् मेदसा वद्धनः अरोकैः सिराभिः वद्धनः ।
शरायीन् स्रात्सिराभिः । वेतिवद्धनः हीतानि सतेषट् भेलअन्तरे अदद् गणनया । अन्त्र इति जानीत प्रत्येकमेतानि त्रुवेसापि
हितेभ्र्त् आयानि त्रीण्यन्त्राणि रोदानि सद्ध इति पारसेकभाषया आलीया इति भण्यते तत्रालीया इत्यु परिवर्तिनी कथ्यते द
काक इति चोच्यते तत्त्वेच तानवं तन्नून्यनानीति तथाचैतदन्तरे भेदो नास्ति पाकाशययकृत्समीपवर्तीन्येतानि इति तदोस्य
नात्र भेदो नाप्यिति भजते परं त्वेषामप्यान्तरया स्त्रीकिंचिन्मात्रेण स्वेच्छो वर्तते सप्रवर्तनकार्येनत्रऊस्ते तथाचैतदन्तरे भेदो नास्ति

विरेकाद्यवसरे पित्तादियातनै तत्तापमिदं दूरीकरोतीति स्नेहोपयोगः एतस्यच स्नेहस्य अगुलामह इति बहुवचनं गारुमह इत्येकवचनमस्य अन्यानिच त्रीणि सेफली इति एतद्विपरीतानि अधोवर्तिनीत्यर्थः एतेषु मेदोयनमस्तीति गलाञ्ज इत्येतदाख्या एतदन्तरे च विरेकाद्यवसरे पित्तादिदोषोत्यतैत्तापादिनिवारणार्थं मेदभरितत्वमस्ति एतद्भुभाग्रपाकास्यदत्तृतीयभागात् सीमाचैषां ग्रदतावदितिव त्वेते ॥ भवतिचात्र ॥ त्रीण्यत्रोन्नतनामानि कथ्यन्ते विरलाख्यया पाकाशयपक्रान्तसीमावर्तित्वान्मेदसोस्थितेः मात्रायान्तरपार्श्वे

अम्मल ग्रेग्रा फहरी अञ्जमसामोन् अस्तभानीयतोन् मोजायिफतोन् जातिहिस्सोन् अरकभनोन् मीनल् असमवल् शाहम् वल् अरोक वल्मारायीम ॥ अधोत्राणि चेत्तानि मूर्तानि स्नावजातीयानि द्विगुणानि सचेतन्यानि सम्पदितानि चेतनस्नायुभिर्मेदसोभयसिराभिः ॥ ६ ॥ वहीसेततोन् भोल् अदद् अल् एस्सा अमारी १ वल्सायीम् २ वल्दकाक् ३ वल्पेवर् ४ वल्कत्लोन् ५ वल्मोलकेम् ६ ॥ नानिभ्रनः षड्गणनया नानि त्वादशांग्रलो पोथिन मीलवैकात्तिसम्बाधिमग्रगणाख्यानि ॥ ७ ॥

तस्नेहस्तत्कार्यहरूचया पित्ताद्योष्म्यविरेकादौ नेव संतापकं भवेत् अधोवर्तीनि चान्यानि येषु मेदोयनं यतः पित्तादिनैत्तापसंशान्ति विरेकादौ विशिष्यते एतद्भुभस्थनेम्योस्यः सीमा चैषां ग्रदमतं पंचावांतरसीमाया स्ताः षड्त्वेनैव वर्णिताः ॥ १ ॥ जानीत मध्यममेत्र सेम्ना अमारीतिनामधेयं तच्चमेरीयाभिस्तु त्वे पाकाशयादयएतच्च मलनिर्गमनार्थं एनदास्याख्याभवाभ् एतन्मध्यंच भक्तना लासंक्रमिते तयानन्तियत्यान्नजीर्णांतावत्

बद्धं वर्तते जीर्णे च भिन्नोऽनेन विकासितेन मलमधो गच्छति तदर्थं चेयमाख्या स्वांगुलायेत्तया चेदं द्वादशांगुलं पक्वेत्तभयाख्या घ्रघारीतिच
द्वादशाख्येति द्वादशजायंते भवाभू इति मलाख्येत्युक्तं पत्वंत्वेन त्रान्मात्र मध्याख्विलभवाभू इति कथ्यते इष्टं चेदं राजधानीनाम्नापि सर्वे
द्वाख्याजायंते अस्य च कण्डस्यात्रस्य नवलनादिति किंचिदस्ति सरलमेवेदमथवलावदिति ॥ भवति चात्र ॥ सम्यग्विभक्तनालस्य ।
पाकाशयनलोत्थितम् नालोत्सङ्गाचितं किञ्चित् निर्गमायतदीरितम् नचेदं जरणे नाबद्धं नियतिं यत्रणात् जीर्णे विवरणादस्य मल
निर्यात्यधः स्थले स्वांगुलायेत्तयायस्मात् द्विमानमिदं ततः तदाख्योयदिति चक्रं वलनाद्यानि रीत्लणात् इति ॥ १ ॥ स्यायात्र
द्वितीयं साधीम् नामतस्त्व वलनाभंगिसाहितं तत्फले च यावन्न मे तदन्तरे समायाति तदैतत्संबेधयन्ति सिराणां तत्र वर्तनाशदि सा
रीभूतमन्नमत्र गच्छति तदा वलनाभंगीसाचिव्यात् स्थितेसत् तद्यक्रान्ति सिराभिरादत्ते इति साधीम् इति चिरकालमिदमन्नसहितम्
रिक्तं वर्तत इति साधीमित्यपयासाख्या तज्ज इति तन्निमित्तं च यद्धादितिकवर्तितं तत्र च मासारीकाख्याः सिरायुक्तांकिंचित्सारमा
द्वत्ते तथाक्रमक्रमस्य तेलापिन्नस्थानेन स्थितिरस्ति तदायातं च सफलात् जहृद्यपि तन्मत्र मध्यमोत्थितत्वात्रीणांयात्किंचिदत्र मा
लिन्येतत्पश्चात्तालयाति इति । अत्र चादा उक्तं वलनाभंगीसाहितत्वादन्नचिरकालमत्रावस्थितिं उस्तते इति प्रश्नाचोक्तं हेतुभयेन ।
रिक्तमितिविरुद्धं इति अत्राह सत्यं विदितमिदं यदनेककालनिष्ठति तदाख्याजायत इति अत्रास्थितिः खलु कियत्कालं वर्तते रि
क्ततां च चिरकालमिति रोगोत्पन्नो चोत्राणामिदमितिसंकोचमापद्यते ॥ भवति चात्र ॥ अन्यस्य वलनाभंगियस्थैतत्सारमुच्चितं
सिराभिर्यक्रादादद्यान्मलं भावे च क्रमक्रमम् आदानात्सारमलयो रिक्तीभावाद्द्वयोषितं नाम्नातिसंकोचमिदं वात्यामयसमुद्भवे २ ।
अथतृतीये दकाक दकेषु इत्याख्य अत्रापि प्रागवत्रयाणाममीषां स्वसमानजातीयत्वादेतदंतत्रयाणामपि समाननामत्वे मोक्तं

वी॰
प्र॰ नि॰
६८

१८४

भयस्याख्यासत्वादिदं पीलवेति स्वोचित नाम्नाशिष्यते प्रमो प्रंत्राणा मालीयाख्यानो तलपतदेवेदं चातितत्र ग्रस्य च बक्योभंगयोवल
नाख्यत्राइति तथा च माप्रलृप्रस्तिदारत् माइतिसंज्ञिता स्तामस्ति दारत् इति वर्तेल तथा एतत्कारणं चात्रास्थिति र्यया मासारीका
प्रागत्य सारमतो निष्कासयेति तथान्योग्रणस्त्र यद्यत्र वलनानस्त्रः तदा भुक्त्यनंतरमेव तत्रुत्सर्गो वुभुक्षान निवर्तते एतेषां च ।
त्रयाणां साम्येनास्यमारंभ्यातेनावदायामइति विवारता परिणाह इति यावत् एतच्चक्रविरलापीलवेति यावत् तानवे चैय ।
मत्राख्येति एतस्याप्याख्यात्वेपि त्रयाणामेतदंतवर्तित्वाद् काक इति नाम ज्ञानीनच यद्यपि सर्वेषां मंत्राणां जीर्णीकरणशक्ति
रस्ति तथापि पाकाशययत्कृदंतिकवर्तित्वादतीवान्याये त्वयेति फलंतस्य चात्रापि सारकर्षणमस्तीति सारंयत्कृतामासारी
कृष्णानीयतेइति ॥ भवति चात्र ॥ प्रमीषामेकजातीनां त्रयाणामिदमंतिमं द्वयोर्लेख्याख्ययोः शिष्टं तत्रनामेदमततः
श्रतितानवतश्चात्रनामैतत्कृतसंस्थिति बक्रवर्तेलभंगीभिर्यत्कं मार्गवच्चततःफले भुक्त्यनंतरमुत्सर्गो नानिवर्तेत त्वयतः वल
नावलितेतेनास्थित्यर्थं तत्कृतेवल्ल पर्षाम्लव समारभ्य यावदंतविशालता समानाजीर्णताशक्ति स्थापितं चातिकात्वतः यत्का ।
तोद्रोपरेभ्योनिजीर्णीक्रियतेयया यत्कृतासारमेतस्य शिष्टमन्वसमनीषिभिः ॥ ३ ॥ चतुर्थमंत्रवल्लवत्राणां मेषफलेयानां
प्रथक्तनमेवइ इति नामधेयं तत्वे चैतदाख्येकलोचनस्य तथातत्साम्येनास्याप्येकेवसरणस्थानि रस्ति निर्गमनमवेशाख्येति यथे
वर्तीरण्यातत्रावियाति तयेवानिर्यातीति वमनप्रजिकावदिति । तथारुज्यमृत कट्टुकरीति चैतदाख्या तत्वं च कटुकाइति प
तदाख्यपत्तिनाम सचपश्चाद्देवोत्तलत्य गच्छेति रज्यरुइति विपरीतगतिर्नाम यथैवात्रात्रगच्छति तत्रैवमत्या गच्छतिइति तथा
त्वस्य चार्थोयं यथा भक्तनालात्याकास्यदे मामोति तथात्रापूक्तमध्यमनिर्गतमलं वक्रोभयवलनया यानमत्रचतद्धेपि विसन ६८

श्रदिकाकारे येनैव मुखेनायाति तेनैवावर्तते यत्र यत्र तस्याधोरोकामावाधिर्यातीति तन्मुखेनैव पंचमेनापि संधिरिति अत्र केव
लमाद्यमेव ऋजुद्वादशांगुलमभे पुनर्वलनयास्थिते किंचिन्मात्रावकाशो भवतः चतुर्थे पुनरिदं मुखएव तृतीयसंगतं
पार्श्वं वलनयावतिष्ठमाने तत्रैव मुखे पंचमेनापि संगतमिति न तस्य पृथगवकाश इति ध्येयं इति शवधिरयमरमलस्यायेन त
त्रावस्थित्यानोर्ध्ववर्तिना निरोधानं सोद इति तेन च कौलीज्यं जायते निरोधाने जाते पित्तोष्मणा मलस्य शुष्कतायां कौलीज्य
मत्र रुजा केवलमग्र इत्युच्यते तथा तु लक्षणं येनोक्तरोगेण स्यादिति यथा च त्रयाणां मार्गाणां मध्ये त्रयाणां पुरस्तादपेक्षया पा
कस्यातिरोधिका तथाभावि वक्रयापेक्षया स्याधिक्यं पाकस्याक्रिरिति अस्य चावलंबनं दक्षिणपार्श्वे एवेति पाकाधिक्यं अत्रैव च
विशकारना स्य जायते इति तन्नाम्नारा क्रमणं मार्गेण तदंतमेवेति ध्येयं न चास्य कदाचिदपि बंडनीसिरया बडनेतिलंब मा
नमेवेदमिति उच्चलदेववर्तन इति फेनकाम्यरोगो लंघनादिना न लचलने इदमेवात्र माधिक्ये नाडको शावकाश ग्रासरनी
ति भविष्यति अत्रैव च मलनिर्गमनविलंबे विष्टंभस्तत्यन्निरसोचग्रणदायिनीति तथा च पठ्यतीति रोगेषु दोषशोफजानामथ
ष्टिमेजायंते याहृशोयत्तस्ताहृशोबलिरिति न्यायेन तदुत्पन्नत्वात्तदेव भद्रमिति मालिन्यं तदुत्पन्नत्वान्निर्गच्छतीति मार्गेण च
विष्ठनस्तेन्त्राधिक्ये विष्ठनोस्य मलेन तेनत्तत्पन्नेबहिरपि तथैव तदुत्पन्ननिरीक्ष्यते पर्यंतेषु ग्रणदायिकात्वं तदाय दाति शाये न
तदुत्पन्नेदीर्घेनाच तेषां न स्यात् रंध्रबंधादिना चोर्ध्वद्वारापीमे निर्यांतीति धान्तशोफाख्या मया पद्धारिणो पेमीति शायेनोत्पन्नो दे
ह्येच स्वयमेवामया श्रमीइति ॥ भवति चात्र ॥ तथेयदंत्रमेकान्तितं त्रैकास्थानिरीरिता वेश्मनिर्गमयोर्वस्त्रार्थयानिवदर्था
पिवा आवर्तयन्मुखे केपिवलनावर्तनाद्यथा मवेशानिर्गमास्थानां योगापथ्येन वा पुनः गतमत्यागतद्वारा व्यस्तमप्यनियत्तेगावत

वी॰
ग्रंथनि॰
८७

183

पाकाश्यद्ववदेवात्रमलोऽस्थितिरूपेति छिद्रोकाभावान्न लेतेनमुखेनैवोपसर्पति तदिदं वक्रघटिकाकारं यत्रचयंचमं ग्रंथंचसंगतंतेनमु
खेनैवेति निश्चयः तद्दृश्यमानमाद्यंचैतत्तोवलनयास्थिते ग्रल्पावकाशेतयंतत्पार्श्वावर्तनयास्थितेः ऊर्ध्वाधोमुखप्रवाभ्यां संगतंतय
त्तृतीयकम् पंचमंचापितेनास्यनावकाशोऽस्तिताहृशः शेवधिस्त्वमलस्यायथास्थित्यानोर्ध्ववर्तिनां तिरोधिनाम्मसंपाते मलग्रंथिः
प्रजायते रुजावाप्यतगामोक्ताथीयाप्येवंतदाक्रांतिः पाकाशान्तर्यथाद्यानात्रयाणामधिकातया प्राधिक्यं पाकशक्तेस्तत्त्वभा
विभ्यामस्यसव्यतः स्थितत्वाच्चविशाकारसंपन्नेरेनदंततः सारादानविलंबित्वाच्चलेदेवेदम्भसताम् लंघनादिवशान्नालचलनं
नामयत्कुतं तदप्यस्याऽकोणामितिरित्यग्रेकलयिष्यते ग्रत्रैवविद्धिलंबेनधातुशोफामयस्थितो उत्पन्नौविद्रधिक्रमीनानहृत्वा
कुणपत्तामता हृदयंवबालिन्योयान्तकृत्यानानदृषता मलनिर्गमनान्नेषाग्रव्युत्पत्तिरूपकारिणी विकृतत्स्वरूबाऽफ़ल्याच्छिद्रतो
स्यसमागमे बाह्निर्यथेतऽत्यानिस्तथातारितिधार्यताः प्रधोरोधनिरोधनविक्रतानाऊर्ध्वसंगताः भक्तनालेननिर्यातिऽष्ठेवाऽफ़ल्या
मीरितं दैर्घ्यंचशोफरुजाहारिणामपिचात्मना तथात्वमितिविज्ञेयमितित्तर्यस्थितिर्मता ॥ ४ ॥ पंचमकोलोनाख्यं
तच्चैतन्कवसंगतं प्रन्यानिसुखमपेततया लप्नानीतियद्यपीदं गाढत्वमस्ति तथापि पूर्वरमोस्तोकेमाख्यं चतुर्थमपायेतया
संकुचितरंध्रत्वरद्यनतयेतिध्येयम् । इदंचनिर्गत्य चतुर्थीस्यायमुदंतिकं दक्षिणाभागेनगत्वाऽधोगत्वाचात्रिस्थालंसोमुर्ज्ज
स्थीहाने तिलील्लूइतिभाषया वामपार्श्ववर्तमानेयाति तदंतिकपार्श्वगमनाच्चतच्छोफे कदाचिदस्यबद्धताजायते इत्यग्रेभवि
ष्यति इतितत्त्वं सर्वलग्रनासिड्डा ततोपिवामपृष्ठ गत्वाग्रन्याहृद्ध्रिदक्षिणापार्श्वावलंबि जायतेततोपि पाश्चात्यात्संगत्या मोल
केमाख्यं मष्टांत्रमायातीति जानीतेच स्त्रीहुशोफेस्य मलशकृद्बंधनजायते तत्रचनिमित्तं स्त्रीहानमाम्यदं संकुचितं पीडितंचजायते ८७

इतिमलशङ्कबंधेनसंवाहनपेक्षाज्ञायतेइति कोलेनेत्याख्याचास्य कोलीज्यनामामयइत्तत्वाउपचारेणवलनानांगुलस्त्रात्राप्युक्तप्रवयो
ज्यइतिपंचममत्रम् ॥ भवतिचात्र ॥ पंचमेयत्रसंबाधितदेतत्कलसगात ग्रन्थानिजलसहायात्लम्नानीतिविविच्यताम् त्वगा।
ख्यानाडइपंचनिर्गत्ययह्ददेतिकात् अथोगत्वैतिगुल्मंतत्समीप्येशोफतोस्ययत् बंधनंपार्श्वलग्नंतद्धामकत्र्यामयात्यतः मत्वाग
त्यनतत्स्त्रापिसव्यपार्श्वंवलंब्यच पार्श्वाभ्यांत्वास्थिसंगत्याषष्ठेमाप्यावतिष्ठते गुल्मान्तिकेस्यबंधत्वात्बंधनेमलशङ्कयोः यत्नत
त्याद्नयाख्येषायत्रसंवाहनौचिती वलनानांचबाहुल्येमोक्षप्रवणेधिकः विज्ञेयोविबुधैःसेयंपंचमास्थितिर्गीरिता । ५
स्यायिषष्ठेमोक्तकेमाख्येतनस्त्रयद्यपि ह्रस्वंतथापि बहुपरिणाहेनतथाचास्यविशालतता यथायाकास्यदमपयानाज्ञायते फलं
चतयात्वस्ययथात्रमार्गे किंचिदधिकीभूय निर्गमनावसरे स्वच्छंजायते यतइयमवश्यविधेयाक्रिया तथात्वेचास्याल्पमान
सत्वेपीडाधिक्येसति गौरवेणाधोवलंबित्वात्क्षोभ्यंचनिर्गच्छेदिति दूरीकरणशक्तिस्त्वस्वयमेवतन्निर्गमयति परंत्वल्पमानसत्वे
त्वचिन्तामग्नसत्वेचपीडेति तद्धितत्त्वेन स्वच्छताक्रियाजायते । जानीतच । जातस्यकेचिद्धेपाबंधनस्थानाख्यानाडयः संति।
तास्त्वाकर्षणप्रयुक्तयस्तत्रापिस्वोपरिवर्तिनी स्थानाख्यापंचमेकोलानमाकर्षयतीति सात्रपित्तबाधनअक्षगोलकादिकंपतेदिति
मोक्तकेमूइतिचनामास्यसरलतया कोलानमारभ्यगुदंतावदिदंसरलमिति इदंचषष्ठमंत्रेत्रिकप्रधानीकृत्यास्तइति अत
एवतद्बंधवेलायांपानमर्दनादिनातन्निर्गच्छतीति अत्रचपानेपक्कापेक्ष्यास्ति प्राज्यइतितदाख्या अस्तोचतद्वेलायांनिर्गच्छतिब
हिः स्त्रियानमिवलग्नोभवति उत्सर्गवेलायामार्तिनिवृत्तये दौर्गंध्यादिनामास्यातिभवेदिति विष्टाचेयमेवाख्यास्त्वतत्थादेक
लोचनान्निर्गत्यपंचमेकोलानंयावत्प्राप्नोति तावत्स्पृतिगंधनाप्नोति तत्साख्येवदौर्गन्ध्योत्पत्तिरिति ॥ भवतिचात्र ॥ सरलाख्य

वी॰ पाक॰ ८४

184

चयत्क्षणेनद्रुतमतिविस्तरात् तथाप्यायोयथापाकास्यद्वाभमिदमीच्यते तत्वंचतत्राथातस्यबाफल्यात्रिगीतिः स्ववोत् प्रवक्ष्येयंकि
याधेयागौरवाद्युक्ष्मीच्यतो सन्यांनिरासस्याङ्कोनदल्पत्वेपीरनामयम् इतितद्विहृतत्वेनसद्यटैषाक्रियामता प्राक्कृष्टेबहुवः
श्रावोबंधिन्योस्यात्रचोर्ध्वगा पंचमात्कथेयत्येकासापतेत्कुक्षगोलिका गुदंतावदिदंनामास्थितमाजेवनोयतः सरलेत्याख्ये
यामोक्तमुपाधायत्रिकेस्थितं प्रतस्त्वहंथवेलायांत्रिकसंमर्दनाद्बहिः मलंयात्यत्रेपयोकास्थितायांशिथिलानदा विधेये
विहितेयातिस्वस्थानपुनरागतम् शिष्टंवाकिंचनाप्यत्रसापतेदितिनिश्चयात् शिखानमिवतत्स्यात् स्नेहतोच्चालितःसा
तिःशिघ्रेनतत्मार्गेस्नेहस्थितिफलेमतं विडकाद्वाद्विनिर्गत्ययावत्संबाधिनाश्रयात् एतिसाधनतावल्पादत्तस्त्यग्रसागतिः ४ ॥

वह्नोमोनसेतोन् भल्ल दोभ् रिसन् फोत्हा दर्पे सोफोलोल् ॥ त्वामामिलितमिदंस्पष्टास्येन उपयोगोस्यनिरास
नेत्रापिण्याकस्य ॥ ॥
वह्नोइति वह्नोतत् षष्ठमंत्रे मोनसेल् मिलितंसंगतं भेतिकारणेन दोभर् प्रपानेनदोभर् इति
पश्चान्मुखेता तथाच रिद्भाद् इति वेडएवंकथ्यते मनफेत्ह प्रयोजनंह्नेति तस्यदेफहरीकरणं सोफोल् इतितत्स्यापिण्याक
स्यत्वामेति ग्रन्थस्य ॥ इतिपिधानपाकास्यदोत्रनिरूपणाख्यःपंचमोभावः ॥ ५ ॥ अथषष्ठोभावः ॥ अल्इति अल्
प्रथारभ्यते फसल्भावः अल्सादीसषष्ठः तथारीड्विभागो तत्राल्पनिरूपणीयं कभेद् यक्तात्तवप्तनः स्पराग जहूर तलवा
इतिपारिसेकभाषया पन्नाइतिभाषया फुफ्फुसमितियावत् हिङ्गा लीङ्गा सोप्रुजेइतिपारिसेकभाषया तिल्लीतिभाषया
एतानिप्रत्येकंनिरूप्यंते ॥ १ ॥ अम्मेति अम्मानत्मध्ये कभेद् यक्तात् फचेत् ह्रोवतत् ज्येष्ठमोन् स्मृतिकिंचित् । ८४

शुरकभेन् सत्रदितं मीनु सकापमात् ग्रल् लहम्म् मांसेन वध्नः ग्रोकु स्वसिराभिः वध्नः मारायिएगी हुलिसराभिः वध्नः गथाजा
लेन पिधानेनेति यावत् यच्च ग्रहलजीति वस्त्रपिधानकारि हानस्येव ॥ ग्रत्रटीकाकृत् । मांसमेतस्य तथारक्तं यथा परिए
तं लोहितं ॥ १ लैसलोति लैसेति नास्ति लहानस्य फे ग्रतरे नफासि स्वसभावे हिस्सू चैतन्यं ॥ ग्रत्रटीका । चैतन्याभाव
फलमिदं योतचैवबाऊल्पेन धातूत्यन्निरितितत्वेस्य सदार्तिः स्यात् विकृतथातवस्थातीवतीव्रा इतिसदेवङः एवामिरस्यस्यादि
ति ग्रम्मेति ग्रम्माकिंतचैतन्याभावे सत्यपि गथाजाले हेति पतस्ययदोस्ति फलहि लोहितस्य हिस्स चैतन्यं ग्रस्तिकसेर् बाऊ

ग्रल् फसलोल सादीसू फेमयारीफ ग्रल्कभेद् वल्ल स्यारात् वहिहाल्ल ॥ ग्रथग्रह्मोभावोविभागेयह्मन्त्कुफकस
लीवाम् ॥ १ ॥ ग्रम्मल्कभेद्र फक्षोवज्येस्योन् शुरकभोन् मीनल् लहम्म् वुल् ग्रोक वल्लपारायीएर व
ल्ल् गथा ग्रहलजी यस्तरु ह ॥ ततेयहुच्चेतनन्हतं सत्रदितमांसेन सिराभिह्रस्विराभिर्जालेन यत्पिधायिकातस्य
व ॥ २ ॥ लैसलह्रा फैनेफ् सिफिस्योन् ग्रम्मा गथाह्रा फलह्रोहिस्योन् कसेर् ॥ नास्त्यस्यात्मीयसर्गे चैत
न्याम् किंत यदस्य जालेतस्य चेतनता बाऊल्पेन ॥ ३ ॥
ल्पेन ॥ ग्रत्रटीकाकारः । एतजालेबासमाच्छादकंरक्तं
केचास्याकृतेरस्य चेतनताधिका तथेतलेशापतदंतर्गताइति तथात्वेनास्य चैतन्यमास्ति ततंचयदास्य कथंचिद्धाहापतिः स
मापतेदनेन तद्वेदनेस्यात् इतिचैतन्योपयोगफले स्वयंच तथात्वेसात्रत्नाए वेदनस्यादिति यच्चोत्रपाकाशायवालितेजालम
स्ति तस्यापिकिंचिन्मात्रेणानेन संधिरिति तथाहेजाभात्व्यवत्तोजालेनापिचास्यसंधिरस्ति तेनरभानेनयहृच्छे दीर्घंचयासोबं।

वी°
यक्रु°
८८५

धिनीरुग्ढदीर्घेति तथापार्श्विकाभिश्चास्यसंधिलेनरभातेनयुक्त् तत्रक्रस्वेच इतिवत्सपिधानेनोर्ध्वपश्चात्पार्श्विकाभिरथः पार्श्वे चात्र प्राकाश
यवङ्गमिदमिति ॥ भवतिचात्र ॥ मांसमेतस्यपक्वाश्रयं हि भ प्रायेण धातवः जायन्ते चेति चेतन्याविरहे वेदनानास्ति विकारिणां चथा।
तूनां तेत्वाप बाऊल्पतो निशं माभूक्रुःखोक्तिरित्येव निसृतत्वं स्वयं स्थिते जालं पिधायकं चास्य यथा रक्ताक्रान्ते भवेत् प्रतगीता
स्वतन्त्रेष्णापतच्चैतन्यकारणं प्रापञ्जोनहिबोधार्थमेतच्चैतन्यसंगातेः मात्रूणां च पीडभूमिति न हि रक्तः स्वयम् त्रिधावेधामिदं।
बोध्यमूर्ध्वपश्चादधस्तथा तत्रोर्ध्वदीर्घे रुग्ढया बाधिन्या वत्सजालतः शिथिलक्रस्वयाचापि पार्श्विकासगते तया प्राकाश्ययात्र।
वलिनानायेनाधोपि संगातिं इति ॥ ३ ॥ वलोनेति वस्रनः लीनवर्णो हि तस्य शुभोऽस्मदृशो भतिकारणं द्योतकं दम्भ इति

वलोनहापामीहतोन् भेल् दम्मेल् ज्यामेदिवही मन् भत् प्रल् प्रोक रनेरोल् जवारेभ् प्रहुती योस्क मा प्रल्।
गैरेदन ॥ वर्णोस्य सह प्रन्येन पक्वेन तथा तदुत्पत्तिस्थाने सिराणां यारहिता चेष्टा यास्व लवाख्याय रक्तामिरा इति ४

रक्तेन ज्यामेद् परिणतेन बद्धमिदं रक्तमिति कृष्णलोहितं धूसरमित्यर्थः परमार्थतस्तु इदं रक्तमेवोस्येन निबद्धमित्यर्थः ॥ वहीर
ति वस्रनः हीनतत् मन् भत् उत्पत्तिस्थाने प्रोकसिराणां तासां यागैरजवारेभ् गैरेति रहिता जवारेभ् इति चेष्टया प्रहुतीयाः
सिरायोस्कमालवाख्या गैरेद् इति बहुवचनेनैतत् वेरेदेति यदेकवचनं ॥ प्रत्रटीकाकृत् ॥ जानीत सिरोभयं यक्रुतो निर्ग
ते हृदभमकरपार्श्वाभ्यां तत्र हृदेमत्स्यूर्ध्वपार्श्वे मकरेत्यधरपार्श्वे पतच्चोभयमखिलसिराप्रभवभूतं तत्र चयोर्ध्वनिर्गता तामजसूवय्
इतिब्रुवंति याचाधरनिर्गता सो भाक्र प्रजसूवय् इति चोनारिकाख्या तथा चैतन्निर्गतायाः सिराः सूक्ष्मा एतच्छाखा वाहप्रास्ता सामपि ८८

मक्षातिसर्गत्वादं नारिक्तत्व ग्रंगोच्चेनत्सम्पन्नमन्नं प्रापयंति नच्छेलाजातमधिकं पानीयादिमलद्रवं गोर्दयोर्बुक्कयोः प्रापयंतीति याश्च
म्यादयाकाशयात् ग्रमाः ग्रंत्रेभ्योन्नसारमाकर्षयंति ताभाभूनामधेयसिराण्यावाः स्थूलसूक्ष्माः सिराः भाभूइतिद्वाराख्या तन्निर्गता
स्थूशाला मासारीकाइत्युच्यंते ग्राकर्षण्यइति पतच्च गौरद्वविभागे विस्तरेणोक्तमेव संक्षेपेण श्रुणुत ग्रस्त्यपिनज्यू ग्रभिसद्दृ
इति पारसेकभाषया मोवाभादल इति भाषया ग्रम्भजाले इति ग्रम्भजालवत् इदं यह्वान् सिराद्वारा पाकाशयात्रा ह्रष्टमन्नसारं
पिवतीति यतोस्याशयः पाकाशयादिवह्रिस्तीर्णी नास्ति यत्र तात्स्थितिः स्यादित्यम्भोरुहक यथा वारि पिवति नयेदमपि पिवती
ति । जानीत चास्य यह्वतोंगुलिप्रमाणाभाः शाखाः सन्ति याभिः पाकास्पदं तथोपष्टम्भं यथा विस्तृतांगुलिना करेण किंचिद्वल
किंचित्कलनया कलितमिति एताश्चपजोन्म ग्राधिक्यानि जासृद इत्युच्यंते एतत्प्रयोजनं चात्र पाकाशयेवान्नात्स्थितिरूपष्टं
भनं चेति एताश्चाश्रयः केषांचित्त्वच केषांचित्त्रिसः केषांचिद्ग्रहइति एतेषां च जासृदानां महाजायेदं पाकाशयावष्टंभयदः
स्ति नत्रकृष्णसंलभते मरकपार्श्वे चाधरपार्श्वे यत्र भाभूनिर्गतः तत्र भाभोपरि तन्नदेशे स्थितिरेकास्ति यथेदं पित्ते कफे सर्पय
ति एतत्पार्श्वे नैव चान्याश्रस्तानिरस्यास्ति यथेदं स्त्रीवाने सोदाहमलधात्तत्सर्पयति इति । तथास्य यह्वन्मध्य एकासिरास्ति ग्रादा
नदानार्थ ग्रपयोगोस्याया वरेदिर्णाणानि ऋच्यह्नान्सिरेति । ग्रत्रचैवेघानांविमतिरस्ति केचिद्वदंति यह्वानदृयेजाता केचि
ष्यहृद इति मरात्तयह्नतपवेति यतोवरदिर्णाणानि वदंति ग्रत्रसिद्धांतः हृदो वा जातात्तयह्नतो वेति कोत्राग्रहः ग्रत्रत्तसर्वे
योभयमध्यवर्तित्वं साध्यमिति । यद्यपि च यह्नति स्वसर्गेकापि चासभू स्नावाव्यापहिकानास्ति तथापि स्या दात्पाकाशया
देकान्तरसोयह्नत्यानिमात्ना ग्राणावेन चास्याय ह्नत्स्थितातिने पाकाशये पीडयति यदि च वेदनास्यात्करोत्येवा स्रोतदात्रा पि

वी॰
य॰ नि॰
८९
186

स्वसंक्रान्तिमितिध्येयम् ॥ भवति चात्र ॥ कार्ष्ण्यात्तु हृतरक्ताभो ह्येयो वर्णो स्यात्तत्त्वतः रक्तमेवो स्यबन्धं तन्त्रियते हि बलीयसी ।
तथा । ऊर्ध्वतोधस्तनस्यास्य निर्गतं तत्तिरोभवे यन्नलमांविलाना मतस्तेह्या यात्रकीर्तिता कारणानुगतायास्तन्निर्गताः सोऽस्य
मागताः तानुगोष्ठपयं त्यनन्तं तन्हि स्वंवक्षयोः पुनः ग्रन्थस्यावहनात्राम्रमोक्ता ग्रन्थावहाद्दति प्रतीहाराभिधान्यायातस्यास्याध्य
पूर्ववत् प्राकाशिण्यद्दतिख्याता ग्रन्थस्याकर्षणात्स्फुटं पाकाशयाद् यात्रेभ्योप्यत्र माकर्षयन्तिताः प्राकाशिणीभिस्तदिदमधो
दुकमिवाभितः प्राचीयत्यत्र सारं यदत्र पाकाशयोक्तते नया काशयवस्मादन्तरं तत्र विद्यते तस्मादाचमनेनैतन समन्तात्क्रिय
तेतरां सत्यस्यांगुलिशाखाभिः शाखाः सीमन्यवस्थिताः प्रचारभ्यचयावद्ध्याभिः पाकास्पदं धृतम् विस्तृताङ्गुलिहस्तेन

वमोजे ह्याफेल् ज्यानिभेल् येमन् वजहृद् ह्यासोला सेकोन् भेजलो ग्रल्ख्वल्ताफि ॥ ग्रास्पदमस्यांतरे पार्श्वस्य
दक्षिणस्य तथा पृष्ठमस्य मिलितं पार्श्वकयोपाश्वान्मया ॥ ५ ॥

किंचित्कालनयाधृतम् किंचिद्धस्तयया तु
हेतुभिः पाकास्पदं तथा उपष्टंभनमेताभिः स्थितिर्वक्राचनकृता महत्त्वाचापिशाखाया क्रमक्रसवलितेतिरा ह्यापार्श्वेतदूर्ध्वं च
स्तनिरेकास्यवर्तिते यद्येदक्रमक्रसाप्तिं समर्पयतितित्ययाः तत्पार्श्वेत्पास्तुति पीदूर्यया पीयते भ्रश भ्रूपातं सीक्षितादिदं ध्वयेत
विभ्रतामिदं स्वयकृत्मध्यतोन्यापिसिरायोभयनामिका स्त्रजायकृज्जोतिचयाविवदते भिषग्वराः यकृतोभ्यहितत्वेन यकृदु
ज्जोतिनामतः यकृज्ज्वावान्मयाप्यस्त कोभरोनाममात्रतः सर्वयामध्यवर्तित्वमस्याः साध्यतदस्तिहि स्वसर्गेचित्सिरा नास्ति यकृ
त्येकान्तरः परे पाकाशयोस्थितायातात्तवेनात्यानपीड्येत तदासौ वेदनायात्तु संक्रान्तिर्नियतं भवेत् ॥ ४ ॥ वमुनः सोजत्रा ८९

स्यदं ह्येति ग्रस्यके ग्रंतरे ज्यानेभू पार्श्वे पेमनूदत्तिणे । वेतिवङ्गनः ञ्जूह्र्रूपष्टं ह्यातस्योच्चभागयोर्हृदभू इत्सङ्गः पार्श्वाज्ञ्यपार्ष्णिका ।
मिलितं इदंचमेलनं केषांचिदतिइष्टम् केषांचिज्ज्ञानिविड जेमिकभेदेन यन्त्रकत्वरूपेण मासेनयन्त्रकमूर्त्यैतियावत् पार्ष्णिकाउप
धानीह्याता इति केषांचित् केषांचिज्ज्ञतनाभिरुपधानवान्मिलितं मिलितमस्तिपरंतुननत्येति इयन्मात्रेमवपार्ष्णिकाभिरस्य मेलन
संगतिर्नान्याकाचिज्ज्ञालसिरापिधानबंधनादिह्यता ॥ भवतिचात्र ॥ पार्ष्णिकामेलनंचेतयन्त्रकतातिइष्टम्त्वणां केषांचिन्नतथा
न्यषामीयतनीसंगतिमंता पार्ष्णिकाभिनंचेवान्याज्ज्ञालादिरचितायथा इति ॥ ५ ॥ वेतिवङ्गनः भवने ज्ञांचिः ह्येतिनस्याधरभा

वभवतनह्या मोल्लासिकोन् भेल्स्यादति पलाह्यातम् नदीके भामेति ह्येज्याभेल्न् सङ्गु ग्रस्तफलह्या तंतह्या पलल् व्वासि
रति मनूफेत ह्यानवलेद्रल्न् दम्भ् लिनग्ज्यो यितोल्न् प्राज्ञा ॥ तस्यजुल्तिर्मिलितः पाकाषायेन उच्चभागारंभोस्य ।
वृत्तःपिधानमध्यभागात् तलमस्यसीमामेत्यपर्यंवलमस्यार्थस्योत्यन्नोरन्ध्रस्ययदन्नायोगानां ॥ इतियन्त्रकनिरूपणं । ६ ।

गइतियावत् मोल्लासिकोन् मिलितः भेतिकरणद्योतकं स्यादति स्यादेनपाकास्यदेनेति ऋत्तप्रसारणाच नत्रसाद्विभूतेति पेलफेति
पेला उच्चभागोस्योर्ध्वतितियावत् नभूनदी ग्रारंभः फेग्रंतरेनाभेन मध्यस्यफेज्याभ इति उक्तंचवे यत्सङ्ग्याख्ये वृत्तःपिधानमिति यन्त्रका
चर्ववृत्तः पिधानेनन्मध्यादस्योत्पन्नारंभस्तत पवानेनोत्पन्नाःरंभोविह्नितो दक्षिणजचोत्तरभाग समीपवर्तित्वादित्यर्थः । ग्रस्तफल
इति ग्रस्तफल्नतलभारोह्यास्य तंतह्यासीमांप्राप्नोति पलोपरिपार्श्वे व्वोसिरति मध्यस्य ग्रवलमपार्श्वेन सीमास्य कारिफाव्योन्नमा
काशाये किंचिन्मात्रेणाधोनिक्रम्यास्यप्राप्तिरिति ॥ मनूफेति इति मनूफेत प्रयोजनंह्यातस्य नवलेद्र उत्पत्तिकारणं दम्भ् रन्ध्रस्य ।

वी: क्षो: नि: ५८ लितदर्थं नगच्छेयित् अत्रस्यान्नदानार्थमाज्ञा ग्रेगानां यदतो रक्तमुत्पद्यते तदंगनामत्रे भवतीति ॥ अत्रटीकाकारः ॥ रक्तीकरणे यिह्वाल
कैमोल् कलिलाख्योक्तावस्था परिणामेन हू मोतरकरणेनात्रस्याक्तोत्पत्तिरिति । अत्रापेक्षा उक्तासम्पाद्यक्षतो नोखिल एवं क्तोदोषोत्पत्ति
रिति इहतन्मूलक्षता केवलं रक्तोत्पत्तिरेवोक्ता त्वत्रैकहेतुरिति । अत्रवदंति प्रयोजनं रिक्तेनैवात्रीभवनस्यान्ये दोषाः संस्कारइत्यागिण
ते रस्य संस्कारमात्रेण तत्तदंगीभवतीत्यविरुद्धमिति अत्रचिदंगे कस्यचिद्भेदोऽस्तीति परंतु रक्तमेवात्रमिति वेषावराइवान्ये दोषा इति ॥
भवतिचात्र ॥ वस्तुःपिधानमुक्तं यत्तन्मध्यात्मक्रमोस्याहि सव्यसनानि कैतः स्ययक्षदेतद्धि चिंत्यतनाम् पाकास्पदत्वनीयाशेवर्तना
त्येतिनाक्रिया मात्रयातदयोगत्वात्तसीमास्येतिगम्यतां रक्तमुत्पद्यतेनोयत्कालिस्याज्ञेज्यभक्ष्ययोः पेयादिसाहचर्येण तदगात्र

अम्मल् मरारन फद्दी मोलासिकतोन् भेल् कभेद् वहीव्यायेल् मेरनेल् सफराऽऽ मन फैतह्ना ज्यजभेल् मेरतेल् सफरा
यिमेनल् कभेद् ॥ अथ क्लोमचेन्मिलितं यक्षतात स्तुनः पात्रेनीत्वणापित्रस्यार्थे स्याकर्षणमबलापित्रस्पयक्षतः ॥ १ ॥

मुदीरितं यक्षतोखिलदोषाणामुत्पत्तावपि केवलं रक्तोक्तिरिह चान्येषां तत्संस्कारसिद्धये अन्यसंस्कारमात्रेण रक्तमत्रीभवत्यलम् ।
तन्नदंगेषु तेषु क्षत्यावषावाराइयाहताः इति ॥ ६ ॥ इतियक्षन्निरूपणम् ॥ ॥ अथ क्लोमनिरूपणम् ॥ यन्मरारेति जहरतेल
व इति पारसिकभाषया मीज्ञा इतिभाषया तैलापित्तेति काश्मीरभाषयावदंति । अम्मल इति अम्मानिरूप्यते मरारन तिलकम् ॥
अत्रटीकाकारः । इदं च मत्ते किंचित् संगइति प्रसभानीयं पहीसिरामयं केसमानन्दू मानन्दू इतिसहस्र वस्त्रप्रतिमायमं फहीतिफे ५८
चेत् हीतत् मोलासिकतोन् मिलितंभीतकरणेन कभेद् यक्षात् यक्षातेत्यर्थः । अत्रटीकाकारः । मोलासिक मिलितमित्युक्तं परात्मपाका

शय पार्श्वे लंबमानमिति ध्येयं । यद्वोक्तं । शालोभयीया सभेयापाकाशायाद्युह्य त्यक्त्वा याता तत्र तन्मध्यादेकाद्या याता याचस्री
योणाख्या हृदा यष्टादा याता साप्यत्रायातेति शालोभयमत्रमविष्टमिति ताभ्यां जीवत्वचैतन्ये प्रवृत्ते भवतः तत्र स्त्रीयोणाख्या या
जीवत्वं प्रदेहिकायामर्पितमस्येति । वृहीति वपुनः हेततु व्यापात्रे गेयमेति पात्रबहुवचने सबल सफुरापित्रे यत्पितृनीत्वा
मुक्तं तस्य पात्रमिदमिति । मनुष्येष्विति मनुष्यत्वमयोजने ह्यानस्य ज्यजभ्य प्राकांक्षति मेरत्नु सबल सफुराद्रपित्रे मीनु सकाशा
त् प्रत्यक्षभेद् यज्ञानः यदि चात्र तदाकर्षणं न स्यात् तदा दोयहुत्योत्तामयकारी स्यात् कामबलू पाडुरोगः केम्बल्लू इति भाषया
प्रत्येचामया उत्पद्येरन् । अन्यच्च यस्मात्किंचिन्मात्रयेतत्पित्तमेवरास्य चतुर्थांशे पतितत्वात्तद्विरोध्योद्गुद्दं करोति तच्चावस्था
क्रियां प्रतीत्यक्तं चरमेव यत्तस्य तच्छाखा प्रवृत्तास्ति तच्छाखा चान्यापाकाशयंमासा तत्र च यावत्तेन रूप मत्वाणमस्ति तच्छोधयति
अन्यथा तत्संगतावपि चापरामयोत्पत्तिरपि स्यादिति कदाचिच्चैताः शाखाः केषांचिन्मनुष्येषु शाखाविहीना प्रवसंति तेषां स
दैव सर्वलक्षणैनैव जायते येनकस्यचिति विहायान्यत् त्वापित्रादिकं धावतीति अनुष्ठानेसोत्पन्नमुचितं येनानुक्रमेणैतन्मध्येनो
स्य संक्रमणं स्यादिति कदाचिच्च कालांतरेण माविह्नता भवति एषचमत्कारः स्त्रयावल्लूकान् इति कष्टसर्गोगानामाः नरबा
ह्यानां कष्टेनेव भविष्यति ॥ इति लोमनिरूपणम् ॥ भवतिचात्र ॥ तन्मध्ये तमसल्पमानं च वितृतयेप्रदेहिकामये वस्त्रार्थधा
नीसहस्रपाकाशयविलंबियत् पाकाशयाहृदस्थापि यच्छष्टां कृसिरोभयं प्रविष्टे प्रवृत्तच्छाखे जीवचित्तप्रदायिके तथा ।
यद्येतच्छुरकातीर्णा पित्ताकृष्टिर्न संभवेत् तद्यकृत्पांडुरोगेण तथान्यैः पीडितो भवेत् यस्माच्चमात्रयापित्तं विशोध्यैकाद्गमुद्रं
स्वक्रियां प्रतिकुर्याच्च यच्छाखा प्रवृत्तसंगता अन्यापाकाशयतलमेतामत्वाणमुद्दये तत्संगत्यान्यथातत्रामयः स्यादितीति

स्वयः ज्ञातासांविवृतत्वेन रूपणेके प्रविष्टवि स्वलक्षणितत्वेरूपोसौ सर्गोयेनद्विचारणा ज्ञातकालान्तरेणापिवेद्यत्वंयेनयोत्यमी
मार्गान्तरेणेतिचतत्सोऽयमोचित्यकारणामिति ॥ इतितिलकनिरूपणम् ॥ १ ॥ अथलीहनिरूपणम् ॥ अम्मल् ह
ति द्विहाल् लीहायफचेत् हवोनत् ज्येस्सोन् मर्तंनाकिंचित् नच्छअरकभोन् सम्रादितमस्ति मीनुसकाशात् अल् लहम्म् मो
सेनवअनः अल्शरायीण हास्तिराभिः मोनखुल्खुल्इति मोनेति साहितेखुल्खुल्इति शैथिल्येन कमेड्डेति अभाभलोन्
इतिवर्णेनशभीहसहशो भेनिकरणद्योतकं कमेद्र् यहात् नेनसहशामित्यर्थः यक्तात्समानवर्णमिदं परान्तनेल्यामिलितमिति
लेस्तइतिनास्ति लोह्रइतितस्य फेअन्तरेनफ् सिहेतस्य स्वसर्गेहि सोन् चैतन्यामिति ॥ अवटीकाक्षात् ॥ अत्रचशैथिल्ययथा

अम्मल् त्विहाल् फहोवज्येस्सोन् अरकभोन् मीनल् लहम्म् वल् शरायीण मनोखुल्खुलोन् कमेड्डोल् ।
लोन् शभीहोन् भल् कमेह् लौसिल हाफेनफ् सिहोहिस्सोन् ॥ अथलीहाचेत्समहतोमिलितच्छमासेन
तथाहस्तिराभिः शैथिल्यसहितोभ्याभवर्णेन यक्ताकल्योनचस्वयंचेतनः ॥ २ ॥

यहाउस्थितं सोदाह् दोषम
लभूतोदोषदाहोत्योवाचतुर्थीभ्रमयोदोषोनेनशीघ्रंक्रियेतेति सच्चटनयाचस्वीक्रियेतेति निश्चेतननाच यथास्यसमापति
तसोदाहपीडाभात्कोनस्यात् अशेहिशीतहूतइत्यर्थः ॥ १ ॥ अम्मेति अम्मापरेतस्वचैतन्याभावेपि यदत्रगशाजाल
मेतदावरकमस्ति फचेत् चैतन्यं लहोतस्य हिस्सोन् चैतन्यं कसेरोन् प्रतिबध्नले ॥ अवटीकाक्षात् यदेतदावरकंजालेतच्छा
सभीयंवर्णादार्थाभ्यो ज्ञातर सर्वशरीरानवर्तिसामीपिध्यकस्फाग्यायजालनिर्गतमतिचेतनं चयथास्यायत्तमापन्नोतत्व

दग्धहृदं न ब्रीत्रं जायेतेति ॥ जानीतच एतज्जालात्रभानसिराबंधिन्याख्यसिरा जाता ताभिश्चास्य लीकृः पाकाशयपार्श्विकादिभिः
बंधनैर्विहितं यस्यापि सोऽपरः ऊर्ध्वभागोऽधोभागोभयमस्ति तत्त्वहृदम मकराख्यमिति तत्रोर्ध्वभागः पार्श्विकाभिः सह हसे लग्नः निम्न
भागस्तु पाकाशयसंलग्नः यथा चास्य संधिबंधना मकरपार्श्वयोर्भागेन पाकाशयेनास्ति तथा हृदभभागेनोर्ध्वभागेन पार्श्विकाभिः
तथा चास्य लीकृः स लाभताख्य निविडभवनामये जातन त्रायते पाकाशयसंलग्नतया लीकृ सा वामया यथवा पाकाशयवामं
पार्श्वस्तीत्यंतरं त्वबंधमेतदंतरामिति मज्जहृोरिति ह्रोदृत्यस्य मज्जस्यानं फंऽनरे ज्यानेभ् पांसे ग्रल्ल्येमर् वामेभेन् इति मध्या

ग्रम्ना गशा फलहो हिस्सोन् कसेरोन् ॥ किं तज्जालं चेत्तस्यचेतन्यंबद्ध ॥ २ ॥ मज्जहैपोल्ल् ज्यानिभेल् पेमर्
भेनि ज्ञलो ग्रल्ल् खेल्ल्फ वल्ल्याद ॥ स्थानमस्यांतरे वामपार्श्वे पार्श्विकानां पश्चात्स्थानं तथा पाकास्यदस्य ॥ २ ॥

वकाशोजलो इति पार्श्विकानां भागयापस्त् लेयानां खेलरु पश्चात्स्थानं वप्तनः स्यात्पाकास्यदस्य पश्चात्पार्श्विकापाकाशय
मध्यावकाशो वामपार्श्वस्थस्थानमिति ॥ भवतिचात्र ॥ यद्यात्कल्पेति कथनादभ्रनेल्येनसंगतः शैथिल्याद्वा पृथातोस्त्वयह्न
णस्त्वचंटभवेत् शीतहृद्तनयानस्य पीडामाभूदिति स्फुटं निश्चेतनस्वतः मोक्षं जालमापाद्य हिडदये प्रांतराशेषदेहांतर्मांसान्न्या(
दृकजालजं पट्टीमयमिदं ख्यातं वर्णिना यापिदाख्यतः बन्धनीभिस्तु त्र्याभिर्बंधः पाकास्यदादिभिः तत्रोर्ध्वपार्श्विका बद्धो धो
पिपाकाशयेहृच्छ शैथिल्याहूर्ध्वबंधस्यदार्ध्यादधस्वीततः तद्वामपार्श्वगस्यास्यनांतरहृत्स्वतेमता इति तत्रापि विहृतिः पाका
स्यदगते त्वतेमुति ॥ २ ॥ वहोइति वप्तनः ह्योनत् ख्यायेति मात्रमिदं मस्तीति नो त्तास्य सोदाऽ इति दग्धदोयस्य ॥

वी॰
सौह॰
८९

मनुफेत इति मनुफेतप्रयोजनं ह्योप्रस्य सीञ्जो न्यजश् आकर्षणं मीरनिनी त्वास्य सोदाह मलिनधातोः मीन् सकाशात् घल्
कमेद् यदुक्तं । घटरीकाकारः । आकर्षणे फलोभयमस्ति तत्रैकमतो यदुक्तोस्मि ज्ञात्वाहसे यद्वादेन ज्ञिक्तो भवति अन्यथा
त्र मलिनधात्वामयो जायेतेति द्वितीयं किंचिन्मात्रेणान्तः स्यादस्य पाकाशायस्यस्य फस्य स्यादस्य तथाचयाकाशाये रिक्तीभूते
त्वस्यबोधार्थमिदं तत्रायानीस्त्वंक्त्वचरमेव ॥ ज्ञानीत चास्य सोप्रजस्य स्थानिद्वयं तत्रैकामकारिकभेद्वोपरि यदुक्तदधरभागोप
रि पषाचमहती सादोह्मात्मेमालिनोदोषनिष्कर्षणार्थं द्वितीयापाकाशायोपरिगतात्यमाना पषाचात्रयथा सोदाह्मात्मोमालि
नदोषःपततीति तत्रपाच्यामह्मप्रमाणफलमिदं यथायदुक्तोनिःशोषतयासोसीह्कपततिं यथातत्रनत्प्रानिद्यातस्खलनेन

वह्मोत्था घाथेल् मेरनेल् सोदाह । मनुफेत ह्मोज्यजभेल् सरति सोदाह मीनल् कमेद् ॥ तस्मनः मात्रे नीत्वाम
लिनधातोः । अर्थोस्याकर्षणेनी त्वामलिनधातोर्यदुक्तं ॥ ५ ॥

जायतेति अपरस्यात्मात्यमानताफलमिदंय
थानवासीञ्जोत्र पाकाशायास्ये किंचिन्मात्रतया सोपततियेन त्वङ्दोधमात्रंजायते नान्यथा तथात्वेहि नत्वथाजात्वपि नि
वर्ततेति अस्यच सीञ्जः कदाचिद्विक्रियया स्थौल्यंजायते यदातदा शरीरंतानवंजायते तथाच यद्यदंरक्तशोषणात्मेहृत्सिरा
स्वचीभवनार्थं पक्वंजायते तत्र सीञ्जो द्वापि ह्मात्मेदूरीकरणशक्तिर्यदामंदास्यात् तदा तदाधिक्यं प्रजोत्सात्मे तत्रैवास्थितिं ।
ऊरुतइति तत्रिर्गमनाभावात्स्थूलमिदं कठिनं वाजायतेइति इतिह्मात्सिराणां सीह्मोमलादिदूरीकरणशक्तिः रस्तीतिध्येयं ।
यदाच ज्यजभात्माकर्षणशक्तिः मन्दीभवतितदा कमेदोयदुक्तं साऊल्यामयादि समापततइति ॥ भवतिचात्र ॥ ग्रा॰ ८९

कर्म्मणाफलंत्वैथानज्ञात्यंयद्विकर्म्मणे रिक्तस्ययक्ष्मतोनामनतज्ज्ञानैवसंभवेत् रिक्तोपाकाशयेस्मात्तन्मत्वेसत्रमारगते भूथातो
त्तन्मबोधस्ताद्वितीयेफलमुच्यते द्वैधाकर्म्मणमार्गोसोविहितःसंकटस्तथा तत्राद्योयक्ष्मतोधस्तात्परःपाकास्पदाननं पात्त(
विघ्ननिरासायभूथात्तोविहितंमनः निःशेषपतनंयस्माद्यक्ष्मतोत्रोपयुज्यते साकत्रपानविज्ञायययथानाशोपत्तःपतेत् तथा
त्वेवल्लनैवास्यत्वाद्विवर्तनज्ञात्वपि प्रत्नीकरणमज्ञानाद्वस्तिराणमतोक्तया मलाद्याकर्म्मणिशान्तिस्तन्मान्त्युस्पवावि(
क्रिया स्याल्पेकाठिन्यप्रथवाजातोस्पत्तत्रतातनोः साऽजल्पपानोयक्ष्मतोध्येयमेतद्विचक्षणैरिति ॥ ॥ इतिकमेद्र(
ग्रल्फसलेल् साभिप्रफोल् तस्रारि ग्रभकयतेल् ग्राज्ञायेल् मुरकभति वही ग्रस्त्कोलियिनानवल् मसानव
ल् गान्सियानवल् ऊजेम् वल् रहम् ॥ ग्रथभावःसममोविभागेपिष्ठमसादितोगानांतानि ग्रुक्कोवासिमुक्को(
प्रेबंजनंगभीपायस्त्व ॥ १ ॥ ग्रम्मल्कोलियिनान फकोल्वंहीडुमीन्फोमा मुरकतोन् मीनल् लहम्मे
ल् मल्म् कलेलेल् ऊमरत् वशाहमोन् कसेरतोन् वग्रोकोन् वष्पीयाणतोन् वगशायोन् ॥ ग्रथग्रुक्कोचेदे
कैकंसप्तादिनमासेन इस्फन यन्त्रपद्मोद्धित्यं तथामेदसावऊनासिमभोयेनजालेनच ॥ १ ॥
स्पनारत्विद्वालयक्ष्मात्क्रोमस्लीहानिद्वपणात्वोयंपट्टोभावः ॥ समासिमगमत् ॥ ६ ॥ ग्रथकलेज्यापीज्ञानिलेतिभा
षयाख्यानीतिमानित्रीणि ॥ ग्रथसममोयफसलोभावः ॥ ग्रल्इति ग्रल्ग्रथफसलोभावः साभिप्र सममः येसोफ
ग्रतवे तस्रारीविभागो भकयतेनिशिहानामाजारि ग्रंगानां मुरकभतिसत्रादितासी वस्मितानि कोलियिनान ग्रुक्कोभयम्(

वी॰
वृक्षा॰
९९॰

कलेयीत्येकाख्या वङ्गनः समनवस्तिः मस्तावाशयः वङ्गनः गोन्सियान ग्रक्कोभयं वङ्गनः ऊगेभ पुंभ्यंजनं वङ्गनः रहेमः गर्भाशयः
क्रमेणाधारसेकभाषया गर्दं गायाय ग्रालतिभोल् बध्यथानाख्यानि भोक्काफोकनटापंता लोलंड गर्भस्थानानीतिभाषया ।
ग्रम्मल् इति कोलवाहिंउ प्रत्येकमुभयोः मीन् सकाशात् ह्योमा उभयमध्ये ग्रवकभोतन् सगुदिनमस्ति मीन् सकाशात् लहम् मो
सेन तेनच सल्म इत्थिन यच्चमांसेकलेलेमित्यत्वंयत्रऊमरत् लोहित्यं वङ्गनः शहम् मेदोयत्र कसेरतोन् बङ्गवङ्गनः घरोकोन्
यकृत्सिराभिः वङ्गनः शीयीणतोन् ह्रत्सिराभिः वङ्गनः गशायोन् जालैः ॥ ग्रवटीकाह्वान् ॥ इत्थमासोपवोगोस्यायं यथे
मे स्थूलइत्थिपीवरेसतीतीव्रदोषोस्य यकृन ग्रागच्छज्जल तीत्तोन नविज्ञतया तन्त्राणमेवविज्ञसत इति यथाच यकृतो ने
मेग्राकर्षणपाक्त्यानदीयंसर्वमाकृष्यतः इत्थपीनत्वादस्येयत्येवापेत्तायज्जलकर्षणमिति रक्तोत्थितंपानीयमीषद्रक्तवर्णमा
नयतीति तथेतदीयजातीहृत्तोपरिभागेकोमलापि सतीहृत्तेत्येतदर्थमस्यमेदोभरितत्वंयथास्यरोद्ध्यमपास्येदिति सिराफलं
जा स्या त्रमा पणा ह्रत्सिरा फलं च जीवत्वमापणा ॥ भवतिचात्र ॥ ॥ ॥
भवतिचात्र ॥ दाख्यान्मासूस्यशायत्याद्वावयकृदुपागत नीतादोषास्थिनवारिमेतविज्ञस्तनेभृशम् नचाकर्षणशक्त्येतत्सर्वं
माकृष्यतस्ततः जालाकर्षणमेवात्रपरतन्त्रोपयोगतः रक्तोत्थितमिदंवारीषल्लोहित्यमितीरितम् ग्रस्यत्वात्वान्मयंचास्यं
मेदोभरितताम्गता सिराभयफलंचात्रजीवत्रायणमीरितं इति ॥ १ ॥ लेसइति लेसइतिनाक्लिलितदर्थं ह्योमाइत्सभ
याख्या उभयार्थमिति उभयस्येत्यर्थः फेइत्येतः नफासिह्योमा पनडभयसरो स्वसर्गेणानयोः ह्रिस्तोन् चेतन्यं निश्वतन्यफ
लेचानयोर्यथायकृद्दायानरक्तपानीयत्वारेतेत्वापीतिनेभवेत्स्यशमात्रेणापीति ॥ ग्रम्मेति ग्रम्मापरत्ने गघाजालं ह्यो
मेत्सभयोरनयोः फचेत् लहो ग्रनयोर्हिस्तोन् चेतन्यं कसेरोन् इत्यनिबऊले घंस्यचावरणस्यचेतनस्पंदं फलं यदत्रापत्स ९॰

मायन्नो चेतनया न निवर्तनाय प्रबुद्धं ज्ञायते इति । अजेइति अजेइत्यास्पदं ह्रेति अस्यैकस्य ह्रेति पृथग्वर्तित्वादेकवचननिर्देशः अस्तफल
इत्यधरपार्श्वे ज्ञरुङ्इति पृष्ठस्य ॥ अत्रटीकाकारः ॥ मध्यभागादेकपार्श्वे प्रकंपरो द्वितीयपार्श्वे वंक्षणोपरि किंचिदान्तरभागेनेति
तत्रापि दक्षिणवामात्किंचिन्मात्रेणोर्ध्ववर्तिनीत्यग्रेतत्फलम् ॥ २ ॥ मनूफोत इति मनूफोत प्रयोजनं ह्यस्या ज्यजभ्य्राकाधेण
भोल स्तृत्रस्य कारोरेति च कचनामतत् तत्रस्य परीक्षा क्रियत इति तत्राम्नापि व्यपदेशः मीन सकाशात् हृदभेत्तपरिन नभो
गात् कमेद् यकृतः यकृत उच्चभागादितियावत् लिनदर्थनज्युरीति प्रसारणार्थं प्लेति उपरितन्योर्ध्व इति यावत् समानेति वस्ते: ।

लैसलि ऊमा फेनपू सिह्यो माह्निस्पोन् ग्रम्मा गणाह्यो माफलह्यो ह्निस्पोन् कसेरोन् । अजेह्या ग्रस फलेल् ज्ञहोल्
न चास्यनयोः स्पर्शे चैतन्यं किन्तु ज्ञालेनचेत्नयोश्चेतनं बक्षास्पदमस्याधरभागेपृष्ठस्य ॥ ३ ॥ मनूफोतह्य
ज्यजभेल् भोलमीन् हृदभतेल् कमेद् लितज्यरी पलल् मसानाति ॥ फलमस्या कर्षेण प्रह्यावस्योर्ध्वभागाद्यु(
कृतः प्रसारणार्थमुपरिवस्ते: ॥ ४ ॥

भवति चात्र ॥ चेतन्याभावतो नास्ति यकृदायात वारिजा चारते त्वार्पादितः
ज्ञानं स्पर्शेन यस्यास्ति भवेत् ज्ञाले चेतनता यात्र तत्फलं विपदागमे विबुद्धत्वं निरूह्येयत्तवास्य्यं यातियथाश्रमान् किंचिदूर्ध्वाधर
स्थित्या अस्येत्येकोक्ति राहता तथाहि दक्षिणवामान्मात्रयोपरिवर्तिनी वामपक्षापदाद क्षेवं क्षणात्किंचिदन्तरा ग्रवलग्नेवल
गेहे मनाक्स्य प्रटनामिते ॥ २ ॥ ज्ञाने तच अनयोरुभयोरनेकाश्योस्ति तत्र च यकृत्सिराभ्यां यकृतः पानीयमायाति यत्
कृत्वा रती क्षणमिति यद्वेनात्सिरोभय मतउभयोर्नगीतमेतज्ञालियेति कथ्यते नालियेत्स्यदयमानमुच्यते तथा च यकृदागतं रक्तो

वी॰
उक्का॰
९९
(91)

निमिश्रं पानीयमात्रावस्थाप्यान्नमात्रां हृदि उक्कायोः प्रापयति अत एव च उक्काभये जाते श्वासोद्गोरंथ्यादिना तैलपादि परीता जायते
अनयोश्च हृदुक्कायोरविशिष्टं सारासारीभूतमत्र हृदं प्राप्नोतीति ध्येयम् इत्येनं तन्निरोभयमेवात्र प्रापकमिति बोध्यम् यथा तत्र-
च्छिला मथितं जले तत्र तत्र लघूभूतं लघ्वात्मनाग्रपयोगं जायते तथेदमपि तत्र तत्र प्रवेशेन लघूभूतं लघ्वाग्रहृदुक्कोपयोग
जायते यदिदं उक्काभयमग्रापायान्तरं तत्रभेत् नम्र इति कथ्यते तत्वं च सोरीति वीयीति लाहभू इति च ग्रन्थकथ्यते । तथा ।
स्त्रोतेन यदिदं पानीयं यह्नतो उक्कोपयोयाति नेदं जलमात्रमपि तु रक्तोन्मिश्रं जलमिति तत्र चेदमुभयं प्राप्य हंसजातीयं भू-
त्वा रक्तमपि पृथक्करोति पानीयमपि पृथक्करोतीति तत्र च सारीभूतं रक्तं हृदुक्कोपयंतं विधाय किंचिच्च स्वाप्यमवशेष्य पानी-
यं वस्तुपरि निदधातीति अत एवैतन्मान्द्ये जाफ इति ज्ञालमिदं रंजितमिव निर्याति शुद्धीकरणाभावात् ॥ इति कोलियानाख्य
उक्काभयनिरूपणं ॥ भवति चात्र ॥ अन्तरं चानयोरन्तर्यत्रान्तर्गतमालितत् सिरोभयं यज्ञदयघह्रदायातवारिणा समारत्वाच्च
जलवद्धानीदं रक्तमेव यत् परिणस्यात्रपाणीयमवस्थाप्यत उज्ज्वले रक्तं हृच्च यह्रदुक्कायां प्रापयत्यनिशं बलात् तत्रापि लोडितमथो प-
तितं च तत्र तत्रापि वारिमथनाद्विमलं यथातः लघ्वात्मनालकमवेद्गपयोगमेव रक्तं हृदादिषु परां कलनां प्रयाति । हंसवद्धमथा-
पि वा कलयते मज्जाय दूलागते रक्तं वारि विमिश्रमत्र यह्नतो भिन्नं विधायापि तत् सारं यद्यदह्रदुक्कायोश्च कलयावस्थाप्य स्वस्मे जलं
वस्तोः द्वारि दधाति सेयमुदिता तत्रात्र भोगो विना ॥ हृक्कावस्त्यनरं यच्च वीयीत्याख्यादिता किल तयात्र वारि हृदुक्कोद्धे प्रापयेतेनिरं
तरं मांद्ये वपुभकाख्यस्य बलस्यैतज्जलं किल विशुद्धीकरणाभावान्निर्यात्यस्त्रागिवोज्ज्वलम् इति ॥ इति उक्काभयनिरूपणं ॥ ९९
अथ समानाख्यवायुनिरूपणम् ॥ यो पारिसेकभामया खायेति भाषया च फोकुनाटेति वदति । अम्ल इति अम्लानि रूप्यते

समानेतिवस्तिः फचेव हीनत गुरकभोतनू सगुदितं मीनू सकाशात् ज्हस मीनू इतिम्हतैंनकेनाचित सावम्हर्ति रस्त भानीय इति
सिरापट्टिकामयी वस्त्रनः मुजायीफतनू द्विगुणं वस्त्रनः मीनू सकाशात् घरोकीनू सिराभिः वस्त्रनः शार्याणा तीनू ह्वासिराभिर्ध
मनीभिः ॥ प्रत्तटीकाह्मत ॥ ज्ञानीत प्रस्नावस्ते राह्मतिभलोतीयातत्वच द्वितभू द्वितभंकं द्विगुणमित्युक्तं नत्रानर तभकमात
रत्वक इतियावत निविडं ह्मपं यथेदंभोलतेत्वाप सहहेतेति प्रस्नावनीत्वाणां सहहेतेति प्रस्तभीयत्वेच यथेदं तत्रीभ्रतांचेतयति
ग्रवेन यथाहृढीकरणशक्तिः सेह्नासतो बहिनिष्कासयतीति सचेतनत्वं । नभककवोर्जीच बासत्वग्बासावरण स्याके इति त

प्रमल मसानत फहो गुरकभतोन् सीन ज्हस मीन् प्रस्तभानीयीन् वस्त्रजायीफतनू वसीनू घरोकीनू वशार्याणा
तीनू ॥ प्रथवस्तिस्त्वदसो सगतातया म्हत्वा याद्विगुणसिरापट्टिकामयीतथा सिराभिर्धमनीभिश्च ॥ ५ ॥
मसैह्ना भेनेल ग्रानति मनूफैत ह्राज्यस प्रेल भालोइक्षु राज्यह्नी दफातनू ॥ प्रास्पदमस्य कपालास्थि गुदमध्येफ
लमस्य सगाद्वितीकरणं प्रस्नावस्य दवनाच फरापत ॥ ६ ॥
त्वंच सान्द्रतादाढ्ये यथा प्रस्नावसांकडेतहाढ्येनोतरभूमि
काउटतीति ॥ भवतिचात्र ॥ द्विवल्कलेषाविज्ञेयांतरांतत्रास्तिनिष्ठुरं प्रस्नावंतत्वाणमेध्येनचैतन्याज्जगतियतः ज्ञातेचदवना
शक्तिर्बहिर्निष्कासयन्मलं बाह्यंचमानमांतर्यं सांकडमास्तनत्रुदीरिति ॥ ५ ॥ गुजेरिति गुजेइत्यास्पदं हेति प्रस्यभेन
इतिमध्ये ग्रानेति वस्त्यदोगुदोपरि रोमोत्पत्तिस्थाने तदंतरास्थितमास्थितस्यच वस्त्रनः इरोभूइति गुदस्य पतइभयमध्यावकाशा पत
दास्पदमित्यर्थः ॥ प्रत्तटीका । सत्यमिदमेवास्या स्पदं परंत्वमोस्तकेम् इतियत्प्रश्रमंत्रे मगणाख्यमुक्तं तदुपरिस्थितं तत्रापिप्रस ।

वी॰
गुह्य॰
५२

193

ग्रोन्मि प्रानेत्येतदमोघः नारीणां रहस्यं गर्भाशयायाथ इति । मन्त्रफैतत्त इति मन्त्रफैतत्प्रयोजनं हेति तस्य ज्यस्य ग्रेल्ल् सङ्कुचिनीकारणं भो
ल्ल् इति सूत्रस्य इकाराजीति ह्रीकरणं त्यर्थी इतितस्य दसूनन् इति यथागमत् ॥ भवतिचात्र ॥ मगुणात्म्यिवदस्योहयष्टतस्योपरि ।
स्थिते प्रसावास्थिरस्तथा स्त्रीणां गर्भाशयतलाख्यितेति ॥ अत्रटीका ॥ मस्त्रावस्तगुप्तिति ह्रीकरणवार्तेयं भवतोह्निद्रेस्त्राती हक्का
वस्त्यंतरालवर्तिनी भगानन्म वह्नालभेत् इतिनामनी यदंतरेणाभ्यां सूत्रंवस्तुपरिवलनयायाति तेवलसती गौरिभूवक्रतया या
ते तथावलनास्तो यथा सरलतयायाते स्मे ग्रग्रमाविष्टतामिति यथाच येयेभलोनीयाकृतिरसासूर्ध्वसग्रीवा चानेक इत्युच्यते ।
याच द्विगुणतायो बासावीथिर सोनभकारवाजीत्सच्यते अन्तःकोष्ठिकाच तभकदारसूलीत्सच्यते स्त्रस्रभयोश्च भगानन्म फालभू
इत्याख्याभ्यां कथ्यते ग्रीवाच त्रिरेखा त्रिवेडीति इत्थंच भगानन्म स्त्रीतिभ्यां कारणं ग्रायाते सूत्रंबासभूमिकाभ्यां मनाक्द्वारा ग्रीवे
यति यावत् दारूलाख्यभूमिकामाविश्य संकुचितं भवति तथाचभूत्वा मध्यांतराभावात्पुनः मन्याद्वन्द्वभावाच्च तेनैवस्तद्भस्रवेनो
परिद्वारेइयस्त्रीति धावति बहिर्निर्गन्तुमिति तथाचाकृत्यामदर्प्यते तत्रवक्रोभयाकृतिरियं ० ० ग्रसस्त्रीतिद्वयमिदं ११
वस्त्याकृतिश्चेयम् पुरुषेषु त्रिवेडी नारीषुच द्विवेडीति ग्रस्याश्च त्रिरेखा द्विरेखा वा अंतरोजोल्ल् एको मांस
ग्रन्थिरघेयायाने पा स्पृइति तत्प्रयोजनंच यथानेदं सूत्रमनिच्छया निर्गच्छेदिति इच्छायां सत्यां निर्गच्छेदिति ग्रसोच
मांसग्रन्थि ग्रीवारंभे स्लीतिसंधेयं तथाचस्त्रीतिद्वयेनागत्य मध्यगत्या सूत्रं प्रसरति ग्रनेक समीपेच गत्वा तरभूमिका
साविश्य तत्पार्श्वं भरितं सहासयपार्श्वलग्नं जायते भरितेच सहासयपार्श्वसरणिरपिबद्धा जायते इति मन्याद्वन्द्वातत्र गमना
सम्भवः बद्धेच सदंतरवकाशाभावात् पुनः मन्याद्वन्द्वभावात् ऊर्ध्वं प्रसरणद्वारं लभते इति ॥ भवतिचात्र ॥ स्त्रीतिद्वयं वलनया । ५२

रोकोभयस्तुतोऽयं सव्यासव्येन चोर्ध्वतः शिलित्वोत्तरकोष्ठं नतम्
वृक्कयोर्वस्तिगं किल याभ्यां कणशश्चायान्तः मस्तावोबाससंस्पृत्तो
रायित्वोक्तः पुनः निर्यातीन्द्रियसामग्र्यात्रिंशद्ग्रीवया पुनः मध्येत्रभरितेबाससपार्श्वलग्नेतयोन्तरे बद्धायोबाससरणोनास्य
मत्यागतिमता इत्यभ्यात्यभावाद्भावादन्तराश्रितेः गैन्मुख्यंजायते तस्यापर्येवेन्द्रियसंग्रखम् ग्रीवारभामिमांसस्य शाकल्ये
कान्तराश्रिता ग्रर्गलेवयथास्योक्तानिज्ञेयं मस्तवाक्रियेति ॥ इतिसमानाख्यमूत्राशयनिरूपणम् ॥ ग्रथ ग्रौन्सियानाख्य
ग्रक्षोभयनिरूपणम् ॥ ग्रम्मल्इति ग्रम्माग्रयनिरूप्यते इतियावत् ग्रौन्सियानग्रक्षद्वये पाचेत् कोल्वाहीउ तन्मध्ये एकैकं

ग्रम्मल् ग्रौन्सियान फकोल् वाहीउसेन् होमाग्ररकभतोन् मीन् लहम्म मीन् ग्रभूयजेन् दम्म वमीन् ग्रोकेन् व
शीर्षाणातीन् ॥ ग्रथग्रक्षोभयं चेदेकैकतयोः समुद्दिते मांसेन यकृत्के समेदस्त्वसिराभिश्चोभयीभिः ॥ १
मनूफीत होमाएन् ज्याजील् मनाय ॥ उपयोग एनयोः पाकक्रियाग्रकस्य ॥ २ ॥ मीन् सकायान् होमाएत
ग्रभयमध्ये यन्मांसे ग्रभूयजन्त ग्रङ्गं यच्चदम्म समेदः ॥ ग्रत्रटीका ॥ जानीत ग्रक्षद्वयमिदं मांससमुद्दितमिति तच्चमांसं गददी
ये शिथिले सरोकं यथाऊचमांसं पीस्तन् इतिपारसेकभाषया ऊचाख्यं एतत्सिराश्च कसेरोल्लसाभु बऊशालाइतियावत्
तथा यच्चशरीरान्तर्वर्ति स्फाकाख्यजालग्रन्तं तन्निर्गतेरायाजालमस्ति एतद्ग्रभयाह्वनामिति ॥ भवतिचात्र ॥ मांसेनदत्तशि
थिलंसरोकं ऊचमांसवत् बऊशालाः सिराश्चास्य तथावकाननाग्रपि उक्तं देहान्तरामादिजालेनसमाद्विनिर्गतं तन्यतीकमिदं
नामजाले यद्ग्रभयाह्वनामिति ॥ १ ॥ मनूफैत्विति मनूफीत ग्राद्येतवर्णालोपात् नफाइति होराग्राहूवत्सांकेतिकमिदंपदं।

वी॰ नफाइति प्रयोजनं ह्योमा एतत्रभयोः यत्नुत्पाज्यत्त्रुज्ञ ज्मूइति पक्वनाकारणं मनीयेतिसूत्रकस्य ॥ अत्रटीका । ज्ञानीतवीर्यमिदं फज्जो
प्रकी॰ लिङ्गे मेचाङ्गारोम् चतुर्थ्यपाकाधिक्यमिति यदाचात्रमिदमंगेषु विभज्यतेतदानाडी मोक्षणमिदं समंतादितितउत्पत्तिः इदंच१
९८ स्वाभाविकस्नेहः योसावेतउत्पन्नांगोत्पत्तिनिमित्तं इतिकार्येणकारणानुमानं यतएतान्युत्पद्यंते सोस्नेहोयमित्यर्थः उक्तमिदं
चतुर्थ्यपाकाधिक्यमिति तत्रसर्वंस्थाने उपक्रमावशिष्टमत्रपयोरपाधिक्यमितिकथितं इहचनतथेदंबोध्यं किंत्वंगोपकं१
193 यदन्नेनज्ञानितान्यंगानि विधायउपकृतंसारभूतमेतेभाविनवव्याप्यर्थमसर्वोत्पद्यमानोत्पन्नार्थं तर्भावेन नैसर्गिकसर्गेण म१
कृत्यपरपर्यायेण रक्ष्यते तदिदंबोध्यमिति ॥ भवतिचात्र ॥ जीर्णितोत्रचतुर्थांक्तानस्यांगेषुत्रयत्स्थितं सारशेषतयासोय
स्नेहःसेकवदुत्थितः तत्रनाडीगतस्यास्यततदोचित्यभागिनः यत्सारतरमुद्धृतं मोक्षणं तदिदं विदुः यदुत्पत्तिविधानायनेस१
र्गिकमुपस्थितं सारात्सारतरंतच्चवीर्यमित्यभिधीयतेइति ॥ अत्रप्रकारानाख्यावैद्योवक्ति अस्यवीर्यस्यनिधानंमात्तलिंगंतस्मादी
दृमवतरतीति तथाचमस्तकानानासिरोभयंयदाजीननामकमवतीर्यनिधानेतत्सारसंगतं शुक्लाभ्यांनिर्गत्य के साप्यवस्नमुटो
भयं प्रविशतितत्रचशोणितोपचितीधृत्वाएतत्तरंप्रविशति तत्रशुक्लंजायते तत्रैवचपक्वंजायते वर्णसंक्रांतिंच तत्रैवधारयतिरक्त
मिवऊचांतरगतं क्षीरवर्णमितितेनस्थानवर्णेनतेनशुक्लंजायतेइति ॥ ज्ञानीतच यावदेतंवीर्यमिदमंगेषुवर्तते तावद्रक्ताभमि
तिपरंतरक्तंवर्णेनताहशेयक्षुल्लकवर्णाभिलाषीति यदाचेदंशुक्लाशुक्रमध्यासिरासुप्राप्नोति तदाशोणितोपचितींदधाति यावच्चशु
क्रमध्यंनप्रविशतितावच्छुक्लंनजायते ततश्चशुक्रजापेशुक्रमांद्येरक्तवर्णमेवेदंनिर्यातितदाहिनतत्कलंमागल्भ्यंभजतइति य
च्चात्रपाश्चात्यासिरभोयायातमस्तकवीर्यंनिधानमिति तत्रैयंतउक्तौवार्तायतात्सिरोभयछेदेनप्रततत्समात्रिशक्तिरिस्यतोजलौकादि ९८

पातनवेलायामवेलाकार्यो मात्रतदंशादिपतनं भवेदिति । यच्चोक्तं प्रत्येकांगासेकमिति तत्र च दृष्टान्तः यथैतदल्पमात्रा निष्कासन
याप्यत्र देहे मांद्यं जायते तत्तथातिरिक्तनिष्कासनेनापीति प्रत्येकांगासेकोयमिति लभ्यते यथा तत्पित्तरोगे ज्येष्ठेषे दिलदिमागज्य
गरादिष्वन्यस्त्वङ्गे गयकृदादिविकलं तदन्यत्रापि विकलमेव जायते किंचिन्मात्रयाधिक्येन वेति बोध्यं । केचित्त्वाहुः सर्वांगेभ्योय
क्तुउपरि इदमापततीति ततोयत्सिरोभयं तस्य प्रत्यवयवायमनातिरिक्तं तद्द्वारा शुक्लोभयो यथायां यानीति तत्र च पक्वं सत्पानीयादिले
पाद्दिते शुद्धं जायते तथाजातं च शुक्लशुक्लोभयमध्यान्तरमन्त्रप्रविश्य तत्र वलनावलिततसिरास्वन्त्रप्रविश्य पक्वतनाविशेषेणामो
ति ततोपि शुक्लोप्रविश्य पोचितं जायेत इति । तथामायिष्वहिते भूत् सर्वेषां वैद्यानामनैकं मत्यवीर्यमिदं शुक्लस्त्रीषपिक्ततस्थिती
ति तत्रशुंस्थितेः प्रसिद्धत्वात्किं वाच्यं स्त्रीस्थितौ शुक्लोभयस्थितिरिति इत्थं नहि कदाचित्कलना तस्य विधान्तरन्तर्थायायाहिके
लनातस्य साध्यं वतीतितदाधारास्थित्या तदस्तीति ज्ञायते । तथाच यवनाः । फ्यालेल् हकीम लायक लो प्रनेल् हिकामत् इति
फ्याल् इति क्रिया हकीमस्य तस्य ला इति नास्ति यकलो इतिरिक्तं प्रनू सकाशात् हिकमत् इति विधेयात् इति प्रस्य च शुक्लोभयस्ये
यमेव क्रियायद्वीर्यपाकमिति शुसोवीर्यसपाकं स्त्रियस्त्वविरलमोषत्याकमिति फेल् सोपि शुतकदेम् पुराणवैद्यो स्त्लातालीष्
पतद्वीर्यं रजोनाम्नैवव्यपदिशति इति । अत्र पास्त्रमतं । रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते मेदसोस्थि ततो मज्जा मज्जा शुक्र
स्य संभव इति । यथाक्रमं तत्तत्स्थाने तत्तद्धात्वग्निना रसे पच्यमाने स्थूलसूक्ष्मभागोभयकलनया मज्जान्तधातुषु तत्तन्मलेषु
सेपत्रेषु सारतरो भागः शुक्रं भवतीति । तथाच । रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः सतद्व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान्धातून्विवर्ध
येत् केदारेषु यथा कुल्याः शुसेति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातून्सर्वान्वर्धयते रसः इति समवचरसः प्रत्येकस्वस्वस्थाने (

टी॰
सु॰नि॰
५५

त्रिधाभिद्यते । तथाचचरकः । स्थूलसूक्ष्ममलैर्भेदैस्तत्रतत्रत्रिधारसः स्वंस्थूलोंशः परंसूक्ष्मस्तन्मलोयातितन्मलमिति अत्रार्थः स्थू
लोंशः स्वंयाति यथास्थितः स्वधात्वात्मना सूक्ष्मोंशः परंद्वितीयंधातुंयाति यथारसोरक्तोष्मणापच्यमानेस्थूलोभागः स्वंयातिरक्तमे
वभवति सूक्ष्मोभागोद्वितीयंधातुंमांसंगच्छति मलभागस्तुत्रयः कर्णविड्भावंगच्छति इत्येवमन्यत्रापि तत्तद्धात्वग्नापरगमने मल।
भावस्त्रोसः । तथाचोक्तं । स्वाग्निभिः पच्यमानेषुमलः षट्सुरसादिषु सप्तधातुषुजायंतेमलानित्रमयोजगुरिति तथाचसुश्रुतः
कफः पित्तंमलः खेषुप्रस्वेदोनखरोमच नेत्रविट्त्वक्षुचस्नेहोधातूनांक्रमशोमलाइति अत्रायंविभागः यथापच्यमानादिद्ररसा।
न्मलंनिर्गच्छति तथापच्यमानादाहाररसाद्यन्मलंनिर्गच्छति सकफः प्रसोचशरीरारंभकंक्लेदनाख्यंकफंप्रस्राति । ततोपिर
क्तोष्मणापच्यमानाद्रसाद्यन्मलंनिर्गच्छति तच्छरीरारंभकंपाचकाख्यंपित्तंप्रस्राति ततोमांसाग्निनापच्यमानाद्यन्मलंनिर्गच्छति
तत्कर्णविट्भवति ततोमेदोग्निनापच्यमानाद्यन्मलंनिर्गच्छति सप्रस्वेदरूपः सचपीनः स्रोतःस्वेवतिष्ठति शारीरोष्मणाभितप्त।
स्वेत्रदासिरामार्गेलोमकूपेभ्योबहिर्याति जिह्वादंतकक्ष्यामेढ्रादिमलंचमेदोमलमित्येके ततोस्थ्यग्निनापच्यमानाद्यन्मलंनिर्ग।
च्छति तत्रत्वस्तनलोमानि ततोमज्जाग्निनापच्यमानाद्यन्मलंनिर्गच्छति प्रदोनेत्रविट्त्वक्स्नेहश्चभवति शुक्राग्निना पुनः पच्यमा
नादस्मान्नमलंनिर्गच्छति सहस्वच्छत्वप्राधान्यात्स्वर्णवत् । तथाचोक्तं । यथासहस्रध्मातेननमलंकिलकांचने तथारसेशुक्रं।
पक्वेनमलंशुक्रेतांगते । इतिमलरूपतृतीयभागाभावादस्यद्वौभागौ विभज्यते तत्र सूक्ष्मोभाग ओजः स्थूलभागस्तुशुक्रमिति ।
तत्रौजोलक्षणं ओजः सर्वशरीरस्थंस्निग्धंशीतंस्थिरंसितम् सोमात्मकंशरीरस्य बलपुष्टिकरंमतं चेष्टास्वपाटवंयच्चबलंतद ५५
भिधीयतेइति तथा गुरुशीतंमृदुस्निग्धंसांद्रंस्वादुस्थिरंतथा प्रसन्नंपिच्छिलंसूक्ष्ममोजोदशगुणंस्मृतं । तथाचरकतंत्रे । अष्ट

विजृम्भमाणेन दीर्घहृष्टं सपीनकं अग्नीषोमात्मकत्वेन द्विरूपं वर्णितं च तत्। वाग्भटः। ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनं यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः यन्नाशे नियतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम्
निष्पाद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः उत्साहः प्रतिभा धैर्यं लावण्यं सुकुमारतेति स्थूलभागस्तु शुक्रमिति तत्र पुंसो शुक्रं स्त्रीणां
त्वार्तवं शुक्रं च भवति। तथा च सुश्रुतः। योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे तत्र गर्भस्य किंचित्तु करोतीति निगद्यते। गर्भा
स्येत्युक्तं तत्र शुद्धगर्भं न करोतीति ज्ञेयं विकृतं तु गर्भं करोत्येव। तथा चोक्तं। यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन मुञ्चन्त्यौ शुक्र
मन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते इति। अन्यत्र। स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्तवं सर्वसंमतं तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति हीति
पक्षाच्चरमाद्रसादि द्वारा शुक्रोत्पत्तिर्मासेन प्रायो भवतीत्याह भोजः तथा च। धातोर्रसादेर्मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतो रसः अहोरात्रात्
स्वयं पंच सार्धं दंडं स्थितिमेतीति षड्धातुप्रमत्येकं सार्धं दंडं पंचाहोरात्रस्थितेः शुक्रपरिणामो मासेन कतिचिन्नाद्यधिकेन प्रायो भवती
तीव्रमन्दाग्न्यपेक्षया तद्दिनान्तरमपि। तथा च प्रकृष्टानुसारेण चरकः। रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसंतानवत्त्रिधा संचरत्यत्र रूपोयं
नित्यमेव शरीरिणामिति तत्र तीव्राग्नीनां शब्दसंतानवद्रसः शीघ्रमेव संचरति मध्याग्नीनामर्चिःसंतानवन्मध्यवेगेन मंदाग्नीनां जल
संतानवन्मन्दतयेति। यत्पुनः क्वचिद्भक्षणानन्तरमेव रेतस उद्रिक्तता जायते तत्तद्द्रव्यस्य स्वभावगुणकृतमिति ध्येयं वाजीकरण
वत् तत्र घृतक्षीरादयः स्निग्धत्वाद्यगुणाधिक्यात् कोकिलाक्षबीजादयः स्वभावाधिक्यात् माषादय उभयाधिक्यात् तथा च दुग्धं मा
षाश्च भल्लातकफलमज्जमलानि च जनकानि निगद्यन्ते रेचकानि च रेतस इति यत्तु बालवृद्धानामेतदुदयो न दृश्यते तत्र सोऽल्पं शोष
णं च क्रमेण निमित्तमिति ध्येयं। तथा च। बालानां शुक्रमस्त्येव किंतु सोऽल्पमात्रं दृश्यते पुष्पाणां मुकुले गंधो यथासन्नपि नाप्यते

वी: शुक्रनि: १५५

155

वार्धके वर्धमानेन वायुना रसशोषणात् ततश्चाधातुवृद्धिः स्यात्तरसत्वान्निलं जयेदिति । इति प्रसंगागतं लिखितं प्रकृतमनुसरामः ।
ज्ञानीत वैद्यानां चिकित्सकानां चात्रैकमत्यं शुक्रवीर्ये जायते ग्राह्कद् स्त्रीवीर्ये पुनः जायते मोन् प्रकद इति तत्राह्कद् इति मोन् प्रकदे
ति ग्राहकत्वं शुक्रवीर्ये बंधकशक्तिः स्त्रीवीर्ये ग्राहकशक्तिः यथा जलपरिणामे कर्कशपवनस्य बंधीकरणशक्तिः यथा वा दधिपरि
णामे क्षीरस्य ग्राहकत्वशक्तिरम्लद्रवस्य बंधकत्वशक्तिरिति बलोभयोक्तौ सर्वेषामेकमत्यम् । एषां पुनरत्र विमतिः मतमिदमे
कस्य बंधनशक्तिरपरस्य ग्रहणशक्तिरिति परं त्वयं दत्रानुयज्यते शुक्रवीर्येपि ग्रहणशक्तिरस्ति न वा तथा स्त्रीवीर्येपि बंधनशक्तिर
स्ति न वेति तत्रैकोत्रोभयबलसत्वे एकवीर्येणापि जंतूत्पत्तिर्भवेदिति तथा च सति स्त्रीवीर्ये मोन् प्रकदाख्यग्राहकबलसत्वात्तस्ये
व जलवद्रूपाधानत्वे तदीयं रजउपष्टंभकं भवेदिति पवनस्थानीयेन शुक्रवीर्येण बंधनापेक्षेति ग्राहकस्य न बंधकत्वबलमिति स्त्रिया
बंधकबलं नास्ति तत्रस्यस्य च भ्रूणस्यांगानि मोन् प्रकदबलसंहितानि बंधानि संतीति परीणतजलस्येव पवनानुप्रवेशायत्त् ना
त्र बंधकबलानुप्रवेश इति मदाशय इति वैद्यविमतौ चिकित्सकानां ज्वालीनोसादीनां समर्थनं तथा च स्फुटतया मदुर्थपेतेन ।
पुंसोनेन संबन्धोस्ति यथा जलपरिणामे पवनस्य हेतुमात्रता यथा वा दधिपरिणामे म्लस्येति ॥ अत्र चिकित्सका वदंति पुंसि ग्राह्क
द्बलं प्रबलं मोन् प्रकदबलं च निर्बलं स्त्रियां तु मोन् प्रकदबलं प्रबलं ग्राह्कदबलं मंदमिति तथा चानयोरर्पकता दातृता च यथा
तथा कीनतिरूपणे जगत्तंभभूततत्वनिरूपणे कथितमेव इह पुनरुक्तिर्निवेलायामाह्कृद् इत्यर्पकनाम मोन् प्रकदेति ग्राहकता
मेति । अत्र वैद्याः समादधते नैदकदाचिदपि संभवति यदेव फासूलं तदेव काबीलं भवेदिति फासूलमर्पकं काबीलं ग्राहकमिति १५५
अत्र चिकित्सकाः सत्यमयं नियमोस्ति यद्ग्रहीतृ तन्नदर्पकं यच्चार्पकं तन्न ग्रहीत्रिति परं त्वयं नियमः केवलेन पुनः समुदितेनः ।

दिनस्थायं यच्चात्र शुक्रोभयमिदं भसेन केवलमिति ननु वल्लवं गं साहृष्येन सहृष्यणान्यस्यांगानि इति केवलमिदं नामास्येति अत्र वैद्याः
पुनः समादधते सत्यमिदं परं त्वियदत्र विवक्षितो यदि च स्त्रिया मस्तूभयं तत्कथं पुरुषापेक्षो विनाप्युत्पत्तिर्न हृष्यत इति तददर्शना
न्नैतदुचितमिति । अत्र चिकित्सकाः । अत्रोच्यते नास्माभिरत्रशीलितं तन्मन्मद्दसमर्थितं सर्वथा निराकांक्षमिति किं त्वस्यैव तन्त्वलेसा
पेक्षमिति विदिन जायते भवन्तूभयोः सत्त्व उत्पत्तिरिति केचिच्च एकवीर्यादपि गर्भोत्पत्तिरस्तीति भवतु कदाचित्सर्वदा तु न प्रकार
एवबोधः । तथाचात्र समर्थयंते च शुक्रोभयमिदमेतत्समस्तुति निमित्तं तत्र सक्थ्ये सहूरारत सोऽस्मपसक्थे च वाममेतदंग मदोसं
यदा च कदाचित्संकल्पनया स्वप्नादिना वा पुरुषसंयोगेन तत्तोभकता जायते तदा दक्षिणशुक्रा वीर्यमपि कस्थानीयं वामवीर्यं
चयाहूकस्थानीयमित्युभयोः संगतो न तु उत्पत्तिरितिध्येयं अत्र त्वियदेव कथमासीदिति कथितं गर्भसंपत्तिस्तु गर्भाशयेव लभ्यते ॥
भवति चात्र ॥ तत्संगतिविधाचेयं वैद्यायां कल्पयन्मन्मनं निधानमस्तकं तस्य यतः स्रवणमुदृतः सव्यासव्यगतेनाडीद्वयमन्यास्
मागते तत्रस्त्रावान्वितं याति शुक्रोपास्यास्य वर्त्मना निरोत्पत्ति ततो धस्तात्पुटिकाया कृतस्थितिः ततः शिराप्रततां विसृप्य योऽल्पयाहृ
तौ भजत्यलं ततो एङ्गेनत्माविश्य जायते योऽल्पभाक्वरं पाकोऽचिंतो चयात्यत्र याजीवोत्पत्तिकारणं यावस्तात्रस्य मेत्तादितावत्
क्राभमिष्यते स्थानोचित्यति सुल्कान्तं [illegible] चयोर्थया सम्यग्रक्ताभमेवं तद्वीर्यं योऽल्पाभिलाषिच शिरास्रोचित्यमेत्याथ शुक्
योः योऽल्पसर्गभाक् अतएव च तस्य शक्ति मांद्ये जाते तदुत्कावं रक्तवर्णस्फुटं याति पाकस्याप्यत्र हीनता याचोक्तास्याः स्थितिः स्रणी
मस्तकोपरि संस्थिता सापास्याद्य शिराभेदे तत्सत्यमेति व्यवस्थिति अतएवास्य मोक्षादोपरी त्यैवमता क्रिया यथैतत्स्यधनाजात
माभूदिति विचक्षणाः मात्रानिक्षणेणाप्यस्य देहे मांद्यनिरीक्षणात् सर्वत्रैदास्थितमिति स्फुटमालोक्यतां किल सारं चैतच्छरीरः

वी॰
प्र॰ नि॰
१९६
196

सिन्यथैतन्दृणगनिर्गमात् अस्तास्यैनंतथारक्तकफनिर्गमनाद्भवेत् अन्येत्वंगगतंयातियकृदेतत्ततःकिल सिरोभ्यामिरक्तयेतिउक्तो
तत्रैवसंस्कृतिं जलोदरविस्ववात्याप्यनन्त्रकोन्तरमयतः तत्सिरावलनोगत्वोचित्यांसृक्कोमयात्यतः तत्रबीजाख्ययाप्रोक्तंतद्वीर्य
मितिनिश्चयः तदिदंपुंसनारीणांस्थितंसाम्येनतास्वपि यत्कार्यस्थितिरेषाहिनान्यार्थेतिविदांमतं काहिनामक्रियातस्यविधातृ
योफलेत्यतः अस्तीदमपरेसंघातेवीभूरितिनिर्मानिरे परेविपाकमत्राहुःपुंसांतन्मज्जसंभवम् स्त्रीणांतत्तत्रपाकेनतद्दृश्यास्तित्वेपि
संगतिः अत्रैकमत्यंसर्वेषांवीर्ययोरुभयोःस्फुटम् अपेक्षादायकाज्ञानेशक्तोन्नूनमवस्थिते यथापेक्षबलोवाकग्रहीतृबल
मक्षते जलंचोभयसंगत्याविकृतिःस्फुटमीक्ष्यते यथावाम्लापेक्षबलात्क्षुग्धमादानशक्तियत्क्व द्वयमंगोदधिभवेत्तद्वयेयंविकृ
तिःस्फुटा मायोभावस्तुभावोयंनसेकंतरसंगतो स्थितिरेषाकथंनामनस्यादित्यपरेजगुः बलाबलक्षानेषासोव्यवस्यालक्ष्य
तास्फुटं स्रुतंचवीर्यंतापुंसांकलशादेर्जनिस्ततः कदाचिच्चापिनारीणांस्तृतोस्वयमुपास्थिते गर्भउत्पद्यतेतस्मात्सत्त्वमुत्कट
तानयोः उक्तंचान्योन्यसंसर्गोस्त्रियोरेतःसमागमे गर्भउत्पद्यतेनामह्रीनःकोपितुणोरिति अस्त्वपेक्षत्वमेकस्यपरस्यापिग्रहीतृ
ता असाद्धाप्येद्वयोर्नैवसामस्त्यंजायतेतोत्किल नद्दश्यतेयतोभर्तृयोगाभावेस्वयंजनिः अपेक्षस्यग्रहीतृत्वशक्त्याभावेनतद्यतः
ग्रहीतृत्वरापितत्सत्वविरहेतत्कथंभवेत् परस्पराश्रयस्त्वक्रेदेईमेवलुमतेक्रिये लोकस्थितिरियंनामव्यक्तिरेवकेवलत्स्यते अत्रा
पिऊशलावुक्त्वायातंवीर्यमिदंस्फुटं अपेणादानबलयारज्जायेतेतिवदंतिहि नत्रद्दृतिणवुक्त्वास्यमवर्यकंनामजायते वाम
गंचग्रहीत्राल्पबलयत्नंमजायते इत्यन्योन्यसमापातउभयोर्बलसंगतो गर्भोत्पत्तिरिदंचापिमतंप्रायत्वपोषकम् प्रायेण १९६
पिचवाहीनाधिकतागात्रकाभवेत् पित्रोरसोमसमभ्योतिगर्भस्यस्पेतिगम्यतामिति ॥ श्रणतच शुक्राभ्यामेकासिराशोणीवाः

जहाति तथाचोक्तं जहाति यथा ह्लायते तदुच्छ्वसितायसौ तदुच्छ्वसिते वयस्यापि च तत्संगता तथापि ह्लायते तदसंगतेव यदा च निर्गते ते उभे नक
दाचिन्निर्गत्य विकसते स्वजायेते तदैव च यत्रावकाशो विकसते तत्रैव संकुचिते च जायेते पुरतो गत्वा च पुनरपि विकासिते जायेते विव
रणं च तदाधिक्येन स्त्रीषु तत्रापि सीमाप्रमाणावतीव विद्यते एते एव प्रवयमनीयेति कथ्येते शुक्रावपने इति एते च शिरे ऊर्ध्वं गत्वा व
स्ति ग्रीवान्तिकमाश्रे प्रथम प्रस्तावस्तुत्पवकाशमाश्रे स्वकार्यं जनतः प्रवयमनीया विभागस्त्वस्तु रहेमे गर्भाशयनिरूपणे वक्ष्यते ॥
जानीतच । शुक्रकोभयमिदं पुरुषस्त्रीषु चास्ति परं तु स्त्रीणामल्पमाने किंचिद्दीर्घे महत्त्वमिति यावत् रहेमा एव गर्भाशय ग्रीवा
वुभेत्तुभयमिदं पार्श्वोभये योनिमध्यगत गर्भाशय ग्रीवापार्श्वयोरुभयमिदमिति वस्तिवदस्यापि ग्रीवास्तीति गर्भाशयवलने स्फुटी
भविष्यति ॥ भवति चात्र ॥ शिरोभयमिदं नाम शुक्रकोष्ठमपि तत्वतः तदसक्रामिवाभाति श्रोणीकल्पतयास्थितं निर्गत्ये मे विक।
सिते पुनः संकुचिते पुनः इतो विकासमेते तत्पुनर्विकसतस्तरां विकासाधिक्यमत्रापि स्त्रीषु लक्ष्ये विशेषतः वस्तिग्रीवान्तिकं।
गत्वा ते प्रस्तावान्तरं पुनः प्राप्य स्वकार्यं जनतः शुक्रावपनसंज्ञिते मुष्कोभयमिदं पुंसां हृत्त्वं स्त्रीणां तु वर्तुलं अल्पमानं च गर्भस्या।
पार्श्वग्रीवोभयोर्मिते ॥ प्रत्रशास्त्रमते ॥ शुक्रं सौम्यं सरं स्निग्धं बलं पुष्टिकरं स्मृतं गर्भबीजं वपुः सारो जीवस्याश्रय उत्तमः
तथा । जीवो वसति सर्वेस्मिन्देहे तत्र विशेषतः वीर्ये रक्ते मले यस्मिन्क्षीणे याति क्षयं क्षणात् । तथा । यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चे
क्षौ रसो यथा एवं हि सकले देहे शुक्रं तिष्ठति देहिनां । तथा व्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः मूत्रस्रोतः पथे शुक्रं पुरु
षस्य प्रवर्तते । उक्तं श्रोणीयोक्तमृतीति । तथा च वृद्धवाग्भटः ॥ सप्तमी शुक्रधरा कला व्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्याप्य
थो मूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयतीति एतत्त्वरणाकारणामक्षभावामिश्रः क्वात्वदेहास्थितं शुक्रं प्रसन्न।

वी: पुष्पं १८७ मनसस्तथा स्त्रीपुंव्यायच्छनस्थापिद्वंद्वोन्नत्संप्रवर्तते । तथा । शुक्रकामेन कामिन्यादर्शनात्स्पर्शनादपि शब्दसंश्रवणाज्ज्ञानात्संभोगाच्च
प्रवर्तते इति । गर्भग्रहणयोग्यशुक्रलक्षणं यथा स्फाटिकाभमच्छं मधुरं मधुगंधि च शुक्रमिच्छंति सुश्रुतैलक्षौद्रनिभं चत्यते इति ॥ २ ॥
प्रथमे अल्पइति प्रथमानिरूप्यते ऊर्जेभुं प्रावृतितनामोल्लं प्रेवंजनमिति प्राह तीव्यसाख्योनना मोल्लरस्तूल्पत्रैः फचेत् हीवततंज्येसमो
नमूर्ति किञ्चित् तच्च मुरकमतोन् सप्तदिनेमीन्सकाशात् लहं मांसेन कललोन् पूल्पेन वप्रनः प्रस्तुभेन् पट्टीभिः वप्रनः प्रोक्त ।
यक्तस्त्रिराभिः वप्रनः शर्याणातेन् हस्तिसराभिः याः कसेरतिबद्धाः ऊर्जेभुरति छेदोयकाशास्व्यते प्रथवाप्रदसूत्राख्योतत्साह
पुण्यादाख्येयम् ॥ एतट्टीकाकारः ॥ इमात्र प्रोक्तो लेख्य सप्तदिनमिदं पेशीतड्डकबंधनीभिश्चेति तत्र च मूलमस्य एभानीयमूर्ति

प्रथमल् ऊर्जेभ् फह्लोवज्येमूमोन् मुरकभोन् मीनलड् मीन् कललोन् वप्रस्तुभेन् वप्रोकेन् वशार्याणातेन् कसेरते
न् ॥ प्रथषोपश्चेत्रन्मूर्तं सप्तदिनेमासेनाल्पेन तथापट्टिकाभिस्तथा सिराभिर्धमनीभिश्च तत्रापि बद्धोत्थाः ॥ ३ ॥

सुपेशीमयीत्तस्य च रभातस्योत्पत्तिरेव रोमस्थानोतरीतास्थित जातत्वादिति मूलहाताय्यक्तत्वान्नेदमुक्तमितिध्येयम् ॥ जानीतच
मांसमेनस्य गदर्दीयमेदोमयं लक्षणशिथिलेचबंधिन्यश्चसरोकाः सिराश्चास्यविहतनरा एतदोचित्यातिक्रांताः याहगासांस्वहयोः
चित्यमेतन्मानमपीत्यासीत् ततोविहतनराइति एताहक्षेच यथास्पनवोज्न् संपद्यतेनवोज्न् इतिच लज्जाचेष्टाइति यावत् रोहरेहदम्प
माणोस्यबाधरक्तं यथात्रांतःप्रविश्यनवोज्न् लाभोभवति तदर्थं सिराविहतनेति तथारभतोरकाणि यथारेक्षेणाहतानि भवंतिस्फूर्तिस्व ५०
रास्फ माणावेशेन अरेढप्ररोकेषु रक्तावेशेन चेयंचेष्टासंपद्यतइति इयंचतमीप्रचेष्टेतिध्येयं । जानीतच स्वाभाविकबलचेष्टास्य ।

हृदोज्जायते चेतनता चास्य त्रिकमन्यायातन्निराभिर्यासां मस्तलुंगं मूलमिति अत्रंच यकृत्तत्रायाति प्राकोद्दाचयकृत्कौभयाद्रायाति
एतत्सूर्तिश्च ज्येष्ठश्रेष्ठांगानि त्रीणि अंगोत्तमेष्वस्यैतत्कृत्यानसमस्येषु एनस्त्यामिति तत्रापि हृदयेन्द्रानि बलीयसीति ॥ भवति
चात्र ॥ सूर्तिः पेशीमयी मूलं बंधिनी चादितं हृदः मांसमेदोमयस्त्वस्तालुस्तु नीवचयन्मतं बंधन्यः स्युरितिके पेशीयातनस्याः समी
रिताः स्रोतकास्ताः सिराश्चाति विस्तृताः समीतीमताः तत्राचोक्ताचलत्राथेयथेदंतत्रनैवहि स्वलत्रायातियत्सत्रे लाभो भवतीति
श्चितं प्राणास्त्र्यधातुवानानांबंधनी हृद्यक्तास्सिराः धातुवाहास्ववस्त्रक्तूणांभवेयरुश्रेष्ठितावृत्ताः तत्रजीवबलंचास्य हृदाश्रितं च
मस्तकात् यकृत्तेनंनदाकांताव्रक्ताभ्यामितिनिश्चयः ज्येष्ठश्रेष्ठांगानित्रीणिचयथाक्रमंत्रिरीरिता तथापिहृदयेत्तास्वबलिनीति

वलह्मो हिस्सोन् कसेरतोन् मस्रूफेन् सोजाह्नीरतोन् ॥ तथास्यचैतन्यमतिबहुलंप्रयोजनमस्यप्रकटमेव ॥ ४

विक्षुब्धाऽइति ॥ ३ ॥ वइतिवक्तनः लह्मो अस्य हिस्सोन् चैतन्यं कसेरतोन् अतिबहुले ॥ अत्रटीकाकृत् ॥ अस्यातिबहुचै
तन्यमस्ति तत्रापि रूमरफेइति रूमफेति एतच्छब्दीयेउच्यते एतन्निमित्तंचयदस्ति चैतन्यमिति अस्तभवाहुल्य सिरापट्टिका अत्रबहुः
संतीतिव्यक्ताचेदंयद्यस्यातिचैतन्यंनस्यात्तदासोजीवोवशमतेदधीनोपिनस्यात् यथा चैतदधीनाः सर्वेतथाहृदयता । यथासिंहो
पिनिद्रोसोपाल्पवज्जायतेत्राणात् पश्चात्सोनिद्रितानामयास्त्राणाचवेन्यह्वात् इति । मस्रूफेनप्रयोजने सोइतितस्य जाह्नीरतोन्
मटकमेव मार्गसंचरणेनेह्निकाश्रविकाफलानित्य अपथसंचरणेन चाभयवैकल्पमिति ॥ भवतिचात्र ॥ उक्तंचैतन्यबाहुल्य
मत्रतत्रापिमस्तके अतीवतन्निमित्तंचस्नावबाहुल्यमीरितं अतीवबलवद्धृदयंनिद्रोसोबलाद्भवेत् नोचेत्कथंतदासिंहोभवेद्रुःखी

वी॰
शोध॰
११८

198

शल्यविद्धवत् । तथा मारीसंचारणाद्यस्य लोकानंत्याय कल्पते तथापथ्येनाप्युभयभक्षणाद्धेतुरीरिता ॥ जानीतचास्यत्रयःपन्थानः
तत्रैकामूत्रस्य द्वितीयःवीर्यस्य तृतीयः ऋवीयइति भोलमनीयस्तु वीर्यः पंथानस्त्रयइति एतास्तिस्रः सरण्यः तुभेभित्वापतत्रंध्रं
यस्मात्तु भादारभ्यैकमेकत्रैमाग्रेपि मिलिताइति तच्चरंध्रं प्रज्ञलीलूइति कथ्यते एतत्रितयभिन्नता निमित्तं च कथ्यते भोलमज्जरा
द्र यासामूत्रसरणीतया वल्लहकृयाभावं यतोस्यस्त्रुतिस्त्रीत्वोति तत्वेदनादायकं नभवेशिथिलयाचानयाप्रतित्वाणवेदनास्या
दिति मनीयमज्जराहस्त्वनियमोयंयदनयाशैथिल्यभाव्यमिति यद्येति तुभादादायगर्भोपायेनावनत्थैव प्रापयति इतिशैथिल्ये।
नास्याभाव्यं । तृतीयेनचार्केणात्रभाव्यमेवयथादोवीर्यमार्द्रंस्थापयति ततिनिर्गमेचसाहाय्यंकरोतीति आर्द्रमिति स्निग्धत्वचतु
वीर्याख्यंतत्वंचस्नेहस्सत्वं ग्रस्तिचात्रभाव्यलालाभः स्नेहः यःकेषांचिन्मूत्रप्रस्रावादनुनिर्गच्छति प्रायेणचस्त्रीणांयोनित्रसो
चस्नेहोमज्जीयाख्यः एषाचचेष्टावसरेएतन्मलकमायाति एतदास्पदंचमन्त्राशयोनिके यत्कदोदमासयेथिरांति तत्रेतिएषएव
प्रस्नावसराणिस्निग्धांस्थापयति एतच्चामयनिधाने विकारनिरूपणेस्फुटीभविष्यति प्रायेणचैतन्मानेषडंगुलाद्परिद्वादशांगु
लांतं षडंगुलंन्यूनं नभवति द्वादशांगुलाधिकंनचभवति तस्यकृस्वदीर्घताया फलायेहात्रपयकृत्नापिप्रस्तावात्किंचिन्मात्रेण।
लिख्यते प्रस्यपादोपविष्टस्य भूमिंस्पृशति मेहनम् ऋग्वितः सन्तविज्ञेयोनरोदारिद्र्यसंयुतइति तथा लिंगेल्पेधनवानपत्यरहि
तःस्थूलेपिहीनोधनैर्मेढ्रेवामनतेसुतार्थरहितोवक्रेन्यथापुत्रवान् दारिद्र्यंविनतेल्पथोल्पतननयोर्गौलोसिरास्तनते स्थूलेग्रंथि
कृतेसुखीमृडुकरोत्यंतमसेहादिभिः । कोशानिगूढेभूपादीर्घेभग्नेपेशावितपरिहीनाः ऋजुवृत्तशेपशोलघुसिरालपिम्ना १७
सुधनवंतइति । एतदेवचमानेरहेमयीवायाइति ॥ भवतिचात्र ॥ तिस्रोस्यहतयस्तत्रैकाप्रस्रावायचापरा रेतसेततृतीया।

लेवकारिणी यात्तनीयिका वृभेभिन्नारमारोकं यदत्रात्येकमेवतत् तदारंभ प्रस्तुषांचसंगानिर्वस्त्रमात्रतः प्राधेयभिन्नताभेदूनेमित्रं पुनरात्र
यद्ध्येवीनयोत्तिस्तइमाप्राधेयनामतत् इच्छात्रमस्तवस्तुतिः शैथिल्येनतस्यतेनापतः इधघवेदनापाता नमाक्षुद्राकुलतेति हि भावाशिथि
लयानामसरणपारेतसोयथा मूलाक्लुभीषायेयावच्छ्नेःप्रामिःफलावस्त्रा पतक्लुयोपजीव्यात्रत्तृतीयापिस्तानिर्मता येनतइभयसाद्वा
घ्यकरोत्स्निग्धतयामता वीर्येस्निग्धकरोत्येषामस्त्रावसरणितथा सामस्त्रावास्पदाभ्यक्ते मदोग्रोनिसभूज्ञ्वा यत्क्लेशोद्विविधःक्ले
ह्वमात्रेमज्ञाभिधोपरः जातस्त्रेहस्त्रकेषांचित्रियोनिप्रस्त्रवादत्र प्राणायोस्तिनारीणुयानितन्मस्तकंपरः प्रायस्त्रमानमस्याः
स्निग्धत्रूर्धकृष्णादशाधरं स्वांगुलैःमक्तुतेःस्त्रीणामपीत्यंविवुधाविदुरिति ॥ इतिशोषनिरूपणम् ॥ अथरहेमात्मगर्भाशयनिरूपणं ।

अम्मल् रहेम् फह्लोज्येस्त मोन् प्रस्तभानीयोन् मुजैह्लोभेनल् मसानतवल् मिश्राय्यूल् मोत्तकैम् वल् सोरानि
अथगर्भाशयस्त्रेत्रस्तूर्तं पट्टिकायामयमाःस्पदमस्ति मग्रणांचनाडीनाम् ॥ १ ॥

यंज्यदानेतियारिस्तेकभाषयाव
दंति ॥ अम्मल् इति अम्मोति अथरहेमगर्भाशयोनिरूप्यते फचेत्ह्लोनत् ज्येस्तमोन्मूर्तं प्रस्तभानीयान् सिरापट्टिकामयं वर्ण्य
शैत्यांस्वरूपदाप्याच ततया मुजेरुत्यास्पदं ह्लोनस्यभेनमध्ये मसानमूत्राशयस्यवपुनः मिश्राय्यूल् मोत्तकैम् स्याइत्यंत्रस्य मो
त्तकैमूत्रस्य प्रग्रणात्वस्यवपुनः सोरानिनाभेः तथाचनाभिमवधीकृत्य वस्तिकात्रयोः पुनःपश्चादवस्थितयोरंतरावकाशस्यास्य
दे तत्रापिपृष्ठांत्रशीर्षतावदितिप्रतिभाति ॥ १ ॥ वेतिवपुनः लह्लोनस्यगर्भाशयस्य अनोकइतिग्रीवा पतह्लातस्यांतःपूलोः
परि फर्जे इतियोनिस्त्रवंतावत् अस्यसीमायांग्रीवामस्त्रावद्धारांतमस्तीत्यर्थः । फेइति फे अंतरे अस्तालिम्नूले हे अस्यगोन्सियान् ।

वी॰ शुष्कोभयमिति । मन्फेतत् इति मन्फेतत्प्रयोजनमस्य कभोल्इति प्रादाने हम्मल्गर्भस्य हम्मल्इतिच ॥ जानीतच प्राकृतिरस्य शोथो॰
गर्भा॰ मकुलोभूइति विपरीतायत्रशोथस्तो शुष्कोभयंतलेनऽभयमस्य ग्रीवायामिति शिरःसमीपएवेति यच्चानयोः कोमलतलेवसनपुटकेतदे
१५५ वास्य गर्भास्पदमिति तदंतरेवास्ति तथाचास्ययावसनपुटिकेवांतः कृतस्थितिरस्ति सैवगर्भाशयमूर्तिरिति ग्रीवाऊजेभ्शोथःस्थानीया
योनिरितियावत् तत्रपुंव्यंजनेकालेभमिव पीरिमितिभाइमिव स्त्रीव्यंजनेच गीलाफमिव परिमेयवस्त्रमिव नाभिमारभ्यप्रस्रावनिर्गमनां
१९९ तदैर्घ्येनास्य । प्रस्यच गर्भाशयस्यवार्ताचिकित्सकानामपि ऽस्माकेववार्ता साधारणजनानामितिमयात्रविस्तारोदीयते । जानीत फा॰

वलह्यो प्रोंतुकोन् पंतहापलल् फर्ज्म फेप्रस्त् लिहे गोन्सियात् मन् फेतत् ह्योकभोलेल् हम्मल् ॥ तस्यग्रीवां
तायोनिसुवेतम्मूलेस्य शुष्कोभयप्रयोगस्यादानेगर्भस्य ॥ १ ॥

जमुइति ह्यामा॰ लज्जास्पदमितियावत् पार्श्वोभये॰
भामं ह्यारंतावत् प्रज्यूवफ रिक्तमस्ति गर्भाशयग्रीवांतावदित्यर्थः तत्रैवांतरे भंजिकेव भंजिकायोनिरिति तथाचतदाकृतिः यथा

गर्भाशयग्रीवांतरभंजिकायोनिरिति तत्रच ऊजेभ् व्यवस्थितिरपि चैतामंतरभंजिकांतावदिति गोन्सियैत् आरभ्यैव तत्प्रवेश
स्तदंतरमेवतत्सीमेति प्रतयैवग्रीवयाभंजिकांतः प्रवेशोपलंभः पार्श्वोभयरिक्ततोपलंभश्चेति नान्यत्रचिह्नमिति तद्दैर्घ्य
त्वेच तरिक्ततानामकाचित्पार्श्वयोरवशिष्यते इत्यंतरिक्तोपयोगोप्ययमेव प्रस्याश्चग्रीवायाः प्रमाणं स्वांगुलमानेनषडंगुल
मानादूर्ध्वं द्वादशांगुलमानादूर्ध्वंचनास्ति ॥ इतिपुंव्यंजनएवकथितं । यदिचानयोरुभयोः साम्यंतदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्य॰
प्रीतिगर्भग्रहणयोग्यताच चेद्वैषम्यंतदान्योन्यमप्रीतिस्तत्कुग्रहणं नोचितंचकष्टेनगर्भग्रहणमित्यग्रेभविष्यति एषाचग्रीवा १५५

पेशी मांसमयी तथापि गजत्रूपेव च मांस्थिमयीवाभातीति अंतरपार्श्वं चास्या मृदुमांसभरितं यथाकुंजेभङ्गः स्यान्निर्नभवेदिति यथा च ।
मुखोऽत्र भवविरतिर्नभवेदिति इत्थं च योनिः सवलीकाय था सौ वेलायां देह्ममायाति वेलायां च संकुचतीति अस्याश्च ग्रीवायाः गो
न्नियं तंतिकं प्राप्य कुंजेभाधिक्यमिव लभ्यते तच्च फाम्मिरहेम् इति कथ्यते गर्भाशयस्त्रवमिति एतच्च फाम्मिरहेम् संकुचितमेव व(
र्तते तत्राप्याधिक्येन गर्भग्रहणे जाते तथा च संकुचति तथा शलाकाग्रमपि तत्र प्रवेशं न लभते वेलोभये चेद् विब्रियते मैथुनक्रि
यायां वीर्यनिगरणार्थं गर्भग्रहणार्थं च अस्य गर्भाशयस्य सर्गाय यद् स्रोतं मतिधावन्यात्मकोन यथा गर्भाधानं स्वीकरोति यथा
कश्चित्पत्तो सस्यादिकणिकाः प्रतीति सांपि ह्निनं भूत् कुंजेभिफाम्मिरहेम् मेलनं स्त्रीशुखदायिन ढौर्यनिर्गमनकारणं चास्मिन्नेवावका
शो गर्भाशयग्रीवायामैवशुक्रो भयांस्यितमिति तत्संधोऽस्रवात्र भवो वीर्य निर्गमनं चेति एतद्धातो चात्रग्रागमिष्यति तथा गर्भाशय(
मुखे ग्रीवालक्षणेन तत्संधाविति यावत् सिरा उत्राइव सांति तासां इकतिजाज छोद इति ततो भवनं कौमारहरणमिति कथ्यते इति ।
ग्रीवा शुष्कादिनिरूपणं ज्ञातमात्रमिति फनावक्रात्र्यतया वषिष्यते अस्यौ च समानकल्पो वस्यात्क्रान्तिरित्यर्थः यथा स्याधो नैम्यविला
रो देह्मं च वन्को सदृशो ग्रीवा समानमिति अस्य स्तनिं मांसमयी यत्मांसं स्त्रेतं कोमलमचेतनं च मार्दवं चास्य यथा बालवृद्धिरात्ता पर
स्रवोमतिबद्धा न भवेदिति यदि तत्वेन स्यात् तदा बालवृद्धिर्न भवेत् अचेतनता फलं च यथास्य गर्भभारवेदनासहिष्णुता न स्यात्
तत्वे च वारंवारमतीव दुःखोत्तिः स्यादिति इत्थं च फोह्नव अस्त्भानीयमिति वचनं वर्णाक्रान्तिमात्रतात्पर्यमिति न विरोधः । तथा मल
कमत्रैकमसभ्य् सिरापद्यायातात यथा स्त्वादातिपागाऽत्र भव इत्येनावता मललकेनास्पदा यभात्का मित्यग्रेवक्ष्यामः अत एव चैनत्त्वो मल
कामयोत्पत्तिरित्यग्रे भविष्यति । अयं च रहेमो गर्भाशयो बाल्ये समानमानाल्पः वृद्ध्यल्पमानः ऋतुकालप्राप्तौ तत्समानः गर्भग्रह

वी॰
ग॰ नि॰
१००

200

णेच महानिति । तथा स्थूलेन प्रस्पन्दनमकोभयं वारोज्ये द्राह्लेति नामधेयं बाह्यान्तरभूमिकोभयमिति तत्रान्तरभूमिकायां बाह्यः सिराय
द्रास्थानि रहेममध्ये मध्याकृदनिरूपका विदारकाइव एतेच विदारका नक्रान्तोलू रहेम इति कथ्यन्ते तत्र नक्रान्तोलू विदारका नाम यानि
वालन्लग्नानि जालान्यग्रे प्राग्यासंनि नान्यमीभिरेव विदारकैः संधिबंधवद्धानीति बोध्यम् एतदवकाशेभ्य एवच अन्तः समायान्ति १
वालस्याग्रमध्येनत द्वारेभ्य एवागच्छन्त्यग्रे विस्तारः । जानीतच । प्रयत्नभकरं यं भूमिका मध्यामध्येनोभयेपरंतु प्रकाशिसंनति रूपा
ग्रीवे वैकेवनारीणामिस्थज्ञ्यात्रमकारान्यथात्वमायातीति प्रकारो सौ निरूप्यते अन्यामाप्यश्वादिजातीनां लन्नानुसारेण भूमिकाविभा
गइति तदनुसारेण प्रायेण पोतोत्पत्तिरिति भूमिकोभयानुसारेण यमलोत्पत्तिरपि कदाचित्कदाचिच्च त्रिकोणोत्पत्तिश्चतुष्कोत्पत्ति
रित्यत्र छेदेवेद्यते तत्रच भूमिकात्रितयं चतुष्कं वाथ वैकैकभूमिकायामुभयमेकभूमिकायामुभयत्रैकमिति वा तत्र दिङ्मात्रं वा दृष्टान्त
दिङ्मात्रोधितं कारणमिति ध्येयं ॥ जानीतच प्रस्यामेवान्तरभूमिकायामन्तेवतेनाकृतेन वलयमिति यावदस्ति तन्मध्ये चोच्छ्रमास्तित
च्चवलयमसंभीयमिति मलकाद्रवतीर्णस्तोत्रक्लिश्नेत दनुगता तत्र चोच्छ्र प्राधारं बंधसदृशं अन्नादप्योच्छ्रं उदुथकल्पमस्ति चेतन्नयाचे
तन्नयानुगतेति बोध्यं । तत्रान्त्यमोच्छ्रं प्रलीयेति चक्राकारं द्वितीयंच नतवेति भवासौरोच्छ्रमिव प्रणीशेच्छ्रमिव इदं तलइति ध्येयं ।
द्वितीयाच भूमिका समंतादेतदावरणकल्पैति तद्गुग्राचेति एतत्कक्षोभयंच प्रक्षकल्पमेव परं तु प्रसोढूने दृमेतत्किंचिदयामव
ती तत्रापि प्रगतयोर्जालमेकमेवानयोरस्तु जालस्यातिरिक्तमेव परं तु केसंयङ्क्वसनप्रदकं तन्तुसंबंधनोरिक्तमेवेति ध्येयम् ॥
यथाच प्रवयमनीय स्पृक्षा सिरा प्राभ्यां भृक्काभ्यां कुजे भृउपरि प्रागताः तथासामप्याभ्यामेव तागर्भाशयमागताः तथाच भवसातनिका २
जेभेनताः सिरा गर्भाशयमायातीति वसातनिमार्गेण कायेभेति एतदाम्न उभयतोवर्तितिरिक्तापार्श्वसंगतिमार्गीयमिति इदंच ।

मार्गोभयं सव्यासव्यगत मितिबोध्यं । इत्थं चावयमनीयेति शिरोभयं स्त्रीणां संहृतं संकुचितमेव वर्तते तत स्थानयोरेनूज्जालू इति प्राकृताति नय
गपद्भवति शनैः शनैर्बिन्दुशोनिर्यातीति इत्थं च तत्त्वेसत्यपि नाम्नूनां शरीरमोद्ध्य प्रस्रवत्वनात्तणादेव जायते इति । ज्ञानीतच फग्भिरहे
म गर्भाशयमुखे प्रान्तोभयप्राधिक्याभयं जातं न च तथोच्चं परिणामिच तत्र कर्णेयल् रहे इति कर्णे निष्ठेगाख्यायेइति हृदयमैथुनवेला
यामिदमुभयं संहृतं सवलीकं जायते तत एव फग्भिरहेम् गर्भाशयमुखे उजेभाभिमुखे विहृता संधावति । पुनश्च दृष्टाणत यदिदमयोर्ने
वज्रारम्भान्तवस्तविश्रम्य स्तादृशाग्रलात मेतद्भयद्वैध्यमिति तत्प्रायेनन्यूनाधिक्यमप्यस्य लभ्यते तथास्या नि द्वैध्यमनदति व्यवायक्रिया
यामपिजायते प्रथंगर्भाशयोराभ्यान्तिकवीर्ये हि फ्सिरा त्वभिर्विद्धः पृष्ठे नाभिसीमास्त्ववस्त्या पृष्ठाधरास्या श्रोणि मोल् प्रजेरहति तथा ।
प्रनोकरहेम् गर्भाशयग्रीवायोनिरितियावत् कासांचिद्धामपार्श्वावलंबिनी कासांचिद्दक्षिणपार्श्वावलंबिनीति ॥ भवतिचात्र ॥
पद्दीमयत्वमेतस्य त्वेयं वर्णेन दार्थ्यतः नाभेः पृष्ठांत्र पर्यंतं वस्त्यधोस्याप्यदूमतं सीमीकृत्य त्रयं चेतथोवकाशांतरास्थितः गर्भाशय
इतिप्रोक्तं तत्स्थाने क्रोनदर्शीभिः ॥ १ ॥ तथा । यासोऽप्रकृतिस्तस्या मूले प्रकोभयास्थितिः नारीमकृतिमालोच्य तद्द्वयोः शिरासि स्थि
ते तद्द्वयांतः स्थिता यास्ति विहृता घटिकाकृटी गर्भाशयाभिधा सेषा तद्ग्रीवा योनिरुच्यते तद्गमे मकृती मानभाउतन्मेयलेच्चणे प्रन ।
बाह्यतया पृष्ठीगतेत्येये विचक्षणैः तदाशयमुखोत्त्वावपर्यंतं द्वैध्यमस्य च उक्तं प्रमकृतेः साम्ये नयोः सौख्यफलेत्तुवे प्रसाम्ये वैम
नस्यच फलाभावेपि निश्चितं । तथा । भिषजामपि वार्तेषा गुमान्येषां किमुच्यते इति कौतांकि ह्यादीर्घ विस्तारो त्वोच्यते मया गर्भाशय
समास्लेषाद्ग्रीवातं पार्श्वतोभितः रिक्तावकाशमध्येत योनिस्थितिरुदीरिता येयं पृष्ठी समारब्धा भुजिकेव समास्थिता तयेवाभव ।
पार्श्वस्था रिक्ता नाप्यनुमीयते शोपः क्रियांतरे यस्याप्रकोतं समवस्थिता तदास्या विहृतो सीमा रिक्ततानैव लभ्यते उभयोरास्तयोर्नामे

वी॰ गर्भ॰ १२

तावानेवावशिष्यते सेयं पेशीमयी वा आभाति च मोऽस्थिनिर्मिता नये वो भयपार्श्वयोरिक्तता यन्नमीयते सोयः क्रियान्तरे यस्या उक्तान्तेस
मवस्थिता मृद्वामिषमयं चान्तःपार्श्वपीडानिवृत्तये मवलीसेयमुदिता वेलायां दैर्घ्यभागयथा पुनः संकुचिता चापि स्थितिरस्या इय
मता प्रसारं च मकृतो ऊक्काभ्यर्णि तेष्यते भूयते यदोर्ध्वं वृद्धधाकारेन गर्भाशयाननं तत्सदा संकुचिद्रूपं विशेषाद्गर्भसंस्थितौ यया
वालाग्रमप्यत्र प्रवेशं न लभते वै यदैनत्संकुलेत्काले रक्तं संस्रावयेद्बहिः तदा विवृतमप्येतत्र गर्भादानमर्हति सर्वथा प्रवहद्रूपे
जले हिमयथोपरि न यात्येवं स रक्ततत्र रक्तो वीर्यं न तिष्ठति तत्वं निष्पाशुद्धसंस्रावनतो द्वादशात्तत्पुनः विवृतं गर्भमादत्ते पुनः संको
चमृच्छति तदा सर्गोयमस्यास्तावुक्तायामभ्योतिसक्तये कर्णिकानां यथापद्मीजवाद्याववृत्रीत्यते तद्वीलायामतीतायाक्काम
तरसकारमात् न गर्भग्रहणार्हेति विलापफलकवीयनः गर्भाशयप्रवेनामसंगच्छेत यदा पुनः प्रविष्टास्येत् तत्काले उभयोः
सद्वसविन्दुः यद्योभयोस्तुतदैर्घ्यनिःस्रावः संभवेत्ताणात् गर्भाशयास्यतत्स्रोतोगासिक्तस्यानमितीर्यते तत्रानना सिताजाल
च्छेदः कोमलाध्मानिकान् इति स्त्रीप्रकृतिर्यत्र ग्रीवास्त्रकादिसंस्थितिः कथिता श्रूयतां सम्यग्गर्भाशयगतास्थितिः वर्त्मन्यक्रान्ति
रियंयत्र तत्तलेने मांससविस्तृतं दैर्घ्यं च योनिमानेन मृद्वामिषमयीतत्र तत्र चम्यवेतनं मांसं मार्दवानुकूलाद्भिता तन्नावेदनाद्वा
ति निस्त्रुतनपालविदुः पहीमयतत्वेयद्वारयनद्वाणिकातितत्परं किंत्वत्र मस्तकायानापटेकास्याद् कारणं इयत्यनेन चास्याः
स्त्रिसंगतिजायते यथा मस्तकाकारमिणीचैतद्रुजेऽत्यग्रस्यविस्तरः वस्त्यल्यमानोबाल्ये सौरतः कालेततत्समा गर्भग्रहणवेला
यां मस्त्रामानेति विख्यातां सेयं द्विभूमिकानत्रान्तराया बहवः सिराः यदाननानि तन्मध्ये ह्रूपकाइव संस्थिताः सूणलग्नानि ता १२
लानियत्संधानस्थानिहि यनस्तत्समापनियेतोऽन्नं चापि तत्क्षते सेयं द्विविधकाभूमिर्ग्रीवासंगतिरूपिणी एकैवेति समासाय

नारीणां तु शीनः पृथक् प्रायेणापञ्चज्ञानीनां तद्विभागः स्तनान्तराः यथा सांयोगतकानैकांइस्यपतेचान्तन्नुष्यतः हिवंग्रायमलो
त्पत्तिः स्फुटं तत्रिचतुष्कगा योन्यां त्रिरनयावर्त्तीनयात्वमपिवेष्यतां एकस्यात्रभयवैकमपरत्र द्विकं द्विकं एकैकामितिवाहृद्य
यत्र हृत्तनयोष्यते एतत्रलेपहिमयेहृत्तयामस्तकागता यत्र चाधारबंधाभगे ज्ञोन्यङ्गुष्ठधात्तति तदेतांत्रिनयायातास्तयाचेत
नतात्रैव द्वितीयाभूमिकाप्येतदाहृनिवहिराश्रिता मुष्कोभयगतं प्रेसामेकजालपृथक्पुनः स्त्रीणां समानमप्येतद्घटहस्र
पुरकंपुनः मुष्कोभयविनिर्याता वीर्यवाहिसिरास्तयाः तास्त्रापिसाम्यतोज्ञेयाः मेकान्तमुभयमागताः एतयोर्वङ्क्षयोर्मुष्कोभया
त्रिर्गत्यपयागतिः वंक्षणोभयसीमाया सरलासोमकीर्तिता ततोवस्त्यग्रमागत्यकन्नोभयसिरासिते इमेग्रान्तरमार्गेणयोनि
पार्श्वेरतः पुनः योरन्ध्रेवलतद्योनेः सव्यासव्येनतिष्ठतः तत्तत्योभयतोवीर्यमितिगर्भाशयाननं इदंवस्त्युभयेस्त्रीणांसहते
चेतिनोदृतम् तन्नान्तिजायतेत्रासोकणशोजायतेयतः ततोमूत्राननरवरेह्नमाद्यसमीच्यते त्वयोप्यस्फलाणेनेवांचित्राहि
जगतोगतिः गर्भाशयास्येविलीर्णिपार्श्वयोश्चोश्चमाततं शृङ्गोभयमितिख्यातं यन्नदासंद्भूतंभवेत् मंद्भूते सवलीके चतन्म्रव
विहृतानन पुरोधावतियेनाशुभवेस्त्रेलन्मसंगतिः षडंगुलायेनवर्गमानेयशुद्धदशान्तरा तद्गुयोपगतेमोक्षं यत्त्वायोभावमी
रिते तथावन्नूनाधिकतावीत्तणेनाप्यसंगतिः व्यवायेनापिस्त्रमहृहृदयगमीक्ष्यते इत्थंबंधनिबंधोसौवलिप्रणाश्रिताभि
भिः प्रकृत्याख्यास्यग्रीवासव्यासव्यावलंबिनी विज्ञेयासौविभेदोयेविज्ञेयःफलहेतवे ॥ चरकः ॥ शंखनाभ्याकृतियो
निस्त्र्यावर्तासाचकीर्तिता तस्यास्तृतीयेचावर्तेगर्भशय्याप्रतिष्ठिता वृषणोभवतस्त्रावकफास्त्रकासमेदसो वीर्यवाहिसिरा
धारौतौसतोपुरुषावहाविति । तथा । रसादेवरजः स्त्रीणां मासिमासित्र्यहंस्रवेत् तद्वर्षाद्द्वादशादूर्ध्वंयातिपंचाशतःक्षयं

वी॰ मासेनोपचितंकालेथमनीभिस्तदानैव ईषत्स्निग्धाङ्गीह्लासंचवाक्कर्योनिश्चलंनयेत् गर्भग्रहणयोग्यानांवलक्षणंचयथा प्रशस्तकृ
गर्भा॰ तिमेयच्चयच्चलक्षारसोपमं तदार्तवंप्रशंसन्तिपच्छासोनविरञ्जयेत् । वासोनविरञ्जयेदिति वासोलग्नंप्रक्षालितं सद्वासस्त्यजनीति
२॰१ तत्तविकृतेरङ्कं कुर्यादिति । इतिमासिकगर्भलक्षणप्रकृतमुच्यते इतिगर्भाशयोमयोक्तः पतन्निहृदयंचगर्भोत्पत्तयेइतितस्यार्त
निशम्यतां ॥ जानीतच यदागर्भाशयः सद्यःशुक्लमेवतेषांग्रविस्तान्यामिश्रइतियावत् नव्याजेनकेनचिदाच्छादकेनपिहितइति
तात्पर्यं तत्रचोभयवीर्यमुत्पत्त्युचितं मिलित्वास्थितिमुपयातीति ॥ ग्रहण्योतिषम् ॥ स्त्रीणांगतोपचयदन्तेमनुस्मरविभः ।
मनूपपतेयदिधारातनयेनतासां गर्भग्रहातेवसुभवतितदानवृद्धवेध्यात्तराल्पवयसामपिचैतदिष्टम् । तथा । इन्दुजेलग्नजोः
त्रिजीलमस्तमग्निरेवापितेस्यात् एवंकेन्द्रभितेपितेनरजःप्रवर्ततेस्त्रीषु एवंयस्त्रवतिरजोगर्भस्यनिमित्तमेवकथितंतत् उपच
यसंस्थे विफलंप्रतिमासंदर्शितंतस्येति । ततोपिबाह्याप्तदोषदिनसमाप्ततेति तथांतरदेहतापादिविपदस्तथा नक्रसानीया
श्चविनाक्रोधादिविपदइति बाह्यान्तरव्यापदोयदानसमाप्ततेति यतइमे सभर्मिइत्लाक्तंक्षेत्रणनाश्नेतवइति यदेमानसमाप
तेति तदानदाःतयावलोभयमाक्रान्दिमोन् शुक्रदीयात्स्वयंतत्समार्थितंतत्तकार्योन्मुखंजायते । तत्रप्राकारकाराः । तत्रप्रभाश्
भमिश्रेःकमेभिरधिवासिताविषयप्रवृत्तिः गर्भावासेनिपतितंसंयोगेशुक्रशोणितयोः मिथुनस्यचमनोभ्यर्थाहृष्टप्रदल्लालस्यसंभव
ति श्लेष्मादिभिश्चदोषैस्तत्तल्पगुणोनिषिक्तः स्यात् याहृक्वयश्चतिसोम्यसत्तत्तल्पगुणस्तत्समाप्ते पितृजननीसाहृद्यपूर्वैः ।
प्रशोकस्यसंयोगादिति । कार्योन्मुखेचतस्मिन्बलद्वयेजातेनयोर्वीर्ययोरोस्यसंज्वरइवजायते ततोपितद्वुधाइवचत्वारोविद्
प्राविर्भवति तत्रचैकोहृदि द्वितीयोमस्तके तृतीयोयकृति चतुर्थेत्रव्यापकइवजायते प्रसोचसंज्वरः ज्वरगलीयानितिहृक् ।

इति समाह्वेनावजायते प्रपंचह्लाले गोलेति कथ्यते प्रथमविकार इति ॥ भवन्ति चात्र ॥ उक्तो गर्भाशये योऽर्थस्तस्य गर्भोत्पत्तिर्निशम्य
तो प्ररोगे वक्ष्ये चोर्वीर्यप्रचितं चेन्मिलन्मदः बाह्यान्तराश्च क्रमशः स्थितेर्याति न चान्यथा त्वरान्तरा पर स्थितो नो क्रमेस्सन्तानतया
स्यात् क्रमोस्थास्थितिरेवस्यादिति मोक्षप्रतानैः इत्थं च सर्वे धात्वाख्ये भयो भयप्रदीरितं प्रथेकादानशक्त्या एवं विधेयोक्रमभा
गभवेत् जाते स्वकार्यो न क्रमेत्र संभवो जायते दारुणात् वद्धुधा इव चत्वारो जायंते बिंदवो घनः सूक्ष्मलकथहृदुपंचिकं धन्वेच र
न्वर्थकः करोति व्याधिमंत्रेषा द्यासमाह्वचविक्रियो ॥ सुश्रुते । प्रथगर्भस्य संभवतः पूर्वं शिरः संभवतीत्याह शौनकः ।
शिरोमूलत्वात्प्रधानेंद्रियाणां हृदयमिति कृतवीर्यः बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् नाभिमिति पाराशर्यः ततो वर्धते हि देहो देहिनः पाणि
पादमिति मार्कंडेयः तन्मूलत्वाच्चेष्टायाः गर्भस्य मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमः तन्निबंधत्वात्सर्वगात्रसंबंधस्य एतत्तु न सम्यक्
सर्वाण्यंगप्रत्यंगानि युगपत्संभवंतीत्याह भगवान्धन्वंतरिः गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यंते वंशांकुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूत
फले परिपक्वे केसरमज्जास्थिमांसानि पृथक्पृथगवभासंते कालप्रकर्षात् तान्येव तावन्नोपलभ्यंते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां तेषां
केसरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव वंशांकुरोपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वंगप्रत्यंगेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः
तान्येव कालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानि भवंति इति । इति प्रथमविकारे जातेन तनो लोहितबिंदवश्चापि भवंति इमपवसिरास्थानि जायंते
रजस्त्रावस्य ऊर्ध्वमाक्रममाणोति इति एषा चाक्रिया चत्वारि विक्रिया चत्वारीत्यङ्गानि जाते ए भावमिश्रे गृहीतगर्भाणां स्त्रीणां
प्रार्तववाहीनां स्रोतसां गर्भेणावरोधादार्तवं न स्रवति किंतु तदेवाधः प्रतिहतमूर्ध्वमागतं उपचीयमानमपरा भवति अपरा च स्त्री
वहति लोके शेषं चोर्ध्वतरमागतं पयोधरौ याति तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवंतीति इति द्वितीयविकारे जातेन तनोपि

वी॰
गर्भो॰
२२

बुद्बुद इति सम्पद्यते घनतां जायते षड्दिनानि तावत् पश्चाच्च क्रिया यद्वा लेसालीस इति ततोऽपि मोज्जग इति मांसखण्डो मांसपेशीति के
विद्धो गोपाणाविर्भावस्तावज्जायते रक्तसा च लोहितस्नुतिमेकं पुनः स्फुरि जायते अत्रैव वेलायां प्राणाकृतिः सम्पद्यते पश्चाच्च क्रियाद्वाद
शाङ्गानि तावत् अयं च रयाङ्गैर्गर्भ प्रवर्तते ध्वंविकार इति ततोऽपि स्त्रीपुंसमक्तृनिर्नेनावष्टभ्यते अत्रैव प्राजापत्यप्रसत्तीये केवलाङ्गानि प
ञ्चीसिरादीनि त्रिदिनानि तावदाविर्भवति पश्चाच्च क्रिया यद्वा लेलामेसस इति पंचमो विकारः ततोऽपि सर्वाङ्गसमुदितकेवलाङ्गानि
पंचदिनानि तावदाविर्भवति पश्चाच्च क्रिया यद्वा लेमादीसेति षष्ठो विकारः इति दिनानि ३० तावज्ज्ञातानि यान्येतानि मया दिनानि
कल्पितानि मायो वचनानि परं तु स्त्रीपुंसमक्त्याद्यन्तरमप्यत्र न्यूनाधिकतया जायते । तथा चाहुः । पुंसः प्रकृतौ त्रिंशद्दिनान्यारभ्य
चत्वारिंशद्दिनानि तावत्कृतिः स्त्रीप्रकृतौ च चत्वारिंशदारभ्य पंचाशद्दिनानि तावदिति ततोऽपि षण्मासावदोष्ठ्यपोष्पं जायते ॥
भवति चात्र ॥ षड्रात्रिघनत्वं यत्तृतीये पश्चाच्च विक्रिया पेश्याकृतिस्ततो यत्रो गोपाङ्गोद्भिन्नताकृतिः रजोऽस्त्रक्तेच नेषा विक्रियाद्वा
दशाहिकी । दिनानि ३५ मायेलोषास्थितिः प्रोक्ता अन्तरं चात्र वीक्ष्यते स्त्रीपुंप्रकृतिभेदेन प्रोच्यमानं निशामयत । तत्राद्यं विंशाद्दिन
चत्वारिंशदन्तं प्रहराणि पुंसः स्त्रियो दशाधिक्याद्येतन्मानं प्रकीर्तितं मोक्तश्च षट्दशाप्येवं न्यूनाधिकतया स्फुटं यान्याप्येकैकमथवा
न्यूनाधिकं विधेर्बलात् गोष्ठ्यपोषेततो यावत्षण्मासान्भवतः स्फुटं कललादिदशान्तस्य दशाप्येव समीरिताः इति । जानीत च यदा
गर्भाशये मनीयस्त्रुक्रं पतति तत्पतनं नोत्फेनिकं कथ्यते तदाकृति चिद्दिनेषु नीतेषु तत्र जालमिवोपर्युत्पद्यते क्षीरस्येव सन्तानिकी
त्यसावाकृतिरल्लक इति यदा च मांसाकृतिर्विद्यते तदा मोज्जग इति यदाङ्गप्रत्यङ्गरेखाकृतिर्विभज्यते तदा ज्यनीनेति यदा च विदीर्णे
तत्र प्रवेशाङ्गस्तनलदा हैवान् इति अत्र च वेलायां ज्यनीनेति वाग्विक्रिया मायेणोच्यते तज्जनकृत्वा परमार्थेन सत्यस्यैव माख्येति ॥ जा। २२

ज्ञानीतच येयं संपत्त्रिरस्योक्ता तत्र द्वैगुण्येन चेष्टोन्मुखत्वं जायते यथा यदास्य पंचत्रिंशाहिनैरंगस्फूर्तिस्तदा सप्तत्यादिने चेष्टास्याविर्भवति
चेष्टादिनद्वैगुण्येन च दशान्वितशतद्वयेन सप्तभिर्मासैरिति यावत् प्रसोर्बहिर्निर्गमनोन्मुखत्वं जायते यस्य च चत्वारिंशाहिनैः स्फूर्तिस्त
तद्द्वैगुण्येनाशीतिदिवसैश्चेष्टा तद्द्वैगुण्येन चत्वारिंशदधिकशतद्वयेनाष्टभिर्मासैरिति यावत् ॥ भवति चात्र ॥ चिदीहानप्रवेशेन
स्फुटं जीवत्वधीक्षणात् प्रसूतिः सप्तमे मासे सर्वथोक्ता मनीषिभिः स्फूर्तिद्वैगुण्यतश्चेष्टा तद्द्वैगुण्येन जन्म चेति । अत्र चाष्टममास
प्रसूतो नातृप्यरेखा यदसौ न जीवतीति चेदसौ जीवति तदा सप्तदिनानि तावदिति इति षण्मासप्रसूति नवममासदशममास
प्रसूति द्वित्रिवर्षप्रसूति तदधिकप्रसूति षष्ठमासे प्रसूतजीवनं चेति तावदन्यदेतत् न तदनेन संगतमत्र तत्त्वदेवज्ञाः प्रष्टव्या इ
ति । ज्ञानीतच अष्टममासप्रसूतस्य जीवने त्रैदेवत्वविधानामियं वार्ता तत्र तावदष्टौ यावद्दति बुद्धिगामिनी वल्लियमत्र वार्ता अत्रासौ
बालः सप्तमे सर्वांगसम्पूर्णो भवतीति स्फूर्तीभूय चोद्विग्नोसौ निर्गमनार्थं बहिरीहत इति तत्र यद्यसौ प्रकृतिबलसमेतः तदा जराय
बलच्छेदनार्थं समर्थो भूत्वा बहिर्निर्यातीति चेद्विबलस्तदोद्विग्नत्वान्निर्गमनेच्छः सन्नबलत्वाद्विश्रान्तः क्षीणः सप्तमएव म्रियते य
दि च तत्र विश्रान्तोपि सचिष्टबलो भवति तत्राष्टममासे पुष्टिक्रमेण गत्वा नवममासि सुखेन प्रसूयते यदि च क्षीणोष्टमएव नि
र्गमोद्योगं कुरुते तदासौ प्रथममपि क्षीणो निर्गमनोद्योगेन च क्षीण इति क्षीणतरोसौ तत्र वा म्रियते निर्गत्य वा क्षीणतया बाह्यप
वनासहने म्रियत इति तत्राप्यष्टकालमरणमियं वार्ता चेत्सप्तममासे ह्लाया अनन्तरमष्टममासान्तिकमेव पुनर्द्वितीयमुद्योगं कु
रुते तदा तूर्णमेव विशीर्णत्वात्स्वस्थानमासे म्रियत इति चेत्सप्तममासि क्षीणतां कानिचिद्दिनान्यतीत्य पुनरुद्योगं करोति तदा
कतिचिद्दिनानि प्रष्ठाभ्यामष्टममासे चिरेण म्रियत इति अष्टममासान्तिकं यद्यसौ जीवति तदासौ बलप्रष्ठाभ्यां समर्थो भूतइति ।

वी॰
गर्भा॰
१०४

204

जीवत्येव न तत्राहि विदितपूर्वौ साधारणजनवादेन विप्रतिपन्नत्वं अष्टममासजातो म्रियत एवेति कदाचित्कश्चित्क्वचिज्जीवत्यपीति
परं तु दैवज्ञमतेन न कदाचिदापत्तत्र समापततेदिति । दैवज्ञमतेनेत्थमत्राष्टममासे मृतिः कृत्तिकाक्रमेण शनिमारभ्य चन्द्रान्तमस्य
गर्भस्यस्याधिपत्यमित्यष्टममासेऽप्यनेनक्रमेण शन्याधिपत्यमासमिति द्वितीयावर्तेन तदागमनेनाष्टममासि सक्रमणेन दुःखेन ।
म्रियेत इति तत्राप्युक्तमष्टममासजातोऽपि सप्तदिनानि तावज्जीवतीति नचैतन्मतेनाष्टममासाधिपत्वाच्छनेः कथं सप्तदि
नानि जीवतीति तप एव प्रष्टव्या इति ॥ भवति चात्र ॥ आरभ्य पंचविंशाब्दं सा चत्वारिंशमेव च पंचाब्देषु च ततः पूर्वं न जीवति शिशु
र्ध्रुवं मृतो वा जायते जीवज्जातो वा मृतिमाप्नुयात् जीवत्वं तस्य चेत्सप्तदिनाधिक्येन नो भवेत् ध्यानवद्दशमासेषु तदूर्ध्वं त्वहू ।
भाद्रवर्षेषु मृतिश्चाष्टमजाताः जीवत्यथ कश्चिद्बालकः पतत्यष्टकायाव दैवज्ञाः खलु परं ततेन इदं अष्टममासोऽद्भुतमप्रमेयं नमतं ।
सनेस्तुगत तथा ह्रीमांसत्यन्तरं गायकः किमात्र विचक्षणाः सप्तमे सप्तमासमित्यादि योनिर्गतमीक्ष्यते चेत्याकृतिर्बलोपेतस्तदा तद्धि
त्वाजरायुकं निर्यातिविबलश्चेत्सप्रोक्तिवैरास्तिमेतिवा पिष्टयदिबलं किंचिन्नदसोऽष्टमेऽष्टमे मासाथनवमे सोऽप्यात्यमसृति
श्रुपगच्छति चेत्क्षीणपवक्रत्तते निर्गत्तस्थमे शिशुः तदासौ क्षेणद्वैगुण्यान्मृतो वा म्रियते बहिः तदास्य मरणे शंक्ष्यमदत्तायो
प्यसौ मता प्रागीक्षाभ्यर्णदेर्घ्यभ्याद्वितीये ह्याविधानतः चेद्दैवयोगात्क्षीणेऽसौ चेष्टते प्राष्टिमागतः अष्टमात्यदिनेषु त्राजीव
त्येव न संशयः नात्र विप्रतिपन्नत्वं जनश्रुत्या कदाचन नजीवत्यष्टमे जात इति प्रष्टे बालित्वनः यदत्राप्यस्य निर्याणं दृष्टा सापत्नी
यसौ दैवज्ञग्रहसंस्थानगतेति खलु चिन्त्यतां प्राग्भूते शनेः स्वन्तमेषा मासस्याधिपतिः अथानेन तद्विराहृत्वो मृति स्थाने सनिर्ग
मः तत्राप्यंतरभागित्वात्समानाकल्पनास्तिया सप्तास्मिन्दिने षेव जीवतीति मता स्तनः ॥ अत्रशास्त्रीयमतम् ॥ गर्भाशये १०४

निपतति याहृक् शुक्रं तथार्तवं नात्र गोवर्द्धीभूतं प्रथमे मासि तिष्ठति मरुत्पित्तकफोष्मभिस्तैः पच्यमानाद्वितीयके कललस्य महा-
भूतसंघातो घनीभवेत् तृतीये मासि शिरसो हस्तयोः पादयोस्तथा पिण्डकाः पञ्च सिद्ध्यन्ति सूक्ष्माश्चावयवास्ततः सर्वाण्यङ्गा-
न्युपाङ्गानि च तत्रैव स्युः स्फुटानि हि हृदयव्यक्तिभावेन व्यज्यते चेतनापि च तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु नानावस्तूनि वाञ्छति तत्र दौर्हृ-
दयायत्साप्यत्र नारी दौर्हृदिनी मता येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौर्हृदे सावमानिता प्रसूयते सुतं सार्तिं तस्मिंस्तस्मिंस्तदिन्द्रिये अतो यु-
क्त्या च या नारी दौर्हृदं विदधाति हि शरीरसमानशीलैः सा समानं जनयिष्यति पञ्चमे मानसं षष्ठे तु स्नायुशिरास्थीनि प्रबुध्यन्ते सर्वाण्यङ्गा-
न्युपाङ्गानि भूषणव्यञ्जनानि सप्तमे ओजोऽष्टमे संचरति मातुः पुत्रे मुहुः क्रमात् तेनतो म्लानमुदितौ स्यातां जातो न तु जीवति न जीवत्य-
ष्टमे जातस्तत्रौजो नास्थिरं यत इति । अत्र चोदयन्ति उक्तं ओजोऽष्टमे संचरतीति तच्चौजः हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं
ओजः शरीरसंख्यातं यन्नाशान्नाविनश्यतीति कृतलक्षणे तत्राष्टमप्रवयादि मातुस्तत्संचरति तदा सप्तमे तत्संक्रमेणाभावात्कथं
जीवतीति । अत्र चरके समाधानं ओजः खलु ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धमित्यादिना वीर्यस्य रसस्य सारभागस्याग्रिमः सूक्ष्मांशः तच्च
शरीरे पूर्वमेव संक्रान्ते वीर्येण सहैवास्ति परंतु न देवाष्टमे मात्रा सह पुनरागमनं करोतीत्यस्थिरी भवतीति तत्र जातो न जीवतीति
शस्थिरत्वे च निमित्तं नैरृतभागत्वमिति । तथा च चरके । तथा नैरृतभागत्वात्सूयपयेत्तदुर्लितं इति बाल्यपुष्टिः नैरृताय भागो
रक्षेण दत्तः । तथा च कुमारतन्त्रे । अष्टमे मासि नैरृताय मांसबलिं दद्यादिति तस्मादोजोऽष्टमे संचरति मातुः पुत्रे मुहुः पुत्रे
मुहुः क्रमादिति पाठो नादरणीयः अत्र पाठस्तु ओजोऽष्टमे संचरति गर्भमातरि चासकृदिति । अत्र ज्योतिषे । कललघना-
ङ्कुरास्थिचर्माङ्गजचेतनताः सितकुजजीवसूर्यचन्द्रार्किबुधाः परतः उदयपचन्द्रसूर्यनाथाः क्रमशो गदिता भवन्ति शुभाशुभं ।

वी॰
गर्भा॰
१५

चमासाधिपतेः सदृशमिति उदयपदृत्याधानलग्नस्वामी तत्रचाष्टमनवमदशममासेषु प्रशानोद्वेगमसवाइतिध्येयम् भवतिइति तत्र
न्मासाधिपतौपीडिते पतनं गर्भस्य कलुषे मंदरश्मौ विवर्णो वा पीडनमिति । तथा । उदयतिमृदुभांशे सप्तमस्थेच मंदे भवति यदि निषे
कःसूतिरब्दत्रयेच शशिनिचविधिरेवंद्वादशाब्देप्रसूयादिति । अयंभावः यस्यकस्यापि लग्नस्योदये मृदुभांशो शनिस्वराशिनवां
शके उभमकरान्यतरांशोइत्यर्थः शशिनीति यस्यकस्याप्युदये यदिकर्कांशोदयोभवति तस्माच्चलग्नाच्चंद्रः सप्तमोभवतीति ॥
अथगर्भोपनिषत्क्रमः ॥ शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भः हृद्यवस्थाधातवः हृद्यंतराग्निरग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायु
तोहृदयंप्राजापत्यात्क्रमात् । अत्रार्थः धातवोवातपित्तकफात्मकास्त्रयः हृद्यवस्थाइति एतदेवोपपादयति हृदीति हृदि अंतर
ह्यासावग्निरोजोलक्षणः तथाचतत्त्वरूपे शुक्रेपरिणते हि स्याद्योजोनामाष्टमी दशेति शुक्राग्निसमभावतः सूक्ष्मरूपइत्यर्थः अग्निस्था
नेपित्तमिति अग्निस्तत्कलक्षणमोजः सप्तवस्थानमाधारस्तत्र पित्तं तेजोरूपं प्रवर्तकं पित्तमित्यर्थः तस्यतेजोरूपस्य पित्तस्यवायुः
प्रवर्तकोवायुंविनाप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्युक्तं पित्तस्थाने वायुरिति हृदयांतरोजः पित्तवातानिवर्तंतइति एतच्चकफस्याप्युपलक्ष
णं वातपित्तकफानां समानदेशत्वौचित्यात् ततोपिवायुतोहृदयं लिंगंप्राजापत्यात्क्रमात्प्रवर्तते यथाप्रजापतिरेकः सन्द्विधा
भूतः तथापितत्हृदयोपलक्षितं लिंगमपिद्विधाभवति वस्त्रादिस्थानेनदीपादिवदीपः ऊष्मादिवगंधइति तेनशरीरेवातपित्त
कफात्मकमुच्यते । अत्रचबीजं पंचाग्निविद्यासोचसमनंतरमेवप्रपंच्यते ॥ १ ॥ तदिदं शुक्रं ऋतुकाले प्रयोगादेकरात्रोषितं
कललंभवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं अर्धमासाभ्यंतरे कठिनं मासद्वयेनशिरोग्रीवा मासत्रयेणपादप्रदेशाः चतुर्थे गुल्फजठरकटिप्र
देशाः पंचमे पृष्ठवंशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्राणि सप्तमेजीवनसंयुक्तोऽष्टमेसर्वसंपूर्णः पितृरेतोतिरेकात्पुमान् मातृरेतोति ५

रेकान्तरी हृद्बीजतल्पत्वान्नपुंसके यान्नालिंगमनसोधाः स्त्रियाः कन्यावामनकाभवन्ति अन्योन्यवायकमपीति शुक्रं द्वैधात्वं द्विधात्वं स्या
दृगमाः प्रजायन्ते पंचात्मकः समर्थः पंचात्मिकाचेतसा बुद्धिर्गंधरसादिज्ञानान्तरान्तरंमोदे विनयतिर इति तदेकान्तरं ज्ञात्वा प्राप्य
स्त्रीनयः षोडशविकाराः ॥ १ ॥ सर्वसंस्पर्शादि इति इति जीवलिंगेनापितस्पृशनेत्यर्थः पित्रोरेत इति अत्रान्यथा स्त्राभिप्रायः फलप्रा
र्तुमनयः षोडशविकाराः इत्यादि ऋतुस्नातायाः ऋतुमत्यामेवलाचरणमनाकर्ष प्र
स्रुतावि षार्तवमल्पं विषमाहरति तदाप्यायते तस्मात्त्रयहमपत्यस्य हितंजन्मेति तत्रप्रथमदिवसे ऋतुमत्यामेवलाचरणमनाकर्ष प्र
स्राभवति यच्चतत्राधीयते गर्भः सस्रवमाणोविमुच्यते द्वितीयमेवं तृतीयमेव असम्पूर्णाङ्गो ल्पायुर्वाभवति चतुर्थे संपूर्णांगोदी
र्घायुस्त्वभवति नचप्रवर्तमानेरक्ते बीजमविष्टं गुणकरंभवति यथानद्यांप्रतिस्रोतः प्रवत्वं दत्तमप्रतिनिवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तदेव
इत्यस्मिंबीजे । अथयकदाचित्स्थितिमायाति तदास्रावपातादिलक्षणापत्तिः तस्मान्नियमतस्त्रिरात्रं परिहरेदिति अत्रापिकेचित्
ऋतुस्त्रु द्वादशरात्रं ब्राह्मणाः दशाहं क्षत्रियायाः वैश्यायाश्चाष्टाहं शूद्रायाः षड्रात्रमिति तत्रापितेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स
यदागर्भोत्पत्तावस्रातुमायोभवति तदागर्भं गौरंकरोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं वायुपृथिव्याकाशतोयधातुप्रायः कृष्णश्यामं
तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामं यादृग्वर्णमाहारमुपसेवेत तादृग्वर्णाः प्रसवाभवन्तीत्येके भाषन्त इति तत्रापि दृष्टभागमप्रतिपत्रं
तेजोजात्यंधंकरोति तदेवरक्तानुगतं रक्ताक्षंपित्तानुगतं पिंगाक्षं श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं वातानुगतं विकृताक्षमिति हृदयबीजत
ल्पत्वान्नपुंसकमिति तत्रचान्यत्रनपुंसकविशेषाउक्ताः । आसेक्यश्च सुगंधीचकुंभीकश्चेर्ष्यकस्तथा अमी सशुक्राबोद्धव्याः सशुक्राः
प्राक्संस्तकः । अमीषांलक्षणानियथा पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषोभवेत् सशुक्रं प्राश्य लभतेध्वजोत्थानमसंशयम् अस्ते
चस्त्रवयोनीतिनामानरः सशुक्रं प्राश्नोति सपुरुषोन्यपुरुषेणास्य प्रवे मैथुनकारयित्वा तस्यशुक्रं प्राश्यमेहनोत्थानं लभतइत्यर्थः । यः

वी॰ गर्भो॰ १९

२४

हनियोनौ जायेत सक्तिसौगंधिको भवेत् सयोनिशोफसौगंधमाघ्राय लभते बलं स्वेणदेवब्रह्मचर्याद्या स्त्रीष्वङ्कुस्त्वं प्रवर्तयेत् सकुंभी
कइति तेयोग्रद्योनिरुक्तसमस्तनः । अत्रस्वयंमैथुनं स्वगदेप्रकृष्टोन्तरेणमैथुनं कारयति ईर्ष्याभिवयमानेयोव्यवायेप्रवर्तते ई
र्ष्यकः स्मृतविज्ञेयो हृष्टयोनिश्चसमस्तनः । योभार्यायामृतौमोहादंगनेव प्रवर्तते ततस्त्रीचेष्टिताकारो जायते षंडसंज्ञकः अत्रे
वप्रसंगागतमन्यदपिलिख्यते ऋतावृत्तो प्रकृष्टवत्प्रवर्तिताङ्गना यदि तत्रकन्या यदि भवेत्सा भवेन्नरचेष्टिता साप्रकृष्टवात्स्त्रिय
मारूढ्य तस्यायोनौ स्वयोनिघर्षणं करोति, तथा यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन मुंचन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्रजाय
ते ऋतुस्नाता तुयानारीस्वप्ने मैथुनमाचरेत् आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि मासिमासि प्रवर्धेत सगर्भो गर्भलक्षणः
कललं जायते तस्याव र्जितं पैतृकैर्गुणैः सर्पवृश्चिककूष्माण्डाकृतयो विकृताश्च ये गर्भास्ते योषितस्ताश्च ज्ञेयाः पापकृतो भृ
शं गर्भवातप्रकोपेण दोहृदे वाऽपमानिते भवेत्कुब्जः कुणिः पंगुर्मूको मिन्मिन एव चेति । अन्योन्येति तथा चान्यत्र बीजेतुवि
कृतानाभिन्नेद्वौजीवौ कुक्षिमागतौ यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरः सरौ । तथा । प्रवृत्तगर्भकृतायास्तु नार्यामासि द्वितीयके
गर्भो गर्भाशये लब्ध्वा पिंडाकारोपरंस्फुरण दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात्प्राक्चलीं दक्षिणे स्तने दक्षिणेरुः स्पष्टः स्यात्प्रस्तनस्तव
र्णिता कन्यागर्भवतीगर्भपेशीमासि द्वितीयके पुत्रगर्भस्यलिंगानि विपरीतानि चेत्स्तने नपुंसकं यदा गर्भे भवेद्गर्भोऽर्बुदाकृ
तिः उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्ताद्दूरमुन्नतम् इति ॥ १ ॥ अथ माताशितपीतेन नाडीसूत्रगतेन प्राणमाप्यायते अथ नवमेमा
सि सर्वलक्षणज्ञानसंपन्नं भवति पूर्वजातीः स्मरति शुभाशुभं कर्म च विंदति । आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः
जातश्चाहं मृतश्चैव जन्म जन्म पुनः पुनः मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः नानायोनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै १९

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा अवाङ्मुखः पीडितोऽहं जन्तुभिश्च समन्वितः यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम्
एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरं अशुभक्षयकारकं परं मुक्तिप्रदायकं यदि
योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायणं अशुभक्षयकारकं परं मुक्तिप्रदायकं यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्सांख्ययोगमभ्यसेत् अशु
भक्षयकारकं परं मुक्तिप्रदायकं ॥ अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यंत्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना
संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं विंदति शरीरं कस्माद् अग्नयो ह्यत्र श्रियंते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्नि
रिति तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलेह्यचोष्यं पचतीति दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति ज्ञानाग्निः शुभाशुभं कर्म विंदति त्रीणि
स्थानानि भवंति मुखे आहवनीय उदरे गार्हपत्यो हृदि च दक्षिणाग्निरिति ॥ १ ॥ अत्रादिमं तु उक्तं आहारा इत्यादिर्यदि योन्या
इत्यंतं तत्त्वज्ञाननिमित्तं वैराग्यं तत्र स्मृतिलाभादस्य शुभोदर्कत्वे कथं दैवबलादुत्तैव निधनं पापगतिस्त्वमिति अत्र समादधते
तत्स्मरणध्यानादिमात्रं पुरुषार्थहेतुतामापद्यते तदेव स्मरणध्यानादि सर्वथा सर्वांगसाकल्येन काष्ठां सापितं पुरुषार्थहेतुतां
भजते इति अस्ति चाल्पमेवास्य पापसंबंधो येन स्वल्पक्रियामात्रेणापि गर्भस्थानानां शुद्धिमिच्छंतीति नावद्यं किंचित् ॥ २ ॥
उक्तमत्र च बीजं पंचाग्निविद्येति सेदानीं प्रपंच्यते ॥ तत्र श्वेतकेतुं प्रति राज्ञः प्रश्नः वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवंतीति निरूपणं च द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पंचस्वग्निषु श्रद्धा सोम वृष्टि अन्न रेतो रूपाः पंचाहुतय इति पंचम्यामाहुतावा
पः पुरुषवचसो भवंतीति ॥ १ ॥ अत्रार्थः आपः पंचस्वग्निषु हुताः पंचम्यामाहुतो हुतायां यथा पुरुषशब्दवाच्याः पुरुषा
त्मना परिणमंति तथा त्वं किं वेत्थेति तस्य चोत्तरापरिज्ञाने तत्पितरं प्रति राजोवाच असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तत्र श्रद्धाख्या।

वी: आपश्राद्धतिः पर्जन्याग्नौ सोमरूपा इह त्वस्याग्निहोत्रे श्रद्धया हुताद्ध्यादिरूपा आपो यजमानसंज्ञकाः स्वर्गलोकं प्राप्य सोमाख्यदिव्य
गर्भा. देहात्मनास्थिताः कर्मान्तेच्युताः पर्जन्यरूपेण ततो वृष्टिरूपाः पृथिव्यामन्नरूपाः पुरुषाग्नौ रेतोरूपा योषिदग्नौ हुता आपः पुरुषशब्दवाच्यं
१७ भवतीति यत्तु श्रुत्यन्तरे तृणजलायुकादृष्टान्तत्वेनात्र गृहीता तद्यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा सर्वं तृणं त्यजति ।
तथासौ जीवस्तावत्पूर्वदेहं मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रामतीति कथं जीवगतौ पञ्चाग्निविद्यानिर्वाह इति अत्र वदन्ति कर्मोपस्था
पितप्रतिपन्नस्य देहविषयभावना दीर्घीभावमात्रे तृणजलायुकयोपमीयते इति तथा चेह स्वकर्मायत्तभाविदेहे देहोऽहमित्या
द्विभावनया गृहीत्वा सर्वं देहं त्यजतीति न कोऽपि विरोधः यद्यपि वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि तथा
शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देहीति देहत्यागोपादानयोरेकताभाव इव प्रतिभातीति तत्र भुक्तजीर्णवस्त्र
त्यागे भुक्तनवीनादाने च न देहस्य व्यत्ययो जायते यथैव भुक्तजीर्णवस्त्रपरित्यक्तो देह आसीत् स एव भुक्तनवीनपरिग्रहेऽपीति य
थावस्त्रयोरेव विशेषो लभ्यते न देहस्य तथा प्रारब्धभोगजरया जीर्णेऽस्मिन्देहे स्वकृतेन इष्टादृष्टेन नवीनदेहप्राप्तौ देहयोरेव ।
व्यत्ययेन देहिनः कर्मात्मकपुरुषस्येति केवलदेहात्मवादनिरासोऽनेन सूच्यते इति प्रेतपिण्डादिकर्मणोऽप्यावश्यकतास्त्येवेति
तथा च प्रेतपिण्डसाधितशरीरेण तत्र तत्र प्राप्योत्तरज्य कर्मशरीरमसौ घटाकाशवदुपहितो जीवः सूक्ष्मोपाधिगत्या देहेऽरित्याशरि
ति स्थिते तावत्त्वं च स्यामाश्रित्ताव्यपः पुरुषवचसो भवतीति इदमिदानीं निरूप्यते विद्यया देवलोकः कर्मणा पितृलोक इति श्रु
तिव्यवस्थायां तद्य इत्थं विदुरिति विद्यातत्प्रतिपन्नस्य देवयानः पन्थाः कथितः इष्टापूर्ते दत्तमिति कर्मतत्प्रतिपन्नस्य पितृ १७
यानः पन्थाः कथितस्तत्र स्वर्गादवतरतां भुक्तकर्मफलानां कर्माभावात्कथमन्यत्वं कथं च प्रश्नपरिणाम इत्यत्रोच्यते येनकर्म ।

पुंजेन विधुमंडलमारूढास्तस्मिंस्तदुपभोगेन क्षपिते यदम्मयं शरीरं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निना विलीयते तस्मिंश्च विली
यमाने कर्मान्तराशयेन पुंपरिणाममश्नुतिं दर्शयति इति नावद्यं किंचित् ॥ तथा च श्रुतिः । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो
ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां
योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेति इहस्वायंजननैवमतिप्राणिप्रविभज्यमान उच्चावचरूप उपभो
गाश्राकस्मिकत्वाऽसंभवात्कर्मान्तराशयं व्यवस्थापयति अभ्युदयप्रतिवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावग
मितत्वात् । स्मृतिश्च वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः
श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते इति स्थितमपां पुंपरिणामत्वमिति । इष्टादिकारिणां भोगार्थं चंद्रमंडलाधि
रोह इति पंचाहुतिपरिणामः पुरुष इति स्थिते ये पुनरनिष्टाधिकारिणस्तेषां संयमनीं नरकादीन्स्मरणात्तेषां पंचमाहुति
परिणामोऽस्ति वा न वेति चिन्त्यते न तेषां देहलाभाय पंचसंख्यानियमः विनापि पंचसंख्यां तेषां जन्म श्रूयते ॥ जायस्व म्रि
यस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति अयमाशयः ज्ञानकर्मशून्या हि कृमिकीटादिन्यायेन पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेति अतस्तेषां
माहुतिसंख्यानियमकल्पनेति पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति पुरुषशब्दश्रवणान्मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसं
ख्याकीर्तनं न कीटपतंगादिशरीरनिमित्तत्वेनेति विनैवाहुतिसंख्याभूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरभ्यते । न चायं नियमोऽ
ऐकान्तेन पंचाहुतिसंख्यां विना देहोत्पत्तिरिति द्रोणधृष्टद्युम्नादीनां सीताद्रौपद्यादीनां चायोनिजत्वदर्शनात् । तत्र द्रोणादीनां ।
योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अपि न स्तः बलाकाप्यरेतःसेचनं विनैव गर्भं धत्ते इष्टा स्वेदजो ।

वे· भिज्ञयोर्विनैव मेघकनत्रुन्यात्रिर्भूम्नुदकोऽङ्गेदृक्समभवत्वादिति सिद्धं मध्यमशरीरोत्पत्तौ पंचाहुत्युपयोग इत्यत्रैव मसंगात् उत्क्रांतिर
ग·भा· पि विचार्यते संसारमकरणेपश्रुते पृथैनमेते प्राणा अभिसमायांतीति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इति चेति जीवो मुख्यप्राणसचिवः
२·८ सेंद्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहायान्तरं देहं प्रतिपद्यत इति तेजोमात्रा उपादानेन करणानां संकीर्तना(
२०८ दिंद्रियादिसंयुक्तो जीवो देहान्तरं व्रजत्येवं भूतमात्रासंयुक्तः सर्वत्र सुलभत्वाच्च भूतमात्राणां यत्रैव देह आरभ्यते तत्रत्याः संयंतीति ।
केचिदाहुः तत्रयं वाग्निविद्यासमाश्रयणाद्दूपा पुरुषवचने विरुद्धं स्यादिति भूतमात्रासंयुक्त एवासौ देहान्तरं संगच्छत इति यद्यप्यापः
पुरुषवचसो भवंतीत्यपामेव केवलानां श्रुपरिणामेश्रवणं तथापि पंचीकृतत्वेन पंचात्मकत्वाज्जासां न विरोधः कश्चित् इतरथा चेत्तया
क्लित्तद्रूयस्त्वामिति तद्व्यपदेशः इत्यपते च शुक्रशोणितलक्षणे देहबीजे इतरस्य बाहुल्यं कर्म च निमित्तकारणे देहान्तरारंभे कर्माणि
चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यसमाश्रयाणि कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाभिधा
नाग्नौ हूयन्ते इति चापां बाहुल्यप्रसिद्धिर्बाहुल्याच्चाप् शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपाधानमिति तथा तमुत्क्रामंतं
प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीति च श्रोतात्प्राणगतिरुक्ता सो च गतिर्नाश्रयमंतरेण संभवति जीवच्छरीरे
तथा दर्शनादिति तदाश्रयभूतानामपामपि भूतांतरोपसृष्टानां गतिरिति प्रतिश्रोतव्यं यापि श्रुतिः यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वाग
प्येति वातं प्राण इत्यादि तया प्राणादीनां लयमिहैव दर्शयति सा ओषधीर्लोमानि वनस्पतींश्च केशा इति लोमकेशानामोषधिवनस्पति
गमनादर्शनेन तदसंभवात् गौणत्वमयाति नच जीवस्य प्राणोपाधिमत्या आत्मने गमनं संभवति नापि विना प्राणैर्देहान्तर उपभोग उपप ·८
द्यते विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनं आविनं तमनूत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामतीति इति वा गायाधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्यु

प्रकारिणीनां मरणकालउपकारानि वृत्तिमपेक्ष्यवागाद्योग्न्यादीनाख्यंनीर्त्वा प्रचयेयंत । तथाच भगवान्सूत्रकारः । तदनन्तरमतिप
न्नारोहंतिसंपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति ॥ इतिप्रासंगागतं निरूपितम् ॥ अधुना गर्भग्रहणे कथं रजो निर्हृतिरित्यत्रोच्य
ते एतद्रजस्त्रिधोपयोगमायाति तत्रैकमेतद्बालस्यान्नं जायते द्वितीयउपरिगत्वास्तनेषु क्षीराकारेण परिणमते तृतीयः फजल्ल
इति अधिकः सच गर्भाशयएव तिष्ठति योसौ अपनीतगर्भनिर्गमनवेलायां तस्योल्बं निर्गमनस्य साहाय्यं करोति येन तद्बलेनोभय
मिदं स्रुचद् निर्गमनं जायते नच्चात्तृतीयं रजः नफलस्तु इति कथ्यते । जानीतच । अस्य भ्रूणस्योपर्युपरि त्रीणि जालानि पिधाना
नीति तत्राद्यं बाह्यं चमशीमेति कथ्यते यं काश्मीरिका द्रुलदृ इति वदंति तदेवोल्बमिति तच्च द्वितीयकं विरलचर्मचतद्वेष्टणं यात्रा
नेकाः सिराउत्ताइव भासंते तच्च जालोभयस्य अपनीतस्य च व्यापकं द्वितीयं च तदंतवर्ति लपकाफ इति कथ्यते लेफाश्चरभातभेदा
उन्नाः स्तनसमवायचटितमिदं तत्सदृशमिवाभातीति तल्पकाफेति कथ्यते इदंच मस्त्वागावयनं नाभिद्वारास्ययन्त्रं तमस्त्रवति त
दत्रसमेतीति वसेरागात्यनत्सूत्रं नाभिद्वारानिर्गच्छतीति तथुनः उज्जेभि ध्रुझीली लेनेति अप्रकृतिरेकोणेति तच्चानि संकुचितं त
थापेशीसमास्थितं च तत्रदेति रुद्धमिति यावत् अतस्तानयास्तृत्या यरादपूर्वमिच्छा सूर्वमस्यनिर्गमनं यतो दोबद्धपिधानमाल इ
ति एतयातस्तृत्या निरुद्धमपितन्निर्गच्छतीति यदि चेत्यमस्य निर्गतिद्वारं नवेतित तदेदं निर्गतं गर्भाशयपतितद्रुः खदायि भवेदि
ति । लेफाफी अनंतरमतस्तृतीयं जालं तच्च अपनीतलग्नं तत्र चातीव यच्चास्य स्वेदादिकं निपततितदत्रसमेतीति एतच्च नफचर इ
तिकथ्यते यच्चैतदत्रं तदतीव लक्ष्मश्लक्ष्णं तच्चास्य फजलभराजीति अधिकं मलं समेति इतितदपेक्षाभावात्तदावपनमप्यत्र स्थापितमि
ति यदिचचिरकालेन किंचिदत्रेषु मात्रया समेतिच तथानास्य तया तभीव्र मक्रुतिसर्गीयपनं निष्कासयितुं शक्नुयादिति अतएवेत ।

209

दत्ते प्राप्तमेवेति जालमाहरनमीत्यते यत्तु बलकुमारकृपालैस्तद्वैवनत्क निष्ट्यापाक्रियते येन गर्द्दस्वारं विकासितं जायत इति ॥ भवति
चात्र ॥ गर्भाधानेरजोदृष्टोऽसूयनां त्रिविधः पणः किंचिन्नदाननामेति किंचिन्नारीति चोच्यते किंचिद्गर्भाशयोऽस्थित्वात दाबालोल्ब
संगते माद्यार्थंकृतनेयेननिरीमः स्वयदानयोः इत्यं त्रिभागनोयात गर्भोन्मोचे प्रकृष्यति नारीत्वेन प्रनस्तन्नामागच्छन्ति निसर्गेण
प्रनस्तक्रुत्क्षणेनेनतस्त्रप्रोस्थितियेपिच उपयोगितयान्नारी ल्यनामायेणहृश्यते विन्नचास्यपिधानानि त्रीणितत्रांतिसंचयत्
द्विशणंतत्रक्तत्रिभ्योसितोतंव्यापकं बाह्यः उल्वं जरायुरितियद्वितीयं वेधनीमयं प्रस्तावाद्वपनेनाभिनालाद्युसंभवोस्तिहि १
वल्लरागत्यनन्नाभिहारानिर्योतिनान्यथा नदास्यमक्तातिः पेशीबद्धासंज्ञाचितास्तियत् तद्वारमेतत्रिकंकालेनदिक्षोद्भवनाद्वला
त् विद्वत्यात्मक्रियायधन्नेतस्मान्नाभिः स्तुतिस्तदा निर्गते त्रचतद्वारावहिर्यात्यन्यथाकिल गर्भाशयगतेः स्वकृतत्यादितिजायते
ते नत्रकृद्भुतियोगंतन्नद्धात्तृत्यचयत्परं सारंनदत्रयातीतिकृतोन्यत्मलवद्भवेत् विद्वत्यात्मक्रियायधन्नेतस्मान्नाभिः स्तुतिस्तदा
इत्याकृविद्वधानेद्र्वपिधानमपितत्कृते द्वेपिधानेततोहृष्टे इतिनेषांविनिश्चयः स्वेदादिमात्रं चपरं तत्तु ग्रंविरलंबकृ तन्निर्गमन
वेलायांसमेत्यैतत्रिकंबाह्यः लघुत्वात्सारभूतत्वात्कुण्डलत्वाच्चनमस्यतत् नादन्नेमलमित्यस्यस्थानेनात्रोदितेकिल विराप्य
त्योत्रजालाद्याद्दत्तामात्रयायितत् नबलंमाकृतेनाहृग्यन्नन्निष्कासयेद्बलात् प्रतएवास्यपायोचजालमाहरनमीत्यते बा
लभृत्पाप्तनिप्रणेच्छिद्यतेयत्कनिष्टया इति ॥ प्रतश्चास्त्रमतं । वातात्यत्वादयोगाच्चवायोः पक्वाशयस्य च वातमूत्रपुरी
षाणिगर्भस्थोनविसृजति । तथा जरायुणामुखेच्छन्नेकंठेचकफवेष्टिते वायोर्मार्गनिरोधाच्चनगर्भस्थः प्ररोदिति इति ।
अथ ब्रूगत प्रसोभ्रूणोत्रगर्भाशयेकेनसंस्थानेनतिष्टतीतिजानीतनिर्गमनेच्छायाः प्रागसावत्रत्यंतिष्टतीति जानूभयश्रप। १०५

ऊर्ध्वीकृत्य सव्यपार्ष्णिं सव्यजानौ वामं च वामेन जानुद्वयं च बद्धः पार्ष्णिकालम्बेनासौ तदन्तरीतां नेत्रोभयं च तत्रैव जानुकपालगतपा
र्ष्णिद्वयेपार्ष्णिद्वयमवष्टभ्य मुखं मातुः पृष्ठाभिमुखं कृत्वा निषण्णोतीति परे त्वस्माभिरियं संस्थितिः स्पष्टा ज्ञातेति निरूपितमेतत्संस्थिते
स्तु सम्यक्संस्थापक उपयोगं जानाति इति सत्यं तथापि वैद्यशास्त्रेण सर्वथैतत्संस्थाननिरूपणं न बुद्धिं समाविशतीति किंचिदुच्य
ते यथा संधिबंधबंधनयासौ तत्र संस्थापितः तस्यां हि वेलायामागतायां तद्बंधनशैथिल्ये सावधोमुखो यदि जायेत तदा मुखेनि
र्गमनेन सुखमसौ साफल्यमियात् अन्यथानर्थोपपत्तिरिति मुखनिर्गमनमेवादौ यथा स्यादिति इयं च क्रिया तद्बलोद्भूतभीत्येति
तद्बलोद्भूतिजन्म तभीप्रभृति नैसर्गिकं केचित्तु कुमारस्य पृष्ठमुखत्वं कुमार्या अग्रमुखत्वमिति वदंति ॥ भवति चात्र ॥
पार्ष्णी उन्नम्य जानुद्वयमपि च सुसंश्लिष्टमाधाय मातुः पार्ष्णिद्वंद्वे कपालोपरि च शयकरांगुष्ठौ नासिकां च नेत्रद्वंद्वं च पाणौ
मुखमपि जननीपृष्ठतः स्थापयित्वा वीलांतामीलमानः सरहकलनया निषण्णे गर्भशय्याम् । सेयं नैसर्गिकी जन्मक्रियासं
स्थितिमागता अन्यथोपप्लवापत्तौ यत्स्मात्तन्मात्रकर्णगामिति ॥ ॥ इति गर्भाशयजंतूत्पत्तिनिरूपणम् ॥ ॥
इति श्रीदीपालिकोदितमालायां वीरहारलतिकायां द्वितीयं प्रकरणं संपूर्णमिति भद्रं नोऽस्तु नित्यतराम् ॥ ॥ श्रीः ॥

वी॰
रा॰भी॰
११॰

210

११॰

गे ऽथ तृतीयं प्रकरणम् ॥ अल्लू इति अल्लू अथ सकालप्रकरणमिदं सालिसत्तृतीयं फेनदंतस्तनिवृपणार्थमिति यावत् ग्रहवालि
वृन्नानस्य भदनप्रस्य शरीरस्य ईनू स्तानू इति मनुष्यसंबोधनः वचनः ग्रसभामसभभूइति तस्य वृन्नानस्य शुभाशुभापन्नेर्ये हेतवः
येहुँ तृभिः शुभाशुभापत्तिरस्य समापततीति ह्रा इतितस्य वृन्नानस्य वचनः ग्रलामाति लक्ष्माणि ह्रा इतितस्य केचते ग्रलामाना
इत्याह दालतेति ये ग्रलामता ह्रालतमालदर्शकाः ह्रेतितस्य ग्रहवालस्य तत्रपरीति यावत् वहीनत् सकालप्रकरणे तथा न
मल संवादकं प्रलाविभागकरेण माघ्यकल्पनायां ध्वसनेतिपंचस्व फसलेतिभावेषु पंचभावा ग्रत्रसमायांतीति । अत्र टीका

अल्लू सकाल्लितेल्लू सालिसति फे ग्रहवालि भदनेल्लू ईनू सानू व ग्रसभाभिह्रा व ग्रलामानिह्रा अल्लू दातेल्लत ह्रा
वह्रीतथर् तमलग्रलावे सत फसोलेत् ॥ ॥ अथ प्रकरणं तृतीयं यत्र भाग्यमर्थी देहस्य मनुष्याणां तथा
तन्निमित्तानि पुनस्तल्लक्ष्माणि यानितन्मार्गदर्शकानि तत्संवदति पंचस्वभावेषु ॥ १ ॥

कारः । ग्रहवाल् ग्रसभाम ग्रलामातलक्षणसहममभिधास्ये जानीत ग्रहवालेति ह्रालानंमनाम ह्रालाबहुवचनेऽस्ते ह्रालितिसामा
न्यजन्यकल्पनया हृतंताख्या चिकित्सिककल्पनयाच विषेवह्रालाख्या सिहृत् मरज्ञपतङ्गभयं प्रारोग्यरोगवाचकं ह्रालेति सा
लीमू तत्रसालीसेति तृतीयोस्ति कश्चिदन्य पतङ्गभयमध्यवर्ती वैद्यनये तृतीयोपि ह्रालवृन्नानोस्तिइति येनतृतीयनमन्यते तन्म
तेनोक्तद्वयमेव सिहृत् मरज्ञाख्यंह्रालाख्ययानिगद्यतेइति चिकित्सककल्पनावदेयान ग्रसभाम ग्रलामानयोरहवालेनभावः
ग्रस्यारोग्यरोगात्मकत्वात् तयोस्तत्रपकारणत्वात् तथाच ग्रसभाधूइति सभभानेक्यं तदङ्गवचनमितियावत् सभभूइतिच हृद्याल

वी॰ स्वाति॰ ११

गतइतिवटीनाम साधारणजनश्रुत्याच प्रवृत्तप्रख्यायइत्तेनावरुध्यतेइति यद्यप्येतन्नवा चिकित्सककल्पनयाच तद्वस्तुसमभूकथ्यते
यदंतरेणनकार्योत्पत्तिर्भवतीतियथा वृणोल्लेखनेमसीपत्रेलेखनीदि तत्रचयदस्तिनियतंवस्तु तत्रसमवेति तत्रसमभिसादीसमभिसो
रीतिच तत्रसमभूइतिनिमित्तं किंनिमित्तमादीत्युपादानरूपं यथामसीतद्वाक्कृतिस्तुमध्याकारेवेतिनद्धापदेशः तथाच यदितन्नदंतर्ले
भ्यते तदामादीसोरीतिच यदितत्तद्वपयत्कर्ममपि तत्सत्वेबह्निरेवलभ्यते तदातत्रसमभिफाम्लीगाम्इतिच तत्रफाम्लीतिच कर्त्ते
यथालेखन्यादिगाम्रूत्प्रत्यर्थात्मकं मयोजनमितियावत् इतिवैद्यकल्पना ॥ चिकित्सकमतंतु यत्किंचिद्द्वालोत्पन्नो प्रागेवरोगोत्पन्ना
वत्रशरीरेधिकारिभवति परन्तुशरीरस्वास्थ्यपूर्वकमिति तच्चवस्तुशरीरं बाह्यवस्तुतदुभयमपि समभूइतिकथ्यते तत्रशरीरंवातादिदोष
स्थंबाह्यमत्रभक्षणाद्यकृत्यमिति द्विविधमथवा ज्वरहरीयमस्तु यथौषधरूपान्नाद्यकृत्यं यदिवाजीयमस्तुबाह्यशीतातपाद्यकृत्यम् इति
वातविधोपिबाह्यंत्रिविधं तत्रयस्त्रेष्ठनिमित्तंतदेकंयत्क्रियाकार्येपिदोषोत्पत्तिनिमित्तंनभवति यथौषधरूपान्नंशीतातपादिवा तथा
तच्च किंचिदस्तियत् समभूरपिनिमित्तमपि मरजभवति स्वयमेवामयोभवतीति घरूज्इतिस्वयमेवसंक्रांतिकृदपियथा बाह्यग्रंथि
स्फोटाद्युत्पन्नो संतापसंक्रांतिरिति पृथक्पृथक्शरीरेसत्यपि तदेकमस्तियत्त्रिरूपंजायते यथास्वाल्इतिकामः मृर्फूइतिपारसेक
भाषया ज्वातोल्ज्वमोस्तिपार्श्वकांतिरिति तत्रसंक्रामिकी तस्मिन्सतिकासोजायते इत्यरूज्इति तस्मिंस्तुनिवृत्तेपि प्रसोशिष्यतेइ
ति स्वयंमरूज्इति रोगोसोजायते प्रसोपन्सदापि घरूकसिरामोक्षणहेतुः प्रस्काइतिपन्सदेति मोक्षणंतस्य समभूस्तेनजातइति
सत्यप्येकस्यैव विधात्वेनेदं प्रसमन्मतवेरकंजायते यत्तोवज्मूहात् मुक्तलेपृवज्मूहइति मकाराप्रस्यमुक्तलेपू इतिपृथक्पृथग्गीति प
कस्मिन्देशे एकस्मिन्कालेच तत्रयमिदमुत्पद्यतइति यच्चसमभूतथास्ति यत्तत्कर्मणापि तत्क्रियानुवर्तते समेवेलफूयस्य संक्रांतिना॥ ११

प्रवर्तते सो गौरिमो खल्लप्फ इति । अस्मभामि अड्डवालिभवत् शरीरहन्ननिमित्तं त्रिधा भादौ साभिकवासेल् इति यथावसरं तत्रैव नि-
रूपयिष्यामः अत्रत्तु नाममात्रापेक्षयैवेति तावन्मात्रमेवोक्तं ॥ ज्ञानीतच योऽयं सम्भहेतुरुक्तः असौ त्रिविधः असौ च ज्वरोरी अ-
वष्टक इति यं विनैतच्छरीरस्थितिरेव न भवेदिति असौ च मेतज्ज्वरोरीति कथ्यते सैनेतिषुसामाख्या तेच परित्यर्थः अथवा अज्वरोरी-
ति गौरिज्वरोरीति येनास्याः स्थितिर्भवति असौ च द्विधा तत्रैकः मज्जातिनभश्च सर्गविरोधीति असौ च यथा कृतड गरक हरकस-
मोम् इति तत्र कतड इति छेदनं गरक इति जलमज्जनं हरक दाहः समोम् इति विषम् अनेना एतेष्वास्य शरीरस्य स्थितिर्न भवति
इत्येते ज्वरोरीविरोधिनः स्थितिविरोधिनः योमज्जातिनभश्च न भवति असौ द्वितीयः यथा ईन्नफानत मरोगु दूरमल् तत्रेन्नफा-
नेति मज्जनं तमरोग इति परिवर्तनं दूर इति अन्तः रमल् इति रिगुसिकता मध्ये सिकान मीस्तेस् काव्यरोगस्य शोफरोगस्य एतत्त्वेव
न तथा येन तद्विना शरीरस्थितिरेव न भवतीति तथा च नास्ति यथैतेन शरीरस्य हानिरिति छूतमर्दनं वेदं गौरिमज्जातिनभश्च इति । इ-
ति सम्भनिरूपणम् ॥ अलामातनिरूपणं चाग्रिमे स्वावसरे भविष्यतीति संधेयं ॥ भवति चात्र ॥ भाग्ययोक्ति द्विधा तावद्देहस्था
रोगारोग्यतः तृतीयामपि चेच्छन्ति तद्धुयातः कृतस्थिति भाग्यं शुभाशुभावामि तत्रारोग्यं शुभं तनोः रोगितानामशुभं हेतुश्चिन्ताभेद-
स्तयोः स्फुटः अनेकधात्मकमण्यतन्त्र तदानेष्वपि चोभये शुभाशुभतयात्रापि संदृश्यो भाग्यमित्यदः विनाश्येन न चोत्पत्तिर्यत्स्तवे
सम्भवस्य तु सहेतुस्तस्य द्वेधा तन्मध्यामध्यस्थितेः स्फुटः उपादानाद्धतीत त्रादिमस्तन्मध्यगात्वतः कर्तृयोगवशश्चेति चतुर्थी सोऽग्य-
वास्थितः आलोकादिचयात्किंचित्साधारणतया स्थितं तन्नैककृतस्यान्तः पातिनेति विदामतम् यास्त्वंशतनुप्राधानेनादृगाक्षा-
तिदर्शनात् तदन्तः पातितात्स्यानार्थस्याजस्त्रमास्थितेः इतिवैद्यमतेनैषा कल्पनाहेतुगा बुधाः चिकित्सकमते नापि नियाम्य

ची॰
स्वानि॰
९९

नसमंजसं रक्षाद्येवंविधस्यैवोत्पन्नावध्यक्षतां व्रजेत् बाह्यं वांतरमेतद्धि निमित्तमिति गद्यते प्रानंतरं तत्र दोषोयं शुभाशुभदमिष्य-
ते बाह्यं त्वेधा त्वभेषज्यशीतातपविभेदतः तद्वेधा पुनरेकैकं धात्वत्यन्तिकापरं उपयोगिनतत्कृस्थिकरं ज्ञेयं विचक्षणैः तत्रा-
द्यमन्त्रंभेषज्यशीतादिच परं मतं शुभाशुभतयाथ यस्मात्स्थितिरस्य निरीक्ष्यते परतापतनं तस्माद्द्वात्यस्य शुभगापि च उक्तो-
द्वेत्यादिभेदेन विवदंतेन यथा ह्यमी संकीर्यते त्रिकमिदं दृश्यते व्येकगोचरः गेहनामा मयोस्तीह स्वयं संतापकारणम् इत्यस्य
तूपगामिदं त्रिकोपगममी क्ष्यते प्रस्तीहपार्श्विकार्त्यामो यस्मिन्कामः प्रजायते सिरामोक्षनिमित्तेन निवृत्तो कासशोषितेः रोग-
तल्लग्रहेत्वात्वद्रूपविनयदर्शनात् व्यवस्थेयं कथं नामेत्यत्र धीराविशाम्यतां सत्यं त्रैविध्यमस्तीह नास्मन्मतविरोधतः देशका-
लतयाभेदाश्रितिरिकस्य नात्मना हेतस्तद्द्विविधःप्रोक्तः कार्यो गकार्यगस्तथा निवृत्तो यत्क्रियातिष्ठेत्तस्य प्राद्योन्यो विपर्ययात्
शारीरत्वेन हेतस्तु त्रैविध्यं पुनरत्स्यत् तद्यथा वसरं त्वन्मो दैहिकं तत्त्विवृष्यते स्थित्यास्थितिकृद्द्वाद्यस्तत्राद्यः षट्समीरितः द्वा-
हच्छेदमामिक्केदोषोष्यकारीयरस्त्वसौ पतदंतरवर्तीयस्तृतीयोसौ च येन हि पतत्स्योपगो वृद्धिह्रानी स्तश्चेतिविन्मतं हृनादिसे-
कस्तत्राद्यः स्थितेर्योवृद्धिकारणं सिकतावर्तनो शीफगनान्योस्थितिह्रानिकृत् देहभागनिमित्तानां त्र्यैण्यमुदीरिता शिष्टे-
नलक्षणविस्तारस्त्वद्वेलायां भविष्यति इति ॥ १ ॥ सिद्धत्वप्रारोग्ये च पुनः मरञ्जुप्रामये प्रत्न इति तत्र कथ्यते तत्र हालन-
वर्तना भवन शरीरस्य ईत्सानिति मत्रणस्य मङ्गलाय वर्तनया हालनमत्रया नञ्पुरा प्रसारिणी प्रष्ट्र पाल ईक्षणश्रवणादिका
क्रिया होतस्य शरीरस्य प्रलेस्तु परि मञ्पुरा क्रिया विषयान्प्रति दृश्यश्रव्यादिकं प्रतिदर्शनश्रवणादिकाक्रिया तभी प्रयू नेसर्गि-
कसर्गस्य प्रस्य प्राकृतसर्गस्यात्र शरीरस्यस्वविषयेषु याक्रियासौ येन निर्गलप्रसारिणी भवति तदारोग्यमिति । अत्रटीकाकृत् ९९

षफ़ुघालह्रो इत्युक्तं शरीरक्रियेति शसौ त्रिविधा एकातभीय द्वितीया हैवानीया तृतीया नफ़्सानीति । जानीतच भदनईनूसान् इत्युक्तं एतेन गोसाद्यो निवर्त्यन्ते तच्चिकित्सको हि भेनार् इति कथ्यते तत्तभीभूइति चिकित्सकइति एष चिकित्सकोसाविति मङ्ह्राइत्युक्तं एतन्नयानेच भिङ्ह्रा इति पद्यूर्वितत्तर् आरोग्यसज्ञयेति मङ्ह्रा इति समापतति भिङ्ह्रा इति चारोगोणेत्यर्थे निर्गच्छति मङ्ह्राइति सभभानेन निर्गच्छतीति भदनोल् इति शरीरोपादाने समभिसिद्धन्तव्याहृत्यर्थं येचारोग्यहेतवः शोभनान्नपानादयः ततेएतदारोग्यान्तर्भूताः स्युरिति आरोग्यहेतवोप्यमी तएतत्तएवारोग्यमिति अफ़्घालो ह इति सर्वक्रियोपादानेनायातीति तृतीयह्रालते ।

अलूफसलोल् अवल्फेल् सिह्हतवल् मरज़ ॥ अल्सिहत् ह्रालतोन् लेल् भदनोल् ईन्सान् मङ्ह्रातज्य
रा अफ़्घालह्रे अलामज़ रायितभीयय ॥ तत्राद्यो भावस्त्रेद्साधारोग्यामययोः तत्रारोग्यं नाम साधर्तना ।
मनुष्यदेहस्यवत्सतयामसारिणीबलक्रियास्य स्वस्वविषयेषु माहृतसगीस्य ॥ १ ॥

नास्ति यत्पागुक्तं अपरं तृतीयमारोग्यरोगाभ्यां तृतीयं वृत्तमस्ति तन्नेति मूलकारकमतं यतः शरीरस्य प्रत्येकक्रियाणां यदि सौख्यं भवेत् तर्ह्यारोग्यमिति चेदेकक्रियया प्यस्वास्थ्यस्यात् तर्हि रोग इति शकभोलीयमतं इत्येकक्रिययाप्यस्वस्थेप्यामयः किं पुनरनेकक्रियाणामिति । अत्रेष्यालीनस्तृतीयह्रालतवोक्ति यदि सर्वक्रियास्वास्थ्यं शरीरस्यात् तदारोग्यं सिहृत् इति यदि सर्वक्रियाणामस्वास्थ्यं तदा मरज़ आमय इति चेत् कासांचित् तर्हि घालतिसालीस इति तृतीयसरणिरिति आरोग्योत्मव रोगोत्मवावे । ति इष्टंचारोग्योत्मवेपि यस्मा[illegible]गः रोगोत्मवेपि कदाचिज्जीवनमिति फलदूषणात्तृतीया सरणिरस्तीति अत्रच शकोक्तानोका

वी॰
स्थानि॰
१२२

भोल् प्रारोग्यरोगाभिन्नत्वं प्रसोनकाभोलि प्रथममलकेस्मच्यते तत्रचाधममलकेनास्ति तृतीयसराणिरिति नफथिर्हसमान् इति ।
कथ्यते तथाचनफथीनिनास्तिर्हसमान् इतिचास्ति प्रारोग्यमस्ति रोगोनास्ति रोगोस्ति प्रारोग्यंनास्तीति । ज्यालीनोसत्तनका
भोल प्राभिन्नत्वानि प्रत्रेवक्ष्यते तत्रैवतद्भयविभागः स्फुटीभविष्यति प्रत्रवयंवच्मः एकमतमेवसत्यं तथाहि कोटद्वित्रातरि
तज्ज्वरादिषु रोगिणामतिबहुलाः क्रियाः छद्मस्यानसेति इतिपरमार्थतः कतिचित्क्रियाहानिश्चेति स्वास्थ्यस्वास्थ्यव्यपदेशाभावा
तृतीयेयंसराणिरिति । वक्तिचप्रकः । क्रियाबाहुल्यमस्तिकतिचिद्धानिर्वीत्रास्त्वामयोसोगण्यते नीरोगतावेति हालतिसा ।
लीसत्तास्यनास्तीति ॥ भवतिचात्र ॥ त्रेधाक्रियेयंजीवास्तततद्भूतनिसर्गजा मनुष्ययहणाक्षोसादीनांव्याहृतिर्निरिष्यते पृथक्
त्वात्तच्चिकित्सायास्तद्भिषक्ताः पृथग्मतः प्रारोग्यहेतुभेदार्थंदेहस्येत्स्तत्क्रियाहता तृतीयहृत्तव्याहृत्यैसर्वेषाहृपियकज्यते तथा
स्वरोगिताशेषक्रियास्वास्थ्येतिरोगिता एकस्याप्रपिहन्यानाकाकोटिःस्यात्तृतीयिका समाहितमिदंयस्मात्तभेस्रणंतयामते किं
चित्रायात्तृतीयास्तिकोटद्वित्रगतेत्यपि प्रथवाश्रूयतामत्रप्रतियोगिनिरूपणं ययोभयमिदंन्यायबद्धंस्थितिमुपैष्यति साद्य
त्वंकल्पतेलोकेचतुर्धाप्रतियोगिनोः सत्वाच्चसदसत्वाच्चद्वयोरेषात्रसंस्थितिः सतोयोगविरोधाभ्यांयोगपायोगयतयान्वयोः
योगेपरम्परापेक्षासिद्धिकारणमीरिता विरोधेसोविकल्पेनपर्यायितदीक्षणात् अन्ययोरेकसत्वेनपरस्यासत्वकल्पने द्वैधं
यद्भविनान्यत्वरूपास्फुटमवेक्ष्यते पितःपुत्रःशुक्लकृष्णाबंधमत्तिनगोर्ह्यः इतिदिग्मात्रतोज्ञेयारीतिरेषाविचक्षणैः नपित
पुत्रतान्योन्यंविनापेक्षोभवेत्किल परामवेशात्संबंधःसोयंचोभयगोस्त्यलम् शुक्लकृष्णेतिचान्योन्यविरोधस्यपरान्वयः नपी
तद्वितिनापेक्षाशुक्लकृष्णात्रोधिनी प्रथमक्षीतितद्योगसंधरासीद्विकर्मणो पक्षाभावेस्यनोल्हामियात्तृतीयात्रगामिनी ।

213

नगोह्ययं तृतीयं च कल्पनाभावगामिनी न योगसंधिमादद्य प्रत्नौ चित्याद्वयोः स्फुटम् तृतीयकल्पनाबोधात् तृतीयाभाववादिनाम्
आरोग्यस्य प्रजातत्वात्ति स्वजि स्वास्थ्येन कर्हिचित् तथा चैकांगवैकल्येपरस्यास्वास्थ्येपि रोगिता कथ्यते नपराकाचित्तृतीयाकोटिरिष्यते
स्फुटं कालांतरे चापस्मारादिष्वपि रोगिता कथ्यते ऽकृतात्राम स सर्वांशोचिताक्रियामिति ॥ जानीतच सिद्धांतस्य आरोग्य
स्यदृश्यौः बलाबलवत्त्वं चास्ति यतो यदा रोगंबलहृद्धेश्च ज्यतीलेखितिभाषया नाकैड्रत्यरभभाषया समीयानश्चोवत्वना
केड्रइतिनीरोगोऽस्ति इदं चापि कवापेक्षया मयपवेति स्वस्वापेक्षयारोगं विचार्य तथा कवस्वयन्योन्य मंतरमस्ति यदि चाभा
वपिनिरामयोस्तथाप्येकापेक्षयान्योनीवनिर्बल इति नासौ तदापेक्षया रोगान्निर्गतः सापिहितेभूत् चेदेकमंगं नेत्रादिविकृतं
अन्यानि च सर्वाण्यंगानि स्वस्थानि तत्र चैकमंगं विकृतमंगानि स्वस्थानीति कथ्यतां नाम परं त्वंगीविकृत एव व्यपदिश्यते । अ
थच अपस्मारादिषु किंवाब्दं द्वित्रिमासांतरेणामयोदये सर्वथा तेष्वस्वास्थ्येपि रोगीत्येव कथ्यते यतोऽस्माभिर्नरोगी कालव्यव(
स्यां कृत्वा यदा रोगः कालांतरेणाप्याति तदा तस्य तद्वेदकस्य चास्येवांतः संभावना रोगस्यास्तीति । यदुक्तं तकाभोलितज्ञा
दु जेह्ना तकाभोलि प्रथममलकेति तत्र तकाभोलि अरबभूमेचत्वार इति मतोकाभेल नाम तद्भयं यत्कदापिनान्योन्यं अज
ज्यहतिवाहीद्र एकगुणेनकेनचिद्विरोधनासंगच्छतेति तत्रैकोजेदेन् द्वितीयो मोतजार्वीह्रेन् तृतीयो मोतकाभीलेन् भयज्या
भसलभू चतुर्थः मोतकाभोलेन् भप्रथममलकेति चतुर्नियममिदं । तथा च ययोरुभयोरन्योन्यविरोधस्तयोर्यदितो संतो त
दा तयोस्तात्पर्यमिति तथात्वेन तदवेक्षायां किमेकस्य तत्साभोर् वृद्धिमापण्णापरस्य वृद्धिमापण्णां विना नेति यदि चापरापेक्षा
नास्ति तदासौ संबंधः जेदैन इति अन्योन्यविरुद्धाविमौ स्त इति तथाहि अङ्गोयं वृद्धिमाभः परं तावितृद्वस्य हृस्मापेक्षां ह्रदिन

वी·
रो·नि·
२४४

२१५

विधन्नइति चेन्नालोके कारणेपेक्षास्ति तदेयमपेक्षा पञ्चाधेन अन्योन्ययोजितेइति यथापितः पुत्रइति पुत्रो हि परस्परसंबंधेन विना
नत्वङ्गिमायातइति अयंच संबंधः सतोरुभयोः । अथापरः संबंधः सचैकस्य सतोपरस्य सत्त्वोचितस्यासतः अस्यावेवनकाभोलि
अथमुमलकेति यथांधात्वयोः असौचांधोत्वोचितआसीत् परंत्वनास्ति यथाच प्रागस्वत्वनिर्बंधयोः तथाचांधात्वोत्वभावः
निर्बंधत्वप्रागस्वत्वनाभावगोचित्यंचासीत् अस्तिसंबंधस्यमनुजत्वात् प्रागस्वत्वत्वाच्च विनयस्यनाङ्गिशिलीधनयोरभावस्या द्वील्
इतिव्यपदेशः तदनुचितत्वान्नयोः यत्रचैकस्यसतोपरस्यासतः परंतदनौचित्यनौचित्यमेवं तत्रसंबंधः मोनकाभीलेन् भवेज्या
सलभ् इतियथाश्वोगोर्नभवति गोरश्वोनभवतीति चत्वारिएवनकाभोलो विरोधानपंचमःकश्चनविद्यते असौचकल्प्यमानो
सतोरुभयोस्तथात्वेचकोविरोधः चतुर्णांसङ्ख्यांद्वाभ्यामौ द्वौचसदसङ्ख्योत्तत्रावांतरभेदोभवत्येवेत्यपिदर्शितमेव । इत्थंचात्र
सिद्धत् मरजयोज्यालीनोसमतेन जेदन् नज्यारइतिवाविरोधोयत्रतृतीयसंभावनास्ति यथाशीतोष्णयोर्मध्ये तृतीयकदुष्णसंभा
वनाप्यस्तीतियथावा शुक्लकृष्णयोर्मध्येतृतीयपीतसंभावनाप्यस्तीति पाकमतेच मोनकाभीलेन् भअथमुमलकेतिसत्योचि
त्येनाभावइति आरोग्येसतिरोगाभावः तत्वेचारोग्याभावइति ॥ भवतिचात्र ॥ किंत्वारोगपदूषणान्नूनं नियतापेक्षयात्मनः तथा
हि बालस्यविरोरोगंचेन्नूनिरोगिता तेषामप्यपेक्षात्स्वान्योन्यक्षायातास्यप्यमास्तियत् तत्त्वेदंसलगेनाहृग्यामयोन्यस्यकीदृशः इत्या
रोगपदूषासत्वान्नास्त्यन्याकोटिरंतरे उभयोरितिकेप्याज्ञमतंन्यायोपबृंहितं द्वितीयाकल्पनात्रोक्तात्तृतीयास्तित्ववादिनां अ
स्यंतरपराकत्त्वाविरोधेशुक्लकृष्णयोः अस्तिपीतंद्वयोर्मध्येभिन्नंचाभिन्नमेवच यथैवमनयोर्मध्येतृतीयमपिचेष्यते शुक्लेनकृ
ष्णमिनिवाकृष्णेनोशुक्लमेवच अन्योन्यश्वतिभेदेपि पीतंत्वेकनवार्यते तथास्यंतरितस्तापःकोष्ठःश्वित्रंचदृश्यते स्वास्थ्यमस्वास्थ्य ·२४

अभयमीत्यनेदेशकालनः नेदमारोग्यमत्वास्थ्यान्नवास्थः स्वास्थ्य दर्शनात् तृतीयकोटित्वेलंबाधयाविशदेलणाः नचापि।
सर्वग्रहणेबाधानन्नुपलक्षणात् इति ॥ २ ॥ अल्इति अल्स्यारभ्यते मरज इत्यारोग्याभावोनिरूप्यते खारीज्येतन् बहिर्भू
तोसौ ह्यालनः लेइतितदर्थवाचकं भदनशरीरस्य ईन्मान् इतिमन्नुष्यस्य खारेज्यतन् बहिर्भूतोसौह्यालनः अन्इतिसकाशा
त् मज्याराइतिस्वरसमसरणात् तभीअयूइति स्वरसंसर्गस्य नैसर्गिक सर्गगमनमार्गादसौह्यालनः इत्तंबहिर्भूतमिति तद्य
त्ययोस्साविति वश्नः माह्नतेनकरणेनयन्नालमाप्नोति अल्अफाल्इति क्रियायाः माह्नतेदह्नक्रियाया अल्जरइतिहीन

अल्मरज्ञह्यालतोन् लेल्भदनेल् यन्मान् खारेज्यतन् अनेल्मज्यरल् तभीअयूवमाह्न यन्नालअल् अ
फाल् अल्जरभेलावासतेतन् ॥ अथामयःसार्वतनामन्नुष्यदेहस्य याबासास्वरसमसरणादस्य नैसर्गिक
सर्गस्य यतआपद्यतेऽस्याः क्रियायाविक्रियान्यहेतंविना ॥ ३ ॥

ता भेलेतिविना वासीतेतितृतीयं आरोग्यरोगा
वुभावेव ननन्मनुष्येत्तृतीयःकश्चनास्तीति ॥ ३ ॥ उक्तं अल्अफाल् अल्जरइतितत्र अफाल्इतिक्रिया इत्यवगतम्
जरइ नामकिमित्यत्राह । जरेति जरइतिसबलक्षतिता हीनतेतियावत् फ्यालेतिक्रियायाःअस्याः सलामइतित्रिविधः
अत्रटीकाकृत् । एतन्मूलकारणे सिद्धत्आरोग्यं मरज्ञ रोगश्चलक्षितेइति आरोग्यक्रियाया नुष्टजरइइति तद्विभागकारणे
अनन्यध्वेक्ते जरेल्इति नगैरान्इति तत्रैकस्तगैर् द्वितीयः नुकसान्तृतीयः तभूलान्इति तत्रनगैर्इति विनिमयः नु
कसान्इतिहीनता भतूलान् सर्वथाविनाशः । तत्रनगैरुत्वं अस्तेतभीअफाल् माह्नतसर्गक्रियातथाकरोति यन्नस्यान्नवि

वी॰ ने तथाचतत्रविधेये तत्क्रियाबलं तथाकरोति व्याप्तं यथास्यस्वविधेयेत्रचितमिति यथाह्नि लोकते तस्यालोकं न क्रियाजाते परं
रोनि॰ तकल्पितं किंचिद्धस्त अयंच तगेरूननेत्रोभयस्य तत्क्रियाया आलोकस्य दृभतत्वादितीयं मस्तकगताबोध्येति क्रियाबलमिस्व
२१५ त्रं । एषच दोषोनाह्निभूमिकागतोनापि तत्पिधानगतोपि तु मस्तकगतो ह्निगतत्वेऽस्य तुक्रुसान् हीनतास्यात्त्रप्रतस्तगेरू
विपरीततास्यादिति । द्वितीयस्तु तुक्रुसान् इति तथात्वेच यत्र क्रियानतथात्वेनास्ति सामान्येनेनियावत् यथाह्नि पश्यति नतः
215 थात्वेन यथातद्धस्त ज्ञस्वमहनादिना ग्रल्कहस्सनादिनावाविशेषतमिति यथाहि ज्ञस्वदीर्घं च ज्ञस्वं ग्रल्कं च हस्सं च ग्रल्कामि
ति इयंहीनता नेत्रगोलकस्यैव । तृतीयः भत् लान् इति तथा तत्राश्याः यथायोध्येतत्र ह्नि तत्राशापवेति जरतु त्रैविध्यं । स्मृएतच

जरतेल् फ्यालमल्लासनोन् तगेरोन् वतुक्रुसानोन् वभत् लानोन् । अस्मारस्यं चास्याः क्रियायास्त्रिविधं तत्त्वव्याप्त्या
सहीनता विनाशाख्यं ॥ ३ ॥ अलमाजतान् क्वस्मपलल् मुफरोदन् वसुरकभेरू । अथामयोसो लभते भाग्यं
कैवल्येसम्प्रदायेच ॥ ४ ॥

यत्र तगेरू व्याप्त्ययः एकतयानास्थितिं करोति अपितु नानातां याति कदाचिन्नथा पश्यति कदाचिदन्यथा कदाप्यन्यथेति तथा
त्वंच तस्रवेसरु इत्युच्यते इत्यस्येन द्विशेषत्वात्र मूलकुता चतुर्थत्वेन निर्दिष्टमिति सिद्धान्तसूत्रज जरत् लक्षणानि ॥ भवति
चात्र ॥ आरोगंलादितं रुक्कतत्राद्यस्या क्रियातत्वा स्वसगेमसराख्यस्यानु हिरन्यस्यसा क्रिया अतोचित्यमत्त्रनेयत् क्रियाया
बलमीक्ष्यते व्याप्यासोयंयथालोके पिशाचाद्यवलोकनं नोनतेयं नवानाश्याः सर्वथालोकसंभवात् दृग्भूमिकापिधानादि
स्वास्थ्यमस्तकगाम्पये क्रियाबलगतस्तस्मात्मकारोयमुदीरितः मानवर्णादिगार्थस्य विक्रियाहीनतोच्यते क्रियाया अन्या । १५

यात्वेनतत्त्वकारणगास्त्यसौ विनाशः सर्वथाभावः क्रियायाश्चप्रकीर्तितः बौधियंअस्तंधत्वादिकंयेनप्रवर्तते तथापश्येत्कदा
चित्तुकदाचित्त्वान्यथान्यथा पुनर्वास्थितितः सेयंविधाद्यात्रांनिरिच्यते इति ॥ २ ॥ मल्लइति मल्लप्रय मरजेनिरोगः तोन्
इतिलभते कम्प्रइतिविभागं एलेतितत्पाश्चयोः नेपवपार्श्वप्राह्न शफरेऽति तत्रैकोविभागः शफरद्केवलः द्वितीयोऽशक
रभ् सश्रद्दितइति ॥ प्रत्रासिद्धतस्यारोगस्यप्रकाराभावात्तद्विस्तारोमल्लकारेणनोक्तइतिमरेजोरोगास्येतयात्वात्तत्रविभागं
वक्तेम्लक्रम्यहतइति तल्लत्तणानिदूषणेनवनीरितमिति रोगस्यविभागमाह शफरद्इत्यादि मायिद्वितभूत् द्वालि र
मरज् रोगद्वत्तंनद्वाभ्यांबहिर्भूतमिति तत्रैकः यद्यामयोद्वाभ्यामनेकेवांद्वोपितादृशी मात्कृतिधत्ते यथैकइवाभाति चि
कित्सायामप्येकत्वेनस्येति तत्रनान्यनामापिव्यपदेशमेतीति एकयैवचप्रतिक्रिययानिर्वाहमाप्नोति इति । तथाच प्रति
शोफाख्य ग्रामयेनाम्नैक एवस्वरूपेणचैकएवप्रतीकारश्चास्यैकएवविधीयते परंतुशफदकेवले द्विभिरामयैरारब्धो
सौ तत्रैकः स्वधोल् मेज्याजिमादौ द्वितीयः मल्ज्योल्तरकेभूत्तृतीयः तफर्कोल्हपनिमाल् तत्रस्वधोतिद्वतकाख्यो मे
ज्याजीत्यक्तलत्तणस्य मेलापस्यैतकस्येतियावत् मदीइति स्वल्नानां इष्टदोषसंगमइत्यर्थः । द्वितीयः मज्जोल् तरे
कभ् मरजइत्यामयापत्तिसलरकेभूइति स्वाकारस्ययथाकनिष्ठकादेः स्वाकृतिः शोफेनपिधीयते तृतीयस्तफकोल् तत्रत
फरेकतिविभेदः पत्तिसाल् संगतेः संगतिभेदइतियावत् एभिर्द्विभिरामयैः संगत्यसंपन्नोसौ शोफादिरेकएवव्यपदिश्यते
प्रतीकारंचैकमेवस्वीकरोति । शृणुतच त्रिल्वकथमिति यावत्वल्धातदोषः तत्रनसमेति तावच्छोफोऽन्वइति सचदोषो
जीकवाम् त्रल्गेरिजीकवाम् वास्तनतजीकवाम् धातवःसंत गैरिजीकवाम् चरेफ्वातमात्रइतियावत् तत्रकवाम् पाका

वी· रो·नि· ११६

ख्याजीति संहितायाः पक्वाशयगतं व्यपदेशभाक् इत्यर्थः गौरिजीकवाम् तद्विपरीतः किंचित्पक्वो धातुर्वा भूइति वातइतिरेऽइति
चकथ्यते इत्यर्थः तत्रापि सपाकस्यैवापक्वत्वं शुक्रताधिक्येन नैवात्यक्तस्येति तस्यैवाधिक्येन शोफोत्पत्तिकारणत्वमिति ध्येयं
स्वशोल्नमेजाजिमादीतिसिद्धं । अत्र चांगस्य कस्यचित् स्वाकृतिर्नावशिष्यते तत्र व्यक्तमेवामयत्वमिति तत्त मज्जोत्तु तत्र के
भूइति तावच्च नाम्न शोफस्योद्भवो यावन्मिलितांगानां न विभेदो भवेदिति तदवकाशलाभार्थं तत्रदेशविश्लेषोपि स्वीकार्य इति त
फरूकोत्पत्तिसाल् इति इमेच पृथक्त्वाय आमया भविष्यंति अत्र तत्त्रितयसंगतिः समापततीति एतदाख्यां विनापि चास्य शो
फस्यात्मीयाख्याभिन्नैव प्रतीकारश्चास्य स्वात्मनैवेत्येकः प्रकारः द्वितीयप्रकारस्त्वनेकसांगत्येबाह्यः असौ चोक्तविपरीत इति
मात्यो ऽत्रकथं समुदित इति अयं च शफरद्केवल इति कथ्यते कैवल्यमुविकासमवायस्थितिरिति मूलहेतादादो शफरद्नि
नूयणां प्रक्रमयति ॥ अम्मलइति । भवति चात्र ॥ अनेकामयसंयोगेप्येकाख्यानु इष्यते तथा पृकामतिक्रियाचापि तस्मात्त्व
मुदितोस्त्वयं तथा च स्वयथूरोगस्थारत्नोपि च केवलः तत्रैकोधातुदोषाख्यो पञ्चराकृतिविच्युतिः तृतीयोंतरलाभार्थं
संगतांगविभेदने इति त्रिकामयोद्भूतिर्यावत्तावन्न विज्ञायते ततावच्छोफनामासावामयोजायते नृणां तत्राद्यो हेतसर्गाख्यो
परश्चाकारभिन्नता तृतीयासंगतिच्छेदस्तत्रापाद्योद्विधामतः पक्वापक्वतया द्वेधा धातवो यत्र संस्थिताः तत्राद्या विकृतौ शो
ज्ञेयः शोफः प्रायेण दृश्यते द्वितीयविकृतौ प्रायो न शोफोज्ञेयवानमात्रतः तत्र शोफोदयो धातुदोषे शोफगतो द्विधा विकारेंगस्य
नियतं स्वाकृतिर्नावशिष्यते इत्याकृतिविभेदेन तत्रापरस्तु उद्भवः विभेदो मिलितांगानां यावन्नस्यात्तदाकथं स्थानमस्येति
तद्भेदनाम्नीसत्काततृतीयिका इति त्रितयसंगत्या शोफोनामायमेककः एतदाख्यां विनैका च क्रियास्यप्रामकारणं परान्वय १६

सशब्देदं यदेकः स्थितिमागतः ग्रहोसौ केवलनाम्नोक्त इति द्वेधामयस्थितिरिति ॥ ४ ॥ फचेत् सलासेततित्रयः ग्रक्कसामोन्
इतिप्रकाराः नानाह्व स्यथोल् इति ॥ अत्रटीकाकारः । मत्थेकमेतत्त्रयं मयाविस्तरेणोच्यते तथाच त्रितयनियमः केव(
लामयानां कथमित्यत्रोच्यते ग्रहाणितावत्खल्लु मुफरदानिवा केवलानिवा सशब्दितानि वेतिद्विप्रकाराण्येव तत्रमुफरद्
केवलमंगेचेदस्ति तत्रामयोपियदितथैव भवेदित्यसावामयः स्यथोल् मेजाज्म् इतिकथ्यते चेन्नरकभागे तदामरजोल्
तरकेभ् चेत्तभयोः सामस्त्येनलगति तदातफरोकल् पत्निसाल् इत्युच्यते उभयोरप्युभयोः प्रकारयोर्युगपदसावामयइ
त्यर्थः । उक्तं मुफरदेंगे मुफरद्ग्रामयः स्यथोल् मेजाज्म् इतिकथंनरकभागेपि मुफरद्ग्रामयस्तत्यामावाख्येति तत्रोः

ग्रम्मल् मुफरद् फ सलामत ग्रक्कसामोन् स्यथोल् मेजाज्म् वसरजोल् तरकेभ्वत फरकोल् पत्निसाल् ॥
तत्रकेवलश्चत्रिधासौ ह्यतथात्र इस्लाकारभ्यः सगतिभेदश्च ॥ ५ ॥

च्यते सत्यमिदं भवत्येवात्राप्येषाख्येति तथाच ग्रामयोसौ प्रथमं मुफरदे पदपततिततः संक्रान्त्यानरकभमप्यादत्तो नामेर
तिनास्त्यसौ नियमः कदाप्यसौ प्रथमं नरकभं स्वीकुरुतेइति मुफरदप्यव स्यथोल् मेजाज्म् इतिकथ्यते अतिरुच्यदाएवल्वि
यशक्तिः यन्नरकभाव्यानेकोगसम्प्रदायविकारे कश्चिन्ननिर्दिष्टइति स्यदंचेदमेकोगविकारे सशब्दितनिर्दिष्टिरिति ।
मुफरदेंगे नियमितोसौ स्यथोल् मेजाज्म् इति मरजोल् तरकेभ् इति ग्रहोसौ चद्विविधः तत्रैकः नरकभांगे ग्रामयः पततिपत
त्वासौ मुफरदमन्नप्रविशतीति यथाचासौ स्वस्थानचलनेंगस्य तथाचस्वस्थानचलने नरकभेस्येवजाते तदत्रचतत्स्व स्वचारि

वी·
रो·नि·
११७

पट्टिकासिरादीनां मुफरदानामपि स्खलनं जातमिति द्वितीयः मुरक्कभांगेष्वामयः पततिनचात्रनियमोऽस्ति मुफरदांगेष्वसौ पतन
तीति यथा तदाकृतिः पर्णवाकृतिविकारे कथंचिज्जातेऽपि तत्सहचारिणां पट्टिकासिरादीनां न काचिद्विक्रिया जायते यतो हस्त
कार्यमेव न जायते तदेकदेशाकार्यं च जायत एवेति । अथ तृतीयः तफरकोल् पत्तिसाल् इत्यसौ चोभयोः केवलसमुदितयोः
सामस्त्येनेत्युक्तं तत्रादौ यदि पट्टिकायां सिरायां नाड्यां वाच्छेदादिना संभवति तदा किं इर्चंटं भवेत्पवा साउभयोरिति परंत्वमुर
केभस्त्यस्ति तथा हि भुजस्खलनेन भुजस्य स्वस्थान च्योताजातायामपि तत्संबद्धाः पट्टिकाद्याः दयो न तदा विघ्नास्ते हि स्वारस्येने
ववर्तत इति यदि च कथ्यते यमप्यामयो द्वितीयस्य भेदोऽस्ति इति कथमस्य तृतीयत्वमिति सत्यमेतत् यथा सिद्धत् प्रारोग्य
नामयातोकगतं तरकेभगतं चेत्यायाति तथा सौरोगोऽपि मेजाज्यगतस्तरकेभगतस्य प्रतियोगित्वादस्तीति सत्यं तथापि १
मुफरदेंगे मुरक्कभेवांगे उभयोर्वामयो लगतीति विचारणायां द्वैविध्यमस्यावश्यकमिति तृतीयो भेदोऽपि निरूपितमित्यवश्यं
इयंकथा त्रिप्रकारेति यद्यपि द्वितीयभेदोऽयं तथापि गात्रलग्नतयेत्थं द्वैविध्येनोक्तः । अथवा द्वितीयः एवाहइति विशेषः तृती
यप्रामूइति सामान्यं तथा च यत्र यत्र द्वितीयोऽस्ति तत्र तत्र तृतीयस्तल्लग्न इत्याम् इति न चायं नियमोऽस्ति यत्र यत्र तृतीयोऽस्ति
तत्र तत्र द्वितीयो लग्न इति तथा च हस्तजज्ञतायां तरकेभप्रामयोऽस्ति नात्रावश्यं तफरकोल् पत्तिसाल् तस्य संधिसंगतिविश्ले
षद्रूपत्वादित्यसौ द्वितीयो विशेषः यत्र यत्र तफरेक अस्ति तत्र तत्र तरकेभ अस्तीति सामान्यं तथा चांगच्छेदादौ तृतीयामये १
द्वितीयसंगतिरस्तीत्येदं सामान्यं तच्च नोपपद्यते तथा हि सूचीभेदेनेगे तृतीयत्वं जातं न च संध्यतरकेभ इत्याकारतां जानेति
कथमिदं सामान्यमिति अत्रोच्यते यादृशो यद्धस्तादृशो बलिरिति न्यायेन यादृशाच्छेदो लग्नो जातस्तादृशाकारोऽप्यस्यवाल्प १७

त्वात्तन समीचीनमिति सामान्यत्वेऽनाकाङ्क्षितविदिति ॥ भवति चात्र ॥ अंगानि द्वेधा त्रेधान्येकसंगतविभेदतः तत्रोभयस्त्रिधा स्वस्व
पार्श्वत्वाद्वयसंगतेः अत्र प्रत्यवतिष्ठते निहन्ते केवलोभयसंस्थितेः धातुः पूर्णाभिधश्चोक्तः कथं संगतभागिति समाधिरत्रवृत्तेरत्र भव
त्वेषतयात्वभाक् किंत्वादौ केवलेऽस्यानेकरोतीति विनिर्णयः द्वितीयः संगतगतो योऽभ्यणाकारईरितः द्विधा सोऽनन्तैकांगत्यागा
त्यागतयामतः यथातद्गस्खलने तन्नतायाः सिरादयः तासां च स्खलने शक्तिभंगेन तन्मुक्तिसंस्थितिः तृतीयः संगतिच्छेदल
क्षणो यउदाहृतः अस्य चोभयगामित्वफलं स्फुटमुदीर्यते संधिच्छेदः सिरादीनां स्फुटं भवति विक्रिया संगतस्याप्यथैकस्य
गात्रस्येति त्रिधा स्थितिः धातुनश्चाक्तिगामित्वात्किलारोग्यस्थितिर्द्विधा यद्येवमेकतश्चाक्तिगतत्वादस्यापि सोच्यतां अत्र भा
वाद्द्वितीयेऽस्य तृतीयास्यास्थितिः कथं इत्याक्षेपसमाधानं समाधायनिशाम्यतां केवलसंगतिं वा रोगस्थितिरस्येति संगतं द्वैधं चो
भयसंस्थित्या त्रिधात्वेऽपि च काक्षतिः अथवोत्सर्गतश्छेदन्यायेनैवमवस्थितिः बाधितत्वेन वषाक्येन न्यायस्यास्याभितः स्थितेः

अथ भल्लसद्योत्समेजाज्ञ ॥ तत्रादौ हृतकथातन्त्रः ॥ ६ ॥

तृतीयोऽस्त्वयमुत्सर्गो द्वितीयस्तु विशेषभाक् द्वितीयस्यात्र सद्भावात्र द्वितीयेऽस्य संभवः अत्रादित्यन्तिसूच्यमभिन्नं गोस्तित्तृतीय
ता नाकारविस्मृतिरतः कथमुत्सर्गतास्य तत् यदौचितबलिन्यायादस्त्येवात्रापि संगतिः अल्पाशेकतयाकारदोषाल्पत्वात्त
दर्शनम् ॥ ५ ॥ तत्राद्यः सद्योल्समेजाज्ञः कथ्यते अत्रासौ मूलकृत्स्वयमेव विनयमिदं निरूपयिष्यति तत्रादौ उद्दिष्ट
लक्षणकरणायाः वनारयामि सद्येति इष्टनासंपत्तिमेजाज्ञः उक्तलक्षणस्य सर्गस्य तथा चायमर्थः यितिदालात्स्वस्खलन

एणांस्निहृतसर्गात्केनविद्धारेण शोत्योस्यादिनान्ययात्वमाधिकाज्ञेनतयेतिग्रणांनापत्रिरितियावत् प्रपंचामयः मोतप्राफिहृतोल प्र

वी॰ ज्मूज्याद्दतितत्रमोतप्राभिहृतोल् शफरद्भूनामभसेतद्दति प्रज्मूज्याद्दत्यंगे तथात्वेचास्यामयस्यतदाक्रमणात्तदाख्योपचारेणेति ।

रो॰ नि॰ ज्ञानीतच सृष्णोलूमेजाज्मूद्दति प्रस्तावामयोद्विधा तत्रैकोमतोफेल् प्रपंचमोस्तवीतिख्यायते अपरस्त्वमस्कफेल् प्र[illegible]मोभय

१८ थंनिरूपणोचिकित्सकानांविमतिः तत्रज्यालीनोस्त वक्ति यत्किंचिदत्रशरीरेसामान्यमस्ति तन्मोस्तवीति य[illegible]वेगोस्मितान्यत्रत(

न्मक्रप्रलेफइत्युच्यतेस्माभिः साफिभिकैमिलोल् सनाज्ञामापिचात्रैवास्थितिचक्रे परंतु प्रभोसेक [redacted] वाक्ति यत्किंचि

ज्ञःखाकरोति तन्मोस्तवीतियच्चतज्ञःखाकरोति तन्मक्रप्रलेफइति मस्तमद्रुमेनिजकरीष्यामि मायेणात्रास्ति तत्रशकमोली सेनातदत्र

सारिणस्त्वेदंवदति यत्किंचिदंगात्प्रवेशेनास्थितिंकरोति नचतेनासौतभीप्र नैसर्गिकसर्गप्राभिज्ञत्वंभजते निष्कर्षेणार्थः यथाजा

तसर्गप्रवेशोस्य सर्गस्तेन नभीप्र सर्गः किंकरोतीति यदस्यनैसर्गिकतामिवाश्रयति तन्मोस्तवीति कथ्यते एतद्वैपरीत्येन मुक्रप्रलेफ

इति इत्यंच नभिप्रफेन् दोषोस्योज्वरः शाकमतेन मुक्रप्रलेफ इति निष्कर्षेणार्थः नैसर्गिकसर्गस्योत्पन्नत्वादिति ज्यालीनोसमेते

तत्र मोस्तवीति यत्किंचिदत्रशरीरेसामान्येनव्याप्तिंकरोति तन्मोस्तवीति अस्यचसर्वांगव्यापनादिति तथाभरस्तइति स्थित्रेशकाति

केमोस्तवीति ज्यालीनोसमेतच मुक्रप्रलेफइति तथावाद्यपत्ते तमायांतेनभीप्र सर्गोनिवारयितुं नाभिज्ञत्वोभवति एतन्मतेच

द्वितीयोनसर्वांगानिव्याप्यासौतापवन्निष्ठतीति मापिस्त्रितेभ्सृत् प्रनेनकथमेषाख्यात्रव्यापितानेन चापराख्याव्यापितेत्यत्रनिष्प(

म्पतो शाकस्तदत्रसारिणस्त्वमोस्तकूोद् शरीरास्थितस्य मोस्तवीतियतोसौ नैसर्गिकसर्गतापिवामोज्ञःखापनायामिति ज्यालीनो(८

सृतदत्रसारिणस्त्व सामान्यस्यशरीरव्यापिनोमोस्तवीति तथाचसर्वदेहव्यापीयप्रामयोस्ति प्रसौनतथाज्ञःखयतीतितत्सर्गद्भवा

लत्र

218

भातीति प्राकस्य रोगस्योल्लङ्घनस्य गुरुत्वलेपकरत्वविवृत्ति यतोऽसौ नैसर्गिकसर्गसमो नास्तीति दुःखदायीति ज्यालीनोऽस्य तत्क्लेदत्व
लेपकृत्वानि यदेकाङ्गेऽस्ति नायत्तेनि तदपि दुःखदायि भवतीति न कथंचिद्विरोधः मा चेत्तत्त्यक्तिनिभूत् यस्तोचसत्योल्लमेजाज्यक
दाचित अत्र चित् खल्वकैं इत्यौत्पत्तिकः कदाचिच्चारजीय इति ह्रतनोत्पन्नः तत्रायो मेजाङ्पि रोगविहारोल्लू प्रादावेवाधिको ह्रतर(
ति द्वितीयस्त्वादौ शोभनएव पश्चादाधिक्यादिना ह्रतकइति सत्यनन्दीरेणेति सत्ये ति दुष्टात्वात्तन्दीरेणेति भोजनादिक्रियये
ति इति टीकाकारमतं मकारे द्विधेगतं ॥ प्रथम्मूलकारमतेनापि ॥ भवतिचात्र ॥ सोऽस्याख्यारोगस्य सर्गस्य यान्यथानाम
जायते श्रोत्यादिसेवया सोऽसावैकाङ्गामय उच्यते द्विधासौ व्यामिश्रश्चैकोऽपरस्तद्विपरीत्यतः प्रविविक्तो विविक्तस्तु दुःखदो
दुःखदस्तथा इत्याख्यावादिनामत्र नामभेदोऽस्तु सर्वदा न फलव्यभिचारोऽस्ति यथा तत्त्वं निशाम्यतां प्रस्त्याजातेऽस्त्वपित्रोऽस्य यसै
नैसर्गिकं बलं न पर्यायो नोति तद्द्व्यामिश्रं न च सर्वथा इतिवैद्यमतेनात्र लक्षणान्न्यतः स्फुटं स्ववस्यासम्प्राधाय धीरैः स
म्यग्विचार्यतां यथा ह्रिश्चित्रनामा सावामयोमतभेदतः प्रस्तुभया ख्येया ख्यातः फलभेदनकश्चन तथा च योऽस्ति व्यामिश्रसेनः
माख्नतनामिव प्रविविक्तोनवै दुःखदत्तातीति विनिश्चयः यस्त्वव्यामिकरोऽस्त्रसेनो वैक्लतनोऽत्रनः विविक्तत्वाच्चदेह्रायदुः
खदत्तेनसंशयः धात्त्वस्य ह्रतसर्गोसौ स्थितोत्पत्तिकभेदतः द्वैधाद्यप्राजनैः पश्चात्पवेअन्नयादिदोषतः इति ॥ इति टीकाख्या
नम् ॥ १ ॥ फेति फचेत् सत्योल्लमेजाज्यु यत् लभते क्रमश्च विभागं एलेति प्रसंयोः तदुभयमाह मादीत्येकः वड
नः साजज्म इति द्वितीयः ॥ २ ॥ अम्भेलइति अम्भा तत्र मरदीति मकारोऽसौ फचेत् दूरगोततत् अन्तत्वतः यकोनजायते
भेति कारणद्योतकं सम्भभीति निमित्तेति खल्वेन इति दोषाणां मध्ये कस्यचित् लहोरति तस्य धातोः कोऽपि यितत् रोगस्यशोऽत्या

वी॰
रो॰ नि॰
११५

दिनेसर्गिकोगुणः फचेत् पनस्राह्मकं कैफ इति तद्गुणस्य ग्रल्भदन् इति शरीरे भेइति कारणेन नेल्कल ग्रनेन कैफयित गुणेन

पतद्धातुगुणादायकं शरीरंजायते इति । ग्रत्रटीकाकृत् । उक्तं गुणादायकं जायते इति तत्रचासौ शुक्रो ल्ह सर्गास्थितो वास्तु तद्

भयमपि दोषजनकं जायते इति तथाहि प्रकृतिस्थितमपि धातुजातमधिकीभूतं स्याल् मेजाज्य् संपादकं जायते मादीना

मकामिदं । मेसलीति मेसल् इति यदुक्तं स्वङ्वानद्धातुजाते स्वभावास्थितंवास्ते तद्यथा ह्यारतन् सफरादि पित्तमितियाव

त् गालेभतन् इत्यधिकीभूतं सभभति निमित्तं किंहेति पित्ताधिक्यभवनस्य वजेपाद् इतिसत्ता सफरायिपित्तस्याधिक्येनेत्यर्थो

219

फयन् कतुम्य पलाल्मादीवल्, साजज्म् ॥ ग्रसौलभतेविभागमंथसुङ्ग्योः ॥ ७ ॥ ग्रम्मल् मादी फहोव

ग्रन् यकोन भसभभि ह्लेतन् लैङ्कैफियतन् फपत कैफ ग्रल् भदन् भतेल् कल्कैफियित ॥ तत्राक्तस्वेदः

सोतत्वत उत्पद्यते धातुनिमित्तेयद्गुणमादत्ते शरीरंतद्गुणंजायते ॥ मेसलि ह्यारतन् गालेभतन् सभभङ्गा व

ज्योदेल् सफराधि ॥ तद्यथापित्तमधिकीभूतं तन्निमित्तंविद्यमानतापित्तस्य ॥ ८ ॥

त् तद्भव्यभोजनेनेति इति

मादी स्याल्मेजाज्म् धातूत्यसर्गदोषमित्यर्थः ग्रत्रापित्तमिदमुपलक्षणमन्येषामपीतिज्ञेयम् ॥ भवतिचात्र ॥ गुणा

दानेनदेहोसौधातूनांतादृशोभवेत् तेशुक्रावाविशुद्धावासंस्थदोषात्रउच्चितः प्रकृतिस्थोप्यसौधातुर्यदाधिक्यमवाप्नुयात् त

दापिह्रततामेत्यदोषमुत्पादयेद्यतः । तथा । धातूत्यसर्गदोषस्तेदोदिष्टात्रमनयादिशा कफादिधातुजातोत्थंदोषंधीरःसमी

क्ष्यतां पथांसदाशितात्स्येवतत्सत्ताधिक्यमिष्यते तीक्ष्णादिभक्ष्यभोज्यादित्यक्तंतच्चनिभाल्यतां ॥ इतिधातुदुष्टनिरूपणं ॥

ए

अम्मल् इति साजन्म् इति सादयति पारसेकभाषया वर्णव्यत्ययेन साजन्म् इति विशुद्धं धातुदोषरहितं फचेत् होवनत् अहृतीय
त् ला न यकोन अस्तिनास्तीत्यर्थः कसहृष्टांजालीक इति अनेन मायाङ्केन धातुत्वं न भवेदिति मेसलीति यथोदाहरणे भरो
दतेन् शैत्यं मस् लोज्म् इति हिमाभिभूतस्य वपुनः ह्वरारतेल् भैस्त्य मट्कोकेति यत्माभिभूतस्य अङ्गोभयस्मिन्नपि न धातुवैष
म्यमिति बोध्यं तथाहि हिमाभिभूतस्य यथा न धातुवैषम्यं तथा यत्माभिभूतस्यापि तत्रापि हि आतरा गात्रोस्य शोषयती
ति अत्रात्रीरप्रतीकारोत्र धातुदोषोस्ये स्वतन्त्रेनाधिक्यं भवेदिति उपलक्षणं चेदं शीतातपसेवनादेः सर्वस्य शैत्योस्य जनक
स्येति हयोल् मेजाञ्ज साजन्म् इतिसिद्धं ॥ अत्रटीकाकृत् ॥ एतत् दृष्टान्ता अनेके सन्ति परन्तु मूलकृता दृष्टान्तएकएवा

अम्मल् साजन्म् फहोव अहृजी लायकोनकजालीकसे सलिरभोट्तेल् मस् लोज्म् वहरारतेल् मट्कोक
अथविशुद्धं चेत्तयत्रास्ति सहृगनेन यथा शैत्यं हिमाभिभूतस्य यथोस्य यत्मग्रस्तस्य ॥ १ ॥ १ ॥

त्रदत्रः । जानीत । यस्तरोगू व्यत्ययत्रोशरीरेजायते आन्तरेणबाह्येन वानिमित्तेन तत्रयद्यसौ एसनेकलालेयः धातुत्योधा
तनिमित्तो धातुव्यत्ययमात्रोत्य इतियावत् अन्यानपेक्ष इति निश्चयस्तदामादीइ इति कथ्यते यदि तद्यामिः रोहैः मार्णरथवा गै
रसौ साजन्म् इति तच्चोस्येनास्त अथवा शैत्यादिनेत्यास्तां तावत् तत्र यदि मालसोस्यं भवेत् तदासौज्व रोहम्मायियौम् इति
कथ्यते किंमात्रं चेदमसावोस्येनेति अन्यथापि परनिमित्तकोप्यसाविति तत्रहम्मायीति तापाम्मायौम् इतिदिनाख्याचतुर्दि
नान्यवधिरस्येति यद्यं रोषोस्य तदाधिकयीति तथाच मूलकृतायुक्तं मट्कोकेति असौयत्मेत्यर्थः ॥ इतिसाजन्म् ॥

ये

वी: रोनि: २२: यदि च धातुष्वेकोऽस्य प्रवेशः उपलक्षणमिदमन्येषामपि तदाहुर्म्मायिहूल्लीति हकीमा येनेनापरस्तत्र एतेष्वनेके इत्यन्तदिङ्मात्रमिदं
इत्यमेव भवतीत्यभीसनत्ततोभतेषाषित्रेयं इत्थं च केषांचिद्धिताऽनुसारेणाष्टौ प्रकाराः तत्र चत्वारो मुफरद चत्वारश्च मुरकभः तत्राद्या
एकगुणा इमे हार् भारिद् रतब् याभिस् उष्णशीतस्निग्धरूक्षा इति चत्वारः सूयोल् मेजाज्याः । तथा हार् रतब् १ हार् याभिस् २
भारिद् रतब् ३ भारिद् याभिस् ४ इत्यष्टौ जाताः इमे च मादीय साजज्य भेदेन षोडश ॥ अत्राक्षेपः धातूनां प्रत्येकं गुणाधिक्ये न यस्
त्वोक्तेः कथं मुफरद् केवलभेदोक्तिर्घटते धात्वाधिक्यनिमित्तत्वादेषां तदाधिक्ये चोभयाधिक्यस्यावश्यकत्वान्मुरकभोक्तिर्घटते
मादीयेन मुफरदोक्तिरिति अत्र समाधिः नास्माभिरिदमित्थं कथितं यतो द्रव्याणां ग्रीष्मधर्मत्वादिना धात्वाधिक्यमवश्यमिति यतो
रूक्षशीतोष्णस्निग्धादिभक्ष्यभोजनेन धातूनां गुणोऽपि केवलतयाधिक्यं यातीति स्थितावेकगुणाधिक्यतो मादीयेऽपि सूयोल् मेजा
ज्यि मुफरद् जायत एवेति । अन्यथापि निशम्यतां न चात्ययं नियमो धात्वाधिक्ये सति गुणोदयमपि चायातीति धातुवृद्धौ सत्याम
प्येकगुणवृद्धिरेव कुत्रचित् दृश्यत इति यथा रक्ताधिक्ये नीलत्वामलत्वादिनोऽस्य जातेऽपि स्निग्धताख्यो गुणः स्वसर्गेणावतिष्ठते
इति असौ च सूयोल् मेजाज्यि हार् रतब् इति कथ्यते इतीयता सर्वं निशम्य कृतार्थो भवेति इमे च षोडशभेदाः पाठकसौष्ठवार्थं मदा
हरणदर्शनाय पृथक् पृथग्दर्श्यन्ते मेसालि सूयोल् मेजाज्यि हारि साजज्य् इतोऽस्य सर्गो बाह्य इति तमिधिक यद्वा इति १
हारिमादी तमिद्दमवीवसह रावीति रक्तज्वरः पित्तज्वर इति २ भारिद् साजज्य् जमोद् इति शीतज्वर इति सलहज्वर इति वा शीत्ये
नत्वब्रते यं जायत इति ३ भारिद् सजाजज्य् फालज्य् इति अर्धांग इति ४ रतभि साजज्य् रतभि मादू इति वा लजाह्वोल्लू इति स्वय
हूक्ष्नेनेति फक्कोनिभाषया ५ । रतभि मादीय एतनेस्त कायिलद्रुमीति मांसस्य पूयधर्मेति ६ याभिसि साजज्य् तस्पनोज्य् २२:

220

याभेस्त् तत्र तत्स्पनोज्मप्र इति गात्रसंकोचः याभेस्त् रौत्स्योत्यः रौत्स्यसंकोच इति प्रसौच द्विविधा तत्स्पनोज्मरतभ् तत्स्पनोज्म याभेस्त्
इति तदर्थ शमपदं दत्तम् प्रसौचं विरेकासिरामोक्षणोपवासादि यानन याज्ञायते १७ । याभेस्तिमादौ प्रत्नोदाहरणं मरूतान् ज्यो
ज्ञाम् इति तत्र मरूतान् इति रक्तार्थे स्थिरसौच प्रायेण गर्भीशये जायते ज्योज्ञाम् इति कोठः सौधाद्यालेभ्यधात्त्वा विसौ तत्स्पच
इत्तमीतत्वादनयाः स्थिरकालवर्तित्वशैत्यनेति इतीमे सौ केवला उक्ताः प्रत यैव रीत्यान्येपि बोध्याः । प्रन्यच्च श्रूयतां प्रसौ मयो
ल् मेज़ाज्यः इत्यत्यानकं कदाचिद्दाखिलो गानिसामोति कदाचित्त्वेकांगं सामोनीति परत्वियदपि बोध्यं यद्यसौ मयोल् मे
ज़ाज्म् धात्व स्वयंपतति तदा यावत्तं धातं न शाक्रयति तावत्तापनं जनयति विना रक्तमिति तत्राद्ये शुक्लतया तदाधिक्येन च ज्वरं
जनयतीति तत्रापि रक्ताधिकज्वरः मोनी मस्र इत्यभिधीयते द्वितीयो मोतभक प्रफूनीति तत्र मोतभकेति रक्ततापाख्या प्रफू
नीति शुक्लतया द्वितीयश्चैतदपेक्षया मोतभकेगेरि प्रफनीयेति एतच्च सर्वं यथावसरं व्यक्तीभविष्यति । प्रन्यच्च श्रूयतां यद्यसौ
मयोल् मेज़ाज्म् प्रंगं प्रविशति तदा दर्ज्य प्रवल् प्रथमदशा ततोपि तदंगं स्वसर्गात्मच्यावयद्यदा सोस्थितिं करोति तदा दर्ज्य दुवो
म् द्वितीयदशेति यावच्चासौ तदंगं ततयाविशोषयया तदंगं स्वक्रियाच्युतं भवेत्तदासौ मयोल् मेज़ाज्म् इति निकथ्यते ॥
इति मयोल् मेज़ाज्म् निरूपणम् ॥ भवति चात्र । शुद्धेतधातवैषम्यं निमित्तं नेत्स्यते यतः धातव्यासस्थेपि शीतातोन्मतक
ल्पइवेत्स्यते । यत्सम यस्तोंतरांगेषु शानैः शुष्कोपि इत्स्पने बाह्यहेतुभिरेवेदं मा गत्सकल बासादिकं । इति शुद्धद्रूपसंगीता ॥ अथ
मत्रसग्रहः । सर्गव्यत्ययपक्षोत्र द्विधामोक्तोमनीषिभिः उपाधाननिमित्ताभ्याम ऊ शुद्ध विभेदतः प्रत्नेरेणायबासेन धात्व
स्यात्तत्र चादिमः ोस्प्यौत्यादिना प्राणगात्रगतत्वयमंतिमः धातज्वरस्तत्राद्यो द्वितीयस्तु ``` ज्वरः प्राद्यंत्योयत्सनामासौ

वी॰ धातुस्थाः दोषास्स्मृताः तथा हि धातवस्तावच्चत्वारस्तज्ज्ञैरपि दोषोत्थोस्यस्नेहरौक्ष्याद्यास्तद्विकारो द्विधेष्यते केवल्येनाथ संग।
रो॰ नि॰ त्योत्पत्तौ चोक्तनिमित्ततः द्विधेति दोषः शाखाविधेयतो दोषामिदं मतं तत्रोल्पयोस्तयोः स्निग्धरूक्षयोस्तापि संगतेः सांगत्यमुज्ज्वलपीताभ्यां
२२१ चत्वारः स्निग्धरूक्षयोः अत्रानुधातवस्ते सर्वेपि द्विगुणा इति केवल्योक्तिरियं केन युज्यते विधिना बुधाः द्विधाधिक्यनिमित्तत्वा
द्दोषोत्तत्वे गुणोभयं दृश्येते तिहिंसा गत्यक्तं केवलता ज्ञतः इत्याक्षेपसमाधाने श्रूयतां सूक्ष्मबुद्धयः तीक्ष्णाग्नाद्यशनाज्ज्ञात्वा
धिक्येत्र नियमो नाहि गुणाधिक्यं च तत्रैक गुणाधिक्यमिति स्थितिः अथवा स्नेहदाधिक्यतत्राण्येको विवर्द्धते तथा हि नीक्ष्णभक्ष्येण
रूक्षाधिक्यसमीत्यते रौक्ष्याधिक्यपरस्नेहः स्वसर्गेणाव तिष्ठते सामयः केवलेपित्तश्लेष्मसर्गाख्ययोच्यते द्विशानयाविलं दृष्ट्वा।
ज्ञातीभूयविज्ञायैतां तत्रोल्पमधिकृत्यात्र शुद्धाकोनरतत्स्वमूः धात्वाः ज्ञताकिभिर्भिन्नाः श्रूयंतां मक्तयेपुनः त्वयः पित्ताहू।
रुक्षरौचशीततापाधगात्रके रौक्ष्यन्यमांसमथवयस्तू गात्रसंकोचमडले द्विशानयापरेबोध्या सांगत्येयरूपास्थितिः तथायमाविले
कांगंव्याधित्वाद्विविधः पुनः रक्तं विना धातुगोसौ शोक्तयाभावेनतायहात् तत्रशक्तनयाधिक्यास्त्राप्यसौज्वरकथ्यतः अक्तरक्तो।

अम्मल् मर्ज़ोल् तरकेम फतन् कर्तूम्ब पला घर्भत अकुसामोन् मर्ज़ेल्‌विल् कात सर् ज़ोल अद्दूद्द सर्ज़ोल्
मिकूदार् मर्ज़ोल् वज़न ॥ अथसंगतिदोषंचेल्लभते विभागं चतुष्प्रकारेष्वतेचोत्पत्तिसंख्यामानरेचनागताः ४

ज्वरोदिक्त रक्तज्वरसमाख्येया उभौतौतत्रवेशेस्यद्रूपमाध्यिमिकीमता स्वक्रियाच्चाविते ज्ञात्वा तदंगास्थितिभागयदि तदादशा।
द्वितीयोक्ताद्यायोंतत्रात्र नोच्यते उक्तः प्रथमभेदोयद्वितीयोयतिशाम्यतो उक्तः सम्यग्दितोगेसौ केवलामयसंस्थितेः द्विधातभीव २२

नात्रस्थानंतभीवनतोपिचेति ॥ ९ ॥ तत्रप्रफारद्‌ प्रराज्‌मध्येप्रराज्‌इतिमरज्‌बजवचनं मर्‌जोल्‌ तरकेभइतिद्वितीयःप्रकारः
फचेत्‌ तत्‌लभते क्तूम्मभागं पलोपरि प्रत्रूभेतेति चतुर्थ प्रकसामेन्‌प्रकारेषु तेचमरेजः प्रामयाः खेल्‌कत्‌एकःप्रसौचा
ज्ञातेजोतः द्वितीयः प्रदूदूसंख्यायामधिकनूनतया यथाघडेगुलचत्रगुलादितृतीयः मर्‌जोल्‌मिकदार्‌ पचवमानापेक्षया
ह्रस्वदैर्घ्यादिना चतुर्थः मर्‌जोल्‌वजक्‌ शाकातिनिमित्तइत्यग्रेसर्वंभविष्यति ॥ १ ॥ प्रमल्‌इत्यसौचप्रथमश्चेत्यकारः
तदामर्‌जोल्‌ शाकहाल्‌ इत्यप्युच्यते प्रसौचवक्ष्यमाणवेदतया चतुर्विधः मर्‌जिशकालितिचोच्यते तथाचमूलकृदाह । मेस
लीति मरजिणकल्‌ हस्तक्तोसोयोस्ति तस्यप्रथमभेदस्य मेसलीत्युदाहरणमिदं गेज्याजेतिवक्रान्ता प्रल्‌मोस्तकेम्‌ इत्यूजोः
वप्रनः पास्तिकामेल्‌ इत्यावजे म्यावज्म्‌इतिवक्रस्य प्रत्रनामभेदः उद्रनिर्देशभावप्रधानानिर्देशानतयाबोध्यः ॥ प्रत्रटीकाहात्‌ ।

प्रमल्‌ मर्‌जोल्‌ खेल्‌कत्‌ फाक्षेव मर्‌जोल्‌ शाकहाल्‌ । मेसलि गेज्याजेल्‌ मोस्तकेम्‌ वपास्तिकामेल्‌ म्यावज्म्‌
गेमरेज्यल्‌ मज्यारी प्रवेल्‌ गेयेयति भिप्रन्‌ यकभस्तवपोत्रसाह गेयत्र्‌एक गेयन्‌सद गेमरजोल्‌ सफाया ॥ त
त्राद्यश्चेदसौचतुर्थाजातीयः अजोवक्रतावक्रस्यावजेमथवासरणिगतोथवा वपनगतोसौच त्रिधाविवारसवारनिरो
धभेदेनाथवागतलगतः ॥ ११ ॥

प्रनयेवरीत्याचतुरश्चत्रनाहृत्रचतुरश्रताचबोध्येतिचशाकल्‌ इतिवेयमतेनाश्रिद्वत्रादिरचनाकृतिरुच्यते गेइति गेप्रथवा।
प्रसौप्रथमः मर्‌जेल्‌ मज्यारीतिनामा प्रत्रमज्यराइतिरित्नाविस्तताव्रकाशः सीमोपलक्षितः कथ्यते येनैकोगादपरत्रपतन।
प्रीलस्यधृतिर्जायते पतनशीलेचतत्‌ ह्येनेवाक्त यथा धातवः प्रथवालक्ष्यथ्यामाणः धातवोपिहिप्रसरक्षीलाइत्यक्तमेव

वी॰
रो॰नि॰
११

प्रसेकश्च त्रिधा विवारसंवारबंधनतयेति तत्र विवारः यथा पंतुश्चाविनोरू नेत्रप्रकरणेप्युक्तं श्लाकलाधारोपमं प्रकाशनिर्गमद्वारमः
स्ति तस्यैव यदा विवरणं जायते तदा पंतिशारू इत्तस्ततो विक्षेपो नोरू इति प्रकाशस्य संवारो यथा जेकानफस इति श्वासोद्गमने
तत्र नेकेति संज्ञितता नफस इति श्वासस्य तद्द्वारसंकोचेन तस्यापि स्वलक्षितत्वात् बंधना यथा तङ्गोकनिरोध इति यथा यदा
ज्येगरान्मरारं प्रति निरोधो नाड्या जायते यद्धातरस्ति ल पित्तं प्रति तन्निरोधे फरूकान् इति पित्तामयः पीततापादको रोगः कोबल्
इति जायते प्रथवा तस्यैव तिलपित्तस्यात्र सिरारोधे कोलीज्ञ इति जलमलनिरोध इति तथा च यद्धात प्रागतं पित्तं क्लोम्निव्य
येगच्छति तन्निरोधे यकृत्येव स्थितं रक्तेन सह मिलतीति लक्ष्यते गौविंत्येन रक्तावर्णमधः कृत्वा पीततां स्फुटयतीति ध्वंत्रनि
रोधेच तदेव पित्तमंत्रगतं मलं शोधयति तन्निरोधे च मलसत्वात्रनिरोध इति प्रवेल इति ध्रवप्रथवा गेयेयति पतदाख्यः य
स्यात्र मतः घ्रनावरणं तिष्ठति तज्ज्वेफ इत्यप्यदः कथ्यते तत्वेवानारिन्नाता इत्यंचानयोरियानेव भेदः माव्यः प्रतरक्षीलस्य।
वस्तुनोवकाशः प्रसेकश्च स्थितवस्तुन इति माच्योमज्यारीति कथ्यते प्रयंतु तज्ज्वेफ प्रवर्धतीति च कथ्यते । भिघ्रनू यथा तत्रै
विध्यं वक्रभक इति विहततावघ्रनः पत्निसाह पतदेव पतिसाह इत्यपि कथ्यते गेप्र प्रथवा यज्ञ पक इति संहतता गेप्र प्रथवा।
यत् सदेतं निरोधः यथा मज्यारीयस्य त्रैविध्यं तथास्यापीति तत्रैविध्यं चोदाहृतमेव पतत्त्रैविध्ये यथा केभक पतिसाह उदा
हरणं प्रक्षवसनावपने यद्दोपरिगतोत्रादि जलादिपततमायाति तद्विहृतं जायते सरूगिके फूलफेनकाख्यरोगो भवे जाको
दाहरणं च पाकास्पदसंहततायासावामयः तमसद्योरिम्यादेति तत्र तसद्योरीति सद्येरू इत्यल्पीभवन इदं च कस्यचित्कदाचि
दाजाते: कदाचिच्च पश्चादपि जायते इति तत्वं च मातिवेशिकप्रोक्तसांकद्येनेति ध्येयं । प्रन्यच्चात्रोदाहरणं प्रपस्मारवेला ११

यो मस्तककोष्ठकाः संकोचमायांतीति यत्सदेति मस्तककोष्ठकानामेव यदा निरोधो जायते तदा वेदनामूलं सर्वसांकर्यं जा।
यते सक्थ्येति इदं चार्धनिरोधे यत्प्रकोति सर्वनिरोधे धिकनिरोधे वा यत्सदेति अत्र च तयोर्थोपि भेदोस्ति मूलकृतानोक्त इति मयो
च्यते अप्रसोचमर्जोल् खेलयेति खेल्येति रिक्तीभवनमंतः स्थितस्य वस्तुनो भाव इति यथा मस्त्ल् हृदोयत्कोष्ठको भयंतर्घटा
रिक्तीभवति रक्तेन माणेन च प्रतिद्वंद्वेणस्वादानिषादेन च विकासे तद्भयं निरोधयति इति गे इति अथवा मर्जोल् मरेजः सफाया
इति अंगोपरि विस्तृतावकाशस्थलमितियावत् । अत्र टीकाकृत् । सफायाइतितलाख्या तत्र चामयोंतरस्थबहिर्वा भियत्
यथा तत्वं तत्र यास्पष्टं जायते स्पष्टतानावा आमयताचास्य परुषस्य स्पष्टतानया स्पष्टतास्य परुषतवावेति यथायस्य समता
निम्नोन्नतताभावः पेशलताचोदिता तस्य यथा झंडिकानालस्य अदस्त्र यदा विपरीतं जायते तदा स्वक्रियासाधनादामय इति अथ
वा क्रियाहीनता तदाभावो वेति ॥ भवति चात्र ॥ आर्जवं वक्रताचेति सजातीयोपलक्षणं हृत्यं बंधरसाश्रादि विवेच्य धी
धनैः खलु सर्वतः सीमया बद्धो वकायोंतः स्थितस्त्वयः सरणीति यथैको गात्परत्र परतोधृतिः लक्ष्मगाफ़तयातस्त्व द्विधा प्राण।
स्तुधानवः त्रेधा विवारसंवारो रोकबंधनयास्य सौ ज्ञात्वा वृंतानसूदितं यद्दुरुग्नारंभकाषाने विवारेस्य भवेद्योतकीर्णानामामयः स्फु
टः संवारे शुंडिकायास्त्र घासोन्नतिसजाभवेत् सिराशोषिरबंधेत पांडुरोग इतीरितं तिलकं मतियानाडीयद्वानः सत्प्रयागता न
त्रोकरोधनात्यित्नं यक्ष्मत्यिस्तज्यसंस्थिते मिलित्वा तत्त्व रक्तेन लक्ष्मगाफ़ांगभेदतः लौहित्यमथरीक्ष्यत्यगोस्तनाजस्तेभितः ति
लकोत्र निरोधेत पित्ताभावे मलास्थितेः मलमूत्रनिरोधाख्य आमयो जायते स्फुटं अथावयन गाम्येष विकारः श्रूयतां बुधाः तत्रो
तरिक्तता मार्ग्वास्थितिस्थानतयोत्तरं अक्षांत्रकाख्यो वयनमूर्धजालांत्र पातततः विहृतं जायते येनामयो भयप्रदेष्यति पाका

वी॰ स्पद्गताप्येवंतेयासंहततनाययया तत्सोकद्ग्रङ्ग्रियाजातिपश्चाङ्गापिप्रजायते मातिवेगात्कसेमर्दसौकद्ग्रादियमस्पात् स्थिरावोत्पत्तिकी
रो॰नि॰ वापिसर्वथानर्थकारणं अथवेयमपस्मारिगतास्फुटमवेद्यते यत्रसमस्तकोष्ठानांसोकद्ग्रात्सास्फुटीभवेत् अत्रैवचनिरोधेपिस्
२२ वेसंकटयातया अर्धरोधक्रियामाचीसर्वरोधद्दयेमता तत्रापिसर्वताङ्गधाधिक्येनिःशोषनाथवा आरब्धशोषआधिक्येनिःशोषसंस्थि
तिमता चतुर्थोपिविभेदोत्रप्रसंगाद्दर्ण्यतेमया योरिक्तोभवनाभिप्योभावादंतःस्थितस्यहि तयाहिहृद्धीसादाभ्यामतीवोद्धोधि(
२२३ तेहृदि रिक्तकोष्ठोभवेत्तस्यरक्तात्सभ्याप्रजायते तत्क्षणात्सुनराहृन्नौतयोर्जीवकलेष्यते प्रारब्धस्तौत्ततयोर्गतोमृतिरूपास्थिता
अथोतलगतासेयविक्तनिःस्फुटमीद्यते अंतर्वासतयाहृधातलंतत्त्वसमीरितं पातस्थ्यंस्नत्क्षणतावापियत्रौचित्यभजत्पल

अम्मा मर्जोल् मिक्दार् फहोव अन् याजमल् अजोव अक्र सर् मीस्मा यन् भगोय् जैद्धसयूर् ॥ अथामयो
मोमनागतः अयमीहृशोवर्धतेगमाधिक्येन तस्मादौचित्यादयवालवेते ॥ १२ ॥

तत्रतद्ध्यात्पयाद्देषाविक्रियाल(
त्पतांस्फुटं शुङ्किकानलिकोतःस्यतलेपेशालसाम्यता तद्ध्यात्पयाञ्चपास्पष्टवैषम्योत्ररजोद्भवः वैषम्यचापियासष्टभक्त(
गर्भीशयोवित्तं अनयोर्मत्पयात्स्वीयक्रियासिद्धेरजोदयः इत्यसत्यन्निविकारोसावाद्योत्रसमुदीरितः द्वितीयोमानगोप्येष(
वृथाःसम्याङ्गिशाम्यतो ॥ इत्यसत्यन्निविकारनिरूपणम् ॥ ११ ॥ अम्मा अथमर्जोल्मिक्दारनिरूपणम् ॥ अम्मेति।
मर्जोल् तरकेभोद्वितीयःप्रकारः मिक्दार् इत्यणुमहत्त्वादिभेदभिन्नः असौचद्विविधः तथाचाह फानहिं होवनत् अन् ईहशः २२
यथायाजमहत्त्वंगच्छति अजोवेत्पर्ग अक्रासर् आधिक्येन सीम्मात्तस्मादौचित्यात् यत्र भगो यथौचित्यंभवेत् गेअथवा सूसयूर्

ग्रस्यतां गच्छति । अवटीकाकृत् । इयं चापि विकृतिराजाने तत्र अथवा यस्याङ्गस्य तस्य जायते तामित्यत्र नास्ति नियमः तथा सर्वतो नरस्य
कस्यचिदङ्गस्य वा यथा सीमातिगा वृद्धिः सर्वशरीरस्य यथा चाङ्गस्य कस्यचिद्यथा अण्डौ मीलीमात्र जिह्वावृद्धिः अनेन हि रोगेण तथा
जिह्वा वर्धते यथा नास्येव काशं लभते इति सूक्ष्म हृद्वृद्ध इति च दिनाहिने शरीरतन्तुना यथा वा कस्यचिदङ्गस्य यथा जन्मेरिहादक तत्र ग
मोरीति पिधानीभवनमिव हृदकोति अतिकृटस्य येन च तद्दिसलज्जमिव मग्नभवतीति । तथा जन्मेरिलीमात्र जिह्वा तानवे ।
परिणाहेन दीर्घेन तया वा इत्यमन्येष्वपि बोध्यम् ॥ भवति चात्र ॥ अपवनण्वादिभिर्हि नोद्धितो योयो लिमानजोः द्विधा सोऽज्ञा
सवृद्धिभ्यां तनोर्वाङ्गस्य कस्यचित् अज्ञानेरथवाप्यस्य अनियतस्थले येनापरे ज्ञा महद्धी शरीरस्य स्वयमामय रुच्यते गात्रजत्वेन तयो।
जिह्वानेत्रे स्यातमुदीरिते जिह्वास्थौल्यं च तत्रैको यथा स्पेसो न संभवेत् कार्श्यं च दैर्घ्य विस्तारं गतत्वाद्धि विधं स्मृतं अक्षिपिधानेन
हृतकसलज्जेव मज्जति यत्रासौ हृग्गतं कार्श्यं नेत्रमंकृष्याल्यमुच्यते स्त्रैङ्गमिति चाल्पर्थे चाहृत्यायोज्यतां स्फुटं ॥ इति तत्र वृद्धिस्त
त्रकार्श्यं नेत्रस्थौल्यं नेत्रकार्श्यं नेत्रमांक्षि रिति पञ्चकमासयानाम् ॥ ९ ॥ अम्भेति तृतीय मकारो मङ्जितरकेभस्य असौ च।
चतुर्थी तथाहि फलं हि ह्रोवततं अनूरुहस्य तजीव अधिकीभवति उपादनत इत्याधिकीभवनं । तम्भेति अथवा तभीप्रयनतन् तद
धिकीभवनं तभीप्रयत नैसर्गिकं कथं यथा ततः असभि अङ्गुल्यः जातूदि अधिकाः यथा षडङ्गुलिकः पुरुषः अत्राक्षेपः विरुद्धमिदं
तभीप्रयत इति नैसर्गिकमिदमिति न चेदिदं साधारणं अत्रोच्यते आजन्मजातत्वान्नैसर्गिकं विकृतत्वाच्चामय इति यच्चान्यसाधा
रणेन भवत्यसौ विक्रियैवेति विक्रियात्वे च कथमस्य उस्त्तेति चेदुच्यते आदानेऽल्पस्य पाणेः क्रियातत्र चेयं विक्रिया स्खलनं वा
रोति चेष्टां च शीघ्रं करोति संज्ञ वितनभाण्डदोषं वेषशोधनं करोतीति गैरिति गैः अथवा तदधिकीभवनं त्वोरेज्जा बहिर्भूतं अनू सकाशात्

वी॰
रो॰ नि॰
२४

अङ्गरुद्र इति प्राकृतसेकभाषया तभीयिनीति सर्गानकसह्यशांनतन् सोलल्लकिलासे इदं चाधिक्यं शरीरलग्नं अन्यच्चाधिक्यं न दलग्नमिति तच्च ।
संगिमसामेति वल्लिशिलाश्मरी मन्नरीति भाषया अस्रोचापाधिक्यं नचनहग्नं तथा रज्याहुरोतिवापनच्छगभीराये कूटगर्भेयिनकाचिह्नाभिर्णी
वाभाति तेच सर्पीकृतयोरज्जवद्द्रवनियोनोति रोगानिरूपणे सविस्तरं ब्रूमः ॥ इति द्वेधाकृतिनिरूपणं ॥ भवतिचात्र ॥ प्राकृतत्वे कथं ।
नास्य साधारण्यं कथं च वा इयं विकृतिरित्यत्र समाधिः ब्रूयतां बुधाः ज्ञातत्वाद्वाजनैरस्य प्राकृतत्वे विकारता अन्यासाधारणत्वेन प्रतिष्ठा
नित्तयानथा स्वलक्षतित्वमाद्यानेभांशद्यावेशरोधनं चेष्टादोषविरकारित्वेमतिद्यानस्त्रियामतः तथा द्वैधेदंविग्रहालग्नलग्नत्वेनायम
त्रत्र कूटगर्भाशरीरमुख्यमपरांगतेकादिकं ॥ अथन्यूनीभवने ॥ गेअथवा यूनक्रासह ऊनीभवति त्रकसानन् ऊनीभवनं फऽन्यंतरेनैम
नि नैसर्गिकोयं यथास्यनैसर्गिकोभावस्तथोक्तं पंचांगुलिः प्रकृष्ट इति निसर्गाङ्गीनस्ववताङ्गुलिरूपांगुलिर्वेति गेइति ग्रोअथवा त्रकसानन्

अम्मा सर् ज़ोल् अहह् फाह्नोव अन्नतजीद् ज्यादतन् पम्मानभी अेयतन् कलग्रस्तभि अल्लजायादि ग्रोवारीज्यतन् अनेल्त
भीयिनकल् सोलोलि ॥ गेयुन क्राह त्रक्सानन् फेल् नभगे त्रक् सानन् आरज्येन् ॥ संख्यागनच्छेदसावीहगिय ।
दाधिकीभवत्यधिकं वा तत्प्राकृतं यथाङ्गुल्याधिक्यं अथवा बहिर्भूतं तन्नैसर्गिकसर्गा यथा किलासादि अथवोनीभवत्
नं प्राकृतेथवा नैकृतम् ॥ १२ ॥

इयं हीनताः रजी इति पंचाङ्गता यथांगुलिच्छेदादौ केशविदादर्शोश्च चाधिक्यमेव निरूपितम् ।
इत्थंनहीनता तत्राऽनुमीयते आधिक्यप्रदर्शनेन तत्प्रतियोगित्वात् स्वयमूहनादरज्ञैः अथवा लेखकदोषाद्विस्मरणमिति ॥ ॥
भवतिचात्र ॥ पंचांगुलिर्नरोसीति प्राकृते नियमे यदि हीनता इष्यते जातो पश्चाच्छेदेन वोभयं । आधिक्यं केवलं केशविदादर्शोश्च । २४

२२४

दृश्यते तत्संबंधितया सैवा लेखकभ्रांतिरेवेति ॥ इतिहीनतानिरूपणं ॥ ६२ ॥ अथवज्राह्वनिरूपणं ॥ तत्वं च रचनाकृतिस्था
पनेति यावत् । अस्येति चतुर्थः प्रकारोस्य तत्केभामयस्य वज्राह्व तत्वं च किमित्यत आह आकृतिरिति सामान्याकाराख्येयमिति की
दृगाकारो वज्राह्व इति निमग्ने शृंगप्रख्याकृतिर्गौरिति अग्रेपृच्छ भ्रमरः शिरः शृंगाकृतीरिति सामान्यविशेषाकारकल्पनेति यावत्
तच्च तत्वं तदङ्गगतं तन्हास्वेवेति तत्र तदङ्गगतं यथा हस्तांगुलिप्रसारणया विस्तृतनाभरणिका संकोचेनवा लग्नभराणिकाल्वे तन्हा
श्रो यथा पुरुषस्योत्थाने उद्यानशायिनाच तचेयं रचनात तदङ्गगता तत्रा उगतता नाहइज्ञानतया बोधेतितनलक्षणसंकरः । फर
ति फलं हि मेखलितदाहरणं फसादइति विरोधः दोषइतिवा वज्राह्व इति संस्थापनायाः वज्राह्विफसादइदृष्टान्तोयं यथा लेइतिन

अस्या मरज्ञोल वज्राह्व फसेसलिफसादेल वज्राह्व लीसकारनतिह्नी गैस भावीदतिह्नी अंगजवत् आवरत् ला अला
मायत् भगेय ॥ अथामयोरचनागतश्च यथास्य विरोधो रचनाचाति सामीप्येन हस्तया वालस्यांगस्यान्यस्य नास्ति १
ताहक्याहस्वाह्नीतो ॥ ६४ ॥ सोम्यं जेअथवा समभावेदति इत्ताहीतस्य औं
दर्थं सकारनतिह्नीइति तस्य मकारनतिसा
ज्ञवत् इत्यंगस्य आवरत् इत्यन्यस्यायमर्थः स्वाभाविकी सत्रास्तवेकृतिकीवा ततत्रैकस्मिन्विक्रियोद्भवति यावदन्यत्रेद्व्यते सति
त्वन्यत्रवीक्ष्यते तायतेद्द्यं विकृतिनि[illegible]तंजायते इति लाइतिनास्ति अलोयरिमाइति याहक्या यत् भगेयु उचितंभवेत् याहगौचित्येन
अस्यभावंभ्रान्तोद्भूत्स्यादिति ॥ अत्रटीका । मापिह्नितंभूत् असौवज्राह्वरचनाप्रकारोद्वाभ्यांप्रकाराभ्यांसञ्जनिष्पते तत्रैकोयत्रासतः
ववास्थितं ऊरुतेनतत्संस्था द्वितीयोयत्स्वइयरिसंस्थाने लभते इति तत्राद्याकृतिः द्वितीयातत्स्थापनानवीनरचनेति यतोत्रद्वितीयाङ्गः

वी॰ वलोकनेन विना नासावुत्थानमर्हतीति प्रथमस्य न द्वितीयाद्येत्वास्मिन्निति इत्येवं च वञ्झाह्वाकारा रोगाः षोढा तत्र चत्वारः तदङ्गलग्नायत्रासो
रीति॰ कुन्तस्थितिर्द्वैविध्यतस्त्वतिवेगिगात्रलग्नाविति तत्राद्यचतुष्टयन्तु खलायितं तत्रैव खलायीति उन्मूलनताभवनेन्तो इत्यतिशयेन सर्वथा
२२५ स्वस्थानचलनेति तथाच्यवनं यथा स्वस्थितिमात्रायिनशिष्यत इति द्वितीयः प्रन्तु खलायिगेरितो वसेयेति च गेरितामिति सर्वथात्य
येन सामिच्यवनेनेति तृतीयः स्वस्थानास्थितिमेवागतदा चेष्टते यदास्य संकोचार्हतीति तत्वचराशइतिकम्परोगः । चतुर्थस्तु ।
पतद्धात्ययेन तद्रुज्योतिमफासल तत्रमफासल इति गात्रसंधानाख्या तत्र तद्रुज्योरु इति शिलावन्निविडीभवनमिति इत्यं चेष्टार्हत्याम
पिननत्वं लभ्यत इति अन्यौ च द्वौ यथा एकस्या अंगुल्याः प्रतिवेशिक द्वितीयांगुल्या स्वयं चेष्टाविरहेन चेष्टा जायत इति अथवा जायते
चेष्टापरत्वं तिमप्रयासेनेति तत्राद्य स्तालाजोरु प्रस्तनीरु खोडिज्यपुकुन तत्र स्तनीरु खोड इत्यर्थी गाख्या ज्येपुकुन इत्यपि तिपिधानाख्या दारो
इति कश्मीरभाषया तस्य चार्थो गाविकारे जाते अपिधानमेलनं जायत इति अनचेष्टाविरहात्मातिवेशिकचेष्टादानाभावः ।
द्वितीयस्तासोरु प्रस्तनीरु ज्यायिमफासल तत्र तासोर इति इर्थटीभवने ईस्तनीरु ज्यायीति मत्यावर्तनं मफासल इति कस्यचिद्रोगस्य
यथा कस्यचिद्रोगस्य शोफे जाते [illegible] येन तदावर्तनमत्यावर्तनता इति ताजोरु इत्यभावः तासोरु इति इर्थटना इतिमरु जोल्ल [illegible] केभा(
त्यामये विशेषतद्विशेषाकारगतवञ्झाह्वामयस्य षोढा विभागाः ॥ भवति चात्र ॥ कुस्वदीर्घततयापंचांगुलिसंस्थानसंस्थि
तौ प्राप्तितेतिव्यवस्थाया अन्यथात्व इयं गतिः सेयं द्विधा स्थिरौत्पत्तिकी चेति बहुधा मता अयं लीभरणीयाता याति संहननताथवा
विशालताशयगता सेयं विकृतिरुच्यते अंगुलिनेत्रगताङ्क्ष्वी गतिस्तस्याः यदोद्भवेत् गोत्रार्थ्यमेषात्रैविक्रियाकारणातयोः
अंगुलिपादतलं स्पृष्ट्वा तस्याग्रे परतोपि वा भूपृष्ठास्पर्शिता यास्ति सेयं पादगता स्मृता अनयेव दिशान्यत्र स्थिरेनयेस्फुटमीक्ष्यतो ·२५
अथौत्पत्तिकभेदेन धीरा इयमवेक्ष्यतो अंगुलिस्वरमासिद्धेयेन राणां पार्श्वशायिता उत्तानशायितानामतेषां विकृतिरुच्यते ॥

तथा प्राकृतीवैकृतीवापिनतावद्भिक्रियेदृश्यते यावद्द्वात्योविनीहृष्टिलक्ष्यतांयातिसस्फुटं इमेतत्रामयाः षोढाचत्वारोत्रनिजांगगाः
तत्यातिवैशिगोष्ठावचनरोत्रानिशाम्यत सर्वसामिश्रुतिः स्थानाद्यागस्येदृक्तजोभयं स्थानस्यस्यापिचलनोपल स्थैर्यमकालिके
भुंग्रलेः मातिवैशिन्यान्ययेहाविरहस्तयः पंचमोमोनतः षष्ठः प्रयासेनेहृ्यामतः इक्युटाधींगमत्राद्योपरः शोथाभिधोमतः इष्टा
गमस्यातिभवंरोगषट्कं समीरितमिति ॥ १४ ॥ अथतफरीकपत्रिसालनिरूपणम् ॥ अस्मीति अफरदाख्यकेवलामयमध्ये
स्ततीयपतत्रामानिरूप्यते तत्रतफरकोल्ल इतिपृथक्करणं पत्रिसाल इतिसंगतः तथामेज्जाज्म इति धातुसंगतिः तरकेभूइत्य
गमस्यातिरितिधेयं । अत्रटीकाकृत् ॥ असीदंप्रथमभवनेस्वाभाविकमपिगात्राणां येनेकादंगादपरत्रात्रयानादिसंक्रमणं प्रति

अस्मानतफरकोल्ल पत्रिसाल फकदूयकोनफोल्ल आजायेल्ल अफरदति मेसलिकमरोल्ल श्रोंजोमि वकदू यकोनफोल्ल आजा
येल्ल आलीयति मेसलिकतेल्ल अस्तभिश्र ॥ अथसंगतेविभागस्वत्रदसोकदाचिद्विघंते गेष्ठ केवलेष्ठ यथाक्के दोस्था
म् कदाचिच्चसंप्रदितेषंगोष्ठ यथाक्केदोग्रलेः ॥ १५ ॥

चवैकृतमपिसम्प्रदितकेवलांगप्रथमभवनं तत्रेहामयमस्लावाउ
भयोस्तथात्वेप्यामयास्त्रेवैत्रिगोरितफरीकेल्ल पत्रिसाल इतिधेयं तत्रतफरोल्ल पत्रिसालतभीश्र इत्येकं तफरोल्लपत्रिसालि गे
रितभीश्र इत्यपरं । फकदू इति फतर्हिकदू कदाचित् यकानविद्यते फेअंतरे अल्ल आजायि अंगेष्ठ अफरदति केवलेष्ठ मेसलि य
थोदाहरणं कसरेल्ल इतिच्छेदः श्रोंजोमि इत्यस्यो । वकदू इतिवचनः कदूकदाचित् यकोनविद्यते फेअंतरे आजायि अंगेष्ठ आली
यिति अरकभेष्ठ सम्प्रदितेष्वित्यर्थः मेसलि यथोदाहरणं कतइतिच्छेदः अस्तभिश्र इत्यंग्रलेः सापिहितभूत पतत्प्रकारा अंतेना।

वी॰
रो॰नि॰
५६

यथायथासौ तपत्यरोकिं पत्रिसान्नजायते तेयान यानामानंत्यमिति तदुःखभयंस्यादिति । ज्ञानीतच योसौ तपत्यरोकि पत्रिसालु सयदित
चिपतति तत्रयदिच विस्तृतो भवेत् शुभो सहजस्त्रइति यद्यसौ विस्तृतो न भवेत्तदा खञ्जादिइति चेन्मांसे बाह्यः पार्श्वे यस्य ग्रोन सूयसी मो
प्रामसलदासौ ज्वराद्युत चेत् हृत्कर्दं भाग्यादहृतस्योभवेत् तदाकारदूइति चेन्मांसेत्तरपार्श्वे तत्राप्यारभमात्र पवनेरेमहातिः हृत
कृतिर्न जाता तदावर्म्यइति शोफो सावित्पश्चैः चेत्माकककरणसूयभरितत्वे तदाखरगरास्त्रइति यद्यसौ शोफः सम्पूर्यीभूयते निष्का
म्यानिष्ठते तदापिकरहृ इत्येवाख्यायते यदिच मनुफज्यारादनंतरं सूयनिर्गमनादनंतरं वेदनोनीभवति परंतुप्रवेकाहिन्यभ
वति अतस्त्वसेताभतानायते तदानेष्मोइति त्रयोल्लइतिभाषया केचिच्चात्रचत्वारिंशाहिनोर्धयदि तथैवतिष्ठति तदैवनोसोर
इति त्वग्मांसत्रफरादोगासम्प्रस्थितामयनिरूपणं ॥ अथास्थिगतेतहूत्रिनिरूपणं ॥ चेदसावस्थिषु मामोत्वत्रचशिथिलत्वो
पपरिलेपश्लेत्यापनंकरोति तदातपातत्रा इतिकथ्यते चेदसौविशालतयातत्रद्वैधीभावंकरोति तदाकसरइति त्रोटनामितियाव
त् यावदग्रेशश्छेदो त्तारणनजायते तावत्रोटनाभपदेशो नजायतेइति यदिचदैर्घ्येणजायते छेदस्तदा सद्रइति यदिचेदष्टानेक
तफेकयाल्लास्थिजायते तदाज्वदाभइति यदिचासौछेदः पार्श्विकात्प्रपतति तत्रपरिणाहगतोभवेत् तदाभतेइति यदिदैर्घ्येणाप
तितोल्पमात्रयातदाशाकइति यदिचतत्रैवमहामानस्तदाशिरइति चेत्पश्चेपुनश्शीभागेनपतति तदाहतकेति यदिपरिणाहेन
पततितदाज्वर् यदिदैर्घ्येणाल्पमात्रयाधिकोनिम्नतयातदा सद्रूइति यदिचदैर्घ्येणैवनिम्नतयानेकावकाशेषु विस्तृतस्त्व
तदापस्मइति यदिधमनीषु वेदाख्यासु शीर्यीणात्यासवायक्तहूस्मिरास्त्र परिणाहेन तदाकतफसलइति छेदाख्यम्
यदिचदैर्घ्येण तदामदइति यदितदासौ भवेद्ग्यैतदास्यानिविद्वानिजायंते तदाभसकइति । निशाम्यताच यदिवदे गतम् ५६

तफरोकं छेदः स्यात् तदा पन्फज्यात् इति प्रसरणीभवं तयदि शीर्याणगतं तदा अम्भोल्दम्म सर्वेच वैध्यापन्नं अम्भोल्दम्म इति वदंति
याशीर्याणसिरा छिन्ना तत्र चेदृक्कं ज्ञानं लड्डीभूतं परिणतमिति येनबाह्यत्वड्डीलेवाभाति तदा अभरोस्माइति यदिचतन्मर्दितं पुन
रपिशीर्याणमेवापतति तदानदेव अम्भोल्दम्म इतिवदंति रक्तस्फोट इति यदिस्थानभेदेन भिन्ननाम स्तगशुप्राह्येज्याभेग्राह्रि विधेषु
जालेषु पतति तदा फतक इतिकथ्यते यदिचराज्नइपेषु चर्मास्थिषु पतति तदा रज्ञ इति यदिकदाचित्त गज्नइपस्य त्रोटनाभवेत्
तदाकसर् इत्येवास्थिस्फोटनाख्यैव कथ्यते तदा च कर्णस्फोटनस्य ईन्कसारोल् अज्ञाम् इति यदि च तफरोक् अप्सोह्नयो बेक्र
षुवा महाव कष्ण तदापि फसक् इत्येव कथ्यते कसर् इत्युक्तमेव यदि चाण्ड छगेषु तदा तफ्तातन् इति विशीर्णतां भवतामिति । के
चिच्चवदंति गज्नइपाणामण्डघोरेषु तत्स्फोटनं रज इति इमास्त्विक्रियाप्रवामय इपा उक्ता यदिकात्रैव विवक्षितं तदा तन्नामकल्प
नाविधेयेति बोध्यं यथा साहेज्मुवादेय कासे भासेक इत्यादि । जानीतच । यदि तफरोक् पञ्चिसाल् मक्त कास्थिषु पतति
तदा सोषोप्ता तत्रैकः शिरोदङ्कनामादि अइति सोदा इति च शिरोदङ्कनाम अस्थि त्रोटस्येत् तदा ह्मशीम् इति यदि तदास्थिस्त्रेततता
भवति व्यक्ता तदा वाजिह इति यद्यास्थि शाकलानि कानिचिद्दूपसारयति तदा मोनकेल इति यदि त्रुटिनास्थि भवेत् तथा यथा त
जलमेवावशिष्यते अज्ञदिमाञ्चेति यत्कथ्यते तदा मासोम इति यदि मस्तकोज्जाफे यथावत्तदास्थिस्फोट विकारः पतेत् तदा अस्मि
ज्जाफे यर इति षष्टः । जानीतच । यद्दम प्रामयामयोक्तास्ते सर्वेअफरद्व अगानो यदा च कदाचिन्नरकभोगेषु अप्रवेभयोरप
वा प्रकभेतरले पायोस्तदा सप्तदिनाख्याकल्प्यापन्फसाल तदा खेला यदि च पोहकास्व स्थानमञ्चलति तदा फकोज्ञति मापि
हितं भूत्त कानिचिच्चाङ्गानि तफरकोल् पञ्चिसालेन सर्वाङ्गं वंत्येव यथा इत्त तत्र तदा पाते र्भावित्वात् तथा जानीतच प्रोभनसरी।

वी॰
रो॰नि॰
२२७

२२७

स्येनद्रावयाते शीघ्रमेव संधिबंधनांगीभवनं यदि तन्न स्यात्स्येनद्रावयात्तस्तदा विशेषाद्वेदनया चांगीभवनमिति तथा करोहि जयेकानां संकु
चितव्रणानां समूयानां यदि शीघ्रं संधानेन न भवेत् तदा कदाचित्तत्र ग्राकीर्णीति त्वरोति पारसेकभाषया माजूरवार मांसवादकरति।
मांसं तत्र शीर्णिपततीति कदाचिच्चासौ नश्यरोक ईनिसाल मज्जारी येष्वपक्वास्तिसाम तदा ता विहता मासारीका इति जायते येन यकृ
च्छकलानि तत्द्वारा निर्गच्छतीति अयं च तथा प्रकारो यथा तासां विहतेनैव जायते न च्छेद इति कदाचिच्चासौ विनापि मज्जारीः स्तनीर्भ
वति सत्तोष्णीति विवरणलक्षणः तत्र च नवीनसर्वाणि रसो जायते मज्जारीति तथा च कहेवंकिकान्नटीकायां एतन्मतान्तरे कस्य
चित् खलु प्रस्तावबंधस्थिरकालीन आसीत् तदनु च बझिभ्यदरभागे स्तदस्य निर्गतं तथा च तस्या रोगोपि तत्द्वारेणैव तत्मस्तत्तमभूत्
नाभ्यस्तद्वारेपि तथा ममापि खलु सप्तपार्श्वयोः खराम्स्तु विद्रधिरिति मञ्जुत्तत्र तस्मिंश्च पक्के नावल्यादिक्रियायां जातायामप्ययं निर्गतं
ततोपि विवेचिकोपधं मया भुक्तं पादस्थविक्लंनपवनदानस्या वेलायां दैववशान्मम पुरतो नान्यः कश्चनासीत् स्वयं चोत्क्रान्तमशा
क्तोभूवमिति चिरं निरुद्धं ततोहं स्नात्वा भक्तमागते यावदुदये छत्रमुत्तिष्ठामीति तावद्धिरेकगर्जनं यदुदरे गुञ्जातं तदनुभूतं यक्षति
प्रामेमिति ततो यदनुभूतं तद्वर्धमामं ततोपि वेदनाणं ततोपि त्वरेणानेन खराज्येन प्रासिद्धाराग्निर्गतमिति ततोपि चिरकालमनं
नैव द्वारेण पीताशितादि निर्जगामेति तच्चाकिंचित्पक्वमिति ततोपि तदनर्थनिवृत्तये मया ग्राक्रामिति स्वद्वारान्निर्गच्छेदिति बलं
तत्र यदापतितं तदा किंचिन्मात्रं छागविड्लोलाकारं स्वद्वारान्निर्गच्छतीति भीतोहमेत्यमेवरीतिर्भूदिति तच्चिन्तमस्त्राभूव कृत।
श्चापायोजंघे ऊर्ध्वीकृत्य नलिकोपायेन स्वद्वारादलास्व सर्वाणि मलमापितं मासमात्रेणेति । तथा श्रुतं च । कस्याश्चित्स्त्रि १२
यो भेजातइति सपवकर्तायत्करोति तत्सत्यमिति बोध्यं ॥ इति अफरह्नामकरोगनिरूपणं समाप्तम् ॥ भवति चात्र ॥

अथ केवलस्य यास्तिनद्विभागभवारुजः यालानिष्ठामयनययाभावोसौ ह्र्णनामियात् अस्तिमांसकृतमध्येनदंगपार्श्वकयमन्वयात्
यस्येकोगात्यरत्रात्रपानसंक्रान्तिरिष्यते अथापिवैकृतमपितत्रामसमकमादिह अहणवैकृतस्यैवेतिचिंतामिहधीधनैः मका
रानंतनोऽग्रमजायतेसोयघायथा नथानयाख्यनंत्येननिष्ठामयनसगन्तकाः त्वगानोविरस्तनोसोचेत्तुग्विभेदाख्ययामतः अण
त्वित्वभिदाभिख्योमांसेतबीस्यतोप्यतः बासेत्रस्पयराहित्येककयमस्तत्समन्वये यह्वोपयदण्डोसावतः शोफस्यस्वेवत् तत्रि
गेत्यापुनरसोपक्कककयामरण्यते सूयनिर्गमनेपीडाहानाउखककदोरता अतस्युअज्ञाताचेत्स्मात्तद्भामयसंस्थितः चत्वारिंशा
द्विनोधंतच्चेतद्येत्यपरेजगुः इतित्वसाशगास्यामस्थितिरस्थिरगतामथो अस्थिजार्जयनामासोतद्दोषोत्थापनान्मतः अस्थिछेद
भियोद्वैधीभावाद्वैशाल्यगोभयी आनाहच्छेदइस्यकीदैर्घ्यंणवेदसोभवेत् करोटौचेत्कमालास्यत्रुटिरित्यभिधीयते इत्यसिरा
नमिदंच्छेदभेदोभवाख्यया तत्राल्पानल्पतोभेदोभेदोनिकलनामता यदेपेशीगतोप्येषपेश्यामस्तत्रचाग्रिमः पेशीच्छेदपरोभे
दांविशेषोत्राभिधीयते गाधभेदेतभेदीतिनेमाधिकेतदन्वितः भेदेयथात्वानेत्येतभेदानेकरतीष्यते यद्वाहृत्वाऽशेप्येवंछेद
भेदाख्ययामतं नाश्रास्यामयस्तकोजानाचेद्विहतास्यता यत्कांसिरागतेतत्रप्रसारइतिकथ्यते हृत्सिरानुगतोरक्तप्रसारइतिशा
ह्रितः केचिन्नछेदनाइक्तबंधेनीलेवभातियत् त्वक्कदारत्ननीलीतिनाम्नेत्याऊर्विचक्षणाः मर्दनात्तनरैवैतत्यामीरक्तस्यचेद्भ
वेत् नदास्रकस्फोटइत्येषकथ्यतेदीर्घदर्शिभिः स्थानभेदाविभिन्नेषुद्विधाजालेषुचेदसौ फलकेतिसमाख्यातस्तुमीस्थिषुतोभि
न्नता छेदनामाचतत्रोटेस्त्रवच्छेदेतिकर्णयोः महागाद्विबगुत्वेचभेदइत्येवसंज्ञया अएवंगतविशीर्णाख्याभेदस्यकथितानुधैः
चर्मास्थ्याएवंगाभेदस्त्वभिदित्येवापरेजगुः इत्यमाख्यस्त्रयाःसोक्ताःसर्वास्ताःक्षतिगामताः यदिवाववित्रस्थात्तदाकल्प्यास्तया

वी· रो· नि· १५ भिधाः मत्तकाद्यैगगनत्वेस्य बहुत्वं संकीर्तितं बुधैः करोटिदद्रुतत्रोदिश्रोस्कृशीर्णीहस्तोद्भिभिः केवलोगगनस्यामसंज्ञाः संकीर्तिता
यदि संगतो भयतन्ह्रेष्यागतत्वात्स्वाल्पमीहया सिरायाः स्थानचलनं कीर्तितं फक्कसंज्ञया इमां च विक्रियां नैव सहन्ते गानि कानि
चित् यथा हृदादितस्यैतत्संपाते स्याद्यतो गतिः नत्सर्गीणामिदं मानेड्डतं स्यात्संधिबंधना इः सर्गीणो चिरात्पीडा एवं सेति विमृश्य
तो संकोचबाणस्यैतत्संधौ शीघ्रं येतद्बुधः विलंबे मांसलत्वादेन मांसशीर्णिड्डनं भवेत् यत्कान्सितगतस्यैव रूपयेन्नाः द्वाणादुल
२२८
यथैतद्विहतत्वेन निर्यापतनितत्कालाः स्तनीर्विहाय जात्वेषांविहतिस्तस्य जायते यथा हृत्वस्तनीधस्त्रेन तथा चैतन्निदर्शिते किं
नाभूत्कृच्छ्रबंधो लेकस्य चिच्चिरमंततः ऊर्ध्वभित्वाबक्षाद्वैर्निर्गतं तत्र मार्गतः अथो गद्योपि च तद्द्वैः क्रियासौ तस्यवीदितं
स्वहृत्रमापितयोक्तं नेनतल्लिख्यते पुनः माभूत्परस्य पार्श्वामे विड्धिरभवद्दृढा पाकेस्थानाचलत्वं केनक्रियाभूत्सूयर्निर्गमात्
ततस्तुतत्रसौख्याय विरेचो विहिते बलात् अपचेस्योत्थानबलाभावेनास्या उपस्थितेः निरोधोस्य तदा जातः एवं लाघोविधेवे(
शात् हस्ताव ष्टंभयाने याव ड्डूतमादिये तावद्विरेकनादोसौ गतो यत्कृतिर्निर्गते ततश्चास्तस्य हन्तस्माद्बुच्चरणं च ततोपुना पा
स्सिरोकेणानिर्यातमिति स्वास्मिन्समाप्यभूत् इत्यं भूते च पानादिमनाक्यत्क्वदिषानया निर्जगामात्म्यरोकेन विहायतत उद्यतम्
मयानर्थप्रहाणाय स्वरोकावर्तनाय च बलेन महतात्मीयद्वारैकागोलिकान्वहू निर्गतानत्विदं कष्टमपयाताततोप्यलं मी(
त्यानलौ क्रियां कृत्वामासान्तर्येणता स्थितिं अविदद्दृतिदृष्टान्त आत्मेवात्रमयेरितः श्रुतेनाभेश्चकस्याश्चिद्धिश्रृजीनदनीगतं
विधिनिश्चं सदैवको विलवेदीति निश्चयः ॥ १५ ॥ ॥ इति केवलामयनिरूपणं ॥ ॥ अथ अजरकभामयनिरूप
णं ॥ अक्षोति अप्यरदामयमकारत्रयगतानेनभेदात्रिरूपमजरकभामयप्रक्रमं मूलेकारो विधत्ते अक्षोति फोतितर्हि हेप्रसो १५

सम्रुदितामयः अम्रराजोन् तेचसम्रुदितामयाः हसलेतिलब्धाभवंति मीन्सकाशात् ज्योमलेतिसर्वेभ्यः हेतितेभ्यः अम्रराजोन् आम
याः अब्युराइत्यन्योपि । अत्रार्थः असोघ्ररकाभामयोनेकप्रकारदोत्पन्नः सम्रुदितस्त्रेकाख्याभागेकाकारभाङ्जायतेइति ततो
पिचासौ केवलोरोगसम्रुदितोरोगोवाभवत्तेच मेसलेल् गैबामवल् भसोरमेसलेलइतियथातदुदाहरणं गैरामेतिवर्मबहुव
चनं शोफाइतिवप्रनः भसोरम्स्फोटोग्रंथ्यादयइति यत इमेनिश्चिताः शोफस्फोटादयस्त्रितयसम्रुदिताइतियतः फतर्हि अ
न्निश्चितं अकरभतोन् सम्रुदिताइमे मीन्सकाशात् सथ्योल्मेजाज्यिमादीयात् वप्नः तफरकोल् पत्निसाल् तथाज्या

अम्मामरजेल् अरकभूफहो अम्रराजोन् हसल मीन्ज्योम्लतिहा अम्रराजेन् अब्युरा मेसलेल् गैरामवल्
भसोर् फग्रन् हा अरकभतोन् मीन् सथ्योल् मेजाज्येल् मादीय वतफरकोल् पत्निसाल् ज्यादतेल् फेल्
मिकदार् ॥ अथसम्रुदितामयाश्चेत्रेलब्धास्तेभ्यः सर्वेभ्योन्योपि तेयथाशोफादयः स्फोटग्रंथ्यादयश्च । तूने
तेसंगता उक्तात्रितयादाधिक्यंचमानत्ररचनया ॥ १ ॥

दतेल् मिकदार् मिकदाराख्योयआमयः सोप्यत्रांतरेभ
वति इतिसचमयात्रसमनंतरमेवोक्ताइतिध्येयं ॥ इतिअरफदअरकभामयोभयोसमाप्ता ॥ ॥ भवतिचात्र ॥ अनेकेको
त्यरोगास्यालभ्याः सम्रुदितामयाः तत्वमेकाव्ययाकारेकतयाचान्यताप्यतः ॥ इतिसम्रुदितामयनिरूपणं ॥ अथान्यगो
कातिमरज्ञवल् बहुवचनमोकात् इतितत्त्वालेचावस्थाः मरज्ञइतिरोगाणांरोगावस्थाइतियावत् वदंतइति । कोल्हइति
कोल्हइति सर्वेमरज़ान् रत्यामयाः तेषांपतिहासीमा पत्नेत्यौरसिहत् रत्यारोगयण सेषामामयानामेत आरोग्यान्त्राख्या

वी॰ रो॰नि॰ ११

229

जायते अवाक्ः सिहृतइति किमर्थं कोल्हमरेजेन् पंतिह्ना इत्येववाच्ये आसीदिति सिहृतग्रहणं ग्रंतसमर्थनार्थं यतदत्रपादाने रोगां
तोम्हतिरेवस्यात् आरोगं चानन्तेषांतदत्रसारेणानदवस्थादयइति फेतिफनाहिं लह्नेतस्यामयस्य यस्यारोगमोन्माख्येन सीमाप्राप्तिः
तस्यजमानइतिकालावस्थाइतियावत् अऽभेतोन् इतिचतस्यः । अल्इतितत्रैकः प्रभृतिदायतद्व्याख्यः शेकाख्येमक्रमइतिया
वत् फचेत ह्नोअसोजमानोन् कालावस्था अह्ननीतियायोसावारंभः प्रथमदशामेति फेतदंतरेह्नेति तस्यमऽज्इतिरोगस्य ।

कोल्हमऽज्ञोन् पंतिह्ना पललू सिहृत फलह्नो ग्रल्जमानोन् अऽभेतोन् ॥ अल्पभृनिदा फह्नोजमानोन् अह्ननी
फेअल्मऽज्ला इत्भान् फेहि तत्रेदह्नो ॥ सर्वामयानांकोटिरारोग्येननतस्यदशाचनस्यः तत्रारंभश्चेत्तस्यावस्था
सोमध्येनस्यामयस्ययत्रनास्ति तथाव्यक्तिर्यदंनराधिक्यंतस्य ॥ १ ॥ वलूतजायेद् वह्नोअल वत्रा अह्नजी इत्
भान फेह ईश्निदाहिह्नोकोल्हवत्रोन् भद्दिवत्रोन् ॥ तथारोह्नोसोचकालोव्यक्तिर्यन्मध्येतस्यजाफ्रनासर्वकालमत्र
त्राणं ॥ २ ॥ वत्रालूपंतिह्ना वह्नेवत्रा अह्नजीयकप्फ फेह अल्मऽज् पलाह्नालतत् वाहिदत् ॥ कालःसीमा
सोयःस्थितिक्रयन्मध्येःसावामयोह्नत्रपकस्मिन् ॥ ३ ॥

आविर्भावएव यत्रामयस्यनाधिक्यमसौप्रथमदशोत्पर्थः
जमानि प्रभृदा इत्यसौकथ्यते । अत्रटीकाकृत् । अस्यादशायानकालपरिच्छेदः कर्तुंशक्यते आमयानामानेत्यात् तथाहि के
चित्स्थानन्याभाविनः केचिद्दीर्घकालभाविनः केचिद्चिरकालभाविन इतितदपेक्षयास्या अपि कल्पनाधीनत्वात् इतिम
क्रमा अप्रीत्यंकल्प्याःस्मरीति । भवतिचात्र । अथदशानिरूपणं । आरोग्यादानमेतेषांसीमायैपरधाम्हतिः रोगांतः सीमया १९

त्वेषां दशाभेदः स्फुटीभवेत् अारोग्यं च तदारंभो यदंतं तद्दशोदयः रोगव्याप्तिं समारभ्य दशाभेदः स्थितो ह्यजः आरंभो सौ दशा ह्यत्र न चास्या

मान कल्पना आमयानंत्यतारीक्ष्ण विरत्यायत यावत् ॥ १ ॥ वपुनः तत्रायेद् द्वितीयः कालः तथात्वं चाधिक्यं वह्नो प्रसो वक्त्रा

कालः प्रह्लज्जीयः इत्यमान आविर्भावः फेहेति एतदवस्थांतरे पाश्चिदादिजारं पथ्य होतस्य कोल्लवक्त्रेन् सर्वकालेष्वभेदीने पश्चात् व

क्त्रेन् इति कालात् मति त्वाणमस्यामवस्थायामस्याधिक्यं जायते इति प्रसोच स कालः यत्रासावामय आधिक्यमेव धावतीति तत्रायं

द्वनाम्नी द्वितीया दशा ॥ २ ॥ वक्त्रेति कालोसौ पंतिह्वास्याम कोस्य वह्नोसौ कालः प्रह्लज्जीयः एकाप्कास्थितिं करोति फेनदंतरे

द्वेति तस्य कालस्य मज्ज्वरोगः एलोयरिह्वालतत्र वर्तनायां वाह्निदतत् एकस्यामेव यत्रासावामय एकस्यामेव दशायां स्थितिं करो

ववक्त्रेल् एत् हतात् वह्नो वक्त्रेन प्रह्लजी इज्वह्र् फेह पंतिकासह्नो ॥ तथा कालो वरो ह्नो सो च यदंतरे व्याप्ति

ह्ननामायालस्य ॥ ४ ॥ ४ ॥

ति प्रसो दशा पंतिह्वा इति कथ्यत इत्य   र्थः तान्स्थितिदशेयमिति भावः ॥ ३ ॥ वेति वपुनः

वक्त्रकालः परः प्रनूएल् हतात् एतदाख्यः तदर्थमाह वह्नो प्रसो वक्त्रेन् कालः प्रसो प्रह्लजी यः इज्वह्र् इत्याविर्भवति फेंतरेह्ना

स्य पंतिकाम कुनताह्नो इत्यस्याम यस्य । एतच्च चतुरवस्थावत्वं सर्वेषामामयानां तेच जालमूनायेभः तत्रजालेमोल आनिरंतरा इति

यावत् नायेभः सांतरा इति तत्रचेमादशाः कुत्रचित् प्रैकातिकोली येतिकथ्यंते कुत्रचिच्च गैकातिज्योजवीतिकथ्यंते तत्रह्लजी

मीयामयेषाद्याख्या नायेभेषु द्वितीयाख्या इति भावः । ज्ञातीतच एतत्कालाविर्भावस्तेषामयेषु लभ्यते येषां मिहतपंतिह्वा आरो

ग्यसीमाभवेदिति यस्मादस्य चक्रमेण लाय वौक्त्राखे तथा य आमयानकं मत्यावर्तनो न कुर्वंतीति प्रत्यक्षात्वेच न नियमः कदाचित्

वी॰ खल्वस्यानानंतरमेवप्रम्नोतीतिति कथं दशासाकल्यं संक्षेपेणच निरूप्यते तातविदायदशायामेवमप्नोतिः कदाचिच्च द्वितीयस्यां
तोनि॰ मन्यावर्तेन चवुनस्त्रुतदेशा इतिध्येयं अयंचविभागास्त्रिकिंस्मायामप्रयोगमात्मास्यतीतिध्येयं कस्यामवस्थायांकीदृक्क्रियेति ।
५२॰ अत्रटीकाकृत् । वार्तालाभवत ग्रामयस्तु यास्तिप्रमाणवादिमतेन सांक्रामिकोस्तीति समर्थनंचतत्र हृदसेनउवेति फट्रोमीन
ल् मज्जूजोम् मवल्मथ्रोम् इति नथाचात्रार्थः फट्रोइतिपलायत मीनुइतिसकाशात् मज्जूजोम् मेति कोढवतः वजुनः मभू
रोम् इति ऊख्वत इति अनेनागमप्रामाण्येन तन्मतेप्यस्त्येव संक्रामिकोरुगिति वैद्यानांचात्रसंक्रामणे ऐकमत्यमस्ति नथाचतेआऊः
केचिदामयास्त्वादीयाः केचिच्चमोनवरेसाः तत्रनादीयाः परत्रसंक्रामिणः मोनवरेसाः मातापितृसंक्रामिणः परंत्वत्रनियमः म
देयवेतीति किंतुकदाचित्संक्रामंतिकदाचिच्चनसंक्रामंतीति ॥ तत्रनादीयानिरूप्यंते । ज्वजाम् कोढः जेपद्दी मसूरिका ज्वर् भू
पामा हुम्मायिवभायी हुम्मायीतिनापः वभायीतिमारीलक्षणः करोहि अपेन करोहीति स्ययकारिणे ऽफेन इतिकुयीधाः रम्मद् अ
त्विरोगः अस्तेच मोल्तहिमपदेरात्तः वास स्वेतापिधानगतोयोक्षिरोगः सरम्मद् इति कथ्यते सेलशुक्कामयः भरस्त्रिच्च नत्रापिनिय
तिरेषा यदासंज्ञचिंताविकाशे सतः स्वेदगंधादिरागच्छेत् तदाशीघ्रमेव तदावेशः भवासीद् इतिग्रहणीति परंत्वत्रायंनियमः यदितत्
छिद्वासिंचनमावश्यकस्यानेथवातदुपरि विश्राममसौ करोतीति । आतशिक्वानथा पलावोस्तु अस्तेचकोलीज्जम् नथायत्रास्तेन
विषोद्गम्यतेइति । अत्रचशाकोवक्ति असौतथाहृतकोयथादेशाद्देशांतरमपिगच्छतिदेशांतरंयदागच्छति तत्रापीरिचितनामः शीघ्र
शीघ्रमावेशंकरोति मारीवत् पतेच मनोवारेसाख्या मातापितृसंक्रामिणः भसत्रिच्च नेकोरास पादाग्रह्णामयः ग्रंथिबंधाख्यः
सेलशुक्कनापः सराअपस्मारः गढनोपाथ्यीलनोल् मशायिक अस्तघयोनिगमनमिति ॥ मालीतोलीया उन्मादविशेषः धिक्क । ५२॰

यत्मा ज्यरुभ्यामा भावरुग्रास्यदौर्गंध्यं रसदृग्वास्तिरोगः करोत्तिश्वफेन इस्तनाचरमेव ज्वरजाम् कोढः भवासीत् ग्रहणीहि सातिको
लीयहि सातिमसानेति तत्रहि सातीत्यमलकणः कोलीयेनिवृक्तायाः समानेनिवस्तेः संगिग्रहं संगिमसानेनिच उक्तंचा
नेकशोमया यदंगापित्तस्तत्रत्तस्तत्रस्यापि तथाभवेत् परंत्त नमात्रस्यनियमः इहत्वभयोर्नियमइतिबोध्यं ॥ भवतिचात्र।
एतादशास्तत्रस्तोत्रज्ञेयाः सर्वामयानुगाः निरंतराः सांतराश्च द्वयेयेमाव्यवस्थया तत्राद्याः सर्वकालीनाः पारेकालैकदेशगाः
सर्वैकदेशनाख्यत्रमक्रमाद्यावदंततः सामान्यनियमश्चायंरोगोत्पत्तावुदीरितः श्रोतेविरामप्रनस्यप्रवस्थैयकथंभवेत् अथ
वार्तेनायंचप्रनस्तत्वसमीक्षणात् ऊक्तोयंनियमासंख्याकारिण्यपिप्रनस्तमां अस्तावस्थानियमःउक्तकीदृक्क्रियोचिती
दृष्टयामितिवेलायाअपयोगंगमिष्यति अत्रापिकथयंत्येक अस्तिसंक्रामिकोतज्ञा अतत्स्याश्चेतिभेतश्चकोढऊष्मादितीगया
सेयंद्विधास्थिरोत्पन्नभेदादाद्यात्रमितज्ञा द्वितीयान्यसमासंगाऊक्तेचोभयीपृथक् तत्राद्याभिप्रजोन्पेत्तप्रस्राणमतमाश्रिताः
स्थिरंत्वजन्मजातंत्वकदाचित्कत्वमस्यत्त कोढोमसूरिकायामामार्थन्याप्रयप्तिना बाष्मसदात्तोनेत्ररोगः अक्तामयस्तथा
स्थित्रमत्रापिनियमोगंधस्वेदादिसंक्रमः ग्रहण्यत्रद्विधास्तोस्तिनाद्विष्टाज्ञाणमेककम् नाद्विष्टोपरिवाविष्टाक्रियामहतिदृश्यता
अत्ररोधश्चयत्रास्याद्विष्टानियांत्यसौतथा इमगेत्पत्तिकाःप्रोक्ताःस्थिरानथानिशाम्यत पदंयच्छ्रग्रंथियत्मास्यादौर्गंधान्यपस्र
तिः वियोनिगमनंवास्तिअक्तोपलमितीतरे उक्ताश्चमातापितृज्ञाइमेस्थिरत्तयामताः यथाचपितृरोगाणांतत्रजाताप्यत्ररोत्पते
नतथामातृरोगाणांत्रसंक्रमेद्धिनिनिश्चयः ॥ इत्यवस्थानिरूपणं ॥ इत्यारोग्यरोगदशानिरूपणात्मोयंप्रथमोभावः ॥
अतमेनज्वरीर्थाख्योद्वितीयोभावः ॥ आवश्यकोद्दिष्टषडूपदार्थनिरूपणमित्यर्थः ॥ अलक्षति अस्त इत्यारभ्यतेइत्यर्थः फस

वी: रोनि: ८१

९३१

लेतिभावः सानीद्वितीयः योसौफेअंतरे असभाभेति सभभानाअन्नमकाराणांनिमित्तानां ज़रोरियिनेति आवश्यकत्वेन येर्विनास्यशरीर
स्यनास्थितिस्तेस्यावश्यकाः तेचअगायिरिनः व्यत्यासकाः अस्तवालिष्ठत्रेस्वभाभ्रूभेभाग्ये भदनशरीरस्यचेदेतेविद्यतास्तदाशरीरस्त्र
त्रमपिव्यत्यासयंतीति एवसान्द्रुतिमन्त्रघ्यस्य वधनः हाफिज़ोरत्नकाः लहोतस्यशरीरस्थत्रस्य स्वस्याद्रूमे चेच्छरीरं रत्नतीति १
भवत्यावश्यकत्वममीषां ॥ अत्रटीकाकृत् । चिकित्सकाः खल्लसभभं कारणं वदंति तत्वंचनियतस्वेभावित्वं येनतत्स्वभावे
नैतन्मत्रघ्यशरीरभागप्रत्यघतेइति अथवातत्रावास्थितिंकरोति यावत्तदयसारकेनायाति आयातेत्वस्मिंस्तद्दूरीभवतीति उपा
दानंनिमित्तंचोभयमपि सभभेनोक्तं तथाचासौसभभः सामान्याख्यो भदनीयेगैरिभदनीयेच ज्योह्रारे अर्जेइति तत्रभदनीयं

असलफसलोल सानीफेल असभाभेल ज़रोरीयनेल गगायिरिनेल अस्तवालिभदनेल एतसान् वल् हाफिज
तत् लहा ॥ अथभावोद्वितीयोनिमित्तेष्वावश्यकेष्वयेव्यत्यासकाः शरीरस्थत्रस्य । मत्रघ्याणांतथारत्नकाश्च ११

द्विधा भदनीयज्याह्रोर् इतिभदनीयअर्जे इतिगैरिभदनीय ज्योहर् इतिगैरिभदनीय अर्जेइतिच तत्राद्यः धात्वाधिक्यं यत्कस्यचि
द्दोषस्योपाधानंभवेत् द्वितीयाधातुशक्तता इत्यंचस्वसत्तास्थायी अर्जेधात्वाधिक्यंहि स्वसत्तयास्थितंशक्ततातधातुसत्तया ना
सौधातुस्वभावोपित्वन्यःकश्चिदसौ गैरिभदनीयज्याह्रोर् अत्रोपर्यस्थितंचेदे स्वसत्तयेतिज्याह्रोरं नचात्रशरीरेधातुवत्स्थितिंकरो
तीतिगैरिभदनीयं ॥ मसालिगैरिभदनीयअर्जेआतपशीतादिबाह्यत्वादिदमर्जेइति तत्वादेवनान्नौषधादिवत्स्वसत्तयात्रास्थि
तिंकरोतीति चत्तभिरेतैरत्रशरीरेविक्रियाजायते नकिंचनातः शिष्टविद्यतइति उपादाननिमित्तकल्पनाचोह्या तथाद्यः सभोभत्र ११

त्रोत्पादकोऽसौ सभाभिधानस्थलीति सभाभिधग्रन्थिरीति च व्याख्याने यत्त्वस्य शरीरस्य जनस्य स्थितिकर्तासौ स्थापको जीवो द्वयीमुद्र इति तत्र ह्य
फोऽजन्र इतिरत्नकः मुद्दयीमुद्र इति स्थितिहन्त् एतद्वन्नं चाग्रे सम्पगाया स्यतीति ग्रमीछामस्तु भाभानां ग्रहभाभिमस्ते ऽज्ज् इतिनाम्ना रो
गोत्पादकानां चेत्यग्रे । जैरीयत्वं च येन विना जीवितं नास्ति येन च विना स्थितिर्नास्ति यत्त्वास्योऽस्थितिर्यदस्वास्थ्ये च नास्थितिः ।
भवति चात्र । न भवेत्स्थितिरेवास्य विना येन त्विमे बुधैः ग्रावम्पकतया प्रोक्ताः स्वास्थभाग्भद्ररूपिणी यत्पूर्वं भावितां हित्वा न यज्ञ
वति जातुचित् स्थितिं वा याति न तदिदं निमित्तमिह साम्प्रतः तावत्स्थितिरसौ यावन्नायात्येतद्विरोधकं आयाते त्र भवेद्दूरे दृष्टस्य
भयात्मकं उपाधानं निमित्तं च तदिदमिह साम्प्रतं यद्विकारेऽस्य देहस्य व्यस्तं हन्तं भवेल्लक्षणात् यत्संगाहज्ञानहूतं स्वस्थं चैत इमे मताः

वह्नीसेन प्रक्रमामोऽत्र ॥ तानि च षट् प्रकाराणि ॥ १ ॥

चतुर्धा भिद्यते त्वाद्ययोर्न्तर्बाह्यस्वान्यशालिनः धातवः केचन क्रोधाद्येत्त्रजाधेरानमादिके चातुर्ध्यमिदमुक्तं तु भिषग्भिरमलात्मभिः न
याहि धातवः केऽसौ दोषदोषनिबन्धनं स्वस्वतन्त्रतया शरीरे त्रयो गताः स्थितिमन्तः धातवोऽन्नं च प्रदेहं तनोः स्वयं च परस्वतन्त्रया दोषोदय
कारं भक्त्वा प्रधानं स्थितिहन्तारं हि ग्रानपानं च बाह्यं त्वां इभयोर्जितमिष्यते । अत्र संग्रहः शरीरमथनं द्विधं स्वशक्तिपरशक्तिके
चतुर्धा दोषजनकं निमित्तमिति बुध्यतामिति ॥ १ ॥ वह्नीनानि सेन इति षट् प्रक्रमामोऽत्र प्रकारः एते च षट् एतद्वसालिप
स्तनीकरायीति न त्वेन हसाल्प इति बन्धीकरणं प्रसृतीकरायीति ग्रन्थेषण्या मार्गमार्गीषड्वेमे बुद्धिमापन्ना न समं मोत्तीति नात
एतद्धि सारिग्रज्ञीति न त्वाहि सारीति प्रकाराख्यानेन च बन्धीकरणं लक्ष्यते । भवति चात्र । मार्गमार्गप्रकाराणां षट्त्वमेषां हि लभ्यते

वी॰ रोनि॰ ४४

निमिज्ञानांतदानेत्यमवोतरविकल्पना ॥ २ ॥ अल्इति अल्लतत्र अवल्अाग्रः ह्वावेतिपवनः अहीनेतिव्यापी भेअंतरे अभूदान्
इतिभदनवक्रवचनं शरीराणामित्यर्थः शरीरमध्येयोसौपवनः क्षुनव्यामिरसोमप्रथमरइत्यर्थः अत्राद्यइत्यस्यप्रथमतोक्तिः प्रतिक्ष
णं एवल्वस्यशरीरिणोनेनापेक्षा तथाचान्येषुप्राणापानादिषुयस्यापेक्षा स्वस्वावसरेइति । अत्राक्षेपः प्रतिक्षणमित्युक्तं तत्रयोगिनां
प्राणनिरोधे कथंप्रतिक्षणमपेक्षेति अत्रसमाधिः यावल्लकदाचित्तत्काचित्क्रियासोसामान्यं एवइयतितत्यानखल्लकदापितन्नि
रोधः सर्वथाकुम्भादिद्वारातत्सत्वेप्राणस्यतत्रापि सत्वादितिप्राणोवोक्तं तदवसरेइति । कमाझ्रोइति कमाह्नोइति प्राणउक्तवाती प्रति
क्षणमेतदपेक्षेति जाझेरन्इतिमकदैवनात्रप्रयासः ॥ भवतिचात्र । अपेक्षास्वस्ववेलायांह्येतन्नामास्तिजाग्रती अन्तक्षण

अल् अवल् अल् ह्वायेल् अहीन भेल् अभूदान् । कमाझ्रो जाहेरन् ॥ तत्राद्यः पवनोव्यापी शरीरेषुप्रतत्क्षणमस्यप
कटम् ॥ ३ ॥ वल्हाज्यत् पलैह् पत्रमाह्नयलेनत् वीहेल् कल्भ्वनेदेल् मेज़ाज्येल् रोफ़अहूलमीफ़ेह् ॥
तथापेक्षानेन यदेतेनविनानास्ति अर्थविश्रामोहृदः तथासमतापादनंप्राणसंगस्ययोनतत्स्य ॥ ४ ॥ ४ ॥

मपेक्ष्यत्वादस्येत्यादौनिरूपणा योगिनांप्राणसंरोधेकथंनामात्यसौक्रिया इत्येतत्लक्षणधत्येनस्याद्भिज्ञाह्यसौगतिः ॥ ३ ।
वप्रनः हाज्यादित्यपेक्षा पलैह् अनेनपवनेन असौयत् पत्रमा इयंकथाविनैतत्रास्ति ह्वायइयमपेक्षा येयमपेक्षोक्तासावित्यं
लेनदर्थयत् ततवीहस्यएवदाने कलभ्इतिहृदः यद्हृदयस्यएवदानमसावेवतदपेक्षेति वप्रनः तैदेल्इतिसमीकरणे मेज़ाज्य
रोफ़इत्यतः स्थितनैसर्गिकप्राणस्यअहूलनीयः फेइत्यंतः ह्रेतितस्यहृदयांतर्गतप्राणस्ययथाचैतत्सत्वेप्राणोत्र तथाप्रायप्क्रमसहृदय ४४

232

निरूपणमकरोत्सम्यगस्मयोक्तं । ज्ञानीनच । यावदसौ पवनो ह्यौमिश्रः समसर्गो भूम्यजलोष्म इरवती रजोधूमदौर्गंध्यादि
नाचमाणसर्गविरोधिना सह्वनमिश्रतस्तथा माकारसालभित्त्यादिभिरमतिहतो तस्यात्तावदसावारोग्यकारी शरीरवत्नको
नस्यात् चेदेतद्विपरीतस्तदासौ रोगाणामुत्पत्तिहेतुः यथाचमतिद्वारणमस्य शरीरस्योपयोगकारीतथा शीघ्रमेवापकारकार्थ
मीति निबंधंचमयामाकारभित्त्याद्यनिवारितइति तदर्थस्त्वयदासर्गस्योबासपवनस्तदोपकरोतीति अन्यदातत्कर्कशा
त्पत्यमारीकल्पादौ माकारभित्त्याद्यास्त्र्यैवपवनउपयोगदायीति । ज्ञानीनच पवनस्यस्यासौयं त्रिधा तत्रैकस्तगैरित
भीष्म समसर्गः पवनोऽनुकूलोऽस्ति इतिस्थितौ चतुर्विभक्ताहू ऋतुस्वभाववशतस्तगैरितभीष्म इति असौच कालपवनं
तथा सर्गमवस्थापयति इति द्वितीयस्तगैरितगैरितभीष्म इति अयंचतथामज्ञाततभीष्म नभवतियथात्तृतीयः अयंच
द्विधा भूहेतुजः अंतरिक्षहेतुजस्तत्राद्यः इहवालोकइहदोषवत्पोयास्तारांतरिक्षेचरति तायदाहेमंतशिशिरादाव
पि सूर्येणसहमिलंति तदातत्संगत्या ताक्ष्णस्यउत्पादयंतीति किमुवाच्यंग्रीष्मादाविति अयंचसमवेतगैरु इति तगैरिअज्ञो
च भूहेतुजः पवनस्यशीतोष्णत्वे देशभेदेन इहरचनाभिस्त्वपर्वतसामीप्यादिना नद्यादिसामीप्येनच तगैरुवैपरीत्ये जायते
इति अयंचमज्ञादमज्यरोयितभीष्मनास्ति तभीष्मनैसर्गिकसर्गस्यमज्यरायीति स्वाभाविकगतिस्तस्यामज्ञादेति व्यस्तताका
रीनभवति अस्त्वसौद्वितीयः नैसर्गिकसर्गरागानितथारक्तपयतीति । तृतीयस्तु तगैरिगैरितभीष्म एवपरंतु मज्ञादमज्य
रायितभीष्म अयंचतगैरु तथायथा पवनोसौ स्वसर्गं विहायपरस्वर्गीस्वीकरणेदोषग्राहकोभवतीति दोषग्राहकत्वं ज्येह
रिहवाकेस्त यथामारीपवनः तत्रज्यौह्नरीति स्वसर्गाख्या अयुवातत्संसर्गग्रणे शीतोष्णतादौ यदितदाद्यकाले शोत्यं शीत१

कालेऽल्पमिति यथाचविक्रियासस्यसम्पन्निमपि विकरोति किंभूतमेतत्पुष्पमानो प्रभूदानात् सर्वान् सर्वप्राणिनामित्यर्थः ।
वी॰ उक्तो द्वितीयस्तगेरि गोरितिभीग्रहग्रस्ति नचमत्रादलभीग्रह इति यदिचगेरितिभीग्रहत्वं भवति कथंन द्वितीयाक्रियाकारियदि
रो॰नि॰ चतदकारिकथं गोरीति उच्यते सत्यं स्वफसलानत्रवर्तनात्स्वकालक्रियाकारणाज्जीन उसकरणाद्रैरित्वंनचासोनयानर्थ
३३ कारीत्यनर्थविरहात्रनयात्वमिति ॥ भवतिचात्र ॥ भूर्वार्दूषमादिनाक्रान्तः समगतिः स्वच्छोरजोमिश्रितो दोगंध्याकल्पषो
233 त्पनगीलगतिर्योवायुरस्तुचलः प्रारोगवंविदधात्यसो बलमहोदेहस्पर्शीजनेतथा योप्येतद्विपरीतपवनस्तज्जं बाधांचहानिं
तनोः । भित्तिमाकारगियोदिभिरपिगदिता यास्यहानिः स्फुटेसा सत्त्वरोस्यास्यचेत्स्याद्विषमजलमहीमारिकानूपभागी ।
तद्दोषास्यबोध्याविकृतिरथचयासाविधेकात्रनोवा भित्रासर्गाद्भवेद्यान्कृतचलनवशाद्यास्थितालोकरीतिः । सेषाद्यो
कामाकृतीविकृतीये प्रन्येतत्राद्याद्विधाभवत्समाज्ञा नेषातात्दृग्यानिक्रियोंत्तृतीयाऽर्थान्मारीवाल्पभूर्योनिसक्ता । तत्रा
भजाः स्वविचरातितारायास्त्रोषवत्योहतिचेन्नमेति स्रूयेणतान्नमदोदहति हेमंतकालेपिजगाद्विचित्रे । नदनदीगिरि
सन्निधिमात्रतोभवतियाघचदेशाविभाक्तिभिः रचनयाप्यथवालयसम्भनोनिगदिताखलुसाविकृतिर्भुवः । करोति विकृतिः
पराहतिनतियथासर्वथा भवतिपरितोजनाभ्रमतारोदनोत्थापिताः यथेयमुदितावुधैरलमनर्थदामारिकाथवासमयप
र्थयः सकलमस्यघातीबलात् । तवादिष्टोषगातेस्येफलसस्यादिघातिनी कथंनरणरीणाननापयतिक्षुधार्याः द्विती
ग्रास्वक्रियासिद्धेर्हीनाभावास्त्रसर्वथा विक्रियास्तनचानर्थकारिण्याख्योवजत्यसो इति ॥ ५ ॥ यज्ञलफेति यज्ञलफे ३३
तिग्रस्तेभवति ज्ञालिति हृत्रेचरिते हवायीतिवायोः भेतितेनकरणेन सभभीतिरुतेना यज्ञालाफेतिविनिमयेन फसलेति ।

चतुर्थीविभक्तिकालस्य फम्बलाख्यकालव्यत्ययेजाते पवनभृत्ययोपिज्ञायतेइति वचनः नवाहेइति पार्श्वेनेगरविशेषोरितियावत्
देशानुसारेणापि पवनभृत्ययोज्ञायतइति वचनः रेयाहइति अन्यानस्तूचककाफभिः वचनः मोज्यावरूनइति मातिवेशत्वेन
ज्याइति मातिवेशिनाम ज्यभालइति पर्वतानां यऊलफाति सर्वंज्ञावर्ततेते विनिमयप्रभिः सर्वेज्ञायतेइतिवचनः भिहारूनदी
नो मातिवेशिकतया भहारइत्येकवचने वचनः तरूभतइति मृत्तिकानां मातिवेशात्तया पवनव्यत्ययोज्ञायतइति फसलैत्ये
कवचने नाहेयहरेज ज्यभेल भहारतरभु इतिक्रमेणैकवचनं । अस्मेति अस्मात तत्र तयोर विनिमयउच्यते फसालइतिकाला
वस्थानिमित्तः । अत्रटीकाकारः । मापिहितभूत चिकित्सकाः तत्र पवनविनिमयसंक्रमणयाहचतुर्विभागमुक्तवन् तत्र

फऊलफहालेल हवाथिभसभियफऊलायेल फसलोवल नवाहेवल रेयाह वमोज्यावर तेलज्यभाल वलभि
हार वलूतरभत । अस्मातगोरेल फसोल ॥ इत्थंव्यस्ततावायोर्विनिमयेन कालस्यतथा पार्श्वस्यसर्गः मातिवेश्य
न गिरीणां नदीनां मृत्तिकानांच तत्र व्यस्तताकालिकी ॥ १ ॥ चतुर्त्येकभागस्य स्वस्वाख्यास्थापिता परंत्वत्रयथाचि
कित्सकमतेन विभागस्तस्माद्विभिन्नोदेवदत्तविभागइतिध्येयं तत्रादौ देवदत्तमतं यथा तेवदन्ति ग्रीष्मकाख्यायांतारामंडलाख्या
तच्चतुर्भागभ्रमेणैनरेयश्चत्वारः फसलाज्ञायन्ते इतिमन्येकचतुर्भागः फसलइति कथ्यते इति चिकित्सकावदन्ति यत्रकाले
समसर्गीदेशो अन्तदेलदेशो तादृशस्य प्रदेशस्य नाभ्यला कल्यापेक्षाज्ञायते नापिपवननिरोधापेक्षाज्ञायते इति अस्सोकालः
फसलिरभेयीति भहारइतिपारसेकभाषया विश्वमिति शास्त्रीयाः अत्रैवचसामान्येनहत्तोऽहं दादिमक्रमोज्ञायते नापिपवन

वी॰ ऋतु॰ २५४

234

इति उक्तं अतन्देलदेश इतिनत्रतत्पात्वेपि येदेशाऊर्ध्ववर्तिनस्तत्रापेक्ष्या योग्यपवनगतो विद्यतप्र्वेतिध्येयं । इत्थमेवअतन्देलत्वेपि ऋतुष
गनो विशेषो बोध्यः यथोस्य ऐत्याधिक्यइति भरयानन्तरः कालः तैक इति तदन्तरं शिरेफ नाभेरलान् पायज्ज इति २ तत्र शिरेफ इति रभे
गात्प्रफसलमनियोगवनया तत्राहि हिमत्वादीनाम्रद्धे दोषत्वेन तेषामेवतदपेक्ष्य इति तत्र वहारित्यमत्रतत्प्रतेनाजाजेयमिति तदन्यच
शीततनाधिक्ये शुतनाइति जमीस्लानिनि पारसेकभावया ॥ भवतिचात्र ॥ क्रियाद्यःपर्ययःमाघ्यः कर्कीद्योवाप्यइष्यते म(
तीच्योपितुलाद्यो सौमकराद्यस्तयोत्तरः क्रियाद्योसौवसन्ताख्यः कर्कीद्यो ग्रीष्मउच्यते तुलाद्योपिशरत्प्रोक्ता हेमन्तो मकरादि
कः विभागोयं बुधैर्बोध्यस्तुलसंक्रमणक्रमात् नानिव्रत्वात्स्फुटंकालपर्ययाणामितिस्थितिः । तथा । वेद्याःपवनवैचित्र्य
सिद्धयेऽभ्यजत्रमात् चतुर्थाहंयथास्वस्वनामभिस्तेफलेत्पलं तत्राफलेतमनन्ता वर्द्धवल्लानां यथाहमी प्रेकत्वायात्रनाराणा
स्थितिसत्वाद्लंघनात् चत्वारःपर्ययाःकालगतापतेत्रशाह्विनाः इत्यं साम्प्रयत्याऊःस्वमतेन त्रिपाण्यत ग्रपेक्ष्य सत्वसर्गो
न्त्देशोज्जायेतनोयदा कल्पनासंस्तुताकल्पेनवाभ्रानिरोधने प्रयं स्याद्विष्वाख्यो त्रकालः प्रायेणयत्राहि हलाघ्नेहेदनातस्त्र
दाह्नोस्माक्क्ारदोहिमः प्रारोद्यभियोगित्वाद्विश्रवेद्वानिक्रन्तरं हृद्वाय पत्नयात्रत्रहारित्वं वात्रशोणिना इतिनत्रकुणोत्रेकाहस
न्तोग्रशरत्रिभिः ग्रकिनाविद्वुधैर्देया स्तत्वारःकालपर्यया इति ॥ ६ ॥ फेलू रभेषिइति फेनिचेत् रभेथींत्येतदाख्या फसलः
ग्रसौअतन्देलः समसर्गः समोस्य ऐत्यस्नेहरोत्य इति । ग्रलूइति सैफ च्यमाख्यः फसलः ह्यारोनू इत्युसः येभितः इत्तः तत्राहि
समन्तोल्रासाख्यइत्ताभिहत्वेन पतकासिद्धा पतूकास मध्याद्द्व्यागमने स्थितिमकापास्योस्याधिक्यकारणं रोत्वकारणंच रो
स्याधिक्येन स्नेहणोषेजानेरोत्यमिति ग्रल्इति शिरेफाख्यः फसलः भाविदानूशीतः याभिसःइत्तइति ग्रत्रात्वेपः उक्तं रभेया। २५४

त्यफसलमपि योगित्वेन खोकाख्यफसलः कथित इति यदि च तथात्वं तदास्य हृद्य शीतत्वाज्ञेन चर्मस्निग्धेन भाव्यमिति कथं मृत
देल्लोन् इत्युक्तं अत्रोच्यते अयं खल्लफसलः हृदजीवज्ञानिपस्वादीनामोस्य स्नेहपाकत्वेन तत्संसर्गो चिन इति तत्संसर्गो चित्या त्मो
तदेल्लू इत्युच्यते अयं च तद्विनिमयहृदादिनि तथात्वकथनमपि नास्मदभीष्टविधानकमिति ध्येयं इत्यं चानया रीत्या चिकित्सका
ग्रस्येफस्यापि शीतसाम्यान्मृतदेल्लातिव्यपदिशन्ति । अल्ल इति पृथक् इति च तयोर्विभागः भारिदः शीतः रतोभः स्निग्ध इति ।
सद्मा इत्यसौ चत्रुमाद्वितीयनाम सद्माच चर्मस्निग्धः अयं च सेफ आख्यद्वितीयमपि योगी पोत्यस्नेहकारणं चरबेः सेमतो
ल्लू रासात् इरीगमनमिति तथा हिहिमपानादिना रोमकूपानुन्मोचनं एषः प्रकर्षाणां च । ज्ञानीतच रभेयिखरेफाख्योमय

फल्लर भेयि मृतदेल्लोन् अल्लसेफ हारोन् येभिसोन् अल्लखरेफ भारिदोन् याभिसोन् अल्लपृथक् भारिदोन् रतोभे
न् ॥ चेत्रत्रवसेतः समसर्गो योस्त्र उस्लो इत्युच्यते अथ ज्ञीनो इत्युच्यते हिमः शीतः स्निग्धश्च ॥ ७ ॥ ७ ॥

मत इतीयो फसलो तथात्वे सामान्येन सत्यपि अत्र्योभयापेक्षया अल्पप्रमाणो वास्य शीत्याभिभूतत्वादिति न्यायेनाधिगम्यते ।
श्रुणुतच । मत्येकफसलः स्वसर्गो चित्येनामयोन्मीलनं करोति तन्निमीलनकारी च भवति तस्य योस्य स्वसर्गविपरीतः सर्गः
तत्वेच यथा चर्मफसलो चर्मामयमधिकीकरोति शीतामयं च न्यूनीकरोति शीतश्च शीतमधिकीकरोति चर्मं च न्यूनीकरोती
ति इत्यमन्येष्वपि बोध्यं तथाच विभागः सेफफसलः सफराह्वपित्तमधिकीकरोति उत्पादयति च तदामयं तेच मानाइह तत्र
इभइति एकवारा विभीवोद्वितीयदिनेत्वाभावः इकप्रंदाजा इकयकाहं अन्दाज इति त्यागः अफारेक इति अत्र हृदं तिकेदाहा

वी॰ तिरेके धातुविकारेण ग्रथंनीतां ज्वरः भोवादुरिति यं वदंति अतशीतिन्हउाधिक्यं करमुरिति रणरणिका पिच्छनाभीति काश्मीरा यं व
अनि॰ दंति इति सफाफसलः ॥ १ ॥ अथ मुस्ताख्यः फसलः अयं कफमधिकीकरोति कफरोगाश्चानेन जलज्यो कामेति द्विविधं स्वाले
२२५ ति स्वर्फी इति चास्यैवाख्या पीनसः कासश्चेत्यर्थः इयं चरीति स्तदा यदास्य सर्गस्याः फसलस्य यदा चैतत्प्रबलास्तदा नैव च विकृति
मपि कुर्वंति । जानीतच यदा फसलसर्गवैपरीत्येन प्रकृतिदोषेणैवामयो जायते यथो स्मकाले पीनसामयो सोच चिरकालेन यच्छे
तीति यतोस्य समभस्य न दामयनिमित्तस्य बलित्वं यदि बलित्वं नस्यात् न दोसकालेपि पीनामयोत्पत्तिः कथं स्यात्कदाचित्वाः
ति शीघ्रमपयेति फसलसर्गबलादिति परंत्वत्रैषावानी प्रकृतिसर्गबलाधीना यदि तु भीग्र उद्रिक्तो भवेदिति ॥ इति मुस्ताख्यः
फसलः ॥ २ ॥ अथ खरेफाख्यः फसलः । अयं च सादोहमधिकीकरोति न दामयांश्च रक्ताल्पीभावेन यत्रोसौ रक्तसर्गविपरी
तः कुवाङ्गस्च बलान्यत्रोनीभवंति निर्बलीभवंतीति अत्रापि रक्ताल्पीभवनमेव हेतुः ॥ इति खरेफाख्यः फसलः ॥ ३ ॥ अथ
रभेयाख्यः । अयं च शतदेलत्वात्प्रायेणामयोत्पत्तिकारणं न भवेदिति अत्राङ्गयेच धातुविकाराः स्वताख्ये फसले बद्धा उत्पन्नाश्च
तेत्र चेष्टमाना भवंति ते च कुष्णरोगेषापतंति आपत्य चारुराज्यानं केवषोकं विदद्धि कुर्वंति यश्च कश्चिदामयो मादीय उपादानबद्ध
मूलः सोत्र समसर्गत्वाच्चिर उत्पापयतीति न फसलामात्रेनात्रैमे रोगा उत्पद्यंते स्य समसर्गत्वादिति शोभनत्वात् ... दादि जनकत्वा
त् परं तु ये बद्धा अत्र ... नाश्च तेत्र विद्रुताः ... भवंतीति जीवारोग्यदाने चास्या अचिंततरइति विक्रियाप्यसाव ... बलेनैव ब
हिराविर्भवंति अयं हि माकृतसर्गो ... विक्रिया अशेषा दूरीकरोमीति ... बहिर्निर्गमनाय विरेकनाडीमोक्षाद्यो
त्र चिंततरमिति ... नमिदं । कथं ... पुनरस्य फसलस्य शोभनत्वे विनष्यतो अत्र फसले रक्ताधिक्यं मा ... सर्गस्य खेदा न कारणं ... २५

ल्पमत्यग्नताशरीरस्य हेमन्तगुल्मादीनामुद्भेदइति यत्पुनः कैश्चिदुक्तं ग्रीष्मस्निग्धोस्साविति नाहृशामामयदुत्पादयतीति तदलीकं
रक्तनिमित्तेनवात्रामयोत्पत्तिरिति । भवतिचात्र ॥ शीतास्यो स्नेहरुशीत्याख्यौ स्वत्वातेत्रगुणाःसमाः सेतीतिसमसर्गत्वंवसंतस्य
निरूप्यते हेमन्ताभिष्वङ्गमर्कस्यमत्याहेम्नानिवर्तनात् अधिकौस्यप्रकाशस्य रौद्र्यंस्नेह विशोषणात् हेमन्तंनचाशिरःपार्श्वेमत्याह
म्योततःस्फुटं रौद्रस्येकतयाकालपर्ययेस्मिंश्चहेमन्तता उक्ताशिरःशीत हेमन्तावसंतेनाभियोगिनौ अभियोगेकथंतस्याःसम
सर्गत्वमिष्यते अत्रोशीताचहेमन्ताचग्रीष्मस्निग्धेनतेनाहि भाव्यमित्यंसमापेक्षेसमाधानेनिशाम्यत अत्रोनक्रमद्रष्ट्यादिचरा
चरजगत्स्थितेः स्नेहोत्स्यापादनात्तल्पसर्गोहात्वकथ्यतेतथा तद्वत्पयहृदे घोषिकथ्यतेतत्तयाष्टनः समसर्गतयाचास्यकथ
नेकात्वानिर्भवेत् अत्रापुस्याभियोगित्वाच्छीतःस्निग्धश्चकथ्यते हूरीभवनमर्कस्यहेमन्तात्तत्कारणंमतं हिमपातादिनारोमहृ
पातुन्मोचनात्स्फुटं धरित्र्याजीवजातेश्चौस्यमंतःस्वान्तसंस्थिति पर्यायत्वेसमानेपिचतूर्णांप्राक्परश्चयो नावल्पमानैर्भार
सेतेऽस्यशैत्यविबाधनात् मत्येकपर्ययःस्वस्वसर्गाणामयबोधनात् न्यात्करोत्यन्यसर्गेतेनयाह्नीदंनिशाम्यत उस्रउस्राम
येहृत्वापीनंपातयतेबलात् शीतःशीतसृजोहात्वोस्रामयंपातयत्यलं इत्थमेवान्ययोश्चोस्यपर्यायगुणयेद्वंधेः पित्ताः
धिक्यहृत्स्रोतोनद्धाजनयत्यलं नापकाङ्क्षंचहेमन्तापस्त्वर्तिस्वानवास्थितिः हिमःकफाधिक्यकारस्तद्रोगांश्चकरोत्यलं मति
एषायस्तथाकामःपीनसश्चयथामताः मलधात्वबलोद्रेककरीषारादियंकिल तद्रोगांश्चापिजनयेत्तद्यशोषादिकायथा
शोषकत्वादयंनामरक्तामल्पीकरोत्यलं बलान्यपूननांयातितदल्पीभवनाद्ध्रुवं पर्यायोयोवसंताख्यःसमसर्गतयास्यतु
रोगोत्पत्तौनिमित्तंचवैद्योत्तंसूयनाद्बुधाः हिमकालोत्थिताधातुविकारायेतरास्थिताः उष्मामाच्चेष्टमानास्तेहृद्येषुद्रेककाः

वी॰
ज्यनि॰
३३१

236

रिणः विद्ध्यादिकाः प्रायोयेपिरोगा निसर्गजाः तेपि साम्यतया नैव प्राङ्भविंद्वजंतमलं प्रायस्त्ररसगत्वाच्च रावरस्त्वोदयः
नैसर्गिकबलोहेके उद्भूतायेततो द्भुताः प्राङ्भवंतिबहु पाल्लक्रियात्रगरीयसी नैसर्गिकबलाधिक्याद्भूतानां ध्रुवंमता मूल
च्छेदकरीवांतिनाडीमोक्षादिकाक्रिया प्राणानन्दामृगाधिकौ ज्वल्पमप्यप्रतोदयात् हृद्गल्मलतोङ्ग्वेदाद्दोसंसर्गीईरितः
चर्मास्निग्धोयमितितद्रोगकारणमित्यपि प्रलीकोक्तिः परंत्वोहेकस्तत्कारणंकेवलं इति ॥ अथदेवत्तमतेनापिफसलानि
तूपणांशृणुत । देवत्तावदंति रवतिर्हम्तिवाहल्लासवर्तिदेशेष्वत्तरपार्श्ववर्तिदेशाफसलाइमेचत्वारः तन्मध्यवर्तिदेशोत्वि
मेष्टो नेवप्रदर्श्यंते तत्रापिमत्येकमतेफसलाः पुनः प्रत्याहृत्रिंशत्दिवंते सार्धमासेनेति तेचयथा मेषमारभ्यार्धवृषंतावत् प्रव
लिफसल् नानिस्फिसोर् इति दुषाख्या प्रसोसेफ इति प्रज्ज्रनिस्फिसोर् ता प्रावरिज्योजा वृषार्धमारभ्यमिथुनांतं ज्योजा
इति यमलाकाराख्या प्रसोवरेफ इति प्रज्ज्रवलिसइनान् तान् रवइच्यंगुइति पारसेकभाषया नानिस् फिप्रसद् कर्कमार
भ्यसिंहार्धांतं शरता ॥ ३ ॥ प्रज्ज्रनिस्फिप्रसद् ताप्रावरिसंभोल् सिंहार्धमारभ्यकन्यांतेरभये ॥ ४ ॥ संभोलइति
पालिमेजर्याख्या तत्सहितकन्येति प्रज्ज्रप्रवलिमेजान् नानिस्फिप्रक रम् तुलामारभ्यवृश्चिकांतंतावत् सैफ ॥ ५ ॥
प्रज्ज्रनिस्फिप्रकभर् ताप्रावरिकौस् वृश्चिकार्धमारभ्यधन्वंतं कौसइतिधत्वराख्या रवरेफ ॥ ६ ॥ प्रज्ज्रवलिज्मदेतानिस्
फिदल्वृपर् ता मकरमारभ्यकुंभांतंतावत् तत्रज्मदेइति मकराख्यातत्वंचवनच्छागाकृतिः ॥ ७ ॥ प्रज्ज्रनिस्फिदवैल्व
ताप्रावरिहोत् कुंभार्धमारभ्यमीनांतंरभेय ८ । अत्राद्विद्विफसलागमने किंकारणमित्यत्रब्रूमः एतेषांचफसलानांद्विरा
गमननिमित्तमिदं यदसौरविः रवतिर्माल्लिवाहसमीपवर्तिनां प्राक्पश्चाद्दृतिमध्येरवासमीपवर्तिनांद्विराहत्या सीमांतरास् ३१

मस्तकसीमोपरि चैतिदा लोभये विषुवत्क्रमयेद् इति सैफ्रोभयं मस्तकोपर्यागतत्वात् रसकालोभयमागते तथाच सामीप्यगमनं हि
वारे तथाहृरीभवनमर्यादि पूर्वलोभयमपि तत्र समायाति ते नियतं चेदं मत्येकं सैफ्रत्वकाले मत्येकं पूर्वतावध्याकालेच त्वत्तवथा
कालोनरेच खरेफ्रवेध्यात्वत्तकालोतरेच रमेयुग्मादित्वमेकस्यायेव्वेदं इतिमत्येकं हि राहृतिः यथाचयैतिदालोभये सामी
प्यंनयथा पन्नकलाभोभयेहृता पन्नकलाभिसैफ्रो पन्नकलाभि पूर्वनवी नत्रपन्नकलाभृमत्यावर्तना सैफ्रोनिदाक्षिणायने
पूर्वतवीनि सौम्यायनमिति दालेनूकलाभाभिधानमग्रेवक्ष्यामः ॥ इतिफसलनिमित्तनगेरनिरूपणं ॥ भवतिचात्र ॥
प्रत्याप्याफ्रायिंभक्तिः कालपर्ययगावुधैः ऊमध्यात्सौम्यगात्वेयात्तन्मध्ये प्रोचतेमताः तथाप्रोतेमजुर्वतिमत्याहृन्निचपर्यायाः
मासार्धमासभोगेनन्यायंवाद्वववारयेत् प्रारम्भाजेहृपार्धांतंग्रीष्मोस्मादाद्यारोपारत् कर्कादार्धहृरिप्रीतः कन्यातोस्मात्तमध
मतः ४ धटादाल्पार्धप्रस्तोसोचाप्रांतेस्मात्सरत्नः रुषादार्धचटेप्रीतोमीनांतोस्मात्तनमधः तचाचमाक्यरागवृतिमध्य
रेखांतवासिनो सवितासोऽहिराहृतिं ऊरुनेविषुवोभये मस्तकोर्धगतत्वाच्चरवेग्रीष्मोभयंयथा तथाहूरगतिस्ता स्यद्विरेवाशिशि
रोभयं शीतोास्मकालयोर्मध्येगतागततयान्वयोः द्विवसंतोद्वयोस्तेयः शारदस्त्राप्यसोमतः ऊमध्यगमनेसाम्यत्तलयायद्यथो
भयं विषुवंमाक्यरात्तेननथोदग्याम्यतोयने सामीप्यसीमाविषुवोभयंस्यात्तन्निवासिनां यथैवंहूरतासीमानयोभयस्त्रदीरि
ते कालपर्ययगासेयंवाफहृत्तिरुदीरिता प्रागादिपार्श्वसीमोत्यांतामिमांशृणुतात्हृताः इति ॥ ७ ॥ अथनवाह्लाख्यनिमि
त्तकहितीयतगेरनिरूपणम् ॥ अमलइति नवाह्लीति नोह्लयेत्येकवचनं तत्रनवाह्लेति पार्श्वहेतुकतगेरवर्णनं वश्चनः रेहया
इतिवाननिमित्त रेहइत्येकवचनं फप्रथःततःप्रन्निश्चितं ज्यनोभदक्षिणपार्श्वे वश्चनःनाह्लेयत्ततत्पार्श्ववाताः इतितस्य यभ॥१

वी॰ ज्योति॰ ५२७

937

रेऽ शैत्यकारीणि वप्तुनः यज्यद्वेफशैत्यकारीणीति इत्यंच ज्यनोभेत्यनेनापि यवन एव बोध्यः ॥ ९ ॥ अलद्दति सभावेति पूर्व वात एव इरोम्भ इतिपश्चिमवातः यदातु पूर्वादिग्विवक्षितातदा मधुरेकेति एवं पश्चिमदिग्मात्रविवक्षायां मधुरेभूइति तत्रमधु रेक्ष इति उभयावकाशः मधुरेभूइत्यस्तगमनावकाशः वप्तुनः नाह्वेयितं पार्श्वानि ह्रोमेतितयोरुभयोः करेभतान् समीपवर्तीनि मीन् इति सकाशात् येनिदालिति शृतदेलसरीसृप समसरीसृप नवेलसमसरीत्वमेव शीतोस्मस्नेहरौक्ष्याणामपितत्तदांतिक व र्तिनेति । अत्रटीकाक्षतः । यदत्रमूलक्षतामीषामेवनानां शीतोस्मस्नेहरूक्षतावर्णनाक्षतासो पर्वतखेड अकालीमवर्णना।

अम्मल् नवाह्मी वल्रेया फश्रनल ज्यनोभवनाह्वेयत ह्रायूसवेन व यक्षतेश ॥ अथदेशिक्यसोवासृनां चेद्धनं । दक्षिणेनत्पार्श्वानि चोस्मस्नेहकारीणि ॥ ८ ॥ अल्पशोमाल वनाह्वेयत ह्रायेभर् रेऽव यज्ञफेफ ॥ तथो त्तरेनत्पार्श्वानिच शैत्यरौक्ष्यकारीणि ॥ ९ ॥ इत्रकथ्यते ज्यभालेतिबहुवचनं पर्वतनाम्नः ज्यभल्ल इत्येकवचनं इक लीमेतिचैकवचनं एतन्निरूपणादन्नवद्ये इतिवार्ताभवत्तामल्लनावत् । अम्मल् नवाह्मी इतिकथितं तत्वचनदानिरूपणोचि तीमायातियदामध्यनिरूपणाक्षताभवेत् मध्यंच खेति मल्लिवाक्ष इतिकथ्यते तत्रखेतीतिरेखा मल्लिवाक्ष इत्यर्थस्य समस्तत्रयात नेन यदर्थस्तत्रमस्याभवस्तादिदमिति असोचमध्यरेखातदासिध्यति यदाअद्दलोल्नह्राइ निरूपितोभवेत् तत्रशदिल् साम्यामा दकं नह्रार् इति दिनस्य तच्चैकंस्तत्रंपतितंमध्ये नह्रोमूकद्रूपायानवमाकाशस्य एतदर्थंखेल ममभूमेराकाशस्यचार्कि चिन्मात्रेणावि भागनिरूपणाशिष्यते विधेयतया यथा अकालीमवार्ताविदिताभवेत् इयंभूमिकामकरणेभयेमयानिरूप्यते तत्राद्यं फलकवा ५२७

दे आकाशविभागार्थं तत्रैकोभावआरंभमात्रं भागोभयंचतन्निर्णायकं तत्रारंभमात्रंसमुदितंतावन्निशम्यतां । जानीत अप्फुलाकाः फु
लकानि इतियावत् वैद्यमतेननव नवसंतेषाकाशेषुकल्पाः इति यावत् मत्येकमनेकानि खंडानि अनेकाअवांतरकल्पाः संवादि
काः तथात्वंचवक्ष्ये परंतुस्वानिष्टमते समेवेति विशेषं एकाकोसीति द्वितीया अर्धइति इमेच अष्टमनवमे इतिध्येयं तत्रकोसीति
आसनमधस्तनं अर्धइति चाच्छादनमुपरितनं तत्रार्थतावद्विचारः हुम्म अप्फुलाकत्ते सदरु गरुदेशान्धु इतिहुम्मेति सर्वेअप्फुलाका
इति फुलकानिकल्पाइति तेसइतिनवापि दरुअंतरे गरुदेशा आवर्तनायाअधइति संतीति इमास्त्र तथाकल्पायथा उपरितनक
ल्पाधस्तलमूर्धतलंचाधस्तनकल्पाया अन्योन्यंनिरंतरंलग्नेइति यथाणुमात्रमपिनांतरेवकाशंलभतइति यथाचमाणक्कार्

अलसभावज्रोभुवनाइयत होमाकरेभतान् मीनलग्नेनिदाल ॥ पूर्वपश्चिमेनतपार्श्वानिचांतिकर्वतीनिसमसर्गेस्य ९ ॥

कानकल्पा महाभूतकल्पाः परस्परंसलग्नाः तथाचाग्निकल्पावेष्टनया पवनंव्याप्याश्रिता पवनकल्पाच जलकल्पाया जलक
ल्पाचोर्वीकल्पायाइति तथाच प्रथमवृत्तंभूलोच समंताद्व्याप्य जलवृत्तंस्थितमिति पृथ्वीवृत्तंच किंचिन्मात्रेणचतुर्थांशेनेति या
वत् बहिराविर्भूतमिति यवनमतं ॥ अत्रशास्त्रमतं । लंकाउमध्येयमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमेरोमकमत्तनंच अधस्ततः सिद्धपुरं
सुमेरुः सौम्येथयाम्येवडवानलश्च उद्वृत्तपादांतरितास्तितानिस्थानानिषड् गोलविदोवदंति वसंतिमेरौसुरसिद्धसंघा औवेचसर्वे
नरकाः सदैत्याः योयत्रतिष्ठत्यवनीतलस्थ आत्मानमस्याउपरिस्थितंच समन्यतेनः उचतुर्थसंस्थामियस्वनेतिर्यगिवामनेति ।
अधःशिरस्कंउदलांतरस्थाच्छायामनुष्यादिवनीरतीरे अनाउलास्तिर्यगधःस्थिताश्चतिष्ठंतितेतत्रवयंयथात्र । भूमेरर्धंक्षारसिंधोरु

वी॰
ज्ञानि॰
२५

238

दक्षिणं तद्वीयं माजरा चार्यवर्याः अर्धेऽन्यस्मिन्द्वीपषट्कं च स्थायाम्येऽत्र द्वीपाः सुधीनां निवेशा इति । प्रासंगिकं तावदास्थां महत्तमत्र गच्छा
मः । किंचिन्मात्रेण यदा विभूतिं तत्रैव यमिमे नानाजनपदाः कृतास्थितयः तच्च जलं तत्र समंतात् व्याप्य वायुस्तत्रास्थितं तच्च समंतादा
वेष्टनया व्याप्य तेजो तत्रास्थितं ॥ इति वृनासीरादीनि अष्टुकान् इति वाक्योऽर्थ इति ॥ इति भूतचतुष्कमकल्पविभागः ॥ ततश्च
फलकि कसरु चन्द्राकाशः फलकि उन्नादीरु बुधाकाशः फलकि कहरु शुक्राकाशः फलकि शंसस्त सूर्याकाशः फलकि मेरेक
भौमाकाशः फलकि ज्ञड्डोद्र जीवाकाशः फलकि मोज्नरीक शन्याकाशः । ततः फलकोल् ध्रुवोज्व फलकि सवाभेत् ताराका
रसत्रुदितराशिमंडले तत्र ध्रुवोज्वु इति राशिनाम सवाभेत् इति सप्तकल्पायात समयस्त्वाति रिक्तयस्या तथा चात्रान्यतारासत्वे
पि मार्गस्थप्रवायातः फलकि अतलस्नवमः फलकोल् अकुलाकु फलकि प्राजम् शुद्धदेदिज्यपद्यादू इति योच्यते अत्र अतलस्
इति तद्वत्समम विचित्रं च अकुलाकु इति च फलकाबज्ञवचनं सर्वाणि फलकान्यत्रान्तर्भूतानीति तद्बहुवचननिर्देशः प्राजम्
इति चातिविस्तृतं शुद्धदेदि ज्यपद्यादू इति च सर्वतो व्यापकमिति शुद्धदेदीति व्यापकं ज्यपद्यादिति सर्वमार्चिषिति । तथा च यवन ।
मते । प्राणाधरगगनादथानलीयस्तदथश्वानिलज्योतिर्गोलमथ तदधो मिलितो जलवृत्तिनीयो सलिलादूर्ध्वगतो धिभूतरीयः ।
तथा तेचेन्दुसितार्करुग्रहमंदान्विताः क्रमात् ऊर्ध्वोर्ध्वसमततस्योर्ध्वभाकाशं नवमे तत इति तथा इयं पृथिवी रचनादेवं तत् तदत्र
यत्पीतमसौ भूः श्वेतरसादिभूतानि त्वच स्थानान्यानवकल्प्याः इत्थं चाष्टौ फलकानि वृनासीरचतुष्कस्थस्थितत्वात् तदावरणवेष्टन ।
यास्थितान्यन्यान्यष्टौ मार्गाभिमुख्येन सततं स्वस्वगत्या चलंति नवमं च पश्चिमाभिमुख्येन सततं प्रक्रममाणं तथा स्वेयपीतान्यष्टो २५
अपि चतुर्थेमप्रिकद्वाच स्ववेगेन स्वात्मना सह बलाच्चालयतीति तदेतदालमिति सर्वमतः ह्यात्मप्रवर्तमानेन नवममाचष्टे यवनाः ।

प्रत्यगाक्रमते । ततोप्राक्शाभिमुखेभपंजरेसत्येवेगेशीघ्रतरेभ्रमन्नपि तदल्पगतेर्झटित्येनभश्चरास्वांतिनीचोच्चतरात्मवर्त्मास्थिति । भ
वंतिचात्रावांतरश्लोकाः । सर्वपश्चिमलन्यासंवायोःशीतयोरूप्ययोर्द्वयोः किंचित्सामर्थ्यधैर्येयंनस्थैवस्नेहरौद्रयोः शैत्योसमस्नेहरौ
द्रयंयद्वासूनांबंधयोरिव यद्वाशाकलत्माभिन्नभिन्नमित्यनुकथ्यते उक्तंपार्श्वनिमित्तेष्वानिलगाढनिरीक्षण कथ्यासीपार्श्वकलना
मध्याधीनेतितत्पुरा प्रागाप्यायनमादायसूत्रंयाम्योदगंतरा अन्यूनाधिक्यतोलब्धेनमध्यामितितद्धिः तद्यदासमभवेन्नामविषुवदिन
साम्यहान् तदैतिकलनांतत्वेनवमाकाशाहृत्तरा श्लोकक्द्यानवमीतत्रैकंहृन्नमस्कृत समसूत्रनयातत्रसूर्यासौविषुवंमतम्
इतितल्लब्धयेभूम्याकाशाभाविरिहेर्ष्यते किंचिन्मात्रेणनोमेलिकलनेयंहिमुख्यतः सेयंनिशाम्यतांवातांबुधाःमकरणेभये तत्रा
ग्रंथेत्रिभागंतदाद्येभ्रमणमईत्यतो सेनीहृककद्यानवयानेकावांतरभेदिनः क्वादिगासूनमध्ये द्वैतत्रांत्योपांत्यसंज्ञिते इतिशिष्टावस
मात्रनिरूप्यंतेपृथक्पृथक् तत्रापिसर्वांःसंलग्नायथानाएवंतरोदयः यथाचनोलरेवालक्षानांशेनापिलक्ष्यते सतेत्रयावनेभूमि
वार्धीकमहत्तामपि भूहेत्तेप्रथमंतत्रसमंताद्व्याप्ययास्थिते जलहृत्तेयथाव्याप्यवायुहृत्तमवास्थितं तद्वदेषनयाव्याप्यतेशोहृत्तम
वस्थितम् प्रंतरोवल्वमीषांचनाएवमात्रमवेक्ष्यते तथासामपिकक्ष्याणांनाएवमात्रमवेक्ष्यते शाश्वद्भमाद्भमाःकक्ष्याःस्वगत्यनर
यापिच चेइचोदिसिताकीरजीवसौराश्रिताइमाः समकक्ष्यापरानाराराभ्यान्ययहसंश्रिता नाराणांकल्पनायेषाराशिविंब(
मितीरितं तदत्रकृतसंख्यानेतथान्येमंदगामहाः यदंतभीतसूर्याचव्याप्यकासर्वतःस्थिता अविचित्राचयासैषाकक्ष्योक्तानव
मीत्रुधैः इदंतदंडमित्युक्तंमीनांतभूःपरोरसाः परापीत्रीणिकक्ष्याश्चत्वरोयत्रव्यवस्थिताः तत्रभूतचतुष्कस्यस्थैर्यादूर्ध्वाधमा
कृताः प्रागुत्वेस्वस्वगत्यासूर्यातिशीघ्रादिरूपया नवमीतत्रतयाप्याभिमुख्योयातिनिरंतरं यथास्वबलवेगेनताःकाश्चित्पश्चिकक्ष्यये

वी॰
का॰ नि॰
२१५

239

इतीत्यमंतरे कृत्वा सर्वं यद्ध्याप्यतिष्ठति अहोरात्रं वस्द्वीरैर्विंसमित्यभिधीयते इति ॥ मापिह्नितं भूत् स्वमतनिष्ठाः प्रनविदंति सत्यमि
दं संतीमानीति परंतु हृन्नतानास्ति दर्पणतलवदिमानि भूमिकारूपाणि तत्र खहृन्नानां अंतरिक्षगतानां चेष्टावत्वमप्यस्त्येव केवलमः
बोधेनांतरं पततीति बुद्धिकौशलशालिनामणुमात्रेणाप्यंतरं न पततीति । तथा मापिह्नितं भूत् वेद्याः खल्वत्येक फसलेकोत्तोभ
हयं ध्रुवमस्तीति वदंति तत्वाह्नियतत्वल्हृन्नं चेष्टमानमाहृत्त वेष्टनया सततमविच्छिन्नमवाहेणवर्तते तथाय यथास्वस्थानादणुमा
त्रमपि न चलति तस्यपार्श्वेभये तदुपष्टंभको भयेन भाव्यमिति तथाचतेन भाव्यं यथा तदुभयेनास्थिरेणैव भाव्यमिति तदेवावकाशो
भयं ऊर्ध्वोध इति कथ्यते इत्यमेव मत्येकफलकस्य मत्येककल्पायाऊर्ध्वोध इयमस्तीत्यापतितं तमेनास्मिन् पक्षांच चेष्टा सर्वाभिमुखं
पश्चादभिमुखं वास्त्विति तद्धात्पयेनेदमभयसौम्ययाम्यवर्तीति स्थिते ॥ भवतिचात्र ॥ अत्रागमेकपारणाभूमिकानां समन्वये
वदंति दर्पणतलस्थैर्येणांतरसत्तया यद्धत्तारागतिश्चेयं मेर्वावर्तनयास्थिता तदारभ्येव संस्थानद्वीपाद्वीनां पृथक्पृथक् इयदंतर
मात्रास्ति मेरुर्मध्येतलेस्मत् ऊर्ध्वः सिद्धपुरं सौम्ये लंकायाम्ये ध्रुवास्थिता यमकोटिर्यथास्वस्थानतथा रोमकपत्तनं केवलं कलना
भेदो वैविच्यतथास्थिता इत्यास्तामप्रकृतं वेद्यमतं सूणत धीधनाः माकचरान्नोयामीषांवहृतां स्वपरेतया हृन्नानामनिशं स्था
नतियत्यासमवस्थया भाव्यंयास्योन्नरं नामतदुपष्टंभकल्पया विक्षोभव्याययथानैषाणुमात्रमपिसंचलेत् ध्रुवोभयमिदं माऊः स
वेकल्पोपगंबुधाः यदवष्टंभनान्नित्यं रचनेयं प्रवर्तते इति ॥ इत्यचनवकल्पास्थिमाहास्थिनाहसमकल्पोपयोगोत्रात्यपर्वेति
संक्षेपेणतदुक्तं अष्टमनवमकल्पोभयस्यात्रोपयोगित्वादनयोर्विस्तारः कथ्यते । जानीतसमानामभूषांमत्येकमनेकान्यवांत
रफलकानिसंतिरति तत्रापिकानिचित्रयाविधानिसंतियानिनवमवत्कल्पस्वफलके प्रक्रांतावरणानीति तथात्वंचामीषांमट्कल्प २१५

मध्ये पृथिवीमध्येन वमाकाशमध्ये सूत्रयाने न्यूनाधिक्येनेति परं तत्तत्रयानि कानि विक्रान्तावरणानि संति तन्मध्यं सूत्रमात्र कल्पनयोग्य
धो भवति न मध्यकल्पना संभवतीति तस्मादेतत्त्वावरिज्योत्स्न सत्कत्त इति कथ्यते मध्यकलनावासामिति कानि विच्छन्नगुह्यानि स
मंतात्क्रान्तावरणानि न संति परं तत् एतत्फलकस्थौल्यमानानि तत्र च फलकस्थौल्यस्तवनं इति कथ्यते स्तवनं इति सामान्यस्थौल्याख्या
च यच्चात्र क्रान्तस्थितिफलकं तत्फलकतह्वीरेति कथ्यते तत्रैव गृह्णाः क्रान्तस्थितयः इति तदेव फलकं ग्रहफलकमिति कथ्यते ।
सूर्यस्य तत्रेदमस्तीति च वदंति तत्र चेमउभयेपि केचित्पश्चिमगामिनः केचित्प्राग्गामिनश्च एव सामि॰ पिमद्यमप्रकारः फलकिदारु
ल इति कथ्यते । भूमीधोसमस्तसूत्रमात्रबहिर्भूतानां फलकक्रान्तस्थितीनां ग्रहास्थानभूतानां च फलकेति सामान्येनास्ति संज्ञापरं
तद्विशेषेण समस्तसूत्रपातिनां फलकाख्यासममध्यानामेवेति । इत्थं च समस्तसूत्रपातिनां फलकिकोह्लीतिव्यपदेशः तद्वासानां
भयेषामपि फलकिज्योत्स्वीति तत्र च मउभेपि केचित्पश्चिमगामिनः केचित्प्राग्गामिनश्च एव गामिनः केचिद्दक्षिणोत्तरगामिनः केचिच्छी
घ्रगामिनः केचिन्मंदगामिनः केचिन्मंदतरगामिन इति ध्येयं ॥ इति समग्रह्णाणां समफलकानि फलककोह्लीति द्वयमष्टमनव
माख्यं शिष्यते इति ॥ भवति चात्र ॥ आसां च समकल्पाणां संत्यवांतरकल्पकाः ताः काश्चित्स्वस्वकल्पास्तसमंतात्स्थितिमाश्रि
ताः ऊर्ध्वाधःस्वस्वसूत्रांचमध्यास्थितिरनेतरा काश्चिन्मध्यवर्तित्वेन मध्यानीता इतीरिताः काश्चित्तन्मध्यगाः कल्पास्तत्स्थौल्यान्मान
तोपि च स्थितायास्तग्रह्णानानाविधा ग्रहकल्पकाः समंतात्क्रान्तसंस्थाना कल्पेत्याख्यास्ति प्रख्यातः अंतः कल्पेति ताया सां मध्य
मध्यात्रगं भवेत् मध्यानिपाते बाह्यास्तामध्यास्थाने ग्रह्णाकिनाः इत्याख्याविनियोगोयं तन्त्र स्थित्याप्रकल्पितः इमास्ताः काश्चि
काः काश्चित्प्राग्गामिन्यः पराः पराक् शीघ्रमंदतदाधिक्यगामिन्य इति निश्चयः इति ॥ तत्र फलकनवकसमुदायेनेदमेकं फल

वी॰
कल्या॰
रघ॰
२५०

कं कल्पना तत्र तिर्यग्गतयोस्तत्रैकादोलाभी द्वितीया हमायेली तृतीया रक्तवीति तत्र दोलाभेति अरघट्टाख्या तत्स्थग्रीगतिदोलाभी
ति हमायेलिति गलबंधननालाख्या तत्स्थाहृष्टपेन हमायेलितिवक्रिना रक्तेति यरहाख्यातत्स्थाहृष्टपेन रक्तवीति इत्थं च खतिपस्तिवाद्दि
नाममध्यगेवावर्तिनां दोलाभीति समष्टन्नवेष्टनाख्या । अथाकिमष्टल् तत्र अर्फोक इति ग्रहोदयसरणिर्यदधः खतिपास्तिवाह्वाख्यम
ध्ये खावर्तिनः अथाकेतितद्वृजवचनं मानूल इतितच्युतिः सौम्यदक्षिणानतत्रवासिनां चान्योन्यापेक्षया हमायेलीति ऊर्ध्व
वासिनां च सौम्यदक्षिणध्रुवतलाधोवर्तिनामेन क्रन्ती रक्तवीति अतएव चोत्तरायणे दिनं दक्षिणायने रात्रिः सौम्यवासिनां दक्षिणध्रुववा
सिनां चैतद्विपरीतमितिज्ञायते ॥ भवतिचात्र ॥ तत्राकलनया गभीकृत्यमाश्रविलाश्रपि कश्चैकाम्पागतिस्तथाङ्कनावक्राचव
तैला ऊनारयहदेशीयागलमेखलिकापरा यरहगतिकल्यान्यागतिमित्यं त्रिधा विदुः ऊर्ध्वमध्यगानां तत्राद्यातच्युतानां च मध्यमा
नतिनैकाद्दिर्यं चित्राध्रुवाधोवर्तिनोपरा अतो रविसक्रान्तिः सौम्याग्रस्थांससौम्यवर्तिनां दिनेयाम्यात्वसौरात्रिर्व्यत्यया द्वाम्यवासिनाम्
जानीतच इमेसीनारहालाराहमाद्विधा तत्रकाश्चित्सवाभेत इत्येकवचनं तथात्वंचास्थिरनेति अचलाइतियावत् काश्चिच्च सत्यारा
त सध्यारेति सैरकारिणपश्चलाइतियावत् तत्रसवाभेतोष्टकफलके मगकोजः तथात्वं च तत्र अङ्किकायामिति साणिस्थापनातेच न
ऊत्येवचलेति तत्रज्ञतिश्च वर्षसमतिभोगेनैकोंशभोगः अथाश्च राशित्रिंशद्भागइतिचतुर्विंशतिसहस्रवर्षैश्चक्रभोगइत्यासांतावत्
तथान्यैवदंति वर्षशतकेनांशभोगइतिकल्पनायां वर्षत्रिसहस्र्या राशिभोगइति द्वादशगुणेन षट्त्रिंशत्सहस्रवर्षैश्चक्रभोगइ
ति अन्येत्ववर्षपंचस्यांशभोगइतिकल्पनायामष्टादशशतैरेकोराशिभोगइति द्वादशगुणेन सषट्शतैकविंशतिवर्षसहस्रैश्चक्र
भोगेत्युनःस्वस्थानाक्रमणं समतिवर्षैरंशोभोगइतिकल्पनायामेकविंशतिशतवर्षैराशिभोगइति द्वादशगुणेन सद्विशतपंच(रघ॰

विंशतिसहस्राचक्रभोग इति कालवशाद्वैचित्र्यमिति चिंत्यं ॥ इति सर्वाभेदितितत्फलकगत्याचलनादचला इति । भवतिचात्र
ते यं द्वैधं च ताराणां चलाचलविभेदतः नक्षत्रग्रहाः स्वस्वगत्यायानाश्चला इति स्वस्वकक्ष्यानिखोतास्ते स्वस्वगत्याचलंतीति च
विना रविमसौ कक्ष्यारूपैर्गत्यात्मनायतः स्थिरतास्त्वष्टमकक्ष्यायां निखोतास्ते हि नक्षत्रेः यांत्यसौ वर्षैकसंख्याशशक्तिरित्येवतन्म
ते तथाच दिनषट्केन भुज्यते विकलैकिका मासेनैकेनतत्पंचवर्षैणतत्कलैकिका षष्टिवर्षैस्तथैकांशः षतानाष्टादशकेन
च राशिभोगो ऽप्यनः सोम्य स्वस्यानाक्रमणाद्भयोरिति ॥ सप्तारस्त्वसमतेच समफलकेषु स्वस्वगत्याचलंतीति तेचोक्ताः ।
उभयेच मरुकोज इति तत्र निखोता इति स्वस्वतन्त्रीरेषु विना रविं तस्य तन्त्रीरोनास्तीति तत्र च स्वयमेव तत्त्व्यानतयावर्तन इति
एषां च मत्येके स्वस्वगतयः स्वयम्भूस्थाः इमास्त्वामीषां गतयः इत्यादीयावाः संत तभी प्रयोवासंत इत्यनेन किं फलं सर्वथा गतौ क
स्थितपर्वमकारो ऽस्तीति प्रथमेल्लकसरु गतिरमीषां रात्रिन्दिनमाप्याभिस्त्वेनास्तीति ध्येयं यासौ नवमफलकाधीनेति तेन कारणे
नकसरू इति च बलात्कारेण ॥ भवतिचात्र ॥ तथैषां स्वस्वगतयो निबद्धाः स्वस्वकक्ष्यया स्थूर्याचेन्द्रमसोस्तत्र गतिरेकैकश्या
त्वसौ नियतावास्तु चान्येषां नैकाषीत्र्यादिभेदतः रात्रिन्दिनातिवाहेन यात्यापेषां समागतिः प्रसौ नवमकक्ष्यायाबलेनैवेति
निश्चयः इति ॥ एषाच वार्तानवमफलकानिरूपणावसरे भविष्यति परंतु द्विविधाप्येषां गतिः स्थूलमार्गगमा च प्रत्ववेधैः स्वय
मीक्षिता अनुमानादिना रसद्भूबंधनेनेयदायस्तं रसद्भू इति च त्रैराशिकगणितमकारो हरगोचरीकरणादिना कासाधस्तलगमन
हरस्याचिन्त्यवेधादिना । जानीतचैतत्कल्पनाचन्द्ररात्रप्लुतं गतिं पश्चात्तावीभिस्त्वेतवालेल भुजोरू इति वदंति तवाल इति च
गतानुगतिको गतिरेकत्राद्दौ चलातितनोन्यस्तनोप्यन्य इति उचितमिदमासीत् सप्तमकक्ष्यानिरूपणानंतरमष्टमकक्ष्यानिरूप।

वी·
कल्या·
२५२

णमिति मयापुनर्नवमीकल्याम्भक्तोनातत्रचायमभिप्रायोस्मवानीः कास्मिदेनदधीनाइत्येतन्निरूपणानंतरंतत्कथनंस्यादमिति
निर्दिष्टं एकमोकदमिमकारणे द्विकस्यपूइतिमकासीकरणात्व्वेभावोभयेमयानिरूप्यतेइतितत्रारंभात्व्वेमकारणमिदंसमास
मू ॥ भवतिचात्र ॥ पर्यायगमनाच्चेषांमाच्यमसौगतिरीर्यते गताद्गतिकीत्येवंगतिरित्येवप्रश्चिमा समकल्याइमात्तावन्नव
मेषानिशाम्यतां एतन्निम्नतयाहम्याःस्वचेयंतथाभवेत् ॥ इतिमयमंकारणेप्रारंभात्व्वोभावप्रकाशः ॥ १ ॥ १
प्रथनिरूपयितव्यकरणपोभयमध्येइदंमध्यमनवमफसले ॥ जानीतनवमामिदमाकाशं फलकोल प्रफुल्लाकइति एतङ्गतिः
खल्वखलाहितवालीति एवीत्यश्चिमाभिज्ञख्येनातिवेगेनच खल्विदंपरिवर्तते येनाहमहरमध्येसमंताच्चलनंकरोति स्ववेग
नचान्यानपिमागाभिज्ञखगामिनोहावपिचालयतीति तेषामपिसर्वेषांसागतिः कसरीति समेवाहमङ्गरोषिति । अत्रकेचिद्वदंति
एतङ्गेणाकर्षणस्ययाइगाममनतरासन्नतरासन्नत्वादिकं तदङ्गसारेणावशेनेनारम्यचेङ्गानंगतिहरतामसन्ननेबोध्येइति अत्रचन
कांचिन्नाराक्रांतिरियंतिरित्येतत्फलाकिप्रतलासइतिवदंति मुह्नीतहकेकेतिचेदमेव हकेकेतिपरमार्थेनमुह्नीतेत्यवकाश
मदं अत्रैवसमंतात्समस्तचक्रकलनयामध्येभूरस्तीति उक्तंमत्येकाहन्नस्यपरिवर्तमानस्य जन्तोभूहृदयमस्तीत्यस्याथितङ्भयेनभा
वमेव तत्रैकःसौम्येपरोदक्षिणे तच्चावरुंभकोभयमवकाशोभयमितिध्येयं तत्रनतारकाचिदस्तीत्युक्तत्वात् तत्रच खतिप
लिवरू वर्तिनाउभयंतदालोकगोचरतामेति तदयेनयान्येषांतदीक्षणमेकतरस्य दूरासन्नमस्तकवर्तितयेति इत्थंस्थितएत
स्कृतम् उभयंलक्ष्मीकृत्यान्यूनाधिक्येन प्राचःपश्चिमांतंहन्नेकल्प्यं इदंचहन्नंमोङ्गोमीयंकल्पनाकृतं ग्रदिलोन्नहारवमन् ·५।
तिक्र तत्रेषाख्या यथाग्रदिलइति समकारकंनहारइति दिनस्यात्रमासो विष्ठवंजायते मनूनिकाइतिकल्पाबंधनस्थ्यते प्राका

शकक्ष्यावंधनाभमिति मोक्षोमेतिकथितंसाकाशस्थकक्षांकाते ग्राह्यलितियमितिकल्पनामात्रसारासिद्धमिति ॥ भवतिचात्र ॥ कक्ष्येयं
नवमीधीरानिःश्रेष्ठेणनिशम्यतां अशेषकक्ष्यांतर्भावात्पूर्णत्वाजज्ञस्वयोविदः अपराभिन्नत्वात्सेयंवेगेनपरिवर्तते तथायथाष्टमङ्के
बलाद्वन्योस्वकर्षति मार्गगामिनांचसर्वेषांस्वस्वयानेस्थितेपिच समैवेयंगतिःमोक्षाय टीकष्टानिरंतरं अत्रापिकल्पयंत्येके एतद्ध
गबलान्नवल्ल दूरासन्नतयाभिन्नागतिर्मंदातिमिन्नतः यथानिवेगाविद्धोसौमंदंमंदंप्रवर्तते तथानवेगाविद्धत्वात्कक्षोद्ध्रंचेरुःप्रवर्त
ते नानाविहितवैचित्र्यविरुद्धाद्विशदत्वतः आकाशमितिवासत्यमवकाशप्रदानतः समंतात्सूत्रपातेनभूमध्येयस्यसंस्थिता
याम्योदग्यस्यसम्पातेक्षानास्थितध्रुवोभयं उभयमध्यगामिनांयथायाछूश्यतांनक्षिलोचिनां दूरासन्नतयात्रैकं पौर्थिवंचतलवासिनां
लक्षयित्वोभयंतच्चसाम्यात्याकाशमानतः इत्थंकल्पंयथामाचार्याश्चतस्तोत्रकल्पकाः नदिदंकल्पनामात्रसारंक्षत्रंयदुच्यते
विश्ववोत्पापनादश्मभमध्यबंधनमित्यपि । इति ॥ जानीतचफलकानांअमीषांहत्रसर्वथाबुद्धिगोचरीभवतीतिउच्यते परंत्वत्रम
योपयोगिदिङ्मात्रंप्रदर्श्यते संकल्पयतइदंफलकमन्योन्याभिन्नरूपकंसोभयवत् याचासौपरस्परभेदंकल्पितेनेहत्र दैर्घ्यरश्मादिले
ल् लक्षू इति तावदियंचित्रपवत्याप्यं पश्चाचवार्ता मनृतिकनोल्ल् भ्रोज्म् व्याख्यानञ्जयमयोगमेष्यति अष्टमाकाशवर्णने इतिया
वत् ॥ इतिप्रथमकश्यपम् ॥ भवतिचात्र ॥ संकल्पयतकक्ष्येयमन्योन्यासक्तकांसवत् इत्रसंगतिवद्धातियथोर्ध्वभाभ्रुवोभयं
इतिप्रथमप्रकरणेप्रथमोभावः ॥ १ ॥ अथद्वितीयकश्यपः ॥ फलकिस्सामीनेसावष्टमफलकइति इदंफलकोल्ल् भ्रोज्म्
वफलकोल्ल् सवोभत्नत्रसाभत्इस्झक्तमेवइफनाम एतज्ज्ञतिरायितवालेल्लइति सप्तफलकवत्सर्वोभिन्नत्वेति एतद्दैर्घ्यंचप्रत्या
वृत्तिः षट्त्रिंशाद्धर्षसहस्रकेणशतवर्षभोगेन राशित्रिंशान्नमांशभोगे पश्चात्संख्यासर्यन्ते तथासंख्याद्वादशराशीनां चरः शतगणे

वी॰
का॰नि॰
पुस्तर

नेपथ्यांसंख्या ३३... सर्वासु तारायन्नुसमकं विनात्रैव क्रान्तास्थितयः दैवैस्तु तासामस्य फलकस्य याम्योत्तरं द्वादशाविभागाः कृताः तथा
च सौम्यकृतोभ्रमारभ्य दक्षिणाकृतो भान्तं दशांशादि विस्तृतं सर्वोपरावलंबिनो द्वादशभागाद्वादशभागोत्तं इति राशयः प्रत्येकभागे च
त्रिंशत्तुंशादरूप्य इति तत्राद्यभागोदकैकचषकः तत्राहिभागः सानीयविचषकः तत्राहिभागः सालीमुत्रत्तरः तत्राहिभागः रा
भेपद्यैत्वारः तत्राहिभागः खामीस पंचमः तत्राहिभागः सादीनुषष्ठः तत्राहिभागः साभिसप्तमः तत्राहिभागः सामीनुअष्टमः
तत्राहिभागः तासिअनवमः तत्राहिभागः अशीरइतिदशमः इत्थं चात्राहमाकाशे एचत्वारिंशदाक्रांतयः सर्वासां ताराणां ज्ञायंते
तत्र वदंति एकविंशतिराक्रान्तयः सौम्ये क्रान्तास्थितयः द्वादशाक्रान्तयो मैदलोत्तु नक्षत्रविष्कयेमध्ये इति यावत् पंचदशाक्रान्तयो दक्षि
णइति तत्र च द्वादशस्वाक्रांतिषु याः तारायत्रक्रान्तास्थितयस्तत्तदनुसारेण तत्राराक्रान्त्या तस्य तस्य सामाख्या विरचिता यथाहमल
सोरु ज्योजासरुतान् अमदु संभोलुमीजान् अकारभ कौस ज्यदेयु दल्मु होत इत्थं राशयो मी द्वादशाः हमाकाशे चंद्रादयस्त्वाधः
कथमत्र संगतिरिति चेत्रासावत्रभावः तत्रामी वर्तन इति अपितु तत्साम्येन समसूत्रपातेन तत्संगतिरिति बोध्यं ॥ इत्थमेव चाप्रा
विभागराशाविभागकल्पनाध्येयेति अस्याप्यहमस्य फलकस्य परिवर्तमानत्वात् ऊर्ध्वभोभयेन भाव्यं पार्श्वीभयेन तत्र च परिवर्तमानस्य
वस्तुनः समंतात् वर्तनोस्थिरतया भाव्यं इत्यत्रैव संभवमात्रेण भाराभयास्थितमिति तदुभयमिति तन्न्यानसमानकल्पनयाभिधीयते
तत्र सौम्यध्रुवोस्माकं दृग्गोचरो जायेत याम्यस्तु नेति ध्येयं यतो त्रस्भेसस्कोन् इति वासचतुर्थांशः तत्रसभे इति चतुर्थांशः संस्कोन इ
ति महूनाख्या भूगोलचतुर्थांशस्तत्रैव वयं ह्यानिवासा इति त्रयोभागास्तु विलाजलभरिता इति कथं दृग्गोचरी भवेदसाविति प्राराप्र
क्रमेतन्मतेन उक्तं नवमफलके समानार्धभागे सर्वोपरायनं ह्यन्नमस्तीति तथैवात्रापि तदस्तीति चिंत्यं इदं च मन्तिकोलु भोरुज्योति ५२

तत्रमनुतिकेतिकव्याख्या भोरूइतिराशीनां नेसत्र[?]नाधिनयइति फलकोलभोरूज्ञ फलकोलग्रफुलाकु ग्रहसमनवमाकाशोभयाव
त्तभकमिदं ऊर्ध्वभोभयंध्रुवोभयमितियावत् किंचिन्मात्रेणाविच्युतमिति तथाचमेदलोल्नहारूग्रस्मादिदंवृत्तं मनुतिकोल्नामवृ
त्तमहत्तमस्य किंचिन्मात्रेणाविच्युतमिति ध्रुवोभयेनापितत्रच्युतेनभाव्यमिति इदंचमनुतिकोल्प्रोच्यवृत्तं मेदलोल्नहाराख्येनव
वृत्तमहत्तमस्य किंचिन्मात्रेणाविच्युतमिति ध्रुवोभयेनापितत्रच्युतेनभाव्यमिति इदंचमनुतिकोल्प्रोच्यवृत्तं मेदलोल्नहाराख्येनव
महत्तस्थानोभयेछिनत्ति तकातिकरोति मोतकाभीलेति अन्योन्याभिमुख्येनेति दइत्तकतमोतकाभीलेति ग्रनेनचवृत्तोभयेननव
माहमफलकवर्तिनान्योन्यवक्रतयास्थितेनास्याकाशस्यवंर्हचतष्कंजातं पूर्वेणापरेणदक्षिणेनोत्तरेणेति तत्रापिदक्षिणोत्त
रवृत्तोभयंध्रुवोनावच्छिन्नं तेमागमरागतंच संज्ञावितमिति गोलकाकृतानाविदंस्फुटीभवेत् इयंचवार्ता सम्यगवधारणयोग्येति स
विस्तरंब्रुवेइति तथाच मेदलोल्नहाराख्येनवमहत्तंकिंचिन्मात्रच्युतंयदा मनुतिकोलाख्यवृत्तमवस्थापितं तदास्माकमिदंफाले
तं तऊतोभयंधत्तइदंयं तत्रऊकतेतिफेदाख्याकतइति तकातिकारणेन कोसोभयंचधत्त भयंतच्छेदायतंसर्वामरागतं नवमहत्ता
पेत्तयाचनद्भयं सव्यापसव्यगतमिति भूमिविभागानि इयाणास्माभिरुच्यते यतस्तत्रैवास्माकंभरइति तत्रस्वसांमुख्येन मश्ररेकु
माकु तत्प्रवृत्ते मगुरेभू स्वदत्ते ज्यनैभूवामेशिमालू क्रमेण समाङ्गभाङ्गमागपराख्या ऊभोरानुसारेण चेन्नुवाइति मराम्नुखाख्या
मृणउतच ग्रन्यवृत्ते सोम्ययाम्यपार्श्वाभ्यां ऊर्ध्वभोभायाभिमुख्येनकल्पनतो ग्रथवान्योन्यसमवृत्तद्वन्तराश्रितं ऊर्ध्वभोचत्तकांद्र
त्तोभयंच समसमध्येच्छिन्देदवृत्तमुदिनमियंचवृत्तं यदामेदलोल्नहार मनुतिकोल् वृत्तंचभित्वागच्छति तदाऊतमचतष्कंच्छिन
त्तोत्पर्योदायतित इत्थंमनुतिकोल्वृत्तेस्मिन्मध्यवृत्तमानेनविंशचतष्कंजातमिति स्थानचतष्कंन्योन्यसंगत्याछेदविधानाख्यया
तन्मेलायवृत्तंपंविंशचतष्कंजातमिति तत्रापि सर्वापरछेदसंगतिद्वयं मेलिकोल्मीति ऊक्रयेतिदालितभीम्रपकं ऊक्रतियेतिदा

वी॰ लि खेरेफीद्वयं वसंतविषुवं शरत्कालीनविषुवं चेति मध्यवर्तिचक्रस्य तभोद्ये मेलिकोलीति तत्रशामालीयं त्रुकात्त्रकृनमप्त्नकला
क॰नि॰ भिसेफीति द्वितीयेदक्षिणवर्तित्रुकात्तप्नकलाभिज्यनोदीप्नकलाभिरुत्तवीतिच ॥ मेलिकोलीतियज्ज्ञानंतत्रिशम्पतो ।
५४२ अभिलाषसामस्त्यमिदं तत्वल्वस्य मध्यात्सौम्ययाम्ययाः स्वीभ्यामतिवाहनीयमंतरं तादियन्मात्रमेवेति प्नकलाभूदितिचकथ्यते
तत्वेचमत्यावर्तना । शृणुच ग्रनेनविद्धचतुष्कोणास्याहमाकाशस्य चतस्रःकपालिकाजाताः तत्रमत्येकशाकल्या रुभेरतिनाम
चतुर्थांशइति तत्राद्यः येतिदालिरेभेय प्नकलाभिसफेयांतरे मेषादिमिथुनांतरमध्यांतरे यापाकलीसारुभे ग्रवलइतिप्रथमचतु
र्थांशः वसंतइति फसलिभहारइति । प्नकलाभिसेफीयग्रेतिदालिखेरीफांतरे कर्काद्यकन्यांतमध्यांतरे यापाकली तदंतारविवि
चारे रुभेसानीति प्नदंतरेविचारे सेफफसलितापीस्तानइति यातिदालिखेरीफीयादि प्नकलाभिरुत्तवीयांतेच याशकली
तलादिधनुरंतं ग्रसोफरेफेति फसलिपायिज फसलिवज्ञानेतिच प्नकलाभिरुत्तवीयादि यातिदालिरभीयांतं मकरादिमीनां
तं प्रस्तादइतिभुवं यात्वसम्पादकः फसलिजमीस्तानइति इमेचचत्वारः फसलाः रविचाराधीनाइत्युक्तं तत्रचोक्तं रविचतुर्थफलक
इति तत्रचविभागोयं समस्तत्रयाननयेतिज्ञेयं । इमेचरविविनाषड्ग्रहाःफलाकितद्वीरगनास्तद्वारेणचरंति कल्पांतरीतस्वस्वावांत
रकल्पास्थितास्चरंतीति ग्रन्येचग्रहावक्रादिगत्यास्वस्वकल्पया तत्रचवामदक्षिणगत्यातदभिमुखमेवरविस्चरति तथैवचंद्रोपिग्र
न्येचग्रहाःस्वस्वफलकाधीनाइति ॥ भवतिचात्र ॥ कल्पेयमष्टमीधीरा राशिर्यानेनिगद्यते इत्याचमाम्नवीसमकल्पावत्सेयमीरिता
समाशतेनभोगोस्याग्रंशोस्यात्रिशतत्रये सप्तषष्टोवल्लतेप्रांतनदाहस्त्रिर्वृषैर्मिता षड्विंशनाहसाहसैःकृतास्यायत्रताःसमाः ताता
विनावतान्समयेस्वकल्पास्ववस्थिताः भुवावभिमुखीहात्परेखायांतरगामिनी सर्वापरायतातत्रशाकल्पभयस्थिते ऊर्ध्वाधरतया। ५४२

तासां चतसृणां यद्वाधितं प्रत्येकं नवतिभागास्तत्र ज्ञेया विचक्षणैः सार्धत्रिषष्टीभागा इति चक्रं व्यवस्थितं तत्रैकांशानिवाहेन क्रोशाव
दृष्टिकं भवः प्रतीयेनेति भूमानं खर्तृमयाद्दि १३७९ संमितं नाग्रां चक्रगतिर्ज्ञेया ऊत्वंकार्धि ३४९ मिता तथा चषके सार्धषट्
क्रमशीमिता सदृशमांशिका षट्त्रिंशद्यरास्त्वात्राकृतयः सौम्ययाम्यगाः चेद्वादि ४१ संमिताः सौम्ये याम्ये ततिथि १५ संमिताः मध्य
वृत्ते प्रनष्टेत राशिद्वादशकं स्थितं वसुवेद ४८ मिता ह्यस्य मिमास्ताराङ्गषंगज्ञाः तथाह्नितनत्ताराणां योगे याकृतिर्भवेत् समादो
भयत्वृता मास्यां मासा संज्ञो दिनात्रयैः उपर्यष्टमकक्ष्यायां राशयो यद्यपिस्थिताः तथापि सूत्रपानेन तत्सांशत्वं विविदन्ति इति चंद्रा
दयस्तत्र राशिस्यादिति सिद्धान्ति वर्षमासदिनाद्येन भोगस्य कलनास्फुटं चक्राद्यपंथाअप्यसौ विज्ञेया विबुधैः समाः स्फुटमावर्तमानत्वा
द्भावोपास्तौभयेस्यात् स्थिरांकेनेति विज्ञेर्ध्रुवोभयप्रदीरितं गोलतयोर्भगत्वात्सौम्यतोनः सपवत् दृश्यतां याति नो याम्यो दूरांतरवि
भेदतः यथा नवमकक्ष्यायां ध्रुवावालक्ष्यसंस्थितं वृत्तमर्धं तयास्यां च तेन भाव्यमिति स्थितिः तत्त्वदोयाम्यतः किंचिद्वक्रं नवमहत्तरां यथै
तद्राशिचक्रांतहृत्त्वा मगतिं व्रजेत् तथा त्वगाचतन्नूनं वृत्तं नवमसूत्रया छिन्नयात्स्यान्नोभयेन्योन्याभिन्नत्वादितिनिश्चयः इति विहृभ
येत्तत्राभियोगिवेलजायते मार्गाप्ये सौम्ययाम्ये च भवेत्क्षितिचतुष्टये तत्र मार्गापरेणैवे सौम्ययाम्ये च विस्तृते इति तत्कलनोद्भूतं धनुर्द्वयं
क्षितिस्फुटं नवमापेक्ष्यान्तश्च सव्यासव्यगतं क्रमात् इति विहृभयच्छेदे तन्मध्ये च धनुर्द्वयं कक्ष्यो भवेत्तत्र नाभ्या कल्पितं हृदियायैतां स्
ध्रुवाभिन्नत्वमन्यच्च वृत्तं याम्योत्तराधितम् संपादयेषु घटराशि वृत्तं क्षितिदिग्वामयान् ऊर्ध्वाधश्छेदनत्वस्य लब्धोर्तिंशहृ यस्य च सूर्वाभ्यांतस्
तत्केणचतुः खेदं खे मीर्यते मेषाद्ये विषुवं तत्र मार्गवेदे तु बन्नादिकं भवेत्तात् चिमविंध्या च मध्येय स्वानि श्रमयंता तु चिसाममल्पनामदंविदु

वी॰
कल्प्या
पृ॰

भवमुदीरितं याम्यसौम्याभिलाषोत्र ग्रहाणां यत्समाप्यते प्रत्यावर्तनकारित्वाद् अयनावर्तनाभिधं तत्राद्यं जीवहायाम्यं द्विकान्यास्वि
मं तथा ह्यानिक्षत्सौम्यगं यच्चान्तद्विनाम्राकरे मतं वसंताद्यो निदाघाद्यः शरदाद्यो हिमादिकः कालपर्यायपक्षोत्रक्रमाज्ज्ञेयो विचक्ष
णैः मेषाद्यमाद्यं कर्काद्यं द्वितीयं च तृतीयकं तुलाद्यं मकराद्यं यच्चतुर्थं यत्कपालकं चत्वारो मी च पर्याया रविचारगताः क्रमात्
समसूत्रनिपातेन नक्षत्राभिगतत्वतः राशिसूत्रेन तत्रार्कचन्द्रौ यातो निरंतरं अन्ये वक्रादिवशतो वामदक्षिणतोपि च ॥ इति मय
मकरणे द्वितीयो वादः ॥ उक्तं वसुवेद ४४ मिता इत्यमिमास्तारा ग्रहपद्धजा इति श्राकृतयोत्राष्टमकल्प्यायां अष्टचत्वारिंशदिति
ता इमा निरूप्यन्ते एवकल्प्येयं द्विधा सौम्ययाम्यविभागतः तत्रैकविंशतिः सौम्ये याम्ये पंचदश स्मृताः द्वादशाकृतयो मध्ये वसुवेद ४४
मिताश्च ताः ध्रुवांतिकगता त्वाद्या एवद्विकेति समीरिता यां एवद्वाकन्यकेत्याहुः कन्यासौ एवद्विकाकृतिः परेश्वरूपाकृती प्रोक्ता ह्रस्वैका
महती परा ह्रस्वा च महती चापि ते उभे समतारिके तत्रापि ह्रस्वा पृथ्वीति प्रवदंति परात्मनाः मध्ये तारो भवेद्यत्र प्रदीप्तैका समुज्ज्वला
दीप्ता च वत्सपार्श्वे सौ कपालाकृतिमागता ७ प्रोक्ता दीप्तान्यायायासौ ध्रुवांतिकगतत्वतः अचलेव द्व्यते बाह्येऽन्या मृगमदेति च प्र
दीप्ता चैव दीप्ता च ये मध्ये ते ध्रुवस्य च वदंति पितरावेके नित्यं संनिहिते परः अन्याप्येवं महामाना सप्तर्षीति विदुर्बुधाः एतत्सुप्तेति
सूत्रमासायाद्विज्योतिः काष्ठः स्मृता एतयोरुभयोरंतस्ताराणां तु समविंशतिः बाह्यतोऽष्टौ तथा सप्तत्रा पंचविंशाद् इमाः स्मृताः ॥ २ ॥
विषुवद्वृत्तमध्यस्य ध्रुवांतिकगता परा शाखाकृतिः सौकल्प्यागात्पायां नीवलत्क्यते ताराश्चतस्रः पृष्ठस्याः स्थिताः कुटिलसंस्थया
मूर्धांगे विजयेर्यत्ता ताराणामेकत्रिंशता । इत्यंतराः ११ । ३ तद्ग्रीवापार्श्वतस्तस्या शिखाकालितशेखरा तथास्यपाणिपादतन्मा ४४

चुल्लसमवीक्ष्यते इत्याहुस्तत्राश्लेषोऽधीरैः सार्वभौमइवेक्ष्यते पदोस्तारोभयंचास्यनयासंगतमीक्ष्यते यथाचलकवहूकपञ्चनारा
भिरुव्रमेनः त्रिकोणमीक्ष्यतेस्याद्विबाससितारेचमध्यतः पकादशैवनःसेयंत्रयोदशाभिरीरिता ४ ताराः ७१ पंचम्याकारकरइव पु
ष्पोद्दृश्यतेस्फुटं ग्रावाज्ञानमुइत्याहुस्तमभिनीयैवसंस्थितः सूर्हद्भहूकपञ्चज्ञाननाराएत्तिस्त्रवास्थितः स्थानच्युतिशिरोवेष्टसार
णस्थापनामिव ऊर्वन्नाथविभात्यषडंगुलध्वज्ञामहूसलके ताराद्वाविंशतिर्मध्येवाह्यपर्कोतयास्थिता यासमीपतयातस्फटिका
श्रेवलक्ष्यते सप्तवज्रंतधारित्वादाकारकवदास्थितेः दिशिसौम्यांस्थितिःश्रीदनिधिपालइवेक्ष्यते ५ । ताराः १२ ब्रह्मसो
भिद्ग्रकेस्याख्यायांदेवताःप्रचक्ष्यते सौम्यदिङ्मुखराशिरेव्ययैनाराइयंमता ६ ताराः ११ जानूपविष्टेतिवुधैःसमभीकी
र्तितास्त्रियाः उत्थानार्थंपदोद्यक्काशटीवाभातिसौम्यतः सेयंताराभिरेकोत्रविंशानाभरिताकृतिः अष्टाविंशतिरत्रांतबोसेचेः
कावुधैर्मता १७ । रत्र५ शिलाहृष्टेनिरोमीयकूर्मीभाकृतिरष्टमी यत्रताराद्यमोक्षापकपार्श्वगताइव अन्यक्ष्वयंनानिदीप्तंय
त्सांगुल्येनयोजयेत् त्रिकोणाकारत ···· लोहचुल्लीतियांविद्वः शाष्टत्रपत्रातावीतियांदेवताःप्रचक्ष्यते तच्चतारोभयंयत्रपत्र
स्थानीयमीरितं ५ । ताराः १५ । केचिद्धनुत्यासउक्तोत्रनयावध्यालयास्यमी षष्ठीकूर्मीहातिमाकृएष्टमीपानपात्रिका नवमीउ
कूटोयोसोग्रीवांधृत्वाम्प्रायतो वितन्पपत्तीजत्तन्कणान्नकृीननोद्यतः भातीवसमदष्टाकंताराणांयत्रसंस्थितं द्वेवासतःशिर
स्यकाञ्जायाधोपरियागतो सैषाऊंतानरेणोज्ञाफिह्लादत्तणानोमता याचत्रयानमापत्रागद्यनेचनदाख्यया पुच्छेचैकानयातारा
गताञ्जायापयोपरि पुनश्चतस्रोन्यादीप्तास्तत्रेगवदास्थिताः ततेकाद्दक्षिणपत्तेद्वितीयावत्सगामिनी तृतीयाचचतुर्थीचवाम।

वी· क·नि· १९४५

245

एतत्संसमाश्रिते छायापथोपगाख्येनात्रभिन्नमार्जनकथया तत्तत्रस्थितिताराणामविरोधात्रभिद्यते ९ । एतत्ताराः ३५ योजने ७७६
मंदालिकोपविष्टा च दशास्यग्रस्ताबुधेरसौ याजं चेलंबयित्वाधस्तदूर्ध्वस्थितिशालिनी कल्पनामात्रसारत्वादेतस्यान्यैः प्रकल्पिता
याक्रान्तात्र पंचाशच्चतुरूर्ध्वाः स्माः स्थिताः तत्रोष्ट्राकृतिरेषोक्ता तथान्यैर्नोपलक्षितः अस्तीवस्वीकृतानां तैरपि सर्वैर्विकल्पना तारा
त्रयोदशमितो जैषामध्याङ्गगामिनी यदेषान्तर्हिताऽनिविलासीः सिद्धिसौल्यमंतरा अवकर्णिकास्थानमितिसांवत्सराजगुः १० ।
७८९ एकादशीग्रस्तषकः सौम्यकोयाम्यपादपि लंबंविधाय सव्येयो वामपादोस्थितस्तथा शीर्षोभृताकधोरक्तनाराकलितस
स्तकः मध्येषड्विंशतिस्ताराधाम्यास्तिस्रोपराअपि इत्येकहीनानाराणां त्रिंशदत्रोपवर्ण्यते ताराः ३७५ ग्राहकाः ११ ऊर्ध्वैकपा
णिःसव्योस्मिन्नस्वराज्ञसमूर्धभृत् नरःपादोभयोस्थायी वल्गावान्दक्षिणेकरे वामेननोत्रभृच्चापि चतुर्दशभचिह्नितः इत्थेस्यता
रस्तानि दीमायोत्रामनीषिभिः कृत्तिकान्तिकवर्तित्वान्नरस्तकरतिस्फुटं अनयाभिव्वरोहिण्याग्गोचरतयान्तृभिः समानको
णविस्ताराः त्रिकोणाकृतिरीक्ष्यते । गृहीतवल्गाः १२ ताराः ३८ एदालिराशिमाक्रम्य याम्यमूर्धा प्रदोस्थितः पुंसां त्रयोदशीमा
णिक्यपान्तसरीसृपः चतुर्विंशतितारेयं मध्येबासेनपंचकं ताराणामीक्ष्यते त्रिंशदेकोनासौ प्रकीर्तिता एतन्मध्येतिदीमाच
तारेका दृश्यते यदा अन्यकक्षासमाना त्रिकोणाकृतिदृश्यते १३ सर्पधारी ताराः ३५९ चतुर्दशपाङ्क्तिकोयस्य शीर्षप्रश्नेतयोत्र
ते सर्पधारिशितोयावदष्टादशभसरिता ग्रीवायामस्यतारातिदीमाचायोनथैकिका ययोभिन्नकपात्रीस्थभेन लक्ष्यं त्रिकोणकं
सर्पाः १४ ताराः १७७ बाणाःपंचदशीभाविपत्राहितयमध्यगाः सार्धत्रिदंष्ट्रोमानेनप्राकपश्चान्मुखमल्पभाक् पंचतारेयमुदिता ४५

दृग्ज्ञानवत्तरैर्बुधैः १५ ताराः १५२ षोडशीयुङ्क्तः सार्धाङ्गुलिनद्वलक्ष्यते नवताराान्तरे वामे षट्तारा तत्र चैविकिका अस्य मध्ये
द्वीमास्याययोगात्साचरोविका ताराणांधटवज्ज्ञातिसैषाविस्तनपादिताः उद्धूयमानष्टधकः १६ ताराः १६७ असौ समदशी (
मत्स्यविशेषोभातियास्फुटे जलोच्छ्वसितमसावद्धिसेयादशतारिका उन्नोभयान्तरेणास्यैषोडशपाः स्फुटमवस्थिता पद्मांचविश्रुधा
अविपत्नीतिपरिचक्षते १७ ताराः २०७ जलपत्नी । अथास्याष्टदशीवारिपादिणोस्माद्धर्वस्थिता दण्डोभयान्तरेणासौयद्धती
पृष्ठगोचरे चतुस्तारेयमद्भिरासूत्मातानविचक्षणैः २११ अश्वश्रवाः १८ एकोनविंशपितयामङ्गाश्वमस्तशाङ्गातिः यस्यास्य
मग्रजंघेच स्फुटैपश्चार्धश्च के नलक्ष्येविंशतितारास्वतस्वश्वतरस्त्रकाः वैश्वानरसौम्यपार्श्वेनवैडूर्यचाम्यपार्श्वगं अश्वस्कं
धः १९ तारा २२१ स्रुवेलाधारिणीनारी विश्वसावधवायिच ऊर्ध्वमासारितकरोभयेनस्तांकेत्यपि केचित्पादोभयन्यस्तस्रुवे
लेतिपरेविदुः त्रयोविंशतितारेयंमीनसाम्राज्यमाश्रिता २० । २५४ चतस्रस्ताराः त्रिकोणाद्येरेकविंशीप्रकीर्तिता तत्रैकाशीर्षाते
स्यादितिस्रोन्यास्तलसंस्थिताः २१ ताराः २५५ अथात्रोद्देशकः यकभल्लूकभल्लूकशायकपोतरिष्टकाः ग्राह्वायकोभिद्रकं
समस्तनोजान्पूर्वपरिस्थितः कच्छपः शाकवाजश्वतथापीठासनोपरः मेतशीर्षधरोवल्लीसर्पपार्श्वेस्थसर्पकः बाणाङ्गुलिनष्टधश्चज
लपक्षस्थितेऽङ्कः अश्वास्यः स्रुवेलाधारी त्रिकोणइतिसौम्यगाः मोक्षाश्राक्कतयोर्धीरैरेकविंशतिसंख्यया एवमङ्गुलि २६ मिता
श्चात्रताराबासांतरास्थिताः । अथविश्ववकक्ष्यायां द्वादशाक्रान्तयश्चयाः मीनाद्याराशयोधीरैः कल्पितानाइमाः पृथक् मस्तंग
मेषस्तत्राद्यामाङ्गिराश्राम्यपुच्छधृत दक्षेपुच्छोभयंयस्योन्नानंवावीक्ष्यते स्फुटं कंडूयमानः शिरसा पृष्ठमग्रादशैवत ताराश्चयो

वी॰ दशोर्वांतर्बाह्ये पंचतत्तनाइति १० द्वितीयोपिवृषोयस्या लत्त्वं जंघोभयं परं प्रकोजंघोभयेश्रीश्रिमावेस्यपासोप्यवस्थितः उत्थापितःशिरश्चे
का॰नि॰ तिवदंत्येकेपिकोविदाः प्रकोजंघोभयेमाच्यापश्चाद्भागस्त्यपश्चिमे मध्येद्वयोश्च ११ मितास्तारा बाह्येस्तद्दसिताश्रुताः त्रयश्चत्वारिंश
१५६ दम्भूः सामस्त्येवव्यवस्थिताः ४२ छायायथासन्नगतमन्योन्याश्लिष्टयुग्मकं मिथुनंयस्यप्राक्सोम्योशिरश्छायापयोपगाः पाद
याम्याप्यतस्ताराःपंचविंशतिरीरिताः भूतःसप्तदशाभूःस्युरष्टौबाह्येचसंस्थिताः ३५ चतुर्थीकर्कटोयस्यप्राग्भागःप्राग्व्यवस्थितः
याम्याप्यसंस्थलेश्चापिपश्चाद्भागःप्रकीर्तितः तारात्रयोदशामयीसेयंयस्यानवांतरे चतस्रोबाह्यतइतिरवमध्यात्स्मृतिमाश्रिता २२
पंचमीसिंहकोयस्यप्राक्पश्चाच्चसोम्यतः षष्टिताराःपंचविंशत्तत्रांतःसप्तविंशतिः बाह्येष्टाविंशतिस्त्रैकोनत्रीनत्कस्मान्माश्रिता सिंह
वत्तइतिख्यातानिदीप्तालोहिताप्यसो मिलितामलिनाश्चास्यबाह्यास्तारास्तुकेचन आधिक्यंकथयंत्यासांसामस्त्येपिविवर्धना
त् ३५ परमते ३० प्रसारितांशुकांताचषष्ठीकन्यावलंबितः यस्यावामकरःसव्यऊर्ध्वगोस्यमंजरी ताराश्चैकोधिकावामकरेष
ड्विंशतिर्मिता ताराणांसेयप्रदितास्तवरोत्यपिकेचन २६ सप्तमीचतुलापात्रोभयीयस्याव्यवस्थिता प्राच्यायांदंडिकाप्राक्स्थातारा
सप्तदशास्मृता तत्राष्टावंतरेतस्यानवबाह्येपिकेचन तुलाधारीनरश्चेतिवदंतिस्मविपश्चितः पृष्ठस्यालिःशिरःसौम्ये पश्चात्पुच्छंचप्रा
गवाक् तारैकविंशतिर्मध्येबाह्येतिस्रोस्यसंस्थिताः चतुर्विंशतितारासौसामान्येनप्रकीर्तिता २४ तारैकात्रिंशद्गदितानवमस्यापिनिश्च
यतो प्रसोचतुष्पाद्यस्याश्चग्रीवायाग्रर्धमूलकः विलंबितुच्चोभयकाश्लिरोवेष्टनतोबहिः निर्गतोधनुराधायविकर्षन्निवतिष्ठति
२२ अष्टाविंशतितारा २५ ःजाकृतिश्चदशमीस्मृता श्रृंगीएषांशिरःपादोभयीचाप्येनयोन्तरे षष्ठमस्यांस्तगाकारांप्राऊरेनोवि ॰५६

पश्चिमतः २५ पादोस्थितश्च प्रकृष्टो गृहीतकलशः शये दक्षिणे विक्षिपन्भाति जलं पादे निजे यथा उत्तरस्तस्य पार्श्वस्य मीनास्य मुखगाक्ष
ति सौम्यतोस्य शिरः पादौ दक्षे एवावलंबिनौ प्रसार्य वामपाणिं चास्थितः सेचकवत्सदा चत्वारिंशच्च पंचोर्ध्वं ताराणां तिष्ठतीति भासतः
४५ संयोजितास्य पुच्छे तु द्वादशी मत्स्यरूपकं साकं पुच्छान्तरे पुच्छे चतत्रैकस्यापरस्यत सौम्यदक्षिणतो मेषपृष्ठे रासामीप्यमागाते
प्रसादाविंशतिः तारिका सौतिस्वत्र चबाहुगाः मेषो वृषोथमिथुनं कर्कः सिंहश्च कन्यका तुलाली धन्व मकरौ कुंभो मीनश्च राशयः ॥
नेदाख्यात्ति ५५ मिताइमाः स्वमतिभिर्मध्यास्थिता बाह्यतो व्योमत्र प्रमितास्तथाकलनया नंदाब्धिवह्नि ३४९ मिताः ताराद्वादशरा
शिगा निरादितायहीति प्रेजा प्रयाज्ञातामाह्वातिमाश्रयंति विश्ववह्नि नेस्फुटं राणयः । नत्वन्न कादम्या गतिगा इमास्ताः स्युर्द्वादशाः माक्ष
तयोयतोमूः स्थानच्युताः खोभ्रवहिर्नेत्रैः ३२९॰॰ स्वस्थानमाप्यापि पुनश्चलंति । भोगोशोस्यत्र भध्यामाहुः खोभ्रवास्त्रिंश्विवत्सरैः
१५॰॰ राशोर्द्वादशराशीनां खोभ्रवह्निचंद्रलोचनैः ३२९॰॰ चलंतानाममताः स्थानसंज्ञात तत्र च तत्र च स्थितैव लक्ष्यते नार्थस्तत्र तस्थानेन र
नान्यथा सौम्येक्ष्म पक्षा ३२ मध्येका ११ इमावन्याभि २२ संमिताः उक्ता ग्राह्य तयोया लचेत्रा २५ याम्येक्षवास्थिताः नत्राद्याविश्व
हृत्समीप्ये दक्षिणोस्थिता द्विपाद्वारियगः पुच्छेयस्य पच्छास्थिणो विदुः नेत्राब्धि २४ तारास्तत्रापि पुच्छस्था खोभयोपरो तारेयाम्येर्धसौ
दीर्घा सौम्ये क्रमाविलोक्यते ३२ द्वितीया बद्धकत्त्योस्तिनरः सास्मिश्च तत्रैव उल्लीषबद्धसज्जो स्यवाम पाणिस्तथापरः भुजिकां तगत
स्त्रोर्ध्वलंबमानोवतिष्ठते एकजं च स्थितश्चाष्टविंशत्तारेयमीरिता तिसृभोत्र कदम्बा बंधातस्तूता इति विचिंत्यतां लौकिकायां त्रले
त्याऊस्तत्वस्याप्युपलक्षणात् ३५ तृतीयोयक्ष्म लक्षारिजल्पानावजेशालिनी बक्रमदेशतः प्रोक्ता तु मादाविंशतिरेवया नारेकाचमदी

वी: का·नि· पृ५८

२४७

मालिपश्चात्सीमेवमेद्यते तस्यास्तारास्तु त्रिंशद्दस्यामूर्तिमिन्दीरिता २४ ॥ तयोंशशाकग्राम्यांतेधावमानइवेक्ष्यते ताराश्चद्वादशा
प्राक्ऽःखरकर्णेतियांजनाः २५ हस्तश्चापंचमीपश्चाद्गामित्याइद्धकद्यपज्ञः तञ्चेवयञ्छिन्नेवतिम्मृगशीर्षेविलोक्यते सार्धत्रिनालिका
कालाद्यवृद्धेसलग्नेपेतिहि एकोनविंशत्तारेयंतत्रैकादशवासरः २६ घस्यल्पसाद्विताहेयंदीमेकालोचनापरा तत्राद्येत्यस्तमध्यार्ध
नाडीभ्यांश्यामपार्श्वतः भ्रन्याङ्गस्वातिमासिनांधेतियांपरिचक्ष्यते पलेपश्चारभागत्रमेधकांयापरांधिका श्रगास्त्यस्यप्रावद्धकद्येण
मृत्कालिःकिल तत्रागस्त्यःकरौतेनभ्रग्रायांयाम्यमाश्रितः रुमेसंसारोतस्यांसांतमाद्यात्रगतास्थिता छायापथोर्ध्वतोन्यातिरो
दनात्राहशीत्यले १ शरावि धप् तारापोताभासममीयत्रजम्भभः तद्वाहकारठाभातिसूयतोयापिचाष्टमी धप् घावर्ततास्तनेभी
तिहीनःसर्पेइयंस्तना ग्रस्याःशीर्षेचतस्त्रश्चताराश्रन्योन्यसंगताः शिरोस्यश्याममेघांतेपञ्चमीनांतिकोविदः पंचविंशतितारांत
र्वहिर्द्वैचात्रसंस्थिते तत्रैवेकातिदीमातिग्रीवाभ्यर्णेयदंतिके नान्याकाचित्समाभातिसेवभ्यादिभ २७ संमिता १७ पानीयम
ग्राकस्यतिनवमीसर्पेपृष्ठगे घस्यांवृभंतितत्संधितारयाचापितारिका ७ काकश्चदशमीपश्चाच्छिरःसर्पतलेस्थितः यदेकतारेत
त्रादोपद्वारेयमकीर्तिता ९ मथरेकादशीयस्याःशिरोतत्रकषाहतिः श्रधोस्याकृतिरेकात्रसरोजेयाश्मपाश्रिता श्रतिदीमोदयोल्यश्च
यस्याःकलशजन्मनः प्राङ्र्यांमधपादेतिसमविंशद्भस्त्वियं ३७ शार्दूलोद्वादशीयस्याःप्राच्याक्रांताविधाभितः पादोयेका
इविंशत्यातारागणोभातिसस्फुटं मञ्जोलहीमसज्वालाहस्तांतीत्रयोदशी भ्रष्टतारेयमर्द्दिष्टानिशाम्यनचतुर्दशीशु ॥
प ॥ ॥ यमदिक्षोवरशिलांयामाःजः सरलाकृतिम् ॥ तारात्रयोदशमिता साथपंचदशीत्रुवे ॥ २५ ॥ ५८

माऽर्द्धं द्विगुणमस्याति यांमीनः ए यारस्त्वसौ माञ्जवेमष्टिमेष्ठ्वं यस्यायास्तद्तारिका अंतवांसेषड्न्यासालत्रांतरगतेकिका दी
मामस्यमृवेत्याऽर्यांश्रन्यञ्जोट्ट रीरिता १७ ॥ अथात्रोद्देशकः अप्पद्वीबद्धकन्द्येना ऽल्याचशाशाकलया हृहृज्जालकपूर्वेञ्च
यानमात्रंच सर्पकः पानीयमग्रकंसीचकाकः किन्नरपव्वच शाईलोंगारधानीचशीर्विकायामप्यमत्स्यकः इतियाम्यगताधीरः प्रा
रैंद्राक्तनयः स्मृताः मडिङ्वाञ्जिनाराभि वृ११ रिमाः संकालिताबुधैः सर्वास्त्रिभागगास्वेमाः शाराद्येभन्तु १। १५ संख्ययेति ॥
इतिप्रथमप्रकरणेप्रथमभावः ॥ १ ॥ अथद्वितीयभावोयंभूनिरूपणे ॥ एतन्निरूपणेचमया अङ्कानानिरूपणेमज्ञभूत
चलक्ष निरूपणेकिंचिदुक्तमेव शिष्टंकिंचिदद्दुनिरूप्यते । जानीतच चिकित्सकानामत्रविमतिः तत्रकेचिदाऽः अर्थकार। अर्थगो
लमिदंस्वयं तत्रापिजलमग्नमर्धमिति चतथींपाउपरिशिष्यते नात्रसामस्त्यमर्धमेवेति अन्येतु फलकाकारंभूतलमस्तीतिवदंति ।
वृद्धिऽशलाः स्वल्पप्रातनाः कोरवीयाकृतिरियंलाल्पागोलकाकृतिरिति समंतात्स्त्रपातेनाकाशमध्येस्थितास्थितेति ॥
अमरेचकेचिद्वदंति भूरियंदोलाभीति अयस्हवच्चलाचलेति फलकानित्यस्थिराणीति तत्रेयंरीतिर्मनीषिणोक्ता सत्यतोलौकेति ।
तथाचयदिभूश्चलास्यादाकाशेचास्थिरमिति तदाखल्वियमहर्महस्रमध्यमेव परिवर्तिमानत्वादन्यमूर्तापेक्षयातीवचलेति संभवा
नोदेति यदाचतस्याः स्यात् तदाकश्चित्पक्ष्युड्डीयमानोद्रूत्वा द्रूत्वांतरं भूमेरभिमुखागमनेनीवशीघ्रमाप्नुयात् पराङ्मुखागमनेन
नजात्वपितत्प्राप्तिरस्यभवेत्तस्या अतिवेगशालित्वात् एवंबाणाधीनांनजात्वपिलक्ष्यप्राप्तिर्भवेदिति । अन्येतु तारापञ्जरस्यपरि
वर्तनावलोकनाद्भूमेराधाराभावत्वाद्रमानात् ग्रस्तत्वाच्चास्यानिरंतरमधोगमनमस्याइति तत्रापि एवमेवप्रहारः ऊर्ध्वत्वमस्य ।

सी॰
का नि॰
४५

गुरुत्वस्तनो गौरवाद्यथः पतनेन कदापि भूम्यादिः स्यात्तस्याः सर्वेषां सर्ववस्तुनोऽति भारवत्त्वादिति मकरन्देवेयं वर्तते ॥ तथा ज्ञानीतञ्च
भूरियं त्रिभूमिका तत्रैका भूमिकास्मदाधारभूता यासौ पानीयपवनसंमिश्रा द्वितीया च वारिमात्रमिश्रिता तत्र पवनप्रवेशाभावा
दित्याशयः तृतीया केवलाम्भसेत्यर्थः इति तत्र पानीयप्रासेरसंभावादिति ॥ भवति चात्र ॥ अवश्यं एतत्पीतदृष्टावेमतत्त्वं यत्र वादिनो
तत्रैयमर्थं गोलार्धमन्तर्व्यापागास्ङाठं इत्येके फलककाकारेण्यन्ये हृष्टैः प्रतानैः गोलाकृतित्वमाश्रित्य पवमध्यस्थिरतेरिता
ग्राऊस्थके चित्कत्वाणां स्थैर्यमस्याश्चलोलनं अत्र चेद्दृढं वदिम्यत्र समाधिः श्रूयतां बुधैः स्थिरत्वं भूश्चलाचेन्नत्वरितं नेरहं विशे
अनयाचलयातीवभाव्यमर्थान्तराद्भुवे वृत्तात्स्थानान्तरगतेनेतस्मां अश्वेनचेत्खगः निमेषलवमात्रान्तस्मात्स्वयातत्परास्त्रवः कदा
चिद्दीनिरैक्षैव ब्राह्मणादीनामपीप्स्यतां इति ॥ तथाज्ञानीत उक्तमिदं इयं भूमिर्बिम्बरूपेण फलकमध्ये वा स्थितेति उक्तं तवदि
ति वृत्तस्थितमध्यबिंदुवदिति तत्रच यथा नवमकल्पायां समन्तान्मध्ये पूर्वापरपरिवर्तमानं मेदलोलं नहारात्त्वे खन्तरेखाकि
तथा नदाभिज्ञत्वेन अत्रापि रेखान्तथैव कल्प्या यासौ खतिपस्तिवाह यासौ खनीतिरेखा पलवाहरति रात्रिन्दिनसमतया अन
याचरेखया खल्वस्य भूगोलकस्य बुद्ध्यावेशेन खण्डिको भयं जायते कं सोभयं समानिवत् यथा च तदुभयसंगतिरेखा न तथैन तद्भयसं
गतिः खतिपस्तिवाहरनिकथ्यते तत्रैकं खण्डं सौम्यमपरं च याम्यमिति अत्रापि च समेतात्स्परिमितकं समध्यान्तरद्भुवरं भंजनभक
ल्पं खण्डं भयेद दक्षिणोत्तरयास्सयोर्विचार्यमिति तत्रापि च तत्खातन भोभयं लक्ष्यीकृत्य मध्यकल्पाबन्धनया रेखैका कल्प्या मध्यबं
धेयेन खण्डं चतुष्कमस्याः पृष्ठ्याजायते खण्डद्वयं चोर्ध्वाधरं इति एकमर्धं मूर्ध्वं द्वितीयं चाधस्तादिति तत्र चतुर्ष्वं स्थानलीयं भागद्वयदा ४५

त्रिंशांत्यभागस्तु जलमध्ये मग्नानीति त्रीणि मग्नानि तत्रैकभाग उन्मग्नः तं च यत्र वनादिभेदः सप्तकोन इत्यवदंति तत्र सभेद इति त्रयोंशाः
सप्तकोन इति लोकपर्वत गिरिवनाद्यधिष्ठित इति एतत्सीमा चाष्टमाकाशसीमा भूतभुवां ता तत्रस्यास्तु तथ्रुवं मल्लकोपरिवर्तते प
श्यंतीति । तथा कल्प्यते च सौम्ययाम्यध्रुवावधर्वधीकृत्यान्यारेखा कल्प्यते याः सौम्यरेखानि पतितवाहे मध्यरेखामूर्ध्वाधरस्थाने स्थि
नत्रि यथा पूर्वापरभागतो मध्ये कल्प्याबंधरेखया रेखितपतितवाहेऽक्षोदितो जायते इति इत्थं च कल्पनया दृश्याः २६ राशित्रि
शांशा इति सषाष्टित्रिशतीमिताः संति तत्रापि चतुर्भागे भागाः ९० एकभागः समाप्यते इति तत्रापि त्रयस्त्रिंशदंशाः ३३ ध्रुवपार्श्व
तः खिलमास्ति शिष्टं भागाः सप्तपंचाशत् ५७ जनाधिष्ठानमत्रास्तीति तत्रापि मध्यरेखातः प्रारभ्य सौम्यपार्श्वे त्रयस्त्रिंशद्भागपरि
मितोवकाशो मध्यदेश इति ग्रसौकभोतोल्ल प्रज्ञे इति कथ्यते कवोन इत्यौच्चं प्रज्ञे इति भूमेः तत्र रेखायौच्चं भूमेर्जायते इति क
तो भवरेखा निपतितवाहे मध्यपतितत्वादस्य मध्यदेश इत्याख्या तथा चानया कलनया ग्राम्यगोलकस्य षट् बिंदवः समाप्यंते इति उक्तं त
इति तथा च मदर्पणे पूर्वापरगतमुभयं याम्यसौम्यगतं चोभयं ऊर्ध्वाधोगतमुभयमिति षट् ऊर्ध्वबिंदुमारभ्य सौम्यकतमोलद्वे
एकभोतोल्ल प्रज्ञेतो यद्भूर्जायते तत्तु निरुफोल्लतद्धारिको भूरिति ॥ भवति चात्र ॥ त्रिभूमिके यं तत्रैका जलस्य स न संहता
द्वितीया वारिसंमिश्रा तृतीया मृन्मयी परं कल्प्या मध्यगता येयं वृत्तमध्यस्थबिंदुवत् तत्रैककल्प्या सांव्योमवृत्तमेकं प्रकल्प्यतां
भूमध्य इति तज्ज्ञेयं समेयत्र निवासिनां अहर्निशोयनस्त्वासां जायते शाकलद्वयं कं सौम्ययवदैवतत्संगति मध्यरेखिका इयं यदाम्र
यात्सौम्ययाम्याखितद्वयं मतं यथा समं ततो मध्यमानात्कं सेगामी स्यते रोके तथा त्र तद्याम्यसौम्यगंद्वय मृह सतो लब्ध्वीकृत्योभ

वी॰
क॰ नि॰
२५५

यत्तच्च मध्यपर्यंकरेखया चतुष्टयं डीनिर्देशस्य जलमध्ये तियावत् अधः खेषु भयंयाम्याखेडीच जलमध्यगा सौम्योन्नमग्राच तद्धीयं लोक
गिरियोग्यधिष्ठिता सौम्यध्रुवांतायनसीमा तत्रस्याः खलु तं ध्रुवं स्वशीर्षोपरि पश्यंति चरंतं सौम्यतः परे ध्रुवोसीमो विधायान्याकल्प्यारे
खायर्यांतरे ऊर्ध्वाधोमध्यरेखेयं कल्पिता जायेत सिद्धये इत्थं भूगोलकस्यास्य विद्वद्भिः षट्समागताः ऊर्ध्वाधः प्राक्पराकसौम्य याम्ये ने
षां व्यवस्थितिः ऊर्ध्वलंकातले सिद्धपूः प्राच्यां यमकोटिका परा ग्रोमपुरं सौम्ये मेरुर्याम्ये जलानलौ इति शास्त्रमतेनात्र बिंदुषट्क
व्यवस्थितिः ऊर्ध्वं लंकापादांतरितावित्युक्तया विमलेक्षणैः ऊर्ध्वमध्यात्सौम्यबिंदुं नेयद्वर्ततत्तुर्यभागगं तन्मानेन नवतिभागा ध्रुवं तं तच्च
तद्गुणं सपादत्रिंशती भागाः षट्षष्टि ६६ क्रोशमानतः भागोस्येति मनाक्क्रोशषट्सहस्रमितं बुधैः चतुर्विंशतिसाहस्रमा
नं भूगोलमीरितं इत्थं सा गोलकलना गतागततया मता इति ॥ ज्ञानीतच । वैयेर्मध्यरेखामारभ्य सौम्यभूध्रुवांतं नवतिर्दरु
ज्याः कल्पिताः तत्रापि ऊतो भावे ध्रुवपार्श्वादारभ्यांतरक्रमेण त्रिंशद्दरुज्या हिमशृंगा इतियावत् तथा मध्यरेखापार्श्वादा
रभ्य सौम्याभिमुखत्वेन वासनिर्गमे दशदरुज्या भागा इतियावत् शीतातपभयातिवलत्वेन कल्पिता इति चत्वारिंशद्भागेषु तन्य
त्वेवं चाष्टादरुज्येषु जनावासस्थितिरिति अत्रापि केचिच्चत्वारिंशद्दरुज्येष्वेव जनावासोस्तीति वदंति अन्येपि दशदरुज्याः सौम्यपा
र्श्वे विलत्वेनेति चत्वारिंशद्दरुज्यानां विलत्वमिति तत्र सर्वामरतो मानं तोल इति दाक्षिणात्यं तत्र अर्जुन इति । श्रूयते चेत्थं
दशदरुज्यः मध्यरेखात आरभ्य सौम्यपार्श्वेत इत्यधनानन्नावदंति पुराणास्तु नेत्थं मन्वते तत्रापि जनास्थितिं वर्णयांचक्रुः परंतु
कालवशान्मानीयाधकल्लालनयाधना तत्रयाभूतं मध्ये मध्ये विशीर्णमिति ॥ भवति चात्र ॥ अत्रापि कलयंत्येके पंचाशद्भागा २५५

गाधरं जनस्थितिः परेभागाः शीतानपाविलीह्णताः त्रिंशद्भागाः सौम्यरोकात्क्रमध्याच्छनयादृश चत्वारिंशादिमेषीतातपाविष्टाः
क्रमान्मताः चत्वारिंशात्सौम्यरोकान्क्रमध्याच्चदशैवते पंचाशतोन्येविलंनामाङ्ःशेषेजनास्थितिं खखामर ३३' क्रोशागता
त्तत्राद्येजनसंस्थितिः अन्येखवेदशपनेत्र १६४' क्रोशरेखेमनाङ्गेयैः इत्येतांरचनांतावदाङ्गराधानिकाबुधाः माच्याःसौ।
म्याज्ञयस्त्रिंशाद्भागान्विलनयाविङ्ः ममपंचाशतोभागाज्जनावासोस्तिनिश्चितं किंत्वकालवशाद्धार्याङ्क्षलनाक्षीणेना
दश ज्ञमध्याज्ञत्रचात्वीवजनावासोंतरेनो नेत्रंतग्रनिसमार्चिः ३०६१ क्रोशेष्वेवजनास्थितिः तत्रजंतरतोदेवभागा ३३ नि
क्रमणेस्फुटं अवकाशांजगृधीरामध्यदेशेत्यभिव्येया भूमेरोच्छ्रयोपलंभेननष्टरौच्च्यमितीरितं सौम्यरोकज्ञमध्यांतःपातित्वा
न्मध्यदेशता देवभागक्रोशप्रमाणंच ३१७२ योजनेक्रोशाः ५८३४ क्रोशाषड्षष्टिहीनाक्रोशाषट्सहस्रीजायते तत्रच।
जनावकाशभूतेभूभागेसर्वीपरायताः समइकलेमावीथीपंक्तयइवसंति तत्रचमध्यरेखापार्श्वतोम्लृशावीथीनांदैर्घ्यं सौम्य
पार्श्वतस्त्वखर्वत्वमन्यतरान्यतरापेक्षयाध्येयमिति तत्रचखेनिपातितवह्नामध्यरेखामारभ्य इकलेमि अवल्लमयमखेडीत्रिसहस्रफ
इसकप्रमितानत्रफइसकइतित्रिकोशी तोलमानमिदंदेर्घ्यमानमिति अर्जेमानंचपरिणाहमानंसार्धशतमितमिति अत्रांतरेचो
क्तं दशादइज्याःविलोभूतादइज्यसंख्याच षड्षष्टिक्रोशपरिमितेतिदशगुणेन सषष्टिषट्शतपरिमितासंख्यासमायातीति
ध्येयं। समस्तइकलेमः प्रस्थीकतोभपार्श्वतः भ्रुवपार्श्वतोदक्षिणाभिमुखोथोस्ति अत्रोसार्धसहस्रफइसकपरिमितइति
प्रथमखेडाअर्धपरिमितोसौदैर्घ्येण परिणाहेनतुप्रथमार्धपरिमितइति पंचसप्ततिफइसकपरिमितइति सर्वेषामिकलो

वी॰ कालि॰ २५०

250

मानांमध्येसाविनिक्रमः येषुनमेध्यवर्त्तिनः पंचाशिष्यांते तेचान्येनयेदायाद्यमारभ्याल्पप्रमाणाः तत्रापिप्रत्येकेकुलेमवायाभिन्न
भिन्नोमतुष्यसंगशभिन्नभिन्नः रात्रिन्दिनमानंचभिन्नभिन्नं प्रथमादेकुलेमिध्रुवल्पमध्यमरेखीयास्ति तत्रद्वादशसार्द्धद्वादशाह्नोराः
सत्रयोदशाः परमदिनमानंह्रोरामानंच सार्धद्विनाड्यइति द्वादशाहोरास्त्रिंशन्नाड्योमध्यरेखादिनं होरात्रयोदश्च प्रर्थघटीसार्धस
मचप्रकाशेति यत्तेजानं समार्धसप्तचघकं सार्धत्रिंशद्घटीमितं दिनमानमेतन्मध्येच सार्धत्रयोदशोह्रोरामितंदिनं मध्येइतिमध्या
नराबकाशो द्वितीयेचेकुलेमेपादोनचतुर्दशाह्नोरामितं एतन्मध्यान्तरेचचतुर्दशेति पंचत्रिंशत् घटिकाः तृतीयेचसपादचतु
र्दशाह्नोरामितं एतन्मध्यान्तरेचसार्धचतुर्दशेति चतुर्थेचपादोनषोडशाह्नोरामितं एतन्मध्यान्तरेचषोडशाह्नोरामितं सप्तमेसार्ध
षोडशामिति एतन्मध्येचपादोनसप्तदशाह्नोरामितमिति इत्यच ॥+पंचदशामितं एतन्मध्यान्तरेचपंचदशाह्नोरामितं पंचमेसचतु
र्थांशपंचदशाह्नोरात्रमितं एतन्मध्यान्तरेचसार्धपंचदशामितं षष्ठेचपादोन+ ॥ प्रत्येचपार्श्वेकलनयानवतिदूरत्वाः नवतिभागाः
षट्षष्टिशुक्रोशादूरत्वः भागाइति एवंनवत्याः षट्षष्टिगुणेने ५९४॰ षष्टिक्रोशोनाक्रोशषट्सहस्रीजायते एवंमत्येकपार्श्वे
गणनया किंचिदूनचतुर्विंशतिक्रोशसहस्रमितंभूमानंजायतेइति नवतेश्चचतुर्गुणनेसप्तषष्टित्रिशती ३६॰ भागाजायंतेदूरत्वाइ
ति ॥ भवतिचात्र ॥ तत्रसर्वोपरायामास्मिन्सप्तखंडद्वीपवासिनाः ग्राममध्यपार्श्वतोदीर्घ्याज्ञासिन्धुःसोम्यपार्श्वतः इदंनदीर्घ्येज्ञासत्वं
धनूरचनयास्थितेः भूपादस्यास्यतत्राद्यमानंसुगुणतधीयनाः खेखाभ्रांकमितादैर्घ्यं ५॰॰॰ खेषाम्नाय ५५॰ मितान्यथा प्रतयास
ममीचोस्यानदर्धसर्वथावृधैः प्रस्यादैर्घ्यं ५५॰॰ परिणाहः २२५ ... पंचाधिकलनादित्यमूह्यामनीषिभिः तत्राद्यःसर्वथास २५॰

वंमहानंत्यसत्कामभाक् अन्योन्यापेक्षयान्येषां कस्वाकस्वोप्यवस्थया वाक्यमेतत्तु मध्यमस्योदिनमानं तथापरं भिन्नान्येकैकरेखी
पुनत्रांश्येष्टुणेताहृताः तत्राद्यायामर्कहोरा तत्त्र्यंशोप्यहः स्मृतं ऊ मध्यपार्श्वमध्ये तु सर्वविषमितं जगुः पादोनशक्रमानं
तद्द्वितीयारंभईरितम् मध्येसूर्याः सपादास्ते तृतीयारंभईरितं मध्येसार्धास्तु तत्र्यतिपादेनातिथिसंमितं मध्येसूर्याः सपादाः
स्ताः पंचम्यां च तदंतरे सार्धाः षष्ठ्यां तु पादोनाष्टिरष्टिरनेरस्युत सार्धात्सप्तमे पादोनात्याष्टिमध्ये तु स्युत। तत्र होरावृधेस्तिया सा
धद्विघटिकामिता त्र्यंशोधघटीसार्धपलसप्तकसंमितः तत्राद्यरेखांविबुधैः परमाहः प्रकीर्तितं सार्धत्रिंशद्घटीसार्धपल
सप्तकसंमितं त्रिंशद्घटीमितंमध्ये रेखायां दिनमीरितं रात्रिश्चैतावतीमध्यहृत्रावर्ततयारवेः ऊर्ध्वाधःकलनादेवंदिनाद्रिः सप्त
मेयया घस्त्रःस्पृष्वेक चत्वारिंशत्पलास्तिथिसंमिताः। तथा च प्रथमरेखीमध्यमानं ३२।४४।० द्वितीयमानं ३४।२२।३०
एतन्मध्यमानं ३५।० तृतीयमानं ३५ ३७ ३० मध्यमानं ३६ १५।० चतुर्थमानं ३६ ५२ ३० मध्यमानं ३७।३०।० पंचममानं
३८।७।३० मध्यमानं ३८।४५।० षष्ठमानं ३९।२२।३० मध्यमानं ४०।०।० सप्तममानं ४१ १५।० मध्यमानं ४१।५२।३०
इति। अत्र वदंति रेखितपश्चिवज्रारंभो मध्यरेखारंभोयं चीनेदेशास्यैवभागलक्ष्मणपार्श्वमभिज्ञरेखीकृत्योहः तत्र हि द्वीपो भवति
ये पुण्यदेशवासिनो यमकोटिरितिवदंति तदत्र चं देवैः [illegible] इति इमं च देशं [illegible] जनस्थानमिति वदंति ततोपि ज्पजायो
विदावोद्इति ज्पजीरबजवचने ज्पजायेति यत् अर्जि जहहभू इति वदंति अत्र अर्जेर् इति भूनाम जहहभू इति स्वर्णस्य स्ववर्णभू
मिरिति तदत्र ज्पजीरिसरन्द्वीपेति सिंघालद्वीपेति तद्दिलान तदत्रजंजीसोम्येन ते च कालप्रकृषाः इभ सदृति यान्यपदि

वी॰
क॰नि॰
५५

७५।

ष्ठंति तदनु च तदीयनिवासस्थानं तदनु मङ्गलाद्रि सिंधकाद्रि सिंधकाद्र्याख्यस्थलस्थानेन तदनु ज्यभालिकमरु कमराख्यपर्वतोपरि
मिश्राख्यदेशपरिवहमानरोदनीलाख्यनदीनिरोमः ज्यभालिकमरु च मध्येल्लामध्यवर्तीति तदनु च ज्यनोभि सिंधकाद्रि उक्तसि
काद्र्याख्यस्थलदक्षिणेन तदनु मङ्गीनिमग्नरोभि यदकयास्तोस्तु इति वदंति दकयानोस्तरति च यत्रापभ्रंशः एतस्मादेव हि पश्चि
मदिगारंभप्रायासेन गणने । ज्योतिषोकास्तु अत्राद्यमिकालोलममारभ्य समग्रह्लाधिकारितां वदंति प्रानिजीवभौमरविशुक्र
बुधस्वरास्वामी । अत्रापि वदंति केचिद्विलायितादेशसीमा इकालीममोस्तरका उक्तखेटीनां बहुखेटीषु सप्तदिनाइति तथा
चहिंदुस्थानमाद्यखेटीमारभ्य चतुर्थखेटीं तावत्स्थितमिति केचिच्चैतद्विपरीता एकामेव खेटीं व्याप्य समासप्राया इति सविस्त
रं देशविभागनिरूपणे तथा वक्ष्यामो यथा सुबोधं भवेदिति । एतासां च इकालीमाख्यखेटीनां मध्ये काश्मीरदिल्लसमशीतोष्ण
तिसमर्थ्यते अत्र वैद्या विवदंते आकाशागत्यासत्यं समशीतोष्णसर्गत्वं संभवेदपि न पुनर्भूम्यपेक्षयेति तत्र शाकोबलीयोन्ये च यू
नाणवैद्या वदंति खतिफ्लिवाह्न प्रतदिल्लसमशीतोष्णसर्ग इति कर्हस्वाचैव कृतास्थितिः अन्ये च बहवो नूतनवैद्याः केचिच्च
पुरातना वदंति चतुर्थइकालीमः समसर्ग इति एमाम्र मरुमदिराजी चैत्यमेव वदंति अत्रापि केचिन्नयत्येकमतमित्यं समर्थ
यंति तत्र शाकोवक्ति नात्र संशयः खतिफ्लिवाह्न मसलकोपरि अहोरात्रसाम्याख्यविषुवोभये रविः संचरतीति सत्यं परंतु शी
तेनतस्सुवतइतिकारणेन नात्रयमैतत्वांपकृतास्थितीति नापि इ त्रकृतैप न कलाभिसेफीवरु नवीत्स्नक्तसौम्यदक्षिणविह ५
भयांतगमनेनापि चास्यतथाइरतेति त्रयोविंशतिदरज्या इति तशीततेत्वांपमध्यत्रकृतरस्थितीति यदपि चोदितहयस्य मस्तको

परिगमनात्किं नामाधिकोऽस्य कारणमिति वदन्ति तत्रोच्यते गैस्य शैत्यसंक्रमणहेतुः किंलास्थितिर्न चात्रासौ क्षणमात्रमपि
स्थितिं ज्ञस्यतेइति तथाहि अयोगोलकं यदि स्थापनानंतरमेवान लाकृस्थाप्यते तद्दाहः किं यदि [illegible] संजायते उष्णत्वानलोपि
मुहूर्तमात्रेस्थापितं यथातसंज्ञायतेन तथा दाहो जायतेइति । तथार्धरात्रादारभ्य प्रभातवेलायां खल्वतिशैत्यं वर्तते तत्रापि
समीपवर्तित्वेऽप्यर्धरात्रापेक्षया कथमाधिक्यं शैत्यस्येति ज्ञायते स्थितिरेवास्य शैत्यकारणमिति प्रभातवेलायां च नास्थितिरिति
तथा खल्वत्र तत्प्रमत्र षण्मासोदिनरात्रिसमकलनयोऽस्य शैत्यसाम्येनतत्सर्गतेति तथात्राह्यो फसलाद्युज्ञास्थित्यार्धमासर
स्थित्यानातिशीतोऽस्यन्यूनाधिकतेति तत्सर्गेणतादृग्प्रयोगात्समेनयमिति नात्रशीतोऽस्याधिक्यमितिसिद्धमिदं खलुप्र
क्तिवाक्यमध्यमेकलीमस्थानेदशामध्यगतादिल्इति समशैत्योऽस्यइति एवंप्रमामिराजीवाङ्कि यदुक्तमेतत्समसर्गत्वे भवद्भिः
निदर्शितं तेनैव विषमसर्गत्वमत्र समापतति यतोनियंतत्तैरेनत्नातो रविरतिदूरीभवतीति मत्स्यत्वत्र वर्षमध्ये मस्तकोपरि
वारोभयमायातीत्यनयारीत्या ज्ञोऽस्यातिशायेन भाव्यमिति । तथोक्तं दशादृश्येषु तत्रजनावासो न भवतीत्येषापरीतिरत्रोऽस्या
तिशायमाधिकेति मत्स्याचतुर्थेकलीसमसर्गविपरीतसर्गौस्याविति ग्रसौचचतुर्थद्वतस्ततः पार्श्वोभयेन द्वकुलीमत्रितयम
ध्यवर्तित्वात्समसर्गाइति नचात्ररविरतिदूरवर्तीनाप्यतिसमीपवर्तीति शैत्योऽस्य साम्येनात्रभाव्यमिति तथात्र नवलोहूननासो
इति मस्त्वतिगर्भग्रहणमाधिक्येनेत्यनेनाप्यत्रसमसर्गत्वमिति एवमामिराजीवाङ्कि प्राकमनात्तसारिणः पुनः प्रत्यवतिष्ठंते यत्ना
वज्ञमत्र मस्तनाधिक्याद्यातिदालत्वमिति तदन्यथापि चोपपद्यते अस्माभिरादावेवोक्तं प्राकाशीयसर्गेणात्रयातिदालत्व।

वी॰
भू॰नि॰
५२

मिति अथ च समस्थलाधिकात्र भूमिसाधनाद्धेतोरिति तच्चाग्रे वक्ष्यामः यच्च रविगमनागमनादिना न तत्र समसर्गत्वमिति तत्र मत्स्यज्ञाने
व अस्तैव तापं रविगतेः परत्व तत्र संक्रमणे स्थितिनिमित्ते स्थित्यभावे पुनस्तैस्तापसर्गोऽपि न स्वक्रियां संपादयतीति अत्रोभयेन त्पु
कोराख्यशास्त्रकारो विचारयति सत्यमिदं खतिप्रनिवाहवासिनां रविचारादिना रात्रिन्दिनसाम्यादिना चास्त्येव समसर्गत्वमिति
न च तथा चतुर्थीकुलीमः परत्व त्र भूमिस्वाभाव्याद्धुत जलपवनादिस्वास्थ्ये समसर्गेतेति किंचिद्विलक्षमिति अत्र निमित्तमपिह
श्यते तथाचात्रोत्पन्नाः खल्वतिकालाः ह्रस्वजंघीनि च तथात्रवासिनां खल्वरोमाण्यतिघनानि वक्रनामायोतीति चर्मसर्गप
षः अत्र शाकानुसारिणः पुनर्वदंति भूसर्गः खल्वयं न शाकाशातातपादिना तथात्वेन तत्रत्य मनुष्यस्य देशांतरागमनेन तदाकारवि
निमयो भवेत् न च भवति तस्मादनुमीयते नात्रातपादिना सोऽसर्ग इति सर्वेषामत्राविमतिः खतिपत्तिवारु यानिदाल्ल इति ततो
पि चतुर्थ इकुलीमः समसर्ग इति ॥ भवति चात्र ॥ चीनशाकयोस्सीमारभ्य यमकोटीति संहितात् द्वीपान्कुरुजनस्थाने स्वर्णे
भूमिस्तथैव च सिंहलाद्वीपदक्षिणकालतान्तिकतस्तथा मिश्रावमथनेकन्याकुरुनीयानदीप्रभा नीलेतिमध्ये खायारच
नामाकयरागता शाकस्थसमखंडीश्रसोरायाः समयेग्रहाः तेथ्यत्वादिति खंडोमहैधादेशाश्रयामताः केचिद्धि विगतादेशाः
केचिदेकाश्रयायथा प्रार्यावर्तोयमारभ्याद्यां चतुर्थीमवस्थितः अथ शैत्यास्यचैमत्यं विदामत्रानि यामयन् समसर्गामध्ये खेत्या
कुः केचन कोविदाः चतुर्थशाकलीत्यन्मे स्वस्वन्यायसमर्थनात् मस्तकोपरि संचारेप्यर्कस्याशुविनिर्गमात् नोस्यतैदर्पिक्षा
तास्थाने स्थितिर्यत्नेत्वापकारणं इति तत्रत्यनृणां चादिनरात्रिसमत्वतः भाव्यं शैत्योस्य सर्गेण समेनैवेति निश्चयः सोक्ताश्च ५२

258

पर्यायप्रसंगोकालस्यात्रेतिसंमतं यतोस्मत्साम्यमेषात्तः खंडैरिसमसतयोष्यतां मध्यरेखात्मनासेयंतत्सामीप्यादियंतथा प्रायखंडैरि
वृद्धर्तुयासमसर्गीतिकेचन नैवमन्येचतुर्थीत्यंसाम्यमेतिविचारणात् तथाप्युक्तंभवत्यायैर्वैषम्यंतत्रगद्यते नातिदूरंरविर्यातो
त्येवमहोदयपर्ययात् संभाव्यमधिकोस्येनतत्कथंसमसर्गता निर्गत्यमध्यरेखायादशभागाज्जनाश्रितिः नास्तीतिचाधिकंवा
न्तिनदोस्यजननतापकं चतुर्थ्यसोपुनःपार्श्वेभयेत्रितयमध्यगा इतिदूरातिकाभावाद्वैषम्यसाम्यमुपस्थितं तथाचसमसर्ग
त्वादस्येनत्सन्निवासिनो महत्तेंगीक्रियतेप्यंकोमाधिक्येनेतिचिंत्यतां अत्रमत्यवतिष्ठतेपुनरत्रभवतादले महत्तिर्नीनयावत्तो
प्रचितासमसर्गता समर्थ्याकाशमार्गेणदेशादिसमसर्गता भूमिसोष्णवजातेतनत्सत्याधिक्यमिष्यतां गमागमवशाद्यच्च
खंडैर्वैषम्यमीरितं तथापितेद्वर्पणंखल्जनान्स्थितिकारणमिष्यते स्थित्यभावेपुनस्तैर्दर्पसर्गोपिनकरोतितत् इतिसाम्येनतयो
र्नूनंमध्यरेखानिवासिनां अत्रापरेस्तिसमतामध्यरेखानिवासिनां रात्रिन्दिनसमानत्वात्रैवंतत्र्यनिवासिनां किंत्वत्रभूमिसार
ज्ञणपाङ्कुवारिमवनोत्थितात् स्वास्थ्यात्सत्सर्गलाभोस्तीत्येवंबुध्यतबुध्यत तथाचसर्गसाम्येपिमध्यरेखानिवासिनः प्रतिकाल
वृहद्दीर्घवक्रारोमाणोईक्षिताः नानयादिक्तानांसेषांविकृतिर्निर्यन्नजायते देशांतरगतानांचतदाकारच्युतिर्ध्रुवं तस्मात्सर्वमते
मध्यरेखास्तिसमसर्गभाक् ततश्चतुर्थ्यसोखंडैरित्येवंजाश्तजाश्तइति ॥ द्वितीयप्रकल्पंतत्तृतीयारंभोयोः पुनरतिद्युमे
नेति यतोत्रविच्छिरकालेमस्तकोपरिवर्ततेइति पंचमांतमारभ्यसमुमंतावदतिशोत्यं तत्रचरविदूरीभवनमेवहेतुः तृतीयां
तपंचमायोश्चचतुर्थकल्पावितिः। अत्रचोदयंति उक्तंभवता खनिप्राप्तिवाह्यादनंतरं चतुर्थेकलीमः समसर्गइति तत्रोपपद्यते

वी:
भू:नि:
२५२

अत्रखलु न तावद्यान्योऽन्यथा निवार्यन्ते इति एतदेव समसर्गत्वसाधनं गम्याद्यैोक्ताद्वा खलु यमात्याधिक्येन इति न यात्वेन तदुत्पत्तौ विष
मसर्गत्वमेवादायातीति ॥ भवति चात्र ॥ द्वितीयाद्येत्तृतीयान्ते मलकोपरिवर्तनात् चिरं रवेः स्फुटं भाग्यमोऽस्यैनात्मत्वाटेन च
दूरीभावात्तथार्कस्यासमममं पंचमान्ततः अतिशैत्येन भाव्यं च तत्र्यैकल्पो यतो मतो पंचमाद्यस्तृतीयान्तो द्वितीयाद्यस्तु सर्ववत्
तदस्य समसर्गत्वात् क्षयोऽदिनानां जायतः जायते तेन तत्र इकोऽयं मोधिक्यनिबंधनः ॥ अथेदानीमत्येके कालीमेव मत्येकशाक
लेष्वदेशविभागो निरूप्यते कस्यां शाकल्यां किं नाम काः कियंतश्च देशा इति यथा पठनां देशभाक्तिः स्तलभा भवेदिति यथा
मति निरूपयामि निःशेषं तन्न द्विभाराविन्ना स एवैकः कर्तेति एतच्च समस्फलनास्तेषु निरूप्यते फलाद्र इति उन्मोचना समस्त
न्मोचनाख्यिति तत्रफलतस्तु अत्रखलु प्रथम

वी॰
पवनि॰
९५४
254

प्रासंगिकं तावदास्तां प्रकृतमनुसार्यते ॥ अस्मोति प्रकारांतरेण देशसर्गो निरूप्यते अञ्जपावरनेति प्रातिवेश्येन ज्यभाल्पगिरी
णांवझनः भिह्नाङ्नवानां ज्यभल इत्येकवचनं भह्न इति च नदैकवचनं । फ इति फयादि अनुनिश्रितं ज्यभलगिरिः मता चे
न्कान अस्ति फे अंतरे नाह्नीवित पार्श्वेन ज्यनोभीति दक्षिणस्य । कान ह्रवा पवनः भलद्र इति तत्र देशो अभूरद इति रभोदन्त अ
ति शीतोयत्र देशो दक्षिणेन गिरिस्तत्र पवनो ति शीत इत्यर्थः तत्र च दक्षिणपवनस्य तत्र गत्वा उत्तरपवनसमापन्नो शीन बाङ्गल्य
मिति । मतेति मता चेन्कान विद्यते फे अंतरे नाह्नीयितेति पार्श्वेन अमालीति सौम्यपार्श्वेन तदासौ देशः कानस्यात् अस्तव
न अतिचर्मः अत्रापि प्रागवत्कारणं अन्यदपि निमित्तं ऊयतां दक्षिणपार्श्वे नोदयमानो रविरत्रोत्तरगिरौ साम्मुख्येन पतनन्

अस्मा अञ्जपावरनल्ल ज्यबाल्पवल्ल भिह्नाङ् फअनल्ल ज्यभल मता कान फेनाह्नीयितेल्ल ज्यनोभि कानह्रवायोल्ल
भलद्र अभूरद मता का फेनाह्नीयितेल्ल शिमालि कान अस्त्वन् ॥ अथ प्रातिवेश्येन गिरीणां नदानां च तत्रन्
नेगिरिस्तेदास्ति दक्षिणेन पार्श्वेन विद्यते पवनस्तत्र देशो ति शीतः चेदस्ति सौम्येन पार्श्वेन तदाति चर्मः ॥ १ ॥ १

णायि पन्कासीति पतितरश्मिज्वलनं दक्षिणवर्तिपर्वतव्यासेनेति चर्मातिशय कारकं पश्चिमपार्श्ववर्तिपर्वतोनीव प्राक्या
र्श्ववर्तिपर्वतात्साधकः तत्र कासाधकेति निराम्यतो पश्चिमपवनात्खल्पसर्वपवनः सत्संग इति पश्चिमपवनस्य पर्वतप्रतिबंधे स
वीवायुः स्वत्वेन चरन्साधकत्वं विदधातीति यदि चानयोरुभयोः समसर्गत्वं तथापि पश्चात्तनपवनात्प्राचीनस्यास्य संसर्गिता तथा ५५

चनखल्यात्यसौम्यवड्विसौमीप्यदूरताकृतं विषमसर्गत्वं प्राचीप्रतीच्योरुभयांतर्गमनेन समसर्गत्वादित्यनयोरुभयोः समसर्गत्वेनाव
दूरिति । अत्र चकिंवाक्ति अनयोः समसर्गत्वं वैद्योक्तं खण्डदेशसमसर्गत्वमिति नात्र पवनकृतं सर्गवैषम्यं इतियातिदालत्वमिदमेवाः
त्राभिमतमिति नतत्पवनकृतेनेतदिति यादृशं प्रथमद्वितीयाद्धाचितं देशीयं तादृशमेवेति नतुनद्दक्षिणपश्चिमादिकृतं वैषम्यमिति ।
तथाच प्राक्पवनपश्चिमगतिः समस्खापि खण्डेषु समसर्गेणैव वहतीति सत्यं परंतु यस्याः खण्डग्रायाहिमगमध्ये खण्डयोः सामीप्यं दूरता
चतादृगेव तदनुसारेण पवनस्य प्राक्पश्चिमगामिनः समानत्वेपि वैषम्यं बोध्यमिति स्वाप्येत्तयानदेशाप्येत्तयेति नास्य पवनस्य कृ
तदिलत्वमितिसिद्धं ॥ भवतिचात्र ॥ गिरिसत्वेनकर्णत्वाद्याम्यवायोर्गतोप्युनः सौम्यस्यप्रसरत्वाच वैलत्यबाहुल्यसंभवः । तथा
गिरिसत्वेनकर्णत्वात्सौम्यवायोर्गतोप्युनः याम्यस्यप्रसरत्वाच धर्मबाहुल्यसंभवः याम्येनोदयमानार्ककिरणोज्ज्वालनादपि
सौम्यपर्वततो घर्माधिक्यमालोच्यतांकिल याम्योदग्गिरिगासेयं वायोस्तु गतिरीरिता प्रथान्यदिग्गतासेयं स्तूयतां मतिशालि
भिः प्राच्येचेन्नात्प्रियतीरम्यानैन्द्रेरम्येतिगम्यतां पाश्चात्यमतिबंधेन प्राच्योयं खण्डवदः किल अस्यसौपश्चिमात्साधकसर्गः प्राच्यः स
दागतिः भास्वन्कृतेसमत्वेपिनत्साधकत्वं निगम्यतां नियाम्यसौम्यात्त्वर्थस्यास्त्यांतिकं दूरतापिवा यतोविषमसर्गत्वं भवेदिति
समास्थितिः प्राचीप्रतीच्योरुभयांतर्गत्वेतिविनिश्चयः दूरत्वकृतं समसर्गत्ववाग्यवैषम्यबाहुल्यं देशीयमितिखण्डेषुसमस्खापि
समानतः याम्यसौम्यगतत्वेन समानामपियानिजा वैचित्रीत्वनयाप्यकृतं देशाविषमागतिः तथाहिमध्यखण्डयोः सामीप्यं
दूरतापिवा यथातयास्तिवैषम्यं पवनस्यापितत्कृतेः इतियाम्योन्नतत्वेन वैषम्येप्रावचरात्त्वातः साम्येपरागगतात्प्राच्यगतेसत्वे

वी: निरूप्यते इति । यच्चोक्तं प्राच्यस्योचित्यं पाश्चात्यादिति तन्निशाम्यतां उदयमानस्याखिलरवेः पवन उक्तस्तथा भूजलोष्मगहनो व-
प॰नि॰ हति मातस्तनः पवनः साधुः अस्तगामिनस्तु रवेः पवनो भूजलोष्मगहनो वहति इति पाश्चात्यसो पवनोऽसाधुरिति वहत्यत्रोत्तरं ह-
५५५ भरितोपि न तथोचितीं भजतीति मातस्तनस्तु भूजलोष्मगहनो दिने वहन्नपि तथा स्वस्थयतीति ॥ भवति चात्र ॥ उद्यच्छमाने भानौ
255 यो वायुर्वहति सोल्पभाक् अस्तगामिनि तस्मिंस्तु यस्योल्पभागिति निश्चयः स्फुटत्वाद्भूजलोष्माल्पभावान्नैव्यापीनदोष्मतः भानौ
मातरथास्तं च वायोर्लाघवगौरवं दिने सोलाघवात्तेन इत्यहितोपि यथोचितीं यातिनैव तथा रात्रौ सहस्राक्षोपि तथात्वभाक् इत्यस्य ला-
घवनः प्राच्यवायोः सम्मतीता यथा न तथास्य परायस्य गौरवादिति बुध्यतां इति ॥ पश्चिमप्राग्वर्तिगिरिसंभवेपि पवनसाधुत्वे
न्तोपि हेतुः येन तदवष्टंभेन पाश्चात्यः पवनो नाविशतीति तथा चोदयमाने रवौ प्राचीनपर्वतेन निरोधके सति तत्रावस्थे भानैः प्रा-
नैः प्रकाशाभावात्स हृस्यात् पुनस्तदपास्ते शीते औष्ण्यापाते झटिति विहृतिरिति पश्चिमतः पुनः तस्तत्वेति च मितापस्य निरोधकत्वे
न भानैः शैत्यसंभावनयोचितते इति पश्चिमतो गिरिसंभवः साधनस्पर्वतरतिबोध्यं मूलकृता च सर्वपश्चिमगिरिवातो नास्यापिता
सौम्ययाम्यवातैर्वा स्यापिता तयोः प्रसिद्धत्वादेतस्योपलक्षकत्वाद्वेति च ध्येयं ॥ भवति चात्र ॥ पराक्पर्वतसत्वेन तद्बाधा वै प्राव-
रोधनात् चर्मीतपनिरोधाद्बुभानैः शैत्यात्सु साधुता प्राक्पर्वतसमापाते तद्वायुविनिरोधनात् सहसौ स्थेन शैत्यस्य वारणाद्विसु-
तिः परं इति पर्वतसंस्थानविशेषात्प्राक्पराक्स्थितिः स्फुटत्वात्तत्त्वकारेण नोक्तेति विलगम्यतामिति ॥ उक्तमस्माभिः सौम्य ५५
पवनः शीतहृत्तच्चेति न त्वेदं निशाम्यतां असौ च पार्श्वे हिमभरितः इति तन्तपवनोपि शैत्यो दिक्कृत इति रोद्ध्यकारणं यदि तत्र च रविकिर-

णसंक्रान्तिः स्यात्तदापरिणतजलहिमसङ्घातोभवेदितितदभावात्तत्त्ववर्णाभावेतत्तेजोह्रसनाभावाद्दोषस्यमिति तथोक्तंदक्षिणप
वनोचर्मस्निग्धइतितत्कारणंचेदं ग्रीष्मेचपवनःमध्यदेशमार्गेभ्योघवाद्दक्षिणध्रुवात्समायाति तत्रमध्यदेशमार्गेशीतस्पर्शस्यत्य
मोस्यमहत्येव अतोभागतस्यापि स्वयंसौम्यध्रुवागतपवनवच्छैत्येपि मध्यदेशोत्तरगमनेनैोस्यसंपर्कादोषस्यमिति नचास्मास्वमा
मस्यसौम्यपवनस्यमध्योस्यसंगतिरस्मदतिक्रान्तस्यापि तस्यास्त्वौष्ण्यकात्तत्तिरिति कल्प्यं तयादक्षिणपवनस्यौष्ण्यंसिद्धं स्नि
ग्धताकल्पनाचेयं एतत्पार्श्वेपानीयाधिक्यं तथात्वेचानयसंपातेन तदोषह्रसनेसति तत्पानीयस्नेहसंपर्कात्स्निग्धतेति ॥
भवतिचात्र ॥ सौम्यस्यहिमसर्गत्वात्तद्ग्राहकः सौम्यभाक्तया ग्रीष्मसंक्रमणाभावात्स्तुतिरप्यत्रनोचिता तदभावेदभावेचस्नेहस्या
पत्तिहृत्तता इत्यसौपवनःशीतोष्णत्वस्यापिनिगद्यते याम्योसौमध्यमार्गेशीतस्पर्शतिवाद्दक्षिणध्रुवात् तत्रायङ्गेसंवरमभ्योक्तं
परत्वेतत्समागमात् सौम्योसौपवनोस्माकंतेनेदंवत्मध्यसंगतः आयातिसंगतोनूनंमास्तितस्यापिचर्मिता पानीयाधिक्यतस्तत्रा
तपःसंपाततोध्रुवं उष्णोक्तौचतत्स्नेहसंस्कारात्स्निग्धतास्मलं इति ॥ श्रृणुतच ग्रीष्मेसौम्यपवनःशरीरकाठिन्यकारीबा
ह्याभ्यन्तरेन्द्रियशोधकःमस्तकसारकृत् बलकृत्तवर्णसौष्ठवकृच्चेत्यस्यगुणावर्णानांजयति याम्यपवनस्तुरोगोत्पादकःशरी
रशैथिल्यकारी अन्तःकरणमालिन्यापादकः आलस्यगौरवकारी संक्षेपेणचोभयोर्गुणदोषवर्णनानिशाम्यतां शरीरदार्ढ्यशै
थिल्यकारित्वमुभयोः शीतलवायुगुणः सौम्यपवनः उष्णपानीयगुणोदक्षिणपवनः शीतपानीयस्पर्शशरीरकाठिन्यसंपाद
कत्वं तदेवसौम्यपवनस्ययच्चोस्यवारिणः शरीरमार्दवादिकारित्वंतदेवदक्षिणपवनस्य ॥ भवतिचात्र ॥ इतिसिद्धंशीतत्व

वी॰
प॰ नि॰
५६

त्तः सौम्योवायुरवारभवः उष्मत्वादाग्नेयोयथाचायंहृष्मकं श्रूयतांतथा तत्तुकांतिन्यक्कृत्बुद्धिकारींद्रियगणस्यच बलकृन्मस्तकस्यापि
वर्णसौष्ठवकृत्तथा सौम्योयंपवनोयाम्योविपरीतस्ततोमतः गौरवालस्यकारीचसंतापोयंनिशाम्यतां प्रीतवारिगणः सौम्योया
म्योसावुत्सन्नगुणइति ॥ श्रूयतांच वैद्यमतेनपवनउत्थितइति योसौपवनोव्यपदिश्यते तदुत्पत्तिर्यथा चेष्टमानोसाविसृतो
नत्रवैद्यैःपंचधास्योत्पत्तिःकथिता तत्रैकःप्रकारः यदाखलुरविनापसंतापेनभूजलोष्माणः भूखारहुतेनाष्मोष्माणः करो
ष्वजंहीरंसमासाद्य प्रतिहतोस्याः संतोग्रहभूयावतीर्णा एतंपवनंचालयंतइति पवनश्चेष्टमानउपलभ्यतेइति ॥ १ ॥ द्विती
यस्तुप्रकारः रविनापोष्मालनयाप्रखेनाष्माजलांशाभूत्ता ऊष्माणोयदाधमारोहंति नचजंहीरंप्रतिहतोस्यानरः कोरश्वनारं
समासीदंति तस्यचसततंप्रवहद्रूपत्वात्तेप्रतिहतगतयोभवंति अवतीर्णाश्चसंतः पवनमिमंचालयंतइति यथापानीयपातितं
शिलाशकलादिकंपानीयमुच्छालयंतीति २ ॥ तृतीयस्तुप्रकारः अभ्रमिदंग्रहभूयाधोगच्छति अथैवतस्यदेशाद्देशांतरगमने
नासौपवनश्चालितोभवतीति ३ ॥ पवनापवयनाः संहतास्तुभवंति तेचघनीभूयतद्देशाविरलाः शिष्यंतेविरलपवनास्तु य
नात्वाभिमुखेनाकर्षयंतीति ४ ॥ पंचमस्तुयथा प्रवहात्पानीयस्यज्वजरमदोजायंते तथास्यपवनस्यापि तत्रज्वजरमदद्र
स्त्रुच्छलनावतरणक्रियाकथ्यते । तथाचवदंति पानीयपवनाख्यमिदं नदोभयमस्ति समानसर्गमिति परंतपानीयं गुरुपवनस्तु
लघुरिति स्वस्वसर्गानुसारेण संहितविरलत्वादनयोरिति गौरवलाघवमात्रेणांतरमिति समसर्गत्वमेवानयोः सर्वथेति ॥ ५६
भवतिचात्र ॥ पंचधापवनस्याक्तिं जगद्वैद्याः पुरातनाः रविनापसमायातात् भूजलोष्माणएवोयदा उत्थितास्तज्जलस्कंधहतोस्याः

ग्रन्थोऽयथः प्रवर्तीयोऽसावामिमं चालयंतो भवंति चेत् तदासौ व्यक्तिमायाति प्रकारः प्रथमो मतः तापोज्ज्वालनया गाढ़ धामाण
ऊर्ध्वमुपागताः प्रतीत्य च जलस्कंधं वह्निज्वलनयातिताः प्रवर्तीणां बलाद्येमं चालयंते तदाप्यसौ व्यक्तिं याति द्वितीयोऽसौ
प्रकारोऽस्ति तदुद्भवे ग्रन्थभवनतोऽभ्यस्याधोगमाद् यथागतैः देशाद् देशान्तरे नूनं चालितो सोऽस्फुटी भवेत् तृतीयोऽयं च तत्र थोऽयं
प्रकारोऽयं निगद्यते कांश्चित् संहृतानन्यैर्वैरल्पसमुपाश्रिताः कश्चिद्यन्त्राभिसंख्येन यावत्क्रिस्त्वयं गास्त्यसौ उत्कलन्नावतारस्या
क्रियाबाधत्रमात्स्त्रिया तयासौ व्यक्तिमायाति पंचमो व्यक्तिरीदृशी प्राक्स्वसाम्यमभ्याप्योऽनया क्रिययापरे संहृतत्वात्तु तत्त्वा
त्त्वगतलाघवतोऽन्तरमिति ॥ १ ॥ वेति वपुनः मताचेत् कानविद्यते प्रसल भहुड् नदः फे प्रन्तरे नाहीयिन पार्श्वेन ज्यनोभी

वमता कानल् भहुड् फेनाङ्गी यितेल् ज्यनोभि कानहुवायेल् भलङ् प्रसारेन ॥ तथाचेदस्ति नदो दक्षिणेन
विद्यते पवनोऽत्र देशोऽतिघर्मः ॥ २ ॥

तिदक्षिणेन कानविद्यते नदाङ्ग वायः पवनः भलङ् तस्य देशस्य प्रसारेन प्रतिघ
र्मः यस्य देशस्य दक्षिणेन नदो वर्तते तस्य पवनोऽतिघर्म इति । प्रवटीकाकृत् ॥ उक्तमत्योऽस्यामिति एतत्त्वं च न दर्पेत्त्वया यस्य
सौम्येन नदो वर्तते इति तथा च यस्य दक्षिणेन नदो न दीवानवर्तते सोऽनघर्म इति न मंतव्यं तस्यातिघर्मत्वे विद्यत एवेति सौम्या
पेक्षयेति ध्येयं ॥ भवति चात्र ॥ सौम्यापेक्ष्यमिदं च ममाबल्यं बोध्य नाभावापेक्षया तेन राहित्येऽघर्मसंकटम् ॥ २ ॥
मतेति व्याख्यानचरममिदं प्रभङ्ग प्रतिशीतमिदं । प्रवटीकाकृत् । मापिहितं भूत् नदांतिक वर्तित्वे यदंतरशङ्कं तत्संगत
एव परंतु स्निग्धत्वमप्यत्र संभाव्यते येन केनापि पार्श्वेन नदोक्त यतो जलाणवस्तु पवनेनानीयंत इति प्रतस्थके चिदाशः ।

वै॰ प॰नि॰ १५७ नदोनिकदेशपवनोऽग्नदिल समसर्गोइति नात्रदक्षिणोत्तरविभागः कश्चनविद्यतेइतितन्मतं केचित्तुदक्षिणपार्श्ववर्तिनदोपल
क्षितदेशस्यैव पवनस्यातिदाहत्वमिति नसौम्यपार्श्ववर्तिनदोपलक्षितदेशस्येतिवदंति समर्थयंतिच दक्षिणपार्श्वागतपव
नस्योऽस्यसर्गत्वादागतस्यौस्यसत्वेपि प्रवनदोस्थितजलकणोपसंपर्कात्स्यास्वसर्गोष्णान्यासमसर्गत्वमिति सौम्यपार्श्ववर्तिनद
देशस्यत्वतिशीतस्पर्शभयविपर्शोत्पयोगादिति इतीममाशयं हृदिधृत्वा केचिट्टीकाकृतोऽभिमतं नमामाः इतिमयावर्ण्यमाने ।
257 मूलकृदभिमतं निशाम्यतां भलद्द प्रसत्वेन् इत्युक्तं मूलकृता नचैयप्रपपत्तिः सत्यं जलाणवउत्क्षिप्ते परेतद्दक्षिणपवन ।

मताकानल् भट्ट्रफेना ह्लिथितेल् शिमाल्काान प्रभट्ट ॥ चेदक्षिनदः सौम्येनविद्यनेत्यातिशीतोसो त्र्
प्रमल् तत्र्भत फप्रनल स्पृवेथिन पेभसोन् ॥ प्रथमहदावेष्ट्नं शिलामयानेहृत्नः ॥ वल्लतेन न
प्र्र् नर्भ ॥ पंकमायेप्तनः स्निग्धः ॥ ४ ॥

स्य स्वसर्गेणागतस्य बलिनोनाननेनिर्बलेन सर्वथान्यथोजातयइ
ति सौम्यस्यत्व शीतसर्गत्वादेतत्संगत्यासमानजातीयतयातिशैत्यमिति । उक्तं पूर्वं दक्षिणपवनः स्निग्धतादायीति तत्रसमु
द्रातिक्रमणेन तस्यागमनात्क्षारजलसंपर्के कथंस्नेहदातृत्वमित्यत्र ब्रूयतां यद्यपिजलमेतत्क्षारत्वाद्रौक्ष्यकारि तथापि प
तदोषः अवार इति तथा चन खल्वजलमिदं स्वसर्गेण क्षारं किंत्वन्यमिश्रणाया इमेच अवाराः सारसपत्वात्रतन्मालिन्यसंश्रया
पयेति यथानदनदीसमुद्रजलानांतया तथास्मिन्नीणामपिनमेद्याहतपातिन तज्जलस्य तथात्वमेचेन तत्सारादानादिति य
थामेघजले शुद्धजलसर्गमतिस्वच्छपीनस्निग्धतांधावतिनचेदमपीतिनकश्चिद्विरोधइति ॥ ३ ॥ ॥ भवतिचात्र ॥ ५७

प्राक्स्रुयाम्येसौम्येवाभवन्त्येषुनिसर्गितः सूक्ष्माकणाक्रान्तयान्तोवाकः स्निग्धोत्रभाव्यते तत्राप्यन्येवदन्त्येवमवाङ्गदूनिवासिना वायोः
सत्संगतासौम्यवासिनानेन्दुशीतानिः तथाचावासन्तज्ञ्मसंसर्गोक्षणाक्रान्तास्थितिः समसर्गोभवेज्जनसौम्यास्तेनातिशैत्यपक्षक तत्रा
पिमूलकक्षेलीवर्ण्यमानानिशाम्यतां यथावास्यनदस्याम्यातौस्यसौम्येतिशीततता उनिषेतांजलानावेशाबलित्वात्प्रभवतिनो
निःस्निग्धायायेयाम्यस्यपवनस्यनित्यमेतता सौम्यस्पर्शीनसर्गत्वादेतदावेशसंगतो द्विगुणोशीतसंसर्गेशैत्यबाहुल्यमीरितं दक्षिणः
पवनःस्निग्धस्तक्कावाद्त्यंनिच त्वारोदानिक्रमात्स्नेहकपथ्यालमितीरितः अत्रोच्यतेजलेसत्यंत्वारत्वाद्गेत्पकार्यपि तदूष्मा
स्निग्धप्रवाहिनिसारत्वात्तस्यनोमलं अन्यमिश्रणयावारजलत्वप्रदर्थःकिल तदूष्मणांतसारत्वात्कथंतत्रात्रसंभवेत् नदीनद
समुद्राणांजलादानेपितोयथा तत्रावारिदवारीणांसारंप्राकर्षणात्मता प्राज्ञस्तुमेघ्यंपानीयंविशुद्धजलसर्गतो पानीयमध्येपा
नीयंभेषजंरोगिणामिति ॥ ३ ॥ पर्वतनदागतत्वेनपवनसर्गउक्तः अस्मल्प्रथारभ्यते तदूभतेति मृदाम्भस्समासेषणात्पवन
सर्गोनिरूप्यते । अत्रटीकाकृत् । मृद्वदोरस्पर्शीसमासेषणापि पवनःसर्गानंत्वमाप्नोतीति फलितिचेत् अत्रनिश्चितं अस्मदव
रेयितशिलामायंस्थलं येभसोन् अतिद्रुतं यतोनिकठोरेभूमौजलाभावादोषनिर्गमनाभावेन स्नेहोदयइतिरोच्यं । वल्लइति
वप्रनः तेनेतिपंकाख्यानद्वयः पवनः प्रद्रुतम स्निग्धः । ज्ञानीतच यथामृत्संसर्गोजलतकजीवजातीः स्वसर्गेणवशीकरोति तथा
पवनमपीति तथाचगंधकपवनोयमित्युक्तः इत्थंसिकतोवरपवनःसरःकञ्जःपवनःस्नेहकारकः परंत्वप्रफोनत्कारकोपि
प्रक्तासंपादकः केम्बूरेतरत्यरभभाषाया ग्रंथेरद्मारःगंधकं रम्मल्प्र रितभाष्यःसिकता नैजइतिकक्ष्वाख्या ॥ इतिसेत॥

वी॰
प्र॰ति॰
१५८

२५८

ज्वरोयोऽयमावश्यकाद्यपदार्थमध्येपवनाख्यएकोर्थः समासः ॥ १ ॥ भवतिचात्र ॥ कढोरस्तुभूस्नेहापवनोसौविविक्तताम् यथा
यातितथेदानींस्तूणनामलसेविद्रः कढोरभूस्थलेवारिविनाहानूषमरुगीतौ स्नेहाभावात्स्फुटेरौक्ष्यंपवनस्यात्रसंमतं । तथा । यथा ।
स्नेहसर्गेतोवारिजीवपादपजातयः वैचित्र्यंयातिपवनोप्येवंतत्स्वर्गतःस्फुटं तथाहिबोलसिकतोवरोऽयंनिलईरितः छर्मीसौकर्ष्य ।
जातस्तुस्निग्धःशोत्रयकरोमतः ॥ १ ॥ अलइति कस्यविभागः सानीतिद्वितीयः फेअंतरे अलूमाकोल् भक्ष्यभोज्ये वचनः मध्य
रोधु पेवजाते आवश्यकपदार्थमध्ये द्वितीयोयंप्रकारइत्यर्थः अस्यचशरीरस्यप्रतिलक्षणमनेनोपयोगः तथाहि असौदेहः प्राणाश्रयेण
प्रतिलक्षणंक्षयते श्वासोच्छ्वासद्वाराहिप्राणोहर्निशंहृदयत्रास्ते इतिप्रतिलक्षणमस्यक्षयोजायते असौचप्राणोरक्षाङ्कत्यद्यते तच्चभक्ष्य

अलूवस्यसानी फेलूमाकोलूवलूमप्ररभो ॥ अथद्वितीयोविभागोन्नेपानीयेच ॥ १ ॥

भोज्यादेरिति तथानपादिसंचरणेनबहिरपिशरीरमिदंक्षयंगच्छति इतिप्रदक्षिणंयथा यथान्यूनताभवति तथानयास्यनत्पूरणेना
पिभाव्यमिति तथाच यदिभक्ष्यभोज्यान्नमस्यनप्राप्नोति तदाशरीरस्थितिरपिसंशयास्पदमित्यस्यानेनापेक्षावश्यंभवति पानीयेन
चेयमपेक्षा यदनेनविनानान्नस्यपरिपाकंजायते इति एतच्चास्योपस्कारस्कं नहि अनेनविनातदन्नंसिरादिद्वारेणप्रसरङ्गतिभवतीति ।
जानीतचकेवलंपानीयं नान्नेजायतेऽत्रसंश्लिष्टहितक्रियाकारिभवति तथाच पानीयमिदं पाकैवेरल्यकरणप्रवेशनादिषुसाहाय्य
कारित्वादन्नव्यपदेशभागपिभवतीति ॥ भवतिचात्र ॥ अत्राहरूतः प्राणाइतिवैद्यमतान्तेनौ श्वासोच्छ्वासनयाप्राणक्षयोज्वलन १५८
णमीक्ष्यते इत्यांतरक्षयेऽपीतानपाद्येनापिवाह्यतः छनतायांभुवंभाव्येस्त्यांतबीजतोभृतं अन्नाप्राप्नौतन्नुत्यन्निसंशयेकाकथा ।

स्थितो ऽनेनोस्माऽन्तःकरणं देहे तदपेक्षास्ति जाग्रतो पानीयेन विना नैतस्याकृता नव भाजनं नौ विनौ चेति तत्राऽऽवेशाद्द्वाविति स्थितिः
एतद्यद्यपि कैवल्याज्ञानतामेति ज्ञानवित् तथापि सहकारित्वाद् ग्राह्यो लभते ध्रुवमिति ॥ १ ॥ ऐलेमिति ऐलं ज्ञानीहि यत्र
तत्त्वेन मायात्किंचित् सिवाय रहिते मा इति पानीयेन मीन् सकाशात् प्रसूयावस्तुजातस्य किंनामतत् वस्तुजातमित्याह अह्ल
तीयत् तरह् मासं भवति ग्रह्लोपरि भद्नीति शरीरस्य पाकाशय इति यावत् याल्किं विद्धत्यभोज्यादि सकाशात्पाकास्पदं मामो
तीति यज्ज्यरा ज्यारी भवति प्रसरन्भवति भेन्न ग्रंतरे होमा एतद्भयस्य भक्ष्यपाकाशयाख्यस्य फ्यालोन् इति ग्रर्पणं एतु फ्याल्
इत्यादाने जलं विहाय याल्किं विद्धत्यभोज्यादि भक्ष्याणीय मध्ये पाकास्पदे प्रसरति तद्भयमध्यप्रकस्यादानमपरस्यार्पणमि

येलं यत्र मा सिवायेल् मा मीनल् प्रसूया ग्रह्लनी तरह् ग्रलल् भदनि यज्ज्यरा भेन्न होमा फ्यालोन् वयन् फ्या
लोन् ॥ ज्ञानीत तत्त्वो याल्किं विद्धिनामानी येन वस्तुजातं तन्मासं शरीरे प्रसरति तत्र तद्भयस्यार्पकादानाख्याक्रिया २

निक्रियोभयं जायते इति ॥ भवति चात्र ॥ जलं विहाय यद्भक्ष्यभोज्याद्यत्रोपयोक्ष्यति तत्रैकोर्पयितान्योपि ग्रहीता सुज्यतो
मतः इति ॥ २ ॥ यन् इति यत् लभते कस्म्ये विभागं यत्लोपरि राजाद्यौति मतोलक इति केवलस्य । अत्रार्थः एतत्पाकाश
यमासं भक्ष्यभोज्यादि विभागं लभते तत्र तत्रैति तत्राद्यमाह राजाद्यिमतोलक इति केवलमन्नुवा भवतीति ॥ अत्र टीकाकृत
विभागं लभते तगोयेरु तगोऽ ग्रदमि ग्रा तत्र तगोयी स इति परविकारकरणे तगोऽ स्वयं विहतो भवने ग्रदमि ग्रा इति तद्भया
भाव इति ॥ भवति चात्र ॥ त्रेधा विभागउक्तोस्याः क्रियायाः विहन्तियंत्रः स्वपरोभयगाल्लक्ष्यलक्ष्याणाभ्यासमीक्ष्यतामि

वी॰ प्र॰नि॰ ९५५ ति द्रवार्थीति तद्रूपभोग्यादिशोफादिविभागंलभते तेचषड्विभागाः प्रत्येकं निरूप्यंते अम्मलइति अम्मलनिरूप्यते गज्जायेत्लमतोलके
ल्वइतिप्रथमः प्रकारः ॥ फइति नहि हवोनत् अल्लजीयत् येनगेथोरपरिणतिं लभते अत्र इति सकाशात् भदन् इति शरीरात् अथ
मर्थः शारीरनैसर्गिकबलाद्यदसौ परिणतिं लभते तन्नाप्नोति नदागज्जायिमोतलकु केवलात्रमिति धात्वपरिणामोयमित्यर्थः
इतिशरीरमपेक्ष्य अत्रंचादायकं नत्क्रियादायकं ज्ञातमित्यर्थः फाप्नुलीशारीरबलं पनूफाप्नूल् अत्रमितिमोन् फाह्लू इतिवा धा
२५१ त्वपरिणामेदांगीभवनमर्थात्सिद्धम् ॥ भवतिचात्र ॥ ततोनैसर्गिकबलात्परिणामेत्रतामप्यथा कर्त्रात्रदेहस्तस्मिन्हि धातुगात्र
यनूकास्म पलागज्जायेन् मोतलकेनू द्रवार्थिमतदेल् १ गज्जायिद्रवार्थी २ द्रवार्थिमोतलकु ४ द्रवार्थिसमी ५
सम्मिमोतलकु ६ अम्मलगज्जायिमोतलकु ॥ फद्दोव अल्लजीयेनगथोर अत्रेल्भदन् ॥ तल्लभेतविभागं केव
लेत्रे समसर्गौषधे केवलौषधे केवलविषयेच । अथकेवलात्रंचेत्रद्यत्परिणमते शरीरात् ॥ २ ॥ ३ ॥
तयास्थितेः ॥ ३ ॥ वलेति वग्रनः लानास्ति नकरोतीतियावत् यिह्वेस्रू तगैरं ह्योतस्यशारीरस्य शारीरक्रियया स्वयं रूपांतरे
परिणामंलभते नपुनः शरीरंपरिणामयतीति ॥ अत्रटीकाग्रन्थ । अस्यशरीरस्ययन्नैसर्गिकबलास्फालनं तत्र तथा भवति यथा
सौतस्याः क्रियायाः च्यवेतेति ॥ वेतिवग्रनः पतशास्त्रि सदृशीभवति भिह्रीतितस्यशारीरस्य अयमर्थः तथात्वंचशारीरीभवनं ५५
गात्रीभवनं धातुस्वरूपभवनानंतरं शरीराकारंजायते इतियथा सूपमांसादिरिति फलितमिदं इदमत्रं भक्ष्यभोज्यलक्षणं शा
द्योयेयंवास्तु परत्वेनदावेशोमादीयइति दोषाणामंगानां चैतदुपाधानंजायते जानीत उपादानमिदंनकर्त्रादिलक्षणं निमित्तं

गात्राकारं हीदं जायते तदाकारादायकं तथा क्षीणांगस्य रकं प्ररोहावस्थायां चांगाधिक्यकारकमिति क्रियाकाणात् फाणूलपि कर्त्रेपि
कथ्यते स्थूलत्वं परमार्थेन स्थूल्यादानमेवेति उक्तं भक्ष्यभोज्यादीदमन्नं प्रायेयं वा मादेनतासीरं करोतीति नन्वथ किं विन्मादेनता
सीरं करोति तत्केफीयितेन त्वमेशोत्स्यादिगुणेनापि करोतीति कथं नियमितमिदं मादेनेति धातुरूपो सोऽजायतेऽति प्रश्ने चेयं वार्त्ता
यदत्र भक्षितेन तदा दोषधातुभावमापन्ना रक्तादिकं गुणजातं चोत्स्यादिकं स्वीकृतमेवेति किमर्थं मादेनैवेति नियमः अत्र समर्थयति
तासीरकं फीयितेनामेदं गुणावेशो सोऽस्वाकारास्थितमेव गुणनादं करोति नकोनोफसादमिति उत्पत्तिविनाशमिति कोनेस्तत्त्व
ज्ञात्वा फसादे तिविनाशाख्या ॥ इत्थं चनत्र गुणावेशो गण्यते यत्रतत्त्वौषधादिकं स्वाकारास्थितमेव गुणनादं करोति प्र

बला यियोरस्य हो वपत पाभ्र ऊ भिहो ॥ तद्गुनर्विकरोतितम् तथा सहायीभवतितस्य ॥ ४ ॥

उक्तं तत्थेति मादेनेति नियमितं तथाहि इदमत्र उत्पत्तिविनाशभक्षात्र स्वाकारेणतिष्ठति इत्युपनां चेदं अत्रं कालिलाख्यवस्थात्यो
त्पत्तिविनाशभावीति औषधादिक गुणान्तरकार्यपितनत्रदवस्थादिविकारं गच्छति तत्त्वं च धात्वांगादिसंपन्नभावात् नहि औषधा
देरंगाद्याकारसम्पत्तिरिष्यते इति ॥ भवति चात्र ॥ स्वयं परिणमदेह क्रियया विकरोति तं तयथा सोऽचलेत्तस्याः क्रियायाः इति
निश्चयः धातुभयाथगात्राणिजायते तदिदं विदुः भक्ष्यं च यज्जनभक्ष्यं पेयं वा समवायितत् धात्वंगाकारभवनात्र कोऽन्नेतदिति ।
स्थितं क्षीणांगस्यारोहवाङ्गाधिक्यकारणास्तनः स्थूलत्वंसमादायकड्क्षावापितोत्तिः इत्याशयेन सूत्रेपि क्रियोभयस्मि
देवत्व न विशिष्योक्तमुभयात्मतायाश्चापि दर्शनात् सहायीभवतीत्यत्रापासमवायेमवास्थितेः भक्ष्यजादिव्यवच्छेदोन सहायोऽसहायी

वी॰ भवेत् गेस्यादिगुणसम्पत्तिंकेवलांयत्करोत्यसौ स्वाकारसंस्थितेसेनसादृश्यंनास्तिसंभवेत् स्वाकारविभ्रमः स्वर्गोविनाशावपनंह्रियः
प्र॰नि॰ तत्रदाकारभाक्तस्यस्वगुणाधायनमलवलं समवायिगतायस्मात्गुणाःकार्यगुणानवलम् मारंभतइत्तीयगीःसर्वत्रकृतसंस्थितिः इति।
२६॰ य ॥ इतिराजायिभ्रतलक्षनामप्रकारःप्रथमः ॥ १ ॥ अस्मल्इति अस्मानिरूप्यते दवायिभ्रतदेल् फचेत्तइवोतत् अहल
जीयत् पतगसूरपरिणतिमाप्नोति अत्रसकाशात् भदन् शरीरात्कर्तेरित्यर्थः नैसर्गिकशरीरबलात् वभ्रनः लानास्ति फगोसूर
परिणामः ह्रोइतितस्यशरीरस्य शरीरक्रिययापरिणामंलभते नभ्रनस्तंपरिणामयतीति अत्रार्थः शरीरबलेनयतवलपरि
णामंलभते ततदवायिभ्रतदेलइति अत्रचशरीरेनपरिणामयति तगोरस्कतंकरोतीति अत्रैवबहुवःस्थिताः किंचिन्मात्रेणशरीरं

अस्मल् दवायिभ्रतवेल् फह्रोव अहलजीपत गसूर् अनेल्भदन् वला फगोरह्रो लापत्तपाम्भिरूमिहो ॥ अथो
यथंसमसर्गेचेत्रयत्परिणमते शरीरात्रभ्रनः नस्वक्रियया विशेषयति नचसदृशीभवतितस्य ॥ ५ ॥

परिणमयतीत्यत्रकेचितस्थिताः पतङ्गयोराश्वभ्रतदिल्निरूपणेभविष्यति तासीरःस्वक्रियावेशलक्रियावेशंस्वीकरोति।
ति। लाइति अस्यसर्वस्मादन्तरंकरोति लेति लानभवति पतपाम्भिरू सदृशंभिह्रीति तस्यशरीरस्य अत्रंतपतपाम्भिरूमीह्रि
धातगात्रादिभवनेनशरीराभ इदंत्वोद्यथं धातगात्राद्यभवनेनशरीराभमिति। जानीत यदिदंदवायिभ्रतदिल्इत्युक्तं तत्रभ्र
तदिल्इति पदाभावेनेदं सिध्यति यदभिमेतमस्माकमिति यदिकश्चिद्ब्रूयात् किमनेनकेवलंदुवायीति पदेनाप्ययंोर्थः सिध्यती २६॰
तितत्र छिलानोर्नेनोरिति सामान्यात्मयात्मपदेशंलभते उपपदेतस्याप्यतेलभ्यते एवंनकेवलेनदवायीतिपदेन भ्रतदिल्।

वोत्रलक्ष्यते तथाच अनलार्कि द्वादशस्यायं अर्थोत्रावद्वितः यत्पाकास्पदं प्राप्य स्थितिं विधाय स्वगुणेनात्रावेशंकरोतीति नचैषोर्थो
त्रास्माभिः कृतः यथास्य शरीरस्य प्राच्यः सर्गआसीत् ततः कथंचिदाधिक्यमसौकरोतीति विहितत्वादस्यासावर्थः नान्येकादृक्षैः सद्
संकीर्णीभवतीति असौच मधुरत्वात्रामः असौहिभक्षितः समसर्गत्वात्रशरीरेगेस्य शैत्यादिनाविकृतिंकरोतीति नचरक्तात्रादिना
परिणतिंलभतइति अत्रचसर्ववैद्यानामित्थमेवसम्मतिः लोजिस्लव् स्थेनदाख्या लोज्जिमोश् इतितिक्तत्वानामाख्या गजार्थिमतो
लक्कु दावार्थिअनन्तादिल् इत्यनयोरुभयोरिदमेवमाहात्म्यं यदेतयोराधिकमत्तुलक्षणंचभक्षितयोरपिनास्यशरीरस्य सर्गवैपरीत्यम्
शैत्योत्स्यादिकंजायतइति अनयैवरीत्योष्णशीतसर्गौषधांतरं प्रथमावस्थायांजायते यदौषधंप्रथमदर्शपर्वोस्यशैत्यंकरोति
तदुक्तादस्माद्वृद्धिर्भवतीति तन्निरूपणंच मयासमनंतरमेवक्रियते ॥ भवतिचात्र ॥ धातुगोत्रादिभावेनभक्तोव्यंजनमेववा
तत्सदृग्भेषजमिदंतथात्वविरुद्धात्रहि समसर्गतयानेदं विकृतंयोत्रापिविग्रहे गुणैःस्वैरितिसंप्रोक्तंसमसर्गौषधाख्यया विकारं
नकरोतीदंमित्यनेकमतेरियतं मात्रयाकृतनेदंतिवोविदाकृः प्रशनताः यास्थितिश्चलिताःकिंचिन्मात्रयास्यानिवेशनं स्वास्थ्य
स्थापयतेप्राच्यसर्गं चेतिकृतोन्यथा इदंमधुरत्वानामशुक्लमेवैद्यमतेस्थितम् जगधरक्तान्ननामेतितननाम्नोस्यादिकृच्यतः इतीदृश
भयेसाधसर्गत्वात्साधस्संमतं करोतिविक्रियांनैवात्रलक्षणंजगधमप्यदः तथांतरमियन्नामरक्तगात्रादिसंपदं यात्येकमयंसर्ग
स्थितिमात्रोपयोगभागीति ॥ इतिद्वार्थिअनन्तादिल्निरूपणं ॥ २ ॥ अथगजार्थिद्वार्थी ॥ अम्भाइति पत्तगरस्पूर तरो
रंविनिमयंलभते अनेलभदत् शरीरबलात्स्वस्मिन्परिणामंलभते वप्रनः ययैस्पूरंनगेरंकरोति होइतितस्यशरीरस्य पाकास्य

वी॰ देमाण्यशरीरवलेनस्वयंपरिणमतेतंचपरिणमयतीति वयकोनेतिवचनः यकोनसंपद्यते आस्तूरिपर्यवसाने प्रपानसर्गः ह्मोनस्वग
ग्र॰नि॰ जायिद्वाह्रस्य तगयूर् परिणतिं यकोनलभ्यते भदन्शरीरातवपुनः एतच्छाभिह्रसदृशोभवति भिह्रीतितेन धात्वंगाकारःसंपद्य
२६१ तेइति ॥ अवटीकाक्रुत् । असौचगजायिद्वार्यात्मन्वयोत्पया उपादानेनमादेन केफोयितेन गुणानवेणाचावेशंकरोतीति गुण
धानमपिकरोतिस्वयमपितदाकारोभवतीति यद्यपिचासौधात्वाकारेणपरिणमतेतथापि शैत्यौल्यादिगुणाधानमपिकरोतीः
ति यथाएवसमायोल्यायूरइति तत्रएवसइतिपथ्याकाह्मेइतिभाषया मायोल्यायूरइतियवरसः मायूइतिपानीयं पायूरइ

अम्मल्गजायेल् दवायिफह्मोव अल्लजीपतगेयूर अनेल्भदन्व यगेयूरह्मोव यकोन आस्तूरिपानह्मोतगेयूर्
अनेल् भदच वपतशोभिह्रभिह्री ॥ यथान्नौषधंचेन्नद्यद्विनिमयंलभतेशरीरात्तथाद्दोपितस्मात् अनश्चासि
पर्यंतसर्गोस्यशारीराद्विनिमयमापद्यते तथातत्सदृशोभवति ॥ १ ॥

तियवः इत्येतदुभयंशैत्यमपिकरोति धात्वाकारादिनापिपरिणमतीति शरीरदाह्याधिकंचान्याभावयति एतदुत्पन्नंरक्तंहिशीत
स्निग्धमिति । ज्ञानीतच यत्किंचिदुभयीक्रियांविदधाति तस्ययदिसमवायित्वंप्रबलंतदागजायिद्वार्यीतिकथ्यते चेद्गुणधार
नमेवप्रबलंतदा दवायिगजायीत्येवनामजायतेइति ॥ भवतिचात्र ॥ प्राप्यपाकास्पदंयन्नुभजेत्परिणतिंतथा शरीरंचक्रियाः
विष्टं अर्थादन्नौषधंहितत् आत्मनास्वगुणेनापितदिदंजरूतेऽस्थिति धातुगात्रतयाभूत्वाशैत्यौस्यंविदधात्यलं तत्पथ्यायवपानीयं २१
धातुभूयगुणस्थितिम् जरूतेस्निग्धशीतंतत्तद्द्वयंयस्माद्व्यवस्थया स्वाकारस्वगुणाद्वैकेनतदिदंचोभयंपृथक् अन्नौषधंचौषधान्न।

मिन्याखेलभतेद्विधेति ॥ तत्रदवाग्निगजाग्निसर्गस्यात्रप्राबल्याच्छीघ्रमेवविनिमयः सर्गस्यजायते दवाग्निगजाग्निविसर्गस्यच
ग्रहीभवनप्राबल्याभावाच्चैतेषांसर्गविनिमयोजायते एतच्चोभयमवान्तरविशेषमात्रेणभिद्यते नसर्वथेति मूलहृतानयोरैक्य
मेवोक्तं नभेदनिरूपणंकृतमिति नसमप्रकाराधिक्यमत्रशंक्यं अनयोरुभयोर्धात्वाकारसम्पत्तिरेवशीघ्रविरामेविलीणेनगु
णाधानमपितत्रसाम्यमेवेतिबोध्यम् । इत्थंचास्थितेत्रचोदयति उक्तंगजाग्निदवाग्नीति यथोदाहरणमिति तत्रचशीघ्रमे
वैतद्वृत्तेण धात्वाकारेणसंपद्यतइत्यस्यारक्तसम्पत्तौसत्यामग्न्याकाराभावात् कथंकेफोयितसंक्रमणसामर्थ्यं रक्तीभवनेएत
दुक्तंवार्त्ताकोर्थरक्तंचसमानगुणमेवजायतइति । अत्रसमाहितं सत्यमिदं तथाभवेदितिपरन्तु एतत्कृतोप्यथोग्यतापत्तद्विकारेपि
स्वाकाराग्रच्युतंतइतिस्वगुणोत्कृतमेवेति विदितमिदंयथारक्तंपीतगुणमेव वार्त्ताकरक्तमुक्तमूलं तथाचगजाग्निदवाग्नी
तिपथ्यादेःपाकास्पदासौ अग्नीभवनाशाःशीघ्रंधात्वाद्याकारेणशरीरांगानिभवंति शेषधातूनांचतद्भवनाभावान्नउद्भूतसंग
मवष्टभ्येतेतिष्ठंतीति तथाचजाङ्गलमांसपोषकः यथैतन्मांसतत्रदेहेषुत्रांगीकरणसामर्थ्याभावात्स्वामत्रंनांगीभवंतीति
नइपरिशोफनयातिष्ठति तथेदमपि इदानींतनोद्भूतांगेषु तत्रदेहगुणमवष्टभ्य तिष्ठतीति परंतत्रविकृतत्वात्स्फदेजायते इदन्त
तदेहबलोद्रेकात्तत्कालमेवतिष्ठतीति अन्यथापिसमाधानेसूयतां यद्यप्यस्यधात्वाकारता रक्ताकारताग्रभागेसम्पन्ना तथा
पिगुणभागोस्याशिष्यतएव तथाचनियतमिदंवैद्यचर्यायां गुरुकभावेषुसमुदितवस्तुषुगुणाधीनेवाकृतिः भस्मतार्थेषुकेवल
वस्तुषुअनुरागात्मधीनागुणाः कैफोयितानाधीनाकृतिः सोरनाधीनाः कैफोयिताइत्याकृतात्मपमदेपि गुणाधीनत्वान्नस्यगुणाः॥

वी॰
प्र॰ नि॰
१६३

263

ष्मेतपथेत्यत् कानवादेमहाभूतवादउक्तश्चरामितमस्माभिरिति ॥ भवतिचात्र ॥ अत्रमावल्पतनस्तत्रपीज्ञंव्यत्ययभाजनं प्राप्ये
यतंतथाभावाद्विरोगगुणतः समं अवांतरविशेषेणभेदात्रैवचस्तथा एकोज्ञगाम्मूलकारेणनदिदंस्थापितंवत्स अत्राक्षिपति
प्रथमेयोद्याप्तवाकारविद्युतो धातुभूतौकथंनामतद्गुणधानकारणं तथाचपथ्यारक्तंचवार्ताकोस्यंचतत्क्रमे इत्याद्येपपरी
हारेदेवतोक्तिनिशम्यतां सत्यमाकारविभावेगुणांशास्तत्तथास्थिताः कुर्वतेसत्वगुणेयेनरक्तेह्रेशीतचर्मके तथाचपथ्याद्य
प्रायेसमामाधातगावतो नानवहम्यतिष्ठतितद्गुणांशाइतिस्थितिः यथाह्यपाक्तावत्रस्यजात्वगभवनात्स्फुटं मांसशोफतया
तत्रस्थितिंतल्लभतेचिरात् तथातत्कालमेवेदंतत्रदंशोस्थितिंभजेत् अथवावैद्यनियमात्रेदंदोषावहंवत्स हृत्स्थानात्हृत्स्थान।
त्वेनद्विधाकारगुणस्थितिः गुणाधीनाकृतिश्चाकृत्यधीनागुणसंस्थितिः अनयोरितितत्मादैप्यस्त्यत्रगुणगामानितिरिति ॥
यद्यपिचोक्तं । गजोदिमालोल भिवजोदिपलत महालिति कारणसत्त्वांविनाकार्योत्पत्तिर्नघटते इतिकारणमाकृतिंविना
कथंगुणस्थितिरिति अत्रोच्यते एषावार्ता उत्पन्नो उत्पन्नौखल्वियंनियमोयत्कारणेनवास्यादिनाविनाकथंतत्संभाव्यत्वान्निरिति
नत्वयंस्थितौनियमः स्थितेचसंभादोवास्याद्यभावादिति अत्रचगुणाधीनासमदिनवस्त्वाकृतिरितितस्यास्त्वत्पन्नायां किंनेरि
तितात्विनाप्यसौस्थिनैवेतितदाकृत्स्वपमदेंजातेगताप्याकृतिर्गुणाः स्थियंत इत्याकृतिंविनापिन्यपिगुणाअविनाशिनइति
प्रसिद्धंचेदंलकृत्स्व्रभोजनभोजिनामंगानिलकुस्वहूनीति गुणकठोरभोजिनांचांगानिगुणकर्कशानीति ज्ञायतेस्वाकारवि।
मर्देपिगुणस्थितिरस्त्येव येनतद्गुणवत्वमेवांगेस्वीक्रियतइति ॥ भवतिचात्र ॥ अथापितविनाहेतुंकार्योत्पत्तिरितिस्थितौ। १६३

विनाकार्येण नन्वाधेयत्वाः स्थितिर्माधिःकार्यं इत्यत्र सूचयता तस्य अन्यत्रो नियमोऽत्रयं नास्थितो न निमित्तं द्विस्थितो न तु धर्मो द्रव
ते इत्याकारविनाशोऽपि गुणाश्चेन समागताः येन वीनाकृतो बद्धास्थितयश्चेति निश्चयः तस्मात्सिद्धमिदं नाशोऽप्याहृतेस्तत्कृताग्र
णाः अविनाशिनयान्यत्र लभ्यन्ते विहितात्मनाः । लयास्तु भुजाचं प्रसंगा ग्राण्यपि लक्ष्यन्ते निरूप्यन्ते गुरुप्रस्त्वभुजाचनथा
कारविनाशेऽपि नास्थितिस्तस्मादिति ॥ इति गात्रायि दत्वाबीलि निरूपणाष्ट ॥ ३ ॥ ॥ अम्मल् इति प्रत्नगस्तूर विनिमयं
भजते प्रत्नसकाशात् प्रत्नभदत् शरीरबलात् वपनः यथैव नौरि विनिमयं करोति ह्येइति तस्य शरीरस्य यदि नश्यति तदेव प्र।

अम्मल् दवायोल् मनोलकाफ्तोव प्रह्लजीपत्र गस्तूर प्रनेल्भदत् वयगैरहो ॥ यकोन श्रास्हूरीरश्पानह्मोपत्र
गस्तूर प्रनेल्भदत् मीनगैरियत् पत्नशम्भि भ्रमिह्ली ॥ अथ केवलोऽबधं चेत्त घ्नन्त्यति शरीराद्धन्यायचयति च तं।
पर्यन्त सर्गोऽस्य तस्माद्धात्ययोन च सहरभवति तस्य ॥

रीरकरोति चेच्छ्रीतं तदा शैत्यं करोति चेत्तिरव्यं सत्त्वं करोति चेदुष्णं गौच्यं करोति यकोनेति मीनगैरि प्रतत्सकाशाद्विना।
प्रत्न यत्र पत्नशम्भि भ्रसहशीभवति भिह्लीतस्य सर्वमन्यत्तुर्वेण समानमेव पश्चात्स्वाधिके विशेषो यदसौ शरीरसहशोन
भवतीति धात्रगात्राकारतां न प्रतिपद्यत इति यथा मरिचबीनदावांदि प्रतद्विशरीरबलेन विनिमयं लभते न च त्वगुणाबाकेन
व्यत्यायितऋरुते न चांगीभवति । अत्र काचूनटीकायां । उक्तं दवायिमोनलक इति तत्र मोतलकइति उपपदं दवायिस।
मीदवायिगजायीनिरास्पार्थे केवलोऽक्तो न दप्रभयं संकीर्येनेति अनेनत्नपपदेनैतस्य बद्धत्वात्रविरालभवतीति अचितनंतंच

वी॰
प्र॰नि॰
९४

द्वावपि तत्तदिष्ट सर्वेन तत्प्रकारभिन्नमिति ॥ भवति चात्र ॥ शीतं शीतोत्थेन चेद्दुर्मेमीस्येनातिस्निग्धमस्ति चेत् स्नेहे मन्दत्वं रौक्ष्येण शरीरं
कल्पयेद्दृढः । तथा न चात्र वदिदेनामधातुगात्रादिसंस्थितिं यातीति तिक्तानुसां पिप्पलीचीनदावेपीति ॥ अम्मल्लु इति ।
यकोन संपद्यते भ्रातृहरिस्थान पाश्चात्त्यसर्गो ह्योतस्य पफुसादू साधनं भदनि शरीरस्य फसादू इति समीति विषं जाहरु इति ॥
अत्र टीका ॥ यदि च तत्र मिकुदारि श्रुभद् वमकोभट् पसलास्तु वस्तुतादनभोद्र भाषादु इति मिकुदारु मानेन भवति श्रुभत्
कथितमनेन वचनः मकोरंभु अनिकवर्तिनस्थात् पसलास इति प्रतीकारिणा अतादरत्यभ्यासेन भोदृभाषादु नास्ति यद्येत
त्रिमित्रत्रयंस्मात्रदानेदं स्वकार्यकारिस्यात् यथा आफेन फट्फयोन सक्तुनीया इति अहिफेन फट्फयोन घ्नेतदाव्ययात्र ।

अम्मल्दु द्वावपि समी वह्नो अस्तूजी पल्तगायुर अनेल भदन पल गयूरह्नो वकोन भ्रातृहरिस्थानह्नो पफुसादोल्लु भ
दनि ॥ अथ कुष्ठौषधं चेत्रद्यत्परिणामते शरीरान्तर्यातं विकरोति पयेन सर्गोस्य साधनं शरीरस्य ॥ ॥ ॥

सिद्धं इदं च द्वावपि समीति मारयति कौफीयितेन चतुर्थेदुज्वेनेति पलच्च द्वावपि समीति विषवद्दोषं समइति स्वयं विषं सो
रतिनवक्ष्येनेति तस्येदं मारणं सर्गएवेति श्रुतमिदं विषवद्दिष्टमिति मन्निनचेदं हन्तीति न चैषा वैद्यानां चिकित्सा चिकित्सा खलु
रोगप्रतीकार इति कोस्यात्रोपयोग इति चेत् अत्रोच्यते मारकत्वमेवत्वमीषां अशाकीरु मेजाज्योपरीति सद्दशा सर्गाणां यथोः
समसर्गाणां फट्फयोन इत्येतच्च चर्मे मज्जामर्गास्त्रेति यथा वा शीतसर्गाणां कर्दूरं यदि शीतसर्गाणां फट्फयोन् उष्णसर्गा
णां कर्दूरं दीयते तद्दानेति यथौषधमानेयत्काल्पने तत्सम सर्गमत्र ध्यायेत्तयेति केचित्सर्गो दत्तयैवेतन्मानं कल्प्यमिति व ९४

वदंति । अत्रान्यत्समाधानं समीनामौषधस्य चतुर्थो रोहे मारकत्वं चेदल्पनयान्यामिश्रणया वा तत्र न मारकत्वमिति यद्विवानन्मान
मध्यस्तत्र यावितकाचन ततिस्तथाहि यदिदं मानं प्रमितं घनया मात्रयानेन ज्ञेयमिति स्थिते सेयं पयोगाच्चिकित्सामध्ये निवेश्य
इति । एषा च विषवति कल्पना यदि च सात्म्यत्वाद्विषमपि मात्रयान्यामिश्रणया घनेन तदाप्येवावातौ किं पुनरत्रेति ॥ ज्ञानी
तच वैद्यकथितमानस्याप्यन्यामिश्रणया प्रतीकार उक्तः अकस्माद्धृदि विनेत पश्चादपि न शीयाकाः स्थापिताः तन्मदनिवारण
कारिण इति तथा देशकालादिना भेषजानां स्वगुणोत्कर्षं न्यूननता जायते यदेवैकदा गुणकारि तदेवान्यदान्यत्र च न तथा सर्गभा
मिति तथा नूत्नपुरातनयापि तथा परिमाणमपि कालापेक्षं पुराणे निबद्धमितीदानीं शरीरात्र सारेण तन्न्यूनता तथा मत्रच्छा
णामपि समविषमसर्गेनोष्णासमसर्गत्वे च बालतरुणाद्यपेक्षया व्यवस्था नहि समसर्गेषु नियतमानेनापि स्थापितमौषधं बा
लेदत्वं न तद्गुणकारकमिति ॥ भवति चात्र ॥ यथात्र नयमस्तीह स्वसर्गोपपादनो ध्रुवं मानं विद्यादिति संख्याभाव इत्यवधार्यतो
पत्त्रय समापन्नो नेदं स्यात्त्वक्रियाकुलं यथाहि येनेन तदिदं गुणसर्गेण मारकं विश्वतो निजसर्गेणान्यव मग्रे स्फुटीभवेत् मार
कंप्रमितं चेति नियतौ किं फलं भवेत् प्रतीकारार्थमेतद्धि शास्त्रमारब्धमास्तियत् प्रत्ययेत्तान योऽन्यापि न संकोचोऽत्र शोभते
मत्रच्छसर्गेनोष्णसमोत्कृष्टनयास्थितेः तथाहि न त्वपसर्गेषु मारकत्वे न यथान्यथा उष्णोससर्गयोर्योगे स्मृतिः शीतोष्णयोः ऊनः
यथा च शीतसर्गाणां कर्सरे महति क्रमतथा प्रदीपनस्य घोस्मा नापरत्वेन विपर्ययः इतिमानमिदं नामतत्स्वसर्गेन राज्ञगं ग्रथवा
नरसर्गेण मानमित्यपरे जगुः अथवाद्यास्तिशिशिरे त्वयं मोक्षमानेन याम्हतेः तदल्पत्वेन्यायोगो वा क्रियासौ नेति गम्यतां इतीयेक

गी॰ ग्रं॰ नि॰ १६५ 265

स्यनाशात्वाद्विषयाः किं पुनस्त्वयत् नहोष दृष्टमन्यत्त्वप्रकाशनं त्यमीरितं अन्यथामिश्राणां वाचेदारंभेनचभाविते मदवारकसंख्यावात्य
तीकारोत्र दृश्यते दृश्याकारानत्वेन दृश्यतेस्यमतिक्रिया देशकालतयाऽपिद्यामक्रियाविरुद्धामता एकदेकत्रयथाइवसर्गेनत्रान्य
त्रानथा अन्यत्र चेतिनवनावास्याद्यप्येवमीत्युक्ता शराणांदेहसामर्थ्यापेलयायदुष्पीक्षते मानंप्रातनैत्तस्यनाथनातनगोवि
तीति ॥ ॥ अम्मलइतिनिरूप्यते सम्मिमोतलक्षं केवलविषंयत् इवेत् होवतत् अल्पतीयत् लानाक्ति एतगायूर इतरो
त्यन्ययमाविशेनभवति अन्नमकाशात् अलभदन शरीरवलात् वपुनः यपशोदूकमादं सर्गवेपरीत्यंकरोति श्लोकस्य ॥ अत्रटीका
क्रान् । यत्सोरतिनवय्येनस्वाकारसंसर्गेणमनुष्यशरीरं सर्गवैपरीत्यंनयति अत्रचायमाशयः नकेषीयतेन तथात्वंचचतुर्थंदद्वाक्य

अम्मल सम्मील मोतलक फद्दोव अल्लजीला एतगायूर अनेलभदन वयपशोदद्दो ॥ अथकेवलविषंचेन्नयस्य
नास्तिप्रत्ययः शरीरबलात् पुनर्विशीर्णतांकरोतितस्य ॥ ॥

त्वं यस्यचतुर्थंदद्वाक्ये तथात्वेनस्यकषीयितविषयत्वमिति इदंतम्मयमदद्वाक्य एवतथात्वं करोतीति मनुष्यशरीरस्येतिच अ
न्यप्राणिनिरासार्थं इदंतनेनप्राणिसर्गेणस्वनएवविरुद्धमिति एतन्मसलंच भेषइतिमद्रंदोइतियंवदंति स्थूलजातीयमिदं
विषमिति मनुष्यस्येत्युक्तंतत्रायमाशयः कानिचिद्धि विषाणि मनुष्यमारकाण्यपि परप्राणिनोनविरुद्धवंतीति मत्स्वत्रतेषांतद
त्रंभवति यथाभेषमुषइति मूषकविशेषनामचेदं भेषमुषइतिविषमूषकइति उक्तं एतगायूरइति तत्रनायमर्थः नैसर्गिक १६५
शरीरबलमत्राशक्तंजायते इतितथात्वेहितस्यविक्रियापिनजायते नानिचकानिचिद्विषाणियान्येतद्बलंविनानोस्याभावे

शक्तानि भवंतीति अयं त्वर्थोऽत्राभिप्रेतः न तस्य सोऽस्ति न वध्यं अनेन बलेनन्या क्रियते इति कानिचित्तु तथाविधानि यानि चेन दोऽस्य म
पि नापेक्षते न इति यथा हालाहलमिति हालाहलमिति काश्मीराः इदं खलु हस्तमात्रेणाशिंचनेनापि स्वक्रियां करोतीति तत्र हस्तमात्रे
ण हरिण्वाद्य सर्पविषमिति । भवति चात्र ॥ विषाण्यतियदृष्टं इह नृणां स्वकार्यस्ततः न गुणानां निसर्गेण न हि स्पृष्टे खलु तेऽल्पदः
विषाणि कानिचित्तानि मारयंति नरं परं इति चान्यनिरासार्थं नृणामिति विशेषणं तथा चास्ति विषनाम मण्यरयज्ञ लक्षणाङ्गुवि वि
षमूषक रत्याख्यो मातः सखलु मूषकः उक्तं न विष्टानि यानि शरीरादिनि न त्वलु तत्संगेन निरुन्धे दूरतिनाशाक्तिरोधकं
विषाणि संतिताहृशि यद्बलेन विधेयक्तान् विनोस्यश्रवणात्रेनाविरोधित्वादियंगतिः नाहृशान्यपि संतीह येषां नास्योऽस्य सं
क्रिया हालाहलं यथा यच्च शिंचनेनापि मारकं हृष्टापि मारकाण्याऽऊर्मीणामं चेति वा कथ्यतः तथ्यथा सर्पजातीनां ऊलत्ट
मितिकेचन ॥ इति ॥ उक्तमिदं वयफ सोदस्तोऽइति शरीरमरीव्यत्ययं करोतीति एतच्च लक्षणमस्य ऊत्रचित्त्यभिचरति
तथाहि श्रूयते खलु अहिफेनं कस्मैचिद्दत्ते ततोऽप्यसौ सर्पेणादष्ट इति तद्दृशानिहृन्निरस्य हृष्टेति अत्र चाहिफेनः शीतः सपवि
षमूलमितिख्येयं अत्र कस्यचिद्वाक्यं ममखल्वचर्मः मद्यमान् अत्यस्य सखिरोगेतिंजातेति ततोऽप्यहंतनदुलेन पतितः सन् वृश्चिकेन
दष्टो भूत्वेत हृष्टेन ततो विहृत्तिर्जातेति तत्र च वृश्चिकदंशो निशीत इति तथा केनचित् स्त्रीविशेषेण अभेद्यविषभक्षितेन तद्विहृत्तिस्तस्य
जातेति तत्र चास्थित्रमति शीतामिति कथमेतत्संगच्छते अत्रोच्यते शरीरविषाणि कारणेखल्वस्यानेकेषां अभ्यासात्स्वमती
काराभावाद्यायथासंति तथा सावथ्येकः पणः ततः प्राकृष्ट्याष्ठानतेन भवितव्यं यदेतद्विपर्यासयतीति अनेनास्यागंतुकत्व

वी॰ गेणातन्निहृत्रिजोना भ्रस्महृत्त्वणेततङ्गतनैसर्गिकासर्गनिवर्त्तमिति शरीरधारकमेवेदं न शरीरसौख्यकारणमिति ॥ भवतिचात्र ।
श्र॰नि॰ जीवधात्त्वमप्येषां यल्लाचित्यं विलोक्यते नहिशिष्टतयानेनतस्रा भक्ष्यत्वात्तयेमतं तथाहि विषदग्धस्य विरोधिनङ्गपास्थितो ना
२९९ श्रोमोकल्पनांयाति लक्षणानन्वयः ज्ञातः यथापि रोगिसम्पाने समायाते विलासनके भ्रलित्त्वेडोतिप्रोत्येन जित्वाकालेनमाः
नयेत् भ्रङ्गाद्धिपेनयत्तस्यसंपदंमाच्चजीवनं भ्रतिप्रीतो स्मसंपाते विचिकित्सात्रकोविदः स्थित्रिणादाहके कस्माद्भ्रणेचेन्न
दपक्षयः नचित्रं शीनसरीसपदासाहृसंपरीतुद्धेः ॥ उक्तं माकल्लोव मस्तरभोऽइति भक्ष्यपेयेइति तादिदं मयासविस्तरं सविभा
गंचनिरूप्यते मापिहिनंस्त् यत्किंचिद्भक्ष्यपेयंवा नतत्वलम्मूर्त्तं सर्वंचमूर्त्तं रूपयोलासरोननिबद्धं तत्रपयोला मादइत्यपि
कथ्यते मिश्रंचतत् समुदितमिति कैफीयितस्वादनीयस्तत्लयः तथाचसमवायलक्षणेऽस्मिमादसोरते स्वयमात्मनास्थिते
इति कैफीयितस्वनदाचारः स्वयमाधेयोगुणइतिफलितं इतित्रितयभरितत्वमत्रमूर्त्तत्वं तत्रचासौगुणस्तावद्द्विधा शैत्यौः
ष्ण्यभेदतः गौण्यमेदने तत्रकश्चित्सोरताधीनः अपरिवोस्य कश्चित्तमादाधीनः अपरिवत्वमिति गौण्यरौक्ष्यात्ख्यगुणोभयेन
द्रव्यमपि द्विधा सोरतमादभेदेनेति मूर्त्तत्वमिदं त्रितयभरितत्वमिति शारीरेत्रतदावेशः सोरतेन मादेनकैफीयितेनवेति त्रिधा
अथवासमुदायेन सोरतमादाभ्यां सोरतकैफीयिताभ्यां वेति द्वाभ्यां अथवा त्रिभिरिति सप्तधा अत्रकश्चिद्विभागंकरोति जैम
धंवस्तु सोरतेनवश्येनेव शरीरे स्वावेशंकरोतीति तत्रभाव्यविभागः ज्येष्ठमिमोनलक केवलमूर्त्तविषयः अयंतज्येष्ठमिश्रुकरभ २९
इति । अत्रचान्योन्यमिश्रणयायांकृतिर्जायतेसौ सोरतिनवश्येतियद्यदः सोरतिनवश्येनक्रियांकरोति तदापरपूर्व भजोमूल ।

ज्योह्लरिह्वी यदि केफीयिनावष्टंभेन तदा फायूल्ल भकेफीयितं भेनिकरणनाम नचात्रनियमः केवलस्यैवमन्येकस्येति यच्च
भयेनापिभवेत् भवत्यपरंत्वमत्येवास्वस्वाक्रियेयेति तथाच सकृमनीयात्वोमौषधं यत्न मरुमदेत्यपरपर्यायं तत् सोरतेन एत्
साल्ल् विरेकं करोति केफीयितेन चोस्यसर्गेण तत्स्वेन् ओस्यं करोतीति स्यादपयाल्ल् यदस्ति तदन्नाधीनमिति नचान्नाधीन
मस्त्र ग्रथ्यवान्नमस्त्र मादेनैवपयालं करोति उदाहरणं चामीषां वक्ष्यामः केवलगुणेनैव यत्त्वाक्रियां करोति तत्केवलौषधं
वायिमोनलक इति यथोदाहरणं । यथाशुण्ठी लवंगमरिचादि यदि केवलमादेन तर्हि गजायिमोन लक इति यथा मांसर
गोधूमौ चेत्सोरतिनवयोन केवलेन तदा ज्योल्ल् खोसीयित इति तत्र ज्योल इति सञ्ज्ञा खो खोसीयत इति गुणाख्या ग्रसौ चद्वितथा
तत्रैकं जीवसर्गात्रगुणं जीवबलसाहाय्यं करोतीति तत्रापि यद्येतत्र एकगुणं केवलेन तदा जहरास्म इरेति विषमाणिरिति यथा
हृस्मूरोल्लू तस्य इत्यादीनि तत्रैकं द्रव्याणि यंपरं चाशिलाजं मेदनेनि फाद् जहरू इति चाख्या तत्र फाद् इति संमुखीभवने जहरा इति
विषस्य विषमहा इति यावत् विषनिरोधीति यदि तद्दोषधं समुदितं तदा तरीयाक इति कथ्यते यथा तरीयाकिकभीर् इति
कृत्रिमतरीयाक ओषधमेल्लनेयति इत्यत्र गुणस्यद्वैधं चेदन्न गुणं शरीरविशारामकं तदा समिमनोलक यथा विषजाति
मकारः । ज्ञानीतच यदिदं तस्यफलमर्थो यं यदद्योत्रशारीरह्रतावेशस्वाक्रियां हिंसां करोति तत्वचसोरतिनवयेन केनाचि
त्यार्थं नह्नानसंधिनेति ननकेफीयितेन यद्यपि केफीयितंमप्यत्रास्ति तथापि केवलसोरतिनवयेनैव करोतीति तत्रसोरतेनेव
करोतीति केफीयितेनेत्यत्रानिमित्तानि शाम्यत ज्ञानीतनात्रसंशयः यदग्रेरोस्यततवल्ल्लवंगाश्चैव्रीषधावत्यौस्या ईबलमि

वी: सु.नि. २६७

ति तदसौ भक्षयेत् शक्तिः ततोनेन कनीयसेन बलवता भाव्यमिति इदं तेषां यथादिसम्प्रदितं तथात्वे सत्यपि पच्यनेन द्विष्टो ऽल्पं तस्मादधिक
बलं तस्मादयमसौ शीघ्रमेव स्वक्रियां करोतीति उक्तं च माद्रकानि विद्धिषाणि शिंच्यनेन मारयन्ति कानि चिच्च दृष्टिमात्रेणेति केषी
यितेनासौ स्वक्रियां करोति न सौल्यं वाऽक्षिसमं तस्येति ततोऽल्पलांशक्रियाकरणात् सोरतिनवेध्यनैवांतरऽस्सगंबलेनैव क्रियां करो
तीति तथा च वृद्धं यद्वेवावकाशोऽग्निः पतितं तत्रैवासौ स्वावेशं कुरुते ध्रुवस्तत्क्षणमेव सर्वशरीरं व्याप्नोतीति तथा च सर्पगोनास
वृश्चिकवद्दृष्टोऽसा त्रैणोवावेशं करोतीति तथा पश्यन्त यदि विषमौषधं किंचिद्दत्तितं तदा यन्त्रोभूपाणितले जायते शरीरे चोस्वे र
जायते दंशोत्तनासीमध्ये जायते भरोदस्त्वजायते तत्र यन्त्रो भूरहति मकोद्देशीत्रं च तत्र गत्वस्थाने सञ्चर इति तद्वैपरीत्ये मंदत्वं ३
स्थाने इति विदितं जायते क्रियैषामारतेनन कैंपी यितेनेति सर्पदंशादिवदेव चान्यान्यप्येवमौषधजातानि बोध्यानीति ॥ ज्ञा
नीतं च । कफपाकयोन् सामि अपकता तत्र फत्पाकयोन इति नाम सामि अपकता इति गोनासदंशः प्रतिवर्ममिदं त्वयं अपको न सामि
अपकभर इत्यभयमतिशीतं अपकभर इति वृश्चिक नाम गोनासवृश्चिकयोः चौल्पा अहो वा इति भाषानाम ॥ भवति चात्र ॥ इती
दं यद्धिधभत्यपेयं जातेय सूहितं मूर्तं तत्त्वल्पयत्त्रेधा शक्तिव्यक्तिगुणेर्मतं शक्तिव्यक्ती स्वयं तत्राश्रिते आधारसंज्ञिते गुणास्त
तद्गतयाधेयसंज्ञमपपद्यते सोऽत्यौस्यस्वेदरौक्ष्यगाचतत्रधांसायुद्दीरितः तत्राद्येव्यक्तिसंलग्नेमतिवन्त्यादिदिनिस्यितिः अन्येद्वे
शक्तिसंलग्ने अनुमेयतयामते इति त्रयभ्यतत्वेनमूर्तत्वे संख्यवाध्यिते तन्मूर्तिभत्यपेयाद्यजाते त्रेधा नरा विशेत् शक्त्या ह्यत्या ६७
गुणेनाथद्वयोर्योगिस्त्रियोगतः शरीरे तत्तदावेशः समधवत्व्यवाध्यितः इति वैद्यमते सम्यक्स्थाने भेषजमालियत्न व्यक्त्याविश

तनामान्यद्वयमप्यत्र गच्छति सेयं क्रियाविलासेति गुणावष्टंभमात्रतः गुणक्रियेति संप्रोक्ता केवलौषधगा तिया प्राप्तया सौनत्वि
या मोक्ता त्वौषधगतास्त्वसौ शंठीह्रासलवणादि केवलौषधमात्तियत् गुणक्रियाव त्र(क्ता)लिप्ताक्रियाप्यस्फुटास्त्वसौ तथा ह्यौ
त्ययं करोत्येतत्स्फुटं चान्यतिरस्क्रिया करोतीति ययासह त्वमाहुतिगानसमीक्ष्यते चेत्केवलाकारगतौ चिन्त्याचिन्त्यभेदतः जीवसर्गे
णमाद्वेधा तत्राप्याद्या द्विधा मता जीवसर्गो तु रूपेण तत्साह्यार्थ्यं करोति यः ज्ञाप्यः सोयं द्विधा स्त्रीहृत्केवलाकेवलत्वतः केवलोः
सौविषोद्दतौ मारणप्राणिगतत्वतः उक्तो विषनिरोधीति कृत्रिमो केवलो मतः अनात्ररूपेणामुतः शरीरविशरारुकः विषजातम
सौयस्य फलं हि सेवद्ग्रपने असौ क्रियास्फुटं तस्य रूपगानुगुणात्रगा तथाह्यौस्यं हि यद्वक्तो भोक्ष्यं तेनोत्कटात्मना केवल्याह्वे
षजस्याप्यनेन नोत्कटभागिना अन्ययोगितयेत्येवं विषशक्तिस्तनोधिका तत्कालघातिनी सेयं यथा नाभिगता तथा हृष्टाचरि
यनेनापि केषांचित्क्षिप्तिक्तिरुज्वला इत्यौस्यमायोपितया विधानात्कृतिरस्त्यपि स्वरूपगेति मंतव्यं नोस्यादिगुणगोत्पलं च मे
ज्ञाप्यधानाज्ञाग्रास्वनस्रोयाः प्रकोष्टगाः शीघ्रमुत्थानमायोति तन्नामं तद्विषमाननात् अनयापेक्ष्य यानामच्चर्ममोच्छेत्तस्यस्फुटम्
स्वरूपक्रियय यैवेस्य मिश्यशोत्थापि चिन्त्यता तत्रात्यौस्यं च गोनाम समये ज्ञानं च सूलजं विषंह्यशिकजं भीतं बळयघ्नाहिफेनजम् इति
अत्राप्युपति उक्तं भवद्भिः तन्मूतं न किंचिदस्ति यत्केषीयितफलरहितमिति इहत्वकेषांविदोषधानां फलं सोरतेनावस्थापि
तम् इत्युक्तेन केषीयितफलस्य शोत्थो स्यादेः किंचित्कालस्थायित्वे नियतमत्रानेनार्थः शीघ्रमेव मारणादिति ओस्यशोत्यादिसं
क्रमणान्न सर्वमेवैतत्सोरतिफलस्य दर्शनादिति अतोभिधीयते सोरतिनवश्येन फलं करोति यत्तकति चिदौषधानां स्वस्तूभया

वी॰
प्र॰ नि॰
१५
२६८

क्रियानुभूयते सोरतफ्यालपिह्यपते कैफीयितफ्यालपिह्यपते इत्युभयसंबंधित्वेनासौक्रियागण्यते इत्याग्रेभविष्यति ॥ इतिसमानां
पृथक्कृतयक्रियानिरूपिता ॥ भवतिचात्र ॥ ननुकिंचनमूर्तयत्रविद्यमानानुगुणक्रियो इत्युक्तेनघटतैवंवस्तुसर्गेणनतिष्यतो इति
चेन्नगुणगामिन्यानास्यान्यकृतिरचत तत्क्रियायाः प्रस्तावात्सर्गगासौस्वकार्यहानात् प्रत्येकार्थेगताद्वेधाक्रियासत्त्वस्वकार्यकृतात् गु
णप्राधान्यतस्तद्व्यपदेशात्तदात्मना विहितायांक्रियायांतद्रूपैकेनान्यगास्त्वसौ नगण्यतेद्वितीयासौकुचिन्नख्वेतिगण्यते इति ।
मत्येकपत्तेणक्रियासौज्ञात्मनेगता ग्रयोस्तुगुणनयोस्तुद्धयगेयेसमासतः इति ॥ अथद्वयसमुदायक्रियानिरूप्यते ॥ तत्रमा
दकैफीयितफ्यालस्त्वेत् तद्दाहरणं गजायिदावायीतिदवायिगजायीवा यथाकाह्रोइति पथ्येति कैफीयितसोरतफ्यालस्त्वेत्
तदादवायिफासीह्रत् यथाकास्त्रीति यदमावनिशीतापि सतीनाशीरोगंपिधानंवोन्मोचयतीति मकटचेदंनशीतं त्वत्पिधानमुन्मोचय
तीति नेदंत्वत्वस्याः कैफीयितेनक्रियासम्पादनमपितु सोरतेनासावेवास्याः सर्गइतिसोरतिकैफीयितफ्याल् अतएवयत्कृतिशीता
धिक्येपिसति असौचिकित्सादीयतेपिधानोन्मज्जयेमिति यदिमादसोरतेनतासीरःक्रियावेशः तदागजायिज्योल्खासीयित् यथा
गोह्वते समन्इति असौचशरीरेत्वंददाति विषेणवाभिन्नत्वेभवतीति आधिक्येनचगोह्वतमेवेत्यं स्वरूपमाज्ञ्येतियावत् इतिसोरत् शक्ति
गेणबहिर्भूतेनवगणेनेनहिकेवलंशीतोस्मादिसंपादनं अत्रत्वःभिन्नत्वीभवनात्मक्रियारूपंवस्त्वायातीति । यदिमादसोरतकैफीयि
तेनतदावेशऊसते तदागजायिदवायीज्योल्खासीयित् इति यथातोह्राइति वराकइति सिभूइतिभाषया यतोसावन्नंचददाति तभू
रीदंचशैत्यंचकरोति अह्वारिककल्भ् असिह्रदयाच्छादनमस्तीति तत्रचान्नदानेमादेनशैत्यकरणंकैफीयितेनसोरतेनचाच्छादनमिति । १५

भवतिचात्र ॥ अत्रौषधंयत्पथ्यादिनत्रासौद्विविधाक्रिया स्वरूपेणाथगुणतःकल्प्यंनामापिताहृशं त्रायमाणागतनाशक्तिगुणाभ्यां।
मेयमीरिता नारीविधानमोक्रोस्याः शीताद्याश्चेष्यतेयतः अतोयत्कृतिशीतानौविधानोक्ताक्रिहेतवे इयंवैद्यैर्मतातस्यकेवलौषधमि।
ष्यते स्वरूपशक्तिगामेयंगोक्तृतेसम्यगीष्यते अरोभावाद्विषेणाभिज्ञातिभावाच्चसंस्फुटे इतिद्विपदगाथेयंवराकेत्रयगेप्यताम्
यदसावत्रदःशीत्यकारीहत्त्रोषहृत्स्फुटं अत्रभूतेःस्वरूपेणशीत्यकृत्वाद्गुणेनच हृदयाह्लादनात्सोयंशक्त्याचिंतयकृत्यभूरिति ॥
अत्रकान्तृनटीकासर्वेस्व । उक्तंगजायुर्मोतलकलायियोगोरिह्नोइति नशरीरेतयोरं स्वावेशोरूपान्तरंकरोतीति तयोक्तं संघ शरीरेविकृ
तिंकरोतीति नचतेनशरीरेणतद्विषजातिविकृतिमेतीति तथाचाग्निःशरीरंदहति नचासौतेनविकारंलभते तत्रयदिशीतमुसंवा।
भक्तंभुज्यते तत्रेदंशीत्यमौस्यंवा संक्रामयतीतिच्यभ्यचारोस्यलक्षणस्य नचदवायिगजायोदं तद्विप्रथमंशरीरात्तगोरमाप्नोति नचा।
सौप्रथममेवशीतदाने तगोरंलभते इतिनेदंगजायुर्मोतलकृ नापिगजायिदूवायीति अत्रोच्यते भेलजवत्यत्रासौरंकरोतितदस्माभि
रत्रगणितं यत्रद्वितेमतत्जीर्णोस्वस्मरीशक्तिगुणैःस्वावेशंकरोति तदिदंगणितेनाभासमात्रेणनचेदंशक्तिदशायोतथात्वभज्जते।
तथाचविषमप्यापातमात्रेणह्लादंकरोति नचतत्पथ्यंतेनतथेति ॥ भवतिचात्र ॥ जीर्णोयत्रितयादेतत्स्वावेशंकुरुतेतनौ तन्निबद्ध
मिदंबोध्यंनापातेनैवयाक्रिया अस्तिचापातवेलायांमाधुर्यंविषजातिगं तस्मादापातमात्रेणनसंतोष्यंमनीषिभिरिति ॥ ॥
अम्लइति अथअद्वीक्षित दवाह्नानामौषधानां फाचेतदरुज्यातह्लादरुज्यातसोयोनानि ह्लानेषां अरूभेतोन्चत्वारः ॥ अत्रटीका
कृत् । औषधानामौषधलक्षणक्रियानिरूपणादसौनिश्चिकारस्त्वनातेषांशक्त्याल्पबलावस्थानिरूपणे संक्रामयति यातिदालिम

वी॰
प्र॰नि॰
१९५

फुरोजबाह्यानि यान्यौषधानि तत्रयानि दालीति श्रतदेल्ल्नाम समसर्गेति यावत् मफुरोज्जइतिकल्पिनानि नततवतः समसर्गत्वंनाम ऊ
त्रवितर्कयंचनापिविद्यतेपरंतु कल्पनामात्रमिदं यानि दालन्वेनामालीति तद्बाह्यानि यान्यौषधानि तदवस्थानि निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥
भवतिचात्र ॥ उक्तौषधक्रियेदानीं तदवस्थानिरूपणे याःस्युर्विषमसर्गेनिन्नताया भिच्छतन्ज्ञातिरिति ॥ ॥ ग्रम्माइति ग्रम्मातत्र
दरजिसोपानं बलस्येतिशेषः वोलायिप्रथमं ग्रनूनिस्त्रयेन यकोन ग्रस्तिपयालक्रिया ग्रल्मतोनावेल्ल् भस्तितस्यतनावेल्लइतिभद्र
णाख्या भिकरणेन केफीथितेन केनचिच्छीतेनोस्रेनवा गुणेनपया लन्क्रियातादृशीजायते यागेरिबाह्या मासोमनूवेदनायाः यासो

ग्रम्मल्ल्ग्रदूवीयित फदरज्यानह्मा ग्रइभेतोन् ॥ ग्रथौषधानामारोह्नणानि चेन्नानि चत्वारि ॥ ॥ ग्रम्मल्ल्दरजितो
ल् वोलायि ग्रन् यकोन पयालेल्ल् मतोनावेल्ल् भि केफीथितोन् पयालन् गेरिमासोमन् ॥ तत्राद्यफिराद्यानून
मस्तियाक्रिया जयथस्पर्शनादिगुणेनसंवेदनबाह्या ॥ ॥ यसखन् गे यथूरेज्ञ नसखेनन् गेनभरेज्ञन् लायस्
सभिह्री ॥ चर्मयतिशीतयति वोस्पकरणेन शैत्यकरणेनवानास्तितस्यवेदना ॥ ॥

क्रियाजायते नासोवेदनविषयतांयातीति ॥ यसखनइति चर्मयति गे ग्रथवा यथरेज्ञ शीतयति तसखेनन् गेस्पसम्पादनेन गे
ग्रथवा नभूरेज्ञ शैत्यसम्पादनेन परंतुलानास्ति यत्रयस् सचेतननाभिह्रीतस्यशीतोस्रसम्पादनस्य ॥ सानीथितद्वितीयोसौग्रन्
निस्त्रयेन यकोनग्रस्ति पयालक्रिया ग्रकुवा ग्रतिबलिनी मीनसकाशात् जालीकपतस्याः सर्वक्रियायाः । ग्रतिबलित्वंचेतद्यदस्याः
ग्रावेशः संवेदनविषयतांगच्छतीति ॥ भवतिचात्र ॥ बलित्वंतदिदंनामप्राच्यायच्छेत्यनादिकं गुणजातंस्फुटंनामसंविद्विषयता १९५

मियान्‌इति ॥ लाकीन्‌इति लाकीन्‌परंत लानयभ्‌ लग्‌ मापयति पलाग्रष्टसीमायां ग्रन्‌ निश्चितेतत्र नमापयति यत्रयज्ञराह्रानिं
ऽर्थात्‌ ऱ्हातिमापयेत्‌ भीतिकराणे ग्रफग्रालक्रियाः क्रियाभिरित्यर्थः यज्ञरोस्त्वत्रं हानिरसोचकीदृश इत्याह ग्रज्ञरारन्‌ इति या
ह्रानिः भसूनन्‌ प्रकटायाह्रानिः प्रकटानायाक्रियाशरीरेनमापयति ग्रसौद्वितीयावस्था ग्रत्रह्रानिः शरीरस्यग्रतालदणावोधा
इतिसर्वसाधारणत्वेनतैयं ॥ भवतिवात्र ॥ देहवैलाम्यनाम्नीयंग्लानितेयाविचक्षणैः सर्वसाधारणत्वेनविभागोयंव्यवस्थित
इति ॥ १ ॥ ग्रल्वदर्‌जितोलइति सालीसतृतीया हेतितस्यदरज्यस्य वोज्याभ ग्राविर्भावयति भेल्वजातस्वसर्गेण ग्रज्ञरा

ग्रल्वदर्‌जितोल्‌ मानीयिति ग्रनयकोनल्‌ फ्याल ग्रकुवामीन्‌ ज्ञालीक ॥ ग्रथद्वितीयाद्र्ङ्क्षिन्नेनमस्तियाक्रियाव
लिन्यस्याः ॥ लाकीन्‌लायभ्‌ लग यलाग्रन्‌ यज्ञरभि ग्रफग्रालेन्‌ ग्रज्ञरारन्‌ भसूनन्‌ ॥ परंत्तनमापयति तत्र
यत्रन्नूनं शक्तिग्लानियासोप्रकटा ॥ १ ॥ ग्रदरूजितोल्‌ सालीम ग्रनयकोन फ्यालङ्गा योज्यभ भेल्‌जात्‌ ग्रज्ञ
रारन्‌ भसूनन्‌ ॥ ग्रथाद्र्ङ्क्षिस्तृतीयान्नूनमस्तियाक्रिया तस्ययाव्यंजयति स्वसर्गेणग्लानियाप्रकटा ॥ लाकी
न्‌ लायभलग ग्रेस्तयफ सङ गोयफलक ॥ किंत्तनमापयत्यदोयाह्रानिमरणंवा ॥ २ ॥

रन्‌जररूह्रानिं भतन्‌प्रकटां यदायल्लशारीराऽलतोव्यनक्ति तदसौतृतीयावस्थेति ॥ ग्रत्रटीकाह्रान्‌ । तथाशारीराऽलनांकरो
ति यथामरणपर्यंतमपिवलंकरोति नचमारयति तथाचलाकीन्‌इति लाकीन्‌परंत लानयभ्‌ लग्‌मापयति येन्न्‌ यत्‌किंत
त्‌ यफसङ फसादंशीर्णां ग्रथवा यफलकं मारणं ॥ २ ॥ तभिग्रचतुर्थः ग्रन्‌ निश्चितं यकोनसंपद्यते तत्रफ्यालक्रिया

वी॰
ग्रैष॰
२८॰

ह्मनस्य भिहेस्म नाह्नशीयभ् लग्प्राप्पयतियापेव्रयदिदं किमित्याह यत्र लुकमारणं गै ग्रथवा यफ्मसह् ह्मनिं ताहशीं ययात्व विधे
योचिन्तनोतिहनीति यफ्मसदाव्याक्रियाकारित्वमत्र चतुर्थीमवस्थायां यदस्तितन्न ग्रह्वीय सम्मीति विघवदोषयस्येति ज्ञेय नथाव
स्नले ह्माजीति ह्माजीति पतनव्यासियीति सर्गः ग्रन्याह्लिवितमाय ॥ भवतिचात्र ॥ स्मृतिः प्राणपरित्यागः स्वकार्येचिन्त्यनिर्गे
मः सत्वपिह्मानिरित्यक्राह्वेर्मेतद्येगमाति इति ॥ चतुर्थमवस्थायांशोत्यो स्यभावत्वेन यद्नाक्रियोक्तस्तते नह्विषवदोषयमिति
भावः । इदंस्थलमत्रस्थलक्ष्मानानिसंदेयेणोक्तमिति मयाविस्तारेणोच्यते ॥ जानीनयदीदमोषधं ममसर्गः ममयोनकोमत्रष्योस्त्री

यलतह्जितोल् गभिग्रत ग्रनयकोन फ्यालह्माभि हेस्म यभू लग पेत्र यफ्लक गैयफ् मदलभदन् ॥ ग्रथचात्र ।
थ्यांह्मप्रिह्नमस्ति क्रियातस्यताहग्पप्राप्पयति नद्याम्हतिह्मानिर्वाशरीरस्य ॥ ह्मतिहेल् व्यासियितेल् ग्रह्वीयि
तेल् समीयिति ॥ पञ्चसर्गः सविषौःषधस्य ॥ ५ ॥
यात् नदास्यहृन्नोभयं परिचितसर्गादधिके गुणे शोत्योस्यलत
णंकरोति नवाकरोतीति तत्रयदिनकरोति नत्वमनदील् इदमोषधंसमसर्गमिति चेत्करोति नदाव्यारेच्य ग्रल्यानिदाल् विषमसर्गमि
ति नदेतदुभय विधमोषधं तावदास्तां मयाचाग्रेविस्तार्यते तावच्चोक्तलक्षणमुद्दिश्यतां मापिह्नितांभवतांभूत बजैवेयकल्पने
ये यदाव्यल् गेषधशक्तिः शारीरसर्गेणाह्मनावेशाजायते नदातस्मान्नामीरोनिर्गच्छति शोत्योस्यलक्षणेगुणेव्यक्तीभवतीति ।
ग्रसौच शरीरान्नगुणोभवत्वनन्नगुणोवेत्यपितावदास्तां परंतु यदत्र भत्यपेयमध्ये शारीरेणसह नदाकारतां नगच्छति तदौषधमिति २८॰
यदत्रसमविषमसर्गता निरूपणंतत्केवलोषधगतमेवतावद्बोध्यं यदिचान्यत्रापि लगतिनत्रावदाभासमात्रेण नत्वतत्तावदोषध

गानपवैवविभागइति अत्रचलक्षणमित्युभयलक्षणाक्रियाविविशेषणोक्ता तत्रयदिबहिरपिलेपनादिनातदुपयुज्यते तदानासौना
त्यक्तसर्गमभिव्यनक्तीति मनुष्यस्यात्रविशेषणतः सएवात्रप्रकृतस्तत्रिविकिरसैवात्रविधेयतयारब्धेति यदिनासावधिक्रियते तदाप्यन्यैक
विनिमययापनेतत् तथाहि बहवोभेषजलक्षणा अर्थामनुष्यशरीरापेक्षयोष्णाः परापेक्षयाचशीता यथाजीरावन्दि पतेसइतिभाषया
अप्सोचजीरगुग्गुलाभः अप्सोचमनुष्यापेक्षयोष्णः अश्वापेक्षयाशीतः तस्मात्तुल्यसर्गत्वाददः शीतमिति समसर्गमनुष्योऽश्नातीति ।
समसर्गेति विशेषणंकिमर्थमित्याह गौरिश्वतदिलमनुष्येणपरीक्षानिकषइति समसर्गेणैवमनुष्येणौषधपरीक्षा जायतइति तथाहि
षधंयदि समसर्गश्वलेमप्रकृतयेदीयतेतदातेनादः शीतमिवलभ्यते चेच्छीतप्रकृतयेतदाच्चमिव तथामंदोष्णंचउष्णप्रकृतयेतिउष्णमि
व मंदशीतंशीतप्रकृतयेति शीतमिवेति समसर्गविशेषणात्वंमनुष्यस्यव्यवच्छेद्यापितं । परिचितसर्गोदधिकंशीतोष्णलक्षणांकरोती
ति तत्रायमर्थः पद्धतिविभागः अत्रस्याविभागोगुणाक्तमपव तस्वभावत्वान्मकृतइतिविभागदर्शनार्थम् ॥ भवतिचात्र ॥ शी
तोष्णादिबलादत्राहुष्णीयात्क्रियतेक्रियां स्वकीयांतदिदंनामविषवद्भेषजंमतं सर्वस्यौषधजातस्यद्वयीगतिरुदीरिता समसर्ग
समासाद्यगुणोच्चंवासमानता यच्चैतोष्णाधिकंतच्चविषवंभेषजंमतं साम्येतुसमसर्गेतत्कल्पनामात्रतोमतम् शरीरंसमुपाधा
यद्यद्गुणव्यक्तिकृद्भवेत् तदावगुणपात्मरथाकतनत्वात्रजेच्छयत् तदौषधमितिख्यातंविभागोऽयंचतत्कृतः तदिदंभत्यपेक्ष्यत्वाद्द्वैधाले
पाद्धिरितः व्यक्तिरेषाचविज्ञेयानरसर्गात्रसारतः तत्सौम्यशैत्यलाभेपितत्संपारगंभवेत् विषमप्रकृतेरेवफललक्षणोजातुनो
भवेत् शीतोष्णसमसर्गमासाद्योष्णशीतंलभ्यतेहितत् ग्राहाफिभक्तिरेषात्रज्ञेयागुणगतापरं तत्स्वभावात्मद्यातोष्णानात्रज्ञेयापदार्थ

वी॰
रो॰ नि॰
१२१

तिरिति उद्दिष्टमौषधं इदं तावदृतादिलृ वा वात्सरीयं प्रलयातिदाल् समसर्गं विषमसर्गं चेति तदिदानीं निरूप्यते तत्र विभागोभये प्रादौ
समसर्गविभागः तत्र च ऋतादिलिङ्गैकैकीनास्त्येव परमार्थतः समसर्गमौषधं नास्तीति ऋतादिलिफजी शिष्यते फजीति कल्पितः
यत्रत्वल्पचतुर्णां धातूनां मात्राकारमानगुणैः साम्यं स्यात् तत्र ऋतादिलृ समसर्गमिति तथात्वेन च संभवतीति किंचित्साम्यमाश्रित्य ऋत
दिलिफजीति कल्प्यते । अत्रादिलिपेति लक्षितं भवद्भिरौषधं नाम तत् यदत्र शरीरे स्वावेशं करोतीति समसमनंतरं चोक्तं समसर्गमत्र छे
यत्र करोतीति स्वावेशं तत्समसर्गमिति इत्थं चात्र वार्तेभयं समापतति समसर्गमौषधं नौषधमिति अथवौषधलक्षणं व्यभिचारइ
ति उभयमिदमलीकं समसर्गेणाप्यौषधेन भाव्यमेव लक्षणेन चाव्यभिचारेणेति तथाहि समसर्गमत्र छेण क्रियाकारणादेतदभा
वसंभावना न विधेया तथा च तदौषधं स्वस्थशरीरे समकृतये चेदीयते तदा शीततमा विकुरुते यदा तत्स्वस्थशरीरशीतप्रकृत
ये दीयते तदोष्णतामाविष्कुरुते इत्येन दृष्टेत्वया संभवत्येव तत्समसर्गमिति शैत्यशैत्यविधानादिदमौषधमस्तीति सिद्धं नात्र क्रिया
विधानात् न करोतीति समसर्गमत्र छ्यापेक्षयेति यदुक्तं तत्रायमभावः अदः स्वावेशं करोत्येव परं तन्नाभिव्यज्यते इति भवतु नामल्पदा
क्षेपः यदि विशेषतयाद्योन्यानि च सामान्यानि गणपरत्रस्माभिः यथान्यत्र गणयेति प्रसोवास्त इति वयं त्वेतन्मध्यप्रवासावपि गणयते
इति समसर्गविभागो सौसंपूर्णः ॥ ॥ अथ वात्सरीयं प्रलयत्रतादिलावृतो विभागो निरूप्यते ॥ विषमसर्गविभाग इति यावत् ।
प्रसौ च समसर्गा त्रिविधः निर्गमने च शीतोष्णादिगुणद्वारा तत्र च तेषां चतुर्णामेकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा चित्रतया निर्गमनेपि सामान्येन वि ७२
षमसर्ग इति कथ्यते तत्रैक निर्गमने यथा उष्णाधिक्येन शीताधिक्येन रौक्ष्याधिक्येन वेति । द्विनिर्गमने यथा उष्णस्त्वक्षाभ्यां उष्णरौ

त्वाभ्यां शीतस्नेहाभ्यां शीतरौक्ष्याभ्यामिति प्रकारा अष्टावेव निर्गमने न ह्यस्य शीतयोगादिना निर्गमनं संभवे येन नवमादिप्रकारगण-
नापि समापद्येतेति तत्र सर्ववैद्यमतेनाप्येयं नियतिः यतश्चलत्वधर्मो स्निग्धेन न तस्य प्रथमारोहणान्निर्गच्छतीति तदोषस्य प्रथमारोहणान्न
निर्गच्छतीति द्वितीयतृतीयावतेन निरुच्यतीति तथात्वे हि तत्स्निग्धतो निःशोषयेत् । इति प्रथमारोहे तावता धर्मस्निग्धमिति यच्चाद्वि-
तीयाद्यवस्थागामी दोषस्य तद्रूक्षमेव भवेत् स्निग्धं धर्माधिक्येन स्नेहशोषणात् इति हृदयेनाभाव्यं । तच्चारौक्ष्यं तैलैस्येन समममल्पं अथवा
न्यूनमिति चतुर्थे तत्र यद्रूक्षं तत्र चतुर्थमेव रूक्षमपि ततश्चायमर्थः सिद्धः प्रथमदशायां प्रथमस्निग्धः न द्वितीयादिष्विति तत्र चाल्पोऽस्ने-
हेयं द्वितीयतृतीययोः पुनः स्नेहो न भवति रौक्ष्यमोऽस्य सममधिकं वाल्पं चतुर्थेऽपि यद्रूक्षं तस्य स्नेहलेशांशाभावात्सममेव धर्मरू-
क्षत्वमिति ॥ भवति चात्र ॥ न जातभूतसर्गोऽस्य गुणसाम्यतया स्थितिः इति सामान्यमाश्रित्य कल्पनेषां विदां मता तथापि गु-
णवैषम्याभावो नैकांतकल्पना कार्येति नैवमंतव्यं जातफललक्षणायोगतः तथा हि समसर्गोऽपि गुणव्यक्तिरमध्यमा प्रभवन्नाम चेदेत-
द्व्यक्तिमायाति हि स्फुटं स्वस्योल्लशीतसर्गाभ्यां यदेतद्दृश्यते तदा शैत्यादस्य लक्षणाद्भुक्तं तन्नासंभवईक्ष्यते तस्माद्यत्समसर्गोऽपि न
व्यक्तिरुपलभ्यते परमावेशापत्तस्य फलेसायं विचक्षणैः समसर्गोऽपि यत्तो विभागो येन व्यवस्थितः अथ तद्वयसर्गाणां भेदज्ञानो-
निगद्यते तत्वान्निर्गमनं नाम तद्वाक्यत्वे यतः स्फुटं आद्याविषमसर्गेति भेदजे प्रकृतास्पदा तच्च निर्गमने शैत्यौष्ण्यरौक्ष्यस्नेहतो द्विधा
प्रकोत्कर्षेण वा द्वाभ्यामष्टधैवेति बुध्यतां शैत्याधिक्यात्तथौष्ण्याधिक्यतः स्नेहाधिकत्वतः रौक्ष्याधिक्यतया वापि चतुर्थैकत्वकल्पना
शैत्येन स्नेहरौक्ष्याभ्यां तयोस्स्येनापि यद्द्वयं इत्यष्टि कल्पनाप्येषा चतुर्धैव व्यवस्थिता इति स्थितायां नियतायां तद्युक्तां वैद्यानिश्चयः ।

वी॰ उत्क्षिप्यथेनंनियोतिमध्यमाहृत्वितःस्फुटं मंदोसंवेल्लनज्ञेयंहिग्राहयौतस्यहि स्फुटेस्वेहविशेषेणात्रमेइत्तनयास्थितिः गौ
औ॰ नि॰ त्वेसममध्योनंवोस्येनात्तचतनमपरं स्वेहांशविरहात्समहत्तनत्यमितिस्थितिरिति ॥ इत्थंचमाक्षतिकरोत्पवेहानिकस्वेह
१७१ स्यचाथवाशेत्योस्मयोरपीत्थंभूतयोर्नविरोधः कश्चिदस्तिभिन्नविषयत्वादिति । तथा ग्रस्योध्वस्याल्पतयावासाम्यान्निर्गमने
विषमसर्गापन्नोचत्वारोयेतिभागः दण्ड्याःसोपानाःप्रकाराइतिवा तत्रैकः यदेकदण्ड्येनैकसोपानेनतस्मात्साम्यान्निर्गतइति
तद्यथा चतुर्थीत्तमध्यमोध्वमिति स्थितेर्यंइसंभागद्वयेनशीतंचैकभागेन तत्त्वकारीभयानिहालिति समसर्गनिकटवर्तित्वात्सम
मसर्गभागमितिकथ्यते । द्वितीयःद्विदण्ड्येनत्वरीज्युनिर्गतइति यथायइसंभागत्रितयेन एकभागेनचशीतमिति । तृतीयः
त्रिदण्ड्येननिर्गतः यथायइसंभागचतुष्टयेन एकभागेनचशीतमिति । चतुर्थःचतुर्दण्ड्येननिर्गतः यथायइसंभागपंचके
न एकभागेनशीतमिति समसर्गाद्दूरवर्तित्वात्समसर्गदूरगमिति । इत्थंचभागकल्पनायांस्थितायांयदत्रसाम्यादेकभागेनगते
तस्यभागद्वयेनोस्पर्शस्थितावेकभागेनतृतीयांशलक्षणेनशीतस्थितेस्तृतीयभागस्थित्यातस्याप्यभिमुखत्वात्प्रथमसोपानत्वमेइ
तिकथ्यते भागत्रितयेनोस्पर्शस्थितावेकभागेनशीतइतिचतुर्थांशशीतात्पूर्वस्मान्निर्बलत्वात् द्वितीयदण्ड्यत्वमोसाविति ॥ ॥
भवतिचात्र ॥ इत्येवंनियमोप्यत्रशीतोष्णस्नेहरूक्षगः उभयोःप्राकृतत्वेनवैकृतत्वेनवाभवेत् नपरस्परवैजात्येभवेद्विषयभेदतः
इत्येवंसर्गवैषम्येविधाचातुर्ध्यमीरिता समंचतःसाम्यतयाविषमंतद्विनिर्गमे चतुर्धासोयथायुक्तंतयेदेकल्पतांबुधाः यत्रभा
गद्वयंचर्मशीतस्त्वेकःसनिश्चितं ग्राद्यास्थितत्वाद्विविधःसमसर्गाभइष्यते भागपंचकचर्मेयत्वष्टभागेनशीतलं ग्रदस्तुर्यास्थित। ७१

त्वेन तद्दूर इति कथ्यते उभयं मध्यगं यद्धनां तिकं तत्र दूरगं विषमेत्याद्यया प्रोक्तं तथा च श्रूयतां स्फुटं भागो द्विचित्वतः पंचमितेतरोस्यैत
थेकतः शीतभागेन तान्नूनं च तस्मोत्र व्यवस्थया त्रिचतः पंचषड्भांशाय थाशैत्यगतात्रमी तथात दूनतास्तत्वाद्व्यवस्थोस्मगता मता
दूतादूज्योचतथांशतः पंचभागोस्य संस्थितेः षष्ठांशा शैत्यतो तेयाबलिनो स्मगतास्फुटं इत्यमेव विभागेन तेषां शीतादिता अपि
अत्र फलं च तत्र सोमस्तत्र त्वाधान्यसंश्रयादिति ॥ कथं प्रत्यभिज्ञायामसौ प्रथमदर्शनमृज्यइति तत्राह यदा खलु समसंप्रवृत्तिः प्रश्नषः
किंचिद्दोषं प्रतीकारोचितपरिमाणमस्ति तस्मिंश्च जयेन स्वोचितेशैत्योस्याद्विगुणं तच्चनास्ति इति द्विगुणं त्रिगुणं वा यदि तदच्य
तेन तदा स्वोचितगुणं चास्ति तदा त्वेयं इदं प्रथमसोपानास्थितमिति मंदस्वगुणमितियावत् ॥ अयमेव च समसर्गो विषयेनास्य विषो
षः यदसौ द्विगुणभक्षणेन त्रिगुणभक्षणेन वा स्वोचितीमाविर्भावयति तत्सममसर्गोचिततयात्वेनापि कथंचन विशेषमाविर्भाव
यतीति ॥ भवतिचात्र ॥ अथासौ प्रत्यभिज्ञानेन गृह्यमानेन निशाम्यतां तेस्समसंप्रवृत्तिके वर्द्धमानं यदोषधं तद्गुणं चं जयेद्द्वि त्रिगुणं चे
त्स्वितं तत्तत् चंजयेत्तत्तु धैर्यं यं प्रथमाहृत्ति संमतं समसर्गो विषयादस्य विशेषोयं निरीक्ष्यतां यदपेतोप्यसौ मानात्र किंचिदपि चंज
येत् इति ॥ अत्रापि त्वयं इति तुल्यदोषमस्तकमार्जनी कलविढोइति काश्मीरा वदंति अस्ति चेद्यं वैद्यैः प्रथमसोपाने निबद्धं यदा चे
दं भक्ष्यते तदादः शीघ्रमेव जत्रचित्कदाचिच्च विरेकादिस्वक्रियापादनं सर्वं शरीरमाकुलयतीति प्रथमाहृत्याधिक्यकारित्वादिदं
प्रथमाहृत्ति लक्षणेन भवतीति । अत्र समाधिः द्वितीयाहृत्या वर्धित्यमालेपः समापनमीति तत्समाधाने नैवेदं समाहितं भवेदि

वी·
ग्रै·नि·
१७३

223

जीवमानस्वाभाविकबलेन्द्रियशक्तीर्नाकुलयति आधिक्येन महतोऽपि द्विगुणभक्षणे च शक्तीरपि व्याकुलयति यथाशनप्राधिकेति
सोपकुर्वन्ति भाट्टीयानेति ॥ भवति चात्र ॥ यन्त्रमानेन कलितं स्वगुणं व्यञ्जयेत्क्षणात् शक्तीर्नाकुलयेज्ज्ञेयं द्वितीयात्रुटिगं तत
तृतीयात्रुटिगं तत्तु तेषु यन्मानयोगतः जगन्धीतं बलाङ्गानीर्लेपयेत्तमाश्रयेत् यत्तु न मोहयेद्रूपं मभियोगगणाद्यसन्निधौ चतु
र्थी त्रुटिगं तत्तु विज्ञेयं विशदे क्षणैः इमामेदन्तरत्वेन मोघेनाथापि नेत्रयतः तथातीक्ष्णान्तरत्वेन दशाभेषजगाः स्मृताः मानाधि
क्येन कलनादासामूर्ध्वाधोगामिता बोध्याथयथाश्चापि भवेद्द्वितीयार्थकरी भवेत् मसिकाशनपुष्पी च लवङ्गमहिफेनकं अग्न्यूषादि
कतस्मरणं तेयात्रमिति कोविदैः इति व्यवस्थितेस्मिन्नारिवचारे त्रयदालिपत् तल्लक्षणानि द्रव्येषु ध्येयं समाहितैः निबद्धा मध्यमा
द्रफौयासोमस्तकमार्जनी साकरोत्यचिरादेहे प्रकल्प मध्यमक्रियामत्र संस्कृतानासश्च नीयाच द्वितीयात्रुटिर्वेधिता कथं शीघ्रं करोत्ये
षागलानि देहेन्द्रियादिषु इत्याक्षेपसमाधानेनाद्यमानेनिशाम्यतां शक्तिव्याकुलनायेषानेन तद्गुणक्रूतावल्ल विरेकस्तत्वादेषानदा
कर्षणानातानियत इति ॥ अत्रास्तिपंति । कानिचित्तवलौषधानि तद्भोध्यन्तर्वीतिभावया मत्तमोदकसमनीया मदोभीद्र्कृता
भव्यवराकादिमध्ये करणेन संस्कृता तदभावे वा भोनफाच्यं संस्कृतायादीयते तथा शास्यमिद्धं जलं पतदोषमज्ञातानि विदायादूतो वि
गोल्ल इत्येतान्यौषधानि खल्लु द्वितीयात्रुटिनिबद्धानि भावितानि च समानेन क्वाथादिना तत्क्षणमेव विरेकादिषु वै शक्तीराकुलयन्ती
ति द्वितीयलक्षणसंगतिः कथमिति अत्र समाधिः तेषां खल्लु विरेककारिणां तदानयनार्थमपानानां विरेचनादिके कृतेन तदाकर्षणे
न शक्तीर्वैकल्यमिति अस्मदुक्तलक्षणेसंगतिः न पुनरेतद्गुणेन शीतोस्मादिना । अन्यच्च समाधिः विरेचकादौ भावितेन खल्लु येत्र समा

७३

दा इत्थधातवविकारा आसन् तेनयाक्रिययोन्निष्ठंति उत्थितेषु तेषु शरीरेन्द्रियादिप्रतानाय आकुलीभवंतीति नैतत्तृतीयेनेतिनास्मद्वक्तो॰
लक्षणासंगतिः । तृतीयावृत्तिविकृतिमिदं तदावृत्तिवर्तमानक्षाथादिकं स्वमानेन निपीयोवेशन्नायोग्लापयंति शैत्येनोत्स्थेन
वाकुलीभवंतीतिसत्यं परं तन्नमारयंतीति तथात्वं च भवेदपि यद्याधिक्यं भवेदिति यथालवंगादि ॥ चतुर्थावृत्तिविकृतिमिदम्
यद्भक्षितं स्वमानेनमारयति तत्प्रतियोगिपरिचयतात्कालिकप्रतिघातितदनुत्थापकसहभावेन च यदितद्भक्षितं तदानेनिबोध्य
यतः सात्म्यमोतलक्षणं प्रतिघातिमतियो नो निहंतीति किं त्वेवं तु क्रमेतस्यैनियथाहिफेनकमिति ॥ भवतिचात्र ॥ अथवा॰
रेचकेऽत्यल्पकालिनेन्द्रियधातवः समेताउत्थिताः अर्थदेहेन्द्रियविसंस्थिति । प्रत्येकद्रव्यस्य च त्रयस्त्रयो मदानीभाः संतीतिन
द्विविद्यते प्रतीकवाद्धीदृस्य प्रत्येकस्यास्य त्रयस्त्रयः पार्श्वाः अवांतरविभागा इतियावत् तत्र तृतीयः ईषद्रात्प्रथमः तत्पूर्वीत् द्वि
तीयोऽहर्दिवसस्य मध्यवर्ती तत्रेषद्रात् आधिक्यं तत्पूर्वीत ऊनता ह्रुदिवसस्य साम्यं इति त्रयोवांतरभेदा इमे तदुक्तं भूयति अत्रोपदिभेषजद्रव्यं
समानावस्थमपि समतया मानेन उद्भवत्सुतमपि अन्यथीकृतमपि नावेशसामान्यं भजेत तत्रैकं तृणमावेशंकरोति मंदं चापरमभयं
चैकावस्थानिबद्धमासीत् इतियोऽसौ विशेषोऽसावांतरविशेषणोति प्रथमावस्था प्रथमावस्थांतरभेदः द्वितीयावांतरभेदः तृतीया
वांतरभेद इति कल्पनाविशेषा इत्यमेव द्वितीयाद्यवस्थास्वप्यवांतरविशेषोवगंतव्य इति । तथा चैतत्परीक्षालक्षणं यदिकिंचिदे
कं चिरमपरिमितमत्रे सन्नावेशं करोति तदेव द्विविधागुणं सदावेशं करोति तदाद्यभेदभिन्नमद इति यदा तु सर्वाभक्षणेन तदा द्वि
तीयभिन्नः यदा पुनः शीघ्रमेव करोति तदा तृतीयभिन्न इति । इत्यमेव निबद्धानाममीषामोषधानां चतुर्दशेष्ववांतरभेदलक्षणा

वी॰
ग्रै॰ नि॰
१७४

रीतिरवगंतव्या यथा यथावेशं न करोति द्विगुणं सार्धं वा न करोति तदा तृतीये यदि द्वित्रिगुणं तदा मध्ये यदि चतुर्गुणं तदा प्रथमम इ
ति ॥ भवति चात्र ॥ अमूषां चैव प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रोऽप्यवांतराः आह्णिकाबुधैस्तैर्या मंदमध्याधिकाभिधाः तथा ह्येकाह्णि
गयोर्मानेन समयोरपि दृश्यते गदयोर्भेदः शीघ्रमंदक्रियाविधेः प्रथमाह्णिका तूष्णोया क्रियां साधयेद्बलात् तद्द्वितीयाह्णी
येन स्लोकयं साधयेत्तथा इति स्वावांतरभिदाकल्पनेयाव्यवस्थितेः योगे मंदतमत्वादिभेदोऽपि स्फुटमीक्ष्यतां आद्यत्वाह्णि
कायोगे प्राथम्ये भेषजं ह्रियत् तच्च मंदतमेत्याख्यां लभते स्वस्फुटं किल द्वितीयाह्णिकायोगे प्रथमायां भवेच्च यत् तन्मंदत
रमित्याख्यां लभते स्फुटमेव तत् तृतीयाह्णिकायोगे प्रथमायां भवेच्च यत् तत्परं स्वीयसर्गस्य स्वीयाख्यां लभते ध्रुवं स्वमंदं मंद
कल्पं च मंदमित्यभिधात्रयं क्रमेणानेन तद्योगे द्वितीयाह्णिके मते मृदुशीघ्रं शीघ्रकल्पं शीघ्रमित्यपि कल्पनात् तृतीया
ह्णिका भेदा विज्ञेया विशदेक्षणैः ईषच्छीघ्रतरं शीघ्रतरं देश्यं तथास्वयं चतुर्थ्याह्णिकायां तु ज्ञेया भेदा विचक्षणैः आद्याद्येन
द्वितीयेन तृतीयेन निवाबुधैः भेदा बोध्या द्वितीयादावपीत्यं कल्पना मता निशम्यतां परीक्षात्र विमावभिमतो मोक्षं सेवितं च त
चेत्कुर्यात्स्वावेशं तत्स्मृतं यदा द्विगुणं वा यसार्धं वा कुरुते तदा द्विविधः तृतीये त्रिगुणं मध्ये प्रथमे च चतुर्गुणं इत्याह्णिकप्रभेदभि
न्नास्म मतिभिन्नता चिकित्सकानां दृश्येव कथा सूचनाद्बुधा इति ॥ अत्र चिकित्सानां विमतिः अवधूतभवन्मतेनावस्था निरूपणं
परं तु कल्पनामात्रमिदं तथाहि यदत्र प्रथमावस्था निबद्धं तदेव यदा द्विगुणीकृतं तदा दोऽद्वितीयावस्था कार्यं करोति यच्च द्वितीया
वस्था निबद्धमस्ति तदेव यदानमानेकल्पने तदा प्रथमा निबद्धकार्यं करोति एवं तृतीयचतुर्थ्यावस्थयस्यापि न्यूनाधिक्यकल्पनया ७४

प्रज्ञाप्रयतां यदि कौतुकं कौतुकेन विनापि ध्यानस्थैर्यं विपर्ययो भवेत् पञ्चाकाशपदादिरिज्ञांतरेषु नाडीषु संवहंतीषु तज्ज्ञधातृषु तत्त्वा-
ह्लादमासिरास्नेहरचनासु । याः स्त्रीहृदेहकलनामात्राणि बद्धाः शरीरिणां तत्र पर्यायतो विबोध्यादशास्त्रतः स्वोद्भवधर्मस्याः । तत्र प-
काशपदांतःस्थमात्रगुणाः समर्पणात् यस्य नोपादीयते किंचित् समसर्गीतदीरितं शेषे विषमसर्गास्यतस्य नाडीसमर्पणे आद्याधात्वर्प-
णांतं चेद्गुणमाक्रिर्द्वितीयिका चेत्तेषु रचनांतासोत्तृतीयां गतगामिनी तुर्यायथाविघ्नतच्छेत्तृतीयावांतरांतरां तदाविघ्नतरं मोक्ता-
भियोगपाद्यत्रपारिष्यतां विति ॥ ॥ अथेदानीमिदं निरूप्यते । त्सरकभोल् कवाह् मतोवाफेकोल् कवाह् मतोजादतोल् कवाह्
इत्योपधानां त्रिधा विभागः । तत्र त्सरकभोल् परस्परसंगतं कवाहबलं येषां मतोवाफेकोल् कवाह् अत्र गुणबलं मतोजादतोल्
परस्परविरुद्धं मापिहितं भूत् मत्वेकौषधस्योभयसर्गीता तत्रैकः भूतसंगति ज्ञानस्तदत्र गुणो यथा शीतोष्णादिकः पक्षचमेजाज्यवो
ला द्वितीया एलवसौ यदेतदावेशोऽत्र जायते तदान्यैकाविशीतिरस्य जायते इति मेजाज्यिसानीयेति कथ्यते तत्राद्यो यथा समसर्गी
शीतोष्णावोषधिर्ज्ञानाकथ्यते पक्षाच केवलात्यकज्ञावासोफरद्द त्सरकभद्दति ॥ द्वितीया यथा रद्दभत् यो विक्षेपकः ताफलील्
शोषकः कवज्ज विष्टंभकः ज्योज्ञश्रा एतद्द्विनान्येष्येताद्दशागुणा औषधानामाविर्भवंतीति न चैते गुणाः शीतोष्णादिगुणस्वला उभये
षामपीमे शरीरमुपलभ्यंत इति गुणोदयः सप्तदिनानामपीषां महाभूतानां जायतां नाम तथाप्येकैकवर्तित्वात् मफरदद्दमे एतदेक-
द्वित्रिसंगतो च त्सरकभद्दति व्यपदिश्यते अत्र च शरीरमात्यंतं तरमिति विशेषणं देयं तेन चान्तोवर्णगंधौ भिद्येते एतौ हि द्वावपि न शीतो-
ष्णादिवत् प्रथमसर्गगतौ तत्प्रवृत्तयोः प्रागेवमासेलंब्रत्वादिति अत्र चैतदभिप्रायेणाधेनेतीव सोऽत्यमिति मया विस्तारेणोच्यते ॥

बो॰
जै॰ नि॰
१७५

तथाच वल्लभमानेन निबद्धं प्रथमावस्थानिबद्धे भेषजेऽद्वितीयावृत्तिग्रणं करोति तथात्वेऽपि सर्वो किंचित्प्रथमावस्थानिबद्धमतिमानेन भ-
क्षितं चतुर्थावस्थावस्थितकार्यकारि भवेदिति तस्यावस्थाया अग्रेसो निरोगत्वमिति तथाच सदीदिदराज्ञरोन ग्रवमतेक्तौ स्यतस्वावस्था-
याद्युपवनेमानाधिकभक्षणेऽपीति ॥ भवतिचात्र ॥ धीरैः समाहितैर्यत्न स्थापयतां सुषुम्णच्छिदे प्रीतोत्सादि विभागार्थं कल्पनेति विम्र-
ष्यतां तथा चांतरसर्गाणां विभागोऽयं समीक्ष्यतां नाद्यावृत्तिगतं जात द्वितीयावृत्तिकद्भवेत् तथात्वे चाद्यरोमानप्रकर्षादेतत्कार्यकृत्त-
भवेत्रयतथाकापि दृष्टेतत्क्रतमीहितैरिति ॥ अन्यथा चासावावृत्तिविभागाय यानिबद्धस्तथानिशम्यतां अग्रेसो च देहः अप्रत्जेय-
पाकास्पदादिरक्तावकाशेऽप्य मज्जारीयप्रसारि सिराग्र अक्कलातेऽप्य सिरावर्तिधातव रक्तोभति सूक्ष्मसिरावर्तिरक्तेऽप्य संवादकस्तद्भवति
इतियावत् अत्र च संशयो नास्ति अग्रेसो रोहः माणोऽत्र चतुर्थपि स्यामेल साक्षीत्यपीति यावत् तत्र यदि भेषजं किंचित्स्वमानेन भक्षितं पा-
कास्पदं माप्य तत्संचारिपवने स्वगुणं समर्प्य नाकिंचित्रशिष्यते तदेदं तदि समसर्गमतिकथ्यते चेत्किंचिदस्याशिष्यते तदा तत्-
स्वारिज्येल्ल यातिदा समसर्गे निर्गतमिति कथ्यते तच्छिष्टं मज्जारीयप्रसारि सिरांतवर्तिपवने स्वावेशं जनयते अधिकं नतत्रूर्ध्वगमन-
शक्तिर्भवेत् तदेदं दरुज्य प्रवल इति प्रथमावृत्तिः यदि सिरावर्ति अक्कलाते धातपवने स्वावेशं जनयते तदा द्वितीयावृत्तिस्तस्य यदि च
मज्जारीय अक्कलातसूक्ष्मा सिराचारि रक्तोभति सानीयपवने स्वावेशं करोति तदा तृतीयावृत्तिः यदि अप्रत्जीयमज्जारीय अक्कलातरक्तो-
भति श्राजाह्नेऽप्य स्वावेशं करोति तदा चतुर्थ्यावृत्तिः यथाविधं तत्रापि तृतीयावांतरभेदो यदा न स्यात् तदा तद्रामृ इति तथात्वं च यदि सोऽर-
तिनवत्येन तरीयाकर्वीनपतिता तदेत्थं चेदसौ पतितानां तदा न करोति तरीयाक्रमतीकारथक्तिरिति ॥ भवतिचात्र ॥ भक्तिरेषान्यथा ७५

तद्गुणमाधत्ते इति सिद्धं स्वाकृतगुणमिदमिति । द्वितीयं तत्र यस्य संगतो सजातीयाप्यवगच्छते यथा कर्पूरं धान्याकचंदनाद्याः शीता एव
अथवा घर्मसहकृतयोर्लवणाद्याः समानजातीया एव संगत्य गुणमुद्भावयंतीति तत्र यदधिकं संगच्छते तत्तां लभते साम्ये तु समतेति ।
भवति चात्र ॥ अथौषधगतः शक्तिगुणभेदो निगद्यते तत्र द्वेधा गुणा आद्य द्वितीयावस्थया मताः भूतसंगतिजो बीजस्थोत्पाद्य उग्रगुणे
ष्वियत् आद्यः सोऽपि द्विविधा फलकाफलजौषधविभेदतः एतत्सहगतान्यासिभेषजानां यथा किल यथा विल्वे पवित्रे सपौषस्तंभादिवी
क्ष्यते नैतच्छीतादि विहितं द्वयगत्वाद्भवत्वयं भूतसंगतिजो द्वेधा फलकाफलगनत्वतः शारीरावेशतः सेयमुभय उभयगा मता
यथा त्वगंधवर्णौ द्वौ नान्तःसंगतिद्वयोः यदयं सौषधं दत्ते यावत्क्रियाय्यां जन्यते यतः शक्तिरेषा द्विधा तत्र गुणावस्थे इमे द्वयं तत्र यस्माद्वि
तीयो यं स्वाकृतीतस्त्रिगद्यते सर्गशक्तीति संगत्य उद्भवनादपरं द्वयं तत्रा उग्रगुणस्वायं केवलं तथा न त्रिगुणं परं केवलं संगतं चेदं यथैनाभि
प्रवलत्वा उक्त्यान्ययोऽप्यर्थं सर्वं सर्गशक्तीति संमतं न जातसंगतस्यास्य स्वाकृती शक्तिरीक्ष्यते नासीत्प्रागपस्यया सो चेत्संगत्या जा
यते कथं प्रतिनैसर्गिकत्वेन गणना मितिनिश्चयः द्वितीयो सौ गुणो नाम माद्याधीनो यद्रसावत्र शीत्यादि गुणसंभासे यथाभावम्भ
याद्गम इति स्थिते विभागोऽस्मिन् गुणाः स्वीकृते ऽधुना विरुद्धो भयसर्गे तत्सर्गशक्तीति संमतं समानगुणफलोत्त द्वितीये च तत्तृतीय
कं विरुद्धगुणफलोत्तद्विमात्रेणावधार्यतां आद्ये कट्विति धान्याके शीतोभयफलतः परं अथवोष्णो भयफलतिस्तृतीयं चोष्णशीत
फलक्ष्व इतितेवल्लधान्याके शीतोष्णोभयसर्गफल शीतेन संगते शीते तथोष्णेनोष्णभाजनं तृतीये त्वेक बलतो विज्ञेया गुणसं
गतिः साम्ये द्वयोस्तु समतात्र कृतेति विचार्यतामिति ॥ अत्रादिशंति ज्ञातोयं भेदः परं तु यदेकस्मै औषधमुष्णं परं च शीतमिसुभय

बी॰
ओ॰ नि॰
१२९

जानीत चिकित्सकमते ओषधशास्त्रयः सोपानत्रितयेनिबद्धाः तत्रशक्तिर्नामयान्तद्रव्यगुणाः क्रियामुत्पादयन्ति असौचयत्रतदोषधंनिक्ष
प्यते तत्रस्वसर्गाणामुद्भवपदवीमुपयान्ति याक्रियायतत्राविर्भवति असौशक्तिरिति तत्रप्रथमतासीरोसौ यदिदमोषधंयन्महाभूता
त्मकंतद्भूतेशीतोष्णादिकंव्यनक्तीति इतिमेजाज्यिवोल्लेतिप्रथमयोनकमिति द्वितीयोमरतब् असौयासौशीतोष्णादिसंविल्लत्त्व
णा क्रियाविर्भवति तदुत्रविस्तंभनविक्षेपणविशोषणविष्टंभनक्लेदनादिसर्गोयोजायते असौचप्रथमावस्थातोजायते परंतुतदन्य
एवेति मेजाज्यिसानीयेति कथ्यतेद्वितीययोनकमिति समर्थिनाचेयं द्वितीयावस्थायस्यौषधस्यमाहात्नी इदमौषधंमुरकबोल्लुअवाम
इतिगद्यते यदिचैतत्कृत्रिमंपरसंगातिजातं भवेत्तच्चतदातगुणेजहाति तदामततोवाफेकोल्लअवामइतिगद्यते यदिचतथाकृतंनत
चतद्गुणंजायतेपित्तपरस्परविरुद्धंजायते तदामोतजादोल्लअवामइति तच्चसनायीकृत्रिमं एकरूपमनेकरूपंवास्त्विति तत्रन
नियमः यथाकेवलः सेरवेतिशाहतारमः अथवाभिषवीकृतमनेकरूपमिति अत्रवदंति अनयोर्न्यायालभ्यते सर्वौषधजातं मुरकबो
ल्लअवामइति नावल्लकृत्रिमस्यजात्वपिनैसर्गिकतायाकृत्रिमंत्वसनोजादतोल्लअवामइति अतस्तुमोरविसावयत्कोचित् मुरकबो
ल्लअवामइतिवदंति तत्परिचयेनतत्समीपात्तगुणसर्गत्वात् तत्त्वपरमार्थतइतिध्येयं । अभिषवीकृतमित्यत्रकाचिकायोज्या ॥ जा
नीतच मुरकबोल्लअवामात्रौषधजातंनिर्गच्छति यतइदंमेजाज्यिसानीयोस्ति तच्चमेजाज्यिवोल्लाधीनमस्ति तच्चशीतमत्त्वसंवातत्र
विक्षेपशोषणेमेजाज्यिसानीयोदितेस्तइति इत्यंचविभागोस्थितेष्वनासामान्यजनेषु यत्किंचिदन्योन्यंशीतोष्णतयाविरुद्धंद्विसर्गंतत्र
तन्नामव्यवहरंतीति यथाहुरितिधान्याकमिति शीतोष्णसर्गंतच्च यथाशीतेनभावितंशीतसर्गमुष्णेनभावितमुष्णसर्गमिति येनसंगते ७९

तद्गुणमाधत्ते इति सिद्धं प्राकृतगुणमिदमिति । द्वितीयं तत्र यस्य संगतो सजातीया एव गच्छन्ते यथा कर्पूरधान्याकचंदनाद्याः शीता एव
अथवा धर्ममहात्तयो लवंगाद्याः समानजातीया एव संगत्य गुणमुद्भावयंतीति तत्र यदधिकं संगच्छते तन्नाम लभते सोम्येत समतेति ।
भवति चात्र ॥ अथौषधगतः प्राक्रिगुणभेदो निगद्यते तत्र द्वेधा गुणा आद्या द्वितीयावस्थया मताः भूतसंगतिजेष्वेषु शीताद्या गुणा
द्वियत् आद्यासौ द्विविधा फलाफलौषधविभेदतः एतत्स्वगतान्यास्ति भेषजानां यथा किल यथा विल्वे प्रविश्वे समोषस्तंभादि वी
ह्यते नैतच्छीतादि विहितं द्रव्यगत्वाद्भवत्वयं भूतसंगतिजो द्वेधा फलाफलगतत्वतः शरीरावेशातः सेयमुभयमुभयगामिना
यथा त्रगंधवर्णौ स्नेहो नास्ति ततः संगतिद्वयोः यदर्थमौषधं दत्तं याक्रियाख्यज्यते यतः प्राक्रिरोषाद्विधा तत्र गुणावस्थेद्रमे द्वयं तत्र यस्याद्वि
तीयोयं प्राकृतीत निगद्यते सर्गयाक्रीतिसंगत्युद्भवनादपरं द्वयं तत्राद्यगुणमाक्षेप्य केतयानतगुणं परं केवलं संगतं चेदयं येनाभि
भवस्तथा उक्त्यानयोषधं सर्वं सर्गयाक्रीतिसंमतं न जातसंगतस्यास्य प्राकृती प्राक्रिरीष्यते नासीत्प्रागपस्यया सौ चेत्संगत्या जा
यते कथं प्रतिनैसर्गिकत्वेन गणनामिति निश्चयः द्वितीयो सौ गुणो नामाद्याधीनो यदसावत्र शीत्यादिगुणासमासे यथाभावमभ
याद्गुणः इति स्थिते विभागोस्मिन्गुणाः स्वीकृते धुना विरुद्धोभयसंगतं तु सर्गयाक्रीतिसंमतं समानगुणफलौ तद्वितीयं च तृतीय
कं विरुद्धगुणफलौ तद्विधा त्रेणावधार्यतां आद्यस्तु रक्तधान्याकशीतोभयफलैः परं अथवोष्णोभयफलिततृतीयं चोष्णशीत
फल हरितं वल्लधान्याकं शीतोष्णोभयसर्गफलं शीतेन संगतं शीतं तथोष्णेनोष्णभाजनं तृतीये त्वेकबलतो वितेया गुणसं
गतिः साम्ये द्वयोस्तु समता नक्तेति विचार्यतामिति ॥ अत्रापि द्वेधेति ज्ञातोयं भेदः परं तु यदेकमौषधमुष्णमपरं च शीतमित्युभय

वै· औ· नि· १७७

एकत्वासंगतौजातायामनेनात्रसमसर्गेणभाव्यमिति प्रत्युच्यते सत्यमनेनयोजनायांजातायामपि नप्रत्येकस्यस्वस्वसर्गोहीयते
तथाचैकेनस्वगुणेविहितेपरः स्वगुणंविधातुंसज्जतेपरेणकृतेपूर्वकइति संगतस्यउभयेइत्येकाग्निरौषधयोः क्रियतेकृत्वाचेत
शैवदीयते तत्रप्राकृतोयंसर्गोधर्ममौषधं शीतामयमापयति शीतंचधर्मीमयइत्युभयमप्रकृतिक्रियाजायतेन्यथा समसर्गेस
मापन्नेनखल्लुभयमकृतिक्रियाजायेतेति तथामापिहितंभूत् यास्त्वेताएकत्वयऔषधसंगतयइमास्त्वनेकविधाः माज्जीनाः
अप्रपरेभइति तत्रमाजीनाः पाकलक्षणाः अप्ररभृइतिरसीकृताः एतत्सर्गस्त्वमिलितवस्तुगानामत्यंतनैविज्ञेन पृथग्वस्तुसर्
गविलक्षणएवेतिध्येयं काश्चित्तत्पृगीनयकाग्निलक्षणाः तद्यकत्वयस्त्वपाकरहिताजलादियोजितायथा कुरसइति गलिका
इत्यर्थः गलिकास्त्वेत्यमेवतत्सर्गस्त्वकेवलौषधसर्गएवेति तथाच माप्रजीनाः माज्योन् इत्येकवचनेतत्सर्गस्त्वपरस्परयोज
नएवजायतेइतिस्वसर्गलत्रये स्वस्वानुगुणेनत्रोपायेत्वंजावनइति येनसम्पक्तेगत्यस्वस्वसर्गानुगुणताजायतेइति चूर्णा
तद्यकनीनांनकालायेत्तइतिविलक्षणएवउभयोरितिध्येयं ॥ भवतिचात्र ॥ अन्योन्यबाधात्तेषोक्ता गुणकारीतिचोदने
स्वसर्गोहीयतेनैवकदापीतिसमादृधः तथास्त्वभयस्त्यौषधकरौयोजायकरीरितः जगेयेस्मिंस्तात्क्रियाभिन्नावीक्ष्यतेखल्लसर्ग
तः तथाचशायोरितस्यप्राकृतादोत्तराद्दलात् शीतांशोयातिचर्मामेत्यमाशः शीतलामयं समसर्गसमापन्नोनजायेतोभयाक्रि
या तथात्वेवामयस्यास्यतस्याजातमतिक्रिया एकेनस्वगुणेदातुमारब्धेत्रपरोप्यसौ सज्जएवभवेत्सोपिस्वगुणंकर्तुमेयतः एक
कयोस्त्वबहुविधाःपक्वापक्वतयाद्विधा तत्राप्याद्याद्विधासांद्रस्वरूपतयास्थिताः अपक्वाइभिन्नानिपुनश्चूर्णान्यपिविद्वुद्वेधाः ७७

तत्रान्यानि तथात्वेपि स्वसर्गेन त्यजन्त्यलं अथ यानि यानि तानि तत्सर्गेपि बलक्षयं भजन्त्यपि अतएव च तत्सर्गे कालक्षेपोऽप्यपेक्षितः स्वस्वसर्गा
नुसारेण कालेनानेन क्षयेयतः अन्योन्यफलाभिदाद्यैर्न तत्याल्वयोगनानान्यथा चूर्णादिषु क्षणो नास्त्येव कालक्षेपः ```` तत्कालं
वान्यदा वापि तेषां संयोगोऽस्ति मञ्जलः इति ॥ तृतीयमस्तमः तृतीयावस्थायामसौ सोऽरतिनवयोगेन स्वभावेन प्रथमद्वितीयमस्तमः अ
वस्थालग्ना एते अवस्थे लभेते इत्यर्थः यथा द्वितीयतृतीयलग्ना असौ केवलगतास्तयफलागतावास्त सोऽरतिनवयोगनिमित्तावेन क्रिया
द्वयं भवत्योवासीहत इति कथ्यते भेतिकारणवाचकं त्वोसीहत इति स्वभाववाचकं तथा च स्वभावेनेयमित्यर्थः यथा तृणमणेस्तृण
दाने स्वभावः स्वर्णमणेर्लोहस्य स्वर्णतापादाने अयस्कान्तस्य लोहादाने मीनानां शीतानामपि तृणादानमिति वस्तुस्वभावोऽसावुक्त
गुणोभयलग्नस्तदा विभावव्रतामेतत्सत्वात् प्रवेतत्तद्भिन्न इति नहि शीत्यादिविरेचकत्वादिद्विविधगुणान्तरं नोसावीति ॥ श्रृणुतच
असौ गुणः प्रथमद्वितीयावस्थातिरिक्त इति प्रभाचकलनाधैर्यदैन्यवशतापादिसापाल्यगतेति मणिमन्त्रमहौषधीनामचिन्त्यः प्रभा
व इति च निबद्धमिति ध्येयं ॥ भवति चात्र ॥ इत्यवस्थोभयगतो विभागोऽयं निरूपितः तृतीयामथ नावस्थां स्वभावाख्यां निशाम्यत
फलायफलगतत्वेन सेषाद्वैधोभयाश्रिता तद्भिन्ना चैव या प्रोक्ता स्वभावबलनामिका स्वाकारणं बलमिदं तृतीयं विदुषां मतं द्वितीयं च
क्रियागामि प्रथमं गुणगामि तत् शीतोष्णादिगुणास्त्वाद्यं प्रसारादिक्रियापरं तृतीयं तदिदं नाम सहरादपि च कार्यकृत् इदं तृणम
णेर्हाराद्तृणकर्षणकृद्बलम् स्वर्णीकरणं स्वर्णमणेर्लोहाभिकर्षणं अयस्कान्तस्य दृष्टमात्रान्मारणं सर्पजातिरां तथा च शीतसर्गाणां
मनीनां बलिनी तृषा धैर्यवीर्यकलाधन्यलक्षैव्याघ्रं च स्वर्गं च यत् तत्सर्वे विबुधैर्ज्ञेयमेतद्बलमिति स्थितिः मणिमन्त्रौषधादीनामचिं

वै·
औ·नि·
१७८

त्यं बलमित्यपि वदंति तद् द्वंद्वं नाम मनाक्शुद्धं नैकैकमेव हीनत्वे इति ॥ इत्यौषधावस्थानिरूपणं समाप्तं ॥ ॥ अथ शास्त्रमतम् ॥ इह र
सो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च पदार्थाः पंच तिष्ठंति स्वं स्वं कर्म प्रकुर्वते ॥ तत्र रसाः षडित्याह वाग्भटः ॥ रसाः स्वाद्वम्ललवण
तिक्तोषणकषायकाः षड्द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः तत्राद्या मारुतं घ्नंति त्रयस्तिक्तादयः कफं कषायतिक्तमधुराः
पित्तमन्ये तु कुर्वते ये रसा वातशमना भवंति यदि तेषु वै रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणं ये रसाः पित्तशमना भवंति यदि
तेषु वै तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुता चैव न ते तत्कर्मकारिणः ये रसाः श्लेष्मशमना भवंति यदि तेषु वै स्नेहगौरवशैत्यादि न ते हन्युः कफं सदा
धर्मोषां च रसानां पृथक् पृथग्गुणा विस्तारभयान्न लिखिता इत्यन्यतोवगन्त्याः सामान्येन यथा मधुरं श्लेष्मलं सर्वं सर्वमृते शालेः
पुराननात् मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जांगलामिषात् अम्लं पित्तकरं प्रायो विना धात्रीं चैव दाडिमं लवणं प्रायशो द्वेषि नेत्रयोः
सैंधवं विना प्रायः कटु तथा तिक्तमवृष्यं वातकोपनं शुंठीकृष्णारसोनानि पटोलममृतां विना । चरकोपि । पिप्पलीनागरं वृ
ष्यं कटु चावृष्यमुच्यते प्रायशः स्तंभनं प्रोक्तं कषायमभयां विना । केवलौषधगतस्त्वसौ विभागः धान्ये त्वन्य एव रसगुणो बोध्यः ।
तथा च चरकः । सामान्येनात्र निर्दिष्टा गुणाः षड्रससंभवाः रसानां योगतस्तु स्याद्द्रव्य एव गुणोदयः संयोगाद्विषतां याति सममाः
ज्येन माक्षिकं अमृतत्वं विषं याति सर्पदष्टस्य वै यथा ॥ इति रसनिरूपणं ॥ अथ गुणनिरूपणम् ॥ लघ्वग्रेमस्तथा स्निग्धोह्
त्सौ त्वण इति क्रमात् नभोभूवारिवातानां वक्ते रते गुणा मताः लघु पथ्यं परं प्रोक्तं कफघ्नं शीघ्रपाकि च गुरु वातहरं पुष्टि श्लेष्म
कृद्गुरुपाकि च स्निग्धं वातहरं श्लेष्मकारि वृष्यं बलावहं रूक्षं समीरणकरं परं कफहरं मतं तीक्ष्णं पित्तकरं प्रायो लेखनं कफवा ७८

तद्वत् । एवमेते इमे विंशतिर्यथा लघुर्गुरुः स्निग्धरूक्षौ तीक्ष्णः श्लक्ष्णः स्थिरः सरः पिच्छिलो विशदः शीत उष्णश्च मृदुकर्कशौ स्थू
लः सूक्ष्मो द्रवः शुष्कः स्वच्छो मंदः सान्द्रो गुणा इति ॥ अथ स्निग्धादीनां गुणाः ॥ स्निग्धः स्नेहं विना यस्मात्कठिनोपि हि चिक्कणः । स्थिरो
वातमलस्तंभी सरस्तेषां प्रवर्तकः पिच्छिलस्तंतुलो बल्यः संधानः श्लेष्मलो गुरुः क्लेदच्छेदकरः ख्यातो विशदो व्रणरोपणः शीतस्तु ह्ला
दनः स्तंभी मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् उष्णो भवति शीतस्य विपरीतश्च पाचनः । मृदुकर्कशौ प्रसिद्धौ स्थूलः स्थौल्यकरो देहे स्रोतसामा
वरोधकृत् देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेद्यत्सूक्ष्ममुच्यते द्रवः क्लेदकरो व्यापी शुष्कस्तद्विपरीतकः आशु राशुकरो देहे धावत्यंभसि तैल
वत् मंदः सकलकार्येषु शिथिलोल्पोपि कथ्यते । अथैवं गुणास्तत्ता वा दीपनादयोपि गुणा यथा तेच दीपनपाचनशमनानुलोमन
स्रंसनभेदनरेचनवमनशोधनग्राहिस्तंभनच्छेदनलेखनवाजीकरणशुक्रलजननरेचनरसायनव्यवायिविकासिमदकारिप्रमाथ्य
भिष्यंदिविदाहियोगवाहाख्याः पंचविंशतिः । अथैषां लक्षणानि । पचेन्नामं वह्निकृच्च दीपनं तद्यथा मिसिः पचत्यामं न वह्निं च कु
र्याद्यत्पाचनं हि तत् नागकेसरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः न शोधयति यद्दोषान्समानोदीरयत्यपि समीकरोति संवृद्धान्शमनं तद्य
थामृता कृत्वा पाकं मलानां यद्भित्वा बंधमधो नयेत् तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी विपक्कं यदि वापक्कं मलादिद्रवतां नये
त् रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा अपक्वं पित्तश्लेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा स्थानाद्बहिर्नये
दूर्ध्वमधो वा मलसंचयं देहसंशोधनं तत्स्याद्देवदालीफलं यथा दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकं ग्राहि तच्च यथा शुंठी जीरकं
गजपिप्पली रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वाल्लघुपाकाच्च यद्भवेत् वातकृत्स्तंभनं तत्स्याद्यथा वत्सककटुण्टुकौ श्लिष्टान्कफादिकान्दोषा

वै॰ औ॰ नि॰ २७५ नुन्मूलयंतियद्बलात् छेदनंतद्यथाक्षारामरिचानिशिलाजतु धातून्मलान्वादेहस्यविशोष्योल्लेखयेच्चयत् लेखनंतद्यथाक्षौद्रं
नीरमुष्णंवचायवाः यस्माद्व्याङ्गवेत्स्त्रीषुहर्षोवाजीकरंहितत् यथाश्वगंधामुसलीशर्कराचशतावरी यस्माच्छुक्रस्यवृद्धिःस्या
च्छुक्रलंतस्यकथ्यते यथानागबलाद्याःस्युर्बीजंचकपिकच्छुकं दुग्धंमाषाश्चभल्लातफलमज्जाफलानिच एतानिजनकानिस्यु
रेचकानिचरेतसः प्रवर्तिनीस्त्रीशुक्रस्यरेचनंबृहतीफलं जातीफलंस्तंभकंस्यात्कलिंगंक्षयकारिच रसायनंतज्ज्ञेयंयज्जराव्या
धिनाशनं यथामृतारुदंतीचगुग्गुलुश्चहरीतकी । सर्वंव्याप्यापिवल्लंकायंततःपाकंचगच्छति व्यवायितद्यथाभंगाफेनंचाहिसमुद्भ
वम् संधिबंधांस्तुशिथिलान्यत्करोतिविकाशितत् विश्लेष्यौजश्चधातुभ्योयथाक्रमुककोद्रवाः बुद्धिंलुम्पतियद्द्रव्यंमदकारितदुच्य
ते तमोगुणप्रधानंचयथामद्यसुरादिकं व्यवायिचविकाशिस्यात्सूक्ष्मंछेदिमदावहं आग्नेयंजीवितहरंयोगवाहिस्मृतंविषं निज
वीर्येणयद्द्रव्यंस्रोतोभ्योदोषसंचयं निरस्यतिप्रमाथ्यस्मात्तद्यथामरिचंवचा पैच्छिल्याद्गौरवाद्द्रव्यंरुद्ध्वारसवहाःशिराः धत्तेयद्गौरवं
तत्स्यादभिष्यन्दियथादधि विदाह्यद्रव्यमुद्गारमम्लंकुर्यात्तथातृषं हृदिदाहंचजनयेत्पाकंगच्छतिचिरात् गुणानियोगवाहित्व
संसर्गिवस्तुगुणान् पवमानवद्यथातन्मद्यजलतैलाज्यसूतलोहादि ॥ इतिदीपनादिपंचविंशतिगुणनिरूपणम् ॥ ॥
अथवीर्यनिरूपणम् ॥ उष्णशीतगुणोत्कर्षाद्द्रव्येवीर्यंद्विधास्मृतं यत्सर्वंसत्वसंयुक्तंह्यपनेभुवनत्रयं । अथैतयोर्गुणाः । उष्णंवातक
फोहंत्याग्निंजनयत्यत्युष्णेनतराम् शीतंवातकफानकान्कुरुतेपित्तहत्परं । तथा तत्रोष्णंभ्रमदभृत्तृड्ग्लानिस्वेददाहाद्दिपाकताम् शमंच
वातकफयोःकरोतिशिशिरंपुनः ह्लादनंजीवनंस्तंभंप्रसादंरक्तपित्तयोः । तत्रयन्मतेलघ्वादयएवपंचगुणानान्येशीतादयस्तन्मते ७५

एतत्कृत्गुणलक्षणं विंशतिर्गुणाः इति यदुक्तं वीर्यस्याप्येवं ज्ञानभावः । इति निर्णयोनस्तत्प्रज्ञावनीयं । ३ । अथ विपाकाख्यचतुर्थार्थ
निरूपणं । जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति गुणान्तरं रसानां परिणामान्ते सविपाक इति स्मृतः ॥ इति विपाकाख्यचतुर्थार्थनिरूपणं
अथ प्रभावाख्यपंचमार्थनिरूपणम् ॥ रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजं प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः समापि
कृतं तेदोषत्रितयस्य विनाशनं क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवजटा यथा । नानौषधयोगे च
फलं यन्ति स्वभाव एवाश्रयणीयो न तत्र रसादिरूपहेतुना विचारः कर्तव्यः । तथा च स्मृतः । अगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विच
क्षणैः प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः नौषधान्हेतुभिर्विद्वान्परीक्षेत कदाचन विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जी

अम्भल गजाफायन् कन्त्र मलालते फेनवह्रो अलजीपत वलग्यमीन् होदम्मोन् रकैकोन् मलाकसेफेन् वहोअल
जीपत वलङ्गमीन्होटस्मोन् गलेज्ञोन् ॥ अथात्र चेह लभते विभागं लक्षोगुरोच । तत्राद्यं यतउत्पद्यते रक्तं विरलं यदयं यत

यते रसंविपाकस्तौवीर्यं प्रभावस्तान्त्र उत्पद्यते रक्तं चयनम् ॥ ॥ योद्भूतीति ॥ इति प्रथमांगगतं विशेषबोधनार्थं लिखि
तमक्षतमनुसरामः ॥ ॥ अथात्र विभागः ॥ अम्भल इति अम्भा अथ गजा अत्र निरूप्यते विभागेन फाचेत् यश लभते कत्र
विभागे मलोपरि लतेपेत विरुद्धपाकशोभनात्रे ॥ अत्र टीकाकृत । अयं विभागोत्रस्यत त्वकेवलात्रमस्तु अथवात्रौषधमस्तु ।
वहोइति वह्रोनत गजायिलतेफ नाम किं अहलजीयत् मतवलङ्ग उत्पद्यते दुम्म रक्तं रकैक विरलं यतो विरल लोहितं जायते न
क्षुद्रसाधनमिति ॥ अत्र टीकाकृत ॥ नतवलत्र लतेफ अल्तफ अतिशुद्ध लक्षचयस्य स्वक्रियां प्रामिवेलायो स्वाभाविकबलं

वी॰ ग्र॰ नि॰ २५

स्वघटनां लभते यच्च तथा तेन सोच्चग्रेनो रोगाकारतां लभते इति यच्चेह क्वचित् रोगिमन्त्रे शीघ्रमेवेतः शरीराद्व्ययमपि प्राप्नोतीति प्रथमर्थः एतद्धी
द्विरक्तो रोगी भवने तेन चानेन शीघ्रमेव वक्ष्यतमिति क्षयोपि शीघ्रमेव जायते इत्यर्थः एलाकसेफ इति तद्विपरीत्यर्थः वह्नोतत्र ग्रहजीव
त्व एतवलक्ष उत्पद्यते मीनस्य काशात् ह्योतस्यदस्योत्तरकं यत्र गलेजोत्तगाढं संहृतमिति । ग्रन्थटीकाकृतः ग्रहस्वभावोयदि
दनवलशीघ्रमीतरवलेनोन्ना लक्षणेन विक्रियां परिणामं लभते न चारोग्यः शीघ्रं क्षयी भवतीति इत्यं चलतेफगलेजाख्ये लक्ष
ग्रहरक्तपरित्ताने जाते तन्मध्यवर्ति यदस्य भयसर्वोन्नरोगतत्समसर्गमिति एतदिल्लइति एकादेचेदमत्र खलमहाम्भूतोत्यत्रे तत्रचके
चिदनेष्व एकोह्योलकसर्गो वाद्वग्रीमबला केषुचिच्च एकोह्यो वाग्रहसरोजलभ्रूमीमबलो तत्राद्यं लघुत्वं द्वितीयं ग्रचैत्रं मध्यव

कोलवाहीह मीनह्योमायनकतम एलाकसेरोल गजायिवह्नोवह्नो ग्रहजीयस्तहस्ल ग्रक सर ह्योएललदम् ॥
वएला कलेलोल गजा ग्रवोह ग्रहजीस्वालफह्ने ॥ एकैकमनयोर्विभज्यते त्रबाऽल्पतदल्पत्वे तत्रबाऽ
ल्पे यदतिप्रायेनात्राकारयाहकं रक्तं तदल्पत्वमेतद्विपरीतम् ॥ ॥

तिप्तनः समसर्गमित्यतो मूलकृता समसर्ग
मत्रे नव्यवस्थापितमेतदागतत्वादिति ॥ भवतिचात्र ॥ भक्तिरेषात्रगातस्य केवलं बोधयात्मकं तत्राद्ययाक्रियालं बबलं
स्वघटनामियात् तत्सोच्चग्रेन तस्यारोगी भवनं तद्यथामतं क्षयोपि च तथा तस्माद्विपरीतमरिस्मृतं संतिभूतानि चत्वारि द्वेलहद्वे
ग्रहतथा प्राद्येहेके विधाख्यानपरोहेके परामता एकं ह्योवापि जरुतां लाघवं गौरवं च तत्र तारतम्यं तु धेर्स्यं साम्यकोटिः परामे
ता प्राप्तीह्यान्यापिकत्वात्र समसर्गोनियोविरः क्रियाख्यस्यास्तद्यासेयातशीघ्रात्तचिरादपि ॥ ॥ कोलसर्वेषां वाह्योह एकैक २५

स्य मीन् ह्रोमा इत्युभयमध्ये एकैकं यत् लभते कत्रुविभागं पलोपरि कसेरल् गजायि बक्रात्रे वह्रोनत् बक्रात्रं नाम गृह्णतीयत् यस्त्व
हमूल प्रकारिग्राह्निजायते प्रतिशयेन ह्रोनस्मात्रस्य पलापार्से दम्म इतिरक्तस्य यस्माद्रक्तमेवाधिकीभवति नत्कसेरोल् गजाग्र इति
वप्रुनः पलोपरि कलेलेति प्रत्यगजाग्र ग्रत्रे वह्रोनत् प्रत्यमत्रं प्रह्लजीयत् मूलालफ विपरीतं ह्रोनस्मात्माग्रक्तात् यस्मादल्परक्तं
जायते ततकलेलोल् गजा । अत्रकीटा । मूलालफेति मूलालेफेत्यनेनवचनेनतृतीयमपि समसर्गंजायतेइति । भवतिचात्र
यस्माद्रक्तंवहुभवेत्तदत्रंवहुलंविदुः यस्मादल्पंतदल्पंचसमतोह्यावुधैःस्वयं इति ॥ ॥ कोल्वाह्रीइ इति कोल्वाह्रीइ सर्व
मेकैकं मीन्सकाशात् ह्रोमायतइभयस्य कसेरोल् गजाग्र कलेलोल् गजाग्रमध्यात् यत् लभतेविभागं पलापार्से हमून्शोभन

कोल्वाह्रीइ मीन्ह्रोमायत्कत्रुम पलाहम् नेल्कैमोम वह्रो ग्रह्लजी पत्नवलइ मीन्ह्रो दम्मोन् सालिह्रोन् पसावदी
योल् कैमोम् वह्रोग्रह्लजी मुलालफह्रो ॥ एकैकंचविभज्यते साधपरिणामेनच यत उत्पद्यते प्राकृतंरक्तं यतस्त्व
विकृतम् ॥ ॥
स्यकैमोम्पाकस्यरक्तस्येतियावत् अस्मा हृत्कल्पलक्षणाइभयस्माद्यतः साधरक्तमुत्पद्यते वह्रोत
न् ग्रहजीयत् पत्नवह्लइ उत्पद्यते मीन्सकाशात् ह्रोनस्मात्पाकात् दम्म इतिवर्तते यतोइह विकारकारकं रक्तमुत्पद्यतेइति ।
अत्रटीकाह्रत् । अत्रतृतीयप्रकारोनास्ति यः शोभनाशोभनातिरिक्तोभवेदिति । जानीतच उक्तप्रकारेणमीषामत्रानामष्टादश
प्रकाराजायंते ; मीचसमनंतरमेवकथ्यंते ॥ भवतिचात्र । लक्षग्रहसमसितिकलिनं यत्रेथात्रंप्रभूतमितसाम्यात् नवधा
प्रनस्त्वपाकात्सइणाहृह्रविशुग्मितं ज्ञेयम् । तत्रच लक्षप्रीरसाधपाकात्तैकोइह्पाकोन्यः लक्षल्पसाधपाकस्यतीय

वी॰
ग्र॰ नि॰
५८२

उक्तशुक्रस्पष्टपाकोन्यः लघुमध्यसाधकपाकः पंचमस्तत्रस्तस्पष्टपाकाख्यः इति लघुगनाविधाः षड्गुर्वन्नगनास्तुनाह्यं लघुगुरुसमस १०
गतयापीत्थंकलनेभवंत्यन्याःषट् इतिषट्त्रिगुणास्तेयाग्रहादशाविदिक्षिरनगास्याख्याइति ॥ तास्वयथा लतेफि कसेरोल् गजायिग़
स्तनोल् कैमोस् १ । लतेफि कसेरोल् गजायिरदीयोल् कैमोस् २ । लतेफि कलेलोल् गजायिग़स्तनेल् कैमोस् । ३ । लतेफि
कलेलोल् गजायिरदीयोल् कैमोस् ४ लतेफि मोतवासेतल् गजायिग़स्तनेल् कैमोस् ५ लतेफि मोतवासेतल् गजायिरदीयोल् कै
मोस् ६ । कसेफि कसेरोल् गजायिग़स्तनेल् कैमोस् ७ । कसेफि कसेरोल् गजायिरदीयोल् कैमोस् ८ कसेफि कलेलोल् गजा
यिग़स्तनेल् कैमोस् ९ कसेफि कलेलोल् गजायिरदीयोल् कैमोस् १० कसेफि मोतवासेतल् गजायिग़स्तनेल् कैमोस् ११ कसे
फि मोतवासेतल् गजायिरदीयोल् कैमोस् १२ मोतवासेतलि कसेरोल् गजायिग़स्तनेल् कैमोस् १३ मोतवासेतलि कसेरोल् गजा
यिरदीयोल् कैमोस् १४ मोतवासेतलि कलेलोल् गजायिग़स्तनील् कैमोस् १५ मोतवासेतलि कलेलोल् गजायिरदीयोल् कैमो
स् १६ मोतवासेतलि मुतदेल् गजायिग़स्तनेल् कैमोस् १७ मोतवासेतलि मुतदिल् गजायिरदीयोल् कैमोस् १८ ॥ इति ॥
लघुवक्रान्नसाधकपाकः १ लघुवक्रान्नस्पष्टपाकः २ लघ्वल्पान्नसाधकपाकः ३ लघ्वल्पान्नस्पष्टपाकः ४ लघुसमान्नसाधकपाकः
५ लघुसमान्नस्पष्टपाकः ६ गुरुवक्रान्नसाधकपाकः ७ गुरुवक्रान्नस्पष्टपाकः ८ गुर्वल्पान्नसाधकपाकः ९ गुर्वल्पान्नस्पष्टपाकः
१० गुरुसमान्नसाधकपाकः ११ गुरुसमान्नस्पष्टपाकः १२ समवक्रान्नसाधकपाकः १३ समवक्रान्नस्पष्टपाकः १४ समाल्पान्नसाधकपा
कः १५ समाल्पान्नस्पष्टपाकः १६ समसमान्नसाधकपाकः १७ समसमान्नस्पष्टपाकः १८ इति ॥ तथाचान्नेविविधंलघुगुरुसम ८२

मस्र्गेनयेति नत्पुनर्वैङ्कल्पसममानतयात्रिविधमिति प्रत्येकस्यद्वैविध्येनवधात्वंतत्तु शोभनपाकं ऽङ्गपाकं चेत्यष्टादशधात्वम् ॥
अथैषामुदाहरणानियथा ॥ मेसालिलनेफि कसेरोल् फ्रस्नेल् कैमोस् सफ्फरतोल् भेजनमे भीरीम्न् मेसालि यथा सफ्फरेमोल
पीतनाभेज्ञ् अंङ्स्पनेमभीरीम्न् अर्थभर्जितम्प अत्रभर्जनमुक्तं परंत्वसौ पाकोजलमथगतत्वेविवक्षितः स्वेदनेतियावत् नत्पाकवे
लाचऊमाग्रथीभिरित्यंनिबद्धा प्रकोद्वाविति प्रकारेण शतत्रयगणनासमाप्तिकालः । यदिचसमानपाकोनभवेत् अपितु किंचिद्
नः तदामावोलङ्क्म्ह् इति मावेति रसाख्यो लङ्क्म्ह् इति मांसस्य एतच्चैकवर्षीयमेषस्य अऽक्र् इति मेषपोतोमांसस्वेद इति तथास्
रामघामिति तत्रापि रजस्ानीति गंधसंस्हृतमिति अऽमरिगजेल् नामाप्रकारोस्येनहिपरीतः तत्राऽ मरीतिरक्तवर्णं गलेच्च् इतिसं
हृतं । अत्रटीकाकारः ॥ अत्रमूलक्रमादिक्राथप्रक्रामिति पृथक्पृथक् सूयतां ॥ १ ॥ मेसालिलनेफि कसेरोल् गजायिरदीयोल्
कैमोस् यथा ऊङ्यनावस्यापत्रः कपोतपोतः २ मेसालिलनोफि कलेलोल् गजायिफ्रस्नेल् कैमोस् वराकोदाडिमइतिच ॥ ३
मेसालिलनेफि कलेलोल् गजायिरदीयोल् कैमोस् यथा स्हरीशाकं नयर्दल् इति तित्ताशाकं सर्षपशाकादि मेसालिलनेफि
मतोवासेल् गजायिफ्रस्नेल् कैमोस् यथा स्पड्गोऽमासपः कौस्त्रिचासौ प्रथमप्रकारएवगणितः ५ मेसालिलनेफि मतोवासेल्
गजायिरदीयोल् कैमोस् अयमेवास्पोर्धपक्व इति यथा ईज्जोर् तेन् इति अस्पसुरदीयोल् नभक इति ॥

अथजलादिरूपपेयनिरूपणं ॥ अम्भेति अम्भः अथ निरूप्यते माइति पानीयं नच जलइति नास्ति फ चेत् यत्नो अन्नं लितदर्थं भवतु इति
शरीरस्य । अत्र टीका । अस्य प्रकरणं प्रसिद्धमेव इदं खल्वत्र कानन मध्ये भसेत् भूतमध्ये केवलमिदं नादेयं चिंतीभावः नच्चान्नं भवेद्यत्नेन
सहस्रामेरां हि सम्प्रदिनमिदं केवलमिति मायापि निरूपिते । तथा चायमर्थः केवल पानीयेन खल्वन्नं मिश्रणाया विना नं भवतीति तस्मि
ऋणायात्र भवत्येव तत्रापि यदन्ने हूतं शुष्कं च भर्जितं तेन सहसंगत्य शीघ्रमेव भवतीत्यनया विधयान्नं भवति तथा चोक्तं केवल पवनो
न माणनयापरिणमते हस्तेन संगत्य तदपि भवत्येव रक्तेन माण इति । अत्र च संक्षेपेण निशाम्यत अस्य माणिनो नेनोभयेनात्र लक्षण
अप्रयोगप्रतडभयं विना नास्य जीवनमपि संभवतीति । तथाश्रुणुत अत्र शरीरे पानीयस्य के क उपयोगा इति तत्रैको सौ यदन्नं विरली

अम्भस्त्व मा फला यत्नो लिभवतु ॥ ॥ अथ जलं चेन्नास्त्यन्नं शरीरार्थम् ॥ १ ॥

कृत्य संज्ञचितावकाशेषु सरणोचितं करोतीति द्वितीयः अदोऽस्ति स्वयोजनयान्नं जरणोचितं करोति अन्नं हि भूभागाधिकं भूभागस्तु नजी
र्णं शीघ्रं स्वीकरोतीति तस्मिद्धयोस्निग्धतामेतद्रूपेत्वन इति अतएव च येषां फलजातानां पानीयाधिक्यं तान्यत्वान्न तथात्वरूपत्वा जायत
इति । अत्रापि तृपत्ति केषांचित्त्वल पानीयो वितमपि ग्रासित्वो नत्वरूपेत्वा जायत इति नासौ द्वितीय उपयोगार्थवानिति । अत्र समा
धीयते पिण्डो इ केण भूभागेन तत्वतां जीर्णं पुनस्तद्रूपेत्वा न जायते इत्यन्येषां माणिनामियं रीतिरिष्टा यदि पुनः कदाचिन्मत्रध्यजातेर
पि तथाप्येसर्गो भवेत्तदा स्याद्यीयमेववानेति । तृतीयोसौ यदन्नं मदोनदाहमास्तमवसरदद्यातीति यतोऽन्नभक्षणवेलायामोस्य मेतरेवा
वास्थितिं करोतीति पानीयमासौ नत्वरूपं भवेदिति । चतुर्थोसौ यदिदं भक्षितमन्नं मसारयतीति अयमेवोपयोगः भवतु इति सारस्य

वी॰ वे॰ नि॰ ५०३

२८३

कारणमितिकथ्यते तथापानीयमिदं पाकास्पदक्रियांविधाय यद्धतिमात्रं तनोपि तत्रदंगानिमात्रं तत्रनत्रस्वक्रियांविधाय शिष्टंतत्रतत्या
तेभ्योयद्धतिमापयस्वस्वद्वारेणनिर्यापयतीति अतएवचवदंति यदाखल्वकदाचिद्दस्ताहौरागरंजनाविहिताभवेत् तदद्धतेम्सूत्रा
दिपरीत्ताविधेयेति तत्रतत्रहिमामस्यपानीयस्यास्यतदाश्लेषेणरंजनाद्दानादिति हिनेति रंजनाख्यामैदीतिभाषया । पंचमः यप
तेफञ्जोलाधात्वाधिक्यलक्षणानि निरसनीयानि तान्येतत्संस्क्रियया शीघ्रंनिरसनयोग्यानि जायंतइति विरलीभूयस्वेदेनसूत्रेण वि
रेकवमनादिनावेति । षष्ठः अस्याखल्वसरीः शैत्यमित्यद्ग्धवजरफापित्तेत्वंचावस्थापयतीति । सप्तमः अंगानिसार्द्रीकृत्यसंको
चप्रसारणाकुंचनादियोग्यानिकुरुतेइति अमीषांसप्तानांमहान्तप्रयोगोयद्यदत्रप्रसारणाभङ्गकत्वसम्पादनमिति । तथामूलका
रोप्याह भलिति ॥ भवतिचात्र ॥ केवलत्वादिदंनामनात्राङ्गेनीमयात्पलं अत्रैहितद्भेवद्यत्स्यादंगाभंनतथाल्पदः विनात्रेनभव
त्येतदंगंतद्योगतःप्रनः भवत्येवातिशीघ्रंचस्फुटंतेस्वभर्जिते: यथाचकेवलोवायुःमाणतांनैतिसंगतः हृदङ्गेनतद्यात्येवतथा
त्राप्यवधार्यतां सारस्थ्रणउतर्थीसाराउभयेनाप्रनाखल्व माणिनाप्रपयोगोलंजीवत्नेतत्रिवंधना सारताजीणितांङ्गेत्योदाङ्गाभावः २
मसारणा आधिक्यापासनापित्तरौद्यसंस्यांगमार्दवं सप्तमेधोजलगताःस्फुटभांतिचयद्यपि तथापितद्यएवाथांत्राभियोगितया
मतः अत्रपानीभवत्येतयस्यमेरणयाद्रुतं उपादानंतदस्यैवनिमित्तंत्वदिष्यते उपादानंचनामेदंकीत्यैतेतेनसंगतः तथोपलब्धोः
कोनामोपलब्धिंनिकुर्वीतवत् इत्येतत्रसङ्गतेन्येनैकत्रोभयकारणं स्यादेकमत्रगेकासौशक्तिर्व्यक्तीभवत्यतः अतस्सूत्रकारोः
क्रिनींगार्यमितिपठ्यते वदंतिचनितस्वेदंतत्वतत्रामितिस्थितिरिति ॥ १ ॥ भलमतप्तत अथवा तभङ्गका प्रसारयतित्याम् ५०३

इत्यवनीयं अप्सुजलइति अति अतिशयः सन्सर्गित्वमितियावत् मेयाहु पानीयानांमध्ये मेयाह्नपानीयानि अल्पप्रयेन इतिनागानां
एव इत्येकवचनं । अत्रटीकाकारः ॥ उक्तमिदं नागजलं सन्सर्गीमिति सामान्येनपरंतु तदेवादपताइशं यदादइत्यं गुणं भवेदिति
तेचगुणाः यतोवकाशाद्दोनिर्यातितेनेनविशदेनभाव्यमिति ततरोनीयकेभीयादिइप्सर्गराहित्यं चवैशद्यमिति ततरोत्रइति
संइतमलिनपानीयनाम केभीयुइतिगंथकाव्या ॥ १ ॥ द्वितीयस्तत्रिगमनइति: मृत्साशिलादिमयीचेत्स्यादिति शिलादि
स्वभावतएवदोगंध्यादिरहिता चेन्नइतिकापानीयेनसंगतिंकुर्यात् तदादोर्गंध्यंकरोतीति तत्रापिनियमोसोशिलाइतिएतद्वा
रितोमृत्साइत्यापतद्वारिसाथ तथाचशिलापातितत्वात् तद्गुणमादद्येनचस्वमालिन्यमात्रात्पयति मृत्साहि मलिनंतत्सर्गं

भल्न भइकल्ल त्वाम् अप्सुजलोल् मेयाहु मेयाह्नेल् अयोन् ॥ किंतप्रसारयतिभद्दभोज्यंसुसर्गाणि पानीयानां
पानीयानिनागानाम् ॥ २ ॥

स्वाभिमुखमाकर्षयति जातीयंचस्वसोगंध्यमत्रार्पयतीति । तृतीयोयंगुणः यद्वारिदक्षिणतः सौम्यमवतरत्यात् पश्चिमतो
वामागिति यतःसौम्यमाच्यपवनः तत्सर्गइत्युक्तो यदाचैतदभिमुखंपवनोत्रसमायाति तदानूनमिदंजलं लघुसर्गंजायतेइति ।
३ । चतुर्थोयजलस्यस्वस्थानादवरोहइति यतएताइत्वं पानीयस्यशीघ्रगतित्वंसूचयतीति शीघ्रगतिताच पानीयस्य लघुसर्गतां
संपादयति ४ । पंचमः दूरतआगामिना पानीयेनभाव्यं परंत्वत्रनियमः यद्यस्यमध्यपातीमृद्दूषरभस्मादियोगोनभवेदिति ५
षष्ठस्तोलनयान्यपानीयापेक्षयाय लघुकतदपिसन्सर्गमिति अस्यचजानावपिस्पर्शोमृदुरूपलभ्यतेइतिलघुसमेमिदम् ॥

टी॰
ता॰नी॰
६५

तोलनपरीक्षा चेयं किंचित्पात्रं पानीयेन पूरयित्वा तोलयेत् कियन्मानमिदमिति तत्रैवान्यदपि तोलयेत् उभयोर्यदल्पमानं तल्लघ्वसर्गमि
ति तथाद्यतूलगोलकोभयं समसमानतया तोलयित्वा पृथक्पृथगुभयपानीयार्थे विधाय ततोपि सम्यक्शुष्कयोर्यत्तत्तोलयेत् यदस्मै ल
घु तत्पानीयं लघ्वसर्गं यच्च सर्वमानाकृततत्कृतसर्गं पृथिवीभागस्यतल्लग्नत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ सप्तमः पीतस्ययस्यास्वादोल
भ्यते तल्लघु माधुर्येहि लघुतानिमित्तं लघुतावामाधुर्येनिमित्तमिति तथाच लघु पानीयं पीतं शुचस्त्वेन विरलयति विरली
कृतेचतस्मिन्जिह्वाग्रसूक्ष्मरोकाणि उन्मग्नीभवंति इतितत्स्पर्शेन तदन्तवर्तिनैसर्गिक तन्माधुर्यैक एवास्वाद इति तद्योजनया त(
द्वर्तिनीमधुराणि जलांशांगानि चेतनानिमायांतीति अन्यथापानीयस्य स्वसर्गमाधुर्योद्गमः कथमेषोक्तिरियमात्रेयः स्यादि
ति यवनमते चेदं शास्त्रमनेन विरुद्धं जलेमधुर एव रसइति नास्तिसिद्धांतात् पानीयंच भसेत् केवलं करे भिभसेत् वा केवलांतिक
वर्तिवास्तु नोभयविधस्याप्यस्य गंधघ्राणस्वादोवावर्ततइति ह्नितन्मतं करेभिभसेत् चनदेवयस्य पृथिव्यंशो नाधिकोनामिलितइ(
ति अयंचास्यास्वादः प्रथमाह्लादिगतः ॥ ७ ॥ अष्टमः यदि चैतद्रजकाणिकापि शोधमध्येपात्यते यदा तावन्मात्रेणैवास्यते
न्नापमवाप्यतिगच्छति तदाजानीयात् लघुस्विदमिति तथाहि खस्वेणयावदिदं मिलतितावत्तैस्त्रापं नावस्थाप्यतीति शोत्र
णमीलनेनाथवसर्गइति खस्स इति शोधनाम ॥ ८ ॥ नवमः पानीयानि बाष्पत्वं यत्रानिबष्पलेपानीयेस्यादिति अल्पमा
नस्याद्धि पानीयस्यानुप्रवेशः शीघ्रं जायतेइति प्रतिबष्पलस्य तदावेशः किंयाच्चजायतेइति ॥ ९ ॥ दशमः शीघ्रमातीस्या
त् चेष्टयाहि लघुताजायते १० । एकादशः यच्छीघ्रं शीतावेशं लभते यच्चोष्णावेशंतथालभतइति यथामारीनदीजलमिति ११

६५

द्वादशः यत्नीत्वानवर्त्तिरारोहने द्रुमंस्वधनिष्वनज्ञायतेइति १२ ॥ त्रयोदशः येनक्षंजनादिशीघ्रं स्विद्यतीति शीघ्रस्वेदनाचलक्षस
रोगुणाइति ग्रन्थचस्थूलक्षतात्द्धिविगुणाःकथिताइनिध्येयम् ॥ भवतिचात्र ॥ सत्यंसत्संसर्गमस्त्येवपानीयंयदवत्तज्जं पांसुसंसर्गोद्भ
वेणानाविद्धंयदितद्भवेत् सोऽहत्वगोसमंसंसर्गाभावस्यानगुणोस्यहि स्वत्वाशिलादिवाहित्वंतथामार्गगुणोमतः तत्रापि स्वत्वा।
ग्रावभ्यः सत्संसर्गोसोहितद्भुतम् मालिन्यांशाम्रपादत्वेनशिलेतिविरुद्धधाः नैसर्गिकंचसौरंध्यमत्रसंसर्पयत्यसौ नाशिलेतिस्फुटे
तस्मात्स्वत्वासर्गोनिशोभनः याम्यात्सौम्यंवहत्यधापश्चिमात्पूर्वतोदिशं तत्साथसौम्यमार्गवाथः सत्संसर्गोहिनिरूपितः उच्चाद
वतरंयच्चसाथतत्क्षीघ्रगत्वतः तत्त्वपानीयंगौरवंलाघवंमध्ययत्पलं ह्रस्वगमनमष्ट्रमतंलाघवकारणं पर्यत्रभवेन्मध्येभ
स्वत्वादिदूषितम् तलितंयल्लक्षभवेत्तत्संसर्गमितिस्थितिः गौरवंस्वभाविकासंगसलदभावोहिलाघवं तत्परीत्वाचपानीयो
भयंपात्रेणमापयेत् तलयातोलितेपश्चाल्लक्षयत्नलघुभवेत् ग्रथवासममानेनतत्लगोलोभयंजले क्लेदितंशोषयेत्सम्यगल
क्षतल्लाघवंवायद्धि प्रोस्वादमथरंयच्चलक्षतल्लाघवंयतः माधुर्येकारणंजिह्वास्वेदमार्दवकार्यदः तनूक्तेत्वरोकाणिस्युरुत्क
क्लानियत्नतः तथाचयावनेनैवमाधुर्यंवारिगंज्ञतः यदेतेतिसमाप्यतोयानीतिभवत्वलं जलेमधुरएवेतिशास्त्रोक्तंयदस्फुटे
मतं भ्रकणस्पर्शनेतत्त्वेलाघवोक्तिर्हिसंगता प्रायात्तृप्तिगतंचैतदित्याख्यानामनन्मतं ग्रग्रेनाद्धिनियोगेनस्फुटीभवतितन्वतः
शोथयत्काणिकापानान्नेत्वाप्यंतिजनितल्लघु मीलनात्रीत्वानात्यागसलक्ष्येऽग्र्यंलाघवायतः बाहुल्यंचापितद्भेतरल्पस्यालंभवे
यतः परस्पर्शोतिमालिन्यकारणंनचभूरिशः सेव्यंचकारणंतस्यमंथनाल्लाघवंयतः शीघ्रंशीतोसनावेशास्थापितत्वाकारणंमतं

वी॰
ज॰नि॰
९८५

285

यत्थानेनन जायेतवस्त्वारोह्णोनगर्जिते तच्चापि लक्ष्कसंप्रोक्तं शीघ्रं स्वेदनहाच्चयत् इत्थं विनेयबोधार्थं वितत्य लक्ष्कसर्गेता प्रोक्तोयंचारि
गाथाप्रोक्त्वयनः स्तुवक्तात्मते इति ॥ १ ॥ अग्पूजलस्साथकसर्गे मीयात्प्रत्यानीयमध्ये अग्योन् नागानो मायस्यकाननभवातिन्तरभत
म्हृत्तह्नोतस्य तेननतपंकह्नोतस्य अग्जुभतन् स्वाडयस्य नागस्य म्हात्रिकापंकं चास्वादितं स्वाड स्यात् तज्जलं तन्सर्गे लघ्विति । तथाका
नेनिस्यात् सज्जूराप्रवहणं ह्नानस्य नह्वपार्श्वे मध्यरेकसर्वतः तथामंभेति तदागमनावकाशः ह्नातस्यभपद् इतिह्रतः तथामासी
लेति प्रवहणंह्नातस्य मीनसकाशात् ग्रालेति उच्चस्थानात् प्रलेत्स्वपरि ग्रस्तफत्तइत्यधरदेशे । वज्रनः काननभवेत् मत्वशोफतन् व्यक्तो

अग्पूजल् ग्रल् मीयात् ग्रल् अग्योन् मा कानन् तर्भतह्नो तेननह्नो अग्जुभतन् ॥ कानमज्यराह्ना नफ्वेल् मध्यरेक ॥
संभाह्ना भपदोन् मसीलह्ना मीन ग्राला प्रला ग्रस्तफत् वकानत मत्वशोफतन् लेलपंस ॥ तत्सर्गे नागानो तद्यस्य
स्यानत्रत्यंकंच स्वाडस्याच्च यस्यप्रवहणं प्राचीपार्श्वे ग्राकरस्तुयस्य ह्रांतरात् । प्रवहणं चयस्योच्चदेशादधरदेशे तथा
भवेद्युक्तं रविप्रकाशार्थम् ॥ २ ॥

भवेत् लेरतितदर्थं शंसरतिकृंसस्यहृदयेस रवितापसंसुवंयद्भवेदिति । अत्रटीकाकारः ।
जानीत अनेकशुक्लिकास्त्रवैर्घेरिदमुक्तं नदीजलमेव सत्सर्गमिति परंत्वेतन्मूलभूतेचकारेणैनेनागजलमेव सत्सर्गतयावस्थापित
मिति विरोधोत्रसमायाति इतिनशंकितव्यं भावस्याविरोधित्वात्तथाहि येन नागाख्यो ग्रामसामान्यमिति नद्यइति नद्याख्यो विस
विशेषः तथाच नागोत्र मकशोफ मस्तोइति व्यक्तोव्यक्तस्येति सामान्यं नागयुवोच्यते नदीइच मकशोफ प्रवनमस्तोइति इत्थंन
काचनशंका नागजललाघववादिनां नदीजललाघववादिनांच मकशोफोजलस्यैव सत्सर्गत्वमभिमतमिति नागानांचोत्पत्तिः ८५

ऊनो मीजायंते किं स्वरूपाश्चेम इति पानीयनिरूपणावसाने भविष्यतीति ॥ भवति चात्र ॥ संसर्गे सिंधपानीयमिति सर्वमनेकधाब
आख्यातमिह तन्मोज्ञामिति चेदुच्यते नोभयोः उक्तेन्यानयसंभाव्यावस्थितेयद्भवेदिह तदाख्यानमथो सिंधूत्थमस्त्वनाविरुध्यते यथा
ख्यानजलसाधसर्गे तत्सरितोत्रच व्यक्तीभवति पयोमीन इत्यादिनिरूपणात् इति ॥ २ ॥ अत्र शास्त्रमतम् । विदार्यं भूमिं निखा
यन्महत्या धारया स्रवेत् तज्ज्ञेयमौद्भिदं नाम वदंतीति महर्षयः औद्भिदं वापि पिचव्यं मविदास्यात्शीतलं मीणनं मधुरं बाल्यमीष
ज्ञातकालक्षिति ॥ ३ ॥ तथा अभ्रजलसाधसर्गे मेयाह पानीयमध्ये पतत् पानीयं मतः वर्षोपस्थ्य मेलियत् पञ्चतमास
गतंस्यात् फेअंतरे नकरतेति बिलेसत्त्व इत्येतेति शिलानां शिलाकोटरगतं यद्वर्षोदकं संगतं तदपि संसर्गमिति यतो यदेतगाथः

अभ्रजलोल् मयाफेल्मतर् मापज्युत माफेल् नकरतेल् सत्वरनजर् भत्तसो अल्लशीमाल यल्लसभा वक अत् अले
इ अल्लशास ॥ संसर्गे च पानीयं मेघाद्यत्किंच शिलाकोटरेषु । विद्धं चेत्सौम्यमाच्यपवनेनव्याम चेद्यौतने ॥ ४ ॥

काश्मीति कठिनः स्यात्तत्र खलु स्यन किंचिन्मात्रयापि मृदादिसंगतिः स्यादिति भावः अतस्तु यद्वर्षोदकं हेमरजतताम्रकाचादिपा
त्रावधृतं भवेत् तदपि संसर्गमेवेति बोध्यं ॥ भवति चात्र ॥ मृदादिसंगात्संसर्गं शिलाकोटरगं यदि पानीयं हेमरूप्यादिपात्रान्त
किं न तद्भवेदिति ॥ तथा जर् भतेति हतावेधज्ञातत् शिलाकोटरजलं अल्लशिमाल् हिमालयवातेन वपुनः सभा पूर्ववातेन च
हतावेध वकअत पतितं अलेहत उपरि शोस इति सूर्यः यतपतदुपरि स्य जलस्य स्वादुत्वं लाघवं जायते अत्र शार्कं कापि नास्ति पानी
यमध्ये वर्षोदकमेवातिलघुसर्गमिति ततोपि सिंधजलस्रज्ञानियमं तत्र च वातेषु कथमिदं लघुसर्गमिति माधवंज्ञानी भवने

वी॰
पेय॰
५८६

तत्क्षणमेवाभिव्यक्तनासम्पादनमितिज्ञायते । ज्ञानीतच वर्षोत्पत्तिविषयं येऽश्वत्थाराजलोष्माणऊर्ध्वमारोहन्तीति तेकणशोभूत्वा वर्षन्त्यागाप
तेति अथवापवनएवपानीयपरिणामभागिति हिमजलपातः उभयंचेदं लघ्वेव अश्वत्थोत्पन्नमस्तु पवनोत्पन्नं वेत्यनेन लक्षणेनैवभाव्यं ।
अन्यच्चात्रनियमः अनेनवर्षोदकेन ग्रीष्मकालीनेनविधेयंतर्मेघोत्पन्नेन चभाव्यंतत्रचनिमित्तं ग्रीष्मकाले खलुकारणस्य अश्वत्थस्य
तत्कार्यस्यचोदकस्यारोहणाद्वरोहणाच्च ग्रीष्मेणलाघवंजायतेइति अत्रचपुराणवेद्याहूतनास्त्रबहूवःस्थिताः प्राकस्त्रात्रैवास्थितः ।
अम्भोमहत्तिमसोऽह्नीशान्तयीतवर्षोदकं साधकसर्गमित्याख्याय शिशिरवर्षोदकमितिमन्यते यतोयदत्रपतितं नकथंचननतस्य ।
धूल्यादिमालिन्यंसंगच्छतइति तथाचपीतकाले अश्वत्थाअल्पमारोहन्तीति यएवलघवऊष्माणस्तएवारोहन्तीति नसंहतताइतिलघु ।
षोत्थमुदकमपि लघ्वेवभवेदितिच तल्लाघवहेतुः तत्रसर्वेषामपीदंमतं अच्चसह्याभिरायेदुष्यत्वइतिसकाशात् सह्याभीत्यभ्यात्
रायेद्इति सगर्जितात् यत्पतितमुदकंतदतिसाधिति परंतुतत्रापिनियमः यदिदेह्यापिअसोफामिलितेनभवेत् देह्यायीतिपवनः
असेफइत्यांध्यकारी तत्रनचेतभवेत् तत्वेहितत्कुत्रभवेदिति अत्रकिंनिमित्तं यद्गर्जितोदकंसाधिति ऊष्माणइमेःश्वमध्येबद्धीभूत
ताः संतोघनीभूताः शैत्येनभंक्तुमिच्छंतीति गर्जितंजायतेःन्योन्यंचोच्छलनेन तेषांतज्जलस्यचलाघवंजायतेइतिवेद्यमतम् । एतत
पुराणमतेच एतदधिष्ठाता एताज्जलपाततनिरोधनार्थमाज्ञायतीतितदेवगर्जितम् । अम्भंचततसमाश्लेषेण शीतीभूयसंहतंजा
यते इमेचसंहननत्वात्पीडिताः संतोबहिर्निर्गंतुमिच्छंतीति सगर्जिताभ्यायज्जलंनिर्गच्छति नतस्यकथंचनापिमालिन्यंजायते ।
विनांधकंपवनमिति तद्योगेखलु धूल्यादिसंगमेमालिन्यमेवेतिसिद्धम् ॥ भवतिचात्र ॥ अनेनास्वादुलक्षणाजायेतास्यपतो ५९

ध्रुवं तस्मादेतद्द्वयोरभिन्नं सत्संसर्गं वृष्टिजं जलं इति वर्षोदकं साधनतः सिंधजमीरितम् माफयोदत्र जीर्णेऽश्वस्वेदनाद्यपि तत्तथा ग्रन्थाः
गतूर्ध्वमाक्रान्त्याजलोष्माणारमेस्फुटं कणीभूयावरोहेति लक्षणत्वेतस्यतज्जतं पवनस्थापि वेलायां पानीयपरिणामभाक् हिमसि
न्त्वदितं धौरे लघुभयमिवं ततः घर्मकाले तदिह ततमेघोत्पन्नेन तेनच लक्षणाभावमारोहावरोहे घर्मतापनात् इतिमाघ्यनसंकोचि
त्वीतकालिकमभवतत् तथैन्यारोहणाद्युक्तं लघूनां सूक्ष्माणां तदा प्रारोहेत्यल्पपवात्र लघ्वबोधेनसंहृताः नचमूलपादिमा
लिन्यं तेषामत्रेतितल्लक्ष्य सगाजिनाभ्रसंभूतं जलं तत्सर्वं यथोदितं विमलं सर्वं तत्साधितनयङ्खेत् नीहारपक्षानपयोगाद्दूरतानि
पतनास्पयत् प्रभवज्ञायदाशैत्यसंहृताभिरराश्मे तदान्यन्योक्तलनया लाघवंचोभयोर्मतं सगाजिनाभ्रसंभूतं जलं तत्सर्वं यथोदिते
म् विमलं सर्वं समन्यायत्रनीहारसंगतमिति ॥ तथाजानीत वर्षोदकमीहगुणाफक्तमपि नदीजलात्यमस्थाज्ज्ञात्मित्यत्रेदम्
प्रटोहि शीघ्रमेवशुक्लीभवतीति प्रस्पतत्वेसति पतत्वानेनथातवोष्मतः शुक्लीभवति ह्यानिचव तोजालानां करोतीति तथावासु
णीमपिहीनांकरोतीति सिंधजलादस्य सरीत्वेसत्यपि पतद्दोषकलनयावैद्यः पश्चात्स्थापितं प्रसिद्धं चेदंयत्किंचिद्दोषलक्षतत्स
मानजातीयसर्गे सत्संसर्गमिति स्वल्पदोषत्वात्सिंधजलमेवादौ स्थापितमिति प्रवसुक्तनायांवैद्यानांविमतिः तत्रशाकोन्यच।
निगुणाहृत्यमत्र निरूपयेति इदमतीवविरलं यच्चातिविरलं लक्षं तच्छीघ्रमेवपवनभूविकारंस्वीकरोतीति ग्रन्थे चैनेतदितिवद
ति तथाचतेवदंति इदंखलुवर्षोदकं पृथक्कायरजलोष्माद्भूतं भुवो रोत्पन्नमितियावत् इतिनानोष्मोत्पन्नत्वादस्यासौ तभीष्ट
सदादात्तमाजलीभवतीति तदाजलीभवनमेवेनप्रक्तानिमित्रमिति तथात्वंच सिंधपानीयोष्मोद्भूतस्य किंचित्किंचित्कठ।

वी॰
प॰नि॰
८८७

भूम्यादिज्ञानस्येति मतद्वयेकस्य साधकत्वमिति निर्धारणे परकीयमतेन किंचिदिति बोध्यं तथा चेत्स्यात्तदेदं सर्वथा सत्संसर्गमिति तत्संसर्गम
ध्येनैनास्य मर्यादा स्यात् भूम्यादिदोषेणास्पृष्टत्वात्स्यादिति चोक्तमेव इत्थमेव प्रकारान्तरोपि वाक्ति पञ्चलमतर ग्रन्थ वर्जोल्लेखयात्
वपेजभङ्गावाहफलाद्यावज्जनन इति पञ्चल निश्चितं मतत् वर्षोदकं प्रज्यवजत्यतिसाधकमेयात् इति पानीयमध्ये वप्रनः पेजभम
धारेद्धा इति तेषां पानीयानां वप्रनः प्रह्लफल इति प्रतिलक्षवेफोद्रेति लक्षणाख्या वज्जनन इति तोलनेनेति प्रसिद्धं चेदं शोक्तयरहित
मक्तनीतोनखलित्वदंशोक्त्याबाधकं तत्प्रकृतीनां शुक्लतावाय किमितिनानेनास्य तज्जनकत्वमेव भवेदिति तोयसिद्धारीतिः वर्षोदकस्य
भावनेति सत्संसर्गमिति यदि च कदाचिच्छोक्तं भवेत् कश्चित्तज्जलं पिबेत्तदास्य तच्छोक्त विगालनार्थं मम्लद्रव्यं देयं यच्छीतत्वं स्यात्
यथा धातु शोक्तोत्पादनेन नासौ ज्वरोत्पादको भवेदिति यदि च तदुदकं राजिनं विनाभूतं वात्याघात् तिसंहितं वा भवेत् तत्कदापि
तज्ज्वरोत्पादकं न भवेत् ज्ञानिमेव तद्द्रावयतीति ॥ भवति चात्र ॥ नदीद्रगुणसंयुक्तं वर्षोदकमिदं च यत् नदीजलादनूनं तद्
तः शोक्तं ब्रुतेमतं तथा च यत्तवञ्जैतत्याना शोक्तं प्रयोत्पले वदतः कर्णाश्रुद्रष्यंतिवाणीज्ञानिश्चु जायते इति दोषकलाध्याना दि
दूपञ्चात्रदीभवं प्रल्पदोषतया सर्वैः स्थापितं सद्गमबुद्धिभिः तत्वेपि पीतं शोक्तं स्येवेमत्यं श्रूयतां विदाम् विरलं शीतक्रमादत्ते विकार
मिति केचन इत्थं जलोष्म जातत्वात्तानात्वं बहुधा स्ययत् तत्तदादानमायाति प्रसंगोष्म प्रतोध्रुवं व्यग्रेस्मिं स्थाङ्कितेन्यत्येमतंप्राच्यम
तं तनः प्रनयोज्ञानसत्संसर्गमिदं ज्ञात्विति किंक्षता गणनार्चेति भूम्यादिदोषात्तत्वं न वेस्वतः तथा च प्रकारान्तरमप्राशस्त्यमाह्लाद
वात् माधुर्यादल्पमानाच्च शुद्धसंगेनतथेत्तणात् स्वयं मलिनसर्गाणां तत्वादानात्ततनया शोक्तयोस्वतः हिनाशार्थं देयं येनाज्वरा

८७

स्थितिः तस्माच्छ्रमार्जितं वात्याक्षपङ्कनमिदं वेल्ल ज्ञानिदं सर्वथा तेयमित्येषा त्रय्यवस्थितिरिति । अथ वारिमतम् ॥ पानीयं मुनि
भिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं कारकोद्भवं तौषारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकं धाराभिः पतितं तोयं गृ
हीतं स्फीतवाससा शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितं च यत् सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते भाजने मृण्मये वापि
स्थापितं धारमुच्यते धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनं पाचनं मतिकृन्मूर्छातन्द्रादाह
श्रमक्लमान् तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात्प्रावृषि स्मृतम् । अथ धाराजलस्य भेदौ ॥ धाराजलं च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः इति
तत्र तल्लक्षणं गुणाश्च । आकाशगङ्गासंबन्धि जलमादाय दिग्गजाः मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सतां गाङ्गमाश्वयुजे मासि
प्रायो वर्षति वारिदः सर्वथा तज्जलं पेयं सर्वथा चरके वचः स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्ले
दवर्णवत् तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहं विस्रं सदोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितं
सामुद्रं चाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् अगस्त्यस्यास्य दिव्यर्षेरुदयात्सकलं जलं निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलं
तथा सत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणां वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना । अथानार्तवं धाराजलम् ॥ अनार्त
वं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् तत्त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितं पौषादिचतुर्मासवृष्टिमनार्तवं । अथ करकाजललक्षणं
गुणाश्च ॥ दिव्यवाय्वग्निसंयोगात्संहताः खात्पतन्ति याः पाषाणखण्डवच्चापस्ताः करकाऽमृतोपमाः कारकीजं जलं रूक्षं विशदं
गुरु चास्थिरं दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् । अथ तौषारलक्षणं गुणाश्च ॥ अर्णवे नद्याः समुद्भूतं वह्निरापश्चतश्च वाः

वी. पे. नि. ८८

भूमावयवनिर्भिन्नात्तोयधाराप्रस्रवणाः स्मृताः वह्निनदीमारभ्य समुद्रपर्यन्तं वह्निराशेनन्द्वा वह्निभवा भूमौ धाराह्रिता श्रापल्लघाराख्याः
प्रपन्नाः प्राणिनां भूयो भूरुहाणां तता हिताः तडागादुद्भिन्नं वृन्दं स्यात् ह्रादातलमापित्तलं कफोत्सृजं भक्तदीप्तिसेदोगंगादितो गजत् ।
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ॥ हिमवद्गिरेरात्प्रभृतितो द्रवीभूयाभिवर्षति यत्तदेव हिमं हैमजलमाहुर्मनीषिणः हिमाम्बु शीतं
पित्तघ्नं गुरु वातविवर्धनं । अन्यत्र गौणानलभूमेरंतमत्तमसङ्गस्यपयहृनीभूतं पवनानीतमुदीच्यां तडिमामीति कथ्यते ज्ञानिभिः हि
मं तच्छीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि नतत्पूजयते वा ते न च पित्तेन वा कथम् ॥ अथ नदीजललक्षणं तद्गुणाश्च ॥ नद्या नदस्य वा
नीरं नादेयमिति कीर्तितं नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनं अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तजित् नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः स
र्वा या स्युरमलोदकाः गुर्व्यः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः नागजलं तोयमौद्भिदमिति कथ्यते तस्य लक्षणं गुणाश्च विदार्य भूमिं
निर्गतं यन्महत्या धारया स्रवेत् तत्तोयमौद्भिदमिति प्रवदन्ति मनीषिणः औद्भिदं वारि पित्तघ्नं न विदाहि अतिशीतलं प्रीणनं मधुरं बल्य
मीषद्वातकरं लघु ॥ अथ नैर्झरलक्षणं गुणाश्च । शैलसानुस्रवद्वारिभवाह्नो निर्झरो मतः सतप्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं स्मृतं ।
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु मधुरं कटुपाके च वातलं नच पित्तकृत् ॥ इति मासांगीकं निरूप्य प्राक्तनं निरूप्यते ॥ ॥
मादाइति मायात्किं वित्त अदाविनाहाजेन् पत्तुभयं मेयाऊरइतिपानीयं वर्षोदकनदीजलोभयं विना फचेत् होवनत् रदीयोल् उत्ह्स
गेमिति उत्तमेनउभयं विनान्यत्पानीयं उत्पसर्गाणीति तानिच मया कथ्यन्ते माथिकीनी माथिभाइ माथिच्याङ माथिनयीज माथिरा
हाह् मादेनीयात अलफीयात अरुकामिहरू वाह्रद् तत्र माथिकीनी पंक्ति विहित वानानामेकैकं अकरणेनानि भवाने यत्र पानीय ८८

२८८

मारोहतीति भोऽइतिस्पष्टः आरूढ इति करोतीति कारित इति पारसेकभावया नदीजलतडागादिभरितं तस्मादूर्ध्वजलं देनीयात् धान्यव
निसमीपजातं अल्पीयात् कच्छादिभरितं एतेषामतः कामीति गुणाव च्यंते स्वभावो वा इत्यवसूद इति प्रत्येकस्य पृथक्पृथग्भावस्य
इत्यस्तर्गोमयावत्यतेति । श्रुणुतच । अखातखातकूपतडागभरितपानीयसर्गे । तत्रादावखातस्य तदिच्छया खलु भूमेरखातमित्य
मुत्पद्यते क्वचित्क्वचित्कोऽपि सर्गेण तत्रास्वभावेन भूमौ जलोष्मा रिक्तावकाशेषु प्रविशति तस्य च स्वभावेनोत्सत्वादसावूर्ध्वारोहणे
यत्नो जायते भूमिश्च तत्र शीतेति तत्क्षेत्येनासाह्यपानीयाकृतिं धत्ते उदाहरणं चात्र रसगंधसाराकर्षणे तत्र चोपरि प्रीतवारिणो
वोष्माधस्तनो जलाकृतिं धत्ते इति यत्नोऽप्यसाविच्छावर्धते तदा यत्र भूमौ शिल्पं तत्र तत्र गत्वा तत्र बहिर्निर्गच्छतीति तदनुसारेण प्रसर
दिदं वर्तते इति इदं च येनिज्याशेष इति वदंति यदि पाखात्यसाह्यं न भवेत् तदा तावन्मात्रेण यावदेव विघ्नेन तावन्निर्गच्छतीति तद
निवाकृप इति स्थितिस्थात इति वदंति यच्च येनिवाकूप साध्यनदीज पानीययोरंतरं तदग्रे वक्ष्यामहे इति । श्रुणुतच अनयोरुभयो
मध्ये श्रेष्ठमाद्यं यत्तत्राद्योदयागुणाधिक्यं तस्मात् यदि चोषरादिभूसमीपवर्तीदं तदा द्वितीयमेवात्र दोषवर्जितं साधितीति यतोनान्यः
पि यदि साधुभूमिसमीपवर्तीनि तदा तान्यपि सत्सर्गाणि किं पुनरिदमिति कीनेति च सिरास्ताबिलानि सचक्षाणि विद्धति तेषां
चान्योन्यं संधाणिज्वति येनैकस्मादेकस्मादन्यं बिलमाप्नोति अंत्यबिलं च प्राप्य तत्प्रसरत्पथाह जायते तच्छिल्पचातुर्येण पार
सेकभावेयं कारितमिति वदंति अत्रापि प्रसरत्प्रवाहादखातादन्यमार्गेण पानीयलेखानीयते तदपि कीनेति वदतां नामयरात्स
इष्यलक्षणयातत् तत्पुनर्गोत्वनया अखातयाख्यिदमेव कीनेति वदंति अस्य च स्वकीयाखातपानीयगुणवत्त्वमेव न त्वेतद्गुणवत्त्व

वी॰ मित्याशयः भीरइति यद्भूमिविवरं विधाय क्रियते पानीयं यत्र समेति कूप इति यावत् यदि च शिलापवातवेषु लोदमपि प्रसार्यते तदादो
पे॰ नि॰ पि कीनेति कथ्यते अर्वाक्खातत्वात्तयोर्यद्दन्तरं तदेव पेनिवाकूप माथिन योजयोरिति ध्येयं कूपोदकानां च मकारान्तेत्य भूहेतुकं पानी
६५ यमपेयं च साधनान्तरं च तदेव यन्मथारं लक्ष्यजारकं च यद्व सदा विवृतमनाच्छादनं पानीयमपि यत्र लग्नं च तथा चानया क्रियया कोचि
त्कूपा गंगोदकसमानपानीयालभ्यते यद्व जलमत्र गुणयुक्तं तत्साधर्म्यमिति प्रसिद्धमेव यत्रापि गाणितगुणमध्ये किंचिद्
नत्ता तदपि समचतुर्गुणं भरितं पारजलेभ्यः सत्स्वर्गमिति ध्येयं । परिचयस्त्वेन दानगुणपेकारणं तथा च केचिद् जानेः कूपोदकपा
यिनएवेति नैतत्त्वगणनामेतीति माथिनयोज इति यत्र खातं परोक्षितस्तत्र आगत्य निम्नप्रदेशे जलं सञ्चितं जायते एतज्जल

मादाक्षा जैनोल्ल मेघात्फल्गोव रदीयान् ॥ यस्मन्नरेतद्ध्यानिरिक्तं तद्दृष्टमर्गम् ॥ ५ ॥

खलकूपजलाद्धयति दृष्टमिति एतच्चोत्तलतः प्रतिवेशभूमेः सञ्चितमिति ध्येयं वर्षोदकादिजातं चेदमिति वाकूप नदीजयोरं
तरं तद्धमसरञ्जातमेवेदं स्थितस्ततो वर्षोदकसञ्चितमेवेति बोध्यम् अत्र च दृष्टसंगतावधीभवनेन मृदादिस्पर्शजातदोषेणैन ।
चेति ध्येयं तत्रोक्षिशिलास्पृष्टरहितत्वादस्य तथात्वमुक्तमिति । माथिरां कूढ इति भूपृष्ठस्थितं जलमिति तच्च पंकादिभरितत्वाद
प्रसारित्वाच्च दृष्यदिव तत्तद्दृष्टणादिभरितत्वात्तद्दातिदृष्टमिदमिति च ध्येयम् इदं तु नशादिभरितं जलमत्यामीति कथ्यते यच्च पा
नीयं नदीवाहभेदादिना ऊर्ध्वविक्तं भवेत् भताय इति कथ्यते नदीवाहभेदपानीयं ऊर्ध्वविहिलेवद्धं भवेदिति । अञ्ज्याम्बुवाल्ल ६५
भतायाम् वास्तु अशोधमिदं पानीयमति दृष्टमेवेति ध्येयं मादनीष अल्पीयात् जलसाधनानि दृष्यन्ते इदं चोभयमाकारकस्यादि ।

समीपजातत्वात् तज्ज्वाम् सर्गमेवेति विधेयं तत्र मादनीयात् जरुभू स्वेतस्वेदट् स्वर्णतृष्णलोहिते लाउकुर ग्रहन् एतदाकारत्रितयरहिता
न्याकारजाते तन्नदाकारसर्गमिति एतत्त्रितयजातं साधकसर्गं बलग्राहिकं तत्रापि स्वर्णरजताकारसमीपजाते उफरिहत् कलभ्
ह्रहिकाससविधाय्ये अकवीय अरुवाक स्वेदानीयादि बलसामर्थ्योत्पादकं लोहीये चात्र स्नाव गात्रबलकारकं सीहप्रोफनिवा
रकं विरेकरीयकं कामेह्राजनकं च तत्सर्वय यो भरतसैः सत्संगं पानीयं मथनेनोपक्रियते ताम्यते इति यावत् तदानदापिपा
नीयमेतानहृष्टा ग्रणमेवभवेत् परं त्वद्वित्रिवारतापनयोगेन विधेयम् । उक्तमिदं पानीयं साधकसर्गमिति परं तु माथिपेन माथिम
तद् इति नागोदकवर्षोदकाभ्यां नातिरिच्यते अन्यापेच्या साधकमेतदपेक्ष्यात् निकृष्टमेवेति यच्च माथिनहरः शीततापाद
नेस्निग्धतापादनं समसर्गेनाप्रादनं चास्ति ननदस्येति च बोध्यं । इदं विकिनाथे मोचित्य समापादनं तत्त्वेनैव परिचयः कार्य इति
तथात्वेहीदं विकारोत्पादकमेवेति सिध्येयम् । अन्येषामप्याकारसमीपवर्तिनां जलानां सर्गोमयापृथक्पृथग्ज्ञित् इष्यते ॥
तत्र हिमं नाम यज्जलं पवनविकारेण संहृतं पतति तथा जडं नाम यत्पतितं पवनविकारेण संहन्यते इति यदि चैतदुभयं सत्संगेज
लजातं परकीयमालिन्याश्लिष्टं च तदेतदुभयं सत्संर्गं परं तु शीतसंहृतत्वात् कुर्वीत स्नावविकारेकाराधिकाद्यदिति तत्रापि प
रजलासंभवे यदीदं ताप्यते तदैतदपि दोषाविर्यातीति यदि च जडजलं दुष्टपानीयजातं तदाति दुष्टमिदमिति इत्यमेव हिमस्या
पि यदि तदुष्टजलोष्मजातं दुष्टपवनविकारं वा यदि भूमूल्यादि समाश्लिष्टं दुष्टभूमिपतितं वा तदादुष्टं तथा हिमजलं जडजलं
वा तज्जात्वापि पानीयाश्लिष्टं पिबेत् परं तु शैत्योत्पादनार्थं पानीयमेतत्संक्रामितशैत्यं विधेयं ॥ यच्च पानीयं अक्त लेपकं कौपीयि

वी॰
पे॰ नि॰
९९॰

290

तेनतदुष्णतानिवृत्यते तच्चयथा शीतंजलंशैत्योत्पादकं उष्णंचघर्मोत्पादकमिति । ज्ञानीत शीतजलंयदात्तृष्णयेनपीतं नीरोगेण
पुरुषेण तदादः पाकास्पदबलंकरोति शुभतांच यतः पाकास्पदंगानोतिविस्तताज्ञायते ज्ञानायांचतस्यांतद्धलेवुभुक्षोदयइति
तथामस्तकोष्मनिवारणंकरोति तदारोग्हेनोष्मावकाशंददातीति तथायद्यल्पमात्रयापीदंपीतं बहूदककार्यंसमापयति य
दन्यज्जलंबहुपानेनकार्यंकरोति तत्कार्यमिदमल्पमानमपिकरोतीति यथाशीतपवनोरोहाल्लादाल्लकरोति समीकरोति तथे
दमपिधातूनंगानिचसमीकरोतीति तत्राप्याधिक्येनधात्वोर्धातुशोफमवतारयतीति तथाचचिकित्सकावदंति धात्वोषो
ष्यितज्वरेयदिकासादिविकारास्तदावयंकेवलशीतजलेनैवचिकित्सांकुर्मइत्यर्थः । ग्रादिनापीनसादियहणं । तत्राप्यतिशी
तेजलेस्नातोंतरशोफादिषु धातुमांसमज्जकास्यपाकास्पदयकृदादिषुशोफेक्षिपति । तथा यच्चास्यशीतपानीयस्यसत्त्वंगतस्त्वक्
तत्स्वभावशीतस्य नष्टनः हिमरोगादिशीतलनिर्लिप्तस्योनिश्चयं तथाघर्मकालेशीतजलस्नानंघर्मप्रकृतीनांबलमप्युत्फुल्लयति ।
दूरात्तिरोजायंस्वाभाविकपित्तंबलवत्करोतीति त्वचंचबलिनींकरोति त्वग्रोगांश्चकंडूदद्रुादिषुत्रयगुणमिदमिति ॥
तत्रापियदिविरेकादिक्लांतंभवेत् तदानीवातगुणं घनएवविसृष्टविकारादिषुतिगुणकारकमिदमिति वदंतिसारीविकारादोचेति यच्चातिस्ना
नेनत्वच्योऽस्येतदाभासमात्रेणशीतसरीतया सूक्ष्मरंध्रप्रबंधेषु तात्कालिकत्वादिति ततश्चमतीतेनभाष्यमिति । प्रथघर्मपानीयं ।
प्रथमस्ताग्नितापितंतत्तरविकिरणतापितं तच्चमाक्यानभक्तानुपानकंरसनीत्रपानादिनानेकविधम् तथाहिघर्मपानीयंभक्तादत्त
यदिपीयते तदेदंजरणमांद्यहृत् भक्तेनसहपीतंचतत्रापिकटुसमितिदृष्टं वमनंद्विनथाकरोतिमनःक्लेदंच कदाचिद्भक्तोपरि ९९॰

पीते तदथोनयतिकस्मात्तद्दोषद्रव्याद्र् अदोहिम्यादं शिथिलयति शिथिलीकृते दोषे विरेकद्वारायोद्गारावानिर्यातीति शिथिलीकृते
चपाकास्यदभक्तमत्फे ऊर्ध्वगामिभवतीतिवमनोदयः तथायदिचमेयानीयमतिशयेनपीयते तदार्द्रस्तनेस्त्काफशोफंयकृतः।
करोतितत्र अर्धांगंवाकरोतिविकृकरोति । त्रिधाहिज्वरः । तमिर्ईयतनी तमिरहूल्लन्ते तमियोसी तमिधिकीति तत्रप्रथमंधातु
विकारेजाते यदान्यविकारस्तदाग्रः यदिप्रथमंमाणविकारः तदातमियोमी यदिचांगेप्रथमं तदाधिकीति अंगान्यादोमज्ज।
स्रातदत्रधातून्नितिति तथाशरीरमपिविगालयति तथाचयदास्यसम्यग्जीर्णेनजायते तदाशरीरविगलनमिति तथासाभिक
त्सामीत्वानहूरीभवति सत्यत्वेति एतत्पानेनतद्ध्राका हूर्णजायतेद्रतिकाजीमृ त्सपीत्वाहूरीकरोतीति येननिमित्तेनासौ
त्वहूज्ञानातन्निमित्तंनिवारयतीति । तत्रसाधिकत्वहसौयासौयाकास्यदयकृज्ञत्यत्रपिशाधिक्येनेति सहजारतियावत् याचगलेज।
कफलज्जव्यकफ लयकफ शारोकस्य त्वाकफ एतद्व्यज्ञात्वह्र असौकजीभृद्ति तत्रलज्जव्यकफः मीनादिभक्षणोत्पन्नः कफइति
एतत्सगेहासौ शीतपानीयेनाधिकीभवतीति उस्तपानीयेनचहूरीभवतीति तत्रभक्तान्यास्यपानेकोष्ठाइरिति मलशैथिल्यंच
एतत्पास्पाचल्वंत्रादिशैथिल्यं मलमपिशिथिलीभवतीति परंत्वेतत्पानमतिशयेनदोषोत्पादकमेवेत्येनत्पानापेक्षायां किंचिन्मा।
त्रयामस्लकीसेव्येति येनपाकास्यदेवलवद्भवतीतिहीनतांनकरोतीति अतिचमेयानीयंच रेद्धिकोलीजंयं माणोत्पादितात्रादिग्रंथिं
सोफलीयं अधस्तनमलग्रंथिं लीहरोगांश्चान्त्रकृलयति तद्ग्रंथीन्मोचयतीति । तथाएतज्जठरशूलहरं तथामूत्रस्रावकम् तथा
शरीरांतरोगरोधकम् तथासिरोन्मोचकत्वादयस्मार्थेत्रकृलं तत्कारणधातुविकाराणांत्वाभावनाच्च मलापोन्माचानामत्रकृलम् ।

वी.
ज्योप.
१४१

291

मेलावेलीयेति भल्लातोन्नम्रखेनाम तत्वंच सोत्पादकत्वात् घर्मोत्पादकत्वात् गाढधातत्वल्पकरणाच्च शिरःशूलात्तकृलंच तथाविरोगा
त्रकृलं प्रथमपिधानविषयंचेदं विहतधात्पाकदानात् तत्रापिग्राहिरिस्पदेतिशयेनात्रकृलं तथाफुल्लकंदद्वंतसीमात्रकृलम्
कणिपश्चाद्धतिशोफानांच यतइमेवकाशाः स्रावमयाः स्रावस्यमहिकाह्व शीतमिदं हानिकरणमिति ग्रामपानीयमेवात्रोचितमिति ।
तथाव्रणःकलानांतम्रहाराणांचांतःस्थितानामिदमनुकूलमिति रविकिरणतप्तजलंतत्स्वभावेनपित्तोत्पादकं तत्रापिताम्रपा
त्रस्थितेनतत् तत्रापिधर्मकालेतत्रापिधर्मदेशे ॥ इतिसप्तमार्गशीतोष्णपानीयनिरूपणम् ॥ भवतिचात्र ॥ यंत्रोत्स्यंकटंगकोपं
बडमाकारसंगतिं त्वणादिभरितेवारिरुद्धसंगमनीरिते घत्राङमाननिष्पण्णश्रवणतजलरूपणां यथासमर्थयांचकुलथासम्यङ्निरा
मतो क्वापिदिव्यमभावेनाम्भ बिलेघातिशोयदा पानीयःशोषसमेत्वाहूर्ध्वाक्रमणमार्गभाक् तदांभोभूमिशोषेणतस्फुटंवारिस
मुद्भवाः रसायाकर्षणेशोषयोगात्तत्वोपलक्षणात् द्रष्टोतद्भूमाणांभूमिभित्वेदंतदनुक्रमात् प्रसरद्धतितेज्ञातोतावन्मात्रोपयो
गभाक् तत्रायाशुक्रगणायकश्चैयोंत्यंपरयातच्च साधर्म्यानिवेशेनशिष्टान्यपिह्नियत्रया प्रसरत्स्यायिभेदेनतदिदंद्विविधंग
ते प्रथयंत्रोत्स्यकौपादिसर्गोधारानिशम्यतो वदेतिबिलमर्मज्ञाःपंचयेषुबिलेषुपारः वमाविधायसंचार्यजलमंत्यसमुच्चये ।
ऊर्ध्वोत्फेयदातच्चप्रसरत्तदिदंजलं विशुद्धमितिविज्ञेयंसर्वस्मादधमंचतत् कौपखातोद्भवंतच्चभूमिभेदाद्विभिद्यते जलव्यया
चनत्साधयल्लकस्याङ्जीर्णत्वात् तद्धग्रव्ययतःकंपमारणात्राह्नेत्यपि गंगोदकमिवश्रेयंपरस्यादेवदेमतम् संतत्कोप्यत्रतस्त
म्मार्गकारणंगच्छतेबुधैः तथाह्याजन्मापिवतांकौपमेवगुणोत्तरं वरशुक्लगणांवारिततःकिंचिद्गुणोत्तरं मध्यमेनिर्गुणांकूपसद्दा ·१४१

कत्यंचयापिकं इत्यतः समापन्नं निम्नवद्धमिवस्मृतं इत्येवं बोद्धृ ज्ञानत्वात्तस्यापि नोपि विशेषभाक् नदीस्रोतो विभेदेन यत्किंचित्कापि
लभ्यते तच्चबद्धमिति तेयं पूर्वस्मादतिदोषभाक् कटादिभिरितं यच्च कटगेन न विद्रूप्यते मृदादिस्पर्शरहितत्वे पदोष्हतमंमतम्
बद्धं तृणादिभिरितं चेत्समाख्याज्यमिदं बुधैः सर्वथाकारसंबद्धं वारीदानीं निरूप्यते हेमायः सेतवेत्सुत्थवजेमाकाशजं जलं तन्नत्व
भावं विद्येयं त्रयमेतद्विशोभनं हृद्धिकासांगसेवाक्षिमाणपाकिवाजलं हेमंवाराजतं तत्र लोहसूत्पन्नतथोधनाः सर्वत्र पद्मागबल
कान्तिः दाहशोकनिवारकं पाकास्पदं विवेकं च नोभिमेहाम्लूद्धिकृत दिविवाप्यनयाप्येभिः संस्कृतं तत्र तास्फुरं प्रशस्तं सरोजलापेक्षं
सत्वमस्यनतत्वतः तथाप्यवातवर्षोत्थाग्नोद्भिन्नमिदमिष्यते शेषतो हेसरीसाम्येन नाद्येयसमं च तत् विकित्सेयं परिचयो नाम नामा
श्रेष्यते बुधैः तथाप्यविकृतिं जायोद्वृष्यमयोग्यायतः स्मरेत् द्विमं च कारकं जाग्रतं तत्र हारिसंस्थिते सोद्भवीर्या गोवा यथाविकारोन्या
ह्नासो गतिः विकृतं चेत्पुनः तत्त्वं द्विमेकरकमेव वा पतितं विकृतं यच्च तत् जाड्यादोषसर्गभाक् तत्राधिक्यं च तत्सर्गीजस्याप्येतस्य गौर
वे संस्क्रियोनस्यपानीयं शैत्यापादनमुच्यते गौरवं शैत्यसंहृत्यायदत्र विकृतिपदं प्रशस्तं भवेत् परेषां तत्राप्येनापैति निस्वयात् ॥ शी
तं भुक्तोमकरोति वारि निवारयेन्मलकतापजातं बर्हीक्रियां चापि करोत्यथाल्पं गात्राणि धातून् समानि जयेत् पान्थशोकमवरो
धयेत्तृणान्यपि तापमपि कासश्च पीनसान् पानदारुजं सहजनितान्त्वेप शोफश्वासनिहन्तं तीव्र शीतलम् । उष्णं पाकाशया
दोनः शोफेऽपि परोहितं स्वभावशीतं तत्प्रेयं न बलाक्षीनलीहतं संस्क्रियातोस्य तद्धारि शीतं न नानातः संगतिः स्नानाच्च यमकाले
तत्पक्षातीनां बलं च पित्तस्य जयाद्वचोपिकंडूकंड्वादिषु गुणाबुधैर्बोध्या । तत्रापि विवेककृतान्स्वास्वाधिक्यादन्तस्व मर्यादो शीत

वै॰ पानि॰ ११२ लवारिस्नानं प्रशाम्यते इष्टमूत्रतिशोनिकारं । शीत्याद्युष्णेषु रक्तेषु त्वचोसंशयमुत्पद्यते तात्कालिकतया बोध्यं तदाभासात्रतनत्वतः ॥ इति
शीतलवारिगुणागुणनिरूपणं ॥ उष्णवारिगुणे बोध्यं अन्नपानपाकतः मामभक्तादपथ्यस्वाद्वाद्वाकोस्त्रतीव्रतया पुनः तदिदं वह्निसं
तमं ज्ञेयं भाविगुणं बुधैः नार्कतनं स्फुरं तेन स्यहानिदायित्वदर्शनात् भक्तेन सहस्य स्वाद्वाजीर्णिमांद्यं स्फुटीरितं हृद्रुन्यासकरं चापि
पाकाशयविदारणात् ततवरेत्वग्रनर्जातं तच्छैथिल्यविधानतः विरेचनात्स्फुटंतस्य गुणकृत्त्वमपीष्यते तत्रातिदृष्ट्यत्कोस्व
रूपानं च हानिकृत् यकृत्स्रोफं तथार्थाराङ्गात्रश्लोकंज्वरं तथा करोति रूपीतं च चमोदकामितिस्थितिः धातृप्राणंगमर्देत्वात्रि
धाज्वरउदीरितः धातुमाम्यात्रयोमार्गी सोऽत्रौधातृज्वरो बुधैः इत्थं परोचवित्तेयोत्रिथेत्यं कल्पनात्त्वरे पाकास्पदं यकृज्ज्ञातायाः
त्वत्यित्तातिरेकतः सहस्रामीनतांदूनि ह्लायिमां विनिवारयेत् प्रसो चकपजाशीतवारि पानाद्भुदृह्भवेत् उष्णपानीयपानेन तत्क्षणा
त्यविनश्यति मीनभक्षणतो गाढकफो योल्लवणाश्रयः तद्दुयोत्याह्न्बाधा सो चमिपानेन शाम्यति भक्तान्याच्छोधयेत्पाकस्थान
मंत्राण्यपि स्फुटं तस्मात्मलविशुद्ध्यर्थं सेवेतेदं च मात्रया प्रतिपानं च दोषाय तत्रास्यायच मस्तकी प्रयेत्तत्र विबुधैर्नियोज्यापानक
र्मणि ॥ मागंत्रविदृश्यं थिमपाकरोति सोऽह्नामहृ शूलशिरोर्तिहारि मलाप्ययस्यार्थं कृकूलरुसं सेवेत वातेत्र कृजापहारि । कर्णि
शोफमपहन्ति कंठगाप्रक्षालनांच रदसीमकार्कशीम् वक्त्रजालद्दृतहात्यहारक तु चक्षुरक्षमपिपानयत्यलं । निद्भृंगरुजां वापिपि
हिकाख्यविशेषतः अत्रकूलमिदं शीतं हानिकार्यवाः स्फुटं स्वित्रहृष्टवितमंत विरोधात्राम्यपात्रे प्राधिकेन ततो चमिकाले दृशो
चत्प्रजेत् ॥ इति तप्तशीतपानीयनिरूपणम् ॥ अथ उष्णपानीयनिरूपणम् ॥ सामुद्रीयं ताराजलं तानवकारणं त्वक्काल ५२

कं अग्र्यमं विरेकं करोति पक्वामलरोधं च ततो पि शरीरे कं कृशपादयति परं त्वेन तद्गुणवत्त्वमस्य पानेन तत्स्थाने सर्वोऽप्यस्य तद्भयथात्वम्
एतत्प्रतीकारकारणं च तरीयारेति इति मथुरास्निग्धभोजनेनेति तथा एतत्स्नानमंगशोथनं वा पामकण्डूदद्र्वादिनिवारकं रक्त।
स्फोटरक्तशोषकं गात्रस्त्रास्यासौ यदि कस्मिंश्चिन्नासत्सूचिकादिविषग्रस्तो तत्र सन्निवेश्यते विषोपशमनो भवतीति अर्शोमस्यैवेन।
स्थानीयशौचाचरणेन शोधकं भवतीति तत्रापि बालकस्थानीयवनत्रापि शौचकृतस्य भेलस्त्रोसेहतः श्वत्रनोचारणमेतत् :: सत्रा
मत्रेनवाह्नितकारीति तत्रचिकित्सकमते शाभिशोरः। इति सर्वेद्वारजलस्य सामान्येनाख्या। भद्रइति साग्रशाख्या तत्र
लस्यापि तत्स्नाने एतद्गुणवत्त्वमिति कुम्भरस्यापीत्यमेव लवणमिश्रमपीत्यं कूपजलादिकमपि केश्चिद्गुणैरेतत्समानमेव ॥
भवति चात्र । त्वक्पालकं नानवक्षान्त्वारांहृत्कोचरोकं शादौ विष्टम्भकं पश्चात्कं हृत्कृच्चापि पानतः स्नानाद्गामर्दनाद्वापि पाम।
कच्छ्वादिवारकं गंडाहक्लोमांकं चापि नास्त्यत्रि इदेशाद् न श्रेणकं पवित्रस्थालस्तंभाथागादिवारकं स्कालिदादिहृचापि
गुह्यरोगनिवारकं शौचाचरणमेतेन तद्गतस्तन्निवारकं विशेषेण च बालस्य शोधिनोत्र च चारणा त्वारं साग्रइमित्यत्रात्सूक्ष्मं
चापि तत्सम लवणोन्मिश्रमप्येवं कोपकं केश्चिद्गुणैस्तयाइति ॥ इति द्वारजलनिरूपणम् ॥ अथ आभिकदेऽरु । यन्नरजो
जलं पंकभारितमिति यावत् तद्विरोधकं सिराणां एतच्चमेउ ऽस्यानीयमित्यपि कथ्यते हृष्टपानीयजं भस्रानीतेषघोशः शिष्यते इति
एतच्च मोलिदहिंसात् इति कथ्यते मोलिदेस्तत्पादकं हिंसात् इति शिलाशर्कराशकलानां तद्युपीतेन तत्पानीयानामेतद्विलोम
वनार्थं मथुरं पीयं येन तत्त्रिगमनेन भयेन जायते इति परंतु पाकास्य कमांद्यहृतविरेकनाशि दिह्नितमिति । भवति चात्र ॥

वी· पे·नि· ११३

२९३

सिरानिरोधकं वातिमेदुरं मलिनं च यत् श्रुतं तत्कलशे षष्टभागः शिष्टे तत्पानतः तस्योदरे प्रजायन्ते शिलाकर्करिकास्तु याः विलीयन्ते त्र
पानेन मधुरेणेति निश्चयः पाकाद्यदस्य माद्येन विरेकेन तद्दिदृक्षितम् इति ॥ इति पयोबिलजलनिरूपणं ॥ अथ ग्राभिरुषा दरी
निरूपणम् ॥ नवसाधन्याकारसमीपवर्तिपानीयं पानेन विरेचकं तदन्तःप्रवेशाने तस्य गुदिकायां गुदायां प्रवेशनं च तथा ॥
भवति चात्र । नवसाधनिर्गतं न्यं विरेकं त्रिधा मतं पानात्तदन्तरावेशाद्धमानात्स्नानादपि । इति नवसाधनीजलनिरूपणं ।
अथ ग्रामिराभीनिरूपणम् ॥ स्फटिकाजलनिरूपणम् । एतद्ध अशोरक्तनिष्ठेवमलवैषम्यान्तकूलम् तत्रापि चैतत्स्नानं ।
इमाः स्त्रियो मत्योऽस्ति स्नानीतमियो मा त्वयोऽस्ति स्नानीति दृष्टं कं ह्रत्व श्लोताम्यज्वरविशेषकारीति पानेन चेदं पक्कनीतमिकारक
मिति नमिषक्कनीति धातुविकारोऽस्त्योज्वर इति यत इदं सोवकारकं मलग्रंथ्युत्पादकमिति नापकारं चास्य तेषां शरीराणामे
षां शरीराणि तथारंभोक्तत्वानीति तथा च तत्स्नानं प्राणोऽसत्वं रोमहर्षमं कुचितत्वं चेति एतद्ध स्वभावेन विक्रियया वेति ।
प्रवेशाच नारीणामेव सोद्धा उत्पन्नि रिति च ध्येयम् । भवति चात्र । स्फटिकाद्रुचरक्ताशोमलनिष्ठेववैशसे अपाकोरतितत्रा।
पि स्नानपानेरुजावहम् दृष्टं कं ह्रत्व चाश्रवि नापकृत्स्नानतो मतं पानेन धातुवैषम्यज्वरहान्मलग्रंथिकृत् नापोक्तवशरीरा
णां तत्सामान्यं शारीरिणां सेवाधिरामहूयाणां नापकृतेवसवेशाइति ॥ इति स्फटिकाजलनिरूपणं ॥ अथ मायोलकोभ
रेत गुरगर्द इति गंधक इति तदंतिकजलमिति यावत् तत्तु सोमफेन च मोत्पादकमिति तथा सोजफेफ रोहपकारकमिति सो
सेल्व विरेककारणमिति तत्रोपवेशाद्धृदं दृष्टं मलास्थि मपायत्व श्लोचनो गम्याकपोल्य शीतबाधा स्त्रीदृष्टीनत्त्व यकृधामयगर्भाशय १७

रोगजात्रोगस्खलतिविक्रियापट्टिकाग्रंथिमह्रारदेष्टिदंपण्तक्रूलं क्रमेण कोभाभक्रकज्वरभूनहकशोरिज्येलूटूवज्यक म
ह्रामल् रेयाह्रिभारेटू मलाभति मोघ्रजंदर्दिज्ञोगरू दर्दिरहम् दर्दिज्ञात्रसाफक्रनाकोटग्रस्रभू ज्वराहत्तगजेदनिसभा
इतिनामानि । एतत्यानेपाकास्पदमांद्यतेजोहानियक्रज्ञापक्रञ्चेति । भवतिचात्र । बोलांवुनायकं शोयहाद्विरेककरं
मतञ्च दद्रूपापत्वगत्कालसिध्मगात्रायह्रद्गज्ञाः कफवाधासीहृद्गिज्ञात्रगभीरात्यामयं स्खलाटतोप्रदिग्रंथिमह्रार
न्दंष्ट्रिदंष्टाने उपवेशोंतरेनस्पनिवारयतिनिश्चितं मांद्यंपाकाशयस्याप्तितेजोहानियकृदुज्ञाः करोतीतिविनिश्चित्यवलो
वारिमयोजयेत्इति ॥ इतिगंधकजलसर्गनिरूपणम् ॥ अथमायिजीफलीनिरूपणं ॥ हासवर्णतैलमालिन्य
सदृशांपकं जीफलइति कीर्तइतिचकथ्याने तत्यानेचसिराग्रंथ्युन्मोचकं शरीरप्रोष्टिकृत् अवलोहित्यकारकं महारस
धायकं पत्वंत्रमह्रारकारकं चर्मामयोत्पादकंच तत्संस्कारकंचस्निग्धभोजनं कीकरानियोमोगैरिकं क्रमेणअथुज्ञेय
तरभ ममहिअगभीय गोलिअग्रमनीति । भवतिचात्र । तैलमालिन्यवर्णंचवारिसिराग्रंथिमोचकं देहपुष्टिकरंवज्ररोगो
त्पादकमेवच महारसंधिहृद्याचात्रमहारकरमिष्यते चर्मरोगकरंयस्यप्रतीकारोपिचोदितः स्निग्धचभोजनंलाक्षाकेक
गैरिकंतयेति ॥ इतिमलिनस्थूलवर्णतोयनिरूपणं ॥ अथमायिमोटूसर्गनिरूपणं । तिक्तपानीयंसिरारोधोन्मोचकं
संहननधातुनानवकारकं रक्तविकारकं संस्कारस्त्वास्यसितयामधनाचर्मीकरणेनचेति । भवतिचात्र । द्रावकंगुरुधातुहा
सिरारोधविमोचकं रक्तविस्रावकंतिक्तांसितामधक्रियास्यतु ॥ अथमायिनूडास । तामकरसमीपवर्तिविद्रावितता

वी॰ भवतिचाजले श्लास्यस्फोटरुग्रोगकर्णरोगसेकतिशांतिकारकं एतच्चविमर्दनेयानेवासमानं शिथिलांगश्लथिकरंचेति तथापि
पे॰ नि॰ नमस्यातीवस्रानिष्टात श्लाघ्यसंस्कारकारिणीसितेति । भवतिचात्र । ताम्राकारसमीपार्थेकुंतेनतत्कृतमेववा इत्युक्तिस्
१२५ वज्रस्फोटशांतिकरंमतं सोधिकृतंतद्विमर्दनस्नानिकंचैवपानतः पानेविकारशांत्यर्थसितासंस्कारकारणं । प्रथमायेल
रसासिश्लवत् । तत्ररसासीति साधारणेनागरशब्दयोः श्लवतुरितिकालात्वा तेननागरवनिसमीपजातं श्लाघिमाव
हैथं एतच्चश्लथग्रंथिहृत् कोलेन्नरतिमूत्रकृच्छ्रविघाये वशात्वनिजातं तत्संगतंचेत्स्थमेवकिंचिद्वृतं एतच्चरसासिश्लथ
यत्नरति श्लथयत्नरतिश्लाघ्यात्वा उक्तंधात्वस्त्यंतत्संगतंचपानीयं श्लथरोगत्भोल्वइति विडशोमूत्रश्लथावकारीति तत्रचिर
परिचयेत्तेयोत्रतत्कालमितिधेयम् । भवतिचात्र । नागीयधाशब्दंचैववारिहृथांत्रग्रंथिहृत् श्लथमरीकृत्वतत्राद्यबल
वन्निबलंपरं यद्यप्याविलपानीयंविडशोमूत्रकृन्मत धात्वस्यमत्राद्रोक्तंतत्रात्कालिककारत्वतःइति ॥ प्रथमत्रोयार
लाभेश्लथपानीयसंस्कारनिरूपणम् ॥ यद्यपीत्वाद्यगुरुपानीयस्य सोष्णवलाघवसंपादने तदातकातरविधेयं मायो
लकत्तरेतिविड्तोयकंकरणीयमिति कस्मिंश्चिन्मृद्भांडे स्वल्पच्छिद्रंविधाय तत्रचोपरितत्प्रायेणनविड्पात्रसंस्थितं
पानीयंसाधलकृसंगंजायतइति एतच्चकदेशाद्यस्याविलपानीयस्यबोध्यं नान्यस्येति एतच्चसंस्कृतंपानीयं इदोस्येतर्थ
इत्स्फुरणोत्स्यचोचितंबोध्यमिति नदीयपानीयसंस्क्रियानेकधा तद्रीयेतिइष्टात्वा तत्रेकापाकयंत्रनिर्गमनायंत्रशोध
नावेति तत्रचश्लकरानरीतिः सर्वरीत्स्वन्नमतावतत्र्ययतो । कस्मिंश्चिन्मृद्भांडे पानीयभरितेद्वल्पांसमधिश्रिते तदुपरि २५

काष्ठेभयंचनकोणसमाकारंनिधेयंतदुपर्यङ्कत्पालितमृण्मयंबरंनिधेयंनचचालितंचालितं निष्प्रोञ्छनिष्प्रोञ्छपानीयंयदिमधुर
मासाद्यतेतदाशुद्धिमितिज्ञेयं । निष्प्रोञ्छनेविकंतावदिदंततोनवीनपानीयेनभाण्डंभरणीयमिति तत्राप्येवमितियावदुपयो
गंकुर्यात् तथा शौचपानीयंमलिनत्वात्पानीयं सत्त्ववाह्यादिलादिलमानीय अथवाकलशैः सूरसूरंनस्थानंस्थानादिला
दन्यादिलमानीय यत्रबिलेमाधुर्यंसंक्रामतितत्र तदाशुद्धमितिज्ञानीयादिति चेन्नतथात्वंजायते तदाभूमिः परीक्षणी
या तत्रयाभूमिरनाबिलायास्वादितामधुराभवेत् तत्रैवबिलानिविधेयानीति । तथापानीयं नच्यापचनीयं यथापा
नीयचतथाशोष्योनभवतीति एतच्चशाकमते अन्येषामत्रविमतिः तथाचामीवदन्ति इदंपानीयंपाकास्पदाच्छ्रोत्रमवत
रति गदरोधंचदूरीकरोतीति एषाचाक्रियोभयोर्लघुभवनंविनानभवति तथेदंद्विधाभागाधिष्ठंतलोनेनस्वजानीयाल
घुभवतीति तथात्वंनशुद्धीभवनंविनेति लघुभूतमिदमितिज्ञेयते अतएवमूलकृदाहमायेत्यलंइति । भवतिचात्र ॥
अलाभेचमतोऽस्यपानीयस्याक्रियायया स्थूलमाक्षिकयदयोतोऽपिमधुमालाविततजलम् आबिलंयातिमाधुर्यंबहुदोषस्य
रणेचसतत् अन्यद्धृस्वपानीयंयत्रशोधनयामलं विधायपीतेमाकुण्यकारणंमिथ्याज्ञानमतं तुच्छपाभाण्डंसमारोप्यशुचिकाष्ठे
भयोभिते माक्वराद्योऽचतत्रैकंयाम्योदीच्योत्थयामरं स्थूलमोत्तरमात्रियतदोषेणप्रत्नप्रतः पीडपीडंजलंग्रासंशुद्धमा
धुर्यमेतिचेत् अथवैतत्कथंधत्त्वापिधानेशीतितंपुरः तत्वतंवारिसंग्रासंतदोलेपनस्तुतिर्यतः त्रिपीडनोक्ताविबुधैरपर्वं
वोऽपनस्तुतत् ग्रासस्थेभाण्डेत्रिग्रीसंग्रनस्त्वेवमपेत्वा बिलाद्दिलंसमानीयत्वात्मधुरतामियात् यदाशुद्धमितिज्ञेयंतते

वि॰
वि॰नि॰
२५५
295

तेविस्रवयाद्रुपैः पृथवैकबिलानकुम्भेरन्ययायावतज्जलम् संक्रामयेतिमाधुर्यंयज्ञप्रडंतदिष्यते नचेन्माधुर्यमेमेतनरा
गरोषतोद्रुपैः परीलभूमिविपिवशयेयानिबिलानिच पाकेनयेशशरान्यासमुद्धिस्तेयाविवराणैः शीघ्रावतरणा
न्माधुरायमवोनतोपिच मानक्रामाश्वलच्चेतद्विशुद्धमितिनिश्चयः इति॥ ॥ तत्रेतिसांकेतिजले मतभोक्त पावि
तेअफजल इतिमाधुमर्गमीन सकाशात् गोरिही इतिपरपानीयेभ्यः लेइतियतः कूलतीतिहीनतानफ कीही
पतदाव्यमरोगस्य तथावपुनःमोर मत सीघ्रता पन हवारि अवतरणेरी इतितस्य ॥ अत्रकेचित् पावितेपानीये

मायेलमतभोक अफजल मीन गोरिही लेकूलतिनफ करीवमोरति पनूहदारिही॥ जलेपाविते
मत्सर्गमपरपानीयेभ्योहानि रोतरोपस्यशीघ्रतरं चावतारोस्य॥ ॥

संहतेखलजायते इति संहतं वा कथमिदं लोक्यतिति तथाहियल्किंचित्पानीयादिलघुसर्गं तन्याचितंसत् गुरुहशोधंजायं!
ते तथाक्षोपद्रवालघुभागऊर्ध्वगाफभागः शिघ्रात्भूभागापक्यात्तस्य तथाचयघत्पानीयतानेतन्नेचूम्यएवशास
स्त्रिष्टमितियश्चाक्षे तलितेलच्चभवतिगुवादिश्चन्स्यवान्मावयतीति तदस्मेषामपिललसर्गाणापानीयानांदृष्टमेवेति
अत्रश्नाकःसमाधत्ते ऊर्ध्वीकृतेपानीयेखललस्वैवेमत्रनास्तिविमतिः परंतुशिघ्रंचापक्वाल्लच्चेवललघुतावास्य मोतवा
भिदोल प्राज्ञ मत्प्रामस्वावयवत्वात् नावल्वस्यजलस्यकिंचिन्माइयापवयवविशेष इतियद्यपूर्वस्थितादिदंगुरु

तथापि अपक्वात्त्वेवेति तथाचापक्वात्मकस्य लाघवं यथा जायते तथोच्यते जलसंहतस्य नाल्पत्वेन तरसयवानां यानिर्गच्छ।
ति येत्वेन पृथिव्या एवंशसंगत्यावेति तत्रानाघेकाचित्कल्पना गुर्वी विधेयस्य रणिमायाति कथंयावितं लघ्विति पाकेत्वे
लवेन्नशैत्यापगमेनातेस्य लाघवं सम्पन्नमेवेति द्वितीये पृथिव्यंशाः पाकेन निर्गच्छन्ति पाके हि दत्ते पृथिव्यंशोयः पततीति जल
लालोडने जाते तथात्वे जायते इति तथाच पृथिव्यंशाः खलु जले लग्नाः संतो नाथोयान्तु सचितायत्रासन् तेपुनः पाकेन
जलांशवशेः शैथिल्यास्मालाघवे लब्धे पृथिव्यंशाः तत्र लग्नास्तो चितीभञ्जने जालावयवानां लघ्वभवनादिति॥ इयंचानयोन्मत
योर्धेया विश्रान्तिपतिस्त्वयावक्ष्यामीति निशाम्यत अपरीपाकस्नेहस्योद्विधा पक्वो यदास्य सर्गेणातीव पानीयलघुभवे
त् तदास्य मालिन्यं यदा मिलिते सर्पोकनेनेनिर्यातीति द्वितीयश्चकोपादिभवं सधूमेव सर्गेण मलिनं यदादास्य पाकोदीय
तेन दापिनेदं शुध्यतीति तदाचोक्तेन तद्गतेनेन तरुपरिस्थितं लघु अयः स्थितं चयुर्विति भवतिचात्र उत्थानाल्लघुभागतः खलु
जलंगाढं जले शिष्यते पाके लाघवमस्यय स्वगुदार्थोन्माचनेसर्गतः तत्रेयप्रविलोक्यतस्य जलगंयल्लाघवं सर्वेनस्य
र्वक्ते कथमीरितं मतिचौराः सत्सर्गमिस्मस्यके॥ सत्स्यलाघवभाक्कर्दर्धगमतः शिष्टंचयतत्रत्येवापक्वात्समजाति
तोनहि पक्वस्यात्रास्तिमात्रायुतिः शैत्यात्पार्थिवभागतो जलमिदं यत्संहतं तद्ग्यापास्तोसलघु सर्गमेवनबिदंया
काद्ध्ययोभूलवाः॥ संहताभूलवाः शैत्रस्तत्राः पाकवशादपाम् शैथिल्यप्रयीतापत्राः पततीति विदांमतं तत्रापि
लघु सर्गस्य पाकस्य पाकशुद्धिरियंमता शोपादेर्गुरुसर्गस्योर्ध्वंगैवस्येपदेजगुः॥ इति॥ तथाद्दृष्टसर्गस्य

वी· सन्सर्गेना पादोनुमोपि प्रकारः प्रदर्श्यते ॥ शुद्धस्त्रनिकायावलनं तत्संस्कारो विधेयः तत्रापि यद्यसौ स्वदेशजात्स्यात् संक्षि
वी नि· प्यते जलं तावन्निस्थूलं स्थाप्यं यावत्सा शत देशयोरधः स्थापनयो परिसञ्ज्ञभागोवशिष्यते अतीव च मर्दनं विधेयम् ॥ त
२५६ थाविलजलनिर्मलीकरणे यप्रकारः चिरबीजमज्जागैरिकं गोधूमसक्तवः स्फटिकाजातम् इति पतत्पातनयामालिन्य
मपोगच्छतीति परेतनयोरुभयोः संगतो शुद्धौ जातायामपि परथानर्थं जायते इति सांकल्पपवैषां संस्क्रिया नसर्वथेति
ध्येयं तथाशुद्धः शीतकाणो गैरपि चेत्तद्विशुद्धिकरणं यदि च कदाचित्सांकल्पे मलिनं पीतं तदा तत्संस्कारः पलाण्डुहरी
तकीभ्यां विधेयः पानीयपानवेलातः गुणदोषनिरूपणं च भोजनवेलायां भविष्यतीतीह संस्कारमात्रमुक्तम् भवति चा
त्र स्वदेशमस्तयाशुद्धमस्वावावारितः मन्दं मन्दं च संस्थाप्यं शुद्धं नूनं तदर्धगम् चिरबीजकाच गोधूमसक्तवो गै
रिकं तथा विशदीकरणायाम्भ मलाढ्यसलिलस्य तु स्फटिकादिव यत्किंचिन्मालिन्यापहमकं मतं तत्सांकल्पेन्य
पानर्थकारीदं हितगुरुर्बुधाः पीते च मलिने मातु बलात्संस्करणं मतम् हरीतकीपलाण्डुभ्यां मनोज्ञ इति विशोधनं
इति वैद्यके तोयगुणदोषनिरूपणसंग्रहो यथा अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनं अच्छं लघु च हृद्यं च तोये
गुणवदुच्यते अथ निन्दितं पिच्छिलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम्
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः दुर्दर्शीयमसंस्पृष्टं सोरचान्द्रमसांशुभिः अनार्तवं वा वार्षमपि प्रथमं तत्सु
भूमिगम् व्यापन्नं परिहर्तव्यं सर्वदोषप्रकोपनं तत्तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् कासाग्निमन्याभि

घनकेतुगंगादिकोसलया वार्षिकंतदरूपेंभूमिष्ठमरितंजले त्रिरात्रमुषितंतन्नुप्रसन्नममस्तनोपमं ॥ अथदुष्टज
लस्यनिर्दोषीकरणोपायः निक्षिप्तंवापिपानीयंक्वथितंसूर्यतापितं स्वर्णरजततेलोहं पाषाणसिकतामदम्
र्भ्रंप्रसंतप्तनिर्वाप्यसप्तधाथासाधितंतथा कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितं शुचिस्रावपटस्रावैः स्वद
जेतविवर्जितम् स्वच्छंकनकमुक्ताद्यैः शुद्धंस्याद्दोषवर्जितम् पर्णमूलविषग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः गोमेदेन
चवस्त्रेणकुर्यादम्बुप्रसादनमिति। इतिसततजैवारीयाव्यष्टषर्णमध्येपवनोजलेचनिरूपितम् अथशिष्टानिरू

अलकसमसालीमफेलनैमवलयकृजात् अथोभागस्त्रतीयःसमेजागरेच। अमलनैमफयभविदो
जाहेरु वयमस्वनोलभानेन। तत्रसमचेद्दरिःशैत्यकदन्तशोषणपहृत ॥ ॥ ॥ ॥

प्यते ॥ ॥ अलइति अलइत्यारभ्यते कृत्स्नविभागः सालीमस्त्रतीयः फइत्यंतरे विषयइतियावत् नैमेतिनि
द्रायाः वपुनःयकृजत् प्रभोयोजागरविषये इतियावत् अमलाइतितत्र नैमेतिसामः फचेत्यभविद् शैत्यंकुरु
तेजाहेरु इतिवहिः वपुनःयमस्वन शोषणंकरोति भातेन इत्यंतः ॥ येहतेषुइति भूकृतेषुस्वेदंस्थापयति पुरुष
पतू यदिकस्यः किंचिन्मात्रयानिद्राक्रियते वपुनः भूमेरुद् शैत्यंकरोतिवपुनः यस्यफफरोगंकरोति पतू
यदितालबकीदीर्घोचक्रियतेइति अत्रटीकाकारः यदीयंभक्तंभुक्तानिप्रायेनक्रियतेतदा सो पिकादवहूतानि

वि·
वि नि·
२५७

हादोषकरी रिक्तोदरेणनिद्रानविधेयेति वक्ष्यते यथातत्रैवोक्तस्तथाभरितोदरेणापियमसौवक्रीक्रियतेनतदाप्य।
मोदोषइति तथाचाययमर्थः उक्तेनिद्रायामंतरोष्मणक्षिति तथाचप्रदर्पयेत निद्रयाभुक्तेचेजीर्णीकृतेनतस्याः कर्त
व्यांतराभावाद्दोषंपकरोतीति यथारिक्तोदरस्यांतरोष्मणमदोहादोषस्तथास्यापीतिसाधुसर्वांमथ्यनिद्रा॥वलइति
वपुनः यकृज्जत इतिजागरणं भजेद्धिविपरीतेजालिकेतिपतस्य अत्रापि न्यूनाधिक्यं पूर्ववत्। जानीतच निद्रेयं
द्वि प्रकारा तभीश्च अपरागेरितभीश्च नैसर्गिकीवैकृतिकीचेतीति इनेति वैकृतिकीतुसर्वथैवमज मोम इष्टासर्वे

प्रकृतेश्च पतकस्य वपुभरेद्ध वयम्सुफेफपत् ताल॥ वेदस्थितिकृन्मात्रासेवयाश्रीस्यकृद्रोहपकरी
पुनर्दीर्घमेवया॥ वल यकृज्जत भजेद्धिजालिका॥ जागरः पुनर्विपरीतपतस्य॥ ॥ ॥

इयंचप्राकृतात्रनैसर्गिकी असौचमध्यदशावर्तिनी मह मोह साधी नाति प्रभुतानाम्पतिहीनेति वैकृतिकी
तुसर्वथैवमज मोम इष्टासर्वथैवासौनिन्द्यति। योनासौकेनिद्रारोगः यथासभात इति अत्र नोजा इतियथा
हिनिकोवनंजायते इत्यमेवयकृ ततोऽपि जागरणमपिप्राकृतवैकृतेभेदेनद्विधेति विकृतयथा सहत इति
अनिद्रा निद्रानिवृत्तिरिति पतस्थदयमपिनैसर्गिकमेवबोध्यम्। भवतिचात्र प्राकृतीवैकृतीचेतिद्विधात्रा
योदिताससा साधीपरात्तनिंद्येव सर्वथेतिविनिश्चयः प्रतः शोत्यवरिष्ठौ यांजागरः ऊरुतेनरणाम् रोद्यकृन्मा

त्रयाद्यमेस्नेहकारीविरं तथा श्रेनर्थमेकरीतिरिकृजनवैः संसेव्यमानामनारोग्यमाविद्यातिदारमत्तलेनिद्रायथैवं
विरात् तैः पूर्वोदीरिभिश्चभक्तजनरणात्कार्यांतरासम्भवात्स्मात्स्वास्थ्यमभीप्सुभिः समतयाहतेयमल्लादिनी गसे
माहेह्निनांवायोजागरश्चतथाह्निया प्रायोत्रलक्षितोस्मत्सर्वथानर्थकारणम् इति ॥ निद्रालक्षणंश्रूयताम्
यदाखल्विंद्रियक्रियामसौप्राणोजहातिनपुंसिनातिक इतियावत् तदानिद्राजायते इयंचहानिः प्राकृतिकी
तियदापुनश्चैकृतीतदास्मृतिरेवास्याशयः एतत्समापन्नोचकिंनिमित्तमितिश्रूयताम् यदाखलुशरीरस्वेदा
घ्नासमानीयात्स्वगलपार्श्ववर्तिशिरोभयेनमस्तलुंगमारोहतितत्रचस्वेदोसावुष्णासरोपि तत्रस्मैतेषनवि
द्रुततोसमाश्रितोभवतितत्रचसमाश्रितोसौस्वेदश्लेष्मकारिणाह्निकाः समाच्छादयतिशिथिलयतिमर्दयति।
जड्यतिच तत्रहिनपुंसानीयश्वसेद्राभवतितत्रेचासावशक्तोनेंद्रियशक्तीः प्रेरयतीतिसमाच्छादितास्वास
समंतात्समंता इति इंद्रियचेष्टानिरुध्येते चेष्टानिरोधेचनिद्रासिद्धेति। यंतुजीवश्चेष्टाहृदधीनत्वाच्छिष्यतप
वेति तथाचश्वासोच्छ्वासहृद्विजीर्णिचेष्टाः शिष्यंतएवेति। भवतिचात्र श्रांतोविंद्रियवृत्तीनांनियमायासतो
पिवा स्वेदोष्मानोचितस्नाभिर्यदारोहतिमस्तकम् तत्रस्यपोसद्रवणात्स्विन्नतानेनसर्वथा यद्दोषाच्छादि
नासंतर्नेद्रास्तशिथिलास्तच प्राणोमितस्यशक्तेचावातिप्रेरयितुंतदा चेष्टानिरोधेनिद्रेयंप्राकृतीवैकृतीबला
त् स्वस्यानैसर्गिकावस्थाजीवचेष्टावशेषणात् श्वासोच्छ्वासोचहृद्विजीर्णिश्चसततंनोस्थिताः प्रारब्धभोगेन

वीः
स्व॰ नि
२५८

यदास्मानिर्वोत्तितदाखिले निरुद्धे भूतशेषस्वात्यंचनेतिविरुद्धेथाः प्रत्ययान्तरमतम् करणोपरमे हृत्तेषु जागरितं संस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः पतंजलिस्तु शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो विकल्प इति सूत्रयांचकार तथा मनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थानं निद्रा इति च सुश्रुतः पुनः पुंडरीकेन सदृशो हृदयं स्मादधोमुखम् जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलतीति यत्तन्तरितस्तु हृदयं चेतनास्थानं प्रोक्तं सुश्रुते देहिनाम् निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते स्वभावमेव वा हेतुं गरीयांसं प्रतिपद्यते सर्वदेहानव्भूतांस्तुभूतात्मा स्वपतः प्रभुः रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् करणानां च वैगुण्येन मनसा च वर्तते स्वप्नपञ्चापि भूतात्मा प्रसुप्त इव चेष्यते उपनिदिनेत्रस्वप्नजागरे विषयालोकेव समं विनिर्दिशेत सुषुप्तं हृदयस्थं तत्तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितमिति विषयविभाग कथनात् नाडीजालसूत्रेण लिंगरूपेणातः करणेन देहगत नाडीच्छिद्रात्मकेष्विन्द्रियेषु तत्तद्गोलक स्थानमाप्तेषु जागरितं जायते इत्युक्तं नेत्रस्यमिति नेत्राणांस्य सदोपलक्षणार्थं सकलेन्द्रियग्रहणं तत्तद्गोलकवाचकश्चात्र नेत्रशब्दो व्याख्येय इति गोलकांतप्रसारितेष्विन्द्रियेषु दृष्टवशात् जागरावस्था जायते इति यदा पुनः स्वल्पेष्वेव देहगत नाडीच्छिद्रात्मकेष्विन्द्रियेषु प्राणसहितेन नाडीजालसूत्रेणांतः करणेन तत्तद्गोलक स्थानमप्राप्तेषु दृष्टवशाद् वर्तनीतेषु तदा गोलकांतप्रसरणाभावात्स्वप्नावस्था जायते इत्युक्तं कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेदिति इति गोलकांतप्रसरणाभावादंतः प्रसरणेन मनसः स्वप्न इति यदा पुनः दृष्टवशात् केवलमंतःकरणं हृत्पुंडरीकपवनमात्रं नं वर्तते तदा सुषुप्तावस्था इत्युक्तं सुषुप्तं हृदयस्थ २८

चिति तथाचाचार्याः नाड्योन्तःकरणेस्मात्जालसंस्यूतस्तस्वतन् तामिस्तगोलकांताभिः प्रसृतेति स्फुलिंगवत् क
णानि समं स्थानि यथास्वं विषयं प्रति इति तथा यदा बुद्धिगतैः गुणैः प्रेरितेन्द्रियमार्गैः शब्दादिविषयान्भुंक्ते तदा जा
गरितं भवेत् सर्वतेष्विंद्रियेषु जाग्रत्संस्कारजान्सुमान् मानसान्विषयान्भुंक्ते स्वप्नावस्था तदा भवेत् मनसोप्युपसंहारः
सुषुप्तिरिति कथ्यते तत्र मायाप्रतिच्छन्नः सन्मात्रो वर्ततेपुमानिति इयंच पतंजलिमुनिना अभावप्रत्ययालंबना वृत्ति
र्निद्रेति निद्रायास्वलक्षणमुपदिष्टा। इति प्रसंगागतं परिसमाप्य प्रकृतमुच्यते अथ जागरणम् निद्राविरोधसौ तथाचात्र
वृत्तं यदा बलमस्तलुंगाच्चेष्टाकरीनि विपरीतात्मनस्तु तानि तिष्ठन्तिन्द्रियशक्तिप्रसरारोध इति प्राणप्रवेशेन पद्धिकाः
स्वरीभूताः स्वस्ववारं प्रसारयंतीति प्राणप्रवेशेनेत्युक्तं तत्रार्थो निरोध सर्वांगरोधविकारे सौ न तत्र प्रविशतीति चेष्टाभावः
प्रसिच्चयो यो स्मन्तचासौ तत्र वेशं करोतीति रोहिन्हे वानीयस्यास्ये वात्र स्वक्रियाकृत् रोहिनफ् सानी योना विशाति
इति ग्रन्थयाशोषणप्रसंगादिति अस्य च जीवस्थानयानिद्रयापेतस्यैव यतो जागरे स्वस्वक्रियानिर्वहणयाश्रां
तानींद्रियाणि निद्रामाप्य विश्राम्यंतीति तथाच बोधे बलप्राणवृद्धी विदितिप्यतो व्ययं च गच्छति इति निद्रायां विश्र
माप्याजागरे जाते पुनरेतत्त्रितयस्याक्षयं जायते क्षयं गच्छत इति कथितं तत्र जाते निद्राया पुनरपिहृयमेतत्स्यादे
तीति। वैद्येषु जागरस्य चेष्टाहर्षाविति ता निद्रायास्तु स्थितिरिति तत्र चेष्टायास्तु वारः सभावाः तमस्वैन तज्यु फेफ
नह् लेल् तवस्मर रोह जारेह् इति ओ संप्रेरोहं ग्रन्थसंक्रामणात वस्पह् समस्थावी करण रोह् इति प्राणास्य जारेह्

वी:
वी नि:
२५५

इति बहिःचेष्टयाविलुठमेव नाडीभावान्नायाते इममपवन्नागारेणापि इति चेष्टासाम्यमस्य । स्थितिश्च शरीरं प्राणांश्चैकत्र
स्थापयति अन्यसंक्रमणाभावाच्छरीरे तेहमव स्थापयति अमवहूरीकरोति बहिर्निर्गमनाभावाच्चपातुपवनायावेल
हरीकरणेन साहाय्यं कुरुते इति निद्रोपिताह्लशीति स्थितिर्हृष्टान्तिता एवं च प्रतीणोयारूढे केचनिद्रावैयेनिरूपि-
ता जीर्णकालेणोपानस्थापिनी चेति इति निद्रालक्षणमिदमुक्तेन निरूपणं तत्राद निरूपणं च केवलायां भविष्यति
कथमसौ विधेया किं भेदा चेति । इति स्वापावस्थकथनमथ्येति निद्राव्यवहारीयनिरूपणम् । भवति चात्र पतद्धिनिमयाद्दो
ध्याज्जागरोत्रावरत्वतः षष्ठीनामसवेषानसरं नीभुविश्रविषु जीवदशायां च तद्दशायां जागर्तीति प्रबोधतः प्राणाना
वेशनाडुंगरोधादिविकृतोपुनः जीवदशामत्र समस्येवपरपाशोपणोभवेत् । जागरस्वप्नयोर्हीति विक्षेपव्ययवेदनं
जीवंतान्नविरामाय निद्रेयं तेन निर्मिता । येन सिद्धामहात्मानोन विक्षेपादिभाजनम् तेषां विशुद्धतो नाम नापेक्षा
स्वनयाप्यलम् । प्राणोऽस्य बाह्यतारोरूपं विक्षेपोऽपि चतुष्टयम् चेष्टायां यत्र दृष्टापि तेन बाधास्ति तत्समः प्राणो ।
स्थानगतिः स्वरः परासंक्रान्तिरेव च स्थितो यद्वत्त्रयाणापि तेन निद्रास्ति तत्समा । अजीर्णजीर्णकृद्दानपाका
त्तु हीपिनीननो सेव्येयमादराद्धीरैर्वेलायां वा विलासिनी । अथ चतुर्णामुपयोगिनिरूप्यते तत्र हरकत् सको
नाख्यम् शरीरचेष्टास्थितीरिति ॥ ॥ मूलम् इति क्रमोविभागः रामिस्त्र चतुर्थः फे विषये हरकत् चेष्टाया ५५
वपुनः सकोन इति तत्र वर्तियामिन्योः स्थितौ । अथेयं चेष्टास्थितिश्च शारीरिकी निर्धेयम् तत्र चेष्टेयं सर्वांगव-

निनीषकांगवर्तिनी वा चेष्टमेव कथ्यते तथैव च अनुद्भूतशक्त्युद्भूतिः शनैः कार्यकारिणी चेष्टोच्यते यतः देहे परीक्षितेन स्थिति
तिति सेयं च तत्त्वतोऽपि नीवृत्तेषु कर्मीकृता पतत्लक्षणम् अथ तत्राग्रे नास्य परीक्षा या भविष्यतीति तेन दायस्त्वम् तदुक्तं यदिह कथ्यते कि
मर्थमस्य तत्समेत्तेति प्रतिलक्षणं यत्किंचिदत्र शरीरे समापतेति तत्राचैतन्यग्निकवलतत्त्वत्वक्रियया तत्तद्रूपं प्रापयतीति स्वस्थे
परं तत्तद्युक्तं तेन स्वत्वं प्रापयति यदि च तत्समाश्रितमेव तिष्ठत् दाहाद्युद्रेकेण तद्बलमभिभावयेत् न च तद्रूपं प्राप्नुयादिति चे
ष्टया तस्यात्मसंक्रमणार्थं भाव्यमिति यतश्चेष्टा सर्वेषामेव वा तत्रैष आपादनमन्यसंक्रामणं चेति द्वयात्मिका जीवस्य तत्त्वार्थ
मनया वक्ष्यमाण्यमिति । अत्रापरश्चेष्टायेतायाकरणमन्यथा मन्यते चेष्टास्वभावाद्भूतो सोऽजीवो यस्य यत्स्वभावस्तस्य तस्मा

अलक्ष्मलोलाभिप्रायेणलक्षकतद्बलसकोचन अथ च तद्योविभागश्चेष्टायोग्यितोच ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्निर्गमनं न भवतीति स्यादेव चेष्टया भाव्यम् स्वकोन अपेताचेयं वयमस्य जीवस्य चेष्टया विनता तद्विशमार्थे स्थिता भाव
मिति अन्यथास्य प्रति लक्षणं चेष्टावत्वे न कदाचिन्नदोऽस्य न स्वेदोदयः स्यादिति तेनेनिवृता सर्वात्मना निरोधार्थं स्वमजीवाः
पतितयोगपधीनाः स्थापिता इति वैविक्रमपेक्ष्यैनैनिर्वाहत्तमेयस्य या हृग्अपेता तस्य ताहृशी क्रिया तेन नियता स्थापिता
यथा पयोस्तणाद्द्काष्ठमेव क्रिया मनुष्यारीनो च तत्तद्वारोहहनलमाणाताहृशी चेष्टा विहितेति भवति वात्र शङ्कमुद्रो
यः क्रियाकारी चेष्टा सोहि द्विविधा मता अनीकदेहगामित्वात्स्थितिरेतद्विलक्षणं । भाव्यं च चेष्टया स्मास्यो दृष्टीयतार्थं पुनः कथ
अनुलक्षणं समापन्ने संक्रामयतिन व तत्त । अन्नपानादि संक्रान्तैस्य पुष्टिक मेव तत्त तथाप्य शङ्कतो यायाद्राशित मस्य संक्रम

वि॰
वी॰ ति
३००

क्रमेणापोचितेनतस्त्रनसंक्रांतिमियात्पदा तदाभ्योन्यविमर्देनतग्रमुनेनत्रिपातयेत इत्तीरद्योरसदीप्याम्यस्ते हावस्थितेपुनः
भावंस्थितेतितितेनेमसौहित्याग्रानिर्मितेत इति ॥ ॥ अस्मात्इति फचेत तमावेन ग्रौस्यकारीवपुनः सकोनेतिस्थितिः
यभरेड पोस्यकारी त्वमेति मैथुनस्य पुत्र्यफेफरौस्यकारिणीवपुनः शुनक्कुम हानिकत हरारतिगरीजीति नेसर्गिको
स्यस्यफर्तीर्हि नभरोद पोसंजायते। जानीत चेष्टेयंसद्विधेति शादीद १ नयीफ २ कसेर ३ कलेल ४ सरी ५ भनीद ६
इति प्रत्येकचेष्टायाश्चस्वभावोभिन्नः तत्र शादीद् कवीय् बलिनीचेष्टाभाविन्याः पंचम्याः सरीनाम्न्याः शीघ्रचेष्टायाग्रन
अस्सलहरकत फतसावन वलसुकोनयभरोउ। तत्रचेष्टेस्यकास्थितिस्तशेषफन। हरकतेल् त्वमायुत्र्यफे
फवल शुनक्कसोल हरारतिगरीजितिफतभोद्। चेष्टात्तुमैथुनस्यरोग्यहानिकरीप्राहुतोस्यमात्मेहतस्त्र ॥।
यान्तरमिदम् यदाद्यासौयत्रशैघ्यकरणेशक्तिर्नदीयते द्वितीयायत्रशैघ्यकरणे शक्तिर्हीयते इतिशीघ्रक्रियेयसभध्यपि व
लहानितद्धानिकृत्तोविशेषइति। नयीफ इतिनिर्बला प्रथमाविरोधिनी भनी इतिषष्ठीसरी विरोधिनी मन्देति कसेर
अधिकातद्विपरीताकलेल इति तूना इत्येच कवीय नयीफ नभवति नयीफ कवीय नभवतीतिसिद्धमुभयानुगता
मध्यावर्तिन्यतीयते एवमन्ययोरपिचोध्यमिति तृतीयेय मतदिल इति अत्रप्रस्तारोयथा शादीद कसेर सरी १ शादी
द कसेर भनी २ शादीद् कलेल सरी ३ शादीद कलेल भनी ४ शादीद कसेर मतदिल ५ शादीद कलेल मतदिल ६
शादीद मतदिल सरी ७ शादीद मतदिल भनी ८ अत्रमतदिलंव सरोतिभनीभेदेन कसेरकलेलिभेदेनोतिच शादी २०

द् कसेर् कलेल् मरीभती इति उभयोः साम्येन वमीमनदिल् इति ५ एवं जयीफलस्यापि नवैत्यष्टादश १८ कसेर् मरी १ कसेर्
भती २ कलेल् मरी ३ कलेलभती ४ कसेर्मनदिल् मरीभमेकेन ५ कलेल् मनदिल् ६ मनदिलिकलेलयोः मरी ७ एवं
मनदिलिभती ८ उभयमनदिलवे ९ जातौ न वेष्टेयं सर्वेणास्य रोगस्य कारिणी अधिकाचेयं रोगं करोति तत्र भेल अ
न्ते इति तदाधिकालग्ने न पुनः चेष्टासर्गीयामिति वस्यते यथाधीनसंजातकेन विड्वस्यादिना कासो धियदि जायते न न तवेतस्य
स्वाभाविकेधीन सलग्नत्वादिति तत्रापि कस्याश्चिच्चेष्टायामतः लेलाधिकं कस्याश्चिच्चतस्र विनाधिकं तत्रतः ले
ल् रूलतापादन शोषणमिति यावत् तसाद्वेन च रोगस्यापादनमिति । तथा मरीकवीयु कलेलाख्यायाश्चेष्टा
यामतः लेलात् तस्र विनाधिकं तथाभती विजयीफिकसेराख्यायास्तस्र विनातः लेलाधिकमिति तत्राद्यायां चेष्टा
याः शीघ्रत्वाद्दोस्याधिके सत्यपि न शोषणं कालदैर्घ्येण तन्नियमात् यत्र दिकालदैर्घ्यं तत्र शोषणं न शीघ्रमात्रेण
शैघ्र्याच्चोस्य नियतम् द्वितीयायां पुनर्मन्दत्वान्निर्बलत्वाच्चेष्टायानोस्याधिकाचिरकालिकत्वाच्च रूलतापादनेण रोष
णमिति तस्य तथानियमादिति । तत्र रोड्ड भेल मूर्ते इस्तुके तत्रतस्र ले रोगस्यापादनं भेलसूर्ते तदाधिकालग्नमिति
कथितं न चेष्टासर्गीये अधिनाधिक्येन चेष्टायाः रोगं जायत इति तथथा चेष्टाधिके तदभावे च स्थितौ रोगं संजायते त =
त्र चेष्टायामधिकायामेस्य समुद्भूते नैसर्गिकवेदः शुष्को जायते तथात्वेच हेरा भावादोस्यस्यावकाशाभावे रोग ६
मिति । ... नेचस्थिते रोगस्य यथा संकुच्यास्थितस्य लेलस्वेदाबहुभवंति बद्धीभूतेषु चैतेषु तोस्य प्रसरतीति रोगं ६

वी॰
चे॰नि॰
३.१

स्वकोनस्त्रीस्थितिजीर्णीकरणेसहायमन्नं । तथाच पाकस्यदायेनतेगेषुसारकं स्थितमिति नत्रात्रेमानेनन्नमस्यात्रस्यादोबला॰
धानेनततोपिनद्यपरिवर्तिनतूनिक्रमेणतत्कालमाभिः सर्वव्यापिनीतिचेष्टायांत्सत्यामन्नस्येनस्ततोभवनात्तचबलंक्रमतेसंकीर्ण
तापादूनात् परंनयदाचेष्टाबलात्रविशीर्णताकर्षणीनभवेत् प्रत्युततत्र्भयावकाशदायित्वमेवभवेदसावीषास्थितिसमेतिकिंवा
३०१
त्वं तथाभोजनात्पागपिसमचेष्टाजीर्णिकृत्तलोद्बोधकत्वादाधिक्यप्रतियोगित्वाद्विधेया येनस्वाभाविकोस्येमबलेनप्रीत्रंजी॰
र्यतीति । तथाजीर्णेत्रचेष्टात्रत्र्याविधेयायतोसावत्रंजीर्णसारासारविवेकस्ववैसारस्यस्वस्थानापनयाः सारस्यविसर्गोन्नत्र्यवि
धोनतचोपकरोतीति तदभावेसारांशस्यनन्नंदेगात्राभिः प्रसारांशस्यबहिर्याणपनानभवेदितिसोकर्यादनर्थोदयइति । तथा
त्रकतिरेषाज्ञत्चेष्टामध्यद्वयमपि चेष्टामत्येकत्रविनातिं प्रसोचाग्रेस्वावसरेवर्णिष्यते । तथाव्यवायचेष्टारौक्ष्यकारिणी
तथाहितत्र प्रतितिविरलश्चात्मानः स्नेहसारभागाः सम्बक्कलिताभवंतिनिर्गच्छंतिचतस्यावज्ञव्यासादात्मकत्वात्माणाश्चपि॰
निर्यांतीति तदासक्किलम्राः प्रायेणमदमनयोभवंति इतिसंक्षेपाणव्ययेरोत्स्यसिद्धम् ॥ अत्रप्रसंगात्कामियोरसंग्रहः ॥
शुक्रात्तोच्चनक्षतोगगनविलयगो ७१०८ मानवः प्रज्वलः स्यात्कामात्ता ७८१० मंदिरस्थोककविधरणीस्तेनतद्धाताद्भुयातो
१०१४ काव्यारीनद्धदिंदोर्नभसिरविसुतात्दास्करजिद्रोरत्न याथी नत्कल्कामास्पदस्या ७११० सितत्रधशनयः स्वर्तेगेभा॰
गेवेहि । प्रालेयांशोः सितात्दादिनमणिततयस्तत्परोभागवृत्तीमृर्तौचेत्सोमशुक्रौयदिनरगणिस्तनेमपयनत्र्यायशाः स्यात्
शोफक्ते दोनराणांजनयतिनियतंपापदृष्टोविशेषात् काव्येस्त्रीयालयस्थेतदत्रमिथ्यात्मरो॰ मध्यनपनस्तनेमूर्तिकेन्द्रे । कं ३१

फलेह्येकाम्यो ह्युभाभ्यां यदि द्विवस्पते स्त्रोपरागोत्तरस्तत् स्त्रोणीऽप्रवेणकाङ्क्षः प्रथमस्तस्यप्रतलेम्रतः स्पष्टपोयं कामाधिकं नराणां ज
नयतीति नियतेपापरस्त्वोविशेषात् कार्येस्त्रीयालयस्येतदत्रमिथुनगेकामवान्मानवः स्यात् मूर्तैर्निसमायस्त्वनौषधत्रविचक्षुभेचेस्त्रमा॰
नल्पकामः । तथा पतदासक्तिरिङ्गःखदाहमध्येनिमायेनङ्गःखदा । तथाच भोजेन्द्रतरेति प्रशीयास्त्वइति तत्रापि पतञ्जालदृति
बीजपाते परन्तु यदि समकाले देशाकांक्षायोसन्यांसमसर्गेणोयं क्रियासेव्यते तदा माणवलं करोति स्वाभाविकबलगुन्नेत्रयति
शरीरस्कन्निवर्धयति उत्समर्गं करोति तरणस्परत्रयोतकस्य इयंचेहृशीक्रियानेकामयरक्षाकारिणीत्यवश्यविधेयेयम् ङःखदात्व
त्वेचांतरसर्गीनपेक्षायां तथाविपरिचयेति सुखात्वयेयस्यचसर्गोद्यमस्त्रियोसावनयाक्रियया नष्टेहीनोजायते सफरायीमे
ह्यात् चमेत्रत्वसर्गेनयाक्रिययादेहतानवेरोत्त्यंचाप्नोति नेत्रेचकोटरमग्रेभवतः पीनास्निग्धपीतत्वत्वसर्गौ बलगमीयसौ
ह्यायीमेजातौ प्रबलोजायते हानिरप्यनयोः शीघ्रंजायते । प्रबन्धणवैद्याप्यतत्वेलामाचदाते पाकास्पदादत्रनिर्यातमिति प्रथ
मद्वितीयपाकौयदासमासमायाविति शाकोन्येचविवेचकानात्रप्रतीतमतिनाभाव्यमित्याहुः तदासौपाकास्पदरिक्तोभवनेवेलं
भुक्त्वाकालस्तदाचासौक्रियानीवद्वत्रायदात्रेपाकास्पदे जीर्णेनचसर्वथास्मान्निर्गतमितिकथितं तत्रप्राणिसर्गस्यानेकविधत्वा॰
जीर्णिवेलानसाम्यत्येनसामान्येनवर्णयितेपाकया केषांचिदतिचिरेणकालेनजीर्णैः केषांचिच्चिरेणकेषांचिदतिशीघ्रंकेषांचि
च्छीघ्रमिति तत्रचमेसस्यप्रकृतेर्जरणवेलाहोरात्रयेसार्धप्रमघटिकाइति यावच्चनास्याः क्रियायाभुक्त्वाप्रवयिमनीवीर्याव
पनेनभरितंस्यादिदियंचसत्त्वक्रिबाह्यनिमित्तंविनानस्यात् तावदिमांक्रियांनविदध्यादिति तानिचनिमित्तानिसंकल्पदृष्टक्रिया

वी॰
वे॰ नि॰
२१

३०२

हासविलासादीनीति । तथा यदा पवनसाम्यं प्रसौनातिशीतो नात्युष्णः तथा तया सह संगमात्पूर्वं हासलीलाङ्गमर्दनं ततस्तदा
ममापनादि विधेयं तथा तस्या अप्यभिलाषवृद्धिः स्यात् तदनभिलाषे चानर्थमिति भावः तदभिलाषश्च नेत्रचेष्टादिलक्षणस्ततो भविष्य
तीति इत्थं वेलायामियं क्रिया विधेया तत्र प्रवेशवेलावलेन निर्गमनवेला च शनैः यदा च वीर्यप्रस्खलितं तदा एव लग्नेदं ज्ञात्वापि वि
शुद्धं विधेयं तथाति बलेनेयं क्रियानीवानर्थकारणं निरन्तं चेयं क्रिया स्वरूपं दूरीकरणं तदाऽऽरतमती प्रयातयौवना चिरकालव
द्वयोनिश्चुरुष्टा अन्न तया सह हानिमेघानं दृष्टं यतो सौ क्रियानीवसुखरूपार्थिनीति मोक्षकारणम् यदि च भाकीर्त्काचित् रसाभिज्ञा
तया सह इयं क्रिया साधीति तथा तक्रमर्देन ते फक्तरावइत्यादौ नेयं क्रिया सेव्या तक्रमेति अजीर्णः ईसते फक्तरावइति विरेकवमना
दि तथाऽऽरतकालरक्तपारक्तनिर्गमनजागरणशरीरकष्टचिन्तादौ च नेयं क्रिया कार्या इममगमादौ च तत्रयाचिन्ताप्रतिकर्तुं
शक्यासोहमस्मीति अयतीकार्थी च रमेति एतद्वेलायामसौ क्रिया मोक्षविस्मरणकारिणीति मदोन्मादिवेलायां चानर्थः शरीरद
दृशौत्पयोस्तु यस्य च या भेत्तसर्गः सौदाहरति यस्य च हृन्मोक्षे याकाङ्क्षा दोत्रमोक्षे स्त्रीहृन्मोक्षे अन्तरंगमोक्षे चास्ति मोक्षे पादिकामोक्षे
चस्मात् तेनास्यां क्रियायां अनर्थकारित्वात् यत्नो हेयः तथैतस्मादनु शीतपानीयं न परिचेयं तारिड ईसतेस्तकारु रायरु ईसतीरखा
रुकारि शोफकंपलंभकारीति एतत्क्रियाया अनंतरं च न शीतपानीयेन स्नातव्यं शीतपवनादपि शरीररक्षा विधेया यदि चैतद्वेला
यां करकम्पनमंगकंपो वा जायते अथवा तदा स्वादादनु निर्गमनवेलायां विघ्न एव भवति यदि वाभ्यंगो भ्यो दौर्गन्ध्यमिव जायते ।
तदा एतेषां धातुदोषनिमित्तत्वात् दोषाधिक्येन मितेन त्रिफलासनाय स्त्रियो वा पुंसो वा यत्नो विधेयः यः कश्चिदनदनेनरंजनतोरा २१

स्त्रियं मर्दयेच्च भुंक्ते स्य पुष्टिर्जायते तथा गोक्षीरपरिचयश्चारोग्यकारणं तथा सुगंधाकुसुमगंधसारमर्दनं शरीरस्वास्थ्यबलोद्रेककृत् धातु
शोधनकरं शुक्रेंद्रोत्थापकं तथा चणकमाषीकृतपत्रचूर्णमात्रं शोधितबीजं तत्पानीयं तोलत्रितयसंमितं शुक्रेंद्रांवर्धयति निराशानो
वाशांमत्यपयति वृद्धो युवशावतः करोति तथा चेदं यथाकेवलो प्रधानो मध्ये नानेन सादृश्यं किंचिदिति कोमलशाय्यायां चात्रतो त्रता
यामारूढेयं क्रिया विधेया उपधानं चोर्द्ध्वविधेयं ग्रनश्चोत्तानया शेते स्थितिपश्चात्स्थितितदूर्ध्वगमनादि निषेधो बोध्यः तथा लिवानतत्
नविधेयः प्रयोनिगमनेन विधेयं इत्यर्थः । इयं च क्रिया धर्मविरुद्धा चिकित्सके स्वातीव निषिद्धा । तथा निघ्नणोक्तिः यदि स्वस्त्रि
यां दास्यां वा न वेत्यां कश्चिदिमां करोति तदा तत्र प्रसूतो यो भवेदसौ ईल्लतोल्ल मशायिक प्रबोध इति च तत्र ईल्लत प्रसनामिति
यावत् मशायिक इति वृद्धानां प्रायेणाहि वृद्धानामिय शुक्रेंद्राभवतीति । जानीतच याबालाविलासिन्यो याश्चवृद्धास्ताभिःसदा
संगेवल्लमाद्येन जायते यदि च तस्याः शुक्रस्याधिक्यमपि भवेत्तथापि न क्षीणशक्तिर्न जायत इति यद्यप्येवं तथापि निघ्नणोः शु
द्धिमिच्छद्भिरेतत्क्रियासक्तित्याग एव विधेयः यत ईदृशीषु रोगस्य विरेकवमनादिरूपशुद्धधातुनिराकरणस्य दिनत्रयांतर्येशुक्रक्षय
पातदोषाद्यौ विरेकवमनादिक्रियायां विहितायां न शुद्धिर्जायते तदा पुनरपेक्षायां दिनत्रयांतर्येशुक्रमितीदमपि तल्लक्षणायोगा
त्थैवेत्यत्रापि तदेवांतरं स्वास्थ्यकांक्षिभिरन्वेष्यमिति ॥ इति चतुर्थावस्थकचेष्टास्थितिलक्षणपदार्थतदवांतरभेदमैथुनचेष्टा
निरूपणम् ॥ ॥ भवति चात्र । बलाबलाधिकत्वेन शीघ्रमंदविभेदतः योषाचेष्टेयमुद्दिष्टा दैः प्रतियोगितयोज्वला तत्रा
प्रमतियोगित्वंशुख्यं विद्वद्भिरुदीरितं नाबलं सबलं जातु भवतीति व्यवस्थितेः प्राधिक्यात्स्वेशतश्चापि गौणं तज्ज्ञेयमंततः योषाचेष्टे(

वी॰ चे नि॰ रू॰२

यस्मात्तैः प्रतियोगितयोज्वला तत्राप्रमतिसोमितं उभयाऽनुगतामध्यसर्गो चेष्टेयमीरिता तथा च बलिनी चेष्टा प्रसाराद्ववधायया न
थैव निर्बलत्वेवं भेदाम्प्रणादप्रमस्ताः चेष्टेयं स्वस्वभावेन ज्ञेया शैत्यौस्य कारिणी आधिक्यात्करुतानां नाम शैत्यं तेनैव सर्गजं यथा चपी
नसोऽन्यत्रौकस्मात्स्विन्नत्वनो यदा कासोऽत्र जायते तत्त्वेन भद्वस्यास्यगण्यते तत्राप्योस्य विशेषेण कस्याश्चिदूनतातया परस्पाऽन
तान्यस्य ज्ञेया विधिविचक्षणैः शैघ्र्येणास्य च नियतं कालदैर्घ्येण शोषणं इत्यत्र चेष्टाभेदैस्तु ज्ञेया चैकप्रधानता उक्ताधिक्यतोऽप्य
स्याः शैत्यं न च स्थितौ कथं साम्यमित्यत्र धीमारा निशाम्यतत्र्धीरितम् चेष्टाधिक्यात्मस्रद्रुता वास्य स्वस्वेदप्रसत्तयात् तदाश्रितत्वाद्दो
स्यस्याभावे शैत्यं प्रजायते संकुच्याङ्गानि यास्ति प्रेत्तस्य स्वेदविबंधतः अवकाशनिरोधेन अन्तर्गैस्यस्य संभवः जीर्णिमाऽङ्गाप्यक्षुच्चे
यं स्थितिर्बोध्या विचक्षणैः पाकाशदान्तरगेऽनन्तद्बलं पर्यवस्थितं अत्रेत्रनद्बलं सर्वं संक्रामत्यत्र चोध्वितः इतिक्रमाश्रयात्सर्वव्यापि
नीबलसंस्थितिः स्थितौ तथा तथा भावं चेष्टाविक्षेपकारणं चेष्टायां स्वल्पजातायां भवेदत्र मितस्ततः बलं न क्रमतेऽतत्र विक्षेपाया
दनात्स्फुटं यात्रविक्षेपकृत्रोस्यान्नष्टी चेष्टा स्थितिस्सौ अवकाशप्रदानेन तयोर्ग्राह्या विचक्षणैः अत एव प्रवादोऽयं दशाद्वादशा
वाक्रमाः क्रम्याऽन्तरं भुक्तेः कल्पानाद्यानां विरोधतः । मात्रायोगाद्विधेयासौ जरित्रबलवोधिनी आधिक्यामासनाद्यासो शीघ्रंप्राह
करी मता जीर्णे पेष्टाविधेयालं सारासाराऽत्रशोधिनी स्यात्तेऽप्याप्यतेसारं याः सारं दूरयत्यपि । अभावे सारभागस्य जाताग्नेरपरस्य
च विसर्गाभावतोऽप्यक्तं तत्क्षतौ वेषप्रमासराः ॥ अत्रशास्त्रमतम् । लाघवं कर्मसामर्थ्यं विविक्तघनगात्रता दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्या
यामादुपजायते व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते शीघ्रं भवन्ति नैतस्य वलीशिथिल २

दयः नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति नचातिसदृशं तेन किंचित्स्थौल्यापकर्षणम् समवाप्तमाथन्ने बलिनां स्निग्धभोजिनां वसं
तेषां न समये सततं सहितो मतः अन्यदापि च कर्तव्यो बलार्थेन यथाबलं हृदयस्योयदावायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते श्रुवं च शोषं लभते
तद्बलात्रस्य लक्षणं किंवा ललाटे नासायां गात्रसंधिषु कक्षयोः यदा संजायते स्वेदो बलार्थं तत्र तदादिशेत् इति । व्यवायेत्वेह सा
रोषान्मूलत्रास्थितयोबलात् नियोंस्त्रक्कालिनावेगाय ष्ट्याये रौदपक्कचसा तस्य चास्वादसर्गात्वादासक्तो माणहानितः ऋतिमां च
चतत्रापि सक्तो यत्नो भवास्कंदं शुक्रस्य क्षयदान्नृणां मूर्धन्येयं च चोदिका हितेयं रक्तसर्गाणां हानिदापित्तसर्गिणां कफस्य था
तसर्गाणां शीघ्रं हानिकरी मता उष्णस्निग्धस्तत्राद्यो द्वितीयो उष्णरौक्ष्यभाक् शीतस्निग्धस्तृतीयस्तु चतुर्थः शीतरौक्ष्यभाक्
वातप्रकृतिराद्योऽन्यो वह्निप्रकृतिर्मतः जलसारस्तृतीयोऽपि भूमिसर्गश्चतुर्थकः अनयाद्योऽत्र बलवान् जायते चापि शक्तिमान्
रौक्ष्यं च नानवं नेत्रमयतान्यस्य चानया तृतीयस्तु यो ह्रीनिर्बलस्यात् चापि तद्वृतिः इति सर्गविभेदेन क्रियो सेव्यं विचक्षणैः तत्रा
प्ररेकेन हेलास्यात्याकामायारिक्तता नेत्यन्ये त्वन्य संगास्तु तत्रानर्थकरी ह्यसौ तस्मात्सिद्धं च जीर्णे त्वे निर्गतेन च सर्वथा सेव्या रति
रनेकत्वात्सर्गाणां नियतेन न तत् चिरात् चिरशीघ्राशीघ्रं जीर्णेऽन्नृणां मता तत्र च त्रर्मिनिसर्गाणां होरात्रय ७।३ः मितात्तसा प्र
त्येषामपि जंतूनां मकल्पोयं विधानया । स्पृहायावत्रोस्यान्न च भवति प्रावृत्तमपि वेंद्रियेनाना बासंवन च समुदितेनापि स्पर्शविता
डुधेस्तावत्तेषां न च लभ्जनीयाहातिरलं यतोऽत्र क्रमांच्यमपि बलवतां साजनयति । नात्यसशीतेन न च हृदयमाते न वापि तत्स्यांक्त
विनात्मिकाया सेव्या क्रियेयं क्रियया वधार्यप्रीतिर्विसृज्या विबुधैर्नराणाम् । नाभीभुजस्तनविमर्दनात् नीवी निबंधन

वी· मै नि· नृ·प

मद्योकचमोक्षणंच भूलेपकंपत्रलकान्नजवीतितानिहादैवदंशयविकलंमृगलोचनानां । गात्रस्फोटोज्जृंभनंस्वल्पवल्लयाज्ञाप्रे
क्षीवनंचेर्ष्याहासः बालाश्लेषःकरीकंडूयनंचवाणीस्त्रिग्धायोषितांभावमाऽऽः । प्राकट्यगमाश्च विदधीततयामङ्गासं लीलाःकथाश्च
रतबोधकरीविचित्राः संमर्दनंच स्तनिकावमर्शयेनाश्रुतास्वपिभवेदभिलाषवृद्धिः । अनर्थसंपातरहान्यथाभवेत्कुप्राहि।
योषित्प्रकृतिःस्वभावतः शीलंकुलंहादेनयोक्तियंचयाविभूयतर्षशमयंतिचेष्टितैः । इतिसुविदितभावांसांविलोक्याद्रे
णामबलमुपक्रमेद्वेनिष्क्रमेतमममंदम् नचचरमविलासोक्षालनेज्ञातकार्योमहत्तिरुपगतेक्षादोषवित्तेनयुक्ता ॥ निरुक्तंचक्रि
यासेषास्याहृद्धिक्षामसनामता तस्मादतिबलादेषानसेव्याज्ञातपरिस्थितैः उदक्यावर्ज्येयेद्दूरात्तथाचामामयौवनां विरात्रिवृद्धयो
निंचात्यन्तांचातिप्रसंगतः यत्नेनाचापयत्यर्थेरेतोनोस्यानिषेवणं मोघहेतुतयाधीरैनैविधेयंनिरंतरं रसाभिलाषिचेत्साऽपि
तदात्यर्थंनिषेवणं ननिषिद्धमसौतस्यदीपिनीपुष्टिकारणं विरेकाजीर्णवमनजागराहारविमोक्षणं श्रांतोत्कभीतविज्ञा।
नांक्रियेषानर्थकारणं देहदाहेचशैत्येचरन्मांघेवात्तिरोगके नजात्वयंक्रियासेव्याबहुनर्थकरीयतः नचात्रशीतपानीय
पेयंज्ञातविचक्षणैः नचापिस्नानमन्येनयक्ष्मोपलंभकंपकृत् रत्यन्तेदेहः पवनात्क्षीतलादन्वतोबुधैः पीतकंडूश्वकंपश्चावि
ष्णताचोग्रगंधता धातुदोषसमाप्याति स्त्रियोवाप्रसमवा हृतक्षीरादिकंस्निग्धभोजनंशर्करान्वितं योभुंक्तेतस्यजायेतदेह
पुष्टिर्बलीयसी गोक्षीरंसंततंद्राक्षान्नीरोगत्वमयच्छति गंधसारविमर्दश्चसर्वथास्वास्थ्यकारणं अंशीहत्यापिचाणकेरात्रौप्रा नृ·प
ते श्वा। निरत्यम् तलावितयमानेनपरमंपुष्टिदंमतं नानेनसदृशंकिंचित्रिशानामबो

धनं उत्कंठां वर्धयत्येतज्जराजर्जरितात्मनो । शय्याकोमलतूलराशिरचिता गांडं तथोत्तुंगमना आविश्रुत्वापरभागगाधवलितं चाग्रंषं च।
चेदंशुभिः नारीयौवनशालिनी स्तनभरानम्राविलासोज्ज्वला लज्जाभागयवशात्प्रतीतमनसामारोग्यहेतुः परं । नैषाजातु क्रिया
सेव्योद्यानमासौधगामिभिः श्रयोभिरमनंथमितोधिवयैस्तुनिंदिनं उक्तं च निघण्टौरनवेत्यामेतत्कल्पतालीषुः जातस्तुतालक्रिया
सक्ता मायोयात्वृद्धसंस्तवः यावलास्तुविलासिन्योयाहाचिन्नंवरज्यते निरंतरं तदासक्तावपिमोंद्य्येनजायते इतिाश्यितोचति
९णैः शुद्धभिक्षुद्भिरादरात् श्रद्धानसांक्रिवैद्यासर्वेयास्वास्थ्यकारणं स्नेहेस्तास्यस्कुद्याचमतानिकामनाविदो साध्यस्तोन
रितांधेयासांकद्रुमीतिनिस्त्वयात् । वृद्धस्त्रासमनम् ॥ भक्तवान्कृतसंभोगः कामस्त्रासीत्तूततः त्वयी रक्तापिन्नत्वतीशोषी
ननेकुर्यात्कदाचन शरीरेजायतेनित्यंदेहिनोहासनस्पृहा श्रव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलतातनोः बालेतिगीयतेनारीया
वत्कर्षाणिषोडश ततस्तुतरुणीज्ञेयाद्वात्रिंशद्वत्सरावधि तदूर्ध्वमीधकृत्वास्यात्पंचाशद्वत्सरावधि वृद्धातत्परतोज्ञेयासुरतोत्सव
वर्जिता निदाघशरदोर्बालाहिताविषयिणीमता तरुणीशीतसमयेप्रौढावर्षावसंतयोः नित्यंबलासेव्यमानानित्यंवर्धयते
बलं तरुणीक्रुसयेच्छक्तिंप्रौढावासयतेजरां सद्योमांसंनवंचान्नंबालास्त्रीक्षीरभोजनं घृतमुष्णोदकस्नानंसद्यःप्राणकराणि
षट् पूतिमांसंस्त्रियोवृद्धाबालार्कंतरुणंदधि प्रभातेमैथुनंनिद्रासद्यःप्राणहराणिषट् वृद्धोपितरुणीगत्वातरुणत्वमवाप्नु
यात् वयोधिकांस्त्रियंगत्वातरुणःस्थविरायते सेव्यतेकामतःकामंबलाद्वाजीकृतंहिमे मकामंतुनिषेवेत मैथुनंशिशिरा
गमे त्र्यहात्पक्षेतशरदोःपक्षाद्वर्षनिदाघयोः । सोस्तुते । त्रिभिस्त्रिभिरहोरात्रैः समेयात्प्रमदांनरः सर्वेष्वृतुषुधर्मेषुपक्षात्पक्षा

वी॰ मै॰ नि॰ २॰५

कुर्वेत्सुधाः शीतेरात्रौ दिवाग्रीष्मेवसंतेतद्दिवानिशि वर्षास्ववादिदायांनेशरत्स्वास्तः स्मृतः रजस्वलांगतवतीनवस्यासंयतात्मनः
स्थापकस्तेजसांज्ञानिरधर्मस्थतनोभवेत् इति ॥ इतिचतुर्थेचेष्टाप्योवश्यकनिरूपणम् ॥ मसंगान्मैथुनचेष्टानिरूपणम् ॥
अथदूषधातुनिराकरणाख्यपंचमावश्यकनिरूपणम् ॥ अल्इति अल्अथक्रमोविभागः खोसेसः पंचमोयमवश्योपयोगार्थः
फेरत्यंतरे ऊचेत्याह ईस्तीफराग् दूषानांनिराकरणंतत्र वक्तुनः यरुतिभास् बेधीकारणेयदाविरेकवमनादिक्षुतमधिकीभूतं
मस्तनरावेध्यंभवेत् तदाकिंविधेयमिति । अत्रटीका । कानिचिदुक्तानितानियानिशरीरादवश्यंनिराकरणीयानिचिह्नतत्रस्था।
पनीयानि तत्रनिराकरणापेक्षानिशम्यतां किमतोनिराकरणीयमिति तथाहिशरीरस्थितिः खल्वन्नंविनानुचितेन तथानाकुशाना।
मिश्राणांभाव्यायदन्नमत्रशरीरे सर्वमेवांगतांउपगच्छेदिति मत्येकजीर्णिश्चास्यात्रस्यमानास्विकंमलमिति तन्मलंयदित्त।

अल्क्रमोल् खोमेस् फेल्ईस् तीफराग्वल्यरुतिभास् ॥ अथविभागःपंचमोनिरासबंधनयोः ॥ अम्मल्
यरुतिभास् फ मञ्जमा यकोन शीहूतल् मासिकाति ॥ तत्रबंधनेनैतद्धासंयदक्लिप्रावल्येनावष्टंभकस्य ॥

स्थितिंकरोति तदात्रनूतनेत्रेमासेनदपिमलिनयनिस्वयंचाधिकयाद्दोषकारिजायते इतितंमलनिराकरणापेक्षावश्यभाविनी
ति यरुतिभासापेक्षाचस्थ्यतां शरीरेखल्सदेव तरु लीलेव्ययीभवनेबद्धकत्वमितिव्यानत्रापेनायेनप्राप्यमेव नचाविक्रि
त्रमवाहेण तेनात्रेनात्रभाव्यंपश्चादिवत् इत्यवश्यंव्यायितस्तरणार्थं नवीन्नात्रप्राप्तिंतावन्नदंतिकेनेनात्रेनभाव्यमेवेति यरुभास् २॰५
ति

अस्तीति सिद्धम् इतिनैतेन सर्वविशेषेण सर्वांगेऽप्यनन्तबलेन त्वदत्र त्वरणार्थं स्थापितम् यद्यद्बलं च तत्र स्वस्वक्रियायोगे तत्त्वदत्र त्वरणायां सत्वेऽं
वर्तत इति तत्रत्यबलने बाह्यसाधनमपेक्षते यथाविशेषे सेत्स्यमानकं संभनेच विशेषेसकमिति तत्र बलमासीदेव परं तद्दोषवशात्स्वस्व
क्रियायामंशेऽबाधोऽस्त्यधिकबलात् तत्त्वत्थानीति ॥ भवति चात्र ॥ इतिवत्योपयोगपूर्वमध्येन . योनिरूपितः अथ पंचममध्येन तु
धाः स्मृत्वा तत्साधकं अन्नादीनां स्थितिरियं न च भञ्जनं तथाविलं भंगताभावपर्यायत्वं तत्र नमलसमीक्षणात् तात्स्थित इत्यपेक्षया मं तत्स्थे
बाधिकत्वतः स्फुटं विद्यमानाहि क्रियात्रस्मान्मनाक् निष्कासनाविदाम् अत्र त्वणांशं पंचेचास्य भावमायेन निश्चितं नच पश्चादिवत्कुक्षि
जीवतीति त्वणांशं अपि अतोऽनूत्तात्र संभाव्यमिति नावष्टाम्भमनेनच अस्तीयं बंधनापेक्षा इत्यत्र स्वास्यसिद्धये नियंत्रानेन तद्दिदं स्था
पितं च बलद्वयं यद्यप्यत्र तथाप्येतन्मांशे तत्त्वोधनामता इति ॥ इत्सनीफराए यत्र निभास योरनयोर्निमित्तानि स्फुलहाद इ ।
अस्मल इति अमल इत्यादि स्पष्टं पूर्वमानपतनकथायां बाह्यमेनत्दस्ति पीड्नेल इति प्राबल्येन मासिकनीति पनदाख्यबले
नावष्टंभकबलेनेतियावत् अयमर्थः अवष्टंभकबलेन नैसर्गिकी स्थितिरत्रथात्वादीनामस्त्येव यदा तु तदेवमबलं तदा स्वोचि
तावष्टंभनातिक्रमात्स्वयवष्टंभनाह्निक्रान्तिरिति ॥ भवति चात्र ॥ अवष्टंभिबलेनैव स्थितिरत्रादिगा स्वतः भवत्येव तत्र इकां
ह्रिक्रियोचितप्रज्ञातितइति । अवइति अत्रार्थः यत्र भास्मासिकप्राबल्येन जायत इत्यत्र तत्रैव पन्तोनताणि अव अथवा नत
जायते लेइनिकरणेन जाफेल इति क्षीणशक्तितया हृतेमेति जारकबलस्य अव अथवा दाफिअति पनदाख्यस्य बलस्य
निराकृतेबलस्य क्षीणशक्तितयावेति प्रसिद्धमेवचेदं जारकबलमांशेजीर्णमांशादधिकं तत्र स्थं न निर्यातीति अथवानिरा

वी॰
वि॰नि॰
वृ॰१

कार्त्स्वबलमोक्षेनत्रत्यमधिकंननिर्यातीति इत्यतीफ्रागुजीरिर्गक्तदात्यवलेनैव ॥ ॥ अत्रइतिमत्र अथवा स्तूददरोकबंधनेन गे
अथवा त्रूलजेल्ल इतिगार्भीभवनेनमादत्तीतिनस्यमलधानोः अत्र अथवा कसरतत्र इत्याधिक्येन नत्राधिकचेत्कथंननिर्यातीति ।
टीकाकृदाह । यदाधिकीभवतिमलंमूत्रंवातदातन्निराकरणे दाफिरूबलेनिराकर्त्रेबले तन्निराकरणार्थेनशङ्कभवेदिति ।
अत्रइत्यथवा लज्जोज्मति इष्टकफयोगेनयदानन्नदवयवलग्नमेवइतिनन्मलंमूत्रंवा यदानन्नदंगोशावष्टंभेनवर्त्तितेनदाकथं
तन्निर्गमनमिति अत्र अथवा फ्रकदानेति प्रासनाभावः सन्नाभावः यिह्मिमासइति चेतननतायाः भेनिकारणावाचकमत्र ह्राज्यत
इत्यपेक्षा पलेति उपरि दैफेतिनिराकरणेहेतिनस्य । किंविच्छिनादिना यदाप्रासमपिमलमूत्रादिकेनविद्यान्ते अपेक्षा जा

अत्र लेजापेल्ल ह्राजेम अवेल्ल दाफि अनि अत्रजेकोल्ल मज्यारी अवेलस्तदद अत्रत्रूलजेल्ल मादनि अत्रकसरत अ
वेल्ल लज्योज्मनिहा अत्र फ्रकदानेल्ल यिह्मसाम भेल्ल ह्राज्यत लादैफ्रहा ॥ मोक्षेनवाजरितन्निराकर्त्रेवा अथवा
संकोचेन तत्स्मृतीनारोकरोधेन संहृततयावा नस्याःधिक्येनवालग्नतयावाविरूक्षावेतनया तदपेक्षायांनिरा
यते । तथाचटीकाकारः । याह कारणेनस्य ॥ ॥ तितिलकांत्राणांययातिलकादंत्रेषु पित्तपातेनचेतनान्य
डुड्डिनिभवति तद्दोधेमलंमूत्रंवानिर्गच्छति इतितत्रेकोनिरोधे तद्दोधाभावान्ननिर्यातीति अनेनैवच कोलेज्मप्रभृति अत्र
गोलकइति फ्रस्कान्इतिच पाण्डुरोगाउत्पद्यते पित्तस्यचात्रगोतव्यमार्गनिरोधेनतैवतास्थितो तद्दलनशरीरेपीततात्ताजायते
इतिपाण्डुरोगः ॥ भवतिचात्र ॥ जरितमोक्षतोत्रस्यंननिर्यात्यथवायदि निराकर्त्तेभवेन्मोक्षेबंधनेनिश्चितेनदा संकोचावे ६

धनेद्रेत रक्तरोगे चिन्त्यतो बुधैः योऽजयो मलादिधातूनां भिन्नत्वात्स्व स्व स्थानतः आधिक्ये त्वल्पधातूनां निराकर्त्तृबलं च नतत् न शक्नोति नि
राकर्त्तुं मं मलमन्नतया ह्यथवा तन्नदेशमवष्टभ्य यदा धात्वादीनि स्थिति निराकर्त्तृबलं तत्र न चिकित्सकर्त्तुमर्हतीति विना श्वासादीनां नाम
नाधिक्ये जायते यदि तदा तत्स्थानमप्यवरुद्धं तिष्ठति देहिनाम् तथा हि पित्ताशयतः पित्तपातेन बोधनं न यदा रोकरोधेन तदा के
न विनिर्गमः अतोऽत्र ग्रंथिरप्यत्र जायते पाण्डुरक्तदा या स्तंतिरोधेस्य पित्तस्य स्थितौ यत्पीतताधिका इति ॥ ॥ अत्र इति अत्र
अथवा ईन् सराफ़ु विस्तेय हूतस्ल तोगमने तभश्र माक़्तसरीसय पूले स्वपारि ज्यहुतत्पार्श्वेषु अवयोरा अन्येषु यदा माक़्तसगो
न्यपार्श्वेष्वागच्छति तदापि मलमूत्ररोधो जायते मसाल्ल उद्गाहरणं यथा बकराणे तजामसरोऽग्रे वमनस्वेदनस्य रक्तादिनाम

अत्र ईन् सराफ़ेल् तभश्र पला ज्यहृतेल् अवोरा । विस्तेपाङ्गानि मर्गस्यान्यस्य पार्श्वेषु ॥ अमल् ईस्तनीफ़् राग् फ
एनमा यकोनलि अजद्दादि माजिक़ूत् ना ॥ अथ निस्सनं नैतद्धिनास्ति यऽक्तानि भिन्नविरोधित्वात् ॥ ॥

गेरक्तानिराकरणे न्यावे मलमूत्रादिरोधः इति । ज्ञानीत च यत्वाज्य मोल ईस्तनीफ़ राग् अवश्य निर्गमनीयं तद्धेतनी वायदाप
त्रिः अंगस्तंभकं पाक्रनयात्रिः तथा अश्म राजिनक्केभ इति तक्केभ इति शरीरे अस्तराज़ मजानां रोगाणां ईस्तनीरुखाह तशानो (
ज्म्रतनथ लवतासारीरस्य तशानो ज्म्बाऊ स्तंभः रतभ इति यभोस निराकरणार्थं अवराजिमे ज़ाज़ीति यानो करोगाः यरुतिका
न् मातबंधः ईतिफाह्ि हरारतिगरीज़्यी तत्र ईतिफ़ति निवीणं हरारतिगरीजीति स्वाभाविकपित्तस्य च अमूराजि मोशातरक्त

वी॰
भा॰नि॰
पृ॰७

च्यइतितथा यथा मोक्षतरक मिलितामयाः तेचइन्नसदा ईनुह्रुन्याम् प्रवर्धेइनुमदेति सिवादेर्ध्यत्राहिः ईनुह्रुज्याभृइति स्फोटनं प्रवयेइतिभोद्र
स्य यथापित्रोइकेनदावपनतिलकस्फोटइति । भवतिचात्र । नाडोन्मोचनवेलायांयदानेस्तर्गिकेंबलं तन्निराकरणेलग्नेतदापिव
लबंधनम् तस्मान्निर्गमनाद्दस्यावंधेनश्चेसम्रङ्मवः बक्रधास्तंभकंपादिः सर्वेब्यस्यापवचइति ॥ इतियह्रतिभासनिरूपणं ॥
अथईस्तनीफ्रागुनिरूपणम् ॥ अस्माइति ईस्तनीफ्रागुइति निष्कासनंफचेत् पत्रमापतद्विना यकोनभवति लिनेत्यर्थः अत्र
दादि जेदबअवचनमिह विरोधः मानिकूरना अस्मइक्केतैर्विना यदस्माभिरवष्टंभकारणमुक्तं तद्विपरीतकारणमिदमिति
अत्रटीकाकारः । यदिदं ईस्तनीफ्रागु निष्कासनं तच्छरीरंशोषयति तथाहिधातवःखल्विमे स्निग्धादेहे स्नेहकारिणः त
न्निर्गमेचशरीरंशुष्यते इति तथाह्रारतमादच्च धान्वोस्योपाधानं खलरक्तंपित्तंच तन्निर्गमेद्भारत् ओस्यमपिनिर्गच्छति
शैत्यमवशिष्यते परंतयदिनिष्कासनं अधिकमथवा बलगम्कफोनिर्गच्छति तदैत्यनभवति तत्रोस्यंशिष्यतएव यदिचर्इ
म्रागु ङनस्यात् सोदाह्रचचतुर्थधातुर्निर्यातिं तदान्तरनेम् भवति एतोभत्स्वेहःशिष्यतेइति तथाहि एकमतियोगतिरोभा
वेपरः प्रतियोग्युन्निष्ठति यथासोदाफशीतइत्तं तन्निर्गमे दमुरक्तो धर्मास्निग्ध शिष्यतएवेति भेलप्रजेइतिकथ्यते तभेलूजा
तू भेलूजातइतिस्वयंतत्क्रियाकारी भेलप्रजेइति चान्यमुखेन तथाचात्रचतुर्थधातुनिर्गमनेन स्वयमत्रधर्मोस्निग्धताशिष्टा
पित्तनन्निर्गतो रक्तस्यधर्मोस्निग्धता शिष्टेति भेलप्रजेइतिकथ्यते यह्रतिभासम् आधिक्यं ईस्तनीफ्रागु आधिक्यंचवकीरामद
श्राविष्करोतीति समसर्गतानयोरिस्ता इयंचशरीरक्ताहि तदायिनी चेत्तभयाविकारौ समतयावष्टंभनं निष्कासनंचविधेयमिति ७

सिद्धं तदिदमुभयं तथाप्येन यक्र यार नइति स्वसमर्गेणानिर्गतं यथा ग्रहणमादौ रञ्जति तमेवैतद् यक्रनियार न निर्गमनेनेति अयं च इस्सती
फरागप्रनेकधा विरेकरक्तस्वनिजलोकः पतन निर्गमनादिना ये वक्ष्यते तत्रैको मेघनाख्यो सोमस्ता वाङ्क्रमेव हरकत्रस्वकोन
इत्यसौ चेस्तनीफरागु इत्येवकथ्यते ॥ इति मेलनगरीयपंचमः ॥ अथषष्ठः । भवति चात्र । रक्तोपिन्नाश्रयेन च स्वेन हस्तं ययोभि
ह्रोविते ग्रन्तोति मलस्म्रादि विरेके शोधणे ततोः गेल्यकारणमोघेन तज्ञानोशोल्पशोधनः जरितबलहानोव दुर्लभात्रतत्र
स्थितिः यदाधिक निसारोत्रकफनिर्गमएव वा तदोस्यतीत्रनालाभाद्दूरसोम्येन नातज्ञः यदा चतयोधात्वल्याधिक्यं निर्यो
तिदेहतः तदोस्य स्वेहतालाभान्निर्गमः शुद्धिकारणं व्यवस्थायेत्यसाधिक्यमनयोर्दोषकारणं देहरक्तानयोः साम्यमितिसा

अल्पत्वमेल सादेसप्ररुदासेल नफसानीय ॥ अथविभागः षष्ठोयमल्पत्वाभावसंगीस ॥ ॥

अंशसमाश्रयेत् आधिक्यमपि चेत्संति नैसर्गिकतयानयोः यथाग्रहणांच यदा तिवेनाद्यालिङ्गहता इत्येषपंचमोयोत्रप्रतियो
निविशेषभाक् निर्णीताबहुमध्यर्थे निष्ठामप्यतविचक्षणाइति ॥ ॥ अल्पइतिकत्र्म इतिविभागोयं सादीमषष्ठः अरु
दासेति ह्लादेस्य उत्पत्तिः तत्र नफसानीयेति पतदाख्यप्राणस्य मस्तके लगवर्तिनश्छिद्रेषु हेतोर्बलस्य तस्माद्धलाद्य इत्यघ
तेनतद्वषष्ठेनिरूप्यते इमे चत्रासलज्जाद्योर्थाः कैफियितः ये एवल्जायंते आंतरविकल्पाप्ततोसौ नतदाकारभारभवतीति
यथामनसाकल्पितमिदं अनुकूलमिति ततोन्मुखीभवति इदं च प्रतिकूलमिति ततो विमुखीभवति इत्यादिमनसः क्रियाः
इमाश्चावाजिनफसानीयेति भण्यते तत्रावेजइतिलग्नाख्याः मनोलग्ना इति उक्तमस्माभिमतः संबंधिन्य इमाश्चेष्टा इति तेन

वी· भा· नि· २·५

३०८

त्रासस्तदभिप्रायोसौ इत्यास्तेषामत्र संबंधिबलस्येति तत्रापि तानि बलानि न स्वयमन्यान्तं प्रकाशानीति प्राणसंबंधोत्र समायातीति
प्राणाएव तत्र बलवाहिन इति तेच प्राणा न स्वयं प्रवाहिताः शङ्का इति रक्षायैत्वामीषां इति रक्षमेव प्रवाहकमत्रीषामिति तत्सर्वा
हकं रक्षा तत्र विमलं चोचितं यत्रासौ प्राणास्तेषुहते तत्र रक्षमपीहिते भ्रवाहिष्ट मत्ययोगं क्रोधवेलायां रक्षा वेल मनोवाहियोनीति
प्राणास्तत्राहीरक्षं च तत्राहीति लोहितभ्रुवेता त्रासेच मनोनभवतीति प्राणास्तत्राहीनयाभवति रक्षं च तत्राहीति तदपि चानभ
वतीति भुवविक्षायता लज्जाचेत्यमित्यस्मरुक्तिपोषकमिदमिति । जानीतच येरानिनप्रसानीयाः भ्रुकुदासिनप्रसानीयावा
इमेषोक्ता गजभूपारारु फणोगान्तु इत्यस्य त्वंसेत्यल इति क्रोधहर्षत्रासदुःखाभिलाषलज्जा इति प्रत्येकपक्षाद्यन्यायिनीवा तथा
हि प्रवश्यं त्वल्प शोभनाशोभनदर्शनस्पर्शादिनास्य मनसस्त्रेषाजायते इत्यप्यालइति सोल्लायेम् भोनाफेरु इति हिताहितार्थं
तत्रचास्यमनसो दर्शनस्पर्शनादिना वश्यं माभिपरिहाराथी चेष्टा जायते तत्रानुकूले प्राप्त्यर्थी प्रतिकूले च परिहारार्थी तत्र भया
र्थीवा मित्रारिसदासीनविषयेति तत्र च हर्षस्थाने तत्प्राप्तिपर्यंतं चेष्टा दुःखस्थाने तत्परिहारपर्यंतं परिहारस्तोभयथा तत्र शङ्का
नोद्माभवनपर्यंतं प्रशङ्कोपुनः स्वरक्षापर्यंतं उभयस्थानेयथा लज्जायां गोत्रकोनतत्प्राप्तिपर्यंतमन्यस्थानेपि लज्जास्पदत्वास्त्वन
स्तदोषः पुनस्तु स्वरक्षा सर्वप्रत्यादृत्तिस्त्वेति चेष्टा सौसामस्त्येन त्रिधेति सिद्धम् इत्थं च मनःप्राणरक्षानां त्रयाणां चेष्टासमुदितेति
ध्येयम् । प्रसौरोहिकल्पभीय इति यदा प्रवारीजिनप्रसानीया मनोलग्ना इमेहृष्याद्या उत्पन्नेति तदा रक्षं चेष्टितइति तत्प्रप्रततया
पिराणंपत्ते मदीयहृदयमित्यं जानामिति तत्रेदं निमित्तं यदैतन्मध्येकश्चिदुत्पद्यते तदा दस्ततलासेव प्रवर्तत इतिवा तस्माद्दिवसत्वाभ ·५

वतिवा तथाचमस्तलेगेयदामोदोजायते तदाहृदयमपिविकसितंभवति यदाचग्लानिरुत्पद्यते तदाहृदयमपिसङ्कुचितंभवतीति तदा
भिमुख्येवैमुख्येवा । तथाच हृदयमिदं हृत्पुण्डरीकमितिगीयते ऊवतिहृत्वानीयस्थानं एतस्मादेवाहि स्वाभाविकोऽल्पजीवबलं
चोत्पद्यते तदाच दीर्घमोनूकभीज्य हृदयंसङ्कुचितंजायते तदाहृत्पुण्डरीकं ऊवतिहृदेवानीयंचसङ्कुचितंजायते यदा
चतदभिमुखमङ्गविविकसितंजायते तदातदपिहृदयंविकसितंभवति उक्तंच प्राक् प्राणोध्यवसायाधीनोभवति तस्यतथात्वाद्
ग्लानिपतविघ्नंतथाजायते यत्कृत्यायीदंसिद्धं चेष्टयात्वल्पसोप्राणोव्ययतेव्यायितेच तस्मिन्विघ्नेऽपिनास्यादिति रक्तमत्रथाव
ति तत्परिणामार्थंरक्तमेवहिप्राणीभवति इतिचेष्टाविशिष्यतेएव । धमनीविनम्रसानीया इमेप्राणापरिवाराः सेतव्यारीरीय
मध्येगावितताः तत्त्वंच किंनामामीषां येनावश्यमुपयोग्यत्वमिति श्रूयतां यानिकार्याणिशरीराणिबाह्यानिचव्यवहारलक्षणा
नि तानि सर्वाणि धमनीविनम्रसानीयाख्येनतदधीनानीति तथा यदाखल्वयंशरीरचेष्टेव तदाप्यमीभिरवश्यं भाव्यमसौचैत
दधीनेव चेष्टाहिजत्रविरुद्धार्थे क्वापिक्रोधार्थे शरीरचेष्टायायतद्भूपत्वादिति श्रुतमिदं चेष्टयात्रभाव्यं यदर्थममी इति
ह्यकोनेनास्थित्वाकिं विधीयमितिसमाधीयते प्राणोलक्षणमर्गीयमभ्येति शीघ्रमेवतद्व्ययोजायतइति प्रतिक्षणंचेष्टमाने
तद्व्ययेनसर्वव्ययेः स्यादितिस्थित्याभाव्यं यदर्थममी तथैवास्थितिरवशिष्यते इतितरुलीलीभूतं व्ययीभूतंयथा प्रतर
पितथैवस्थितिमाप्नोतीति माथिहितंभूदियंचेष्टांतवीबहिर्वावर्तते तत्रोभयोरप्यनयोर्मेदत्वादुग्रेवा कलेलन्कलेल
इति ग्रंथकग्रंथकइति पारि· इकदफेवा लेशालेशेनक्रमपद्धेति ॥ भवतिचात्र ॥ विश्लेषेप्राणिनांप्राणोजीवत्वंचत

हृदयान्तर्गतं तत्त्वमन्तर्हृत्तत्तयास्थितं तदन्तर्निधानं च मत्वा लिंगमितीष्यताम् तत्रेमे स्फुटतां याते तत्तदर्थकरे मते हार्दं च तत्स्थलं प्रोक्तं तत्समाश्रयतो बुधैः अन्तर्बहिरिति +

वो॰ नृ॰ ९ देवहि यास्तेनं मनस्तामेति सोचलः हर्षक्रोधादिकलनायास्तस्यान्तरकल्पगाः तदा दानात्स्फुटं तत्तदाकारमुपगच्छति अन्तर्हृल
तयाकल्प्या किंचित्तत्संमुखीभवत् निहृणोति यदा नास्मिन्हृन्निर्हर्षात्मिकामता मतिस्तल तयाकल्प्या किंचित्तद्विमुखीभवत्
संहृणोति यदात्मानं तदाहृन्निस्तदन्यथा हृद्यानंत्योपि मनसस्ताः इमा वैद्यकल्पिताः हर्षावापृत्तयोर्लोके घटे वा स्थितिमागताः
अलमेतेन गहनेनाबोधात्रुपयोगिना बलं तन्मनसोप्यस्तु तेनास्यान्तः शक्तिमात्मना प्राणसंबन्धमाश्रित्य बलानीमानि हि स्फुटं
तत्र तत्र वहन्त्यत्र स्वस्वनिर्वाहसिद्धये इति प्राणगतत्वेपि बालानां रक्तमेतता नेम उत्थानमर्हन्ति तद्रक्तकारणं मतं प्राणप्रवा
हणे रक्तं प्राणात्स्विन्नप्रवाहकाः चित्तं वित्तं बलाधानम्यात्तिस्थानमितीरितं विमलं तच्च सारक्तंप्रवाहकमितीष्यताम्
येनासावीक्षते प्राणः स्वच्छतच्च निर्गलं तस्मात्प्राणस्य चेष्टायां तद्रक्तमपि चेष्टते अचेष्टायां पुनस्तस्य प्राणचेष्टापि शाम्यति
हृष्टचकोपवेलायां रक्तस्यात्वमिति स्फुटं पीतास्यत्वं पुनस्त्रासे तस्मात्तत्सहचारिता तथाहि कोपवेलायां वह्निर्यातिमनः
किल प्राणास्तद्वाहका स्वाहन्तं तद्वा हीत्या स्यरक्तता त्रासे नेरितितत्स्विन्नं तद्वाहीप्राणाईटृयाः रक्तं तद्वाहि चापीतं तत्पीतास्य
तामता इत्यलज्जादयोप्यर्थाः स्वैचित्योस्याः स्फुटं बुधैः यथास्यरक्तवाह्नित्वसिद्धेत्प्राणस्य निश्चितं कोपहर्षावयोत्कंव
त्रासोत्रः खेचरीतया घस्तामपीह प्राणस्य सहगात्रगतापि वा तथासाध्वसाभूतं दर्शनस्पर्शनादिना सत्रहृति मनस्तत्र प्राण
वाहस्तथातथा तत्राद्येमामयेन्यत्र परिहाराय चेष्टते मामोनत्यामियर्थेतं परिहारे द्विधा गतिः शक्तो स्वेप्सितपर्यन्तमशक्तो स्वा
वनांतकं लज्जापदे पुनस्त्वेष्टारो धोरत्वानिकास्यसो इति चेष्टेयमुदिता सामस्त्येन त्रिधा बुधैः मनः प्राणस्वजामेकीकरणं चात्र ९

भूयते इति हृत्कमलकुड्मलं हृच्चारिणा बलयोर्द्वयोः अथैवैकमिदं नामात्रद्भूतोद्भूततनौ तथा च मस्तकामोदे हृद्विकासोऽनुभूय
ते तदैव मुखे गुवलितहृदयं चापि जायते ओजो जीवबलं चापि हृत्स्थाने मितितद्द्वयं मुकुलीभवनेन स्पन्दनात्कुञ्चितमभ
वेत् तस्मिन्विकसते यत्नेन हृद्भयं जायते तथा मनोद्गारमिदं तच्च माणोऽनदृष्टाजिस्फुटं हृत्पनीचेष्टया प्राणोऽभ्ययते मथितेत्र
च नैसर्गिकपरिस्थाराश्चैरं तं तमत्र धावति धावित्वा परिणामेव माणोस्वास्थ्यरतां गते चेष्टापि शिथिलतेनस्मात्रयमेतद्धि जीवन
मलेयसर्वसम्पन्नोऽस्थितायामपि सर्वतः एतत्त्रयनिरोधेन स्फुटं निश्चेष्टतामता अत एवैषु प्रयोगस्त्रामीषामेभिर्यतः किल
यात्रेयं दैहिकी जाता तेनैतेभ्योऽभ्यतिरिच्यते कोऽपार्थं क्वापि चेष्टायां ह्यपार्थं क्वापि संमता तदवान्तरभेदोऽन्ये चत्वारो निखिलस्व
मी सहृन्नीनरहृपेयं लोकयात्रेति धीधनाः अधिकारिविभेदेन संख्याप्यत्र कृतिनां मता । अत्र च विस्तारो यथा । तत्त्वज्ञानाप
दीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं रत्यायासक्लान्तिभ्यां ग्लानिर्निष्प्राणतेव या अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् परोत्क
र्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा संमोहानन्दसंभेदस्वलदङ्गवचोगतिः मद्यपानादिजोऽस्त्येषो मदो विविधभावकृत् श्रमः
खेदोऽध्वरत्यादेः श्वाससन्निद्राभरादिकृत् दैन्यं धाद्देरौजस्यं दैन्यं कार्श्यम्मृजादिमत् मोहो विचित्तताभीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः
आलस्यं श्रमगर्वादेर्जाड्यं जृम्भाभयादिकृत् सदृशादृष्टचिन्ताद्यैः संस्कारा जायते स्मृतिः अभीष्टार्थस्य संप्राप्तेः स्पृहापर्याप्तताधृतिः
मात्सर्यरागद्वेषादेश्चापलं त्वनवस्थितिः आवेगो राजविद्रवरत्यादेः संभ्रमो मतः जडता प्रतिपत्तिः स्यादिष्टानि
ष्टेक्षणादिना गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः मारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्वसंक्षयः आधिश्चात्यन्तदुःखादेः

वी॰ एषस्माद्रसत्याविधिः विरोधभावात्सवेद्यस्यापरत्यात्तिर्विस्मृतिर्मता श्रुधित्रेपायमानाद्रूर मर्षोभिनिविष्टता लज्जाद्यैर्विक्रियायोगोव
२१॰ ह्रियात्मनाविक्रिया ह्रियापराधदोषेश्व्रमो वैर्यस्त्वंडत्वमुच्यता भ्रांतिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्वधीर्मतिः उत्कंठाहर्षशोकादे
रुन्मादश्चित्तविभ्रमः गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासोत्रोल्कापिनादयः ऊहोवितर्कः संदेहाद्भू शिरोंगुलिनर्तकइति । तथा चेष्टये
देवरीवर्तितक्रुतेस्थितिनिरूपणेः इत्यादौपेत्रविरुद्धासमाधानेनिशाम्यतां लक्ष्यत्वमेति सर्वोद्यमाणः शीघ्रंव्ययेद्दीति स्थितये
स्वशरीरस्यास्थित्याभाव्यंत्ववस्थया इति ॥ ॥ फलि फततः मीन् सकाशात् हेतितेभ्यः प्रमोरिनफुसनीयमध्ये मस्त
लगवर्ति माणपरिवारमध्ये माइतियानि यिरुहुरक चेष्टादद्वाति ग्रलहुरारत् पित्रोस्य पता उपरि खोरेज्स् मकटेबहिरि
तियावत् भदन् शरीरस्य यानिबहिः शरीराद्दोस्य चेष्टयंतइति । प्रत्रटीकाकृत् पित्रोस्यमाणं च येबहिश्चेष्टयंतइतिध्ये
यं । तत्रबहिर्निर्गमनइदमुक्तं इरुहदफेवा कलेलन् कलेलन्वेति तत्रातिहर्षातिक्रोधयोर्युगपदिति प्रत्येकास्वादेच
मत्कारेच शनैः शनैरिति । तथाचस्रलकृद्दाह । पम्माइति पम्मानकाशनिर्गमने ग्रथवादफातन् यगपत्कथया गज
भइतिक्रोधे वचनः फरत्इतिहर्षे अथवा कलेलन् कलेलन् शनैः शनैः कथया लज्जत्प्रास्वादेश्रवणदर्शनादिकृतेच
मत्कारे । मीन्इति दास्हलप्रतः भदन् शरीरस्य अन्यत्स्फुटं ॥ पम्माइति खोफ्इति त्रासे ग़जन्वैमनस्ये चिंतायामिति
यावत् । वमीन्हेति ॥ वचनः मीन् सकाशात् हेतितेभ्यः माइतियानि यिरुहुरकचेष्टाने ग्रलहुरारन् शेल्य मर्‌रतन्
सकृदेकवारं पलायपरिदावलेत् इत्यतः मर्‌रतन् इतिसकृदेव वारिज्येन् वासे सकृदेवांतः सकृदेवबासेवा अंतर्बासयोः १॰

फगयत् कयथा गजम् इति क्रोधे एजायदि कान भवेदसौ क्रोधः सा इति सह ग्रल् खोयोऽहनि त्रासेन सह यदि सत्रासं क्रोधस्तत्र प्रवेश
निर्गमौ फगयद्धितिभावः उपमित्यथकृथजन्म मेवेति ध्येयं विष्टं तं चेदमाचार्यैः । फगयच्छ्वतत्र्यस्यतत्प्रभिः क्रमशश्चतस्य निर्दिष्टा
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्यतत्सर्वविकारवृत्तिरिति ॥ अत्रटीकाकृत् ॥ एतन्मया महसल् विस्तरेणवत्स्येऽहति यद्येतन्मध्ये कश्चिद्
लवान् हितकारी दुर्बोधादिप्रकारः सोऽस्तायीमृइति अथवा मनोफ्र् अनत्रकृलः यदंतप्रतियोगिबलंतत्र प्रबलमेतयोरुभयोः

फमीन्द्रा यिफ्रहरक ग्रल्हरावत् एलाखोरिज्येल् भदन् । एम्मादफ्तन् कल्गजम् वल्फरह अव् कलेल
न् कलेलन् कल्लजत् ॥ तत्र ये चेष्टयंते रोजो बाह्यैः शरीरात्तेषां तत्वं फगयद्यथा कोपे दुर्बोधे चक्रमेणवा यथा (
रागास्पदे ॥ मीन्द्रामा यिफ्रहरक ग्रल्हरावतन् एलादावलेन् भदन् एम्मादफ्तन् कल्प्रोफ् एम्माकले
लन् कल्फ्रजन् ॥ येचांतःशरीरे तेषां तत्वं तथा यथा त्रासे यथा वाचिंतायाम् ॥ वमीन्द्रामा यिफ्रहरक ग्रल्
हरावत् मह्रतन् एलादावलेन् मह्रतन् एलाखोरिज्येन् कल्गजम् एजाकान मग्रल् खोफ् ॥ तथा तेषां
ये चेष्टयंते रोजःसक्टदंतः सक्टच्छ्वबासे तत्वं तेषां फगयद्यथा सत्रासे कोपे ॥

दफ्तन् फगयत् अत्रबासे प्राणः प्रवर्ति
तइति प्रवर्ततइति यदि च हितो न च बली दृष्टिमात्रमिति यावत् फरहे गोरिम्फरेत् इति अनतिप्रायीति यावत् यथा लज्जनि गोरि
मुफरेत् केवलमास्वादमात्रं तत्र प्राणोधकः अथकृशनैः शनैः स्रोप्तेबासइति इत्थं चगोरिप्रफरेत् इति समन्ताबोध्या नाभावइति (
ध्येयम् यदिस्वहितोबलीच तथा निःश्वास इति तत्र च दफ्तन् प्राणः प्रविशतीति यदि चाहितो न च बली यथा त्रासमात्रं तदा प्राणः

वी॰ भा॰ नि॰ २११

प्रविशति ग्रंथकृ ग्रंथकृता तत्राद्ये निवर्तने प्रातिलोम्याभावो निमित्तम् अत्रवल्लीत्यत्रैकैवल्लीमिति विशेषणं केवलवल्लीति यदाह्निते भ
वेत् नचकैवल्यमस्ति तत्र दर्शो भवेत् तदफलत्वात् अपित्वंथक ग्रंथकृ यथापरस्त्रियां लज्जायां द्वितीये निवर्तनेऽर्थस्य निर्बलत्वाद यथा
प्रत्याहृत्य श्वासे भवात् शनैः शनैरिति । यदि मोलायोगम् मोनफेक्त ह्नितकारि श्वासलक्षणो यथा खोफुरज्या ज्ञाशारजाइ ।
त्याशाकथ्यते खजेप्लवा लज्जा अत्र सकृदेव दाहल्लवारीज्य प्रवेशनिर्गमने प्राणः करोति । अत्राक्षेपः उक्तं सकृत्प्रवेशनिर्गम
ने इति वेलाचैका प्रवेशनिर्गमने च द्वे क्रिये इति अत्र समाधीयते उक्तमस्माभिः सकृदितितत्वं च सावयवत्वं वक्तृ इति न अत्रानइ
ति असौवक्त् प्राणस्य उदितउक्त इत्यानविभक्तत्वात्रोक्तदोषः प्राणेति कथने द्वित्वउक्तदोषः स्यात् अतिनिमेषविंशत्रमभागा
ख्य तत्परशतभागलक्षणा त्रुटिरिति निरवयवः सूक्ष्मकालो वा स उक्तः प्राणस्तत्रार्धमात्रेण प्रवेशनिर्गमने करोतीति न वि
रोध इति ॥ भवति चात्र ॥ अतिहर्षे तिकोपे वा निर्गमावेशलक्षणा तेये ह्यायगपद्धीरैः साम्ये सात शनैः शनैः हर्षमात्रेन तथा
कोपे निर्गमावेशलक्षण चेष्टा शनैः शनैस्तयासाम्यमेतद्दास्ते अतित्रासे तथात्रासे प्रवेशो यगपत्क्रमात् त्रासस्याति शयोर
शक्तौ शक्तौ तन्मात्रतातथा बलवत्वत्वसंयोग आद्योन्य स्वीरतिः परः द्विनाह्नितप्रयोगेतक्रमादेतद्वयं मतं रागाश्रासोयतस्त
त्रहर्षत्रासौ समौ मतौ अपत्रपा वा विस्रेया ह्निताह्नितक्रमात् स्थितिः इति प्रवेशाधिक्येन निर्गमाधिक्यतो पि वा ज्ञेयस्त्वेषा त्रयारो
गाविज्ञेया स्वापलक्षणाः सत्रासकोपे यगपत्प्रवेशो निर्गमस्तथा वेलैकांचदत्तां नाम कथमित्यत्र कथ्यते निमेषखो त्रिभावो
त्रतत्परेत्यभिधो मतः त्रुटिस्तच्छतभागेन सूक्ष्मतावधिरिष्यते अस्यांचान्तरमानेन निःश्वासोच्छ्वासलक्षणः प्राणोसौ चरतेतस्मा

११

यदनंतरं असावंतरःप्राणोनिर्यातीति असौचरामः असौचसत्यार्थस्यास्तु असत्यार्थस्पता यथासर्परज्ज्वामिति । ३ ॥ गमूनामाचासौनफ्फसानीयः कैश्चित्केफीयत् + यं ४ ॥

त्रविरोधः कथंचनइति ॥ ॥ अथनाडीभेदेननफ्फसानीयनिरूपणंक्रियते ॥ तत्रादौगज्जथुक्रोधः असौचनफ्फसानीयःप्राणीयो
गुणःकश्चित् कश्चित्केफीयित् येनासौप्राणोपकार्यपकारशोधनार्थं अहमेनंशोधयामीति १ फरकूनामाचकश्चित्प्राणीयः
केफीयत्गुणः इहविद्यासौयत्रासौप्राणस्तदन्वेषणार्थं बहिर्निर्यातियेनान्तरीतान्क्रियाव्यक्तीभवतीति २ । फजरूनामानफ्
सानीयः कश्चित्केफीयित् यदत्रप्राणोसावंतर्विशति प्रतियोगियोगनिवर्तनार्थं रुजरइति अथफरिनिवाचिंतेति । ४ ।
इम्मनामाचनफ्फसानीयः केफीयत् यत्रप्राणोनैसर्गिकमित्रंचांतरेवचेष्टते तत्राहिर्हितमाहितंचोभयमाप्यविद्यते यच्चतत्र
बलवदत्रसारेणबहिरंतः प्राधान्यमिति कदाचिच्चानेन इम्मेनगज्जथुक्रोधः गमूचिंताचोत्पद्यते प्रतंगज्जथु तदोत्पद्यते यदा
भिमतमिष्टं इत्स्नावकाशेनेति अनिष्टंचेति तदाप्राणस्तद्द्वंद्वंबहिर्यातीति यदाचपश्चात्तापोजायते किमिदंमयाकृतमिति ।
यदिकश्चित्कार्यमभिमतंइस्तात्यतेत् अथवापाणिपातनानोचितीतत्स्यात् अथवातत्सिद्धयेनोपकरणंसमेतितत्श्चिंतनमिष्य
च्यते यदाचकिंचित्कार्यमारभ्यते तत्रयदिसिद्ध्यसिद्धिचिंता तद्रम्मइति इत्यंकस्यचिन्मरणं गमूइतिचिंतोच्यते यदिचकश्चि
द्धेविद्यते प्राप्स्यतीतितदाइम्मइति । निराशाचिंता साशाचिंताचेतिफलितम् ॥ ५ ॥ अथखज्मेल्ल अयंचनफ्फसानीयः
कैफियत् यदत्रशनैःशनैःप्राणोंतःप्रवेशंकरोति ततोपिबहिरपिशनैःशनैश्चेष्टते असौचोपरोधोलज्जालक्षणः अत्रचप्राण
उपरोधेनांतःप्रविशति उत्कयाच पुनरपिबहिर्याति अयअक्रोमकारोयादिनबाहिःप्रकटीभवति तदानायमस्यनियमइतिसिद्ध
मिदं असौअषद्यप्राणोंतर्बहिर्भयवाचरति तदत्रसारिपित्रंचतथारक्तंचपित्रमोस्य तथाचेदमपिसिद्धं येनबासेनांतरेण ।

वी॰
भा॰नि॰
१३१

वाममार्श्वेन प्राणस्त्रुट्यते तेनैव पिण्डे रञ्जं चेति द्वितीयपार्श्वे शोत्यं यतस्तत्र प्राणोस्य रञ्जानि रिक्तीभवन्तीति अत्र च पुनर्यत्र पार्श्वे चेष्टाया
आधिक्यं जायते तन्मरणनिमित्तं अन्तराधिक्यमल्पत्वा स्याधिक्यं वा मरणं इति । निशाम्यतां च तत्र प्रकारोभयं यदा चाधिक्येन प्राणेन
बहिरेव निर्गमनं नक्रियते तदा द्वपुष्पमत्र द्भुतता प्राणस्येति तथा च द्योवकाशो रिक्तीभूतः तत्रासौ प्राणो विश्रियते तस्मिंश्च विरली
भूते प्रसारिणि च यत्प्राणसामस्त्येन विधीयमासीत् न ततत्वल्पं विरलप्राणेन क्रियत इति प्राणसामस्त्याभावाच्छैत्यं जाते निश्चेष्टत्वं त
दाधिक्ये कस्मान्मरणं बहिर्निर्गतस्य समस्तस्यापि पाश्चात्त्यसहाय्याभावाच्छनैः शीततायां मरणमिति मूर्छा मरणं वा स्यक्त इस्य द्व
षितस्य वा जायते । तत्रापि द्रूषितस्य प्रायो मरणमेव जायते कृद्धस्य प्रायो मूर्छा मरणं च कदाचिदिति स्थितो निशाम्यताम् अति
द्वेषं कथं मूर्छा वाधिक्येति क्रोधे वल्लवैरनिर्यातनार्थं प्राणो निर्गच्छति निर्गते चास्मिन्वैरनिर्यातनेनास्य शक्तिः प्रभवेदित्यसाव
तः प्रवेशः शङ्कः संजायते सर्वश्च रिक्तीभूत इत्यन्तरे मूर्छा जायेत शनैः शनैश्च संधाने पुनर्जायते चैतन्याधिगमः इति । अतिद्वेषे च
प्राणो द्रूदो बलान्निर्याते तत्स्थरिक्तीभूतं संकोचमेति संकुचिते चास्मिन्पुनः प्रविष्टोपि तस्य संकुचितत्वात्तत्र पुनरवकाशं लभते
यदि चान्तः प्रविशति तदा स्त्रूयते यदा प्राणो रञ्जं चान्तः प्रविशति अधिकप्रवेशाच्च संबाधे जाते संबाधितत्वात्सिराद्वारेषु रुद्धेषु
तत्रत्यमेस्य निर्वाणसङ्क्रेत्यात्र पुनर्बहिर्गन्तुं प्राप्नोति इति बहिरन्तश्च निर्वाणं जायते ॥ ज्ञानीत च यथाधिका चेष्टा हानिकारिणी
यथा बासौ तरंगता गतेऊर्वितां दूरविंताया जातायाऽन्मादाद्यपि दृश्यपते तथा बक्रुमकोन्यपि अतिस्थितिरपि हानिकरीति ।
यतः स्थित्या शैत्यं जायते तेन च धीमान्द्यं जायते यत शैत्यं वृद्धितेदापि दूरतरेतेन लाघवेन गैस्यन मधरवती च्चोणा चेति स्थिता वो स्य १३

मांसे लाघवं रक्तनानवं च मंदी भवति च नरक्त वर्तां च वृद्धिमांद्यं जायत इति च वदंति । अथवा तेनाचिंत्यमहिम्ना एकस्यामेकस्यां क्रियाया
चिकित्सायां अनेकक्रियाः स्थापिता इति कियन्मया वक्तुं शक्यत इति बोध्यं ॥ भवति चात्र । मनःक्लेशहेतोर्नापि स्यात्प्रबोधः क्रोधई
रितः मनःप्रसादो लाभादेर्हर्ष इत्यभिधीयते कालादिममत्वमोहकं यत्तस्येष्टात्तिसंभ्रमैः । शोकः शोकात्तजनितं चित्तवैक्लव्यं दैन्यं भय
ध्यानं चिंता हितानामैः शून्यता श्वासतापकृत् । दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावोऽभिधीयते । प्रवेशनिर्गमे स्वनामोजो रक्तानुसारिणो
दिक्षाद्वे षड् इमे त्वेयाः संत्यन्ये चेह ख्यापनः ॥ मेचप्रसंगादेवेवादौ समनंतरमेव लिखिताः । अथांतर्वा बहिर्वापि प्राणस्य ततिसंख्य
या साध्यातह्युप्रतोऽस्य परक्तस्यापीति निश्चयः । इति स्थितेऽत्र नियतं प्राणरक्तोऽस्य निर्गमात् । क्रमेणांतर्बहिर्वापि शोषमेवावशिष्यते
तच्चेष्टोऽस्ये कतो हून मंतर्वा बहिरेव वा । शैत्यात्रिधनमप्यत्र संभवत्येव देहिनाम् । अनिक्रोधेनित इवसेवा स्तुताबसेव निर्गमात् । स्वकंवा ।
मरणं वापि प्रायशो दृश्यते यतः । तत्रापि हर्षे मरणं प्रायेण परिदृश्यते । क्रोधे स्वहिनत्वापि कारणं श्रूयतां बुधाः । हर्षे हृदोऽस्मिंत्रियो
ने बलात्ममुकुलितत्वतः । अस्यांतः पुनरावेशालाभानंदातिरूपस्थितिः । क्रोधेऽप्यक्रोधानस्यांतःप्रवेशाशक्तितोंतरा । स्वरक्तोऽयामपि
चैतन्याधिगमात्तत्र याथास्थितिः । त्रासादौ वांतरावेशोऽयं यथाऽस्त्रस्य हृदये नृणां । समाधायत्तथाधीरा गच्छमाने निष्प्रयत्ता । बलाद्यदांतरावे
शस्तेषांसं जायते तदा । सिराद्वारेषु संबाधरुद्वेशोऽस्य प्रामो भवेत् । बहिर्निर्गमनाशक्तेरांतरमलयादपि । निधनं जायते सद्यो जंतू
नां विविधयोगतः । यथा हानिकरी चेष्टा धिका बाह्या विलोक्यते । तथांतरी च यस्तित्ता बाह्यत्पा चित्तविभ्रमः । यथानर्थकरी सेयं त
त्रोभयविधा स्थितिः । ज्ञेयानर्थकरी लोके विस्तरेणायबुध्यतां । स्थित्योऽस्य मोघरक्तं तत्कृष्टभवमितं तल्लक्षणात् । गौरवात्स्यजाय

वी॰
भा॰ नि॰
३३

313

तेष्वाधयोऽत्रशरीरिणां तयांतरेणामांद्येतेजोमांद्येऽशोऽसंभवात् त्रिद्विमांद्येऽस्फुटं लोके जनताऽऽद्यस्यतेऽसूणां इति ॥ तथा जानीत परी
क्षकेष्विदं विदितमेव विनाऽग्नेः क्रोधादिवद्धि क्रियाविशेषं शरीरं जायते यथा कल्प्यते तथा च यदा किंचिदनेन संकल्प्यते तदा शरीर
मपि तदावेशाभारभवतीति तथाहि लूरुक थादन् मियस्त्रङ्ग्लेयनयथा बीजात्सजातीयमंकुरं जायते नत्वल्पसजातीयबीजं विनांकुरं
जायते यच्चतर्हि विनाहृत्वादेः प्ररुषोत्पत्तिः जलादापिवस्त्रुत्पत्तिः वरणापादिनाचतत्तत्कार्यकारित्वं ततव लफलासीफानमन्यंते
यविचनदत्तमतिस्लदेत्यमितितिनिशाम्यतां यथा शाकोक्तिः अंमल्लजेन लोहम् यौसोनफेल् मारेफत फला यनुकरोन हा प
त्रकारन् माला यज्योज्य वज्योदिहीइति । अत्रार्थः अम्माइतिप्रसिद्धो लजेन येकेचित् लोहं तेषां ग्रोमइति निम्नताबोधगाभी
र्यमितियावत् फेअंतरे अल्मारेफत इति सूक्ष्मविचारे फेनितदायन्करोनेति नास्तिवादिनोनभवंति ह्रेतितस्य प्रकारन्इति
तदर्थएकवचनं मायत् किंचित् लाइतिनास्ति यज्योज्यसंबद्धं सयाक्रिकेच ज्योदिहीउत्पत्तिः यस्योत्पत्तिरत्रचिता लूरुकथाद
न्इति । अत्रायमर्थः लोकाप्रसिद्धापि काचिद्गतिरस्तियामलौकिकबोधशालिनोनमन्यंते योगिनिमितिः लूरुकथादनइति कश्चि
द्यात्रस्वपरिचितं परपरिचितं वा किंचिदज्ञनमानिनः प्रतिवक्तिर्यथा मदीयवाद्वत्तइपरिवल्लवान्भवति मायिह्निनेभूत् तस्यावेलायां
यः स्त्रियाअभिज्ञखीभवति सकल्पेवाभवतितदाकृतिर्बालोभवति उपादानंतन्नैसर्गिकमेव नहिविडालमक्कतेः कदापिमत्स्योभव
ति इतितवद्यमात्रेणैव नत्वल्लवाज्यादिर्यमेनवाजीभवतीति जात्यासमानजातीयत्वनवद्यत्वामिति तथा मत्स्यभक्षणेच्छामात्रेण
पिचान्यस्यअत्रेजलमायत्वमीप्सते नचतेनभक्षितं तयारसेदक्षिणोन्यागतमथ्यमपिप्रधानरोगदर्शिनोऽह्निरोगोजायते इतिचद्दृष्टं ५४

इत्थमेव यदि कस्यचिदक्रमागत्यं यथासौ लोहितं वस्तु पश्यति तदास्य रक्तमभिव्यज्यते अत एव तस्य शुक्तिवत्तनोन लोहितव
स्तुदर्शनं विहितं तद्दर्शनेन हि तत्य सत्यवाद्ध तिष्ठतीत्येतानि तस्य वैरिनकुसानीयानि तत्र तस्य वैराग्यं इति विनाप्येतत्त्वदु
के संकल्पितानि अत एवत्रासकारि संकल्पनेन तद्यपि भयकारि भवतीति एतेनैव शुक्रकृत्ययोप्यभिहितः अत एव च संकल्पितेह
सिद्धो तत्क्षणमेव तद्रावेशः शारीरे रोमहर्षादिना जायते एवं राज्यमनोरथादौ दृष्टं च कामिनो कामिन्यभिलाषेण क्षीणेपि शरी
रे तदीक्षायां तत्क्षणमेव तच्छेगोभिव्यज्यते एवमेवामयसंकल्पेन तद्भुत्वं जायते आरोग्यसंकल्पे च तद्भुत्वं जायते तथा च मस्त
वीमौलवीहृत्तमपि प्रसिद्धमेव तथाक्षणगहृत्तमपि प्रसिद्धमेव तथोर्ध्वस्थस्त्वासेन पततीति दृष्टं च परिचिताः तेन मात्रेणापिपा
त्यन्ति एवमनेके तस्य वैरातिनकुसानीया विद्येतेन याचरीत्या साधकस्त्वजनवरशापादि च यदि मन्यते तदप्रवितमेव अत एव
रीत्या ध्येयध्यानमपि समर्थनीयं तत्रज्ञानेन तद्यपविरिति ॥ भवति चात्र ॥ ये प्रलीनलोकसरणिमतत्पात्त्रुफ्लाह्मिमानवाः
तेषां स्थितिरियं नाम तदोजस्तेजनापरं यदोजलेशमात्रेणाक्लाययावापितेन तथा प्रकाशकाश्यथाभातितदूष्मा किं न संभ
वेत् इयं नियतिरेवोस्यायदेहेंद्रियमाणगा क्रियते नातिक्रियातीतमपीहबलमीक्ष्यते यद्बलाक्रमणाद्वीरैर्लभ्यते तत्तद्बला
तिगं तद्बलं सहजं लोके जयत्यस्खलितं परं तत्रापि लोकतत्त्वीणि गतिभ्यामपरागतिः तृतीयास्ति ययोन्मत्तगाथादीनां व्य
वस्थितिः तथा च लोकसरणिं ये याता विधियोगतः तेषां विधिबलेनैव निर्वाहो दृश्यते स्फुटं ये तत्तां शीलसंपन्ना अतिक्रान्ताः

वी॰
भा॰ति॰
२५

कथंचनतेषांकारतलेसर्वंभात्यामलकवत्स्फुटं भावीभूतास्तयेकेचिद्दीधियाकेनकीलिताः तेषाञ्चभयमप्येतद्दुर्लभत्वं इहतात्म
नो दैवंचकिंचिल्लोकेस्मिन्यतस्त्वात्मयुक्तं कथंचन नदेशाविषतेद्वालस्त्रीप्रवाद्धिद्विह्वानिनः तथाचात्राभिरुक्तोक्तेगाथेयम्मुण्गत
धीधनाः येस्मात्वाह्वातिनोलोकेनयांनिमांतिविभ्रमं उन्मन्नानांचयागाथाः शिष्टानाथञ्चभाषिते स्त्रियोयञ्चप्रभाषन्तेनास्तिनत्
स्यव्यतिक्रमः स्वर्गंगच्छन्तिदेवेशप्रपञ्चाल्लोकेत्रतान्दृशाः नाचोदिनावाग्वदितिसत्येषागीरितिस्थितिः श्राप्रस्त्रैवेयासत्काल
संकल्पाज्ञाहृगाह्वातिः जायेतेतिकथंनामनसंकल्पोस्तिकारणं इदमाकारमात्रेणकल्पकंचेतिबुध्यतो नवाजिकल्प
नाह्वाजीहृष्टोजात्वापिकेनचित् स्वस्योत्पादनमेवात्रक्रियासाकाल्पिकीमता अन्येत्तु यापिवान्यास्यजलमायत्वमीक्ष्यते द
र्शनादेवजायतेनान्यस्यान्यस्यापिनेत्रकृत् प्रतिश्यानवतस्त्वापिदर्शनात्रत्वमीक्ष्यते रक्तदर्शनमात्रेणरक्तिनोस्तवैनिःस्रुतिः
नामास्तृक्तत्त्वविष्णोतोस्तिनिषिद्धंलोकेतत्क्षणे वज्रपातसंकल्पमात्रेणदृष्टश्चभयकारिता रेतःस्रुतयोपिचतथामनोराज्य
गतिस्तथा कल्पितेषुसमापन्नोरोमहर्षोदिदर्शनात् संकल्पोप्यस्तिलोकेस्मिन्स्फुटमर्थोपयोगफलं उर्ध्वस्यश्वासमात्रेण
तत्क्षणभुविभ्रश्यति नेत्रनापितरंत्येवनदींग्राहवतींतथा स्रुतेसंकल्पमात्रेणसाष्ठ्वाङ्गलस्यसोभवत् स्रुतेचास्यकृत्साङ्का
स्याग्रहोक्त्वात्रविनिर्णयः वरणपादिकंचास्यनवारीत्यास्तिसंगतं ध्येयध्यानसमावेशान्नत्वदृष्टक्रियाफलं तथास्वकल्प
नात्रत्वंकल्प्यत्वेतत्त्वकल्पनात् इति ॥ इतिसेतज्ञीरीयनिरूपणं ॥ इत्यावश्यकषड्थनिरूपणम् ॥ ॥
अथतृतीयप्रकरणेतृतीयभावः ॥ अलङ्घ्मिति अलङ्घ्यइत्यारभ्यते फलमलरतिभावः सालीमतृतीयः असौच फेवंतरोवि १५

ष्ये अस्त्भाभेति उपकरणेष्व सोमरेज़ेन रोगोत्पादकेष्व ॥ अत्रटीकाकृत । अथभावस्तृतीयप्रकारोत्तृतीयः अस्त्भाभार्थस्त्वोक्तः य
त्किंचिच्छिष्टं वर्ततेतेनहृत्यामः । यत्र्इति लभतेवस्तुम्मविभाग पलोपरि सलामतेति त्रिष्व अक्सामेन् इतिप्रकारेष्व भादेयतन् इति
सम्भ स्त्वोक्तास्त्रयः भादेयेति साभिकेति वासेलेतिच अमीषांच त्रित्वनियमोयं सम्भूइत्युक्तं तस्यफ़ाल्हूनडुये तत्रैकंयच्छारीरंनभ
वति द्वितीयंशारीरंभवेदिति तत्राद्यं भादेयेतिकथ्यते । द्वितीयंशारीरंत्रिधा तत्रैकं हृल्तेति तृतीयंतर्कीभीयेति तत्रापिसम्भि

अल्मफ़सलोल् मालीसफ़ेल् अस्त्भाभेल् सोमरेज़ान । यत्र्वस्तुम्म पलासलामेत् अक्सामीन् ॥ अथभावः
तृतीयोनिमित्तेष्वामयोत्पादकेष्व लभतेविभागं त्रिष्वप्रकारेष्व ॥ भादेयतन् व साभिकातन् ववासेलतन् ।
अल् भादेयन इत्युच्यते लायकोनस्हूल्तीयन् वल्लातर्कीभीयन् वमेज़ाज्यीयन् ॥ तेचवाह्यांतरभेदेनद्वै
धे सापेक्षनिरपेक्षतया चतुर्धातत्रबाह्यं यज्ज्ञानतद्योतकोराविशेषवहिर्भूतम् ॥

भवतीयंशारीरंनिमित्तंद्विधा तत्रैकंवदन्यमप्यकरणेनोत्पादकं तत्साभिकमितिकथ्यते द्वितीयंपरानपेक्षकमेव रोगादेरुत्पा
दकं तद्वासेलेतिकथ्यते इतित्रिविधावांतरभेदं द्विविधमेव निमित्तमिति विभागेनसूच्यते अल्इति ॥ १ ॥ अल्इति तत्रभादे
यतेति निमित्तमेतदाख्यं निशाम्यतांहेति शदः अस्लीतन् किमित्याह लायकोनेति नास्ति स्हूल्तीयत् धातुमयंनभवति वष्लनः
लेतिनास्ति मेज़ाज्यीयन् तत्संगातिरूपयोतकमयमपिनभवतिवष्लनः लानास्ति तर्कीभीयत् न्यूनाधिकागाएलेष्वामयमपि
नभवति ॥ २ ॥

वी॰
रो॰ नि॰
२२५

325

फलत्इति फलत्वित केभवतिवा यकोनेति श्रुत्ति अम्रूतइतिकश्चिदर्थः मीन्सकाशात् अमरोल्त्वसह्नां स्वोरेज्यतीति वास्रानां वा स्यार्थमध्येकश्चिदर्थः स्यादिति मेसल्इति एतदुदाहरणे यथा हवायइति पवनः ह्रारिइति नमः । अत्रटीकाकृत् । असोचवास्र वाकोरीदिट् चमेसत्तदाशिरोत्पादिकारी यदिशीनस्तदा ईस्तवेह्नादिकारी अर्धीमादिकारीति ॥ २ ॥ अवूइति अवु अथवा मीन् इतिसकाशात् अल्अमोरेल्परिवारः नफ्रसानीयथिति माणीयः कथथा गजभ्इतिमन्त्रः इत्यमेवचिंतायाम्बोक्तएवां इमे चवास्रनिमित्तजातत्वाङ्गासाइति । अत्रटीकाकृत् । मन्त्रःस्वेलप्राणनायनिमित्तंभवतीति तस्माच्च हुस्नायियोमीजायते हुस्नायीति तायाख्या योमीत्येकश्चिदिनोनइतित्वात् अमीचामोरिनफ्रसानीया इत्यमेवबोध्याः तेयिचेत्यमेवतायादिरोगात्

फल्यनोन अमरन् मीनल् अमरोल्स्वोरेज्यति मेसलेल् हवायेल्ह्रारि ॥ यत्किंचिद्हस्तनांवास्रानामेकःय थापवनःस्वरः ॥ २ ॥ अवु मीनल् अमोरेल् नफ्रसानीयिति कल्गजभ् ॥ अथकश्चिन्नसंबंधीययाक्रोधः अ

त्यादयंतीति नास्त्यत्रसंशयः नफस्प्राणोसौ नुशारीरइतितदुत्याअपिनशारीराः शारीराश्चत्रयउक्ता एवेतितदन्यत्तद्ग्राह्यं गोरिभ दन्इति तदुस्यमपिभादेयततन् इतिकथ्यते तत्वंच सभत् निमित्तंभक्तं ईरनितावाजीर्णादिमध्यवर्तिनीफलंचरोगइति वासेल् भादेयत्इतिकथ्यते यदात्वत्त्वमेपवनशीतपवनादिना शिरोर्त्तिर्जायतेतदाभिवासेत्इति सामान्येनोच्यते शारीरभदनीयसभभ् यदिवासेत्सहित तदासाभिकेति यदानइहितं तदावासेल्इति तथाचम्हले वल्इति । भवतिवात्र ॥ वायुः स्वरोस्तिवहस शिरोत्पादिकरोमतः शोतःसंभार्धिगात्रादिकरोवास्रायमीरितः । तथा क्रोधाद्याःघडिमेवास्रजत्वाद्वासाइनीरिताः तथाच २५

विज्ञविहन्तीमाएनापवशात्कटे एकान्विज्ञांतराद्यात्ते जायंनेजवरकान्हणां भक्तादिकोनयाजीगीतस्या स्वेत्स्याद्भ्रगब्धवः सा
पेक्षेवेद्यिगोस्यादिर्वीयकजल्त्वनपेक्षकः इतिबाह्यनिमित्तेनजातोबासइतीरितः सापेक्षनिरपेक्षत्ववशाच्चासौद्विधापुनरिति ॥ ५
वश्रुनः अल्ल्आरभ्यते साभिकेति वामते मध्यवर्तिसाहित्ते यन्निमित्तेनहूयतां वहीयनानि अस्त्भाभृइत्यप्रकरणानि भदनीयि
तेनि शारीराणि अह्लतीयानियकोनेति भवेयुः भेङ्गमध्ये इतितस्य वश्रुनः भेनो इतिमध्ये मड्जरोगस्य वामेन सभभरोगाम।
वल्साभिकत् वहीयेल् अस्त्भाभेल् भदनीयित अह्लतीयकोन भेनह्रा वभेनोल् मड्ज वासितोन् ॥ अथांतरंसा
पेक्षंतानि वाचांतरनिमित्तानि शारीराणि निमित्ताः मयमध्यवर्तीनि ॥ ५ ॥ वल्वामेलत् वहीयेल् अस्त्भाभे।
ल् भदनीयित अह्लतीलायकोन भेङ्गह्रावभेनोल् मड्जवासितोन् ॥ १ । मेसालेल् साभिकोतल् ईस्तनिलाले
ल् हुम्मा । मेसालेस्वा सेलतिअल्ल् अफोनत् अह्लतीयहल् जम्मह्रा अल्हुम्मा । अथांतरंनिरपेक्षंयत्रचतान्य
वांतरनिमित्तानि शारीराणि नभवेयुर्निमित्तामयमध्यवर्तीनि । यथाद्यभक्तादिबह्ल्येनतापः । द्वितीयेचभो
भरोगमध्येयदिकिंचिन्मध्यवर्ति न्यमाचाद्ययातापः ॥ १ ॥ तदासाभिकेति ॥ ५ ॥ वल्इतिस्पष्टं विशेषल्।
लायकोनेति यत्रमध्येवा सेतोनभवेयुस्तद्वासेल्इति ॥ १ ॥ मेसलेल्इति साभिकेति पतदाख्यनिमित्तोद्दाहरणे अल्ई
नूनिलाइति सणिना लेइतितदर्थे अल्हुम्मेतितापः यद्वाखल्बह्नान्नादिना शारीरेभरितेवर्धते धात्वाधिक्यं तापहेतुरिति।
अत्रटीकाकारः । तापश्चात्रहुम्माद्यि अफेन्धान्तषोऽत्र्यतापाद्यं हुम्मेति तापाख्येनुक्तं ईश्निलेत्याधिक्यं नत्रधात्वाधिक्ये हुम्मा

वी॰
रो॰ नि॰
३१९

यि ग्रपेकेन् इतिसमध्यं सवामेन जायते तथामार्गोबाद्याधिकये हृम्मायियोम् इतिसद्यभिवासेत् मध्यवर्त्तिरहितं नात्रकश्चिन्मध्यव।
तीति सर्वत्रशोक्ष्ये सर्वत्रतृ ईस्हातिला मध्यगतः ग्रत्रतृ शाक्ष्याद्वितायोन्यन्निरीति मध्यगताभावात् बोधनप्रकारोये नन्वत्रकथं
शोक्ष्यं नमध्यगतमितिचो ""मिति ग्रह्मतीतियत् ग्रहूज्जम्मेत्यवश्यभावी ह्मेतितस्य हृम्मोतितापः शोक्ष्यसहभावीतापइति
यथाहृम्मायियोमी मध्यापेक्षारहितस्तथायमपि मध्यापेक्षारहितो गण्यत इत्यर्थः ॥ भवतिचात्र ॥ ग्रत्रबाह्रत्यतोधा।
ततत्वे शोक्ष्येनयोज्वरः शोक्ष्यमध्यगतत्वात्ससापत्त इतिगद्यते मार्गोबाधिकयतोमद्यतापोसो निश्प्रेत्वकः यथातथैव
चाभावेशोक्ष्यस्यासोप्रकल्पितः ग्रत्रबाह्रत्यजातेत्रभोजनेप्रतिकथ्यते मार्गोबज्ञातेनप्रनस्तत्वेयद्धिकियाधिकोति ॥
ज्ञानीतच वैद्यावदंति तकदोमिजातीय १ तकदोमिजमानीय २ तकदोमिभेलूरतोभत् ३ तत्रतमदोमूइति सर्वभावे
त्वे जातीयेतिस्वभावेन १ जमानीयेति कालेनाप्रवर्त्तित्वं जेयत्वमितियावत् २ भेलूरतोभत् भातिकाणो ग्रलूरतभत् इ
तिविभवेन ३ तत्रामीषुत्रिषु भादेयवमेलसाभिकेषु कतृत्वात्रयाणामप्यमीषां साभिकत्वं तकदोमिजमानीयत्वेम
वोचितं ग्रामयविधातृत्वमिति तथापिशरीरबाह्यस्यभादेयत्वस्यापितं शरीरमध्येरोगसन्निधिवर्त्ति वासेल्मोसभम् इतिरो
गाख्या साभिकेतिमध्यवर्त्तिसहितस्येति ग्रादोकार्ह ततोपिमध्यवर्त्ति ततोपिरुजोतिहृद्वर्त्तित्वात्साभिकेति ग्रवांतरविशे
षकल्पनयाभेदव्यपदेशः । भवतिचात्र । सर्वभावित्वनियमान्निर्विशेषाचयद्यपि प्रेषाकारणताभेदः स्वयंकेवलकल्पना
इति । ज्ञानीतच । यथारोगाणांत्रयोहेतवस्तथारोगस्यापित्रयोहेतवः तेचोक्ताप्रव तत्रस्याभिभादेयोयदन्नेसमसर्गोवित्र। १९

रेजकं योग्यमितियावत् मवापेक्ष इति सम्भिसाभिकोप्प्रस्यारोग्यस्योपिच योफ्जेनवः नैवोक्तापव विनपाकइति सम्भिवासेल् इ
तिचास्यारोमस्य नङ्केभ् औचित्यं शरीरस्यांगसबेसाम्यमिति इत्येच भादेयोबाह्यमत्रं साभिकोमध्यवर्तित्वात्पाकः वासेल् पु
नः अमध्यवर्तित्वात्साक्षाद्धाङ्वनहेतुरिति । भवतिचात्र ॥ बाह्यबाह्यनिमित्तत्वादन्तरंतद्विधामतं अन्यापेक्षानपेक्षत्वकृतहस्ता
निकत्वतः इत्यामयनिमित्तानांद्वैधंकल्पनयायथा तथारोग्यनिमित्तानामपिद्वैधाविकल्पना तत्राद्यमत्रशुचितद्वितीयंपा
कसौष्ठवम् तृतीयंचांगसंपन्निर्योन्मूनाधिक्यवर्जिता सदन्नभोजनात्पाकसंपन्नेगात्रसौष्ठवात् कथंनजीवतांनृणामारोग्यक
ल्पनाभवेत् यावनेनमतेनैषाकल्पनात्रगरीयसी संक्षेपोत्रद्विधाकार्यकारणंद्वैधमेवतद्धि इति ॥ ६ ॥ सज्जेति सज्जाइत्येता

सज्जाअल् अस्तभाप् येम्मा अल्यफ्रदस् सथ्योल् मेजाज्म अव मरजोल् तङ्केभ अव तफरकोल् इत्यिसा
ल् ॥ एतानिकरणान्ययवाद्उत्पादयंति इत्त्रयोतकंमंगवैषम्यं संयक्तविप्रक्ताणाविनिमयवा ॥ ७ ॥

नि अस्तभाप्इतिनिमित्तानि येम्मा अथवा अज्ञ एतत् यफ्रदस्इत्युत्पादयंति सथ्योल्मेजाज्म इत्यर्थं अव अथवा मरजोल्
तङ्केभ् अंगवैषम्यं कर्स्वदीर्घांगुलित्वादि अव अथवा तफरकोल्इत्यिसाल् तत्रतफरेक विभेदः इत्यिसाल्संयोगः संयक
क्ताणविभेदः विभक्तसंयोगइतिवा । एतद्विस्तारोयथा अस्तभामिइति तत्रप्रथमअज्ञस्य सथ्योल्मेजाज्मस्य अस्तभाप्इ
तिनिमित्तानीमानि । अम्मेति सथ्योल्मेजाज्म्इत्युयातोक्तं मफ्रदइतया केवलतयाचतुर्था उम्लघीतइत्संश्रितयतया
चतुर्था एतदेकतरातिशयेइत्त्रयोतकत्वमिति अन्योन्ययोजनयाचमत्वारप्रानेत्याय तत्रादावोल्याधिक्यमाशित्याह ॥

फचेत् त्रकोल्ल्वखि यत्नित्रिष्वयेन अस्मभाभि निमित्तानि मरज् अस्य इष्टयोतकस्य ह्यारेति अतिशमस्य खेसतोन् इतिभेव । अत्रटी
काकारः । अयंप्रकारोज्यालीनोसमते इस्कतन् इति तत्रैकेह्रकत् इति चेष्टा सोज्यावेजतन् इति स्खलिता अनु इति सकाशा
त् यैतिदाल् इत्योचित्यात् । अत्रटीकाकृत् । यदंतनज्यावोजन् कसेल्लन् इति किंचिन्मात्रेणस्खलने यद्यपि स्खलनचेष्टाया
स्तद्रुभरोदत् इति शेषत्वंज्ञायते इत्युक्तावरं तस्मात्स्खलितत्वमौचित्याधिक्यमेव इयंचचेष्टा नफ़्सानीया शारीरवास्तनात्रवेष
म्यमितिबोध्यं । तथाच यम्मेति यम्मेति अथवा नफ़्सानीयितन् चित्तस्यचेष्टाधिक्यं कयथा गजभुइतिक्रोधः । अत्रटीका ।

अस्मभाभि स्थ्योल् मेजाज्स् अम्मा स्थ्योल् मेजाज्स् फनकोल यत्नु अस्मभाभि मज़्जोल् इसार खेसतोन् ॥ कार
णानिइष्टसरीस्य तत्रैवमौस्यनिमित्तंयंचथा ॥ इरकतन् मेज्यावेजतन् अनेल् यैतिदाल् ॥ चेष्टा ऽयेनौचि
त्यात् ॥ यम्मा नफ़्सानीयितन् कल्गजभु ॥ यतदाधिक्यंचित्तेनवाययाक्रोधः ॥ १ ॥ अबुभदनीयित
न् कल् मभासगत फेल्रेयाजत् ॥ अथवापारीरेणयद्यानिमयासः ॥ २ ॥

ज्ञानीत गजभुइत्युक्तं अस्मौचम
तित्वंणंतायक एव अन्येषांतचिंतादीनामाधिक्यानाधिक्यविशेषः तत्राधिक्यमेव तायकारित्वमस्य क्रोधस्यचमेकारित्वे
नाधिक्यानाधिक्यकृतोविशेष इति । अत्र अथवाचेष्टाधिक्यंभदनीयितेति शारीरकयथा मभालगानेत्याधिक्यं फेअतरे रे
याजत् व्यायामस्यायामस्येतियावत् यथातयग्रादिकामिति अत्रापिमास्वतस्मगाधिक्यमेवौस्यनिमित्तम् अतिशायेखिदमपि
वेत्यकृदिति ॥ भवतिचात्र ॥ इमौस्यस्तेहरोत्पातिशय्यादेषचतुर्विधः केवल्येनायतयोगात्मकारानेत्यमीरिते आधिक्यं

दिनेषांतनत्वंनापरयाभवेत् इति ॥ वेति वञ्जनः मोलाकातीति संगतिः संयोगइतियावत् हरारतमेति शेस्येन फाल्तमकं भेल्
जवत् इत्यांतरमतियोगीदम् इदंचतापाग्निसेवनमितिध्येयम् अत्रापि गैरिमफोरत् इत्याधिक्यंविना तत्वेहिशैत्यमेवेति ॥ १ ॥ मो
लाकातेति मोलाकात्संयोगः हरारतेत्योस्यस्य भेलजवत् इत्यंतरव्यक्तनया यथात्रं चर्मसरोमोषधंवेति तत्सेवनमिति यच्चय
मिमोषधं लेपनादिनाविहितं तदपितापंकरोत्येवेतिभेलजवदित्यनेनसूचितं । ज्ञानीत चर्मौषधंसेवितं लेपने भोजनादिनाच च्य
मिकरोति परंत यदौषधमातियमंत हयेनांतः शैत्यंकरोति ततवल्लसाभिमुख्येन लोहितमाकर्षितीत्यंतः शैत्यंकरोतीति भावदन्य
त् ॥ २ ॥ वेति वञ्जनः तकासफ मालिन्येनबंधीभवनेसमाम् इतिरोकाणां तथाचरोमकूपबंधेन तापः खल्लजायतइति ।

वमोलाकाति हरारतभेलफयाल् ॥ संगतिर्दाहकस्यस्वरूपेण ॥ १ ॥ मोलाकातेल् हरारतिभेलजवत् ॥
संगतिर्दाहकस्यशक्त्या ॥ २ ॥ वतकामफल् मसाम् । तथानिरोधोरोकाणाम् ॥ ४ ॥ वअफोनत् ॥ तथाथा
तशैत्यम् ॥ ५ ॥

अत्रटीकाकारः । अनेनचरोकनिरोधेनौस्यम् भावांतरेव बद्धंजायतइति तकासफनिमित्तंच शीत
हिमवारिस्फटिकावारिस्नानादि यदिचातिशीतंतत्रद्वांतरंतावच्छैत्यंकरोतीति । अत्रचकास्हविस्तलिकास्ह सोहूइतिमलगो
लकोपि तकासफमध्ये उपहितः तदपितापनिमित्तमिति तत्रतकासफ सोहूयोरामखासाख्याबोध्या सामान्यविशेषाख्याइति ।
तथा कतासफमध्ये सोहोपिगण्यते नसोहूमध्येतकासफइति विशेषेणतकासफैव सोहूक्रियातापलक्षणायाति इति तकासफ
एवसिद्धिहृदितिध्येयं । ५ । वल्लइति वञ्जनः अफोनत् हेल्लगौलन्य मिति यदाधातवःशक्ताभवेकलदापिचर्मोजायते शौक्यो

वी·
रो·नि·
४५

स्थितमिदमौष्ण्यं पंचमम् । इदं केवलं शुक्रधातूनामौष्ण्याज्जायते ऽत्यौष्ण्यं च जनयति तच्चौष्ण्यं गतरीभीति परमन्यत्किंच्यर्थः नैनैसर्गिकमिति
तच्चनारीति आग्नेयं इत्यंचातस्वेदनारीयं हरात्तिगरीभीति धयेत तच्चौष्ण्यं धातूनां मध्ये कोचिद्धिद्वेतीति तेच धातवः शुक्रा प्रपिस्व
कीयनवाहेनत्यजंतीति यथा रक्तं शुक्रं रक्तमेव स्वजात्यागात्यते नान्यत् एवमन्येपि धातवः ततयथा दग्धधातवः दृसधातवेनव्य
पदेशं भजंते तथा योऽक्षेत्न्यपदेशं न भजंत इति दारुकेन हिस्तेव इष्योब्बालो दग्धत्वात्सौदारु इतिज्वरभावेष्वविस्तरेणैतद्व्यामः । ये
तु केचित् तभिदमुपवीय शुष्कनेत्रनास्तीति वदंति । तथा च सोनोह्यम इति मोतभक्त इति च तापोभयीति तत्रायोरक्तमाबल्या
द्विनाशोऽक्तं द्वितीयस्तु द्वितीयस्तु तच्छोक्तोनेति सोनोह्यस्त शुद्धमफोनत् रक्षितं मनोभक्तस्तु तयानास्तीति तत्रार्थः तथा यदा शु
क्रे रधिरक्रेयमभागः स्वद्वसः पिंडं जायते मलिनभागस्तु सोदारु इति तदा किंनाम शिष्टं यत्र तापव्यपदेशः तत्रोच्यते नो चित्प्रेषा
न केवलं शुक्रोभवने सारमलिनभागवान् जायते शुक्रमपि केवलं स्वरूपेण शिष्यत एव न वक्ष्येति । शुगतच यथा शुक्रादस्मादौष्ण्यं
जायते तथा च तेषु शुक्रधात्वं रोगबलमंसदौष्ण्यमबलं करोति इति सिद्धं शोक्तादपि शरीरौष्ण्यं जायते इति येनच्छमीमयाजायंतेन इ
ति ॥ इति निमित्तपंचकौष्ण्यनिमित्तं द्वयोनकम् ॥ भवति चात्र ॥ वेष्टाधिक्यं द्विधातत्त्वहर्षादिकायीयभेदतः १ स्वरूपेणो
ष्णसंगोपितापवह्निनिषेवणं २ शोक्तात्तत्त्वेष्वधगतेनचांत्यं लेपतोपि च ३ रोमकूपनिरोधोपि परीतद्वेषएव च ४ धातुशोक्तं च
पंचैवं तापहेतवईरितः ५ समसर्गात्मतिक्रांतोयदाधिक्यं कथंचन तदैषांतापकारित्वं तत्कारणायां च शीतता ६ शोक्तयोऽपौष्ण्यलेपना
दुक्तं स्वाभिप्रायेनकर्षति यस्मादतो नः शौष्ण्यं च विदधातीति निश्चयः ऽत्यौष्ण्यं चशुक्रधातुस्त्यमौष्ण्यं जनयतेपरं आग्नेयविक्रियेत्याह । ·४५

३१८

धात्वाख्यातनयायितः यथाचदग्धधातूनांक्रान्तस्नेहविशोषणात् भूयाज्ञातानयाशैत्येनयाईतीदादाचन इतिप्राबल्यशैत्या
भ्योरक्तानापोह्यिधामतः नतस्तूत्मांशतःपित्तमलंतथैइतिस्थितिः शुक्रंचाप्यस्यागत्रैवंस्वरूपेणावतिष्ठते एवंपरोपिवितेयाःस्वरूप
स्याप्तयागताः इतिशुक्रेऽवमीघजायदोस्यंतत्रदेशगे प्रायाल्पंजतनेयस्माद्देहदाहःप्रजायते इतिपंचविधोऽस्यापोऽस्यावस्थागोनि
रूपितः अथशैत्यनिमित्तोयेऽस्मगोनिरूप्यतामिति ॥ अथशैत्यनिमित्तामयनिरूपणम् ॥ ॥ वेति वचनः अत्रभाधूनिमि
त्तानि मदृजेल्लइतिरोगाणां भारोदतीतिशीतानां समानीयतेत्यशो मोलाकातीतिसंगमः भरोदतीतिशीतानांहिमादीनां भेल्लफ्या
वअस्तभाभेल्ल मरेजेल्लभारेदति समानीयतत् ॥ तथानिमित्तानिरोगाणांशीतानामशो ॥ मोलाकाति भरोदाति
भेल्लफ्याल्ल ॥ संगतिः शैत्यकारिणांस्वरूपेण । मोलाकतिभरोदत् भेल्लजवत् । संगतिः शैत्यकारिणांशाज्ञया ॥
लइति व्यक्ततयातथाच शीतजलहिमपवनाद्या व्यक्तंशैत्यमुत्पादयंति परंतुरोकनिरोधाद्ंतरोस्यनिरोधेंतरोस्यमिति । त
थाचइदमिदंहिमदग्धोसाविति । अतएवशीतकालेधिकाजीर्णिकसकालेनहिनिमयइति इतिशैत्येभेल्लथज्जडेस्यनहा
नमंतइति । जवतइत्यव्यक्तं एतच्चअहिफेनमातुलानीधत्तूरादि शीतसर्गत्वादमीषां अत्रोपधाद्यपिशीतंवह्निहसीकृतमपि
शैत्यंकरोति ॥ भवतिचात्र ॥ शीताहिमादयोव्यक्तंशैत्यंजर्वंतिवांततः रोकोरोधतदोस्यतदेहांतरविशिष्यते वादतोहिम
दग्धोसाविति बकोचइष्यते जीर्णिःशिशिरकालेसौविपरीतोसकालतः शीतमत्रोपधाद्येयद्धमितचापिशैत्यकृत् बह्निरत
लयोस्यचमागवज्ञेयेविचक्षणैरिति ॥ संगतिस्त्रवारीज्यत अस्तदाहलनकइत्याह खारीज्यात्रिति । मोलाकास्त्र खारी

वी॰ शो॰ नि॰ २११

न्यत्रेति बाह्योऽल्पलेपनादिना अथवाभ्यन्तरः भोजनपानादिना ॥ कृशेनेति कृशेनाल्पं अकल्पभोजने फेरंतः अ
ल्पगायत् अतिशायेन समसर्गीकृत्यल्पमित्यर्थः । यदा खल्वन्नमल्पं भुज्यते तदा क्षयितं ह्यान्नात् तत्पूरणोचितमप्राप्य नैसर्गिकोऽस्य दी
प्तानाशोऽन्यमिति यत्तोऽस्य दीपशिखास्थानीयं स्नेहं भुक्तेन तैलवशात्तदल्पतायां सूर्वे स्नेहं तया दोस्यावतरणमिति ततोभव
स्नेहो विस्तवाभावतोऽस्याद्वाको विस्तवे हितवानादिना स्वयमेव शाम्यतीति दीपशिखा ह्रस्तायां चोस्य रत्नानहत्तायां स्नेहनिमित्तं
तथा चाल्पभोजनेन खल्वोऽस्य स्नेहं शोषयति इतित क्षोभे तदपि तदा श्रयत्वात्स्वयमेव शाम्यतीति समनंतरमेव तैलक्षणेन(
फनाथितोभव फनाथिहृतात् स्नेहनयतोऽस्य तत्क्षयति सिद्धमत्यल्पभोजनं शोषकरणं । तथा यच्च तदाहरपस्मारकस्तमल्पशः

स्वाभीज्यकान अवदाहूलन ॥ साचबहिरन्तर्वांतः ॥ कृतेल अकल्पफेल गायत ॥ अल्पंभोजनमतिशायेन ॥
वलईफरात फेरु । तथाधिकं तस्य ॥ वलतकासफल मेफरेति ॥ तथा मांसक्षयं रोकाणामः तिशायेन ॥ ॥

न्यसते तदप्यत्यल्पभोजनसर्गे यथाकलेलोल गजाइति यवसकार्यीतं कुलादि कसेरोलगजात्यस्मा क्षरक्षु अन्यपद्यते तथा गो(
धूमादि ॥ भवतिचात्र ॥ बाह्यतो ह्यान्तरे लेपादेनर्थपानभोजनात् अल्पान्नभोजनाज्ञामक्षयितापरिपूरणात् ऊँस्यहानो भव
त्येव शोषमामयकारणं ऊँस्य दीपशिखा स्नेहतैलतत्क्षानहानतः यदा हीनं तदोऽस्यतत्कथमाश्रयवर्जितं यथान्यविस्तवाभावो
स्नेहपूर्तिर्भवेद्यदा शिखा दीप्यति चोस्य तत्समंतात्प्रसरत्यपि तथैव स्नेहसत्तायामोऽस्य तद्दीप्तिगोचरं प्रवृत्तप्रसरं शांतो हेतोः
कथमदेनितत् अथवाल्पभुजा स्नेहसंक्रांतिविरहे पुनः शिखास्नेहशोषणादोऽस्य न तिष्ठति निराश्रयं स्नेहक्षयोऽस्य क्षययोः समाना २११

धिकारणमतः अत्यल्पभोजनं विद्वे विज्ञेयं शैत्यकारणं मानेन सर्गेनत्वापि द्विधे दंकल्पितं बुधैः तत्राद्यमन्नमपरं मितास्त्रग्जनकं मतं
यवशाल्यादि तज्ज्ञेयं शैत्यकारि विचक्षणैः बह्वसृग्जनकं यन्नदनल्पं स्तम्भनादिकमिति ॥ वल्लइति वस्त्रतः ईफरान अधिक्य
कारणं फेम्रतः ह्लेति तस्मात्तस्याधिकान्नभोजनमपि शीतामयकारणमिति अनेन हि स्वपाको जायते तत्र चनैसर्गिकोस्य जरणे श
क्नोति इत्यशक्तत्वात्तदुपरि पतनेननिर्वाणं जायते इति शैत्यं सबलं भवति यथादीपस्यातितैलपातनेन निर्वाणमिति । वस्त्रतः
नकासफेन्ति रोमकूपगाच्छनतयाबंधनं मोफरेतु इत्याधिक्येन शीतामयकारणं तथाचैतद्बंधनात्तरोस्यंन्याभवतीति तदधोभवने
नशैत्योद्भवः । जानीतच मोफरेतइतिकथनेन सर्वस्मादधिकोषः तत्राङ्गितेकामफमात्रेण रोकबंधनोस्येद्वेकः अत्रत्तनदधः

वल्लहरकवलेल अफरेत ॥ ॥ तथाचेष्टाधिका ॥

कारणेनबंधतयाशैत्यदोषइति तत्रापिस्वज्ञं यतदाधिक्ये शैत्योदयइति ॥ भवतिचात्र ॥ यथातितैलपानेन दीपो निर्वाणमृ
च्छति तथात्यन्नादनादौस्यं माकृतंलयतेवशे । तथा रोकबंधनतो बहुमौस्यंन्याभ्यूयते यदा तत्कालमोस्य संपन्नोपपद्येत शैत्यसं
भवइति ॥ ॥ वल्लइति वतया हरकवेतिचेष्टा मोफरवेति आधिक्येनमापिहितेभूत् अति चेष्टा खल्वादावोस्यं जनयति त
तोपि याधिकीभूतासौ शैत्यमिति माग्युक्तं योज्यं इयं च चेष्टात्र सामान्यविशेषमाधारणाद्बोध्या तत्र सामान्या सर्वशरीरस्य विशि
ष्टा पुनरेकाङ्गवर्तिनी तथा सामान्या शरीरचित्तसर्गेषु तत्र शारीरी शरीरप्राप्तिशिल्पार्थेनया द्विधा तत्र रेयाजत शरीरप्रस्पर्थेन
स्नानवशिल्पाद्यर्थी तत्त्वलोहकारादीनां चेष्टा स्नानादि निकथ्यते मानसी चक्रोधादि लक्षणा नैसर्गिकी च जागरादि लक्षणा

वी॰ यो॰ नि॰ सू॰

अस्मिंश्च प्रकारान्तरेण सामान्यविशेषाकारेणोभयी तत्र च परिचयोपि विशेषप्रकारेण बोध्यः यथा वातीवहारजकादीनामिति तद्वेषायै
सर्गिक्येवात्र बोध्या स्वस्वसर्गायेतयाधिक्यत्वेनतान्नाशोत्पौस्यप्रकारेणामिति भावः इति सिद्धमौधिकचेष्टयोस्य मा दुर्भावेपि न त्रिदोष्य
शोत्पत्तिर्जायत इति ॥ इत्थमेवान्नौषधयोरप्याधिक्यं बोध्यं । तत्राप्यौषधस्य भक्षणलेपनाभ्यां द्वैधं तथाचौषधं यथा मम प्रकृतिलेपि
ते रोमहर्षोन्मोचनेन तात्कालिकचर्मोत्पादकमपि पश्चाद्वैलक्ष्यं करोतीति यथार्कदोरोकनिर्मोचनेनादौ तात्कालिकोप्यस्य मा(
दुर्भावेपि पश्चात्रिदोषाणामिति इत्थमन्येषामपि चर्ममेवस्तूनां संगतिराधिक्येनशोत्पकारिणीति तथा च अग्निचर्म पवनपानीयमे
वनाधिक्येन कदाचिच्छीतामयो जायते इत्यतस्तात्कालिकोप्यपार्थिकं चशोत्पमेव स्वभावोस्तेन पानीयेनाकरादिजातेन तम
जलेनचोत्तः सेवितेनातः शोत्पत्तं जायते । अत्र नफीमूवक्ति नात्रशोत्पकारणं किंचिद्दोस्यमेव करोतीति साहिभिमोज्यज्जू संदेहक
तीनैतन्मन्यते भेलफ्यालस्तु भेलऊवाहवास्तु उक्तरीत्यैकोप्यशोत्पं च करोतीति अत्र चनफीसीगादितेन निमित्तं किंचिद्दृत्वा
त्तातावत् उक्तं चर्ममेवात्र बोध्यं शोत्पाधिक्येन स्नेहशोषणेजाते निराधारत्वात्तद्दोस्य मपि शाम्यतीति शोत्पं जायत इति तद्वोस्य(
भक्षणेन लेपनेन वांतर्बहिर्वास्तु । यदा चासौ नफीसी वक्ति यमोत्रं पश्चाद्वैलक्ष्यकृदिति तदौषधेन किं कृतं यद्दोनपश्चाद्वैलक्ष्यं क
रोतीति यच्चान्नमोस्यं करोति तच्चौषधमायेनैव तत्कारि यथा लवंगैलामरीचादिसंस्कृतमन्नं तत्परिचितमन्नं तथा त्वक्कृदिति
कथमौषधस्य तथात्वमत्ययः कृत इति न जानीमः । यदि च गजाधिमोसत्वन् लवंगादिनासंस्कृतमन्नं तस्यनाभिप्रेतं येनौषधं
न भवतीति अपितु परिचितमेवान्नं तथा भुक्तं मोसत्वत् इति तत्रोच्यते ननाहृगन्नं भुज्योचितीमप्यायाति तदा भक्तिं तदा प्रयुज्यते य

२२ं

दातीव्रताज्ञातीति यदि चोल्पमेव तस्याभिमतं न दोषप्रशमनीयं भवेदिति तदपि चारो तीव्राणां न स्यादिति । सूर्यगतश्च ह्रासाति सेफरेत्
प्रस्रस्य च रसमत्र वौषधं वा पथ्याञ्छेत्यमेवोत्पादयति इत्यमेव प्रकोपेन तिष्यफरेत् अपि बोध्यं तथा ह्यम्लवातिह्राद् ह्रमेयात प्रामयाय
देकवचनं ह्मम्लेति ह्राद्रुइति तीव्रतायां तीव्रा स्वरालेच ग्रहरेक शूभिवालीम् शूभिलालीम् मनोभक इति कश्चिद्वमेक्रम धात
ज्ञाज्ञायंते नभिसौदार्यीति तथा सुश्रुतेपि सोहमित्यादिशान्तपर्यंते धातुर्थिक पंचमिक षाडिकादिव तत्र ग्रहरेक शूभिलाजीम्
इति स्वल्पवृत्तं दतिकवर्तिसिरान्तः पित्तशोषोपनत्वः तत्रापि विशेषः ग्रहरेक इति लवणकफशोषोपनात्यकवत्यसो शूभिलाजी
म् इति च ह्रावती सोनभकीति चरक शोषायम् शूभिवालीस इति पित्तस्य बाह्य शोषायम् तत्र चलाजीव इति लग्नमेव वर्तते दाहू

वल्लकोनेल्लफरद् । तथास्थितिनिश्चयेन ॥ सोऽ इति पत्र स्तानेल्लमसाम् । अनिश्चयेन चोन्मादिः स्त्रयका
नाम् ॥

इ इति च एकदिनांतरेण वालीस इति केवले पित्तस्यैवेति ॥ भवति चात्र ॥ मार्गोस्य जनयत्येषांमेषो लक्ष्यं कृत्था
त्यले मार्गवच्चोभयगाप्येषादेरू ह्रस्वसर्गेन स्थिधा तत्राद्याह्विविधाग्राहिशील्यार्थत्वेन मानसी क्रोधादिलक्षणोत्यात स्तेया निद्रा
त्याभिधा स्वस्वसर्गादिगत्वेन बाजल्पयोत्पकारणं संस्तवरजकादीनां तदाधिक्यनवैतथा अत्र वच्चौषधंतेयमाधिक्याञ्छेत्यका
रणं तच्चोसंलेपभवत्यानैः पश्चाच्छेत्यप्रयोजकं स्त्रपकोन्मोचनादोस्य मार्गविधत्रोनतन्मतं कंदोवारोकनिर्मोके पश्चान्निर्वाणदर्श
नात् प्रत्यस्रस्वायफमानीयसर्गोप्यवं विधामतः ऊर्वनामोस्यमप्यादौ पश्चाच्छीतललनास्थितिः अत्र मौषधमेवापि तोत्रसर्गे च से
विते यथातथाकरोत्येव पर्यंते शीतलास्थिति तथाच स्त्रमप्येत ज्वरातीव्राज्वकेचन पित्तोत्यास्त्वयेनाप्येन यांति पर्याप्तिकीग ।

वी॰
यो॰नि॰
पृ॰११

तिमिति ॥ ॥ वल्लइति तथा स्वकोनेतिस्थितिः सफरेद्द इत्यभिप्रायेण एकत्रास्थितिरपि शैत्यकारणमिति तथाच वेष्टावल्लस्तेहस्या।
एकारिणी तदभावेनतदाधिक्यादोस्यमाद्येशैत्यंजायतइति ॥ भवतिचात्र ॥ चेष्टयाजायतेस्नेहस्तयोरस्याःप्रतिरोगतः तन्मूद्रोवा
स्यमांद्येनशैत्यंजायेतनिश्चयात इति ॥ शीह्नीति तथा शीह्नीति अतिशयेन पतूफनाइइत्यन्याक्तिः मसाबइतिरोमकूपाणाम्
उन्माक्तिश्चतापाग्रौषधादिनोत्स्यनिर्मोकेशैत्यमिति ॥ इतिशैत्यमष्टधाइष्टयोतकनिमित्तम् ॥ भवतिचात्र ॥ शैत्यान्मोचन
तःशैत्यमग्निज्वाद्यादिसेवनात मजायतेस्फुटंइसामयशिष्टनिरूपणा ॥ इत्योस्यशैत्यनिमित्तंइष्टयोतकं ॥ अथशिष्टरोत्य

वग्रसुभाभेल्ल मराजेल्ल याभेस्त ग्रश्भेतोत्र ॥ निमित्तानिरोगाणांवृत्ताणांचत्वारि ॥ मोलाकातेल्ल याभेसभेल्ल
फ्याल्ल ॥ संगतीवृत्ताणांस्वरूपेण ॥ मोलाकाति याभेस्त भेल्लजवाह ॥ संगतीवृत्ताणांशक्त्यावा ॥
अवल्क्षातेल्ल अकल्ल ॥ अथवास्यभोजनम् ॥ वरूहारतेल्ल मोफरेद् ॥ तथाचेष्टाऽधिका ॥ ॥

स्वेरूनिमित्तंतन्निरूपयितुमवतारयति ॥ वेति ग्रसुभाभेति निमित्तानि मराजइत्यामयस्य इष्टयोतकाख्यस्य याभेसइति रोग
स्यनिमित्तस्य अश्भेतोत्रइतिचत्वारि । मोलाकातेति मोलाकातइतिसंगतिः याभेसइति वृत्तस्य भेल्लफ्याल्लइतिस्वरूपेण।
यथाग्निसयोग उल्मपवने संयोगश्चेति तथा तमरोपद्द रमल्ल तमरोश इति लोठनं ढइइत्यंतः रमल्लइतिसिकतायाः सिकता
लोठनमध्येतन्निमित्तमिति तथा ग्राह्मकपानीयस्नानं स्फटिकापानीयदाडिमवल्कलादिश्लिष्टपानीयंचकाबेज्जइति ॥
मोलाकातीति जवाह शक्तिमात्रेण अन्यतस्पष्टम् इदंचानबहिस्थसामान्यं पानेभोजनलेपनादिहृत्तवस्तुसमागमइति ॥ । ११

भवतिचात्र ॥ अम्ललवणकसंयोगः सिकतालोष्टनं तथा स्फटिकाद्यं तु चर्वा च रोगहेतुर्वदीरितः । तथा पानभोजनलेपाद्येष्वल्व
ल्पसमागमः अन्नवासनयाधीरैर्ज्ञेयो ह्यल्पामयाकरः इति ॥ अत्र इति अथवा ल्पानेऽप्यल्प अकालेतिभोजनं यद्यपि जीर्णविशाद
ल्पभोजनं भुक्तं बद्धेव तथाप्यल्पमात्रया न दुष्टानां रोगकारणमिति तथा यत्रान्नेऽभ्रोशाल्पता यथा यवान्नादौ नन्दलितेव
ह्यपि रोगमेव करोतीति यच्च भक्तिं न विरेकवमनमूत्रशुक्रस्वेदनस्यादिना तत्कालमेव च यथेति तदपि रोगकारणमिति
वल्वइति तथातिचेष्टा अत्रो चेष्टा शारीरमानसी नैसर्गिकी वाक्च अतिमात्रं तेन रोगं करोतीति तत्र नैसर्गिकी यथा जागरणं ।
यद्यपि जागरणमपि विहितं तथापि निशाजागर्या च माक्रुमाविवल्पादिति इति चेष्टायां जागरणं दृष्टान्तेन स्थित्या चानिद्रेति

अस्तभाभेल्यू मगजि रतभि अदभेतोन् मोलाकति मरोतेभ्र भेल्पघाल्य ॥ निमित्तानि रोगाणां स्निग्धानां चत्वा
रिसंगतिः स्निग्धानां स्वरूपेण ॥ १ ॥ मोल्लाकात्ति मोरतेभ्र भेल्पजवत् । संगतिः स्निग्धानां शत्रुया वा ॥ २
कसरतेल्यू अकल्प ॥ बहुभोजनम् ॥ ३ ॥ अल्पुसकोनेल्य् अफोरत् । तथा स्थितिरतिशयेन ४ ॥

तद्दशादत्रगोरितमो अल्वेयितमी अल्पनिरूपणं कृतमिति ॥ इति रोगनिमित्तामयनिरूपणं ॥ भवति चात्र । यदजीर्णविशादः
ल्पान्नात्तुष्टानं करोति हि तदल्पमत्र विज्ञेयं ह्यल्पामयाह्वकं बुधैः विरेकस्वेदमूत्रादिव्याघेचेत्यमकीर्तितं शारीराद्विविभेदेन
चेष्टा त्रेयात्रिधा बुधैः यातिमायितरूपा चे ज्जनयेद्ध्यल्पमामयमिति ॥ ॥ अथ स्नेहकृतामयनिरूपणं । अस्तभाभेनिस्पष्ट
मरोतेभ्र इति स्नेहकाद्विस्वरूपेण यत्स्पृष्टमरत्नैः यथा पवनः समस्तैः तथाहारपानीयेन कदाचेन स्नानेन स्नेहकारणमव

वी॰
स्ते॰ नि॰
३२२

मवश्यं परं त्वेन तदाधिक्येऽप्यज्ञाकारित्वमित्याशयः । स्वानंचेदं भक्तजी एवं नंतरं भक्तअन्नयनेनतरं वास्तु भयज्ञापि क्रियाकारित्वे सम
नमेवेति ॥ १ ॥ मोलाकानीति शब्दयास्नेहकरोतीति एतच्च कृविकादानामनवनीतसो सरसबीजंभव्य स्नेह्यादीनि एतानिच
शाकेयव स्नेहानिनपानीयादिवल्कस्य पेणेति भोजनेनलेपनेनवास्वकार्यंकुर्वन्तीति ॥ २ ॥ कसेरेति कसेरेनिबद्ध घृतलग्रया
नेतथाच यदावल्लवन्नेबद्धशिंतं तदातद्ससारीरेसक्तामयतीति सद्याज्ञोष्मा अस्वाद्इति । जानीत बद्धअक्तप्रसकल्पः तस्य
चह्ज्ञोभयं प्रसाविनिचर्मयोनकवानिशीतयोनकोवाभवेत् तवाद्येअस्य बद्धशनेरज्ञाधिक्यं अनेकपाधिक्ये तृत्वभयंस्निग्ध
मेव तथानेकसार्ड्इतिबद्धशनं इदारतिगरीजीयं न्यक्करोतीतिस्नेहाधिकीभवनम् ॥ ३ ॥ अल्लइति सकोनेतिस्थितिः सु
फरेत् इत्यतिशयेन अतिस्थितिरपिस्नेहकारणं चेष्टायाह्निस्नेहलयः तथाधर्मेऽल्लवस्तन्यागः तथाशरीराश्रितस्नेहातिरस्क
रकत्वस्यधात्वाधिक्यनिराकरणेनापिस्नेहवृद्धिः अत्रऽस्योनकं केवलममीभिः शेत्योस्पर्शोव्यस्नेहाधिक्येजायते । अथवा
समदिनेरितिस्वयमेवतत्रयोनकमूसम् । ययोस्पर्शोत्ताभ्यां ऽस्यस्नेहाभ्यां शैत्यरोत्ताभ्यां शैत्यस्नेहाभ्यामिति एतेषांच
निमित्तानां त्रयोनियमास्तत्रितयेननिमित्तानिस्वकार्यंकुर्वन्तइति तत्रकर्तृनिमित्तस्याधिक्यमेकं यथानवनीतं स्नेहस्यकर्तृ
निमित्तंतद्यदातदाधिक्येन सेवितंभवेदिति । तथा शरीरेणचिरकालसंगतिरतबहिरेवेति तथातऽचितशरीराना तथाच
यदिनवनीतं स्नेहकर्तृशरीरंवनतदोचित्यग्राहकं तदाकिंकरोतीति । तथाचक्रमेणेतदाख्यात्रितयं । तोफीर मिकदारि
समभिप्रायसलेति तोफीर्इत्याधिक्यं मिकदार्इतिसामान्यतोलिमोलाकातिवुभदन् रा तोलेतिचिरकालंवुइतितस्यभदन् २२

राइति शरीरस्य ईस्तिदादिभदनु कबोलिं आरा तत्र ईस्तिदादीन्यो चित्यं भदनू शरीरस्य कबोली निग्रहेण आरां इति तस्य । इति
स्वध्योल् मेजाज्याव्य इष्टयौनकनिरूपणम् ॥ भवति चात्र । नात्यसमशीतः पवनो चारकोमलजलं तथा सेवनात्स्नानतः स्वे
दवृद्धिकार्थभयं मते । तथा स्निग्धशाकफलादीनि नवनीतादिकं च यत् रसा मांसविशेषाणां लेपाङ्गोञ्जनं तथा बह्वन्न
मशितं देहे स्वेदं संक्रामयेद्यतः तद्रसानुगतः स्वेदो वृद्धिभागी भवत्यलं पश्चकल्पेन भुक्तेन तस्मात्कृतोस्य निरोधनात् ऊरुते
स्वक्का फाधिक्यं च मे शीतलस्पर्शयोः इदं स्वरूपं तो रोगकृद्न्यानि च वृद्धितः रक्तेनाथ कफेनापि विकृत्यैव समीरिता । तथा
वेष्टयाः स्वेहविलयात्स्य निर्वे स्वेहकारणं ह्रद्वोल्मस्यागभूयात् वृद्धिनिष्कासनेन तथा इत्यष्टयौनकामिदं चतुर्भिः पृथगीरितं

सित कलोश फेश्रस्त भाभि मज्जोल् नरकेष । हेनालाभोङ्ग स्रोगनि मिन्नानाम् ॥ १ ॥ श्रम्मा फसादेल् पाकल्
फ ह्रवो पम्मा कसेरल् ऊवतेल् मोस्सवी रन ॥ श्रवेश्रगास्ट्रन । तत्र विकारश्राह्मने रसो मांद्येन विवह्न ह्वलस्या
थवा मानबलस्य ॥ २ ॥

श्रथेन घोगन स्वैव चतुर्थं वा विभज्यते तत्राद्यमस्लं ह्रलं स्यात् रसास्निग्धं द्वितीयकं शीतलं
तृतीयं च शीतस्निग्धं चतुर्थकं उक्तानि स्वेदकारीण्येतान्यत्रयाणाह्वयः श्राधिक्यं चिरकालस्य तदादानो चितीतनोः इत्य
सयौनकमथो इष्टांगकानिरूपणे यस्मिरोत्यत्रिकनयाद्विधातिगणनोक्तं इति ॥ श्रथ स्वध्योल् नरके भाव्य मज्जोल्
नरकेभाव्य इष्टांगसंगतेरोगाकृति विकारस्य निरूपणम् ॥ लीति लिइति ह्रतार्थे निःश्वनार्थे वा नकलोम इति श्रालायः फे
श्रते श्रसभाभि निमिन्नानि मज्जयते श्रामयस्य नरके भइत्येन दाख्याया श्रगविकृतेरिति श्रमो च मज्जोल् नरके भवतन्था ।

वी॰
बा॰नि॰
५५

मह्लवल्लकान् प्रदर्हमिक्कदाह् वजफाइति तत्रादौ मह्लजिवल्लकदाहं: प्रसौचतत्धी फसालिशाकल्ल् मह्लजिपमज्वारी प्रह्लजिप्रव्य
य्यः मह्लजिमफाय्येति ॥ १ ॥ प्रम्येति प्रम्यातत्र एतस्यसमभूत्हानिमित्तानिनिरूप्यंते तत्रसर्गोविनाकारस्तुतिद्धिंधा तत्रैका
प्रस्वाहल्लकान् वाकेशावद्यविक्कृतिरहालिहल्लकान् इतिमूलोत्पन्नोगर्भइतियावत् वाकेशावद्दइतिव्यक्तीभवेत् गर्भएव
याविक्कृतिर्जायतइति प्रसोचयाहर्शीतच तथैवासौजायतइति मह्लजिवल्लकान् इविगर्भरोगः जातिरोगइतिवा प्रनामाञ्च्
तिः कश्चिज्जायतइति द्वितीयागैरिवल्लकान् इति पश्चादुत्पन्नइति इतिद्विविधः फसादिशाकल्ल् प्राकृतिविकारइति सामा
न्येनच मह्लजितह्केभूइति तत्रमह्लजरोगः तह्केभूइत्यागसमुदायाख्या सर्वस्त्वयोनकसर्गः प्रयत्नतरास्वभावदोषइति ।
तत्रचप्रत्येकस्यास्यनिमित्तानिनिरूप्यंते तत्रगर्भविकृतिः स्हल्लकइति विकृतिर्द्विधा तत्रैकाबलहानिनिमित्ता शुक्र
शोणितगतोक्ताबलहानिनिमित्ता । तथाचाह । फइनिफतर्हि हवेप्रसौ एम्मा प्रथवा ऊसोइति हानिरल्पतामांद्य
मितियावत् ऊवतेतिबलस्य मांसवीरएतदाख्यस्यवैचित्र्यकृदाख्यबलस्येति एतस्यमांद्येवल्लेन शुक्रशोणितविभा
गोगोपांगकल्पनयासिध्यतीति भवेति प्रथवा ऊसोरेनिमांद्य मोगाष्हातेति एतदाख्यबलस्ययोबाह्यादिदेश्यहृन्ना
दिकातिबलं तन्मांद्येनतत्रदंगोपांगादिष्वाकारसामस्त्यंजायतेइति । इदंप्रगाध्रुवबलमांद्यद्विनिमित्तम् तत्रैककृत
इति मादफ शुक्राख्येतदंगोपादानं तस्मिन्नवकाशोयदाधिकंतदादीर्घताद्वित्वंवातस्ययहृयोगादिनाजायते कसोइति
मादस्यच फसोनतादिकं तत्रकुहृयोगेनजायतइति कर्मयितमादनस्तैधकमेयतेति मानेनेति ॥ भवतिचात्र । शुक्र ५२

शोणितसंयोगे गर्भोत्पत्तिस्तया स्मृता अर्शोनखादिर्धीनास्ति शुद्धिस्तनहस्ताङ्गा तथाच विवेचकख्यातिर्मांसपेशीगोपांगकल्पना तस्य
धीतेयतोकर्णनामावक्त्रादिसंभवः बांधवैर्धैर्यमशुभेमानमेगगतंचयत् तन्मानात्यद्बलाधीनं शुक्रशोणितयोर्मतम् मांसपेश्य
ङ्गामदेश्यादिविकारोनियतोयतः तस्मात्तद्विधिर्घतेयत्नोनाधिकतनयावुधैरिति ॥ एतद्योगात्त्वराहाचार्यप्राह ॥ त्रिकोण
गतेविवलेस्ततोपरेशुभेत्रोद्धिरुत्तद्विगुणंतदावदेत् अवागावीन्द्रावशुभेर्भसंधिगैः शुभेक्षितस्तेष्वभ्यस्तेगिरंविनत् सौरशशा
कदिवाकरदृष्टेवामनकोमकरांत्यविलग्ने धीनवमोदयगैस्सुहृत्कार्णैः पापकृतैर्भुजाङ्घ्रिशिराः स्यादिति । तत्रद्रेष्काण
येत्वाशुभोदिश्यवस्था प्रथमद्रेष्काणे शुभवृद्धेर्गुणंप द्वितीयेत्रिद्वेर्गुणं तृतीयेद्विस्तद्वेर्गुणमिति भसंधिः कर्कवृश्चिकमीना
नामंत्यनवांशः मकरांत्यविलग्ने मकरांत्यनवांशेलग्नस्येइति तथा तत्रतत्रावकाशोचेदाधिक्यंमनस्तथा दीर्घोसावंगुलि
र्नृनंजायतेवान्यसंगता ज्ञानेनास्यचतत्त्वापिज्ञस्यावाङ्गीनतानुलेः अत्रात्मकविचारेणग्रहसंख्याप्रयोजकमिति । तथाकै
र्कोप्यितमानेनापिद्वैधमस्य तत्त्वंचनतानवलक्षणोगुणः यदाचतत्प्राधान्यंचनैविरलेवा तदातद्वलेयोग्यंरानिर्माणप्रा
त्रेसद्विज्ञातप्रत्यादयतीति । भवतिचात्र । यनतानवयोस्तस्यवलस्याथतयातया अनौचित्यंरानिर्माणेतथातद्विकृता
कृतिः ॥ इत्यस्थलिखिलूयकृप्राल्पमकारनिरूपणम् ॥ अथगैरिखिलूकयवासोरोगोद्विविधः । तत्ररोगेणाकृतिविका
रोयथा कोठादि तत्रस्नामिषगलनेनाकृतिविनिमयोजायते यथाच कफपक्वसरोगः सेलइति कंठेखलुमांसस्फीतोभव
नेनजर्जरीभवनेनेतियावत् मांसंतद्विगलतीतिविकारोजायते सेलचतभिधिकस्तुचारीति मांससंकोचने कफपक्वसंतथा

वी॰
बा नि॰
३१४

संकुचति यथा वह्निनैव श्रमिवक्रीभवंतीति अयंच प्रकारः स्फुटत्वान्मूलकृतानोक्तः द्वितीयस्तु प्रकारोऽन्ने इति लग्नेयेन निमि
त्तेन जायते इति असौ च द्विविधः तत्रैको जन्मकाललग्नः ॥ तथा च मूलकृता । अवु इति अवु अथवा तज्जन्म पश्चाद्भावि अशेया
कानि विद्वस्त्वृति योन्न तकै प्रकटीभवंति पन्दन तत्कालं खुरोऽस्य इति निर्गमने प्रजायदि लंयको न नास्ति अलं खुरोऽस्य निर्गमनं
तभ्भीयी अत्र प्राकृतन सर्गेण प्राकृतसर्गेण गर्भस्य यन्निर्गमनं तत्र तद्यदा तथा न जायते तदा यत्तत्कालं रोगो लगतीति व्यक्तः ।
खल्विदं यो बलः स्वसर्गेण न निर्याति तन्निर्गमनस्य यत्नाधीनत्वात्पार्श्वे वा पृष्ठे वांसयो वी विकारो जायत इति कदाचित्तेनाह
मास्य किंचिदंग नैव गर्भाशये तिष्ठतीति तच्छेदात् दैवम्रियते वा ॥ १ ॥ द्वितीयस्तु प्रकारो भूत्वानंतरं यो जायते इति तथा

अवु अशोया योन्न तकै पन्दलं खुरोऽस्य प्रजालं यकोन्न अलं खुरोऽस्य तभ्भयी अत्र ॥ अथवा केचिद्व्याचक्षते नि
र्गमनवेलायां चिन्ननतद्भिति निर्गमनं प्राकृतन सर्गेण ॥ अवु अशोयावोन्न तकै पन्द त
च मूलकृता ॥ कमीनत्ल तेफालि ॥ अथवा केचिद्व्याचक्षते अंगसंधानबन्धवेलायां बालस्य ॥
अवु इति अवु अथवा अशायावोन्न काति
चिद्वस्त्वृति तकै प्रादुर्भवंति पंद तत्कालं अंगसंधिबंधवेलायां तीफालेति बालकस्य । अंगबंधनवेलायां खल्वचिरस्थि
त्वानि विस्रबंधनेन वाय प्रामया अंगोस्त्यत्ते तेमीइति अस्य च ज्यवारिह्लस्तात्कालेन नवनीतकोमलत्वादंगानि वक्रत्व
तो न्नतादिबंधनमाप्नुवंति तदा ताद्दृगाकृतिः सदैव तिष्ठतीति ॥ भवति चात्र ॥ इति गर्भगतस्यास्य चिरकृन्मानहोद्गुलात्
स्थिरांगविकृतिःसोक्तात्पत्तिकीयं निरामयतो जातस्यामयतो या स्ति विक्रियोत्पत्तिकीति सा कोठफापफुसरोका प्रामासः । ॰१४

संकोचतः स्फुटा स्फुटत्वाच्च विशेषोऽयं नक्रोम्लक्तनास्वयम् तथा उपादानं विना यासौ कथं विधि क्रिया भवेत् सोत्पत्तिकी द्विधा त्रेया विकित्सैका परान्यथा उभयी यं बुधैः मोक्षालग्रके त्याख्यया स्फुटं यतो भवति बाह्योपकरणानां तमाश्रयात् इष्टैनिगे। तिसर्गस्य विलवेन्द्रिविनिर्गमः यत्तसाध्योयतः पार्श्वे एषगाविधिक्रिया अथवा शेषशेषान्कृतिः सैषा कर्मैव विश्यज्जृंभनात् । तथा बंधनानां चिरस्थित्या दृढबंधनतो पिवा यात्हानिर्जायते तत्र सा सदेवावतिष्ठते इति ॥ ॥ औं इत्यथवा अग्रशायावोन् कोचि द्विकाराः नकैमाङ्र्भवंति खारिज्यन् इति बहिः कथयाते सकृ नति मक्केति पतनाख्या पतनेनेतियावत् गैअथवा जङ्भतीति प्रहारेण । अब इति अव अथवा अल्लमभादति ज्योरत् उद्यमोन्मत्ते पलोपरि हुरकनेन् अशाकयवस्त्वेह्रायाम् अशाकयवस्तू

अव अशेयावोन् नकेखारिज्यन् कसकुतति गैजरभति ॥ अथवा पतनेन प्रहारेण वा बहिः । अवेल् मभादति
पला हुरकतेन कुभल तमसबोल् आज्ञाथि ॥ अथवा साहसेनाशाकयवस्तुस्थापने प्रागेण दार्ढ्यात् ॥ ॥

स्थापने इति यावत् कुभलेति मात्रा तस्स लेभति दार्ढ्यात् अल् आज्ञायितीति अंगानां यावदंगानि न दृढीभूतानि तावदेवाशकयवस्तुस्थापनचेष्टाया यदीहते तदास्यां त्रपार्श्वादिवेष्टने परिभवादिनास्य विकृतिर्जायते इति अंगोपचंगभवनेनवा ॥ इतिमद्रिवल्कनाख्यचतुर्विधांगविकारमध्येम जिशाकलाख्यप्रकारः समाप्तः ॥ ॥ भवति चात्र ॥ इत्यक्तानि गतापतनाद्विक्रियागदिता अथो सरत्नवाहुसराणी गताधीतानि पुनामपत ॥ इति फकसादिशाकलानिरूपणानंतरं फसादिमंजरीनिरूपणं । तचमञ्जरीति प्रसरत्नवाहुस्तनितत्र अतंमञ्जरीति तन्निरूपणं तदा मया त्रिविधा विचार संचार निरोध भेदेनतयाचाह ॥

वी॰
सि॰ नि॰
३५

अम्मा इति घम्मेति तत्र अस्तभाभीति निमित्तानि इमानीति श्लोकः पन्निसेति विवरणं अल्ल मज्यारीयेति मसर इत्यादि मवा ह्मसरणीनां
सिरोत्रादीनामिति । पम्मेति पम्मा थवा जाफे इति मोचेन तद्विवरणं मासिकनीति अवष्टंभकबलस्य । अत्रामिदं अस्य बलस्य
विधेय त्रितयं ग्रायानावष्टंभनं संप्रच्छयनं कबज्जकरणं बंधीकरणमिति तत्रास्य निर्बलत्वे पतत्रितयाभावाद्गाफि अबलमासो
निराकर्तृबलमासो फगयत्रि क्रमणादग्रे स्तनयोर्विहृतो भवतीति किंवक्तव्यं मासारीकाः एवल्लु बालमसाणा त्वा स्वेन ह्लन(
तथामसाणा भवति यथा तान्यो भिन्नानि तानि तानि निर्गच्छन्ति एतद्धलेन चान्या अपि विहतान सरणयः संपद्यन्त इति च मात्राग्रत्नं

अम्मा अस्तभाभि पन्निसा अल्ल मज्यारीय पम्मा जाफेल्लु मासिकानि ॥ अथ निमित्तानि स्तनिदोषस्य तत्र विवर
णोनासाम् तदवष्टंभकाबलमाछे ॥ गोहरारतन् कवीयितन् मीनल्लु दाफि अति ॥ बलवच्छेष्टयावानिष्का(
सिनः । २ ॥ गोअद्धवीयितन् अपद्मानिहितन् ॥ अथ वोषधानि विस्रसकानि ॥ ३ ॥

पतद्धलनिमित्तानि चानेकानीत्यग्रे भविष्यन्तीति नेह्लायस्ते ॥ भवतिचात्र ॥ रसरक्तमलादीनां स्तनयोर्यात्रनेकशः सिरान्तले
त्वाणास्तासां विहृती रोगकारणं । तथा क्रियात्रिकमदोनिम्नं यत्र मांछेस्यनो यदा मतियोगि बलापानात् स्तनीनां विहृतिस्तदा
अवष्टंभनबंधश्च राशीकरणमेव च कर्मत्रिकमिदं अक्रायीतस्येतेन सगीतः नासांबालप्रमाणेन यास्ति वसतिकी स्थितिः विका
रेणतत्कांतो भिन्न निर्गतिरीत्यते मांछे स्यान्य समापन्नो इष्यतेन्याअपि स्फुटं वृत्वं तेस्य निमित्तानि बहून्यवसरे किलेति ।
गोइति अथवा तास्मिराविवरणं हरकात् इतिचेष्टया कवीयेनत्रिनि बलवत्पा मीनुसकाशात् दाफि अनीत्येनहलस्य निष्का

॰५५

३२५

सनबलेचेष्टायदानिबलिनी तदाप्येतद्विवरणं जायतेइति तथाच निष्कासनबलं यदानत्र पतति तदाष्ठाष्यकषिणवशादे
कतः संकोचमानो विवरणो नासौ सूनिर्विघ्नता जायतेइति तत्राप्येतद्दलोभय प्रवेशभकनिष्कासनाख्यं क्रमेणभेलुप्रजे
वेलुजातइति सापेक्षनिरपेक्षकमिति प्रवेशभकमाद्य्वेलुमध्यवर्तिनिष्कासकबलस्यापेक्षा निष्कासकबलित्वेना
प्यापेक्षेति ॥ गोइति गोप्रथवा ग्रद्रूवीयितेतिदावायिबरुवचनं गोप्रथानीति प्रुफ्फनिहितोच मसकानि रोकरोधनि
राकारकाणीति सिरारोधादि निराकरणन्नद्विवरणं जायते तानियथा प्राहरकराइति दामथानीतिच भ्रंत्रादियथोचे

गोमैत्वेयितच । उन्मोचकानिवा ॥ अम्मा अस्तुभाभि जोकमज्यारी फप्रच्छदादिह्ली ॥ अथसंवरणं नासौ
चेष्टात्ययपनस्य । अम्मा अस्तुभाभेलु सहतफ ह्वाव पम्मा वकोश्र शय्योनू गरेभोनू फेलुमेज्यरा ॥ अथ
॥ निमित्तानिरोधस्यतत्वाविर्भूतिकिंचित्सजातीयमतः सिराणां ॥

तत्रस्पष्टानुमितिर्ध्येयम् एतानि ह्रिमोजये
लिमाटू कोशायतुमज्यारीयभाषाढू तत्रमोजयेलु इति निराकारकाणि मादेतिदोषाणां कोशायेतु विकासकानि म
ज्यारीयेति सिराणांभाषादिति भवंतीति ॥ गोमोत्वेयितनू ग्रद्रूवीयनच इतिवर्तते गोप्रथानियानि मोत्वेयितनू स्तथ
तापादिकानि तानिच सिक्तुनवनीतहहस्तवचेला प्रष्यादीनि तेथेक लेलोलु मलेकतने लेलेति शिखोख्या मले
क इतिराजस्वनकलाक्षतीदमोषधम् पत्नभरगोति भाषया लादनू अम्बरि लादन सगोधिरस्यमू सेचलेपेणास्पृयतो ।
यत्किंचिद्धमेतितिष्यंतदेवात्रमरोत्वयुइति तत्रहेवचिलाशीतस्त्रिग्धेति नामाविरुमारत्वय मध्येगण्यतेइति तत्रचविभा

वी॰ भा॰ नि॰ ३२९

३२६

गः चतुर्थमीषु विवारकारिस्मभयं शारीरमभयं चाबाह्यम् तत्रापि श्रुप्यानिरूः इति भेल जात् निरपेक्षं सरोरुवय चभेल प्रतं
सापेक्षं तथाच स्वेमसकेन स्वयमेव न निष्कासते शैथिल्यापादकेनचानेन सिरास्ले यत्तापादकेन निष्कासकेन निष्कास्यते
निष्कास्यनेचास्मिंस्तद्विवरणं जायते इति ॥ भवतिचात्र ॥ एतद्बलसमापातेऽनुनमाक्रुष्यकविण्णात् स्यात्संकोचविका ।
साभ्यां स्रुतीनां विहृतिः किल तत्राद्यं परमापेक्षं परं स्वच्छंदमेवतु सिराविहृतिनिष्काश्येन तज्जाकृग्गणनामियात् । तथा ।
भवंतिप्राक्क्रांतिसर्गे रोकरोधानिरंतरं तन्निराकर्तृसम्पाते स्रुतीनां विहृतिमिता तानिदामसिताद्दीनित्त याचोज्ञादि बंधने
एतत्रसंहितं मोक्तं येथ्योन्मोचनकारणं तथा । शैथिल्यापादकान्यत्र यमि स्निग्धानियानितु सिक्ताद्दीनिनदासज्ञया ।
सिराणां विहृतिर्भवेत् अत्राद्यानिस्वनंचारिनिष्क्रान्यन्यानि धीधनैः ऊह्यानीतिविशेषोऽयं स्वाख्यया लभ्यते स्फुटं इति च
त्वारिविहृतौ सिराणां तत्र चोनत्र देहिकं चोभयं बाह्यं तु यथक्रमानुसारतः इति । तत्रज्येकेति सकोचाख्या कृतिचेत् अत्र
दाह इतिज्येद्बहुवचनं ह्रीत्येतस्यविहृणस्यव्यत्ययः येस्तुतर्भिर्विवरणं जायते तद्विपरीत्येनेदं सिरासंवरणं जायते इति
तथाच । मार्मिकज्वरत् १ दाफिश्रणाप् २ प्रद्बवीर्यितकाभेत्र ३ मसोदेह् ४ प्रवष्टंभकबालितं १ निष्कासकमांश्च २
प्रवष्टंभकोषधं ३ रोचकौषधमिति ४ ॥ अम्भेति सोहूति रोकनिरोधः तन्निमित्तानीमानीति फत्तर्हि वहूनत् रोकनिरो
धने एष्मा अथवा वकोश्मकटीभवेत् शाय्योन् किंचित् गरीभोन् अन्यत् फेअंतरे मज्जुराइति तस्यां वहून स्रुतो तस्याम
न्नादिमवहूणस्रुतौ यदि किंचिदन्यदागत्यो प्रविशति तदा रोकनिरोधो जायते इति यच्चान्यदन्यापतति गरीभतत्र भेल् । २९

जातं प्रसिचान्यत् यथाशर्करामृजाशयमसरस्थानेनत्र स्वभावेनैवजात्वातस्मादन्यादिति भेलुजातस्वजातिभिन्नमिति कथ्यते अथ
वा गराभांति उमिकदारुअवटू मानाधिकमसमिति तद्वान्यदेव तस्मादिति गरीभूहति यदानदवच्छिन्नममाणादधिकं जायतानि तदारो
कानिरोधकमिति अथवागराभतस्य अकेफीयित्अवटूतस्मादन्यत्वेगणेनभवेदिति यास्लजत यास्लजोज्यत तत्रश्लजत
सोहृत्यं लजोज्यत इतितदवष्टंभकत्वे याभेनाभरिज्ममोदिरवोन भेनाभरीति निमित्तेन ज्यमोदीति गाघ्नतया स्वोनहतिरन्नस्य न
त्रसांहृत्या ॱॱलमनारोधकारिणीति किमुच्यते परतनयत्किंचित्संहृतं तदवष्टंभकंवागाच्छवारोधकारीति । भवतिचात्र ॥

गेईलतिह्या मोल्मन् फजिमसभमपंदमाल् जरहमन् फैन्ह ॥ अथवांगारोधणांसांसृतिन्नणानांतदंतः ॥ गे
ईन् न भाकल्माज्यरी । अथोवर्धाधोवल्कयोः ॥ लेमोज्यावराति वर्मैन्जागतोन् गेयन्न भज्रभरदन् मादीहृ
गेशीहृतेल् जवतेल् मासिकाति । साचमतिवेशिशोफमावल्येनस्वरशोन्यसंबाधेनवावष्टंभकवलोद्वेकेणवा ॥

सिरांत्रविद्युतिर्येनचतुष्केणात्रजायते संहृतिसाद्विरोधेनचतुर्धैवंविभाव्यते अवष्टंभबलंमांसंनिष्कासिरागतमय्यथो रोधकंमुत
मेवैवद्वैधाबोधमपीरितं तथा रोधकेनान्यजात्यात्रभावंवसोयथोपला मानाधिकमलंवापिविजानीयंचतद्वय सांहृत्यालि
सृयावापिधात्तनारोधकारणं चनतावासहजोधीरेहृसानसेधकारणमिति ॥ ॥ गेइति गेअथवा ईलुतिह्या इतिसंधानारो
पणं अलमनफजेति मज्यारीयस्य यदास्वल्कनविस्मकारोणव्रणादि तत्रजातं तदजतसेपणेनोज्झात्रसेकरोधोजायते तत्र
वकथमित्यत्राह भेतिमसभमिनिमित्तेन पन्दसाल्हति रोपणं जरहतत इति सस्यव्रणस्य फे अनः हृतितस्य यदास्वल्

वी॰ भो॰ नि॰ २२७ सिरादेरंतः किंचिद्गुणादि समयं लग्नेन दत्तनसंथाने गेच्छेनन तेरोधोजायते सर्वविपरीतमिदं स्वकीयमिति ईल्तिज्ञाम् इतिचमांसस्यारो
हणं इतिबोध्यम् ॥ गेइति अथवा ईन् नभाके ऊर्ध्वाधोवल्कयोरुपरिपरिभवनेन मज्जूहीतिसिरायाः । अत्रटीकाकृत् । अत्रच
ईन् नभाक त्रिधाभवति तथाचलेइतिकारणेन मोज्मावर्तेति प्रतिवेशवल्कस्यवमेति पोफेन जागतेतिबलेन यदाखल्वकपार्श्वे
शाफबाकुल्य तदातन्मर्दनेन सांकद्रोगोकरोधोजायतेइति । गेअथवा यक्भजेति सांकद्रोकवज्र इतिभाद्दन् इतिशोत्यनशाद्रीसे
इतिमबल्यन मबलशोत्यन यदासिरासांकद्रजायते तदापिरोक रोधइति । गेअथवा शीहूतेतिबलवत् ऊवत्तबलंमासिकति ।
घम्मा अस्तभाभेल् खशोनति । अथनिमित्तानि गुणाभ्यन्यस्य तत्रमासत्वस्य ॥ १ ॥ फकेद् यकोन वल् गोभार् ॥ मीन् खोरीज्यन् वाल् दोखान+
कदाचिद्धासेनयथाध्मेनरजसाच ॥ २ ॥ फकद् यकोन मीन् दाह्लेन् कल्मादनेल् ह्लादति ॥ अदोजातेजा
यतेःत्तनिमित्तेन यथाधात्तते त्रोग्रेण ॥ ३ ॥ अम्मल् अस्तभाभेल् मलामति ॥ अथनिमित्तानि स्नत्तानायाः भ
फकद् यकोन लेह्ल्नेन् लगन्ज्यन् मीनदाह्लेन् ॥ अस्मोजातसंपद्यत घोतरोधात्तक्लेदेन ॥ ॥

अवष्टंभकवलस्य एतद्बलमाबल्येनेति इतिचिन्तयमिदं ईन्नभाकाख्यवल्कसंगतिनिमित्तमिति उक्तानिनिमित्तानि सिराविवार
संवाररोधेषु एतान्येवावयवस्यापि अन्नादिस्थितिभांडस्यापि याकास्पदादेरेतानि प्रवाहवत्सोन्येतानिन्वास्थितिस्थानानीति तत्रा
धिकवीयत्वमत्राधिकं उक्तानिनिमित्तानि यदातिमबलानि तदावयनोरुधोजायते व्यवारसंवारावष्मनयेवरीत्यावोध्याविति । भव
तिचात्र । कथंचिद्गुणमातेनसिराणांस्वयसंगमे यथारोहेणमासोऽङ्कुनतत्रिंरोधकारणं । रसादिवाहिनाडीनांविवाराद्यायथात २२७

वी: ग्र·नि· ३३५

328

त्वफान्व ईल्लानिद्रा ततो ऽन्नं शोधयतीति तदभावे स्वयमेव समता जायते इति ॥ ४ ॥ कद्रूकदाचित् यकोनज्ञायते मीव् सका
शात् खारिज्यन् बासेन । मेसल्लीति यथा शम्मेति सिकूक मोज्ञाभीतिगालितं भेल्दहनूस्ते हून यच्चेद संवाहितं तत्रेनन्म
द्वैनेन पाकस्य दूरी भवतीति ॥ इति वल्लकताख्य चतुर्भेद निरूपणम् ॥ भवति चात्र ॥ क्लेदो यदा धान वीर्यो बाह्य सिक्थादि
ज्ञोपि वा ततो ऽन्नादिपाकस्य न्यग्भावयति गात्रगं तदादः समतापन्नास्वो विपाकारणाद्भवं तज्ञानिमित्त त्वदितं समगृह्णानि हि ।
विक्रिया इत्याकृति प्रसंगेन मोक्षाद्यानिस्तनोकजः श्रथ विज्ञाय ताहेत तज्जां चात्र विनिर्णयः इति ॥ श्रथ द्वितीयमद्राजिब्रद

कद्रूयकोन मीव् खारिज्येन् मेसलि शम्मल् मोजाभि भेलुदहन् ॥ कदाचिद्बाह्येन यथाकृत सिक्थादिस्ते हे ५
श्रम्मा श्रस्त्भाभि ज्यादतेल् मिकदाद्वल् श्रदह्न फकस् रतेल् मादति ॥ श्रथ निमित्तानि मानाधिक्ये संख्याधि

क्ये चेद्दैक उपादानस्य ॥ १ ॥ १ ॥

इति निरूपणम् ॥ श्रम्मेति श्रम्मा निरूप्यते श्रस्त्भाभि निमित्तानि ज्यादतेति श्राधिक्यस्य मिकदार इति मानतोंगानां वजनः श्रदह्न
इति गणनयाधिक्ये कसरत् श्राधिक्ये मादतीति स्वस्वधाह्नो तच्चोपादानमाकृतं वैकृतं वेत्यनियमस्तत्र । भवति चात्र ॥ धातं
वो य उपादानसंगानां नियतामतः तद्वैके भवत्येषा माधिक्यं मानसंख्ययोरिति । श्रम्मेति श्रम्मा तस्मात् मादेतन्न दंगोपादानं ।
तभी श्रतिमाकृतं श्रव् इत्यथवा रहीयिनिवैकृतं तत्रायत यदत्र शरीरे गंभवति तस्य मानाधिक्यं करोति संख्याधिक्यं वा तदीच ।
गैरितभीयं यदत्रनास्ति सिथपेश्रपादि तदाधिकीकरोतीति यथा श्रद्धिकदीर्घांगुलीत्वादिकं ॥ ओरइति गैरयथवा शीहतीति । ३३५

प्रबलं ज्याजभतीत्याकर्षकबलं ननु बलं तन्नेदं गोपादानभूतं मादं माबल्येन स्वाभिमुखीकरोतीति तदा बाल्यमपि तदुपादान
मेतदाकर्षणबलाङ्गुलमानसंख्याधिकविहीनांशविधायि भवति तच्चाकर्षकमाबल्य ज्यफ्रनखद्रदल् मास्यपत्रास्त्री मर्दनेन
पतद्भयं हि तद्वलं करोतीति ॥ भवति चात्र ॥ यदंगे नियतं चात्र मानेनाप्यधिसंख्यया माङ्कतं तत्तदाधिक्यं पर्यायविहीनतो ।
मनम् दीर्घाग्रलिसृष्वडिकस्तत्राद्यः सिधमलोपरः तदिदं यह संख्यानादन्नकमभवाकिल तथा उद्दिष्टं तद्वलं तदुपादा
नेबलादलं ऊरुत्तेभिमुखेयेनाधिक्यमल्पस्यात्तस्य हि तदुदेकनिमित्तानि बहूनि च यथास्त्री कलिनेयं चलेपादो प्रबलं

ग्रेशीहृतेल् ज्याजेभति ॥ अथवा प्रबलमाकर्षकबलम् ॥ १ ॥ अस्मा अस्तभामि जकसानोल् अदहृ बल् मि
कादार् ॥ अथ निमित्तानि हानौ संख्यामानयोः ॥ २ ॥ मेनूज्यहृतेल् खलकति जकसानेल् मादति ॥
ततजन्मा निमित्ताचेतन्फ्रासउपादानस्य ४ ॥ ग्रेखनायेल् जवनेल् मोसवीरति । अथवा शारद्याचित्रकृद्वलस्य ।
तत्करोत्यलं इति ॥ अस्मेति जकसान् इति हीनतायां अदहृ इति संख्यायां यथा चतुरंगिकः वग्रनः मिकदार् इति मानेय
याङ्गुलिक्रासइति ॥ ३ ॥ मीनू इति सकाशात् ज्यहृतेति निमित्तेन खल्कत् इति जन्मना जन्मना चेत्तदा जकसान् इति
हीनतात्र मादनीत्युपादानेन स्रक्रणोणितन्हान्येति यावत् ॥ ४ ॥ ग्रेइत्यथवा खनायेति स्वबलेन जवनेति बलस्य
मोसवीरेति एतदाख्यस्य चित्रकृद्वलस्येति यावत् यदेतदल्पता तदांगतांगानां मपि ज्ञायते इति ॥ भवति चात्र ॥ तदु
पादानहान्यात्र हस्तांगुलिविहीनता संख्यया वापि मानेन चित्रकृन्मोघ्यतो पि वेति ॥ ५ ॥ अत्र समीहीनामावेद्यः ।

वी॰
प्र॰ वि॰
३३

सेदिग्येनावल्लमाद्रवास्थोपतद्दलं हीनगङ्गापि संख्यामानहानिं करोति हीनतयाङ्गभंगाकारं ज्ञतनामनन्द्रपाधानसामत्वे
मानसंख्ययो हीननामश्रित्तयाविधातेशङ्क्यादिति अत्रसमाधिः सोम्मयीरबलाधिशाद्धूनगुभयीमेतद्धीननांकरोतीति
तथाच यदादोशितिनं तत्रोपादानसामत्वेसत्यपि तद्विभागाणितया, नत्रसंधानेनाभयोपकरणमेकत्र सङ्गृह्णिनोति नत्र
चोर्ध्वमध्यापेत्तयाशोभाभावावग्रत्यादिन्यासः संख्यामानेनवाज्ञायतइतिबोध्यं विवक्षद्दलमाद्यनिमित्तचोपकरणसा
मत्वेपिभवेन्नत्रइतिस्थापि नैतद्धीकोतिवेलनात्रश्वदीकाद्दीनस्वक्षानिजनमस्रीननोज्ञावाद्यानानोज्ञा प्रसोकताज्ञ

अम्मा अस्तभाभि फसादेल्ल वजाज्ञ मीन् मोकारभति अजोवेल्लपला अजोवेन् ॥ १ ॥ अथनिमित्तानि ज्ञस्ररचना
याः प्रतिसामीप्यमंगस्यागोनरेण ॥ १ ॥ प्राह्वर वमोभा पदनपयाज्ञ ॥ प्रनिज्ञरतावारचनोपधः ॥ २ ।
फाफ्फो पम्मा मादतन् सोशत्रज्यनन् ॥ नद्वैकत्रनेद्दूर्फ दोषादाजं जनाकर्षणमसारणावलस्य ॥ ३ ॥
द्वरक् प्रांतरदोषग्रामः कनाफ्छेदः द्वरक्कादाङ्गः प्रांतरदोषेणाचमांसहानोरोकादिमसिद्धत्वामोक्षइति । भवतिचात्र । विधया
नत्रसंधानादेकत्रोभयपातने हीननांगगताकिंनसामत्वेपिभवेन्नत्रइति ॥ ५ ॥ अथमरजोलनकारेभाष्येचतथैः मकारो
वजज्ञइतिनिरूप्यते ॥ ॥ अम्माइति । फसादेनि ज्ञस्रतावजाज्ञ इतिनाम्नः मीन्इति तत्रादौवजाज्ञ स्वद्रूपयोचि
ता सर्वसाधारणारचना तत्रफसादत्वमाह अम्माइति अम्मा अथ अस्तभाभीति निमित्तानि तथाच मीन् सकाशात् मोकार
भति प्रतिसामीप्यं अजोवीन् इत्यंगस्य पलेत्वपरि नदपेत्तया अजोवेन् परांगात् यथौचित्यमनिक्रम्यान्योन्यमंगयोरपिसा ॰१९

329

सीम्यं तदा रचनादोष इति ॥ १ ॥ आह्वरेति प्रन्योगादिति पूर्वेणसंबंधः वस्तुनः सोभायद्भुतेति ह्वरता पयाऊ पतस्मादंगात् न
थाचयद्यौचित्यमतिक्रम्यान्योन्यमंगयोरतिह्वरता तदापिवज्राह्वादोषइति पतन्निमित्तंबोध्यं तथाच मूलकारः ॥ २ ॥
फह्वीरिति फतर्हि ह्वीनत्तनिमित्तं पम्मा अथवा मादेत्त्वपादानं तस्य मोश्वाजपतत् आकाशकेलेबकं कुंचनोरिति भाषया तच्य
स्था वादेष्वाकुंचनप्रसारणाख्यो तत्कारियहुलं मुहुरेकाख्येतयदा मादोथात्तविकारः स्वाभिञत्वमाकर्षति संकोचयति न
देह्नं जायते इति तथाचनात्र तदंगसमीपंदूरं वागच्छति आकुंचनप्रसारणनिरोधनमिदमिति ॥ भवतिचात्र ॥ काठिन्यवा
शतोह्यासत्वेण्याकुंचनादिका क्रियाकष्टेनशैथिल्येनतत्त्वंभोधीगतायथा इति ॥ ३ ॥ गौरिति अथवा मोरावयतत् स्लथता।

गौमोरावयतत् गौप्रसारिकुरु ह्वतत् गौज्यफाफिखूल्लत गौतह्वजोरुह्मा गौह्वूरवतेत् मोफतेत् ॥ अथवाशैथि
ल्यात् अथवारोपणविर्के प्रह्लारस्य । अथवाशोषोधाह्वत् ॥ शिलाकल्पतावा । अथवाचेष्टाधिका ॥ ४ ॥

पादकमिति पूर्वेकदोरत्नापादकमर्थोदायतं तच्चस्वेच्छयाचेष्टायामंगादिनिषेधतीति पूर्वंत्रत्तचेष्टावर्ततमपवप्रत्याकुंच
नप्रसारणादिक्रियानिषेधः इरुहशैथिल्यप्रत्यापतादिचेष्टामपिनिरोधयतीति पतच्चांगे मोरत्तोरुखेतिकथ्यते अत्रपद्धिकाः
शिथिलीभवतीति । गौरिति गौ अथवा प्रसरीतिविर्के कुरुह्वतत् प्रह्लारस्य । अत्रटीकाकृष्टे खेल्लप्रह्लारादिल्लिष्टमंगयदास
तदंजायते तदातदारोहणंरचनाख्यन्ययकारकं जायतेकदाचिदिति तथाचेदमपि समीपदूरगमननिषेधकंजायतइति ।
पतच्चमायेणनेत्रोर्ध्वप्रत्यप्रह्लारारोहणेजायते मोतल्कइति ज्यपस्तइति अत्रभाषया पलकुरतिपारिसेकभाः तथातेचत।

वी॰ प्र॰ नि॰ र॰

खल्लमसारणाऽंचनक्रियानस्यजायतेइति ॥ गौरति गौ अथवा ज्यकाक्ति शुष्कीभवनं खल्लनत्रुइतिदोषाणां कदाचित् खल्लमफ्रा
ल्लमध्ये पवेमध्येधातवः अभ्यंतिनदानत्रुर्थीनारोपे प्रवीणाऽंचनमसारणाशक्तानि जायंतेइति । गौइति गौ अथवा नह्रज्योरुइति
लत्तना ह्यजइइति शिलाख्या नत्माङ्क्षेपन नह्रज्योरुइति ह्वेतिनेबाधात्ना अत्रच सर्वोन्नयोरयंविशेषः सर्वत्रहराराव गौस्यना
वधूपभाव्येन नक्षोभणा इतरत्रहराराव वास्लभरोदन वास्ल गोस्यनवा लत्रुतायोत्येनवेति सामान्यमिदं सर्वस्यविशेषः आमर
व्यासेति । गोमोफतेन इत्यधिकाचेष्टा इयंचगौरिनमीप्र प्रसोचऽंटनादिश्रमचेष्टा अनयाहि रोद्योवा रेहइनिवानबाधइति
नइत्यापनार्थदोषउत्पद्यते । अत्रटीकाकृत । इमेचरचनादोषा अजीर्णयाज्ञानस्यप्राडुर्भवंति मोलोदीयाछुमेभवंति आजाते

330

अस्भामि नफरकोल ईलियसाल फशीपम्मा मीनूदास्हलेन मेसलिह्स्लेन अकातेन गौप्रहरीकेन गौसादिह्
न गौईनिलायन अम्सादिहेन ॥ निमित्तानिविभेदस्यसंधीनां तानिचांतःशरीरस्य यथाधातवोभत्तकाः अथवा
दाहकाः अथवाऽत्ताः अथवानिर्भारितत्वदेर्व्यक्तान ॥ १

हृदयगतस्यतत्रान्यदोषेणेति तथा चकेषांचित्क्लिरसूनांइह्रपतेग्र
लिङ्गयसंगतिरिति ॥ इतिमहजोल्लनरकेभाव्यइत्यंगकनिरूपणं ॥ ५ ॥ भवतिचात्र । महजांगयदामज्जेत्रदासारोपणा
स्फुटे इत्याव्यत्ययक्रजातमार्येणास्तिपृष्टेस्यादः तत्रचोर्ध्वपृष्टेव्यक्तेजातेनाऽंचनादिका क्रियेत्स्यनेस्यसामीप्यहृरतोबाधका
रणात् । तथा यदासंधिप्रधात्नानाशोषणंस्तत्रुताथवा अप्रशक्तानितदाणानिप्रसाराऽंचनादिषु तत्रशोषणमास्यनशिली रः
म्नातिश्लिष्यामता गौस्यनाख्यामिर्शोत्येन विशेषायेतद्वयोःस्फुटः अलमागेतिवाह्नेनऽ्हनेवाथमेषणः रोद्यवावानबाधायारच।

नौषधसंभवः इमान्युक्तानिज्ञानस्यनिमित्तान्युदरास्थितौ तत्रत्यकारणैस्त्रोतसामरूपाग्रप्रायेणसंगतिरिति ॥ ४ ॥ अथतनफलेऽकिर
स्थिसालूनाम । विभागाख्यदोषनिरूपणमिति तत्रतफलोक्तइतिपृथग्भवने इतिसालूइतिसंधीनां । अस्तभाभीति अंगानांत्रुटिरि
ये द्विविधा तथाच फल्हीति फलर्हिहीनत पक्ष्मा अथवा मीन सकाशात् दाह्लेनस्त्यंनःशरीरस्य । मेसालीति मेसालिय
थातत्वं स्नेहेन इतिधातवोस्थगाद्याः अकालेनइतिभक्तकाः केविज्ञानवोअतथा विकृताज्ञायन्ते तथांतर्मांसभक्षणेनांगत्रु
टिर्जनयंतीति अयंचमकारःकठोरस्य । ओरिति अथवा तेधातवः ऊत्रचिन्त्यतेति यथातेज्जूरिकेनदाहकाभवंति अयंचजो
मत तारीयाकमेह यक्षक्षयशलानीति तत्रजोसततारीयाइति दाहेनयत्रत्वणं तन्यहारपानेन तक्षकलभिन्नानिभवंती
ति तथाचयक्षलेशामलेनसहनिर्गच्छंतीति । ओमादिसूत इतियेऽविकारकाविकृतधातवः संतिचस्वभावेनताहृशाः
तेऽये तदंगपातेनदंगंचोटयंति यथातखपादोस्मस्फोटनइतिधात्वरोच्यमिदं । ओरिति अथवा पंनिलायत विकृतधात्वाः
धिक्यंभरणंवातत्रोगे तच्चसंग्रदिष्टेन दैर्घ्यकारि पंनिलायत अस्तभाभस्थानेके विकृतधातूनांमानाधिक्यं येनतदंगाति
स्थूलत्वेनतत्स्फुटति इदंचप्रायेणफेन नामामये कल्पवर्तिनिज्ञालेभिरति तस्यस्फोटनंजायते इतिद्वितीयं धातूनामाईत
याश्लक्ष्णतयावा तत्राईतया शैथिल्ये त्रुटति श्लक्ष्णतयाचसंकोचनेत्रुट्यतीति तृतीयंहरकातिदाफे अनिराकर्हेबलचेष्टा
धिक्यं येनस्वभावातिरेकात्तदंगंत्रुट्यतीति चतुर्थंसृणितायां सत्यां चेष्टा यथान्नपानादिकं संसृणितया चरितंयदा तदा चेष्टा
योऽकृतायांतत्रुट्यतीति पंचमंसीयाहिकवीय अतिहराज्ञानमिति ॥ भवतिचात्र । दोषोंगविक्रियाख्योयंचतुर्थोक्तो

वी॰
दे॰ नि॰
३३२

331

घभेदनात् दोषमंगविभेदाख्यं स्रवाप्नुएतधीधनाः धातूनां विकृतौ मांसभक्षणादंगगात्रुटिः जायते जातजतूनां यथाकोष्ठोदये
स्फुटे धातूनां विकृतौ जातदाहकातंमज्जायते यतोयकृन्न्लक्षणनसाङ्गैर्मलनिर्गमः धातूनां विकृतौ जातरोगं समुपजायते
यतोंगस्फोटनंनामनखपादौषमार्गगं विकृतौखलुधातूनांतन्नदाधारस्मरणात् आधिक्येस्फोटनेतस्यकक्षजालश्यंसज्ञा उप
लक्षणमेवोक्षानिम्नत्वैर्विविधैः किल छेदशोषनिराकर्तृबलाधिकेस्यचैवहि धातूनांछेदनादंगशैथिल्येत्रुटिरीप्सते प्रोक्षा
संकोचनेचापिभरितत्वात्रुटिर्यतः निराकर्तृबलाधिक्येभरितत्वेस्यनिश्चितं स्वभावोऽङ्केकनस्फोटकलनाकल्पनेस्फुटे अथाति
भरितत्वेनचेष्टयापिचतन्मतं इत्यादाज्ञाननतस्यापिविकल्पेनोभवीत्यियम् इति ॥ १ ॥ एवमेति बाह्यानिनिमित्तानि अंग

अलफसलोल् गमिथ फेल अल्लामातेल् दालति अला अफ् वालि भटनेल् ईत्रसान् । मीन् ज्यह्तेल् मेज्याऊ
अथभावस्त्वतथे उपलक्षणेष्व यानि मकाशकानि शरीरच्छेदस्य मत्रष्याणोथोनकः ॥ १ ॥

छेदस्य केनि कयथा अल्कातछेदः भेल्सैफ् इत्यसिना वध्नः सहेतिदीर्घीकरणे भेल् फत्र्म् रज्वा वध्नः अल्हर्त गाकदाहः
भेल्नार् इत्यग्निना वध्नः अंसालि इत्येतन्महधोः नत्रासालीतिमहूपाणि जालिकेनी इष्टान्यन्यान्यधीति यथारज्ज पहिका
स्थिरेवादरति नहूसदेशादिः इमलि अस्तकाल् गरुभारस्य नोलितननेनत्रुटिर्क्यतरति ॥ हतिनफ्रोकिर्हस्थिमाल् ॥ इतिर
तृतीयभावः शरीरच्छेदनतरोगनत्रिमित्रनिरूपणाख्यः संपूर्णः ॥ भवतिचात्र ॥ पातबाह्योत्स्यायनाद्युच्छेगभंगस्यकारणे विदेये
विवृधेश्चित्रंबाऽल्पवासहेतगम् शरीरोगतछेदनतन्निमित्तनिरूपणे तृतीयोयंगतोभावस्तयोयंगयतेभुना स्वस्यस्यचामया ॰३२

नोनन्नदवांनन्नासूर्विकस्य लक्षणान्यथकथ्यंतेभावेस्मिन्नेदमंतके इति ॥ कस्तत्वमितिभावः रात्रिभिश्च चतुर्थोयं के अंतरे तन्निरूपणो
रूपमानर् इतिमन्त्रव्याख्याणं मीनूसकाशात् उपहृत इतिपार्थैः मेजात्स्मु इतिपातोकानो पातोकद्वारेण स्पर्शीननादिनापहृतमंदेहे
लक्ष्यन्तेतानि लक्षणानि सांप्रतं अत्र चतुर्थभावेवक्ष्यंत इति । अत्रटीकाकृत् । अलाभात् लक्षणान्येतान्यनेकविधानि तत्रा
लाभात्तमादौ स्मृतं वैद्यमतेन येनात्रशरीरे शीतोष्णादिकं रूप्नप्रभूपलक्ष्यते तदलाभात् आरोग्यरोगानर्हभयंयेनोपलक्ष्य
तेतदिदमितितात्पर्यम् । वैद्यमतेपुनः अलाभात् इलेल् अर्जुइत्येतेत्रयः समोपत्तोथैक्य लक्षणपर्यायशब्दाः किंचिद
मात्रेणामीषां विशेषइति कहेस्मवत्कि अमीषांसामान्यविशेषणेति तथाहि अमी अलाभात् तावदारोग्यरोगेचवर्तते
तथाच किंतवालाभादितिपृष्टेस्वस्थोस्मीति रोगयस्मीतिच समाधानंदीयते । इलेल् इति किंचित्सामान्या तवालु किंतव
इलेल् इति सर्वथास्वास्थ्येनसमाधानंदीयते इतितृतीयमकारणतोयमिति । अर्जु इतिचवैद्यपेक्षया मार्गदर्शने कासश्वा
सादिनांतरत्ताप्योपलक्षणे रोगपेक्षयाच अर्जुइतिरोगाद्यैव अर्जु अस्तीति अलाभाच्चेदं द्विधा सापेक्षोनिरपेक्षश्चेति त
त्रनिरपेक्षः तभिप्रकोन्स्वारिज्योल्ल अशोक तथाच धातुशोक्यनिमित्तोन्यरोद्विधा अशोकाख्यसिराबासः तदंतर्वर्तीच असो
वतद्वासः अयंचनाफेर् इतिदंतचलनयाक्रः तचाक्षतापचलनयोरंतरेकाश्चिदस्तीतिनिरपेक्षः बासेत्साहितस्तुसापेक्षः य
थाकशारीरः रोमोद्गमने तत्रचान्तरेनाफेजु अनेनरोमोद्गमनेनदंतचालनानयाचतापइति असावपितभिप्रकोनस्वारीज्यो
ल् अशोक । इत्थंच दाशहलोल् अशोके शीनकेदूर्नैतितेय इत्थंचतत्राभिलाते यद्यसौवीक्ष्यते तदाद्वितीयलेशोप्यत्रास्ती ।

६१

वी॰
दे नि॰
२२

निसर्वेमनवद्यं । भवति चात्र । आरोग्यकदृयोंतर्ये शरीरे च शरीरिणां ज्ञायंते वैरिमान्यत्र लक्ष्यंते स्वस्वलक्षणैः तानि दृत्र विभेदेन
भिद्यंते वक्ष्यथा तथा सामान्यास्त्र विशेषास्त्र साध्ये त्वात् दभावतः सिरागता गतत्वेन धातशोऽक्षय सज्ञवः देथानापोस्ति साध्ये त्वानि
रयेत्त तयास्फुटं सदंतवीणेहिस्वरेकं ठकाकंटकत्वतः देथं रोमोक्ष माहूंतवीणातापोनयायतः रोमाणामत्र क्रमेदंतवीणयाके
वलेत्वसौ लक्ष्यते नाडिजेत्वत्र पीतकं दृष्टं नैविद्यते तत्राथितत्वे वितेयो भयसंगतिरादृतैः उपलक्षकतासेषान निजं रूपमिष्य
ते कामोंतस्तापलक्ष्मास्त्र रोगोसौ किलरोगिणा इति । इत्थं च प्रस्तामात् इति लक्षणं रोगस्य तत्वं चतदर्शकत्वं तच्च त्रिधा तत्रै
कं दृष्टचिह्नेन एवं भाविचिह्नलक्षणं । तद्यथा नदावतिभदत्न जाफवपत् खफाजिनभक्ष इति नदावतीति स्खलणेव भदत्न
शरीरस्य शरीरस्यार्द्रत्वेत्यर्थः तथा जाफ निर्बलतानीचैर्गमनमितियावत् पत् खफाजीति निमत्ता नभक्ष इति सिरावाहि
माणस्य पस्तनेद्रलाल् मिकोनद्र ग्रजोभारो किमरेज्जरा ग्रर् ग्रामद्रबोधु इति ग्रस्य रोगस्य माक्कंचे दोजानोम्भत इति ग्रजो इत्य
नेन भरांकीत्येतदुपरि इयं च दलेल् मोज्मकीरेतिकथ्यते गतविस्मृतस्मृते कारिणीति १ । द्वितीयं तत्काल दृष्टत्तापकं य
थानाडीशोत्योस्य जिह्वापीततयावोस्पामिति इदं च दाल् इति कातृ इति कथ्यते यद्यपि च त्रयमेतद् ज्ञानबोधकतयाकत्वा
त् दालित्येवतथापि परयोरत्पापेक्षित्वात् द्वितीयं येणैव तत्र दाल्वेति सूक्ष्मसंज्ञैवतत्रामोति २ । तृतीयं भाविष्य ज्ञानतापा
कं यथा ईसनेद्रलाल् भयक्रातिलाज्यलभिज्यरीणस्त इति ईसनेल् दाल् इति तापकं भेत्पनेन करणेन यक्रातिलाज्येति
स्फुरणं लभीत्योष्टस्य ज्वरीणस्त उत्यथरस्य यक्राहादेम् शावद् इत्यनेन ज्ञायते स्परोगिणो वमनं जायते इति । भवति चात्र । २२

माच्यमाप्यतसंभाव्यमष्टत्रावेदनयाबुधैः वैद्यो ह्यनिचतानीह तत्र संतोपलक्षणात् गात्रस्य लक्षणानयानाशीमांश्च निस्त्रनयाथवा
रुजायाः सर्वभावेन माच्याप्रस्वेदभावना तत्कालवेदनाचापिनाशे शेत्योस्यमीरितं जिज्ञासितनयोस्यवानेत्रलोहितस्यतोयिवा
संभाव्यावेदनाचैवबुधैर्लेयाथसोष्टमा तत्कांपेरोगिणो नूनं भवेद्भूमिरितिध्रुवं इति । एनच्चनकदोमतेल्ल् मारेफत्त् तत्र कदोष्
इति भविष्यत् मारेफत्त् इति ज्ञापकं तथ्यासामिकतेल्ल् एलेश् तत्र सामिकेति भविष्यतः एलेम् इति ज्ञापकं यच्चवैद्यज्ञानम
स्येदं भविष्यतीति तत् नकदोमनतोल्ल् एनजातइति इष्टवृत्तज्ञानपरिचयः सामान्यवृत्तज्ञानपरिचयश्च भष्ठारात् इति च साध

वहीध्रला ध्रक्कसामोत् । मीवहाल्ल् मल्मस्त । फएत् फ्यालल्ल् लामेस्त् भेल्लनसवैत् फेल्ल् भलादेल्ल् ध्रुन १
दिलति वल्हवायेलि ध्रुनदिलाति दल् ध्रल् ध्रल्व हारत्त ॥ १ ॥ तत्रस्पर्शेनस्पर्शस्वेदादीयते नमःस्वतः प
वनेनवासमसर्गदृशास्यितस्यासावावेदयाति ध्रर्मयोनकम् ॥ २ ॥ वपज्ञा एतफ्याल्ल् ध्रन्हो भतेभृद्दलल्
भरोदत् ॥ चेष्टादानेनतस्याक्षेत्यस्यतदृदोत्तामयाति प्रीतयोनकम् ॥ ३ ॥

वृत्तपरिज्ञानदायि एतज्ज्ञानं च वैद्यरो(
गिहितकारकत्वात् श्रवणमर्ह्येव तत्र वैद्यस्य कीर्तिर्योमिस्त्ररोगिणस्तदनुसारेण प्रतीकारसंभवादारोग्यमिति । भवति
चात्र । एतज्ज्ञानेफसायाल्लं इयोर्भवतिनिश्चितं कीर्तिर्योयेनवैद्यस्यरोगिणः स्वापिकल्यतेति ॥ १ ॥ योनकतत् इत्यस्त्रक्तं
तत्रयोनकानामनेकत्वादाह । वहीइति वहीतत् ध्रलामात् लक्षणं ध्रलोपरि ध्रक्कसामेत् अनेकविभागेषु तथाच मीन् इ
तिमीन् इति तन्मध्ये हेति तेषामेकं लक्षणं योनकस्य ध्रल्ल्मल्मस्त इति स्पर्शेन । फइति फचेत्त् एतफ्याल्ल् स्हलाति ला

वी॰
यो॰ ल॰
२३३

मेत्र स्पर्शं भोतिकारणाच्छे रविन् इति नायेन काश्चेतः प्रलभलाद् इति दोषो मृतदेल्ल इति समसर्गोऽत्र वश्चनः पवायेति पवनसम
सर्गेऽत्र तत्र दलल्लू ज्ञापकं भवति ह्रागान् इति ओस्यमीन समसर्गीदे यो समसर्गे पवने च सति यदि स्पर्शनमात्रेणोस्य लभ्यते
तदास्य योतकं शुभमिति ज्ञेयं । अत्र टीकाक्षात् स्पर्शकारी वासौ समसर्गोऽत्र ध्येयस्तथाच यद्यसौ शीतसर्गी स्तवैनत्रुपा
लंभेपि न मृत्तीति रित्यनेन स्वसर्गेण यदि कश्चिद्रसमसर्गी स्तदा यन्नभ्यमितस्या चिकित्सकेनौस्य मस्येति परीक्षिकेणभाव्य
मिति तात्पर्यं । वश्चनः पज्ञायदि पनूपयाल्लु ह्रहीनेभवेत् अनूह्रोन स्मात् स्पर्शावकाशात् भत भूरद्रु शैत्यं तदा दलल्लू
ज्ञापकं भवति भरोदत इति शीतयोतकमस्याति अन्यत् सर्वमत्रापि मागवत् ॥ ३ ॥ भवति चात्र । परीक्ष्यकलयेद्री

पनूपलीलान ह्रोदलल्लू इतोभत । यदि शैथिल्यं तनतस्तत्तु चयानि स्निग्ध्ययोतकम् ॥ ४ ॥ पनूपसत तमलभ
ह्रो दलल्लू यभोसत । यदि लभ्यते नैव ग्रतनतस्तदाभाव यति रुक्षयोतकं ॥ ५ ॥ पनूलं पनूपयाल्लू अनू
ह्रो दलल्लू वैनिदाल्लू ॥ यदा चैतत् दलद्विरस्मात्तदा समयोतकं ६ ॥

मान्योतकेन स्वरीरिणां यौ तकं लभ्यमेत ।
त्किं शीतसर्गेणैतेन हि स्वयं सशीतसर्गत्वात्सर्वदैवास्य विभावयेत् अतस्मिंस्तत्त्वविज्ञाना रुरोह्राज्ञत्रयातकं तत्स्पर्शग्राह
कस्यापि समसर्गेन यास्फुटं भाव्यमेव परीक्षायां सर्वथा ज्ञाङिरीरितेति ॥ ३ ॥ पवड्डति पनूयदि पलीलान स्नत्ता
ना ह्रोत स्मात् स्पर्शावकाशादादीयते तदा दलल्लू ज्ञापकं भवति प्रल इतोभत स्नेह योतकमिति अत्रापरमन्यत्सागवत् ४ । ३३
पनूइति पसत नलभ्यते सलभेति पारुष्यं नैविद्य्रो ह्रोतस्य तदा दलल्लू ज्ञापकं भवति यभोसत इति रूक्षयोतकं अन्यत्सागवत् ५

पच्र इति पत्र यदि लं नास्ति प्रपञ्चात् इत्यादानमेतन्मध्ये कस्यचित् प्रत्ययो अस्मात्स्यशीतकाशात् मद्यादलक्षापकं भवति यत्र
यैतिदात् समसर्गयोनकमिति समसर्गोसाविति ॥ ४ ॥ अत्र व प्रत्येकं परीक्षायां देशपरीक्षकसमसर्गत्वसूत्रम् । ज्ञानी
तेच । स्निग्धत्वयौनकं इदमुक्तं नत्रार्थविचारः श्रोत्योस्यसमयानात्वेस्येतद्वयलक्षणं तथाहि संभाव्यतेऽवल यद्योन
केयाभेत् सूक्ष्ममिति नयदा हारतिगरीजेन नभीत्रयेनाधिकं तदानस्निग्धमेवशिष्यते तस्य ह्यसापित्रस्य लक्षणमिदमे
वयास्निग्धं स्थापयतीति यथायद्योनकं रत्नभूस्निग्धं नयदा रत्नो भद्राधिकोन मिलितं तदा दृढमिति लभ्यते यथाहि ममूर
ति सूर्गोदाहरणमिगृहीतिलयोस्तैलं नहि स्निग्धं नभीत्रयेन चोसत्सूक्ष्ममिति स्निग्धमिवभातीति सिद्धं हारातभरोद्भत समता
येदं मे स्यतीति । अत्रापि विघ्नेति स्पर्शनेनरौक्ष्यादिलाभेनहत्वमिति तत्र ग्राहकास्य परीक्षकः परीक्ष्यस्याभ्यदातेति कर्तृत्वो
तपत्रः स्नेहो रौक्ष्यं चार्थमेव परीक्षकस्य ग्राहक इति नियतं भाति मार्गस्थापितं उभयमिदं ग्राहकं नापकमिति स्पर्शेनैतदुभयोप
लभ इति अत्रोच्यते मतवादव्यवस्थापनासर्वेवलमया मार्गितव्यवस्थापितमेव एतदुभयग्राहकमेव नापकमेव नापकमिति
रौक्ष्यशैत्याद्युभयमर्पकमिति तथात्वेपिनदोष इति ननु एवावधार्यमिति नपरीक्षानावेद्योत्रवाक्यं सत्यमिदं स्पर्शलक्ष्यमिदं
रौक्ष्यस्नेहात्यगुणोभयमितिमंतव्यं नह्यनः रतो भाति सह्रो ललितिनशको लक्ष्ययभोसत् श्रोत्रिनशको लक्ष्य इति रौक्ष्यपातना
दिसाहिस्नत्वेस्नेहः तदसहिस्नत्वं रौक्ष्यमिति लक्षणेनात्रनाकिं वितर्कार्थं लक्षणग्रंथामस्तावान् प्रत्यनतदुभयं सिद्धयोरन
योः सर्ग इति शोभनतरमत्र निर्विवादं मूलकृन्मतमिति केचित्तु समसर्गस्पर्शलाभो सो नस्नैवमतिभाति यस्मादुद्योनस्मा

वी॰ या॰ नि॰ २३४

मो प्रतिभातेस्यात्तदभिज्ञानेन परत्वममर्गीनां भ्रनदिलसर्गेजानातिनान्यइतितुबोधमिदमितिभावः यस्तनदनभिज्ञत्वेनासौशेत्यो
स्यममसर्गेजानानेइति ॥ भवतिचात्र ॥ देशात्त्रगाभिव्रक्तगेसाम्यमाद्योदितेसम सर्वत्रात्रत्रैयेःस्वार्थेपराणाकथमत्रयः शोत्यो
स्यसाम्यतोज्ञेयस्निग्धत्वंचयौनकं पर्यायोनितत्रोकेस्निग्धोदाक्ष्योदयेहिम गेस्याइकेवत्रत्वस्यतैलस्नेहोद ····· संकरो
यौनकस्यास्यत्वात्स्निग्धोभयात्मनइति ॥ ६ ॥ मीन्हेति मीन्हाननमथेरदमपियौनकंबोध्य ग्रलु लहम्मइतिमांसेन वश
नः शहम्मइति मेदसा फेति फतहि पनुनिश्चिनेलहम्मोतिमांस ग्रलमतेनिरक्तं पनुकानयदिस्यात् नदादलत्वंसूवीभवेत्

मीन्हाल लहम्म् वशहम्म् । फपनल् लहम्मेल् ग्रहमर पन्कान कसेरन् दलल्हारन वलुरनोभत ॥
तथात्रयौनकंमांसमेदोभ्याम् । चेन्नूनंमांसंरोहितंस्यादिति प्रायेणनदावेदकंमोस्यस्यस्नेहस्यच ॥ ७ ॥ य
क्वोनहनाक नलज्ञचन् वपनेकान यसेरन् वलैसहनाकलहम्मकसेरव ॥ स्यान्नत्रैवविग्रम् । चेत्स्यादल्पता
यानास्तिचमेदस्तिनामांसस्य ॥ ८ ॥ दलस्त्र यभत्त । नदावेदयातिहत्तयौनकम् ॥ ९ ॥

ग्रल्हारन् गेस्यवल् रनोभत् स्निग्धतामिति कसेरविति प्रतिप्रायेण अतिलोहितंचेदिति यदिमांसमतिलोहितंकस्यचि
त्भवेत् नदोस्यास्निग्धयौनकोभवतीति । अत्रटीकाकारः यतोत्रमांसस्योपादानेनिमित्तंच संहतरक्तं त्वोनसतीत्इति तथा
त्रसंशयः रक्तसंहतमग्रलास्निग्धमिति नत्वहतत्वेसिद्धग्रलास्निग्धमिति अत्रच सम्भिफाइली एतत्संपादकं पाकनिमित्तं
हारानिभ्रनदिल् समौस्यामिति तथाचसममर्गत्वेनास्यसम्पादकस्य किलरक्तशोषणेन संहतरक्तं शिष्यतेइति । इत्यचो ॰३४

पादाननिमित्तेस्मसगीत्वे न तु त्वचस्य शर्मेत्वेनभाव्यमिति प्रतस्तुयानि शरीराणि शर्मस्निग्धानि तेषां मांसाधिक्यमिति यानिचशी
तरूक्षाणि तेषां मांसोननेतिबोध्यं अत्रचविधेयानुवादवैपरीत्येन स्फुटोर्थः ॥ ७ ॥ यकोनेति अत्रैवग्रणेनरवक्ति यकोनस्या
त् हृनाकं तत्र लोहिताधिकमांसे नलज्जत्न् नैविद्यामिति । वेतिवचनः पत्रकानयदिस्यात् यसेरन् अल्पनया लोहितम्
वचनः लेमनास्ति हृनाकेति तत्रलेसमांसं कसेरन् इति बहुमेदोवनास्तीतिभावः दललयत्राति लोहित्यंनास्ति तत्राल्पमांस
तया दलसूचयति अल्पयभोस । इतिहूस्वयोतकं । यतोतोपादानोस्मनयास्वेहाभावाद्रोस्यमिति ॥ भवतिचात्र ॥ उपा।

ल्नूतेल् समीन वपाहूम्म् तदल्ह अललल् हरारत् । अल्पनासवामेदसोः हूवयत्नसयोतकं ॥ ११ ॥ कसरतेल्
लहूम्म् मेकसरतेल् शाहूम्म् तदल्ह अला पफरातेल् रनोभत् । आधिक्यंमांसस्यमेधसावेदकमतिस्वेहस्य ॥ १२ ।
मीन्हा अफ़्गालेल् शाह् ॥ अथात्ररोमभिः ॥ १३ ॥

दानेनमांसस्यचूनेरुक्तं समी रितं निमित्तंसममांस्यंतनुभयोरस

सगीतः बहुलोहितमांसोनः स्यात् शर्मस्निग्धयोतकः अल्पमांसः पुनः शीतहूस्वयोतक उच्यते इति ॥ ९ ॥ अस्मल्इति अस्मा
तत्र शाहूम्म् इतिमेदः वचनः अल्लसमीन् वसाफतन हि यदलानेति सूचयनः यदलेत्येकवचने अलोपरि अल् भरोदन् शीते
वचनः रनोभन्इति स्निग्धं । वयकोनेति वचनः यकोनस्यात् हृनाकेतितस्य तरक्होलन् शिथिलनामांग्रमिति यतोत्र शा
हूम् समीन चशिथिलमिति यत्रशरीरमनहाधिक्यं नक्षरीरमपि शिथिलमंदमिति । जानीतच । पनउपादाननिमित्त ।

वी॰ यो॰ नि॰ ३२५

रक्तानानवमानीये मत्स्येह स्वकर्त्तृनिमित्तं वशोत्थामिति एतत्परिणामेन गाढीभूतमपि शिथिलमिति अतस्त्वमेदोत्र शीतांगेषु वा
धिक्येन वर्त्तते इति शोत्थस्यात्र कारकत्वात् इति तद्विभागे सम्पर्योतत्वधारितमिति यत्तु तत्रैवोक्तं हृदि यमेसरो समीनुवसा नी
तिनवाच्यम् शीतलांगेषु वर्त्तिष्णते इति उक्तं चेदं मेदोवसाधिक्यं स्निग्धयोतकस्सूचकमिति तत्रायं पाठः यदि सिरासंकोचो
रक्ताल्पता मेथनात्रिवलनेति यदि चैवं भवेत्तदा नेदं शीतद्योतकं मुक्तमेभीये त्रूनमिदं नूतनमिदं कृत्रिमं पश्चाज्जातमिति ।
भवति चात्र ॥ ननु रक्तेन तथा स्नेहो वा पादानतया स्थिते निमित्तत्वाच्च शैत्यस्य तेषु शीतांगेषु वस्थिते हृद्यःस्वांगे वसायास्तु निमित्तं
सम्पर्गीरिते वा समेदो तिरिक्तत्वे स्निग्धयोतकसूचकं इत्येषा नियतिर्बोध्या यथा एवं वितथता बुधैः रक्ताल्पत्वसगल्पत्वसिरा
संकोचनाभिधम् चेत्स्यत्वितथतां नास्ति नो तदा शीतद्योतकम् इत्येषा नियतिर्बोध्या विक्रियेयं न दाधीरः पश्चाज्जातेति लक्ष
ताम् इति ॥ १० ॥ स्तोकेनेति स्तोकेनाल्पतया समीनेति वयसा या वपुनः शाहम्म इति मांसस्य नद्भूलेति सूचयति अल्पत्वं ।
रात् इत्यस्य योतकं यत्तु भयामिदं उस्स सर्गीतो नात्र शारीरे स्थितिं करोतीति अतस्तु तदुभयाल्पता रौक्ष्याधिक्यं सूचयति उपा
दानस्नेहाभावात् रौक्ष्यं ज्ञेयमिति सफराद्यीमेजाज्यवेति कसरेति आधिक्यं बहलं हम्म इति मांसस्य मेदः इति सहकसरात् आ
धिक्येन शाहम्म इति मेदसः नद्भूल इति सूचयति अत्र लोपरि पक्षात् इत्याधिक्ये रतो भत् स्नेहस्य एतदुभयाधिक्येन स्निग्धयो
तकं इति कफप्रकृतिरसाविति भावः उपादानोभयस्नेहात् स्निग्धयोतकत्वमिति तत्रापि मांसाधिक्ये धर्मो स्निग्धयोतकं मेद
आधिक्ये शीतस्निग्धयोतकमिति ॥ ११ ॥ मीन्द्वारेति द्वारेति तन्मध्ये शकवालीति शरीरहन्ते अल्पमार्गे रोमद्वारा ॥ १२ ३२५

भवतिचात्र ॥ स्थितिंतनूत्तरतस्येतेउत्सर्गेनयातनोः रौक्ष्याधिक्यंचवितेयंनतः स्नेहविशेषणात् । तथा । मांसमेदोतिरिक्तत्वे
स्निग्धयोतकर्मीरिते चर्मस्निग्धंचतन्त्राग्राह्यमीतस्निग्धंहितीयतइति ॥ १२ ॥ तथा मांसमेदोनुसारेणत्वगाणायौतकर्मीरिते
प्रथरोमस्वभावेनापीदंसम्यक्कर्मीस्पतामिति ॥ १३ ॥ फइति सरेति धीज्वंनभारि उत्पत्तिः हीनितेषांरोमणाम् यद्दूलप्रा
वेदयति प्रलयभत इतिरोल्पष । अत्रार्थः धमीषांशीघ्रतत्पत्तिरुपादानाधिक्यंसूचयति तत्रोपादानं धूमाकारोष्मा तदुत्प
त्तिश्च नविनारोल्पमितिसिद्धं इतिशीघ्रंरोमोत्पत्तिः पित्तोद्रेकेणसहरोल्पमलीत्पावेदयति ॥ १४ ॥ कसरतीति कसरती

फसरेति नभाति हीयद्दूल प्रलल यभत ॥ तूर्णंतदुत्पत्तिरावेदयतिरोल्पम ॥ १४ ॥ कसरतिहीनद्दूलहूरारत
तदाधिक्यंसूचयतिचर्मम् ॥ १५ ॥ वल्कतिही तद्दूल प्रललरतोभत । तथाल्पतासूचयतिस्निग्धथ ॥ १६
गल्जति ही तद्दूल प्रल्ला कसरतेल दोगवेनीयत । स्थौल्यमीषामेवेदयतिबाह्यल्यमूर्ष्मणाम् ॥ १७ वरिक
ति हो तद्दूल प्रलाल्कतिहु ॥ १८ ॥ तथाल्पत्वंतेषामावेदयतितदल्पताम् ॥ १८ ॥

तिप्राधिक्यं हीतितेषांरोमाणां तद्दूलप्रावेदयति हरारत गैस्यमिति । अत्रार्थः प्राधिक्यंचधूमोष्माधिक्यं विनानसंभवतीति ।
उपादानत्वादस्य तदाधिक्यंचतावन्नसंभवति यावद्द्वारतनाधिक्यंनास्तीति उपाधाननिमित्तैक्येपि विशेषोयं उपाधानाधिक्ये
शीघ्रोत्पत्तिः पश्चादपितत्सहाय्यावशेषणात् निमित्ताधिक्येपुनर्बहूत्पत्तिर्झटिति सञ्जस्यानादितिबोध्यम् ॥ १९ ॥ वेति
वपुनः स्नूनीतिशल्पता हीतेषांरोमाणां तद्दूलेति प्रावेदयति प्रलुरतोभत स्नेहस्य रोमाल्पतया स्नेहाधिक्यमस्य स्निग्धयोतको

वी॰
यो॰नि॰
२३९

साविति । स्नेहस्तेतदुपादानोऽस्य बंधनं विदधाति निबंधतीति च लेशस्तु प्राणामूष्माशानां केषांचित्केशश्लेषः सदृयोजनामि-
ति तानन्योन्यविश्लिष्टान्करोतीति तदल्पता तथायत्रोपादानमल्पं यत्र स्नेहेन तदल्पता यत्र तत्कारणांतरेस्तदभावएव
तत्र तदभावकृत एवेति निमित्तोपादानोभयकृतेयमल्पतेति चयोध्येयम् ॥ १६ ॥ तथा गल्हजनीति बालस्योल्पं हीति तेषां
रोम्णां तद्दल ग्रावेदयति कसरतीति प्राधिक्यं दोषानीयादिति एतदुपादानभूतधात्वाशिष्टसूक्ष्माभोष्मणास् उक्तं कसराति
ह्यो तद्दलहरारव इति प्राधिक्यकारणमोष्मामिति अत्र च कसरतेल्ल दोषानीयादिति अत्रापितेन भाव्यमेव अतएव स्त्रीणां
नपुंसकानां च स्नेहाधिक्याद्रोमाल्पतेति वार्द्धके च तदनाधिक्यान्न वृद्धिरिति अत्र यदि कश्चिद्रावृते रोमकूपविवाराद्रोमस्यो
ल्पमिति नोपादानातिरेकेणेति तन्नयतत्संवरणे खलूपादानशोषकं मात्त्वन्नरोमनिरोधं कुरुते अस्तु वाभवदिष्टं तथापि उ
पादानाधिक्येन तदाधिक्यं बोध्यं न केवलं कूपविवरणेनेति ॥ १७ ॥ वप्तः रिकतीति तानवं हीति तेषां रोम्णां तद्दल
ग्रावेदयति अल्पोपरिल्कृदेति इति अल्पतां हीति तस्योपादानस्य निमित्तं च सर्वस्य हरारताधिक्यं अत्र स्त्रनस्ताद्विपरीततया
हरारतोननानिमित्तमिति तेयम् ॥ १८ ॥ भवति चात्र ॥ उपादानातिरिक्तत्वेष्वीश्रोत्पत्तिरियं यतः उपादानं तु सूक्ष्माभा-
ऽष्माणः परिकीर्तितः तत्वं विना नरोत्वेणापि नसाहाय्यशालिनाम् तन्निमित्तोपकृतं रोत्वं शीघ्रोत्पत्तिकरं मतम् इति एवा
अत्रोपादानसूक्ष्माणोनिमित्तं पित्तमीरितं शीघ्रोत्पत्तौवक्तत्वेपि विशेषोऽयं व्यवस्थया उपादानातिरिक्तत्वे शीघ्रोत्पत्तिरुदीरिता पाश्चा
त्यबलतोनेकोत्पत्तौ पुनरियं राति निमित्ताधिक्यबलतोऽरुदितैव समाप्स्यतिः ॥ १९ ॥ तथा उपादानोऽस्य संयोगरोगाद्यकृत

२३९

वियोजनात् स्नेहाधिक्येन रोमाल्पभावश्च सोद्बुधैः स्फुटं १६ स्नेहाधिक्यतयाणुष्मोपादानाभावतः स्फुटं रोमाल्पता स्त्रीक्लीबा
नां वाङ्गेक्येऽवगन्तव्यतः विचारे रोमकूपानां स्यादल्पमित्यसदीरितं अर्थात्प्रस्तुततत्वेऽथ प्राधान्यविशेषणात् १७ ॥ तथा नि
मित्तं रोमवैपुल्ये च्चर्माधिक्यं समीरितं धृत्यया न्नान्वेतेयातस्मान्नहीनताबुधैरिति १८ ॥ ज्योतिदन्तीति ज्योतिदन्ति सरूगोलइतिया
रिसेकभाषया कुंडलाकारेति यावत् हीतिते षां रोम्णां तदूलसूचिका भवति हरारत् उल्लयोतकस्य वपुनः यमस्र द्वलयोतक
स्य तत्रौल्पकार्थसूचकाणां पोषणं रौक्ष्यकार्यं च तदधिक्यमिति तदाधिक्यात् कुंडलाकारता तथा प्रतद्विपाकं रोमकूपवर्तना
पि कुंडलाकारवारणं करोतीति वक्ष्ये तत्रोभयोः पृथगभिज्ञानं यथा ग्रन्थविशेषः ईल्तिवोस्थितः वेष्टोस्थितः वदेवतिष्ठति

ज्योतिदति ह्री उह्ल ग्रलल् हरारत् वल्वल्यमस्र ॥ कुंडलनातेषामावेदयत्यौल्परोत्थम् १९ । हमतह्रो
उह्ल ग्रलाज्योहिं जालेक । अज्ञतातेषामेवोद्यतिव्यत्ययमेतस्य २० ॥ सवादिह्री ग्रलल्हरारत् । कास्यो
तेषामावेदयत्यौल्पम् ॥ २१ ॥

उपादाननिमित्तस्य ग्रवस्थाभेदेनकदाचित्क इति तत्तत्सर्गव्यत्ययेन तत्तद्वस्थास्वभिन्नाभिन्न
इति ॥ भवति चात्र ॥ उष्मपोषकं चौल्पं रौक्ष्यं तन्तुडिकारणम् तत्वेन स्फुटमेवोक्ता कुंडलाकारता बुधैः कूपवर्तनया
वापि तत्रत्रोन्नतिसीत्यता कूपततेः सदा तत्वं पराधात्कदाचन ग्रवस्थानां विभेदेन सर्गव्यत्ययदर्शनात् उपादाननिमित्तेषा का
दाचित्कीसंवेदेति । २२ ॥ हम्भोतीति हम्भोतीति अज्ञता ह्रो ग्रमीषां रोम्णां तदूलसूचयति जोहिवैपरीत्य जालेक पत

वी॰ रोति॰ ३३७ ष्यमाणकस्य भरोदरं रतोभवत् पीतस्निग्धयोनकमिति नत्रापि जलाधिक्यं सरलदीर्घेनाकारणमिति स्पष्टं हिजलवर्तिनो दृष्टाद्याः सरल
दीर्घाइति नचेत्थवाद्रभयतेतिबोध्यं । केशविच्छप्रस्तकेष स्थभतोसक्तेन इत्येतत्रलिखिते तत्रलोमकविस्तृतिनिमित्तं यदिच
नोक्तमित्याग्रहस्तदामाच्यवैपरीत्येनोक्तमायत्वादस्यनोक्तिरितिध्येयम् १९ ॥ सवाद्रीतिकार्ष्ण्यं ह्रीतितेषां रोमणां तद्दूलेत्यत्रव
तेते सूचकं भवतिहारात् इस्तस्यपोतकम् अत्रार्थः उक्तरोमोत्पत्ति कृष्णोस्येतिसवस्वभावेनकृष्णः यथायथाचोस्याधिक्ये
नयातथातत्कार्ष्ण्यमिति तत्कार्ष्ण्यं रोमणामपि कार्ष्ण्यमौर्ष्ण्यंच रोग्यसहचारीतितद्भयेनकार्ष्ण्यमिति ॥ भवतिचात्र ॥
गेस्याधिक्यतयाकार्ष्ण्यमूष्मणामधिकीभवेत् रोग्येणसहचारीदंतत्कार्ष्ण्यमभयोत्थितमिति ११ ॥ सद्रोभतेति सद्रोभतेति

सद्रोभतह्रो शलभरोदह्रो शाकरतह्रोव हंरतह्रो शलल्ज्ञरभ् मीनलघयेतिहाल् १२ ॥ पाटलतैषां पीतम्
श्रृणता रक्तताच समयोनकानिवर्तित्वम् ॥ १३ ॥ भयाजह्रोयहूलपम्मा शलल्भरोदत् वलूरतोभत्
पम्मा शलल् यभस् । शौक्ल्यमेषां पीतस्निग्धं श्वथवाहूलम् ॥ १४ ॥

रक्तहरिद्रावर्णमध्यवर्तिवर्णोयः शुक्लो
रूपः पाटलनातियावत् ह्रोइतितेषां रोमणां तद्दूलसूचकं भरोदतपीतयोनकाह्रोइतितस्यनरस्य दृदावल्कफाविक्तामिति
शाकरतेति शाकरतपीतं यश्रोहितोन्मवमरुणमितियावत् ह्रोतेषां रोमणां वपनः हंरतेति रोहितं ह्रोतेषां रोमणां शलोपरिशल
ज्ञरभ् समीपवर्तित्वे येतिहाल्हति समयोनकस्यनश्रनः सर्वेषामसमयोतकस्येति । जानीतव्यक्तमेवेदं गेस्याधिक्येकृष्णे । ३७

तद्दल्पतायां शुक्लं साम्येलोहितं अन्यस्त्ववर्णो रोमस्थानविद्यत इति । भवन्तिचात्र ॥ गौरस्याधिक्यतयाहसंतद्वानोशुक्लदोष्यते
सौम्येलोहितमेवोस्यं इयं रोमाणां विचक्षणैरिति ११ ॥ भयाजेति भयाजस्यैत्यं ह्येनेषां यद्दलसूचकं पश्मा अथवा अल्पभरोदत्त
शीतयोनकस्यवपुनः अल्परतोभवत् स्निग्धयोनकस्य । मध्यं शुष्ठं वयसि गौरस्य मांद्येनकफोद्रेके तद्वर्णस्य श्वेततया रोमाणां मध्य
पादनसंबंधेन श्वेत्यंजायते उपादानानि श्वेनानीतितत्रिगोतावाला अपि श्वेतानिर्यातीत्यसन्ताना लीयोवक्ति । अत्रज्यालीनोस्त्व
क्ति समभि प्रभितभी अतकारोज्यसत्व इति प्रौभीतिवाद्धक्यस्य तभी अइति नैसर्गिकस्य तकरोज्य शौक्ल्यमस्तीति रोमोपादानं श्विति
वयोवस्थायौरत्येनशीतंजायतेतदा तत्रोचितोस्यात्र द्रुग्धंतज्जायते तकरोज्यइति लावलगनोइतिकाश्मीरभाषया भेलचरीति
भाषया गवेरइति पारसिकभाषया तच्चाद्रग्धं सत्कास्यात्रुचितं बहिर्निर्गमनाभावान्नित्यं जायते तच्चात्र रोमाणामल्पताक
ष्वताचबोध्येति । केचित्तु अत्रावस्थायां यदा शीतमारुत्यं स्नेहप्राबल्यं च नवाधूमोष्माणोन्यथाभवंतीति एतेहितलाधाउ
त्रिरूपेति नचात्रोस्यमस्तियत्रात्रिवारयेत्क्लोषयेद्वेति तद्युक्तीभवनेश्वेनरोमोत्पत्तिरिति । पश्माइति पश्मा अथवा अल्लोपरिय
भस्रइति इत्तयोनकं सूचयति रोत्वेणापि रोमाणि श्वेत्यंजायतेइति । भवन्तिचात्र । गौरस्य मांद्यात्कफोद्रेके शुक्लोपादानसं
भवात् वार्द्धक्ये रोमशौक्ल्यंस्यादित्येके नयचक्षुषः द्रुग्धायौरत्येनशीतत्वाद्दाहेस्निग्धतोदयात् शौक्ल्यंचकृष्णताल्पत्वं सर्व
येत्यपरेवदन् प्राबल्येस्नेहशैत्यस्यन्यभावाद्रूष्मणामपि जत्लाधोक्लमनेत्यक्तं जायतेशुक्लरोमता तयोत्यवारकं चौस्यमः

वी॰
रो॰वि॰
२२८

त्रास्तिकफयोगतः श्वेतता जायते रोम्णां मितिकेचन संस्थिताः । अत्रटीकाकारः । रौक्ष्याधिक्यात्तवल्ल स्नेहद्वैरल्ये रोमाणि न
खल्लकोल्ल जायते सरोकता जायते तथा च पवनप्रवेशो रोमत्वं जायते पवनस्य स्वयं सर्गः यद्रोमोयत्र प्रविशति न स्वेनयति यथा
च श्लत्नस्नेहशोषे रौक्ष्योत्पन्नां पवनप्रवेशेन भुञ्जना जायते पलक्षमाद्येण हृत्त रोगिणां प्रवृत्ता जायते तत्र खल्ल रौक्ष्याधिक्येन
केशाः भुज्ञीभवंति नेच भुज्ञीभूतानि गोल्लंति तथा चारोगेष्वनः स्निग्धतापत्रौ तेषां कार्ष्ण्यं जायते यथा हृद्यादीनां पुनः
मेकेन पत्राणां हरितता जायते अथवा अराणां पत्राणां मात्रवानिजायंतइति तत्रापि नैसर्गिकवार्द्धक्ये भुज्ञीभूतानां पुनः
कार्ष्ण्यापत्तिर्ईल्लभेति ये कल्पादिकल्पनां वदंति तन्मिथ्या तेमृषाभाषिणः तत्कल्पनं च सर्वथापरिवर्णां तरीकरणमिति ।
ज्ञानीतच देशानां दशानां चात्र रोमस्वत्वे व्यस्तत्वे नि रोमानुसारेण न चिकित्सितव्यं देशादेशा अपि चावेत्य प्रतिक्रिया विधेयेति
यथा अरुणवर्णता रोम्णां सर्गसाम्यमावेदयतीत्युक्तं तत्र च जम्बूद्वीपवासिनां देशस्वभावेनैव रोमाणि तानि कृष्णानीति ना
त्र सर्गसाम्याधीनं तत्त्वमिति । तथा सक्लाभवासिनां भुज्ञान्येवेति । दशाविभागेनापि यथा यदि बाल्ये कस्यचिद्रोमाधिक्यं ने
तत् रोहेण तस्य स्निग्धसर्गत्वात् परं त्वेतज्ज्ञापकं वार्द्धके चतुर्थयौनकं जायते इति यद्यपि वार्द्धक्ये रोमाधिक्यं जायते तत्रापि
तस्य चतुर्थयौनकत्वं ज्ञेयं तस्य हृत्तत्वादिति च तुर्थयौनकस्यापि रोमत्वमिति यदि च बाल्ये तेषां तथात्वमालोक्यते तदा तस्या
पि चतुर्थयौनकत्वमेव वाच्यं परं हृद्भावस्यायां तस्य तत्त्वं व्यक्तीभविष्यतीति ध्येयम् ॥ भवति चात्र ॥ रौक्ष्योस्थानेत्वहद्वैरल्ये •२८

रोमांचो भवति रोकिता यथा च पवनावेशो स्वेन तेषां प्रजायते ऽस्मिन् यत्रापि वाहके रोमाधिक्यं जायते तत्रापि तस्य च तन्नर्थ्यो यौतकात्वं ते
षय् दृष्टं च स्वेहृष्णोषेण वृत्ता दैवाक वेशातः श्रल्कुनाप्य गमोण्य स्याविकृतत्वान्न यादृशः तथा वहृत् ... भाजां केशाः शुल्की
भवंतिहि पुनः स्नास्थ्ये स्वेह्न भाजां सौहृवं जायते भृशं दृश्यातिपाने केशानां पुनः कार्स्र्यं दृश्योम्नाषा रज्यंतां रंजकैर्लोके
नावन्मात्रेहिन त्रया कल्पनापि च कल्पानां तत्तैवव ग्र्विता भवेत् शाक्तिपाकेन तद्दानेत्य कारणेन जरागता दशापंक्तिहिया
दृष्वानन्स त्राकारिणी हृष्ठं कल्पनान पुनः क्षीणसंधानाय भवत्यले उक्तो रोमाति सर्गोयं दृशा दृष्टो मस्ती त्वच योज्योदृ।

वमीन् ह्मालोनेल् भद्न् फभयाजह्नो यदृल श्रह्ना क्रुलनेल ह्नारत् । तथात्र तद्गुणेन शरीरस्य स्वैत्यं तस्य
संवादकं मोस्यात्त्यताया: ४४ ॥ क्रमोदतह्नो नदृला श्रलाकसरातिह्ना । धौसर्यं तस्य संवादकं भवति ।
तद्धाधिक्यस्य ४५ ॥ क्रम्मरतह्नो नदृल श्रलाकसराति दृम्म वल्ल ह्नारत् । लौहित्यं तस्योपलक्षकं रक्तो

र्धिह्रके विद्रुसदा क्रुस्मतत्तृ कृत्स्नाः बाल्ये स्याधिक्यस्य ॥ ४६ ॥ बाकल्पमेषां यत्र तद्धुधातसंभवं पर्यंतव्यंजय
त्येन हार्द्रको यौतनकं तथेति ४७ ॥ ॥ वेतिव पुनः मीन्ना तदुपलक्षकमध्येनेनापि यौतकं ज्ञेयं इति केनेदहृलोने
तिवर्णेन भद्न इति शरीरस्य फोति फनहिं भयाजोति खेन नाशेन तस्य शरीरस्य यदृल ज्ञापको भवति श्रलोपरि ल्हातेति
श्रल्पनाथं ह्नारत् इत्यौस्य स्य पीतयौतकाभाविनिभावः ॥ अत्र टीकाकारैः सोत्यामिदं हल्ल पित्र क्तचतन्नर्थो व्य

वी॰
यो॰ नि॰
३३९

धात्वैर्घल्पतानिमित्तं समन्वात्रानामणुमीषां यत्राणं लेशतस्तत्रापि रक्तलेशस्य कफाच्छन्नत्वान्निस्तारस्थितिरिति तत्र रंजना-
भावाद्धेतुत्वमिति यत्त्वात्र माग्रजन्नगवर्णः श्वेत इति तदपि चात्र रंजकत्वबहिर्गमनात् यदपि चोक्तं पञ्जिकाकृद्भिः श्वेतमिति
इयमपि तज्जातीयेत्यत्रयापि तथाभाव्यं तत्र च रक्ताभाव एव विवक्षितः तत्कफाधिक्यमिति निःस्वीयबलाविर्भावः कफा-
धिक्येनापि श्वैत्यं जायते इति श्वैत्यनिमित्तो भववत्त्वेन रामिदं कथ्यते तथा च यत्र कफाधिक्येन तत्त्वं तत्र मांसशैथिल्यता
तन्मार्दवं च ततो राईतेवस्पर्शेनशीततता चेति यदा कफक्रान्तेन भवति तदा तज्जातीयरक्ताभावाद्धेतुत्वं निर्गतं भवतीत्य-
तस्मात्पयत्नबोध्यः । तथा श्वैत्येन धात्वल्पताकफाधिक्यमिति । भवति चात्र ॥ चत्वारो धातवो व्यक्तं सम्भवं-
ति शारीरके कफो हि केवशिष्टानामल्पतो ह्याविचक्षणेरिति कफश्वैत्येन तत्रस्नेहं यनीभूयाथ निःसृतं चेत्स्यात्रइंजा-
नाभावाद्धेतुत्वं व्यक्तमिति स्थितिः अथवा रक्तहान्यैवत्वक्यद्वीवर्णनिर्गमात् श्वेतता लौक्यते लोके हि श्वैत्यं तत्र चोत्तर-
कफाधिक्यभवेत्राश्विन स्त्रत्थत्वं मार्दवं ततो शाईतो वच श्वैत्यं च रक्ताभावोत्थितेत्यपोति ॥ २४ ॥ कमोदनेति
कमोदन मलिनच्छायता ज्ञातस्य शरीरस्य तद्दलश्यावेदिनी भवति अलोपरिकस्हाति अधिकतायाः स्नाद्रसयोतक-
स्य कमोदनेति धूसरवर्णः कथ्यते अत्र च काहूनकचीसहांतरं पततीति तथा च तद्वचनं अल्लकमेश्च दलेलोत् अलाशी
हतोल भट्टइति अत्रार्थः असौ कमोदनवर्णः सूचको भवतीति तत्र यत् शीहतेत्यधिकं अल्लभट्ट इति शीतयोनकमिति । ॰३३९

तत्र पुनरयं भावः यदुक्तं कस्तूरितिलका उल्लयोतकमिदमिति तत्रोल्लयोतकाधिक्ये पश्चाद्धीनयोतकमिति विद्यमानयोर्द्वयोरपि
नविरोधावहा अथवा नहि हृतद्रुमेवैतद्वचनम् नचनस्यप्रमादोक्तिस्तथाहि रक्तालपतादत्वेनहलनिमित्तं याचरक्तालपता
विशिष्यतेसावत्रपरिणम्यते अथवाभ्यधानतयापरिणतापरिणामस्वारोकस्रवाकयोश्च नसिराल वृद्ध्यसिरापरिणामेहि से
तताञ्जायते इत्युक्तं तथाचरक्तालपतायां शैत्याभावेपीतयोतकसिद्धिरितितन्मतम् । भवतिचात्र ॥ धौसर्यंचशरीर
स्यशैत्याधिक्योपलक्षणं इतिकेचिन्नदाधिक्येपश्चाद्व्यापयितिगंवततइति ॥ १५ ॥ क्षतजरतेति लोहितत्वेनस्यशरीरस्य
तद्गलावेदकंभवति अलोपरिकस्तूरीत्यतिशये दम्भइति रक्तस्यवपुषः हरितात् इत्योल्लस्य लोहितवर्णस्य त्वल्लशरी
रस्य रक्तोल्लयोतकत्वमिति । केषुचित्तुपुस्तकेषु क्षतजरतेतिस्थाने रुतातात् इतिलिखितं तत्राकाशवर्णत्वं यदिचत
शैवस्थूलक्षतमते तदाप्रागवदत्रापि शैत्याधिक्येरक्तपरिणामोबोध्यः तथाचतेनपीतयोतकत्वमिति वामोदनाल्लस्य
सत्ववर्णस्वास्यचाकाशवर्णस्ययदन्तरं यदत्रकफलेशसंगतिः तत्रत्वकेवलापित्तमिति ॥ भवतिचात्र ॥ अत्रापिकेचि
दाकाशवर्णमत्रविपश्चितः प्रागवदेवस्मायाथानंतदाधिक्येहिमोदयात् सर्वस्माच्चविशेषोऽयंपित्तैक्यमिहसंगतम् धौस
र्थैकफलेशात्रविद्धमित्यवबुध्यताम् इति ॥ १६ ॥ सपाटलेति सपाटलीतिपीतवर्णः होतस्यशरीरस्य वपुषः रक्त
पीतवर्णता होतस्य पताद्भोतदलान अवेदको अलोपरि इफतात् इत्याविकस्य हरितात् इत्यल्लस्य सर्वांगस्य । प्रसिद्धंहीदं ।

वी॰ पितस्य लकवात्र दाधिक येरक्तोप्ययोरेहूणात्पीततेति एवकारतव नत्ररक्तपीतत्वापित्रोभयमेलनयेस्तुभयोरसमीलाद्नेनोस्येनभा
योनि॰ क्रमेवेति । कदाचित्वल्लरत्नाभावेपिपीततात्रृश्यते यथारोगोक्तरत्नताधोनत्रचपतितायामप्योस्मिति तत्रान्तरोमिदमुच्यते
रुध॰ तत्रायसत्ताविद्योतमानमिति अन्यलक्षणोप्येनशिक्षापीततात्हषाद्दिकं नाद्योल्पंप्रस्तावसोकद्रुत्तदोस्यंचेति द्वितीयेवि
३५० क्रायमेतद्विपरीतमिति । सवादीति सवाद्दिकाख्यं हीतिनस्यशरीरस्य अलोपरि अलहरारत उसयोतकरतिहृत्यत्वा

सफरत स्तोव शकरोतरु तद्दलान अला पफुरातेल्ल हरारत ॥ पीततारक्तपीततावमस्यसंवाद्दिके अधि
कोत्सस्य ॥ १७ ॥ सवाद्दिही अलल्लहरारत वल्लतोतेल्ल भाटेन ज्यानी । पट्टल अलल् भरोदत वल
यभोसत् ॥ कार्त्स्न्येनस्योस्सयोतकं तथावार्ताकवर्णनासंवदतिपीततृत्वम् ॥ १८ ॥ वल्लज्यसी अलल
भरोदत् वल्लरसामी अलल् भरोदत वल्लरतोभत् ॥ तथामक्कोलवर्णरपीतयोतकं यशादवर्णनाश्रुतः।

इक्रस्येतिभावः । वल्लरतिलोतरति व पीतास्त्रियधम् ॥ १९ ॥ लोयोभाटेन् ज्यानीदीर्घेवार्ताकसदृशः पट्टल
संवदति अलोपरि भरोदत पीतंवश्रुतः अलूयभोसत् हृतेपतद्वर्णेनपीतत्वयोतकमिति वार्ताकवर्णश्चमलिनरक्त।
श्यामवर्णता पतत्रिमिश्रवरक्तपरिणामस्तत्रिमिश्रोत्य इति ज्यसीति मक्कोलवर्णः पीतयोतकं यशादवर्णता श्रावे।
दकोभवति अलोपरि अलभरोदत पीतयोतकस्य याचस्वेतता कावरोवर्णापरितताशो मक्कोलवर्णरति अत्रस्यतनिमित्रे ॥ध॰

न परिणामेन परिणतस्य कफस्य मलानिकत्वात् श्वेतेन तायोत्तकमिति । बभ्रुनः रसामीति यथा दृष्टवर्णान्तर्भेद्दिकाभवति भरोद्गीति
पीतस्य बभ्रुनः रक्तोभत् इति स्तेहस्य श्वेतेन वर्णेन पीतयोत्तकमिति स्तेहस्त्वत्र किंचिन्मात्रया भूयात् मिश्रः श्वयंचकिंचित्का
र्ष्णेनान्यफलत्वेन नतः नत्वचश्वेतत्वं कफनिमित्तं नैलं रक्तजनिनिमित्तं रक्तपरिणामस्तु हरितो नान्यतरनिति विद्दिनमिदमत्र भवति
कफोत्पादानो सो वर्णः किंचिच्छ्यलयान्तरमिति रोहस्तमात्रामिश्रत्वात् स्यकनिविदात्दर्षोऽपि रक्तोभत् स्याने यथा सत्तमत्रते
ये च वर्णां मूलहरात्र नोक्तास्ते मया सविस्तरमुच्यन्ते तत्राद्यः श्वेतमत् तथाजस्र मत् स्मरोनिच कथ्यते श्वसोऽङ्गारवत् उ
स्य पीतकस्सूचक इति श्वसो च द्विधा तत्रैकः श्यञ्जलनूपः गोधूमवर्णः द्वितीयः किंचित्कास्यामिश्रो विज्ञायस्व श्वसोच
दूलेलिरभोत्त पीतयोतकस्सूचकः तत्राद्य निमित्तं स्थूलत्वियकृन्निराकृ धात्तदाहः रक्तपरिणामो द्वितीयस्य निमित्तम्
आज्यं वर्षाश्वेतः पीताभिलाषी हरितदंताख्यो साज्यमिति एतन्निमित्तं कफः नीलता पित्तलेशमिलितः तत्राप्यनयो
रुभयोर्विरुद्धत्वात् कथं संगतिरित्यत्रोच्यते कदाचित्त्वक्तापित्तं सरणिसंकोचादङ्गेन सह संपद्यते तस्य च कफसंगतायां
सर्वाङ्गेन सह संपद्यते द्वितीयं कफसंगत्वे पित्तवर्धकात्र पानतं बीमन्त्रात्रयारिभक्षणेन पित्तपरिणामिनेति तत्रैल
नेन कफपित्तसंगतिरिति ॥ भवति चात्र ॥ पित्तस्य लक्षसंगत्वाद्यधिकेस्त्वगतिक्रमात् पीततानामपि पीतत्वं तत्वसह
कित्वसंभवम् रक्ताभावेऽपि पीतत्वमत्र हि चानायदीक्ष्यते तत्राद्ये सम्यग्विज्ञेयं द्वितीये परथा मतमिति ॥ २७ ॥ तथा

बी॰
यो॰ नि॰
इधर

341

रक्तादाहेन कार्ष्ण्यस्योदयोऽस्य परिणामतः शैत्ये गौरत्वे च मालिन्यं रक्तोष्मिश्रं समीक्ष्यते ४७ । गौरोष्मिश्रं च यच्छैत्यं सरक्तो लाभं च
तदिष्यते कफप्रकृतितस्तस्य विकाराद्धीनयोनकं किंचिद्गौरत्वमिश्रायाः श्वेततास्य विद्योच्यते श्वैत्यं च कफतो नैल्यं विकृता
त्स्वकप्रभवं हरितं तु विकृतिचापित्तेयास्तु विकृति विविधैः तस्मात्कफनिमित्तो सो किंचिद्गौरत्वसमन्वितः तद्गौरत्वायेत्वयाव
श्यपीतत्वत्वमिति स्फुटं पाठोऽत्र स्यपतेऽत्रापि स्निग्धत्वेतये मिश्रता- इति वर्णविभागेन यौनकं विषदेत्वर्णैः समीक्ष्य बहु
धान्यस्तु हेतुवर्णोद्दिशानया गोधूमवर्णः सम्प्रायो विज्ञाय स्वेतियोऽद्धिथा प्रसाद्गुसंतयापीनयौनकं वेदयत्यलं तत्राद्योधा
तद्दाहेन परोस्तु कृपरिणामतः पीताभिलाषीयः स्वेतो दंतिदंतसमाभया वर्णी सो यौनकं भूतेऽशीतो स्त्रमिति निश्चयः त
थाहि कफसंगेणस्तु तिरोधेयदाहजा पित्तं संस्तुज्यते यस्तापित्तवर्णकभोजनात् तदापित्तकफोद्रेकात्सीतोस्य फलकोद
ये दंतिदंतसमो वर्णः शरीरे जायते स्फुटमिति ॥ ४९ ॥ जानीतच यदिदं वर्णीत्वं इयदंतशद्दितं तन्नायनयेति
बोध्यं बाहुल्येनेदमेवेति परंतथाकाश्यदस्थीन्द्र यत्कृत्रिमित्तं तयापि वर्णमनयो बोध्यः नेदंपित्तित्वं श्रूयतां यत्कृष्टिक्रिय
यापीततां शैत्यं च शरीरे त्वभ्युपते तत्पीतता निमित्तं रक्ताल्पता प्रसौहित्वस्तसंगतया क्षीणशक्तितया वा सप्तोत्सवे मेजा
जिघ्रापि जयेगाद् इति रक्ताल्पतया पीततता । वज्यत्र भयान्त्र च श्रूयतां शैत्यनिमित्तमिति कफोस्य स्नेहाधिक्येन यदा प्रबल
कफवारि स्नेहाधिक्यं यत्कृतिर्जायते तदा रक्तात्तत्वं निजस्यवर्णस्याविर्भवतीति एवं च क्षीणशक्तिनात्यनिमित्तांतरेण प्रत्र ॰५१

कफजलस्नेहाधिक्येनेति रक्ताल्पतायां रक्तवर्णाभावः । जिह्वालगतं श्रूयतां तत्र च रक्तं पीतं कृसं च जायते तत्र पीततायुक्ता
प्लीहकृज्जास्ति तदा तत्रापि यकृति रक्ताल्पता जायते कार्श्यं तच्च तत्र यौगाल्प्येन लीनो रक्तकार्श्ये शारीरं कृसं जायते यदि
पीतपांडुरोगः कृसपांडुरोगश्चेति पाकाशयनिमित्तं च पीतशौक्ल्यं जायते तत्र पाकाशयदेशौक्ल्यमतिशयेन यकृति पीत
तातिशयेनेति यकृदुद्रवात्सभयं तत्र विशेषोयमुक्तः लीणयाक्ति ताता निमित्तमिति तथान्योपि रोगवर्णात्ययकारणं
तथा च गदामयेनापि पीतता हरितता च वर्णस्य जायते इति दिशान्यत्रापि बोध्यं । तथा च जिह्वावर्णो यकृत्सिराहृदंवेदय
ति नेत्रवर्णस्त्वमलकहृन्नावेदकं प्रायेण जायते । कदाचिच्चैकस्यैव रोगे वर्णात्ययो जायते यथापित्ताद्ये के सर्वत्र पीतव
र्णेन भाव्यमिति स्थिते रसनाशुक्लेति रसनाशुक्ला श्वेतशरीरं च पीतं कृसं वा स्यादिति पीततया पित्ताधिक्यं कृसतया च
तस्याधिक्यं जिह्वाशौक्ल्येन कफाधिक्यमितीयं रीतिः कास्यचित्कामलास्य जायते इति निमित्तं श्रूयतां तिलकस्य तिरोधे
यदा पित्तमंत्रापतितं मलेन सह न बहिर्निर्याति तदा तद्रक्तं रक्तसहचारीति शरीरे पीतता पित्तं च तदंत्रपतनाभावात्
त्रालितमस्त्रं कफभरितत्वाच्छुक्लेनेन तत्सिरा च जिह्वायां वर्तते इति तदावेशेन जिह्वायां शौक्ल्यं जायते इति अनयैव रीत्या
कृसयकृत्कातेपि कृसकामलायामपि जिह्वाश्वेता शरीरं कृसं अत्र च पाकाशयदेशेष्वपि कफोद्रेकस्तदा पित्तमंत्रापतितं
मलेन सह न बहिर्निर्याति तदा तद्रक्तं रक्तसहचारीति शरीरे पीतता भिन्नत्वेन जिह्वासिरावर्तनात्तत्र शौक्ल्यमिति ॥

वी॰ यो॰ नि॰ ३५२

342

भवन्तिचात्र ॥ वर्णोत्पन्नमिदंप्रायोयकृद्दाहनिमित्ततः इत्युपलक्षणमन्यस्यापियथावत्सोपिकल्पनां यकृद्विक्रिययापीतशोफत्वं
देहेत्रभूयते अस्त्रगलनयातत्रपीततनाधिक्यतत्रथा कफस्वेदस्यानच्छेत्यंदोषास्त्राथबलक्षयात् सीहविक्रिययापीतकार्स्यं
चात्रात्रभूयते विकारस्ययतोरक्तालयतायकृन्निर्जायते तथाचपीततनादेहेपीतपांडुरुजायया प्रागल्भ्येनर्यथातस्त्वयदारक्त
स्यकृत्सता गुल्मेप्रजायतेतत्रततोःकार्स्योदयात्स्फुटं कृसपांडुरुजासेयंद्विधासेयाविचक्षणैः पाकास्यदविकारेणपीतत
शोफत्वोदयःस्फुटं निमित्तमस्यगणाप्राग्वद्विवेच्यात्रापिधीधनैः तत्रपाकास्यदेशोफत्वंबाहुल्यात्पीततनाप्रतः यकृतीतिविशे
षोयंद्वयोर्निर्धार्यतांबुधैः हारित्वंपीततनाचापिज्ञेयाग्रहरुजानया यकृतस्त्वक्सिराणांचजिह्वावर्णोनिवेदकः यन्मस्त
कगतंनेत्रनेत्रवर्णोस्यवेदकः समाधेयंचविद्वद्भिर्व्यत्ययेवर्णितेनतः तथाहिपांडुरुजंतत्रकस्यांचित्त्वक्जिह्वाता पीत
ताक्वसतावापिशरीरेप्रविलोक्यते पित्ताधिक्येनपीतत्वंतर्याधिक्येनकृसता तिलकाधातिरोधेनपित्तमंत्रबहिःस्थितं
यदानिःसरणायोगंरक्तेनसहरुध्यते तदोद्रेकवशात्तस्यशरीरेपीततनाध्रुवं पित्तंचक्षालनाभावादश्लेष्मकफपूरितं पीतत्वं
तत्सिरयायातिजिह्वायांसासितनाभवेत् इतीत्थंपीतपांडुत्वेवत्वक्त्वेकृसेपियोज्यतां पाकास्यदेपिचांत्रेष्वकफोद्रेकोयदाभ
वेत् प्राग्वत्तत्सिरयाजिह्वाशोफत्वस्यात्रापिसंभवादिति ॥ इतिचतुर्थोभावः ॥ ४ ॥ अलइतिफसलेतिभा
वः ख्वासीमःपंचमः फेश्रंतरे अलामातेतिलक्षणेक्षदालतीतिसंवादकोविवेचकः अलोपरि अरुवालइत्तेभवतीति ५२

शरीरस्य मीनइतिसकाशात् ज्यहृत् इति निमित्तेन अश्वत्वात् इतिधातूनां धातुनिमित्तं यच्छरीरछन्नं संपद्यते तल्लक्षणसंवाद
कोयं पंचमोभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥ अश्मेति अश्मेतितत्र गल्भतेति अबलं दश्मेति रक्तं चेत् फनर्हि यद्दलस्त्वयति अले
ह्लातन्यागल्भं सिकलेतिगोरवं रासइतिशिरसः वश्रनः अल् नसत्वाज्ञभा खमेयाज्ञइतिपारिसेकभाषया शेवासे

अल् फसलेल् खासीम् फेल् अलामातेल् दालति अला अफ् वालेल् भदनि मीन् ज्यहृतेल् अश्वत्वात्
अयभावः पंचमोलक्षणसंवादकः शरीरंछन्नेधातुनिमित्ते ॥ १ ॥ अश्मा गल् भतेल् दम्म् फ यद्दल ।
अलेह्ला सिकलेल् सार् वल् नमत्वा वल् नमावोभ् वल् उग्राम् वकदरोतेल् इवास् वल् भेलादत् व इ
लावेतल् फम्म् इमरतेल् लोन् वल् लेसान् वजहोरेल् दम्मामील् वल् भसोर् वसैलानील् दम्म्
मीनल् मवाजिश्र सहूलरोल् पन् सदा ॥ तत्रमागल्भरक्तस्य संवादकंगोरवे शिरसोज्ञभाषायां गात्रोः
त्सारणे तंइदर्शनादिमांद्ये स्मृतिमांद्येस्ववमाधर्थे रसनालोहित्ये रक्तंयथमज्ञोस्फोटेष्वरक्तस्रुतौच त
दवकाशेभ्योयेस्यचस्फोटनाः ॥ २ ॥
येतिभाषया वश्रनः नसावोभ् फा जेतिपारसे · शाकृइतिभाषया ।
शरीरस्याक्रान्त्याकर्षणे काइइतिकाश्मीराः वश्रनः उग्रास् मीनकइतिपार · तंइाअमीलेति वश्रनः कदोरत् इतिमा
द्ये इवाम् इति दर्शनस्पर्शनादिचेतनक्रियाणां अल्भेलादत् विवेकमांद्यस्मृतिजाड्येवा वश्रनः इलावेतेनिमाधर्यम् ।

वी॰
रक्त॰
वृध्द्

343

फम्मेतिश्रवस्य हम्मरतेतिरक्तता स्रोतः इतिवर्णस्य वमनः लेसात्य इति जिह्वायाः वमनः जहरोतेतिव्याक्तिः दम्भामीलरक्ताग्रं
थीनां वमनः भसोरू इति विचर्चिका स्फोटना सेलानेतिनिर्गमनं दम्मेतिरक्तस्य मीन्सकाशाद्लन्मवाजीति अवकाशेभ्यः
दंतमांसभगणिकाना सारोकादिभ्योरक्तास्यदेभ्यः सहलेति सरलप्रकारेण पत्सदेति स्फोटनस्य यत्र रक्ताविर्भावः स्थल
भोनत्वसंभवद्वकाशेभ्य इति ॥ जानीत रक्तप्रागल्भ्ये शरीरे नियतं गौरवमिति यतस्तस्याधिक्ये पाकस्य संहतत्वाज्जौ
रवेणभावमेव नियतमानाधिक्ये चास्य नैसर्गिकपित्तं पिधीयते पिधाने च तस्य नैर्बल्यमिति तद्बलेन शरीरस्योत्थानादसंभ
वेस्य शरीरे गौरवमिति लभ्यते । तथा रक्ताधिक्ये मर्मप्राणवाहि शिराणां स्वेहोकाश्वेष्टा मंदीभवतीति च शरीरगौरवं ल
भ्यते । तत्र रक्ताधिक्यं द्विधा एकं नैसर्गिकमेवाधिकं अपरं वैकृतिकं विक्रियया उद्रिक्तमिति । इदं विक्रियोत्थितत्वं
देवानिदृष्टे नैसर्गिकं च द्विधा एकं सर्वोपयोगि द्वितीयमनुपयोगि तत्राद्यं अनवरतं यथा परिणतमेतस्मात् उत्कं तेजोवर्ध
कं बलस्फीतिकारं चेति तस्माद् अधिकं चानुपयोगि द्वितीयं विकृतकल्पमेव निर्गमनार्हं बोध्यम् ॥ भवति चात्र ॥ गौरवं
सर्वदेहस्य प्रागल्भ्ये रक्तज उद्भवेत् तत्र प्राधान्यमाश्रित्य शरीरस्थलत्वे हृदयेण तथा स्वेदैकपकस्यतदोजेन पिधीयते यदस्या
पयते देहं यच्चपित्तमितीर्यते प्राणवाहशिराप्राणपद्धिका स्व विशेषतः मंदीभवत्यसावीहा स्वेहाद्देकेण तत्त्वतः तदा
धिक्यं द्विधा सर्गविकारात्मा तयास्थितं अंगोपयोगि तत्राद्यं तेजोबलविवर्धने नेहतत्क्षणनामेति प्राकृतं नत्वगन्तुधाः ।

प्रायेण चैतद्धि कृतत्वं शिरस्येवाङ्गे गौरवं करोतीत्यपेक्षया मूलकत्वं यामवस्थापितवान् परमार्थेन तत्त्वेन तु इदं सकलशरी
रगौरवकारकमिति ध्येयं अनेनैवाशयेन कालिविद्यावृद्धैरपि सिकलोऽन्नमदनुबलरास इति पठितं गौरवं शरीरशिरसोरि
त्यर्थः । अथ मत्र संग्रहः । तेजोबलहानिकराद्धि कृतनादस्तनः खलु प्रायेण गौरवं हृदये शिरस्येव प्रतीयते इति सू
त्रकृतात्तस्येवोद्देशोऽत्र कृतः खलु केचित्तु नोक्तया मूर्धेति सूत्रं समादिशन्ति तत्र माध्यान्यतो मूर्धग्रहणेनैव दोषमा
क इति । शिरोगौरवं निमित्तं चेदम् यद्दोषातिरिक्तमिति तथा च रक्तोद्रेक कृष्मोद्गमनेन शिरोगौरवं जायते रक्ता
धिक्य कृष्मोद्रेकाच्छरीरे च रक्ताधिक्येऽपि शिरस्यपि रक्ताधिक्यं जायते इति तत्रोत्योष्मणा शरीरोत्थितोष्मणा चास्यातारि
क्ततया गौरवमिति तत्र च तेषामूष्माणोऽसौ हित्याच्छिरस्यिति रिति तल्ले लाघवे सत्यपि तत्र गौरवं तिष्ठत्येव तत्रापि यदि
तत्रापित्तसद्भावोऽप्यस्ति तदा तनाद्धगौरवं जायते इति ध्येयं एतच्च रक्तं पित्तसहितं वा खलु तद्रहितं वा शरीराच्छिरोगौरव ।
कृत् तत्राप्युल्लिकृष्टगोदेहेऽधिकं गौरवमिति तत्र खलु याः सिरा पश्चो मस्तकादायांति ताश्च तिकोमलाः प्राणभरिता
श्च सरलोत्स्थाना इति तदा यातोष्मावेशाणीत्वं सीऊर्वेतीत्युल्लिकृष्टयोर्गौरवाधिक्यं गोदेहयोस्तु आरोहणे एपः सिराः खलु तै
व राशीभवंतीत्यूष्मारोहणेनैव जायते इति । अथ मत्र संग्रहः । अन्तारिक्तं तयोष्माणोऽत्रा रूक्षा स्रोतान्म जालतया संकृताच
तयंत्येन गौरवं मधुरं यतः लाघवेऽपि शरीरस्य जाते तोऽत्र विशेषितिः तथाविकृष्टगोदेहे स्थिति रसाधिकं बुधैः मत ।

गं॰
वीहा॰
३४४

लंगोस्थिताः पक्षोद्यायामान्नेत्रकोदरे ग्राज्ञेवात्कोमलत्वाद्बलात्सूक्ष्माग्रशीघ्रगाम्यसौ तथारोहिसिराणांचमोदैकरमेतत्र
हितेः कुष्माधिकांत्रुथैर्त्तैयमद्योगोत्सारणोच्यते । अत्रसमभिन्नमत्याध्मानानिशाम्यतो यदाखलुसूक्ष्माणशरीरपेशयो
तिभरिताभवंति तदासौ तभीत्र सूक्ष्मस्य सर्गेसमुपासितस्य `` ज्ञनीतिनिरुद्रसंधानमेगाढीढीकरणंजायते येन तद्पासि
तेभवेद्दिति तमत्वा काइ इति अगोत्सारणालक्षणयापात्रमितिकथ्यते । अथमत्रसंग्रहः । भरितासूक्ष्मणायेशी
सूत्सारयितमंजसा यउद्यमोनसंधानवर्जं सोत्सारणोगता । अथतमभिन्नसावोभ् यदाखलुगंडपेश्यकुष्मभरि
तालक्षाजायंते तदातद्पासनायास्यउद्यच्छनि सूस्थसर्गस्ययदातदाज्ञभाजायतेइति । भवतिचात्र । गंडपेश्योय
द्वाचोष्मभरितेसलउनामिते तदास्योद्घाटनासर्गेक्षताज्ञभेतिगद्यते । समभिनथास्त कदोरितलहवास्त भेलादूर
तेशीरदर्शनस्पर्शनादिचेतनाक्ष्णृनिमांद्यानांनिमित्रंरक्तं संहतोप्यारोहणंशिरसीति संहतोप्यारोहणेनखलुविद्येषा
वाहिपहिकासवलनेनैतत्त्रितयंजायतेइति हलावतफस्मेति रक्ताधिक्येतस्यमथरतयोक्तात्वादासादकात्त्वंचजिका
याइतितदाधिक्येनस्रखमाधर्षं । हस्मरतेल लौत्र इति जिह्वाखलुसहतापिशिथिलानेकसिराभरिताचेति सर्वेव(
णीवेशंमयमभिवादन्नेइतिरक्ताधिक्ये तस्यापव लोहित्यमाधिक्येनजायतइतिशरीरस्यरक्तत्वेनतस्यरक्तता समापन्ना
वयिएखात्रिदैमः । अथमत्रसंग्रहः । स्पर्शनास्पर्शनादिमांद्येनेत्यांचमलके यमेरक्तोष्मसंरोहो निमित्रंस्फुरमो

मीच्यते तथाहि चेष्टाहेतूनां पादीनां स्खलनात् खलु तद्वीत्वास्पर्शनादीनां मांद्यं चापि संजायते रक्तास्वादस्य माधुर्यात्र
हृद्देवभ्रमंभवेत् निद्रायामधरास्वादो लवणसाधनमिच्छयतः सिराहृणेन यागाढशैथिल्याच्चापि सर्वतः लोहितत्वे खिल
देहस्य सत्यपीयं तथा स्फुटा । अत्र रक्ताधिक्ये यान्यन्यानपि चिह्नानि जायंते तान्यपि मकरत्वान्न लक्षणानवतारि(
तानि मदर्ष्यंते तानि यथायथं प्रायेण चमेसर्गः पुरुषो रक्तमक्षानिरिति तस्य शीघ्रं रक्ताधिक्यं तथा नदकोसितत्वीरिसा(
लक्षणोन श्रद्धाभावट् तकदोमीति सर्वभाविनी तद्वीरनयः सालक्षु सर्वनिमित्तानां खोन इति रक्तस्य श्रद्धाद्याधिक्यं
भवोदूइतिभवेदिति संपद्यते येन रक्ताधिक्यं जायते तत्सर्वभावि किंचित्रिमित्तमिति तद्यथा मांसभोजनचूर्णनवनीत
क्षीरधारादि । तथा सफलिसाल् वर्षकालविशेषोवसंतादिः रभेयूइति श्रयोद्विसवेधाह्नत्यायकोरक्तोत्पादकस्य तथा
श्राकर्षयाताहृण्यं तत्रापीदमधिकं रक्तयोनकानां जायत इति तथा परिचयस्तु निमित्तं रक्तयोनके सुपियस्येवादत्त् अ
धिकीभवन परिचयस्तस्यैवाधिकीभवति न सर्वेषामिति तथा चिरकालीनो नाडीबंध इति येन चिरं नाडी माद्योन रचिता
भवेत् तस्यापि रक्ताधिक्यमिति तथा स्वप्ने लोहितवस्त्वीक्षणमिति एतैः खलु रक्तयोनकोयमिति मत्वाभिज्ञोयं यत्तोय
ज्ञात्वाधिक्यं अत्र शरीरे तस्यैवोद्रेको बहिरपि वीक्ष्यते इति रक्तमक्षानिरसाविति यद्वा च केनाचिन्मनसापि किंचिज्ज्ञात्वा
वेशोबंधस्तदा मनोरथादौ मत्यत्वोपि तथैव प्रपश्यतीति । तथा एतैलायनभञ्ज नाडीवाहिमाणभरितत्ता इति रक्तयो(

वी॰
र॰वि॰
३४५

345

तकामयत्वानम् । भवतिचात्र । प्रत्यक्षोचनिमित्तानांमृगनात्रगरीयसी नातिमांसच्युतस्तीरप्रख्यानिष्ठनयोजनः कालो
पित्तोभकोत्तेयोयथात्रमधर्षरीरितः प्राविलोम्यापकोष्वप्ररक्ताधिक्यकरोयतः नात्यापचापिरक्तस्यक्षोभकंप्रतयोविदुः
तथाचतस्योतकिनामाधिक्येतत्रदृश्यते नाग्रगुञ्जिरिंचापिरक्ताधिक्यंब्रवीत्यलं स्वप्नेलोहितवस्त्रनादर्शनंचतथामतं
यद्वान्त्रेकप्रतस्यतद्गाधिक्यस्यदर्शनात् वीक्ष्यनासोस्फुटंचापितथासंकल्पितेनबुद्धिः नादीनांभरितत्वंचतद्गाधिक्यस्य
कारणमिति ॥ ज्ञानीतच यानीमानिविज्ञानिरक्ताधिक्यस्योक्तानि तेष्वकानिचित्तवासइति कानिचित्तुगौरवसेति
तयोपादानाधिक्योनतायांचगौरवेषज्ञैरवाप्तुते तत्सांहित्यासांहित्यतथाचगौरवगतनैविज्ञानैविज्ञबोधः । तयोक्तो
पलक्षणज्ञानसत्वेपि तद्गाविर्भावनिमित्तान्यपिसंति येलानिनिरूप्यंतइतितानियथा लोहितवर्णोरक्ताधिक्योपलक्ष
णमित्युक्तं यदाचरक्तस्यसंहननाभवेत् तदानकृतनयानिम्नावकाशेषुंतरेवधावतीति प्रत्यायतीति रक्ताधिक्येवर्णाद
र्शनादप्रतीतेननभाव्यं यथापित्तोद्रेके त्वषाभाव्यमिति तदभावेनततोप्रतीतेनभाव्यं तत्रहिपाकास्यदस्यस्त्रेहनायोत
द्भावइत्यन्योपलक्षिते पित्तोद्रेकेसतितानाप्रतीतेनभाव्यं इत्येकविज्ञादर्शनेनहस्तागतानियाविज्ञानितहेयानियेना
तत्वंतस्यैवस्याज्ञान्यस्येतिनाप्रयातत्रप्रमितव्यम् तथाविशेषज्ञेनभवितव्यं यथाप्रतहिशेषणलक्षणेजिज्ञालोहि
त्येदृष्टे यद्यन्यांगेलौहित्येनदृश्यते तदान्यसाधारणभमोनाथेयो विशेषेणस्थापितत्वादिति विशेषलक्षणंत्वेवेदमेव

यदस्माद्धृदिते नक्ष्यगच्छतीति यदि हि आदिथात्स्यितनयासौ वर्णनेनतदापि नथैव विवेच्यं पूर्ववद्वार्तान्यदोषेष्वपि बोध्या ।
इति रक्ताधिक्यनिरूपणम् ॥ भवति चात्र । संहननासंहननत्वेन गौरवस्याधिककल्पना दर्शनेऽपि विकाराणां निरोधो यदि
ज्ञायते मेधावान्तत्र समाधाय विदध्यात्त्रिगुणं यथा सुधीः तथा रक्ताधिक्याधिक्यं यच्छरीरे रक्तवर्णता सा हि त्वेतन्निमग्नत्वात्कथमे
वादयं व्रजेत् पित्ताधिक्ये यथा पाकास्यदाहैस्तिग्धतायदि तदा रक्तद्रव्याभावात्त्राविष्टासितावरं उक्तेष्वेतेषु सामा

ग्रम्मा गल्भनेल् भल्गम् फ यह्ल ग्रलेह् भयाजेलोन् वल्नराहोल् लेनल् लंस्ह वर्भोद् निही वकसर
नील् रेक् वक्षानेल् ग्रतस पह्ला पज्ञ्वालनन ह्ोल्सफराह वज्ञाफेल् ह्ज्ञववल् ज्योषायेल् ह्ामेदार
व कसरितल्नोष वल्भलादत्त ॥ १ ॥ ग्रयोरेकः कफस्य चेदसौ संवादकः सोऽल्पो मांसशोथेऽल्पमादे
वयोः शीतस्पर्शे चास्य लालाधिक्ये तत्कल्पत्वे चेत्तद्धनदापि तत्र फलितं जीर्णेऽनेबेल्पम्लोक्तारोपानिशाधिक्ये चेत्
नामाख्येन ॥ १ ॥

न्य विशेषवन्यायतो बुधैः कार्या विचि निरेवं हि नजातं स्खलनं भवेत् विशेषोरक्तविकृतौ ।
त्रिकालोहित्यमीरितं तदन्यांगानवेद्वायां स्वमिति व्यनधीधनैः ग्रन्यसाधारणं विकं सामान्यमिति कथ्यते तदेकोपगतं
यस्तु स विशेष इतीरितः हित्वाऽऽनस्त्यानमण्डु चिन्त्यं धीरैर्विवेकिभिः इत्यमेवपरत्रापि कल्प्या सामान्यकल्पना ॥
इति रक्तविकृतिनिरूपणम् ॥ ॥ ग्रम्भेति ग्रम्भेति रक्ताधिक्यवर्णनानन्तरं गल्भेतेति प्राग्लम्य ग्रेड्कारइति यावत्

वी॰
क॰ नि॰
२४५

३४६

अलभलगत्र इति कफस्य चेत् फेनत्वं नत् यदल्लस्तूचयति अर्ह्लेह्वाइ इति तदपरिसंवादकमिदमिति भयाजेति शोल्लायं लोत्
वर्णस्यव पुनः तराहेति स्नायता वस्तुनः स्नेनेति स्वारेण मार्दवं लेस्कूद् इति मांसस्य वस्तुनः भरोद्धेति शीतस्पर्शेना हीनेति
स्यमांसस्य वस्तुनः कसरतेति अधिकतेजना रेकाइति लालायाः वस्तुनः स्नेनेति अल्पता अनफाद् इति लवः पलायदित्व
इस्मात् पज्राइ इति तद्भावोलततेति संयत्येन स्रोतस्यकफस्य सफराद्र इति विज्ञेयादि पिच्छकफेनसंगच्छते तदात्स्इपि
भवेदिति तथा वस्तुनः जाफेति निर्वर्णता हज्जम् इति जीर्णबलस्य वस्तुनः अलज्योस्इ इति उद्गारा फकारा इति भाषया
आकृगेति प्रासेकभाषया ह्राजेम् इत्यस्लाः कसरतेति आधिक्यं तोम् इति निद्रायाः वस्तुनः भेलादत् चेतनामांद्यं कोट्ट
जिहनीति तत्र शोल्लायं वर्णस्येत्युक्ते तत्रायमर्थः प्रतच्छोपादानमागल्भ्यं कफोद्रेक इति यावत् एवमेव स्नायता मार्दवा
यत्तत्राप्युपादानस्त्वेद्रोद्रेकः शीतस्पर्शश्च शीतस्पर्शत्वादस्य । उक्तं लालाधिक्यमिति तत्रैतल्लाधिक्येपाकास्पदादस्यसे
उक्तच्छति मस्तकादप्यवतराति तत्र च पाकास्पदस्य भरितत्वात्रापेत्त्वालीति तदप्यास्यतेवोद्गारयति कुर्धावतरितं च तत्रे
वाविशतीति अतिशीतेन तत्परिणते लतजम् सतत्वाकारं लाला जायते स्इल्पतेस्तु जन्म यदा शीतस्निग्धतावतेते तदो
स्याद्रेकाभावात्तद्भावादिति परत्वत्रान्यायिवातीयदि च तच्छेदोषसंगत्याकफोलवर्णो जायते तदात्स्इपि जायते इत्यम
पि पिच्छोपादानत्वादानसाम्यमुपैतीति तथास्याः त्वचायाः कफोद्रिक्तायामन्योपि नियमः पिच्छोत्यासोप्यशीतलपानीयेन

पगच्छति नचासौतेनापगच्छति तृष्णायांतयेन्नूनंपानीयापरिचयएवहेतुः अथवामात्रयामंदंमंदंचमेपानीयपानं तत्रा
पि पित्तजायांतस्यांशीतलपानीयपानमिति अथवामाहिकपानीयत्रांशितशतपक्षापानमिति अनेनचकफात्तदूनाः
पेति उपादानस्त्वयनतयापाकास्पदमांसे गेल्यहीनतयांबलहीनतयाःम्लोह्मारोदयः यतोनियतमिदंमास्यमांस
म्लनोत्पत्तिरिति । आधिक्यांनिद्रायाइति कफोत्थेनचैनेविद्यातिस्द्रत्यवरंभेनावस्थानाच्चैतन्यचेष्टानिमित्तरोहिनष्ट
मानीयनिरोधात्स्वरनिरोधेनत्वमराभावेनिद्रेति रोहिह्लेवानीयतभीयीयस्तुतिहतनएवजीवत्वंच विक्तृतएवेति भक्त
जीर्णांवेगादिभवनेशिष्यते एवेतिबहिर्निर्गमनाभावात्तः स्थितेसप्तस्यातिशेदयइति चेतनामाद्यामित्यर्कं तत्रव्या
ख्येयमिति चेतनादौस्निग्धशीतसर्वांनान्यतत् ह्लानिकृतनिरूच्यते पीनामककफम्रुद्धनेवेहिमाद्यमिति । भवतिचात्र
कृशोधः स्त्रवणादस्यमार्गल्मेत्यथहानितः अथवामौत्रेत्यसलयालालोह्मारःस्फुटंभवेत् पाकास्पदस्यस्रोतस्त्वाद्बाय
संभावनात्ततः शीतस्निग्धतयात्यूनमोस्पाभावेत्तदल्पना तयैपातोस्तुसंगन्यायदिदारात्वमस्पन्न तृष्णास्तित्वेपिनो
त्साम्यमनयापित्तजातया मतिक्रियाशामोत्तास्याद्यमेपानंशनैःशनैः हिमशीतलपानंतत्रापित्तजायाःमतिक्रिया ।
अथवाल्पोदपानीयंपानतृष्णोद्भवेनया कफजायास्तृष्णोधीरैरुक्तास्तन्मतिक्रिया उपादानस्त्वयनतयात्रेवेपाकास
दस्यच गेल्यमांद्येनयातेनजारितस्याम्लनोदयः नेत्तेनेविग्रतोस्येत्देह्मास्यनारोकारोधतः सत्यपिबलयोर्निद्रोदये

वी: का नि: ३४७

त्रविङ्बांमनः भुक्तिजीर्णेऽप्यजीर्णत्वात्तु लोभयमिहेष्यते तृतीयेन निरोधोत्र स्फुटं निर्देशोद्योतनः पीनस्त्वियतनयाक्रमंस्त
तिधीमांद्यमस्यत अथैवेरम्यममध्यत्राविज्ञेयंधीधनैः स्फुटं । येषामत्रगुणानां मूलत्वं तानीनोक्तानिदानीं मयानिरूप्यते ।
स्वरूपेण तथा भयादिभिः अल्पमहत्त्वावशेषो ल्पंकफस्य अल्पत्वान्मस्थामौ मूत्रशोल्पत्वस्थानः सिद्धमिति । तथा भ्रुदिमेज्ञा
नस्य शीतयोलकात्वं तथा कमलिश्राज्ञा श्रालस्यमेगोस्थापनादायोदाचागेस्वनेनावेशः हृतनस्तु दानङ्गोगाविचेष्टा भृत्या
ते श्रालस्यं श्वनेनवहेत्तनास्येवमायेणागस्तेभादि यतो त्रपहिकाबलंरौद्रस्याधीनमिति तन्त्रम्भावेचेष्टाविरहात्तत्र ने
ति रौद्रंवोल्पसहितेपहिकाबलात्पायकमिति पित्तोदेको सदोद्योगीति रक्तस्यापिगौरवमस्तिपरं त्वेतत्सहृद्गासेन पवंच
नर्थस्यापिगौरवं नैनङ्गोरवसहृद्यामिति परस्परापेक्षया त्रगौरवाधिक्यं यथापित्तस्यान्यापेक्षया लाघवमिति तथानाडी
चेष्टामार्दवं तन्निमित्तं च स्वेदाधिक्यं । तथा भनवेति विरोत्थानंशनैः पानैस्तत्थानमिति तथा तनफावनत्याङ्गशीघ्रकात्व
तिनैनाङ्गशीघ्रपरेति तथा मेनुफसत्त्व श्राद्वतइति हृद्धत्वे श्वाधिक्यं शिशिरे श्राद्वत इति कफोत्थापक भक्षणं दधिप्रसृती
ति सनात् इति शिल्पं येन शिस्येनामनादिनाकफोद्रेक इति स्वेन वस्तुदर्शनं च निद्रादाविति । भवति चात्र । मस्त्रा
वस्वल्पतान्यैवंज्ञेयास्यथवलत्वतः शीतयोनकमालस्यं गौरवाङ्गात्रतद्धता पहिकामार्दवाङ्गो हृत्याधीनमेनद्बलंयतः
तन्नेवल्पेत्तनौचापिचेष्टायाः स्तब्धता स्फुटं कफयोनकवाचित्यं स्पष्टः स्तब्धोऽपिमन्दधीः विकृतोऽघनरीहायायरोधाङ्गद्धोर्थं ४७

गाऱ्यपि पित्तोद्रेकीसदोद्योगी लघुस्तीक्ष्णमतिस्तथा रक्तस्यतद्वद्धातोस्तु गौरवं यच्चापि स्थितं तथाप्येनत्सम्नास्तियथा
पित्तस्यलाघवे मूढीचेष्टापिनाशेनोद्रेकाधिक्यंवशात्कफे शनैःशनैस्तथात्यानैवैषम्योद्भवनंतथा रुद्धिजरायांशिशि
रेतद्व्यापकाभावणे दर्शनंस्रक्ष्णवस्त्वनाशित्वंयच्चापिनाहृदो इत्येकफमहत्तन्यस्तद्दिक्तास्तुजनेनवः मक्कनोस्वास्थ्य
मन्यत्रकफगिम्नाद्दैविचक्षणैरिति ॥ १ ॥ इतिकफप्रकृतिनिरूपणम् ॥ अथाभ्यादिस्पष्ट स्फरिनीति पीतनालो

अम्मागलभाति सफता फ यद्दल अहोद्दा स्फरिनि लोन् मलपन् मरारतेल् फम्मवलवशोननतेल् लेसान्
यभ्सेल् फश्वल् मीन् खेरेन् वधीद्नेल् शनगसङ्गाफे शरुवतिनाम् वलचस्यान् वलकथारीरच ॥
अथोद्रेकः पित्तस्यचेत्संवादकोसौ पीतवर्णो हि पीतनायांच मखैनेज्ञारी द्वयोर्जिह्वापारुष्येनासौभयरोद्य
त्वषातेत्वापैत्वन्मांदेमनः क्लेदेपीनकण्डूाव ॥ १ ॥

न इतिवर्णस्य वचनः पेन शब्दणोः पीतना मरारततिक्तता फम्म इति मखेस्य वचनः खेशोननतेति रोहत्वंपारुष्यमितिया
वत् लेसान्जिह्वायाः यभ्सरोत्वं फम्मशखेस्यवचनः मीन् खेरेन् इति नासारोकोभये वचनः थीहृतेतिनेत्वाप ।
शनगस इतित्वषायाः जाहीतिमन्दता शरुवितिनाम् बुभुक्षाया अत्रबुभुक्षानिवेलेति वचनः वस्यान् मनोवैपरीत्य
हृल्लिकवचा वचनःकथारीरचपीतकेङ्करिति । उक्तंपीततावर्णस्याक्षणोस्त्वेति तत्रापत्राधिक्यमेवनिमित्तं तिक्तत्वा

वी०
२४५

त्वास्य शुक्लतिक्तता पित्तं हि तिक्तमिति तिक्तानामारोकपाकत्वमिति शुक्लं रोहयमिति तत्त्वं चास्यो स्यहृद्गतीत्वादिति
त्तत्राधिक्यं च स्नेहपानाधिक्यात् रोगस्य रोहणमिति तिक्तमिति जाम्बिर्यति हि ह्यस्य शुक्लत्वामोद्यं तत्र पित्तमिदं उत्सन्नमिव
पाकस्यदास्यं शिथिलयति तथा वाद रोगस्यानेन ततः स्नेहानस्य शुक्लत्वात्रस्य प्रातयतीति तस्यपत्तयेतदास्य शोथिल्ये
जाते स्नेहसमुच्चयान्मनोव्यथेन पानीयागमनेव शुक्लत्वामोद्यं उक्तं च स्वर्वमेवात्र तयोर्दोषास्या शुक्लत्वाज्जायते स्तत्वं
वेदं पीतकषायाम्लसर्गोऽयमेतत्र पीततया स्नेहसमुच्चयः तत्त्वं च कषायाम्लत्वाभ्यामेतद्धृयान इत्येतस्यतनेनदास्य
दर्शनेशुक्लत्वोदयः पित्तेनचर्मसर्गीत्वादस्य शैथिल्यात्पाकस्यदास्य शुक्लत्वातिरोधनमिति पीतकंटूरस्य तीक्ष्णत्वा
दस्यतदाधिक्य इतस्ततःप्रसरणात् सूचीवेधा इव सर्वतो भवंति इति रोमोद्गमोऽत्र जायते कफदेकेऽपि विहृतिरियं
तत्रान्तरमिदं यदत्र सदेशो नीपीतकंटूलत्वं दर्शनोति ॥ भवति चात्र । तीक्ष्णत्वात्पीततानिक्तं स्वतस्त्वं चास्य
रोहणभाक् तत्रिमिदं तदाधिक्यं विदित्वेयं स्नेहप्रोपणात् उक्तं च तर्येधात्[illegible] दृशान्त्वहृोधनं प्रा पाकस्यदास्यं रो
ल्वेनयदा तस्य समुच्छ्रितं कषायाम्लनिपातेन सदेशत्वं न दोनिव पित्तयातेषु नलीलाजलवत्तन्मर्त्येयदा शिथिलस्य
वेतःस्नेहपानतनात्वात्तिलदा स्नेहात्ययेजलोद्भूतिस्तयास्नेहसमुच्चयात् तेदार्पोच्चतस्ततःसूचीव्यधनात्पीतकंटू
का कफोद्रेकोऽस्थितायास्तु तस्याभेदोयमीरितः तेनस्त्वयमिदं चास्यास्य दर्शनत्समुत्थिता ॥ शुक्लाक्षिवत्मणामया

३५९

निहृष्यंते । तत्रयस्तु तेलक्षाल्ल शीतजलपवनादिलाभे चित्तामोदः सोऽतएव तवातोरिनभक्त् सोऽन्त इति शीतलता वमनः

तवातोरीति पुनः पुनरावर्तना फल्गुव पक्वजर् कण्ठ सफरायी श्रम् पीतनीलवमनं तथा पित्तवर्धकमधुराम्लवेद्दह्

नादि सर्वपरिचयः तथा प्राकृतलोहितपाटोल्हितदाविर्भावः प्राकृतत्तत्परिचयः यदाकदाचिद्विकृतिः तदेदमेवावि

भवति प्रातपादिक्रमोऽस्वदेशः भलह इति वक्ष्यमाणादिः सनातन् पित्तस्य भस्राधमनादिस्वमेष्यपीतादिदर्शनं य

द्वि च तदाधिक्यं तदा जागरेऽपि तथादर्शने मस्रावः कुङ्कुमवर्णः प्रतिपीततया लोहित इति नारीति भावप्रयाः थि

ज्वालावर्णः कदाचित्तु पित्तं शिरोगामि हृल्लादिगामि वा तदेतद्देकेऽपि मस्रावर्णो नेक्ष्यो भवति तत्राहि स्वेत

वर्णोऽसौ तदा वैद्येनोद्दुष्टेन भाव्यं तस्मात्तस्य प्रतिक्रिया विधेयेति । जानीत चांगावेशमागल्भ्यं प्रमीक्ष्य यत्रागो(

प्रागल्भ्यं तत्र तथाभिज्ञानेन तथात्वमत्रमेयं भवति च पित्तोपलक्षणं जिह्वारोद्ध्वं न च कदाचिन्न दन्तुर् कन्यांगारोद्य

च तत्रैव तदावेश इति । भवति चात्र । शीतांशुगङ्गाजलादीनां स्पर्शेऽपि यस्य हृद्दोऽरतिः सापित्तप्रकृतिर्योऽपि तद्धि(

कारी स तु नाहृशः पीतत्वाच्च वेगानाशी नो मशीत्वावर्तनकारिणी वमनेनीलपीतं च पैत्तिकानां विद्धि धाः पित्तेसवर्ध

कानां च मधुराणां प्रभोधनं तारुण्यं च ग्रीष्मदेशास्तु पित्तोत्तेजनकं परं निदाघकालः पित्तं च लोहादिघटनात्मकं

स्वप्नेऽग्निदर्शनं पीतकुङ्कुमादिप्रदर्शनं मस्रावः पीतसंग्रलल्लोहितत्वः पित्तस्य सूचकः यदा तन्न्यापाद्धः संलग्नं पित्तं भवति

वी॰ देहिनो तद्वर्णांतरोत्पत्तिस्तत्र भाव्यं चामनीतितेना जिह्वारोगत्वं चनैवंविधेयथदिनाप्याति ह्रकाय्यं तद्वापरोगारोगत्वेण निर्णयोस्य
हा॰ विद्वांमतः ॥ इतिपित्तनिरूपणम् ॥ ॥ अम्मेत्यादिप्रागवत् ऊहलेनिरुवेलउक्ता भदन् शरीरस्य कमोदने
रघ॰ तिमलिनवर्णता हीतितस्य सर्वादेतिह्यासंदंम् रक्त वश्ननः शल्क्षीतीनि संहनात् हीतिनस्परक्तस्य वश्ननःज्याद
350 नेति आधिक्यं फेकेर् निष्फलचिंतानां व्यर्थमनोरथकल्पनेतियावत् लजअलस्यादेति दंपात्रभवः पाकास्यदस्य

अम्मागल्मतेल् सोदाह फयहल अलेहा ऊहलेल् वकमोदतिही वसवादद्म्म् वमूल्जतिही वज्या
दतेल् फेकेर्वलजल्ल् स्याद वल् प्राहवतेल् काजीभत वल्भोलील् भदन् वकमोदतिहो वसमदद
कमेहू अल घत्त वदअल् अरूमोल् गलेज्कोनेल् भदन् वस्त वद अजभ ॥ अथोइकल्पयंथोतसुतस
वादकोसोशोषतनोत्तथाधूम्रवर्णस्य हृलसंहननरक्तेव्यर्थकल्पनाधिक्ये पाकास्यदंदेषो लीकउभतायां
मद्यावधोमर्येकास्येवालोहित्येच सोहित्येस्याच्च तन्नरोमवऊला ॥ १ ॥

पाकवत्त इतिवभता काजीभतेति स्वभाभोलेनिपद्यावस्य कम्मेद्ध श्यामतामिश्रलोहितवर्णो अथवा श्रावव
देतिहासवर्णता अथवा श्रहमोनिरक्तवर्णता गलेजइति संहननं कोनेतिभवेत् भदन् शरीरं अजभ्मोनिरोमवऊ
लं अकनादेहस्यत्वक्ते नवसाम्यभूमयत्वोत् पित्तोपादानेच यद्यपित्वत्तथापि पतदोषेणास्यसाम्यमानि

त्वाद्रसस्य तथा च पित्तमिदं रसत्वाद् अन्यस्नेहान्युत्सारयतीति स्नेहप्रसारणान्निरोद्धृत्वं इदं तत्स्नेहाभावाद्दनिहत्वमिति
मलिनवर्णेनोक्तं तत्रोक्तस्य रूक्षत्वता साहचर्यं चोद्देकमेतत्स्वभावमेव तेषां दृष्टान्तविनाभावि एतत्स्वभावमेव यतम्
तद्रूक्षत्वाद्गुणान् स्थिताः मार्गं संबाधयन्ते तेषां च मलिनत्वाद्दीप्त्वानां कान्तिं च तस्य मलिनयन्तीति न्याभावयन्तीति तत्सर्वेण्या
भावेन रूक्षविनाशयानं । असौ च रोहः प्रकाशमयी बुद्धिरिति प्रकाशप्रदर्शनेन चासौ आलोकप्रभृता तमोदर्शनेन च त
मोमयीव भवतीति बाह्येष्टृष्ट्व यदा तु तदेव मालिन्यं तस्यान्तःस्थितं भवति तदानीव संज्ञाविता असौ तमोमयीः कल्प
नाः करोतीति घासैन फसीनीतिकथ्यते । भवति चात्र । रूक्षमयत्वाद्दुष्टतया तनोः शोषो वृत्तसंमतः पित्तेनाधिक्य
मल्पस्य सर्वतः स्नेहस्रवणात् रक्तसांद्रत्वकरणान्महास्रवनात मूत्रयोः मालिन्याद्रूक्षणो वापि बुद्धिर्न स्पंनिराहतेः
रूक्षविनाशसरणं तयोरिहैकेन्द्रियाणां मतं उक्तं यथाकाशस्पदं दर्शनमिति तत्रायं भावः यदा खलु सौहृद्वारं यथाकाशस्पदे पत
ति तदा स्वावेशेन तत्सदकारोत्पन्नत्वात् तत्रापि स्त्रहप्रधानतिशीतं यदानतिशीतं मारोहति तदानन्तयातिशयेन दर्श
नमिति असौ च दोषोऽतिरूक्षसर्गे दृत्वेन दृष्टमनायसर्गः सदोत्थितमेव यदा तु यथाकाशस्पदमपि गच्छति एवं आदिमपि तदा
न तथा दर्शनो ईकैक इति दर्शनाद्दुष्टाभास इति च गतार्थम् मूत्रवर्णेनाचैतदृष्टेकेणप्रसिद्धैव तथा च यदासौ रक्तविर
कारीमत्त्रस्तदा लोहितमेव रोगोत्पादकाः खल्वमी विकृताप्येवमाहात्म्यात्तस्वभावस्योक्तत्वादितीह विकृतनिरूपण

वी॰
सार॰
३५८

मितियेन विकारेणोपलक्ष्यंते तानि लक्षणान्येव हि क्रियाया इति दृढबलोदाहृ इति । यावच्चानेन पाकाश्रितिर्नैर्मल्यात्
तावदसौ मलभावो विलय एव पाकेन लब्धे सांद्रत्वमस्येति तथा कफोद्रेकेपि मलभावस्य सांद्रत्वमिष्टं तत्कारस्य संगतं त
त्रापि सांद्रत्वमति सांद्रत्वं च बोध्यं । शरीरे सरोमतेत्युक्तं तत्र द्रवत्वोनीयाधिक्यं एतद्रेकेण वैलक्षण्यमाधिक्याद्रे
मोत्पत्तिरिति कौनलेइति पठंति तत्राप्यस्य वेदनिशारीरवर्णेन संगतिरस्त्येव परंत्वपरज्वरो इति संगत्याकौनेत्येवं संगतम्
तथास्य रोगास्तथैवात्रमयाः पामकुष्ठतिलकदद्रुलीहह्रस्वत्वादिकं इति तथावाड्वयधाधिक्यं एतस्यविषयः शो
रत योतकपरीक्षा सर्वभक्षोशित्वं मृद्भक्षणादिकं स्वमेहप्रमवल विरक्तत्वानरहस्तिप्रस्मादिदर्शनमिति । ज्ञा
नीनकदाचिदिमानि लक्षणानि व्यक्तान्येव कदाचिदसमस्तानीति तथामीभिरुपलक्षणैर्योनकाभिन्नतानं च यथासंभ
वमह्यमिति वचनर्थदोषनिरूपणं । ततीयं चप्रकरणं समाप्तं ॥ ३ ॥ भवति चात्र । उद्रिक्तं तादृदंसौ कि
दपोत्पाकास्पदं यदा प्रसन्नत्वाच्च तदा स्यान्नेत्रबंधं बोध्यते हठात् स्वास्थ्ये स्यसर्वतोभद्रो यद्यपाकास्पदे लक्ष्य तदैतदुल
पातेन तस्मात्स्वरूपजायते यत्सूत्रगं च लोहित्यं तदस्रगविक्रियोस्थिते ज्ञेयमत्रनिजेकाल्पं थो सर्वथाचापि निर्वले पाक
स्य सूत्रसांहित्यं वैरल्यं तत्तदास्थिते कफोत्याज्ज्वालस्य भेदोयं यदधः कालेसंहते एतद्रेकतस्त्राव्वबाहुल्यात् द्रुतोम
ता पामदद्रुतिलादीनामाधिक्यं लीहरुणोफता वाडेकेचास्य बाहुल्यं शारत्यायिकलास्यत मृद्भक्षणादिकास्वमेहप्रस

वस्तुनिदर्शनं अमीषांस्थितिरेषात्रद्विधोह्याद्विविधास्वतः कैवल्येनाथसंगत्याज्ञानार्थेचात्रधीधनैरिति ॥ स्वनोद्विधेतिप्रकृ
तिविकृतिभेदेन ॥ अथचतुर्थप्रकरणम् ॥ अलइति मिकालनेतिप्रकरणे राभिश्र इतिचतुर्थं नभजीतिनाडीपरीक्षा
यो तफ सरेति अलेप्रस्तावे नभजइतिचेष्टाख्या इहचप्रकृतत्वात्नाडीनामप्रसाद्भूसा वहीतन् नयर नमीलेति संवादकमलो
परि सतेनेतिवस्तु फसोलेन इतिभावेश्च । ज्ञानीन नाडीपरीक्षा प्रस्तावपरीक्षावात्रअख्या यत्र ब्राह्मनानराङ्गःगतस्तान
मेतदुभयाधीनप्रायेण नाडीस्थाचयंबहुनयानीवहृदयहज्ञावेदिनो स्वस्वसात्तात्कारस्वतया स्वस्वंवनदगहज्ञावेदकंबज

अलमिकालनेल् राभिश्र फेल् नभजि वल्तफ सर वहीनयर नमील अलासेनन फसोलेन् ॥ १ ॥
अथचतुर्थप्रकरणे चेष्टायांप्रस्तावेच तत्त्वसंवादकं बइभावेश्च ॥ १ ॥

तयायैरंगैरुक्त्वावस्थादिभिरिदंप्रवहतीति तथानभजइति वैद्यमनेइख्याचेष्टास्तूत्रक्तनायत्रार्थेप्रकृतः सोनंतरमेव
स्फुटीभविष्यति तफसरेति कारोत्सृज्यते तच्चकचभांडयत्रेदं संपाद्य प्रदर्श्यते इदंचवस्तुतया स्पष्णस्यदमिति साक्षाद्
र्शनानाविंत्यात्त्वस्यदर्श्यते इतितद्धाधारतया तत्राम्नाव्यपदिश्यते तफसरइति कचभांडाख्या तूलेलइतिच तदाख्या
इत्येताभिराख्याभिरिदंगीयते एवचोपचारः यथाप्त्रुणाइदं तदिदं नस्सभेयि अहाल भयस्तमि महालइति आधार
नाम्नांनरवर्तिन आख्यादानमिति । इदंचप्रकरणभ्रक्तोभयसंवादकमयोभयाशीसिकयोः प्रदर्श्यते तत्रायिशिक्ष

वी॰
हा॰
२५२

२५१

योरनेकेभावाः उभयोस्त्वेकनाडीपरीक्षायामप्यप्रस्तावपरीक्षायामिति तावत्सिद्धं ॥ भवतिच । चेष्टेयंनाडिगाज्ञेया
यस्यांवेद्याःकृतोद्यमाः प्रतीवकृत्यैरर्थैःपरीक्षेयप्रदाहृता अनंतरोक्तमेतामप्यास्फुटीभवतियतः प्रत्रोद्यमाक्षुवत्येव ।
विदांसिद्धिर्गरीयसी इहहेत्रावेदिकायात्रपरायप्रकुर्वन्नग्यपरा प्रावेदयतियहोक्तेनदोषापरमोभयी ह्लणस्पदनयावा
प्याकदातत्लत्वदर्शनात् तदाख्यायापरीक्षेयमुपचारेणाह्वयतां सेयंप्रदर्पणेनैकभावयोःशीलयोर्द्वयोः तत्रैकाशीले
कानाडीगतान्याकचगामिनीद्रुति । तत्राप्याशिक्षितेकेयेनाडीपरीक्षायामिति स्थितोतानिचकानिचिह्नस्त्वनिसंति येः
विनायैर्विनेयंनाडीपरीक्षानसिध्यति कानिचित्तुनयायानितत्सहचारिणीति तावत्साहाय्यकत्वाज्ञानिमेयानिसूच्यंते
लाजीमप्रयानयीतइति तत्रादौनाडीपरीक्षकोपयोगः अनेनमहदसरलत्ववत्तुशलिना भाव्यंयथापरीक्षा नाडीसंभवा
याता सांगोपांगेलक्षिता भवेत् तथा समर्थोनतकेनवानेनभाव्यं शीतोसनाधिकतायां तत्रस्वकीयतत्संक्रांताहिव्यय
तास्यपरथास्यात् । तथास्वस्थधियाभाव्यं यथातत्कलनासंवादिनीस्यात् तथानीरोगेणानेनभाव्यं परथास्वसरोगभ
वेपरसंगेनिर्णयंकथमसावूर्यादिति । भवतिचात्र । तत्रवैद्योशलिचणोनीरोगःसमर्थोतकः स्वस्थधीश्चयथातस्य
वाणीसंवादिनीभवेत् वोवाएपानाद्ययेद्दांतंस्पथामासमहद्वया यमाप्यनाहितरोगार्तःप्रोच्यतांजातयास्यति अत्रप्रासम
ते तत्वाधिगतप्रासार्थोइष्टकर्मास्वयंकृती लकहसलयासूरःसंतोपस्करभषजः मत्स्यत्यत्रामीतिधीमान्यवसायी

प्रियंवदः सत्यधर्मपरो यश्च वैद्यः ईदृक्काश्यते दृष्टकर्मा दृष्टसहस्रो वैद्यकृतचिकित्सकः लघुहस्तः सिद्धहस्तः । आयेस्तव
परिज्ञाने वेदनायाश्च निग्रहः एतद्धि सर्वं वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः । अत्र केचित् एतावन्मात्रेन वैद्यस्य वैद्यत्वमिति नकारं
सर्वेण योजयित्वा वैद्य आयुषः प्रभुरिति व्याचक्षते तन्नागन्तुकमृत्युप्रशमनहेतुत्वेन प्रभुत्वं व्याख्येयं । तथा च धन्वन्तरिः ।
एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः कालसंयुक्तः कालश्चायुषोऽन्ते
शरीरिणामवश्यसंहर्ता सर्वैरुपायैर्निवारयितुमशक्यः शेषाश्चागन्तवः आगन्तुहेतुहेतुजन्याः ते च विषभक्षणा
दयः इमे हि मन्त्रप्रायश्चित्तनिमित्तभावानां बलवत्त्वात् प्राणिनं मारयन्ति यथा महिकातैलवर्तिवह्निषु विद्यमानेषु
वातो दीपं शमयति तथा च यथा स्नेहपितैलादौ दीपं निर्वापयेन्मरुत् एवमायुषि हीनेऽपि हिंसन्त्यागन्तुमृत्यवः ततः
श्चायं मृत्युनिवारयितुं शक्य एव तथा च सुश्रुते दोषागन्तुनिमित्तेभ्यो रसमन्त्रविशारदौ रक्षेतां नृपनित्यं बलाद्वैद्य
पुरोहितौ इति तस्मादागन्तुमृत्यवो निवारयितुं शक्या न त्ववश्यंभाविन इति स्थितं तस्माच्च वेलायां नाशिवेद्या य
दासौ परीक्ष्योऽक्लिष्टेनानतिनिःस्पृहश्चिन्तानामकस्माच्चनाकुलः शरीरमनोविकाररहितो नातिनिद्रेऽनतिबुभुक्षितो नातिभीरि
तोदर इति विचारस्वैं परीक्षान विसंवादिनी भवेदिति विज्ञेयं च यथा मत्स्याणां योतकं स्पृष्टक्रियया वास्थितं तथासौ
माणवेऽपि स्पृष्टक्रिययैवावस्थिता तथा शरीरस्यापि स्यातान वाभ्यां दशाविभागेन बाल्यादिना देशकालवशेन च योतक

बी॰
हा॰
१५१

व्यत्ययो जायते इति परीक्षा सो परीक्षा विधेया अत एवास्य परिचयः परीक्षकशुद्धिरित्याह: य एवमत्राय्येन परिचयोऽस
एवं तद्योतकशुद्धिः शुद्धीज्ञानानीति परिचितैरेव संगतिर्विधेया यदा चापरिचितो सो न दानतत्कालिकसंगशुद्धिरसौ
कथं तत्त्वं ज्ञानीयादिति । परीक्षा च वक्ष्यमाणांगुलिभिर्विधेया सभा भवेल्लाभोऽन्यसर् हन्त सर् इति क्रमेण तर्जनी मध्यमाना
मिका कनिष्ठिका इमाः स्थापना च कनिष्ठांगुष्ठपार्श्वे रोगिणस्तर्जनी च मणिबन्धपार्श्वे इति इयं च स्थापना सूक्ष्ममतिमता
तथा चात्र न्यायं वदति कनिष्ठा एव लघुमंदतमचेतना तर्जनी च तीक्ष्णतमचेतना मध्यमे अन्तरे तीक्ष्णमन्दचेतने इति स्थितो
ग्रंथे मूलनाडीक्रमेण मूलादारभ्य तीक्ष्णतमतीक्ष्णमन्दमंदचेष्टेति मूले तीक्ष्णचेष्टात्वानाद्या मंदतरचेतनया पिक
निष्ठया हृन्न विदितं भवेत् मंदतरचेष्टावकाशे अन्तर्हेम्न वेदनार्थं तीक्ष्णचेतनया भाव्यमिति तर्जनीस्थापनौचितीति
इत्थं स्थापनौचित्ये नियते दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तपरीक्षा वामहस्तपरीक्षांगुलिरचना स्थापनौचित्यं भजते इति
तथा विधेयं । भवति चात्र । तथापरिचयस्यैवं शुद्धिकारणमिष्यते अतथात्वे ध्रुवं शुद्धावशुद्धिश्चात्र वान्यथा । पृथ
क्पृथक्करणेनारीह ज्ञात्वा यो न कालज्ञो देशकालदशास्यौल्यनानवं यौनकस्य च व्यत्यासकारणं धीरो विज्ञेया देशका
रकः न जात्वकीर्तिमाप्नोति लोकानेत्यं तथाश्रुते । चिन्तात्रासशुचाकुलो स्थितः तद्वैक्लव्याशयः स्वमधी तृष्णाक्षुधापरीपी
डितो नित्यक्षीणः श्रान्तः स्वरासक्तः कुक्षेलं भ्रमज्वरविरोधकालितो नो जातु नाडीं बुधो दोषस्तेन परीक्षयेत् किलाक्रियासेवं

३५२

द्वयोर्देघट्टा न्यस्यांगुष्ठतलेनीचांतिसृणोन्यासात् अंगुष्ठमात् अंगुलीस्तुपरीक्षेयं नाडीनाडीविचक्षणैः तर्जनी॰ लिनीस्थारे॰
वेष्टाधोस्यात्लनिर्बला व्यत्ययोस्याः कनिष्ठायामितीयरचनाद्दृष्टा तथाचरचनास्थित्यैसव्येनास्थवदक्षिणे वामेनवाम
संस्थायेपरीक्षाशुद्धिमाश्रयात् इति । अथशास्त्रमते । सव्येनरोगग्रस्तकरपरभागभाजापीड्याथदक्षिणकरांगुलिकात्रये
ण अंगुष्ठमूलमापपश्चिमभागमध्येनाडीमभंजनगतिंसमन्नंपरीक्षेत् । अत्रार्थः सव्येनकरेणरोगग्रस्तोतिगदधारणस्या
नमित्यापीडनेहेतुः तेनचनिर्यक्करधारणशपथयतएव भागेतिसक्तदिनकफोणिपरं भागेनिपरीक्षाकालेपितत्रैव
हस्तास्थितये आपीडनेन्यर्थोत्राडी एतच्चापीडनेवानाद्यियोर्वापर्यंबोधनाय अथेत्यापीडनानन्तरन्तुपरीक्षाकालेप्यापी
डनेदक्षिणेतिप्रायिकं स्वपरीक्षायामन्यथात्वात् त्रयेतियोग्यतयातर्जनीमध्यमानामिकाग्रहणं पश्चिमेति अंगुष्ठ
भागः मूलेतिदक्षिणयोरंगुष्ठमारभ्य मध्येहस्तांगुलित्रयस्य तदनन्तरं अंगुष्ठमध्ये बध्यत्याधमनीजीवसाक्षिणी तस्या
गतिवशाद्धियान्त्रवद्व्यः स्वचरोगिणामिति । परीक्ष्यरोगभुजाच तस्याश्चिकायामगेड संस्थाप्यामकोष्ठमभिमुखीकृ
त्यपरीक्ष्या नचापिभुजयंत्रिकायांसन्यापरीक्षाविधेया तथात्वेहिस्रीमव्यत्ययोजायतेइति नचापिद्वितीयभुजाश्र
मवष्टभ्यपरीक्षाविधेया परीक्षकपरीक्ष्याभ्यांचोभाभ्यांउपविष्टाभ्यांभाव्यं परीक्ष्यस्त्रमासनलंघनुपवेशनीयः तथि
निरंतरंप्रवहतः स्याद्इति परीक्षकेणचादावामानमात्रेण रोगिणः प्राबल्यनिर्बल्यार्थं नाडीस्पर्शोविधेयः तत्रप्रबल

धी॰
हा॰
३५३

वेष्टायां पीडनेन परीक्षा विधेया येन स्पृष्टपरीक्षा जायते निर्बलवेष्टायां पुनर्मंदं मंदं स्पर्शेनेन परीक्षा विधेया यथासौ ।
नाडीपीडनेन त्रुटिता न भवेदिति तावंतं च कालं परीक्षा विधेया यावत्त्रिंशत्पंचत्रिंशद्वारं वा तत्स्थाने नाभिमतस्पन्दनं
भवेत् यदि च कथंचिज्ज्ञायते तथापि द्वादशोत्प्लवनानंतरं तत्स्थचालना विधेयेति गरभुकारास्तु इति वोत्प्लवनार्थं
इत्थं च नियतो स्थिता यामपि मांद्ये वा द्वैविध्ये विच्छेदे वा मांद्ये विरक्ततया भरितत्वे भरितत्वाद्वारे कृत्वे त्रिंशदुत्प्लवनप
र्यंतमपि न तथा परीक्षा जायते कावाती द्वादशोत्प्लवनपर्यंतमिति त्रिंशदादिति यमनायत्यपि नोचिता तथापि पीडो
ऽसमहृदणमेव स्पर्शत्र्यत्रीणामबलयोरस्य पाश्चात्यादिज्ञाने चेष्टायां जायते एवं तीस्यं नियति स्थापनायां नानोचित्य
मिति । भवति चात्र । मगंद्र मास्थायाप्यवपासिकास्य मकोष्ठमानीय यत्नैः पुरस्तात् कार्या परीक्षा भुजरायपस्थान
मात्कार्या एवं च स्पर्शदोषात् भिन्नगतापवत्त्वेमं विज्ञाया सोप्लवोस्थितः पद्मासना विप्रबोधनानि देशोयकृता स्पर्शसो
मध्यमं धीरैर्बलाबलविबुद्धये पीडयाद्येपरीक्षेत न पराद्वस्पर्शमात्रतः बलिन्यास्पर्शमात्रेण ननत्वग्रुपजायते पबलासौ
न नीरसी पीडया त्रुटिता भवेत् त्रिंशदुत्स्थिति पंचाधिकां वा सम्यक्परीक्षयेत् वैविध्यं स्यात्तथा तत्त्वं सर्वथा निश्चितं भवेत्
न चात्र चलना धीया न्नराधीरैः कदाचन यथातत्त्वविधानेन स्पन्दनोभयगामिनी द्वादशोत्प्लवपर्यंते शीघ्रमेवाबुधैः क्रिया
न हेयातदधोज्ञातं नग्नाड्यांत्यसौ यतः पीनो साएम हृन्मंदस्पर्शत्रीणाबलादिना विदितापि त्रैविध्यमांद्यवादिकं ।

कलाकुलः नैविद्यान्मार्दवं तस्मात्रैविद्यं स्पृष्टीनाथवा विज्ञाता यास्ततः स्पृष्टीनाप्येवं नात्रसेत्स्यति विश्रब्धेत्वनां तांचय
रीक्षेत्तान जायते तस्मात्वं चाधिकतया व्यवस्येथ्यवास्थिता इति ॥ एतज्ज्ञानेनचवैद्यस्यात्ती वोपयोगो येन समविषमतत्व
ज्ञानेन प्रतीकारसाफल्ये पैहिकार्थसिद्धिरामुत्रकर्मशुद्धिश्च लभ्यते इति तथापरीक्षकेण मामिवेलायामेव ननाडीपरीक्षा
विधेया तेनाभिज्ञस्त्रीभृत्येन सह प्रमोदजनकवार्ता उत्पाद्य प्रेमसंबंधवर्धिनीः कथाश्चोत्पाद्य परीक्षा विधेयेति ।
यस्माद्रसो रोगी वैद्यात्मोहहर्षभयलज्जाचिंतादिव्याप्तो ननाडीस्पर्शो गुणभागिति तथा विधेयं यथातत्कालसर्गौचितीभाप्य
वेदिति तथा तस्यां वेलायां परीक्षकेण परीक्ष्येण च तथाभाव्यं यथा न कथंचनाप्यपरसंकल्प उदेतीति ताभ्यां तत्रत्ये
स्त्रांतर्बहिश्चरैस्तत्वकतहादिवार्ता नोत्थापनीया यंतर्बहिश्चपाहज्ञासादिनिमिज्ञाङ्गेनव्यं एतत्परीक्षालाभो हि भावार्थ
बोधनासज्जानीया यथा हि भावार्थबोधनवेलायां समाधानं कारणं तथात्रापीयं परीक्षा उपधरबोधेति तात्पर्यं । भवति चा
त्र । इति समविषमेक्षातत्वसंविद्विभासे कृतमतिरिह कीर्तिलोकशुद्धिपरत्र भिषगधिगततत्वो याति यस्मात्ततोत्र प्रव
रमतिभिरङ्गायत्वथ्राधीयतां शक्या प्रमोदप्रेमसंबंधवर्धिन्यश्चकथाः शुभाः उत्पाद्याविश्वासायेन भयलज्जादिबाधनम
विहाय परसंकल्पं यतः स्याज्ज्ञत्वबोधनं तदुद्धो समसगैस्य भावत्वतोभ्यासमाधिना नानेन सह ध्यास्यन्यात्स्वत्वभावार्थबोध
ना तस्मात्मज्ञान्यकर्तव्यं कार्यं धाम्रक्रियाद्धथैः । तथायद्यपिपरीर्यायेण स्वस्त्रमसिराभ्यः सर्वाभ्योपि समसगेनये वं परीक्षा

काम. सू. ९.

वी॰ हृ॰ ५५४ भिन्नात्वेशकत्वा तथाप्यंगुष्ठमूलवाहिनी विशेषात् इयमेव परीक्षानिकषवद्व्यवस्थिता तत्रैव तत्सोलभ्यमेव निमित्तं हृल्लो
त्थापनामात्रसाध्यत्वात् हृल्लेखसदैव तत्रपरि विनदति तथा लज्जोपरोधाद्यभावस्त्वत्र गन्यांगोत्थापनायां हि मयास
बाहुल्ये गोप्यांगदर्शनादिना व्यपरोधा तत्रापि विशेषतो वनितानां इयं च नारीहृदभिन्नत्वेऽतिशीघ्रं नात्विकं न हृद्गतमावेद
यति तथापीयमन्यहृत्सिरा वन्मांसनिमग्नेति तथैवं नारीनोष्णादिभारिता यथा गोदीप्तिकोटर नारी हृद्गत्याप्य तद्धरि
णेति यथैवं वाल्विनरहृत्सिराभ्यो विद्भनाति प्राणवाहिनी चेतीयं सहृद्गतं स्फुटमावेदयति तथेदमपि विदितं भवति मत्त्रु
ऐकवीया मवलमल्लेलगशेषेस्वांड्माहृत्सिरानिरीहा भवति विनाप्यास्थिमोलकेष सिराग्रदांशवर्तिहृत्सिरा विनेति इत्यं
च सिरारोधेति स्वेष्टनायां न निरोधेनवेधनभवितव्यं तत्रायं विचारः ग्रदेंगलिनिपात्यतदंग्रोनवर्तिहृत्सिरावेधा तत्रावेद्या
तच्चेष्टायां जीवतो तन्निरोधेतिसंस्थितेति पीडायाम् साभूदंगुष्ठमूलवाहिनी सिरायाना त्रपरीक्षाकषत्वं येनान्यत्र निय
मात्रेयथावसरं तत्र तत्र निरूप्यं तदिति संप्रतं निरूप्यते । भवति चात्र । हृद्गता वेदनासाम्येऽसर्वासामपि यातकिल इयमं
गुष्ठमूलोत्थावेदिके त्यत्र बुध्यतां सहृत्त्वात् सदा प्राणैः सोलभ्यज्ञाद्यबंधनं कष्टाभावस्तु साम्येऽप्येवं सर्वे यो हृदयोपरि
स्थापरिचयादस्यानान्यत्र मांसलग्नता नाग्रा श्रद्धेति सोलभ्याद्देवात्र निकषो मतः गोप्यांगदर्शने व्रीडा ह्युपरोधो पिलस्य
ते विशेषेण च नारीणां तस्मादेषा परीक्ष्यते परांगोत्थापनायां च मयासस्यानि दर्शनात् परीक्षाने निसाफल्यं न तत्रोपेक्षाप ५५

रीक्ष्यते गोदोस्सिगामिनीनांच सांप्रत्येपुष्पबाधनात् नसर्गेनिकषत्वंतत्तेषामुपयोगीयते विहृतत्वात्परांश्चयुतयातिप्रा
णवाहनात् स्फुटमावेदयत्येषाहृद्गतमितिनिश्चयः । एवंचमलकनिरोधकृत्तैस्तधीभिर्निःसृतानां सञ्चयात्याविलाःसि
रालाः नानाप्रदोत्रथमनिर्वेल्लनत्रसेकाम्पृष्ठातदेकानियताम्प्रतिरन्ध्यावा । नैषैषेषामाहतिःसत्रान्यथात्वेंगुलिवेशना
त् तथात्वेलम्भनेतस्याद्इतिधीरविनिश्चयः इत्यंगुष्ठसिराजाग्रेविस्फुवास्मात्रसर्वथा निरोधेननदाभाव्यमेतज्जाग्रेनिरोधा
ना नाडीचेष्टाःइमाश्चैथावैकल्याद्धृतदन्यथा नाप्युभावोभवेनात्रलक्ष्यंतेनातिविस्तरात् । अत्रयासमते । सार्धत्रिको
ट्योनाड्योहिस्थूलाःसूक्ष्माश्चदेहिनां नाभिकन्देनिबद्धास्तास्तिर्यगूर्ध्वमधःस्थिताः द्वासप्ततिसहस्राणितासांस्थूलाःप्रकीर्ति
ताः देहधमन्योधन्यास्ताःपंचेन्द्रियगुणावहाः । तासांवस्तृत्यमेवचिराणिशतानिसमस्तास्तानियैरसस्वादन्नरसंवहद्भिः
प्राप्याप्यायतेवपुरिदंहिन्टणामयोवैसंभःस्ववद्भिरिवसिंधुपातैःसमुद्रः आपादतःप्रततगात्रमशोषमासामासन्नकादपिच
नाभिपुरःस्थितेन एतन्महृदंगाइवचमेचयेननद्धेकायंन्टणामिहसिराघ्नतसप्तकेन सप्तशतानामध्याच्चतस्रधिकाविंशतिः
स्थूलाः एकासांचपरीत्यादक्षिणकरचरणविन्यस्ता चतस्रधिकेतिप्रसक्तत्वात् तथाचान्यत्र । तिर्यक्कूर्मोदेहिनां
नाभिदेशेवामेवक्त्रंतस्यपुच्छंचयाम्ये ऊर्ध्वभागेहस्तपादौचवामौतस्याधस्तात्संस्थितौदक्षिणौतौ । वक्त्रेनाडीद्वयंतस्यपु
च्छेनाडीद्वयंतथा पंचपंचकरेपादेवामदक्षिणपार्श्वयोः एकेति एकस्याप्रवाणिपादमध्यविन्यासात् दक्षिणेतिमा

वी॰ धान्येन पुरुषाश्रयतया स्त्रीणां दक्षिणभागो विस्मात् तदुक्तं श्रीहरगौरीसंवादे । वामभागे स्त्रियो योज्या नाडी पुंसां तु दक्षि
हा॰ णे इति नपुंसकस्य स्त्रीपुंसयोरन्यतरप्रकारप्रकटनामवेक्ष्य परीक्षा चरणेति दक्षिणस्य वामग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्था वामस्य
२५५ दक्षिणग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्थानेन पादस्य पंचकनाड्यं पृथगेवेति करस्या च वक्ष्यते माधिकं चैतन्नयाच नाड्यो ह्येषा पाणिप
त्कंठनासोपांते च याः स्थिताः ता स्वजीवस्य संचारं प्रयत्नेन विचारयेदिति । अन्यत्र पाणिपत्कंठनासाक्षिकर्णत्रिकांत
मेढ्रतः वामदक्षिणयोर्लक्ष्याः षोडशप्राणबोधना इति तथा हस्तयोः मस्तकोष्ठांते मणिबंधेंगुलिद्वये पादयोर्ना
डिकास्थाने गुल्फस्याधोंगुलिद्वयं कंठमूलेंगुलिद्वं नासामूलेंगुलिद्वयं एवमेवांगुलिद्वं मध्यतः कर्णरंध्रयोः क
र्णपाश्वालीप्रकयोर्वंगुलिः । तदुक्तं सकाणशायवप्रकस्तत्प्रमाणांगुलिः स्यात्तदुभयमितमस्मिन्नेव नाडीप्रचारः तम
वति एव लयस्मिन्नोहनीगेहमध्ये कथामिह गृहमेधी नवजीवस्तदा स्यात् इति । तथा स्पर्शनादिभिरभ्यासान्नाडीज्ञो जायते
भिषक् तस्मात्परामृषेन्नाडीं स्वस्थानामपि देहिनां । परीक्षा । स्पर्शनात्स्पन्दनाज्ज्ञाताच्छेदनान्मर्दनादपि नाडीजीवस्य
संचारं प्रयत्नेन विशोधयेत् अपि नास्वेदनादिपरिग्रहः अंगुष्ठलेपादिना वेदनाजनकः प्रयत्नः पीडनं मर्दनेन तमनतोति ल
क्षणयात्पश्चात् गृह्णीयाद्व्यवस्थेति क्रमेण वेदितः तथा आगंतुकज्वरे तस्य मासः यासे मैथुने क्रमे भयशोकं च कोपं च
कंठनाडी विनिर्दिशेत् मरणं जीवनं कामं कंठरोगं शिरोज्वरं श्रवणानन ज्ञात्वा गात्रस्था नाडी निदर्शयेदिति । ज्ञानीतच ५५

काश्चित्रात्रीचेष्टा अरकथ् काश्चिच्च अफरद् सत्रादिताः केवलाश्चेति सत्रादितकैवल्पतया भावो भयगतोयेनाहीपरीक्षा । तथाचाह ॥ अल् इतितत्र बहुभावत्र फेसलेति भावोयं अवल् प्रथमः फश्चेतरे निरूपण इतियावत् भसायेत् केवलानो किंसंबंधि केवलचेष्टानो इत्याह मीन् सकाशात् अल्नभज्ञ इतिचेष्टानो फड्डति फनहि ज्ञकोल वक्ष्मि अवलत् प्रथमेतत्रापि यदादौवक्तव्यं तदुच्यीति पत्र इति पत्रेति तत्वनतभज्ञ् पतत्रामाकैं हरकतेत्चेष्टयं कोसौचेष्टेत्याह ।

अल् फसलेल् अवल्फेल् भसायेत् मीनल् नभज्ञ फड्कोल अवलत् पत्रल् नभज्ञ् हरकतोत् मीन् अवयतेत् रोह । म अलेफतत् पत् मीव भसातेत् वपत्कभाजेत् लेत भरेदेल् रोह भेपस्त तेत् पावाल् नसेमूव प्रकाराज़ि फज़ोलातेल् इः खोनेयिति ॥ १ ॥ तत्रभावः प्रथमः कैवल्पचेष्टानो तत्रापिच्छमः प्रथमवाच्यखल्विदं चेष्टाप्राणवपानानो याः समवेताः प्रसारणेन कुंचनेनचतत्वेपीतलीकरणार्थं प्राणस्य शिञ्चनेनपवनस्य निःसारणार्थं चौधिकीभूतोक्षणाम् ॥ १ ॥

मीन् सकाशात्+स्वभावेतनिप्रसारणेन पत्कभाजेति आकुंचनेनहृत्कृत संकोचविकासाभ्यां द्वयमपिचेष्टा तयात्रिपेति इतिनभज्ञाख्यचेष्टालक्षिता । अथैतदर्थाः लेइति लेइतितद् भयमाकुंचनप्रसारणाख्यमेतदर्थं भरेदिति शीतलीकरणे रोह इतिप्राणस्य भइतिकारणेन पत्तलेत्पाक शासिंचनेन नसेम् इतिबाह्यपवनस्य वक्षनः प्रकाराजि इति बहिर्निःसारणार्थं फज़ोलातीति औधकीभूतानां इः खोनी वितीत्सूक्ष्मणां अंतरोबबहिष्करणबाह्यपवनस्यांतःकर

अवयनेल् रोह इति जीवावपनभूतहृदयस्यनाडीनांचेति हृदयंतत्शिरासु जीवप्राणख्यानमिति रयंचचेष्टा म अलेफतेति संश्लेषकेनेत्याह मीन् इति पत् + पं ४ ॥

वी॰
हा॰
१५६

256

णार्थमिदं क्रियोभयं न भजन्नितिकथ्यते । भवतिचात्र । हृदयस्थाचेहतेध्यातव्यानागोपितङ्गताः तत्वंचवर्णितंसर्वंजीव
त्वाध्येयकृतेयनः । अत्रकेचिद्धने भेरुद्दत्यनुक्तं पीतलीकरणार्थमिति तत्रतत्रस्थाने तद्द्वीर्घस्वाचितं माणरत्नार्थमि
ति तथाच कात्वनकृताप्येतदुक्तं तथाहि माणः खल्वसावसममहानिर्येनासौजीवबलमादत्ते गोस्यमेवतदादाननिमित्त
मितियत्नोयमत्रेति तभ्रोद्रुकरणमितिपीतलतापादानमितिनात्वद्रूपमिदं अत्रसमादधते माणःखल्वोस्यापेक्षीयर
तसमसर्गोस्यापेक्षीति तथाचमाणःखल्वसःस्वयंतेनैवचजीवबलमादत्तइति गोस्यमेवतदादाननिमित्तमितियत्नो
यमत्रेति तत्रतभ्रोद्रुकरणंपीतलतापादानमनत्वद्रूपमिति अत्रसमादधते माणःखल्वोस्यापेक्षीयान्तसमसर्गोस्यापे
क्षी तथामाणःखल्वसःस्वयंतेनैवचजीवबलमादत्तइति येषुनात्रहृदयस्थितास्तुमाणस्तेरस्योस्याधिकंजायते तेहि
संहृतामलिनास्त्विति तत्संगत्यासौ उत्सोनात्वद्रूप्यमानः सर्वोचित्यसिद्धये पौत्यमपेक्षतइति पौत्येननियतमत्रभाव्यं
येनसममसाधसर्गेतथासौस्वांक्रियांकरोतीत्यभिप्रायेणैवाभीष्टसिद्धिरिति । भवतिचात्र । पीतलीत्यत्रकेचित्तुमा
णरत्नेतिसंजग्रः आकृत्यीयंचतेनतत्रस्वाधीनाजगतिस्थितिः तत्वंमाणोपरोचोस्यजीवोत्रैवकृतास्थितिः तत्कृत्यापार
दनवचः कथमौचित्यभागिति अत्राङ्गतिकाःसत्यमौस्याधीनाजगतिस्थितिः किंत्विदसर्गसाम्येनतथारूपेनचान्यथा
स्वयञ्चसोयमत्यन्तंचनाल्पिष्टोसुसंगतेः अयोग्योजीवरत्नार्थंपौत्यापेक्षांकरोत्यलं इतिपौत्यसमासश्लेषात्समसर्गेनर ५६

योविनो प्राप्यान्याक्रिययाजीवरश्लीन्यन्यागिराकृतमिति ॥ १ ॥ कोल्ल इति उक्तमाकुंचनप्रसारणेष्टा नभज्ज इति न
त्रावधारयति कोल्ल इति सर्वप्राणस्पंदः फलार्हि हीनत त्र्यकभृतनेति संगते मीन स्सकाशात् हरकतन्त्वेष्टोभयेन वशनः
ह्यकोनेन इतिरिस्थित्स्रभयेन तथाचचेष्टोभयास्थित्स्रभयसमर्थने कोल्ल इति कोल्लसर्वानभृज्जोतीति प्राणचेष्टात्र्यकर्मेन
ति संगता मीन स्सकाशात् एन स्सभात इति प्रसारणेन वशनः एन्कभाजेति श्राकुंचनेनवेति तथाचलाभादिति नियत
मवश्यमिदं मीन स्सकाशात् मकोनीनि स्थितेः भेनीतिमध्ये कोल्लिवानिसर्वस्य हरकतन्त्र चेष्टोभयस्य यत्नतन्त्वेष्टोभयं

कोल्लनभजतन् फ हीमत्रकभतन् मीन हरकनेन् वस्तकोनन् । कोल्ल नभृज्जोन् त्र्यकभतेन् मीन भसा
नेन् वएन्कभाजेन् ॥ १ ॥ सर्वेयमस्तचेष्टासंगतागतिद्वयेनास्थितिद्वयेनच । इयखलुसर्वास्र
मृदिनाप्रसारणेनाकुंचनेनच तत्रचनियतं स्थितस्रभयं चेष्टोभयस्यपदन्योन्याविरुद्धम् ॥ १ ॥ ॥

मोतज्ञादतेन् इतियरस्यविरुद्धं तथाचगतागताख्यं चेष्टाप्राणस्यतत्रचगतप्रत्यागतमध्येवश्यंस्थितस्रभयेनापिभाव्यं
स्थितिंविनाप्रत्यागमनाभावात् यद्यपिस्थितिरियं नचेत्यतामेति तथापिन्यायबलादापतेतेतिमिदमपिस्वीकार्यमिति
भवतिचात्र । गतागतकरीयेसासिद्धेहाप्राणगामिनी विनास्थितिनसंभाव्याप्रत्यागतिरितिस्थितिः सेवामाधन्तच
मीत्वर्णामन्हसास्तस्माधियोविदो न्यायागतार्थनिक्तन्यानास्तिकेवलेवसंगतिरिति । संक्षेपेणेदमत्रनिशम्यतो भेदि ।

वी॰
ह्र॰
५७

आह्लेति पञ्चमसात् प्रसारणाद्व आकुञ्चनात्याकृ याप्तिस्थितिरसौ अकोनिजाह्रीद् व एकोनिअह्रीनीतिवदन्ति याचाकुञ्च
नादत्र प्रसारणात्याकृ असौ एकोनिभातीन् एकोनिसद्धकनीति एतद्धारंभावसानोभयमिश्रितस्थितिकथनं प्रार
ब्धाद्वत्पमाणमेत्रकथ्याख्यप्रहारनिराकरणार्थं मेत्रकेति अयोद्यनाख्या तद्धिपात्यमानं प्रहारानंतरमेण प्रहारद्वप
मन्यद्भयं स्थितिद्वयं समायातीति तत्राप्युभयद्वयमेव स्थित्योरिति मेत्रकथ्याख्यस्य नमश्च प्रहारोत्लीतिच तत्रैवव्यप
मर्हति । भवतिचात्र । पश्चात्प्रसारणात्याकाकुञ्चनाद्यास्थितिर्भवेत् असौविशेषबोधार्थंव्यक्तास्थितिरितीष्यते प
श्चादाकुञ्चनात्याकृयाप्येवास्ति प्रसारणात् उभास्थितिरितीयं सारार्थेन नयकोविदैः अयोद्यनप्रहाराख्येचेष्टायाणो
पगास्तिया तत्रोपयोगप्राधान्येन तन्त्रथात्र चन्द्रिका । केचित्तात्रविवरणकाराः असौनभञ्ज चेष्टोभयास्थितेभय
निम्नद्भ्यत्रनास्तिविवादः तत्रानेनमूलकृतालक्षणग्रन्थे सामान्येन पञ्चमसात्व पञ्चकभाक्तुइति आकुञ्चनप्रसारण
योभयनिरूपणमेवकृतमिति किमिदंनिरवयवंलक्षणमिति अत्रसमाधिः सत्यं असिताख्येत्नभयं चेष्टोभयंचात्रेति
तथाच नभञ्जइति उभयद्भूयाचेष्टेतिलक्षितं स्थितिश्चात्रबलादायततीति नासौलक्षणानभावमर्हतीति नास्माकंप्राण
स्थितिरियमेतल्लक्षणतयाकथ्यते अर्थायातस्यलक्षणानुसरणात् इतिलक्षणस्यास्यमिति । तथान्यत् सरकमत
त्रस्त्वन्त्रं तत्रसरकभेतिपरस्परसंश्लेषउच्यते तत्रयदाकुञ्चनं तदाप्रसारणं तदाकुञ्चनंनभवतीतिभिन्नवेलात्वादेषोक्ति ५७

रत्नसंगच्छतइति यदाचाङ्गंचनंतदामसृणेनोपलक्ष्यते एवमन्ययोरपीति निर्यामितंचककारभत्वेकगपद्दपलंभेऽपयाच्छी
र्नीरयोरिति । अत्रसमाधीयते सत्यं तद्विकेष्ठ योजनाद्विधायया संगतेज्ञायते तद्वेकान्तर् केभिचारीत्तोति बहिराविर्
भ्रतेति द्वितीयाच तद्विकेभिजिह्ननीति बुद्धिकल्पितेति इयंच द्वितीयाभिमता बुद्ध्यानयोः संगतिर्मिलितमिदं उभयम
न्योन्यानुषक्तमिति नात्रतथात्वंयेन फगपदेकत्वापत्तिरपि संभाव्यतेति तथाचाद्योगमेलनाद्यो तदसंगतोद्वितीयाइ
ति नभञ्जितर् कभेपि जिह्ननीति बुद्धिकल्पितेति तथाचमहामोदि अत्रवसरायेनाप्येतद्गङ्क्तं चेदेतद्गङ्क्तं चेदपिविरोधाच्च
निह्नूयते तथाचमाणवेष्टयं काकिंनाम्नी पतत्कारकस्वकइतिकथमस्यास्तुष्ठाया अङ्गंचनंमसृणंचाकियदिति ए
षकृयक्तान्तलंवादिवाद निराकरणात्पूर्वंव्यवस्थाप्यते । ज्ञानीतकानामचेष्टाकियत्स्पृताइति वैयावदंति फ
ह्रीयल्लखेरोज्म् शाय्मीनलृ ऊवत् अलल्ल् पयाल् अलल्तदूरेज्म् ऊंयसेरन् ऊैलादफतन् । अत्रार्थः ह्रीतितच्चे
ष्टात्वेनाम अलखेरोज्येति निर्गमनं शायहइतिकिंचित् बस्तुमीन् तकायात् अलूऊवत्बलात् शाक्रेरितियावत् अलो
परि पयालितिक्रियायां शाक्तशात्क्रियाविशेषयेति अलोपरि तद्गङ्क्तेज्म् इति यानेःयानेरथवा यसेरन् यसेरन् लेशाभः अ
थवालाइतिनास्ति दफ्तन्द्रू इति फगपत् तत्वंचविशेषणानां कारणोकसादनिराकरणे उत्पन्निमाणनिरासार्थं तद्वत्र
नलेशाभः नापियानेःयानेरिति अपितफगपदिति तथाचफगपद्दलात्कियाविकारणाभिव्यक्तोणइति फगपत्तुक

वी॰
हा॰
२५५

स्यापि क्रियाया बहिर्भवनं फलादिति अत्र च नियतमिदं यत् क्रियाभिन्नत्वेऽपि न तद्वल्लस्याकाराद्वलतीति अतत्स्वभयेतद्वल्लस्याकाराद्वलतीति स्थितमेवेति लादफतन् इत्युक्तं अनेनैवाभिप्रायेणाह लाल्यपि पन् ह्राकमाल्लोन् अवलियोन् लेमा वेल् ज्ञवत् मीन् ज्यहति माह्रोव भेल् ज्ञवत् । अत्रार्थः पन् नत्वतो ह्राइत्यसौ चेष्टा कमाल्लोन् काष्ठा अवलियोन् इति प्राथमिकी लेइति तदर्थं किंतन् मायत् किंचित् भेल् ज्ञवत् शाक्तं मीन् इति सकाशात् ज्यहतीतिनिमित्तेन मातत्वल्ल ह्रोव शालि भेल् ज्ञवत् शाक्तिमत इति यतो दवोल्ल शाक्तिसहितं ततोऽस्य ज्वलनया विस्फुरणं असौ चेष्टेति अयंभावः या बहिर्भूता शाक्तिनासौ क्रियमाणस्य क्रियमाणत्वादस्य न कृतस्य स्फुरणत्वादिति क्रियमाणत्वे क्रियाभिन्नत्वीभवने कमाल् इति कथ्यते ननु च यदस्वैव मज्जकृततदुक्तत्वमिति अत्र च तदंतर्भूतत्वे कमालि अवल् इति उक्ततोऽन्यत्वे कमालिसानैाथेति उक्तत्वे अनः कमालिसाल्लीसेति अत्र च शाक्तस्योक्ततोऽन्यत्वात् द्वितीयकाण्डोक्तौ चित्यथैव लेत्याक्तिः तथात्वेऽस्याः प्रोक्त त्वेन निवर्तनत इति स्फुटत्वादस्या न बहिर्भवनमिति मध्यमोक्तिरीति । अफलातोत् पुनरित्य लक्षयति पन् ह्राकानल् ज्त्सम फेश्रमरी मीनल् अमार् भिहसनकोन ह्रालिह्री फेकोहि शानेन् य शरज्ञ मोवोलीफ हाले ह्रालिह्री कमल् शानवभाद्हो । पन्निश्चितं हेति इयं चेष्टाकान् शालि अल ज्त्सम स्फुतं किञ्चित् फेश्रमरीति वस्त्र मध्ये मीन् अलश्रमा इवल्ल भिहस तथाविधं तकोनेति शालिह्रालीति हृतहीनितस्य फेअंतर कोल्ह इति सर्वस्यास्याः शानेन् स्तम्भकाला ५५

त्याभागानर्हः कालस्तत्र प्रयुज्यलग्नाभवति सोऽवालोकेति परस्परविरुद्धावलक्षणात्त्वानां भिन्नाभिन्नरूपा ह्यर्हत्यसौ तेन दर्शं ह्याली
तिक्तत्वं हीति तस्याः कलभूतत्तितत्काले वस्तुनः भादेतिपश्चात् होऽर्हत्यस्य यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रित
क्रमरूपत्वात्साक्रियेत्यभिधीयते गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् बुद्ध्यात्मकाल्पितामेदः साक्रियेत्यभिधीयते इति च
क्रियालक्षणं सामान्येन बोध्यं दृश्यवर्तमानवर्तिष्यमाणदृश्यवैचित्र्यशालिनी एकत्वव्यपदेशार्हा हि क्रियावेष्टेति । भवति चात्र
स्थितीर्हैं भयं निश्चलत्वात्तस्यात्वेऽर्होऽभयीवचः कथं लक्षणतामेतीत्यत्रोक्तं बुध्यतां बुधाः ईर्हो भयो यगत्पायं समगौर्थात्तत्स्मितिर्ह
यं मूर्त्तेषौऽर्हत्नानामयदर्थीयात भाविनं उक्तं समुदायेनेर्हेति समुदायसुसंस्कारः नीरदीनतयाऽवैवेलाभेदात्स्वरूपते महत्
त्विनैर्हितश्चात्र तत्त्वेवाऽन्वयेनैनहि समुदायोक्तिरेषाद्यकथायोगेपति बुध्यतां द्विधोक्तास्तेगतिर्धीरैर्बाह्याबाह्यविभेदतः तत्रा
द्यार्हः समापन्नोऽपराऽऽस्थितो मता सेयं द्वितीया चाऽर्थहृदयज्ञेतिकोविदाः बुद्धेवकेवलेयस्या योजनेतिविनिश्चयः
बहुत्वाद्व्यापिवेषानां कात्रासौ क्रियतीतिच कस्यात्रकारकस्येति सूचनां स्मृतिशालिनः प्राज्ञस्योज्ज्वलनायाक्रिहायायास्ति
शनैः शनैः लेशतो वा क्रियासेयं चेष्टेति गदिता बुधैः उत्पन्नोऽमरणो वापि कणापत्यातिलभतः तस्याः कथं तयात्वं स्यादिति माऽऽ
विचक्षणाः कणपद्यक्रिरेतस्यतत्रोन्यविनिर्हृतिः पुनः दृशीभवनमेतस्यास्तयोभयमिदं मतं नक्षत्रज्वलनाप्राक्तमतिशा
याम्भवेदियं वेषान्यदुभयं ध्येयममतिशायदास्पत पाज्ञत्वनूतिरागान्नैकत्वेनस्याबहिः स्थितिः त्वसीयोसाबुधैः काष्ठा

वी॰
नाट्य॰
२५५

359

तत्राद्याशक्तिर्नास्तिया सेयं सूक्ष्मेत्युक्ता चेष्टायद्यप्यस्ति द्वितीयगा तथाप्येतद्भूतत्वयाद्यायैरुपाश्रिता तृतीयासर्वथाबा
ह्यगतत्वात्राज्ञाणामेते न हि बाणगताया शक्तिर्भिन्नाद्रष्टृगोचरा शक्तताव्यापियातासोशक्तित्वमुपगच्छति अतद्रूततयैषैवं
तदोन्मत्कंप्रेमकीर्तिता तत्प्रानिष्ठात्मनाचापिव्यपदेश्यास्तियाक्रिया सेयंलोकेबुधैर्बोध्याचेष्टेत्यन्येव्यवस्थिताः अन्येतुद्यो
र्थमध्येसौयत्रत्रासोप्रकीर्तिता निर्भागासूक्ष्मकालीनाभिन्नाभिन्नामतिद्वयं भूतभाविभवत्सूक्ष्ममतीकानेकशालिनी
ब्रह्माभकल्पितेक्यासौचेष्टेत्यन्येसमाश्रिताइति ॥ जानीतसेयंचेष्टाकतमस्मात्फलात् विनापियथा चेष्टाच कर्तेतिछेदः म
साफलात् इतिशेषः ततश्चसूर्तिछेदः अवकाशान्तिक्रमणं पूर्वापरदेशसंयोगविभागप्राप्तिः क्रियेत्येवमर्थायामस्थानास्मा
केकत्स्थानार्थः एतादृशींतांविहायास्मदभिमताग्रहणेति तत्रचवचनस्यः सकोलानि अथाइतिपदार्थद्वयाकमाश्रितास्तत्रचेष्टा
विबोधार्थमिति चतसृभिःखल्वतचेष्टास्वरूपंलक्षितंभवतीतितत्रावेशिनास्ताः तत्रचन्यायेनव्यवस्थापितमत्रद्वयापदा
र्थेषुचतुर्णामेवचेष्टास्ति नान्येषामिति तेचचत्वारः पेत्र्वजारु कश्केफइति तत्संबंधनश्रामामपि तथाप्याद्दृष्टा येनीय
ववज्र श्येो कमीव कैफीति प्रत्येकमेताः क्रियानिरूप्यन्तेइति अन्याश्चचतस्रश्चयथा अजीवकस्तूरी वराहादीव तभेयींइ
ति एतासांचाख्यास्वस्वस्वरूपावेत्या तत्रुनःमोक्षार्थसंबंधेन अजीयांविहायेतिह्योन्याजातीया इत्यपिवदति एतद्धत्रंच
समनंतरमेवभविष्यतीति ततएवान्यत्रज्ञेयं । कतमस्मात्फलात् इतियाचेष्टा यद्यस्माव्यात्रगणनेतत्दानवेति असोचनोपल ५५

भ्यते एवं येपक्रमाद्युपसंहारान्तं नस्वरूपभागिनी कथं जत्रपरिच्छिद्यतेइति यदिचारंभएवावष्टभ्यते तदासावसंपन्नैव एवं मध्ये
पि समासमोचनतरांक्रियाव्यपदेशभागिनीति कथंनिरूपणीयतांइति ॥ भवतिचात्र ॥ सैषाहृथात्रवैषानांमतंतैस्तृतिः(
लेहना नोपयोगोनयानोत्रचनस्तोत्रदृष्टार्थगाः चत्वारोत्रक्रियावंतइतितेष्वगतःस्फुटं तदाप्रयाचनस्तोमहूलेहनतोयो
त्पयत्वतः शिक्षास्त्रापिचतस्रोन्याः स्वात्मनालक्षितात्रयैः विहायाद्योचतत्रापिज्ञानीयादन्तराविदः आरंभादन्तपर्यन्तंनव
मीहूतिलेहनात् यासौमाक्षयपर्यंतेतत्रैणत्रव्यपदेशभाक् शेषपञ्चनयासर्वेनवधामध्येनतःपुनः समासत्वेननोज्ञातव्यप
देशंभजत्यसौ । इतिसंक्षेपेणनामभिस्तेषांविभक्ताश्चेदानीं शेषस्व...... स्वभावेष्वर्थेनिरूप्यते । तत्रजहति
श्रवलदद्वेपन् आद्यमिदंषौडशोस्थानमेतदाख्यचेष्टानिरूपकमिति एषाचचेष्टासौ यत्रचेष्टमानेवत्सस्त्वावकाशाद्न्याव
काशंगच्छतीति साचारणीचेयमुभयोर्गत्योर्यामकानिरूढैककर्योवात्स्यमकानिमज्जाजीयावास्य तदुभयविधत्वंच य
था पानीयजंभइह स्थोन्यत्रानीयते अत्रजंभचेष्टाया तदंतर्वर्तिजलचेष्टामज्जाजीयेति तथाचयदाजंभेनान्यप्रेरितेनस्वा
वकाशाच्चेष्टाहतास्वस्थानादन्यत्रासौमाविनीयं चेष्टामकानिरूढैककर्योति तथाच मकानीतिस्थानाख्या रूढैककर्योति
तत्याख्या तत्पतया यतोसावन्यत्रमामः अत्रैवजंभचेष्टायां जलस्यापिचेष्टायद्यपि ज्ञाता तथापि जलं स्वस्थानाद्विरीतं यो
स्पजंभःस्थानेप्रथममासीत्तत्पवान्यत्रमातस्यापीति मज्जाजीयेति अज्ञातयाचेष्टाज्ञातेव नतत्पतयास्वस्थानादस्थितत्वादि

वी॰
नाप॰
३९॰
360

ति तथान्यत्रापीयं साधारणीति ध्येयं यथा नाम गैरि नाम योरियं साधारणीति तत्र नामेति सर्वचलनं गैरि नामेति नेमचलनं
यथा रज्जुबद्धो मेषः स्खलितस्तेन सह रज्जुरपि चालितेति तत्र स्थायारज्ज्वा मेषचलने स्थानचलनं संपन्नमेव याहगवकाशो बद्ध
स्यासीत्तन्नाइशोस्या रज्ज्वास्तच्चलनमिति गैरि नामेति न सर्वथा चलनमिति मेषस्य च सर्वथा सर्वस्थानचलनान्नामेति येनिह
केकयितो इतियेनि हकैकायि गैरि नामीति च कथ्यते इयं चेनीयाचेष्टा मकानीयेति चोच्यते तथा च लेश्रनल्ल् पेव् हय्यतोन्
ह्यासेल्लतोन् लेल्ल् शाय्य्भसय् भि हसोलि फेल्ल् मकान् पेवेल्ल् निस्मति पला मकानि हेल्ल् हकैकथी प्रवेल्ल् मज्यानी
य । लेरति पनदर्थं मकानीयेति कथ्यते प्रन् तल्वतइदे पेन् हय्येतति शाकारः ह्यासेल्लेतति संपन्नः लेल्ल् शाय्य् इति वस्त्व
नोस्य यस्य वस्त्वन यकावकाशा इयरातो यराहृति तत्य चतेसो पन् इति कथ्यते प्रसोच सत्येनास्त तस्य स्थाचारेण वेति श्रा
स्यच नश्लीयेति च नामतत्वं च चलनमेकस्थानादन्यत्रापिरिति । प्रथमकानेति किं नामवस्त्वित्यत्र स्फुयतो मकानेति च
वेद्यैः स्यकस्य याङ्गिरुष्यनइत्यत्र निशाम्यतो तत्रह्यावीति मह्वीति आपकं व्याप्यं चोच्यते तत्र सतहृ भातेनि ज्वस्त्रमिह्या
वीयस्य ममास्ति सतहैजाहीरिज्रस्त्र मिहुवीयेति आपकमूर्तोंतरपार्श्वस्य संगतिर्व्याप्य मूर्तेबाह्यपार्श्वेन मकानेति प्र
वकाशत्वमिदमित्यक स्तानालीवाञ्जि यथा घटो व्यापकस्तस्यांतरपार्श्वे व्याप्यजलबाह्ये पार्श्वेन संगतमिति यत्र संगतिः
सोवकाश इति संगतिश्च व्यापकस्यावकाशमदत्त्वादिति केचित्तु योयो गमनस्य पतनस्य निषेधको सौ मकान इति यथा ३९॰

मात्मे वस्तुयोगान्निर्नलभते इति एतादृशात्वमेव च मायेण लोकवादेसूच्यते इति इत्यंच पृथिवीमजुष्ठस्थानमिति मतोभये
नापिसिद्धं व्याप्यव्यापकपार्श्वयोर्बाह्यांतरसंगतेरिति अधः पतननिर्षेधकाचासाविति सामान्यवादेनापि संगतत्वादिति ।
पृथिवीपवनयोः पुनर्वैषम्यमनेन बाह्यांतरपार्श्वसंगत्या व्याप्यव्यापकयोरस्त्येव व्यापकस्यांतरपार्श्वैवकाशत्वमिति यथा
जलपवनयोः यथावापवनवन्योरिति सामान्यवार्तया च निषेधकत्वाभावादनयोर्नावकाशत्वं व्यापकस्येति । अपरे
पुनरवकाशत्वमेव तथात्वमितिन कदाचिद्विप्रतिपत्तिरिति निष्फलः सोपि :: नोल्लनामु मतोक्तल्मौनरिति सामान्यवेद्य
सिद्धांतिमतमिति अमीषां च स्थानानामनेकवैचित्र्यं तथा च कानिचिदेकपार्श्वान्येवैककाराणि यथा कस्याणां बाह्यां
तरपार्श्वानि समानि निम्नोन्नत्याद्यभावादिति कानिचिद्यानेकपार्श्वान्यनेकाकाराणीति यथा पवनजलादीनामनेका
काराणि पार्श्वानि वर्तुलदीर्घवक्रसरलाकाराणि तत्तदुपाधिभेदेन तथा कानिचिदनेकविधपार्श्वमिलितानि यथा
जलपवनादीनि परस्परमेकपार्श्वेनैकेन मिलितानि अन्यपार्श्वेन चान्येनेति । तथा कानिचिदेकसजातीयमिलितानि
यथा कस्यापार्श्वान्यन्योन्यामिलितत्वात्समानसजातीयमिलितानीति तथा कानिचिन्नयाकैनेकपार्श्वसंश्लिष्टानि का
निचिदेकपार्श्वमिलितानीति तत्रानेकपार्श्वसंश्लिष्टानि यानि तेषु कानिचित्पार्श्वानि चलानि कानिचित्स्थिराणीति
यथा जलगतशिलायाः तस्या हि स्वपार्श्वे स्थितं तत्संगतं च जलपार्श्वं चलं यथावाभिन्नादिपवनपार्श्वयोः तत्रभित्ति

वी॰ नाप॰ ३६१ पार्श्वस्थिते तत्रयदापवनस्थलनलदात्तत्पार्श्वे चलमिति तथाकानिचित्तया धराधेययोः पार्श्वे उभयमपि चलं यथाजलमत्स्ययोरु
भयमपिचलमिति तथाकानिचित्तया नयोर्लंबितशिलाजलयोरिति तत्रचलं जलपार्श्वे शिलापार्श्वे चाचलमिति इत्यनेक
361 विधानीत्यमेवोदाहरणानि कल्पात्सभूतेश्व संनीति दिग्मात्रं प्रदर्शितमिति यत्रात्र कश्चित्संदिग्धं जलांतर्गतशिलायाः
यत्पार्श्वं तदपि चेकावकाशान्निर्गच्छत्यपरत्र च प्रविशति तथाहि यज्जलपार्श्वमेकदा तदन्यमासीत् तन्निर्गतमपरं चात्रल
प्रविशति तच्छिलापार्श्वमेकत्र निर्गतत्वादपरत्र चलमत्वाच्चेतीदमपि ऐवमध्येगणनामेतीति तत्रोच्यते नास्माकं मतमिदं य
दाधारचलनं व्यापकचलनमिति अपितु आधेयचलनं तत्र चाधारो जलमेव न तदन्तर्वर्तिनी शिलाधेयाव्याप्येति आपच
लनमेव यत्र प्रवृत्तिकथ्यनेत्राति ॥ १ ॥ सैषा स्थानाइचनयामानेनगणितोन्यतः इच्छया सर्गतो द्विधा पंचमीत्यष्टधाम
ता पक्षोपिवर्थमाणापिपरस्तरामनात्स्फुटं भिन्नास्तेयाङ्गवैर्ध्यात्कि रीदृयतो लक्षणोत्तिष्ठ यत्रार्थे युद्धमानो सो स्थानमन्यत्स
माश्रयेत् स्थानचेष्टेयमाख्याता दृष्टादृष्टतया द्विधा तत्राद्यायां च पंचम्याश्चाद्यभेदान्तराविशेषात् अंत्यो स्यान्नुपरावाद्ये भेदाद्धे
विमानः स्फुटं तत्राप्यंत्यात्मनद्वैधा सर्वार्धचलनत्वतः कल्पंचनामयोगेन स्वयमूहं विचक्षणैः जंभचेष्टा च तद्वारि चेष्टा च द्वैध
मीरिते अन्याक्रान्त्या च जंभस्य वारिणस्तत्समाश्रयात् वज्राविचलनेरुन्वाः सहासहतयाप्यतः भेदोभयी तु थेह सा सर्वार्धचल
नात्मिका सेयं स्थानान्तराक्रान्त्याख्यानचेष्टेति गद्यते प्राकारख्यात्यया द्वासो नत्वेष्टाख्या निगद्यते इष्टचेष्टावसत्येति नाम्नान्या ३१

काल्प्यतेति च बुधैः साम्याद्वैयाख्यानां तरामीञ्हेतिचोच्यते तत्रस्थानांतराक्रान्तौ विमानितेऽज्ञथाविदं व्याप्यव्यापकवाह्यांतः ।
पार्श्वयकत्वेति कोविदाः जलस्रंभगतानामैयसंगतिर्व्यापकोमिताः पृथ्वकाशमहत्वेन यद्यपप्रभयगामिनी पातव्यावर्तकत्वे
च तत्वं लोके प्रगीयते न साधारणतस्येह पतते न प्रनरीक्ष्यते भूर्ध्वतस्थानमस्तीति मतोभयव्यापिसिद्धाति धरापवनयोर्वीरि
वायोः पवनतेजसोः वैपरीत्यावकाशत्वे व्यक्ते लोकप्रमाणतः व्यावर्तकत्वविरुद्धात्तत्तथात्वमिति स्थिते पाङ्गराङ्गतिनोच्ये
वं रोधकत्वमपीष्यते स्वस्रोचितस्याविलानां च तन्नान्नियतिबंधनात् प्रत्येवपवनापाते जलस्रुतिनिरोधने कदाचित्पातयत्वे
व कदाचिद्विरोधयत्यपि यज्जले रोधकत्वं हि काष्ठोन्मज्जनतः स्फुटं शिलानिमज्जनेन स्पष्टं तन्नतमिति स्थितिः वैचित्र्यं बहु
धामीषां स्थानानां कानिचित्किल एकाभानि यथा कक्ष्या बाह्यांतःपार्श्वयोः समाः कानिचिद्रूपाणि वक्राकाराणि चाप्य
त दृष्टं वायजलादीनां तत्वं चान्नादिभेदतः केषांचित्संगतिर्भिन्ना जलादीनां यथैकतः धरासंगोन्यतो वायुसंगस्त्वेति विचित्र
ता सजातीयविजातीयचलाचलविभेदतः ज्ञेयं संगतिवैचित्र्यं स्वयमूहविचक्षणैः भूम्योन्यपार्श्वसंगत्या सजातीयात्र संगतिः
कस्याणां भूजलादीनां विजातीयात्यसौ ज्ञतः जलमत्स्योभयगता चलेयमचलाग्रतः भूशिलागोभयविधा शिला जलग
तास्फुटं स्फुटं व्याप्यचलत्वा यास्थानचेष्टवमीरिता जलांतरगतस्यावेहतो ताश्च निरर्गणानां न हि जलमाराधमादेयोग्यावात्र्य ।
त्ययेपि च ग्राध्येयचलनाभावात्ते पात्तत्वं व्रजेत्किल सेयं ध्रुवो ध्रुवस्यास्य नियतो स्नायथास्यसौ सर्वापरक्षणाभासकल्पानां चैति

बी:
ना·पं·
३६१

संगतिं ॥ इति स्थानचेष्टानिरूपणं ॥ उजहतिकृवोमू द्वितीयोत्थानेवजहइति रचनेति तत्त्वंच यस्यैवनयाहृश्योविनी
ग्रसौचेष्टयाच्यवते इतितत्कंशीयाचेष्टासौवज्रहइति इयंचारचनौचित्यभ्रातिद्विधा तत्रैकायापरापेक्षयाच्यवते इतियथा
चरहकत्पानतिक्याविचेष्टा ग्रसौचमध्यास्थितत्वात्रस्वापेक्षयाचलनइति परापेक्षयासौलक्ष्यते इयंचोक्रम्यनाम्येचेष्टा
विरहात्रतदंतर्भाविनीतिबोध्यं द्वितीयाचस्वापेक्षयास्वाकारगतनाचेष्टेति यथाप्रक्रमोत्थानोपवेशनाख्येति ग्रसौचस्वरच
नायाःच्यवते येनाख्यचेष्टांतर्भाविनीचेतीयमिहाद्दीयतइति ग्रत्रकेवलंचेष्टयाकारचलनाचलनेविवक्षिते तत्राद्यायामध्य
स्थितत्वात्राकारचलनालक्ष्यते द्वितीयायांचलक्ष्यतेइति ग्रत्रचचेष्टाजातापिस्वास्मिन्नेवनस्थानांतरेइति स्थानांतरानवाप्त्या
दपिनसर्वांतर्भाविनीति तत्रापिचोत्थानावरोहस्यसंभवादस्त्येव ग्रहस्तानालिमतेनव्याप्यव्यापकत्वात्स्थानांतरपार्श्वयोगा
दवकाशप्रदत्वेन किंचिन्मात्रया सर्वचेष्टांतर्भाव इत्येतदीयप्रथमप्रकाराद्भेदः प्रथमप्रकारेतुयाहकत्पादिचलनाद्यो
पर्यंतमध्यचलनेहृतांतिकतयाकालेकोनमन्यावर्तनाद्रक्षिचलनाभेदः तत्रपर्यंते शीघ्रगतिः मध्येमन्दगतिः इतिप्रथम
प्रकाराद्भेदः । द्वितीयेचनकेवलंशिरोपेक्षयैव प्रथमांतर्भावोयावदन्यांगापेक्षयापि तेषामपि पार्श्वसंगतेरितिभावः ॥
भवतिचात्र । स्थानचेष्टेयमाख्यातापासौरचनयाद्विधाः यांगपद्योचित्यचलनामाप्नुवंनेवलक्षयेत् द्वितीयप्रवसीमांता
क्रांत्यनाक्रांतेतोद्विधा तत्राद्याप्रक्रमोत्थानंयाकारचलनात्मना परापरहकत्पादिचेष्टोसान्योपरोधतः तत्राद्याक्रांति । ६२

निम्नत्वादस्यायोद्वयभागिनी अस्यं भवान्नुतेस्मात्रस्यापि तेनेति विविच्यतां यतः सर्वथौचित्यवलेशमपि मनागपि नेति स्था
नांतराक्रांतिः यतस्तस्मादिहोक्तिता ऊर्ध्वाधः पार्श्वतो वापि नान्यतां यात्यसौ यतः तस्माद्वियं बुधैः प्रोक्ता भित्रासाइचनाभिधा
प्राग्भेदोऽस्याः स्थिरः पार्श्वगाम्याक्रांतिवशात्स्फुटं आद्यामवेषभाङ्गीचास्थित्याकेवलयाइत तत्रापि स्थूलमध्यांतचल
नेकालभेदतः मन्दमध्याद्रुभावेन भिद्यते गानयस्त्रिधा तथाहि स्थूलाद्यत्रादिमात्वेदणाद्गुणास्फुटं कालैक्यवर्तनात्स्था
भूतिर्दृष्टाग्रणाद्रुता ॥ इति रचनाबेषानिरूपणम् ॥ १ ॥ उज्जहातिसिवोष् दूरहतकाभिकमी एतदाख्यातनी
यचेष्टा एषाकमीतिमानेन द्विधा चेष्टा तत्राद्यापरिमाणाधिकीभवनेनाथवोनीभवनेन तत्रोत्तनाद्विविधा एकाअंचनेन
द्वितीयातिसंकोचनेन तत्राधिक्यमन्यसहाय्यतया अथवा गुणाधिक्येन तत्राद्यंस्तोपादानाधिक्यं तत्स्वाद्विधा तत्रैकसंगतावः
पि नादत्वमेव यथा जलेभयसंपाते जलं जलमेव अपरं मानाधिक्यं च तोलेन परिमाणेनेति एषापि चेष्टा द्वितीयं च विकृ
तोपादानाधिक्येन नादत्वं मनाधिक्यं च जायते यथा पणफर इत्येषापि चेष्टा तृतीयं च मानाधिक्येऽपि न नादत्वं नाप्याधिक्यं मा
नस्य एतच्च जीवेषु तदुभोज्य आपानमात्रेणाभवोदोषोफः अथवा नफकर इति स्यात् सहृद्धिः नाधिक्यं मानस्येति गौरवनिषे
धइतिष्येयं आधिक्यास्यमक्तनत्वात् हृद्यमस्त्येव । जीवबाह्येष्वथयत्र पवनः प्रविशतितत् तत्वल खोल यथा तूलाधो
इकादौ अत्रपवनस्यमादत्वान्नत्वेशनाधिक्ये तस्यनतयात्वेनापि मानाधिक्यं गौरवाभावात् इत्येषापि चेष्टा अयंच तवल

वी॰ ना॰ नि॰ ३६३ खोल्लिगेरिह्न केकयीतिवदंति तत्रह्लकेकयीतिसत्याख्योगेरेति तद्विनापवनचानितत्वात्र खल्लियं स्वोपादानेनेति इतिमा
त्राधिक्येन । भवतिचात्र । एवनेह्येयमाख्यानामानेह्येयनिशाम्यतां द्विधामानाधिकीभावात्रयोनीभवनादपि उपादानाधि
कनयाप्ययवाग्रणयोगतः प्राधिक्यमत्रद्वेधाद्यंतानइशानाइशात्वतः जलोभयसमापन्नो ह्लद्धोवापिशरीरिणां नाइन्ह्नेपिस्फु
टमानेद्विधोद्भवतिचेष्टया द्वितीयेत्र द्विधाधिक्यानाधिक्याद्वोरवस्पत्त तत्राद्यंगंडचेष्टायां द्वितीयेऽश्रुखशोफतो अथवास्यावे
षेतत्पवनावेशातोयथा ह्लालाभोदुकरांबाप्योपादानमितिगीयते ॥ अथकेफोपितेनयथा युक्ततथातत् तत्वल्लकोल्लि
ह्लकेकयीति तत्वंचयत्रान्याविजातीयसंयोगोनास्तियथा सूर्वत्रविजातीयपवनावेशः नथायत्रनास्तिइतियथाजरद्भुतो
पानीयभवनं पतञ्चोस्पेनग्रणेनजरइस्पत्ततं गौरवं नजायतेमानं चाधिकीभवतीति यथास्फुटिकाभंजने अन्यलाजेभ्रवति
तत्रतह्लत्खोल्लइति शिथिलीभवनाख्या इत्येषाचेष्टानान्यप्रवेशेनापितु शीतोस्मादिगुणस्वाभाव्येन इत्याधिक्यकल्प
ना । भवतिचात्र । शिथिलीभवनाख्येयंचेष्टाधीरैर्निगद्यते गुणमात्रादपेक्षायाः स्वशैथिल्यंतिगीयते जरत्पानीयभूतौ
तास्फुटिकाभंजनेपिवा मानाधिक्येपिनोतत्वं गौरवस्यापहानितः विजातीयाप्रवेशोयथामाध्येतयात्रतत नचास्तीतिवि
भेदोयंशीतोस्मादिकृतत्वतइति ॥ अथेततया ईतिकास्तइतित्रयस्तइति अस्यो चद्विधा तत्रैका किंचिन्मात्रहीनताभवने
नयथा त्रबोल्लवहृगाल्लप्रच्छतत्रभवनमिति पतत्वंच भंगनयात्वोपि किंचिज्ञाण्याप्तत्वाद्विधा तत्रैकमंगसंकोचनयथा ३६३

363

पानीयेजडता अत्र च जडतया पानीयहानिः यथा बाहुबाहु भेल्लकसर मोन्भसेत् थोद्रुभशाद्रु इति इवावुवाक्यः बेल्
कसेरुइतिबलात् मोन्भसेत इति विद्वानः थोद्रुभाषाद्रु संपन्नः भक्तवामि अस्त्ली राज्यगर्दभ भक्तवामिमाकेन अस्त्ली
ति निश्चेन राजस्य गर्दभ इति मन्यावर्तते प्रथमार्थः यदा वेल्लकच भांडे पानीयेन पूर्यते तदा पवनो ऽस्मान्निष्क्रामतीति रन्ध्रस्यत
त्वेनास्ति त्रोटनभयादिति पवनपूरितत्वं वर्ततएव तत्र यदाध्मानेन पवने पासिते किंचिन्मात्रस्य पवनो वाशिष्टो विद्यत्वरी
भवति तदानन्तरमेवाङ्गुष्ठोत्थापनेन जलेनासौ यदा पूर्यते तदासौ पवनस्तत्राग्रसंकोचनेनैवोज्ञायते असौ च प्रकारः सं
कोचे यत्रास्मात्किंचिन्मात्रयापि बहिर्निर्गच्छतीति द्वितीयो यत्रान्यप्रवेशोन विद्यतता तन्निर्गमे पुनरपि तथात्वमिति यथा
जलपूर्णस्य विद्यतस्यापीडनेन पुनरपि तथात्वमिति इत्यमेवत्तूलस्याम्भोडुकस्य च अत्र चाकिंचिन्निर्गमेनेन तथात्वमिति
एतत् चोभयं तकासोफुइति कथ्यते ईनिकासरइति च तत्राद्यः प्रकारः अवष्टम्भेन तकासोफि हुकेकयीति द्वितीयस्य
तकासोफि गेरिहुकैकयीति । भवति चात्र । अधिकीभावचेष्टे यमुक्तो नीभवनात्स्फुटं सूयनाशेषवैरल्यगतेयं स्फुट
मोच्यते सेषाङ्गुष्ठाग्रसंकोचान्न यथाधिकनिरासतः अद्येगच्छनतान्यत्र स्वल्पमात्रः पुनर्मता पानीयजडतावाक्यचूनता
वाप्रिमेच्यते तूलमम्भोडुकंवापि पीडितेस्याद्वितीयका तत्राद्यासत्यहानीह्याप्रकाल्पनिकोस्फुटमिति ॥ इतिहा
निचेष्टानिरूपणं । मानेचष्टाचेयंस्तनीया ॥ २ ॥ अथगणचेष्टा । उज्जहतिच्यहारोम् दरहरकतिकेफीय चतर्थी

वी·
ना·प·
३३५

च चेष्टा सोयं गुणमात्रेणैव दृष्टा जायते यथा किंचिज्जलादिकं स्पर्शेन शीतं यदा जायते शीतं वोष्णं जायते उष्णं वा किंचि-
त्स्पर्शे जायते ह्रस्वं वा उच्चमित्यादि चेष्टा इयं च चेष्टा इतिहासेष्वपि कथ्यते न त्वेवं वर्णान्तरेण गुणान्तरेण वा तदाकार
गमिरिति ज्ञेयं च इयं चेष्टा न सर्वगुणगता उष्णशीतस्निग्धरूक्षादिषु शुक्लादिगुणेषु च इयं चेष्टा लभ्यते न सम विषमेकाद्वि
त्रादिसंख्यापरिमाणरूपरसस्पर्शादिष्वियं लभ्यते इति । भवति चात्र । गुणव्यत्ययतः सापि चेष्टेयमत्र मीयते शी
तोष्णसंसितरूक्षस्निग्धत्वात्सोपि यद्गुणः गुणाख्येयं बुधैः प्रोक्ता वर्णस्पर्शोपलक्षिता न विना चेष्टया तत्त्वं दृष्टं लोके कथं च न
शीतस्पर्शादिगुणगेवेयं धीरैः समीक्ष्यतां न सर्वगुणगा संख्यादिष्वियं न विलोक्यते ॥ इति चतुर्थी गुणचेष्टा ॥ ४ ।
ऋजु हस्ति पञ्चमो मृदु ह्रस्व काति प्रजीय पञ्चमीयं चेष्टान्यलग्नाभानमात्रा सा च तात्कालिका परवेशेन यथा नीचेष्टया पुरुष
चेष्टा जृम्भस्थितजलचेष्टा वा न त्वत्र यह्व चेष्टा वास्त्वाभासिकीति । भवति चात्र । गौणीयमथवा प्रोक्ता परतो द्विविधा पुरा
तत्राद्या पञ्चमी याभिगतान्यत्रानुमीयते यथा नीचेष्टया जृम्भचेष्टया वा तत्त्वादिगा यह्वनेत्रत्रचेष्टा वा सा सहज्ञमगता यथा
इत्यन्यलग्नचेष्टानिरूपणं । ५ ॥ ऋजु हस्तिविषयो मृदु ह्रस्व काति कसरी षष्ठी चेष्टेयं बलगता प्रसौ च नान्यतन्त्रा परं त्वन्य
प्रेरणया यथा पर चेष्टा पाषाणोत्क्षेपणचेष्टा वा इयं च चेष्टा स्वयमेव परपाषाणयोश्चेष्टावत्त्वात् न च स्वाधीना परपा ·३५
षाणयोः पुरुषयत्नाधीनत्वादिति । भवति चात्र । सेयं तन्त्रिन्नचेष्टेति नाम्ना लोके प्रगीयते अन्यप्रेरणया षष्ठी स्वगतेयं

३८४

निरीक्ष्यतां याक्षेपणप्रसारगात्रबंधेनोज्जृम्भापिका वल्गणाप्यर्थतो यत्नमपेक्षेतात्मसिद्धये इति । इति प्रयोज्यचेष्टा । ५
उज्जहतिस्मोम् दहुहरकाति यथादीय समभीयं चेष्टेच्छाप्रवेशमियं स्वतंत्रानपरतंत्राया निजस्वभावोन्तर्गतैव अस्याश्चेदंतत्त्वं यद
सौत्राद्यधीनेच्छाप्रवृत्तिकेतियावत् यथास्वयंगमनादिरूपेति । भवति चात्र । मोक्षाकांक्षी समभीयमैच्छिकीगमनादिका स्व
तंत्रचेष्टा यामोक्षाबुद्धिसारथिसंगतः । इत्यैच्छिकचेष्टानिरूपणं ॥ ७ ॥ उज्जहातिहस्यतोम् दहुहरकाति तमेत्र । अथ
मीयं चेष्टा नैसर्गिकसंगीता इयमपि स्वतंत्रानपरतंत्रा परं त्वमाच्छेच्छाधीना इयं त्वनिच्छमेव स्वभावबलेनाविज्ञातप्रदेनीति
यथा दृष्टौ जलपवनतेजश्चेष्टा अधःपतनस्रवणतिर्यग्गमनोर्ध्वगमनाख्या स्वभावादेव तथाक्रान्तास्थितिः इमाश्च निसर्गजाती
या इति कथ्यन्ते परानपेक्षया स्वस्मिन्नेव वर्तमानत्वादिति । भवति चात्र । अथाहमीमि माधीरचेष्टां नैसर्गिकीं शृणु यास्वा
धीना तथा यत्र नधीसारथ्यमीक्ष्यतां वातत्विखिलजंतूनामनुद्बोधकारिणी अविज्ञाततया सेष्टा स्वभावबलमिष्यते चराचर
गता सैषा जातेर्मरणगामिनी अश्नन्त्यश्चापि बालस्य यास्तन्योत्कंठदायिनी यारंभजरसोद्बोधकरी व्याकिं अपेत्यापि याप्यसौ
तत्र वेलायां तेषां प्राणोनिकरी बलात् याप्यसौ भूतनमात्र गतानां तत्त्वात्क्रियाकरी दृष्ट्वा जलस्य वायोश्च तेजसो भस्यपत्रिके पत
नस्रुतिगात्मूर्ध्वगत्यंतरबलं चतत् स्वभावसर्गनियती त्या त्वयानामगीयतां तस्यां तथीमिणस्तत्वेनतत्वमित्यवधार्यतां भीषाः
स्माद्वातः पवन इत्यादिश्रुतिशासनात् तस्यैकस्य स्वतंत्रस्य बलमेतद्विनीयतां चेष्टास्ति स्वइमाधीरजीनीया इति मन्यताम् ।

वी॰ ना॰ प॰ २६५

365

गणग्रन्थनयेनास्य विद्धलसैव संस्थितेरिति । उक्तं च तन्त्रेषु हठादृष्टपदार्थान्तर्गता सन्तः पुनरञ्जीयां विना जातीयाख्योपेता
ह्येषशायामं नर्भवंतीति इदमिदानीं निरूप्यते किमर्थमिमास्त्रिस्रा उक्ताः इयं च प्राणाचेष्टनन्मध्योर्ध्वकि मीयेति । अत्र चैवेशानां
विमतिः तत्र कौलिकवल्ल श्राद्यानाडी चेष्टयमेनीयीत्यत्र बहवश्लिकिन्नाः स्थिताः महामतिश्रकृतायीचेष्टयमेव वाञ्छि तथा
च वल्लहक पवल्ल हरकतोल्ल नभन्न पेनीयितोन्न इति । अत्रार्थः वल्लहकर इति सत्यमिदं पवनिश्रयेन वल्लहरकतोल्ल नभ
न्न नाडीचेष्टयं पेनियितोन्न इति पतदाख्यो चेष्टयमिति अत्र च तेन्यायस्थवस्थोवदंति इयं खल्लनाडी मर्वमेतेन प्रसारणाकुंचना
भ्यां समुद्दिशेति नचाकुंचनं नाम नाडीचेष्टा पार्श्वोन्मध्योपरि प्रसारणं च मध्यान्पार्श्वोपरीति बाह्यादान्तरावेश आन्तरात्तु बहि
र्निर्गमनमित्यन्यत्परस्परं क्रियैवविरुद्धेइति तत्र चेयं क्रियातावन्नसत्यति यावत्स्थस्थानादन्यस्थानाक्रमणं न भवेदिति प्रसार
णे वकाशविस्तृतिराकुंचने च तत्संकोचो जायत इति द्वयोरवकाशव्यत्ययादन्ययैतल्लक्षणवान्यस्थानाक्रमणलक्षणैव
भाव्यमिति पतच्च प्रसारणाकुंचनमेतदर्थमिहास्माभिः पुनरुक्तं । येवदंति + सत्यं नाडीयं स्वस्थानात्प्रचवते इति पेनीख्या
ख्यागतिर्भाव इति तत्रेयदपि विवेच्यं यदाकुंचनप्रसारणे अस्थमाणस्य भवतस्तदा इयं नाडी अवयवमेव नाभ्यां संकोचं छति
अवगच्छति तथा च असौ मांसत्वग्मयीत्यत्राविवादः मांसत्वक्तु तदा प्रसारणे उन्नच्छेदेव आकुंचने च अवगच्छेदेवेति स्फुटं वै
तद्दृश्यते पि अन्यथा मांसस्योद्गमने नाड्या अतथात्वे तदतिरिक्ततयाभाव्यं न चात्र मांसातिरिक्तो भवत्यसाविति न चातिरिक्ताभावस्त २५

यानाडी पतदुभयावकाशदायिन्येतदुभयव्यापिनी नाड्यमानस्वस्थानाच्चलनीतीयं स्थानान्तरक्रमणलक्षणा इति नानया पेनीख्याभावं तदाधारभूतनाडीसंचलनाभावादिति अत्रोच्यते सत्यं + ५

द्वयोः खलामहात्म्यं इति रिर्नाड्य्यैवंदर्शमिति बाह्यपवनावेशोत्रकल्प्यत इति तत्त्वेव सप्रवात्रभवपदवीअपयातीति परीक्षाहृरीभवेदि
ति प्राणचेष्टया नाडीचेष्टा सत्त्वादस्त्येवेयं ग्रत्नोज्ञ लक्षणान्तरिति । इति कौलिअवत्प्राणचेष्टैवमेनीयेति । भवतिचात्र ।
उक्तानुष्ठानाय दर्श्यं साकासाविति विचक्षणाः विवदेन यथा तत्त्वं विवेकः शुद्धिमान्यात् स्थानीयेतिमननैकेचात्र सत्यमिवेस्य
तो प्रसारणाकुंचनतो वकायाक्रमणाद्विति मध्यात्याद्यपसरणप्रसारणमितीयते आकुंचनं पुनः पार्श्वान्मध्योपसरणमत इ
त्यनवंहिह्रावेशानिनिमाख्यक्रियोभयात् स्थानात्स्थानान्तराक्रान्त्या द्वेधेयमितितेजगः तत्र प्रसारणेनोत्क्रमो व्याप्रावरोहणं
दृश्याभ्यांतक्रनेमांसत्वप्रयोगेनथेद्यते अन्यथाक्रमनेह्नारिक्तत्वं इर्घ्वेवंखल अन्यावेशनतोनाडीपरीक्षायाः ज्ञतोगतिः ।
इति रिक्तमिदं यत्प्रोक्तं स्थानाचलनात्कथं इयं स्यात्स्थानचेष्टेति चलेत्यवेतिनिश्चिनं । इति । कौलिङ्गवोष्ट्र द्वितीयम
ते हंसकतित्तिरभृत् वजायीत् नाडीचेष्टेयं वजायीयेति कस्य स्वाचैवातिष्ठते ततस्त्वलिखितं तेन नेयं कैकीनाथिकमीयेति
मकानीयापि अवकाशावापि लक्षणापि न भवितुमर्हति तत्र स्वयं नियमः यदत्रैकस्थानभ्रमितस्सर्वस्थानान्तराक्रमणमिति नचे
ये सिराख्यस्थानान्मात्रयापि चलतीति सिद्धं वजायीयासाविति तथाच चतस्रश्चेष्टाः प्लवीकम्मी कैकीवजाहीति तत्र च
मध्योभयसंभवशंकापिनास्ति प्लवीयोत्वंचोक्तरीत्या चलनाभावान्नास्तीति वजाहीयत्वं सिद्धं । यद्यपि च आकुंचनात्प्रसारणे
प्रसारणञ्चाकुंचनमिति चलनादेनीयत्वसंभावनामतीनियथमवतराति तथापि वजाहीयत्वमिदमेव यत्स्वापे तयापराये

वी॰
नाप॰
३९९

त्वयावास्थानांतरानाक्रमणेपि तथात्वमितिवज्राहीयत्वमिति । भवतिचात्र । आकारीयेतिचाप्यन्येकस्तु स्वात्वेववाक्ये च नेदं
गोणीनमानीयास्थानीयापिनसंभवेत् स्थानात्स्थानांतराक्रांतौतत्वंतस्यानचाप्यसौ सात्रयाच्यवतेनाडीस्वस्थानादितिषोडशगा
प्रसारणाकुंचनतोयत्तत्वंभातितत्वतः आकारीयत्वमेवाहृतथाचालोकयतांस्फुटं यदस्थानांतराक्रांतौचलनंस्वान्यसंगतं
आकारीयामतेह्येयंतत्वमत्रेतिकिंपुनरिति ॥ तत्रैकजेलिश्लामः प्रत्यवतिष्ठते नैतद्युक्तमिति प्रेनीयचेष्टायाःस्वल्वा
क्रमणप्रचिनमत्रचतत्वमस्त्येवेति तथात्वेनतत्वमेवोचितं इतिसाधकं वज्राहीयत्वेच नचेष्टाव्यत्ययइतिनियमः स्वापेक्षया
परापेक्षयावाव्यत्ययेपिनस्वस्मान्निर्यातीति अत्रचनिर्याणमस्त्येवइतिनवज्राहीयत्व मिति । भवतिचात्र । अत्राकुंचपरेस
त्वंस्थानानाक्रमणादसौ आकारीयेतियन्नत्रनोचितीयंनिशम्यतां मूलभुवाच्युतेरेषास्थापिनात्रततच्युतेः स्थानीयवेति
चेष्टासोयत्स्थानसहभाविनी इति ॥ कौलिसिवोन्नतीयमतमिदं इयंनाडीचेष्टा कर्मीयेति यतइयंसिराप्रसारणेधि
कोभवति तच्चेचोनीभवति इतितच्चेष्टाचेत्यमेवलक्षितेति यदीभवेत् विरलीभवेद्वेति तथाचप्रसारणाकुंचनाभ्यामियंस्वी
कार्यानचान्यप्रवेशोत्र संभवतीति तथात्वेचतत्वाद्धोल्पसंगः तथात्वेचान्यप्रवेशोपि तथात्वमिति तत्वद्वयंहं नचात्वाधिक्य
मितिवाच्यं आकुंचनेविरोधात् नचप्रसरणपि तथैवेतिबोध्यं स्वरूपस्येवाधिक्यमूनताचेतिपरंत्वत्र इत्यलाधिप्रयोजन् तथैरिति
स्वभाति आज्ञाप्रवकाशव्यत्ययः प्रजश्चानिस्वभाति अंगोष्टासाहृत्यव्यत्ययश्च प्रेनीयचेष्टायांवज्राहीयचेष्टायांचयद्भयंतत । ९९

इभयमत्रापि संभाव्यत्वादस्माद्दूरीकर्त्तुमेनां चेष्टां शङ्कनइति अत्राप्येतदुभयस्यावश्यकत्वात् नानेनैतल्लक्षणं हेयमिति सिद्धं चे
ष्टेषा कर्म्मीयेति अतस्तु महामदिरास्वरसादौ वाक्यं नात्र संशयः मसूरणवेलायां सिरायां शैथिल्याद्धनाच्च जायते अङ्कुरनवेला
यां तीक्ष्णा कटोराच जायते इति कर्म्मीयैवेयमिति तथाच मास्कव पल्लाहारकतोन् फेल्कंस् इति मा इतिनास्ति ह्रोवो
ति पद्माचेष्टान्यानास्ति पल्लोपरि हारकतोन् चेष्टायां फेइस्यंतरे कंम इति एतल्लक्षणेयद्यस्ति तदैषैवेति । भवतिचात्र ।
मानीयेत्यपरे दैर्घ्य क्रान्तान वसां च्यतः मसूरणाङ्कुंचनक्रान्तस्फुटमेषाविलोक्यते नचान्यावेशनादाषा क्रियेति घटते खल्व
विरोधादन्यथा तत्वेन त्वेपिबअड्डर्यदं इस्यात्मगतमेतस्या लक्षुयं इष्यतां किल तस्मादस्याय माइत्यमानीयेति विचक्षणैः
स्वल्पां गां गावि पर्यासात्रेयं हेवात्रधीधनैः अन्यवत्सूक्यते केनइहाथीं ख्यातिलंघितं उक्तं चैषास्त्र्या चोड्राम सारे तच्चैवत्र
नः तीक्ष्णा च कठिना तस्मान्मानीयेति निश्चयइति । व्यक्तं चेदं कैफीयीयमीदृतिभाति कदाचित्खल्वियं तुर्मीयिजाय
ते कदाचित्तु पीतायोतिनत्वं च लास्तिनमित्यमेवेति शैत्योस्य कारिणयसावीति परंत्वत्रास्मादभिमतं बाह्यपवनस्यांतरावे
शना अन्तरोष्मणो बहिर्निःसारणाच्च नत्वं चानेन नोपयोगं यातीति वेष्टाभारास्तु तस्याउक्तास्त्वेवेति नात्रास्मावनुपयोगाद्दर्शिता
नीति यथाचेयमत्र न गण्यता नामेति तथाकर्म्मीयाप्यत्र गण्यतां नेति यतोत्र विकित्सकानां नापि यदेवोपादेयं मसूरणाङ्कुं च
नमात्र अस्यानावरोहलक्षणं किंतु पीतलतामादानसूक्ष्मनिराकरणं चेति तद्वीव उकमतत्र साहिभिनफ़ीसी फ़ाज़ेलि ।

वी॰
नाप॰
३६७

तत्र चोक्तमिति बाह्यपवनान्तर्वर्तिना उक्तस्तदिति ग्रन्तरीयनिराकरणमिति इत्येवं तर्हि भवतीत्यन्यनिराकरणेनैकत्र विश्रान्तिरिति तथो
च्यते वज्राङ्गीयी पैनीयीति तत्र साहि भिन्नक्रीसी फाल्गुलि ग्रहणामोक्षमत्रवदति इति श्रूयते ग्रन्थेऽचेष्टोभयी पैनीयीवकर्म्मीति
यद्यपि चोक्तं तथापि पैनीयीयमिति तत्त्वं न कर्म्मीयेति विकल्पकमते तथा चोक्तमेव यथा न कर्म्मीयेति । भवति चात्र ।
ग्रन्थवाच्यस्तगो एवैषा शोत्या स्वगुणयोगतः । नान्येषा जायते भीता कदाचिद्धोऽस्य भागिनी इत्यनेनाल्पसामर्थ्यं लक्षणागुणयो
गतः इत्येवं कल्पनानन्त्येऽप्यवस्थेयं निरपेक्षतामिति । विदितमिदमस्तु इत्यचेष्टानोऽनीराङ्गते कथ्यते गतानगतिकवाहेति
इत्यं गतानगतिकत्वेऽस्याः कथमधिकोऽनन्तेति तत्त्वमेव च कर्म्मीयीलक्षणमिति वज्राङ्गीत्वमपि तथैवेति मन्यते नेयं पैनीयी
ति यतोऽस्या ग्राज्ञं चनमसरणत्वमेव तात्त्विकं रूपं तत्वेन च मनीक्षणे न भट्टोलि ग्रयोन् जायते भवकाभाव्यन्ययोजायते यदि
च न भट्टोलि ग्रयोन् तत्रापि स्वीक्रियते तस्य वज्राङ्गीयी ग्रहणं न चात्र तथात्वस्वीकृतेरिति कर्म्मीयीवास्तु यदि तत्रादितोऽन्यो
चनामात्रे कर्म्मभक्त्या पारं तत्र स्वीक्रियते इति कैफीयीत्वं च कदाचिदस्या भवतेवेति तथात्वेऽपि विशेषोऽयं ग्रज्जमा तत्र तफे
ल स्वारीज्यस्तु इति ग्रज्जमा इति सकाशात् तत्र तवयं फेयदंतः ततोऽसौ स्वारीज्य इति बाह्ये यदत्रास्मदभिमतं तत इत्यं बाह्ये
ग्राज्ञं चनमसरणे खल्वत्रैस्मादभिमते न चात्र तथात्वमिति यदि चैकवेलायामेकदेशमेकवेलायामेककालत्वेनाचेतविष
र्ययं दमिति कथमत्र सर्वान्तर्भावस्तथापि यदि हि स्वीयत्वं भिन्नं तदा न विरोधः तत्त्वं च स्पष्टाग्निमित्तत्वमिति सर्वाक्रियानेत्येन(६७

विरोधावहमस्ति च चित्रज्ञानं लोके निर्बाधमिति । भवति चात्र । बाह्याभ्यन्तरावेशप्रान्तरोधनिराकृतिः द्वयेन चेष्टयासाध्यं
नत्रणोत्रोपयोगभाक् मानवज्ञासवेद्यांशमानीयायां विशेषकं नैतावतात्र नोर्थोस्ति मोक्षार्थोत्र प्रयोगतः इति शिष्टेर्द्वयोर्
न्यूनभावेन किं कायया स्थितिर्वायायात्रयावेव्यधीराः श्रुणुत सादरं आदानोन्मोचनामात्रं तत्त्वमत्रावशिष्यते ध्यानयादवका
ष्ठास्थनाडत्वं जायते किल नाडीयात्रगामीदस्यानीयमतः स्फुटं तथा त्वाश्रवणेतस्याः केनासौ नात्र मन्यते देहमेक्षासौ
स्यापेत्यायामात्रयान्योभयस्थितिः भवेत्किंतु विषमाभ्यास्योपजीवनमितीष्यतां इति स्वस्वगणोक्तयोपयोगस्यात्र दर्शनात् नत्व
मल्लपरधीरैः केवलाभ्यामहीयतामिति । इति च तत्स्वपदवात्रव्यवस्थया संभवति मत एव इन च केवलनयेति ध्येयं इति चेष्टा
नेत्थं न तद्विशेषोपयोगित्वं चोक्तं अथ नाकोस्यां चेष्टायां मेरक इति श्रूयतां तत्त्वं च चतुर्धा तत्राद्ये यथा अस्रौ नाडीस्था नौतीर्
गतोत्रगतिकवाहेति अथवा कन्दमल आकुञ्चनप्रसारणत्रयेति नौतीर् इत्यारोहावरोहइति तत्र मा पिहितेऽभूत् नाडीचष्टे
ये कतिचिद्वदन्तिके नौतीर् इति आरोहावरोहइति भिद्यते कन्दमल आकुञ्चनप्रसारणे विना रोहावरोहमात्रमेव वदन्त्यत्रा
कुञ्चनप्रसारणे अपीति एतन्मते च नाडीमनीकाचानामेकदेवाखिलानां ज्ञानमन्यदावस्थाने सर्वासां तीनामिति तथा च ने
वदन्ति अन्ये अपि द्वे चेत्स्यातां न वा प्रसारणे परिणाहित्या नाड्याभाव्यमाकुञ्चनेन च एवं वा भाव्यं तथा च नाडीस्पर्शे प्रसारणेनाव
न्वेदेश प्रसारण्यायामिभाव्यं आकुञ्चनवेलायां च तदत्र मनीकाननाघनात्रैव संस्पर्शकारिणी संगलित तत्तद्वेनया सर्वा विभी।

वी॰ वेणतिरोभाव्यमिति नचेत्थंनाडीपरेत्वागामञ्जभ्ध्यनरत्यारोहावरोहमात्रमेव नौतीरिति नचान्यात्किंचिद्वर्णनीयमस्ति येननवच्छ
नाय॰ वस्थाप्येतेति नौतीत्विमेवेति । भवतिचात्र । इतिचेन्नाविधास्तासात्रप्रयोगोपिवर्णिनः अथेनत्येकविधाचनधीघात्रक
३६८ ल्प्यतां कथमेवेतितत्रैकेउत्थानावस्थितौ इति प्रसारऊंचनेनात्रसंघटेतेकथंचन उत्थानमाविलोमानामवस्थानमथान्यदा
368 ऊनोन्येस्तः परांकान्तंकायेतिविस्तृष्यतां चेदन्येस्तस्तदास्पर्शो दैर्घ्यह्रासौकथंचेनहि नद्लद्वेस्ततोधीरेहभय्यषात्रमन्यतो
इति । अत्राह परिज्ञाताकर्तृत्वाकामितिनावदास्तां परंतनानेनभावदभिमतेनवयमन्यदनाहत्य नौतीरमादद्मः एता
वन्मात्रेणनप्रसारणाऊंचनयोरस्वीकारइति यच्चोक्तं अत्रैनइभयनात्रभावरोचीभवतीति तत्र तथात्वेपिस्त ऊननाधिका
भ्यां अत्रभवगोचरीभवेत् नचतथात्वमत्रेति केषांचित्रमते आऊंचनीनाडीस्पर्शोप्यवनोपलभ्यतेइति प्रतियोग्यसद्भावेकथंत
दन्तं अत्रभवगोचरीभवतीति सर्वमतेच कञ्चभस्तत्वमेवानयोः स्वीकृतेननौतीरत्वमिति प्रसारणाऊंचनत्वमितिप्रथ
मः प्रकारः । अत्राहरियतानान्यातिरोभूतिस्तथाप्यसौ दैर्घ्यह्रासोहनाधिकान्यूनत्वेकानिबंधना आरोहेवाप्यवारोहेत्व
द्विषेनकथंचन आधिक्यन्यूनतावापि दैर्घ्यह्रासोहनाञ्जनः यन्मतेचापिनोस्पर्शोपलब्धिस्तज्ज्वनेनहि कथमेतरविज्ञानेवि
रहेप्रतियोगिनः तस्मादूनरसविज्ञाउभयस्याप्यपेक्षणात् नान्याप्रसारणादेषाक्रियायाआऊंचनादपि इति ॥ १ ॥ द्वितीय
स्त्वप्रकारः कोत्रमेरकइति अत्रचानेकाभिमतिः नत्रकोचित् ऊवतिहैवानीयात्रमेरकइति अहङ्कारइति जीवकलाचेष्टादात्री ३८

ति तत्र च नहुलेन त्राशयितं वा प्रेरणमकरोत् अथ यैव तस्या नागतमिति सममेवेत्यत्र नास्ति विमतिः हृदि आश्रितमेव तत्सिराः प्रेरय
ति सिराप्यानं वा प्रेरयतीति परं तज्जीवबलमेव सर्वथेति ज्वालीनो समोतं । अन्ये च तत्र भी अङ्गवाह इति नाडीबलमेव नैस
र्गिकमिति अपरे पुनः पीर्यमाणज्वाले भद्राक्षि अङ्गवाह अहरेक स्व इति तत्राङ्गीगते आकर्षणहरीकरणबले प्राणे त्वचे
ष्टयाचेष्टयेते इति अत्र च सर्वत्र नैसर्गिकमेवेह त्वं नाद्याः उत्तरत्र नक्रतबलोभयामिदमिति अपरे पुनर्हृच्चेष्टयेन चेष्टेति ।
अत्र हृदन्तर्गततया सिराचेष्टा सर्वत्र केवलमेतदनपेक्षतयैव जीवचेष्टयामिति उदाहरन्ति वात्र हृत्चेष्टां यातदाश्रिताः प्राणा
स्थूलेति तथैतन्मूलेन तत्प्रसरणस्थानस्वचेष्टयेन चेष्टा जायत इति सर्वत्रापि अयमेव दृष्टान्तः स्थूलचेष्टां विनापि प्राणचेष्टा
जायत इति । अपरे पुनः चेष्टानिमित्तं ज्वरज्वरसङ्गे इतिपानीयोस्यानावरोह इति प्राणरक्तयोस्त्वासौ नैसर्गिक एव स्वभावो वि
रतप्रयच्छतीति अपरे पुनः अहरेक जवति सिरादीयत्न् अहरेकाद् इति चेष्टादायी जवति सिरादीयेति चिचेष्टादायि मस्त
लेगेन्द्राधीनं बलमिदमिति यदि चात्र काश्चिदाशयति स्वरसवाहिनीयमीहा अविरतं वर्तत इति कथमेखिकीति तत्र समा
धिरक्तं प्राक् ओजोबलः पेशपस्त्वेष्टादायिन्यपेक्षिक इति मतिस्त्वेणं च नास्त्वेष्टमानापव च नासान्तयात्वं ज्ञायत इति न तत्र नि
यतिरेषतज्ज्ञानेन भाव्यमिति पेक्षिकात्वेन व्याहन्यत इति । भवति चात्र । द्वितीयः प्रेरकः कोऽपेत्यनैक्यं तत्र केचन जैवी
कलेति तत्रापि तस्या वा त्रागतता यद्वा इत्यत्र न भरोऽस्माकं तत्स्या वा त्रागतापि वा अस्त्वेषा सर्वेषा नो त्रीकलेषेत्यवधार्यताम् ।

वी॰
नाय॰
१९५

३६९

नाडीनिसर्गेपवासादिनिकेचिन्योऽन्यतः प्राक्नाडिहृद्रीकृत्याग्नेबलेनतत्स्थेमपेदिरे हृत्सिराचेष्टयेत्यन्येयथायभ्येद्ध्यानतोः सा
त्वाचेष्टेतिहृत्संचयावेह्नतेञ्चेचेष्टया माणाहृज्ञोऽसुजलवत्रिः श्वासोच्छ्वासधारणा अस्तीत्यन्येचविज्ञेयाधीनेयमस्तकादिति
सेयमूर्ध्वैच्छिकीयेष्यानारतंमपवहृतियाः अज्ञाताइतिनेच्छायात्तानतानियतास्किलेति ॥ इतिमेरुककल्पनाद्वितीयःप्रका
रः ॥ २ ॥ उक्तंकम्बुवभल्ललक्षणेयं क्रियानतौमीइति तत्रचेयंपुनरपिविचार्यते किमियंभल्लकसः अथवा भल्ल
तमाद्य अथवैकाभल्लकसः अपरा भल्लतमश्च । अथवोभयमेवैकलक्षणमिति तत्रकसइति यत्रबलेन तमश्चइतिस्व
बलेन अत्रापिबहुधाविमतिः तत्रैका उभयमिदं भल्लकसत्रनयाच एलामहालिनिस्थिते शून्यंस्पंदं शून्यंनातिष्ठतीति
स्थिते यदाहहृष्यानिराकरणार्थंविकसति नाडीस्वरूपेणैव तदादःस्वभरणार्थंमाणमाकर्षतीति इति तदाक्षोभस्ततोजाय
ते सिराश्चरिक्ताइतितत्र अपिपुनस्तयासंज्ञविनाश्चेति भल्लकसइति शून्यस्यरिक्तस्य इयंटत्वादियंक्रियाकर्षणेनजायते
नस्वसर्गेणेति भल्लकसइतिकथ्यते । भवतिचात्र । इत्यस्पष्टहायोक्तात्रतत्रचान्तर्धमीरितं स्वरूपस्यात्रतोप्यन्यन्तस्मा
पातिनिरूपणे सेयंहिगतिकाचेष्टाहेतुकाल्पितकारिणा मतभेदादसौव्यक्ताव्यक्ताहेततयाद्वरा तत्रव्यक्तोयथाइष्टबलाद्धे
ध्ववसीयते अव्यक्तस्त्वांतरोपाधक्रियाकर्त्रेतिलक्षणं तत्रापुनःस्याचतथौवकिमीहाद्विविधाप्यसौ परमाज्ञात्मसाज्ञाना वाकिं
वोभयविभिन्नता इति । द्वितीयाइयइतमश्चइति उभयमिदंस्वसर्गेणेति तथाचात्रोभयेवदोषसमञ्जयोभवति तदोभय १९

मपीदं दाहनिराकरणार्थं बाह्यपवनशीतलीकरणार्थं च सापेक्षमिति स्वबलेनैव हृदुन्मीलति नारिकादौ चेद्येनेति अन्यस्मादव
त् । भवति चात्र । व्यक्तहेतुरसौ धीरैरुक्तोऽव्यक्तोऽपि विश्रुतो गोपोद्भवेद्वयं चेतन्न निराकृतनयेन यो सौत्सार्थं चापि सापेक्ष
मित्यात्मबलसंगतेः उन्मीलिते तिनादिदेहेयमव्यक्तकल्पितं अव्यक्तश्चाप्यसौ सर्वं यं नानर्थामिलक्षणः देवं वा नियतिर्वापि
यदधीना जगत्स्थितिः ॥ इति व्यक्ताव्यक्तनिमित्तोपचारतः ॥ यद्यत्र किंचिद्व्याक्ति सर्गोऽस्तु नभोऽत्र एक इत्यसौ कथं
परस्परविरुद्धां क्रियां करोति आदाननिराकरणलक्षणामिति मोनजादूरानिविरुद्धाभ्यां यदासावङ्कृतस्तदा कथमादान
निराकरणं करोतीति अत्राह सत्यमिदं नभोऽत्र सर्गोऽसौ एकः नदा च विरुद्धो यद्यात तत्क्षणमेवादानानादाने करोति यथाग
तो नागानिरिति अत्र च यदोद्भेदो सौदाहोन्मुख[illegible]स्तदा तन्निरासार्थं विकसति विकासे च नोष्माणं निरस्यति न च नदेवान्य
क्रियां करोति इति निरासितेऽत्र स्त्रिरासंज्ञविनाशः पुनरपि बाह्यपवनावेशो जायते इति निर्गमनप्रवेशयोर्वेलाभेदात्क
योर्विरोधः सर्गेऽस्तु सर्वमेवोभयात्मकापेक्षावानिति तदुभयात्मकत्वमेव तत्सर्गत्वेन पुनरेकपार्श्वगामित्वमेव सर्गत्वमिति
अत्र च दृष्टान्तयति पानीयं यथा तस्यास्त्वोतादूर्ध्वगमनं स्वाभाविकं उपरिस्थस्य च बिलान्वेषणमिति परस्परविरुद्धत्वे क्रिये
जायेते इति कस्य भवतीति अत्रान्य आह दृष्टान्तकल्पनेयमयुक्तेति दृष्टान्तस्यैवासिद्धेरिति येयमिभोर्यिश्राभूरिति तत्र
इभोर्यीति अधऊर्ध्वगमनं आभूरिति पानीयस्य एतत्त्वं च नागजलस्यैव नीभोरिति नागाख्यात च दृष्टाचेयं न नैसर्गिकीति येहि

दी॰ न्याय॰ ९३॰

तत्रोर्ध्वमहत्त्वप्रियोलाच्छ्वासाणालस्सहभाविन तद्धलेनास्य यं गतिरिति कस्तरीयेयं नतभीयेति यदिचोच्यते जलस्य नाम सर्गो सौ
यद्भूपृष्ठान्वेषणमिति जलेस्वसंसर्गेणैव तदुपरि प्रत्यावर्ततीति कथं कस्तरीयत्वं नभीयीत्वमेवेति तत्रास्माभिरुच्यते अधोवि-
लान्वेषणमस्यान्यदीयमिति कस्तरीयमिति नोभयसर्गत्वमस्य सिद्ध्यतीति । अत्र सिद्धांतः यदधोनमनमस्य तत्त्वलाम-
ह्यालिति न्यायेन तत्परिक्रयाशीलत्वस्मरणार्थं अत्राद्यः पततीति ऊष्मनिर्गमनेन तत्परिक्तताया संभवात् पृष्ठान्वेषणे नभीत्र
इति परवादखंडनार्थं तावदुक्तं परेण तदारिक्तं दृष्टमिति कथ्यते यदा रिक्तं भवेत्तदा रिक्तं लभ्यते पवनासरणात् तत्तत्र
कथ्यते यत्र पवनाभावः तत्वं च जलोपरिवर्तित्वात्तस्य अत्र तदोष्मनिर्गमनेन रिक्तता तदा रिक्तानया पूरणमिति अन्यत्र
तनतथेति यदधोबिलान्वेषाभियाति तदस्य नैसर्गिकं यच्चाधोऽतिक्रमणं तदस्योष्मसहचारितयेति कस्तरीयत्वमस्यास्ति चाः
त्रास्वादव्याप्त्यायोपलंभादन्यसहभाविना विशुद्धस्य च माधुर्योपलंभादिति । भवतिवात । शासनं च निराकृतिकथमसौ
ऊर्ध्वाधोनिसर्गः स्वयं चैकोन्योन्यविरोधिनी कृतमिति मोहुर्यदेकेबुधाः तदुक्तं चरतेस्य कालभिदयो बाणासने पूरणे यद्वाह्या
निलजं मनस्तुकृतिना सर्गो द्वयोर्ग्यालयं । निदर्शयति केष्मप्रनीरं तस्य यथोभयौ क्रियोर्ध्वमप्यधस्ताच्च नागाद्यादेतये-
तगात् गीतिरूर्ध्वमपा यैषा नागीषानो परं नसा माकृती ह्येहितत्रोष्मबलं तत्राकरमते भूपृष्ठान्वेषणं सर्गो जलस्येति य
दीष्यते तदास्य बिलगामित्वमन्यदीयमितीष्यतां । इति सर्गद्वैधाभावात्त्रीरोदास्तनिरवहि तजाग्रदीतिविबुधेभूसमता ९३॰

त्वयेधियेति ॥ तृतीयकल्पनाचयथा पद्मभसात् तभीश्च पद्मकभाजः कसरीयेति विवरणं नैसर्गिकं संकोचस्तुपरबले
नेति तथाचेदं कल्पनां यदापीयोणाम्बुहृत्सिराविध्रियते तदास्यास्तद्विवरणं नभीश्चइति तद्विवरणेजातेतत्र बाह्यपवनावे
शसंभवात्पूर्णतास्ताम् यदाकल्पम् हृद्विध्रियते तदास्यतद्विवरणं नैसर्गिकीमिति तदिन्द्रीभूयपीयोणामाणमपेक्षते सा
चापेक्षास्यारिक्तउर्ध्वटत्वात्कसरीयीति । चतुर्थीकल्पनाचयथा पद्मभसात्कसरीय पद्मकभाजः नभीश्चइति तथाचात्र
कल्पनां पीयोणाम्बुहृत्सिराया यदाम्बुणःसंकोचोजायते तदाकल्पनां नभीश्चइति तदाचयदास्वदपद्मभसात्जायते
तदातद्विकासनवशात्पीयोणविकासः कसरीतिकथ्यते इतिस्वयंसंकुचितत्वात्तद्बलेनैव विकसितत्वाद्धेति तथाचहृ
त्पद्मवशात्तस्याविकासोभूत् तेनचपुनरपिस्वकीयेनीतेसोस्वसर्गंसंकोचमेव धावतीति । जानीत यद्विकसरीयीत्वम्
भयस्यैकस्यवोक्तंतत्र तत्वंतदायदाकासीर् तत्मेरणा कर्तारोहृद्यान्तरमाणःस्यात् यदाचबाह्यपवनःकासीर्स्यात् तदा
तन्मते मयापृच्छ्याविवच्यते तथाचतेपिवदंति केचिद्वात्र मतेस्थिताः बाह्यपवनएवकासीर्इति तथाहि तिस्रुष्वपि
एकाकसरीत्यादिषु विकाससंकोचकारणंबाह्यपवनपवनइति तथाचयत्रोभय्यापि प्रसौकसरीह्यावर्तते तत्रहृदिहृत्सि
रास्वचबलद्वयमस्ति तत्रैकं ज्याजेभेति तत्स्वर्षीतंबाह्यपवनमाकर्षति द्वितीयंदाफेश्च बलंतद्यान्तरोपमदाहृतिराक
रोतीति इदंहृत्वात्सिरास्वर्षीतपवनमपीक्षते स्वशेत्यार्थं तेचास्मदरस्व बलाद्विहृतेस्वीकरोतीति शसिंस्वस्वीकृते यान्तरो

ग्रें॰
वीना॰
२७१

३७१

घ्राणमधिवोऽस्पंचद्गधप्राणादिकंमवशांनिष्कासयति तत्रचनिष्कासितेतदंतरोरिक्तमिति खलामहालितेनीत्याऽऽत्सिरा।
स्वसंकुचंतिइति बाह्यपवनापेक्षयैव विवरणं संवरणंचजायतेइतिभावः । इत्यन्तर्भस्त्रात् पत्रकभाजः इत्युभयत्रापि पव
नपवकासेऽइति । अथयत्र पत्रभस्त्रात् नभोऽत्र पत्रकभाजश्चकसरीतत्र पूर्णाविकसनेयत् तत् नभश्च इतिगणयतात् त
थाऽपि हवास पवननिष्कासनेकासेऽ इतिज्यरोरतिखला इत्यनेनरिक्तं इयंदमितिनीत्याऽन्तः पूर्णाभवनार्थंस्वंतभस्त्र।
बलेधावतिबाह्यपवनमवेक्षायेति । अथैतद्विपरीततया पत्रकभाजःनभश्च पत्रभस्त्रात्कसरीतिसंकोचः स्वभावेनविक
सनेचपवनबलेनेति । जानीतच यदाबाह्यपवनः कासीऽ तदाऽऽहत् तत्सिराऽङ्कसगी इतिध्येयं तत्रयैवाङ्क्रियाहृदयस्य
सेवनात्सिराणांचभवतीति यदाचोत्तरमाणः कासीऽइतिमतं तदेकाक्रियाहृदस्तद्विपरीताचसिराणामितिध्येयम् ।
इतिकल्पनामसारमेतद्बोध्यं । भवतिचात्र । कल्पिताव्यक्तगात्वेषि क्रियाकौनैसर्गिकीत्यपि तत्राद्याकल्पनामात्रंद्वितीया
परमार्थेनः विचारेऽन्सिराणांचहृद्विचारोपिसार्गिके रिक्तदैर्घ्यतः प्राणापेक्षास्यपरगामिनी इतिसर्गगतानावत्सराणात
श्चनाऽन्तः परकीयेतिसंचित्याभिदार्धोरस्तनीयिका सिरास्वाङ्कंचिता स्वड्डासर्गाद्वृद्धिहृत्तेयदा तद्वलाद्द्विवारोपिपरत
स्त्वर्थिमिना ईहास्वेवंचतथापिकल्पितास्वजनौषिभिः प्राणप्रकःप्रयोक्तोतिज्ञेयंनानाद्वितीयिको यासोऽव्यापिसर्वेणा
व्यक्तमस्यांसमर्थकः बासाङ्गगोचयास्त्वेवउदाहरणमीरितं पिशाचस्यापियथाकेविद्वासंप्रेरकमन्नविरे समाधायत्वतीधीरा। ७१

त्वचाकल्पयताकृता तत्राद्यायां हृदि तया तत्वाधीश्वरलोमहर्षे प्राकर्षि हृदीकार्यायामस्तीति विरुद्धां मतं शिरासु चापि यथा के
चिन्द्राह्म मेरकस्मूचिरे दाहकोष्मनिरासेन रिक्तासंभवतः स्फुटं पीनाकर्षणमित्येवं बाह्याभ्यन्तरगता क्रिया पीनापेक्षाभय
त्रापि कारणं सा च बाह्यगा प्रसारणाकुञ्चनापि तद्वाह्यविहिते त्यलं ।। १ ।। प्रसारणायां सार्गिक्यां संकोचोन्यबलाद्यदा
रिक्तदोर्दण्डतत्त्वप्रसर्गो सो बाह्यप्रसारणात् २ अथवा वैपरीत्येन संकोचो लतनिसर्गतः बाह्याभ्यन्तरसमासत्वे विकास इति धार
णा थ मेरकत्वे च बाह्यस्य हृत्सिरास्थापितद्रुमाः सर्गैकभाजि बाध्यानि प्राणस्य तद्विपर्ययः इति । इतिस्थिते सत्यपि
दे एव भसात्तत्तमिश्र एव कभाज्ज कसरीति प्रायः स्थूल एव भसात् एतदात्मक्रियाकर्ता तत्र इति श्रीयोगसर्गः कासेर्भ
कभाजइति औदिरो भकलश्च प्राणमत्यावर्तनं हृदि तथा च सिरासंकोचो बलेनेति सिरागतत्वेनोभयं व्याख्येयं तत्र च
यदि हृदयमेतत् कासेर् गम्यते तदा तत्र प्राणो वा पवनो वा कासेर्भवेत् न च तद् भये विनान्यः कश्चित्तत्र प्रभवतीत्येव प्राणो
वा पवनो वा त्रभयक्रियाकारी भवेत् इति मत्वांशो भये तावद्दृश्यते ततो पि तस्य सूक्ष्मविवेकिनो यदत्र विवेचनं तद्वक्ष्यामः ।
तत्रैको विद्रः यथा प्राणेन कासेर् इति मेरकदाने तथा च ज्ञानीत यदि कभज्ज भस्त रू संकोचविकासौ प्राण एव केवलं
करोति तदा नखलु शरीरीणां हृत्सिराणां रोमहर्षरन्ध्रैः पवनाकर्षणं किमर्थमिति परं तथा वस्थापितेमाकं श्रवणं बाह्य
पवनापेक्षास्तीति रोमरंध्रैः सो प्रविशतीति तत्रापि मतत्र योलिन्नगाधो कभज्जभस्वरूमीति योलिन्नगायीति प्रत्यक्षं प्रयोजनं

एतयोर्ह्मीति एतदेव बाह्यपवनावेशस्य त्वत्वे तदेव प्रयोजनं यत्संकोचविकासो हृदस्तास्तिरणां चेति यो हलति इति सिद्धे
एतदर्थमन्येन केनचिद्वाच्यमेव योऽन्तर्बाह्यपवनमाकर्षतीति अत्र देहिनो रन्ध्रैः पवनावेशापेक्षाया मन्त्रभवः संवाद्यते यथा
कश्चित्सुमनो नाति शीतोष्णे समसर्गे यदा पानीयेन तथा मज्जति यथास्य शिर एव बहिर्दृश्यमानं तिष्ठति तत्रावस्थानं तस्य तत्र
स्थितस्य विह्वलता जायते तच्च वैक्लव्यमस्य पानीयेन न कृतं समसर्गत्वात् न शीतेन कृतं नोष्णेन कृतं इति तथा च यदि
तच्छीतं स्यात् तदान्तरं भरोधनविकलता स्यात् यद्युष्णं स्यात् तदोष्णकृतं वैक्लव्यं भवेत् न च तत्तथा इति तदुभयनिमि
त्ताभावात् किंनिमित्तमेतदनुमीयते बाह्यपवनावेशाभावनिमित्तमिदमिति । हेलोलति आभू भाषायां पुत्र हे लोले
ति पिहितीभवनमाभूदिति पानीयस्य भाषायां इति कारणं मस्तु अस्तीति ॥ अत्राक्षिपति उक्तं भवता बाह्यपवनापेक्षावि
रहाद्वैक्लव्यमस्येति नैतत्सिध्यति तथात्वे च आन्तरोष्मनिरसनाभावः पानीयव्यवधानादिति आन्तरोष्मबहिर्भवनाभा
वेन वैक्लव्यमिति कृतं बाह्यपवनापेक्षयेति अत्रोक्तं नैतत्पानीयेन दोषरोधकं जायते तथाहि पानीये च तत्काउ संख्याव
स्थापिते स्निग्धं च तत् उष्मा चासौ आग्नेय इति तदूर्ध्वं बहिर्गमनस्वभावमेव नानेन रोधो जायते प्रत्युत मार्दवेन निर्गमना
र्थमेव साहाय्यं करोतीति एतदर्थसंवादकश्च स एव योऽत्र मज्जति यदि तस्य बन्धः स्याद्बहूष्मणां तदास्य निर्गतस्य शरीरस्य सौ
ख्यं लभ्यते न च लभ्यते तन्निर्गतस्य प्रत्युत बाह्यपवनावेशाभावात् दुःखमेव केवलं सौख्यं लभ्यते इति सिद्धमस्य ततोऽपि

संप्रत्यपेक्षा बाह्यपवनावेशादुच्छ्वासनिःश्वासौ प्रतीति तत्रोच्छ्वासः प्राणोष्मनिराकरणं निःश्वासस्तु बाह्यपवनावेश इति
तत्प्रकोप इति कथ्यते इत्येकबिन्दुरीतिः । भवति चात्र । सत्यमिदं हृन्नाडीसर्गोयं यत्प्रसारणेनासौ प्राणा हृन्निकृता
हृदि तत्संकोचोत्थबलतोतः उभयस्यान्यगतत्वेकत्रैप्राणेन वायुनावापि भाव्यं न च कोप्यपरस्तृतीय इति भवति तावत्
त्रः नैकगतं च तथात्वे यथा तथा सम्यगीक्षतां धीराः उभयगतत्वे च पुनर्द्विधायमीहास्फुटीभवति किंतूभयगासेव(
निदर्शपते प्रक्रियामयका तत्रैकः प्राणगतोपरस्तु पवनोपयोगोबिंदुः चेत्संकोचविकासौ प्राणे विदधाति केवलं तत्र
पवनापेक्षेति कथं सास्तु नियमितार्थीरेः योसंकोचविकासो हृत्तन्नाडीगतावर्थः उभ्यः सपवबाह्यागवप्रास्येति(
निश्चयो विन्दुः निःश्वासोच्छ्वासगता जीवन्नतिरियमुद्दीप्यते यासौ बाह्यावेशात्तान्तरनिराकृते चापि सिद्धो हि इति नो
केवलप्राणः कर्तेत्येको गतो बिंदुः बाह्याभ्यागकैवल्ये द्वितीयबिन्दुनिषेधकस्तु यथा इति ॥ अथ द्वितीयो बिन्दुः ।
दरकासेरि नाभोदनिहवारु पवनोपि केवलः प्रेरको न भवतीति तथा च यदि केवलः पवन एवात्रोभयत्र प्रेरको भवेत्
तदा यदि कश्चित्पानीये मज्जति तदास्य प्राणचेष्टा नाडीचेष्टा न भूज्ज इति तल्लाभवेत् उपलनासिके तद्वेत्स्यातां न वा स्यातां
नात्र पण इति पानीयमज्जनेपि प्राणेहानिरस्त्येव लैसप्पलैस्तु इति न च तथा तस्मान्न तथेति अत्रास्ति यत्र दहनिभीतो
उपनासिके तद्वेस्यातां मा वेति तत्र यदि ते विकसने तदाभ्यामस्य पवनप्रवेशात्तत्र ज्ञोथ इति क्रमुपनमसद्वारेण हृत्कमनो

गे॰ टीका॰ ३७८ त्मसङ्गास्तीति तथा यदि हि तद्देश्यान्तो वा तथापि तावेतेकाले कफपङ्कसद्वारेण तत्त्वशोषतमाणसत्वेन तनाडीरोध इति क
थमुक्तं नाडीरोधो न जायते तद्रोधकारणस्य विद्यमानत्वात् हृत्सिराश्च कफपङ्कसमेगतापव यदि च मुखनासिकारोधो
पि स्यात्तु तदापि तद्वशोष्मसमत्रक्रियाकारीति मुख्ये हि पवनावेशद्वारमिदमेव रोमरोकावेशस्त्वल्पएवेति कथं तत्से
धो भवेदिति उक्तं कफपङ्कसोमुखे द्वारे पवनावेशस्य रोमरोकद्वारे तु गौणमिति अत्राह नैतत् कफपङ्कसद्वारवद् हृत्सिरा
णां पवनावेश इति यदुक्तं तत्र तथा हि भवदुक्तेरयमाशयः कफपङ्कसद्वाराविभ्य सिराव्याप्नोतीति तत्र च प्रथमं हृद्या
विशेनानेन भाव्यं पश्चात्तद्द्वाराद्धृत्सिरास्विति किंचित्कालं तत्र स्थित्वा ततोपि समेतान्मानकलनया स्वयमेव प्रवेष्टव्य
मिति इति स्थिते पवनेनानेन भूयसा भाव्यं यो हृदि च सिरास्व च सानि भूयस्त्वे च तदपेक्षया यो हृदि वर्तत इति स्वयंधी
मताध्येयं यदि तस्मादसौ भूयोऽस्तदानाज्ञास्यमाणस्य स्वसर्गस्तद्धूयस्तथावशिष्यते । ज्वहारि रोहृदीति हृदारतिरोहृ
माणोऽस्यं निर्वापयेदिति समासमद्वारेव रोमरोकद्वारेव हृत्सिरास्व बाह्यपवनाकर्षणं जायते भूयसा किंचिन्मात्रयाप्युतनौल
द्वारेणेति व्यवस्थितमिदं इदमीहृशे भयं न कसरेत् नापि भेल्लनम् एव नान्यबलेनोभयं नापि सांसिद्धिकसर्गेणोभयं इति
ततश्च समापतितमिदं एकाभेल्लकसर् अपराभेल्लतभेय इति तत्र च व्यवस्थापितमिदमपि एव भसात् भकसर् एतत्कभा
त् भेल्लनभयइस्युक्तं नयेन सिध्यतीति बलादिदं समापततिएतत्कभात् कसरी एव भसात् तभय इति तथा च स्फुटं तिरा

ष्यतो हृत्सिराणां विकसनं नैसर्गिकं ननु तस्य यदा हृद्विकसति सिरासंवेधमाणावेशेन तदा हृत्सिरासंकोचो भेल्लकस्य इति
परबलेन यदा हृत्संकुचितं जायते तदा प्राणो हृत्सिरास्वाविशतीति तासां विकसनं स्वसर्गेणेति इत्थं च हृदाविष्टो सौ
तत्रत्यपित्तेन नालेसु संपन्न इति धनः मत्वा हृन्नोल्पमात्र एव हृत्सिरास्वाविशतीति नासौ न तत्र तथा मातियथेमाः सर्णाः
स्युरिति न चात्र स्वल्प एव विसरतीति तत्रत्यपाकमरीणतत्वान्नस्य नाल्पस्यापि विसरणं प्रयपद्यत इति स्वसर्णां नायेऽ्मा
बास्य पवनं स्वगायन्ते येन्नेमाः सर्णा भवेयुरिति यतः खल्लामस्थालिति न च पवनो सौ तत्र स्वयं विशति इति तदा कर्षकेण
केनचिद्भाव्यं न चात्र पवनः स्वयं कासेऽ् प्रेरको भवति रोहस्य चापेक्षाभावात्ततत्वं इत्यसौ तथैवेति ज्ञायते प्रेरकेण भवित
व्यमिति शिष्यते च हृत्सिरास्तासां च सर्ग एव आकर्षक इति तभीत्र निष्पीयाणएव सिरासर्ग एव फासल्ल् करोतीति ततो हृदि
प्राणप्रत्यग्र हृन्नोकासौ रत्वं इति फलितमिदं सिराणां विकसने स्वाभाविकं संकोचनमन्यबलकृतमिति हृदि प्राणप्रत्या
हृत्या विदितमिदं न ज्ञातं भवेत्संकोचेन क्रिया नैसर्गिकी विकसनक्रिया चान्यबलेन इतीयत्येव सर्वे सूक्ष्मज्ञा न मलीतीयदे
व सम्यक् ज्ञानैर्विचार्यतामिति सिद्धम् ॥ भवति चात्र । मग्नस्य जलेऽसौ नाशीरोधान वेदयानेव बाह्याम्पि केवलमसौ
करोतीति बुधैर्विनिश्चेयं फुप्फुसपुत्रवातवाद्यं पवनावेशेन तत्वमस्यति तद्धोधेऽपि च विशेषः पवनः ऊर्ध्वांक्रियामिति च मा
मौ ऽत्यस्यैवं गोणानिरोधे मितरोधः न कथंचनेतिनेतद्भूयस्त्वापत्तिनो सेवं प्राविमपहृन्नोऽपि च सिराहतद्यापत्ता स्वप(

दितोसौ शतिभूयात्रबलभवेत्सिद्धेकेवलमनर्थंय तत्रास्थितास्त्रभूयोत्तत्कृतिहान्येनकेवलंकिंतु निवोपयेद्रूपिचनेन
स्माह्लेकाक्रियाशुल्का क्वचास्थितमिदंतस्माज्ञासावीज्ञेभयोस्तुतः नाप्यन्यबलतश्चेत्येकास्तुतःपरतोपरा स्तुतःप्रसारणा॥
तत्रपरतस्तेवनेत्यापि फलितेवपरीत्यस्यासिद्धेरुक्तन्यायादिति इतिप्रसारणसगोत्सिराणांचततोद्रुवः तत्प्राणवेशनस्ता
सांसंकोचोन्यबलात्तथा तदावेशोसिरास्त्ववृत्तसंकोचोप्यसौतथा ततत्योपिततपीतोसौमत्याद्भुतोत्रमात्रया सिराप्रविशातेप
क्वोनविसारीकथंचन इत्यात्मसूत्रणायेनावायमत्वेषयंतिहि दिक्रासंभवतस्तचनवायुफलाहृशःस्वयं घ्रयेत्ताविरहात्मा
णोनापितादृग्भवेत्तबलं तत्सिरासर्पवासौतथाकर्षणशक्तिमान् हृदर्पणात्तनत्तासांसंकोचोन्यबलादिति इतिसिद्ध
मिदंजातसंकोचोननिसर्गतः नापिप्रसारणंजातंपरतश्चेतिलक्ष्यतां इति । अथान्यविचारः । अत्राहरकतिपत्रक
भाजः मासोर्द्ध मिषावद्धयानहृइति अत्राहरितिविकल्पे हरकतिपत्रकभाजः इतियंसंकोचक्रियासौ मासोरइतिवेतन
नाउपलब्धिं मिषावद्ध श्रायानिवा अथवानहृतवेति अथचविकित्सकानांविमतिः तथाचबहुवोउपलब्धोस्थितः तथा
चवदेति दाहिसिलेरु मलाकानिहारु भरुरुसोरु शारत्रस्त । अत्रार्थः दाइत्यंतरे ह्निसीतिनिवेदने लंसरइतित्वचा
याः मलाकानीति मेलनेहासरइति वेदस्यभेनिकारणेन मरुसोसरइतिवेद्यस्य शारत नियमोस्तु इत्यस्ति अन्योइंद्रियापेक्षया
सोइंद्रियस्यवेद्यवेदकयोमध्यमेलनपवोपलब्धिरिति नान्येइंद्रियवद्दूरस्थस्याप्युपलब्धिरिति तथाचसति इमाःसिरापत्रक ७४

भानवस्थायां संकोचावस्थायां मग्नाभवंतीति नतेन स्पर्शोस्य जायत इति अंगुल्यग्रेभ्यः सिरा इमा ल्लदा दूरीभवंतीत्यत्र
संगयो नास्तीति वेदवेदकसंगत्यभावान्न तदीहोपलब्धिः वेद्याभावे कथं तदीहाज्ञानमिति । भवति चात्र । अथैत-
नीं विधारोयमीहाकुंचनरूपिणी भयातिसंविदनो वाक्त्वनाऽपरीक्षणे विमतिर्बद्धये वात्रभिषज्ञांद्दश्यते किल प्राकुः
त्वविषयालोके दूरात्स्पि विनात्वचं वेद्यवेद्यकसंयोगानियमोत्रयतः स्थितः प्राकुंचने सिरास्वेतास्त्वचो दूरगता इति
वेदकान्यंगुल्यग्राणि वेद्यानाद्यत्र सास्फोटं मन्येति द्रवर्तित्वात्कथमीहोपलंभनं उक्ताचोभयसंगत्यापरीक्षेयमग्र-
बुधैः इत्येतन्समयाभावान्तात्कथ्यलाभ इत्यपरे । तत्र विवेचकानां सूक्ष्मदर्शिनामयमत्र इदमत्रपद्यते तथा च तेव्वदं
ति सत्यमिदं चलिता दूरीभूतेयमिति परं तस्पर्शो वेदकानेय दूरीभवतीति उन्मानसीमा मा प्यतदवसरे नांगुल्ययना-
ग्रेस्पर्शो जायत इति ततस्तु प्रथमे संकोचक्रियोपलंभगोचरीभवत्येवेति । भवति चात्र । इत्याक्षेपसमाधाने
सूक्ष्मदर्शिभिरीरिते निशम्यैतां समाधायसमाधानविचक्षणाः सत्यमत्र चलत्येषा नाडी किंतु परा न सा वेदकं चात्र
तत्रैव यत्रासाविति निश्चयः अत्रातिसूक्ष्ममनयोर्विशिंषंतीत्यमेवतत्व् किं तु मारंभवेलायामुपलब्धिरियं परं इय
मुत्थानवेलायामंगुल्यग्राग्लेषाकारान् विमर्दयति येनासौ प्रतियाने भज्जंतीति हि तथाहि नतिवेलायां मन्याहृन्निभे
जंतितेन विमर्दनमसमेवासौ मन्याद्दृन्निरुदीरिता इति मारंभवेलायां स्पर्शोस्या उपलभ्यते न काष्ठमार्मिवेलायामिः

वी॰ नाय॰ ३७५ निस्तूलंसमीद्यनाम् इति तत्रापि आरंभस्यसोसंकोचक्रियोपलक्षितस्तस्यैवनाडीचलनेष्वनसर्वेष्विति बोध्यं तानिच
कवीय १ अजीम् २ सल्लध् ३ भतीर् ४ आसीषांचलनलक्षणमग्रे भविष्यतीति ततएवनामकल्पनोक्ता तथाचात्रान्य
मतेऽत्राभिमते नाडीपरीक्षायांखल्वनाडीस्पर्शाङ्गुल्यग्रैः क्रियमाणेविकासवेलायामास्यितासौ तदंगुल्यग्राण्येवयवा
न्विमर्दयति इति विमर्दनेन तदग्रावयवामर्दिताः सन्तः मन्याहृत्रिभज्यन्ते ततोपितदेवतत्संकोचेजातेमर्दनसमानमे
वतदग्रावयववलेषाः स्वस्थानेमाप्नुवंति नपुनस्तद्वमानभूमिमाप्नुवंतीति पर्यवसानकाष्ठानोपलभ्यते यद्यपि
नभज्ञकवीयस्तु यदिनाडीबलवतीभवेत् तदातर्हिमर्दोपिबलीभवेन्नाडीस्पर्शाङ्गुल्यग्रत्वचि विरतिष्ठतीतिचोक्तं
इतिभसेत् क्रियायाश्चिरकालीनत्वेनभज्ज क्रियापितदनुसारेणाचिरंभवतीति इत्यस्मिञ्चलनेमारंभोस्पर्शोजाय
तेइति । इत्थमेव सल्लधचलनेपिबोध्यं तथाचसल्लधइतिइछनाम अत्रचनाडीचलनेइछत्वादेव विमर्दोङ्गुल्यग्र
त्वचिचिरंतिष्ठतीतितदनुसारेणकभज्ज अपिचिरमेवतत्रस्थितिकरोतीति भतीरचलनमपिविलंबिनीचेष्टानाड्या
यदाखलुमंदमंदंनाडीसंकोचमायाति तदांगुल्यग्रस्पर्शोपि तथैवमंदमंदंचिरमेवतिष्ठतीतिसंकोचाश्रयणेनैवल
क्षितानप्रसारणाश्रयणेनेति सर्वयोस्तुप्रसारणानुसारेणतिविशेषः । तभाजिअजीम् चलनस्यायमर्थः यदसावं
गुलीर्वैलाङ्गत्वावयतीति तदनुसारेणाचिरंतिष्ठति याहस्पर्दनेनाहत्यापक्ष्वान्तस्थितिरपीति आसचचतसहबाधिगतिस्

३२५

विमर्दोत्सारेण संकोचवेलायामारंभप्रवृत्तस्पर्शोपलब्धिर्नोपपद्येवमानकारणायां तस्याः पुनरुत्थानबलेन प्रवृत्तमायत्वादिति
भवतिचात्र । तत्रापि नियमो नेयं सा विशिष्टबिलगोचरा स्थूलादिप्रचलत्वेऽपि च चलने ऽस्त्रियमोद्यते बलिनीचरुत्कोत्फलावि
नीहायाचविलंबिनी स्थिरागतासु नियताकुंचनासंविदासिताहि तथाचाद्यासु निष्ठप्रस्पंदस्य बलवत्त्वतः भवेद्विमर्दनाहे
त्यामन्यासु त्रिगरीयसी विलंबिन्याश्च मोद्येन भवेदाकुंचनाध्रुवे इत्यारंभवेलायां नारीस्पर्शस्य संभवः उत्थानप्रसक्त
त्यत्वादंत्यकोटेरसंप्राप्ते नासौ लक्ष्यते विश्वामतस्तूक्तमेतद्वेद्यतां इति ॥ केचित्तुवेयरीतिः तदूहनायतउक्तं नाग्रा
तेचनेवेवकांगुल्यग्रत्वदग्रसरतीति तदन्यत्र तद्बलप्रवृत्तचलनं भवति इहतु पुनरुत्थोत्थाप्यतांगुल्यग्रत्वगेतदाकुं
चनगत्यनुधाविनी न संभवति स्वबलेनोत्थाने साङ्कुतनाम प्रवरोहवेलायां पुनर्हूङ्कृतिः सरीसृपोर्ध्वगामिनी यथा न
तयात्वमाप्तिरिति तस्यां वेलायां न त्वचास्पर्शो जायते इति तथाचदृश्यते किलग्रे अंगुल्यग्रत्वस्पर्दने केनचित्कृते पश्चा
द्वियोजने ज्ञाते तदेवांगुल्यग्रत्वचोन तथात्वं जायतेपि तच्चिरेण जायते बलादुत्थानात् तथाच यावदेतमंगुल्यग्रतया
जायते तावदेते नाद्युत्थानावरोहाद्विधा जायतेइति कथं तदा तत्स्पर्शोइति अत्र चांगुल्ययेष्वपि तन्निमीलिताः सूक्ष्मा
एमनीकलेप्यास्पृश्याद्वित्याइतितत्त्वं । भवतिचात्र । अत्रापि जगलामोर्धेन्जनयंतिमध्यानतया विनस्तुतीसमाधायत
एवमवधीयतां सत्यं विमर्दनिष्ठास्तिमत्यार्तिः परंत्वसौ इष्टत्वात्कल्प्यते न्यत्रबलप्रवृत्तस्तुनो इह बलोत्थाप्यतया नाद्या

वी॰
नाय॰
३७९

विमर्दसहभाविनः अंगुल्यग्रप्रतीकारणव्रणलेशाः संत्यसंशयं अवरोहेषु पुनर्नाडीगतेरल्पबलवत्वतः न्यग्भाविता नांतेषां च
स्वस्थानमपि कश्चिदं ज्ञातो नाडीगतिः प्रीत्या न स्मात्स्वगत्ययोगतः आक्रंचनेन तस्य श्रीहर्षनिर्मत्येन त्वनुध्यन्तो तथाहि हृद्गतस्ते
नैन केन विमर्देन हृते अंगुलेरल्पत्वतस्थाने विरागता त्वत्र जात्यपि तज्ज्ञानाभावात्सिरायास्त्वाद्विचाग्राहकत्वयोर्दूरतो सेयं नाडी परी
त्तातो भवत्वं भिषज्ञां परमिति ॥ अत्र ग्रंथकारो वक्ति सत्यमिदं इयमपि नत्वसूक्ष्मक्रिया ननु सूक्ष्मक्रियावास्त्येति तथाहि नेद
मस्माभिर्मन्यते यदुक्तं भवता सिरात्वगवयवगतिर्भेदेति यत्रहृदयानि तत्र हृच्छवस्य विमर्देनेति हृदये तत्र ह्विचलनं
तं तावदपि न तयान्वेतस्याद्गते तदपि समाधीयते हृच्छवस्त्रस्यापि यदा सूक्ष्मशनैः शनैरंगुल्यग्राणि निधीयंते तत्रापि त
न तच्छिद्रकारि भवति किं पुनः हृच्छवस्त्रनिनाग्रादिकेति अत्र च सल्लुभइति सज्ञात्यपेक्षया हृच्छनामस्थापि न मपि न
वाश्यमूर्ते हृच्छवस्त्र नासाम्यमायाति सूक्ष्मत्वादस्या इति नेनत्वंक्तमपि चित्तं परंतस्तु व्यमाकुरवबोधाचेयं गतिरिति यथा वि
दग्धाश्यान्तरोपकरणस्वदेकनिष्ठप्रासिकस्य स्वैवेयं नाडी संविदभिज्ञवभवति नान्यस्येति प्रागेव तन्नियमाय उक्तमिति
ये । तथा चात्रैव ज्यालीनोप्यवाक्ति मनु तत्र हृदये न ग्रस्त हृदी ठड्ककठ्ड्काकीति मनुष्यतियःकश्चित् न ग्रहृद्गुर इति सम
यमपेक्षते तग्रहृद्द इति समयं ईड् इति समयः कार्स्न्यमन्त्यादीर्घीकः स्यादित्यर्थः तथा ठड्केतिलभते ठड्ककेति
लाभन् ईड् इति मम महाभसहृत्योस्यापि लाभो भवेदिति अन्येषु दोषपंतैराश्चोक्तं अहोश्चिरमस्माकमत्राज्ञभिज्ञतामीत्त् विरे ७९

376

एवैतत्कवाटोस्मात्सूहृदिनोभूदिति । भवतिचात्र । अत्रराज्ञांतमध्याज्ञविवेकैकथनाद्बुधाः प्रगल्भयाएलेशानांगति
नोशीसमेत्यले मर्दनाद्दूरगामित्वेयत्नज्ञाज्ञोचितंकिल शनैःस्पर्शेकृतोमेदोभवेत्किलहृत्स्थादपि इयंमृद्वीसावस्पर्शानारी
निकथ्यमेतवा तथामेदोभवेद्येनव्यवधानंवियोगकृत् इच्छेद्यापिचाज्ञास्तिसामाज्ञात्याज्ञवर्तनात् नाशिलादिविचारी
यद्दार्ढ्यसमवलंबने किंतम्हत्मातिड्बोधागतिरीक्षारीयसी याश्याभवतिभम्यानोबासांतःशुद्धिशालिनां विशुद्धि
नियमाश्रुतेमार्गवैवानिर्गृह्यतां यदिज्ञानाद्भिननीशेसरणापिचक्रलेभा उक्तंचतेनलाभोस्यभवेद्यःकोपिमादृशः नि
रंतरशुधोयास्तिलब्धलब्धोभवेदिति अहोचिरस्यविश्रांतेलब्धेलेश ''मंततः शुपाङ्गंविकयास्याश्चलामामेत्यपरेत्र
गः इति । यद्यपिचैतत्स्वीकारोकेचिदेवाल्पेनिराकृतोचबहवोपिस्थितातथापिसूक्ष्मबोधिनः केचिदेवेतितदेव
स्वीकार्ये नस्वज्ञान्योन्यविमर्दोविधेययेनबहुसाहाय्यमर्थनीयंभवेदिति हृत्कतिपन्नकभाजेयद्वाच्यंतन्मयासम्यगु
क्तं परंत्वत्रसर्वेषांविमतिः संकोचक्रियासीमाकाष्ठायामवेद्या विकासक्रियाचप्रारंभकाष्ठायामवेद्येति अत्रोहि
मध्वकमाद्दृत्रिएति गृहीतांतामिति गृहीतियाश्चोलभ्यते नमध्वकज्यार्धइति संकोचक्रियाच मध्वकज्यार्धमेवोप
लभ्यते नगृहीतयार्धइति उत्थानपार्श्वे मध्वकज्येति अवस्थानपार्श्वेगृहीतइति । भवतिचात्र । अनाहत्यभवे
त्केचित्संविन्मात्रावलंबिनः स्थितायकद्वेपरैनैकसाहाय्यंनतत्सङ्गतो इति । उक्तमिदं प्रस्तान्मसरणाङ्गंचनलत्व

वी॰
नाप॰
३७७

377

णायामीहाहृद्यांस्थितिर्हृदयमस्तीति आरोहाद्नंतरमवरोहो मध्ये स्थितिरवरोहाद्नंतरमारोहे च तथैवेति स्थितिस्तु हृत्कोने
तिनास्तीति तत्र चेष्टोभयास्थितिरुभयमध्ये का चेष्टास्थितिर्बाह्मर्त्तीका च कस्येति तथा चेष्टायास्त्वरूपायाः सा हृदयांस्थिते स्वास्थि
त्याश्चेष्टायास्तु स्थित्या कोहृद्यामिनीदानीं निरूप्यते । ज्ञेयमिदं चेष्टोभयस्यास्यान्योन्यं समत्वात् शक्तिनिश्चितं साम्यामि
तियावत् याहृद्ये कानाहृदयपरेति आरोहावरोहौ मानेन समाविति यतो यद्यास्य जीवशरीरस्य जीवनलक्षणस्य चेत्या(
पादनार्थं पवनापेक्षा तयोरस्य निरसनार्थं समीति मानसाम्यमनयोरारोहावरोहयोरिति परं त्वियमुक्ता मानसाम्यता स्व
स्य समसर्गीणां ज्ञेयेति नापिहितं इतीहामानमुक्तं । अथास्थितिमानं सूच्यते व्युत्क्रमेण मोन्तरास्थितिर्बाह्यास्थितेर्दीर्घक
ल्या तथाहि यस्मात् पौराणएवन्नकभाज्ञ कालेभ एवभसात् अस्ति हृत्संकोचवेलेव हृद्विकासवेलेति तन्मते अान्त
रास्थितिवेलायावती तावत्येव बाह्यास्थितिवेलाहृदः इयं च वार्तामसिद्धैव यान्तरास्थितिवेलाहृदः तदधिका च हृदो
बाह्यास्थितिवेलेति आन्तरीसिरास्थितिवेलायावतीतावत्येव हृदो बाह्यास्थितिवेलेति इदं बाह्यास्थितिर्दैर्घ्यं हृद्विकासेहा
पश्चात्तनं संभावनीयं तत्र हृदाक्रान्त्या यासौ हृदः स्थितिः संकोचादनंतरभाविनीति हृत्स्थित्योरंतरं ज्ञेयं । तथा संकोचाद
नंतरं यास्थितिरसौ आन्तरी अल्पमाना विकासादनंतरं च यासौ बाह्यास्थितिर्दीर्घत्वयाबह्वकालेति तथाहि नात्र संशयः हृ
दयमिदं प्रतिक्षणं सापेक्षं विकाससंकोचयोरादानविसर्गौ ध्यामीति अपेक्षा चास्य तरवीकरणे पवनावहेन तत्रास्याभ्या ७७

मेवेहाभ्यासे भवतीति नत्वोभयं मनोजादेन् परस्परविरुद्धामिति तत्सिद्ध्यर्थं स्थिरत्वमभवेनास्याभ्यासमेवेति तत्सिद्ध्यर्थमेतद
पेक्ष्यास्ति नत्स्वरूपेणग्रस्यैतियेति तावत्कालं हृदि पवनस्थितिर्यावद्विकासास्थितिस्तत्र वर्तते एतत्प्रभसात् संबोधिनो या
सौ बाह्यास्थितिर्यावत्तावद्नं बाह्यपवनास्थितिरिति नान्यथे इत्येवास्थितेस्तस्य पवनस्य माणप्रकृतिर्विधानार्थं श्वासोदक
रणार्थं च किंचिद्विलंबेनापि भाव्यमिति कथितमधिकेति अनन्तोदमनत्रफलितं जायते अंतरी हृत्सिरास्थितिवेलानन्द्वा
ह्यास्थितिवेलातोधिकेति तथा च मागपि सेवास्थितिरनयानिदर्शितोक्तेति एतदेव चेष्टाया अत्रास्याः साहस्रांशस्थितेस्त्र(
स्थित्या साहस्रमिति । अधुना चाशिष्टं स्थित्या चेष्टायाः साहस्रं पानियामयतो । तथा जानीत नात्रसंशयोस्ति यदि प्राणे
यातिदा लसमसर्गलदास्थितेस्त्रुष्टाधिका तदर्थित्वाहृदः स्थितेर्वेलाया तत्त्वादिति यदि तु हृदः समसर्गता नास्ति
हृदि बैत्यं वर्तते बाह्ये च बैत्यबाह्यल्पं तदा बह्मस्थितेराधिक्यं चेष्टायाः इति स्थितेरेव तत्र मनस्त्वताधिक्येति न्यायाद्यतेन स
क्लेवत्वादिति अर्थाद्वेदमत्रायातं बाह्यासिरास्थितिरांतरहृत्स्थितिस्त्रु ककाग्यदेव जायेते तथा हृद अंतरस्थितिस्त्रुत
ह्यास्थितेरल्पेति हृत्सिराबाह्यास्थिति स्तदांतरास्थितेरल्पेति हृदयवैपरीत्यमस्या इति सिद्धं अस्य च वाक्यद्वयस्य बीजं
बाह्यपवनकिलेव इति सूत्रं वाच्यमाकं चनेहाद्यानिविलेने हृद्याधितं अवधानधनैरस्माद्भिः समन्यत्रुद्धयतां सर्वात्र
मतिरत्रास्ति यथास्या अत्यकोटिका अवच्छेदितोयायामद्यकोद्याधि सर्वथा उक्तमीहो भवांतःस्थानियतास्ति स्थितिहृयो

वी॰
ना॰प॰
२७८

श्वासोंचनस्थणंधीराश्वश्यमानोंतरंभ्रवे नत्रेहृयोर्मानसाम्येयावत्स्थितिमसारणा तावत्याकुंचनाप्यूह्यानराणांस्वास्थ्यपालि
नो याहृत्स्वपेत्ताजीवानांबाह्याभ्यासमागमे ताहृस्यांतर्हृद्धोमनिराकारणहृद्धाते पतत्सिद्धये मेवोभयोर्न्यंतेनपालि
ता मानसास्यनयांतस्मात्रयोर्जीवकलानद्या ईहामनमिदेसाम्याकुंभकस्सूएनतत्स्वनः बलायांतास्थितिकरीस्यापि
यत्रविशिष्टता हृत्स्थिराकुंचनावेलायाहृदोसौमसारणा इतिस्थितिसमालक्ष्यविचारयनधीधनाः यावतीहृत्स्थिरा
वेलात्रवीस्थितिगताहृदः बाह्यासौविज्ञेयेहृद्यानावनीतिविनिश्चयः तथाहिवातोभ्यांतेयांस्थितिवेलेयमांतरी
श्वस्यादौचेत्तबाह्येयंहृदोर्थबलवत्वतः पश्चात्प्रसारणायास्यबाह्येवास्थितिरीक्ष्यतां पश्चादाकुंचनायासावांतरी
तिविचक्षणैः सेषाबाह्यास्थितिर्दीर्घोत्तयोर्दर्थवशाहृदः यातस्थिरागततयांतरीवेलेतिलक्ष्यतां चेष्टासाम्येपिन
त्स्थित्योरर्थाभ्यतिनयोर्यथा देहेबाह्यास्थितेर्धीरालक्ष्यासूएतसादरं हृदादानविसर्गार्थं चेष्टेनयदिदेहेथा तत्रे
षात्रयकत्तापिबलेनैतिस्थितिद्वयी तत्रप्रसारणास्थित्यादौचेयाभावमेतया हिमाकुंपवनासृतिः माणामोदकरी
यथा स्थित्योरित्यंत्रयेद्वस्यैवशिष्ट्येयेनहृत्तता बाह्यासौसाम्यमायातितयांतर्यासितेतया बाह्यासिताङ्गायापितत्स
माचांतरीहृदः दीर्घायात्रयराकस्याविघ्नेनोज्ञानयादिति इतीहृयोस्तथास्थित्योःसाम्यंचासाम्यमीरितं अथेहास्थि गे॰
तिसाहृस्यनियमोयेनिशाम्यतां नृणांचेत्सगसाम्यंस्यान्नदीहाधिक्यमीरितं स्वार्थमस्यनदर्थित्वाद्वलायातितयास्थितेः ७८

सर्गेवक्ष्यतः शेत्यमागत्स्येन्तर्वीहिस्तथा स्थित्याधिकेनचेष्टोनान्यायेतं कोर्ह्लिलंचयेत् अन्तरीक्ष्यास्थितिकोष्टानक्तिराशि
तिरेवच समास्याचपरापीस्यदीवेनिर्ह्रदिधार्यतां । इति ॥ अवपयोमयोगिनिर्ह्रम्य जातनिर्ह्रम्येदानींनत्सहाय्येनम
कृतमत्रसरामः तथाचमूलकृद्वतारयति वक्र इति वक्रनः अस्तम्नास्त इतिज्ञातयः वस्तूनि अलतीयानि तानिपना
दृफेति मत्याभिज्ञापकानि भिर्ह्रत्मनेन मीन्द्रा तेभ्यस्तत्सकाशादितियावत् ह्रालिनिवृत्र नभजीतिनाद्याः येभ्योना
क्षेवृत्रं सर्वेविदितेजायते तानीदानीं दोषक्षेर्ह्रगोचरीकार्याणि तानिच अस्तरलोन इतिदश अत्रास्तम्नास्त सप्तदिन

वक्रअस्तम्नास्त अहत्ती पतारफ भिह्रा मीनह्रालेत्त नभजि अस्तरलोन ॥ तथातेसप्तकेक्षिप्तानिमत्य
भिन्याभिज्ञापकानि यतोवृत्रं नाद्यास्तानिदश ॥ ३ ॥

ज्ञात्याख्यापरसामान्यमितियावत् येभ्योपरसामान्यानिनिर्यातीति अत्रटीका ह्रालिसङ्कं किंनामतदित्याह ह्रालि
तितवृत्रे सूचकानीमानिदश वस्तूनिभवेत् केवलानि अरकश्च यानिसप्तदिनानि तानितदेक्ष्याप्यशेवखडे भवि
ष्यंतीति । भवतिवात्र । तथासप्तदिनानि सूनाडीयंस्यपरीक्षणे मत्याभिज्ञापकानीतियान्याहुर्विमलेक्षणाः यतः
सर्वेपरंवृत्रंथमन्याविदितंभवेत् दशैतानिचकेवल्याक्तानिभेलान्तरोदयः ॥ वक्र इति वक्र इत्यारंभे ज्येनसप्तका
रः वक्रिरितियावत् अवक्रप्रथमः अस्तमाखोज्ञ शहीतंस्यात् मीनसकाशात् भिकदारेतिमानाख्या पनभिसात् वि

कासेनप्रसारणया तोलवइतिदैर्घ्येणआयामेन अजेनपरिणाहेन विशालतयेतियावत् गेंकन्इतिनिम्नतया वेति भसाये न भसेतानिकेवलानि तानियप्रकाराःकेवला होइतिप्रस्थतानि नेसइतिनव प्रतोनइतिसति पनदूनगेनानि नववा स्तूनिसंतीति । तत्रज्येसम्इस्त्रक तत्वंचत्रिधामानभाल्कं तानिचत्रीणि तोल अजे गेंकन् दैर्घ्यपरिणाहनेम्नानि तत्रापिच अमीषांत्रयाणां दैर्घ्यह्रस्वमध्यता तथाच दैर्घ्यदैर्घ्येण ह्रस्वदैर्घ्येण मध्यदैर्घ्यमिति दैर्घ्यत्रिधा तथादीर्घ परिणाहेन ह्रस्वं परिणाहेनमध्यं परिणाहनेति परिणाहस्त्रिधा । दैर्घ्येनम्नेन ह्रस्वेनम्नेन मध्यनेम्नेनेति नेम्नं

अल् ज्येनसेल् अवल्अल् मात्वोजमीन् मिकदारेल् पन्भिसात् तोलन् अजेन् व गेंकन् । वभसाये तहो नेस प्रतोन् ॥ तत्रप्रथमःप्रकारोयआर्तीमानेन प्रसारणायोदैर्घ्यपरिणाहाभ्यां पिंडेनचकेवला स्तेप्रकारानव ॥ ५ ॥

त्रिधा तथाचविशेषाख्या तवेल् कसोर् अनदेल्इति अरेजजयेव अनदेलइति सो शारफ् मोनूखफेज अनदेलइति तवेल्इतिदीर्घायामम् कसेर्इतिह्रस्वायामम् अनदेलइतिमध्यायामम् अरेज इतिदीर्घपरिणाहं खयेखइतिह्रस्वपरिणाहं अनदेलइति मध्यपरिणाहं मोशारफ्इतिदीर्घोन्नत्यं मोनूखभज्जइ तिनिम्नं अनदेलइति मध्योन्नत्यामिति तथाचसंग्रहः दैर्घ्यविस्तारपिंडानांहान्याधिक्यात्समाम्यतः प्रत्येकंत्रैधमि त्यस्माभेदानवत्रुधेःक्रमादिति । भवतिचात्र । नाद्याम्हतितयानस्याविधामानोचितीयतः दीर्घह्रस्वसमत्वेननवमि २८

दाःस्थिना इति अत्रार्थः इयं च नाडी स्नुतोस्नुतित्वादेव द्विधा मानभावित्वं आयाम परिणाह निम्नत्वा तत्रापि मानत्रितये दैर्घ्यादिरूपसाम्येन प्रत्येकं त्रैधमिति नवभेदाः ॥ अल इति अल इति तत्र नवसमध्ये अवल् इति प्रथमः प्रकारः नवेल् इति नामा । वहो इति वहो इत्यसौ अहलजे इति सः कोसावित्याह यिल् हिस इति संविदमेति चेत्यनामेति कथमित्याह अज्य् जाथीति अंगलेखाः हो इति तस्य फेर इत्यंतरे नोल् इति दैर्घ्येण अकुसर इत्याधिक्येन मीनू इ मिसकाथात् अल अनदेल् समान दैर्घ्यप्रकारात् अनस्मात् एतन्यकारा यस्य दैर्घ्येण चेत्यनासो प्रथमः इति नात्र परिणाहाधिक्यमिति

अल् अवलि नवेल् वहो अहलजे यिल् हिस । अज्य जाथि हो फेल् नोल् अकुसर् मीनल् अनदील् ॥
तत्राद्यो दैर्घ्यं यत्संविदमेति तद्गुलेखानामाधिक्येनो विना यामात् । सभभहो कसरने हरारति ॥
तत्रिमित्रमाधिक्यो मास्यस्य ॥ १ ॥ अल् सानीयल् कसर् । द्वितीयो रूपस्व उक्तमातियोगेन ॥ २ ॥

भावः । सभ इति सभभेति निमित्तं तस्य दैर्घ्याधिक्यस्य हरारतीति पित्तोस्य कसरनीत्याधिक्येन अस्यात्मजितवेलः स्वाभाविक निमित्तं पित्ताधिक्य थीताति आलाति सह नाडीव यपनया सह प्रथमर्थः यद्योस्य स्यादपि नाडी वा किंचिद्दै कारादिभरिता न तदनुसारिणी भवेत् तदानीयरीतिरिति । तथा सभभिभल् अत्र अन्य संक्राति स्त्रु निमित्तमस्य हेजा ललाग्रो योषणतत्रत्ता यदा च देहस्थो बलानवेच तदा विकृततानिमित्तेनापि चास्य दैर्घ्य चेत्यनामेनीति ॥ १ ॥

वी॰
नाय॰
३८१

अल्ल इति सालीयेति द्वितीयः मकारस्य कसेरु इत्येन दाम्मः वहो असौ मारहति यत्किंचित् धिकाभिलेति प्रतियोगि ह्यो
इति अस्योक्तस्य तथा चोक्तं अकसरुमीनल्ल् अनदेल्ल् इति अयं च समानमनाद्गते एवं वेतयादेशेण संक्षिप्तमिति सभ
मिह्लोकसरेति हरारनीति सर्वेष्वन्त्ययातेयः अस्यन्त्यास्यानन्ताशोन्याधिकामिति नाशेषविवक्षता अमेयानि आलन इति
नाफिऊवनि हरारन् फदुभि ह्येमोफरेत् अज्ञमाह ह्युइति फदुभिह्य इति वृद्धता मोफरेत् इति वृद्धता मोफरेत् इति आपि
वेयेन अज्ञमाह इति मज्ञायाः सभमेल्ल अज्ञ इत्यागन्तुकनिमित्तान्येतानि । भवति चात्र । अस्तिनिमित्तिको इतरोऽस्य

अल्ल्सालीस्य अनदिलोत् भेज्ञह्योमा यद्गुलोल् यातिदालेल्ल् हरारन वल्लभरोदत् । तृतीयः समनोऽयो
मध्येस्तूचकः साम्यस्यास्य शेल्ययोः ॥ ३ ॥

नोत्पाद्यगायदि तद्देशस्येत्वदशापि तत्किं विक्रियतामिया
त् आगन्तुकनिमित्तं च तनोत्साने वशोवरो नाभ्यामपि हि नाडीनामायामउपलभ्यते । १ तथा असौ सशाविना
यामाद्गनिएवं वेतयामता गेस्यहान्यात तथा नाडीवेश्म्यान्मज्ञसेगतेः अत्र चोस्य हानेः स्वाभाविकनिमित्तं नाडीवेषम्यं
सहकारिनिमित्तं मज्जसगतिरागन्तुकनिमित्तमिति २ ॥ अल्ल इति सालीम् तृतीयमकारः अनदिलोत् इत्येन
न्नामा किं तत्वमित्याह भेज्ञ इति मध्ये ह्योमेति अनयोरुभयोः अनयोरुभयोर्मध्यवर्तीयः मकारः असौ अनदिलोत्
मध्यमवेद्यैरित्यर्थः प्रतियोगिमध्ये समकत्वाया अवश्यभावित्वादिति सर्वे च तवेल्लकसेरु इति दीर्घएवं वोक्तो न ८१

न्मध्यवर्तिना समानदेहेनाविभाव्यमिति यदुक्तमिति असौ चतुर्थीयः प्रकारः यदुक्तमिति संवदति अलेखापरि व्रजयाति
दाल्लइति साम्यहरणरतेत्योस्पस्य वडनः भरोदत्तइतिशेषस्य शेषस्य शैत्यसाम्ये समप्रकारोसौ नाद्युत्थानस्येति । अत्र
टीकाकारः । जानीत तल्लो कासरत्पतदेल इत्यादि यदुक्तं मकारानेत्यं तदेतदन्योन्यापेक्षया एवंमपेक्ष्य दीर्घेलभ्य
तेन स्वात्मना तत्रयेति एवमपिहि एवं तराय तत्वादीर्थ भवतीति अन्योन्यापेक्षाच पञ्चाके य इति कथ्यते इत्यतपत
ज्ञानार्थं विकित्सके रीतिहृदयमुक्तं तत्राद्याज्याली नोसनोक्ता पाकेन चमीत्यादमनासौ चतुर्धा तत्राद्यज्ञानरीतिः कं
चित्समसर्गमपेक्ष्य समसर्गनाशीत्यय कल्पयित्वा इय ईदृशीसमसर्गा सत्यानाशीति ततोपि यदा कांचित्परीक्षते तदा
तांकल्पितांधीगोचरीकृत्य ज्ञायते इयमस्यनाडी एतस्मादनेनास्य लक्षणेन पौन्यलक्षणेन वाधिकोनावेति ॥ इतिप्रत
देलिहकैकधीज्ञानम् ॥ १ ॥ द्वितीयमानदेलितवध्यज्ञानं तद्यथा सर्वमार्गमध्ये मज्जाख्यसर्गीत्येव साधुल
दपेक्षया तत्सर्गबुद्धिगोचरीकृत्य साम्यंज्ञायतेइति । २ । तृतीयप्रतदेलिसेन्धीज्ञाने देशीयं मज्जाख्यसर्गीमः पे
क्ष्य समसर्गीतेति इति द्वितीयंधीगोचरीकृत्य समसर्गीना ज्ञायतेइति एतेनचाद्यनयेन सर्गमत्यभिज्ञाजायते नायमपी
दोति केऽश्चिदेनत्रितयमेदात् तयोपेक्षायत्तेनिर्द्दिष्टम् । चतुर्थोसौ स्वास्थ्यावस्थास्य ज्ञानचेति स्वास्थ्यावस्था
हियदा मार्गज्ञानाभवेत् तदाप्रत्यभिज्ञायते अयेद्दक्सर्गोसावति यसौचप्रकारः सर्गमयोपयोगी अनेनहिसर्गोपिज्ञा

वी॰ यते श्रमयत्नानमपि जायते इति सत्येनेयमेव रीतिरत्रोपयोगिनीति अत्र च न सर्वे सर्वेषां ज्ञातचरा इति नवीनामयाविस
ना॰प॰ मायाते विधेयमपि नात्रापि मंदाश्चेतया विस्खलेन भाव्यमित्यत्रान्याति नेत्रहृक्यस्वावादीनि दृग्गोचरीकृत्य परीक्षा विधे
२८२ येति । इत्याद्यः प्रकारस्तु तथो द्वितीयप्रकारस्तु केचित्स्त्राणोरित्थमव स्थापितः कामीलोलसनात् प्रभृति अभीसा
धिका इत्येताभ्यां च चिकित्सकाभ्यां चेत्थमेवात्र मतं असौ चेत्थं यदा दिन च त्वरंगुलि समधिकं नाष्टुतिष्ठति तदा स्या
धिक्यमिति वेल्ल इति यदा च चत्वरंगुलिन्यूनं तदाकसट् शोत्याधिक्यमिति यदा तत्साम्येन तदा समतेति श्रुतदेल इति
गतार्थम् । इति तवेलाख्यदेख्यप्रकारत्रयज्ञानं ॥ अथ अरेजाख्यप्रकारज्ञानं । तत्वं च परिणाह परीक्षा तत्रांगु
ल्यग्रेषु परिणाहेन यत्राधिक्यं प्रतिभाति जयेकं इति च परिणाहखर्वेना श्रुतदेल्ल इति च परिणाहसाम्यं । इति परि
णाह परीक्षा ॥ २ ॥ अथोत्थानपरीक्षा । तत्र मोष्टारफ इति बलोत्थाने यदङ्गुल्यग्रेनामयति तदे तत्र मोतपी इति
पिकथ्यते मोत्र्स्वफेज्न इति यत्नहि परीतम् यत्त्वोत्थानावकाशात् मरुकज्ञाख्यात् नोधीभवति श्रुतदेल इति चेतत्रभ
यमप्यवेतीति यत्नावकाशात्राति दूरीभवति नापि निमग्नमिव तिष्ठति किं तत्साम्येनातिष्ठतीति ३ । एतमपि प्रकारं
नाडीपरीक्षायां प्रकारो भवेन मंदयति तत्रैकः परीक्षकांगुलयः खलु विविचाः तथा चैकेन परीक्षकेण नाड्यां परीक्षि
तायां तदंगुलिमानेन नाडी तबेल यदापलत्रा तदैवान्येन परीक्षिता तदंगुलिमानेन कसह इति कानन परीक्षा भवेत् इति ८

अथवापरीक्ष्यस्यकरस्यचिन्नाडी सूक्ष्मातनीयसीच परस्यस्थूलाबृहतीचेति तदपेक्षया सर्वस्यकरे उत्तरस्यतवैल्लइति
तथाबालस्थूलनोः परीक्षायांबालनाड्याः कसत्वमेवसदाजायते एवनाड्यांचतवेलत्वमेवेतिनासौपरीक्षानिकवस्थान
मिति । परंत्वमदीयंमतमत्रेत्यसाथभाति परीक्ष्यस्यांगुलएवनाडी परीक्षायाउपयोगार्हा याहृदयांगुलयस्ताहृदयः
सिराइति तदंगुलिमानेन सिरामानमत्रमायतेन स्वांगुलिमानंसंकलयेदुपयोगीकृत्यपरीक्षाविहिता नव्यभिचरती
ति । १ । द्वितीयस्त्वेतन्मांद्यविकल्पनप्रकारः सत्यमस्त्येयमंगुलिपरीक्षायांतु नसर्वप्रकारोपयोगिनीयमिति स
र्वोविषयीकरणादर्शनतयाकेवलस्त्रोतजनकयेति तेयंपरीक्षोपयुक्तेति परीक्षका अत्रप्रथमप्रकारश्चतुर्थप्रकारंस्वास्थ्य
परिचयलक्षणमत्रस्वीकुर्वंति सदापरिचितनाडीपरिक्षयैवनाडीपरीक्षाजायते येनयस्यनाडीस्वास्थ्येपरीक्षिताभवेत्
तेनैवतद्रोगवेलायांतन्नाडीसम्यग्लक्ष्यतइति । भवतिचात्र । स्वीयकरस्ययाभात्याउभयोःप्रतियोगिनोः लक्ष्मी
कृत्यचयोर्नूनंतद्द्वयंलक्ष्यतामियात् । तथा अपेक्षालभ्यमेतच्चविकंभवतिनान्यथा यतोदीर्घतरंवीक्ष्यदीर्घंज्ञस्वंस
मीक्ष्यते परीक्ष्यासौद्विधाधीरैर्नाडीनचचतुर्विधः प्रकारःप्रथमःप्रतोसमाधायनिशाम्यतो मलकृमसर्गसाम्येननाड
दीर्घीयसीतः नाडीपरीक्षामंदासौपरस्तोस्यबोधनात् तस्माद्विधाचतुर्थोऽपावोप्यासंवादिनीबुधैः हेतुःपरिचय
लस्यमात्र्यमेवेति संमतं अत्रापिसर्वेसर्वेषांनज्ञाताइतियद्विदः रूपमात्रांतरेत्वादिविशेषकामितोक्ष्यतो द्वितीयस्त्वप्रका

वी॰ रोसोमाद्यैः कश्चित्दीरितैः नवीवाङ्मनस्त्वापि वर्ण्यमानो नियम्यते चतुरङ्गुलिमानोर्ध्वमुत्थाने दैर्घ्यमिष्यते अथ यज्ञासः
ना॰प॰ समः साम्ये चर्ममेखलान्याश्च साम्यतः इत्यायामगतेत्र्यं नाडीगलाङ्गुलितं बुधैः इत्यमेवान्यद्भयहेतयवैमाल्यापिंडगो अत्रापितर्के
३८२ ऊर्ध्वालामाद्यमाकारेनेकधा तथाङ्गुलिवैचित्र्यात्परीत्तकगतान्तथा परीत्यनाडीवैचित्र्यात्परीत्ताकोपजायते बालेल्यः
मानासोन्तूनं स्मृतिदीर्घाच संततं केयपरीत्तामाच्योक्तं नष्टमिष्येतित्रुध्यते परीत्ताङ्गुलिमानेन मानङ्गुलिभिर्नाडिगं परी
त्तकैः परीत्यपनाडीतिनिकषः पुनः अत्ववमपिनैवासोत्रुपयोगमयास्यति सर्वभाक्षिप्रनाडीनाशाणीनः सत्त्ववः परशति र

वल्लरामि अत्लप्रेज्ञ वहोअल्लजे याहूज्ञ मीव अज्ञेल अमाभिन्न अकसर मीम्या याहूजन् उनदेल
तथाचतुर्थः परिणाहीयः सर्वेष्येते विशालतयाङ्गुलीनां यदाधिक्यमौचित्यम् ॥ १ ॥ १ ॥

वप्रनः रामिअ इति उद्दिष्टेषु नवसु मध्ये चतुर्थः प्रकारो नाद्युत्थानस्य प्रेज्ञ इति नाम वहोअसौ अत्लजेयः याहूज्ञ इत्या
दीयते मीव इति सकाशात् अज्ञेति परिणाहेन अमाभिन्न अंगुलीनां तथाच अकसर इत्यधिकं यत्सीम्येति तस्मात् य
त् याहूजन् इति उनदेल एतस्मिन्समसर्गे याहूजन इति शृष्यते परिणाहपरीत्तायां वत्रपरिणाहसाम्य उचितपरिणा
हवत्वमितियावत् तदाधिक्येन यत्र विशालतासौ प्रेज्ञ इति कथ्यत इत्यर्थः । अयं च प्रकारः यहूलोति संवादकं भवति
ज्याहतेति आधिक्येनरतोभत् इति सेवहस्य । वलिति वप्रनः अत्लतयावासीमेति पंचमः प्रकारोसौ जस्रवोति जेव ८२

383

इति संज्ञाविननाम वह्नोग्रसौमेतियः विकाभीलेति मतियोगो ह्रोइति माग्रज्ञास्यास्य ग्रसोयहूलेति संवदति ग्रलेस्युपरि ल्हू
नेति ग्रल्पतो ग्रल्रतोभतेति स्वेहस्य ५ वग्नः सादिसेतिषष्ठः ग्रतदेल्पतज्ञामा समसर्गः भेत्रइतिमध्ये ह्रोमेति ग्रनयो

यहूल ग्रलाज्यादतेल् रतोभत् ४ संवादकोसावाधिक्ये स्वेहस्य । ४ । वल्सासीम ग्रल्जयेल् वह्नोमा
विकाभील ह्रो यहूल ग्रला ल्हूतेल रतोभति ५ तथापंचमः संज्ञाविनोयः मतियोगस्य संवदति चाल्पतो ।
स्वेहस्य ५ । वल्सादित्र ग्रतदेल् भेत्रह्रोमा यहूल ग्रला यातिहालि हालेल् भदन् फोल्रतोभति वल्
यभोसत् ॥ षष्ठः समोमध्येनयोः संवदति चेदेहस्य स्वेहरोत्पसाम्ये । ६ ॥ वल्साभित्र ग्रल्ष्याहिक व
ह्रो ग्रल्जेयि हिस्म ग्रज्पजायिह्रो फल्ईतिफा ग्रकासमीनल् ग्रतदेल् यहूल ग्रलाज्यादनेर् हरावति ७
तथा सप्तम उदयोग्यश्चैत्पते तदाग्रवयवलेषानामोत्रन्याधिक्ये नौचित्यात् संवदति चोल्पाधिक्यम् ॥ ७ ।
वल्सामीन् ग्रल्मोन्ख भेत्र वह्नोमायिकाभीलह्रो यहूल ग्रला ल्हूतेल् हरावत् । ग्रष्टमस्तनिम्नोयः मति
योगस्य संवदति चोल्पाल्पतायाम् ॥ ८

ऊभयोः यपतङ्भयमध्यवर्ती नातिपरिणाह्रो नाप्यल्पपरिणाह्रोसौ षष्ठः समसर्ग इत्यर्थः । यहूलेति संवदति स्तुवय
ति ग्रलेस्युपरि यातिहालेति साम्ये हालीतिहत्रस्य भदइतिशरीरस्य फोरत्यंतरे रतोभतेति स्वेहस्य वग्नः यसोभतइति

वी॰ रोल्पस्य यदिसमतयास्योत्यानंतद्वास्वेहरोत्थसाम्यमिति । ६ । वष्ठनः सामिश्र इतिसतमोसो श्रल्स्याह्निक एतदोत्रत्यमे
ना॰प॰ नदाख्य वहोइत्यसो श्रह्लजेयः यिहिस्मातिचेत्यतामेति श्रज्यन्त्याथीति श्राववयवलेषः होरत्यस्य फेइत्यंतरे ईश्वनिफा
३८४ इत्योत्रत्येन श्रक्तसइत्याधिक्येन यत श्रल्श्रतदेल्ल समस्तगोत इयंचनाडी यहूलेतिसंवदति श्रलेस्त्रपारि ज्यादतेल्ल इत्या

वल्नासिश्र श्रनवेल्ल श्रल्ज्येनसेल्ल सानीश्र श्रल्ल मावोज मीनकोफियिति करेश्र श्रल्श्रसाभिश्र । नवमः
पुनःसमः प्रथमकारोद्वितीयप्रादीयते हृत्तेनमहाराणामंगलिश्र । यनकत्तश्र एललकेवच्च वल्जस्फ
वल्श्रतदेल्ल भेञहोमा । लभतेचविभागोबलाबलसाम्येषु ९ ॥ फल्कवेय वहोश्रह्लजेयकुरः लफ
मेल्ल श्रनोमोलि काश्रन कवेश्रन यभूलग एला गंकहो । नत्रबली योददाति वेधं मासस्यागल्पप्राणाय:
प्रबलः प्रामोत्यतेः नस्येसोघाम । यहूल श्रला सोहूतेल्ल ज्ञवतेल्ल हैवानीयिति । संवदतिचमावल्येजीव
बलस्य । वल्जस्फवहो श्रल्ल मोखालेफहो । नथाबलोसामतियोगस्य । यहूलश्रञ्ञा ज्ञाफेल्ल ज्ञवति
हैवानीयिति । संवदतिचमाद्येजीवबलस्य । १० वल्श्रतदेल्ल ह्रोवल्ल मोतवसेत्त भेञहोमा । समः पुनरसो
मध्येनयोः ॥ ११ ॥
धिक्येहरारत इत्योस्यस्य । ७ । वष्ठनः सामीन इत्यष्टमः मोन स्वभेज्ञइतिनिम्नः वहोश्रसो
मेतियः यिकाभीलेति मतियोगी होरत्यस्योत्रस्य मातियोगयंच गेनत्येनातीवहीनता इयंचनाडी यहूलेतिसेवादिनी ८४

भवति प्रह्लोपरि स्नुह्नेति प्रत्यत्वेहराट्‌ गेस्यस्य शेत्याधिकस्येतियावत्‌ ५ । वप्तनः तालिश्च इतिनवमः मुतदेल्लु इ
तिसमः अयंचमकार गेस्य शेत्यमध्यवर्तीतिध्येयं ॥ इतिदशमकारमध्येप्रथममकारोनवमभेदः समाप्तः ॥ ४
प्रथनस्येवद्वितीयः मकारः । अल्ल्‌ इति अल्ल्‌ अय ज्येन्‌ स्नमकारः सानीतिद्वितीयः अस्रोचमाखोल्ल्‌ इत्यानीभवति ता
तोगानितोभवतीति यावत्‌ मीन्‌ इति सकाशात्‌ कैफीयितीति ग्रणोनसंबंधनेति करे अ इति महाराणा अल्ल्‌ असभा
भिश्र इत्यंगलीनां यपूतेनाडेस्नवनमहारा अंगलीह्यपलभ्यते नैरसोद्वितीयः मकारः सुयेनेरति कैफियनेति नह्र
त्नेनेति यावत्‌ । अत्रटीकाकारः । अयं चमकारः महारेरेव लभ्येनायामपरिणाहेत्रम्यनिम्नतादिनेति यत्‌ इति लभ्य
ते कस्त्र इति विभागं मलेतिसीमास्त्र तिस्त्र अना आरु कवीयु इत्यादितत्रकवीयु यानः वप्तनः जह्रफ इति विरलः अ
तदेल्‌ इतिसमसर्गः भेत्र इतिमध्ये होमार इत्येतइभयमध्ये तत्रयानः अवलः विवलो निर्बलश्लेच अयंचसर्वो विकिस्नक
मते त्रिविधएवनेचेमएव । कर्स्‌ नाम्न स्त्रवैद्यस्ययात्राभिमति रसावेनत्यमामानीवद्यइति तत्रसर्वमतेनयत्‌ तत्‌ मयावद्य
ते तथावम्‌ लंनयेवनिशाम्यतां । फेति फतर्हि कवेयेति मतत्रामासो वहोअल्लनेर इतियः यकारः येतिवदाति कारअ
इति महारे लरुमेति मांसस्य अनोम्न्लीति अंगुल्यग्राणां मनूमल्ल इत्येकवचनं सर्‌ अंगोस्त्रु इति पारिसेकभाः अद्युर
तिभाषया कर्‌ अन इतिमहारः नाडनामेति कवे अन इति मबलं यभूलपूर इतियः महारः माप्नोति मह्लोत्स्यपरि गेकेति ।

टी॰
ताप॰
२७५

शेननोमुथे ह्योरन्यंगलग्राणां । अत्रटीकाकारः । अस्यचेयंरीतिः यदुसावंगलग्नेनिपीडितोपिनस्वचेष्टातिरोभावयति
मस्तुतोगलग्राणिस्वबलेनोत्थापयतीति यहूलेतिसंवदत्यसौ अह्नोपरिपीडनेति माबल्यंमतिज्ञवतीति बलस्यैवा
नीयिनीति जीवबलस्य । वक्रनः जयूफेतिनिर्बलः वक्रोग्रस्तोग्रस्त मोरवालेफेति सर्वेभिन्नः अस्माभिस्तुविहितं मतियोगी
नितत्रायमर्थः यदत्रकेचित्रिङ्क्तो अदमिमलकूरति यत्रसमविषमवत् त्तनीयकन्यायान्निर्गतः यथासमानविषमः
विषमश्चनसमइति त्तनीयाभावः तन्निरासार्थंयोन्योस्यवत् अस्तिचयोन्योस्ययोः त्तनीयकत्वाकोमलत्वणेति नयेहा
पि मतियोगितयाविवरणेन त्तनीयकत्वास्ति आदमिमलकोहूथीचापि त्तनीयकत्वास्वीवारोस्यवेति मोवालेफे
ति साधारणेत्रोच विरोधित्वमेवस्वीकार्यमत्रेति यहूलीतिसंवादकोभवति अलेस्त्रपरि जाफेतिमांधस्येति ज्ञवतिहै
वानीयिनीति जीयबलस्य । भवतिचात्र । नाडीहाद्याधोत्क्षायातत्राधानवधेरिना मानाद्योद्वितीयापित्रिधोह्या
सोमहारतः १७ ॥ तथा नाहूगस्यबलेयेनपीडितोपिनस्रचाति स्वेह्णाऽन्यापयात्यङ्गाग्रस्यग्राणिचमस्तत तथा पा
नोप्यंगलिभास्यय्हूत्यानेनपीड्येत् मोममेगलिरासैवद्वितीयोनिर्बलोमतइति । परंत्वयदितजीवबलं सत्यतयामंदेत
देदंबोध्यं यदितासिरास्यौल्येनमांद्यंतदाजाफिगोरिहूकैकय् अस्तत्वमांद्यमितियावत् नदानेयंवार्तेति वह्वतिचस्यौल्यानि
त्वनादिनाचमांद्यमिवमतिभातीति । भवतिचात्र । मांद्येसत्यनयाजीवबलस्यैयंविधामता सिरास्थौल्यादिजेमांद्येनगा ८५

एवमिति निश्चितिरिति ९ । वस्त्वित्युक्तः असोऽन्तर्देशः समसर्गः ह्रोवेत्यतो मनोवस्तुमध्यवर्ती एतत्त्रामामेवेत्यतिमध्ये
ह्रोमेत्यनयोः मोनवसेत्नामाचार्यमितिनयोनरुद्धः असोवस्त्वेवयोर्बलमाद्यमध्यवर्तीतिध्येयं । मन्येकमकारम
ध्येच मरुमोदिमोनवस्तु इति मरुमोदितभीत्र मोनवसीत् इति अयमर्थः अमोरुद्धे ऽपमकारेऽपमध्ये योऽयंमोनवसेत्
इति मध्यवर्तीमकारः समसर्गाख्यः असोमरुमोदितभीत्र प्रतिसाधः प्रकृतिस्थश्च अत्रचमकारे प्रथमएव नरुत्
प्रथमएव कवेयएव साधनैर्मार्गिकश्च मध्यस्त्वावगौरितभीत्र विकृतइति यतोऽयाह इत्योवबलं समधिकंनाहकसाध
इतिमोनवसत् इहवाङ्घिद्वयेन महालतिसालीमार्यमिति तृतीयोऽध्यवस्तरणीय प्रासीदिति । भवतिचात्र । विधा
स्तूक्तास्तु मध्यो सोमाकृतीसाधसर्गभाक् विनाविधामिमोऽहन्य प्रथमेवं इत्यसौ स्फुटं माहरत्नोवं बलाधिक्येनाहकसाध
त्वमत्रोहि तदत्र प्रथमेतेन सएवात्रमनोवितः तृतीयसमसर्गात्वंभेदास्तरणीयापरमिति । जानीतच कथयेनभक्त
न अजेमः मन्तुनगौरि अजेमएवैतन्मरुभावीति जसस्पृष्टच अजेममरुभावीति इत्यपने फक्कचैतत् यदिशीघोऽणाख्यायां
सिरायांमांसवृक्षादिना विकसनंजायते तदाकवेस्तुबलवत्यप्यसोनाडीन अजेमाख्याअस्त्यापयतीति इत्थमेवयदासि
रामाहृदोल्लीनत्वं प्रतिस्वइत्यतदा तत्परिवर्तिमांसत्वगादिनतन्नापीडयति विकसतितरां चासौतथात्वेच पीडितासौ
गमज्ञ इति नकरोतिबलं कवेस्तुच अंगुलिपीडनेन गलीमत्यापयति असोचनतयोस्थापयतीति गैरिकवीयाजमेनसह

वी॰ नाम॰ ३५१ मिलतीति फलितमिदं शीघ्रकवीर्यो मंदवशेन अथवा जस्फः अस्माच्छेनेन सह मिलतीति तेन नियतं कवीर्य अंशेषु सहभावीति
उक्तं माकु कर्हेनाम्मांश्चि किन्तकस्याचविमतिरिति सा चेन्नसमासोक्यतरति नदिदं निगम्यतां ईतिभा इत्येवानीविरिनाभ
वत अंशचकारस्य मकारं महारलदाणक सेनैव धावर्णयति नदीतिस्रु सर्वेमनेन यथा पत्नभिसात् पत्नकभाज इत्यनयोर्विका
स संकोचयोः कारकं भेरक इति ज्ञवतिहृवानीयइति । कर्हमितेन विकासे शीर्षाणाज्ञवतितभीष्ट्र हृत्सिरानसर्गीकबलं
विकास इति संकोचेन ज्ञवनिकलभ हृद्धलं भेरकमिति तथा च सूर्ययं इर्थदमिति ज्यजभिवारु माणाकंषणेजाते नइ्लेन च
इत्थलमज्ञाविमाइति तेन सहागतमिति पत्नद्वभागापिमयानिरूपितमिति फलमिदं जातमेतन्मते यदा इत्थलं निर्बलं
तदा विकासनेनिर्बले यदा च इत्थले बलवत्तदापि विकासोच बलीति विकासस्य इत्सिराधीनत्वात् अस्य इद्धीनत्वादिति
तथा चायमर्थः संभाव्यते इत्थलं बलासिराबलं च बलवत् उभयमपिचाबलं अथवा एकं बलवत् अपरमबलं तथाहि
कश्चियेल्लपत्नभस्सात् वल्लपत्नकभाज १ बली विकासस्तथा संकोचस्तु २ पत्नभसात् कवीर्यव पत्नकभाच जस्फ विका
सो बली संकोचो निर्बलः २ पत्नभसात् कवीर्यव पत्नकभाज मतावसेत विकासो बली संकोचः समः ३ पत्नभिसात् ज
स्फव पत्नकभाज जस्फ विकासो निर्बलः संकोचस्तु ४ पत्नभसात् निर्बलः पत्नकभाज कवीर्य विकासो निर्बलः संको
चो बली ५ पत्नभसात् जस्फ पत्नकभाज मतावसेत विकासो निर्बलः संकोचः समः ६ पत्नभसात् मतावसेत वपत्नकभा ८९

न्त् मतोवसेत् विकासेपिसमः संकोचेपिसमः ७ एवंभस्मात् समः एवंकभाज्ज्वली विकासः समः संकोचोवली ८ एवं
भस्मात् समः एवंकभाज्ज्ञ ज्ञसूत्तविकासः समः संकोचोनिर्बलइति ८ । भवतिचात्र । इतिसर्वमनेनायंमकारस्त्रिवि
धः स्थितः अथकश्चैमतेनायंनवधाश्रूयतांबुधाः अस्तिजीवबलाधीनासारणाकुंचनक्रिया बलाबलसमत्वेनतस्यासौत्रि
विधोभवेत् तथाहिनमनेनाड्याविकासेस्तिसिराबलं संकोचेस्नायुबलेरिक्तादौ येषादितिहिस्थितिः तस्मादुभयनिमित्तादी
द्रूयोरनयोर्भिदा यथानवप्रजायंतेतथाश्रूयतांधनाः बलाबलसमत्वेनविकासेकाल्पितेत्रिधा नवभेदाःप्रजायंतेत्रि
धासंकोचयोजनात् इति ॥ विदितंभवत् एवंकभाज्ज्ञ्हाकत् संकोचरूपेह्य नभीअशीर्याणएवलाफ् सर्गास्थितिहृ
त्सिराविपरीताभवेत् याद्दशीहृत्सिराबलिनी नादृक्एवंकभाज्ज्ञ विबलमितिस्थितिः तत्रचयदिसिराबलंस्नायुबलेनसंहृ
न्यंते यदिचस्नायुदेवबलिभवेत् तदानेदंनियतं यदेवंकभाज्ज्ञ सूक्ष्मंभवेदिति यत्तवल्लसिराहिविकासबलमस्तिनतस्य
स्नायुबलेनिरोधायकंभवेत् हृत्सिरागतमेवंकभाज्ज्ञ बलेस्नायुबलेन निरोधायतएवेति तेनतत्सूक्ष्मीभवेदेव । अत्रचलिखितं
एवलाफइति शीर्याणतअभविपरीतामिति यादृक्सिराबलंबलवत् नादृकएवंकभाज्ज्ञसूक्ष्ममिति तत्रचायंनियमः
यदिस्नायुबलेनतच्छीर्याणबलंनविहन्यतेइति अत्रायमर्थः एवंकभाज्ज्ञसिरागतमिति तद्बलेननतत्सूक्ष्मं यदिचएवंकभा
ज्ज्ञस्यात् तदातत्स्नायुबलेनेतितन्निरोधायकंभवेत् एवंकभाज्ज्ञस्यात्तविपरीतत्वात्सिराबले यत्नस्यसूक्ष्मत्वेतन्निरोधायकं १

वी
नाय·
२८१

इत्थं लंभवत्स्येवेतिसिद्धं पञ्चकभाजेसूत्रं तिरोधत्वेन पञ्चभसानमिति यतोत्रास्माभिरुक्तं बलाबलसाम्यं यस्कन्नाख्टनेन।
पुनरत्राभिनिवेशस्त्वमिदं त्रितयमुपलभ्यतेइति पञ्चकभाजोहायो यदिचक्रांकि चरितत्वाद्युवास्थितमेवेदं निरूप्य लंभकत्वे
रयकन्नत्वादिति श्यकन्नत्वादुपलंभेपि नियमइत्युच्यते तथाचकैश्चित्तत्रैव व्यवस्थापितमिति तथापि चरसफयातिहाल
हृदयमुभयंव्यवस्थापितोनाम बलइपेहानजान्वयमुपलंभमेतीतिध्येयं तथाचोपलंभेवत्स्वेयंनियमः यथायंगुल्पयुसिरा।
मेयोगइति यथापञ्चभसातेइति नचात्रसंकोचेहायो नउभयसंयोगोजायतेइति व्यवस्थापितत्वादिति तथाचलस्नल
ग्रुकुवरुरव मीनलग्रनामोल फेल्वपञ्चकभाज फला यरु सलोल्वनदापयारु भेनोलह्मस बलमरुसोम्‌ वपजा
कान कजालेक कैफै वरुकोम्‌ फेलजवतवल जाफफेय । अत्रार्थः लयस्मात् पञ्चतत्वतः ग्रुकुइयंसिरा यरु
रवइतिचलति मीन्‌सकाशात्‌ ग्रल्‌ग्रनामोल्‌इति ग्रगुल्पग्रेभ्यः फेइत्यंतरेवेलायांकस्यामित्याह पञ्चकभाजइत्याः
ऊंचनायां फनर्हि यभूसल्‌संवेग्रनेइदं किमित्याह लोतिनास्ति यरुसल्वसंवित्‌ किमी संविज्ञास्तीत्याह फयाल्वपर।
स्परसंश्लेषः भेत्रइतिमध्ये ह्रामेतिनउभयोः कयोरित्याह ह्रास्वइनिवेदकाख्या तानिचाग्रल्पग्राणि वग्रनः मसोम्‌इति
वेयाख्यानत्रसिराववग्रनः पजायदिकानभवेत्‌ कजालेकइत्यं कैफनद्राचोंनार्‌ इतिकथमितियावत्‌ वरुकोमूवदे
त्‌ श्रात्मोदयात्‌ बेलजवत इदंबलवत्‌ वग्रनः जाफफे श्रनिर्बलमिदमिति अत्रपञ्चकभाजोहायो इतिकन्या सभवेपि ८२

नोक्तयानयानयारीन्योपलभ्यते इति कष्टमेतनामिदमिति । अस्याद्वितीयप्रकारस्य नवथात्वेऽप्यवस्थितमिति परं त्वस्य प्रका
रान्तरस्य ताहृशफलेनास्ति केवलमियदेव प्रयोजनं यदवस्थापितहृज्ञातमैथिल्यापादनमिति । तथा च यदुक्तमिदं
सिराबलं बलवत् हृद्बलं च निर्बलं हृद्बलं च बलवत् सिराबलं च निर्बलमित्यत्रैवेतन्मन्तव्यं विशेषति यदस्ति लक्षणतोऽन्तं ।
यद्द्रल प्रलापी हृते ल्ज़वाधेल् हृद्वानीयिति यद्द्रल प्रलाजाय्फे ल्ज़वति हृद्वानीयितीति तत्र त्रितयमेवेदं महारा
ख्येत्रप्रकारे एतद्भस्तातेन संगच्छते इति नाडीपरीक्षायां च सर्वमनेनेत्थमेवोपलब्धिरिति तथा च परीक्षायां अप्येत्थमेव
हृन्नैर्बल्येन नाडी निर्बला हृद्बलेन च नाडी बलवतीति नत्वबलजातहृद्बले सिरानैर्बल्ये च नाडी बलवतीति नियतमिदं ।
ज्ञाने हृद्बलेन नाडी बलमिति परं त्वसौ कष्टरापि विदितवेद्योऽयथार्थं दर्शीति यद्दिनेन कदाचिदस्य प्रमस्युपलब्धं तदास्ता
तावत् । भवति चात्र । सिराधीनो विकासोऽयमिति तन्हृद्बलयोगतः संकोचो विरलोनो चेदसौ हृद्बलसंगतः हृदधीन
तयास्त्वेवं तद्बले वलितेच्छते नैर्बल्ये बलतानेवं विकासे स्यादपेक्षया इतिन्यायागतमिदं संकोचे द्वैधमीरितं नसंविद्योग
तात्रास्ति यातायाथाकतिततत्सदा अस्य विज्ञो परं कांक्षि घटनाकल्पनेति चेत् नैवं तत्कांक्षिरेवास्त्युपलब्धिरिति केवलं अस्त्येव
मद्नैर्बल्यसाम्ययोर्वलितीत्या इहास्यानभवे ज्ञात्वुपलंभ इति निश्चितं योगे सिराग्लीनां हि संविदास्ति यया स्फुटं विका
सेनतथात्वेसंयोगविरहादिति आकृष्य चंचरीत्यत्र नाडीयातायातताद्भुतं वेद्यवेदकसंश्लेषायोगात्संवित्किमाश्रया इति

वी॰ फत्स्यागतत्वेननवयात्वस्यकेवलं उक्तार्थस्त्रथनादानंकेश्चिदन्यैस्त्वदर्शितं सिराबलंचबलवन्निर्बलंस्त्हलंतया व्यत्ययो।
नाप॰ स्त्रोभयोरित्यंकेवलंफालितंकिल विसदेवस्फुटस्त्रचक्तातोक्तंकालितंत्वल्ल वलाबलसमत्वेनहृदयस्येतितेनयत्त् श्लिवा
३८८ विपरीतेयंस्त्हलाद्धलिनीसिरा नत्रैबल्येबलेत्यवंस्येवित्सादित्यागतिः नजातहृद्धलेनाडीनेबलंवाविपर्ययः तस्यापिस्त्
३८८ स्मवर्शितादहत्वंजातनोमदेति ॥ इतिदशमप्रकारमध्येद्वितीयःप्रकारःसमाप्तः ॥ ॥ श्रल्इति सालीसत्इतितृतीयः

श्रल्ज्येन् सेल् सालीस् श्रल्मावोज्न् मीन्जमानेल् हरकति ॥ प्रथमकारस्तृतीयः श्रादीयतेसमयचेष्टया।
यन्क्त्सु पलल् सरी वल्भती वल्ग्रतदेल् भेत्रहोमा । लभतेविभागंयेत्रोमांछेसाम्येचतन्मध्ये । श्रल्सरी
होव श्रल्जे सुलमल् हरकतेल् फोमोदतेन्कसेरति । सीत्राप्तीया सीमामेतितासांकालेत्यल्ये । यहल पीह्
तेल् हाज्यतेल् कलश्यूप्लाह् वायेल्भारेह् । सवदतिचात्यपेक्षांहृदेतिशीतपवनस्य । वल्भतीय होवल् मो
त्वापेल् लेजालेक । मेदाग्रनविपरीतास्यात् । यहल श्रल्लाक्तेल् हाज्यत् पलल् हवायेल् भारेह् । सवद
तिचाल्पापेक्षांशीतपवनस्य । वल्ग्रतदेल् होवल्मोतवसेत् भेत्रहोमा । तृतीयःप्रनःसमोमध्यवर्तिनयोः ।
यहल श्रलातवसेतेल्हाज्यत् पलल्हवायेल् भारेह् । सवदतिचमध्यापेक्षांशीतपवनस्य ॥ १ ॥ १ ॥

मास्वोज्न्इतिस्वीकृतोश्हीतोभवति मीन्सकाशात् जमानेनिकालस्य हरकतेतिचेष्टाया । श्रत्रजमानहरकतीति प्रन्भेसात ॰८८

नमानपवेनिबोध्यं प्वकभाजस्यागृहीतत्वादिति तथाचवत्यते यत्र इति यत्र लभते कत्तृउविभागं पलेत्तुपरि ग्रल्पसरीति
शीघ्रं वध्नः ग्रलभतीतितत्तैपरीत्येइति यावत्तु ग्रतदीलइतिसाम्ये भेत्रहोमेतितदभयमध्ये तथाचेदंसिद्धं शीघ्रगतिमेदग
तिमेध्यगतिरिति । ग्रल्पसरीति सरीस्तुके तत्वंनाम किमित्याह होवेत्यदः ग्रहूजेयत् सूतमहृ सीमामेतितमो हरकवचेह
फे ग्रंतरे महृतेतिकाले कसरेतीति ग्रत्यल्पे ग्रत्यल्पकालेन यदीहा सीमा मेत्यसो सरीतिशीघ्रगतिरियमिति । किंनामे
दं सल्पकालत्वमिति चेदुच्यते यदस्याग्रेग्रल्पग्रसंयोगप्रभसातस्य विकासस्य प्रसरणस्य कालः सोल्पकाल इतिकस्वे
यमित्यर्थः । यहृह्नोति संवदतीति मोहा ग्रलोपरि शीहृतेत्यतिप्रबलं हाज्यतेत्यपेत्ताणं कल्पभेतिहृदः पलेतिसीमास्तु ह
वायेतिपवनस्य भारोहृइतिशीनस्य । तेनचानुमीयते हरात्तु ग्राधिक्यमिति गेस्याधिक्येनातिप्रबलश्रोत्यमपेत्ततइति
ग्रत्रटीकाकृत् ग्रनेनसरीनाम्ना नाडुत्थानेन सहेदमपिनियतेन हृहलमप्यत्र सहचरतीति तत्रैवं लेद्रुउतिष्ठतीतिभावः
इतिशीघ्रगतिनाडीसरीत्यभिधीयते । ग्रथभतीयाख्यनाडुत्थानं । वध्नः भतीयेत्येतन्नाम्नीयास्ति हवो ग्रसो मावा
लेफेति विपरीता लेजालेकु मतस्याःमाच्याः तथाचमेदगतिरसो तत्वंचतदुत्थानमतिचिरकालं तावदग्रल्पयेग्रइति
यहृलेति संवादिनीयं ग्रलेत्तुपरि लूतेति किंचिन्मात्रा हाज्यतृइत्यपेत्ता पलेतिपार्श्वेषु हवायेतिपवनस्यभारहृ इतिशी
तस्य ग्रत्रचनिमित्तंजाफिउवतिकल्पभ् हहलमोघमिति । वध्नः तृतीयः ग्रतदेलनाम्नीसमगतिर्नाडीहा होव ग्रसो ।

वी॰
नाप॰
२५४

३८९

मन्तोवसेत् मध्यवर्तिनी भेत्रमध्ये ह्रोमेत्रभयोरनयोः अस्रोचनयायुत्रनारीयोगोनातिशीघ्रः नाप्यति मंद्कालइति । यद्ल
संवादिनी इयमीह्रा ग्रह्णोपरि नवसेनेति मध्यमांह्राज्ञूनद्रत्यपेद्वा पलापासैव हवायेति पवनस्यभारेहू इति शीतस्यतया
च शीतपवनापेद्वाच यथा मध्यमा तथो स्नपवनापेद्वापीति मध्यवर्तिन्यसौ । भवतिचात्र । ह्रदोत्तिशीतपवनापेद्वेय
मत्रमापयेत् गेस्यापिकंबलाधिकये हृद्पश्चान्यथानहि । तथा नातिशीघ्रंनवातीव मंद्कालंयथावहेत् नाग्रसोत
त्रविद्रुपेहृयेषासमकालगेति तथा मध्यापेद्वतयाशीतपवनस्यात्रपीयनेः गेस्यापेद्वापिमध्योस्रोभयांतर्वर्तिनीस्यस
विति । ज्ञानीतच नात्रसंशयः भस्यानाग्राञ्जेहोभवतीति पका:पत्रभीसानी पराप्नूकभाजेति तत्रयश्चस्याशयः ह्रयो
स्थेव प्रकारः तत्केभ्योजनाक्रियते तद्रानवधात्वमत्रापिजायतेइति तथाहि पत्रभसात् सरी पत्रकभाज्ञसरी १
पत्रभेसात् भतीय् २ पत्रभेसात सरी पत्रकभाज्ञ श्रुतदेल्ल् ३ पत्रभीसात भतीय पत्रकभाज्ञ भतीय ४ पत्रभीसात भ
तीय् पत्रकभाज्ञसरी ५ पत्रभीसात भतीय पत्रकभाज्ञ श्रुतदेल्ल ६ पत्रभेसात् श्रुतदेल्ल् पत्रकभाज्ञ श्रुतदेल्ल् ७ पत्र
भेसात् श्रुतदेल्ल् पत्रकभाज्ञसरी ८ पत्रभेसात श्रुतदेल्ल् पत्रकभाज्ञ भतीय् ९ इत्थंभयकलनया भेदा नव संभवंति पत्र
त्वेत्रकभाज्ञ ईह्रानसंविद्मेतीति संविदापत्रेत्र भेसात् ईह्रापेक्षयात्रितयमेव संभवतीति । तथा मानिय हरकति सकौ
नैत्र हकैकानन्व मज्याजनैत् दह्रीनव्यस्नाकिस भेयायद् । अत्रार्थः मानयो[illegible] वर्षः हरकतीतिचैषायाः सकौत् २ । ५४

तिस्थितेः ह्रकैकतन् इतिमत्यनया मज्याजनेति आभासमात्रेणाद्र स्येनस्व इत्यंतरे प्रकारस्याप्रामीत्त् इति पंचमस्य तथाकृ
कृदद्रसरीर्घिमनोवानेः नेत्त्र्न ग्रभद्र ह्वान् गदेद्रूद्दति फरक इत्यंतरे द्रनत्र सरीयेतिउक्तायाः शीघ्रगतेः मनोवानेः इतिवह्य
माणायामुगतानुगतिक चेष्टायाः नेत्त्रूइति एतत्रापि ग्रभद्र ह्रन् गदेद्रू मकटीभविष्यति । जानीतच सरीयोत्यानस्यावप्य
कालाल्पता अल्पकालस्य पुनर्नसरीयापेक्षा यत्रसरीयत्वंतत्राल्पकालत्वमित्यस्ति यत्राल्पकालत्वं तत्रसरीयत्वमिति त्वना
स्ति तथाच पंथागम्योस्ति अतिह्रस्वोतिदीर्घश्च तत्रह्रस्वस्य मंदगमनेप्यल्पकालत्वमेव दीर्घस्यतुशीघ्रगमनेपि बहुकाल
त्वमेवेति स्थितेरसो सरीयाख्यानाशीघ्राशीघ्रगत्यवश्यंकालाल्पत्वं अल्पकालत्वेपुनर्ननियमः सरीयाख्यगत्याः अस्तिच
पिपीलिकागतिर्नस्वल्पतत्राल्पकालत्वेसत्यपि सरीयत्वमिति । भवतिचात्र । मसारणाऊंचनाभ्यामीहूयेनादिगाद्विधा
उक्तेतिकालत्रैविध्यात्त्रवधात्वमत्रायते यद्वाप्रसरणाशीघ्राऊंचनापितथाविधा सैकामोद्यसमत्वाभ्यांतेञ्चनाभ्यांतथाभयी
इतिशेषोनयामाद्येमध्येप्लुताविधाक्र्यी नवधात्वंपरमाद्ध्रस्विधात्वंमूलकृन्मते तथाचाऊंचनेह्रासोनसंवेद्येतिकल्पिते
शेष्यादिकलनाभिन्निविव्रतांनेतितद्विधा ततः प्रसरणावानशेष्यमाद्यसमत्वतः त्रैधमेवात्रविकृष्णोमतंमतमितीव्यता
तथा ईहास्थितस्त्रमयार्थोसो मत्येनाभासतोपिच भविष्यतितथाशीघ्रगतानुगतिकान्तरे कालाल्पताचशीघ्रायांनियताना
ल्पकालगा शीघ्रेतिविश्वधेन्द्रसंप्रसंसोचात्रसंभवादिति ॥ अल्इतिद्रयामध्ये तभित्र स्येवस्त्रमकारः मात्वोज्येतिश्ह्री

वी॰
नाय॰
२६९

तोभवेत् मीनृइनिसकाशात् कवामेतिपाकस्य ग्रालतीतिसाधनस्य नारीलक्षणस्य कवामग्रःकाइतिनारीपाकः ग्रसौचक
वाम्पाकः इत्यतः पाकारोनारीगतोनेननारीयंस्त्रीवोपलभ्यतेइति । यन्इतियन्लभते ग्रसोचत्रर्थः पाकाख्यःप्रका
रः कस्रविभागो पलापार्श्वभ्रतानिच स्तल्भइतिकठिना वग्रनः लीनृस्कृइः वग्रनः ग्रनदेल्मध्यवर्तिनी भेत्रहोमा पत
इभयमध्ये । ग्रम्मल्इति ग्रम्मानिइष्यते स्तलध्फचेत् इवोग्रसौ ग्रहृजेयःप्रकारः लानालिपतत् यन् यवतन्वतः ल

ग्रल्ज्येनृसेल् गभिग्र ग्रल्मात्वोज मीनृकवामील्ग्रालति । प्रकारस्त्वत्रयोंशृस्यतेपाकानाग्राः । यन्कस
मृपलल् स्तल्भ्वल् लीनृवल्ग्रनदील् भेत्रहोमा । लभतेविभागेकाठिनस्त्रइनतइभयांतरे । ग्रम्मलूस्तल्भ्
फ होव ग्रहृजेला यन्गमज पजागम्ज्ञतल्ग्रत्रमोल् ग्रलेहृ । तत्रकाठिन्यंतद्यत्रसहते संमर्दंचेत्संमर्दये
देशल्पग्रेनत्र । यहृल ग्रलाफरू तेल्यधसेल्भदन् । संवदतिचाधिक्यंदेहिकौत्वस्य ॥

भते गमजेतिपीइनंयः पीइनंनसहतेइत्यर्थः कदेम्याहृ गेजायदि गमजतेतिपीडयेद्दोर्नो ग्रनामेत्यंग्रल्यग्रे ग्रलेउपरिहेति
तस्य यदितइपरि ग्रंग्रल्यग्रे पीइनंविदधात् नतत्वीकरोतीति यतोसौस्तलध्इतिकठिनः ग्रत्रटीकाहृत् कवेयस्त
ल्भ् नाद्योरन्योन्यसाम्यमिवाभातीति विशेषोयेनेतिग्राम्यतो तत्रकवीय ग्रसोनारी बालिनीबलवन्नारी याग्रलिपीइनंसहते
यंतस्वबलेननाग्रस्यायपतीति । पतद्वैपरीत्येनच स्तल्भ्नारी यासावंग्रलीपीइनमेव नसहते ज्ञतस्तइस्यापनमिति । २६

परं तु यत्रानयोरुभयोर्भीतिस्तत्र सहनं तत्त्यागमप्यौचित्येन ज्ञेयमेवेति । तथा च ऊ॰वत् तदेव यत्पीडनं सहते सलाभूच नाम न
देवयत्पीडनं न सहते इति ऊ॰वत् बले सलाभत् काठिन्ये इति द्रुमेण रमनयोरिति बोध्यं । यद्दूलेति संवादकं भवति श्लोप
रि फल्गुनेत्याधिक्ये यभसेतिरोत्यस्य ग्रल्लभदत्त इति देहिकस्य । तथा च रोदत्वं नाम स्नेहद्रवीकरणकारणमिति तदभावे मर्द
नेक चेस्वीकरोति तं देद्रू इति प्रसारणा सा च स्नेहगता तदभावे प्रसारणासंभवात् न मर्दनसहिष्णुत्वमिति । भवति चात्र ।
बलिन्यत्क्राचकठिना ज्ञेयो सावंतरं तयोः संमर्दस्वीक्रियाच्छायामस्यामस्वीक्रिया पुनः स्वीकृतामङ्गुलिमात्रबलेनोत्थापयेत्पु
नः पश्चान्नतां सहते नापि ऊ॰तउत्थापनो पुनः बलमुत्थापना सेयाकाठिन्यं तदनाद्रः इति स्फुटं विशेषोपलंभाद् उभयसंभवः सं
मर्दसहनं स्यादुच्चयदेषा बलिनीकृतेति तथा प्रसारणा स्नेहगुणस्तदभावे च द्रुतिर्विना कथं प्रसारणाभावे संमर्दस्वीकृतिर्भवे
त् इति रोदत्वेन काठिन्यं नियतं न तद्रूलता काठिन्यनियतारोगासर्गीयकडेत येत्वणात् भाव्येनाग्राप्रसूत याततत्र गात्रप्रसारणा
त् तस्यां च प्रसूतायां तत्काठिन्यं ह्यपयते खलु इति । तथा च टीकाकृत् अवधारितमिदं रोदत्वेणास्तल्पभूरति तत्राभिधीयते
सत्यं रोदत्वेन स्नेहशोषणात् प्रसारणाभावे काठिन्यमिति न तु कठिनस्यानियतिरियं रोदत्वेन तत्र भावमिति तथा हि श्रुतरुणे
मध्यव्ययतानां रोगारोग्यसहनं इति यावत् व्यक्तमेवेदं मार्दवात्तविकारं तभीश्च नैसर्गिकसर्गो द्रुमाकरोति द्रवीकरोतीति
शिरोभिङ्गखेयाकास्पदे तिलके श्वेतेषु च तथा तं प्रसादूवागेषु न तत्र भवतीति गात्रप्रसारणाया नाडीप्रसारणावश्यभाविनीति १

वी॰
नाय॰
च्॥९॥

तत्प्रसारणयानाडीकाठिन्यंजायतेइति रोद्धाभावेपि हल्मनाडीभवतीति ॥ वल्इतिवप्रनः लयीनइत्येतद्‍व्याचनाडी
स्त्री सुवालफेति वैपरीत्येनहोरत्यस्य तथाच हल्मन गम्झंस्वीकरोतीत्यर्थः। प्रसोचगम्झंमर्दनंस्वीकरोति कवीयसंग
नाचासौ गम्झंस्वीकरोतीति । वप्रनः यहलेति संवदतीयंनाडी घ्रलोपरि रतोभत इतिस्वेहस्य स्वेहसत्वादसौ स्पृष्टीति।
भवतिचात्र । संमर्दघाटियेतेनबलिन्यन्नाचयानया संगछतेचसंमर्दसाहित्वादुभयोःकिलेति । वप्रनः लतीयाश्रत

वल्लयीन सुवालफहो वयहल घ्रलारतोभत । तथास्पृष्टीनद्विपरीतासंवदतिचस्वेहे । वल्अतदेल् हो
वल्मतोवसेत भेत्रहोमा । यहल घ्रला तवसीति हालेल्भदनि फेल्यभोसत वल्रतोभत । समसगो
प्रनमेध्यवर्तिन्यनयोः संवदतिचमध्यवर्तिहृत्रंशरीरस्य यदनेरगद्योस्वेहयोः । इतिचतुर्थःप्रकारः । श्रल्
ज्येनसेल् त्वामीस् श्रल्माव्योज्ञ मेन जमानेल् हकोन । अथपंचमःप्रकारोऽग्रस्यते समयेनास्थितेः ॥

देल् समसगो होवइत्यसौ मतोवसेतइति मध्यवर्तिनी भेत्रमध्ये होमेति अनयोरुभयोरिति । यहलेति तवसीतीति मध्यव
र्तित्वे हालेति हृत्रे भदनीति शरीरस्य फेरइत्यंतरे यभोसतेतिरोद्धस्य वप्रनःरतोभतइति स्वेहस्य ॥ इतिचतुर्थःप्रकारो
नाडीप्राकगतः ॥ ४ ॥ त्वामेस्इतिपंचमः माव्योज्ञ गृहीतोभवति मेनसकाशात जमानेतिसमयात श्रल्हकोन
इतिास्थितेः स्थितिलक्षणोयः कालोनेनासौगृहीतोभवतीति । भिनांकिंजानीत हकोनास्थितिरसौद्विधा हकेकयीवगे ९१

रि हृकेकयीति तत्र हकोनि हृकेकयीसावस्था नकथंच मायीह्यस्यशोभवेत् इतिवास्माभिः प्रागेवनाशेयरीत्यायामुक्त्वा स
चेष्टोभयमध्येऽस्थित्वभयेनभाव्यमिति हकोनि गरि हृवेकयीसो यस्यानाशेचेष्टायोसत्यामपिनाशोचेत्यलामेतीति प
न्भसात् पन्कभाज्ञ वास्तुपरोत्वेषांचेष्टानलक्ष्यतामिति इह चेष्टावास्थितिरस्माकंविवादिता पतन्मतंचालक्ष्ययेवदति
पन्कभाज्ञ चेष्टानकथंनचापिलक्ष्यतइति असौ तमानि हकोन् चतुर्थीभिद्यतेयया हकोनिगृहीति १ हरकलिपन्
कभाञ्जी कोल्खीयासौ संकोचलक्षणोहानलक्ष्योस्त्विति असौ सर्वापिस्थितिरेवहिनीयेति २ हकोनि मर्कञ्जी त्र पभु
दास्थि हरकति पन्भसाती ४ एतदाख्यमसारणोह्यारंभः तत्रगृहीते हकोनसीमा मर्कञ्ज इतिमध्ये । उक्तं
चेदं प्रमाणु चतुष्टयानीष्टननाशेयरीत्यात्मभवतीति यद्विचचेष्टमानापिस्यात् तथापिनलक्ष्यतामियादित्यनयाचो
क्ता लभ्यते चेष्टाकेवलमेन्भसात् अन्तएवेति तदारंभस्यास्थितिपक्षएव समर्पणादिति तथाच लिथिरु सासल हर
कनिफेह्वेति । अत्रार्थः लीति यस्मात् थिरुसास इति चेत्यते हरकनीति चेष्टा फेअन्तरे ह्वेति अस्याः पन्भासत् अन्तर
ति अनेनचलत्वंभवति चेष्टैकास्थितिस्तु सर्वसमुदितेकोति नाशेयेनभज्ञ इति यावत् इत्थंचात्रचेष्टा हृकेकयीसत्या
स्थितिस्तु गरि हृकेकयीति सत्यास्थितेरिहानपेक्षितत्वादिति चोक्तमेव इह गरि हृकेकयीति अपेक्षितेति चोक्तम् ।
हकोनि मज्याञ्जीति यन्मते हरकति पन्कभाज्ञ नलक्ष्यते तन्मतेरिदमुक्तं । यन्मते पन्कभाज्ञ चेष्टारंभोपि लक्ष्यत

दी॰
ताप॰
१५२

392

एव तन्मतेनापि निषाम्यतो स्थितोचक्रेइति तन्मते तथाहि तत्रैका ग्रहीतोहृक्केकथी यासोहृरकाति एतद्भसान्त्यप्रसारणवेहाया
प्रत्रलक्ष्यतामेतीति । द्वितीयामरकजीधमज्यारजीयेति तत्वंचत्रिभुवनंते पृथिकिग्राख्येरिहृ्रकाति एतत्कभाजी उत्रवोन्त्र
वलिहृरकाति एतभोसातो हृवोम्न हृकोनिसए कजीयहृक्केकयीति । तत्रैकाङ्कचनेहातः द्वितीयाप्रसरणेहाद्यः तृतीया
चेष्टोभयवर्तिनी सत्यास्थितिरिति संक्षेपः पुनरयं प्रथममतेलक्ष्यीकृत्य चतुर्भिरुहकोन्ग्रोक्त तेचोक्ताः द्वितीयमतंचल२

वृतन्त्कप्रग्र एलल्न्मृतवातेत्व वल्व्गुतोफावन वल्गुतदेल्व्भेत्रहोमा । लभतेविभागंगताङ्गगतिकेहायो
सान्तरोत्थानेसाम्येचतद्भयान्तरालेलक्षणे । फलूमतोवातेर् ह्रोवल्गुजोधकसहल्व् जमानेल्व् मासोस्त्भेन
ल्व् कातेन्त् ॥ तत्राद्याचेदसौयत्रातिवेलःकालोलभ्यतेमहाग्योः ॥

लक्ष्यीकृत्य सएकतिमज्याजी प्रसौचत्रिष्ठसंवादकत्वेच त्रयउक्ताइति । भवतिचात्र । सत्यासत्यतयाद्वेधास्थितिमेतो
विबुध्यते तत्रचेष्टोभयान्तःस्याद्यन्तोहाद्याङ्गचेत्यते उक्तंचाङ्कचनेहासौनचेत्येतिस्थितिर्गता चतुर्धाभिद्यतेसाद्यानत्सौ
माङ्कचनापरा मध्यास्थितिस्तृतीयोक्तान्त्योन्कहृताग्भलक्षणा इतिप्रक्तचतुर्ष्वेषुस्थानेष्वीहार्थलक्ष्यते परंप्रसारणान्ते
सोनाडीलक्ष्यतयास्थिता एकेहृयाचतुर्थीचास्थितानाद्युदयोस्थिते सत्येहेकास्थितिरसौ सत्यासत्यतयोभयीति ॥
वेतिवग्रनः तत्र लभतेकप्रग्रइतिविभागं एलेतिपार्श्वेषु काष्ठित्याहृ मतोवातेर् गताङ्गगतिकेहायो वग्रनः मतोफावेतिति १५२

सोनतोत्थाने वलग्नदेल किंनामनदित्याह भेनहोमेतितद्भयमध्यवर्तीति फनर्हि मोनवानेर् ग्रसौ ग्रहजेयः यक
सन्तल ग्रतिरवैः जमानेनिकालः मासोमइतिलाभस्य भैनहनिमध्ये ग्रलकारेनेन् महारयोः यस्यमहारोभयमध्ये ला
भवेलातिरवैसो मनोवानेइति लाभवेलेतिस्थितिरसोचगैरिहकैकयोस्तक्तं महारोभयोश्चात्र प्रसरणलक्षणेन्
भेसान्तइतितत्वचनाडीमहारेजाते मन्याह्न्यपुनःमहारइतिशीघ्रतया मध्यकालाल्पत्वं तच्चसमसंगीस्थितिं मपेक्ष्यो
सेति तथाच महालनियानिदालिनिस भनइति । ग्रथवैन्कभाज्ञ ग्रवेद्येरस्तक्तं नास्थितिरल्पेतिफलशुभयत्रा
पिसममिति । तत्रापिसरीयीनाम्नोन्तरमिदंनिगमयतां तच्चमहारोपलब्धावेशीघ्रतोपलब्धावेवतिरोधानमिति ग्रत्र
ननस्थित्यल्पनेति तथाचलक्षितमस्माभिः उपक्रमादारभ्योत्थानान्तमेन्भेसान्त इतितत्रचशीघ्रतायां सरीयीत्व
मिति इयंचस्फकोनिगृहीतीति पनदाख्यास्थितिवर्तिनी मनोवानेइति ग्रनयाचरीत्येदमपि लब्धंभवति यदसौ र
नाडी ग्रंगल्पयलग्रापि महारवेलायामेव संविदमेति नस्फकोनवेलायामिति कोरेरु उत्थानेनैव तदल्पतालक्ष्योति ।
भवतिचात्र । लाभवेलातिरवैर्यकाल्पितास्थितियोगतः ज्ञेयामहारश्चित्तयोःप्रसारणगतागतेः यदानाडीमहा
रेत्रजातेशीघ्रंपुनस्तथा मन्याह्नभवेनत्रस्फुटेकालाल्पनास्थितेः ग्रथवाऊवनेह्रासाववेद्यायोदिनात्रहि वेला
ल्पनास्थितिगनोभयत्रापिफलेसमं प्रोक्तंप्रसारणेहायाःशीघ्रायामिरूनास्थितेः इत्यंतरेद्वयोरथाल्पतोहाचमहा

गी॰
नाप॰
२५२

रतः इति ॥ यद्ह्लोति संवादिका श्लोपरि जाफेति मांघे ऋवतीतिबलस्य हैवानीयेतिजीवसंबोधनं मांघनिमित्तंचास्य
मस्त्र पात्यंवेत्यत्र ननियमः उभयथापितस्यसंभवात् परंतुयदासो सरीय्यामिलाति तदामसाराणापि खवाऊचनापि खवं
ति स्थितिखवेत्वं ज्ञानमेवतत्रातिचमेत्वंनिमित्तमित्यत्र ह्रदापि श्रुतिपीनपवनापेक्षाहेति । उक्तंजाफेल् ऋवदितितत्रवाये
विचारः मांघमस्तिनिमित्तं परंतुयदासावेज्ञेमेनसहनसमुदितोभवेत् श्रज्ञेमस्य दृष्ट्येपरिणाहनेन्ध्येमहान्भवतीति तथाचा
सोबलेनविनानसंभवतीति तत्संगतावस्यमांघं नभवतीति तत्रापि फलितमिदं ज्ञातं श्रसोमांघेनापिजायते श्रुतिबलेन

यद्ह्ल श्रह्लीजाफेल् ऋवनील् हैवानीय । संवदनिचमांघेजीवबलस्य । वल्मोतफावनह्लो वह्लज्ञेक
खालफह्लो । सांनराश्रनरसौयाविपरीतास्याः । यद्ह्लश्रला पीह्नेल् ऋवनील् हैकेनीयेति । संवद
तिचाधिकोजीवबलस्य ॥

च तत्रकेवलोसोनवातेर् मांघेनश्रज्ञे मसंगतश्रुतिबलेनेति यतोजीमोबलंविना
नसंभवतीति एतच्चतत्पलावपवस्फुटीभविष्यति । भवतिचात्र । श्रत्रमांघनिमित्तंचपोत्यंवात्वोस्यमेववा द्विधापि
संभवात्किंतविशेषोपरसंगतो तत्रशीघ्रासमेतायोङ्गासोभयनिरीक्षणात् ग्रेस्यहेतचमांघेयद्रुदः पीताश्रगार्थिता भा
विस्थूलासमेतायांनबलेनविनोदयः तत्रात्रमांघहेतुत्वंकेवल्यमेदताश्रनः इति । मतोफावनेति एतराष्ट्राः हावश्रसा
श्रह्लजेयः फल्गफलेतिविपरीतः होङ्गस्मात् श्रसोचमकारः यद्ह्लेतिसंवादकं पीह्नेन्याधिकस्यऋवतीतिबलसे।

बंधनः हेवानीयतीति जीवगतस्य । अत्रटीकाकारः उक्तं थीहृनेल् इत्यादिरदंचदर् श्रकुसर्इतिबोध्यं मायेएोतियावत् त
तस्यवलच्युताप्यसोमकारोभवति तत्रचात्तरमिदं यद्यसोमोतफावत् सचैर् मिलितः अनोचात्यएः भतीयेनव भतीयस्यमंद
इत्यर्थः नदावलमांद्यनिमित्तः यदाचामेच्च संगतः सरोत्तेनच तत्राजेम् श्रीतिमहान् इतिवद्यते मरीयस्यातिशोच्चस्तदाबल
निमित्तः । भवतिचात्र । उक्तं जीवबलाधिक्यइतिमायोतिदर्शनं बलच्युताप्यसोबोध्योविशेषात्मरसंगतो तत्राएमंद
संगत्वाबलच्युतिनिमित्ततः बलाधिक्यनिमित्तोसोसंगतोस्यूलशोच्चयोरिति ॥ बल्इतिपदार्थोगतमायः यद्होनि नवा

बल् अनदेल् मतोवसेत् भेत्रहोमा । तथासमसर्गेतेरनयोः । यहूल अलातवसतोल्व हालेल् उवतेल् हेवानी
यित । संवदतिचमध्यवत्तिहृत्तेजीवबलस्य ॥ इतिपंचमप्रकारःस्थितिगतः ॥ ५ ॥ अल्ज्येच् सल् सा
दीस् अल्अखोज्व् मीन्मिकदारि् माफल्तन्सुव फल्अरोक्क ॥ अथप्रकारःषष्ठोरुच्यते मानाद्यदन्तरनेरनर
नारीनाम् । यत्काश्पलल् मोस्तनलेवत् खोलीयवल् अनदेल् भेत्रहोमा । लभेतविभागंभरितरिक्तातउ
भयमध्यवर्त्तितायाश् । फल्मोसलले यहूल् अला कसेरनेल् दम्भवल्तोरु । वेइरितत्वं संवदत्याधिकारतः
स्यतथाप्राणस्य ॥
सोमीति मध्यवर्त्तिहालेतिहृत्ते अत्रा पिमागवत् अनदेल्नसाफतयोक्तः यथाद्वितीयभावउक्तं
तथात्रापिमध्यसर्गोनयोभवः मोतफावतस्येव जीवबलोस्थितत्वादत्रोचित्यमिति जीवबलस्यसवेत्रोचितत्वात् परन्त मतो

वी॰
नाय॰
३५४

फावत् अपिअजेम सरोत संगतमव साधकरिति वर्णिस्यतत्त्वैवनिम्नतत्वात् । अत्रच नाद्युत्थानमकारेऽऽक अकः केनसंगच्छते कस्त्वको
ननसंगच्छते इतिमया समाप्तिभावेवक्ष्यते । अत्रचामीमकाराः केविदवितत्वात्तास्यवेलायामपिभवंति इतितदुक्तिः के
अविद्यासवेषमी अपिमकाराविपरीतादवदृष्पतइतिध्येयं । भवतिचात्र । सत्वंजीवबलोदेकः सर्वेऽत्रेतिनसाधना समा
याः सांतरायास्तेषामागवद्धिचार्यता तत्रापिस्थूलसंगत्यानतत्वंजीवाबलोदयात् नचान्यसंगतानापिकेवलायाइतीष्यतो
साधसगोत्वमीकेविन्नास्थोपिमभवेत्पलं तदुक्तिः केअविद्येपिभवंतीतिस्वानियेया ॥ इतिपंचममकारः ॥ ५ ॥
सांप्रतम् षष्ठः दशामध्ये मात्वोज्जरास्यते मीनइतिसकाशात् मिकादारीतिमानात् मेतियात्किंचित् हृदस्येतः तज्यवेफाद
तिज्यीपक्ष रिक्तनेतियावत् अशोकइतिनाडीनां अरकइत्येकवचनं यत्किंचिन्नाड्यांतवर्तिं रिक्ततयादेहेष्वेवेनादिलभ्यते
तत्रायंषष्ठःमकारइति ज्योपकइतिरिक्तावकाश इतिध्येयं कंवाकइतिप्रा॰ कतेनजरपजज्यपरामि अशोकइतिनाडीत्वनतो
नाडीस्वरूपेरुषा नद्धिस्थायघेदनरं नवेति मल्लारइतिभाषया यत्र लभतेकलविभाग मलापार्श्वेश्रमोम् नलइति भरित
त्वेव पुनःखालीयेति रिक्तत्वमूनदेल भेद्रेहामेति तदुभयमध्यवर्तित्वे । कयदि मोमनलयदि भरितत्वंनाग्रास्तदा सो
तयाषष्ठोयमूह्यते । अंतरमित्यवकाशः अत्रटीकाकारः रक्ताधिक्यसर्वशरीरेवास्तु हृन्मिरास्वस्तमाणाधिक्यं । ज्ञा
नीत ईषन्निलाधिक्यंभरितत्वमितित्रिधा तत्रैकःमाणाधिकतया द्वितीयोरक्ताधिकतया तृतीयउभयाधिकतयेति । ५५

तत्र च प्राणभरितत्वयोरनेकप्रकारमंतरमिति तथा च यदा ईस्तनिलायिरोफ तदा सिरा लंघीन तथा च बलमाख्यतया मपि चेतत्प्रका
रे सिरा सर्वेहाकारिणी प्रत्युत्र सिराकाठिन्येन भाव्यं तथा त्वेहि सिरायाः काठिन्यतया नासौ सर्वेहाकारिणी भवेदिति एतच्च
भयलाफि ईस्तिलायिदमवी रक्तभरितत्वे सिरायाः एतद्विपरीतमस्तूस्रमिति तथा च बलमध्यमतायां संप्रामसौ गोरवेणोच्च
लतीति यावच्च बलाधिक्येन भवेत्तावत्रास्यांतमाप्नोतीति । इत्येकः प्रकारः द्वितीयश्च प्रकारः यदा च नाड्यां प्राणाधिक्यं
तदोच्छ्वासितभस्त्रोच्छूनतेव लक्ष्यते रक्तभरिते पुनः पानीयभरितभस्त्रोच्छूनतेव इति द्वितीयः प्रकारः । तृतीयश्च प्रा
णभरितत्वे नाड्यसौ प्रजेमतिसर्वथोच्छूनेति भवलाफि दमवीय ततत्र सर्वथोच्छूनतेति तथा रक्ताधिक्ये सिरा सरलोच्च
कानभवेत् प्राणाधिक्ये च सरलोच्चकानवलिदं रक्तं मतोमह्तिशोर्याणमाजत् रक्ताधिक्येन वल्ल सिरा अरज्वीसतत्रा
भवति तथा त्वेच मत्त्सरंतिकः प्राणाधिक्येत्त मतोमदतिशोर्याण माजतभवति अरज्वीसतत्राच भवति । इति तृतीयः प्र
कारः । चतुर्थश्चासौ प्राणाधिक्ये उस्थानं मोसलयीमातशाभिरु समइति सर्वाण्यस्थानानि समानानीति भवलाफि
दमवीय् तत्र वल्ल नाडी प्रजुलेफ नानाविधा भेनाभरिमिकुलिमादूरति तस्यस्तूपादानं सिकल्इति प्रुरु भेनाभर् र
तिनिमित्तेन प्रतश्च ईस्तिलायिदमवीय् यदा भवेत् तदा नाडी मोन् ज्ञाता भवेत् संमर्दभरिता भवेत् । इति चतुर्थः प्रका
रः ॥ पंचमश्च ईस्तिलायिदमवीये नाडीमायेण लयीन् मृद्वी भवेत् भसभभितत्तिभिखोन् तडतेभ् इति स्निग्धता रक्त

वी॰ स्निग्धतयेति चर्मी ह्लतिशीर्योणा भी ह्लतीति स्निग्धता यदांनारक्ते स्निग्धता भवेत् तदा नाग्र्यपि स्निग्धा भवेदिति भवत्वाधि
नाप॰ रोहः अत्र ज्वरहतिरोहः माणाधिक्यहयेनाशेमूर्च्छा अत्रहेतुः ज्वरहतीति निमित्तेन रोहः इतिमाणस्य अस्मोनर्हि स्निग्धइति अत्रे
नृस्थ नधिकत्वाच्छा भवेत् अन्येच बहवो त्रवदंति यदाऽस्मित्वात्पि रोहमाणाधिक्यं भवेत् मूर्च्छा च नाशे हृष्यते तदान्यनिमित्तसंभ
वुत्तिरितिबोध्यं न च खल्लज्जात्वापि माणाधिक्यमार्दवं भवेदिति मार्दवकारणं हि रक्ताधिक्यमेव सर्वथेति रक्ताधिक्ये खल्वनाडी
मसामेकत्वंअप्रतिम विशति तदावेशेन नाडीमार्दवं जायते इति मैवं यद्यपि वक्तुं शक्यते यदा रक्ते गलज्जत् जायते सो
ऽत्यमिति तदा रक्ताधिक्येपि नाडीस्थानं गौरिल्यानेव मार्दवविपरीतमिति एतदेव चोत्तरं मतोऽलकरैस्निह्लालस्य सर्वाः
न्यधात्वाधिक्यस्य यतोन्येसंहता अपि रोकमवेशं कर्तुं शक्नुवंति रक्तं च संहतं न प्रवेष्टुं शक्नोतीति निध्येयं अस्य हि सांहत्यंगीभव
ननियमादेतन्नाडानान्येव अन्यधातुगाढताच तथात्वेपि विरलैवेति बीजमत्र । जानीतचेदमन्यत् नात्र नियमो यदा शरी
रे रक्ताधिक्यं भवेत् तदा सिरास्वप्याधिक्यं भवेदिति एवं सिरास्वपि तदाधिक्येन नियमो यं शरीरेप्यनेनाधिक्येन भाव्यमिति ।
तथा च यदा रक्तभरितं शरीरं स्यात् तेष्वागौरिसालिरु भवेत् सालिरु इत्सावितं गौरिसालिरु अत्राचितं गलेन्द्र इतितच्च
शीर्योणमवेशात्राचितं इति कथं रक्ताधिक्ये सिरास्वतनाधिक्यं स्यात् यदि च योनिसालिहू योग्यलोहितमधिकं भवेत् तदा
दुः प्रविशेदेवेति सगार्भ अराजे पांत्वत्रमाविष्टपात भ अराजिइति चेत्विधानादिकं न भवेदिति यदिशिपनाधिकं भवेत्तदायो २५

गमपिनप्रविशोतइति तथेयमध्योचितीयद्दिशरीरेल्पमेवस्यात् तदासिरास्वधिकमपिभवेद्दिति सिराबलंहि बलवदिति योग्य
रक्तसत्वेबलादेवनासिराधाकर्षयंतीति उक्तं ईस्सिलायिरोह इति तत्रत्विदं विवेच्यं नरक्ताधिक्यंविनाप्राणाधिक्यंजाय
ते इति यत इमेप्राणालघवः सूक्ष्माश्चततस्तेमेपीत्रमेवशक्ताभवंतीति नत्विस्त्वर्थं रक्ताधिक्येनभाव्यं नत्वल्परक्ताधिक्येनवि
नाप्राणोत्पत्तिर्भवतीति पूर्वापरविरोधेविरोधः श्रूयते नत्वल्पसर्वदा रक्तात्प्राणोत्पत्तिः समानैवेति किंतुकदाचिद्वक्तो (
कदाचिद्बाल्येतिरिच्यते येदारक्तापेक्षया प्राणाधिक्यंजायते तदा प्राणाधिक्यव्यपदेशः ईस्सिलायिरोह इति तदनुसारेण
तदानाद्युत्थानशक्तावरोध्येयं यदा तु तत्वल्पोदिरोह रक्तापेक्षया प्राणोत्पत्तिरल्पा रक्ताधिक्येयदा तत्साम्ययोगादल्पेति (
तदा ईस्सिलायिद्भवतीति तदनुसारेणैवनाद्युत्थानशक्ताविरोध्येयं इतिनामद्वयमपेक्षयाकल्पितं परंतु ईस्सिलायिरोहस्य
कस्यचिदंशप्राणोस्ति रक्ताधिक्यंविनानप्राणाधिक्यमितिकस्यचिदंशे रक्ताधिक्यं ईस्सिलायिरोहेणप्राणाधिक्येनेति
स्थितं यदाचरक्ताधिक्येनतदनुसारेणप्राणाधिक्यंजायते तदा ईस्सिलायिरोहत्व ईस्सिलायदंश इत्युभयव्यपदेशः तदनुसा
रेणचोभयविज्ञाभिव्यक्तेरपीति मयाचोक्तमेवद्विविधत्वमिति । भवतिचात्र । देहेवाह्यसिरास्वस्तसम्भृद्धिः प्राणरक्तयोः
नैवात्रनियमोन्योन्यंभवितत्वेकदाचन तदाधिक्यंद्विधारक्तप्राणोभयरात्तत्वतः प्रेतंतत्रबहुधारक्तप्राणभृतोपुनः सिरा (
लघवनरानन्वीमसर्वेहाकारिणीतया प्राणाधिक्येसहगाधिक्येत्वलोमसलाविलोक्यते वलमांद्योपितत्राघाशीघ्रंहानिकरीमता

वी.
नाप.
३५९
396

प्रत्यागमेनतयायत्नसायेत्तेल्यंतरंमहत्त् सर्वोभूतभस्त्रेवप्रमाणाधिक्येसिरामता पानीयोक्तुमिसिनेवासौरक्ताधिक्यवशाद्भवेत्
अथकृर्धचपार्श्वप्रमाणाधिक्येसिरोच्छ्रयः सर्वेनोमरितेवासौरक्ताधिक्येनलक्ष्यते ऊर्ध्वौस्तंभौसिराप्रमाणाधिक्येप्रसृतारक्त
तः रक्ताधिक्येतथात्वंहिविशेषोरिहलक्षणं सर्वोस्थानानिसाम्येनप्रमाणाधिक्येसहजःपुनः भवेत्स्थानन्नानात्वेगौरिवा रिते
वयत् रक्तास्निग्धतयानाडीस्तेहात्स्फुटत्वमासमता पुरुषासौपुनःप्रमाणोद्रेकेरोद्वेणतस्यहि तत्प्रमाणाधिक्यतोप्येषायदिस्फुटमु
पलभ्यते तत्वंकफादियत्नोसैनेवंकेवलप्रमाणगं रक्ताधिक्येस्यरोकाणप्रवेशान्मादेवंस्फुटं सोहृत्येस्यतज्जारप्रदर्शनेत्वतिरे
वका विशेषोस्यान्यथात्वम्भोयत्नेगाठाशुपिस्फुटं प्रविष्यंत्येवरोकेपुनेत्देशात्वेगभून्नितः भरितत्वेवदेहस्यरक्तेसंहतकेयदा
नाविशेषस्संहतेचैतदाविशेदितिनिश्चयः पिधानाभावमप्यत्रप्रवेशेकारणंविदुः तत्वेतत्वापितत्रात्रविशेषज्ञाप्यस्यकाकयो ब
लित्वाच्चसिराणांतनदाकर्षणतःस्फुटं अल्पतायांशरीरस्यसिराधिक्यमतिश्रुतिः प्रमाणाद्रूनमपीवस्तूत्मलक्षणः शुष्यंति
शुष्यंत्यले भाव्यंतच्चनिरंतरंकलनयातत्सिद्धयेचासहजः तस्मादस्थिरियेस्त्वथास्वाधिकतारक्तोनत्यंतच्चयद्वाच्यंतत्रिविलेन
सूक्ष्ममतिभिःसम्यक्कथालोच्यतां तस्मात्सदेवखल्वरक्तोभवेदसहजन्मतच्चबकुत्वास्यगायदा कलनातदेयमस्यगायदा
पुनरसहजस्तदास्यबकुत्वात्रकारणं । यदाचोभययोसाम्येनतदालक्ष्मोभयात्मगं प्रमाणास्पृग्भयाधिक्याद्व्यपदेशोपितादृशार
ति ॥ ॥ वल्गइतिवपुनः खोलीशद्वितीयःप्रकारः वह्नोग्रसौप्रहृज्ञेयः कृष्णालफेनिविपरीतः होरत्यस्मात् खोली ५९

य् इति तिहो इति पारसेक भाषया । मोक्तिलीय खालीय् तन्वं च संवादको भवति मार्गदर्शको भवति अल्पत्वे रक्तस्य प्राणस्य च प
रीरान्तवर्तिनः सिरान्तर्वर्तिनवोति सामान्येनोक्तापि खालीयत्वेनात्र रिक्तत्वे बोध्यमायित्वल्पत्वमिति रिक्तत्वे हिड् लभामिति यदोः
चित्वेन संभवति तदल्पतोस्या यथा च माग्रजं नायेनियमः ईस्तिलाथिशीयोगर नईस्तिलायिभदन् तथान्हेपरीत्वंवा तथा
त्रापि खालीयशीयोगर नाखालीयभदन् इति नचिकित्सकेन नाडी रिक्तता मालोच्य शरीर रिक्तता शाम्या । अन्यान्यपि तच्चि
ह्नानि समालोच्य नहि रिक्तता शाम्या इत्यव श्यवक्तव्यता दियद्विड्मात्रे मयोक्तमिति ध्येयं इयत्तु मयोक्तं परीत्तकपरी त्वार्थं

वल् खालीय् वहो अल्लजेक खालफहो । तथा रिक्तत्वे यद्विपरीतसंस्मार् । वल् अदेल् यहूल् अला याति
हालिहोमा । साम्यं पुनः संवदति साम्यक व्यामनयोः ॥ इति रक्तभरितत्वललणः षष्ठः प्रकारः ॥ ६ ॥ अल्
जेन् सेल् साभिअ अल्मालोज् मीन् कैफीयति जर् मल्अरोक् । प्रथमकारः सप्तमो ह्यस्य नेत्रगुणेन नाड्याः ॥

चिकित्सकास्तस्योदरस्परणमात्रसक्ताः प्रकोष्ठमात्रे हस्तांगुल्यग्रचालयेयुंः किममीषांविशेषतदवान्तरस्वरूपकलनाभि
रिति । भवति चात्र । रिक्तताल्पत्वमनयोः स्पन्दोर्गेघ्रतो ब्रुधः उह्यानिनेकरिक्तत्वे रिक्ततो भयगामिनी इति माग्य हिंवा
यात्रनाडी रिक्ततयातनोः रिक्ततानोपदेश्यास्ते स्वतं विज्ञः प्रवदेत् कालेनिरवधोदेशानस्येचेत्यं मयोहितं किमेतेनपर १
हस्त स्पर्शकोशलशालिनामिति ॥ वल् इति वपुनः मुनदेल् समनामा सोयः यहूल संवादको भवति अल्लोपरियाति

वी॰
ताप॰
ज्यु॰८

दालिसाम्येहोमा अनयोरुभयोः खेल्लावमल्ला नि ह्लीव प्रोद्ध इतिया॰ विक्रमादिनो योगोति ।१। ॥ अल्पश्च ज्येन्नूसमकारः सा
मिश्र समम: अल्पमात्वोज्जु इति गृहीतो भवति मीनू सकाशात् केपर्यायनीति ग्रणेन ज्येरेमू इति स्वाभाविकस्वरूपेण मांसा१
दिमयेन अशोक इति नाड्याः नाडीनामिति यावत् अशक इत्येकवचनं नाडीगणस्यात्र पीतो लोभयलक्षणः किमियं पीतो ला
वित्यादि मांसमयं स्वरूपमस्याः कथमिति तत्र केफेयितस्त्वात्वाः पीतो लस्नेहरोत्थ लक्षणः तत्र अन्यो भयं मोनू फाशु
ल् ग्राह्यकमिति श्राद्धो भयं च फायेल् इति द्रव्यं चान्यो भयस्योपलंभाभावादत्र सामान्योक्तावपि पाको भयमेव ग्राह्यमिति
तच्च हरात्तव भरोदत्तउत्सशीते इति । उक्तं केफीयिति ज्योरमेरू अशोक इति तत्र मादेवकाठिन्य लक्षणोपि गुणोस्ति स
न्विहतोस्य: तेनहि समपाकायानाड्याः पीतलपाकध्य लक्षणः पाको जायत इति नात्रानेनोपयोग इति केचित्त्वासावपि
मकार इहैवोक्तः तथा च गुणचात्विद्ध्येनतत्वमेव बुध्यतामिति तत्रासौ मकारः पान्य इति । भवतिवात्र । पीतोस्य
स्नेहरोत्थात्वात्स्वात्वारोत्र गुणामता: ग्राह्यित्वादेतयोस्तत्रापकेद्वयमिहेष्यतां पपातीनाथवोस्सेति नाडीमांसमयीयतः
लक्ष्यतेतः मकारोयं समम: समुद्दीरितः येवमादेव पाकध्ये समपाकविवेचनात् तेपाकलक्षणा चेहनउक्तोतत्रपातना ॥
यच् इति यच् लभते कस्यविभागं प्लानत्याशेषपाशोन्याह अल्पहारइत्योस्य वपुनः अल्पभारेदूशोत्ये वपुनः अतदेल्
साम्येकिंनाम तदित्याहू भेत्रहोमा तन्मध्यवर्तिनीति । फल्इति फचेत् हारइत्मोस्य तदातत् यद्बहीति संवादकं भवति ९७

अत्रेत्थमपरि ह्याराति उसेस्य माशनियावत् किंचित् फेरस्यंनेरे तस्य वेफ ज्योफ नाडीरोक लक्षणं यात्किंचिदाग्रेतरवकाश ल
क्षणं तदोस्य इति ज्ञतस्यतदोस्यमित्याह मीन्रोफ इति माणात् वक्ष्नः दम्परक्षात् । वल्ल् इति भारेहू इति शीतनाडी भ
रोदतेतिशैत्ये ह्योमे तितयोरुभयोः माणवक्षयोः । वल्ल् इति हालीति ह्यते ह्योति उभयोः माणलोहितयोरुस्य शीतयोः ।
अत्राह शैत्यौस्य ननाडीपरीक्षणं शरीरमपेक्ष्यबोध्यं यदि शैत्यमौस्येवानाग्रो लक्ष्यते तदान्यारीतिरिति उक्तं नायं नियमः

यव् क्षतउपलाल् ह्याश्वल्ल् भारेहू वल्ल् अतदेल्ल् भेउ ह्योमा । लभतेविभागउसे शीते साम्येच मध्यवर्तिनि
तदुभयोः । फल्ल् ह्याश् यहूल् अलाह्याराति साफेतस्य वोफि ह्यी मीनल्ल् रोह वल्ल् दम्म् । चेउल्ला सेवद
त्योस्य यदंतरंते तत्रमाणइक्षात्र । वल्ल् भारेहू यहूल् अलाभरा हूति ह्योमा । तथाचेक्षीना सेवदातिशैत्ये
तयोः । वल्ल् अतदेल् यहूल अलायातिदालि ह्यालिहो । समसर्गः समः सेवदाति साम्ये हृत्ततयोः ॥ १ ॥

नाड्योमाणवक्षाधिक्ये तथात्वं शरीरे इति यथा तथात्रापि तदउमाषेण नाडीगतशैत्योस्य न तथा शरीरोस्य शैत्येइति । भवति
चात्र । शरीरापेक्षया चेद् नाडी शैत्यौस्य मीक्ष्यतां तत्वायं नियमोस्तीह नाडी देहानतेतिहि । अत्राह नाड्य इमाः माणा
क्षभवितास्तयोश्च स्वाभाविकमौस्य मिति तदोस्यन तदोस्य अपलभ्यतो नाम तत्रापि यदा तयोरागंतुकमोस्य तदा त
योर्नाडीस्वस्याधिक्यमितिस्थिते शैत्योपलब्धिरुकथमित्यत्रोच्यते प्राहुः किल ह्यन्सिराः खल्विमा अर्मस्थान ह्यदयांतिक

वी॰
न्याय॰
३५८

वर्तिन्यः स्वयं चोष्मप्रकृति प्राणरक्तभरितास्ताभ्यो दूरवर्तिन्यावकाशेभ्यः शैत्योपलब्धिरिति विशेषं वातौ तत्राह प्राणप्रणालिका
स्वयं समाधानरीतिः सू॰ विनामया चोद्भाद्य विविच्यते प्रस्तुतवस्तु सामर्थ्येन द्विधा तत्रैकस्यापि तेनाशैत्यं नास्मादृगमर्थोऽस्मा
कमिष्टः यत्रार्द्रगात्रताद्यौपाधिनीत्वक् अनयाशीतयाभाव्यमिति परादेहस्त्वचोपेक्ष्यते यतो सौ वातनाडियो दूरवर्तिनी तथा
चास्मदभीष्टमिदमत्र सूच्यते यादृगौष्ण्यं तादृश्यं स्याज्जन्मभूतं समसर्गेनयाकल्पितं वा तत्स्वल्पीकृत्य यदा शैत्य उपलभ्यते तत्
शैत्यमभिमतमिति १। द्वितीयं च सामर्थ्येनाकाशं न पवनक्रमेतत् यत्र सिराविहूना तत्संधि तदवकाशमपेक्ष्यात्यन्तासिरो
धृत्वक्ष्वीतेति तथा चनात्र संशयः सिरायायोर्ध्वप्रदेशे त्वक्कदेशकाः खलु विहूनाः तत्कोशसामर्थ्यं वा स्वशीतलपवनादानाय
निःश्वसार्थं इति यत्र यत्र रोकविहूनता तत्र तत्र तौष्ण्यस्थितिं करोति पवनमवेशात् यत्र यत्र च गाढ़ता तत्र तत्रौष्ण्यं वर्द्ध
ति प्रतीति तत्र तत्र न शैत्यमुपलब्धिमेतत्त्व तत्खलु खोल विपरीततया यत्र हि शैथिल्यं तत्र शैत्यमुपलभ्यते इति तथा च पाणि
पादतलादौ शिथिलता शैत्यं लब्धावकाशं भवति किं वा शैत्ये तौष्ण्यमपि तत्र शीघ्रमेवोपलभ्यते इति शिथिलावकाशप्रभावा
तौ इत्थं शीर्षप्राणस्थाद्दूरस्थिरा उत्तसिराः शिथिलास्तु शैथिल्यस्य चायं सर्गः यदयं शीघ्रमेव शैत्यौष्ण्यं स्वीकरोति संति चे
माः सिराश्च परगात्रेभ्यः शिथिला इति एवमेव शैत्यौष्ण्यावेशं कुर्वते इति न चोद्यमेतत्कथमतः शैत्योपलब्धिरिति ॥
भवति च । रक्तप्राणभृता इमाः खलु सिरा हृदि भावेडास्तथा सन्तमाः स्वपरोपगामिप्राणतः शैत्योपलब्धिप्रतः नोसंवित् ५८

किल सर्वगात्रनिचयाङ्गाख्येत्वस्मृभिः स्फुरद्भिश्चोस्माभिः प्रतियोगिभावकलनां नानाकृ घेतदृतिः इत्याह्लेयभरेत्र सूक्ष्ममतिभिर्ये तथापि तेकल्पिता नोर्ध्वा सात्वगले हि मापित्वधियाः स्वास्थ्यं समालोक्यतत् शैत्यवेद्यतप्त तदत्र कथितं वा बहुशो कातरादास्व स्येव चरोकवत्वमप्रतः शैत्योपलब्धिर्नेकिं । नचात्रविमतिर्नोदीरोकास्ते विहृता इति निःश्वासोच्छ्वासनाबास्यप्रवनार्थे यतः स्थिता नोस्यंतत्रास्थितिं यत्रेयत्रासेह्तरोकता तथाच शिथिलांगोष्ट्रपाणिपादतलादिषु शैत्योस्य लभ्यते शीघ्रं न स्वादास्व पितास्थितिरिति ॥ ७ ॥ अलू इति सामीन् अष्टमः मात्वोज्ज गृहीतो भवेत् मीन्वज्जनेति वक्ष्यमाणरूपेण तोल्येन हरकतीति चेष्टायाः नामकोशे च वज्जनिति उभयपार्श्वमानेन यद्रुभयोरंतरं जायते चिकित्सकमतेत्र एकथेह्रयान्येद्धा

अलुज्येन सेलू सामीन् अलू मात्वोज्ज मीन् वज्जनेलु हरकाति । अथाष्टमः प्रकारो गृह्यते चेष्टातलनया ॥

ग्रः समयोयेन लक्ष्यते स्थित्या वा परा स्थितिकालः १ अथवेहयास्थितिकालस्य लक्षणं ३ स्थित्यावेहकालस्य ४ ट शमे च प्रकारा ज्ञायन्ते तथाहि प्रभासेत् प्रभासेतेन १ प्रसारणप्रसारणया २ प्रसारणांतरास्थित्या ३ प्रसारणबाह्य स्थित्या ४ आकुंचनाकुंचनया ५ आकुंचनांतरास्थित्या ६ आकुंचनबाह्यस्थित्या ७ बाह्यास्थितिर्बाह्यास्थित्या ८ बाह्यस्थि तिरंतरास्थित्या ९ अंतरस्थित्यान्तरास्थितिरित्यादिकल्पनोह्या । अत्र च एकमते ईहाकालः स्थितिकालेन लक्ष्य इति अन्ये च प्रकाराः रैफूलाफेरोस्ति वहाखेनवममकारः उपयोगमायांतीति एलाफ रैलिवाह चेहा स्थिते साम्यमिति नाव

वी॰ ना॰प॰ ३५५ ३२९

दस्ताश् । भवति चात्र । तौल्यं नामान्तरं प्रोक्तं उभयोर्मानमानयोः गैवाधर्येणोपलब्धं हृदयं मध्ये वर्तते प्रसारणाकुञ्चनयोः स्थि
त्योर्वा सान्तरस्थयोः कलनादृष्टा यातत्र चेष्टास्थित्यन्तरे स्थितः तत्त्वं प्रसारणाकालस्थलं नृत्यइति कल्पना कृसाबुधैर्मूर्धाञ्चोः
प्रयोगो नवमे स्फुटः । इति । अत्र चोक्तं वज्रनीलहरकतीति तत्रेह ह्युभयं स्थित्युभयं चाभीष्टं सर्वविदितं चेदम् प्रसा
रणास्थित्याकुञ्चनयोर्वान्यतरयेति तावदास्तां यतश्च तदा सिद्धेत् यदाकुञ्चनापि लक्ष्यतामियात् न चासौ तथा लक्ष्यते इति नि
वेदितं प्रागेव ततश्चेष्टाकालः स्थितिकालेन लक्ष्यत इति शाकमतमेवास्थितं त्र्यकोणस्थानास्थितिः पत्रभेसात् उभयमध्यवर्ती
ति नचापि शाकं पत्रभेसात् शेनरमेत्रकभागेनैव भाव्यमिति यतो हृत्केकयोः त्र्यकोणं मध्याजीयत्र्यकोणं इति लक्षितम्
तद्विचारेण पत्रकभाजस्यैव त्र्यकोणत्वमन्यादिति पत्रभेसात् लक्षणे ह्याया पत्रकभाज लक्षणास्थित्या सद्दान्तरामिहस्तेय
स्थितिसिद्धं सिद्धाववजन्फारत्व शेनरामिति तच्च द्विविधं वजन लक्षणेनाभ्युपायान् ज्यपयदोल् वजन् कुसनेति गैरिज्यपयदो
ल् वजन् त्र्यथेति तत्र ज्यपयदोल् वजन इति शोभनः कुसनेति साधाख्या भवेदिति तद्विपरीतः त्र्यथेति चासाफरीतिभविष्य
त्येतत् सर्वस्य च विधानं प्रत्यग्रे भविष्यति परन्तु मूलकृता ज्यपयदोल् वजन् प्रवोक्तः तथा च फेति । भवति चात्र ।
प्रसारणाख्यचेष्टायाः स्थित्याकुञ्चनरूपया ज्ञेयमन्तरमेवेह निर्विकल्पाभिरस्थितिः तच्च तौल्यान्तरं द्वेधा साधसाधितिभेद
तः तत्रासाफ विधार्थत्वात् साधर्वोवाच मूलकृत् इति ॥ ॥ फचेत् ह्योवतत् वजनिजमान् अत्रयकोणत्तूनमः ३५५

मस्ति जमाने तिसमयः स्तकोनेतिस्थितोः मसावेयन् समोभवेत् लेतदर्थं जमानेल्ल् हरकाति केनसमानोभवेत् इत्याह जमाने
ल् हरकात् ईहाकालस्य असोचयहल संवादकभवति अलोपरियानिदालेति साम्येहालेतिहन्नस्य । अत्रच अल् मालोन्
मीन् वजनेल्ल् हरकाति यत्कत्तअ पला झसनेल्ववजन् वल् रहीयोल् वजन् इतिभाव्य । यत्कस्तविभागं पलापार्श्वेज
वेत्याह झसनेल्ल वजन्त्र इति साफवजने प्रोभन्माने नयारहीयोल्ल वजनीतिगरिझसनेति अप्रोभनमाने अत्रजमानील्
इति स्थितीहासस्यकालः कथितोभवति झसनेल्ल वजन् इति पनहैपरीत्येन रहीयोल्ल् वजन् अपिकथितोभवति स्हल

फहोव अत् यकोन जमानेल्ल् अकोन मसावेयन् लेजमानेल्ल् हरकाति यहल अलायानिदालेल् हालफे
ल् येन् कभाज्न् वल् पनभेसात् ॥ चेददपनदंतिसमः कालःस्थितेः कालेनचेष्टायाः संवदति साम्येहन्न
स्याजंचनप्रसारणयोः ॥
कृनात्वस्यार्थेलभ्यत्वाज्ञामापि गृहीतमिति कतिचित्सलिकाह यत्भयंनामैवगृहीतंनदर्पितंबोध्यं । स्तएतच ज्यय
दोल्वजन् च नजाहो ज्ययदोल्वजन् चनस्तणोनाशेनामिहोभयास्थित्र भयल वृणनांयत्साम्यमन्योन्ययोगतानैसर्गि
कतया अस्नान् बाल्यादिभिरवस्थाभिः भलदावदेयारीत्या फसलेन्वसनादिभिः कालावस्थाभिः अनूनदाभेर् अन्यैः
परिचयेस्त यत्मज्यरीयनभीत्र सर्गचलनं हरवाहोद् अज्येहा पतन्मन्येकमध्यात् यश्ववेत्रसर्गिकचलन मसलन्तथ
या बालस्यहरकाति पनभेसातिनभृजि उअसरफ अत्तहरकाति कभाजिउ असरफ अतिप्रोज्ञासर्वेहावस्थंभाविनीति १

दी॰ प्राज्ञेचनागमसरणंवाप्रतीक्षेति यतोस्यबालस्योष्माकारणोयाट्टश्यतेतावाह्यपवनादानेतदधिकेतिमात्रप्रक्रमं प
ना॰प॰ तदप्रक्रमे पत्त्भेसात् पवनादानार्थमेतत्कभाज्य् शेषनिराकरणार्थमिति । अस्त्र्रत इत्यादि शीघ्रमित्यत्राप्ययंभावः असौ
ध॰॰ प्राणोनविलंबते शेषनिराकरणंस्वीकृत्यपश्चाद्दादानंकरोमीति । जानीतच जमानिस्तकोनिरवारीज्यो पद्धो प्रत्त्वल्
मिभाषाद्दूइति बाह्यास्थितिकालपद्धामितिबालानां प्रत्त्वल् दीर्घोमिभाषाद्दूइतिसंपद्यते । ज्यहूति पत्तनीफाथिमत्
लोभ्यवपत्रिहादिमसाफत् ज्यहूतीतिनिमित्तेन पत्तनीफायीतिसीमामाम्यर्थे मत्लोभ्इति गत्ते अर्थस्य पत्रिहादि
एकीभवनार्थमसाफत् ह्यतिसरणस्यतथाच यदानाडीचेष्टाचिरकालवाहिनी दीर्घाभवेत् तदास्थितिरसाहृ शीघ्रा
ल्पकालेति विदनमिदंह्रकातिसरीभतियस्तकोन् लाजेमूवभेल् अकसइति ह्रकातिसरीशीघ्रचेष्टाख्याभतीइतिमे
दा स्तकोन्इतिस्थितेः वपुनः भेल्अकस् पतद्वैपरीत्यंच । तथा स्तकोनिसरीराभततिह्रकाति लाजेमूइतियदाच
स्थितिः शीघ्रातदाचेष्टामंदेव इतिनियतिरियंसिद्धानयोरेकस्याज्ञासेपरस्यादीर्घेतितिबालमपेक्ष्ययथाक्रमप्रकारेणाय
गतिर्भवेत् तदाज्यदोल् वजन्इति ह्रसनोल् वजन्इतिचकथ्यते । यदिचेत्थंगतिर्नभवेत् तदागैरिज्ययह्लोल् वज
न्इति गैरिह्रसनेल् वजन्इतिकथ्यते वपरां स्वय्योल्वजन् रह्रीयोल्वजन्इतिचकथ्यते ज्यथ्येइतिसाधसर्गः कथ्य
ते अनयारीत्यान्येपिचोह्याः । भवतिचात्र । स्थितीहातोल्पसाम्येचसाधीरितमतोन्यथा असाधितितयाचोह्येतत्साध ध॰॰